

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

५१३

काल न०

०३०-८ दि०

खण्ड

प्रथम

राधिका

सुभाष चन्द्र बोस
देवघर, १३ सितम्बर १९४७

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद् ग्रन्थस्य नाम
वर्णन

शिवशक्तसङ्घातकारादिवर्णनमन्त्रिस्तशब्द-तत्त्व-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-भाषा-तदनुवन्ताभिधेय-
तत्त्वप्रमाणयित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूयकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्रशास्त्रान-गणितशास्त्र-आर्य-सङ्घ-प्रवृत्तिनाम-लक्षणोदाहरण-इत्यगुण-रोगनिदानौषध-
अथकथ्यवस्त्रादिभ्युक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानसम्बन्धः।

स्य र-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः।

प्राचिननिर्णयस्य प्रत्येकशब्दस्युत्पत्ति-भूतयथाविरहितबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-भाषा-तदनुवन्ताभिधेय-
नूतनसङ्घ-मितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिरहित-
सुप्रशस्तपरिच्छिन्नेन च सादृश्यम्।

श्रीवाराणसी-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

नागराजैः

पुनः प्रकाशितः।

प्रथमः खण्डः।

प्रथमसंख्या।

कलिकाता-राजभाष्या

प्राचिननिर्णयस्य सुविताम्बु। प्रकाशकः १९४७

वीर सेवा मंत्रालय

७९३

२१. विमान १. देवली

the least, have at least the decency to suppose that the language of such men as a Colebrooke, a Jones Carey, the other great foreigners (not to say a Vaidya), I say, must feel the deep gratitude that is due to the Sabdakalpadruma.

at the admiration for the venerable language of a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a word of the natives of this country,) is well due to the great and learned author of such

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to the notice of the public, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāṣya-parīkṣā*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. A distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will be helped by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow me to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom. It will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable work, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation of which you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, and highly prize.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the objects of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanskrit in Yale U. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1852.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanskrit learning in the West, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja of Tanjore, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected in a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and have been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labours, I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the Sanskrit character, the Literati of this Province have thereby an easy access to it; all the Literati of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of praise.

Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanskrit Literature in the University of Copenhagen, dated 7th August, 1852.

By the completion of the *Sabdakalpadruma* one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, art, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with its study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal, as the patrons of Sanskrit philology, and proved to the present age, that India still possesses riches of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory. I speak too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the few; I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for information in other works, and found which I wanted in your *Sabdakalpadruma* myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. *Sabdakalpadruma* forms the chief ornament of my library, and I need hardly say that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has been designing to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine of treasures accessible to Sanskrit scholars, and placed your name amongst those of the patrons of Indian philology, the cultivators of which will for ever, venerate you as one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall prize your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I earnestly wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and useful work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanskrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1853.

The *Sabdakalpadruma* will remain for ever a monument of your industry and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanskrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Dohtlingk, 1855.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, eine Werk, welches dem gelehrten Indier in Verbindung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von indischen Wörterbüchern und von Commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns an schriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus editirten und uneditirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren Werkes dankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, a work which in many respects, reflects the high attainments of the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian works and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious lists of plants. This precious work is not obtainable through booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda, &c. to Dr. E. Boer, dated 1847. Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, p. 38.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanskrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Samhita, Vol. 2.

been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Kant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the titles of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च कृतिः शाब्दार्थकोके पुद्गलपुष्पेन कर्माणां भूयते तावदर्थं सर्वे लोकं वसन्तीति ।

Extract of a letter from Dr. Hübs dated Bielefeld, 21st October, 1857.

As I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love one of the kindest hearts on the earth.

Extra. Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

Ever, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopedia in Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Hon. Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

Sir,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which it was transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extra. letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

आचार्यसाहयं शास्त्राचार्यं समीपे भवदीयं महार्कं समस्तप्रज्ञानकोशमयातिवर्तिनम् अथोपशास्त्रविषय-
संपन्नमोपशास्त्रिकम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं ब्रह्मचरन्याय शास्त्राचार्येण तदालोचनाय नियोजितः प्रथमं
संपन्नकायं मुद्रितं ब्रह्मचरन्यायप्रकरणं यथातथम् आचार्यम् तद्वचनं श्रीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं समस्तवर्द्धमान
मोदायोपशास्त्र एतत्कोशप्रामादुल्लिखितचेता इति वक्ष्येत् भवत् सविधे प्रज्ञापयम् ।

Translation.

I have in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite number of *Upanishads*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine it: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein an increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to impart to you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

हेतुवाक्यविवाहमैकविश्वसत् सिद्धान्तसम्बद्धम् ।

प्राविष्टं बहु नाममेव विमर्शं श्रीमद्ब्रह्मसूत्रम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd a.

भवत् प्रेरितभिरहितं सद्ब्रह्मसूत्रम् इमे इमे चकारम् चकारम् सर्वसम्बन्धविनाशाय विनाशविनाशाय परमपुष्टिर्वाये बुद्ध्या तमपि आलोच्य चकारमिः तेषु आवाहयेनपरिशीलितसम्बद्धं चकारम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tübingen, 14th March 9.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für ein werthvolles Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Büchersammlung bildet und die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Göttern.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an asset of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of a Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

आवच्छिन्नविवाहो विहितो चेन्नान्तरा राजान-

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live lighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge be easily obtained.

मुखबन्धन ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसिद्धान्तं कीर्तितः ।
उपासकानां नमो पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा विष्णुरेव च ।
अग्नेष्विन्द्रमाशासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः ।
राजावाहापुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बभूव्यज्जतः ॥

यस्यसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतद्दृष्टौ च प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमशिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तस्याचरितं । तस्यैतत्कारणं । रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-सुद्राङ्गन-समापनमात्रेण तस्मिन्कोषे स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव दृष्टीतवन्तः । तत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नेपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखबन्धनं श्रेयकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्त्वैतदग्रन्थारम्भे अथ ना सुश्रुते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आदृतत्व-धृतश्रुतौ,—

“ओङ्कस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिला विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ” ॥

यस्यरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंस्थकासु शास्त्रीकृतभाषा गौर्भाषवाणी । अतः सन्वास्तुष्टा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्देविभिश्च मङ्गलाचरा अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् सप्तविद्या-सर्वान्ध-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महर्षिः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-वज्रविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थैकैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गसामयोजनोप-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करौ । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-वङ्ग-चर-पर्याय-कान्तादि-हान्तशब्द-निवद्ध-निखिल-श्लोकारेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तद्देवैक-कोषे समय-शब्दार्थयोर्लोभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपदेशार्वाध-वृत्तमानकाल-पर्यन्तं बहुतरपरिश्रमैर्धीरवर-निकर-सहाय्यैरेतद्ग्रन्थ-समस्तकोष-वेद-वेदा-नवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-चन्द्रोक्त-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रा-गम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिवार्थ-गोखामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिबन्धस्य सकलस्य सकलशब्द-धातुवर्णानामाभावं विना पद्येन वर्णयवस्माक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-त्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-स्थेन सुद्राव्यन्तरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गभ्यो वाचकेभ्यश्च कृतवान् ॥

यस्यस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नामकारणमेतत् । स्वर्गाय-कल्पद्रुम-संस्थिधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्तिर्भवत्येव । मत्कृतमर्च्योप-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि याविद्वादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रह-द्विरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-संज्ञा-प्रदत्तं नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अथ खण्डस्य काष्ठत्वान् ॥

अथ यस्यपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुमयमस्तु विदुषोभिः । शिखिसाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामनुपूर्विकाङ्गान-पञ्चाङ्गानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वे । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानां यथाक्रमं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्यं । सदृशधने येषामन्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णाक्षराण्यन्तोपरिपुनस्तार-विर्माणं षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णसंज्ञाभिधानां चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्ययान्धं निर्दिष्टवान् । येषां धातुनामसुबन्धो नास्ति तत्प्रत्ययं विन्दुयुक्तमन्वया इत्यन्वयात् । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि केवलेन एवं समस्त-ध्यानार्थवाचक-पदानि सप्तसौविधतयन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देवभाषाश्च तथा प्रत्येक-धातुध्यानकरं तद्दीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि धर्मवैतर्था प्रमाण्यानि तदभावे तत्प्रयोगाः तद्विरुद्धे तदुत्पत्ति-सिद्धिस्तः ॥

वर्धमासायां च वर्ध-अकारान्तःस्वकारौ मूर्द्धन्य-अकार-इत्यनकारौ वर्धवकारान्तःस्वकारौ तालव्यश्च-मूर्द्धन्यवकारइत्यनकाराः सन्ति । एतद्विध-वर्धादि-शब्दानां धातुनाश्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्वापनं कृतवान् । बहुदेशे उक्तवर्णान्धारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-इत्यनकारोच्चारणभेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुगन्धोष्ठीकायां दुर्गादायविद्यावागीश-कृत-भेदिकप्रामाणिकारिकास्ति । सा यथा,—

“उद्धूटौ यच्च विद्धे यो वः प्रत्ययसन्धिकः । अन्तःसं तं विजानीयान्द्वयो वर्धय च” ॥

एतत्कारिकाया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोद्यदन्त्य-वकारादिद्वारा पदसाधनं कृत्वा बहु-प्रथमै-र्वकारइत्य-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्त्वर्थान्तरवर्थात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गे स्वस्वकोषे धातुसङ्ख्यो न कृतः शब्दमात्रसंघः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्तिं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-वोपदेवोप-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१०५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्य-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषागमं कृतवान् । तत्र १२२ अकारान्त-धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । २३ उकारान्त-धातवः । ११ ऊकारान्त-धातवः । १६ ऋकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ११ ककारान्त-धातवः । २० गकारान्त-धातवः । ५० घकारान्त-धातवः । १८ ङकारान्त-धातवः । ११ ञकारान्त-धातवः । ७९ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ११ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३० धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । १५ पकारान्त-धातवः । ४५ वकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३२ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातुः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । २८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यवकारान्त-धातवः । ६५ दन्तरान्त-धातवः । ५० इकारान्त-धातवः । ४९ सौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकैककारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नाहि सौच-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्देतोर्धातु-पाठश्च गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दशान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाष्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनन्त्यादिभ्यः ॥

इति दुर्गादाय-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विशेषेण अकारान्त-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्कमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् विवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपन्नस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दाक्षितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं त्यक्त्वा-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्विधिमात्रेण यदक्षर-पर्यन्त-शब्द-सप्तपृष्ठाच्छतो भूतस्तत्कथितविव्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संज्ञेयः “स्त्री” । क्लीबलिङ्गस्य चिह्नं “क्ली” । ग्राथलिङ्गस्य चिह्नं “जि” । एवम-अन्यशब्दलैक-देशस्य “य” इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-बहुवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिषु एकाः शमरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य पूर्वांशस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे कचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-दि-व्यादि-शब्देभ्येकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “ } ” ॥

विशेषवृत्तान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वस्य पुण्याकारचिह्नं (*) कृत्वा । एवं रित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुण्या-कारेणाक्षितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामङ्कपातः कृतः । चोक्त-प्रकरणभेदकेन गणयित्वा तत्पर्याये द्वादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां घट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि तद्वन्ते ।

अ.—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धञ्ज गञ्ज क नाञ्जे इति ॥

आ.—निष्ठाभावादि-कर्षणेट् । आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्षणि च विहितया निष्ठा वा अर्थः । यथा इमिंश्चा स्त्रे भावादिष्ठे वेति मिश्रं मेदितं तेन । प्रमिश्रः प्रमेदितः च । भावादिकर्षणामन्यत्र निष्ठाया न इमरत्यर्थः । आदित इति मिश्रः मिश्रवान् ॥

हः—सुग्वान् । वदितुं सुग्विवादे । अतएवेदितौ सुग्वन्वते विष्णुः ॥

हर्—वा आह्वान् । अतिरु चरयेरित्यु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ई—अनिङ्गिष्ठः । दीपौक् च दीप । नेमदीप्येति दीपः दीपवान् ॥

उः—कामवेट् । अमु भक्षणे । पु क्तिदित इम् इति अमित्वा चान्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिनाम्नविहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । विभू शिवे शाल्मे । वेमूदिदिति अवेधीत् अवेसीत् ॥

एः—अङ्गुष्ठः । अङ्गि जेः परे वा परे अङ्गुष्ठः इत्याभाववान् । यथा ठौकङ् गत्यां । अङ्गुष्ठः इत्यत्र अङ्गिदङ्गनात् अङ्गुठौकत् ॥

ऐः—वा अङ्गि अङ्गुष्ठः इत्यनुवर्तते कथं चार्त्तसरे । भाज भासेति अचीकणत् । अचकाणत् । येषां यत्नम-स्तरानुबन्धः कैश्चित् पश्यते कैश्चित् पश्यते तेषां अङ्गुष्ठ-विकल्पनाद्योऽनुबन्धः ॥

ऑः—अङ्गवान् । औयम्बु गत्यां । अङ्गुष्ठपुष्पादेरिति अगमत् ॥

एः—विचि अचङ्किः । विचि आंविचौ । ए कट् टतौ टवि । इसादेः सेम इत्यत्र एदिदङ्गनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजे औ देवा । यथयचेति जिः इयाज । यदस्यपाचोरिति इयात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठ निष्ठातो नो यस्यात् स निष्ठातनः । रजो औ भङ्गे । सुखाद्योदिदिति इयः इयवान् ॥

औः—अनिट् । औ गम्बु गत्यां । अरच्छेत्यत्र औदिदङ्गनात् गम्बा ॥

कः—चुरादिः । गणक्त संख्याने । कु जिर्वेति गणयति ॥

किः—चुरादिर्बो । पक्षे गणान्तरनिभाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि संखने योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्विकल्प्यते तथाप्य-
न्येषामनुरोधादिदमुक्तं । अन्ये मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तथापि, युजप्रभृतिभ्यो वेति । खमते तु चुर्यो जिर्वेत्यत्र वाच्यस्य यव-
स्यावाप्तित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नि । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—क्रादिः । कु क्री अ ग इत्यपर्याये दिवसतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—घ्रादिरपि । अपिप्रभृतात् क्रादि । पू अ गि घोघे । घ्रादेः स इतिप्रसङ्गः पुनाति । अपूः स ज्वादिः । पूर्वर्जितः स घ्रादिर्बोदिस्य स्यात् ।
लू अगि छिदि लुनाति । लूनादिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्वा स्ताह्वाणादेरिति लूनिः ॥

घः—रदादिः । लघिर रद रोदे । रदयोहस्येमे इति रोदिति । रदाद्यस्येति ईम् अरोदौत् ॥

ङः—तद्वान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये वान् आत्मनेपदौ । एध ङ टङ्कौ । नवमः पसे इति एधते ॥

जः—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्वा चलत्विधौ दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वालः । पक्षे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यसेखने । दूनीभू-
ज्वलाद्येति णः कोचः । पक्षे कृ ग् प्रीति कः कुचः ॥

झः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मार्थे णिति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्थायां यजते यजमानः यजति याजकः ।
चुरादेस्तु स्वार्थविहित-अर्थकारेणमतेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा खम अक् वितर्के इत्यादे आनुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

ञिः—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने क्तो यत्न स अद्यक्तः । ञि ङा खाने । शार्धेऽर्थञीष्ठीलादेरिति खितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

टुः—सायुः । टु ङ वेप चलने । द्वितेऽरिति वेपथुः ॥

ठः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—चिमनयुतः । ड अ इ डु क्तौ । सक्ते इति डुचिमं ॥

णः—फणादिः । फण ण निक्षेपे । ण पभजेति फेणतुः पफणतुः फेणिय पफणिय ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां इत्यवर्गविधाने ज्ञाने छिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन तु अ विसृतौ । तः इति तनोति । सेर्लुक् तथासेरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वमतनाद्यनिभामिति प्रतत्य ॥

धः—रधादिकः । रधिर्धौ ञि अ आद्य दिवस तुदेति रणद्धि ॥

नः—खादिः । पु ज्ञ्ण सन्धाक्तेदपौडमन् दिवस तुदेति खनोति ॥

पः—सुषादिः । सुष्व ण प औ सेषे णरधोसुषामिति सुष्वति ॥

भः—अमादिः । अमुभिर्य भमे । अन्योऽीति आन्यति ॥

मिः—घटादिः । निचिअमोदीर्घा वा दीर्घा दीर्घवान् । घट ण म ङ सेष्टे । औचमोस्तुर्वेति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि
प्रसङ्गः मोऽनुवर्तते । निचि औ प्रसङ्गवान् । घटादि जयौति घटयति ॥

मिः—वा । निचि प्रसङ्ग इत्यनुवर्तते । पम ण गतौ । वा वम वम फयेति फणयति फणयति ॥

१—दिवसः । दिवसु निनीयेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

२—वैदिकः । वेदेभ्यो प्रयुज्यते नतु भाषायामित्यर्थः । गार्हपत्यौ जन्मनि । जगति ॥

३—अदादिकः । अदौ भवे । कुगजोऽयः अग्निः ॥

४—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणनेन स्थानत्वाद्झादित्वस्यकारुण्ये न हतः । अथवा लुः खपादिषु लिङ्गादिभिर्क वाक्यं । लु ङि एतदुभयाद्युभयोर्भावात् खपादिझादीनाः । चकाराद्यभयच सम्बन्धाद्झादौ चेत्यर्थः । झादिः प्रथक्कण इत्येके । अत्र पठन्ति च ।

“झाघदादौ जुहोत्यादिर्दिनादिः स्वादिरेव च । तुदादिषु हधादिषु तन्त्र्यादिचुरादयः” ॥ ति ।

ऊचि होनेऽदने । झादी रे दिः जुहोति ।

५—खपादिषु । चकाराद्झादिषु । खमते खपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ खपादित्वाद्झादौ वङ्गात्तुके । आसुदात्ताविति वेपदेव ॥

६—हनादिः । हन ऊ व ल व र्जने । हङ्गोनेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्तति । आत्मनेपदे तु कर्त्तव्यते विवर्त्तयते । अन्यत्र विवर्त्तयति विवृत्तता ॥

७—तुदादिकः । तुदौ ज ञ यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

८—कुटादिषु । चकारात् तुदादिषु । कुटां रुजो ङिति इति नियमात् कुट ङि कौटिष्ये इत्यादीनां कुटीत् इत्यादौ न गुणः । पू ङि खमने इत्यादीनां अनुवोदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वापुव् च ॥

९—कटक्वान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं कटिति विशेषणं । खमते त्वभयच ऊ एव । कु औ ञ पच पाङ्गे भौपि चिन्तौति पचा ॥

१०—जडादिः । जड च लु घ भवहासयोः । दिवसु जडादौति दिसंज्ञायां श्रवणस्य त्रिदशोऽदेरिति न लुजचत् । क्लीवे जडशस्योक्त हेः शतुर्लुङ् इति जडति जडन्ति । आख्यातिकोऽङोऽङो हेरिति जडति । अलुस् सिदेरिति अजडुः । इति धातुवैक्यायां अनुवन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणोक्तभिधानं । तत्रादौ खर्गपातालादिर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो आर्थवर्गः । ततो भूपुरादिवर्गोपधिभिर्गः । ततो नृपराजचवित्पदवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंह उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्याचित् कस्याचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष-निर्णय-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां कृत्वा अन्ते लिङ्गादिसंघवर्गस्य योगं कृत्वा स्त्रीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्व्यत्कोषादितः शब्दादयः संयुक्तास्तेषां संज्ञाः यत्नमव्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	त्रिकायशेषः ..	१५
शब्दप्रपाणकृतः ..	नागार्थसंयहः ..	२	तत्कृता ..	हारावली ..	१६
अदिसिंहकृता ..	नागार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मधुरेश्वरपण्डितकृता ..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृतः ..	पर्यायनामार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	विश्वप्रकाशः ..	१९
ब्रह्माधिनारायणकृतः ..	नागार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	नागार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृतः ..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकवि कृतः ..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृतः ..	आयर्वेदार्थवोत्थितपर्यायरत्नमाला ..	२२
अरविदासब्राह्मणकृतः ..	सारसंयहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वेपदेवविष्णुकृतः ..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशीरामपण्डितकृतः ..	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः १०		श्रीनन्दनमट्टाचार्यकृतं ..	वर्णाभिधानं ..	२४
पाराशरदासकविराजकृतः ..	राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	उद्यादिकोषः ..	२५
यक्षगामदत्तदिनकृतः ..	भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंज्ञितसारकृतः ..	उद्यादिवृत्ती ..	२६
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	यकाक्षरकोषः ..	१३	हलायुधभट्टकृता ..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विज्ञानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये कोषाणां प्रयोगप्रमाणाणि अमरटीकाश्रयाणि आत्मादितानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्कृतसामिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दकोषकल्पद्रुमाभ्यन्तरितत्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषाग्लगता भूताः ।

विश्वधनप्राचीनकोषः ।

कोपीन्द्र १	बाबस्थिति ४	मङ्गल ७	भागुरिरचितकोषः .. १०
कात्यायन २	बाङ्गि ५	शुभाङ्ग ८	
साहसङ्ग ३	विश्वरूप ६	मोदाजित ९	

मैदिनीष्टतप्राचीनकोषः ।

उत्पत्तिनी १	रत्तिदेव ७	गङ्गाधर १३	चन्द्र १६
शब्दार्थः २	रत्नापरनामहर ८	बामट १४	विक्रमादित्य १७
संसारवर्णः ३	मोवर्जन ९	माधव १५	गोमिरचितकोषः .. २१
नाममात्राः ४	रत्नसमाध १०	धर्म १६	पाणिनिपदानुशासन .. २२
वरचरि ५	रत्न ११	तारपत्र १७	
शान्त ६	शमरदत्त १२	चामन १८	

एतदन्ते वक्ष्येष्टप्रतिष्ठाकोषः सन्ति ॥

सम्भालन्नामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य अष्टाश्रमाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्तस्य नानाविध टीका कृता । तन्मते कतिपयसम्भालटीकानां प्रमाणानि प्रवृत्तपट्टमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतानामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

लीरखामी .. १	माधवी .. ११	कोषाहृष्टाचार्यः .. २१	कृता व्याख्यासुधीः .. ३०
सुभूतिः २	मधुमाधवी .. १२	श्वरखामी .. २२	अथुतोपाध्यायकृतव्याख्या- प्रदीपः .. ३१
हनुचन्द्रः .. ३	सर्वानन्दः .. १३	रामतर्कवागीशः .. २३	मथुरेशविद्यालङ्कारकृता सारसुन्दरी .. ३२
कलिकृष्णः .. ४	अभिनन्द .. १४	नयनानन्दः .. २४	नारायणचक्रवर्तिकृता पदार्थ- कौमुदी .. ३३
कोङ्कटः .. ५	मल्लिनाथः .. १५	विद्याविनोदः .. २५	रमानाथविद्यावाक्यस्यतिष्ठत- विकाखविवेक .. ३४
सर्वधरः .. ६	रायमुकुटभट्टः .. १६	रघुनाथचक्रवर्ती .. २६	भरतमल्लिककृता मुग्धवोध सम्भता टीका .. ३५
राजदेवः .. ७	वीरकण्ठः .. १७	व्याख्यामृतः .. २७	
मोवर्जनः .. ८	शरणा .. १८	टीकासर्वस्वः .. २८	
द्राविडः .. ९	मगीरथः .. १९	सन्देहभङ्गिका .. २९	
भोजराजः .. १०	जयदित्यः .. २०	रामाश्रमापरनामभाणुदीक्षित- रतद्विमा अपि टीका वर्त्तते ॥	

अथाहृतविषयचन्द्रं प्रवृत्तिसिन्धुदुस्तरत्नस्य विज्ञापयामि ।

कोषगणानि रिकृता नानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्षोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-
वेदाङ्गविज्ञादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिककान्दसिकसूत्रवृत्तिमाचानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्सर्ग्यशमलमासादि-
लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहतिथिकृत्यजन्माष्टमीदुर्गास्तवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतडागभवनवृषोत्सर्गव्रतप्र-
तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाक्रिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्षविपाकदादश्याचाधिकरणदत्तकव्यवस्था-
दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्षस्नानतर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतारनन्दनदीदे-
वभेदपौठपर्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-
सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायनजातफलाकाशग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशुक्लसरोदयगणिताङ्गुल-
व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदुग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वकपसम्प्राप्यपण्यचिकित्साधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-
रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्षपञ्चोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वरताललयतानमानयामश्रुतिमूर्च्छनारागरागशीत-
तृप्ततङ्गार्यागानसमयभुवकगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुचम्पूयनीतिहृन्मनरीवास्तुराजमृद्विशेषसामान्याधनोपकरणालङ्कारास्त-
थाचार्यकृत्यः तथा चतुष्पदद्विपदत्रिपदयानोद्देशः । पञ्चकौमुदीयपञ्चप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-
स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिपण्योयश्राष्ट्रपर्वैशकायस्थानामुत्पत्तिवृत्तगोचप्रवरपण्याश्रोत्रियकुलौनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पदुमख
सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्व्याख्यानमात्रं बाह्यव्यभिचा नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य
धारणमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कल्पपञ्चमोष्ठीकाधृतश्लोके ।

चक्षुः शब्दकारश्च कुशापीचधिसाधुभौ । नैव शब्दान्मुधेः पारं किमन्ये जडमुद्वहः ॥

परिशिष्टकरसकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणयोगादयः पूर्वं प्राप्तभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पलिताः । एवं चक्षुः श्रोत्रादिनिदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोशोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दीकारोत्तररश्मकारादिवर्णयुक्तपद्यशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्वस्वनं जातं । एवं अकाराद्यादिवर्णयुक्तपद्यशब्दानां तत्तदौकाधृतपदोदाहरणादयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतः परमेतात्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौषशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या महामुखा ममान्तिके वङ्गः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयी स्त्रोयस्त्राभार्थं मत्कृतेतदुसन्वाधिकारं यद्यारौति गृहीत्वा अस्मिन् कर्माणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

श्राक्ते वङ्गिसमुद्रशैलधरणीमानेऽहणे कर्कटे, याते स्नाग्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डेः सप्तभिरन्विता भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् सत्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणो नविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथान्तर्लक्ष्यैकपमवाप्नुमसगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वपादमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि ओचक्षौर्न ओतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तद्यौपमिवदा यं हि इन्द्रबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविदांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्माविपाकाशयापरावृष्टमेव यं ।
निर्माणाकाशमाख्याय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुशासकमपि प्रभावन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविद्द्वैतं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि ॥ ५ ॥
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः ॥ ८ ॥
शाक्तिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ ॥ १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलयन्ति दिगम्बराः ॥ ११ ॥

दमुपास्यस्वरूपेण देवितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्तमेव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ १४ ॥
शिष्यिनो विश्वकर्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् ॥ १६ ॥
शौरास्त्रेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं मन्मूर्तिं यमाङ्गभक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसुतं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य वङ्गशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिष्ठानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमध्येऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायार्था तथैव च ॥
प्रमाणाणां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सरलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टोः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
 वैदिकानाञ्च ब्रह्मनामतिप्राचीनकोषकः ॥
 तस्याच द्वे विरक्तप्रचारत्वेन तद्वृतः ।
 पर्यायशब्दसन्देहः केनापि कोषकारिणा ॥
 न संगृहीतस्तद्वेतोर्दुर्लभोऽमुन एव च ।
 प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीये ।
 येषां स्थितानां ब्रह्मनां पर्यायान् परिब्रिष्टान् ॥
 करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
 तथा सङ्ख्या विविच्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये चरुणि पदवृन्दकम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावाच्च सङ्कते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१	५	अकुणिनामानि ..	२२	४	मृद्वनामानि ..	२२	२७	पुराणनामानि ..	६
२	हिरण्यनामानि ..	१५	६	कान्तिकर्माः ..	१०	५	परिचरयकर्माः ..	१०	२८	वृत्तनामानि ..	६
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६	७	अन्ननामानि ..	२०	६	सुखनामानि ..	२०	२९	दिश उत्तरादि नामानि	२६
४	साधारणनामानि ..	६	८	अस्तिकर्माः ..	१०	७	रूपनामानि ..	१६	३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४
५	रक्षिनामानि ..	१५	९	वसननामानि ..	२०	८	प्रशस्त्यनामानि ..	१०	इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥		
६	दिशनामानि ..	८	१०	धननामानि ..	२०	९	प्रज्ञाननामानि ..	११	चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।		
७	रात्रिनामानि ..	२३	११	गोनामानि ..	६	१०	सत्यनामानि ..	६	वर्गः	पदं	सङ्ख्या
८	रात्र्युपनामानि ..	१६	१२	कुप्यतिकर्माः ..	१०	११	पश्यतिकर्माः ..	८	१	जहा इत्यादिपदानि	६२
९	अहर्नामानि ..	१२	१३	क्रोधनामानि ..	११	१२	उत्तरादि पदानि सर्व-	८	२	सखिमित्रादिपदानि	८४
१०	मेघनामानि ..	३०	१४	गतिकर्माः ..	१२२	१३	पदसमाधानाय ..	६	३	आशुमुक्तखिरित्यादि-	
११	वायुनामानि ..	५७	१५	क्षिप्रनामानि ..	२६	१४	उपमानामानि ..	१२	पदानि ..	१३९	
१२	उदकनामानि ..	१००	१६	अन्तिकनामानि ..	११	१४	अर्चतिकर्माः ..	४४	इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥		
१३	महीनामानि ..	३७	१७	संयामनामानि ..	४६	१५	मेधाविनामानि ..	२४	पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।		
१४	अश्वनामानि ..	२६	१८	आतितिकर्माः ..	१०	१६	स्तोत्रनामानि ..	१३	वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०	१९	वधकर्माः ..	३३	१७	यज्ञनामानि ..	१५	१	अभिरित्यादिपदानि	२
१६	उपलतिकर्माः ..	११	२०	वस्त्रनामानि ..	१८	१८	वृत्तिवृत्तनामानि ..	८	२	अविशोदा इत्यादि-	
१७	उपलतो नामधेयानि	११	२१	ऐश्वर्यकर्माः ..	४	१९	याचनाकर्माः ..	१७	पदानि ..	१३	
इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥			२२	हन्त्रनामानि ..	४	२०	दानकर्माः ..	१०	३	अश्व इत्यादिपदानि ..	२६
द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।			इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥			२१	अथेयकर्माः ..	४	४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
वर्गः	नाम	सङ्ख्या	तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।			२२	स्वपितिकर्माः ..	२	५	श्वेन इत्यादिपदानि ..	३६
१	कर्मनामानि ..	२६	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	२३	कूपनामानि ..	१४	६	अग्निनावित्यादिपदानि	३१
२	अपत्यनामानि ..	१५	१	वज्रनामानि ..	१२	२४	स्तेवनामानि ..	१४	इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥		
३	मृदनामानि ..	२५	२	ऋक्सनामानि ..	११	२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे-	६			
४	वाङ्मनामानि ..	२२	३	मह्यनामानि ..	२५	२६	यानि ..	६			

अथ अश्वत्थानुक्रमविष्णुदिवेखनाभावकारणं वृत्तव्यम् ।

यन्मन्त्रानुक्रमविष्णुः शङ्केतात्तरलक्ष्यं च । परिब्रिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
 पूर्वं यन्मन्त्राण्युच्यन्ते प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽप्येव पुनरुक्तिभयात्तथा ॥

अथादर्शपञ्चायां वक्ष्यीमः अश्वत्थानुक्रमविष्णुदिवेखनाभावकारणं वृत्तव्यम् ।

इदानीं परिब्रिष्टीयवज्रकादर्शपञ्चिकाः ।
 यन्मन्त्राण्युच्यन्ते प्रकीर्तितम् ।
 अतस्तत्तत्तद्वदानीं नामवन्धुश्चाङ्गम् ।
 तच्चेद्वत् तदा यन्मन्त्राङ्गं समजायत ॥
 किन्तु सांप्रतमादर्शनाप्रजन्यो भवेत्ततः ।

तापो जामातदौहिचगर्भेरेव निवारितः ॥
 यतस्ते परिब्रिष्टीयवज्रकादर्शपञ्चिकाः संयुतम् ।
 देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 सुद्राक्षितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
 तस्य प्रकाशात्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृव्यंशवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कावल्यानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः ॥
 सुरप्रदावादनगराक्षे कृष्णजपाक्षकः ।
 कर्णस्पर्शनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 मौड्यगोचजातानामेव वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दूर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः ॥ २ ॥
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विज्ञेश्वरः सुतः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः ॥ ५ ॥
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अदभ्यशालिशालिन्नाड्यान्पीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र मोक्षीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुहनन्दनः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 चम्पारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदासाख्यसौख्यिण्यातिमंयुतः ।
 मन्थुयीनामके देशे वासस्तेन सदा हृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौहपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेतुदाहृतः ।
 तालाग्रामकृतावासस्तुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरस्ततायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणाभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 निरञ्जनन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीश्वरस्तस्य पुत्रस्तस्यैकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तत्कातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काञ्चीनाथस्य विजयावल्लभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः ॥ १३ ॥
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
 विद्याधरस्तस्य सूनू रायेतिस्थातिमानतः ॥
 आदौ नाज्गामामवासी जिताडावासकृत्ततः ॥ १६ ॥
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु आदवानन्दः सदा आदवसेविता ॥
 द्वितीयो रामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
 देवीदासस्तुरीयोऽभूत् मजुम्हार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरावृतः ।
 मुडागाकादिदेशानां कानुन्गोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्पर्शसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् मुल्लदारादिभिर्धृतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्हारतनयाः षट् प्रजावृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीश्वरसंज्ञस्तु मध्यमस्तस्यैकाधकः ।
 द्वितीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्धकः ॥
 महावज्रकृतो यो हि पदं पैत्र्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोखयामान्तर्धामस्तेन विनिर्धितः ।
 कनिष्ठो हृद्विष्णोःकान्तो बल्लभिर्ज्ञातिभिर्हृतः ॥
 मुडागाकाप्रदेशे तु पञ्चयामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य चतुर्थस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्तु समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ञे नवादेन नियोजितः ॥
 अपश्यद्भवहारांस्तु तद्राज्यशामने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तेति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रकृतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्तु षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 द्वितीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवाक्षकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां दतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठस्तु वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुह्यैर्बल्लभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो गोविन्दपुरमन्वितः ॥
 स च द्विजस्त्रीतमोऽस्मिन्महिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकदिप्रदेशस्य महावज्रकृतस्ततः ।
 देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बल्लभान्वितः ॥
 बल्लभैर्वर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमन्वितः ।
 मयामं दुःखं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तृमहाशयात् ।
 समुत्पन्नास्तस्य पुत्रा अशेषकुशलाख्यात् ॥

कनकपाणिपुत्रो रामचन्द्र आदिनः ।
 विश्ववीर्यवानेन मन्त्रिणः च आदिनः ॥
 पञ्चकोट्यादिदेवोऽभ्युदयचक्रवर्त्तनः ।
 माधवचक्रवर्त्तनः मन्त्रिणः पुण्ड्रवर्त्तनः ॥
 चक्रवर्त्तनवीर्यवानेन विश्वविद्याने ।
 दिक्षीयन्तस्यैव सम्प्राप्तौ तौ शुभचये ॥
 फरमानामकल्पिणि राघोपाधि तथैव च ।
 मन्त्रवर्गा वरुणं सादिपञ्चतमेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णदेवो जातो गुणाकरः ।
 आसीत् किलकिलाह्वयामरावर्त्ता पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वरुणः पञ्चितामसः ।
 सुखशीलादिमन्त्रो गोष्ठीयतिमहाप्रथः ॥
 रघुपुत्रिभुवःशुभाशुमाने हरेजिह्वसरे ।
 कोन्यागिना सुनृपिदे विद्युतोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां वज्रराज्यस्य प्राप्ते ।
 ततः किलकिलापुर्यां वासिष्ठाकार्यसाधने ॥
 क्षितान् हरेजिह्वयान् नवावो वलमाजितः ।
 वेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गम्यतः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेत्तं क्लृप्तं महावतः ।
 आगत्य नवकृष्णेन सुनृपिना सहितः किल ॥
 योऽहं यथौ नवावेन साङ्गं स्ववत्सलतः ।
 गत्वा पलायिष्यामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित हरेजिह्वसरे ।
 कासमासीत्तानामा नवावोऽभ्युत्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपचीयान् प्रधानराजपूषान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
 मेजर आहूत् ततः श्रीचं साङ्गं तेनैव सुनृपिना ।
 गत्वा तदयमासायां रथं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्य वलवन्तं तं नवावं येनया सह ।
 निष्पद्यकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापहः ॥
 बाणतुङ्गिभुवःशुभाशुमाने हरेजिह्वसरे ।
 भूत्वा मन्त्रिणो साङ्गं क्लृप्तं किलकिलापुरे ॥
 समेत्य सुनृपिना साङ्गं परावृत्तं च विहारं ।
 आकरासीत्तानसं नवावं मतिमन्तरं ॥
 वज्रदेवस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 मोक्षकृत्तुं नवावो मतिपुङ्गवतां वरं ॥
 तं मायेवसुवादारं चकार गुणसागरं ।
 मन्त्रिणवर्गस्य सुनृपिना कृतवान् स्मिरं ॥
 तथोर्व्यासार्थं मायम् ततः क्लृप्तं गुणाकरः ।
 तेनैव सुनृपिना साङ्गं दिक्षीं गत्वा च वरः ॥
 आहूत्तुं नवावो नवावेन च धीमता ।

सुजाहौला नामकेन च अभिजकरोत् सदा ॥
 चक्रवर्त्तनभुमाने विश्वविद्याने ततः ।
 शौचकृत्य दिक्षीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीकृष्णकृष्णदेवो फरमानामकल्पिणि सुदा ।
 दत्तवान् सच किलितं दिक्षीयेन सुनृपिना ॥
 वरुणपञ्चकृष्णं मन्त्रवानां हि आदिना ।
 वरुणवर्त्तनं वीर्यवानां श्रीपुन्यामिनां ॥
 उत्तमं विविक्तयानं भक्त्येव सुनृपिना ।
 नकारात्तं वास्यन्तं ध्वजं तोषेतिनामितं ॥
 राजमाहादुरोपाधिं मानवद्विषयस्तरं ।
 कृपया दत्तवानसौ वज्रमानपुरःसरं ॥
 सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजधोम्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वरुणं भुवकादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवदीपाधिपञ्चकृष्णवन्दाय भुवते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवद्विषयः ।
 दापयामास आहूत्तुं वादवाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो साङ्गं क्लृप्तं महात्मना ।
 काशीधाम समागत्य वभूवासौ महामनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्चैव नवावोऽभ्युत्ततः च ।
 सिद्धेन हि सुवे वाराहकः सुनृपिना स च ॥
 कृत्वा विष्णुचक्राय नान्यमन्त्रिमध्यतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तिः ॥
 ततः पाटनानामदेवे महाराजेन तच च ।
 वेतावरायेन सह सुवे वेदारकस्य च ॥
 कृत्वा सुनृपिना तच तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समावातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लृप्तं कोन्यामैर्नवावन् पदं ।
 देवाणीसंज्ञकं तस्यै राज्ञे वज्रमानदं ॥
 रघुपुत्रिभुवःशुभाशुमाने हरेजिह्वसरे पुनः ।
 आहूत्तुं नवावोऽभ्युत्ततः प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फरमानामकल्पिणमागौच यमतः ।
 तस्यै राज्ञे इदौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 चचासीत्तं विविक्तं दिक्षीयेन सता सत्यं ।
 मन्त्रवानां वरुणपञ्चकृष्णं वरुणाणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाह महाराजोपाधिमस्यै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णवर्त्तनं पदकस्य इदौ महान् ॥
 सच सुनृपिनापराधभाषयामौति वर्त्तितं ।
 हरेजकोन्यागिकर्षोत्तमदेवस्य आधिनां ॥
 यज्जतो वादवाहस्य समीपात् सननामके ।
 सताजीत्यधिके नैव वरुणवर्त्तनोऽभ्युत्ततः ॥

राक्षसीयधेयका बाह्यदुरोपाधेयका च ।
 भूपालनवस्तुनिधानवाहादुराग च ॥
 हस्तं दत्तमभयं सार्धं क्षारवत् महामते ।
 नमस्का सविनं चित्तं कोन्पानेसकदीप्तने ॥
 इतस्तथा दशविधं खेलात् वक्ष्यकपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषणं हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवाक्यं दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मधुरपुष्पमञ्जरीं चट्टीचर्म मनेरम् ॥
 हस्तचक्रं भास्वरैर्जुतां त्रिविक्रान्तमेव च ।
 सार्धं क्षारवत् ददौ राज्ञे सदा हितकराव च ॥
 एवं सिपादसंज्ञायां नृणां महारपालने ।
 आर्ज्या दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वराक्षणे ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांसतः ।
 हस्तपक्षिपक्षिकैश्च द्रुहीनैश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां लिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश स्वं पुरं रत्नं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने हरेजिहायने ।
 स सार्धं क्षारवो मेखार् वालेश्च महात्मने ॥
 राज्यभारं समर्पय स्वस्त्राने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवान्नीकर्षं पूर्ववत् ॥
 तस्मात्स्निग्ध समये माता मृता विषोः पदं गता ।
 अनेकलघुमुद्राभिसेनाया तत्त्रिधा कृतं ॥
 ततः कोन्पानिचक्षानं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां निरुक्तोऽभूत्सहामतिः ॥
 अथ कोन्पानिना गिर्जानिर्माणार्थं प्रधाक्षितः ।
 मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुभिर्भुजुनिक्षौणीमाने हरेजिहायने ।
 सुतानुव्यादिकं घामं प्राप्तवानिह पत्नये ॥
 तेनैव तस्य राजन्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि वज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 ससुद्रवसुभूमीन्दुमाने वज्रास्त्रकाब्देके ।
 हेष्टिस् मवर्षश्चाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देष्टे तस्य महाराजं राजाचोलीतिनामके ।
 कार्यं निधोजयामास स गत्वा तत्र देष्टके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैवं राज्ञो गच्छास्तथैव च ।
 समर्पयिष्यत्येव सुन्दरं निधमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय वज्रहस्तकृतः ।
 खालिखानामके न्यानेऽर्पितवान् सुखमाहितः ॥
 एवं रत्नमुक्षौणीन्दुमे वज्रास्त्रवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो वक्ष्येतिवर्षितः ॥
 चतुःषष्टिषादष्टाभिकाटलक्षमुद्रिकाः ।

तस्य सप्तकं मुद्राः सप्तविंशतिरभिकाटलक्षः ॥
 चतुर्लक्षाः महाशानो महाराजवत्सलः ॥
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास चक्षताः ॥
 ततो मवर्षश्चैव चतुर्लक्षमुत्तरतः ॥
 खालिखानाकात् खानात् महाराजोऽतिप्रशंसितः ॥
 कामः अमरश्चैव मुद्रायाः प्रतिवर्षतः ।
 चाक्षमन्महाराजं राजाधिराजकोषकारतः ॥
 रामविंशतिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्भावावत्सलस्य सेवार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वज्रमुद्रं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमद्भद्रदुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनन्दपुरेतिख्यातायां परमेशायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तदा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथाचट्टीपमः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वज्रमुद्रायां श्रीराधावत्सलं परं ॥
 एवञ्च खड्गद्वयमायां श्रीश्यामसुन्दराङ्गं ।
 श्रीमद्भद्रदुलालाख्यं ब्राह्मणाध्यामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा वज्रयन्ततः ।
 विधिवोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् सुकाव्यविभूषितान् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांसं तान् ॥
 पिपीतकाख्यदादृष्टां समाह्वय्य पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्तुत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्गोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाधाममारम्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वयमेव पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरेऽतिशयविकृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राभ्यामभिरुमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानीय स्वमित्रेभ्यः ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिबुद्धानां वज्रयन्ततः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोद्गुरिदासतः ॥
 आम्नायाम्बरपञ्चेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहभगमत्पादाभ्योजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदंष्ट्रस्य रायख्यातिभूतस्य च ।
 अश्वेगुणसम्पत्ताः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवसु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 अजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्वतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विभूतः ।
 नृपतेर्नृपकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

कुलीनाभ्यामभ्यर्च्यो गोपीभ्यामभ्यर्च्यः ।
कनिष्ठो देवदेवः पुत्रो देवो सुवर्णदेवः ॥ * ॥
मणिप्रकाशप्रकाशः दौः कुलोः च तयोः पुत्रः ।
ज्येष्ठो राजकुलप्रकाशे निरपेक्षे जगद्गुरुः ॥
गोपीकुलप्रकाशदेवः कनिष्ठो देवदेवः ।
शुद्धाचारः कनो दानो मुक्तिमान् संसारकः ॥ २२ ॥

सुखानुभूतिं महाराजकलत्राय चामिका ।
गोपीभ्यो देवदेवः तयोः स च दक्षिणः ॥
कौन्तेलाभ्यर्च्यमान् दृष्टे विष्णुमिमांसायकः च ।
एवमादिभ्यो देवः जगत् कारकः तस्यैव च ॥
गवर्णदेवः प्रार्थनाय देवकीसंज्ञकं पदं ।
स प्राप्य तत्र कर्मस्य कृतवानतिमानदं ॥
तथाच मत्स्यविषयेर्वाचं वज्रमूषकं ।
कोष्ठाग्रे ददौ स्वानं सर्वेषां हिनकारकं ॥
अद्वैतपञ्चभूतानां वज्रसंज्ञकदायने ।
पौत्रोदाहार्यमाह्वयं च तु यत्नात् शुभे दिने ॥
कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सुचकतिं ।
कनिष्ठपुत्राद्व्योः कुलयोगि रक्षितं ॥
कृतवानय माका स तुलापुरुषदानकं ।
कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
ततश्च मातृकृत्यं च सूर्यदानसागरं ।
हत्वा ददौ द्विजस्य भक्षानाह्वयं च सादरं ॥
रामाग्निनागभूतानां हरेजाब्दे स मानदं ।
गवर्णस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
गजवाहादुरोपाधिं सुवर्णाम्बरसप्तकं ।
अनेकरत्नजटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करग्रस्तकं ।
शक्तिपट्टसङ्कापन्तीनां शिविकाद्यगमस्यकं ॥
आज्ञाच्च प्राप्तवान् सोऽपि वज्रसम्मानपूर्वकं ।
चिरमाध्यादिरहितः हत्वा राज्यमकलकं ॥
वज्रवेदादिभ्यो भूतानां वज्रसंज्ञकदायने ।
सौरस्येने शुक्लपञ्चमीकादयः तिथौ दिने ॥
अर्द्धं नारायणस्येभ्योऽर्द्धं कारुण्यजीवने ।
देहत्याभ्यासतन्मयैर्नीचमन्त्रे जगद्गुरौ ॥
भाषयन्निष्टदेवस्य रूपं च दधत्संस्थितं ।
ज्ञानतः स गृहीत्वा संप्राप्तेऽपि मृतेऽप्यहं ॥ * ॥
कनिष्ठो राजकुलप्रकाशः श्रीरथो मुक्तिमान्मतम् ।
राजाद्यगण्यो मान्यश्च वदाम्यो मानशास्त्रिणम् ॥
स च यथोचितसंस्कारार्थायाणां महात्मनां ।
कुलीनानामेकयादीं कृतवान् मुखादिभिः ॥
तथा कुलमदीयस्य कुलवासां प्रथमतः ।

कुलीनाभ्यामभ्यर्च्यो वकारः कौन्तेलाभ्याम् ॥
यथा चैतन्यदेवेन कृतं गवर्णदेवस्य ।
तथा राजा कृतश्चेति जगत् सुवर्णदेवः कौन्तेलाभ्याम् ॥
रामाग्निपुत्राभ्यामभ्यर्च्यो देवदेवः ॥
गङ्गातीरे प्राक्पूर्वं मृतोऽप्याह चरितं हिरे ॥ २३ ॥

ज्ञानसोऽहमस्मिन् तमयौ हौ सुकीर्णकौ ।
राजनाशायकान्त्रीनाशायकदेवकौ ॥ * ॥
जगमोक्षदेवस्य पुत्रो सुभो तयोः परः ।
धार्मिको रामरत्नाभ्यो वरनाशायकदेवः ॥ * ॥
गोपीकुलप्रकाश देवस्य पुत्राश्चकार एव च ।
तेषां ज्येष्ठश्च गोपालकृत्योऽतिप्रसन्नः च च ॥
श्रीसंगोक्तकृत्यस्य मध्यमो मुखादिभिः ।
वाङ्मालवेष्टे नाथदेवकीकर्तव्यपरः ॥
गोपेन्द्रकृत्यगोपेन्द्रकृत्यौ कृतान्मन्त्रिणौ ।
हृतीयकतुरीयो च वास्यो देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥

वाणाभ्यामभ्यर्च्यमानसमायां वज्रभूतः ।
गोपीभ्यो देवदेवः गोपीपतिरग्रीपतेः ॥
श्रीराधाकान्तदेवेति नाका पुत्रोऽप्यभ्यर्च्यः ।
वज्रविद्यां तथा हिन्दो पारसीमारकीं ततः ॥
हरेजीं संकृत्यैवाधीतवान् सोऽतिप्रसन्नः ।
तथा सप्तधुरीणस्य गोपीकान्तस्य भीमकः ॥
सर्वप्रमान्यस्य गोपीपतेर्बालिकराजतः ।
सिंहेतुपाधियुक्तस्य प्रपौत्रो स जगद्गुरुः ॥
गोपीपतिरभूतेन कुलाचार्यादिव्रतः ।
वज्रैः पञ्चभूतजगत्सर्वकारादिप्रदेशतः ॥
स्वियामेरिकसंज्ञेयानां चैव मध्यतः ।
विद्यादिविषयाणां सभायां सभ्यताभिः ॥
एवं धर्मसभायाश्च तथान्यासां सभापतिः ।
बभूव वज्रसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
स वाणाश्रीभक्तसंज्ञितः हरेजिह्वसरे ।
प्रातः किल किलानामगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
गवर्णस्यैवैकान्तो साजिष्टेटीयकं पदं ।
यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
सुखशिलागभूतानां हरेजाब्दे तु पैठकः ।
राजोपाधिश्च कौन्तेलात् वचनं भूषणदिकं ॥
मानवर्द्धनपञ्चैः सहितं वज्रमूषकं ।
तथा गवर्णस्यैव सभायामादिषीदकं ॥
प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यत्नोक्ते मानदायकं ।
अद्वैतदेवाभ्युत्थाने वज्रस्यैव विधिपूर्वकं ॥
गङ्गातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पश्चिमगतः ।
सुरविवादादगरे श्रीनारायणभक्तः ॥

समन्वितः स च समद्वन्द्वस्तस्मीयतः ।
 राजार्थं हेमवचनं वक्तुं वक्तव्यतः ॥
 सोमनाथपवित्रपुत्रेण युक्तं युक्तं किरीटकं ।
 सुवर्णं मौक्तिकं चारुं पञ्चकं करवाणकं ॥
 कर्तुं यदा भूपतीनां हि भरिष्वभ्युन्नतकं ।
 प्राप्तवान्पुनः पुन्यार्थं वज्रवज्रानपूर्वकं ॥
 अथेन्द्रवपुषाकामागे वज्रावधायने ।
 यौकीनाद्योपकचैश्च समं कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाह्वय सुखाचार्यान् कुलीमान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशत्यध्यायानां तथैव च ॥
 सुमुख्यानां कुलीमानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं वज्रधातुजातानामेकयाथीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकद्वयं सुद्वितं ।
 कुलीमघटकादिभिः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 भाठवासाध्यापनाय धर्मनिर्माणहेतुतः ।
 स्तुतवत् सोमद्वन्द्वीनाम वा सभाङ्गिन् प्रदेवतः ॥
 स तदर्थं मौक्तिकया वांसाभिचादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेमन्ते आङ्गार वृत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारसभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाच घोटवृत्तन्द्वे रे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च रादयत् एषियाटिक् समाजे प्रेरयन्ततः ।
 तच्च सुद्राक्षितं कृत्वा तत्पत्रं परिमाणतः ॥
 अनुवादकवाञ्छिते तथैव दर्शनार्थतः ।
 कथया प्रेषयामासुस्तद्वदः प्रायः प्रयत्नतः ॥
 तथाञ्च वक्ष्याम्यासकालसम्पादनीयकं ।
 ब्रह्मकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभयदपिता ।
 यथाप्यालोक्ष्य सन्नुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेषयामासुः सुस्वातिपत्रिकादिकं ।
 विज्ञेयतो दिनेमारराज्येष्टेष्टमहारकं ॥
 स्त्रीयाश्चक्रिण्युक्तपदकोत्तमधारकं ।
 ग्रीत्या स्मिपयामास राज्ञोऽर्थे मानदायकं ॥
 पुनश्चदभिधानञ्च परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माणं सुद्वितं तेन प्रदानार्थं वज्रवज्रात् ॥ २४ ॥
 अथैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 मङ्गल्येष च तद्राज्ञो लोकविक्षयकारणं ॥
 नागवेदाष्टमने इरेजाब्दे हि वैरिणा ।
 टाकीयामनिवासेन केनचित् स्थितसुम्निना ॥
 दुष्टेनाभीष्टविषयं दण्डपादव्यसंज्ञके ।
 विवादश्च यदे मान्यजनानां माननामके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूततः ।

उन्मीयामस्य मेधिरेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोसितसुखरिष्टेनकेष्टयंज्ञकस्य वसीयतः ।
 कुधा तन्निष्ठापवादः पक्षेय प्रकटीकृतः ॥
 तेन चेष्टेरिदारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्नन्द्या चेष्टां कृतवान् तद्विचारतः ॥
 किन्तु चेष्टनञ्जालस्य प्राप्तिविकस्य भीमतः ॥
 अतिस्वकविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां कुराणाञ्च विज्ञेयतः ।
 तेनासुखमभङ्गेन सज्जाधिकमजायत ॥
 तेन चर् हरवर्त मेडाक् डेपिडटी गवर्णरः ।
 स्नेहेनास्तिवृद्धयः सद्यस्यातिसत्वरः ॥
 आङ्गानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चानीय स्वभवने तच्च सन्मानपूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयात्तस्यै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेन्रेस् लाड्डेल्हौसिरात्तवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिद्विषितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं वृत्तं महीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लाड्डेन च तथा लेडी केमिन्नेन सहातुकः ।
 वाचात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्दकरणाय च ।
 उद्योगजन्यदोषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु सुन्मी पुनरपि दण्डपादव्यवादतः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजहृष्यास्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि रुहानाटवनामकं ।
 तथा रसलसेत्याख्यामिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वज्रीयभाषया चेवातुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधिं प्राप्ता गवर्णरेष्टतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिशरत्तो देवभक्तस्तुतीदकः ।
 अपूर्वगुणमयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तुतीयकः ॥
 देवान् कुडर् नामधेयं दत्तं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायास्वदेष्टव्या ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुश्रीलः पुत्रवर्द्धतः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽप्ये वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिकामकं ।
 दत्तं पारसभाषातोऽनुवादं यज्ञपूर्वकं ॥
 यज्ञः कमलकृष्णस्तु देवे पैये सदा रतः ।
 कार्ये वज्रमुचोपेतकृषा पण्डितमप्युदितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुष्ठापुरुषदानस्य श्रीमद्भगवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य धृष्टे तथैव च ॥
 त्रिवस्य स्थापनं माया कारयामास योत्सुकः ।
 वज्रविनयधेनेव कुलकौर्मिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेतिशब्दो यः सुतः स तु वसन्तः ।
 रूपवान् मुकुटाक्षैव नरेन्द्रेण पुनः वसन्तः ॥
 स च डेपिउटीमेनिष्ठेऽवभूव सदाशयः ।
 यो हि धादवकृष्णस्य कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् मोक्षफलकाख्यं पुस्तकस्योर्दभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तस्य कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
 गवाधाममृतः सोऽपि पुनर्हीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपसम्भूमाने वज्रसंश्रकवर्धनः ॥
 राजराधाकान्तदेवसाहाय्येण सुदान्वितैः ।
 स्वपथ्यथकुलीनागानेकधायी कृता च तैः ॥ २४ ॥
 श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 चयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः खकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांस गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीसरामेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदक्षश्च सत्तमः ।
 यस्य श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्विराट् ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तच्च धामस्थाधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 यज्ञप्रकारं वसनं भूषणस्य मनोरमं ।
 चयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ २५ ॥
 जाताः पुत्राश्चयः श्रीमन्निवकृष्णस्य भूषितः ।
 तेषां श्रीयुक्ताभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ॥
 चत्वारस्तनवाः श्रीसकासीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभूव यो डेपिउटीमेनिष्ठेऽटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यज्ञधोर्ज्येष्ठः स च सुतः ।

श्रीयुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनवास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णो यः सभूतास्तस्य देवतः ॥
 चयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्ष्णः ॥ २६ ॥
 राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवजगत्कृष्णस्यनामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य चयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरनमेष्यस्य तोषाखानार्थां प्रथमं स हि ।
 अथ्यस्योऽभूत्तच्च कर्मनिर्वाहकरणेन हि ॥
 तस्यै गवर्णरो खाडहारडिक्कः रूपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानां प्राप्तवान् वज्रभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ सभवानर्थ ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २७ ॥
 गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्तनवार एव तु ।
 श्रीलक्ष्मीकृष्णदेवो यः सर्वेषामपजः स तु ॥
 श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमत्पुत्रेन्द्रकृष्णस्य ज्येष्ठोऽतिमन्दिर्वर्द्धनः ॥ २८ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रीयुतरामेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्विरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रीयुक्ताभूपेन्द्रनारायणप्ररीरतः ।
 संजातस्य श्रीमजेन्द्रनारायणेतिशब्दितः ॥ २९ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णस्य तनयस्यातिशोभनः ।
 श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णोऽयजानतः सरसिजाननः ॥ ३० ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्य ज्येष्ठोऽभूदतिश्रीसवान् ।
 श्रीमन्तारकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः स्रग्धरोपमः ॥ ३१ ॥
 इत्येकादिकवर्षविंशमुत्सवान्तातिनिर्वाणा ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकाद्युक्ता ॥

वर्णमाला ।

नामही।	English.	नामाल।	देव।
अ ... a		अ ... अ	
आ (I) ... ā		आ (I) ... आ (I)	
इ (i) ... i		इ (i) ... इ (i)	
ई (ī) ... ī		ई (ī) ... ई (ī)	
उ (u) ... u		उ (u) ... उ (u)	
ऊ (ū) ... ū		ऊ (ū) ... ऊ (ū)	
ए (e) ... e		ए (e) ... ए (e)	
ऐ (ai) ... ai		ऐ (ai) ... ऐ (ai)	
ओ (o) ... o		ओ (o) ... ओ (o)	
औ (au) ... au		औ (au) ... औ (au)	
...	n or m	...	...
:	h	:	:
क ... k		क ... क	
ख ... kh		ख ... ख	
ग ... g		ग ... ग	
घ ... gh		घ ... घ	
ङ ... ṅ		ङ ... ङ	
च ... c		च ... च	
छ ... ch		छ ... छ	
ज ... j		ज ... ज	
झ ... jh		झ ... झ	

नामही।	English.	नामाल।	देव।
झ ... n		झ ... झ	
ट ... t		ट ... ट	
ठ ... th		ठ ... ठ	
ड ... d		ड ... ड	
ढ ... dh		ढ ... ढ	
ण ... n		ण ... ण	
त ... t		त ... त	
थ ... th		थ ... थ	
द ... d		द ... द	
ध ... dh		ध ... ध	
न ... n		न ... न	
प ... p		प ... प	
फ ... ph		फ ... फ	
ब ... b		ब ... ब	
भ ... bh		भ ... भ	
म ... m		म ... म	
य ... y		य ... य	
र ... r		र ... र	
ल ... l		ल ... ल	
व ... v		व ... व	
श ... ś		श ... श	
ष ... sh		ष ... ष	
स ... s		स ... स	
ह ... h		ह ... ह	
क्ष ... ksh		क्ष ... क्ष	

सुभाष चिन्ता गुप्तार.
देववन्द, जि० सदावन्द.

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्गः। अक्षोषारवर्णानं
कथं। स तु प्रथमो दीर्घः कृतश्च भवति। इति
आकारवर्गः। अक्षरेखनप्रकारे यथा,—
“इत्यतः कुक्षी भूत्वा कुक्षिता वामतो गता।
ततोर्ध्वसङ्गता रेखा दक्षीणा तस्य प्रज्ञरः।
विधिर्नारायणस्यैव सन्निधेयं ज्ञमतः सदा।
अर्जुनाया प्रक्षिप्य ध्यानमस्य च कथ्यते।”
इति बर्होद्वातकम्। अस्य तत्त्वं यथा,—
“इदं तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
अरचन्प्रतीकायं पञ्चकोशमयं सदा।
पञ्चदेवमयं वर्णं प्रक्षिप्यसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं खयं कैवल्यमूर्तिमान्।
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं खयं प्रक्षतिकृषिणी”।
इति कामधेनुतन्त्रम्। अस्य प्रथमः।
“अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः”।
इति वीजवर्णभिक्षानं। अन्वयः।
“अः श्रीकण्ठः सुरेश्वरः जलाटसैकमानिका।
मूर्त्योदरी कटिमेधौ सारस्वतः प्रियम्बरः।
महाप्राज्ञो वासुदेवो धनेशः क्षेत्रोऽन्तरः।
कीर्त्तिर्निर्दृष्टिर्मागीशो नरकारिर्हरो भवत्।
ब्रह्मा वामाद्यजो ब्रह्मः करसुः प्रणवाद्यकः”।
प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।
“ब्रह्माख्यो कामरूपश्च कामेश्वरी वासिनी विद्यत्।
त्रिमेषः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिधिराशिनी।
अर्कमखण्डवर्णोऽथी ब्राह्मणः कामकविर्गो”।
इति वर्णभिक्षानतन्त्रम्।
अ, अ, अभावः। अन्वयः। निवेद्यः। अनुकम्पा। इति
मेदिनी। (नन्तोऽयमकारः बहिष्कृत्य न गण्यमानं बोध-
यति। यथा,—
“तस्यावृक्षमभावश्च तदन्वयं तदव्ययता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च गण्यमानः षट् प्रकीर्त्तितः”।
इति। सादृश्ये यथा—अप्राशस्त्यः प्राशस्त्यसदृश-
इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनभावः।
अन्वये यथा—पटः अघटः, घटः घटभित्त-
इत्यर्थः। अस्त्ये यथा—अनुदरी अन्त्या अन्त्योदरी
इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अघनं घनैघनं,
अनीघनम् अघनस्तघनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा
—अघनो घटावकारः, घटावकारः अन्त्यविरोधी
इत्यर्थः।
अ, ऐ, (अतस्मिन् सन्त्ये आग्रेति इति अतस्मिन्)
विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुर्बहिर् उकारस्तु महेश्वरः।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रकृतेन चेतो मताः”।
इति दुर्गादासहृतवचनं। (जी। ब्रह्म। यथा,—
अ इ उ ए ओ औ कणाश्च मूर्तं ब्रह्म इति
कीर्त्तितम्, इति अभिपुराणम्।)
अक्षयी, [न], चि, (न अक्षयी, नक्षत्रमासः। अथ
अक्षय्ये न नक्षत्राः, तथापि अक्षयी इत्येव स्यात्।
अपितु अक्षय्यतिरेव तत्त्व अक्षमाचनिपातनात्
नाञ्च सन्धिरिति ज्ञेयम्।) अक्षयी। अक्षय-
यकाः। अक्षारी। यथा,—
“दिवसस्याष्टमे भागे शार्ङ्गं पश्यति को वरः।
अक्षयी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते”।
इति महाभारतम्।
अंश, त् न विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-
द्रुमः। ताक्ष्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु
सुधकृत्वा इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति
धनं वक्षिन्। इति दुर्गादासहृतधातुदीपिका।
अंशः, ऐ, (अंश विभाजने, अदन्तपुरादिः। कर्मणि
घञ्।) विभाजनं। तत्त्वार्थः। भागः २। वट्टकः
३। इत्यमरः। विभागः ४ भक्तिः ५। इति
जटाधरः। अंशप्रत्यये इत्यसाम्नाऽपि। अंशांस
त् न विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशनात्।
स्तन्वः। इति विद्याविनोदादयः। (वक्ष्येकदेशः।
रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भाष्याः। रवि-
मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—
“धाता मित्रोऽर्यमा अन्नो वरुणस्त्वष्ट एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमन्तथा।
यकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।
जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकाः”।
इति महाभारतम्। दसस्य षडधिकविंशतम-
भागः। यदुर्वशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः
कुववत्सः ततश्च अनुरथः ततः पुरुहोचो जज्ञे
ततश्च अंश इति।
अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाश्वशेषः।
अंशकः, ऐ, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति
कन्।) अति। दायदः। इति त्रिकाश्वशेषः।
(अत्यार्थः। अत्यार्थे कन्।)
अंशमात्रं, [न], चि, (अंशं मजते इति अंश +
भञ् + चिः।) अंशी। (दायादः) यथा। नौ-
धावनः।
“अवनीकानिब्रह्मास्तु अयमज्ञादयानुमान्।
दिक्तीमोऽनुमतः पुनो दिक्तीपस्य भगीरथः”।

अंशु

प्रातस्त्याय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम्”।
निब्रह्मास्तु न कुर्वीरंशमात्रं तच्च सेतुजम्।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।
अंशकः, चि, (अंशः प्रकृतस्तन्वः अक्षि अक्ष इति
अंश + कच्।) अंसजः। वक्षवान्। इत्यमरटीकायां
रमानाद्यः। (प्रकृतस्तन्वविशिष्टः।)
अंशी, [न], चि, (अंशोऽस्यासीति अंश + इनि।)
अंशयोग्यः। वट्टकविशिष्टः। भारी। यथा वा-
च्यवक्ताः।
“विभागश्चेत् पिता कुर्व्यात् स्त्रीया विमजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा ज्येष्ठमात्रेण सर्वे वा स्युः समंश्रिताः”।
इति। सति तु पितरि पार्श्वस्थानधिकादात्
पुत्राणां नाशिता। यत् धनिनः पौत्रस्तोपरमे
तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वम्।
अंशुः, ऐ, (अंशयति इति अंश विभाजने। अग-
व्यादिनात् कुः।) किरणः। प्रभा। इति मेदि-
नी। वेशः। इति धरणी। अनादिसृष्ट्यांशः।
इति हेमचन्द्रः। वेशः। सूर्यः। इति विश्वः।
(अक्षिविशेषः। जतावयवः। सोमजतावयवः।
भागः।)
अंशुकं, स्त्री, (अंशून् कायति। नै शब्दे। आतइति
का। यदा अंशुभिः कायते। काश्च दीप्तौ।
अन्त्येयपीति डः।) वक्षमात्रं। वक्ष्यवक्षं। उत-
रीयवक्षं। इति मेदिनी। सुक्ष्मवक्षं। इत्यमर-
टीकायां रमानाद्यः। (अश्वोपक्षं।) यत्। वेजपात
इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।
अंशुधरः, ऐ, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः।
यचाद्यच्।) सूर्यः। इति त्रिकाश्वशेषः।
अंशुमत्प्रका, स्त्री, (अंशुमन्ति सूर्यावयववन्ति कणा-
नि अस्याः। अंशुमानिब कलानि अस्याः इति वा।
अजादिनात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः।
अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मनुप् ङीप्
च। अंशुमत्याः प्रकं मूलश्च अंशुमती। अनुदासा-
देत्येति अन्।। मन्पाकमूलेषु इति सुपि यत्तवद-
भावः।) ताणपर्वोद्विष्टः। इत्यमरः। (परदेवता।)
अंशुमान् [त्] ऐ, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति।
तदस्यासीति मनुप्।) सूर्यः। इति त्रिकाश्व-
शेषः। अंसमज्ञपुनः सूर्यवर्षीयराजविशेषः।
यथा।
“सारास्त्राचमन्त्रस्तु अंसमज्ञादयानुमान्।
दिक्तीमोऽनुमतः पुनो दिक्तीपस्य भगीरथः”।

संक्षेप

गङ्गा-कलशम् ।) दम्भराजः । मत्स्यराजः । जीत-

1998

अथर्वशिर्षः, श्री, (५ अथर्वशिर्षः १ अथर्वशिर्षः १)
अथर्वशिर्षः । अथर्वशिर्षः—

“यदीति यापि भूतानि कथयिष्येति तदुच्यते ।
तथापि तस्य यदीति भवेत्तदिति चेत्यते” ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां २ अध्याये ३६ श्लोकः ।
 अकीर्त्तिकारं हि, (अकीर्त्तौ कारेति जगद्यति
 इति । यदा अकीर्त्तिकारं न भवतीति जग-
 त्प्रसादाः ।) अयमकारः । यथा,—

“कुतश्चा कश्चनमिदं विवरे समुपस्थितं ।
 क्षणार्थमुद्यमस्यैव नीतिर्निर्वाहमकुर्वत् ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकाः ॥

अनुतोभवः, वि, नास्ति कुतोऽपि भवं यस्य
तः । अपूर्वसंस्कारिगर्भाभंगतः । न + कुतः
+ भवं ।) नास्ति कस्याङ्गं यस्य । निर्भवः ।
वशाः । इच्छतामनुतोभवमिति भवितुमाह-
तिम् ।

अक्षयं, क्षी, (न क्षयं, क्षयादन्वदिबधैः । नक्ष-
यमासः ।) क्षी । क्षयं इति क्ष्नावक्षः । यथा—
क्ष्णक्षयं वक्ष् वक्षवोयमः । इति भारविः ।) ।
अक्षयार, ऐ, (न क्षयारः । नक्षयमासः । क्षं

पृथिवीं विपत्तिं इति कूपारः । सु पातन-
 मृच्छवीः । कर्णोऽपि कश्च । कर्णोऽपि कश्च ।
 दोषः । समुद्रः । इत्यमरः । कर्णोऽपि कश्च ।
 पातनमृच्छवीः । इति मेदिनी । कर्मठः । इति
 भिक्खुप्रोचः ।

बभ्रुवर्कः, पुं, (नास्ति ब्रूवर्कः कैतवं सत्य । बभ्रु-
 श्रीष्टिः ।) बभ्रुः । इति विकाराद्यष्टयः । कैत-
 वभ्रुव्ये पि । (दम्भभ्रुव्ये) ।

अज्ञातं, नि, (न + ज्ञ + क्त ।) न ज्ञातं । अभिध्या-
दितं । वधा.—

“कालातीतम् यत् कुर्व्यादकृतमसिद्धिमिर्दिष्टम्”
इति स्मृतिः ॥ (मिथः। प्रमाणाविषयः । (लो)

मोक्षः । कारणं । (स्त्री) प्रकृतिविशेषः ।
 अथा - “अथा विज्ञानेन ब्रह्मसत्त्वादिना प्रकृ-
 त्तिः सा न ज्ञेयचित्तवृत्ता” ।)

अक्षतस्य, जि, (न + कृत + श्वा + ज। न कृतस्यः
इति नञ्समासः।) कृतज्ञः। दित्याकर्त्ता।

उपकाराभागी । उपकारहृता । यथा,—
 “मज्जतोऽपि न वै कोपिद्वन्द्वमज्जतः कुतः ।

आत्मनोऽस्मात् पूर्यतां आत्मनोऽस्मात् पूर्यतां ।
इति श्रीभागवतम् ॥

अकृतित्वं, स्त्री, (अ + कृतिन् + त्व ।) अकृतमत्वा ।
अकृतता । कर्मकृतत्वं । अयोऽकृतत्वं ।

कादाती, [न] वि, (न + दाती । धनूस्मात् ।) कादा-
त्तमः । कादात्तुत्तमः । आदात्तुत्तमः ।

अज्ञानिम्, पि, (करकात् जातः ज्ञानिम् । स न
भवतीति नञ्समासः ।) अकरकम् । अजन्तम् ।

सिद्धं । अक्षरसमाप्तं । यथा शब्दाः ।
 “अतुर्थे च तथा माने मानार्थे नृदमाहरेत् ।

तिसृष्वप्युक्तशब्देभ्योऽपि ज्ञानज्ञातविभे जने” ।
इत्यादिकाश्चर्यतत्त्वः ॥ • ॥ निष्पत्तिः । ज्ञातव्यम् ।

“युष्मद्वयं ज्ञानादीनां प्राप्तिवाकोऽयं वेद्यमेतत् ।

[illegible]

1991

काशीसुखी, (य काशीसुखी कावेन का. काशीसुखी
या । काशीसुखी । यथाकाशी ।) समुद्रकावेन । इत्य-
मर्थः ।

अधीयः चि, (न अधीयति मर्यादति इति अ + अधीय +
अच् ।) अमरः । इति मेदिनी ।

अदीवः पुं, शोभाजनवदयः । इत्यमरः ॥

अक्षयः वि, (व क्षुब्ध इति वक्ष्यमाणाः ।। अक्षो-
दितः । अक्षुण्णः । इति क्षुब्धान्तर्यामिणः ।

अभिहितः । यथा । अमुकं वरिषम् । इति सूडा-
करणे वमुपतिः ।

अक्षुब्धः पि, शोभरहितः । अक्षोभितः । इति शुभ-
धातोः कृत्प्रत्यये ऋणः । यतो न शुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासविभक्तः ॥

यद्येवं को, (न योमम् इति नञ्प्रमासः) यम-
कृत् । यथा—

“किञ्च तेषां गृहे योग्यमक्षयं किञ्च साध्यतम् ।
वायुने किञ्च सङ्गता दुर्धताः किञ्च मे प्रताः” ।

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥
अष्टोत्तः पुं. (अष्टोत्ति । अष्ट आसौ संज्ञाते च ।

वाङ्मयादौटः । अक्षस्येव उटाः यर्वाणि अस्य
हति वा ।) अदोडभक्तः । न च इत्यस्यभयि-

वृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आत्तरोद् इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीकः शैलमयोऽक्षोऽः कर्पराणाम् जीर्णितः ।
अक्षोऽकोऽपि वातादमदः कश्चिदपि” ।

इति भावप्रकाशः ।

पञ्चतोत्पत्त्यपीकृष्टः । तत्पर्यायः । कर्पराणां २
कन्दराणां ३ काकोशः ३ काकोशः ३ काकोशः ३ काकोशः ३

इत्यमरः तट्टीका च ।

तात्पर्यपीणुद्वयः । इति इत्यन्ता ।

लोभो यन्मेति वा ।) इति च न्यमस्तथा । तस्य-

शेषः । आणान् २ शङ्खः २ । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ शेषरहिते चि ।

‘उत्तराञ्जितयथाभ्यरोहिणी-

दोहस्यपिष्टमेव चाग्निमे ।
 क्षत्र्युक्तं सक्तं विपर्जयेत्

प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ।
अन्तर्बुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विज्ञेयतः ।

अथौरिभेऽपि कस्य चन्द्रचन्द्रजयोदिने”
इति ज्योतिषात्मम् ।

दौहित्री स्त्री, (ऊर्ध्वः तन्मूत्रः अस्ति अस्या इति
इति । अन्तःस्थानम् ऊर्ध्वम् । मर्माङ्गलि

सात्त्विकम् । सङ्गसङ्घट्टिण्यामिति वदतिः ।) सङ्ख्या-
विशेषवस्तुतया । यथायथा ।

२१८७. दद्याः । २१८८. चोटका । २१८९. पचातवः ।

तथा चोक्तं ।
“अथौहिषाधिकारिकेः सप्तमस्कन्धे”

_____

अभिनिर्घटः । अस्या गुणाः । तिलत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । सेपे रुक्षत्वं । त्र्यक्षकवायुवाग्निमुख-
रोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः राजनिर्घटम् ॥
अगुर्वर्वायुवीति बोधायनः ॥ पुमान् इति सर्व-
ानन्दः । मन्थप्रत्ययविशेषः । यथा,—
अगुर्व प्रथमं कोटं राजार्धं योगमं तथा ।
वर्धिकां क्षमिज्वाभि क्षमिज्जम्भमार्धकां ॥
अगुर्वक्ष्यं कटुत्वं च तिलं तीक्ष्णं च पित्तकं ।
नष्टं कर्माक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रघ्नम् ॥
क्ष्यं गुणाधिकं तप्तं कोटवद्वारि मज्जति ।
अगुर्वप्रभवः कोटः क्ष्यागुर्वसमः स्मृतः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुर्व, जि, (न गुर्वः । नञ् समासः) । गुर्वभिः ।
कटा । इति मेदिनी ॥
अगुर्वक्षिप्रया, स्त्री, क्षिप्रपाटला । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
अगुर्वगन्धं, स्त्री, (न गूढः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
वज्रवीहिः) । हिङ् । इति राजनिर्घटः ॥
अगोचरः, जि, (न गोचरः । नञ् समासः) । इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः । अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरवत् आदित्यदितांसांसुसृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविशि-
ष्टताय इति श्रद्धारश्नको) ॥
अगौकाः [वृ] पुं, (अगः अोकः यस्य सः ।
वज्रवीहिः) । शरमः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (जि । पर्वतवासी) ॥
अमायी, स्त्री, (अमेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे हवा-
कप्यभिरुक्षितेवादिस्त्र्येष्वभिप्रत्यस्यैकारादेशो
स्त्रीप च) । अभिभार्या । इत्यमरः । जेतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (‘अमायी स्वाहा च ऊतमुक्-
प्रिया’ इत्यमरः) ॥
अभिः, पुं, (अङ्गयन्ति अयं जन्म प्रापयन्ति इति
श्रुत्युत्पादविः प्रक्षोपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाभिस्तथावसथौपासनाख्येषु वज्रभिषु ।
यदा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अभि गतौ ।
अङ्गेनैवोपक्षेति जिः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भाष्येयां जातः प्रथमोऽभिः । तस्य यत्नी स्वाहा ।
पुलास्तयः पावकः १ पवमानः २ सुविः ३ । वज्र-
मन्थनारे अभिर्वैशोधायायां त्रिविक्रवादयः पुलाः ।
इत्येभ्यः पञ्चपत्वारिंशदभयो जाताः । सर्वे मिलित्वा
यकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणम् ॥ अस्य
धर्मायः । वैश्वानरः १ वज्रः २ वीतिहोत्रः ३
धनद्वयः ४ क्षपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपातः ८ तनूनयाः ९ वर्हिः १० वरिः
११ सुभ्रा १२ ज्वलवर्मा १३ श्रोत्रिष्कोशः १४ उष-
न्धुषः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वज्रह्रातः १८ क्षाशातः १९ पावकः २० अजलः
२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावा २५ शिखी २६ आशुमुक्षिः
२७ हिरण्यरेता २८ उतसुक् २९ वज्रसुक्

१२ अक्षरं १३ क्षमिजम् १४ काष्ठकं १५ । इति
राजनिर्घटः ॥ अस्या गुणाः । तिलत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । सेपे रुक्षत्वं । त्र्यक्षकवायुवाग्निमुख-
रोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः राजनिर्घटम् ॥
अगुर्वर्वायुवीति बोधायनः ॥ पुमान् इति सर्व-
ानन्दः । मन्थप्रत्ययविशेषः । यथा,—
अगुर्व प्रथमं कोटं राजार्धं योगमं तथा ।
वर्धिकां क्षमिज्वाभि क्षमिज्जम्भमार्धकां ॥
अगुर्वक्ष्यं कटुत्वं च तिलं तीक्ष्णं च पित्तकं ।
नष्टं कर्माक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रघ्नम् ॥
क्ष्यं गुणाधिकं तप्तं कोटवद्वारि मज्जति ।
अगुर्वप्रभवः कोटः क्ष्यागुर्वसमः स्मृतः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुर्व, जि, (न गुर्वः । नञ् समासः) । गुर्वभिः ।
कटा । इति मेदिनी ॥
अगुर्वक्षिप्रया, स्त्री, क्षिप्रपाटला । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
अगुर्वगन्धं, स्त्री, (न गूढः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
वज्रवीहिः) । हिङ् । इति राजनिर्घटः ॥
अगोचरः, जि, (न गोचरः । नञ् समासः) । इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः । अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरवत् आदित्यदितांसांसुसृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविशि-
ष्टताय इति श्रद्धारश्नको) ॥
अगौकाः [वृ] पुं, (अगः अोकः यस्य सः ।
वज्रवीहिः) । शरमः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (जि । पर्वतवासी) ॥
अमायी, स्त्री, (अमेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे हवा-
कप्यभिरुक्षितेवादिस्त्र्येष्वभिप्रत्यस्यैकारादेशो
स्त्रीप च) । अभिभार्या । इत्यमरः । जेतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (‘अमायी स्वाहा च ऊतमुक्-
प्रिया’ इत्यमरः) ॥
अभिः, पुं, (अङ्गयन्ति अयं जन्म प्रापयन्ति इति
श्रुत्युत्पादविः प्रक्षोपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यदक्षिणाभिस्तथावसथौपासनाख्येषु वज्रभिषु ।
यदा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अभि गतौ ।
अङ्गेनैवोपक्षेति जिः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भाष्येयां जातः प्रथमोऽभिः । तस्य यत्नी स्वाहा ।
पुलास्तयः पावकः १ पवमानः २ सुविः ३ । वज्र-
मन्थनारे अभिर्वैशोधायायां त्रिविक्रवादयः पुलाः ।
इत्येभ्यः पञ्चपत्वारिंशदभयो जाताः । सर्वे मिलित्वा
यकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणम् ॥ अस्य
धर्मायः । वैश्वानरः १ वज्रः २ वीतिहोत्रः ३
धनद्वयः ४ क्षपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपातः ८ तनूनयाः ९ वर्हिः १० वरिः
११ सुभ्रा १२ ज्वलवर्मा १३ श्रोत्रिष्कोशः १४ उष-
न्धुषः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वज्रह्रातः १८ क्षाशातः १९ पावकः २० अजलः
२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावा २५ शिखी २६ आशुमुक्षिः
२७ हिरण्यरेता २८ उतसुक् २९ वज्रसुक्

३० दहना ३१ अक्षवाहनः ३२ कर्माभिः ३३
रमुनाः ३४ रमुनाः ३५ युक्तः ३६ विभक्तः
३७ विभक्तः ३८ युधिः ३९ अयितं ४० ।
इत्यमरटीकायां च ३७ कर्माभिः ३८ सुभ्रावाः
३९ कपिः ४० पिङ्गः ४१ अरविः ४२ क्षमिः
४३ पावनः ४४ विष्णुः ४५ क्षमवाहनः ४६
क्षमार्थः ४७ सुभ्रावः ४८ उदरः ४९ नाकारः
५० वसुः ५१ सुभ्रा ५२ हिमारातिः ५३ तमोसुव
५४ सुश्रिः ५५ क्षमिजः ५६ अयपारिः
५७ सर्वदेवमुखः ५८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्या
गुणाः । वायुकफस्तमशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-
शयानकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वं । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।
“अग्नेर्दुर्ज्वला ज्योतिस्तामः पाकः प्रकाशमन् ।
शोको रोगो नष्टस्तेषां सततखर्जनाशिता” ॥
इति मेदिनीः ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—
“कौकिके भावकोऽभिः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
कौकिके नवमहप्रवेशादौ ।
“अग्नेस्तु भावतो नाम गर्भाधाने विधीयते १ ।
पुंसवने चन्द्रनामा २ सुक्ताकर्माभिः शोभनः ३ ।
सीमन्ते मङ्गलो नाम ४ प्रगल्भो जातकर्माभिः ५ ।
नाभिः स्यात् पार्थिवोऽभिः ६ प्राग्ने च सुचिन्तया ८
सत्यनामाथ बृद्धायां ९ व्रतादेशे समुद्रवः १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।
“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते क्षमिच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्त्तने ।
“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योगकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे साधिकर्तव्यकर्मविशेषे ।
“चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम १५ छतिरभिस्तथापरे १६” ।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे छति-
होमादौ ।
“प्रायश्चित्ते विधुदैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाज्ञादिति होमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाकृकहेमे वयोसर्गमृहप्रतिष्ठादौ ।
“नक्षत्रहोमे च वज्रः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताश्वः २० ।
पूर्वाज्ज्वां मृदो नाम २१ शान्तिके वरदक्षया २२ ।
पौष्टिके वनदक्षैव २३ कोष्ठाभिः क्षमिचारिके २४ ।
वज्रार्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ।
कोष्ठे तु वठरो नाम २७ ज्योतिर्गन्तव्यमग्ने २८” ॥
इति गोभिलमुल्लूकतन्त्रम् ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।
यथा,—
“पिङ्गभूभूम्युक्तेशाक्तः पीनाङ्गजठरोऽव्ययः ।
क्षामः साक्षस्त्रोऽभिः कर्माभिः शक्तिधारका” ॥
इत्यादित्यपुराणम् ॥ * ॥ अथ होमीयामोः सुम-
नक्षत्रानि । यथा,—
“अभिधानं पिङ्गितश्रिः सार्धैः काङ्गसन्निभः ।
खिगः प्रदक्षिणैव वज्रिः स्यात् कार्त्तिके” ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ वैद्यकमते अभिस्त्रिधा
भौमः १ दिक् २ उदर्यः ३ तपायः काष्ठेभ्य-
प्रभवः ऊर्द्धेभ्यः प्रभवः पचनक्षेत्रादित्यभ्यर्च्यः ।

अभि

अभि १० कर्मयोगेन अभिज्ञानमनुत्तमम् ।
मातुरस्य आने मातुरस्य इति वा वाक्यः ॥ १ ॥
प्राजापतौरसमात्मनः करसुने विद्यमानं ।
अमन्वागारे द्विपेतेन अभिज्ञानमनुत्तमम् ॥ २ ॥
वायवी करं मरुतं सव्यं करं वायुः ।
गुहिकां कारयेत्तेन तस्योऽभिं प्रक्षिपेदग्रे ।
रश्मिस्तत् प्रयोगेन अभिज्ञानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
रश्मिस्तत्प्रयुक्तं सव्यं मरुतं मरुतम् ।
दिव्यं कर्मयोगे द्विपेतेन अभिज्ञानमनुत्तमम् ॥ ४ ॥
सुखीतया वक्ता जुष्टं मरीचं वागदं वक्ता ।
अभिज्ञा च इमं वक्ता अभिज्ञा अभिज्ञं विद्वत् ॥ ५ ॥
गौराचनं भद्राचनं भूषिताश्च वृत्तं वनम् ।
दिव्यसम्पत्तौ पीता स्यात्पद्मेनैव वै वक्ता ॥ ६ ॥
अभिज्ञं अभिज्ञानं जुष्टं । इति गाखे १७५
अध्यायः ।

अभिज्ञाता, पुं, (अभिज्ञा सुष्ठु यथा स्यात् एवम्
आज्ञाः भविताः, औपज्ञानाभिज्ञा इत्यर्थः ।
मन्वादिस्तु मूर्धन्यकारणम् एव पाठः ।
मूर्धन्यदेशस्य न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपिष्टगण-
विशेषः । निम्बजडवचनान्तश्चोऽयं । इति
शब्दमात्रा, —

“विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः सुताः ।
अभिज्ञाताश्च देवानां मारोऽप्य लोकविभुताः” ॥

इति मनुः ।

अभिज्ञेन, स्त्री, (अभ्ये होचम् अज इति
वज्रप्रीतिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यम् । द्वितीये वि-
शेषोऽयं । तदग्रे यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
सायं हवनं । तदभिज्ञा यागकर्तृदोहश्च । इति
स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । प्राङ्मण्डलिय-
वैश्यानां क्षत्रपदपरिग्रहायां कात्यायन्यत्व-
वधिरतपप्रभृतादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
न्तयोद्गमरतसु अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
यज्ञस्य गार्हपत्यः १ दक्षिणाभिः २ आहवनीयः
३ । एवमाधानं नाम देशविशेषे तत्सम्पत्तेः
स्थापनं । तेषामिषु सायंकाळे प्रातःकाळे चा-
भिज्ञेन होमः कर्त्तव्यः । अभिज्ञेन नाम होमस्य
नामधेयं । अभ्ये होत्रं होमो यस्मिन् कर्त्त-
वीति आधिकारवज्रप्रीतिः । तत्र ब्रह्माग्नि
दश । प्रयः १ दधि २ यवागूः ३ घृतं ४ क्षीरदणः
५ तक्षुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
१० । सम्पत्ति कलियुगे मयसा तक्षुणैर्यवागवा
च होम-शिक्षाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
निष्ठं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
गूहयोज्य यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाभिज्ञेन-
होमः आरम्भप्रवृत्ति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दद्यानां ब्रह्माद्यां मध्ये
व्यवृत्तिः । प्रथमद्वितीयाश्च मध्ये येन ब्रह्मैव
प्रथमादिहोमहोमः क्षतः तेनैव ब्रह्मैव या-
जन्वीकृतं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन्
दिने अग्न्याधानं क्षतं तस्मिन् दिने सायं-

अभि

काळे आरम्भणीयः । तत्र अग्नौने सव्यो
देवता सायंकाळे अग्निदेवता । आधानानन्तरं
प्रथमपौर्णमास्यां दशपूर्वमासावमारम्भः क-
र्त्तव्यः । दशपूर्वमासाणां कर्मकालो वर्ज्येति
विधिवाक्यं । तत्र ब्रह्मयागः । पौर्णमास्यां
त्रयः । अमावास्याः । पौर्णमास्यामाघेयाग्नी-
बोमीयोपांशुयाजयागो वागाः । अमावस्या-
यामाघेयैश्चरिपयो यागाश्चयः । तत्रामावां
कर्त्तव्ययागत्रयस्य दशप्रदं नामधेयं । पौर्ण-
मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्वमासप्रदं नाम-
धेयं । दशप्रदं पूर्वमासश्च दशपूर्वमासाविति
बन्धः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अग्न्या-
धत्तरमिति पाणिनीयास्तुष्टासनासुरारेण दश-
प्रदस्याग्न्याधत्तात् पूर्वनिपातः । दशपूर्व-
मासावपि यावज्जीवं कार्याः । तत्रापि यथायां
वर्णानुसूपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
कीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां क्षताभिधानानां स-
यलीकानामधिकारः । सामान्यतः पूर्वव्याख्यः
प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राक्षत-
सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाघेयपुरो-
डाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
आघेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्रपुरोडाशयागः ।
क्षतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
घेयपुरोडाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः अग्नी-
बोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आघेयपुरो-
डाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति
त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
२ होता ३ अघोदिति ४ । यजुर्वेदकर्त्तृकर्त्ता
अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदयजकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
ऋग्वेदकर्त्तृकर्त्ता होता । अघोदु प्रायशो-
ऽध्वर्योरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्त्तृकर्त्ता । पुरो-
डाशो प्रोहितयजुर्लैर्यवतक्षुणैर्वा कर्त्तव्यः । अभि-
ज्ञेनवद्वयेन ब्रह्मैवार्त्तः क्षतस्तेनैव ब्रह्मैव याव-
ज्जीवं वागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेकायामिच्छैव
नियामिकेत्यादिदिज्ञाजमिदं । इति यजुर्वेदः ॥ १ ॥
यज्ञाभिसङ्ख्यः । तत्पर्यायः । अमाघाशनं २ अ-
भिरक्षयं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिज्ञेन, पुं, अभिः । घृतं । इति मेदिनी ॥

अभिज्ञेनी, [न] पुं, (अभिज्ञेनम् अस्यास्तीति ।
अत इतिठनावित्तीतिः ।) अभिज्ञेनयागकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । अभिवित् २ आहिताभिः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अभिचित् ४ । इत्यमरः ॥ साधिकः
५ । इति पुराणं ॥

(“अभिज्ञेनप्रविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्वासमं हि तत्” ॥
इति मनुः ।)

अग्नीज्ञ, पुं, (अभि + इन् + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
तस्य कर्त्तृभिरक्षयं । इत्यमरः ॥ (अभिज्ञेन
वरवीचो ऋत्विग्विशेषः । कान्यायां प्रियव्रतात्
उत्पन्नो नृपभेदः । आश्वमेधमनुष्ठानो राजभेदः ।)
अग्नीज्ञा, स्त्री, अभिज्ञायां । हविर्दानादिपूर्वकाभि-
ज्जानं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभि

अग्नीज्ञेन, स्त्री, (अग्नी इन् + रन् +
कारणे ऋट् ।) अभिज्ञायां । हविर्दानादिपूर्व-
काभिज्जानं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
“अग्नीज्ञेन भैक्षवर्त्तमानस्य श्रद्धां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्व्यात् क्षतोपनयनो द्विजः” ॥

अग्न्याधनं, स्त्री, (अभि + अन् + कर्त्तृकारणः ।)
आघेयाधनं । अभिघटिताधनं । बन्धुव्यामान
इत्यादिभाषा ।

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अभि + आ +
धा + ऋट् ।) अतिविहिताभिसंस्कारः । अभि-
रक्षयं । अभिज्ञेनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
कुण्डं । इति ऋट्पाठः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु
अभिविकारः । धूमकेतुव्यापातादिः । अभि-
विष्टोत्पातो वा । स तु मन्वादिद्वारा अग्ने-
र्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
इत्यमरस्तदुक्ता च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्र कुट्टिकायां
गतौ ऋत्वेनेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पक्षपरि-
माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
(निष्ठाविशेषः । यासचतुष्टयम् । “यासच-
माया भिक्षास्यादयं यासचतुष्टयम्” । इति
सूतेः ।)

अग्रं, त्रि, अग्रः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्ने गण्यः । गण्यसङ्ख्याने, यत् ।)
अग्रे गणनीयः । यथा,—

“शमनभवनयाने यजुर्वानग्रगण्यः” ।

इति महाभाष्यं ॥

अग्रगामी, [न] त्रि, (अग्ने गण्यतीति । अग्र +
गम् + गिन् ।) अग्ने गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्ने जात इति सप्तम्यां जनेः डः ।)
ज्येष्ठभाता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामादौताग्रमग्रजः” ॥)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्ने जाते त्रि ॥

अग्रजङ्गम, स्त्री, (अग्रा जङ्गा अवयवावयविनोर-
भेदात् (कर्म्मधारयः । अथवा जङ्गाया अग्रं वल्ली-
तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्गा ।
जङ्गायभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्ने जन्म यस्य स वज्रप्रीतिः,)
(जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥

“अध्यापयमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ऋत्विक्कर्मस्य यजनम्” ॥

मनुः । ज्येष्ठभाता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्ने जातं जन्म यस्य स वज्रप्रीतिः,
(जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समावाप्त कः इति
शब्दरत्नावली ।

अप्रजातिः, पुं, (अप्र जातिर्जन्य यस्य सः) (जन् + प्रजातेति) आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अप्रमी, जि, (अप्र नीयतेऽसौ अप्र + नी + क्षिप् अयस्याभावाच्च इति पाणिनिस्त्वनेण यत्वं ।) (इहौ च पुं, यथा चास्यायगीत्वं तथाभिप्रये निवृत्त्याख्यायामुक्तम्) अप्रिमः । ज्येष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अप्रतः, [स्] (अप्र अप्र + सम्प्रत्यये तस् अत्) अप्रः । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रतःसरः, जि, (अप्रतः अप्र सरति गच्छति यः सः अप्रतः + ह + टः । स्त्रियां ङीप् अप्रतः-सरी) (पुरोऽयतेऽप्रेषु सत्तेः इति पाणिनि-कृतम्) अप्रगामी । इत्यमरः ॥

अप्रदानी, [न्] पुं, (अप्र दानं प्रेतोद्देशेन लिप्ता-दर्पणं याज्ञवल्केन विद्यतेऽस्य अप्र + दान + विद्य-मानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेत-सम्पदानकषडङ्गलितादिद्रव्याही । यथा,—

“जोभी विप्रश्च शृङ्गाणामप्रे दानं गृहीतवान् ।

यह्ये मृतदानानामप्रदानी बभूव सः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ तत्पर्यायः । आग्रहा-रिक् २ । इति स्मृतिः ॥

अप्रपणी, स्त्री, (अप्र पणं पञ्च यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलोमावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ आनकुशी इति कौचित् ॥

अप्रमांसं, स्त्री, (अप्र प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अप्र + मन् + सं । दृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥

अप्रयानं, स्त्री, (अप्र प्रथमं यानं सेनागमनं) नासीरं । सेनायगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अप्रलोहिता, स्त्री, (अप्रमयभागः लोहितं रक्त-वर्णं यस्याः सा बज्रवीहिः) चिक्षीष्वाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अप्रवीजः, पुं, (अप्रं शाखायं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बज्रवीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजायवृक्षमात्रं । स च कुरगटादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अप्रसन्धानी, स्त्री, (अप्र फलभोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यामनया अप्र + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्चिका । जीवानां शुभाशुभकर्मनिमित्तं यमस्य पुस्तकं । इति चि-कावशेषः ॥

अप्रसरः, जि, (अप्र सरति गच्छति अप्र + ह + टः ।) अप्रसरः । अप्रगामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—“अप्रसरो गन्धानां”) इति भट्टिकाव्ये ।

अप्रहः, पुं, (नास्ति यहः गार्हस्थ्याश्रमस्त्रीकारो यस्य सः बज्रवीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति यहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकावशेषः ॥ अप्रह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-वर्हिर्भूतः ॥

अप्रहायणः, पुं, (हायणस्य वर्षस्य अप्रः । हय

ग्रीहिकानयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—“हायणस्या-योऽप्रहायणः निपातनात् परनिपातनत्वच्च” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आग्रहायणिके जातकलं तत्कृत्यच्च मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अप्राह्यं, जि, (न प्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि । एतत् ग्रहणायोग्ये) अप्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं यथा,—

“अप्राह्यं शिवमैवेद्यं पञ्च पुष्पं फलं जलं ।

सालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रतां” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अप्रिमः, जि, (अप्र भवः अप्र + हिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अप्रजः । इति जटाधरः ॥

अप्रिमा, स्त्री, (अप्र भवा अप्र + हिमन्) लवणी-फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अप्रियं, जि, (अप्र भवम् अप्र + घ) प्रधानं । इत्य-मरः ॥

अप्रियः, पुं, (अप्र भव अप्र + घ) अप्रजः । ज्येष्ठ-भाता । इत्यमरः ॥

अप्रौर्यं, जि, (अप्र भवः अप्र + ह) प्रधानं । इत्य-मरः ॥ अप्रजे पुं, । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

अप्रुः, स्त्री, (अप्रुते इत्थं गृह्यतेऽग्न्या अग्नि + कृ ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अकृतिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥

अप्रोगाः, पुं, अप्रगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अप्रोगू, पुं, (अप्रो गच्छति यः अप्र + गम् + क्षिप् ऊचगमादीनामित्युपमङ्गानमिति पाणिनिवा-चिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अप्र-गामी । इत्यादिह्रस्विः ॥

अप्रोदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-ल्यत् त्यजति दिधि + सो + अन्वृत्तकृजम्ब-कम्बुकैलुककर्मन्दिधिषु इत्यादिस्त्वनेण कु य-त्वच्च दिधिषुः पुनर्भूयोषित् अप्रोगे गगनीया दि-धिषुः हिरुद्रा स्त्री यस्य सः बज्र० हलन्तात् मन्मथाः संज्ञायामिति पाणिनिस्त्वनेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) हिरुद्रैव यस्य कुड-म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्णाये दिधिषुस्तत्परिग्रहः । इति सामा-न्येन नाममालादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहित-पुत्रादिमती गृहिणीर स्त्रियो इति भाषा । इत्य-मरः ॥

अप्रोदिधिषुः, स्त्री, (प्रागुक्तज्येष्ठभगिन्याः प्रागुक्त-कनिष्ठभगिन्यां । अप्र प्रथमे ज्येष्ठायां भगिन्यां विद्यमानायां गगनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाह-कालासङ्गरूपधैर्यलोपकारिणीति विद्यते शा-कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) अविवहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अप्र विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—

“ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चाप्रे दिधिषुर्भूया पूर्णा च दिधिषुः स्मृता” ॥

इति देवकः । दिधिषुर्दीर्घाकारान्तोऽपि ॥

अप्रोवणं, स्त्री, (वनस्याप्रे राजदन्तादित्वात् पर-निपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् यत्त्वम् ।) वनस्यायभागः । इति शब्दमाला ॥

अप्रोसरः, जि, (अप्र सरति गच्छतीति अप्र + ह + टः ।) अप्र गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः २ प्रष्ठः ३ अप्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्य-मरः ॥ अप्रगामी ६ अप्रसरः ७ अप्रगः ८ पुरो-गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अप्रोसरिकः, जि, (अप्रोसरणं गमनम् अप्र + ह + भावे अप् अप्रोसरे गमने प्रवृत्तः अप्रोसर + ठन् अप्रगामिनि ।) अप्रगामी । इति त्रिकावशेषः ॥

अप्रुः, जि, (अप्र भवः अप्र + यत् ।) प्रधानं । उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-कायां रमानाथः ॥

अघ इ उ गतौ (अघि गतौ कर्मणि लट् ते इदितो नुम् धातेरिति पाणिनिस्त्वनेण नुम् अङ्गते । कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आरम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ अङ्गते । उ अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अघ त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-र्धर्ममध्यपाठादकर्मकोऽयं । तथा च,—

“धातेरधान्तरे ढत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।

प्रसिद्धेरिविच्छातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥

इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप-सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥

अघं, स्त्री, (अघ पापकरणे चुरां अघयति अघ + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । अशनं । इत्यमरः ॥

अघमर्षणं, जि, (अघं पापं मृश्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन अघ + मृश् + करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वंसि-जयं । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जये मन्त्र-भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे इन्द्रदादित्येवादि) अन्वयेध-यज्ञाङ्गावभृथस्नानमन्त्रः । वैदिकसन्ध्यामन्तगत-मन्त्रकारकाभ्रातजलप्रक्षेपमन्त्रपापनाशकक्रिया-विशेषः । इति स्मृतिः ॥ तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—

“भङ्गकन्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥

शिववायुजलपृथ्वीवज्रवीजैस्त्रिधा पुनः ।

अभिमन्त्रा च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥

निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च ।

इडयाङ्गुल्य देहान्तःक्षालितं पापसङ्घं ॥

छायावर्गं तदुदकं दक्षणाद्या विरेकयेत् ।

दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापक्षयं विचिन्तय च ॥

पुरतो वक्षपाशाणे निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अघवान्, [त्] जि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ + मनुप्) अघविशेषः । प्राप्तिः ॥

अञ्ज

अञ्जसुरः, ण, (अञ्जनामा अञ्जसुरः, आञ्जनाभिर्वादि-
त्वात् समासः सन्ध्यापदोपपन्नः) अञ्जनामासुरः ।
स च कंसराजकेनापतिः । इति श्रीभागवतम् ॥
अञ्जो, [ञ] अ, सम्बोधनम् । यथा अञ्जो यन् इति
बोधदेवः ॥
अञ्जोरः, ण, (न घोरः सौम्यरूपः “या ते वज्र !
भिक्षा तनुरघोरा पाषाणाभिनी” इति वेदः) ।
सहृदयः । इति शिवचतुर्दशीव्रतपूजायां ।
अतिभयानके अभयानके च चि ॥
अञ्जोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्यस्याः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—
“भाद्रे मास्यसिते पक्षे अञ्जोराख्या चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थागुनयेच्छिवपुरं भुवम्” ॥
इति स्मृतिः ॥
अञ्जोषः, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र नञ्घोषिहः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र नञ्घोषिहः
अल्पध्वनियुक्ते । तथाहि,—
“तस्यादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नचर्थाः षट् प्रकीर्तिताः” ॥
इति स्मरणात् ।) आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादिव्याकरणस्य
संज्ञाविशेषे णं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्गाः
प्रथमाश्च ॥
अञ्जः, ण, (न हन्ति विनाशयति स्मृतत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युणादिकोषः ॥
अञ्जः, स्त्री, (न हन्यते वा हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अञ्जानां धनूनाम् इति वेदः ।
“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्जस्तिर्यग्येनागितामपि” ॥
इति निघेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥
अञ्ज त् क पदे । लक्षणा । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठावर्गाद्योपपन्नः । पदं सङ्गासंस्थानं । लक्ष-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—
“अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु” ॥
इति बोधदेवः ॥
“अञ्जयत्वरितैर्यानि युधि पृष्ठेषु शायकैः” ।
इति हलायुधः ॥ अञ्जयति अञ्जापयति । इति
दुर्गादासः ॥
अञ्ज, ण, (अञ्जयति चिह्नयति, अञ्ज + अच्)
चिह्नं । (खनामकाङ्गां निचखान शायकं इति
रघुवंशे) । क्रोडं । (सपत्नीतनयं वृष्टा तमङ्गारोह-
णोत्सुकं) इति विष्णुपुराणे) । रूपकविशेषः ।
अपराधः । देहा । विभूषणं । समीपं । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी । (प्रत्यक्षनेत्रचरितो
रसमावससुज्ज्वलः । भवेदगुणशब्दार्थः सुद-
र्भकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्कान्तनिखिलपाशोऽञ्ज
इति कीर्तिनः । इति साहित्यदर्पणे) । चिह्न-
युज्जं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युणादिकोषः ॥
नवसङ्गा । इति ज्योतिषं । (जुषयुजायां ।
प्रकरणे । अने । कटिप्रदेशे । कण्ठे । यको हि

अञ्ज

दोषो गुणसन्निपाते विमलतीक्ष्णोः किरणेष्वि-
वाङ्मः । इति कुमारसम्भवे) ॥
अञ्जति, ण, (अञ्जते मूक्यतेऽसौ अञ्ज + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाञ्च इति प्राणिनिस्त्वैक्यं चस्य
कः । वायुपक्षे अञ्जति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अञ्जनं, स्त्री, (अञ्ज + शिच् भावे ल्युट्) सङ्गासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आङ्गन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराङ्गिरसौ ।
“अन्यत्राङ्गनलक्षणाभ्यां वाङ्मनिर्भोचने कृते ।
सायं संयमनार्थं न दुष्टोद्बोधवन्मयोः” ॥
अञ्जनं चिह्नलादिचिह्नकरणं । लक्ष्य स्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अञ्जपालिका, स्त्री, (अञ्जपालि + स्वार्थे कः स्त्रिया-
माप्) । आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥
अञ्जपाली, स्त्री, (अञ्जेन कोडेन पालयति अञ्ज + पा
+ अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अञ्जपालिः) । आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिनाख्यगन्धद्रव्यं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥
अञ्जलोद्यः, ण, (अञ्जेन लोद्यतेऽसौ लोड + ल्युट्)
चिह्नोत्कटः । चैचको इति भाषा । चिह्नो-
डमूल इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्हमः ॥
अञ्जितः, चि, (अञ्ज + क्त) । लाञ्छितः । चिह्नितः ।
इति व्याडिः ॥
अञ्जी, स्त्री, (अञ्जः + स्त्रियां ङीप्) । अञ्जा ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
अञ्जुरः, ण, (अञ्ज + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनेत्यम-
र्यादिः । (दर्भाङ्गरेण चरणः क्षत इत्यकाङ्क्षे
तन्वी स्थिता कर्तृचिदेव पदानि गत्वा) इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्देहः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्गुरासाद-
काषायकण्ठः) इति कुमारसम्भवे) । अङ्कुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ अङ्कुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥
अङ्कुरकः, ण, (अङ्कुरे लयादिभिर्निर्मोच्यतेऽसौ अङ्कुर
+ उरच् ततः स्वार्थे क) नीडः । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥
अङ्कुरः, ण, स्त्री, (अङ्कुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अङ्क + उरच्) । हस्तिचालनार्थलोहमय-
वक्राग्रास्त्रं । डाङ्कुर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भ्रूयिः २ । इत्यमरः ॥ कृष्णिः ३ । इति तट्टीका ॥
अङ्कुरः ४ । इत्युणादिकोषः ॥ (रामायणे,—
“उद्भूतं हयान् खरान् नागान् जम्बूद्वीपकषाङ्कुरैः ॥
कम्पना अङ्कुरा मङ्गाः कालचक्रा गदान्तथा” ॥)
अङ्कुरदुर्धरः, ण, (अङ्कुरेन दुर्धियते दुर्धन्यतेऽसौ
दुर + धृ + कर्मणि कञ्) । दुरन्तहृत् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अङ्कुरी, स्त्री, (अञ्जते आराध्यतेऽसौ नौजविशेषः

अञ्ज

अञ्ज + उरच् स्त्रियां ङीप् । अङ्गादीनाञ्च इति
चस्य कः) । जिनाणां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
र्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्कुरः, ण, (अङ्क + खर्जूरदित्वात् उरच् वा उरच्)
अङ्कुरः । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्कुरः, ण, स्त्री, (अङ्कुरे हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अङ्क + उरच् करणे) अङ्कुरः । इत्युणादिकोषः ॥
अङ्कुरोटः, ण, (अङ्क + ओटच्) अङ्कुरोटः । इति
रत्नमाला ॥
अङ्कुरोटः, ण, (अङ्कुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क + ओटच्)
वृक्षविशेषः । आकोड इति ख्यातः । धन-
आकुडा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोठकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अङ्कुरेलकः ५ बोधः
६ नेदिकः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥
अङ्कुरोटः ९ रामटः १० । इति रत्नमाला ॥
कोठरः ११ रेचो १२ गुणपत्रः १३ गुणखेपः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गुणवस्त्रिका
१७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाद्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकः २३ गन्ध-
पुष्पः २४ रोचनः २५ विज्ञानतैलगर्भः २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वं । विग्नत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । सूतशुद्धिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।
खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बलकारित्वं ।
धातुभोषकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्ताहृद्य-
दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्कुरेलः, ण, (अङ्कुरेऽनुभूयतेऽसौ अङ्क + ओलच्)
अङ्कुरोटः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकायां खामी ॥
अङ्कुरेलकः, ण, (अङ्कुरेल + स्वार्थे कः) अङ्कुरोटः ।
इति जटाधरः ।
अङ्कुरेलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥
अङ्कुरेलसारः, ण, (अङ्कुरेलस्य सारः षष्ठोऽन्त
स्विरांशः) । स्थावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्कुरः, ण, (अङ्कुरे वाद्यते हरीतक्याकृतिर्वाद्य-
विशेषः यः) अङ्क + ल्युट्) । हरीतक्याकृतिर्मृदङ्गः ।
पालव्योयज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“सार्जतालत्रयायामखतुर्दशाङ्गुलाननः ।
हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्कुरोऽङ्गि स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधविशेषाणां ललाटारिषु
राज्ञा अङ्कुरीयः । मनुः,—
“प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वशां यथोदितं ।
नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्वाप्याङ्गुलमसाहसं” ॥)
अङ्क, त् क पदे । (अङ्कयति चिह्नयति अङ्क + शिच्
अच्) । लक्षणा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठा-
वर्गाद्योपपन्नः । पदं सङ्गासंस्थानं । लक्ष-
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।
अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽप्यक्रियात्मसु ॥
इति बोधदेवः । अङ्कयति अङ्जापयति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, अङ्गोपसर्गः । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गादिष्वङ्गौ मन्त्रे कस्मैमां मन्त्रसे चम्” ।
पुनरर्थः ।)

अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अप-
चनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (शङ्कारतिशयोके,—
“अङ्गानि चम्पकदलैः स विधास धाता” ।)
अङ्गधारणं । (साहित्यदर्पणे,—

“एक एव भवेदङ्गी शङ्कारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽद्भुतं” ॥

उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते

अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मनः ।

अङ्गं मनसि काये चैवभिधानान्तरदर्शनात् ।

यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिरिति

माधः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्तर्गता चयः ।

ज्योतिषमयनश्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु” ॥

शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्यो-

तिर्व ५ ह्यन्तः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्ष्यं

यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति

तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-

टीका ॥

अङ्गः, पुं, खनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-

दिनीकारमते निखञ्जवचनान्तश्च्योऽयं । देश-

विशेषः । यथा,—

“वैद्यनाथं समारभ्य सुवनेशान्तर्गते शिवे ।

तावदङ्गभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ (अथ च देशः

सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अथ महादेवस्य

ऊङ्गारेण कामस्य अङ्गत्यागात् अयं अङ्गनाम्ना

ख्यातः । यथा रामायणे,—

“अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृति राघव ।

स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुनोच ह” ॥

अङ्गः, वि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अङ्ग आद्यच्

तथा मेदिन्या अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूषि-

वीकृति । स्त्रीवैकृत्ये त्वप्रधाने चिञ्जङ्गवति चा-

न्तिके इति मेदिनी ॥ अङ्गविशेषः । निकटः ।

इति मेदिनी ॥

अङ्गयज्ञः, पुं, (यज्ञ + भावे अय् । अङ्गानां रो-

गादिना यज्ञः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-

द्यकः ॥

अङ्गणं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां

जनेर्ङ इति पाणिनिस्त्वयेण ङः कर्त्तरि) रक्तं ।

इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यलिङ्गं ॥

अङ्गणः, पुं, पुनः । केशः । कामः । मदः । इति

विश्वमेदिन्यौ । मदस्थाने गदः । इति काचि-

मेदिनी ॥ (स्त्रीयां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।

यथा साहित्यदर्पणे,—

“यौवने सत्त्वजास्तावामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अङ्गारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

अङ्गना, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यज्जात् स्त्रि-

भामाम् ॥

अङ्ग

अङ्गयं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अङ्ग + अङ्गिकरणे ल्युट्
एवोरदादिवास्तवम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
संयुक्तमेतत्तिलकितेऽङ्गने ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अङ्गि + कर्मणि

अति । ब्रह्मणि विष्णौ अपौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।

अङ्गिः । अङ्गिहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥

(अङ्गिहोत्रिपदे तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते

ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाङ्मने ।)

अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं दति व्यययति अङ्ग + दा + कः

उपपदसमासः) केयूरं । ताडु वाजु इत्यादि

भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—

“धूयमानैश्च वासोभिः स्मृत्यैरङ्गदमूषणैः” ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं दति गुडकाले अवखण्डयति

अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-

नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“कुमदं पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।

अङ्गीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभेदे शरैः” ॥

अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति

या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियाम्) दक्षिण

दिग्दक्षिणार्थः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति

भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अङ्गिरं ३ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं ।

(रामायणे,—

“महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयं” ।)

५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति

अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी

स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)

सार्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-

मरः ॥ लघुकर्कटकन्यालक्षिकमकरमीनराशयः ।

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-

यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलजुर्वन्ति इति

लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः

प्रियः इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।

इति शब्दमाला ॥

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संक्षिप्यतेऽनेन अङ्ग

+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धद्रव्ये ।)

अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-

ण्यण् उपपदसमासः) अङ्गमर्दनकारकभट्टयः ।

तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-

मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दो ४ ।

इति हज्जायुधः ॥

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः षष्ठी-

तत् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गमर्दो [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति

यः अङ्ग + मर्द + शिनि ।) अङ्गमर्दः । इति हज्जा-

युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स षड्भ्रीहिः
बाहिलाग्न्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्णं वा भि-

पाद्यते ।) रक्तविशेषः । गुल्फारोचनो इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । पिकास्तः २ रौचनी ३

लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिष्ठः

५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +

रक्ष + शिनि ।) अङ्गनायं । सौजोया इति

भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३

आयसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गरागः, पुं, रञ्जतेऽङ्गमलङ्घियतेऽनेन रञ्ज +

करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति गौपो-

रुद्धिश्च । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गात्र-

रञ्जनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—

“आगानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)

अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +

क्षिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च

कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-

पादश्च रामायणे,—

“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥

अङ्गराजेऽनपत्यन्तु लोमपादो भविष्यति ।

न राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥

अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते छि-

द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः षष्ठी-

यातत् पुरुषः । अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-

वृत्तस्थितचिह्नविशेषेण लोद्यः अनुमेयः धातुना-

मनेकार्थत्वाच्च लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिह्नाट-

कटयः । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥

अङ्गवः, पुं, अङ्गे खदेहे वाति अतिमुष्कत्वात् लीन-

मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । मुष्कफलं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गविकृतिः, पुं, (अङ्गानां विकृतिर्निर्वाकरो यस्मात्

षड्भ्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य

विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्पुरुषः

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-

ङ्गचालनरूपवृत्त्यं । इत्यमरः ॥

अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विकृति + प्रक्षादिभ्यश्च इति स्वार्थे

अङ्ग् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इक्षितं । इति

जटाधरः ॥

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-

तत् । सम् + क् + भावे घञ् संपर्क्युपेभ्यः इत्या-

दिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-

धारणरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ आगोवर्त्त-

नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।

इत्यन्ये । खेदादिकृतदौर्गन्धहरणाय चन्दनादिना

उद्धर्तनानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-

पर्यायः । परिकर्मे २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्मे ३ ।

इति कश्चित् पाठः ॥

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

अज्ञा

आज्ञानं बलीतत्पुत्रः।) अज्ञानां आनात् आनान्त-
रगमनं। तत्पर्यायः। अज्ञविशेषः २। इत्यमरः॥
अज्ञहारिः ३। इति तट्टीका॥ स्त्रिरक्षत्पत्यं-
ककादिको धाविश्रुतप्रकारः। इति मधुः॥
अज्ञिकममरादिहनिश्रुतः। इति रायः। अज्ञ-
स्यादिविन्वासास्त्रिंश्रुतः। इति कौमुदी॥
अज्ञहारिः, पुं, (अज्ञानि क्रियन्ते आस्यन्तेऽथ अज्ञ
+ ह + हन् अज्ञादिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण
अधिकरणे इन्। रङ्भूमिः, ऋतुभूमिश्च।) अज्ञ-
हारः। इति भरतद्वयतद्वयः॥
अज्ञहीनः, वि, (अज्ञेन हीनः रहितः कृतीया तत्-
पुत्रः। हा + कर्मणि क्तः।) अवयवरहितः।
अज्ञहानिविशेषः। (यथा, याज्ञवल्क्यः—
“कालकर्ममात्मवीजानां देवैर्मातृकथैव च।
गर्भस्य वैजतं वृष्टमज्ञहीनादि जन्मतः॥)
अज्ञहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत्”॥
इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥
अज्ञाधिपः, पुं, (अज्ञस्य देशविशेषस्य अधिपः बली-
तत्पुत्रः।) अज्ञदेशाधिपतिः। स च कार्यः। इति
भूरिप्रयोगः॥
अज्ञारः, पुं, स्त्री, (अग्नि + आरन् इदितो लुम्धातो-
रिति लुम्।) दग्धकाष्ठखण्डः। तत्तु निरग्नि
ताम्रि च। कयला अज्ञारा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अज्ञातं २ उल्लूकं ३। इत्यमरः॥
अज्ञातं ४ उल्लूकं ५। इति तट्टीका।
((“एतकुम्भसमा नारी तन्नाज्ञारसमः पुमान्”॥)
अज्ञारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्षमङ्गं यस्य स वज्रवीहिः
एषोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्रहः। इति मेदिनी॥
हितावली। इति वैद्यकं॥
अज्ञारकः, पुं, (अज्ञार + सार्थे कः।) मङ्गलग्रहः
इत्यमरः—
((“धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अज्ञारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः”॥
इति वराहपुराणम्॥) (रामायणे,—
“दिवी वृक्षयोर्धोरं वृक्षाज्ञारकयोर्महत्।
कौशलानाञ्च नक्षत्रं ज्येष्ठा मैत्राग्निदैवतं।
आत्मन्याज्ञारकस्तस्यौ विशाखामपि चाब्जरे”॥)
अज्ञारः। कुबजककच्छः। इति मेदिनी॥ अज्ञ-
राजः। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्ञारतैलं, स्त्री, (अज्ञारेण पक्वं तैलं प्राकपायि-
वादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
ख्यातपक्वतैलं। तस्य प्राकप्रकारो गुणश्च।
यथा,—
“मूर्ध्ना लाक्षा हरित्रे त्रे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवाङ्गी।
वृहती सैन्धवं कुष्ठं राक्षा मांसी शतावरी॥
आरणाणाङ्गकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमज्ञारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षकम्”॥
इति सुखबोधः॥
अज्ञारकमणिः, पुं, (रक्तवर्षादज्ञारकवत् मणिः
अथवा अज्ञारकस्य मणिः बलीतत्पुत्रः।) माणिक्यं
भास्करे देवं चण्ड्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवाणञ्च कुजे
दद्यादिव्यादिना तत्कृतानुमप्रतिकाराय प्रवाण-

अज्ञि

दानोक्तेः तदुच्यते।) प्रवाणः। इति राज-
निर्घण्टः॥
अज्ञारकुलकः, पुं, (अज्ञारवत् कुलमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्ञारधानिका, स्त्री, (अज्ञारादि धीयन्ते धार्यन्ते-
ऽथ धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अज्ञा-
राणां धानी ततः सार्थे कः। पक्षे अज्ञार-
धानी।) अज्ञारधारणपार्श्वः। आङ्गटा इति
ख्याता। सांज्ञा इति केचित्। तत्पर्यायः।
अज्ञारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
मरः॥
अज्ञारपरिपाचितं, स्त्री, (अज्ञारेण परिपाच्यते परि-
+ पच् + सार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः।) अज्ञार-
पक्वं। शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥
अज्ञारपर्यायः, पुं, (अज्ञारवत् पर्यायं पक्वं यस्य स वज्र-
वीहिः। वनभेदे। सोऽस्यास्ति ततः अर्धं आद्यच्
तत्सामी) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतं॥
अज्ञारपुष्पः, पुं, (अज्ञारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः
वज्रवीहिः।) इक्षुदीडकाः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाषा॥
अज्ञारमञ्जरी, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णा मञ्जरी मञ्जरी
यस्याः सा वज्रवीहिः।) समासान्तविधेरनित्यत्वात्
कवभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्य नामान्तरं अज्ञारमञ्जरी॥
अज्ञारवल्ली, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः॥
भार्गी। गुह्या। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्ञारवल्ली, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
धारयः। गुह्याख्याता, सार्थे कन् अज्ञारवल्ली।)
महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्ञारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं। शकट
+ स्त्रियां ङीप् अकार्ये शकटी। अज्ञारस्य
शकटी बलीतत्पुत्रः।) आङ्गटा इति भाषा।
धुनाचो इति अज्ञारधानिका। इत्यमरः॥
अज्ञारिः, स्त्री, (अज्ञारमस्या अस्ति अज्ञार + अत
इन् ठनात्विति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात्
कलोपः) अज्ञारधानिका। इति जटाधरः॥
अज्ञारिका, स्त्री, (अज्ञारवत् रक्तवर्णा अज्ञार +
इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इक्षुकाण्डः। पलाश-
कलिका। इति मेदिनी॥ (अज्ञारमस्या अस्ति
अज्ञार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
इति व्युत्पत्त्या अज्ञारपात्रम्।)
अज्ञारिणी, स्त्री, (अज्ञारमस्या अस्ति अज्ञार +
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अज्ञारधानिका।
भास्करवत्ता दिक्। (सूर्यवत्कृतया अज्ञारवत्
रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥
अज्ञारितं, स्त्री, (अज्ञारमिवाचरति अज्ञार + क्तिप्
ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अज्ञारं क-
रोति अज्ञार + क्तिप् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाष्ठं दग्धे च। इति विश्वः।
अज्ञिका, स्त्री, कञ्चुकः। कांचली इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः॥

अज्ञु

अज्ञिरा, [स्] पुं, (अज्ञति मन्त्राद्यो मुखान्निःसरति
अग्निं गतौ + अस् इरच् च) मुनिविशेषः। स च
मन्त्राद्यो मुखान्जातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अज्ञा। पुत्रः उतथ्यः १ वृक्षस्थितिः २।
कन्या सिनीवाली १ कुलः २ राक्षा ३ अमु-
मतिः। ४। इति श्रीभागवतं॥
अज्ञी, [स्] जि, (अज्ञं विद्यतेऽस्य अज्ञ + मत्वर्थे इन्।)
अज्ञविशेषः। अवयवी। यथा येनाज्ञेवाज्ञी
विद्यते भव्यते तस्मादज्ञाश्च जि। इति सुग-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥ प्रधानं। मुख्यः।
यथा। “यद्यज्ञी स्यादसात्करे”। इति अग्नि-
कारः॥
अज्ञीकारः, पुं, (अज्ञीति अज्ञं तत्पूर्वकात् क्त +
घञ्) स्त्रीकारः। तत्पर्यायः। सन्वित् २ आगुः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ संश्रयः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
मरः॥
अज्ञीकृतं, जि, (अज्ञोति अज्ञं तत्पूर्वकात् क्त +
कर्मणि क्तः) स्त्रीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्षं ६
विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३।
इत्यमरः॥
अज्ञुरि, स्त्री, (अग्निं गतौ + उ णिच् रक्तयोरेकाव-
स्मरणात् तस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
णादिकोषः॥
अज्ञुरिः, स्त्री, (अज्ञ + उणिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका॥
अज्ञुरीयः, पुं, स्त्री, (अज्ञुरेति तत्र भवं वा अज्ञुरि
+ इः तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनोवादिवात्
तस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गामिचिञ्चितं।
अज्ञुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः”॥)
अज्ञुरीयकं, स्त्री, पुं, (सार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकायां सुकुटादयः॥ रामायणे,—
“रामनामाङ्गितश्चेदं प्रष्टुं ह्याङ्गुरीयकम्”॥
अज्ञुलः, पुं, (अज्ञ + उन् अज्ञौ हस्तं लीयते अङ्गु +
ली + डः) हेमचन्द्रः॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां
रामायणे॥ अष्टयवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः॥ (अष्टसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—
“न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं”॥)
अज्ञुलि, स्त्री, (अज्ञ + उणिच्) करप्राणा। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—
“कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्रं तथोरधः”॥)
गजकारिका। हस्तिमुखयाभ्यामगः। इति हेम-
चन्द्रः॥ अङ्गुलः। इत्युणादिकोषः॥
अज्ञुलितोरयं, स्त्री, (अङ्गुलीः तोरयं वहिर्दारमिव
बलीतत्पुत्रः) चन्द्राविहारा कलाटे कृतोऽर्ध-
चन्द्रः। इति हारावली॥

मालुङ्कः । इति मेदिनी ।

अञ्ज

अञ्जमलः, पुं, (अञ्जो निर्मलाः मलः शृङ्गाधीव
मला यस्य सः बद्धग्रीहिः यथा—मेदिनी मलः
स्यात् पुंसि मल्लोके शृङ्गमेदे पुनर्दयोः) भास्वः।
इत्यमरः। तट्टीकाकारमते अञ्जो मल्लश्चेति
शब्दद्वयमपि ॥

अञ्ज, स्त्री, (अःविष्णुश्चायते आञ्जयतेऽजया, ञो +
करणे अञ्। अस्य विष्णोः ह्य आञ्जानं बद्धी-
तत्पुरुषः। अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-
कोवे।) विष्णोराञ्जानं। इति सुगन्धोद्ययाकरं॥
अञ्जिद्रं, त्रि, (नास्ति क्षिद्रं यत्र बद्धग्रीहिः) क्षिद्र-
रहितं। दोषाभावविशिष्टं। यथा शासनातप-
पराशरौ।—

“अञ्जिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः।

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” ॥

इति आङ्गत्वं ॥

अञ्जिद्रावधारणं, स्त्री, (अञ्जिद्रस्य दोषरहित-
कर्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म-
निश्चयः। तज्ज्ञापकवाक्यं। यथा,—

ततः कर्ममात्रप्राप्ताञ्जिद्रावधारणं कुर्यात्।
तथाच शासनातपपराशरौ।—

“अञ्जिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः।

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” ॥

इति आङ्गत्वं ॥

अपि च। वशिष्ठः।

“ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं”।

अवधारणं अञ्जिद्रावधारणं। इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुक-
पक्षे अमुकतिथौ मन्त्रैतदमुककर्मोञ्जिद्रमस्तु ॥

अञ्जिद्रं, त्रि, (क्षिद्र + कर्मणि क्तः न क्षिद्रं नञ्-
समासः) द्वेदरहितं। अकर्तितं। यथा गर्गः,—

“अन्ता पुत्रस्य वै जन्म ह्यन्ता वेदोदिताः क्रियाः।
अञ्जिद्रनालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च। शङ्खः।

“अश्वध्वानः पापात्मा नास्तिकोऽञ्जिद्रसंशयः।

हेतुनिष्ठश्च पश्येते न तीर्थफलभागिनः” ॥

अञ्जिद्रसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-
शून्यः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अञ्जुतः, पुं, (न अयते स्वरूपतो न गच्छति यः
नित्य इति यावत्। अ + कर्त्तरि क्तः न अञ्जुतः नञ्-
समासः। पीताम्बरौऽञ्जुतः शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीत्या-
ञ्जुतदत्तहस्तः।) शिखरे त्रि ॥ सोऽन्यवेनायामेत-
त्वं प्रतिपद्येतादित्तमस्यञ्जुतमसि प्राणसंशित-
मसीति ह्यान्दोग्योपनिषत् ॥

अञ्जुतयजः, पुं, (अञ्जुतस्य अयजः) बजरामः। इत्य-
मरः ॥ इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जुतावासा, पुं, (अञ्जुते वासः क्रियतेऽञ्ज आ +
वस् + अधिकरणे ण्यु यद्वा अञ्जुतस्य आवासः।
‘अञ्जुतः सर्वरक्षायां देवर्षीणाञ्च गारदः’ इति
भगवद्गीतायाम्।) अञ्जुतारक्षः।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ

अञ छेपे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ अञति।
इति दुर्गादासः ॥

अञ इक भासि (अञि दोमौ सुरा इदित्ताम्)।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अञयति। भासि
दोमौ। इति दुर्गादासः ॥

अञः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते वाः नञ् + जन् + अन्ये-
ष्वपि कृशत इति कर्त्तरि ङः उपपदसमासः।)
“न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन।
ज्ञेयज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥
इति भारते।

“धोमामजमगादिषु वेति लोकमहेश्वरम्”।

इति भगवद्गीतायाम्।) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः।
कामदेवः। सूर्यवंधीयराजविशेषः। स च रघु-
राजपुत्रः दशरथपिता च। मेघः। इति ज्यो-
तिषं ॥ मात्तिकधातुः। इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-
रहिते वाच्यकिङ्कः। ङागः। इति मेदिनी ॥ तत्-
परीक्षा। यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणां गणत्रयं।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पञ्चवस्तत्रयं बभौ ॥
ये ह्यष्टाः शुचयश्चागाः पञ्चवोऽप्ये तथैव च।
देवजातिभिर्वत्स्यन्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरदीरिताः।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादधवाहानाद्विमन्यं प्रयच्छति।
बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अञकर्णः, पुं, (अञस्य ङागस्य कर्णवत् पञ्च यस्य सः)
असगच्छः। इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके।

“अञकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति।
कफपाण्डुमुतिगदान् मेहकुष्ठविषप्रणान्” ॥

अञकर्णकः, पुं, (अञकर्णः + स्वार्थे कः) साजकः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अञकवः, पुं, स्त्री, (अञो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च दन्दः
तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरबधे प्रीणयत्यनेन अञ
क + वा + करणे कः। “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को
वायुगिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोवे) शिव-
धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञगन्धा, स्त्री, (अञस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा)
वनयवानी। तत्पर्यायः। अञमोदा २। खरान्धा ३।
कारवी ४। इति रत्नमाला ॥ अग्रगन्धा ५। इत्य-
मरः ॥ वृक्षविशेषः। ववरी इति हिन्दीभाषा ॥
इति मदनविनोदः ॥ तिकौण्डि इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायः। वस्तगन्धा ३। खरपुष्पा ४। अवि-
गन्धिका ५। अग्रगन्धा ६। ब्रह्मगन्धा ७। ब्राह्मो ८। पूति-
मयूरिका ९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं।
वातगुल्मोदररोगवर्णप्रणालिभूजनाशिलं। पीता
वेदमने क्षिता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अञगन्धिका, स्त्री, (अञस्य गन्धः बद्धीतत्पुरुषः
तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अञगन्ध + मत्वर्थे ङन् ठस्येक
इति ठस्य इकः) ववरीरुद्रः। इत्यमरः ॥ वाचरि
इति भाषा ॥

अञ

अञगन्धिनी, स्त्री, (अञगन्धोऽस्यास्ति अञगन्ध +
मत्वर्थे ङन् स्त्रियां ङीप्) अञगन्धीरुद्रः। इति
रत्नमाला ॥

अञगरः, पुं, (अञं शिरति यस्य ते यः सृ + पञ्चाद्यच्
अञस्य गरः बद्धी तत्पुरुषः) खगामख्यातकृत-
सर्पः। तत्पर्यायः। अष्टः २। वाहसः ३। इत्यमरः ॥

अञगवं, स्त्री, (अञयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गै त्रिपुरासुरबधे
गीतं बद्धी तत्पुरुषः। तादृशं गीतं वाति सम्भ-
वति यत् अञग + वा + कर्त्तरि क उपपद-
समासः। “गद्यगीतश्च गौर्धैव गूढधेनुःसरस्वती”
इत्येकाक्षरीयकोवे) पिनाकः। शिवधनुः। इत्य-
मरः ॥ तस्य रूपान्तरं। अञकवं। अञकावं।
अञोकावं। अञगावं ॥

अञगावं, स्त्री, (अञयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गै गीतं बद्धी
तत्पुरुषः। तादृशं गीतमवति सम्पादयति यत्
अञग + अय + कर्मण्यच् उपपदसमासः) शिव-
धनुः। इति शब्दमाला ॥

अञजीविकः, पुं, (अञः जीविका जीवोपायो यस्य
सः) अञाजीवी। ङागपाकः। तत्पर्यायः।
जावाजः २। इति हेमचन्द्रः ॥

अञटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं। अञडा।
अञ्भटा ॥

अञडा, स्त्री, (अञडां जायाभावं सम्पादयति वा अञ-
डा + करोत्यर्थे णिच् ततः यच्चाद्यच्) कपिकच्छुः।
आलङ्कुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अञध्या, स्त्री, (अञानां समूहः अञ + ध्यान् स्त्रियां
टाप् अञसमूहः। तद्वज्जानावर्थात्वात्) सूर्य-
युचिका। इति दीक्षिताः ॥

अञदखी, स्त्री, (अञस्य ब्रह्मणो यच्चाय दखः काष्ठ-
मस्याः सा स्त्रियां ङीप्। ब्रह्मदखीरुद्रकाष्ठेन यच्च-
विधानात्) ब्रह्मदखीरुद्रः इति राजनिर्घण्टः ॥

अञनकः, त्रि, (न अञनकः नोत्पादकः नञ्समासः। जन-
यति जन् + णिच् णवल्) असुत्पादकः। अञनन्दः।
अञनः। अकारकः ॥

अञननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्यनिरिति
सूत्रेण निन्दायां भावे अनिः। तस्याञननिरिवास्तु
अननीक्रोशकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति)
जन्मराहित्यं। उत्पन्नभावः। अकारणः। श्रापः।
यथा। अञननिरस्तु तस्य। इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अञन्यं, स्त्री, (न अञ्यते सम्पाद्यते केनापि न + अञ्
णिच् यत्) उत्पातः। शुभानुभूत्यकभूकम्पादिः।
इत्यमरः ॥ अञननीये त्रि ॥

अञपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति यः। जप् + पञ्चा-
द्यच् न जपः नञ्समासः) असद्व्येता। कुपाठकः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अञं प्राति रुद्धति यः + अञ +
पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) ङागपाकः।
यथा,—

“अोबधीर्नामरूपाभ्यां जायते ह्यजपा वने” ॥

इति भरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न अज्यते नोच्चायतेऽसौ अपिपु न्वास-

अज

अजसबोर्गमनागमनाम्ना सभ्याद्यते जप् + व-
कर्त्तव्यं कः स्त्रियां टाप् नजपा नज्-समासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“विद्यद्वन्द्वकलितस्तदादिसर्गसंयुतः ।

अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यक्षरः सुरपादपः” ॥*

अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्गानुस्फुरितसङ्घिताकारमूर्द्धान्मिकेशं

पाशाभोतिं वरदपरशुं संदधानं कराङ्गैः ।

दिश्याकलैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं

सौम्याभेयं वपुरवतु नञ्चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्थाभाविकनिःश्वासप्र-

श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेक्षरः ।

मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः कृपया देवि श्रूयते जप्यते यदा ।

उच्चासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्चासैरेव निःश्वासैरेव इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नाभेरुच्चासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।

बहिःश्वासैर्नैव प्राणः घटप्राणा नाडिका मता ॥

बहिःप्राणा ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकविंशतिसाहस्रं घटप्राणाधिकमीश्वरि ॥

जपते प्रत्यहं प्राणी सामान्यन्दमयीं परां ।

स्वतन्त्रिजपमारम्भो मृत्युञ्जय निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्तरी” ॥

अन्वयापि ।

“घटप्राणानि दिवारात्रौ सङ्ख्यायेकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्ध्यावन्दनहीना । इति महाभारतं ॥

अजभक्तः, पुं, (अजानां भक्तः खाद्यः घृहीततत्पुरुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्ज्यरुद्धः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजमीढः, पुं, (अजः क्षाया यक्षे मीढः सिक्तो यच्च

सः तद्वैराधिपः अजमीढ + अय् सञ्ज्ञापूज्यक-

रुद्धेरनित्यत्वात् रुद्धभावः ।) राजा युधिष्ठिरः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो

यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः

सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उद्यगन्धा २ ब्रह्म-

दर्भो ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी

द्विविधा ।

एका स्तेययमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-

रपीति सभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वयं वन-

यमान्यां । ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उद्यगन्धाजमोदाख्या स्तेयस्तेययमानिकेति । य-

मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च

रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-

यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराक्षा २

वज्रमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धवक्षा ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-

खिमोदा १० मोदाक्षा ११ वक्रिदीपिका १२

ब्रह्मकोष्ठी १३ विशाली १४ हयगन्धा १५ उद्य-

गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-

प्रत्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुमूलाध्मानारुचि-

जठरामयनाश्रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-

मानी । यथा,—

“अजमोदा खराक्षा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तथा ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या रुध्या बलकारी लघुः ॥

नेत्रामयहन्तिच्छर्दिहिध्रुवस्तिरजो हरेत्” ॥*

अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।

“पारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात्पाचनी रूक्षा याहिणी मादिनी गुरुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + णिच् गवुल् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

घृहीततत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति

जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासः ।)

पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ राष्ट्रदेशप्रसिद्धनदिविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः ।)

विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजय्यं, जि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नञ्समासः ।) जेतुम-

शक्यं । अजेयं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राक्षामजय्योऽजनि पुण्डरीकः” ।)

अजरः, जि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,

नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः ।

वार्द्धक्यशून्यः । यथा,—

“अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्धश्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

पक्षीजता । रुद्धदारकप्रभेदः । रुद्धकन्या । घृत-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्ये, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्ये सकृत्-

मिति कृजेण यत् । तेन सकृत्समर्थेण रामाजय्ये

द्रुतमिति भट्टिः) सकृत् । सौहार्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजराहं जि ॥ (यथा रघुवंशे,—

“भृगरजस्य जरसोपादयमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध” ।)

अजलम्बनं, स्त्री, (अज इव लम्बते ह्यश्ववर्षत्वात्

आयतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्यट्) सोतोन्नमं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मङ्गरी

अजा

यस्य सः) रुद्धविशेषः । गुयाश्रिणा । गूया-
श्रिणी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाकृष्ण ४ अरपयणी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजद्गङ्गी, स्त्री, (अजस्य क्षागस्य द्गङ्गमिव कर्त्तव्यं

यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) रुद्धविशेषः । गा-

ङ्गश्रिङ्गी मेढाश्रिङ्गी । इति ख्याता । तत्प-

र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विनाशिका ३

चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनो ५ मौर्वी ६ नेत्रा-

वधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-

द्गङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२

तिक्तदुग्धा १३ पुच्छद्गङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्या

गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शः शूलशोथश्वास-

हृद्रोगविषरोगकासकुक्षुणाश्रित्वं । घृहीतका-

रित्वञ्च ॥ तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।

हृद्यत्वं । ज्वगाम्भरसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धान्गन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजद्गङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहृत्” ॥

अजसं, स्त्री, (नञ् + जस् + नभिकम्पिस्प्रजस इत्या-

दिना र नञ्समासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजसदीप्ताप्रयतस्य मदगुरोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहत्सार्था, स्त्री, (न जहत् न त्वजन् स्वार्थो यां

हत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।)

लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्वाग्निनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

श्रन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार-

प्रास्थं ॥

अजहत्क्षिङ्गः, पुं, (न जहत् जिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् जिङ्गं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि

खलिङ्गात्वाग्री शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अनु-

पसर्गाक्षिन्मविन्दधारिपरि वेद्येजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः द्वित्वं नञ्त्वत्, स्त्रियां

टाप्) शुकश्रिणी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अजाव्ये जि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नञ्समासः । अच् नञ्-

शब्दः शिरस्त्रालने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निमे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) क्षाणी । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां ब्रह्मीः प्रजाः कृजमानां सङ्-

पाम् अजो ह्येको शुभमाख्योऽनुश्रुते जहात्येनां

शुक्लभोग्यामजोऽन्धः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) ओषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी ह्येषा शङ्खकुन्देन्दुपायुरा” ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकांन्

निद्रापयति यः, जाय + णिच् जाग्रोऽविचिञ्च

अजा

नोदितुं इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः ।) भृङ्गराजद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरण-
रहिते चि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीर्यते अत्युत्कटगन्धतया
तच्छतेऽसौ अज् + इज् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि
इज् । अजेन अजाजिः तृतीया तत् । स्त्रियां
वासीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्ब-
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजयवसायेन अजाजीवति
सम्यक् प्राणान् धारयति यः, अजा + जीव + प्रचा-
द्यच् अजेन अजाजीवः तृतीयातत्पुरुषः) जावालः ।
हृगोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, चि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्-
समासः) अजन्मविशेषः । अनुत्पन्नः । यथा ।
अजातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥
(यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तितेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिनोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ।)
(शिवः काशीपुत्रः । शमीकपुत्रः) । (यथा हरिवंशे,
“श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः” ॥)
(विम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः
अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

अजातौल्लसिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्लसिः
मुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्य-
पदलोपश्च । तुल्लस्यपत्यं तुल्लस + अत इजिति
इज्) अजोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपद-
लोपिकर्मधारयसमासे सुपद्मव्याकरणं ॥ तुल्लस-
स्यापत्यं तौल्लसिः अजोपजीवी चासौ तौल्लसि-
श्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन तस्यार्थमद्यते भक्ष्यतेऽसौ
अद + कर्मणि ल्यट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी
खाद्या षष्ठ्यतत्पुरुषः) क्षुद्रदुराणमा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिवदृढवत् यथास्यागमारो-
हिणं नयति प्रापयति । अजा + नी + कृत्यल्युटो
बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजश्चागे
हरिद्रक्षाधतुस्सरहरे दृढे इति मेदिनी) उत्तम-
घोटकः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ वाताम्ब-
जातः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४
कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये चि । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अजान्नी, स्त्री, (अजस्य अजन्मिव देहबन्धनमिव
अजन्मं तदाकारमङ्गरी यस्याः सा विश्वयौरादि-
भ्यश्च इति ङीष्) दृढविशेषः । नीलवर्णवोना

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवङ्गा २ नील-
पुष्पी ३ अतिशोभशा ४ नीलिनी ५ कृमलान्धी ६
अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाळा ॥ वस्तान्नी ।
दृढदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, चि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठी-
तत्पुरुषः) अजाजीवी । हृगोपजीवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अजितं, चि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः ।
जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥
अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित ऐश्व-
र्येण । “वेधाः प्राप्तेऽजितः कृष्णो दृढः शङ्ख-
वर्णोऽप्युत” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः ।
बुद्धः । तीर्थक्षेत्रैर्नविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आद्यौति यत्
अज् + कर्त्तरि इजन् बाहुल्यात् अजेर्यद्यज् पोश्च
इति नवी आदेशः) (अजाजिनं शोणितविन्दु-
वर्धि चेति कुमारसम्भवे) चर्म । ब्रह्मचार्यादि-
धार्यकृष्णसारदित्वक् । इत्यमरः ॥ जिनभिन्ने
वाच्यलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं पक्षो यस्याः
सा) चर्मपटिका । चामचिका इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ ।
इति तट्टीका ।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा
गौरादित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योनिः
आकरः षष्ठ्यतत्पुरुषः । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-
करे स्मरमन्दरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, स्त्री, (अजति गृह्णाद्रिः सरति यत्र अज +
अधिकरणे किरच् । उठान इति भाषा । अजति
गच्छति यः इति वायुः । अजति गच्छति क्षण-
भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं । अजन्ति इन्द्रि-
याणि गच्छन्त्यश्च इति व्युत्पत्त्या विषयः) चत्वरं ।
(यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्तेऽजजिरे” ।)
वायुः । शरीरं । मण्डकः । विषयः । इति
मेदिनी ॥

अजिह्वं, चि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मक् न
जिह्वं नञ्समासः) अवर्कः । सरलं । इत्यमरः ॥
मेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—

“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ।)
अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व
+ गम् + डः उपपदसमासः) बाणः । इत्यमरः ॥

अवजग्रे वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कायं निर्भिद्य रक्षपुङ्खा अजिह्वगाः ।
निष्पेतुर्लोकहितादिगघा रक्षा इव महोरगाः ॥

न ह्यविजं तथोगात्रे बभूवोगुलमन्तरं ।
नाग्निर्भिन्नं न चाध्वस्तमपि सृष्टमजिह्वगैः” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) मेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते चि ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (अज् + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अयाकः ।
तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वमिः ३ भक्षता-
ग्रयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अयाजीर्णस्य
विप्रकृतं निदानमाह । अत्यन्तुपानादिवमाश-
नाच्च सन्धारणात् सन्नविप्रवर्थाच्च । काशेऽपि
सात्वां नष्टं चरपि सुक्ष्ममं न पाकं भजते नरस्य ॥
सन्धारणात् क्षुद्रातमूत्रपुरीषादीनां । सन्नविप्र-
वर्थात् दिवाशयनाशौ जागरणात् । नष्टं
चापीत्यपिशब्दात् क्षिण्णोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥
अन्यच्च ।

“ईर्ष्याभयक्रोधपरिभ्रुतेन
लुब्धेन ब्रह्मैवनिर्भीक्षितेन ।

प्रदेवगुह्येन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति” ॥

परिभ्रुतेन आमेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमात्र-
भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णं च नञ्-
आधीनां कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भुजते येऽप्रमादतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥
अनात्मवन्तः अदुर्जिनन्तः । रोगानीकस्य विस्-
थादेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाश्रादिनश्यति” ॥
तद्दिनाश्रादिनश्यति अजीर्णविनाश्रात् विनश्यति
रोगसंघात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं आश्रात्
भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तते
इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।
“ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मातृतमूढता ।

विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥
मातृतमूढता वायोर्वशीधः । विबन्धः मन्दा-
प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सन्निकटकारणैः सहितानजी-
र्णस्य भेदानाह ।

“आमं विदग्धं विट्त्वं कफपित्तानिर्लक्ष्मिभिः” ।
त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥
केचित् सुश्रुतादयः । रसशेषतः सुक्ष्मस्य पक्षस्य
सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते । सुक्ष्मस्य
पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-
शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं गत्वामाजीर्णं ॥ * ॥

गत्वामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं
मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषस्तु सुक्ष्मस्य
पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः ।
अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च ।
निर्दोषं गौरवभ्रमश्रुतादिदोषाजनकं । दिन-
पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति
संभावः । यत्तु मात्राकाकसात्त्यादिदोषादिनान्तरे
पाकं याति तद्दिनपाकि । अतएव याममध्ये न
भोक्तव्यमिति वचनं,—

वदन्ति वक्तुं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं” ।
प्राकृतं अविकारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-
भावि । सुक्ष्मं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते ।
एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयन-

अजीर्ण

प्रिवशब्दादिदेवनादिकं । न चात्राहारस्य नि-
वेद्यः । प्राप्तशब्दे त्वजीर्णं तु सायमाश्वे न दुष्य-
तीति बधनेन सायमाश्वस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*

आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तन्नामे गुदतोऽन्तः शोथो गच्छाच्छिबूटगः ।

उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुदता उदराश्वयोः । उत्तलेशः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिबूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अगच्छो

निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदण्डपूर्णापित्तानि विविधा रजः ।

उद्गारश्च सधृमाक्षः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रजः क्षौबधोदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भुक्तमाश्रानं विविधा वातवेदनाः ।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽप्यपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ स्तम्भो गात्राणां ।

मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,

“रसशेषेऽप्रविद्धेभ्यो हृदयाशुद्धिगौरवे” ॥*

इतस्य उपद्रवनाह,—

“मूर्च्छा प्रलापो वमयः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मृत्तिश्च रसशेषतः” ॥*

अतिशयितेभ्यः आमाश्वजीर्णभ्यो विस्फुटादिरौ-
गाणाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमिन्द्रजीर्णं यदीरितं ।

विस्फुल्लसकौ तस्माद्भवेच्चपि विलम्बिका” ॥

नाच यथासक्तं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-

ऽजीर्णाद्विस्फुटादिश्रयोत्पत्तिः ॥*॥ विस्फुटादि-
निबन्धिताह,—

“सूक्ष्मभिरिव गात्राणि तदुत्सन्निलतेऽग्निनः ।

यत्राजीर्णं सा वैश्वैर्विस्फुतीति निगद्यते” ॥*

विस्फुटा निदानमाह,—

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मृदास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्निनोत्तुपाः” ॥

विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः ॥*॥ विस्फुटा लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छातिसारोवमयः पिपासा

भूतं भ्रमोद्विष्टननुभवाहाः ।

वैवर्त्यकम्पौ हृदये रुजश्च

भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं जलपादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥

विस्फुटा उपद्रवनाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी उपद्रवा घोरा विस्फुटाः पञ्च दाहयाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाश्रादयः उप-
द्रवाः सर्वेभ्यो देवाणां घोरा भयङ्कराः ।

विस्फुटाः पञ्च दाहया विस्फुतास्तु प्रश्नापि यदि
शुक्लदा दाहयाः प्राग्भयङ्कराः ॥*॥ अक्षयसक-

लक्षणमाह,—

“कुक्षिरावृत्तेऽप्यर्थं प्रताप्येत् परिक्रान्ति ।

निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावपरि धावति ॥

वातवर्चो निरोधश्च यस्यान्वर्थं भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्यालसकमाचष्टे त्वयोद्गारौ च यस्य तु” ॥

आगच्छते आध्यायते । प्रताप्येत् ग्लायति । परि-
क्रान्ति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णं

निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्वाह,—

“नाथो याति न चाप्युद्गमाहारो न च मथ्यते ।

कोष्ठे स्थितोऽलसोभूतस्ततोऽसावलसः स्रुतः” ॥

विसृच्यलसयोरारिष्टमाह,—

“यः प्रधावदन्तौलनखोऽल्पसंज्ञः

हृद्गर्हितोऽभ्यन्तरयातनेचः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-

यायावन्नः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलोभूताः

सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण

माह,—

“दुष्टश्च भुक्तं कफमाकृताभ्यां

प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यच्च ।

विलम्बिकां तां भृष्टदुश्चिकित्सा-

माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भृष्टदुश्चिकित्सां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-

मसाध्वेवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य

लक्षणमाह,—

“उद्गारशुद्धिरत्नाहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।

लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुगठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।

सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥

गुडेन शुगठीमथवोपकुल्यां

पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

आमेज्जजीर्णेषु गुदामयेषु

वर्चो विवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥

शोथं दन्ती त्रिचच्चित्रं कृष्णामूलं विसृष्टितं ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

इतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णाभिवर्द्धनं ।

शोथोदावर्त्तशूलघ्नं श्रीहृषाङ्गामयापहं ॥

सर्वचूर्णसमेगो गुडो देयः । केचित्तु दिगुणं गुडं

दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।

गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-

चानि चास्तत्रकेण । समाह्वयमिकरं पाण्डुरङ्गी-

नाशनं परमं ॥ औषधमित्यध्याहार्यं,—

“तन्नामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।

विदग्धे खेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥

वचा लवणतोयेन बान्तिरामे प्रशस्यते ॥

कण्टासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिर म्भसा ॥

जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं

कर्षार्द्धमितं । इयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।

“कण्टादिकल्कं वा पीत्वा बान्तिरामे प्रशस्यते”

इत्यनेनाश्वयः ॥*॥

“धान्यानागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षयः ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वक्षिणोर्ध्वं ॥

भवेद् यदि प्रातरजीर्णशङ्का

तदाभयां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

विस्फुर्जितां शीतजलेन भुक्ता

मुक्तामश्वतो मितमम्रकाले ॥

विदग्धते यस्य तु भुक्तमात्रं

दंदद्गते हृत्त गणश्च यस्य ।

प्राज्ञां सितामास्तिकसम्ययुक्तां

लिङ्गाभयां आतिसुखं लभेत ॥

त्रिकटुकमजमोदो सैन्धवं जीरके हे

समधरणाधृतानामशुभो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलसुक्लं सर्पिषा चूर्णमेत-

ज्जनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदाच यवानी । अन्तःसंमार्ज्जकत्वात् । जी-

रके हे शुक्लं कृष्णश्च । धरणाभ्र मानं । तेन

समधरणं धृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुगठा-

दीनां भागाः सप्त । तत्राष्टमो भागो हिङ्गुः ।

हिङ्गुश्चकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।

हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्रुतः ॥

कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुयं त्रिपलं मतं ।

चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बकद्रवैः ॥

पुटानि सप्त देयानि घर्ममधो पुनः पुनः ।

अजीर्णारिर्यं प्रोक्तं सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देदयेदपि ।

अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लवणानि च ।

सूक्ष्मेलापचकं भार्गो कृमिघ्नं हिङ्गु पौष्करं ॥

शटी दाव्यौ त्रिदण्डमुक्तं वचा चेन्मयवाक्त्रया ।

वृक्षाक्षं जीरकं धात्री श्रेयसी घोषकुक्षिका ॥

अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।

अभयातिविषा श्यामा हृषभाखण्डं समं ॥

तिलमुष्ककण्टिकां कौकिलाक्षपलाश्रयोः ।

क्षाराणि लौहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।

मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्विषसत्रयं ॥

दिनत्रयान्तं शुक्लेन तद्यार्द्रकरसेन च ।

अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रभं ॥

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भटान् ।

अजीर्णमथ गुल्मांश्च जीह्वानं गुदजानि च ॥

उदराण्यन्तवृद्धिश्च अलीलां वातशोणितं ।

प्रणदत्यन्तान्दोषात्रष्टमभिं प्रदीपयेत् ॥

द्वौ क्षारौ सर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पञ्च ।

वृक्षाक्षं विषास्त्रिपल इति लोके । श्रेयसी हरी-

तकी । उपकुक्षिका मगरैला । अश्ववेतसामावे

शुक्लं दातव्यं । श्यामा सायण । मुष्ककः मेघ इति

लोके । कौकिलाक्षः कौहलषा इति लोके ।

वृद्धदभिमुखचूर्णं ॥*॥

“कुक्ष्यार्कचित्रकैर्यववरायं सपुनर्गर्भं ।

तिलापामार्गकदलीपलाशं तित्तिशी तथा ॥

यहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्यं भस्माखिलञ्च तत् ।

जलादिके विपल्लव्यं यावत् पादावशेषितं ॥

सुप्रसन्नं विनिःस्नाय्य लवणप्रक्षसंयुतं ।

पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णोक्तं पुनः ॥

यवानीजीरकयोधसूजनीरकहिङ्गुभिः ।

पृथगर्द्धपणैरेभिर्भूतैस्तैस्तु विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रश्मेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
श्रीतोदकेन तक्षूयं धिमेव प्रातर्हि माचर्या ॥
तस्मिन् जीर्णोऽन्नमन्नीयाद्भुजैर्जीर्णकर्म रसैः ।
ईषदक्षैः सलक्षैः सुखोष्णैर्वर्जिदीपनैः ॥
एतेनाग्निर्विबर्जितं कलमादोग्रसेव च ।
तत्पानुपानं श्लाघं हि तत्रं वा भोजनं हितं ॥
मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्माभयेषु च ।
सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
अन्नमर्त्यां शर्कराभाश्च विभूजानिगरोगेषु ।
वेम्बानरक्षारः ॥ * ॥
“सामुद्रं जवणं याक्ष्ममृकर्ममितं बुधैः ।
सौवर्धनं पञ्चकर्म विदुसैश्च वधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पञ्चकं क्षयजोरकं ।
तालीशं केशरं चयमस्त्ववेतसकं तथा ॥
द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेदधुः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकं ॥
दाडिमं स्यादधुः कर्म त्वगेले चाङ्गकर्मके ।
एतच्चूर्णितं सर्वं जवणं भास्करामिधं ॥
भक्षयेच्छाण्डमानं तसकमस्तुकाक्षिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं शीघ्रानमुदरं चयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विषण्डं च भग्नं च ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्भुजं ॥
अन्नमर्त्यां शर्कराभाश्च पाण्डुरोगं क्षमोपि ।
मन्दाग्निं वाग्दयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताय सर्वलोकाणां भास्करेणैतदोरितं ।
हृन्त्यात् सर्वाण्यजीर्णानि शुक्लमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येकेकुर्वन्ति” ॥
अथ दाडिमस्य बीजाणां चूर्णं कर्मचतुष्टयमितं
देयं । भास्करजवणचूर्णं ॥ * ॥ सैन्धवं समूलमगधा
चय्यानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धि मभिष्टब्धै वड-
वानलनामचूर्णं स्यात् । वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्या-
नागरकृष्णाकिरञ्जविन्वाग्निभिः सितातुल्यैः । वड-
वानल इव जरयति वडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥
“रक्षात्वष्टागपुष्पाणां माषोत्तरविवर्जिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्च मङ्गुतरं ॥
इथाण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निस्तीपनं परं” ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
“इन्द्रासनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं अथवास्थ सितायाम् चतुःपञ्च ॥
अमृता शतपुत्री च तथा कृष्णामरजिता ।
आर्द्रा चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्वं भङ्गुराणरसेन तु ।
स्वभाविकमिदं चूर्णं क्षिम्बमण्डे विनिष्क्रियेत् ॥
विनिष्क्रियं मधुसर्पिर्धौ मन्दाग्रेः सङ्गृह्य गहः ।
मुच्यते यक्ष्णीरोगात् सुदरेणात् सजाठरात् ॥
मेहं कुक्ष्यं वीच्यं वातरोमान् सशोषितान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकार्यिकं ॥
रौमानीकप्रशाल्यं सुनिभिः मरिचैर्विभक्तं ।
अस्याभ्यासात् वनं वीर्यं पुष्टिदुग्धियश्चक्षुषा ॥

चित्तमाहप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालासुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णं रसाः—
“द्विपलं गन्धकं सुद्धं पलमेकान्तु पारदं ।
मृदं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
संचूर्ण्य सर्वं संमिश्र्य द्रावयित्वाभियोगतः ।
सम्यग्भुतं समस्तं तत्पश्चात्कुलदले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्वं लोहपात्रे विधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलत्रयं क्षिपेत् ॥
सुवर्गां निवेष्ट्य तद्यत्नात् मृदुना वज्रिना पचेत् ।
रसे तस्मिन् अनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य चुकोण संहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पश्चात्तत्संश्लेषा शनैः ॥
भट्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेलेयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदङ्गेन विड्नेन च ॥
भावयेत् समकृत्वस्तत्रकास्तजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्ट्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः कष्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बड्ढमांसाग्निने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिवेत्सकं ससैन्धवं ॥
अतीवशूल यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्वं जीर्णयति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मश्च विरुद्धं शीघ्रानमुदरं तथा ।
रसः कष्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः” ॥
कष्यादो रसोऽजीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
“क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्वैस्तुल्या जया भट्टा तदङ्गां शिग्रजा जटा ॥
एतत् सर्वं जयाशिग्रवज्रिमाङ्गवज्रैर्वैः ।
भावयेच्चिदिनं घर्मे ततो जघुष्टे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रवैर्दृष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्क्रोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हृन्त्यजीर्णमतीसारं यक्ष्णीमभिमाह्वं ।
श्लेष्महृत्तासवमनमाक्षयमरुचिं जवात्” ॥
पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचिन्नकनागरं । जयाच
विजया । मार्कवो भृङ्गराजः । जघुष्टे गजपुटे ।
आर्द्रमार्कं । निष्क्रः टङ्गः । ज्वालानलो रसो-
ऽजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“टङ्गं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विभात् ।
कपर्दः स्रज्जिकारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्ममाणं वसुभागमिहोषणं ।
जम्बीरसैर्दिनं दृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥
विस्फुरीशूषवातादिब्रिमाण्डप्रशाल्ये” ॥
क्षारीयवक्षारः । अग्निकुमारो रसो विस्फुराद्य-
जीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“सुद्धसूतं गन्धकं पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरक्षिप्यः सूतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् क्षिम्बस्य चिपणं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निकृज्यैः ॥
पुटानि सप्त देयानि शर्करांश्च पुनः पुनः ।
अजीर्णरिदं शोऽहः सद्यो दीपनमाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देहयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥
“पारदास्ततश्चकुम्भकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र काविकफलमर्द्धभागिकं
वित्तिङ्गीकृतं रसेन मर्दितं ॥
वज्रिमान्द्रव्यवनाङ्गशुणो
रामवाद्य इति विभुतो रसः ।
सङ्गृह्य यक्ष्णी कुम्भकर्णक-
मामवातखरद्वयं जयेत् ॥
दीयते तु चयकागुमानतः
सद्यः श्व जठरामिदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
पाराभाग १ विषभाग १ जवणभाग १ गन्धक-
भाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । राम-
वाद्यरसोऽजीर्णं ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“पलं चिन्तामणौः पलपरिमितं पञ्चजवणं द्वयं
सम्यक्पिष्टं भवति जघु निम्बफलरसैः । तत्संश्लेषं
तस्मिन् पलपरिमितं श्लेष्मशकलं क्षिपेदारान्
सप्त इवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं
कटुकत्रयश्च पलाङ्गमानेन च हिङ्गुभागः । विषं
पलद्वादशभागयुक्तं तावानुसो गन्धक एव
चोक्तः—
“बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्वोदरेषु शूलेषु विस्फुरां विविधेषु च ।
अग्निमान्द्रेषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता” ॥
शङ्खवटी अजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“सुगन्धचिन्तामणौ रसमात्रेण पलाशजान् ।
जवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
जवणानि पृथक् पञ्च द्राक्षाणि पलमात्रया ।
स्वर्जिका च यवक्षारश्चूर्णं चितयं पलं ॥
सर्वं जयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बफलरसे प्रस्यसंमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वज्री प्रताप्य तु ।
वाराहिवीपयेत् सप्त सर्वं इवति तद्यथा ॥
नागरं त्रिपलं द्राक्षं मरिचञ्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलाङ्गं भट्टटङ्गुनः ॥
ग्रन्थिकं चिन्नकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीकलं जवणञ्च पृथक् कर्षद्वयोन्मितं ॥
रसोगन्धो विषचापि टङ्गश्च मजःशिला ॥
एतानि कर्षसाचाणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावाङ्गेन चुकोण संगीय वटिकाक्षरेत् ॥
माषप्रमाणां सा वैद्यैर्दृष्टवटी सूता ॥
सर्वजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
विस्फुरणसकादीनां सद्यो भवति नाशिनी” ॥
शङ्खवटी अजीर्णं ॥ * ॥
“टङ्गश्चक्षुषाभ्यामां संहिङ्गुनां समभागः ।
मरिचस्य भागयुगलं विष्णुनीरुर्वटी काष्ठा ॥
वटिका कषायसदृशीमेका दे वा समन्नीयात् ।

अञ्ज

“योज्येष्टो ज्येष्ठः स्यात्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठः स्यात् स सम्बन्धकः बन्धवत्” ॥

इति भागवे ८ अध्याये ११० श्लोकः ॥

यो ज्येष्ठोऽनुजेव पितृवज्ज्येष्ठः स पितेव मातेव
अग्रज्येष्ठो भवति । यः पुनस्तथा न वर्तेत स
मातुकादिवर्धनीयः । इति तट्टीकायां कुङ्कु-
भट्टः ।

अजैकपात्, [रु] पुं, (अजस्य ह्रागस्य एकः पाद इव
पादो यस्य सः बज्जवीहिः अलोपः) एकादश-
रत्नाङ्गगतवज्रविशेषः । इति शब्दभाषा ॥ (हरि-
वंशे,—

“अजैकपादहिरण्यं स्वर्णं रत्नाञ्च भारत ।

एकादशैते कथिता रत्नास्त्रिभुवनेश्वराः” ॥)

अजैकपादः, पुं, (अजस्य ह्रागस्य एकः पाद इव पादो-
यस्य सः विकल्पे अलोपः) वज्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ ह्यन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलायप्रस्तावे अजयकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अजैकपादहिरण्यो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।

जयन्तो बज्जस्यस्य न्यमकोऽप्यमराजितः ।

वैवस्वतश्च सावित्रीहरोरुद्रा इमे स्मृताः” ॥)

अज्जुका, स्त्री, (अज्जयति नायकादर्थमुपाज्जयति
या अज्जि + समिक स इति बाङ्गलकादुक्तं
रस्य ज) नाद्योक्तौ वेष्या । इत्यमरः ॥ (यसा
अज्जु या हि अ एन किन्मि अलिहन्तो चिड्दि
मृच्छकटिके ।)

अज्जटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्ज + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अः) यद्वा, अदध्यय-
माख्ये अत् आख्यकारो भटः सङ्गतोऽस्याः ।
अस्ति क्षिप् भटति भटसंघाते अच् । टाप् । अ-
चासौ भटा च वा ॥

(“अस्मिं समधुरं तित्तिं कथायं कटुकं सरम् ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दृष्टमामलकीफलम्” ॥

इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्जमणं, स्त्री, उज्जति अज्जं वारयति या उज्ज +
कर्त्तरि अलच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । टाप् इति स्थातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अज्जारः, कोकिलः ।)

अज्जः, त्रि, (जा + कर्त्तरि कः गजः गजसमासः) ।
जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अज्जो भवति वै वालः पिता भवति मन्वदः ।

अज्जं हि वालमिच्छाः पितृत्वेव तु मन्वदः” ॥

यथा चाज्जोऽणं दानं तथा विप्रोऽणोऽणः ।
इदं श्रवणमज्ञातां ।

“अज्जो यज्जिनः अज्जा यज्जिभो धारिखोवराः ।
धारिभो ज्जानिः अज्जा ज्जानिभो अवसाधिः” ॥)

अज्जानं, स्त्री, (जा + भावे ल्युट् नञ्ङानं गजसमासः)
विबज्जानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहमतिः
३ । इत्यमरः ॥ अज्जिकाते अज्जा प्रथमं पञ्च-
प्रकीरमज्ञानं ससर्जं । यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिषं ४ अन्धतामिषं ५ ।

अज्ज

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसज्जामनि-
र्वृत्तनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते चि । (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणो पीत्वा संक्षारेणैव मृडति ।
अज्ञानात्प्राण विष्णुजं ।

अज्ञानात् वालभावाच्च साक्षं विलयमुच्यते ॥)

अज्जतिः, पुं, (अज्जति गच्छति यः अज्ज + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अज्जलः, पुं, (अज्जति प्रान्तभागं गच्छति अज्ज +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । अज्जल इति भाषा ।
इति ज्ञानाधुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—

“ऊरुः कुरङ्गकवृक्षखलचैनाज्जलोभाति” ॥

अज्जितः, त्रि, (अज्ज + कर्मणि क्तः गच्छोः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—

“उभावज्जज्जतुरक्षिताभ्यां

तयोवनादुत्तिपथं गताभ्यां ॥)

अज्जितभूः, स्त्री, (अज्जिते उत्तुष्टे भवौ यस्याः सा
बज्जवीहिः) सुन्दरभूयुक्तगारी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अज्जनं, स्त्री, (अनज्ज + भावे ल्युट् कज्जले तु गम्य-
माने करणे ल्युट्) अज्जयं । गमनं । यात्तीकरयं ।
इत्यण्ट् प्रत्ययान्तान्जधात्वर्थः । कज्जनं । तत्तु
यदुविधं । यथा,—

“सौवीरं जम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दर्बिका नीलमेघश्च अज्जनानि भवन्ति षट् ॥

तल्लक्ष्यानि यथा” —

“खट्वपन्तु सौवीरं जम्बलं प्रसारं तथा ।

मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥

चट्टा निगाह्य चैतानि शिखायां तैजसेऽथवा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

हृततैजसादियोगेन ताम्बादौ दीपवज्जिना ।

यदज्जनं जायते तु दर्बिका परिकीर्तिता ॥

सर्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्बिकाज्जनं ।

महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।

आभूवन्ति महातोषं वज्जिभिरभिः सदाज्जनैः ॥

विधवा नाज्जनं कुर्व्यात् महामायायार्थमुत्तमं ।

नादत्ते तज्जनं देवी वैष्णवी विधवाज्जनं ॥

न भूत्पात्रे योजयेत् साधको नेत्ररज्जनं ।

न पूजाफलमाप्नोति भूत्पात्रविहितज्जनैः ॥

चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररज्जनं ।

तस्माद्भयमिदं दद्यादेवेभ्यो भक्तितो नरः” ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।
तारुण्यैर्लक्ष्यकारित्वं । निर्मलचन्द्रतुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्गुः ॥ सौवीरा-
ज्जनं । रसाज्जनं । अज्जितः । मयी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अज्जिः इति विश्वः ॥ आज्जकारिकभाषया
अज्जनाख्यदृष्टिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थैर्भेदादप्यतिरज्जनं ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

अज्जलः, पुं, (अज्जति प्रतीत्यां दिशि रज्जकत्वेन प्रका-

अज्जि

शते यः अनज्ज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्दृष्टी ।
अज्जयति रवेण शुभाशुभे सूचयति अनज्ज + अज्जि +
ल्युट्) जेष्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा ननु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मज्जनं । विरेकदुर्नकादृष्टिरादित्यं प्राप्य कीदृति ॥
इति आगमः) ।

अज्जनकेशी, स्त्री, (अज्जनवत् केशोऽयस्याः सा बज्ज-
वीहिः स्त्रियां ङीप् यत्संयोगेन केशस्य कृष्णता
भवेत्) हट्टविलासिनीनामगन्धर्व्यः । इत्यमरः ॥

अज्जना, स्त्री, (अज्जति स्नकान्वा शोभते अनज्ज + युच्
कर्त्तरि) वागरीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“अज्जनेति परिख्याता प्रती केशरिणः कपोः ।

अभिप्रायस्तयाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अज्जनाधिका, स्त्री, (अज्जनात् कज्जलादधिका कज्ज-
वर्णा) अज्जनिता । इति हेमचन्द्रः ॥

अज्जनावती, स्त्री, (अज्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्ण-
त्वात् अज्जन + मतुप् स्त्रियां ङीप्) मतौ च वज्ज
अज्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजमाय्या । इत्यमरः ॥

अज्जनिता, स्त्री, (अज्जनम् अज्जनवत् वर्णाविद्यतेऽस्याः
सा अज्जन + अर्धश्चाद्यच् स्त्रियां टाप् सार्थे कः) ।
ज्येष्ठीविशेषः अज्जना इति । आज्जिना इति च
भाषा । तत्पर्यायः । अज्जनाधिका २ ज्जनिनी
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अज्जमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अज्जनी, स्त्री, (अज्जति चन्दनकुम्कुमादिभिः शोभते
अनज्ज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेप्यगारी ।
चन्दनादिसेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटकावृक्षः । कालाज्जनीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अज्जलिः, पुं, (अनज्ज + अलि अवगाज्जलिपुटपेय-
मिति बेखीसंहारनाटके) हस्तसम्पुटः । अज्जला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभातं त्वयेष्मामि निशे
नक्षत्रभूषिते । जियतां मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽज्जलिः) ॥

अज्जलिका, स्त्री, (अज्जलि + सार्थे कः) वालमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अज्जलिका । इति च पाठः ॥

अज्जलिकारिका, स्त्री, (अज्जलेः कारिका) जज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अज्जसः, त्रि, (अज्ज + असच्) अवकाः । कज्जुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अज्जसा य (अज्जं गतिं विजम्बसा स्याति नाश-
यति अज्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रकृतं, इत्यमरः । (यथामनु,—

“आसमाते शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुवं ।

स गच्छत्यज्जसा विप्रो ज्जम्बः सद्यः शान्तः” ॥)

अज्जिः, पुं, (अनज्ज + इन् । तिलकादिचिह्नम्) प्रे-
षकः । प्रेरकः । इत्युगादिकोषः ॥

अज्जिटाः, पुं, (अज्जति सतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अट + इट् ।) सुख्यः । इत्युगादिकोषः ।
 अट्नीर, स्त्री, (अट् + भावे इण् स्त्रियां वा डीप् अ-
 ड्नीम् अभिकारिणादि गुणं राति ददाति अट्नी
 आलोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अट् +
 ईरम्) खनामख्यातफणञ्चविशेषः । अट्नीर +
 इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जु २
 काकोदुम्बरिकाफलं । अख्य गुणाः । शीत-
 कलं । आदुलं । गुल्मं । वायुपित्तकृमिग्रन्थ-
 वृत्पीडाकषसुखवैरक्षणशिवं । अभिकारित्वम् ।
 कञ्जनीरं तस्मादख्यगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निर्घण्टौ ।
 अटनं, स्त्री, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्व-
 ज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां मासु भिक्षाटनं ।
 इति धण्डाकर्णः) ।
 अटनि, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यच्च अट् +
 अधिकरणे णि) धनुरयभागः । धनुकेर ऊल
 इति भाषा । इत्युगादिकोषः ।
 अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियां डीप्) अटनि ।
 धनुकोटिः । इत्यमरः । (यथा उत्तरचरिते ।
 धनदगुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलं) ।
 अटवधः, पुं, पतत्यनेन वासककृत् । इत्यमरः ।
 अटवधः, पुं, (अटति अत्युपाधे पतत्यनेन अट् +
 धनर्थे कः । अटं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति
 बन् + कर्त्तरि कः । अथवा वध् + कर्त्तरि कः
 अटस्य वधो वा वधोतत्पुरुषः । वासकः कास-
 नाशक इति वैद्यके) वासककृत् । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ।
 अटवि, स्त्री, (अटति वाङ्मये गच्छति यच्च अट् +
 अधिकरणे णि पञ्चाशति वनं ब्रजेदिति) वनं ।
 इति रायमुकुटः ।
 अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आनर्षीश्वैव मार्गध्वं
 कान्ताराण्यटवीस्तथा) ।
 अटा, स्त्री, (अट् + भावे अण् ततटाप्) पर्यटनं ।
 भ्रमणं । इति राजकोषः गीणकारणम् ।
 अटाद्या, स्त्री, (यौनः पुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् +
 सुषिसृषिभूषणसौत्वादिका यष्ट् + भावे अ-
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः । पुनः पुनर्भ्रमणं ।
 अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ।) अट्ट क
 तौष्टे । अगादरे । इति कविकल्पद्रुमः । टट्ट-
 यात्ता । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ।
 तौष्टमन्त्र्यभावाः । इति दुर्गादासः ।
 अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्ठते दन्त्यवर्गा-
 द्योपधः । उ अट्टिष्ठते । दन्त्यवर्गाद्वितीयो-
 पधः । उ अट्टिष्ठते खनं राजा । इति
 दुर्गादासः ।
 अट्ट, स्त्री, (अट्ट + अण्) शुक्लं । मल्लं । अग्रं ।
 इति मेदिनी भूरिप्रयोगम् ।
 अट्ट, पुं, (अट्टते एकं मृद्वमतिमयं यच्च मृद्वे गच्छति
 अट्ट + अधिकरणे ण्) स्तौमः । इत्यमरः ।
 हन्मगादिभट्टं । इति भरतः । प्राकारायचित-

रगट्टहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति स्थातट्टह-
 विशेषः । इति कौटिल्यः । प्राकारमण्डपस्थोपरि
 शाला । इति केचित् । हन्मगादिवातकुटिका ।
 इति केचित् । मण्डपोपरि हन्मगाट्टहं । इति
 केचित् । प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे स्तौमाख्यो-
 ऽट्टः । इति भरतः । अतिशयः । इति मेदिनी ।
 अट्टः इति हेमचन्द्रः ।
 अट्टट्ट अ (वीष्मायादिर्वचनम् शकन्धादित्वात् परस्म-
 यत्वमस्य अट्टट्टहासमशिवं शिवदूती चकार
 हेति चण्डो) अत्युच्चं । इति जटाधरः ।
 अट्टनं (स्त्री) चक्रफलाख्यं । इति चिकित्सकशेषः ।
 अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्तहास्यं ।
 इति हेमचन्द्रः । (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 नगादेवैः साट्टहासं सुहृर्मुञ्जः । न्यम्कस्याट्ट-
 हासः । मेघदूते) ।
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-
 पुष्यत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुरुषः) कुन्द-
 पुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अट्टहासी [न] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं
 हसति अट्ट + हस + शिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृद्ववत् अलति भवति
 अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी । यथा । भव्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ।
 अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृद्ववत् अलति
 भवति अल + अच् स्तौमर्थे कन्) उपरितनमृद्वं ।
 अट्टालिकोपरि मृद्वं । तत्पर्यायः । स्तौमः २
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
 अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्तौमर्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजमृद्वं । तत्पर्यायः ।
 मृदागारं २ हन्म ३ सौधं ४ धवलागारं ५ ।
 इति जटाधरः । (राजतरङ्गिणी, अटित्वाट्टालि-
 कादिभ्यो देशेभ्यः) ।
 अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टा-
 लिका + कृ + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः)
 मृदागर्भे चित्रकारौरसजातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म मृद्वनिर्माणादि । राज इति शैकर इति
 च भाषा ।
 “कुण्डायाश्च मृदायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
 वभूवाट्टालिकाकारः पतिता जारदोषतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ।
 अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट् + भावे कप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रायमुकुटः । यथा,—
 “तौर्यधिकं वृथाया च कामजो दण्डको गणः” ।
 इति स्मृतिः ।
 अट्ट इ य गतौ इति कविकल्पद्रुमः । इ (कर्मणि)
 अट्टते ङङ् अट्टते । इति दुर्गादासः ।
 अट गते । इति कविकल्पद्रुमः । अटति । इति
 दुर्गादासः ।
 अट्ट र न आत्तौ (आदिं सेट्) । इति कविकल्प-

द्रुमः । २ वैदिकः । न अट्टनोति । इति दुर्गा-
 दासः ।
 अट्ट उद्यमे । (आदिं सेट् परं) । इति कविकल्प-
 द्रुमः । अटति लोकाः सुखाय । इति दुर्गादासः ।
 अट्ट अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः । मूर्द्धन्यवर्ग-
 ततोयोपधः । (आदिं सेट् परं अट्ट + सन् लट्
 तिप्) अट्टिष्ठति । क्षिप्रं सयोगान्तलोपे अट्ट ।
 अभियोगः समाधानं । अट्टति पक्षं विद्वान् ।
 अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः । इति दुर्गादासः ।
 अट्ट रवे । इति कविकल्पद्रुमः । अट्टति । रवः
 शब्दः । इति दुर्गादासः ।
 अट्ट य उ जीवने । प्राग्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 य उ अट्टते अने दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ।
 अट्टकः, त्रि, (अट्ट + अच् कुत्सार्था कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ।
 अट्टक्यं, स्त्री, (अट्टोः सुष्माशस्य चोनादिकस्य भवन
 मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अट्ट + यत्) आशवीर्ण
 (अट्टोः, सुष्माशस्य चोनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-
 स्थानमिति यावत् अट्ट + घञ् तस्य इनः आदि-
 वृद्धिश्च) । अट्टधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 मुकुटः ।
 अट्टिः, पुं, स्त्री (अट्टति शब्दायते अट्ट + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अट्टायकीलकः । रथचक्रायस्थित
 कीलः । इत्यमरः । अट्टिः । सूच्याययभागः ।
 सीमा । इति मेदिनी । तस्य रूपान्तरं । अट्टो ।
 अट्टिः (अट्टति शब्दायते अट्ट + इण्, अजादि
 भ्यश्च इति इण्, आनि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ।
 अट्टिमा [न] पुं, (अट्ट + भावे इमनिच्) अट्टिमा
 लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वश्च
 वशित्वश्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अट्टोर्भावः । अट्टत्वं । सूक्ष्मता ।
 इति व्याकरणं । अट्टविधैश्वर्यमथ्ये ऐश्वर्यविशेषः ।
 इत्यमरः । यत्प्रभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय
 सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ।
 (“अट्टिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायिता” ।
 इति आगमः) ।
 अट्टीयः, [स] त्रि, अतिशयेन अट्टः अट्ट + ईयसुन्)
 अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः । (यथा मनुः,—
 “प्रशासितारं सर्वेषामणीयां समगोरपि ।
 वक्त्राभं सप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)
 अट्ट, त्रि, (अट्टति सूक्ष्मत्वं गच्छति अट्ट + उन् ।
 लवलेसप्रकाशावयः इत्यमरः) क्षुद्रं । सूक्ष्मं । इति
 मेदिनी ।
 अट्टः, पुं, (अट्ट + उण्) केशः । ग्रीहिविशेषः ।
 सूक्ष्माधन्यं । पिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।
 (यथा मनुः । न मृत्नीयात् शुक्लमनस्रि) ।
 अट्टकः, त्रि, (अट्टप्रकारः अट्ट + सूक्षादित्वात्

अति

सरोमदेहः पुनरोऽतिदीर्घः

प्रकाशमयस्वसिगम्यगन्मा” ।

इति कोट्योपदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः) भूत-
लक्षणं । अत्यन्तः । सुदूरदूतः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इतच्) महाहन्तः ।
अतिशयगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । समुद्रजः २ ।
इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समासः) छिन्नपर्वविशेषः । अत्रचाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रान्तके चि ॥

अतिहरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
हरति गच्छतीव अति हर + कर्त्तरि आच्
स्त्रियां टाप्) पद्मचारिणीलक्षः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिहारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ्) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चदशाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यान्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
हारः । परराशिगमने अतिहारः । एतौ गुणो-
न्नेदकाजो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
गच्छति तदा महातिहारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । यद्वाणां सम्बन्धमानराशावपि वक्राति-
हारौ भवतः । तच्च नाकालः । इति स्मृति-
व्योतिषे ॥

अतिच्छन्नः, पुं, (काद्यते आच्छाद्यतेऽनेन कष्ट +
शिव् + करणे ण् । अतिक्रान्तच्छन्नम् इति
व्युत्पत्त्या कृत्वातिक्रमकारी) भूतलक्षणं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलङ्कारविशेषः । अलङ्कारकुल्या-
खाङ्गा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ कृत्वा ।
काटकाति । भुङ्क्ताति । योगालङ्काराति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छन्नकः, पुं, (अति + कृत् + स्वार्थे कन्)
कृत्स्नलक्षः । क्वातरियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वक्राकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतलक्षणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छन्ना, स्त्री, (कृत्स्नमतिक्रान्ता, अत्यादय इति
समासः) अवाकपुष्पी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताङ्गा । श्लुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (कृत्वातिकृत्वे लाङ्गली जटिणां ब्रह्म-
चारिणी) इति सुश्रुते ॥

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (द्रव्यदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं) इति भट्टिकाव्ये ॥ तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुलः ३
अतिजलाः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिशयितो

जागरो जागरणं यस्य सः) अतिजागरणयुक्ते चि ।)
नीलकौशः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्तं
डीनं गमनं कर्मधारयः) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतिलोत्रा, स्त्री, (अतिशयेन लोत्रा) गच्छदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सातथेन गच्छति न तिकृति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वमहागतव्यक्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिकी ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रपूर्णाः ८ अन्धागतः ९ प्राघृष्टिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राघृष्टिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राघृष्टः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते बुधैः ॥ * तस्य निवर्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिर्यस्य भ्रमाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति पुराणं ॥ * तस्य ग्रहणकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थिर्यद्वाप्यथ तदृष्टं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * गोदोहकालश्च मुहूर्त्ताष्टम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राञ्चो
द्वारावलोकनं । मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्दीच्यो
हृत्तिथिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * तस्य

मुख्यत्वाद्विचारो नास्ति । “प्रियो वा यदि वा
हेयो मुखः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ *
तस्य वेदादयो न प्रवृत्ताः ।

“स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टवर्षं तथा कुलं ।
हिरण्यगर्भवृद्धा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥
इति विष्णुपुराणं ॥ * तस्य देगादौ पृष्टे दोषः ।
“देशं नाम कुलं त्रिधा पृष्टा योऽसं प्रयच्छति ।
न स तत्कलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥
इति स्मृतिः ॥ * अतिथये शत्रयनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामयापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * भिक्षादिनक्षत्रं ।
“यासप्रमाणा भिक्षास्यादयं यासचतुष्टयं ।
अयाचतुर्गुणं प्राङ्मूर्त्तकारं द्विजोत्तमा” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा वक्षीतत्-
पुद्गलः) अतिथिसेवा । अतिथिप्रिया । तत्प-
र्यायः । नृपञ्चः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं स्वस-

अति

त्वंसंपूर्णकपरस्वस्योत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बड-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बडः अतिमाने च कौरवाः ।

अतिरूपे हता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥
इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिश् + क्तः । अन्यधर्मा-
कामन्यत्रापेक्षमतिदेशः यथा,—“तिष्ठति
सार्वधातुकमित्यातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भार्यां विन्दे-
तेत्यनेन श्रुत्यापि सगोत्रा कथं न निबिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्यातिदिष्टातिदिष्टश्रुत्यादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विविचवर्षतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ल्युट् ।)
रक्तचित्रकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिश् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इग्वदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्माऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । १ । कार्य्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्य्येण
निषेधेन दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः” । २ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गरयामे
ब्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्गे ब्रीहिकार्य्यनिमित्तत्वात्
धर्माः प्रोक्षणादयः कथ्यन्ते” । ३ । अपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययागे अभिहोत्रपदव्यप-
देशात् अभिहोत्रधर्मातिदेशः” । ४ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्विद्वो यूयः इत्य-
त्र यूये यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह-
विवेकटोकायां श्रीलक्ष्णाः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गीस्त्रिथोरप-
सर्जनस्येति ऋस्तः) अतीतगौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिगौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिप्रश्नाः [न् पुं, (अत्युत्कृष्टः प्रश्नाः कर्मधारयः ।
अतेः पूजार्थत्वाच्च समासान्तप्रत्ययः)] सन्मार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिउत्कृष्टं पत्रं यस्य सः बड्ग्रीहिः)
हस्तिकन्दल्लः । शाकल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपाख्यः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्यकार्य्यातिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः) नवविधपापमध्ये
गुह्यतमपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः साहदुहिह-

कुषामममनजम् । शिरयास्तु पुनरपिदन्तममन-
जम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिवक्ता, जि, (अतिश्रयितं वक्ता यस्य सः वज्र-
ग्रीहिः ।) प्रवक्ता । अतिश्रयवक्ता । प्रवक्ता-
विशिष्टः । इति मेदिनी । (विकृष्यमात्रोऽतिवक्ताः
प्रवक्ताश्च राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥
अतिवक्ता, स्त्री, अत्यन्तं वक्ता यस्य सा वज्र-
ग्रीहिः ।) विन्वामिन्नेय रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“यथाय दे इमे विद्ये वक्तामतिवक्तां तथा” ।
इत्यादि रामायणे ।) प्रीतवक्ता । प्रीतवक्तावाङ्मयाणां
इति ख्याता । पिटारथी । इति मदनविमोदः ॥
गुरुराक्षरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
वक्ता २ वक्ता ३ विकृष्यता ४ वाद्यप्यिका ५
घण्टा ६ प्रीता ७ प्रीतपुण्या ८ भूरिचक्षा ९
वृष्यगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
वातकृमिनाशित्वं । दाहदृष्ट्याविषच्छर्दिहोरोप-
शमकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः ।) (खरः ।
अश्वतरः । गर्दभात् वज्रवाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खसर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभोः, पुं, (अतिविभोक्तव्यः अति भो + अया-
दाने क्तिप् ।) वज्रज्वाला । इति ज्ञानयुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिश्रयिता भूमिर्मर्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्रनभराः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिश्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विस्तृतः । इति रत्नमाला ॥ अतिश्रय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमर्यादः, जि, (मर्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
श्रये स्त्री ॥

अतिमार्जः, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयः । तदुक्तं चि । इत्यमरः ॥
(यथा प्राकुन्तले । अतिमात्रलोहितनलौ बाहू
घटोत्क्षेपयन्त ॥)

अतिमुक्ता, (पुं) माधवीकता । इत्यमरः ॥ तिनिश-
रुत्त । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तः, जि, (अतिश्रयेण मुक्तः निर्वाणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्वाणमुक्तिविशिष्टः ।)
निष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्राप्त-
निर्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्तः, अतिश्रयेण मुक्तं
नश्यदधिक्यं यस्य सः वज्रग्रीहिः, कम् ।) तिनिश-
रुत्तः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकशुक्लः । पुष्पशुक्लविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुष्पकः २ मल्लिनी ३ अमरा-
नन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
प्रीतकत्वं । अमराशित्वं । पित्तदाहज्वरोन्माद-
हिक्काच्छर्दिनिवारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कर्षिकारान् कुशवक्तान् चम्पकानतिमुक्तान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्धा-
लता । राक्षा । क्षीतकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, जि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः ।) अनेके भिन्ने
मूले च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिश्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।

इत्यमरः ॥

अतिरेकः, जि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
अनेक्ये च ।) अतिश्रयः । यथा,—

“सम्पूज्यं तुभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति रज् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिश्रयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श्) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ वृहत्वनर इति केचित् ॥ अति-
श्रयलोमयुक्ते चि ॥

अतिरोमशा, स्त्री, (अतिश्रयितं रोम अतिरोमन् +
मत्वर्थे श्, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुजा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्तुलः, पुं, (अतिश्रयितो वर्तुलः कर्मधारयः ।)
कषायविशेषः । वाँदुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीक्ष्णश्चेद्रुच्यः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । प्रबोधोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
((“अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिश्रयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले चि ॥

अतिविधा, स्त्री, (विधमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विधमतिक्रान्तं यया वज्रग्रीहिः ।) वृद्धविशेषः ।
आतडध । आतैच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विधा ३ प्रतिविधा ४ उपविधा ५ अथवा ६
ष्टङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काष्ठीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकान्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विष्णुपा १४ प्रथमकान्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । घ्राह्यत्वं । दोषनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफघ्नितज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वम् ।

“त्रिविधातिविधा विश्वा षट्ङ्गी प्रतिविषावया ।

रसवीर्यविपाकेषु निर्बिम्बेव गुणाधिका” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

“विधा त्रिविधा विश्वा षट्ङ्गी प्रतिविषावया ।

शुक्लकान्दा चोपविधा भङ्गुरा प्रथमकान्दा ॥

विषा सोष्णा कटुक्षिप्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।

कफघ्निततिसारामविषकासवमिक्षिमीशू” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अतिविश्वज्वनवोढा, स्त्री, (अतिविश्वज्वा अति-
प्रश्रययुक्ता नवोढा प्रश्रयिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः ।) स्त्रीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्ष्यं । नायकातिश्रयप्रश्रययुक्ता । अस्याच्छेदा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके प्रबधवाक् । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिश्रयेण वृष्टिः वर्षणं ।) अति-
श्रयवृष्टिः । इति विश्वः । स तु महद्बर्षवृष्टयः
क्षवीक्षामुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः प्रलभा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः वड्ढेता ईतयः स्मृताः ॥

इति पराशरः ॥

अतिवेकः, स्त्री, (वेकां मर्यादां कृत्वा वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, कृष्णः ।) अतिश्रयिते चि । इत्यमरः ॥
(अलमतिवेकं ययोरारोहः ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्याधा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्मधारयः ।
व्यध + भावे अच् स्त्रियां टाप् ।) अतिश्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिश्रयेण व्याप्तिर्यापनं ।) अतिश्रय-
व्यापनं । अत्यल्पे लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिस्तद्वत् धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणदृष्टत्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्लक्षणावच्छेदेन रविभुज्यमानराशीचरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्निमज्जकत्वं मलमासत्वं
भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्त्वत्वं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिश्रुतिता, स्त्री, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य वज्रग्रीहिः, तस्य भावः तन् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महावलं । इत्यमरः ॥

अतिश्रुतिभाक् [ज्] पुं, (अतिश्रयिता श्रुतिः कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः ।) लो भजते अतिश्रुति
+ भज् + कर्त्तरि क्ति, उपपदसमासः ।) अति-
श्रयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सर्वैर्यमतिश्रुति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिश्रयः, पुं, (अति + श्रो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवेकं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
एकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वक्रवत् १७ सुष्ठु १८
क्रिसुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिष्ठावर्गे अमरः ॥

अतिश्रयनं, स्त्री, (अति + श्रो + भावे क्युट्) अति-
श्रयः । तदुक्तं चि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयणमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयणम् ॥)

अतिश्रावनं, स्त्री, (अति श्रो + श्राव्ये णिच् भावे

अति

कृत्) अतिशयः। इति शब्दरत्नावली। (आ-
धिकाः। प्रकर्षः। प्रशंसा।)

अतिशोभनः, चि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि क्त्वा।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः॥

अतिसम्पन्नः, क्री, (अतिशयेन संपन्नं दानं अति +
कृ + क्तृ क्त्वा) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विक्रमः॥ इत्यमरः॥ दानं। वधः। इति मेदिनी॥
(विधुरां वज्रनातिसम्पन्नात् ननु मां प्रपद्य पशु-
रन्तिकं॥ इति कुमारसम्भवे॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मग्नं प्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + स + आधिमत्यबलेभ्योऽति
वक्तव्यमिति वाचिकसूत्रेण कर्त्तरि चच् कङि
दीर्घश्च॥) बहुप्रमलनिःसाररोगः। तत्पर्यायः।
अमगन्धिः॥ उदरामयः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥
अतीसारः॥ इति वैद्यकं॥ * तस्य निदानं।

“गुर्वतिस्त्रिगुणं योऽप्यद्वयसूत्रातिशोभनः।
विद्वद्भाष्यश्रवणीर्षेर्विषमेष्वपि भोजनेः॥
श्रेष्ठोऽयं रतिमुक्तश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैर्भयैः।
शोकादुद्यममथातिपानैः साध्यरूपय्यैः॥
जलभिरमर्ज्यैर्गविघातैः क्रिमिदोषतः।
व्याधौ भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते”॥

संशान्तिर्यथा,—

“संशान्त्यायां धातुरभिं प्रकृष्टः

शक्तमिन्द्रो वायुनाथः प्रह्वः।

सरस्वतीवातिसारं तमाह-

र्षाधिं घोरं धड्विधं तं वदन्ति॥

शकौशः सर्वशस्त्राणि दोषैः

शोकेनाथः वष्ट आमेन चोक्तः”॥*

पूर्वकथं यथा,—

“हन्ताभिषाधुदरकुलितोद-

गाचावसादानिजसन्निरोधाः।

विट्सक आधानमथाविपाके

भविष्यतस्तस्य पुरःसरणिः॥”

इति माधवकरः॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सायाह॥

“आमपक्वमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।

अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत्॥

क्रमशश्चिकित्सा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणं।

“संश्लेषमानेर्दोषैस्तु न्यस्तमपु निमज्जति।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंक्षितं॥

यतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।

लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥

न च संश्लेषणं दद्यात् पूर्वमामातिसारिके।

अकारि संश्लेषितो हि विकारान् कुर्वते वज्रम्॥

दण्डकालसकाधान्यदृष्टशोभमन्दरान्।

शोथं पाण्डुरामयं श्लेष्मण्यमशैश्वर्यवरान्॥

दिग्भ्रमः श्वाविरसश्च वातपित्तात्मकश्च यः।

क्षीणधातुवक्तव्यमपि धृष्टदोषोऽतिविश्रुतः॥

आमोऽपि क्षामभोजः स्यात् पाचनान्तरं भवेत्।

कृष्णमेकं सुखा न चान्यदस्तीह भेषजं कलिनः।

कसुरीर्दोषनिघ्नं तत् प्राचयते तथा शमयेत्॥

अति

कृष्णस्य दोषदुःसहविषाकायां दोषप्राकार्यं
प्रकृष्टविधिनाऽदृतं योगचतुष्टयमाह,—

“धान्योदीर्यदृतं तोयं दृष्ट्वादाहतिवारिणे।

क्रीवरप्रकृष्टवेराभ्यां मुस्तपर्मटकेन वा॥

सुतोदीर्यदृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।

हितं कृष्णमेवादौ पूर्वकृपेऽतिसारिकः॥

कार्यं वानशमन्यान्ते प्रज्वं कष्टभोजनं।

प्रयाशवचामुल्लेखीगरातिविषान्तिः॥

आमातीसारनाशाय क्षाद्यमेभिः पिबेन्नरः।

पण्यादिक्वाथः॥ *॥

“पाठादिहृष्टममोदोद्यापक्षकोलाब्धं रजः।

उष्णाम्बुपीतं सखं जयत्नामं सन्धेयं॥”

पाठादिचूर्णं॥ *॥

“हरीतकीं सातिविषां हिक्क सौवर्णं वा वचां।

सैन्धवश्चापि संपिष्य पाययेदुष्णवारिणा॥

आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा विकित्सति।

आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शान्यति।

न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः॥”

चिकित्सति अपनयति। हरीतक्यादिकल्पाः॥*

“वत्सकातिविषा विन्यमुस्तमलकजं दृतं।

अतीसारं जयेत् सामं चिरं रक्तशूलजित्॥”

वत्सकादिक्वाथः॥ *॥

“शरद्वरससंपिष्टं पक्वमामञ्च नागरं।

आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं॥”

नागरस्य पुटपाकः कल्पाः॥ *॥

“धान्यवाणकविन्वाब्दनागरैः पाचितं जलं।

आमशूलविषघ्नं पाचनं गित्यसेवितं॥”

धान्यपक्वकं॥ *॥

“पिप्पे धान्यचतुष्कान्तु सुखठोयागाददन्ति हि।

रक्तेऽपि पित्ताधर्माद्वितं धान्यचतुष्टयं॥”

धान्यचतुष्कं॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा॥*

“सक्तोऽधं धातकीविषं मुस्तास्त्रास्थिकलिङ्गकं।

पिबेन्नाहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनं॥”

लोधादिचूर्णं॥ *॥

“अम्बुका धातकी लोधां समङ्गा पक्षोशरं।

मधुकारलुविन्यञ्च पक्वातीसारहा गणः॥”

अरलुः श्लोणाकः। पाठादिर्गणः॥ *॥

“समङ्गा धातकीपय्यं मञ्जिष्ठा लोधयव च।

शास्त्रमीवेष्टको लोधां दाडिमद्रुपलवचौ॥

आमास्थिमध्यं लोधाञ्च विन्यमध्यं प्रियकुचं।

मधूकं प्रकृष्टवेरञ्च दीर्घस्तत्वमेव च॥

चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।

ते योगा उपयोग्याः स्युः सक्तौदास्तदुल्लाम्बना॥”

समङ्गाञ्च लज्जालुः। शास्त्रमीवेष्टको मोचरसः।

दाडिमस्य द्रुमफलन्योस्तचौ। प्रियकुर्वेऽपुसकत्वमत्र

फले वर्त्तमानत्वात् प्रकृष्टवेरमत्र श्रुती। दीर्घस्तः

श्लोणाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि॥

“कष्टजम्बूदाडिमप्रकृष्टपाटकपत्रविष्वक्किंठं। जल-

धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बन्धात्”॥

कष्टं चवराई शाकस्य भेदः। कष्टादिभि-

चतुर्भिः पञ्चशब्दः सम्बध्यते। बहिष्ठं बाणकं

गङ्गाधरक्वाथः॥ *॥

अति

“मोचरसमुत्तमगदयाठारलुधातकीकुष्ठमैः।

चूर्णं मथितसमेतं खण्डि मज्जनप्रवाहमपि”॥

अरलुः श्लोणाकः। मथितं मिश्रणं दधि वस्त्रपूतं।

गङ्गाधरचूर्णं॥ *॥

“मुक्तावत्करीजं मोचरसो विष्णुधातकीलोधां

गुडमथितसंयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बन्धात्”॥

द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं॥ *॥

“मुक्तारलुजमुष्टीभिर्धातकीलोधां प्रवाहकैः।

विष्णुमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयवचसकैः॥

आमवीजसमङ्गातिविषायाहोर्विचूर्णितैः।

मधुतक्षुण्णपानीयपीतैर्नष्टेण प्रवाहिकां॥

सर्वोऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।

दृढगङ्गाधरं चूर्णं बन्धाद्दीर्घाववाहिनीं॥”

समङ्गा लज्जालुः। दृढगङ्गाधरचूर्णं॥ *॥

अङ्गोठमूलकल्पाः तक्षुण्णपयसा समाक्षिप्तः पीतः।

सेतुरिव वारिवेगं भट्टति बन्धादतीसारं”॥

अङ्गोठकल्पाः॥ *॥

“कुटजत्वग्बलामात्रो दोषनीरे पचेत् भिषक्।

पादशेषं दृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत्॥

लज्जालुर्धातकी विषं पाठा मोचरसस्तथा।

मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पणं पणं॥

निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्ब्बीं प्रलिप्यते।

जलेन क्षागदुग्धेन पीतो मगडेन वा जयेत्॥

घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।

अष्टादरं समस्तञ्च तथाशांसि प्रवाहिकां॥”

कुटजावलेहः॥ *॥

“क्षालनवाणं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।

आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नामिमगुलं॥

नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्वर्गं नृणां।

सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट्॥

पाठा पिष्टा च गोदन्ना तथा मध्यत्वाम्बजा।

अतीसारं यथादाहयुक्तं हन्युदरे हृता॥ *॥

अथ वातातिसारस्य लक्षणं।

“अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुकुर्मुकुः।

श्लेष्मदामं सरक्कृब्धं मारुतेनातिसार्यते”॥

अरुणमीषदन्तं। श्लेष्मत् पुरीषं। सरक्कृब्धं

शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रगपि गुद एव

बोद्धव्या॥ *॥ तस्य चिकित्सा।

“वचा चातिविषा मुस्तं वीजानि कुटजस्य च।

श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारघ्नान्तये”॥ *॥

अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।

“पित्तात् पीतं श्लेष्मदन्तं दुर्गन्धिं हरितं मुतं।

गुदपाकटवामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते”॥ *॥

तस्य चिकित्सा।

“त्रिणशकयवाम्बोदवाणकातिविषाकृतः।

कषायेहान्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भव”॥

विष्णादिक्वाथः॥ *॥

“रसाङ्गनं सातिविषं कुटजस्य पणं त्वणं।

धातकीप्रकृष्टवेरञ्च पाययेत्तक्षुण्णाम्बना॥

निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुत्पन्नं।

अधिं सन्दीपयत्येतत् मूलमाशु निवारयेत्॥

रसाङ्गनादिचूर्णं॥ *॥ अथ पित्तातिसारस्य

रक्षातीसारस्य रोगनिर्माहः—

“निजकृति यदावपि रक्तस्य रक्तमिति ।
तद्वाप्युत्पद्यते रक्तं रक्षातीसार उच्यते ॥”

तस्य चिकित्सा ।
वत्सकत्वकपणं दाडिमकत्वकपणं च ।
तन्मधुगणं घनमात्रं विपक्षेदुत्पद्यते तेन ॥
अष्टमभागं श्रेष्ठं कायं मधुनापि च ॥
रक्षातिसारमुत्पद्यति श्रियं नाशयेत्प्रियं ॥
कुटजदाडिमकायः ॥ * ॥

“कुटजातिविषा मुखं बाणकं बोधकम् ।
घातकी दाडिमं पाठा कायमेष्टं समाधिकम् ॥
यिमे रक्षातिसारे तु दाडिमकामसंयुते ।
कुटजादिकवायोऽयं सर्वान्तीसारनाशनः ॥”

चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिकायः ॥ * ॥
“गुडेन भक्षयेद्विषं रक्षातीसारनाशनं ।
आमशूखविषमं कुष्ठिरोगहरं परं ॥”
विषं सुस्निग्धं बाणविषमं शीतं तत्स्वेदनेदकं
चानुपेयं । गुडविषं ॥ * ॥

“अम्बाआमकौनाम्बु कुट्टयेत् पञ्चबान् नवान् ।
संयुक्ता खरनं तेषां अजाक्षीरेण योजयेत् ॥”
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्षातीसारनाशनं ।
अम्बादिखरसः ॥ * ॥

“निष्काश मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक् पलदितयमम्बुचतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोभणीयं
क्षीरे पणदयमिते कुष्ठैरजायाः ॥
प्रक्षिप्य माषकाण्डौ मधुनस्तत्र शीतले ॥
रक्षातिसारी तत्पीत्वा नैरुजं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
कुटजक्षीरं ॥ * ॥

“पीत्वा श्रुतावरीकृष्णं पथसा क्षीरमुग्धं जयेत् ।
रक्षातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं हृतं नरः ॥”
श्रुतावरीकृष्णसदृष्टतश्च ॥ * ॥

“गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
क्षीरं रक्षातिसारे तु यादृकं परमं मतं ॥”
नवनीतावलेहः ॥ * ॥

“पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तदुज्ज्वला ॥
रक्षातिसारनिवृत्तपित्तदृष्टाहमेहनुत् ॥”
चन्दनमत्र श्वेतं । चन्दनकक्षाः ॥ * ॥

“विरेकैर्भक्षयेत् गुदं पित्तेन दह्यते ।
पचते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिके ॥
आदिशब्देन सेपादिग्रहः ।

“मटोकयष्टीमधुकक्षायेन चिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ॥
दाहे पात्रे हितं कागीदुग्धं सक्षौद्रकर्करं ।
गुदस्य क्षाणने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयोः ।

“गुदनिःसर्गो प्रोक्तं चाक्षेरीहृतमुत्तमं ।
अतिप्रक्षालना मङ्गली भवेद्यदि गुदद्वया ।
क्षिप्रं भक्षयेत् तदा संक्षेदेहमुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संगीतस्य तु वारिका ।
साक्षरस्य मोलकं क्षत्वा मधु संक्षेपेद्गुदं ॥
(गुदस्य दाहपाकयोः) गुदस्य दाहपाकयोः संक्षेपेद्गुदं ॥

प्रविष्टं केदयेन्मूलं सूयकस्याभिषेकं हि ॥”

सूयकस्याभिषेकं काष्ठिकेनोत्पद्यते खरस-
कषादिकापितेन खेदेत् ।

“सूयकस्याय वसवा पायुं सम्यक् प्रक्षेपयेत् ।
गुदस्यभिधो आधिः प्रणयति न संशयः ॥

चाक्षेरीकोलदध्यक्षारनागरसंयुतं ।
एवं विषमं पातयं गुदस्यशगदापहं ॥

चाक्षेरी चतुष्पञ्चा अक्षलोमिका तस्याः खरसः
कोलस्य कायः दध्यक्षं दध्यक्षपमसं एतत्रयं
मिक्षितं हृताचतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कक्षः ।
चाक्षेरीहृतं ॥ * ॥

“कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं ।
एतन्मिक्षितं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥

पद्मिनीपत्रं पुरश्चिपत्रं तत्तन्शोथं संयुक्तं शर्करा
युक्तं खादेत् । अथ गुदस्य शोथोत्सारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अथ तु
गुदस्य दाहपाकव्यापसङ्गात् अंशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तुभ्यश्च तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
सारस्य लक्षणं ॥

“श्वेतं क्षिणं घनं विषं शीतलं मन्दवेदनं ।
गोरावखनिमंशुक्तं श्लेष्मा साध्यते शङ्कात् ॥

विषं स्यादामगमि यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
“श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्गणपाचनं ।

योन्यश्चातिसारं प्रो यथोक्तो दीपनो गन्धः ॥
चक्षुश्चातिविषा कुष्ठं बाणविषं सनागरं ।
वत्सकत्वकपणं पथ्या कर्द्विश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
चक्षुःदिक्कायः ॥ * ॥

“हिङ्गु सौवर्णं योषमभयतिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत् ॥”
हिङ्गुवादिचूर्णं ॥ * ॥

“क्षमिश्रकषाविषमपेरीधान्याककटफणं ।
एषा कायं भिषदद्यात् अतीसारे वनासजे ॥
विदुङ्गादिक्कायः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
लक्षणानि चिकित्सा च ।

“द्विदोषलक्षणेर्विद्यादतीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कटफणं मधुकं सोध्रत्वक् दाडिमकस्य च ।
सतमुज्ज्वलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत् ॥”
वातपित्तातिसारे ॥ * ॥

“चित्रकातिविषा मुखं बाणविषं सनागरं ।
वत्सकत्वकपणं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥

“मुक्ता सातिविषा मूर्च्छा वचा च कुटजः समाः ।
एषा कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥”
पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ॥

“तन्मावहो मोहसादास्यशोषी
वर्षं कुर्व्यान्नैकरूपं कषासः ।
सर्वोद्भूते सर्वमिदं योषमपि
क्षुण्णोऽसाध्यो वरजद्विषाणां ॥
अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“पञ्चसूत्रोपजाविषमगुदक्षीमुसनामरेः ।
पाटाभुविषवर्दिहकुटजमलकपणैः कृतं ॥

सर्वजं हनयतीसारं खरसपि तथा वमि ।

समूलोपमं श्वेतं कायं वापि सङ्करं ॥
पञ्चसूत्रस्य सामान्या पिबे योज्या करीष्वरी ।
वाते पुनश्चलाये च सा योज्या मङ्गली मता ॥

वर्दिहं बाणकं । पञ्चसूत्रादिकायः ॥ * ॥
“अभया नागरं मुखं गुडेन सह योजितं ।

चतुःसमेयं गुटिका स्थापितोवातिसारनुत् ॥
आमातिसारमानाहं सविषमं विदुषिकां ।
क्षमीनरोचकं हन्यादीप्रथम्यानु चाननं ॥
चतुःसमी मोदकः ॥ * ॥

“तत्काणाक्षकुटजकषं तदुज्ज्वलादिक्का ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिता ।
निमाच घनपञ्चेन निर्दिष्टैर्ममयाभिषा ॥
अक्षारवर्णाश्च मर्दं दृष्ट्वा वज्रेः समुद्धरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं क्षीमयुतं पिबेत् ॥
उक्तः क्षुब्धात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटनः ।
जयेत् सर्वान्तीसारान् दुस्तरान् क्षुब्धोत्थितान्
कुटजपुटपाकः ॥ * ॥

“कुटजत्वक्तुः कापो वक्षपतो वनीकृतः ।
स क्षीरोऽतिविषायाः स्थापितोवातिसारनुत् ॥
इत्यन्यत्राष्टमांशेन कायादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धाश्रमिति केचिददन्ति हि ॥”
कुटजावलेहः ॥ * ॥

“मलमद्भोटमूलस्य पाठां दार्ढ्यं तद्वत् ॥
पिष्टा तदुज्ज्वलायेन वटकाणस्तस्मिन्तान् ॥
कायाशुक्लाश्च तान् कुर्यात्सेवेन तदुज्ज्वला ॥
पेषयित्वा प्रदद्यात् पानाय मदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्भूतान् हन्तुं चान्निपातिकां ।
हन्यात् सर्वान्तीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः ॥
अङ्गोठवटकः ॥ * ॥ अथागस्तुजस्य श्लेष्माति-
सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

तैलेर्भावैः शोचतोऽल्पाश्रयस्य
वायोश्चा वै वज्रिमाविश्र जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तन्नाशनात् काकाक्षनीप्रकाशं ॥
निर्गच्छेद्दे विष्टिमिन्नं क्षुब्धं
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
शोकोत्पन्नो दुःखचित्तोऽतिमात्रं
रीनो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥

अथमर्थः । तैलेर्भावैर्विषमवित्तयादिभिः शोचतः शोचं
कुर्वन्तः । जन्तोः प्राणिनः । वायोश्चा वायुः शोकोज-
देहोद्भवा जनिता जेवनासागजादिषु जन्तुः तेन स-
ञ्चितः उद्धा शोकोजं देहेतेजः । स कोष्ठं गत्वा वज्रि-
माविश्र जठराभिं मन्दीकृतः । वायोसाहित्यादु-
द्यापि वज्रेर्मन्दीभाव इति नवीनः । वज्रेर्मन्दीभावादेव
अव्याश्रयस्येति जन्तोर्विशेषः । ततस्तस्य जन्तोः
रक्तं क्षोभयेत् सन्निपातिकाण्येत् । इति संप्राप्तिः ॥
अथ लक्षणं । तस्य रक्तं अक्षतात् गुदात् काक-
क्षनीप्रकाशं गुणाफलसदृशं विष्टिमिन्नं गन्ध-
वत् । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । शोकोत्प-
न्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुःखचित्तः । शोकाप-

अति

नोदमं विना केवलेन भवेन्नैव प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । एतौऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ १ ॥ अथागन्तुजत्वेन
आम्नाय् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण-
मनैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदातिसारस्यैते तन्तुं क्षिप्रमुद्यमजगत् ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो निष्कैः समन्वितं ।
न मयोपशमाच्छ्वैर्यस्मिन्स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वर इति ज्वरं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मलं
दूषयन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रागद्वेषभयात् ये च ते स्फुरागस्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्वातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वयमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कषा अतोसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दूषिता भयेन जयाद्यामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसरन्तुं क्षोभिता वातपित्तकषा मलं
दूषयन्ति तत् सर्वं वातपित्तकषमलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयादायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातद्वयैव क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ १ ॥ अथ तथोचिकित्सा ।
“भयप्रोक्तसमुद्भूतौ श्वेयौ वातातिसारवत् ।
तथोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणेः । तयो-
चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी
कार्या ॥ १ ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।

“अज्ञातोर्वात प्रभुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मलान् ॥
नागावर्ग्यैकैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं वल्लभेन वदन्ति ॥

अमं सुक्तं तदजोष्यं चेति कर्मधारये अज्ञातोर्वातं
तस्मात् प्रभुता उपभुताः । क्षोभयन्तः चाल-
यन्तः । एकैकश इत्यत्र नाकादित्वात्तात्पर्यविप-
क्षयः । गन्धमेव दोषा दूषयन्ते गुर्वादिभक्ष-
्यादिभिरिव ते चातीसारमुत्पादयन्ति । गन्धाम-
मेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-
लक्षणमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संप्राप्तकर्मौषध-
मुक्तमामातीसारे तु यादृक् विवक्षितं । यत उक्तं ।
“नामे संप्राप्तं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संयुज्यते वनादामो विकारान् कुर्वते वल्लभ” ॥

इति । वनाद्द्वेषजवलात् । विकारान् यद्व्या-
घ्रान्मूलगुल्मप्रोयोदरज्वरादीन् ॥ १ ॥ तस्य
चिकित्सा ।

“वल्गुकातिविषा शूलो विष्वङ्गुयवामुदाः ।
विजलेषु घृता एषां काच आमातिसारवत्” ॥

अति

अमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ १ ॥
“श्लेष्मोन्मेषाः पाठा विष्कृतिविषा घनाः ।
कथिताः सोषणाः पीताः श्लेष्मातिसारनाशनाः” ॥
श्लेष्मो पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सश्लेष्माती-
सारे ॥ १ ॥

“आम्नास्थिमध्याक्षुरफणकायः समाक्षिकः ।
शर्करासहितो हन्ता कर्चतीसारमुत्पन्नः” ॥
माक्षुरफणं विष्वङ्गं ।
“कषायो भ्रष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्त्या कर्चतीसारं दृष्ट्यादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥
कर्चतीसारे ॥ १ ॥

“दध्ना ससारेण समान्तिकेण
भुञ्जीत निःसारकप्रीडितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्षयितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुभुतेन” ॥
निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्तकुप्य-
क्षयितेन । सुतप्तसुवर्णरजतेतरजोहनिर्वापय-
क्षयितेन । भुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ १ ॥

“दीप्ताभिर्निर्मिषुरोषो यः सार्यते फेनिंश्च शक्यत् ।
स पिबेत् फाणितं श्रुगैर् दधि तैलं पयो घृतं ॥
वला विश्वाप्रदं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताभिं पाययेत् प्रातः सुखदं वचसस्तथे” ॥
पुरीषक्षये ॥ १ ॥

“तुलां संकुक्ष्य विष्वस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं स्रष्टुमिष्टैरिमैः समैः ॥
विष्वं सधातकीकुष्ठं श्रुगैर् राक्षा पुनर्नवा ।
देवदाह वचा मुक्तं शोभमोचनसान्वितं ॥
अभिर्हृदभिना पक्वं यद्वृण्योऽतिसारमुत् ।
विष्वतैलमिति ख्यातमजिपुष्पेण भाषितं ॥
यद्वृण्योऽधिकारे ये खेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि जयाणां तुल्यहेतुता” ॥
जयाणां यद्वृण्योऽतिसाराणां । विष्वतैलं ॥ १ ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाधाधेः संप्राप्ति-
पूर्वकलक्षणमाह ।

“वायुः प्रवृद्धो निश्चितं वलासं
गुदव्यस्तादृहिताशनस्य ।
प्रवाह्यतोऽल्पं वज्रशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥

अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-
भक्षभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाह्यतः कण्ठ-
हृद्भजेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।
निश्चितं सञ्चितं । वलासं कफं । मलाक्तं पुरी-
षयुक्तं अल्पं । वज्रशः वारंवारं । अघस्तात्
गुदमार्गेण । गुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ १ ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।

“प्रवाहिका वातज्जता सशूला
पिप्तात् सदाहा सकफा कषाह ।
सश्लेष्मिता श्लेष्मितसम्भवाह
ताः खेहकृत्प्रभवा भवास्तु” ॥

अति

तत्र कृत्प्रभवा वातजा । खेहकृत्प्रभवा कषाह । तु
श्लेष्मोन्मेषाप्रभवा पिप्ताहा रक्षणा च । वाता-
मतीसारवदादिशेषं लिङ्गं क्रमं चामविपक्षताह ।
क्रमं चिकित्सां ॥ १ ॥ तस्याचिकित्साभाह ।
“विष्वपेशी गुडं लोभं तैलं मरिचसंयुतं ।

जीर्वा प्रवाहिकाशान्तः सत्वरं सुखमाप्नुवाह” ॥
विष्वपेशी वल्लभः ॥ १ ॥

“धातकीवदरीपत्रकपित्तरसमाक्षिकं ।
सलोभमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकाहृतः” ॥
एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्वाहिका
प्रवाहिका । धातव्यादिः ॥ १ ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणो लक्षणमाह ।

“पक्ष्माग्नवसंकाशं यद्वत्खण्डनिभं तन् ।
घृततैलवसाम्प्लवसवारपयोदधि ।
भासधावनतोयमं कृष्यं नीलादण्डप्रभं ॥
कुण्ठं स्रष्टालोक्ष्य नातिसारमुपक्रमेत् ।
दृष्ट्यादाहाक्षिन्वासाक्षिन्वापाश्वीश्रुतिन” ॥

संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्षवलीगुदं ।
पक्षापयुक्तं च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं । संमूर्च्छा
सकलेन्द्रियमनसा स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विवृतमतिव्यं ।

“असंखतगुदं क्षीयं श्रुलाभानैरपद्रुतं ।
गुदे पक्वे गतोऽग्न्यामतीसारिणमुत्प्रेते ॥
असंखतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।

गुदे पक्वे गतोऽग्न्या गुदपाकारम्भके पिप्वे
विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टाभिं वा ।

“आसशूलपिपासाक्षीयं ज्वरनिपीडितं ।
विशेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥
श्लेष्मं शूलं ज्वरं दृष्ट्या आसं कासमरोचकं ।
कर्दमुर्च्छाश्च क्षिप्वाह दृष्ट्यातिसारिणं त्यजेत् ॥

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिघ्नः ।
पुरीषस्योष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी यद्वृणीरोगवानपि ।
मासाभिवलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
बाले दृढे त्वसाधोऽयं निद्रैरेतैरपद्रुतः ।

अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥
एतैर्लिङ्गैः पूर्वोक्तैः पक्ष्माग्नवसंकाशत्वादिभिः ॥ १ ॥
अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

“यस्योच्चारं विना मूर्चं सन्ध्यायुषश्च गच्छति ।
दीप्ताभेर्णवु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निवृत्त उदरामयो-
ऽचातिसारः ॥ १ ॥ अथातीसारिणो वर्जनीया-
न्याह ।

“आनावगाहनाभ्यङ्गगुणस्त्रिधादिभोजनं ।
आगममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥
आगमुद्रतज्जेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-
सारधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न] नि, (अतिसार + कार्ये कन्
ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥
अतिसान्ना, क्षी, (साम्बं समतामतिज्ञान्ता अन्ना-
दीति समासः अनुव्यञ्जनयुक्ता इति यावत्) ॥

अनु

जतायुष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
जीवनकण्ड्वश्चक्षुः ॥ (अष्टिमधु इति भाषाः ।)
अतिस्मिन्, चि, (आवी ओप्याया ङऔ अति +
स्मात् + स्मायितविविधशक्तीत्यादिसूत्रेण रक्
प्रबोदरादिनात् आयभागस्य इ अतिङङः)
अतिस्मृतिश्चासी । तत्पर्यायः । स्तेरुः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसितं, स्त्री, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां क्षितहसिते मध्यानां विहसिताव-
हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च
बहुभेदाः ॥ “मधुरस्वरं विहसितं सांसिहरः-
कम्पनमवहसितं । अपहसितं साक्षात् वि-
क्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सप्रशब्दहासः । तत्पर्यायः ।
अनुस्यूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, चि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
विस्मो घी टी टी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिषुः क्वाद्याः । क्वाद्याः क्तयस्तिस्त्र-
स्तिस्त्रः क्रमाद्वर्तमानातीतभविष्यत् कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ तस्य लक्षणादि यथा ।
वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । लङ्लुङोरती-
तत्वं । लिट्कर्मोक्त्युः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तत्वत्वोरती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, चि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
“न नस्य न्यूनसम्पत्त्ये नातीताशीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥ सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, चि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियाग्राह्यं । इत्यमरः ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽप्यक्तः सनातनः” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिक्षीपमन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥

अतीव, अ, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवष्टतातिशयेऽप्यन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥

“अहं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्यातीवमानद” ॥
इति रामायणे ॥

अतीवारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥

अनुकः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः ।) तिल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । तुलनारहिते चि ॥
“राक्षसेन्द्रभावेण श्रिया आनुजया तथा” ॥
इति रामायणे ॥

अनुकम्पि, (न तुल्यं सद्रूपं नञ्समासः ।) निःशुभं ।
अनुमनं । असाध्यं । असह्यं । यथा,—

अन्य

“अनुस्यमहसा साकं मम रामेण विद्यहः” ।

इति भट्टिः ॥

अनुष्टिकरं, चि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
क्त + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप्
अनुष्टिकरी ।) सन्तोषजनकं । यथा मनुः,—
“अनिर्देशश्च प्रेताङ्गं अनुष्टिकरमेव च” ॥
इत्याजिकतत्वं ।

अनृतिः, स्त्री, (अण् + भावे क्तिन् न ङितिः सन्तोषः
नञ्समासः । नञ्प्रतीहौ तु ङतिरङितः अस-
न्तोषकरः ।) हत्यभावः । अपरितुष्टिः । अत्रानि-
कायः । यथा,—

“उद्धादप्रितमः प्रवेशदहनं कद्रुक्षतिक्ता रसा ।
वर्णः पाण्डुविवर्जितः क्षयितता कर्माणि पितस्युवै”
इति रक्षितः ॥ अट्टमे चि ॥

अतेजः, [स्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) कृत्वा इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजो-
रहिते चि ॥

अत्कः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कः, चि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पाश्र्व । इत्युणादिकोषः ॥

अत्तुड अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । ड अतिट्ठिषते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं ज्ञेहं संबध्नाति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता मातायजस्वसा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां अन्नूः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्म्मणि सम्बध्नातेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ।

अत्तिका, स्त्री, (अति + स्तार्ये कन्) अन्तिका ।
नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः हिरण्य-
कोषश्च ।

अत्तुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्षिप्रपवादविषयेऽप्युत्तमोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्यथा ह्यन्तात् ण्यति आत्य इति
स्यात् दुतगामी अत्यः) अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) अतिशयः । यथा । अत्यन्तं कठिनौ
तथापि हृदयानन्दाय वक्तव्यौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, चि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः
क्षितोयातत्, कुप् + कर्त्तरि युच्) अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चण्डः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गम् + गिनि उपपदसमासः) अति-
शयगमनशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्या

अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म्म-
धारयः) ककुभीरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकाः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठस्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं
कर्म्मधारयः, अतिनिकटम्) अतिशयमन्यकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तोः, चि, (अन्तस्यात्यः अथयीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः । तद्यौ परम्य-
रोगां त्वमत्यन्तीनत्वमुद्भवे इति भट्टिः ।) मृश-
जामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अत्यन्तः अक्षोरसः फलपत्रादौ वस्य
सः) वृक्षाक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तुज इति
भाषा ॥

अत्यस्तपार्थी, स्त्री, (अत्यस्तं पार्थं पञ्चं यस्याः सा
जातितात् ङीप्) कताविशेषः । तत्पथ्यौषः ।
तीक्ष्णा २ कण्डूरा ३ वस्त्रशूराः ४ करवङ्गवल्ली ५
वयस्या ६ अरण्यावाप्तिनी ७ । अम्य गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्वत्वं । जीह्वमूलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अभिरुचिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्ता, स्त्री, (अत्यन्तः अक्षरानो यस्याः सा
स्त्रियां टाप्) वनवीजपूरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाणा ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच्) मृत्युः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । क्षयः । इत्यमरः ॥
“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन निप्यते ॥
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तद्विशिष्टे वाच्यिङ्गं । इत्यमरः ॥
“लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया” ।
इति रामायणे ॥

अत्यल्पं, चि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) यत्किञ्चित् ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पिष्ठं २ अल्पीयः ३
कणीयः ४ अणीयः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
स्कारः । आ + क्त + भावे घञ्) अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्म्मधा । बृहद्देहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः । न्यक्कारः । तिर-
स्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) विवक्षाचरणं । आचारमतिक्रम्य इत्य-
थयीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्म्मधा ।)
अनुचिताचारः । असङ्गताचरणं । आचारोक्त-
वृत्तं । अन्यायः ॥ (अति अनुचितः आचार आच-
रणं यस्य सः अन्यायचरणकारी) ॥

अत्याचर्य, चि, (तत्तु न शक्यं अति त्वञ् + शकार्ये-
ण्यत्, कुत्वाभावः) त्यागान्वं । अत्यक्तव्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु प्रतितस्त्रीगमनस्य जघनं
प्रायश्चित्तविवेकज्ञानं तदत्याचर्यपरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

10

इति मिताक्षरा ॥ कन्यकाणां त्वदसायाः । इति
कात्यायनः ॥

अह

“नक्षत्राणां मर्हो पित्रा भरतः शास्त्रमुच्यते”
इति रामायणं ।)
अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता गोतृवृद्धा नञ्समासः, नञश्च
विभेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदत्तं, स्त्री, (अद् भोजनं भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ।
“इत्यनर्थमशुक्लाणां शुभाणामवपातनं ।
आत्मार्थं च कियारम्भो निन्दितान्नदत्तं तथा” ।
इति मनुः ।)
अदभः, त्रि, (दन् + क् । दभमख्यं नदभं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । वृद्धः । इत्यमरः । (अदभ-
दर्भाभविशेष्य स खलीं जहामि निद्रामशिवैः शि-
वास्तैः । इति किराताजुनीयं ।)
अदर्शनं, स्त्री, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । अदर्शनश्च ते वीर भूयो मां ताप-
यिष्यति । इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट-
गोचर । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।
(आकरणात्मने लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
“विदुस्त्रिषु प्रथयादेरदर्शनम्” । इति ।)
अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे
कन् ।) हिज्जलवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-
रहिते त्रि ॥
अदला, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) दृढ-
कुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
छापणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
“अदाता पुरुषस्यागी स्वधनं खल्व्य गच्छति” ।
इति प्राचीनाः ॥
“कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” ॥
इति मनुः ।)
अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःश्लेश-
सहिष्णुः । अक्षतवाक्छेन्द्रियनिग्रहः । इति
पुराणं ॥
अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो
दितिरिति शाकटायनोक्तोर्द्विप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रजापतिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । आखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
अदितिनन्दनः, पुं, (अदितिनन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥
अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सा ।)
दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥
अदृश्यं, त्रि, (दृश् + कर्मणि कप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृष्ट्यं । “यथा,—
कन्याद्वैरतिकोमला जिह्ववनस्याप्ताप्यदृश्या जनैः” ।
इत्युद्भटः ॥
अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अज्ञितादि-
द्वारा जातं भय । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिं” । इति
जीवर्कः । तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अहु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मस्तु स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्मनाशज-
नादिस्पर्शनाशश्च । अधर्मस्तु नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अक्षतदर्शनः । अव्यक्तितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभोगता” ।
इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥
अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।
अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुस्तिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ॥
अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञश्च विरोधार्थे, स्तार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥
अदेवमातृकः, पुं, (देवो वृद्धश्च माता मातृतुल्यो
यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा ।
(विनश्यति क्षेममदेवमातृकः ॥ इति भारविः ॥)
अद्भुः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।)
दृढं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुतिः ॥
अदट् ङ् अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । (अट्टितुं अतिक्रमितु-
मिच्छति—अदट् + सन् + लट् ते ।) ङ् अट्टि-
टिष्ठते । इति दुर्गादासः ॥
अदङ्, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । (अट्टितुं अभियोगमिच्छति
अदङ् + सन् + लट् तिप् ।) अट्टिडिषति । क्षिपि
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।
अट्टति पठं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥
अद्वा, व्य, (अतः सततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथार्थं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अद्भुता २ । इत्यमरः ॥ (अद्वा श्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः) ।
अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वं । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं ।
इत्यमरः ॥
अद्भुतं, त्रि, (अतसीति अद् + क्तिप् आकस्मिकार्थ-
मख्यं तथा भाति-भा + हुतच् ।) आश्चर्यं ।
तत्पर्यायः । इद्गं २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अद्या-
द्भुतं । अद्भुतसागरे आद्यर्क्याद्भुतवचनं । प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः खज-
न्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं
समावप्रचयोदेवकटकोऽद्भुत इति । एवञ्च बुधो-
दयपर्वप्रख्यादीनां गणितागतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं ।
तत्कारणञ्च गगनं चिन्तावाहं सत्ययोः ॥
“अतिजोमादसत्वाद्वा नास्ति आवाप्यधर्मतः ।

अहु

नरापचाराभियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचाराभियतमपवर्जन्ति देवताः ।
ताः खजन्त्यद्भुतां स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्वाह विष्णुः ॥ नेत्पातं
दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेदान्तज्ञमहल्लनिरूपणं ।
यथा दीपिकायां ॥
“प्राक्कृद्भिज्जिचतुर्भोगेषु युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।
अनिलाग्निप्रकवल्या मल्लपतयः शुभानुभवे ॥
वेजामहल्लं ॥ * ॥
“अर्थसादिषतुल्यचक्रतुरगादिषु वायुर्भवेत् ।
देवेज्याजिह्वाखयाम्ययुगले पित्रद्वये चानलः ॥
विश्वदिजयधात्मैषयुगलेऽस्मिन् भवेन्महल्लः ।
सर्पोपान्त्यमृगान्धमूलयुगलेऽज्ञानेऽपामीश्वरः ॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।
सुरपवहणौ शक्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥
सवशमभरन्भिश्च शक्तस्तथाभिसमायुतः ।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाभियुतोऽस्युपः ॥
यन्महल्लेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवताश्रया ।
तथा शान्तिद्वयं कार्यं महल्लद्वयजाद्भुते” ॥ * ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“ग्रहर्क्षवैज्ञानं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशः दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।
जलाशयानां वैज्ञानं भौमं तदपि कीर्तितं ॥
भौमस्त्वाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥
दिव्यं तोषफलं ज्ञेयं श्रीघ्नकारि तथैव च ॥ * ॥
श्रोतोष्णता विपथ्यासञ्चतूनां रिपुर्जं भयं ॥
पुष्पे फले च विकृते राक्षो मृत्युं तथादिशेत् ।
अकालप्रभवा नार्यः कालातीताः प्रजान्तथा ॥
विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा जयः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
अर्कोदयेऽर्कभिसुखश्वारावो नृभयं दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥
गृहः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
निक्षिप्य चर्मचिह्नश्च भासः पाहुर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पञ्चाभासास्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः ॥
पद्म्याः पुच्छस्य वा मृत्युर्द्वयश्चापि विनश्यति ।
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दम्भा तन्मूल्यमेव वा ॥
गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।
मांसास्त्रीनि समादाय शशनाङ्कद्वयवायसः ॥
श्वा इदमाङ्गोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च शशनां सा मही भवेत् ॥

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संयामस्य महाघोरो दुर्मिच्छं मरकं तथा ॥
अङ्कतामि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्वदः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्वदकारणं ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतं ।
अनृतौ तु दिनादृष्टं दृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरन्त्रे वाद्य गान्त्री वा श्वेतं याभ्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्व्वनगरं तथा ॥
परचक्रमयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वनकुक्कुटः ॥ * ॥ संसन्निधनसूचने हरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकस्यै चित्रायां घोरदर्शनः ।
अनल्पपर्व्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
बाणोत्पाते स यव ।
“दक्षिणां दिशमाख्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकस्यै क्षत्तिकासु भयङ्करः” ॥ * ॥
छातचिन्तामणौ ।

“अक्ष्णायैष विवेकतत्त्वसुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता ब्रह्मणिनो दुःखिताः ।
क्षौणी मन्दपला नृपाश्च विकलाः संयामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराक्षोर्धुतौ ॥
रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
यान्यहिरण्यवक्त्रफलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांसुर्वर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
उपलं विना जलधरैर्विहता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्या ॥
क्लिष्टं वाप्यतिदृष्टिं शस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसम्बादे ।

“पङ्कजाः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
श्रीर्षे रात्रिभ्योऽव्याप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च ।
कर्णयोर्भूषणावाभिर्नयोर्योर्बन्धुदर्शनं ॥
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनं ।
कण्ठे चैव श्रियोऽव्याप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
घनलाभो बाहुभूले करयोर्धनवृद्धयः ।
स्तनभूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनं ।
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जङ्घे चार्धक्षयो नित्यं रुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्व्यास्तु वाङ्मनावाभिर्जातुजङ्घेऽप्यसंक्षयः ॥
वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं नित्यं भवेत् ।
पङ्कजाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
अथासाश्च फलस्यैव तद्देवं प्रजायते ।
पङ्कजाः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्य्यये ।
पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलमुत्पद्ये रोहणेऽप्युत् फलं भवेत् ।
आरोहणस्योर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनं ॥
मवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते भुवं ।
स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
पङ्कगण्यप्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनं ।
पङ्कीर्षणं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदये पूजकुम्भके ।

पङ्कगण्यं पङ्कजं पङ्कान्तं सपङ्कवं ॥
पङ्कजलकषायश्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा यद्वा ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
पङ्की गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्राम्बकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति कियथा अद्र्यान्विताः ॥
दाभिक्वाहाविमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अथ निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्रुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कायं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तक्षता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
यत्तच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविधयं । अन्यथा
वेलासमण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण-
शान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याश्चवक्त्रेण,—

“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्दृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्व्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्नाहान्ता होमकर्मणि ।
प्रतिभोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे छच्छादीन्युक्तानि ।
यथा,—

“छच्छान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे च रहस्ये च संप्रयेऽनुक्तकेऽस्फुटे ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।

“दिग्देष्टुजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
परस्परविवादश्च यद्दोषेषु जायते” ॥
तथा,—

“तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च शान्तिश्च यद्दपोडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैवाभिवन्दनं ॥
कुर्यात् होमं तथा दानं आहुं क्रोधविवर्जनं ।
अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ॥
वर्जयेदुषतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
यद्दपूजाश्च कुर्वन्ति सर्वपीडासु मानवः ॥
एवं शान्त्यन्तरेषाणि घोरानि द्विजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां यद्ददौत्यान्यनेकशः” ॥ * ॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—

“आकाशादेवतानाश्च देव्यादीनाश्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतलङ्घिकाभिमवशात्तथैव कौकि-
कौषधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः
वैद्यरुद्रादौ क्षेत्रपालदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तम्भः । स्त्रीभ्योऽवरवर्षेभ्यो धर्मज्ञेयान्

प्रतीयादित्येक इति । धर्मज्ञेयान् अतिस्मृति-
सदाचारैर्व्यप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः ।
भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य
दुग्धोत्सर्गः । वैद्यः पृष्ठात्वेन ख्यातो ग्रामस्य
वृद्धः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः,—

“अनेकशाखस्यैव निपपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मना ॥”
उपतीमकल्याणी । अतिवादश्च पूज्यमतिव्यथ
भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—

“काकस्यैकगवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मेघनकासस्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
क्षेत्रे गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
वराहसंहितायां,—

क्रीडानुगृहो रतिमांसलुब्धो
भीतो रुजार्तः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पद्यत आङ्गरार्याः ॥ * ॥

अदभुतशान्तिमाह मात्स्ये,—

“गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चाभिरुच्यं ।
देवाः कपोता इति वा जपन्त्यं सप्ततिर्द्विजैः ॥
गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाक्षना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
मृगेर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत् ॥”
द्विजैः पक्षिभिः । अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ मुज-
बलभीमे ।

“एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताश्च नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः ॥ * ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्णुरागं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाङ्कनं पिटकं चैव क्षेत्रं विष्णुर्जितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहितं सर्वे स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनित्यचक्रोपगमे द्विजानां कायं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्टदर्शनादौ दृतं
हिरण्यञ्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते मृगुनन्दन ।
कवे सर्वार्थसिद्धयै गृहाणार्घ्यं नमोऽनुते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ वाक्पतेऽयं वृहस्पते ।
कूरयस्वैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रासम्बुदयेषु च ॥
कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नोते” ॥
वैष्णवान्ते व्यासः ।

“यद्दयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ति नरा द्विज ।
महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दास्यान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः ॥”
अथ ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बङ्गरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा”

अद्भु

इति ॥ * ॥ कन्दोगपरिशिष्टं । अद्यातो रज-
स्वनामिगमने गोऽन्धभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककङ्कटप्रवकाशेनभास-
बिलकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्वा-
मखे यवामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे वाङ्-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनास्मिपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जतीकृत्योति अद्भुताय अग्रये स्नात्वा
कोमाय विष्णवे श्वाय वायवे सूर्याय गृह्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्नाहेति स्थाणीपाकवतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।

“रक्षापादः कपोताख्यः अरग्यौकाः शुक्लवर्णः ।

स चेच्छाणां विशेषेच्छाणासमीपस्थं प्रजेदयति ॥

अन्येषु गृहस्थे वा वल्मीकस्योदमादिषु” ।

कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः

ज्याज्जतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था समाज्याज्जतीः ।

अद्भुताय अग्रये स्नात्वा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र

स्थाणीपाकेतिकर्त्तव्यतायां प्रायश्चित्तभिरितेभ्यो

देवेभ्यो जुहुयात् । कन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्

हृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा

शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां

कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेऽपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यदयं यस्मात् तस्माद्गौर्वैरसुच्यते” ॥ * ॥

कन्दोगपरिशिष्टं । यस्त्वेषामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेर्भरणं सर्वस्वनाशे

वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मपवर्गे

वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे

समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कर्त्तव्या आवृत्ति-

प्रकरणसमाप्त्या । वार्हस्पत्ये । श्रमयन्त्यासमा-

ह्यात् कम्पादिकृतं निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोः

पवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि ॥ * ॥ वराहः ।

ये च न दोषं जनयन्त्यत्पातांस्तान्गृह्यतुल्यभावकृतान् ।

अधिपुत्रकृतैः स्त्रोक्तैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥

तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वन्द्याशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिस्त्रनाः ।

परिवेशश्चोभूमस्तार्कान्तमयोदयाः ॥

द्रुमेभ्योऽथ रसखेहमधुपुष्पफलोद्भवाः ।

गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥

तारोष्कापातकलुषं कपिलाकैन्दुमण्डलं ।

अनभिज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलं ॥

रक्षापद्माख्या सन्धा नभः क्षुब्धार्थविपमं ।

सरिताश्चाम्बुसंश्लेषं दृष्ट्वा योषे शुभं वदेत् ॥ * ॥

शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणं ।

कम्पोदसंनवैज्यं रसगं दरुणं क्षितेः ॥

नद्युदपानसरसो वृष्ट्या भवन्प्रवाः ।

पतनश्चाग्निरोहणानां वर्षासु न भयावहं” ॥

हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—

“क्षितिं कन्दरहासाङ्गं शिलीगुहभरणं क्षितिम्” ।

इति दर्शनात् वर्षासु शिलीगुहोद्भवा न भया-

वहः ॥ * ॥

“दिशस्त्रीभूतगन्धर्वनिमानाद्भुतदर्शनं ।

यद्भुतद्वयताराणां दर्शनञ्च दिवागरे ॥

अद्य

गीतवादिनिर्घोषो वनपर्वतसालुषु ।

श्रव्यद्विजसोत्पत्तिरपायाः श्रदि स्मृताः ॥ * ॥

श्रीतामोक्तुधारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।

रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमातुषी-
दिशो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥

हिमपाताग्नितोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं ।

दृष्ट्वाङ्गनाममाकाशं तारोष्कापातपिङ्गरं ।

चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्चमृगपक्षिणां ।

पञ्चाङ्गुरतानाश्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥

अतुल्यभावना ह्येते दृष्टाः सत्तौ शुभावहाः ।

अतावन्तश्च चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः” ॥ * ॥

उन्मत्तानाश्च या गायाः शिशूनाश्चेष्टितश्च यत् ।

स्त्रियो यच्च प्रभावन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥

पूष्णं चरति देवेषु पश्चाद्भुतं तुषान् ।

नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥

दृष्टव्यः,—

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥

विनेया दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुतः, पुं, शृङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।

तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।

वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं

तद्गुणमहिमा । अनुभावाः स्तम्भसेदरोमाश्च-

गद्गदस्वरविस्मयनेत्रविकाशदयः । अस्य अभि-

चारिभावाः वितर्कावेगमभ्यान्तिहर्षादयः । इति

साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुतः अतिश्रुतः स्वनः शब्दो

यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(अद्भुतः स्वन इति कर्म्मधारये आश्चर्यशब्दः) ।

अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो

यस्य सः ।) खदिरसारः । इति केचित् ॥

अग्निः, पुं, (अग्निं भक्षयति सर्वान् अदेमुं

चेत्यनिः ।) अग्निः । इत्यादिकोषः ॥

अद्भरः, त्रि, (अद्भु भक्षणे, दृष्टव्यदः क्वरच् ।)

भक्षकः । भक्षकपरः । इत्यमरः ॥

अद्य व्य, (सद्यपस्त पराव्येधम इति इदमेऽण-

भावो द्यश्च निपात्यते) वर्त्तमानदिनं । आजि

इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चिरमित्यादिना व्युत्पन्नौ गुटच्) ।

कालविशेषः । स च भाव्यमते दुर्गसिंहमते च

पूर्वरात्रिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धया-

मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमा-

र्द्धपर्यन्तो वा । भर्तृहरिक्रमदीनरमते पूर्वरात्रि-

शेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य

जातवस्तुनि चि ॥

अद्यश्रीनं, चि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिक्छोपो)

आसन्नमरणादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्रीनं

मरणं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ॥

अद्यश्रीना, स्त्री, (अद्य श्वस् + “अद्यश्रीनावृत्त्ये”

इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिक्छोपश्च स्त्रियां

टाय्) आसन्नप्रसवा अद्यश्री वा सृते अद्यश्रीना-

अधि

गौः इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सीमा यस्य तत्) । अ-

द्यावध् । आजि इत्थक । इति भाषा । वर्त्तमान-

दिवसपर्यन्तं । आजि नागादत इति भाषा ॥

अग्निः, पुं, (अदिशदीति जिन्) । सूर्यः । पर्वतः ।

रक्षः । इत्यमरः । परिमाणविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली । (शाखी । मानभेदः । सप्ताङ्गः ।

पर्वतमूर्धिका) ॥

अधिकर्षी, स्त्री, (पर्वतमूर्धिकायाः कर्षवत् पुष्प-

मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) अपराजिता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिक्रीणा, स्त्री, (अग्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्या

सा पृथिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजिगं, स्त्री, (अजौ जातं इति जनेङ्) । शिलाजनु

इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि चि ॥

अजिगा, स्त्री, (अज्रेजाता इति जनेङ् ततद्याप्,

पार्वती) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । सैहलीवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अजितनया, स्त्री, (अज्रेः तनया) पार्वती । यथा—

एषोऽहमजितनयामुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥

(अथैनमज्रेस्तनया शुश्रोष ॥ इति रघुः) ॥

अजिनन्दिनी, स्त्री, (अज्रेनन्दिनी । पार्वती) दुर्गा ॥

हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अजिमिद, पुं, (अज्रीन् पर्वतान् भिनत्ति अजि +

मिद + ङिप् तुक्) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजिभूः, पुं, (जि, अजौ भवति अजि + भू + ङिप् ।

पर्वतजातमात्रे) आशुकराजिता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजिराजः, पुं, (अज्रीनां राजा इति समासे राजाश्च ॥

खलिभ्यश्च) हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।

अजिसारः, पुं, (अज्रेः सारः स्थिरांशः) । लौहः ।

इति रत्नमाला ॥

अज्रीशः, पुं, (अज्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति

धरणी ॥

अदयः, पुं, (नास्ति दयं दित्वं यस्य) । बुद्धः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अदयवादी, [नृ] पुं, (अदयं सर्वमेव चित्-

स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अदय +

वद् + ङिनि । वैदान्तिकः) । बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशायोग्यं द्वारं) । द्वार-

व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नातीयाद्दयामं वा वेष्ट्य बाहृतं ।

रात्रौ च दृष्टमूलानि दूरतः परिवर्त्तयेत्” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-

वृतं यामं गृह्य च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राक्का-

रादिजङ्गमं कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च दृष्ट-

मूलावस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां

जुल्लूकभट्टः । द्वाररहिते चि ॥

अद्वितीयः, चि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) । द्वितीय-

रहितः । (सदेव सौख्येदमस्यासीदेकमेवा-

द्वितीयं इति श्रुतेः) । अतुल्यः । यथा,—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः । नशाधि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥
अधैतः, चि, (दिधाभेदमितः प्राप्तः । हित + स्वार्थे
अण् न देतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
यदधैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति
श्रीचैतन्यचरितान्तम् ॥

अधैतः, पुं, (दिधाभेदमितः प्राप्तः तृतीयावत्, प्रक्षा-
दित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-
रहितः विष्णुः । यथा,—

“विष्णुमानन्दमधैतं विज्ञानं सर्व्वेण प्रभुं ।

प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”

इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ ॥ शिवावतार-
विशेषः । यथा,—

“नित्याशब्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृत्नायकः ।

भक्तावतार आचार्योऽधैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

तत्पित्रादिविवरणं यथा,—

“महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेन्दुरः ।

कुबेरप्रणितः सोऽयं जनकोऽस्य विदावरः ॥

पुरा कुबेरः केलासे सिन्धुसाधनिषेविते ।

जजाप परमं मन्त्रं श्रुत्वा श्रीशिववक्त्रभः ॥

ततो दयालुर्भगवान् वरं हृषितः सोऽब्रवीत् ।

ततः कुबेरो वरग्रामास त्वं मे सुतो भव ॥

प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।

जन्मजन्मान्तरे पुनः प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥

इति प्राप्य वरं कथं किञ्चन कालमास्थितः ।

कार्यादीशवशात् सोऽद्याधैतस्य जनकोऽभवत् ॥

योगमाया भगवती सृष्टिणी तस्य सास्यत ।

सीतारूपेणावतीर्णा श्रीनाम्नी तत्प्रकाशतः ॥

तस्य प्रसन्नोऽप्युत्तानन्दः कृष्णचैतन्यवक्त्रभः ।

श्रीमत्पण्डितगोस्वामिप्रियप्रिय इति श्रुत्वा ॥

यः कार्त्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन ॥

इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अधैतवादी, [न] चि, (अधैतं “चिदेव सत्त्वं नान्यत्

किञ्चन” इति वदति, अधैत + वद + शिनि उप-

पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—

ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो-

पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत्

प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं

वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जिह्वापि पर्यवसाने

ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति । अथ प्रमाणं

शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-

ल्पतरुमाधरप्रभादि ॥

अधः [स्] थ, (अधस्य अधादेशः ततः अस्मिन् ।)

तत्त्वं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

“लोकानुपपत्त्युपपत्त्योऽधोऽधोऽधोऽधो च माधवः” ।

इति वेणुदेवः । पातालं । योनिः । इति त्रिकाख-

द्वेषः ॥

अधःपृष्ठी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पृष्ठं यस्यः ।

अधस् + पृष् + ठीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-

विश्वेश्वरः ॥ हृदयविशेषः । हेठाङ्गली । चोर-

खड्गिका । भाटुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-

पृष्ठी २ मङ्गल्या ३ अमरपृष्ठीका ४ । इति रत्न ।

मासा ॥

अध

अधःक्षितः, चि, (अधः अधोभागे क्षितः पतितः ।)

अधस्त्यक्तवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, चि, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।)

नूनः । निन्दितः । अपकृष्टः । तत्पर्यायः । निकृष्टः २

प्रतिकृष्टः ३ अर्था ४ रेफः ५ याप्यः ६ अवमः ७

कुक्षितः ८ अवयः ९ कुपूथः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२

अगकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अग्रमः १५

आगकः १६ अगकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-

च्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति

मेघदूते ॥)

अधमः, पुं, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।) उप-

पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जाशून्यत्वं ।

कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च ।

इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतकः, चि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।)

(अधमः । निकृष्टः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-

भृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारवाहकदायः ॥

अधमर्ण, चि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य

देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्

परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते

यस्य ।) ऋणगृह्णीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-

तक इति भाषा ।

(“अधमर्णार्थसिद्धार्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥

अपङ्गवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभिधोक्ता दिग्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥

इति भनुः ।) ॥

अधमर्णिकः, चि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं

ऋणं । तदेव दाहत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण +

अथ इति गणनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः ।

यथा,—

“यहीतातुक्रमादृष्टो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥”

इति मिताक्षरा ॥

(“यै यैकपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तेरुपायैः संयुक्ता दापयेदधमर्णिकं” ॥

इति भनुः ।) ॥

अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-

र्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-

प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।

अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति

रसमञ्जरी ॥

अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्मधारयः ।)

पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधरं, स्त्री पुं, (न ध्रियते कामुकस्य धेय्ये न तिष्ठति

यत्र, न + धृ + प्रसि संज्ञायां घः प्रायेत्येति

अधिकरणे घः ।) स्मरगारं । रतिमृदं । योनि-

रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाख-

द्वेषश्च ॥

अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽस्ती हृ + अच् ततो नञ्-

समासः ।) मुखावयवविशेषः । नावो ठौट । इति

भाषा । ओष्ठः । उपर ठौट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवास्तः ३ । इत्यमरः ॥

परन्तु ह्योरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-

च्छदौ दशनवामसी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-

धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटा-

प्याह उपगित्तौ अधोवर्त्ती च ओष्ठः अधरो-

प्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—

“पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥”

स्त्रियास्तु यथा,—

“पाटलावर्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।

सीमन्तिनीनामधरो राज्ञां चैव प्रिया भवेत् ॥

श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।

मल्लयो मत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”

इति सामुद्रिकं ॥

अधरः, चि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।

तत्त्वं । हीनः । अपकृष्टः । इति मेदिनी ॥ हीन-

वादी । इति शैमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।

पिबामि रतिसर्व्वस्वमधरं ।) ॥

अधगतः, व्य, [म] (अधग + तस्मिन् प्रथमापञ्चमीसप्त-

मर्थवृत्तौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति

हलायुधः ॥

अधगमधु, स्त्री, (अधगस्य मधु धर्तीतत् ।) वक्त्रासवः ।

अधगमत्तं । अधररसः । इति त्रिकाखद्वेषः ॥

अधरस्तात् व्य, अधगतः । इति हलायुधः ॥

अधरस्तात् व्य, (अधग + अस्ताति विकल्पे अधगस्य

अधादेशः ।) अधस्तात् । अधगात् । दिग्वाचक-

शब्दात् दिग्देशकालवाचे प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां

स्थाने तात् प्रत्ययेभवति । इति व्याकरणं ॥

अधगा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।

इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराय कृता

ययैव सा । इति नैषधं ॥

अधगात् व्य, अधगतः । अधरेण । अधरस्तात् ।

इत्यमरटीका ॥

अधगमत्तं, स्त्री, (अधगस्य अमृतम् ।) अधरसुधा ।

यथा,—

“सिद्धाङ्ग नन्ददधराभ्युत्पन्नं प्रकेण

हासावलीककनगीतजह्नुच्युत्पि ।

नो चेदर्थं विरहजगन्मुपयुक्तदेहा

ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अधरीणः, चि, (अधरः कृतः तिरस्कृतः अधर +

ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति

जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा

अधग + एणप् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-

दिक्देशकाले । इति व्याकरणं ॥

अधरेद्य, [स्] थ, (अधरे परे दिवसे अधर +

रद्युस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-

रत्नावली ॥

अधर्मी, पुं, (ध्रियतेऽनेन हृ + मणिन् ततो नञ्-

समासः, नञञविशोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स

तु ब्रह्मणः पृष्ठाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ धर्मं ।

अधि

अपराधः । अतिवृत्तिविहङ्गाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेभिरदमन्तं कथं भीष्टोऽयुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ॥)

अधर्मो, [न] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेऽशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुग् +
अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिंदालचौर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्योत्तरेषु । इति उत्तरचर्चितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादक्षौ दाहप्रतीच्छौ” ॥ इति
मनुः ।) पञ्चाङ्गागः । इत्यमरटीका ॥ रतिमृष्टः ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्विप्, तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अधामार्गः । इति दीरस्वामी ।)
धामार्गवत्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मी । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्यादृषलः अवकीर्णो क्षतव्रती” ॥
इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेद्ग्रामे ।
इति कुक्कुभट्टश्च ॥

अधि व्य, (न धीयते धार्यते । नञ् + धा + कि ।)
प्रादिविशुभसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥
अधिः, पुं, आधिः । मनःपोड़ा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) काव्यालङ्कार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादधे-
याधिक्यवर्जनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यच्च तच्च मान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लयानन्दे अप्येयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अधाच्छेद एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (पुमान्
पुंसोऽधिके शुक्ले । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + क्त + अधिकरणे क्युट् ।)
एकव्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अच् । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
ग्रन्थः । यथा,—

अधि

“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । विषयोऽस्यायमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्मेमीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मेकाग्रवेदविचारग्रन्थः कर्मे-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्यथ मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणात्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तद्येष्टापीति सुधीभि-
र्भाष्यं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं” ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । स्वादिरे पशुं
बध्नाति स्वादिरे वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीति
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारोदी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—

“विशब्दस्य विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽन्यनियामकः” ॥
नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुरु-
न्यायवागीशमट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विषय
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विषयः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरोधतर्कोपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचार्यवाक्यतात्पर्यवधारणं । कर्मेमीमांसा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिभिश्चादिभिर्विष्णु-
विद्यतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥
आकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामांशं १ यथा शङ्खायां घोषः । कानिश्वा-
रेमे ॥ आक्षेपः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेमे ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निषिद्धः । केनौ

अधि

कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकसे
स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्हिः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्वस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तिर्युक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्म्मिकः, पुं, (अधिकृत्य हट्टं कर्म्मणि प्रभवति
अधिकर्म्मन् + ठन् तस्य इक्) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गः, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरखं सकादित्वात्
समासः ।) सकङ्काः मध्ये यद्भवन्ति तत् । क-
ङ्कादिदाहार्थं युरैर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विंशत्य-
ङ्गुल्याद्यतिरिक्ताङ्गुलिश्लिष्टे चि ॥ (यथा मनुः ।—

“नोदनेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + क्त + घञ् ।) राजादीनां
धामरधूननश्चधारणादिव्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वे स्युरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिस्तदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥
(यथा मनुः ।—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न] चि, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्त्यादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापूर्ते दिजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके” ॥
इति मल्लमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्म्मणि” ।
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा कान्तिनिधिद्वर्जनपुरःसरं
मिथ्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तापासनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥
धनाधिकारिणो दायभागश्चन्द्रे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
श्रीमूर्खादीनां वेष्टकर्त्ता । इति लोकाप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न] पुं, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्त्यादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुनर्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, पुं, (अधि + क्त + क्तः ।) अध्यक्षः । व्या-
वयावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिकृतेन
मया स्वीता या वेचयश्चिरवरोधयेषु राज्ञः ।
इति प्राकुप्ते ।) कृताधिकारश्च वाच्यलिङ्गः ।
अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकादेशमज्ञा भूमिरुद्धमधित्यका ॥ अमरकोशः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमर्था लोभद्रुमं सानुमतः प्रपुङ्ग” ॥)

अधिपः, वि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजागामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्ति) प्रभुः । स्वामी । इति हलायुधः ॥ (यथा रघुवंशे—“वचो निप्रन्याधिपतिर्दिवौकमां” ॥)

अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप्) । स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरव्यसंक्रादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्त्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुक्लः ५ विनामकः ६ गण्डसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—

“दन्तरक् पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रजः ।
लालाखावी कफक्षतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अथादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म सारथ्यं । यथा । विवेशाधिरथो रज्जुं यष्टिप्राणो ह्ययन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हृग्विंशे । “सत्यकर्मसुतस्यापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ।

यः कर्णं प्रतिजयाह तेन कर्णस्तु सूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तत्-भजते अधिराज्य + भज् + शिव उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अथन्यान् एथिर्वीपालान् एथित्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप्) सम्राट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुत्रबाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यते, अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोहिणी इति पाठे अधिरुह्यते अथवा अधि + रुह् + कर्णे क्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारोहणमार्गः । सिद्धि इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोहिणी इत्यपि पाठः ॥

अधि

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नाम । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ्) निवासः । धूमनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ एष्यं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खल्लिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतमर्बपः १५ स्वर्णं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतमर्बपस्थाने सिद्धांशं क्वचित् चामरस्थाने । तद्वानुष्ठानं । “दुर्गायूजादोलयात्रायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्द्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूष्पाक्षकमेव वारत्रयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदेोक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुभ्योः
सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया
अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धदारां दुराधवां नित्यपुष्पां करीषिणीं ।
इन्धरों सर्वभूतानां त्वामिहेपाङ्गये श्रियं” ॥ २ ।

मह्यं गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धत्रो एथिर्वो यच्छ एथिर्वो
दृष्टुं ह एथिर्वो मरिष्टुं सीः” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वतस्य वृषभस्य एष्टान्नावस्वगन्ति खसि
च इयानाः ता आरुच नधरा गुदक्ता अहिं
बुध्नमनुगीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं
धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यं” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—

“ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परधः परधः
परिणवानो दूर्वे प्रतनु सख्येण शतेन च” ॥ ६ ।

एष्यं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मा अहोरात्रे पार्श्वे
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यासं इक्षुनिशान सुम्भ-
इशान सर्वलोकम्मइशान” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिनीया अपला अपुष्या याश्च
एष्विणीः वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुच्यन्व-
हसः” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ अधिक्तावगोऽकार्षे जिष्णोरन्धस्य वाजिनः ।
सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुः॥बितावत्” ॥ ९ ।
घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खल्लिकं गृहीत्वा,—

“ॐ खल्लिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः खल्लिनः पूषा
विश्ववेदाः खल्लिन स्तार्क्ष्यो रिष्ठनेमिः खल्लि-
नो वृहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने श्रुघनासो वातप्रमीय
पतयन्तु घृतस्य धारा अरुघोण वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुतिमिभिः पिप्रमानः” । अथ “वातप्रमीय
पतयन्ति जङ्गा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिशुक्लाया अर्चनं घोषाय भयमन्ताय
वज्रवादिनमनन्ताय मूकं॥ शब्दायाङ्मराधातं
महसे वीणावादं क्रोशाय तृणवज्रमवरस्पराय
शङ्खध्वं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपं” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽग्न कदरं मतीनां घृतमग्ने मधु-
मत् पिप्रमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदे
देवानां वर्त्तिप्रियमासधस्यं” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ युञ्जन्ति वध्नमरुधं चरन्तं परितस्तुषः रोचन्ते
रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धांशं गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुश्रिणः ।
प्रदातारं तार्थ्यर्जुं नो धेहि द्विपदे शं चतु-
ष्पदे । सिद्धांशमच आतपतशुलाः” ॥ १६ ।

काष्ठां गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारः एथिर्वो यामु-
तैषां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ॥”

रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ असौ यन्तामोरुण उतवभुः सुमङ्गलः ये
चैनं॥ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषा॥ हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोह्नो बलगह्नः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोह्नो बलगह्नो बलयामि वैष्णवान् रक्षो-
ह्नो बलगह्नोऽवस्तुगामि वैष्णवान् रक्षोह्नो
बलगह्ना उपधामि वैष्णवी रक्षोह्नो वनगह्नो
पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्तु” ॥ २० ॥

दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आह्वय्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोवाति
शुवनानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ अम आधाहि वीतये मन्त्रानो हव्यदातये निष्ठाता सत्यु वर्हिषि” । २२ ।

सर्व्वत्रययुक्तकृत्वा मन्त्रोत्था,—

“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ । इति यजुर्वेदीयदुर्गात्मवपद्वतिः ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तद्वद्व्याणि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो नरोवति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।

“ॐ महित्रीणामवरस्तु युत्तमित्रस्यार्यज्ञः दुराधर्षं वरुणस्य” । २ ।

इति मन्त्रा ।

पुनर्गन्धेन,—

“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।

“ॐ वित्त्वदापो न पर्य्वतस्य एष्टादुक्ष्येभिरपे जनयन्त देवाः तत्तागिरः ॥ सृष्टृतयो वाजयत्वा जिह्मगिर्व्वहो जिह्युरस्ताः” । ४ ।

इति शिलया ।

“ॐ धानावन्तं करमिण्य मपूष्यवन्तमुक्थिन् इन्द्रप्रातर्जुषस्तनः” । ५ ।

इति धान्येन ।

“ॐ जज्जायथा मपूर्वा मधवन् वृचहृत्वाय । तत्पृथिवी मप्रययस्तदस्तन्ना उतो दिवम्” । ६ ।

इति दूर्वाया ।

“ॐ पवमान व्यशुहि रश्मिभिर्वाजसातमः । दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।

इति पुष्पेण ।

“ॐ इन्द्रगणेने मधिता हवन्ते यत्पाथ्या युष्मते धियस्ताः शूरो नृषाता अवसक्ष कामत्वा गोमति व्रजे भजात्वन्नः” । ८ ।

इति फलेन ।

“ॐ दधिकाव्नोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः सुर्भिणो मुखाकरोत् प्रणतायुधि तारिर्षत्” । ९ ।

इति दध्ना ।

“ॐ धृतवती भुवनानामधिप्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा” । १० ।

इति धृतेन ।

“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः उतस्वराजोऽग्निना” । ११ ।

इति स्वस्तिकेन ।

“ॐ सिन्धोरुक्कास्ते पतयन्तमुक्तां हिरण्यपावा पशुमसु गृह्यते” । १२ ।

इति सिन्दूरेण ।

“ॐ स्वमुनयो वसूनां यो राधा मानेता य इङ्गाणां सोमो यः सुक्षितीनां” । १३ ।

इति शङ्खेन ।

“ॐ अङ्गते व्यङ्गते समङ्गते जातुं रिहन्ति मध्वाभ्यङ्गते” । १४ ।

इति कण्ठ्येन ।

“ॐ आयन्त इव सूर्यो विन्देद्विन्दस्य भक्षत वसूनि

अधि

जातो जनिमान्धोजसा प्रतिभागवदीधिमः” । १५ ।

इति रोचनया ।

“ॐ प्रणीडवा अपूर्वा व्यसति प्रिया दिवस्तुमे वा मन्विना वृहत्” । १६ ।

इति सिद्धार्थेन ।

“ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनि मेधा मयासिधं” । १७ ।

इति काञ्चनेन ।

“ॐ यद्वर्षो हिरण्यस्य यदा वर्षो गवामुत । सत्यस्य ब्रह्मणो वर्षस्तेन मा संवृजामसि” । १८ ।

इति रौप्येण ।

“ॐ रश्मिहंसि सूर्यं वडादित्य महां अस्ति महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समङ्गा देवमहां अस्ति” । १९ ।

इति ताम्बेण ।

“ॐ मनज्योतिर्ज्यतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवाः स इह मादयन्ता मों प्रतिष्ठ” । २० ।

इति दीपेन ।

“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्सतो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं पावाय दिवं तोदिवि” । २१ ।

इति दर्पणेन ।

“ॐ उदाहोकोनरोचय प्रभभूतमरोचय होइ इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय । होइ एवाच धर्मे ज्योतीषि” । २२ ।

इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्वाह्णसर्व्वद्रव्यस्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गात्मवपद्वतिः ॥

अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि + वस् + गिच् + करणे ल्युट्) अधिवासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणां । इत्यमरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधिवासनमस्तु ॥ इति दुर्गात्मवपद्वतिः ॥)

अधिविद्वा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि + विद् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्) अधिवाद्वा । प्रथमविवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिनः आपेक्षिकप्रथमोद्वा भार्या । इत्यमरः ॥

(“अधिविद्वस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥ इति मनुः ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽज अधि + श्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) चुल्ली । इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽज अधि + स्था + अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अधिष्ठानं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—

“यद्भूयात् सम्मरित्यन्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् । कैलासं पर्य्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः” ॥)

अधिष्ठितः, चि, (अधि + क्षिप् + कर्मणि क्तः) प्रतिष्ठितः । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥ प्रक्षिप्तः । स्थापितः । कुत्सितः । भर्त्सितः । इति मेदिनी ।

अधु

अधीतः, चि, (अधि + इह् + कर्मणि क्तः) कृताध्ययनः । पठितः । यथा,—

“अधीते श्रुतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ।

इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे क्ली ॥

अधीतिः, स्त्री, (अधि + इह् + भावे क्तिन्) अध्ययनं । पठनं । इति जटाधरः ॥

अधीती, [न] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याकरणं ॥

अधीनः, चि, (इनं प्रभुमधिगतः अद्यादीति समासः) परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ आयत्तः ३ अस्वच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)

अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) वज्रजः । इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा नागानन्दे,—

“निर्वाजं विधुरेवधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षाणस्यायिनी, नञ्समासः) विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्याप्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणां । अव्यङ्गकोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः पल्लवाक् कोपप्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताङ्गनादिकं कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मेधारयः) अधिपतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“चन्द्रे मण्डलसंस्थे विद्यमाने राज्ञा दिनाधीशः ॥)

अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मेधारयः) प्रणताशेषसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्यमरः ॥

अधुतं, चि, अकल्पितं । धुनकाम्ये इत्यस्मात् कर्मणि क्तः, पश्चात्तज्जन्मासः । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + क्तु तुट् च) इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालवृत्तिः । इतत्कालीनं । इति व्याकरणं ॥

अधृतः, पुं, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अकृतधारणवस्तुनि चि ॥

अधृतः, चि, (धृ + क्तः, न धृतः नञ्समासः) सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रावदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटाधरः ॥ प्राचीनः ५ । इत्यमरः ॥

अधृष्टः, चि, (धृ + कर्मणि क्थप्) प्रगल्भः । अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—

“भीमकान्तैर्दृष्टपशुभिः स बभूवोपजीविनां ।

अधृष्टश्चाभिगम्य यदोरत्नैरिवार्यवः” ॥)

अधृष्टा, स्त्री, (न + धृ + संज्ञायां कप् । यस्यां

अध

आने परामवो न मवति तादृशी नदी ।) नदी-
विशेषः । इति मेदिनी ॥

अधैर्वा, त्रि, (नास्ति धैर्वं यस्य सः ।) धीरताशून्यः ।
धैर्वाभावे स्त्री । यथा,—

“धैर्वाधैर्वापरिग्रह्यहिलयोरेकीदृशोः प्रीतये” ।
इति भागुमट्टः ॥

अधोऽयुक्तं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं अयुक्तं वस्त्रं,
कर्मधारयः ।) परिधानवस्त्रं । इत्यमरः ॥

अधोवयदा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घटेव
कलं यस्याः सा ।) अपामार्गः । इति रत्नमाणा ॥

अधोजिज्ञा, स्त्री, (अन्त्या जिज्ञा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिज्ञा कर्मधारयः ।) तालु-
मूलस्थकुम्भजिज्ञा । इति ङागवली ॥ आन्जिव
इति भाषा ।

अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः ।) पातालं । इत्यमरः ॥

अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरे मर्म किम् ।)
गुह्यहारं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं यस्य सः ।) अधोवदनः ।
पातालमुखः । तत्पर्यायः । अवाङ्मुखः २ । इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३ । इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—

“अश्लेषवज्रियमपिचिप्रारखयुक्तं
पूर्वजयं शतभिषा च नवाप्युड्नि ।
यतान्यधोमुखगणानि शुभानि निखं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥

इति श्रुतिः सारसंघः ।

अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) गोजिज्ञावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः ।)
अपानवायुः । यथा,—

“क्षुतेऽधोवायुगमने षट्भागे अपमुत्सृजेत्” ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदः ॥

अधोक्षजः, पुं, (अधः छाट्त्वाभावात् क्षीनम् अक्षजं
प्रवृत्तज्ञानं यस्य सः ।) अक्षात् इन्द्रियात् आयते
अक्ष + जन् ङ, पक्षमीतत् ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते । अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्तस्मादधोक्षजः ।)

अध्वि, स्त्री, (अध्वे समीपे अत्ययोभावः ।) विवाह-
काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि । यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसन्निधौ ।
तदध्यभिज्ञतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥

इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्यक्षा, स्त्री, (अधिकमण्डं वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) कपिकच्छः । इत्यमरः ॥ आल्लुग्री
इति भाषा । भृश्यामलकी । इति रत्नमाणा ॥

अध्ययनं, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे ल्युट्) गुरुमुखा-
दातुपूर्वविषयं । पठनं । ब्रह्मणस्य षट्कर्म-
न्तर्गमिदं । इति शब्दरत्नावली ॥

अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ् ।)
उत्साहः । इत्यमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः ।
इति मधुः ॥ कर्मसु वृद्धयत्कारको भावः । इति

अध

रत्नाभाषः ॥ कर्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः ॥
अशक्ते बलोद्यमः । इति कैचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र । इति भरतः ॥

अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः ।)
अजीर्णं भोजनं । यथा । अजीर्णं भुज्यते यत्
तदध्यशनमुच्यते । इति भावप्रकाशः ॥

अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् आप्नोति
अधि + अक्ष + अच् ।) (क्षधारणादि व्यवहारे-
अध्यक्षतः । व्यापकः ।) क्षीरिकावृत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः ।) प्रत्यक्षः । इन्द्रियजन्यज्ञानं ।

(यदध्यक्षेण जगतां वयमारेपितास्त्वया ॥

इति कुमारसम्भवे ।) अध्यक्षतः ।

आयव्ययादिनिरीक्षकः । इत्यमरः ॥

अध्यापकः, त्रि, (अधि + इङ् + णिच् + गृह्ण् ।)
अध्यापनकर्त्ता । पाठगुरुः । अध्यापयिता । तत्प-
र्यायः । उपाध्यायः २ । इत्यमरः ॥

अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इङ् + णिच् + भावे ल्युट् ।)
पाठनं । विद्यादानं । ब्राह्मणानां षट्कर्मन्तर्गत-
कर्मिदं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिपद्यैव षट्कर्मण्ययजन्मनः” ॥)

अध्यायः, पुं, (अधि + इङ् + भावे घञ् अध्ययनम् ।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः । यथ्यसन्धिः । तन्नामान्त-
गणि यथा । सर्गः । वर्गः । परिच्छेदः । उद्घातः ।
अङ्कः । संग्रहः । उक्तासः । परिवर्त्तः । पटलः ।
काण्डः । स्थानं । प्रकरणं । पर्वः । आङ्गिकं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ स्कन्धः । सवकः । उक्तासः ।
पादः । उद्योतः । विरचनं । इत्याद्यपि ॥
यदुक्तम् ।

(“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायङ्गसंग्रहाः ।

उक्तासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥

स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोक्तासङ्गिकानि च ।

पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिताः” ॥)

अध्यावृत्तः, त्रि, (अधि + आप् + वृह् + क्तः ।)
समावृत्तः । क्षतारोहणः । अध्वधिकः । अति-
श्रयः । इति मेदिनी ॥

अध्यारोपः, पुं, (अधि + आ + रूह् + णिच् + भावे अच्) ।
वस्तुन्यवस्तारोपः । सखिदानन्दानन्तादयमस्मिन्
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः । अ-
सर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसारः ॥

अध्यावाह्निकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पिबत्यह्नात्
स्वामिभ्यश्चामनं तत्काले लब्धं अध्यावाहनं +
लभ्यार्थे ठन् तस्य इत् ।) अधि + आ + वह् +
णिच् ल्युट् ।) स्त्रीधनविशेषः । यथा,—

“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैठकात् ।

अध्यावाह्निकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ॥

इति दायभागे कात्यायनः ॥

अध्याहार्यं, स्त्री, (अधि + आ + हृ + भावे ल्युट् ।)
अध्याहारः । तर्क्यं । ऊहनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अध

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + हृ + भावे घञ् ।)
तर्कः । ऊहः । इत्यमरः ॥ अत्युद्योगस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं । आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं । युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं । इति तट्टीका ॥

अध्यष्टः, त्रि, (अधि + वस् + क्तः, आगमप्राप्त-
विधेरनित्यात् इडागमाभावः । कृतद्वितसमा-
साच्च अमिधाननियामका इति प्रतिज्ञेः ।) सार्द्ध-
त्रिसङ्ख्या । ३ ॥ साडे तिन इति भाषा ।
यथा,—

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युत्पलक्यं ।

इति आनन्दलहरी ॥

अध्युष्टः, पुं, (उष्टमधिगतः प्रादिसमासः ।) उष्ट-
युक्तरथः । उष्टवाद्यपेक्षा । इति हारावली ॥

अध्युङ्, पुं, (अधि + वह् + क्तः ।) महेश्वरः । इति
मेदिनी ॥ (अधिरोपितः । समृद्धः । अभ्युदय-
प्राप्ती ।)

अध्युङ्, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वह् +
क्तः ।) अधिकवृद्धियुक्तः । समृद्धः । इति धरणी ॥

अध्युङ्गा, स्त्री, (अधि + वह् + कर्मणि क्ता, स्त्रियां
टाप् ।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका ।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोङ्गा स्त्री । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥

अध्येषणा, स्त्री, (अधि + इष् + णिच् + भावे यच्,
स्त्रियां टाप् ।) याचना । इति हेमचन्द्रः ॥ आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं । गुर्व्यादेः
सत्कारपूर्वकं कचिदर्थे नियोजनं । तत्पर्यायः ।
सनिः २ । इत्यमरः ॥ सनी ३ । इति तट्टीका ॥

अध्वगः, पुं, (अध्वना यथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ्, उपपदसमासः ।) पथिकः । इत्यमरः ॥ उष्ट्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा ।

अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः ।) आस्वा-
तकवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङः, उपपदसमासः ।
स्त्रियां टाप् ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङः,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप् ।) सर्गुलोद्धतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईगा ।) पथिकः । इत्यमरः ॥

अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत् ।)
पथिकः । इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विसृक्तकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं ॥ इति अमरशतकं) ॥

अध्वरः, पुं, (अध्वानं सम्मार्गं राति इदति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः ।) यक्षः । वसुभेदः ।
सावधानः । इति मेदिनी ॥ (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षितीश” ॥ इति रघुवंशे ।)

अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः ।)
पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तरथः । तत्पर्यायः ।
परिधातिकाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अन्युः, पुं, (अन्यं यच्च योति सन्पादयति अन्य + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् पुष्पावः रस्याकारोत्पत्तिः, होमकारी अतिवृत्तिः ।) अनुवेद-
वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

“विवाहयज्ञे विततेऽत्र यु-
मन्वयः पूर्णतया भवेति” ॥)

अन्यश्च, पुं, (अन्यनि पथि प्रत्यभिन्न आचरति सकलकृतया अन्यश्च + क्तिप् ततोऽच् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्य [न] पुं, (अन्ति गमनेन वनं नाशयति, अद् + बाङ्गत्वात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् दकारस्य धः ।) पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्थानः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । खान्दः । इति च पाठान्तरं ॥ अन्यगमनजन्मगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अन्यन्तशास्त्रः, पुं, (अन्यन्तस्य वर्तमानायाः शास्त्रावः शत्रुवत्, बलीतत्पुरुषः ।) श्लोका-
वृत्तः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ लु प्रायने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अन घ य प्रायने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
य घ अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमन्फला, स्त्री, (न अंशुमत् मोक्षान्तर्वर्त्ति-
तया सूर्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा ।) अंशु-
मन्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः,—

“हेता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनःक्रये” ॥)

अनं । इत्युगादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ॥

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन् ।) अनकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-
स्याश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अगारशून्ये वाच्यलिङ्गः ॥

अनभिः, पुं, (नास्ति औतः स्मार्त्तो वा अपिर्धस्य
सः ।) औतस्मार्त्तजर्महीनः ॥ इति महाभारते
दाशधर्मः ॥ (अनाहिताग्निर्वाहणः । यथाह मनुः,
“अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाग्रजः” ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः ।
निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा
शाकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां पलमिव च तद्रूपमनघ” ॥)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशं । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मदनेऽनङ्ग-
माकाशमनचौरपि” ॥) अनङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः ॥

अनङ्गकं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः कार्ये कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अनङ्गाद्यहत् [द्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-
हत् शत्रुः शिवकलाटाभिना तद्देहभस्तीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनङ्गः, त्रि, (न अङ्गः निर्मलः ।) आविलः । अनि-
र्मलः । इत्यमरः ॥

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अङ्ग + भावे ल्युट् ।) आ-
काशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये चि ॥

(यथा साहित्यदर्पणे,—

“नेत्रे दूरमङ्गने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः” ॥)

अनङ्गलिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गो ह्यभस्य जिह्वेव जिह्वा
पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वावृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे
आम् ।) अङ्गुहाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाह इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [ङुह्] पुं, (अनङ्गुह + प्रथमैकवचनम् ।)
हयः । ऋद्धे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २
भद्रः ३ बलीवर्हः ४ दम्भः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७
बली ८ उक्षा ९ ककुद्गान् १० ऋषभः ११
हयभः १२ हयः १३ धुर्यः १४ धुरीयः १५
धौरेयः १६ प्राङ्गरः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-
रमणः १९ वोढा २० गोगायः २१ सौरभेयकः २२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—
“अजमेघावनङ्गाहं खरं हृत्कहायनम्” ॥)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् ङीष्,
आमागमश्च आमभावपक्षे केवलं ङीष् ।) अङ्ग-
ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाह इति
भाषा ।

अनघः, पुं, (अद् + कर्मणि खत् संज्ञापूजकविधे-
रनित्यत्वात् ह्रस्वाभावः, न अघः अप्रशस्तखाद्यः,
नञ्समासः, नञश्च अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्वपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न
अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतभिन्नः प्राप्त-
भिन्नः । अनवगतः । यथा,—“खरे विद्वद्भन्या-
ह्वानधिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिकाः ॥

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विज्ञः नञ्समासः ।) अप्र-
त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अक्षमभिन्नः ॥

अनन्तं, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।)
आकाशं । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनन्ताः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि
भागवते “लोकं गच्छे द्विपराङ्मावसाने भवानेकः
प्रिच्छते शेषसंज्ञः” ॥) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बल-
देवः । अनन्तजिह्वाम् जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-
माणाः । सिन्धुवारहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः ।) अनन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः ।
असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-
सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ॥)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-
नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाक्यार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदसोपसर्गः ।) जिनानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थज्ञात्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि
शास्त्राणि कर्मधारयः, तानि ज्ञातवान् अनन्त-
तीर्थ + ज्ञ + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अनन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशं । अनन्तरहितं । तत्पर्यायः ॥ अख-
वहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पश्चादर्थे स्त्री ॥ (पश्चात् । ततः परं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलात्” ॥)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + कर्णे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन
विजयः विजयसाधनम् घटीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-
राजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।)
भाविकल्पे जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्विंश-
तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं बली-
तत्पुरुषः ।) माद्रमुक्ताचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभं ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रियाश्चैव युधिष्ठिर ॥

तथा शुक्लाचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ * ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ऋषिर्भवे,—

“गुरोर्भगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहे गुरौ ।

वक्रिजोवाद्यविंशेऽङ्गि गुह्येदित्ये दशाहिके ॥

पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।

प्रायाश्रितान्तृजीवस्य चातिचारे चिपक्षके ॥

काम्याद्यद्रुतसप्ताहे नीचस्थेन्ये मणिचूचे ।

भागुलङ्घितके मासि क्षये राक्षसुते गुरौ ॥

पौषादिकचतुर्भासे चरणाङ्घ्रितवर्षये ।

शकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥

द्वितीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।

विद्यारम्भकार्यवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ॥

तीर्थस्नानमगाढं तथानादिसुरेक्ष्यम् ।

परोक्षारामयक्षाश्च पुरश्चरणादीक्ष्यम् ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठे च सप्ताहारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भे देवकूपदेवर्कयन्ति हि ॥

द्विजिह्वदिवसाश्वाले जीवस्य भार्गवस्य च ।

दासपतिर्म्महत्सवे पादास्ते दादशक्रमात् ॥

अप्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकवाले ।

पक्षं दृष्ट्वा मङ्गले तु मृगुर्बाणो दशाहिकः ॥

पादास्ते तु दशाहानि दृष्ट्वा नागो दिनत्रयं” ॥ * ॥

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते” ।
 ददर्श श्रीका सा स्त्रीयां समूहं रक्तवाससां ।
 चतुर्दशमर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
 इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्नापिनी तिथि-
 र्याहोति वाचं । पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्वा-
 दिभिः पूर्वाह्णे देवदत्तविधानात् । विध्यसम-
 भिष्याह्णार्थवादेन तद्वाधायोगात् किन्तु तस्यैव
 गौतमकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
 भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्ने नोक्तः ।
 यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
 पूजयेद्भुजगुप्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
 चतुर्दशफलैर्मैर्जलैः कुसुमैरपि ।
 यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
 कृत्वा पुपुद्वयं तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितं ।
 स्वयमेकमु भुञ्जीत करे बद्धा सुडोरकं ॥
 चतुर्दशयन्त्रियुक्तं कुङ्कुमेन विक्षेपितं ।
 सुविश्रुतं विष्णु नामप्रतिपत्त्यसमन्वितं ।
 चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्यासमेव च” ॥ * ॥

पूजादोरकबन्धनसम्पत्तु रत्नाकारे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
 मयान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
 अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
 अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
 “अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।
 इत्यहं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
 मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्म्मोऽहं पापात्मा पापसम्भवः ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितं ।
 यत्तवाङ्घ्रियुगाङ्गाये मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
 इत्याभ्यां नमस्कृत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र श्रु-
 त्वन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ
 प्रयोगः । आचम्य सस्तिवाच्य सङ्कल्पं कुर्यात्,—
 “अद्य मां मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
 वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीकृष्णकः धनधान्यपुत्र-
 पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
 प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदन्त-
 मट्टारकपूजाचतुर्दशयन्त्रियुक्तदोरकरमूलबन्धन-
 कथाश्रवणब्राह्मणसं प्रदानकातपसिततखणप्रस्थ-
 द्यघटितपूजाङ्गीपकल्पनतदर्द्धात्मकार्द्धकभोजन-
 रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य दत्तं
 पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदणपद्मं निक्षेप्य
 तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दित्तु
 ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
 पालशिवदुर्गाणक्षीनारायणपूजां कृत्वा शक्तं ध्या-
 येत्,— “ॐ महेन्द्रं मत्तैरावतस्तन्धस्यं सहस्रनय-
 नोज्ज्वलं । मणिकाञ्चनघटितनागज्ज्वारभूषितं
 वक्त्रं शश्वन्तं देवगन्धर्वगणैर्दत्तं मुनिगणैः
 कृत्यमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेन्द्राय नमः एवं
 क्रमेण संयुज्य प्रणयेत्,—

“ॐ शक्तः सुरपतिश्चैव वक्त्रहस्तो महाबलः ।
 रेरावतगजाङ्गुः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
 ततो दृष्ट्वाचे जलं संस्थाप्य जलं दत्त्वा समुद्र-
 मावाहयेत्,—

“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥

ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
 ध्यायेत्,—

“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
 मुक्तवर्णं चतुर्बाहुं नागयन्त्रोपवीतितं ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
 श्रिया वाण्या च संश्लिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
 फणाश्रतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
 अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपसृतं” ॥

एवं ध्यात्वा सशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
 संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
 अर्घ्यं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
 र्ध्यात्वावाहयेत् ।

“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वनान्वित ।
 गन्धर्व्वादिरागोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥

ततः पूजयेत् ।
 प्रायं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रायं गृह्याय देवेश सुरासुरमनोहरं ।
 तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥

अर्घ्यं गृहीत्वा,—

“अर्घ्यं गृह्याय देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
 दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्तये” ॥

आचमनीयं गृहीत्वा,—

“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
 भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥

एव मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
 दद्यात् ॥ * ॥

गन्धः,—

“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
 यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥

पुष्पं,—

“ॐ पुष्पं गृह्याय भोजनन्त सुगन्धिद्रव्यमुत्तमं ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुशलं कुत सर्वदा” ॥

धूपः,—

“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दृष्टाङ्गोऽगुरुया सह ।
 मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुगन्धक” ॥

दीपः,—

“ॐ दीपं गृह्याय भोजनन्त जाञ्जल्यमानमद्भुतं ।
 त्वं गृह्याय सदा देव रक्त मां घोरसागरात्” ॥

यज्ञोपवीतं,—

“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण चिह्नं पद्मयोजिना ।
 सावित्रीयन्त्रिसंयुक्तमुपवीतं तवानघ” ॥

नैवेद्यं,—

“ॐ नागभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्दत्तं ।
 भक्त्या सम्यादितं देव संपूर्णं गृह्यतां विभो” ॥ * ॥

ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—

“ॐ बलभद्रं महात्मानं हस्तिनं नाङ्गलायुधं ।
 कादम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवक” ॥

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।

ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
 ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
 दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
 तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
 धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
 वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अनैश्वर्याय ।
 शिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
 महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
 गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
 सोममण्डलाय । वज्रमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
 सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
 ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
 अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।

सहस्रनासं पुरुषाय श्रान्ते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिसं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।
 सर्वपापहर्तुं देवं प्रणमामि जनार्दनं ॥

अनन्तरूपेण विभर्षि पृथ्वीं
 अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।

अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः
 अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्टः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।
 स्तुतिस्थितिधिनाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥

राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।
 जगतां हितकर्त्तारं नौमि पद्मेरुतेजसं ॥

जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्ययौवनवाङ्मेकं ।
 वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हलायुध ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्चितं ।
 यथोद्दिष्टमिमां पूजां पौरपूयां कुरु मे ॥

पापोऽहं पापकर्म्मोऽहं पापात्मा पापसम्भवः ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥

ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं
 समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।
 सर्वदेवमयं विष्णो स्वरुपे धारयाम्यहं” ॥

ततो भोज्यमुत्सृजेत् ॥ * ॥

ततः कथां श्रवयात् ।

यथा,—

अरण्यवासमुषितो युधिष्ठिररुद्रपो वशी ।
 प्राप्तेस्त्रैलोक्यनाथेन कृष्णेन परमात्मना ॥

कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।
 विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः प्रहृष्टः ॥
मुक्तपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रक्षय्यति ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ह्यस्य कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं श्रेष्ठ नागश्च अगस्त्यस्तत्त्वकः स्मृतः ॥
परमश्रोतमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदिखगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कलाकालासुहृत्तादिदिनरात्रिचक्रवर्त्या ।
पक्षो मास ऋतुर्धर्म युगकल्पव्यवस्था ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दागवानां विनाशाय वसुदेवतनुद्वयं ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं त्रिष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्मायं भास्करं श्रेष्ठं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानस्य तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं ब्रूहि विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पुत्रा हतयुगे सुमन्तुर्नाम वै दिवः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् श्रीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
प्रभो तस्याभवद्दीप्ता सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्र्यश्रीलसम्पन्ना सुरुपा भृगुवंशजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
श्रीला नाम्ना सुश्रीला सा वर्द्धते पितृवद्भूमि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ऋषदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुत्रं ययौ ॥
हृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संव्यज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ।
नापत्न्योको मही धर्मं कर्तुमर्हति वै क्षचित् ।
इति सखिन्ध मनसा विवाहोत्सुकामनसः ॥
देवस्य मुनेः कन्यां कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया ।
अदत्ता गृहहृत्प्रेषु दत्ता भोजनकर्माणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु श्रीला पितुर्गृहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभिः साह्यं शिशुजोडामनुत्तमां ।
महान्तरखलद्वारदेहजीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवयैश्च रत्नापीतसितासितैः ।
खल्लिकं पशुशङ्खौ च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
कुर्वन्ती प्रत्यहं बासा देवतातिथिपूजनं ।
महत्काले सदा दत्ता पितुरत्यन्तप्रसन्ना ॥
कालेन क्रियता विप्रतां दृष्ट्वा यौवनेऽनुत्तमां ।
अस्मै देया मया कन्या इति चिन्तान्विताऽभवत् ॥

अन

ततो देववशात्तत्र कौशिल्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतमाः सुधीः ।
अस्मै माग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा सति विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृतां साध्वीं श्रीलां चन्द्रनिभाननां ॥
महोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
समलं कुव मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्तयामास कर्कशैर्बन्धनैः प्रति ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयस्यापि बन्धनं ॥
निलिप्य निभते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीपात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यञ्च श्रयमानाय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यै पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौशिल्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥
ददर्श श्रीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
एसां हृन्दश्च तत्रैव रत्नपीताम्बरासनं ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भग्नानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावनता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ * ॥

स्त्रिय उचुः ।

भादे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
गत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतस्तीक्ष्णसंकाशं काक्षनाङ्गदभुषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिणं ।
यष्टौहि भगवन् कृष्णं तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्तं भगवन्तं गियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्यं श्रीहृत्पूजं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यस्तु तदग्राह्यं प्रस्यसंज्ञितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाङ्गं सुडोरकं ॥
चतुर्दश्याश्रित्युक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमान्स्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं सुक्ता यथासुखं ।
विश्वस्य दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
श्रीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिर्ददाहृतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकमुत्तमं ॥
यूपप्रक्षाल्य सा कृत्वा सुक्ता चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोरघेन समन्विता ॥
तेनावन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्गलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णे नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमसमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वितं ॥
श्रीला च मण्डिकाक्षीभिर्मुक्ताभरयभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वज्रिकुण्डं समामता ।
कौशिल्योऽपि विशेषोवात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
श्रीलायाः करभूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं मुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा भार्योऽपि तिष्ठसि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥

श्रीलोकेश्वर ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन प्रहृष्टं मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य सुपुङ्गे सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
श्रीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौशिल्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न अतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वाह्वय्य कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वज्रौ निर्भर्त्य बद्ध्वा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् श्रीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वज्रेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तथा करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं महे ॥
न कौचित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रां तथैव च ॥
शून्यानि गृहंरूपाणि दग्धानि वज्रिना क्षचित् ।
निरीक्ष्य स्वपुत्रं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ श्रीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
विचचार पुरे सर्वथा शून्यागारसमन्विता ॥
अथ कौशिल्यविप्रस्य संजाता बुद्धिगत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म हृतं वा मे दिगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौशिल्यो वनं श्यामादिसङ्गलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्तुं पादौ द्रष्टुं तथा हरेः ॥
विह्वलः स ययौ मार्गे जवजन्तुविवर्जिते ।
तत्रापप्रक्ष्य तं हृत्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्षिप्रदृष्टो महाभुम ॥
स चोवाच महाहृत्तो नानन्तं वेद्मि भो दिव ।
ततो गच्छन् ददर्शारे ह्यममध्ये सवत्सिकां ॥
हृत्तमध्ये प्रधावन्ती न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
सर्वथा तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे दिव ।
ततो गच्छन् ददर्शारे ह्यममध्ये वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
हृत्तमस्तमुवाचेदं विवस्त्रं ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरोदृष्टी ।
ततो व्रजन् ददर्शारे गर्भं कुम्भरं तथा ॥

अन

नामाभावाप्रचरन्तं मदगर्भजदपितं ।
 स तं दृष्ट्वा दिगोऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्यक्षरमुवाचेदं नामन्तं वेदिं हे दिज ।
 ततो ब्रजन् ददर्शामे रन्ध्रं पुष्करिणीदयं ॥
 अन्योन्यजनसंघातैर्विचित्रपद्मभित्तं ।
 भूमैः कुमुदकण्ठैः कमलोत्पलशोभितं ॥
 अमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारुण्डवैर्धृतं ।
 तमपृच्छत् दिगोऽनन्तो भवतीत्याश्च कक्षितः ॥
 पुष्करिण्यावृषतुस्तं न जानीवो हरिं कक्षित् ।
 नियपात ततो विप्रो ह्राहा कृत्वा यदन् भुवि ॥
 किं करोमि ह गच्छामि कथं पश्यामि तं विभुं ॥
 ततः क्षपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्भगवान् विष्णुर्दिग्गजसामागतः ।
 बृहद्ब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं दिजं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वे दिजः ॥
 स तां ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं त्रैलोक्यदुर्लभां ॥
 दिव्यनारीनैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
 सुवर्णरक्षितां सर्वो वेष्टितां तत्तत्कादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 विश्वरूपं जगन्नाथं चतुर्भुजं किरीटिनं ।
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्क्षणीं वामे क्रोडतुरग्वर्तनं ।
 सप्तपद्मासमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या स्तुतिः कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रभूर्भवे
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
 सहस्रनासे पुरुषाय शान्तते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं क्षपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य क्तिं श्रुत्वा जनार्दनः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवानन्तोऽनन्तरूपपट्टकं ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥ * ॥

अनन्त उवाच ।

तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन यां यां योनिं ब्रजामाहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्वृत्तास्तु मे ॥
 अतिप्रमादात्कोहादा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तद्वागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वा नन्तस्तु तदाकथं ददौ तस्मै वरचयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्म्मं विष्णुकीलं तथास्तयं ॥ * ॥

कौण्डिन्य उवाच ।

पूर्वो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 कश्चूतः को वृषः का गौः किन्तत् पुष्करिणीदयं ।
 का खरः कुङ्करः को वा को वा बृहद्विजोत्तमः ॥

अन

क्षपया कथयन्नाथ पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्नदृष्टो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन दृष्टत्वं प्राप्य तिक्रति ।
 वृषभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्मकृतः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं ब्रथं स्वादु भुङ्क्तं स्वयं यतः ।
 वृषभत्वं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृगमध्ये प्रधावति ॥
 धर्म्माधर्म्मौ विजानीयादयस्तत् पुष्करिणीदयं ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुङ्करो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
 पुनः समुद्रस्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
 भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् संप्राप्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्रा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणां चतुर्दशं ।
 शीलया सह धर्म्मात्मा सुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज शीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतामृष ॥
 पुन्रपौलधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तश्रीर्वा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि श्रीर्वाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमात्रा ।
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अनन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखावृद्धः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडची । इति मेदिनी । यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमश्वरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १०
 उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादिचयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशारिवा
 इयं अनन्तमूले इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । मलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, चि, (नास्ति अन्या गतिः यस्याः
 समासान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके
 यथारुचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्युद्भटः ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यवृत्तिः, चि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतानः । एकाग्रः ।
 एकाग्रयः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्रय
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न] चि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इनि ।) निखलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्त्राभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपायिनि संश्रयभुमे गजमधे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारे ।)
 अनभिन्नः, चि, (अभि जानाति इति अभिन्नः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिन्न इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिक्त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिन्नो भवान्”
 इति भमराष्टकं ॥
 अनभिन्नाघः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (चि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, चि, (मितं परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधिल्लङ्घिन्नः नञ्-
 समासः ।) दैवं । अमुभं । अयनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विहृता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, चि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उद्दाम ४ नियन्त्रितं ५ गिरिपुङ्गव ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्जना
 तुरङ्गसुत्सृष्टमर्गलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवज्ञं २ । इत्यमरः ॥ अवध्यं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बृहदाहवत्तदहनेऽपि
 द्दतिर्यस्य सः, कृत्तिकानक्षत्रे, वसरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भस्मातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वज्रेः प्रभेद प्रभा यस्याः

अन

सा ।) ज्योतिषप्रतीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्यप्रिया, स्त्री, (अनन्यस्य अन्नेः प्रिया महीतत् ।)
 अन्निभायां । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलिः, पुं, (अनिति अन् + पचाद्यच् अन् तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलिः अमरो यच् सः ।)
 वकाहृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्थानविशेषः । अमनोयोगः । अ-
 प्रविधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे च ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य सः, तस्य भावः तत्तत्तत् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्थानविषयाभावत्वं ।
 कार्ये अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरणं यच्च समर्थस्य क्वचिदुभवेत् ।
 उच्यते हितयं तच्च प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवरः, जि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनितः ।
 अन्यूनः । अक्षुः । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत” ।
 इति विराट्प्रबन्धः ॥
 अनवरतं, स्त्री, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 रतं विरतिर्यच्च तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सततं २ अनारतं ३ अग्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजखं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अनडं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्घोस्फालनक्रूरकर्मै” ।
 इति प्राकृतन्ते ।)
 अनवराद्धः, जि, (अवरमड, कर्मधारयः, तच्च भवः,
 अवराद्धं + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, जि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, जि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसरभावे पुं । यथा,—
 “अतर्क्यैर्न्यैर्त्यन्यनवसरदुःखा हतधियः” ।
 इति महिम्नः स्तोत्रं ॥
 अनवस्तरं, जि, (अव अधोवर्त्मना कीर्यते क्षिप्यते
 अव + कृ + क्त्वा, “वर्षस्तोऽवस्तर इति सुडा-
 गमः” नास्ति अवस्तरो मर्गं यस्य तत् ।)
 निर्मलं । शोधितं । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 अप्रामाणिकान्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किकाः । उपपाद्योपपाद-
 कयोरविवक्षान्तिः । इति मीमांसकाः । दशभावाः ।
 स्थित्यभावः ॥

अना

(“एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये च ॥
 (चक्षुषः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाक्षल्यं । अस्थिरता ।
 अधैर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशनं, स्त्री, (अश् भवे ज्यट्, न अशनं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः ॥ तद्विचित्रं च ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वरं, जि, (नश् + कर्त्तरि वश्च् न नश्वरं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । नित्यं । भ्रवं । शान्तं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारादहे” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा बह्वस्यतिः ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अजिमुनिपत्नी । इति गाढे
 २६ अध्यायः ॥ कर्दममुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवत् ॥ असूयामूये च ॥
 अनहंवादी, [न] जि, (अहमिति गर्भं वदति यः,
 अहं + वद् + शिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । अहमित्ययं ।) गर्भरहितः ।
 “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी हृद्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्भिकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्भरहितः ।
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अनहङ्गतिः, स्त्री, (न अहङ्गतिः अहङ्गारः नञ्-
 समासः ।) अहङ्गाराभावः । तत्पर्यायः । अशोचः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जि नास्ति अहङ्गतिः
 यस्य इति समासे अहङ्गारशून्यः ।)
 अनन्तः, जि, अक्षिहीनः । अन्यः । न विद्येते
 अक्षिणी यस्य इत्यर्थे च प्रत्ययः । अक्षभिन्नः ॥
 अनन्तरं, स्त्री, (न सन्ति प्रशस्तानि अन्तराणि
 यत्र तत् ।) दुर्लभं । इति भरतः ॥ अवधनाहं ।
 इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषावि-
 व्कारिवाक्यं । इति केचित् ॥ तत्पर्यायः । अवाचं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनन्ति, स्त्री, (अप्रशस्तमन्ति नेजं, नञ्समासः ।)
 कुत्सितचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्याक्षि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, जि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः ।
 रक्ताक्षः । अवाकुलः । अचयः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविज्ञवा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाकान्ता, स्त्री, (कैटपि न अनाकान्ता आकामितुम-

अना

योग्या कण्ठक्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ठ-
 कारीकृष्टः । इति रत्नमाणा ॥ अनाकामवि-
 शिष्टे च ॥
 अनागतं, जि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अशुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादितिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
 पुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 अङ् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजक्ता । तत्पर्यायः ।
 गौरी २ नमिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचारः, पुं, (न कुत्सित आचारः नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राशस्त्ये अभावार्यं तु आचारामावः ।)
 कदाचारः । अशुद्धाचारः । अतिस्मृतिविबद्ध-
 कर्मकरणं । यथा,—
 “सर्वदेशेभ्यनाचारः पथि ताम्बूलचर्चय” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे च ॥
 अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्था-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्रभावः । क्रोधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (जि क्रोधाविशिष्टे ।
 “खल्पाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्नापिते मन्त्रके ।
 वाक्कन् देशमनातपं विधिवशात् विष्णस्य मूलं
 गतः” ॥ इति नीतिशतके ।)
 अनानुरः, जि, (न आनुरः रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनानुराः पूर्वं वातलाघाः सदानुराः” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्ममनानुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनाथः, जि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रसुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाधवत् खजीवना वनाभवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अङ्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्क्रियः ४ रोड़ा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेलं ८ असूक्ष्मं ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मं १० असूक्ष्मं ११ असूक्ष्मं १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रागो असनेभ्यनादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रं ।)
 अनादिः, जि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
 सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः ।
 यथा,—
 “अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारण” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, जि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“सञ्ज तस्यावृता धर्मा यस्यैते त्रय आवृताः ।
अनावृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याप्रजाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अन् जीवनं आमयति, रोगग्रस्तं करोति, अन् + शिच् + क्तुन् अन्त्य आमकं बध्नीतृत्वः ।) अर्शो-
रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं । दुर्नामके निर्नामके च त्रि ।

अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं वृद्ध्या याति प्राप्नोत्यनेन, आम + या क, आम-
यस्य अभावः अस्थयीभावः ।) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयं” ।

इति मनुः ।) तद्विशिष्टं त्रि ॥

अनामा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अङ्गुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नं । इति पुराणे ।) अना-
मिकाकुली । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां ङाप् ततः
सार्धं कन् टाप् च ।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य-
वर्त्यकुली । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकोश-
नखरोमदशास्पृशः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायसः, त्रि, (आ + यत् + क्तः, न आयसः नञ्-
समासः ।) अवशोभितः । अनधीनः । यथा,—
“यतावच्छान्सापत्यं यदनायसत्तृप्तिता ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः ।)
अक्षेपः । तस्य लक्ष्यं यथा । दृश्यतिः ॥
“शरीरं पीयते येन सुभुजेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमत्यतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—

“अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनं ।
अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥

इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, त्रि, (अनायासेन अक्षेपेन कृतं
द्वितीयातत्पुरुषः ।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फारटं २ ।
इत्यमरः ॥

अनारवं, स्त्री, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अनवरतं । सततं । निरवः । इत्यमरः ॥

(“अनारवं तेन पदेषु लम्बिताः ।

विमल्य सम्यग्विनियोगस्तत्क्रिया” ॥

इति किरातार्जुनोदये ।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ।) आरम्भाभावः । यथा,—

“न कर्मणां नारम्भाभैर्कर्म्यं पुरुषोऽप्युते” ।

इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अजोर्भावः अजु + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अजुत्वाभावः ॥

अनार्यः, त्रि, (अ + र्यत्, न आर्यः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ।) अश्रेष्ठः । यथा,—

“अनार्यजुष्टमस्त्रयमकीर्त्तिकरमर्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्यकं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तावृषार्या-
वर्त्तभिन्नदेशे भवं अनार्यं + कन् ।) अगुयकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्यजं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तावृषार्या-
वर्त्तभिन्नदेशे जायते यत्, अनार्यं + जन् + ङ, उपपदसमासः ।) अगुय । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्यतिक्तः, पुं, (अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति
शाकपार्थिवादिः ।) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिगता
इति भाषा ।

अनालोचितः, त्रि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ।) अज्ञतालोचनः । इति कर्त्तव्यतयान-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, त्रि, (न आविलः, नञ्समासः ।)
आविलशून्यः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (सच्छः,
स्वास्थ्यकरः ।)
“पद्मगन्धि शिवं वारि मुखं शीतमनाविलं” ।
इति गमायणे ।

“जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविलम्” ।

इति मनुः ।)

अनावृतः, त्रि, (आ + वृ + कर्मणि क्तः न आवृतः,
नञ्समासः ।) आवरणशून्यः । अनावृत्तः ।
यथा । “अनावृत्तत्वाद्विहङ्गस्य न ते” । इति
श्रीभगवत् ॥

अनावृष्टिः, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ।)
इति विशेषः । वर्षणाभावः । इति स्मृतिः ॥ शुका
इति भाषा ।

(“अतिदृष्टिर्नावृष्टिः शालभा मृधिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः” ॥

इति प्रसिद्धम् ।)

अनाश्रयः, त्रि, (पाणिनिमते तु नञ् + शिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ।) नाश्रायोग्यः । नश्रघातो-
र्घ्या नञ्समासः ॥

अनासिकः, त्रि, (नास्ति नासिका यस्य सः ।)
नासिकागर्हितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
विद्यः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
क्षेदो यस्य तत् ।) तन्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्त्ययुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभद्वादशदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, त्रि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि क्षेदक्षालनभोगा यस्य तत् ।) नूतन-
वस्त्रं । क्षेदक्षालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गुणाक्षं । अज्ञताघातं । (अज्ञतः ।
आघातरहितः । अद्युष्यः । तन्त्रोक्तषट्चक्रान्त-

र्गतचतुर्थचक्रं, तत्तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्त्य-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभद्वादशदलपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।

“शब्दोन्नतमयः शब्दोऽनाहतो यत्र वृष्यते ।

अनाहताख्यं तत्पदं मुनिभिः परिकीर्त्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + ह् + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः ।) भोजनाभावः । यथा,—

“नृतावनाहारतया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, त्रि, (आ + ह् + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) अज्ञताज्ञानः । अनिमग्नितः । यथा,—
“अनाहतैरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः” ।

इत्युद्भूटः ॥ ऋक्समथोऽपि यथा—

“अनाहता अप्यभियान्ति सौहृदं” ।

इति श्रीभगवत् ॥

अनिगीर्णः, त्रि, (नि + मृ + क्तः ततो नञ्समासः ।)

अनुक्तः । यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्त” ।

इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, त्रि, (इच् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
सूत्रेण निपातनात् साधु ।) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । असृष्टः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, त्रि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ।)

नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—

“धर्मे नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।

जीवो नित्यो हेतुगम्याप्यनित्यः” ।

इति महाभारते भारतसारवित्री ॥

अनिन्दितः, त्रि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ।) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रणायः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“अनिन्दितैः स्त्रीविवहैर्गन्ध्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, त्रि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ।)

अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—

“यः शास्त्रादिव्यनिपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः” ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षु-
स्पन्दनं यस्य सः ।) देवता । मत्स्यः । इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरवृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यद्वैद्यताक्षो-

र्ष्टपे निमेषं निजसम्मुखे सति” ।

इति मेघध्वजे ।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः
गुरुः षष्ठीतत् ।) दृष्ट्यतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य
सः ।) देवता । मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, त्रि, (नि + यत् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ।) अनिर्णयः । अस्थायि । यथा,—

“रत्नादयोऽप्यनियते रसे सूर्यभिचारिकाः” ।

अनि

अनि

अनु

इति साहित्यदर्पणम् । “रिक्तं त्रिविधं सुगुणो निय-
तमनियतं योगजम्” । इति श्रुतिर्विषयः ।

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनियमः । अनिर्धारः । यथा,—

“गुरुबलं पादानां श्रेयस्यनियमो मतः” ।

इति ह्युदोमग्नरी । तद्विग्रहे च ।

अनिराजतः, त्रि, (निर् + क्त + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—

“अनिराजततापसमदं

फलहीनां सुमनोभिर्विभक्तां” ।

इति माघः ।

अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुद् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्धानं । पञ्चादिबन्धनरज्जुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुद् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उभापतिः २ ब्रह्मसूत्रः ३ विश्वकोटुः ४ ।

इत्यमरः । स तु भगवत्तत्तुर्ध्वं हान्तर्गतादिव्यूहः ।
तस्मात् कृष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलान्मृतात्मकं ।

तद्विभ्रभावसंज्ञानं पौरुषीं तनुमाश्रितं” ।

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।

तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तमम् ।

विद्यासहायवान् देवो विश्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।

अप्येव श्रयणक्षके निद्रायोगमुपागतः ।

जगतश्चिन्तयन् कृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ।

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुद् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।

इति विश्वः ।

अनिरुद्धपथः, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पथः
यत्र सः ।) आकाशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्त्मम् ।

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, षष्ठीतत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । वायुराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्गम्यः, पुं, (निर् + गी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्धारः । अनिश्चयः । निर्पूर्वक-
नीज्जातोरणि नञ्समासः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

व्याधः । वाक्कागमः । यथा, “सदस्यमनिर्धार-
णीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” । इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्त-
सारः ।

अनिर्वाहः, पुं, (निर् + वह् + भावे चञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्वाहाभावः । अनिष्यन्तिः ।

असङ्गतिः । यथा । मुख्यार्थबाधे तद्व्योमे इति
कारिकायां मुख्यार्थस्यान्यथाधोऽपि तात्पर्य-
विषयस्यान्यस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणाभिर्वाह-
एव । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ।

अनिर्विण्णः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्विण्णभावः । निर्विण्णमानसः ।

इत्यत्र निर्विण्णं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका
तद्विग्रहः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ।

निर्विण्णोतिममत्वेन इत्यत्र निर्विण्णो दुःखितः
इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विग्रहः अदुःखितः ।

बहुग्रीवौ तु अतिदुःखितः ।

अनिर्द्विषः, स्त्री, (नि निर्द्विषः, स्वाच्छन्दं, नञ्-
समासः ।) निर्द्विषभावः । दरिद्रता । यथा ।

“अनिर्द्विषतिनिष्ठाचरी मम गृहान्तराणं गता” ।
इत्युद्धटः ।

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः । वसुविशेषः । इति मेदिनी ।

(शरीरस्थप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + सार्थं कन् ।) विभीतक-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाह-
सखिभ्यश्च इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इक्षुदी-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिलोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—

“अनिलोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मनो वृथा” ।
इति माघः ।

अनिर्गम्यः, पुं, (निर् + गी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्धारः । अनिश्चयः । निर्पूर्वक-
नीज्जातोरणि नञ्समासः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + णि + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य

पूर्वकूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” । इति
रोगपूर्वकूपलक्षणो रक्षितः ।

समासः ।) अनभिमतः । अवान्वितः । यथा,
“इष्टनाशादनिष्ठातेः कथ्यास्तो रसो भवेत्” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।

अनिष्टा, स्त्री, (इष्ट् + क्त + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिष्ठातः, त्रि, (नि + क्त + कर्त्तरि क्तः, न
निष्ठात इति नञ्समासः ।) अकुशलः । अप्र-
वीणः । अनभिष्टः । अज्ञातः । निपूर्वाद् ज्ञान

शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ।

अनिष्ठातः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + क्त + कर्त्तरि
क्तः, निगदीभां क्तातेः कौशले इति धातुं, ततो
नञ्समासः ।) निष्पत्तिरहितः । असमाप्तः ।

असम्पूर्णाः । निर्पूर्वकपदधातोः कर्मणि क्ते
निष्पन्नः पञ्चाङ्गनञ्समासः ।

अनिष्टुः, पुं, (इष्टुसदृशः नञ्समासः, नञश्च सादृश्ये ।
“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदव्ययता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” ।
इति कारिकायां ।)

इष्टुविशेषः । आनाखु । खाकड़ा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । इष्टुगुल्या २ इष्टुरालिका ३ इष्टा-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पुं, स्त्री, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मान् ।
कपु, अर्द्धादित्वात् पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च ।) युद्धं,
सैन्यं । इति मेदिनी ।

अनीकस्यः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि क्तः, उपपदसमासः ।) रणगतः ।
संग्रामस्थः । हस्तिशिखाविचक्षणः । राजरक्षकः ।

चिह्नं । वीरमर्हणकः । इति मेदिनी । जयटाक
इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) सैन्य-
संख्याविशेषः । तद्वयथा । ६५६१ अन्नाः । २१०७

हस्तिनः । १०८३५ पदातयः । २१०७ रथाः ।
समुदायेन सप्तत्यधिकाष्टशताधिकसहस्राधिका-
युतद्वयं । २१०७० अर्द्धौहिणीदशमांशेयं । इत्य-
मरभरतौ ।

अनीचिदर्शी, [न] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशसत्कर्मणालिङ्गनवत् पश्यति अनीची

+ दृष्ट + शिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा,—

“विकृत्यो व्यतिपाताश्च ये चाप्येजीतिसम्भवाः” ।
इति वामनपुराणम् ।

अनीशः, पुं, (नास्ति ईशः नियन्ता यस्य सः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ।

ईश्वरभिन्ने च । यथा,—
“अनीशो वा कुर्व्याद्भुवनजनने कः परिकरः” ।
इति पुष्पदन्तः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पञ्चात् ।
सादृश्यं । लक्ष्यं । वीक्षा । इत्यभावः । आगः ।

हीनः । सहायः । आश्रयः । समीपं । परिपाटी ।
इति मेदिनी । पुनरर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां
दुर्गादासः ।

अनुका, चि, (अनु कामयते, अनु + कन् । का-
नुकः । कामी । इत्यमरः ।

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम् + भावे क्, स्त्रियां
टाप् ।) दया । क्षपा । इत्यमरः । (“भूतानुकम्पा
तव वैदियं गौरेका भवेत् सस्मिन्मती त्वदन्ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पा, चि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा +
अर्हर्त्थे यत् । अथवा अनु + कम् + क् + कर्मणि
यत् ।) तरुणी । वेगवान् । इति हारावली ।

क्षपायोग्यः । दयापात्रः ।

“अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च जातः स च जीवति” ।

इति काव्यप्रकाशः ।

(“दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भा” ।)

इति कुमारसम्भवे ।

अनुकार्य, स्त्री, (अनु + क् + ल्युट् ।) अनुकारः ।
सदृशीकरणं । आकरणादते तत् द्विविधं । यत्रार्थ-
रहितत्वमेव शब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानु-
करणं । यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानु-
करणं । इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कार-
टीपणी ।

अनुकर्ष, पुं, (अनुकृष्यते स्वसम्बन्धेन चक्रोग, अनु +
कृष् + क् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ।
रथैर तणा इति भाषा । रथस्याधस्तनभागे यद्वा-
चधारकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-
कर्म यच्च चक्रं तदनुकर्षशब्दार्थः । इति भरतः ।
आकर्षणं । इति मेदिनी ।

अनुकर्षण, स्त्री, (अनु + कृष् + भावे ल्युट् ।) अव-
कर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ।

अनुकर्ष, [न्] पुं, (अनु + कृष् + क् ।) अनु-
कर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ।

अनुकल्प, पुं, (अनुकल्प्यते गौकत्वेन विधीयते,
अनु + कल्प् + क् + क् ।) मुख्यकल्पादधमः ।
गौककल्पः । मुख्यस्यानापन्नप्रतिनिधिः । यथा,
“प्रीत्यभावे जीवार्थैर्जेत” । इत्यमरभरतौ ।
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्यराधिकं तस्य दुष्मतेर्विद्यते फलं” ।
इति मनुः ।)

अनुकामीनः, चि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-
श्यार्थे अथयीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य
ईर्षः ।) कामकामी । स्नेहागमनशीलः । इत्य-
मरः ।

अनुकार, पुं, (अनु + कृ + क् ।) सदृशीकरणं ।
सदृशरूपवैशमाण्याविवक्षरं । तत्पर्यायः ।
अनुहारः । इत्यमरः । उपमा । इति हेम-
चन्द्रः ।

(“भवेदभिगयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूल, चि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

त्यर्थे क् + क् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः ।
सहायः । यथा, “मयानुकूलेन नभस्तैरितं” ।
इति श्रीभागवतं ।

अनुकूल, पुं, (अनुकूलवति केवलस्वपत्नीं सुखयति,
अनुकूल + करोत्यर्थे क् + क् ।) पतिभेदः ।
तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्मुखापराङ्मुखत्वे सति स्वस्वगुरुत्वात्” ।
इति रसमञ्जरी । (यथा साहित्यदर्पणे,—
“एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।
किन्त्वप्येवमपि जना वदन्ति सुमगोऽप्यस्याः प्रियो
नान्यतो वृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थित” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल +
भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) आनुकूल्यं । तत्पर्यायः ।
दक्षिणं । इति हेमचन्द्रः । (अनुग्रहः ।
दया । प्रसादः । “सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-
रुक्षाः । इति राजनिर्घण्टः ।
अनुक्रम, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-
क्रमं । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३
आहृत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः । प्रतिसंक्रमणं ।
अनुक्रमशिका । यथा,—

“दादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।
प्रथमस्त्वन्वमारभ्य प्राधान्येन समासतः” ।
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ।
“कनिष्ठादेशिन्युक्तमूलान्ययं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अनुक्रमशिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-
पाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्,
स्त्रियां ङीप्, ततः स्तार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
भूमिका । ग्रन्थादेर्मूलबन्धः । पुराणादेस्तत्त्ववि-
रक्तस्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ।
“अनुक्रमशिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्ययात्” ।
इति महाभारते ।)

अनुकोशः, पुं, (अनु + कुश + क् ।) कण्ठा । दया ।
इत्यमरः । (“सौहादाद्वा विभुर इति वा मय्यनु-
कोशबुद्ध्या” । इति मेघदूते ।)

अनुग, चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + डः ।)
पश्चाद्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः ।
अन्यक् २ अन्यक्तः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ।
सेवकः ५ । दासः ६ । इति हज्जायुधः ।
“यिषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत” ।
इति महाभारते ।)

अनुगतः, चि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि
क्तः ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चादृतः ।
यथा,—

“आगच्छ यत्र काकुत्थाः सर्गाय समुपस्थितः ।
विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदा” ।

इति रामायणं । नियतः । यथा, “न च तदनु-

गतमेव अभिधावकम्पने नापि तस्य भावात्” ।
इति पञ्चमोहाख्ये काव्यप्रकाशकारः ।

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अथयीभावः अनुगु +
खः, तस्य ईर्षः ।) गोपः । गोरक्षकः । गोः पश्चात्
यथेष्टगामी । इति संक्षिप्तसारआकरणापरिशिष्टं ।
अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे क् ।) पश्चाद्-
गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“हृते तु दीयते गत्वा जेतायामाज्जताय वै ।

हापरे याचमानाय कणौ त्वनुगमाज्जिते” ।

इति स्मृतिः । न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-
ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य
क्रिया ।

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् +
भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अष्टौ लोक-
पाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमिजलहृद-
यावस्थितान्तर्धामिषुखयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्माः ।
यूयं साक्षिणो भवत ज्वलन्तारोहणेन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति मुद्रितत्वं ।

अनुगामी, [न्] चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् +
गिनि ।) कामंगामी । इति हेमचन्द्रः । सह-
चरः २ । पश्चाद्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्वमिवायान्तो ब्रह्मागमनुगामिनी” ।

इति रामायणं ।

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + क् ।) दुःखदूरकर-
णोक्ता । अग्निहोत्रारण्यपूर्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः ।
अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ।

(“विजपोन्मन्त्रिः स्वानामनुकृतापूर्वकं हि यत् ।

पूरुषं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” ।

इत्युक्तकक्ष्या दारिद्र्यादिजनितदुःखहरणोक्ता ।

(“महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” ।

इति रामायणे ।)

अनुचरः, चि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति,
अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्य-
मरः । दासः । इति हज्जायुधः । (“अनुचरेण
धनाधिपतेरथो” । इति भारविः ।

“पैतृकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा अधुः” ।

इति रामायणे ।)

अनुच्छिद्यः, चि, (उत् + श्लिप् + क्त, गज्जमासः ।)
उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हज्जायुधः ।
“अनुच्छिद्य निमग्नयाज्ञके तमनुच्छिद्यसम्पदा” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुज, स्त्री, प्रपौहरीकनामसुगन्धिद्रव्यं । इति
राजनिर्घण्टः ।

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + डः ।)
कनिष्ठभाता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३
ववीयान् ४ अवरजः ५ । इत्यमरः । कनीयान् ६
यविष्ठः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति
शब्दरत्नावली ।

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड +
स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—
“आतस्तवानुजाताहं सुखस्य सक्तमिदं वयः” ।
इति तिथ्यादितत्वं ।

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + चिनि ।) दासः । तत्पर्यायः । श्लोकः २ अर्थः १ । इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति ह्रस्वायुधः ॥ (“अनुजीविना पराधिकारवशां न कर्तव्या” । इति हितोपदेशः ।)

अनुधा, स्त्री, (अनु + धा + भावे अच् ।) आधा । अनुमतिः । यथा, “गान्धीनें ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोस्तन्तरा व्यपेयात् अनुधाया तु व्यपेयात्” । इति तिथ्याश्रितम् ॥

अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन, अनु + तृ + क्त्वा ।) आतरः । तरपथः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पारावी कङ्गी । इति भाषा ।

अनुतर्क, पुं, (अनु + कृ + भावे घञ् ।) दृष्ट्वा । अभिज्ञातः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥

अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + कृ + करणे ल्युट् ।) चषकः । सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥

अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चात्तापः । इत्यमरः ॥ पश्तान इति भाषा ।

(“चिरसम्भोदशयनादुत्थितस्य य आत्मनः । जाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्मसूतिसम्भवः” ॥ इति सङ्कावे ।)

(“व्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापक्षन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि” ॥ इति मनुः ।)

अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः ।) श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

(“अतिस्मृत्यदितं धर्मेननुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” । इति मनुः ।) नञ्समासे तु अधमः ॥

अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) मुख्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तरहीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥ अधः । दक्षिणादिक् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, “भवत्यवका च भवत्यनुत्तरात्” । इति नैषधं ॥

अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः इति वा ।) अनुचः । बद्धवीही तु अत्युचः ॥

अनुदासः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदासः इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा, “उदासश्चानुदासश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (“उच्चैरुदासः, नीचैरनुदासः, समाहारः स्वरितः” इति पाणिनिः ।)

अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता । अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगतदारः । यथा, “यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटभट्टः ॥

अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्ठावाभययोर्भावाः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

“पारावतः खलु शिवाकथमाभभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽप्य हेतुः” ।

इति श्रीवैतन्यदेवः ॥

अनुदुतं, स्त्री, (अनु + दु + क्तः ।) तालपिष्टेयः । स तु द्रुताङ्गो माञ्जातुर्धमागो वा । यथा,—

“अर्द्धमात्रं द्रुतं क्षेत्रं द्रुताङ्गं चाप्यनुदुतं” ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—

“अनुदुतः संवति येन केवलं वनस्य शत्रुः प्रशस्तं शोचतां” ।

इति माघः ॥

अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चाद्भावनं । अनुसन्धानं । यथा,—

“तस्मिन् कुरङ्गप्रावाची सुज्ज्वलितं निवारय ।

न तन्मनस्तवाचीनं दृष्ट्वा तत्रानुधावनं” ॥

इत्यद्भुतः ॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः । (“कथं नु शक्योऽनुनयोमहर्षेर्विश्रायणाच्चान्यपयस्विनीनाम्” ।

इति रघुवंशे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्रयतिः १ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधोपनयः ।

“एवं रामवचः श्रुत्वा लज्जयानुनयं तथा” ।

इति रामायणं ।)

अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु + पद् + पश्चाच्च ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (य, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।

“अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्रितः ।

आश्रिताननुपदंसमस्पृशत्

दर्भपाटिततलेन पाणिना” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।) अन्वेष्टा । अन्वेष्टाकर्ता । इति ह्रस्वायुधः ॥

अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् ।) पदायतोपानत् । इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।

अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः ।) उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्कृष्टः । सादृश्यरहितः ।

“बलं प्रमाणां शक्तिश्च परैरनुपमं मम” ।

इति रामायणे ।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।) कुमुदनामदिगजयोधा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीकनामदिगजस्त्री । “भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां स्त्री त्रिभूतमे” । इति मेदिनी ॥

अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुकूपः शैराशिक्षेण पातः । पाटिगणितोक्तेन शैराशिक्षेण युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वोक्तपातानुसारेण अपराङ्गपातः । यथा,—

“पुरात्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्

तदक्षयिज्ञेयवैकश किं ।

अक्षांशकैरित्यनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निबद्धं परिधेः प्रमाणं” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमयौ गोलाध्यायः ॥

अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् + शिप् + शतृप् ।) पातकं । ब्रह्महत्यादि तत्त्वदृशं प्रादिसमासः । वेदगिन्दादिजन्मप्रापविशेषः । तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—“ब्रह्महत्या क्षत्रियस्य वैश्यस्य च राजसूयायाश्चान्तर्मात्रायाश्चिगोत्रायाश्चाविद्यातस्य गर्भस्य धरन्त्यामतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति” ।) महापातक-सदृशप्रापविशेषः ।

तत् पञ्चविंशत्यकारं, यथा,—

समुत्कर्षे मिथ्यावचनं

तत् द्विविधं । आत्मगामि ।

असूयापूर्वकपरगामि च ।

राजगामि पैशुन्यं

पितुर्मिथ्यादोषकथनं

एतत्तयं ब्रह्महत्यासमं ॥

वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं ।

वेदनिन्दा

कौटसाध्यं

तद्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।

सुहृद्द्वेषः

स तु ब्राह्मण्यतिरिक्तमित्रवधः ।

ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितज्ञस्य अर्थात् अन्य-

ज्ञानस्य भक्षणं

ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितज्ञस्य अर्थात् कृत्रा-

कादेर्भक्षणं

एतत् षड्विधं सुरापानसमं ॥

निक्षेपहरणं

गरहरणं

अश्वहरणं

रजतहरणं

भूमिहरणं

हीरकहरणं

मणिहरणं

एतानि सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ॥

सप्रीत्यस्त्रीगमनं

कुमारीगमनं

अन्यजामगमनं

सख्यः स्त्रीगमनं

औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं

पुत्रस्यासवर्गस्त्रीगमनं

एतानि षट् विमादगमनसमानि ॥

माद्व्यवहगमनं

पितृव्यवहगमनं

अश्रूगमनं

मातुलानीगमनं

शिश्वस्त्रीगमनं

भगिनीगमनं	१
आचार्यभाष्यगमनं	१
शरणागतगमनं	१
राष्ट्रीगमनं	१
प्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
यतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ॥	११

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औष-
धाङ्गुण्यविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चादा-
पीयते यत् । यथा,—
“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प-
काशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णादन्तरानुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः प्रबन्धाङ्गार-
विशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, केकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसाम्यं वैधर्म्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन ज्ञवते गच्छति, अनु +
लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
“सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचरणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु + बन्ध + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन
प्रत्ययागमादेशाः । विनम्बरः । उद्धरितप्रभ्वंसी
इत्यङ्गको वर्णः । मुख्यानुयायिप्रियः । विवाहा-
मन्त्रगयाद्यादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी प्रियुश्चेति द्वयं स्वतन्त्रमिति स्वामी ।
प्रकृतस्यानुवर्तनं । प्रक्रान्तस्य अनिवर्तनं । इत्य-
मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुबन्धं बुद्ध्या दण्डो विधीयतामिति” ।

विनम्बरे यथा । षौट् टकारानुबन्धे जोषः ॥
प्रकृतस्यानुवर्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः ।
प्रिष्टौ यथा । “वाल्मीकानुबन्धेन यात्राभङ्गो
साभूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ बन्धः ।
इति मेदिनी । आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्षेत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ वेदान्तमते

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबन्धते अतिनिश्चासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध + करणे घञ्, ततो गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) हिक्का । दृष्ट्या । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः प्रिष्टौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विनम्बरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्कायां दृष्ट्यायामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण पुनः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पश्चाद्बोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अच् ।) स्मृतिभिन्न-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिकज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कौषदण्डजं
तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि भावबोधकः । गत्यादि-
सूचकगुणक्रियादिः । स च जोचनचार्तुर्ब्रूतेप-
मुखरागादिरूपः । एवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्वारः । अवश्यम्भाविता । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूत्यैर्गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवने अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभूताद्यविसृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + कर्णे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविसृतिर्यस्मात् स भाव-
नाश्वसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मकारिणी, [न] त्रि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्म कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
ह + णिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आज्ञया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
व्यवहारकाण्डं ॥ अङ्गी इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
हीनत्वेऽपि पूर्णमाविहितयागादिकरण्याय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनैकज्ञा पूर्णमा । चतु-
र्दशीयुक्ता पूर्णमा । इति मेदिनी ॥

“कुडै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहस्रावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्तः” ॥

इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
न्मरणं । भर्त्तरि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वल-
नितारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते यद्यौ साध्वी तत्पादुकादयं ।

निधायोरसि संयुजा प्रविष्टेत् जातवेदसं” ॥

इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, स्मृतिः ।
“दृष्टक् चित्तिं समावृज्य न विप्रो गन्तुमर्हति” ॥

सहमरणं । मृतभर्त्ता सह ज्वलनितारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—

“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात्क्रोधाद्द्वयान्भोहात्स्वर्वाः पूता भवन्ति ताः” ॥

इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्या-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हज्जायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
यथा,—“धूमदर्शनादग्निमान् पर्वत इत्याकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, त्रि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्तः ।) कृतानुमोदनं । अनुमत् । यथा,—
“भवता यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं” ।

इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्वेण विवाहेन बङ्गोऽय मुनिकन्यकाः ।

अयन्ते परिशीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न] त्रि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + णिनि ।) सन्तुष्टः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयायिनि प्रिष्टावित्यनुबन्धशब्दार्थे
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाध्येता ।
इति महाभारतं ॥ (अभियुक्तः । निन्दितः । जिज्ञा-
सितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [क्व] पुं, (अनु + युज् + क्त्वा ।) मृत-
काध्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ॥
अनुयोगकृत्, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं हन्तति
किञ्चित्, अनुयोग + कृत् + क्तिप् ।) आचार्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रश्नः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, त्रि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + ण्यर्थे ल्युट् ।) निन्दार्हं । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुजधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
जिज्ञास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधिः”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रज्ज् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् मृते विरक्तो दूषणानि च” ।

इत्यङ्कटः ॥

अनु

अनुरङ्गनं, स्त्री, (अनु + रङ्ग + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । हर्षजननं । यथा,—विन्नेषामनु-
रङ्गनेन जनयश्चानन्दमिन्दोदरेति जनयदेवः ।
(प्रीतिजननं । आजादनं । आराधनं । “युक्तः
प्रजानामनुरङ्गने स्यात्तस्मात् यशो यत् परमं धनं
वः” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, चि, (अनु + रत् + कर्त्तरि क्तः ।) अनु-
रागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्वरम-
धातोः कर्त्तरि क्तः ।
“अनुरतमन्वये शान्तं सूक्ष्मभाषिणम्” ।
इति भारते ।)

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रत् + भावे क्तिन् ।) अनु-
रागः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुरागः, पुं, (अनु + रङ्ग + भावे घञ् ।) प्रीतिः ।
आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-
तिः ४ । इति हेमचन्द्रः ।
“कण्टकितेन प्रययति मय्यनुरागं कपोलेन” ।
इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [नृ] चि, (अनु + रङ्ग + कर्त्तरि घिनुण
कुत्वं निपातनात् गलोपञ्च ।) अनुरागविशिष्टः ।
अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ।

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखामनुगता, कुगति-
प्राप्यइति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षरं ।
तस्या रूपं । सर्पाक्षतिसप्ततारामयं । इति कालि-
दासः । “वर्णिनिमताराचतुष्टयात्मक” । इति
योगिकाटीका । अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र
जातफलं । यथा,—

“सत्वीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जेता रिपूणाञ्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्पत्समादौ विविधौ भवेतां” ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अनुरूपः, चि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्य-
रूपः । सदृशः । यथा,—

“देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले” ।
इति रामायणं । (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यामात्मनुरूपायामात्मजमसमुत्सुकः” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुरोधः, पुं, (अनु + रध् + घञ् ।) आराधा-
देरिष्टसम्पादनं । उपरोधः । (“तदनुरोधात्
कठोरगर्भमपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजन-
स्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः ।
अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ।

अनुतापः, पुं, (अनु वारं वारं क्षपणं, अनु + क्षप् +
भावे घञ् ।) पुनः पुनः क्षपणं । पुनर्वाक्तिः ।
इत्यमरः ।

अनुलोपनं, स्त्री, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) पात्रे
गन्धद्रव्यादिलोपनं । तद्द्रव्यञ्च । तस्य गुणाः ।
प्रीत्योजःशुक्लवृद्धिकारिणं । घर्म्मदौर्गन्धतन्हा-
तापश्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः । (“निर-
स्तमाख्याभरणानुलोपनाः” । इति ऋतुसंहारे ।)
अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यय-

अनु

वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविक्रमः । यथा,—
“वर्षमाणा समाख्याता अनुलोमविक्रमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं । (क्रमानुगतः । अनु-
कूलः ।

“जङ्गलप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालवधे ।)

अनुलोमजः, चि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः,
अनुलोम + जन + ङ, उपपदसमासः) । अनु-
लोमजातः । अप्रतिक्रमजः । यथा । ब्राह्मणात्
क्षत्रियागर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः ।
इत्यादि उत्तमादधमायां जातः । यथा,—
“सङ्गोर्गयोगयो ये तु प्रतिक्रमोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ।
इति मनुः ।

अनुवत्सरः, पुं, (अनुकूलोवत्सरः, रागादिविशेषाय ।)
वर्षः । इति हेमचन्द्रः । संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-
वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं ।
शुक्राब्दात् पञ्चभिर्हृते यः शेषस्तिष्ठति तेन
एकादिक्रमेण सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्वकवत्सर-
संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासतत्त्वं ।

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनु-
रोधः । इत्यमरः । व्याकरणमते पूर्व्वलक्षणा-
स्थितपदादेरनुवृत्तिः । (पञ्चादुगमनं । अनुसरणं ।
“इदानीं तदाद्यानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हि-
तोपदेशः ।)

अनुवाकः, पुं, (अनुवृत्ते अनु + वच् + घञ्, कुत्वं ।)
अनुगृह्यजुःसामसमूहः । इत्यमरः । वेदविशेषः ।
इति सुभूतिः । (“जेतुं जैत्रायणं खलु जपन् सूक्त-
सामानुवाकान्” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) कुत्सितार्थवाक्यं ।
इति शब्दरत्नावली । पुनर्वाक्तिः । उक्तस्य पुनः-
क्षपणं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्गानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ।
इति शुद्धितत्त्वटीका । वाच्यारम्भनमात्रं । यथा,—
“विनानुवादं न च तन्मनीषितं
सम्यग्धृतस्यक्तमुपादत् एमान्” ।
इति श्रीभागवतं ।

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट् ।)
क्षेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः । क्षेहवृत्तिः ।
यथा,—

“अथानुवासनं क्षेहवृत्तिधूपनयोरपि” ।
इति मेदिनी ।
“दिधा वृत्तिः परिश्रेयो विरूहश्चानुवासनं ।
कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् क्षेहाद्यैरनुवासनं” ।
इति वैद्यकं ।

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् । अनुवर्त्तनं ।
अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याकरणमते,—
“पूर्व्वलक्षितपदस्य परस्मैधूपस्थितिः” । तत्प-
र्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—
“सिंहावलीकितारुण्य मय्युक्तमितिरेव च ।
गङ्गाश्रोत इति स्थितः अधिकारास्त्रयो मताः” ।

अनु

सिंहावलीकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात्
दान्त इति पदस्य ऋष्यगिर्यन्तेधूपस्थितिः ।
मय्युक्तमितिरेव च । टा भिस् छे छत्तीत्यस्मात्
अन इति पदस्य आक्षिप्तमभवीत्यपोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । केः सि औ नसित्वस्मात्
शेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेधूपस्थितिः । इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः । (अनुवर्त्तनं । अनु-
सरणं । अनुमोदनं । अनुरङ्गनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्धतं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुंशुभस्ये” ।
इति कुमारसम्भवे । अनुसरणं । “यासां सत्यपि
सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।
“कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि अनुशिक्षितं वक्ष्ये” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजनं, स्त्री, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनु-
व्रज्या । गृहागतानां शिष्टाणां गमनसमये किय-
ददूरपर्यन्तपञ्चाङ्गमनुरूपशिष्टाचारः । आग वा-
ङ्मन इति भाषा । यथा,—
“आयान्तमयतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्” ।
इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ।

अनुश्रयः, पुं, (अनु + श्रि + भावे अच्, श्रयं हस्त-
मनुगतः प्रादिसमासः, हस्तानुगते चि ।) दीर्घ-
हेषः । पूर्व्ववैरता । अनुतापः । इत्यमरः । (“अनु-
श्रयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुश्रयदुःखायेदं
हतहृदयं सम्भति विबुद्धम्” । इति शाकुन्तले ।)
हेषः । अनुबन्धः । इति मेदिनी । (क्रोधः । पञ्चा-
त्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
“क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः स्वामिपालयोः” ।
इति मनुः ।)

अनुश्रयाना, स्त्री, (अनु + श्रि + श्रानच्, अनुताप-
कर्त्तरि चि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः ।
तस्या लक्षणं । इष्टहानिजनितानुतापवती । सा
त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघट्टनेन १ भावि-
सङ्केतस्थानाभावशङ्कया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने
भर्तृगमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ।

अनुश्रयी, स्त्री, (अनुश्रयते अनुतप्यतेऽनया, अनु +
श्री + अच्, गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्ररोगान्त-
र्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।

यथा,—
“गम्भीरामल्पसंरम्भां सर्वशामुपरिस्थितां ।
पादस्थानुश्रयीं तान्त्विद्यादन्तःप्रपाकिनीं” ।
इति माधवकरः । तत्रिचित्सा यथा,—
“हरेदनुश्रयीं वैद्यः क्रियया क्षेपविद्रधेः” ।
इति भावप्रकाशः ।

अनुश्रयी, [नृ] चि, (अनु + श्री + इति ।) दम्ब-
वत्प्रणामैश्चरणमूले श्रेते यः । यथा । “यं संपद्य
जहात्यजामनुश्रयीं सुप्तः कुलायं यथा” । इति
श्रीभागवतं । (अन्वर्थमासक्तः । अनुरक्तः । पञ्चा-
त्तापयुक्तः । अनुश्रोचनपरः ।)

अनुश्ररः, पुं, (अनुश्रुत्याति हिनस्ति, अनु + श्र +
पञ्चाद्यच् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ।

अनु

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आ-
देशः । आशा । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आनुशातानुशासनम्” ।

इति श्रीभागवतम् ॥ अन्त्यादनं । यथा नामलिङ्गानु-
शासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।

“अहिंसैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।

इति मनुः ।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु प्रौढः पुन्येन शीलनमभ्यासः,
अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
सुष्ठुः श्रेयसं । यथा,—

“आनुकूल्येन ज्ञानानुशीलनं भक्तिवत्तमा” ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)

अनुशोचना । तत्पर्यायः । मनुः २ श्लोकः ३
शुक् ४ । इति जटाधरः ॥

अनुबन्धः, पुं, (अनु + सन् + भावे घञ् ।) कारक्यं ।
दया । इति हलायुधः ॥ एकत्रान्वितपदस्यान्य-
त्रान्वयः । यथा । कोबोबलक्षपप्रकृतमित्यादौ
बलान्वितापकृतस्य कोबोबलः । न्याये उपनय-
स्यावस्यस्य निगमनेऽनुबन्धः । यथा । बह्व्याप्य-
धूमवांश्चायं तस्मादङ्गिमान् । प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन
प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—

“निष्क्रियां तथा चान्येऽनुबन्धकणां श्रुतिं” ।

इति स्मृतिः ॥

अनुकम्प, [म्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया,
अनु + कम् + क्तिप् घञ् ।) सरस्वती । इति
शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कन्दः । सा तु
समाहंसमविषममृष्टभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य
प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।

“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठन्तु पादानां शेषेऽन्ययो मतः” ॥

इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रस्ताराः २५६ । इति
पिङ्गलः ॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्मो-
त्थः । करणं । यथा,—

“क्षता श्रीभवदेवेन कर्मोनुष्ठानप्रवृत्तिः” ।

(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-
रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं ।
वर्णा ।

“उपपत्तिपरित्यागशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

“अस्य निवृत्तमनुष्ठानं सत्यं कुर्यादतश्चित्” ।

इति मनुः । शास्त्रविहितकर्तव्यादिसम्पादनम् ।

“किन्त्वनुष्ठाननियतं स्नातन्ममपकर्षति” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अनुष्ठानं, स्त्री, (न उष्ठानं, नञ्समासः ।) उत्पन्नं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुष्ठानं, त्रि, (न उष्ठानं, नञ्समासः ।) अनुसः ।
इत्यमरः ॥ अनुभिन्नः । शीतलः । बह्व्रीहौ तु
अनुष्ठानः ॥

अनुष्ठानवहिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वहिव, कर्म-
धारकः ।) नीलवर्णा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनु

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।)
अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकायाः अनुसन्धानवहा-
दिति काव्यप्रकाशः ॥

अनुसारः, पुं, (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—

“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।

इति वैद्यकसुखबोधः ॥

अनुहारः, पुं, (अनु + ह + घञ् ।) अनुकारः । सदृशी-
करणं । सदृशरूपवेषभाषाद्याविव्हरणं । इत्य-
मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तद्रूपानुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणं क्षणे वीक्षायामथयीभावः ।)
प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य
वीक्षार्थानुपसर्गेणाथयीभावसमासः ॥

अनुकं, स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्षादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।
इति मेदिनी ॥

अनुकः, पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्क्षादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥
(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।

“अनुकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।

इति मेदिनी ।)

अनुचानः, पुं, (अनु + च् + लिट् तस्य कानच् ।)
साङ्गवेदविचक्षणः । शिक्षादिषडङ्गसहितवेद-
वेत्ता । इत्यमरः ॥

(“इदमृचुर्नूचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनुचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् ।
वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना
साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी ॥

(साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनुचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणोः” ।

इति मेदिनी ॥

शिक्षाकल्पादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
“इदमृचुर्नूचानाः प्रीतिकण्ठकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनुपः, त्रि, (वह + कर्मणि क्तः संप्रसारणं ततो
नञ्समासः ।) अविवहितः । आहवङ् इति
भाषा । यथा,—

“परिवेत्तानुजोऽनुपे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्” ।

इत्यमरः ॥

अनुपः, त्रि, (अनु + वद् + क्त्वं संप्रसारणं ।) अनु-
वायं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋक्समर्थं । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

अनुपं, त्रि (न ऊर्णं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं ।
पूर्णं । इति जटाधरः ॥ (अहीनः । अन्यूनः ।
“इमाननूनां सुरमेरवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनु

अनूपकं, त्रि, (न ऊर्णं, नञ्समासः, ततः सार्थं कन् ।)
सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥

अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽनू, समासान्त अच्,
अस्य उत्वं ।) जलजडकदेशः । जलप्लावितस्थानं ।
तत्पर्यायः । जलप्रायं २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।
शीतलत्वं । क्षिग्धत्वं । वातक्षेपकारित्वं । गुह्यत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुह्यत्वं ॥
घनत्वं । पिच्छित्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं ।

क्षिग्धत्वं । अभिनाशित्वं । प्रमेहजलजडक्षीप-
दच्छर्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽनू, प्रादिभ्यो घातुणस्य
वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चिन्ति बह्व्रीहिः) महिषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलजडकः ।
बह्वृच्युक्तः । “अनूपो महिषे मान्वाप्रायदेशे तु
वाच्यवत्” । इति मेदिनी ॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप +
जन् + ङः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।)
जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—

“नदीपत्तलशैलाद्यफलोत्पलकुलैर्युतः ।

हंससारसकारशङ्खकवाकादिसेवितः ॥

सरोवराहमहिषवहरोहिजुलाकुलः ।

प्रभूतद्रुमसुखाह्यो नानाशयफलान्वितः ॥

अनेकशालिकेदारकदलीपुत्रविभूषितः ।

अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातसंशयमथार्त्तिमान्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अनूरः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) दूर्यसारथिः ।
अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरुहीनः ।) ॥

अनूरसारथिः, पुं, (अनूरः अरुणः सारथिः रथ-
चालको यस्य सः ।) दूर्यः । यथा,—

“गतं तिरस्त्रीमनूरसारथेः” ।

इति माघः ॥

अनुजः, त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-
रलः । शूठः । इत्यमरः ॥

(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनुजः” ।

इति मनुः ।)

अनुगी, [न्] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि
ऋणी, नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—

“एकमप्यक्षरं यस्य गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

एधिष्यां नास्ति तद्गुरुं यद्वत्त्वा सोऽनुगी भवेत्” ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा

यक्ष उवाच ।

“को भोदते किमाश्चर्यकः प्रप्याः का च वार्त्तिकः ।

वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

“पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा प्राक्तं पश्यति खे महे ।

अनुगी चापवासी च स वारिष्ठर भोदते ॥

अहन्वाहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाकये ।

शेषाः स्मिरन्मिच्छन्ति किमाश्चर्यमतामरं ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः अतव्यो विभिन्ना

नैको मुनिर्वैद्य मत्तं प्रसाधं ।

अने

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाक्षे
सुखीभिर्ना राषिर्दिवेननेन ।
मासर्तुर्द्विर्पदिष्टदृजेन
भूतानि कालः प्रपद्यते वासां ॥
इति सुमाह्वितमहामारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः ॥ अथ च ।
“देवानामन्तःको जन्तुर्धर्मवति मानवः” ।
इत्यादि श्रुतत्वं ।
अन्तः, स्त्री, (न न्तं जन्तुसमासः ।) कृषिः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वन्तं न
प्रापजनकं । यथा,—
“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणाद्ये सर्वधनपहारे ।
विप्रस्य चार्थं ह्यन्तं वदेत
यश्चाहताम्योद्धरमातकानि” ॥
इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनं ॥
अनेकं, चि, (एकस्मात् अन्यत् जन्तुसमासः ।) एक-
त्वान्तरिक्षस्थानं तद्विशिष्टं । बज्ज । यथा,—
“अनेकराज्यरथान्सङ्गुलं” ।
इति भारविः ॥
अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + ङः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बज्जजाते चि ॥
अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । बज्जधा । यथा,—
“पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढानां नैव धोष्ठ्यनेकधा” ॥
इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि कश्चित्प्रयोगः ॥
अनेकपः, पुं, (अनेककाभ्यां मुखशृङ्गाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥
अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) बज्जनिगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टकत्वादिति ३ एकत्वान्यसङ्गा ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
“संयोगश्च वियोगश्च सङ्गा द्विष्टकत्वात् ।
द्विष्टकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ।
अनेकमूकः, चि, (नास्ति शब्दः वधिरः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शठः ।
अतिवाग्महीनः । इति मेदिनी । काका बोवा
इति भाषा ।
अनेकः, [स्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + अस्तु
प्रबोद्धादित्वात् हन् खाने शब्दादेशः, ततः
सौकृते अण्छादेशः ।) काकः । समयः । इत्यमरः ॥
“तस्मात्स्यसितिके मोहमिदमेव प्रतीक्ष्यः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।
अनेकं, स्त्री, (न एक नावे अण् ।) श्रेष्ठाभावः । अने-

अन्त

कता । एकस्य भावः श्रेष्ठं यन्मात्रजन्मसः ॥
अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
अनोकहः, पुं, (अनसः शकटस्य अकं गमनं बद्धी-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + ङः ।) हस्तः ।
इत्यमरः ॥
“एकसुषारैर्गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्बितपुष्पगन्धी” ।
इति रघुवंशे ।
अनूच उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे बोपदेवः ॥
अनूच उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अस्त्रिवा अङ्गुली । स्त्रियोक्तिर-
अङ्गुली । इति दुर्गादासः ॥
अनूच क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह
विशेषणं । क अस्त्रयति बुद्धिं सुधीः । विज्ञानयो-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अनूच उ ध नि व्यक्तौ । गतौ । अन्तरे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अस्त्रियति अङ्गुलि । ध अनङ्गि ।
नि अङ्गोक्ति । व्यक्तिः स्फटीकरणं ।
“शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
यन्निष्क कालजितयेऽपि योग्यतां” ।
इति माघः ॥ अनङ्गि गात्रं तैलेन जगः । इति
दुर्गादासः ॥
अन्तं, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । जघन्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥
अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अन्तः, चि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥
अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मधारयः, कृ + करणे ल्युट् ।) अन्तरिक्षं ।
धोन्त्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदाग्रामचतुष्टयं,
यथा,—
“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्भः स्मरणं विषया अमी” ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्विधा,—“मिहितैस्तु
तैः अन्तःकरणैर्भवेत् स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्य-
सत्त्वगैर्मिहितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)
“अनुभूतोऽप्यस्य दयार्ज्जुभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विश्रुतैः” ।
इति रघुवंशे ।
अन्तःकुटिणः, पुं, (अन्तरश्चन्तरे कुटिणः वक्रः ।)
शङ्कुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिणान्तःकरणे चि ॥
अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं गृहं, कर्म-
धारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ मुहान्तः ४ । इत्यमरः ॥
अन्तःपुरादयो राजदारेभ्यो तादृश्यात् वर्तन्ते ।

अन्त

यथा । “मुहान्तसम्भोगनितान्तुष्टे” । इति
गैवधम् । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येन ददाति
वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ॥
अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्तकः,
बद्धीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तज्ज-
क्ष्यं यथा,—
“बद्धः कुलोद्भूतः शङ्कुः प्रितपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तपोयुते” ॥
इति युक्तिकथनम् ॥
अन्तःसत्ता, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राप्ती सारो वा
यस्याः सत्ता, स्त्रियां टाप् ।) भक्ष्यातकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरुदरमध्ये सत्त्वं
प्राप्ती यस्याः सत्ता ॥
अन्तःस्तेदः, पुं, (अन्तः मध्ये स्तेदः मदजनं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे क्तिच् ततो ग्वुल् ।) यमः । इत्यमरः ॥
“अविप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्षुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।
अन्तगः, चि, (अन्तं पार्श्वं गच्छति, अन्त + गम् + ङः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोप्राज्ञाः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामपर्वणं ॥ अन्तः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥
अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चमर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥
(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अयभागेन ।
“वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)
अन्तर, व्य, (अम् + अण् तुङागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥
अन्तरं, स्त्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । द्विजं । आत्मीयः । विना ।
वहिः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥*॥ अवकाशे यथा । “मृगालसूक्ष्मात्तरमप्य-
लभ्यं” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु” ॥ परिधाने यथा ।
अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ
यथा, “वर्षतान्तरितो रविः” ॥ भेदे यथा,—
“यदन्तरं सर्वपञ्चैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैरतेययोः” ।
इति रामायणं ॥ तादर्थ्यं यथा । त्वामन्तरेण कृतं
मृष्टीतं त्वदर्थमिच्छामि ॥ इति यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमन्तरो मम” ॥
विनार्थे यथा । “हरे त्वदाकोकमन्तरेण” ॥
वहिरर्थे यथा । अन्तरे अस्माकमस्मा वाह्या
इत्यर्थः । अवसरे यथा । “अचान्तरे च कुलटा
कुलवर्त्मपातेत्यदि” ॥ मध्ये यथा । “अवसोर-
न्तरे जातः वर्त्मताः प्ररितो मुनः” ॥ सदृशे

अन्त

यथा “इकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, चि, (अन्तः सदृशं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी षट्ककलूयनेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति कालिदासः ॥

अन्तरा, य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

“न ब्रह्मणः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तग” ।

इति रामायणे । मध्यं । निवृत्तं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं यति, अन्त + इन्
+ अय्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि श्रुतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।

अन्तरालं, स्त्री, (अन्तरा मध्यं नाति, अन्तरा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

“मुञ्जरान्तरालमुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृशा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गान्तराले” । इति पद्यमाला ॥

अन्तरालकं, स्त्री, (अन्तराल + स्वार्थे कन् ।)
अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, चि, (अन्तरं इत्तं प्राप्तं द्वितीयातत्,
अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-
कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । अवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रष्टव्यं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अवकलिताङ्गः । वाक् इति भाषा । इति लोका-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि गन्तवाणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः । अन्त-
रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति कान्दसं । इत्यमरटीकायां
पुरुषोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥

“अन्तरिक्षगतं चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।
इति मनुः ।

अन्तरीपं, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तः अः, इन्तरपसर्गेभ्य इति अपर्हदादेशः ।)
दोषं । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तरं
+ यः तस्य ईयः ।) अधोवस्त्रं । परिधानवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

“नाभौ घृतश्च यदस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अष्टिमुभयोस्तयोः” ॥

इत्येवं कक्षमं)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि गन्तवाणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।)
गगनं । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तरात् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजनं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जनं

अन्त

बद्धीतत् ।) आकाशजनं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, य (अन्तरेति अन्तर + इय् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, य (अन्तरेति अन्तर + इय् + यः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । अति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्गा, चि, (अन्तर्मध्ये गङ्गाः ग्रीवाप्रदेशजातगण-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“काव्यान्तर्गङ्गभूता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥

अन्तर्गतं, चि, (अन्तः अन्तर्करणात् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विस्मृतं । मध्यप्राप्तं ।

इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतश्च ये ग्रामे” । इति मनुः ॥

“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । आभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।

अन्तःकरणस्यः । “अन्तर्गतप्रार्थनमनिकस्यं” ।

इति शाकुन्तले ।

“आकारैरिष्टितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।

अन्तर्गृहं, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अव्ययीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोशशब्दार्थे अमरः ॥ घरेण
भित्त इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावश्रवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।

वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥

पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति” ।

इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गठं, स्त्री, (गठस्य उदरस्य मध्ये अव्ययी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्दहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
नेन, अन्तर + दध् + कणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दाहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्नापः) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा + भावे
अङ् स्त्रियां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दगतावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ अथवा ३ अन्तर्ज्ञिः ४

अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८

कृदनं ९ । इत्यमरः ॥

“अन्तर्ज्ञानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतव्यता तथा”

इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + धा + भावे क्ति ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्द्वारमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहाभ्यन्तरद्वारं । गृहा-
भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जालद्वारं वा । इति खामी ॥

तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पद्मद्वारं

अन्त

खड्गिकाद्वारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं पद्मद्वारं तदुच्यते” ।

इति शबरखामी ॥

अन्तर्भूतः, चि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुह्यीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-
रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पद्मपुराणे माधमाहात्म्यं ॥

अन्तर्भनाः, [स्] चि, (वाक्काव्यापारमन्यतया अन्त-
र्गमनः चेतो यस्य सः ।) दुर्भनाः । विमनाः ।

आकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्धामी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर +
यम् + णिच् + उपपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४

पुरुषः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विशु-

द्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-

सारः ॥ मनोगतश्चेति चि ॥

“अन्तराविश्य भूतानि यो विभर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्धामीश्वरः साक्षात् पातु नो यदृशे स्फटम्” ।

अन्तर्वेशिकः, पुं, (वंशः स्वावलम्बनयष्टिर्विद्यतेऽस्य,

वंश + ठक् तस्य इकः, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः

यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिकृतः ।

अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्वर्त्तनी, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते

ऽस्याः, अन्तर + मनुप्, अन्तर्वर्त्तयितवतोर्गुक्

इति डीप्नुगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वर्त्तनी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोषादशङ्काविव क्षितिः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्वर्त्तनः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् यमयति उद्गार-

यति अन्तर + वम् + णिच् + इक् छयादिभ्य

इति बाहुल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्वाणि, चि, (अन्तः अन्तःकरणे वागी शास्त्र-

विहिता वाक् यस्य सः, ऋस् ।) शास्त्रवित् ।

शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेश,

अन्तर + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्वेदी, स्त्री, (अन्तः एष्वीमध्यस्थतया वेदीव ।

अन्तर्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदियं च देशे सः ।)

ब्रह्मावर्त्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-

प्रयागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । दोषाव इति पश्चिम-

देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शृङ्गखनी २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्हसः, पुं, (अन्तरस्थकोदासः हस्यः ।) अत्यक्त-

हसः । गङ्गाहस्यं । तत्पर्यायः । उदङ्गनं २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सदति चि ॥ “ततोऽन्तर्हसविका-

समुखः स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।

“सान्तर्हसं कथितमसङ्गतं एच्छतश्च त्वया मे” ।

इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तिर्हितं, जि, (अन्तर् + घा + क्तः ।) कुक्कायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ दंडं ३ आहतं ४ संबतं ५ पिहितं ६ कर्म ७ अगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तिर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे दृष्टिं न मन्दयति संस्मर-णीयशोभा” । इति शाकुन्तले ।)

अन्तिवासी, [न्] पुं, (अन्तेऽधोऽनुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + शिनि उपपदसमासः ।) अन्तिवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तिशय्या, स्त्री, (अन्त्या नाशाय शय्या शयनं शी + भावे कप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । प्रसन्नानं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तिशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकामने” । इति मेदिनी ।)

अन्तिवशायी, [न्] पुं, (अन्ते नीचजातितया ग्राम-सीमायामवशते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + शिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यते-ऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाचोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेभ्यः ।) समीपे य । यथा । “मुग्धप्रभोत-वदुपेयतुर्गन्तिमात्रोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, जि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्ति-कस्थ” । “स्वसि मृदुकर्णान्तिकचरः” । इति शाकुन्तले । “ननु मां प्रापय पथरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, जि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तमः ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेद्विष्ठः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तिकतमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अभिनेतृसामीप्य-मस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाचोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । शातलानामौषधं । इति मे-दिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याश्च नाचोक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” । इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, पुं, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, बद्धीतत्पुण्यः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावल-म्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, जि, (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अजातमृतसूत्राणां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सङ्घातं दुःखकराबाधावन्तिमस्तु पदे पदे” । इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] पुं, (अन्ते विद्यामधोऽनुमध्यापक-समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यङ्क, अन्त + वस् + शिनि ।) शिष्यः ।

(“क्षत्रान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी जवोऽभिवादयते” ।

इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-स्थायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागर-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्या, जि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

“असङ्ख्यपीडं भगवन् अन्त्यमन्त्यमेव हि मे” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, पुं, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, पुं, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ङः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-जातयः । यथा,—

“रजकस्पर्शकारश्च नटो वरुड एव च ।

केवर्तमेदभिज्ञाश्च समेते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥

इति यमवचनं ॥ जघन्ये जि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पुं, (अन्त्यं ब्राह्मणदक्षिणविश्रां-जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णाः । शूद्रः । इति ग्ल्हावली ॥

(“प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः” ।

इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, पुं, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापस्तम्बः ।

“अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेद्मनि ।

स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशेषधनं ॥

चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशेषधनं ।

प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदृष्टये ॥

यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं क्षुण्णं तेषां विनिर्दिष्टेत् ।

तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामङ्गं विधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म-धारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, पुं, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्त्याः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + शिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा सुतो वैदेहकक्षथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥

इति अङ्गिराः ॥ (निषादक्षियां चण्डालजातो मुद्गापराश्च इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादक्षी तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । प्रसन्नानगोचरं सुते बाह्यानामपि गृहीतम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहादि-रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः” ।

इति शुद्धितत्त्वप्रतिष्ठायां स्मार्त्तमट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र

लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदुक्त-प्रवृत्तिद्वयं हिः प्रक्षाल्य शेषान्यां दिशि सुखि-प्रचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

वामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुली-कायां दक्षिणश्रवां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि

रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिस्रान् प्रक्षिप्य । ॐ असुकगोत्रप्रेतासुकदेवशर्मन्नेनित्य इत्या-स्तीर्थकुशोपरि सतिजज्जनावनेजयेत् । तत-

स्तिलमधुघृतादिभिर्भक्षं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्या-सुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मणः एतत् प्रथम-

पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ असुक-

गोत्रप्रेतासुकदेवशर्मन्नेतत्ते ऊर्ध्वातन्तुमयं वासः । ततः क्षामभ्यग्नयपात्रे जलाङ्गलिं पिण्डसमीपे

स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाक्पथ्यन्तं पिण्डं पथ्यंस्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-

दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्युक्तचूड़ोपनयनां अनूक्तन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनैति शेषः । एवं

क्षतचूड़ानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-दानं । उपनयनकाले आगते त्वत्तोपनयनां

दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊर्ध्वस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । राजा-

वाचम्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-जानुः त्रिकाण्डिकोपरि भ्यग्नयपात्रे उदकं तथा

प्राजान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताञ्च स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं

दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-

पिण्डे भ्यग्नयपात्रद्वये जलाङ्गलिद्वयं । तृतीयादि-पिण्डे पात्रादिद्वयः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-

त्राण्यङ्गलयश्च तावन्ति । अष्टाशौचप्रथमदिने पिण्डानां चयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्तयस्तयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-

थमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः । द्वितीयचतु-र्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वारः । षडहाशौचे द्वि-तीयचतुर्थदिनयोस्तयस्तयः । शेषेमेकैकः । सप्ता-

हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-

मेकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ द्वौ । शेषेमेकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने

द्वौ । शेषेमेकैकः । पन्ध्रिबीडहाशौचयोक्त

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिष्टाः । द्वादशा-
हान्त्रौचै नवदिनेषु नवविष्टाः । शेषदिने दशमः ।
सद्यः शौचैकादशोरेकादश एव दशपिष्टाः । अष्टौ-
चान्तमन्त्रे पिष्टो देशः राजावपि ॥ * ॥

गङ्गाबन्धुविप्रचोपयोगस्तु । ततः आत्मा-
बन्ध उदङ्मुखः कुशलयजनान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
क्त्यं आत्मानुकोवादि अमुकस्य एतदस्थिसम-
संस्थकवर्षचङ्कावच्छिन्नसर्गाधिकरयकमहीय-
मानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्थिसखानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्कल्पापसंयं कृत्वास्त्रीनि पञ्चगव्येन
सिद्धा हिरण्यमध्याज्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु भूमिराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्थि प्रक्षि-
येत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्यं वृद्धा दक्षि-
णामुत्तुजेत् । इति युद्धितत्त्वं ॥ * ॥ किञ्च श्रुतातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृगमये” ।
पारस्करः । मृगमये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यसि निदधुः । प्रेताश्च खाहीत्युदकं पिब चेदं
क्षीरं । इदं राजाविति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वमविनाशनं” ॥
देवजानीये कारिकायां ।
“तत्र प्रेतोपज्ञतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्वात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रञ्च मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तसुष्टिञ्च निर्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बध्य धरित्र्यां पिठयश्चवत्” ॥
इति निर्णयसिद्धौ ५ पश्चिच्छेदः ।

अन्नं, स्त्री, (अन्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अति बन्धने
करणे इन् ।) पुरीतत् । इत्यमरः ॥ अत्तुडी
(अत्तु इति भाषा । अत्तु इति ख्यातः देहबन्धको
नाडीभेदः ।

उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पंसामन्त्राणि सूरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्नवृद्धिः, स्त्री, पुं, (अन्नजन्या वृद्धिः, शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः सध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तद्भिदानादि यथा,—

“वातकोपिभिराहारैः प्रीततोयावगाहनैः ।
धारणं रजभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभजैः क्षोभितान्यैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
यवनो द्विगुणीकृत्य स्त्रिविंशदधो नयेत् ॥
कुर्वाद्यंस्तगसन्धिस्यो यस्याभं श्रवणं तदा” ।
धारणं उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विषमाङ्गप्रवर्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनं” ।

अन्यानि क्षोभजानि च बलवद्विग्रहकटोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः सन्दृश्य सञ्चालितः
यवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं द्विगुणीकृत्य स्त्रिविंश-
दधो नयेत् । तदा वंक्षसन्धिस्यः सन् वंक्षस-

सन्धौ यन्त्रिरूपं श्रवणं कुर्वात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्नवृद्धेरवस्थामाह ।

“उपेक्षमागस्य मरुद्वृद्धि-
माध्मानवक् स्तम्भवतोऽप्युर्ध्वं ।
स योद्धितोऽन्तः स्तम्भान् प्रयाति
प्रध्मापयमेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्षमागस्य वृद्धिमित्यर्थः । मरुद्वृद्धिं सुष्क-
वृद्धिं । आध्मानवक् स्तम्भवतोऽप्युर्ध्वं । तत्रा-
ध्मानमुदरे वक् वृद्धयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद-
युक्तां कुर्वात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्नं द्विगुणमादाय वातो नयति वंक्षसं ।
वंक्षसात्तज्जा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥
स मुष्कवृद्धिः । अन्नः उदरे प्रध्मापयन् आग-
मनमार्गमुष्कूनं कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्नावयवस्त्रिष्टाभ्युष्कयोर्वान्तसञ्चयात् ।
स्यादन्तवृद्धिः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतः” ॥

स जोषक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातवृद्धि-
समाकृतः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्माह ।

“अत्यभिर्धन्दिगुर्वन्मुष्कपूतान्मिषाशनात् ।
करोति यन्त्रिष्वक्ष्येयं दोषो वंक्षसन्धिसु ॥
ज्वरशूलफासदाहं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥

अथ वृद्धिचिकित्सा ।

“वृद्धावत्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।
येमाघातं पृष्ठयागं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥
वातवृद्धौ पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुद्वयसम्भवं ॥
गुग्गुल्वेरुद्वयं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं जयत्यासु चिरकालानुबन्धिनीं ॥
पित्तयन्त्रिष्वक्ष्येयं पित्तवृद्धिसुपाचरेत् ।
जलौकाभिर्हरेद्वृद्धौ पित्तसमुद्भवे ॥
चन्दनं मधुकं पद्मशुशीरं नीलमुत्पलं ॥
क्षीरपित्तप्रलेपेन दाहशोथरजपापहं ॥
त्रिकटुः त्रिफलाक्कायं सत्तारं लवणं पिबेत् ।
विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिविनाशनं ॥
लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं खेदनं रुद्धमेव च ।
परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥
मुज्जुम्ज्जर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥
शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पित्तहृत् तथा ।
पित्तवृद्धिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥
खेदोमेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरौ विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णमूत्रसंयुतैः ॥
संक्षेपं मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सीवन्थाः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वौहिमुखेन वै ॥
मुष्कशोथमगच्छन्त्यामन्नवृद्धौ विचक्ष्यतः” ।
ग्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस्-
वत्यां ॥

“तैलमेरुद्वयं पीत्वा बजासिद्धं पयोन्वितं ।
आध्मानशूलोपचितामन्नवृद्धिं जयेन्नरः ॥
रास्त्रायक्यमृतैरुद्वेगवारजवधरोक्षुरैः ।
पटोलेन वृषेष्वापि विधिना विहितं कृतं ॥

वदुतैलेन संयुक्तमन्नवृद्धिं अपोहति” ।

रास्त्रादिक्कायः ॥ * ॥

“गन्धर्वहस्तैलेन वृषेष्वापि युतं पिबेत् ।
विशालामूलजं मूत्रं वृद्धिं कृत्वाप्तं संशयः” ॥

विशाला इन्द्रवाहणी ॥ * ॥

“वधासर्वपक्ष्मणेन प्रलेपः शोथनाशनः ।
शिरुत्पत्तसर्वपेः पिष्टैः शोथक्षेपानिकायहः ॥
मुज्जुतं द्विधागन्धं मृतायेतानि योजयेत् ।
लोहं रक्तं तथा ताम्रं कांक्षकाथ विशोषितं ॥
ताणकं तुल्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥
त्रिकटु त्रिफला चयं विषुक्कं वृद्धदारकं ॥
कर्षूरं मागधीमूलं पाठां सङ्घुषां वचां ।
एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपक्वकं ॥
एलादिसमभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।
कषायेण हरीतक्या वटिकां टङ्कसम्भितां ॥
एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेद्वारिणा सह ।
अथ वृद्धिः साध्योऽपि तस्य नश्यति सत्वरं” ॥
वृद्धिवाधिकावटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।
“भृष्टक्षैरुद्धतैलेन शम्यक् कल्पोऽभयामवः ।
क्षुब्धासैन्यवसंयुक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥
अजाजीह्वुषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितं ।
काष्ठीकेन तु संपिष्टं तक्षपो ब्रह्मजित् परः” ॥
गोमेदं पत्रं । तथा च निर्घण्टौ ध्वन्तरिः ।
“पत्रं हलाक्यं रामं गोमेदं वसनाक्यं” ।
इति वृद्धिब्रह्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिका, स्त्री, (अन्यते नाशाय ज्येष्ठभगिनोत्वं
सम्भ्राति, अदि + एवल् स्त्रियां टाप् । नाशोक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्तिका ।
धुक्ती । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ सुक्ता
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उग्राङ्ल्यात् ।) हस्तिनिगडः । अर्द्धया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकः, पुं, (अन्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उग्राङ्ल, ततः स्वार्थे कन् ।) हस्तिपादबन्धन-
तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दुः, स्त्री, (अन्यते बध्यतेऽनेन, अदि + उग्राङ्ल ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादबन्धन-
कौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । मल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
मेदिनी ॥ (निगडः । इत्यमरः । बन्धनरज्जुः ।
अन्दुः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
मेदिनी ।)

अन्दुकः, पुं, (अन्दु + स्वार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पक्षे केह्य इति ऋक्साभावः । स्वार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्प्रवचनान्यतिकांमन्ति इति ऐङ्
मन्यथा अन्दुका इति स्यात् ।) अन्दुः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ अन्धत् कृच्छये । इति
काविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्धदृष्टि

अन्ध

विधाते सुरादि चेट् ।) दृक्क्षयो वृद्धिरिति-
भावः । तेनाक्षमकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभीति-
श्रयनकोडाभिव्यक्त्यायत्तध्यानमोगतिस्थिति-
जराक्षयाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
स्यातिक्षरोन्मादके युद्धिखेदपलायनभ्रममग्नौ
शान्तौ कुतौ मज्जने ॥ कुतौ जागरणोपवक्रगम-
नोत्साहे नृतौ संशये क्षाणौ मन्दगतौ च दन्ध-
पतने चेटाक्षयौ रोदने । दृष्टौ ह्यवक्षतौ च
सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्गमनिमेषभङ्ग-
वतनाद्ये धातवोऽक्षमकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
वतस्तस्यावक्षमकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽक्षमकाः स्युस्तद-
त्कारा सकर्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धः, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्त्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा") ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।
अन्धः, जि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्दयहीनः । अन्धा
आँध्ला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
वृक् २ । इत्यमरः । ("दृष्टोऽन्धः प्रतिरेष मन्धक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।
"अन्धो मत्स्यानिवाश्रयति स नरः कण्टके सह ।
यो भाषतेऽर्थैककल्पमप्रत्यक्षं सभाकृतः" ।
इति मनुः ।)

अन्धः, [स्] स्त्री, (अन्ध + असुन् ।) अग्रं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकाः, पुं, (अन्ध + गण् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।
("सुदंष्ट्रं च सुचारं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः") ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ।
("स ब्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नास्तेति प्रोक्तुस्तत्र निवासिनः") ।
इति हरिवंशे ।) मुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्क्यः । (दृष्टिहीनः । चक्षुर्दयहीनः ।
"अन्धकः कुलकश्चैव राजकन्या च विस्तगी ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकायादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याग्नि-
चक्षुषो च वर्तते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ क्त + अण् ।) तेजःसामान्याभावः । आँध्रा
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिषं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अध्यान्धकारं
मिरिगङ्गराणां" । इति रघुवंशे ।) भूच्छायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महान्धकारे अन्धतमसं ।
७ सर्वथापकान्धकारे सन्तमसं । ८ अक्षयान्धकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-
तेजोऽवरोधकारित्वं । तिक्तत्वं । सर्वथाधिकर-
त्वं । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृद्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + कारो-
त्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तावृद्धः कूपः ।) कान्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आँध्या पात्क्या
इति भाषा ।

("मज्जन्त्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमेवे भवे ।
अन्धकूपे निरात्मन्श्चिद्भ्ररन्त्युपधा घटः" ॥
इति सङ्कवे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडान्ध-
न्यकारः । इत्यमरः ॥

("प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।

इति शिशुपालवधे ।)

अन्धतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारः । महान्धकारः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिसं, स्त्री, (तमिष्वेव तामिसं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिसं कर्मधारयः ।) निविडान्ध-
न्यकारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव नृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—

("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्मे-
पत्न्यामन्धतामिसमन्धध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमृषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविधाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविधाते मृषाति तत्त्वेनेन नाश-
यति, मुष् + गण् एधोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवतादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्प इव ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुँधिया इति ख्यातः ।
अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + गण् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । राज्ञिः । इति मेदिनी ॥ सर्वपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच् ।) शिरीषवृद्धः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धुः, पुं, (अन्धयति गीतेन नृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रुः ।) आधः । नृगया-
जीवी । इति कश्चित् संयज्ञकारः । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवर्हिर्वासो नृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदिहिकादन्धुमेदौ वहिर्यामप्रतिश्रयो" ॥
इति मनुः ।)

अग्रं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) खिलतण्डुलं ।
यथा,—

"शस्यं क्षेपगतं प्राङ् सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिलमममुदाहृतं" ॥

अन्ध

इति आङ्गत्त्ववृत्तवशिष्टवचनं । तत्पर्यायः ।
महत् २ अन्धः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीविधिः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ कूर् ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अद् ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति जटाधरः ॥ कूर् १२ आपूपिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * । अस्य गुणाः । बुद्धिभ्रमप्रतीतिदृष्टि-
धातिन्द्रियबलकारित्वं । गुणत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
अमकार्शनाशित्वं ॥ * ॥ नवाग्रगुणाः । क्षो-
कारित्वं । खादुत्वं । सुखिगन्तव्यं । रुंह्यत्वं । गु-
त्वञ्च ॥ * ॥ पुराणाग्रगुणाः । विरसत्वं । रुक्षत्वं ।
पथत्वं । अभिकारित्वञ्च ॥ * ॥ उष्णाग्रगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अभिकारित्वं । वायुक्षो-
नाशित्वं । रक्तापित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * ॥ अत्य-
ग्राग्रगुणः । बलनाशित्वं ॥ * ॥ शीतग्राग्रयो-
गुणः । दुर्ज्वरत्वं ॥ * ॥ अतिक्षिप्ताग्रगुणः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * ॥ तण्डुलान्विताग्रगुणः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥
जलधौतसद्योऽग्रगुणाः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * ॥ राजस्थितजलयुक्ताग्रगुणौ । चि-
दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च ॥ * ॥ भृष्टतण्डुलाग्र-
गुणौ । लघुत्वं । अभिप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-
मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—

"सुधौतास्तण्डुलान् स्कीतांस्तोये पक्षगुणे पचेत् ।
तद्भुक्तं प्रकृतं चोष्णं विषदं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।

"महत् वज्रिकरं प्रथं तर्पणं गोचनं लघु ।

अधौतमस्तुतं शीतं गुर्भर्यञ्च कफप्रदं" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—

"वारिदक्षिमायाति सुखमन्त्रयमन्नदः" ॥

अन्नस्य प्रजापतिदेवता । अन्नयसुखप्राप्तिः फलं ।

प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणं । इति शुद्धितत्वं ॥ अपि च,

"ब्रह्महत्याकृतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।

अन्नदः पापकर्मापि पूतः स्वर्गे महीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ अथ प्रजापतिदेवतान्न-
दानवर्त्तः । तत्र अन्नदानस्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्नन्त्ययं परं ।

तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।

सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेद्वाधिकं शुभं" ॥

तथा,—

"अन्नमूर्जस्वनं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।

सतां पश्यान्माश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

महाभारते ।

"अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥

तथा,—

"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशसि च ।

कीर्तिश्च वर्द्धते शस्त्रिभु लोकेषु पाण्डव" ॥

आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।

"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।

अथ

महाहत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति” ॥

तथा,—

“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
पुण्यं यज्ञस्तपसायुज्यं वनपुष्टिविवर्धनं ॥
सर्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।
महाकाष्ठनक्षिकाणि सेवितान्यभ्युपगमैः ॥
अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुराक्षये ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला दिव्यरूपाश्चलद्भुताः ॥
हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चापतः ।
हृष्ट्यन्तर्ययनैश्च कीडमानाश्च ते नराः” ॥
पद्मपुराणे ।
“आपन्नतनवी वापी पृथिवी सर्वकामदा ।
विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं अज्ञासमन्वितः ।
ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
आन्नवावयलोकश्च यास्याः कौर्वैरकास्तथा ।
गोणोको ब्रह्मलोकश्च सर्वे आग्ने प्रतिष्ठिताः ॥
ददत् कन्यामलङ्कृत्य हृष्ट्यन्तर्य महाधनं ।
अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यावतो ग्रसते यासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
अन्नप्रदस्य तावन्तः कृतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ * ॥
अथान्नदानधर्माः । यमः ।
“आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।
तत् प्रीणयति पात्राणि मान्दन्तं मानवर्जितं ॥
दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
मुदा दाता च भोक्ता च तावभौ स्वर्गगामिनौ ॥
योऽन्नं बद्धमतं मुञ्चे यश्चान्नं नावमन्यते ।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् मृच्छीयात् योऽभिपूज्य च ।
प्रीतितोऽक्षयमन्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
यो दद्याद्विप्रियेणां यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
तावभौ नरको ममौ वसेतां शरदां शतं” ॥ * ॥
अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
कूर्मपुराणे ।
“मृहस्यायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
आमसेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥
अन्नदानेन पक्काददानेन फलं नाप्नोति ।
इति मृहस्यायान्नदानेन यादृशं फलं तादृशं
पक्काददानेन नाप्नोतीत्यर्थः । मृहस्यायान्नदाने
सति तस्य प्रणश्यन्नविष्यते” ॥ * ॥

अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।

“अन्नाद्भुतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।
न तस्य पात्रादिविधिर्विना आङ्गं प्रकीर्त्तितः” ॥
तथा,—
“अपि कीटपतङ्गानां मृगां चाखिलयोगिनः ।
दत्त्वांशं शोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
बान्धवभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं पुत्रेभ्योऽन्नं प्रयच्छतः ।
दीनान्धक्षपयानाश्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
यासमाञ्च नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमश्नुते ।
स्वर्गे वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्मनोरमैः ॥
ग्राहे ग्राहे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

अथ

एतदेवायने प्रोक्तं क्षिण्यं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना ह्यन्नाद्यस्य दत्त्वांशं देशकालतः ।
फलं पक्ष्यगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वित” ॥
सर्वभावसमन्वित इति सम्बोधनं । अथ यज-
मानः प्राणिमात्रेभ्यो मृहीतोदयार्णताम्रपात्रः
उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
तद्यथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्राद्भुतान-
फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वगृहे अन्नान्न वा
भक्ष्यशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव
धार्मिकास्ताम्रपट्टविलिखितां भुमिं समुपकल्प्य
आचम्यार्कस्थायिनीं भक्ष्यशालां ददाति ॥ * ॥
वायुपुराणे ।
“क्षिप्रमनुष्यमन्त्रिणं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
सद्यन्नं सदा क्षिप्रं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
क्षिप्रमतिथिप्राधान्यन्तरमेव । अक्षिप्तमनुपहतं ।
मध्यमप्रतिविद्धं ।
“तद्व्यादित्यसङ्गाशं विमानं हंसवाहनं ।
अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटोत्तयेव च ॥
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नाद्भुतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
अन्नाप्नोति जैलोकं जैलोकस्येह तत्फलं” ॥
बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।
ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-
क्षितेभ्यः सद्यन्नं क्षिप्रमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य
बुभुक्षितान्विन्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥
महाभारते ।
“आन्ताय क्षुधितायां यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायम्भुवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
आन्ताय क्षुधितायां पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-
तायां दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्नं
क्षुधितमनुसन्धायां तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“सङ्गो ददाति यश्चां सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥
अभीष्टसमये सद्ब्राह्मण्यर्क्षान्यवैश्यशूरेभ्योऽन्नं
पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-
ङ्गोचराद्भुतान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्गोऽन्नं दास्ये ।
ततः प्रभृति अभिमतकाले सङ्गो ब्राह्मणादि-
भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—
“यो दद्यादपरिक्षिप्तमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
अपरिक्षिप्तमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्वायां दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्य यथोक्तमन्नं तस्मै
दद्यात् । अन्नाध्वनि वर्त्तते इति श्रुतिर्दिष्टात्
यद्यि गच्छते पथिकाय वर्त्तन्ति कुटीं ज्ञत्वा तद-
तले चांशं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“मृष्टांशं मानवो दत्त्वा मृष्टांशार्थिनि काङ्क्षितं ।
अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

अथ

मृष्टं संस्कृतं । सद्यन्नमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तमृष्टांशार्थिनि-
गोचरमृष्टांशदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
मृष्टांशार्थिभ्यो मृष्टमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
मृष्टांशार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति मृष्टांशं
दद्यात् ॥ * ॥ तथाद्भुतान्नप्रकारश्च ।
“सहस्रपरिवेशस्तु नरकन्तु न गच्छति ।
विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥
सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः । यथा-
सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
परिवेशफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
मनुष्येभ्यो अन्नगदिसहितमन्नं दास्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
भोजयेत् । देवतः ।
“क्षत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीक्षितं ।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निश्चलात्मनस्तमः” ॥
विशेषेण इत्यभिधानात् अन्नाद्योऽपि फलमेतद-
भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईक्षित-
मित्यर्थेन स्पृष्टा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
नानावर्गभ्य आत्मोपतमः सद्यकामोऽहं यथासम्भवं
ईक्षितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
स्थितेभ्य ईक्षितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वक्ष्यामसेन-
कृतदानसागरे अन्नदानावर्तः ॥
अन्नः, पुं, (अनित्येन अन्न + नन्, अद्यते इति
अङ् + क्तः वा ।) सूर्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ।
अन्नः, त्रि, (अनित्येन अन्न + नन् ।) भुक्तः ।
खादितः । इति मेदिनी ॥
अन्नकोष्ठकः, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य
तदुत्पादेः कोष्ठकः रक्षकस्थानं ।) तदुत्पादि-
रक्षकस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोला कण्ड
इत्यादि भाषा ।
अन्नगन्धिः, पुं, (अन्नस्यैव अपक्वतया गन्धोऽस्य
सः । उपमानाच्च इति पाणिनिस्तुष्टेण इच्
समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्ये यस्याः सा राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) खनामख्यातदेवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“माया हृद्गवत्यन्तो माहेन्द्ररिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥
कल्पे च ।
“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥
मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेक्षदा ।
श्रीवीजाद्या यदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।
कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
तारमाद्यादिका विद्या भोगभोक्तृकदायिनी ।
माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अथ

जीमाया शुक्लीजाया सर्वसम्पत्तिपूरणी" * ॥
इषां पूजा प्रातःकालादिपीठस्थापनां विधाय
हृत्पद्मस्य क्षेत्रेषु मध्ये च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्त्रानां पीठस्थानीयस्य ऋष्यादिव्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पत्नि-
शब्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णाये देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“यतेषां मन्त्रादीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
पत्निः हृन्द्ः कामाख्यातं देवता चान्नपूर्णा” ॥
ततः काराङ्गनाम्नी । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायावीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।
“यद्दीक्षाया भवेद्विद्या तद्दीजेनाङ्गकल्पना” * ॥
ततो ध्यानं ।

“रक्षां विचित्रवसनं गवचमङ्गुष्ठा-
मन्नप्रदानमिरतां स्तनभारनम्नां ।
ऋतन्तमिन्दुसकलाभरणं विनोक्त्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्त्री” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रानां पीठपूजां विधाय पुन-
र्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं वि-
धाय आवरणपूजाभारभेत । यथा क्षेत्रेष्वभि-
कोणे श्रीं हृदयाय नमः । नैऋते श्रीं शिरसे
स्वाहा । वायवे श्रीं शिरसायै वषट् । ऐशान्यां
श्रीं कवचाय ह्रं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतु-
र्दिक्षु श्रीं अस्त्राय फट् । अष्टदशेषु पूर्वादिषु
ब्राह्मणे माहेश्वर्ये कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये इन्द्राण्ये
चामुण्डायै महालक्ष्मणे प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दशेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।
शुद्धस्य प्रणवस्तुर्दशसरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुकण्ठे उक्तात्वात् । तत इन्द्रा-
दीन् वच्चादीन् पूजयित्वा धूपानि विसर्जनान्तं
कर्म समापयेत् * ॥ अस्य पुरस्चरणजपः षोड-
शसहस्रसङ्गः । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुधैवकुर्वतुम् ।
साव्येनाग्नेन जुहुयात्सदृशं शमन्तरं” ॥
अथ मन्त्रः प्रणवादिरेष्टादशाक्षरः । मायादिः
श्रीवीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीवीजादिः वामबादिश्च समदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यद्दीक्षादिषु मन्त्रस्तेनैवाङ्गकल्पना * ॥
अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवत्सले ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायाशरीराय नमः शङ्करवत्सले ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाञ्छादायि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अथ

उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
चन्द्रपूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽग्रे ।
शिवशक्त्यात्मोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकामीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।
कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
मट्कोणपद्ममध्यस्थे वङ्गप्रयतीमये ।
ब्रह्माख्यादिसरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यक्षितपादाब्जे सदादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्तये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा कष्टोर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
तस्य चाग्निसन्धिः स्यादङ्गमाणा दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्वात्मसाधनेन गोपयेत्” ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथितास्त्रात्रपूर्णाया या विद्याः सुदुर्लभाः ।
क्षपया कथिताः सर्वा अुतास्त्राधिगता मया ॥
साध्यतं अुतोमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥

ईश्वर उवाच ।

“पृष्ठं पार्ष्वं वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपश्च महदैश्वर्यदायकं ।
पाठनाद्वारणान्मर्यादोक्तैश्चैश्वर्यभागभवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
कन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीं नमो भगवत्यन्तं माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पात्वन्नपूर्णा सर्वार्थं रत्नकुम्भाप्रपात्रदा ।
श्रीवीजाद्या तथा चैषा द्वादशाक्षरी तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भवौ पातु कण्ठं वाम्बीजपूर्विका ।
कामबीजादिका चैषा हृदयन्तु माहेश्वरी ॥
तारं श्रीं श्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नाभिमेकोनविंशतीं पाठान्माहेश्वरी सदा ।
तारं माया रमा कामः षोडशाक्षरीस्ततःपरं ॥
शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीं श्रीं तथा स्त्रीश्च त्रिष्टुता पातु मे शुद्धं ।
वङ्गदीर्घभाजा बीजेन वङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इहो मां पातु यूष्णं च वङ्गकोणेनकोटवतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नैऋत्यां निर्वर्तितु मां ॥

अथ

पश्चिमे बहवः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।
कुवेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्माण्तो यथाकामात् ।
वच्चाद्याश्चावुधाः भान्तु दक्षदिक्षु यथाकामात् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्वा पाठनाद्देवाः सर्वैश्चैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारयाद्यतः ।
क्षयत्ववति हृत्पदे कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाञ्जल्युत्कं देखै मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रोतिमन्त्रोन्मत्तः कृत्वा कमला निचक्षणा महे ।
बाणौ वज्रौ वक्षेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
भूर्जं विनित्य गुणिकां स्वर्गस्थां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्वाजं प्राप्य पार्ष्वंति ।
मातृयाणि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः” ॥
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसारः * ॥ तस्याः नृत्यन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ गित्यानन्दकरी वराभवकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रबलमाहेश्वरी ।
प्राणेशचक्रवर्णपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराङ्गमरी
सुक्ताहारविण्मन्मानविनिसदृशोऽङ्गकुम्भान्तरी ।
काशीरागुलवासिताङ्गसुखरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥२॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मेकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥३॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करो
कौमारो निगमार्थगोचरकरी ॐकारबीजाक्षरी ।
मोक्षहारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥४॥
दृष्ट्यादृष्टविभूतिभावनकरी ब्रह्माख्यभाग्योदरो
लीलापाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्गरी ।
विन्वाधोऽमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥५॥
गुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेश्वरी
नारीनोलसमानकुन्तलधरी गित्यान्नदानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥६॥
आदिदान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्वरी
काशीरात्रिपुरेश्वरीजिलहरी गित्याङ्गुरी शर्वरी ।
कामाकाङ्क्षाकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥७॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्यवदना बालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्कानलकुण्डलधरी चन्द्रार्कविन्वाधरी ।
मातापुस्तकपाशकाङ्क्षशङ्करी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥८॥

अन्य

दर्शीपाकसुवर्णरत्नचटिका इत्येकं संख्याता
वामे चारुपयोधरी रसमयी सौभाग्यमाह्वरी ।
भक्ताभीष्टकारी कलमदकारी काशीपुराधीनरी ।
भिक्षां देहि जपावलम्बनकारी मातामृगपूज्यरी ॥८॥
सर्वपापकारी महाभयहरी माता जपासागरी
राज्ञानन्दकारी निरामयकारी विन्नेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षात्भोक्तकारी सदाशिवकारी काशीपुराधीनरी
भिक्षां देहि जपावलम्बनकारी मातामृगपूज्यरी ॥९॥
अन्नपूर्णा सदा पूर्णं शङ्करप्राणवक्त्रमे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमहामुद्रास्तोत्रं स-
माप्तं ॥ ज्ञप्तिं पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे क्यट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमाह्नमन्त्रारूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतज्ञानः कृत-
दृष्टिआहुः पिता मुचिनामानमग्निं संस्थाप्य
विष्णुपादजपान्तां कुशद्विकां समाप्य प्रकृत-
कर्म्मकार्म्मे प्रादेशप्रमाणां हुताक्तां समिधं तूष्णी-
मधौ जुत्वा महाध्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आव्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुह्यात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाध्याहृतिहोमं
जुत्वा प्रादेशप्रमाणां हुताक्तां समिधं तूष्णीमधौ
जुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं प्राश्नायन-
होमादिवामदेवगानानां कर्म्म निर्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकार-
यिष्टब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । ज्ञा-
चिन्तामणौ ।
“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणाम् पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
दादश्रीसप्तमीगन्धारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशुनामन्नभक्षणं” ॥
मुजबलभीमे ।
“षष्ठे मासि निष्ठाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृत्वातरे ।
प्राज्ञेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
रासेयाप्यतिपिन्यमैश्च नितरामन्नादिभक्षं शुभं” ॥
युगैरिति प्राज्ञेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिष्ठादिविजृम्भं विवर्जयेत् ।
“छत्रद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यापक्षेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणाष्टकयूकान्धग्रहा यदलयापकं ॥
दुष्टः शशधरो जघात् मष्टाष्टयोऽन्नभक्षणे” ।
मार्कण्डेयः ।
“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य च ।
अन्नप्राशनं दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चे ॥
मध्याह्नकनकोपेतं प्राश्नयेत् पायसं ततः ।

अन्य

ज्ञातप्राशनमुत्सृजे मातुर्जानन्तु तं न्यसेत् ॥
देवायतोऽथ विन्यस्य शिष्यभाह्मणि सर्वशः ।
प्राश्नाणि चैव शस्त्राणि ततः पश्चेत्तु जज्ञां ॥
प्रथमं यत् स्मृतिद्वाराः शिष्यभाह्मणं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रार्थे मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” शास्त्री-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलगरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मद्यं ।
यथा,—
“सुरा वै मलमन्नां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मुक्तं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतप्रोक्षित-
मांसादिपरिणामजस्यमध्यातुः । रेतः ।)
अन्नादः, पुं, (अन्नमिति भुङ्क्ते अन्न + अद् + अच् ।
विष्णुग्नमन्नखादकश्च अगदभिन्नतया, तथाहि
श्रुतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यज्ञान्तकत्वं यज्ञस्यमन्नमन्नाद-
ग्वच” ॥)
विष्णुः । इति तस्य सङ्ख्यनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तृत्वे चि (पराम्भोभोजनकारी) ।
अन्यः, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।
“सातकतापशरूपो जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाला ।
“सोऽयमन्येन वेगादहमेन
द्विरदप्रतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥
विषक्षणाः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ ।
गोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यदाज्जदत्त ।
“अन्यदेवाय गाम्भीर्यमन्यद्वैथं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीविलिङ्गप्रथमेकवचनान्तरान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि
लिति” तसिङ् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
“एकतो हि धिगमू मगुञ्ज-
मन्यतः कथमदःप्रतिपन्नः” । इति नैषधं ॥
अन्यतमः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
अनेके मध्ये एक इति भाषा ।
“एवमन्यतमे स्थाने यः साध्यमन्यतं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + डतमच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । दयोर्मध्ये निर्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
“अधर्मेण च यः प्राह यथाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्मं बाधिराण्यति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् एद्युसादेशः) अन्यतरदिने । दिनद्यवयो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + अल्) वर्जनं ।
विना । यथा,—
“अन्यत्र निधनात् पशुः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पशुनिधनादन्यत्र प्रतिभरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
“अन्यत्र दूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमवाप्ति करोमि सख्यः” ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं यस्ते च पित्रदेवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंसा नान्यत्रेत्यवधीमनुः” ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
“योऽनधीत्यदिजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति साम्बयः” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
थाल्) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥
“स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
थायथम् ।
“अमाद्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रस्र दशयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः) ।
कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिवे सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
मा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणास्य
पूर्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्यव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तितां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुलार्त्तापितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृतनियत-
पूर्ववर्त्तिनश्च कारणात्वसम्भवे तद्विषयमन्यथा-
सिद्धं । यथा घटं प्रति शस्त्रादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्य

अन्यदा, वा, (अन्यस्मिन् कावे अन्य + दा ।) काला-
नदे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा जन्तेव योजितः ।

पराक्रमः परिभवे वैजातं सुरतेभ्यव” ॥

इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहमिन्नया पुष्टः ।)

कोकिलः । यथा,—

“अन्यपुष्टाः प्रतिकूलप्रभवाः

ओतुर्विजितोऽरिर्व ताद्यमानाः” ॥

इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्णा, स्त्री, (अन्यः पूर्णा यस्याः सा ।) पौनर्भवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।

वाचा दत्ता भगोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत्” ।

इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् विभर्त्ति पालयति
अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहमिन्नया भृतः पालितः
तृतीययात्पुण्यः ।) कोकिलः । इति हजयुधः ॥

(“कलमन्यभृतास्तु भाषितं

कलहंसीषु मदानसं गतं” ॥ इति रघुः ।)

अन्यमनस्कः, वि, मिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति वज्रवीहो कप्रत्ययेन

सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, वि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)

अन्यपुष्टः । परैर्धितः । अन्येन प्रतिपालितः ।

इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न] वि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + गिनि उपपदसमासः ।)

इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—

“अन्यवादी क्रियाहेमी भोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः,
समासान्तः कः ।) स्ववेदशाखामुत्पन्न्यापरशाखा-
अयकर्म कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखारण्यः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [घ] वि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +,
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृष्टवतुषु”

इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति सुग्धबोध-
थाकारणं ॥

अन्यादृशः, वि, (अन्यदिव पश्यति अन्य + दृश् + कञ्
आत्वच् ।) अन्यप्रकारः । इति सुग्धबोधथाकारणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छब्दमपाकर्तुं क्रमात्पुनरागतं” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यायः, वि, (न्यायादन्येतः, न्याय + अन्येतार्थे
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।

यथा,— दृष्टार्थसत्त्वे अवृष्टकल्पनाया अन्याय-
त्वादिव्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गतः । गर्हितः । घर्मविरुद्धः । यक्तिविरोधी ।

“न्यायं सम्यक्ते कर्तुमशक्यं वा करोति यः” ।

इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, वि, (न्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः ।
सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येषु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नह्नि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

(“अन्येदुरात्मानुषगस्य भावं

जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः स्वमाहमिन्नविमातु-
रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपिटकः भिन्न-
माहको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—

“अन्योदर्यस्तु संवृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमाहजः ।)

अन्योन्यं, वि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः
पूर्वपदात्परः सुख ।) उभयतः । तत्पर्यायः ।

इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कलोलकोलाहलैः”

इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, वि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्वयद्दसापेक्षयद्दसापेक्ष-
यद्दकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणं । सापेक्षतापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गतत्वं ।

अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च यावद्वा ।

तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया

यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं

यद्येतद्घटलक्षितः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति

जगदीशः ॥

अन्यक् [च] वि, (अनु पश्चात् अस्ति गच्छति अनु
+ अच् + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु

पदं । पश्चात् । “तां देवतापिजतिथिक्रियार्था-

मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः” । इति रघुवंशे ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इय् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥

(“तदन्वये शुद्धिमति प्रसृतः शुद्धिमत्तरः” ।

इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।

“रघुगामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्भिभवोऽपि सन्” ।

इति रघुवंशे ।

“काश्यपेभ्यभिधा मूरवधूः शुद्धान्वया” ॥

इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।

अन्य

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।

इति नारदः ।

“स जीवन्नेव मूढत्वमायु गच्छति सान्वयः” ।

इति मनुः ।) मदानां परस्परकाङ्क्षा योय्यता

च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति

रामतर्कवागीशः ॥

अन्यवायः, पुं, (अनु + अय् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-

मस्माकं” । इति शाकुन्तले ।)

अन्यवृत्ता, स्त्री, (अष्टौ परिमाणान्यस्याः, अवृत् +
कन्, इत्याभावः, अवृत्कामनुगता प्रादिसमासः ।)

अवृत्तावस्थासिद्धिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-

फावगुनाश्विनमासानां दृष्टान्वमी । तत्र सा-

धोनां माहकस्याहं । इति आहविवेकः ॥ तत्र

साधिकसंख्यामाहपञ्चाहं । यथा शङ्खः ।

“पित्रादिविक्रयणीषु भोज्या माहः प्रतिदिनाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्माह आहमिहोच्यते” ॥

एतच्चान्ववृत्तायाहं साधिमात्रेण कर्तव्यं ।

तथा च विष्णुः । अन्यवृत्तावृत्तावदधौ ऊत्ता

मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्वाङ्मयान्

भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवामिप्राप्तेरभि-

यद्व्यं तन्नियमायं । न चाभौ करणहोमे विप्र-

पाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति बाध्यं । प्रकृती-

भूतआहविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विह्वलीभूतआहो

विशेषविहिताधारेण बाधात् । शरमयवर्हिबा

कुशमयवर्हिबाधवत् । न वा लौकिकामौ हेमः ।

“न पञ्चयज्ञियो होमो लौकिकामौ विधीयते” ।

इति मनुवचनेन विधेधात् । आहविन्तामणा-

वप्येवं । इति आहवृतत्वं ॥

अन्यत्, वि, (अनु + अत् + पचाद्यच् ।) अक्षमि-
न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रवृत्ते, अनुगते

अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु

तेन पुरुषान्तरे अमुस्मिन् सामिति त्वं दास्यसीति

निर्दिष्टं तत् । इति विवादार्थवत्तेतुः ॥ कार्येषु

वाचनेन अमुस्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य

यत् समर्पितं तत् । इति हजयुधः ॥ यथा,—

“अर्थमार्गाकार्थेषु अन्यस्मिन् वचनान्मन् ।

दद्यात्समिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥

इति कात्यायनः ॥ पुनर्बन्धकः । पश्चात्मानसी

यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थद्वयमपि

सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवा-

हानन्तरपितृमाहभर्तृकुललक्ष्मीधनं । यथा,—

“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्याधेयं तदुक्तम् लब्धं बन्धुकुलात्तथा” ॥

इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस् + झ्यट्) कोटवस्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।

शिल्पादिभ्यः । इति हजयुधः ॥ (अनुवासनं ॥

यस्मात् तावः ।)

अन्वाहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + क्तृत् ।) मासिकभाजं । इत्यमरः ॥ तत्प्रत्ययमावास्याविहितं याम्यन्वाभाजं अक्षतसपिण्डी-करस्य प्रत्ययान्ते प्रतिमासं यत् आजं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ गोभिलस्योक्तकर्मणा-माद्यन्वाभाजं । तदन्वाहदक्षिणा च । यथा,— “यत् आजं कर्मणामादौ याचान्ते वक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ॥ इति गोभिलस्यम् ॥

अन्वाहार्यं स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + क्तृत्, ततः स्तार्थे कर्त् ।) अन्वाहार्यं । यथा,— “पिष्टान्वाहार्यं आजं कुर्वीमासायुमासिकं” । इति मनुः ॥

अन्वाहितं, त्रि, (अनु + आ + धा + कर्मणि क्त ।) यदेकस्य हस्ते निहितं अथ तेनापि यस्मादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहोति निहितं तत् । इति भित्वाहारा । (“याचितान्वाहितान्वाहितोपादिष्वयं विधिः” । इति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एष विधिर्देहो याचितान्वाहितादिषु” ॥

इति नारदः ।) गच्छित अथ ताहार स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकारा इति भाषा ॥

अन्विनः, त्रि, (अनु + इन् + क्त ।) युक्तः । मिलितः । इति अटाधरः ॥ कृतान्वयपदादिः । यथा,— “पदार्थान्तरैरन्विताणां सङ्गोत्तरे गृह्यते” । इति काश्यपकाशः ॥

(पदानां योग्यताकाष्ठद्वारादिभ्याम्वयसहितः । परस्परं सम्बद्धः ।

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हान्वितैकार्यबोधकाः” ॥

इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्टः, त्रि, (अनु + इष् + क्त ।) अन्वेष्टितः । कृतान्वेषणः । इत्यमरः ॥ (“यदायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेयते भिन्नशिखण्डिवर्षः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्वीयः, त्रि, (अनु + ईड गतौ + कर्त्तरि क्तः ।) अन्वितः । युक्तः । इति अटाधरः ॥

अन्वेष्टणं, स्त्री, (अनु + इष् + ल्युट्) अन्वेष्टणा । अनुसन्धानं । यथा । “सुरीवो राममित्रं क जगत्तनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं” । इति महाभारतम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्सरयुषो नैसर्गिको दुर्ग्रहः” । इत्युद्भटः ।)

अन्वेष्टया, स्त्री, (अनु + इष् + शिच् + भावे युच् तस्य अन्, ततः टाप् ।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेष्टयं । अन्वेष्टयमात्रं । तत्पर्यायः परीष्टिः २ पर्येषणा ३ गवेषणा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वेष्टितः, त्रि, (अनु + इष् + शिच् + कर्मणि क्त ।) कृतान्वेषणः । तत्पर्यायः ॥ गवेषितः । २ अन्विष्टः । ३ मार्गितः । ४ मृगितः । ५ इत्यमरः ॥ ६ परीष्टिः । ७ पर्येषितः । इति अन्वेष्टयापर्याये परीष्टि-पर्येषणापदर्शनात् ॥

अन्वेष्टा, (अ) त्रि, (अनु + इष् + क्तृत्) अन्वेष्टक-कर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपद्यः २ । इति हेम-चन्द्रः ॥ (“अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत-श्रोमहो” । इति नक्षोपाख्यानं ।)

अप, अ, (न पाति, न + पा + ह “आदधोऽसन्वे” इति निपातसंज्ञया खरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम्) उपसर्गविशेषः । अस्त्यर्थः । अनादरः । भ्रंशः । असाकल्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नक्षयः । इति दुर्गादासः ॥ अपकृत्यार्थः । वृष्णार्थः । त्रियोमः । विपर्ययः । विह्वलितः । चौर्ये । निर्देशः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप् + असन्, एषोदरादित्वात् ऋत्सः ।) यज्ञकर्म । इत्याद्यादिकोषः ।

अपकर्म, स्त्री, (अपकृत्यं कर्म) दुष्क्रिया । मन्-कर्म । अपकृत्यार्थापोपसर्गो कर्मशब्दस्य कर्म-धारयन्मासः ।

अपकारः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ्) द्रोहः । अनुपकारः । मन्दकरणं । इति हलायधः । (अ-निष्ठसाधनं । असह्यवहारः । अत्याचारः । द्वेषः । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लब्धं लक्ष्यमेतयोः” । इति माघः ।)

अपकारगोः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गीः वाक्यं) अपकारगवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकरोति, अप + कृ + क्तिनि) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,— “अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते । धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपश्यिनि” ॥ इत्युद्भटः । (अहितकारी । अनिष्टसाधकः । पीडकः । दुर्वृत्तः । कुकर्मेकारी । “किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” । इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अपकृत्यं, त्रि, (अप + कृ + क्तः) जघन्यं । तत्-पर्यायः । अधमं । २ निष्ठयं । ३ अयकं । ४ गच्छं । ५ अवयं । ६ काण्डं । ७ कुत्सितं । ८ प्रतिहृतं । ९ यायं । १० वेपः । ११ अवमं । १२ ब्रुवं । १३ खेटं । १४ पापं । १५ अपशब्दं । १६ कुप्यं । १७ चेत् । १८ अर्वचं । १९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “नोदात्तोप-देशे मान्तस्येत्यादिना वृद्धिनिषेधः” ।) पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + कृ + भावे श) द्रोहः । अपकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः । “चतुर्थोपायमाध्ये तु रिपौ सान्त्वयमपक्रिया” । इति माघः ।)

अपक्रोशः, पुं, (अप् + क्रुष् + भावे घञ्) निन्दनं । जुगुप्सनं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्रः, त्रि, (न पश्यते, पश् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः) पक्षभिन्नः । कौचा इति भाषा । यथा,—

“तैले विपर्ययं विद्यात् पक्षे चापक्र एव च” ।

इति वैद्यकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ अस्तिङ् ।

१ आसं । ३ अवसं । इति राजमाणा ।

(“अपक्षे लवणं दद्यात् पक्षे दद्यात् मरीचकम्” ॥ इति आप्तवाक्ये ।)

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते प्रकायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,— “तापोनापगतस्तथा न च क्षया धूलो न धौतः तनोः” इत्यादि वक्षान्तेनः । अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ङ, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (क्षोतस्ततो दीपवती खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य भित्तिना विवृण्यते, अप + हृन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति प्राणिनिस्त्रेण अप-हस्याने च ।) अवयवः । अङ्गं । इत्यमरः । (“वृष्टि-भिरपघनैर्वधरथ्यद्योधान्” । इति सूर्यशतके ।)

अपघातः, पुं, अपहननं । अपकृत्यार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घः नस्य तः । अपकृत्य-मृत्युफलकव्यापारः । अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपघृज्यक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपघयः, पुं, (अप + घि + भावे अच् । अपहरणं) क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्यमरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः । “देहस्यापघयो-मतौ निविशते गाढो गृहेषु ययः” । इति श्रान्ति-शतके ।) [पुजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, त्रि, (अप + चाय + क्त्वेणि क्तः) अपचारः, पुं, (अप + चर् + भावे घञ्, अपच्य-सेवनं) अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिष्टे पक्षोपदेशा विविधापचायैः” । इति माधवकरः ।

(“कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यं कुर्वते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥

इति माघः ।)

अपचितः, त्रि, (अप + चाय + पूजार्थे क्त्वेणि क्तः) अपचितश्चेति प्राणिनिस्त्रेण पक्षे चायस्थाने चिभावः । अप + चि + क्तः ।) हीनः । व्यथितः । अवयवाद्यपचययुक्तः । क्षीणः । क्षयः । “अपचित-मपि गात्रं चायतत्वादकस्य” । इति श्राकुन्तेले ।

अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः । व्ययः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः । ध्वंसः । सम्मानना ।

“अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां” ।

इति रामायणे ।)

अपच्ययः, त्रि, (अपगता क्षया यस्मात् सः) देवः । उपदेवः । निष्पन्नः । अपगता क्षया यस्मात् इति बड्जीह्वौ ऋत्सः । (अपकृत्यक्षया-विशिष्टः । पिशाचादिः ।

“अनासुरं खुरोत्सर्गमार्जनीरेणुवज्जनैः ।

दीपक्ष्मापच्ययेव त्यज्यते निर्धनोजनः” ।)

अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपक्ष्मात्मकं पक्ष्मात्मकं कृतं, पक्ष् + अभूततद्भावे चि क्तः, ततो नञ्समासः) सूक्ष्मभूतं । पक्षीकृतमिन्द्राकाशादिपञ्चभूतं । इति वेदान्तसारः ।

अप

(“यद्यप्यस्यमनोवृत्तिद्वयेन्द्रियसमन्वितं ।
अपचोक्ततत्त्वतोऽप्यस्य भोगसाधनं” ॥
इति यद्वदशः ।)

अपदान्तरं, जि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्कारिण्या इति
यावत् अपन्तरं अवधानं यच्च तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्नं । संसक्तं । अपदान्तरं । अव्य-
वहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

अपटी, स्त्री, (अपः पटः अपवार्यो नञ्समासः,
गौरादिवात् ङीष् ।) वस्त्रपावरणं । इति हेम-
चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः ।
रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्यान्तः ।
यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुह्या गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाभ्यैरपटवो जाताः स्म इत्युक्तं” ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तृप् + भावे ल्युट् ।) जङ्घनं ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-
गतं तर्पणं दृश्यभावो यस्य तत् । गतलोभः ।
दृष्टिगुण्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ्-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ लोकं । ४ सन्ततिः ।
५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

(“अस्मिन्तु निर्गुणं गोत्रे मापत्यमुपजायते” ।
इति हितोपदेशे ।)

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिं” ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीकृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निसारणस्य पथः
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यग्रजः, पुं, (अपत्यस्य ग्रजः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति
भाषा ।

अपत्रयः, जि, (अप + त्रप् + भावे ल्युट् ।) त्रया-
रहितः । निर्लब्धः । अपत्रयता त्रया यस्येति
वङ्गप्रोक्षौ आकारस्य ऋणः ॥ (“सापत्रयः कुल-
गुरुर्विहितस्त्वया नः” । इति धनञ्जयविजय
व्यायोगे ।)

अपत्रया, स्त्री, (अपत्रयता त्रया अन्यतो लज्जा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मरः । लज्जामात्रं । इति रत्नकोषः ।

अपत्रयिष्ठा, जि, (अप + त्रप् + शीकार्ये कर्त्तरि
इष्ठाच् ।) समावसत्रयः । लज्जाशीलः । इत्यमरः ।
जालुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यच्च तत् ।
प्रशस्तवर्त्मस्थे नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गं
यव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपयः । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितः पथ्याः । “अपथे परमर्षयन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः” । इति
रघुवंशे ।

“न कश्चित् वर्णानामपथमपहृष्टोऽपि भजते” ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, जि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्य-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)
पथ्यभिनं । अपथितं । यथा,—

“यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपिक्विनां” ।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-

मानार्थे अप्रश्नं आद्यच् । अप्रश्ना अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) अपदानं । कृतं कर्म । कृतिः प्रवर्तनं
सा प्रशस्ता विद्यते यच्च तत् । यच्च कर्मणि
कृतिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ।

(“गणयत्यपदानसम्भितां
भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमं” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, जि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यच्च
सः ।) अव्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-
पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं ।
नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्लोकाः । दिशोर्मध्यं । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

(“स्त्रीवाक्यं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां” ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिश् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं ।
शरयं । स्वल्पाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ व्याजः ।
३ जल्यं । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नश्रुता ।
इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्तिः ।
कृतं ।)

“रक्षापदेशाभ्युनिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेष्यन्निव द्युसत्त्वान्” ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वंस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पा-
दकः सङ्हरस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्हरः । यथा,—

“मृगायान्तु सधर्माणाः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ।
इति मनुः । (प्रतिक्रोमजातः । भिन्नवर्णसङ्गम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, जि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । धूर्त्तः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । “अपध्वस्तः परित्यक्ते
निन्दितेऽप्यवच्यते” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नो + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्भुपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः”
इति ।

(“नातिशमापनयनाद्य यथा अमाय
राज्यं खण्डस्तद्वदहमिवातपत्रं” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“मानापनोदनविनोदनते
गिरीशं” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युट् ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

“यथाश्वमेधः कुतुराट् सर्वपापपनोदनः ।
तथाधमर्षणं जप्यं सर्वपापपनोदनं” ।

इति मनुः ।)

अपप्रायः, [धिन्] पुं, (न पप्रायः, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अजभावः ।) अ-
पथं । इत्यमरः ।

अपप्राञ्चितः, जि, (अपकृष्टं पात्रं भोजनप्राञ्चं यस्य
सः, येन अनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्य कृतं भवतीति
यावत् चण्डालादिः, अपप्राञ्चः कृतः, अपप्राञ्च +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उत्कटदोषैर्ज्ञातिभि-
र्भिन्नोदकीकृतः । यथा,—अपप्राञ्चितस्य रिक्त्य-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते” । इति शुद्धितत्त्वे
शङ्कापल्लवौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा ।
अपभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ । इत्यमरः ।

पतनं । यथा,—

“अत्याहर्षिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तले ॥ (अधः पतनं । भ्रंसः ।
अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपकृष्टतया मीयते, अप + मा +
घञर्थे कः ।) कान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः ।
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली । तत्पर्यायः ।

“स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्त्वारस्तिरङ्किया ।

अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।

क्षोभो निकाशधिकारौ पर्यायः स्यादनादरे” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अप्रकाशत्वं
यथा,—

“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुःखरितानि च ।

वक्ष्यन्वापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्” ॥

इति चाणक्यः ॥

(“अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृथक्तः ।

सकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसं हि मूढता” ॥)

अपमित्यक्तं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीकृत्य गृह्यते,
अप + मेष् प्रणिमाने + क्ता तस्य ल्यप्, “मय-
तेरिदम्यतरस्यामिति आस्थाने इतक्, ततः
कन् ।) कृत्यं । इति हजामुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपकृष्टः रोगेण विना मृत्युः मरणं

अप

अर्धधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपघातमयं गच्छति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्”।
इति देवीमाहात्म्यकीर्तनं॥ यत् शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं
पश्चिममन्त्रमगदं हि प्रहृष्टनिखिपतनागश्चनवक्षामि-
विषमन्त्रजलप्रवेशाक्षततादिजन्यमरणं तदेवाप-
घातरिति सुधीर्निर्विभयं॥

अपघानं, स्त्री, (अप या + भावे ल्युट्) पलायनं।
इत्यमरः॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य हृत-
मपघानमास्थितस्य”। इति भाषः।

“अपघानेऽपि च भवान् समर्थोऽप्युपविजयः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-
समासः।) हस्तिपञ्चाङ्गागः। गजान्त्यगङ्गादि-
भागः। इति मेदिनी॥

अपरः, त्रि, (न पृथ्याति प्रीथयति, ए + पञ्चाद्यच्,
ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः।
इति मेदिनी॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे त्व) न्यायमते
तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा
अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-
कारणं दैक्संयोगः॥ कालिकं यथा॥ अल्प-
सूर्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-
कारणं कालपरिस्पन्दसंयोगः। तदुभयं अपेक्षानुद्धि-
जन्यं। अपेक्षानुद्धिनाशदेव तदुभयोर्नाशः। इति
सिद्धान्तमुक्तावली॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्) निवृत्तिः।
विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (अपगता रति
प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अपगृह्यता
रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुम्भितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः शेषः पक्षः अथवा अपरः
मुक्तादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) ह्यपपक्षः।
स तु पिष्टपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम-
परः पक्षः पिष्टतामिति श्रुतिः॥ पक्षौ पूर्वो-
परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ। इत्यमरः॥
मनुः। जय आद्रममावास्यायां पिष्टभ्यो दद्यात्
यक्ष्मीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्वा सम्पद्यते।
इति आद्रतत्त्वम् *॥

अपरराजः, पुं, (राजे अपरः शेषावयवः, एकदेशि-
समासः, अच् समासान्तः “राजाह्राः एंसि”
इति ऐक्यं।) राजिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः॥
इति त्रिकाशेषः॥

अपरस्परं, त्रि, (अपरे च परे च दन्तः, अपर-
स्परः क्रियासातत्ये” इति सुङागमः, क्रिया-
वतां नाहित्ये) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता।
इत्यमरः॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, ए + अपादाने अप्,
ततो नञ्समासः।) जरायुः। इति मेदिनी॥
पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः॥

अपराङ्, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्, वक्षीतत्पुङ्गवः)
गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति
मरतमुनिः॥ अस्वार्थः। अपरस्य रसादेर्वाक्का-

अप

र्चोभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अनुरजनरूपं
वा। इति काव्यप्रकाशः॥ तत्रैवोदाहरणं।
“अयं स रसनोत्कर्षो दीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु-
जघनस्यार्थो नीवीविस्मयः करः”॥ अत्र प्रहङ्गारः
कव्यस्याङ्गमिति॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अश्च + क्तिन्, पराक् मुखं
यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। सं-
मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।
युध्यमानाः परं शत्रूणां स्वर्गं यान्धपराङ्मुखाः”॥
इति मानवे ७ अध्याये ८८ श्लोकः॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्-
समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋधिविशेषः। अनि-
र्वृत्ते त्रि। इति मेदिनी॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयमोहकः। अश्व-
पथी। इति मेदिनी॥ स्वल्पफला। विष्णुकान्ता।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्रेष्ठाणी। शमीभेदः।
शङ्खिणी। हृषुषाभेदः। इति वैद्यकं॥ खनाम-
ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा।
तस्याः पर्यायः। आस्कोता २ गिरिकर्णी।
३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः॥ आस्कोटा ५।
इति तट्टीका॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता
८ श्वेतभगवा ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला॥
अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका
१३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६
भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्त्री १९ नग-
पर्यायकर्णी २० अश्वहृदिखुरी २१। अस्या
गुणाः क्षिप्तत्वं। तिक्तत्वं। पित्तोपद्रवविष-
दोषनाशित्वं। चक्षुर्हित्वं। त्रिदोषशमताका-
रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ श्रेयकासनाशित्वं।
कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
“दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता।
मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता।
ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी”॥
इति स्कान्दे॥

अपराद्रष्टृत्वः, त्रि, (अपराद्रः लक्ष्यात् द्युतः द्रष्टृ-
कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यद्युतद्रष्टृत्वः। यस्य
बाणो लक्ष्यात् द्युतः सः। इत्यमरः॥
“कृतद्वस्तः सुप्रयोगविशेषः कृतपुङ्गवत्।
अपराद्रष्टृत्वोऽनौ लक्ष्यात् द्युतसायकः”॥
इत्यमरः॥

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्) अका-
र्यादिदोषः। तत्पर्यायः॥ आगः २ मन्तुः ३।
इत्यमरः॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे।
“यानैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यसेवा च अपराधमस्तदयतः॥
उच्छिद्ये वायवाशौचे भगवद्दर्शनादिकं।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुनस्तत् प्रदक्षिणं॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कवननम्।
शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च॥
उच्चैर्वाभिमोक्षजलो रोदनानि च विग्रहः॥

अप

नियमानुययै चैव ननु च कुरभाषणम्
कम्पनावरणञ्चैव परनिन्दा परस्फातिः।

अङ्गीलभाषणं चैव अधोवाचनिमोचनम्॥

शक्तौ गौयोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं।

तत्तत्कालोद्भवानाञ्च पलादीनामनर्पणं॥

विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गनादिके।

पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेवामनिवादनं॥

गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा

अपराधान्तथा विष्णोर्द्विजिज्ञप्तिरकीर्तिताः”॥१॥

वाराहे।

“द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्यन्ते वस्तुधे मया।

वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥

ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान्।

सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पचन्ते नरके चिरं॥

राजान्नभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं।

ज्जान्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः॥

तथैव विधिसुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरेः।

हारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं॥

पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्भद्रायोपसर्पणं।

कुङ्कुमोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युत्तर्जने॥

तथा पूजनकाले च विदुस्तृतीयं सर्पणं।

आद्रादिकमकृत्वा च नवाग्रस्य च भक्षणं॥

अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघ्रातिनः।

अकर्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा॥

अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा।

स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च॥

रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं।

पग्निधाय मृतं दृष्ट्वा विमुष्ट्यापानमारुतं॥

क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णभुक्।

भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्डाकं जालपादकं॥

तथा कुसुमशकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च।

हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणं पातकावहं” *॥

किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते।

मुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभावते॥

मद्यप्यन्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम।

यो मे कुसुमशक्रेण प्रापयं कुरुते नरः॥

अपि च।

“मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः।

कुरुवकपलाशस्थैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनं॥

ममार्चमासुरे काले यः करोति विमूर्छधीः।

पाठाश्रनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरामनः॥

वामहस्तेन मां धृत्वा स्थापयेद्वा विमूर्छधीः।

पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्तोत्रं गव्यकल्पनं॥

तिर्यक् पुण्ड्रधरो भुक्ता यः करोति ममार्चनं।

याचितैः पत्रपुष्पाद्यैः करोति ममार्चनं॥

अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं।

अवैष्णवस्य पञ्चाङ्गं यो मद्यं विनिवेदेत्॥

अवैष्णवेषु पर्यतु स मम पूजां करोति यः।

अपूजयित्वा विष्णुं सम्भाष्य च कपालिनं॥

नरः पूजान्तु यः कुर्यात् खपनञ्च गन्धमाला।

अमौनो धर्मेजिताङ्गो मम पूजां करोति यः॥

अप

येयाः परेऽपि नृवोऽपराधाः सदसंमतेः ।
आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः ॥१॥
अपराधशमनं ।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
ज्ञतोपवासः कानेन गङ्गायां मुद्रिमाप्नुयात् ॥
मधुरायां तद्याप्येवं सागराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोत्तीर्णयोरुभे यः सेवेत् सुज्ञाती नरः ॥
सहस्रजन्मजन्तानपराधान् जहति सः” ।
स्नान्दे ।

“अहन्त्यहनि यो मन्यो गीताध्यायन् संपठेत् ।
द्वाविंशदपराधैस्तु अहन्त्यहनि मुच्यते” ॥
अथ कार्तिकमाहात्म्ये ।

“तुजस्यां कुरुते यस्तु शालग्रामशिलाचर्चनं ।
द्वाविंशदपराधान् क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवाव्यञ्च ।

“दादृशं जागरे विद्योः पठेत्तुलसीस्तवं ।
द्वाविंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराङ्मः, पुं, (अङ्गः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अङ्गः स्थाने अङ्गादेशः ।) श्रेष्ठं
अङ्गः । दिग्शेषभागः । इत्यमरः ।

(“रामाणां रमणीयतां विदधति यीष्वापराङ्गागमे”
इति अमरशतके ।

“तथा आञ्जस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विप्रिच्यते” ।
इति मनुः ।) विकान इति भाषा । तस्य भेदाः ।
द्विधा विभक्तदिनस्य श्रेष्ठभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दशदिन-
माने विंशतिदश्यात् परं दशदशं यावत् । पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादश-
दश्यात् परं षड्दशं यावत् । इति अतिस्मृती ॥

अपराङ्गतं, त्रि, (अपराङ्गे भवम् सप्तम्येकवच-
नान्त अपराङ्ग + क्तु टुट्, “स्वकालतनेषु काल-
नाम्न इति” पक्षे अलुक् ।) अपराङ्गभववस्तु ।
अपराङ्गजातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराङ्गेतनं, त्रि, (अङ्गोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराङ्गे + क्तु टुट्, “स्वकालतनेषु
कालनाम्न” इति पक्षे अलुक् ।) अपराङ्गतनं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकल्पितः, त्रि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,—
“अपरिकल्पितपूर्वः कश्चिन्मत्कारकारी
क्षुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं सुमन्वेताः
सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिजेव” ॥
इति कल्पितमाधवः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, परिच्छिद्यन् । परिपूर्वच्छेदधातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्-
समासः ।) परिच्छेदरहितं । असीम । बहिरन्तर-
म्यम् । यथा,—“किञ्च परिच्छिन्नस्य नीके पश्चादे-

अप

रिब प्रवेशो भवेत् तव त्वगावृतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन बहिरन्तरमेवो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वं, त्रि, परिपक्करहितं । किञ्चित्पक्वं ।
परिपूर्वपक्वधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्ते तस्य च
काले परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः ।) परिमादरहितं । मानतुलासंख्याम्यम् ।
यथा,—“अपरिमिता भुवास्तनुभूतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न शास्येतेति नियमो भुवनेतरया” ।
इति अथर्वश्रौतः ।

अपरिस्नानः, पुं, (परि + स्ना + क्त तस्य नत्वं,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्नानरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्नानिरहिते वाचलिङ्गः ॥ (गूढतः ।
अपरिशुष्कः । निर्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे
इति” सुङागमः ।) परिष्काराभावः । अनि-
र्मलत्वं । तद्वति त्रि । परिपूर्वकृधातोर्भावे घञि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, त्रि, अमार्जितं । अनिर्मलं । अभूषितं ।
अनलङ्घ्यं । परिपूर्वकृधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—

“मत्स्यपुतिमयायुक्तस्यैव विष्णुपिप्प्लवं ।
रेतोनिष्ठिवमानाभिः खट्विरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्यं, त्रि, (परि + ह + कर्मणि क्त, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याज्यं । यथा,
“जातस्य हि ब्रह्मो मृत्युर्ब्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्यैर्ये न त्वं शोचिषुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, त्रि, (अपकृष्टं रूपं कर्मधारयसमासः ।)
अपकृष्टरूपं । विह्वतरूपं । अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री ॥ लोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] व्य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
एद्युःशब्दः) । अपरेऽङ्गि । अपरदिने । इत्य-
मरः ॥ (“पूर्वोपरपरेद्युर्वाङ्मङ्गकर्मण्युपस्थिते निम-
ग्नयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्यं तपस्यायां पर्याभक्षण-
रुत्तिर्वा यस्याः सा, टाप् ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥

(“सयं विष्टीर्लङ्गमयस्त्वृत्तिता

परा हि काष्ठा तपस्तपसा पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां

षडन्ध्रमर्षेति च तां पुराविदः” । इति कुमारस-
म्भवे ।)

पञ्चमूत्रे त्रि ॥

अपर्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तम्यम् । असीम । असमर्थं । यथा,—
“अपर्याप्तं तदस्माकं वनं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं त्वदनेतेषां वनं भीष्माभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपभ्रुवितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)

अभ्रुवत् । सद्योभव । यथा नारसिंहे,—

“अपभ्रुवितनिष्क्रियैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भरि” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्वदण्डः, पुं, (अपर्वः पर्वरहितः पश्चिमम्यम्
इति यावत् दण्डः कर्मधारयः ।) रामशरद्वयं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, स्त्री, (अपलाति अपराक्रमयं यज्जाति येन,
अप + ला + कर्णे क । नास्ति परं मांसं यस्य
सः, मांसम्यम् ।) कौलकं । इति शब्दमाणा ॥
पञ्चमूत्रे त्रि ॥

अपलपनं, स्त्री, अपलपः । अपोपसर्गात् कपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् +
भावे ल्युट् ।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः ।
२ निवृत्तिः । ३ अपक्रुतिः । ४ अपक्रवः । ५ निवृत्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति मेदिनी ॥

अपलायिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे ल्युट् ।)
तृष्णा । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, स्त्री, (अपकृष्टं कृत्तमत्वात् अत्यन्तं वनं
कर्मधारयः ।) उपवनं । कृत्तमवनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपश्रियन्ते लोकाः सम्भ्रम्यन्तेऽप्य,
अप + वृ + “यहृदृनिश्चिगमश्च” इति अप्,
ततः स्तार्थे कन्, अथवा अप + वृ + ज्ञादिभ्यः
संज्ञायां वृन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्गृहं तत्प्रभा
वहिः” ।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप
+ वृ + घञ् कुलं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया-
वसानसाफल्यं । कर्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
क्रियान्तः । कार्यसमाप्तिः । इति जटाधरो रत्ना-
वली च ॥ पर्यता । इति धरणी ॥ (निर्व्यायं ।
मुक्तिः । “अपवर्गमहोदयार्थोऽभुवमंशाविव धर्मे-
योगतौ” इति रघुवंशे । समाप्तिः । शेषः ।
अवसानं । “क्रियापवर्गेऽप्यनुजीवितात्कृताः ज्ञात-
ज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” । इति भारविः ।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृ + भावे ल्युट् ।) दानं ।
मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद + भावे घञ् ।) आज्ञा ।
निन्दा । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्यादः ४ परीवादः ५ उपकोशः ६ युगुप्ता ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । “लोका-
पवादाङ्कय” इति नीतिशतके । “देव्यामपि
हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः” । “हा कथं
सीतादेव्या ईदृशमपि नगीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आज्ञा ।
अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन प्रताकिनी-
पतेऽपवाज निर्वीदवती महाभयम्” । इति भार-

अप

विः ।) विन्वाकः । इति मेदिनी ॥ विन्वाकः ।
वाक्काः । यथा,—

“आदिपवादविषयेऽप्युक्तोऽभिनिविष्टते” ।
इति कणापपरिशिष्टे ॥ रज्जुविषयस्य सर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविषयस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।
अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” ॥
अस्य फलं । आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्व-
म्यदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिष् भावे ल्युट् ।)
अवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपवारितं, चि, (अप + वृ + णिष्, कर्मणि क्तः ।)
अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, चि, (पू + इच्, ततो जञ्शमासः ।)
पवित्रतारहितं । अनुद्धं । यथा,—
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सदा स्मृत्यन्तरः शुचिः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्मलः । दूषितः ।
मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कस्मै क्तं मोहान्धया तया” ।
इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः स्नान्या-
हो गीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, चि, (अप + यध् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः ।
निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यत्नः । प्रतिक्षिप्तः ।
“कुवेरस्य मनःशून्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाह्वर्धमश्राव इव द्रुमः” ॥
इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः ।
“मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलखजः” ।
इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः,)
हादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे
अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा
पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्कृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परित्यज्यादपविद्धः स उच्यते” ॥

इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) निर्विषीकृत्यं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप + शब् + कर्त्तरि अच् । अपसद
इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । नीचः
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्म-
धारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अशास्त्रीयशब्दः ।
कौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्यायः । अप-
भ्रंशः २ । इत्यमरः ॥

“तथैव शक्तिवैकल्यात् प्रमादानसतादिभिः ।
अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥
इति हरिवंशे ।)

अप

“आभीरादिगिरः काथेव्यपभंश इति स्मृतः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभंशतथोदितं” ॥
इति दक्षी ॥

अपमुक् [च्] पुं, (मुष् + भावे क्तिप्, अपगता मुक्
श्लोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनापमु-
गन्नात्” । इति श्रीभागवतं ॥

अपश्लोकः, पुं, (अपगतः श्लोको यस्मात् सः ।) अपश्लो-
कवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“श्लोकरहितः ।
दुःखहीनः ।

“हरप्रोतिकरो वृत्तो ह्यश्लोकः श्लोकनाशनः ।
दुर्गाप्रोतिकरोऽसित्वं मामश्लोकं सदा कुरु” ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशुं, स्त्री, (अप + श्वा + कः, अश्वान्वागोसव्याप-
इत्यादिना भत्वं ।) अशुशायं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, य, (अप + श्वा + “अपदुःसुभ्यः श्वः कुः,
इति कु, सुभमादित्वात् घत्वम् ।) निरवशं । विप-
रीतं । शोभनं । इति शब्दमाला ॥

अपशुः, पुं, (अप + श्वा + कु, सुभमादित्वात् घत्वम् ।)
कालः । वामे चि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।
असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः ।
“तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भ्रममप्रशस्तमपि मङ्गलं
जगः” इति माघः । वामः । दक्षिणोत्तरः ।)

अपशुरं, चि, (अप + श्वा + कुरच्, सुभमादित्वात्
घत्वम् ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशूलं, चि, (अप + श्वा + कुरच्, रस्य लत्वम् ।)
प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृत्यत्वं प्राप्नोति,
अप + सद् + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकः ।
इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड्भेदेऽपसदाः स्मृताः” ॥
इति मनुस्मृतौ अनुलोभवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्ग्रहे
मूढावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं ।
स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-
रुधातोर्भावे अण्प्रत्ययः ॥
“निरन्वयोऽपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकित्यर्थः” ।
इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः ।
परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (बधः ।
हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, चि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि
अच् ।) चरः । हरकरा इति प्रतिज्ञः । इत्य-
मरः ॥ (गुह्यचरः । स्पशः ।

“यथाह्वयः प्रणिधिरपसर्पचरः स्पशः ।
चारश्च गुह्यपुत्रश्चामः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥
इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽनुजोऽपसर्प
पप्रच्छ भद्रं विजितारिमजः” ।
इति इन्द्रवंशे ।)

अप

अपसलवि, य, (अप + सल् + बाह्यच्चात् अवि ।)
प्रदेशिन्यङ्गुलयोरन्तरा । पिङ्गतीर्थं । यथा ।
“प्रदेशिन्यङ्गुलयोरन्तरा अपसलवि अपसल्यं वा
तेन पिङ्गभ्यो निदधाति” । इति आङ्गत्वे मट्ट-
भाष्यचतुष्टयं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सव्यादपकान्तं, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसलवि । पिङ्ग-
तीर्थं । इति आङ्गत्वे मट्टभाष्यचतुष्टयं ॥

अपसल्यः, चि, (सव्यादपकान्तं, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-
भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।
“वाता मण्डलिनश्चैवमपसल्यं प्रचक्रमुः” ।
इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,
“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्वयेण सङ्गा-
मनः ।) रथाङ्गं । तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः ॥
गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, चि, (अपकृत्यत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्,
अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुद्रिष्यकृतस्नानो
जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातस्नानिष्पीडित-
मौलिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।)
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-
स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-
विज्ञस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।
स्नानावशिष्टं जलं ।

“उद्धर्तनमपस्नानं विगमूचे रक्तमेव च ।

स्नेहानिधूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः” ।

इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्व्वृत्तं विस्मर्यतेऽनेन,
अप + स्मृ + क्तो घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी
इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविकृतिः २ ला-
लाधः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्भेदकहतस्मृतेः ।

अपस्मार इति क्षयो गदो घोरश्चतुर्विधः” ॥*

तस्य निदानपूर्व्विका सस्याप्तिः ।

“चिन्ताश्लोकादिभिः कुट्टा दोषा हृत्क्षोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपभ्रंसमपस्मारं प्रकुर्वन्ते” ॥ *

तस्य पूर्व्वरूपं । यथा,—

“हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ” ॥ *

वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदृशेत् दन्तान् फेनोदामी नृसिन्धवि ।
परधारायुक्तव्यानि पश्येद्गूपाणि चानिजात्” ॥ *

पैत्तिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीताङ्गयूपदर्शनः ।

सहस्रोक्षानकथामनोकोदर्शी च पैत्तिकः” ॥ *

श्लेष्मिकरूपं ।

“शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गो गुहः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात्” ॥
त्रिदोषजरूपं ।

अथा

“कर्मैरेभिः समस्तैश्च किञ्चिद्विद्वद्भिर्यजः” ॥ * ॥
असाध्यफलस्य ॥

अपहारः स आत्मा यः क्षीयमानवश्च यः ॥ * ॥
अरिचलस्य ॥

“प्रसन्नं स्रजः शीघ्रं प्रचलितम् ॥
नेचाभ्याश्च विकृताभ्यामपहारो विनाशयेत्” ॥ * ॥
तस्य वेगकाजः ॥

“यथाहा हाहाहाहा माताहा कुमिता मनाः ॥
अपहाराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरं ॥
देवे वर्तन्ति यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ॥
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा आधिसमुच्चयाः” ॥

इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
“तैलेन कण्ठः सेव्यः पयसा च श्लाघरी ।
प्राक्षीरसञ्च मधुना सर्वोपहारभेषजं ॥ * ॥
धूर्तैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरपवापि तैः ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्वोपहारैः शान्त्यपसृतिः” ॥
सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥

“शियुकद्वृक्किञ्चिद्दीनित्वयस्यमाचितं ।
अतुल्यं गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” ॥
कद्वृक् शोनापाठा । किञ्चिद्दीनित्वं चिरचिरा ॥ * ॥

“निर्गुह्योभववन्दकनावनस्य प्रयोगतः ।
उपैति सहसा नाशमपहारो महागदः ॥ * ॥
मनोऽपि तार्क्ष्यविष्टा वा शरत् पारावतस्य च ।
अङ्गनाञ्जन्यपहारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥

मनोऽपि मनःशिला । तार्क्ष्यं गरुडः । शरत्
विष्टा ॥ * ॥

“यः खादेत् क्षीरभक्ताप्री मन्त्रिकेण वचारजः ।
अपहारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्भुवः” ॥
वचा घुरवच् ॥ * ॥

“कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
अपहारविनाशाय वषाङ्गं च पिबेत् अहं” ॥
अहमिति एतस्य पाणाद्विसर्जयेत्प्रापहारोप-

शमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥

“प्राक्षीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीरुतं घृतं ।
पुराणं स्यादपहारोन्मादग्रहणं परं” ॥
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचा-

कुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुड्बमितानां क-

क्तेन प्रस्थमितप्राक्षीरसपिष्टेन पचेत् । प्राक्षी-

रुतं ॥ * ॥

“कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यक्ष्माङ्गकण्ठं तत्पानमपहारविनाशनं” ॥
कुष्माण्डकघृतं ॥ * ॥

“द्वौ कीटभेदौ विधिवदानीय रविवासरे ।
काष्ठे सुजे वा संधार्य जयेदुग्रामपसृतिः” ॥
अयन्तु कीटौ नदीतीरे तिकलामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥

“शियुकुष्ठजजाजीलमुन्योर्बहिर्भुभिः ।
वक्षामूत्रे घृतं तैलं नावनं स्यादपसृतौ” ॥
जलं नावनं । अजाजी जीरकः । वक्षः क्षागः ।
नावनं नखं ॥ * ॥ इत्यपहारधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

अपहारः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपहरणः ।
हानिः । इत्यमरः ॥ अपहरणं । और्थं । संगोपनं ।

अथा

अनन्त्यापुपयोमिथ्यः । इति दायभागः ॥ (वि
नाशः ।

“कर्मान्तापहारेण मगिनी मे विकृमिता” ।
इति रामायणे । स्तेयं । यज्ञान्तापहारादिकं कर्म

अन्त्यामिसमस्तं वनात्कृतं तत्पाह्वं स्यात् ।
इति कल्लुकभट्टः । निष्ठवः । “कथं वा आत्मनः
अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ॥

अपहारकः, त्रि, (अप + हृ + एणुन् ।) अपहारी ।
अपहरणकर्ता । यथा,—

“परापवादनिरतः परत्रयापहारकः” ।
इति पुराणं ॥

“द्विविधान् तत्त्वान् विद्यात् परत्रयापहारकान्
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” ॥

“अमहर्तामयावितं मौक्तं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वेत्तं पङ्कतामपहारकः” ॥
इति मनुः । चौरः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भावते ।
स पापकृतमोजोके स्तेन आत्मापहारकः” ।
इति मनुः ।)

अपहारः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अका-
रणाहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपहवः, पुं, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपहापः ।
क्षेहः । इति मेदिनी ॥

“अष्टे देवे प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहवे तद्दिगुणं तन्मनोरनुशासनम्” ॥
इति मनुः ।)

अपहृतिः, स्त्री, (अप + हृ + भावे क्तिन् ।) अप-
हापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-

मेयासत्यकारणमृक्कोपमानसत्तयावस्थापिका-
नष्ट्रुतिः । तस्या लक्षणं ।
“प्रकृतं यन्निध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः” ।
उदाहरणं ।

“अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिगतवचः शैलतनये ।
कलङ्गो नैवायं विलसति शशाङ्गस्य वपुषि ॥
असुख्येयं मन्ये विगलदम्भतस्यन्दिशिशिरे ।
रतिश्रान्ता श्रेते रजनिरमणी मादुमुरति” ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥

“प्रकृतं प्रतिधिध्यान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
यदि स्नेहेनान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपहृतिः” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥

अपानाथः, पुं, (अपानाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपानिधि, पुं, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधि-
करणे क्ति, अपानं निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
वारानिधिः इति दर्शनात् ॥

अपानपतिः, पुं, (अपानं पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वक्षः । अपानिधिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥

अपानपितं, स्त्री, (अपानं पितमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
पितृत्वं, अलुक्समासः ।) अधिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ निधनकण्ठः । नृजिसंज्ञक इत्यमरे-
णोक्तत्वात् ॥

अथा

अपाक्, [च्] चि, (अप + अच् + क्तिन्, नञोपः ।)
दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीर्णं ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

अपाकः, पुं, (अप + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—

“अङ्गमर्होऽदक्षिणद्वया आकस्यं गौरवं चरः ।
अपाकः शून्यताङ्गनामभवातस्य लक्षणं” ॥
इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमण्डक् प्रदूष्य ।
कृत्तं शिरं मन्दरजं महान्त-

मनस्यमूर्धं चिरदृष्टपाकं” ॥
इति माधवकरः ॥

अपाकशकं, स्त्री, (अपच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्तकं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपाङ्गः, पुं, (अपाङ्गति वक्रं गच्छति चक्षुर्यत्र, अप +
अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । अक्षुः-
कोणः ।

“अपाङ्गां दृष्टिं स्पृशति बज्रशो वेपथुमती” ।
इति शाकुन्तले । “कुवलयवृक्षा लोचनोत्तरपाङ्गैः” ।
इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्ग-
होने चि । इति मेदिनी ॥

अपाङ्गकः, पुं, (अपङ्गलमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
अपामार्गदृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ अपां
इति भाषा । अङ्गहोने चि ॥

अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
दृष्टीयातत्पर्यः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥

अपाचीर्णं, त्रि, (अपाचां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
अपाच् खः तस्य ईर्ण ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
भववस्तु । विपर्यस्तं । विपरीतं । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अपाचं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
दिक् ततो भवार्धे व्याप्रत्ययः । पञ्चयोग्यं । पञ्च-
धातोः कर्मणि अचि पाचं पञ्चाङ्गञ्समासः ॥

अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावं पटु + भावे अच्, नाप्ति
पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥

अपटुता । जड़ता । पटोर्भावं पाटवं ततो नञ्-
समासः ॥

अपात्रं, स्त्री, (कुत्सितं पात्रं अपात्रस्ये नञ्समासः ।)
कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेद्भक्तं
सुवर्णं नरकाग्रे” । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्य-
ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
योग्यताहीनं ।

“विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
यद्यप्ये न न धर्माय जायेतानुशयाय तु” ॥
इति कथासरित्सागरे ।)

अपात्रीकरणं, स्त्री, (अपपात्रं अपात्रं कुत्सितपात्रं
क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + कृ + करणे लट् ।)
नवविधपात्रमध्ये पात्रविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

अपा

निन्दितधनदानं १ बाणिज्यं २ श्रमसेवनं ३ असाध-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविनैकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनदानं बाणिज्यं श्रमसेवनं ।
अपाधीकारणं श्रेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विशिष्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्यट् ।) यस्मादस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चयनं
भवति तत् । वट्टकारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते घोरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमादयति मोक्षः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां
रक्षति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपाद्वि-
मति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरन्तर्द्धते
शिष्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + शिच् + प्रचाद्यच् ।) मलहारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुच्छं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धदः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पाय्वादित्थानवर्त्तो वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥
("अधोनयत्यपानस्तु आहारश्च गृह्यामधः ।
सूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्तयेत्" ॥
इत्युक्तलक्षणोऽवागमनवान् कृत्वाटिकापृष्ठपार्श्व-
पायुपस्थवृत्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्वह्ना ममाश्रमसमीपतः" ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृष्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) रुक्षविशेषः ।
आपा इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकाः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कीशपर्णी
६ किण्विहरी ७ खरमङ्गरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयाः ९ अपामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीका । अक्षमङ्गरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ क्षार-
मध्यः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाळा । दुर्गहः १७ अश्वशल्यः १८ काखीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभिग्रहः २१ वाशिरः २२
शरशूलः २३ कण्टी २४ मर्कटपिण्डी २५

अपा

कटुमङ्गरीका २६ अघाटः २७ क्षरकः २८ पाखु-
कण्टकः २९ नालाकण्टः ३० कुञ्जः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
हरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिवसीष्णत्वं ।
क्षेदकारित्वं । संसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्प्रणगुणाः । रसे स्वादुत्वं । पाके दुर्करत्वं ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रुक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्ग
ओषधोर्गा सर्वासात्मेक इहशीति अधोऽर्थवेदः ।)

अपाम्यति, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्यसं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षः । वज्रिसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विस्फेभः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चयनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—

"सा काशी त्रिपुराग्निगजनगरी पायादपायाज्ज-
गत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अपारं ।
नद्यादेरव्याक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आवृतं । स्तनम् । स्नाधीनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनावृतं । अपसारिता-
वरणं ।
"यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं" ।
इति गीता ।)

अपावृतं, त्रि, (अप + आ + वृत् + क्तः ।) लुटितं ।
इति जेमचन्द्रः ॥ लोटा । गडगाडि इति भाषा ।
(अन्तरितं । परावृतं । निवृत्तं ।
"प्रतिग्रहादपावृतः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।
इति मङ्गलभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गुणावरणं ।
नामियाना । चांदीया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्तानम्बः २ प्रदीवः ३ मत्तवारणाः ४ । इति
जेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्यो त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधोनः ।
"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टा जातिमनुते" ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सङ्ग + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तुल्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपास्तं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेला-
मात्रं निषिध्यते इति नैथिलमतमपास्तं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपास्तं, त्रि, (अस्तमिन्नियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपकृष्टमञ्जि चक्षुः कर्म-

अपु

धारयः, अप् समासान्तः । अपगतमञ्जि चक्षुः
कर्मधारयः, अप्, समासान्तः ।) प्रत्यक्षः । इति
त्रिकायशेषः । कुत्सितचक्षुः । कौचनमूत्र्यः ।
एतावर्थी व्युत्पत्तिनञ्चौ ॥

अपि अ, (न पिबति पिगतौ क्षिप्, आगमशास्त्रस्या-
भित्त्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्थार्थाः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ ।
("अपि पदार्थसम्भावनाम्बसर्गार्हासमुच्चयेषु"
इति याज्ञिकिसूत्रम्) ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) लुप्तं ।
वर्जितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छितः, त्रि, (न पिच्छितः नञ्समासः ।)
पैच्छित्याभावविशिष्टः । पिच्छितताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविषमपिच्छितं" ।
इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु अ, (अपि + तु ।) यद्यर्थः । यद्यपि । इति
त्रिकायशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे
पुरस्योद्घाटितापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।
"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिण्डं, त्रि, (अपि + णच् + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिण्डश्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आसुक्तः २ प्रतिसुक्तः ३ पिण्डः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अलुतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूलत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अपीत्यं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
"अपीत्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतं ।
सन्तं वयसि कैशोरे भवतानुग्रहाकारं" ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमयभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गुलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरव्यंसकादि-
त्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—
"हेतौ लिङ्गे प्रथमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्त-
इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,
अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,

अपुष्पक + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।)
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः । पुष्पव्यतिरेक-
जातपक्षकदात्मनः । (अहेतुकपक्षकदात्मनि निं)

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + पः,
यङोपः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ।

(“हृषाक्षसरसं यावं प्रायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ।)

अपूप्यः, पुं, (अपूपाय हितः “विभाषा हिवर-
पूपादिभ्यः” इति पाणिनिस्त्वजेय यत् ।) गोधूम-
चूर्णः । इति जटाधरः । मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं
पूरीं करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः ।) प्राञ्जलि-
रुक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अपूर्वः, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वाकालभवं दृष्टं यस्य
तत् ।) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुशयः २
नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्यं ५ प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः । तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्गं कारयते तत् फलापूर्वं । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्यमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनेः संहत्यफलापूर्व्यारम्भायो-
गास्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिन्येन संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषां प्राङ्गोपकारमन्त्रेणानिष्पत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासम्भावात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तच्च त्वयं विभागः ।
इत्यधिकरणभाषा ।

अपूर्वः, जि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः)
व्याख्यार्थः । यथा,—

“अपूर्वयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरुपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः । पूर्वदिग्देशकालभिमं ।

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप् ।) तुलसीरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अपेयं, जि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ।) पाषा-
योग्यं । अपानीयं । यथा,—“मद्यमपेयमदेय-
मनिप्राद्यं” । इति तिथ्यादितत्त्वे उपश्रुतः सूत्रं ।
(“जलविजलमपेयं पण्डिते निर्धनम्” ।)

(“यैः क्षतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्” ।
इति मनुः ।)

अपेक्षणीयं, जि, (अप + ईक्ष + कर्मणि अनीयर्त् ।)
अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—
“आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रक्षशिरसि पुनः सोऽपि
शपेक्षणीयः” । इति नवरत्नमध्ये श्रुतिः ।

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भावे क्, स्त्रियां
ङीप्) कार्यनिमित्तयोरन्योन्माभिसम्बन्धः । इति

सुपशटीकायां विष्णुमिश्रः । आकाङ्क्षा । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” । इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः । (आकाङ्क्षा । अमि-
लाभः । आशा ।

“अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेत् स्तपयति” ।
इति श्रान्तिश्रुतको । प्रयत्नः । असुरागः । सम्मा-
नना ।

“अनन्यं चैव लिप्सेत नन्यं रक्षोदयेक्षया ।

रक्षितं वड्येचैव रुद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।

इति रघुवंशे ।

“न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुहृतापेक्षया संशयाय” ।

इति मेघदूते ।)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहबुद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्या-
कारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ।

(“अनेकैकत्वबुद्धिर्वा सापेक्षाबुद्धिरुच्यते” इति

“अपेक्षाबुद्धिनाशाच नाशस्तेषां निरूपितः”

इति च भाषापरिच्छेदे ।)

अपोगणः, जि, (अपकृतकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गणः उद्यतः, गङ्गि उद्यमे + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपपञ्चस्यकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गणः अतिभीरत्वात् त्याज्यः ।)
स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगणः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति
शब्दरत्नावली । शिशुः । बलिभः । त्रिविण्युक्तः ।
इति मेदिनी । अतिभीरः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रः ॥ द्वे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
कुलीकैकविंशत्यकुलीकादौ जने वर्तते इत्यर्थः ।
विकलं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
कृतं गच्छति अपोगणः । नास्तीति गमेर्ङः नि-
पातनात् यस्य प्रोभावः ।

“अपोगणस्तु शिशुकं विकलाङ्गे च भीरुकं” ।

इति विश्वः । निपातनादपस्यादिलोपे पोगणो-
ऽपि । पोगणो विकलाङ्गे स्यादिति हजायुधः ॥
पोगणो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति
तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
ङीप्, एषोदरादित्वात् दिक् ।) उपोदिका ।
पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां सामी ।

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे ण् ।) अपगत-
ऊहः । वितर्काभावः । सुश्रूषादृष्टधाधीगुणान्त-
मंतबहुगुणः ।

(“शुश्रूषा अवयवं चैव यद्वयं धारणं तथा ।

ऊहोऽपहोऽप्यविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः”) ॥

इति हेमचन्द्रः । अतद्यावत्तः । इति काव्य-
प्रकाशटीकायां महेन्द्रः ।

अपः, [स्] स्त्री, (आप्यते क्षर्गो जन्मतेऽनेन, आप +
कारणे तच् ऋसः ।) यक्षकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अपुः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

कर्मणि तुः ऋसः ।) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अप्रामवे द्वितीये यामाज्जितं शुद्धो-
ति” । इति श्रुतपद्यज्ञाप्रकाशः ।)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + असन् नुट् ऋसश्च ।)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ।

अप्रतिः, पुं, (अप्रां पतिः, वक्षीतत्पुत्रः ।) वरुणः ।

इत्यमरः । समुद्रः । अप्राम्यतिरिति दर्शनात् ॥

अप्रितं, स्त्री, (अप्रां पित्तमिव ।) अग्निः । इत्य-
मरः । चित्रकटुक्षः । वक्रिसंशकलात् ॥

अप्रकटः, जि, (न प्रकटः अक्षः नञ्समासः ।)

अप्रक्षः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति जीना सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृतते पद्मपुराणं । अस्य विवरणं
जीनाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पुं, (नास्ति प्रकाशः काशः स्वान्यो यस्य
सः ।) कायहरहितरुक्षः । स तु भिक्षिकादिः ।
तत्पर्यायः । स्वप्नः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः ।) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति जि-
कायडशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परब्रह्मापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारुवदुर्महीपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् । अन्वकारादतः । अवृष्टः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः” ।

इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोषितः ।

“यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धियु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति” ॥

इति मनुः । तद्विशिष्टे जि ॥

अप्रकृतः, पुं, (न प्रकृतः नञ्समासः ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे जि ॥

अप्रखरः, जि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः ।)
प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्वर्मे स्त्री । खं
रातीति कः खरः प्रकृतः खरः प्रखरस्ततो नञ-
समासः । (मृदुः । शान्तः ।)

अप्रगुणः, जि, (न प्रकृतो गुणो धैर्यरूपो यस्य
सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ।)
व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकरः, जि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्पा-
दयति प्रति + कृ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकरः
ततो नञ्समासः ।) विश्वसः । विश्वासपार्श्वः ।
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, जि, अप्रतियोगी । विपक्षमूल्यः ।
नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति ब्रह्मगीहिसमास-
निष्पन्नः ॥

अप्रतिमः, जि, अप्रत्युत्तममतिः । अप्रगुणः । नास्ति
प्रतिभा नवनवोन्मेषाणिनी प्रज्ञा यस्य सः ।
इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । कल्पा-
शीलः । हतज्ञानः ।) (स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

अप्र

कपो निग्रहस्थानविशेषः, उत्तरार्धे पर्योक्तं बुद्धा-
वि यन्त्रोत्तरार्धे उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिमानिग्रहस्थानम् ।)

अप्रतिरथः, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगजिकाग्रशेषौ । (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।

“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ।
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोज्या यस्य
सः ।) योज्या इति भूरिप्रयोगः । तुल्ययोजु-
रहितः । इति पुराणम् ।

“दौर्लभ्यमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।

इति शाकुन्तले ।

“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।

इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अनुरूपा
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गणिका ९ । इति
त्रिकाग्रशेषः ।

अप्रतिष्ठः, चि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति वज्रश्रीहौ फलः । यथा ।
हृयश्रीर्षपञ्चरात्रीयसङ्गर्भकथाये ।

“सर्वसूक्तैश्च कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्माद्विष्णुमुच्यते” ।

इति मठादिप्रतिष्ठतत्त्वं ।

“अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुल्यं, स्त्री, (प्रकृततुल्या अभावः, अत्यधीभावः ।)
प्रकृतपरिमाणाभावः । अनिर्दिष्टिगिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृततुल्यारहिते चि । नास्ति प्रकर्षा
तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ।

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः । नास्ति प्रत्ययः विन्वासे यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।

“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ।

इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययामावः । अविन्वासः ।

यथा “होवाणां सन्निधानं कपटप्रतमयं क्षेपम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशङ्करः ।

अप्रत्यक्षः, चि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षभूयः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलशोऽहं भाव्यरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ।)

प्रत्यक्षाभावे स्त्री ।

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्यं २ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः । वाच्यजिहोऽप्ययं । इति भरतः ।

अप्रमत्तः, चि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)

अवधानविशिष्टः । सावधानः । यथा,—

“यामात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सता” ।
इति बोधदेवः ।

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + घञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुलोकादिः । यथा । “उल्लासो-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ।

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हज्जायुधः । तदति चि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भट्टिति ।)

अप्रशस्तं, चि, (प्र + शस् + क्तः, नञ्समासः ।)

असत् । अनेष्टुं । अविविक्तं । यथा,—

“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः । (मूचपुरीषादिकं ।

“अप्रशस्तन्तु हत्वाभु मासमादीत मञ्जुभुक्” ।

इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, चि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविर्णं ।

अनन्दं । इति प्रह्लरत्नावली । अतुष्टं । यथा,—

“त्वयि प्रसन्ने परशन्मैभिः किं

त्वय्यप्रसन्ने परशन्मैभिः किं” ।

इति प्राचीनाः । (अतुष्टः । अप्रफुल्लः । विषसुः ।

विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा

मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, चि, (प्र + सिध् + क्तः, नञ्समासः ।)

प्रसिद्धितारहितं । अविविक्तं । यथा,—

“किङ्कं सामर्थ्यं कृद्भिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं । (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि

पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुतं, चि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रकान्तं ।

प्रकरणाप्राप्तं । यथा,— “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या

चैव प्रकृताश्रया” ।

इति काव्यप्रकाशः । अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-

स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ।

“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत्” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च

अप्राकरयिकस्यायस्य अभिधानेन प्राकरयिक-

स्यादोष । तस्या लक्षणां । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या

चैव प्रकृताश्रया । सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये

विशेषे प्रस्तुते सति” ।

“तदस्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ।

आद्याया उदाहरणं यथा,—

“याताः किन्न मितान्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया

मत्कृते नो कार्यातितरां क्षणांसि कथयत्येवं

सवाग्ने मयि । कलामश्रुतरत्नेण निपतडा-

राश्रुया चक्षुषा दृष्टा मां हसितेन भाविमरयो-

त्वाहृत्त्वया सूचितः” ।

इति काव्यप्रकाशः । इतराणां उदाहरणानि

वाङ्मयान्नोक्तानि ।

अप्रहृतं, चि, (न प्रहृत्यते क्त, प्र + हृन् + क्तः,

नञ्समासः ।) अक्षुब्धभूमिः । खिन्ना भूमिः ।

इत्यमरः । (वस्त्रभेदः । तल्लक्ष्यं तथा,—

“इषज्जौतं नवं श्वेतं सदृशं यत्नधारितं ।

निर्जेजकात्तावितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ।

इति ।)

अप्रि

अप्राप्यं, चि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ।

अप्राचीनं, चि, अपुरातनं । नवम् । प्राचीनतरदिग्-
जातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ।

अप्राप्तः, चि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्रापकौ

विधिः” । इति सङ्ख्यकौमुदी दुर्गादासश्च ।
(अनधिगतः ।

“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।

इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।

न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।

“उत्कृष्टायाभिरुपाय वराय सवृष्टाय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ।

इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा

अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)

व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावानग इति

आरवी भाषा । यथा,—

“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं ।

न्यसेयुर्बन्धुनिजेषु प्रोक्षितानां तथैव च” ।

इति दायतत्त्ववृत्तकाव्यायनवचनं । किञ्च ।

“गर्भस्थैः सदृशो ज्येष्ठः अष्टमादसरात् शिशुः ।

बाह्य आधोऽङ्गद्वर्मात् पोगण्डोऽपि निगद्यते ।

परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरादृते” ।

इति व्यवहारतत्त्ववृत्तनारदवचनं ।

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-

समासः ।) अप्रापणं । अलाभः । तदति चि ।

यथा,—

“तदप्राप्तिमहादुःखविनोनाशेषपातका” ।

इति काव्यप्रकाशकारः ।

अप्राप्यं, चि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-

समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्त्यर्थं । प्रपूर्वादाप-

धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ।

अप्रामाणिकः, चि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक्

तस्य इकः, नञ्समासः) प्रमाणाभिज्ञः । प्रमाणा-

सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-

भक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान-

मप्रामाणिकं” । इति दायभागः ।

अप्रामाण्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे

व्यञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—

“अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूक्तोर्वियोगः” ।

इति पदाङ्कटूतं ।

अप्रियं, चि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)

अनभीष्टं । अनोप्सितं । अप्रोतिकरं । अहृद्यं ।

यथा,—

[इति पुराणम् ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियं” ।

अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचः वाक्यं

कर्मधारयः ।) निखुरवाक्यं । इति पाठव्यशब्दार्थे

भरतः ।

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकारी लोकानां,

नञ्समासः ।) वद्वीमत्स्यः । इति प्रह्लरत्नावली ।

(अप्रीतिकारी नारी ।)

अब

अभीतं, चि, प्रीतिरहितं । असन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अभेतराक्षसी, स्त्री, (न भेता भ्राता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादिवात् ङीष् ।) अ-
पेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥
अभरसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलैश्च सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + ह + असुन् ।) सर्वश्लाः । उर्वशी-
मेनकाद्याः । बह्वचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ॥
("अधु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मनुजैश्च तस्मादप्सरसोऽभवन्" ॥)
अभरा, स्त्री, सर्वश्ला । इति शब्दरत्नावली ।
("स्त्रियां बह्वचप्सरसः स्यादैकत्वोऽसुरा अपि" ।
इति शब्दार्थे ।)
अफणः, चि, (नास्ति फणं दत्तोत्पन्नं धर्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः । निष्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥
फणकाले अनुत्पन्नफलकलः । तत्पर्यायः । बन्धः २
अवकेशी इ । इत्यमरः ॥ भावुकलः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा ।) भूयामलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्यासो यस्य तत् ।)
दत्तनिर्यासविशेषः । आफिं इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खसखसरसं २ निफेनं १ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सप्रिपातनाशित्वं । शुक्लबलमोह-
कारित्वञ्च ॥ तसु चतुर्विधं । एकं श्वेतवर्णं ।
अम्रजौघाकारकत्वान्नम आरण्यं । द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं । मृत्युकारकत्वान्नम मारण्यं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःस्तम्भनकारकत्वान्नम धारण्यं । चतुर्थं कर्पूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नम सागण्यं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चि, फेनरहितः । "अनुष्णाभिरफेना-
भिरद्वितीयेन धर्मवित्" । इति मनुः ।)
अब इ छ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अम्बाते ।
छ अम्बते अम्बां पुत्रः । इति चतुर्भुजः दुर्गादासश्च ॥
अबडं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं । समुदायार्थशून्यवाक्यं । अनर्थक-
कथा । इत्यमरः ॥
("जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां ।
हारि स्थितो गायति मङ्गलानि ॥
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुलकामा ।
राजन् दमायां कश्चनस्य कोऽर्थः" ॥
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तितः । स्वाधीनः ।
मुक्तः ।) बन्धनशून्यं ॥
अबडकं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन् ।)
समुदायार्थशून्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
अबडमुखः, चि, (न बडं नञ्समासः, अबडं यथा-
मिलावकथनेन अप्रतिबडं मुखं यस्य सः ।) अ-
भिववादी । दुर्मुखः । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां वा
ङीप् अबडमुखी अबडमुखा ।)
अबर्थ, चि, (हन्तुमयोग्यं हन् + अर्थाद्यर्थे कर्मणि
यत्, "हगोवा बध्मच" इति बध्मादेशे । बध्म-
हति इति बध्मः, न बध्यः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्यं । बध्मायोग्यं । इति मेदिनी ॥
("अबडाश्च स्त्रियं प्राङ्गिर्धर्मयोगितामपि" ।

अब

इति स्मृतिः । बध्मदद्यायोग्ये ब्राह्मणे च,
"बधः स्वर्गसहरणं पुरास्त्रिवाचनाद्भवे" ।
"तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ।
अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ॥
बधावृत्ते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति" ॥
इति मिताक्षरायां ।)
अबन्धः, चि, (बन्ध + क्त, न बन्धः अपहः नञ्-
समासः ।) सङ्गलः । फलकाले फलयुक्तलः ।
तत्पर्यायः । फलेग्रहिः २ । इत्यमरः ॥ फल-
ग्रहिः ३ । इति तट्टीका ॥ अभोधफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ("इयेव सा कर्तुमबन्ध-
रूपता" । इति कुमारसम्भवे । "याव्यमाश-
सिताबन्धप्रार्थन" । "कर्मभिरप्यबन्धैः" । इति
रघुवंशे ।)
अबलं, चि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । "अबलस्तुलाशिनो
भक्तान्" । इति नैषधं ॥
अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, क्षणभङ्गुरत्वात्
तस्य तथालं ।) वरगलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः ॥ ("तस्मिन्मैत्रौ कतिचिदबलाविप्रमुक्तं स
कामी" । इति मेघदूते ।)
अबाधं, चि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उद्दाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा घीडा तथा
हीनञ्च ॥ (अङ्गशस्त्रे विमुञ्चांशविशेषः । अस्तु-
टलं । अविष्यटता । जटिलोभावः ।)
अबिन्धनः, पुं, (आप्रयव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाडवाभिः । इति सन्देहभङ्गिका ॥
("अबिन्धनं वज्रिमसौ विभक्तिं" । इति रघुवंशे ।)
अबोधः, पुं, (बुध् + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । "निसर्गदुर्वोधमबोधविक्षावाः" ।
इति भारविः ॥ बह्व्रीहौ चि ॥ (अज्ञानः ।
मूढः । अनभिज्ञः । हतबुद्धिः । किञ्चर्तव्यविमूढः ।)
अजा, स्त्री, (अधु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी ॥ दशा-
व्युदसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ॥
अजः, पुं, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन् + ङः ।)
चन्द्रः । धन्वन्तरिः । निधुललक्षः । इति मेदिनी ॥
अजः, पुं, स्त्री, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी ॥ (जनभवयुक्तिमुक्तादिकं ।)
"अजमश्ममयश्चैव राजतश्चातुपञ्चतः" ।
"अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च" ।
इति मनुः ।)
अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि ङः ।) नञ्जा । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
अजभोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य भोग इव शरीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
अजयोनिः, पुं, (अजं विष्णुनाभिपद्ममेव योनि-

अब

वत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) विधाता । नञ्जा । इत्य-
मरः ॥
अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
वधो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजरुताः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अजिनी, स्त्री, (अजानां समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पद्मसमूहः । यज्ञकता । यज्ञयुक्त-
देशः । इति नक्षिणीशब्दटीकायां भरतः ॥
अजिनीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
वक्षीतत्पुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अब्दः, पुं, (अबति सीमानं रक्षति अब् + "अजा-
दय" इति दन् मेघपर्वतविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति मेदिनी ॥ पर्वतविशेषः ।
इति विश्वः ॥
अब्दवारः, पुं, (अब्दस्य मुक्तायाः सारः मूल-
निर्यासः ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अब्धिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिकरणे किः, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥
अब्धिकफः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव जपाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
हिमदीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ॥
अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अग्निनीकुमारौ । दिवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
अब्धिद्वीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता जवकादिसप्त-
संख्याता द्वीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अब्धिगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य समिहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
वक्षीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, वक्षीतत्पुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, अब्धि
+ मण्ड + ऊक, स्त्रियां ङीप् ।) मुक्ताफोटः ।
मुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ भित्तुक इति भाषा ॥
अब्धिप्रयगः, पुं, (अब्धौ प्रणये समुद्रे शेते, श्री +
बाङ्ख्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नारायणोहि प्रणये अब्धौ
शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नररुन्धः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्तुतः" ।
इति मनुः ।)
अब्धमिः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य अभिः, वक्षीतत्पुरुषः ।)
वज्रवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥
अब्धमण्डः, पुं, (अपोमण्डयति, अप् + मण्डि +
श्लिष्कामिभस्याचरिथो य इति कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ

अभ्यन्, स्त्री, (अपो विभक्तिं, अप् + भ् + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । सुखाट्टणं । अभ्यन्धातुः । इति राजनिर्घण्टः ।

अभ्यन्मातङ्गः, पुं, (अभ्यस्य, मेघस्य अभिपः मातङ्गः आक्रमादिवादिवात् समसः, मध्यपद-कोपच ।) ऐरावतः । इत्यमरः ।

अभ्यिः, स्त्री, (अपः गौकामलापनयनाय विभक्तिं धारयति, अप् + भ् + क्तिः ।) काकुत्थाजः । गौकामलापनयनार्थकुहालाकृतिकाण्ड । इत्यमरः । (यथादिप्रव्यायां समदीकरणात् । तीक्ष्णायां कोहदण्डः ।

“अभ्यिं कार्यायसीं दद्यात् सप्यं हत्वा द्विजोत्तमः । पञ्चालभारकं बध्ने सौमकाक्षैकमासकं” ॥

इति मनुः ।)

अभ्यिदं, जि, (अभे मेघे भवं, अभ + च तस्य इय ।) मेघोद्भवस्तु । इत्यमरः ।

अभ्रक्षय्यकं, स्त्री, (अभ्रक्षय्यविरोधि, विरोधे नञ्-समासः । ततः स्त्री ।) मेघुनं । इति जिकाण्डशेषः । अभ्रक्षय्यग्रन्थे जि ।

अभ्रक्षय्यं, स्त्री, (अभ्रक्षि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसदौ साधु, अभ्रक्ष्ण + यत्, नञ्समासः ।) नाथोक्तौ नायं बध्य इत्याकारोक्तिः । अभ्रक्षय्याज्ञा । तत्पर्यायः । अभ्रक्षोक्तिः २ । इत्यमरः । (“नेपथ्ये अभ्रक्षय्यमभ्रक्षय्यं” । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुनस्तुतिप्य राजदारे सोरस्ताडनमभ्रक्षय्य-मुद्घोषितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविरुद्धं अतिनिन्दितं कर्म्म । निरतिशयस्य सनश्चोकादिप्रकाशोक्तिरियं ।)

अभ इ छ भग्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अभ्यते । छ अभ्यते । इति दुर्गादासः ।

अभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्ययथीभावः, यदा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ।) वीर्यमूलं । इत्यमरः । भयाभावः । (“भातः परतरो धर्म्मो नृपाणां यद्रक्षार्जितं” । विप्रेभ्यो दीयते अथं प्रजाभ्यश्चामयं सदा” । इति याज्ञवल्क्यः ।

“योदात्वा सर्वभूतेभ्यः प्रजन्तभयं गृह्णात् । तस्य तेजोभया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनाः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता । भयरहिते जि । इति विश्वः ।

अभयविहिमः, पुं, (अभयाय खयोद्भयभावाय-विहिमः ।) युद्धज्जा । सङ्ग्राममट्टः । इति जिकाण्डशेषः ।

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः । चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी । सा नेचरोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः । (दुर्गा ।)

अभयं, जि, (भञ्ज + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अभयक्षीयं । अखाद्यं । यथा,—

“अध्यायं चर्म्म मे सङ्गः करिष्यासि किमस्त्रिभिः ।

अभि

अभयं चैव मे मांसं त्वाकृष्यैर्नृपाचारिभिः” ॥

इति रामायणं । (भोजनायोगं वस्तु, मन्त्रायां मन्त्रादिभिः शास्त्रकारैः निविद्धं दिजातिभिः वर्ज-नीयं वस्तु । तानि च यथा, जमुनमृगनयनादृष्टा-स्थानि श्रीणि स्थूलकन्दशाकानि । विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितहस्तनिर्व्यासः । हृदयो-द्भवहस्तनिर्व्यासः । श्लोकणं । गन्धं । येयुषश्च । देवाद्यनुदेशेन आत्मार्थं प्रज्ञाः कृसरसंयावधाय-नायूपाः । असंख्यत यमुमांसं । नैवेद्यार्थमज्ञानि निवेदनात् प्राक् । हवींश्च च होमात् प्राक् । इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणहृद्गोरभाजनं । क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहितं न ते” ॥

इति काव्यप्रकाशः । पात्ररहिते जि ।

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनी ।

“अस्ति एतौ वशे यस्य भृत्योभार्या तथैव च । अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले” ॥

इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पात्रावेवोपपादयेत् । साध्यभावे प्रणिधिर्भवयोरूपसमन्वितैः” ॥

इति मनुः ।) द्रव्यादिषट्कभिन्नः । स द्विविधः । संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-परिच्छेदः । भावशून्यः भावः स्यादिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ।

अभावनीयः, जि, अप्रिन्तनीयः । चौरादिकचिन्त-गार्थभूतातोः कर्म्मण्यनीये नञ्समासः ।

अभावणं, स्त्री, (भाव् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अक-यनं । मौनं । इत्यमरः ।

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्तिः ।) उपसर्ग-विशेषः । अस्त्यार्थाः । समन्तात् । उभयार्थः । वीष्ठा । इत्यम्भावः । धर्षणं । इति दुर्गादासः । अभिनायः । अभिसुख्यं । इति मेदिनी । चिह्नं । इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ।

अभिकः, जि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ।

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नोदात्तेति वृद्धाभावः । अभिक्रम्यते कर्म्मणा प्रारभ्यते इति अत्यन्था कर्म्मरन्वकते प्रारम्भे च ।) अभीतयो-धादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमनं ।

आरोहणं । इति हेमचन्द्रः ।

अभिस्था, स्त्री, (अभि + स्था + अच् ।) नाम । शोभा । कीर्तिः । इति मेदिनी । आस्थानं । इति शब्दरत्नावली । (शोभा । सौन्दर्यं । रम-णीयता । [इति रघुवंशे ।

“काव्यभिस्था तयोरासीत् व्रजतोः मुञ्जवेशयोः” ।

“कामप्यभिस्था स्फुरितैरपुष्प-दासप्रकाशवर्णपल्लोऽधरोष्ठः” ।

इति कुमारसम्भवे । यशः ।)

अभियज्ञः, जि, (अभि + यज् + कर्म्मणि क्तः ।)

अभि

शत्रुयाजानाः । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः । (अभियुक्तः ।)

अभियज्ञः, पुं, (अभि + यज् + भावे अच् ।) अभि-योगः । इत्यमरः । कलहाङ्गनं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । अभिसुख्येन शुद्धादिप्रवृत्तिः । इति तट्टीकायां भरतः । गौरवं । अभियज्ञ्यं । इति मेदिनी । लुट् इति भाषा । (चौर्ण्यकरणं ।)

अभियज्ञं, स्त्री, (अभि + यज् + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः । चौर्ण्यकरणं । सम्मुखे हरणं । इति तट्टीकायां भरतः । (साहसं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं ।)

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दद्या-दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिघ्नान्नाभिघ्नपतः” ।

इति माधवकरः । प्रन्नादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व-स्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णाः क्रमेण पर-स्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्णयुक्ताः । तत्र स्त्री । यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्रिवर्णाश्चेत् ।

नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रविरामाद्याः” ॥

इति केरलपञ्चमः । (प्रहारः । अभिहननं । आ-घातः ।

“चक्षुदभुजभमितचक्षुगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य” ।

इति वेङ्गीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्हः । पीडनं । श्लोशदानं । श्लोकशोभः ।

“सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु निवृत्तः ।

श्रीतातपामिघातांश्च विविधानि भयानि च” ॥

इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिसुख्येन हन्ति, अभि + हन् + क्तिणि ।) शत्रुः । इत्यमरः । (विपक्षः । आक्रमणकारी ।

“यकटा न विगृहीयात् बहून् राजाभिघातिनः । सदर्पोऽप्युरगः कीर्तयैर्जगद्भिर्नृपैश्च भुवं” ॥

इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी ।

“सत्यवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तना” ।

इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्यते समन्तात् वज्रौ सिध्यते, अभि + घृ क्षरणे णिच् + अच् ।) घृतं । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिघरः, पुं, (आभिसुख्येन सेवयै चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ।

अभिघारः, पुं, (आभिसुख्येन शत्रुबधार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा-कर्म्म । इत्यमरः । अघर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादि-निष्पादितमारण्योच्चाटनादिहिंसात्मककर्म्म । इति भरतः । मारणादिपञ्चकतान्त्रिकप्रयोगविशेषः ।

स त्रिभिः । मारणं १ मोहनं २ क्षमनं ३ विदेवणं ४ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति तन्त्रसारः । उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-विवेकः । स तु श्रेणादियज्ञेनागपराधस्य मारणं ।

इति कुल्लुकभट्टः । यथा,—

अभि

“हिंसोवधीनां क्षात्रीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
 इति मनी ११ अध्यायः ॥ अध्याभिचारः ।
 “ॐ विरुद्धे रूपिणि चिह्ने वैरिणमसुको देहि
 देहि स्वाहा” । इति खड्गमभिमन्त्रः खड्गमन्त्रांश्च
 पठित्वा खड्गं संपूज्य क्षात्रादिकमसुकोऽसि इति
 वैरिणां अभिमन्त्रः रक्तसूत्रेण जिघां सुखं बद्धा
 वैरिणां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।
 “ॐ अयं स वैरी यो देहि तमिमं प्रभुरूपिणं ।
 विनाशय महादेवि त्वे त्वे स्वादय स्वादय” ॥
 इति पठित्वा बलिधिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं
 पठित्वा बलिं संपूज्य अद्यान्त्रिने मासि महा-
 नवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अमुकशत्रु-
 नाशाय इमं क्षात्रं महिषं वा अमुकदेवतं भग-
 वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं समर्पदे । इत्युत्तरं च
 शं फट् इति कृत्वा मूलं पठित्वा एतद्भिधं दुर्गायै
 नमः । इति रक्तं शिखरं दत्त्वा अष्टाक्षरमसि-
 र्होमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥
 अभिचारी, [न] चि, (अभिचरति शत्रुवधाये
 कर्म करोति, अभि + चर + चिनि ।) अभि-
 चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकागे । अभि-
 पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥
 अभिजनः, पुं, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
 आधारे चञ्, ङङ्भावः ।) ख्यातिः । जन्मभूमिः ।
 कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
 “अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयैर्निजैः” ।
 इति महावीरचरिते ।
 “कथं दृष्टव्याज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः” ।
 इति रामायणे ।)
 अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमतं
 प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) मन्दः । न्यायः ।
 इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । प्रसिद्धः ।
 इत्यमरः ॥ (अष्टवंगोद्भवः ।
 “जातस्तेनाभिजातेन शूराः शौर्यवता कुशः ।
 अमन्यतेकमात्मानमनेकं वशिनां वशी” ॥
 इति रघुवंशे ।
 “न स्नेह्यतयं यज्ञादौ स्त्रीषु नापहतं वदेत् ।
 सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं” ॥
 इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । सूरूपः ।
 मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । श्लाघ्यः ।
 भगवान् । समृद्धः ।)
 अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
 द्यमसुहृत् । कुतयकाल इति प्रसिद्धं । यथा,—
 “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणोदये ।
 यदक्ष दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
 इति मत्स्यपुराणं । गन्धर्वविशेषः । तच्च तार-
 काचयात्मकश्चन्द्रकाक्षति । उत्तराषाढायाः
 श्रेष्ठयक्षदशदशः श्रवणायाः प्रथमदशदशतुल्यं
 यत्तद्वर्णविशतिदशदशकमभिभिह्वयति ॥ इति
 ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं ।
 “अतिसुखवितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
 ननु भवति विनीतश्चावकीर्तिः सुवेशः ।
 द्विजवरसुरभक्तौ यत्तवाङ्मानवः स्वाद-

अभि

भिजिति यदि स्तुतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे” ॥
 इति कौस्तुभप्रदीपः ॥
 अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
 ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विश्वः ।
 इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।
 “अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते गन्दनप्रभाः” ।
 “अनभिज्ञास्तमिस्त्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।
 इति कुमारसम्भवे ।)
 अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
 करणे क्यट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्गः ।
 लक्षणं ।
 “एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानादित्वा
 मा कौलीनाश्चित्तनयने मय्यविश्रान्तिनीभूः” ।
 इति मेघदूते । स्तुतिः । ज्ञानभेदः ।
 “एवमुक्तस्तु रामेण हनुमान् वानरवर्मनः ।
 पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत” ॥
 इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।
 स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं । “अयं मैथिल्य-
 भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयक” । इति भट्टि-
 काये ।)
 अभितः, [स्] च, (अभि + तसिन् ।) शीघ्रं । साकल्यं ।
 आभिमुख्यं । उभयतः । “अङ्गान्ययाक्षीदभितः
 प्रधानं” । इति भट्टिकाये । समीपं । इति
 मेदिनी ॥
 अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृष् + भावे क्यट् ।)
 रक्षापिशाचभूतादेर्भिक्षः । इति महाभारते ॥
 सर्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥
 अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
 स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
 मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
 विधिव्यापारीभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
 मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
 इति काथ्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
 बोधनादयिमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
 ख्या । आज्ञा । अभिधानं । नामधेयं ।)
 अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा +
 करणे क्यट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
 यथा । “तवाभिधानाद्ययते नताननः” । इति
 भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “क्षत्तद्धितसमा-
 सागमभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
 (आख्या । नामधेयं ।
 “आख्याञ्च अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” ।
 इत्यमरः । “शिवरिणि कुरु नाम क्रियधिरं
 क्रिमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
 दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)
 अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
 जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
 अनेनेति करणे यः ॥
 अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत् ।) अभि-
 धागन्धं । वाचं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
 जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥
 अभिधा, स्त्री, (अभि + धौ + अङ् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्युहा । इत्यमरः ॥ परस्मै जिघृक्षा ।
 दोषविनाशपूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
 प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लामस्य स्पृहा
 विषयस्युहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
 ऋतीयासमासः इत्यने । विषयस्युहेतिपाठे पर-
 स्मैविषये विषयितया स्पृहा जिघृक्षामात्रं । इति
 कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अभिनायः । इति रायमुकुटः ॥
 अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
 णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्त्रीयकारजिनो-
 ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनागन्दनके
 चि ॥
 अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
 प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ॥ हृद्गत-
 क्रोधादिभावविशेषः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
 कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । व्यञ्जकः २ । इत्य-
 मरः ॥ दृश्यकाव्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
 दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
 वाचिकः २ । आहार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
 साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतां परिभावयन्वभिनयै-
 र्विन्यस्तस्मात् बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
 प्रज्ञस्य वागीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)
 अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
 इत्यमरः ॥
 (“अभिनवमधुकोनुपस्वं
 तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अभिनवोद्भित् [उ] पुं, (अभिनवं वधातया उद्भि-
 नन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
 कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्गुः । इत्यमरः ॥
 अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
 निर्मुक्तः ।) सूर्यास्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
 सूर्याऽस्तं याति सः । इत्यमरः ॥
 (“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वानो युक्तः स्यान्महत्तैनसा” ॥
 इति मनुः ।)
 अभिनिर्घाणं, स्त्री, (शत्रुमभिजलीकृतं निर्व्याणं
 निर्गमः ।) विजगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
 मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।
 “यत्नेनयाभिनिर्व्याणं स्मृतं तदभिषेकनम्” ।
 इति हज्जायुधः ।)
 अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे चञ् ।)
 मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
 शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निबन्धः २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरयजन्मभयजनका-
 विद्याविशेषः ॥ (आयश्च । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
 मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । वृद्धसङ्कल्पः ।
 “इत्युक्तवत्सं जनकात्मजायां
 नितान्तकृद्भाभिनिवेशमीश” ।
 इति रघुवंशे ।
 “अथानुरूपमभिनिवेशतोषिणा
 कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आसक्तिः । अनुरागः ।
 अभिगाथः । “नलीयान् खलु मेऽभिविषयः” ।
 इति शाकुन्तले ।)
 अभिनिष्ठानः, पुं, (अभि + नि + क्तन् + घञ्, अभि-
 निसः क्तनः प्राप्संज्ञायां इति क्तन् ।) विसर्गः ।
 अक्षरं । इति मेदिनी ।
 अभिनीतः, त्रि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
 न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूषितो वा ।
 अभर्षी । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
 (“अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदाहरति ।
 अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
 इति महाभारते । विज्ञः । धीरः ।
 “स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः प्रथि निरत्यये ।
 मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
 इति रामायणे ।)
 अभिनेता, [ट] त्रि, (अभि + नी + कर्त्तरि ढच् ।)
 अभिनयकर्त्ता । केचो संशोयणा इत्यादि भाषा ।
 इति नाटकप्रसिद्धं ॥
 अभिपन्नः, त्रि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
 राद्धः । अपराधवान् । व्यापद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
 अभियन्तः । शत्रुणाक्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
 कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।
 “दाहप्रपाकौ शिशिराभिमन्दाः ।
 पिताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।
 “दृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)
 अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
 इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कन्दः ३ ।
 इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
 (अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।
 “दुर्धौधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्तते ।
 अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विवृणोम्यहम्” ।
 इति महाभारते । [इति मनुः ।]
 “तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।
 अभिप्रेतं, त्रि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
 प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—
 “कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
 पार्ष्णेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” ॥
 इति भविष्यपुराणे ॥ (वाङ्मनः । सम्मतः ।)
 अभिभवः, पुं, (अभि + भू + भावे अच् ।) गर्व-
 नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
 वली हेमचन्द्रः ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।
 “रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः” ।
 इति रघुवंशे ।
 “बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदः” ।
 इति हितोपदेशे ।)
 अभिभूतः, त्रि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
 तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विज्ञः ३ ।
 व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विज्ञः ६ विज्ञः ७ ।
 इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भगदपः । तत्प-
 र्यायः । आसक्तगर्वः २ । इति जटाधरः ॥ आस-
 गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहतः ४ । इति
 तट्टीका ॥

अभि

(“देवाभिभूतस्य युवामवोढं
 ममस्य दोर्मिर्भुवनस्य भारम्” ।
 इति भट्टिः ।)
 अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
 नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
 भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।
 “अभिभूतिमयादस्तगतः
 सुखमुद्यन्ति न धाम मानिनः” ।
 इति भारविः ।)
 अभिमर्तः, त्रि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
 सम्मतं । यथा,—
 “अभिमर्तफलशंसी चारु पुष्कोर बाहु-
 स्तरुषु चुक्षुर्वहैः पक्षिणश्चानुकूलः” ।
 इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।
 “स माधवेनाभिर्भवेन सख्या
 रथा च साशङ्कमनुप्रयातः” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
 रजमावहन्नभिमतो मे” ॥
 इति शाकुन्तले ।)
 अभिमन्त्रणं, स्त्री, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट् ।)
 आह्वानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
 इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।
 यथा,—
 “दत्तात्रेयं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।
 इति याज्ञवल्क्यः ।)
 अभिमन्त्रः, पुं, (अभि मन्त्रते चक्षुः पीड्यतेऽनेन,
 अभि + मन्त्र + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
 त्रिकाशङ्गः ॥ अधिमन्त्र इति वैद्यके पाठः ।
 तस्य निदानसम्प्राप्तिरुपाणि ।
 “दृष्टैरेतैरभिच्यन्दनैरागामक्रियावता ।
 तावन्तस्यधिमन्त्राः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
 उत्प्राप्यत इवावर्धं नचं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धं तं विद्यादधिमन्त्रं खलुत्तमैः” ॥
 स तु चतुर्विधः । यथा । “हृन्वाद्दृष्टिं स्नेहिकः
 समराचादधिमन्त्रो रक्तजः पञ्चमात्रात् । यज्ञात्रा-
 दै वातिकः मनिहृन्वाभ्युपचारान् पञ्चिकः
 सद्य एव” इति माधवकरः ॥
 अभिमन्युः, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थे, अभि + मन् +
 युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
 स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥
 अभिमर्षः, पुं, (अभिमन्यतेऽस्मात्, अभि + मर् +
 अच्) युद्धं । वधः । स्वसैन्यभयः । इति विश्व-
 मेदिनी ॥ बन्धनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
 समरः । अवरोधः । खपटाङ्गः । सङ्केतस्थल-
 निर्गमः । प्राणानिरपेक्षो यो द्रव्य हेतोः आङ्
 हस्तिनं वा योधयति सः अभिमर्षः इत्येके ।)
 अभिमर्द्दः, पुं, (अभि + मर्द् + भावे घञ् ।) अव-
 मर्द्दः । पीडनं । सम्परायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
 (शत्रुहृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
 “हृतोऽभिमर्द्दः कुबभिः प्रसङ्ग” । इति महा-
 भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
 शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्थो-
 दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३ ।
 ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७
 हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ अयः १०
 अवलेपः ११ दर्पः १२ अवश्यायः १३ टङ्गः १४ ।
 इति जटाधरः ॥ अपि च ।
 “गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च हङ्कतिः ।
 स्यादुद्धतमगच्छन्ते मानश्चित्तसमुत्थितः ।
 अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
 मानः + इतच् । अभिमान्यतेऽच, अभि + मन् +
 णिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति त्रि-
 काशङ्गः ॥ अभिमानयुक्ते त्रि ॥ (गर्वः । मदः ।
 दर्पः ।)
 अभिमानी, [न] त्रि, (अभिमन्यते, अभि + मन्
 + णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयुक्तः ।
 यथा,—
 “कर्त्ता द्युतच्छलानां जतुमयशरयोदीपितः सो-
 ऽभिमानी” । इति वेणीसंहारः ॥
 अभिमायः, त्रि, (मायामवियामधिगतः, प्रादि-
 समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
 जटाधरः ॥
 अभिसुखं, त्रि, (अभिगतो मुखं । अत्यादयः क्रान्ता-
 दर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
 जटाधरः ॥
 अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं,
 अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अभियाती, [न] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
 + या + भावे क्तः ; इति ।) शत्रुः । इत्यमर-
 टीकायां गायमुकुटः ॥
 अभियुक्तः, त्रि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
 कर्त्तककण्डः । इति मेदिनी ॥
 (“उद्दामेन दिग्दपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 “अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
 युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते विपुणा सह” ।
 इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग-
 विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—
 “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।
 मिथ्या तस् विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
 अभियोक्ता, [न] त्रि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ढच् ।)
 अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—
 “अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नेत्यहते यदि ।
 तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
 अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आदास गालिष इति ख्यातः। यथा,—

“अभियोगमनिलीयं नैनं प्रत्यभियोजयेत्”।

इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाङ्गानं। इति राय-मुकुटः॥ अपकारकरणेष्वापूर्वकाक्रमणं। तत्पर्यायः। अभियुद्धः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥

(“स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नरेन्द्रगुप्तं नगरं मञ्जरीतम्”।

इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, त्रि, (अभिरमते मनोऽत्र, अभि + रम् + आधारे घञ्।) हचिरः। सुन्दरः। इति हेम-चन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोहः। रमणीयः। आनन्दकरः।

“मनोऽभिरामाः प्रहवन्तौ रचनेमिखनोन्मुखैः”। इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पुं, (अभिरूप्य रूपमस्य।) पखितः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + अच्।) मनोहरः। पखितः। इति मेदिनी॥ (“इयं हि रसभावविशेषदीप्तागुणैः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले।)

अभिलापः, पुं, (अभिलप्यते मागसं कर्म कथ्यते-नेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा, “काव्याभिलापसङ्घितः कुशतिक्तजलयागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः”। इति प्रक्रमाधिकरणं॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च। सविकल्पकसंवेद्यः”। इति साहित्यदर्पणे॥)

अभिलावः, पुं, (अभि + लू + भावे घञ्।) हृदनं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्यायः। इच्छा १ आकाङ्क्षा २ स्पृहा ३ ईर्ष्या ५ टट्ट ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३ वक् १४ वचिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ अङ्गा १८ टट्टा १९ मतिः २० हृन्दः २१। इति जटाधरः॥ (“भव हृदय साभि-लाषं सम्पति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकु-न्तले। “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] त्रि, (अभि + लष् + णिणि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—

“जलाभिलाषी जलमाददातां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्”।

इति रघुवंशे॥

अभिलाषकः, त्रि, (अभि + लष् + प्रीलाघे उकञ्।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्यायः। कुम्भः १ मृगः २

अभि

गर्जनः ४ ढङ्गाक् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विशासविभवानसः ७। इति जटाधरः॥

(“जयमन्त्रमवान् नूनमरातिव्यभिजानुक्तः”।

इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभि-लाभः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि + वद् + भावे घञ्।) अभिप्र-वाक्यं। तत्पर्यायः। पाठ्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।

“अभिवादात्परं विप्रो ज्ञायांसमभिवादयन्। असौनामाहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत्”॥

इति मनुः।)

अभिवादकः, त्रि, (अभि + वद् + णिच् + ण्वुल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः १। इत्यमरः॥

अभिप्रवक्ता। पाठ्यार्थाभिप्रेत्यवदेः कर्त्तरि यकः॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।

“आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः”।

इति नलोपाख्यानं।)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिमुखीकरणाय वादनं नामो-च्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि + वद् + णिच् भावे ल्युट्) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः। अभि-वादे भो अमुकशस्माहमित्येवंरूपः। तत्तु पाद-स्यार्णपूर्वकनमस्कारः। तत्पर्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥

(“अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।

चत्वारि संप्रवर्जन्ते आयुर्विंशत्यशोबलं”॥

इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + व्याप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वतोदृष्टिः। तत्पर्यायः। संमूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिग्रपणं, स्त्री, (अभि + ग्रप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिग्रसनं। अभिग्रापः। अभिपूर्वग्रपधातो-र्भावेऽणट्॥

अभिग्रप्तः, त्रि, (अभि + ग्रप् + क्तः।) प्राप्ताभि-ग्रापः। ग्रापयस्तः। यथा,—

“न नामग्रहणं कुर्यात् कृपयास्य गुरोस्तथा। भार्याया अभिग्रप्तस्य जनकस्य विशेषतः”॥

इति मेघदूतटीका॥

(“न क्रुध्यन्पिग्रप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्”।

इति रामायणे। “अथ तेन निरुद्ध विक्रिया-मभिग्रप्तः फलमेतदन्वभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिग्रस्तः, त्रि, (अभि + ग्रन्स् + क्तः।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहृतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्।

इति भरतः॥ तत्पर्यायः। आह्वारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिग्रस्तः।

“वत्स्यस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।

नाघिर्ददाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः”॥

इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातक-कर्त्ता। [इति मनुः।)

“पापरोग्यभिग्रस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयीः”।

अभि

अभिग्रस्तिः, स्त्री, (अभि + ग्रन्स् + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ (“स्यमन्त्रकं च सञ्जाजिताय दत्त्वा मिथ्याभिग्रस्तिविमुक्तम् अवाप”। इति विष्णुपुराणे।) याच्ञा। इत्य-मरः॥

अभिग्रापः, पुं, (अभि + ग्रप् + घञ् वृद्धिः।) सर्व-स्त्रेयं त्वया कृतमिथ्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्या-पवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिग्रसनं १। इत्य-मरः॥ क्रोधात् द्विजादिभिर्दुःखाभिधारणं। इति पुराणं॥ ग्राह्यगुणवद्वसिद्धानां अनिष्टाभिग्र-सनं। इति विजयरक्षितः॥

(“यस्याभिग्रापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः”। इति नलोपाख्याने।)

अभिग्रहः, पुं, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति घः।) पराजयः। आलोचः। शपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मयुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिग्रहाभिग्रापतः”।

इति माधवकरः॥ (पराभवः। परिभूतिः।

“जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-

दुद्धर्तुमेच्छत् प्रसभोद्धृताः”।

इति रघुवंशे।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेन दृष्टिं

मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां”।

इति कुमारसम्भवे। शोकः। दुःखं। “अभि-षङ्गजडं विजिज्ञेवानिति शिष्येण क्लान्तबोध-यत्”। इति रघुः।)

अभिषवः, पुं, (अभि + सु + अप्, गुणः घञ्।) यज्ञः। स्नानं। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थापित मदेत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्यायः। सूत्या २ सवर्गं ३। इत्यमरः॥

(“भवेदभिषवः स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः”।

इति मेदिनी)

अभिषवं, स्त्री, काञ्चिकं। इति हलायुधः॥ काञ्चि इति भाषा।

अभिघृतं, स्त्री, (अभि + सु + क्तः घञ्।) काञ्चिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पुं, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) स्नानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(“एकदा सोऽभिषेकार्यमाजगाम महानदौ”।

इति विष्णुपुराणे।

“निरुत्तपथ्यन्त्यजलाभिषेकां।

वासोवसानामभिषेकयोग्यं”।

इति कुमारसम्भवे।)

अथ ७ दोलयात्राभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। श्री-तलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ पुष्पोदकं १२ चन्दन-पिष्टामलजम्बुदन्तं १३ सुगन्धिजलं १४ तेनाह-वारस्नानं तत्र द्वितीयस्तमाहमवारेषु दुग्धहत-

अभि

मधुयोगं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा ज्ञानं । तीर्थजनं १६ गङ्गोदकं १७ वल्लीकतोयं १८ सखीमधुजनं १९ सहस्रधारजनं २० घटोदकं २१ केषाक्षिभते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरपुरा-
खोक्तानि ७ दुर्गापूजाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिबिम्बे देवीमुद्वर्त्य यथाक्रमं वक्ष्यमाणाप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा आपयेत् । शुद्धजनं २ प्रसूजनं ३ गङ्गा-
जनं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा—
गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पश्चाद्वर्तं १२ शिष्टारोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सखीमधिमहौषधजनं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधारजनं २२ अष्टकलसोदकं यथा । योम-
गङ्गाम्बुपूर्णाद्यकलसः २३ मेघतोयपूर्णाद्वितीयक-
लसः २४ सारस्वतोयपूर्णाद्वितीयकलसः २५ सा-
गरोदकपूर्णाद्युत्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजन-
पूर्णपञ्चमकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णाद्यष्टकलसः २८ सर्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजनपूर्णा-
ष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापञ्चतिमुद्राणां व्युत्-
क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरि-
क्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारि-
केल २ रत्न ३ हृष्टि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अमृत ७
खर्ज ८ रजस ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल
१२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६
अक्ष १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २०
ऊद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४
अर्घ्य २५ घटपतुल्य २६—जलानि । शीतलज-
लञ्च २७ । तिलतैलं १ गन्धतैलं २ । नदीकूल १
वराहदन्त २ वेष्टादार ३ राजदार ४ लघुशङ्ख ५
वल्लीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवदार ९
गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभय-
कूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—
मृत्तिका इति केचित् ॥ पश्चाद्वर्तं प्रत्येकं सखी-
मधिमहौषधी एवम् ॥ पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥
पश्चाद्वर्तान्तिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उद्वर्तनद्रव्ये
केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ तैलहरिद्रा इति
केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यपूर्णमिति केचित् ॥
कालीपुराणदर्शोपुराणोक्तपञ्चतिष्वपि तथा । तासां
मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा ।
प्रवाल १ मरकत २ पद्मगग ३ मुक्ता ४ मा-
णिक्य ५ वैटर्ष्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुसुद ९
खण्ड १० व्यक्त ११ वापी १२ रत्नचन्दन १३
नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालि-
तखुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि ॥ पञ्चतीर्थ-
खट्व १ ॥ विष्णुतैलं १ ॥ उद्वर्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-
युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ लहरीन्दिकेश्वरदेवी-
कालीपुराणपञ्चमुक्ताष्टकलसज्जानकालीनराशिणी
रागवाद्यानि ॥
पुं । रागराशिणी । बाद्यं ।

७६

अभि

हं । मालसी १ मङ्गलोत्सवः १
दे । वागाड़ी १ इन्द्रविजयः १
कां । मालवः १ विजयः १
हं । देवकीरी २ भुवनविजयः २
दे । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः २
कां । ललिता २ दुन्दुभिः २
हं । वागाड़ी ३ विजयः ३
दे । मालवः ३ देवोत्सवः ३
कां । विभावा ३ दुन्दुभिः ३
हं । देशालः ४ राजाभिषेकः ४
दे । देशालः ४ घनतालः ४
कां । भैरवी ४ वंशी ४
हं । धानुषी ५ मधुरी ५
दे । मालवी ५ मधुकरः ५
कां । कोड़ा ५ इन्द्राभिषेकः ५
हं । भैरवी ६ करतालः ६
दे । भैरवी ६ टक्का ६
कां । वागाड़ी ६ शङ्खः ६
हं । गुज्जरी ७ वंशी ७
दे । वसन्तः ७ शङ्खः ७
कां । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७
हं । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः ८
दे । कोड़ा ८ मृदङ्गः ८
कां । धानुषी ८ विजयः ८
अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्रव्याणि । नदी १ नद २
सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पश्चाद्वर्तं ६
कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थ ८ गजदन्त ९
पर्वत १० कुश ११ वल्लीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं
१३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ अक्ष १६ चम्पक
१७ ग्रामी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २०
तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिल-
कल्कशालितगुलविन्धपत्रामलकचूर्णान्यतमभार्ज-
नद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टो-
त्तरशतकुम्भाः तद्वज्रं वा विंशतिवर्षाको वा २७ ।
वैदिकार्योत्तरशतपलेन लौकिकषष्ट्यधिकशत-
त्रयतोलकमितेन जलेन एवम् ॥ एवम् ॥ घटेन द्रव्य-
मालोद्य कार्यं ॥ अश्वत्थौ तु । वल्लीकमृत्तिका ।
गोमयं । मुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजनं ।
गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं ॥ * ॥ अथ
राजाभिषेकद्रव्याणि । मृगचर्ममालीखिलजुत-
स्वर्गभद्रासनं १ गङ्गाधमुनासङ्गमजनं २ यावत्-
पुण्यनदीजनं ३ पूर्वमुखनदीजनं ४ पश्चामुखनदी-
जनं ५ तिर्थयुनदीजनं ६ सर्वसमुद्रजनं ७ स्त्री-
रिष्टप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालजुतकाञ्चन-
पूर्णकुम्भाः ८ रत्नकः ९ गोचना १० घृतं ११
मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५
पुण्यतीर्थजनं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्वेत-
चामरयजनं १८ माल्यभूषितश्वेतच्छत्रं १९ श्वेत-
लघः २० श्वेताम्बुः २१ महागजदरः २२ वराभ-

अभि

रथभूषिताष्टकम्पाः २३ सर्ववादिजाति २४ अ-
लङ्कृतवन्द्री २५ । इति वाङ्मयीकरामाद्ये अयो-
ध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः । पुरो-
हितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिने-
ऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गयेप्रमादकापूजन-
पुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा
राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । पर-
दिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गल-
खानौ राज्ञोराजनौ मणिकाञ्चनसुधिवीपुष्याणि
स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-
मध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादित्वासने उपवेशयेत् । ततः
पूर्वोत्तरलोधां वेदीं कृत्वा तत्र सङ्गृह्योक्तविधि-
नाभिं संस्थाप्य हस्ताङ्गाः पलाशाश्वत्थशमीसमिधो
वैदिकैर्मन्त्रैर्गुह्यात् । ततः कौटुम्बरखवेज वैदि-
कमन्त्रैर्घृताज्जतोर्गुह्यात् । ततः सर्वतोभद्रम-
ण्डपे स्थापितस्वर्गरजतान्मण्डपयकलसख्यसखी-
मधिमधुवैलासवज्रादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्य-
नदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह
गृहीत्वा तृर्थघोषैर्मङ्गलपाटैः राजसूयवाजपेय-
महाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रैः सखीकं राजानं ग्राह्य-
मुखं मूर्द्धि कन्याभिः सहामिषिषेत् । ततोऽमा-
त्यादयः सर्वे अभिषिषेयुः । ततः पुरोहित-
मन्त्रिसामन्तप्रजातिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः
सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञीर्ललाटे
कुङ्कुमागुदकन्तूर्यादिद्रव्यैस्तिलकं दद्युः । ततो
राज्ञो मूर्द्धि किरीटं दत्त्वा कञ्चामरारि राज-
चिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्त्विति-
पुण्याहचतुर्वेदघोषैः स्वकुलक्रमागतनाम्ना अमुक
त्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुम-
लाजाक्षतादि विकीरेयुः । ततो वन्दिनो माग-
धाश्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आशिर्वा-
कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा
नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥
अभिषेकानं, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेना-
शब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति
धत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया
सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोरभि-
मुख्येन गमनं । इत्यमरभरतौ ॥ (“यत् सेनयाभि-
गमनमसौ तदभिषेकानम्” इत्यमरः)
अभिरुतं, चि, (अभि + रु + कर्मणि क्तः ।)
वर्यितं । स्तुतं । इत्यमरः ॥ (“अभिरुतो विश्वरूपा
प्रसूतैः” इति भागवतपुराणे)
अभिव्यन्दः, पुं, (अभि + व्यन्द + घञ् । “अनुविप-
र्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु” इति बन्वं ।) अति-
वृद्धिः । आखावः ।
“अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् ।
सर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वैवोपनिवेशितम्” ॥
इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति
मेदिनी । तस्य निदानं सम्पातिष्य । यथा,—
“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेक्षणात् स्रवविपर्ययाच्च ॥
अदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

अभि

हृदे विधातात्मनातिथोगात् ॥
प्रधातयाग्राहिनि सेविताश्च
विष्णुचवातकमनियद्वाच ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिधातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतुनाश्च विपर्ययेण
लेशाभिधातादतिमैद्युनाश्च ।
वाय्वयाहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफादक्तादभिध्यन्श्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥

निस्तोदनस्तम्भरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभिधाताः ।
विशुष्कभावः शिथिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिथिराभिगन्दा
धूमायनं वाष्पसमुद्भूयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिगन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूप्रदेहावतिश्रीतता च ।
साधो वज्रः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्बाश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिकोष्ठिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिरो गते हे वज्रधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्षणीत्यादनक्षेपनादीन्
पादप्रयुक्ताम्रयनं नयन्ति” ॥

प्रोक्षणं शेषनं । उत्सादनं उद्वर्तनं ।

“मनोवांसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्महादृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यङ्गनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः शालयो मुग्धा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
यत्तिमांसं विशेषेण वास्तूकं तद्वलीयकं ॥

पटोलककोटककारवेष्ट-
फलानि सर्पिःपरिपाचितासि ।
तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं

वृक्षोर्हितः खादु तथापि तिष्ठः ॥

कटुश्च गुरुतोदण्डोष्णमाघनिष्पावमैद्युनं
मध्यवस्तरपिष्ठाकमत्स्यशार्काविरूढं ।
विदाहीन्यम्रपानानि न हितान्यस्तिरोमिशः ॥
सेक आस्रोतनं पिण्डी विङ्गलक्ष्मणं तथा ।
पुटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केनैवमुपाचरेत्” ॥ * ॥
कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्निग्धयने हितः ।
मीषिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥
स चापि सेहो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
घट्टमिवांशं शतैः सेहे चतुर्भिस्तु गोपये ।
तैस्त्रिभिर्लघुने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषयोः पुंसामङ्गुल्याच्छोटिका तथा ।
गुल्मक्षरोचाराणं वा वाक्पात्रेयं सूता बुधैः” ॥
कोटिका दुटकी इति लोके ।
“सेकस्तु दिवसे कार्वा रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।
स यथा,—

“एरुदलमूलकत्वकप्रतमार्जं प्रयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दाशनं ॥
पथ्याक्षामलखसखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिमेनोत्पदवेष्टां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्वोऽभिध्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमभिभिरक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
सुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
ज्ञानं कृष्यतिलैश्चापि चक्षुष्यमणिनामहं ।
आमलैः सततं ज्ञानं परं दृष्टिबलावहं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलाभुखरोगघ्नः पानतः कामलामहः” * ॥
अथास्रोतनविधिः ।

“काथक्षीरद्रवसेहविन्दुनां यत्तु पातनं ।
द्युङ्गलोन्मीकिते नेत्रे प्रोक्षमास्रोतनञ्च तत् ॥
विन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशविन्दवः ॥
सेहने दादश प्रोक्षान्ते शीते कोष्ठाक्षपिणः ।
उष्णो तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादास्रोतनं हितं ॥
आस्रोतनानां सर्वेषां मात्रा स्यादाक्षतोन्मिता ।
ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
अस्रोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित्” ।
तद्यथा,—

“विन्पादिपद्ममूलेन वृहत्पेरुदलशिरुभिः ।
काथ आस्रोतने कोष्ठा वाताभिध्यन्दाशनः ॥
त्रिफलास्रोतनं नेत्रे सर्वोऽभिध्यन्दाशनं” * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।

“उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्दप्रशनाग्निनी ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा स्नेहयि प्रोक्ता विधिरक्तो बुधैरयं” ॥
सा यथा,—

“एरुदपद्ममूलकडिनिर्मिता वातनाशिनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शिरुपञ्चकृता कफे ॥
निम्बपञ्चकृता पिण्डी पित्तस्नेहक्षरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्या नेत्रेऽनिलस्नेहप्रोथकसूक्ष्मधाक्षरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे बालपित्तकफापहा” ॥

‘पथ्याक्षामलखसखसवल्कलकल्कोऽहिमेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी शमयति सकलानभिध्यन्दान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिध्यन्दिरमणं, स्त्री, (अभिध्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिष्ठत्या तत्प्रधिधाने स्थापनं स एव विद्यते
ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे क्युट्, ततः
कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सन् + तप् + शिच् + आधारे अच् ।) युजं । इति
हलायुधः ॥

(“जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदोवियहस्तथा” ।

इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सन् + धा + भावे ल्युट् ।)
वक्ष्यनं । प्रसारणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“परमभिसन्धानपरं वक्ष्यस्य विचेष्टितं ।

जिगीषोरन्ध्रमेधाय धर्माभेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धाने अभि + सन् + धा +
भावे क्तिः ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृममस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,

स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।

प्रदानशक्ताः सकलेश्वितानां,

विमुक्तिदा येऽनुभिसंहितेभुः” ॥

इति रघुवंशे ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।

सर्गाभिसन्धिसुहृतां वक्ष्यामिव मेनिरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पाद्यते योद्धा यत्र, अभि
+ सन् + पत् + आधारे ञच् ।) युजं । इत्यमरः ॥

अभिसरः, पुं, (आभिसुख्येन सरति, अभि + ह +
पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥

(“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हञ् + भावे ल्युट् ।)
दानं । वधः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + ह + आधारे ञच् ।) वनं ।
युजं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-

पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्य-
णञ्प्रशस्त्रं ॥ (“रतिसुखसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेषं” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
कृताभिसाराणां पुंस्त्वतीनां विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + ह + गवुल्,
स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिबोधप्रणायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
भूषणं । शङ्खः । बुद्धिर्नैपुण्यं । कपटसाहसादिः ।
सा चविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-
सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

अभी

“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका”
इत्युक्तवत्तया कान्तप्रार्थनया सयं संकेतस्थान-
माभिनी स्वस्थाने वा कान्तानयनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्शयकारैः।

“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।

सयं वाभिसरत्वेना धीरैरुक्ताभिसारिका” ॥

अभिहारः, पुं, (अभि + ह + चच्।) चौख्यं। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्यायः। अभिहरणं २। इत्यमरः।
सम्पन्नं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ण-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी। (वाहसं।
अपहरणं।

“यस्याभिहारं कुर्याच्च सयमेव नराधिपः”।

इति महाभारते।)

अभिहितं, चि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः।

“अर्थिनाभिहितोयोऽर्थः प्रथमो यदि तं तथा।
सम्भोजिनो साभिहिता पैशाची दक्षिणा दिजैः” ॥
इति मनुः।)

अभीकः, पुं, (अभि + कन्, “अनुकाभिकाभीकाः
कामयिता” इति पाणिनिस्त्वचम्।) कविः। इति
मेदिनी॥ खामी॥ इति हज्जयुधः॥ (पतिः।
कामकः। कामी।

“ददृशे पर्याशाकायां राक्षस्याभीकयाय सः”।
इति भट्टिकाव्ये।

उत्सुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
“अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये निष्ठुरा कवौ”।
इति मेदिनी।)

अभीकः, चि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली॥

अभीप्सितं, चि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिष्टं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः॥

“मेने मेनापि तत्सर्वं प्रत्यः कार्यमभीप्सितं”।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोखं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) अभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अभीरः, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे कृः ततो नञ्-
समासः।) भैरवः। यथा,—

“अभीरभैरवो भीरभूतपो योगिनीपतिः”।

इति वटुकभैरवस्तवः॥ निर्भये चि॥ (निभीकः।
भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीकनविकारिणः”। इति मनुः।)

अभीरः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) शतमूली। इत्यमरः॥

अभीरपत्री, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंज्ञितपञ्चत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीकृणि पञ्चाणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः॥

अभीयुः, पुं, (अभितः श्यति मुखं तनूकरोति, अभि
+ शो + कृ, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः।
वायुवीर इति भाषा। (“स्थिरा वसन्तु नेयोरथो

अभे

अभ्या स यथां सुसंस्कृता अभीष्टवः”। इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः॥ किरणः। इति हज्जयुधः॥

अभीयुः, स्त्री, (अभितः अभ्युते व्याप्नोति, अभि +
अश् + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः॥

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः॥

अभीषुः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली॥

अभीष्टं, चि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं २ हृद्यं इ
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं इ। इत्यमरः॥

“प्राणायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।

“अभीष्टायामभूद्वज्रान् पितुरत्यन्तवल्लभः”।

इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका॥

“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लप्य द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला मल्लगन्धिनी॥
ताम्बूल्यां कटकाभीष्टा देवाभीष्टा गृह्णाशया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीष्टां, स्त्री, (क्षणमभिगतं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं।
तद्युक्तक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी॥ (पुनः पुनः।
शश्वत्। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्घाभयप्रति-
रोधकं जनैरभीष्टासदसुतयातिदुर्गमः”। इति
माघः॥

“इच्छन्त्यभीष्टां क्षयमात्मनोऽपि
न ज्ञातयन्त्यकुलस्य लक्ष्मीं”।

इति भट्टिकाव्ये।)

अभीष्टां, चि, (अभि + लृप् तेजने डमु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमथयम्” इति
अथयः।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः॥

अभुक्तः, चि, (भुज् + भावे क्तः अश् आद्यच्च विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं॥ अक्षतभोजनं वस्तु॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं क्षीयते
कर्म कल्पकोटिशतैरपि”। इति पुराणम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा,—
“अभूद-
भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियाम्” इति माघः॥
“नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषधं॥

अभेदः, चि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं॥ (तादात्म्यम्।

“काकः कृष्णः पिकः कृष्णः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्तो समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः”॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे यद्यत्,
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः॥
अभेदनीयवस्तुनि चि। यथा,—

“अस्त्राण्येकैरुपाणि तथामेद्यश्च दंशन”।

इति देवीमाहात्म्यं॥

अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—

“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
राजावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः”॥

इति वैद्यकं॥ (अनशनं।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।

ज्ञातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं”॥

इति मलमासतत्त्वं।)

अभ्ययं, चि, (अभिसुखमयं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः॥

सभ्यः, पुं, (अभि + अभ्यज घञ् कुल्वं।) तैलमर्दनं।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः॥
यथा,—

“तैलमर्दनं यदङ्गेषु न च स्यादुवाञ्छतर्पणं।

सा मार्तिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः॥

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।

शिरःश्वशापादेशु तं विशेषेण शीलयेत्”॥

इत्यायुर्वेदः॥ *॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं।
कफवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। त्वग्मर्गबल-
प्रदत्वञ्च॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।

पादरोगनाशित्वञ्च॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर्-
णीयः॥ कफपित्तकृतभेदवमनाभीर्निर्गन्धः

करणीयः। इति राजवल्लभः॥ *॥ अपरञ्च।

“मूर्द्धि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं।

स्नोतोभिस्तर्पयेद्वाह्यं स चाभ्यङ्ग उदाहृतः”॥

तत्पर्यायः। अभ्यञ्जनं २। इति श्रुद्धितत्त्वधृता
युर्वेदः॥ आभां इति भाषा।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अच् + अच्, एषोदरादित्वात्
साधः।) तिलकण्ठः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः॥

अभ्यञ्जनं, स्त्री, (अभि + अभ्यज + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।

“भोजनाभ्यञ्जनादानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः॥

क्षमिभूतः श्विष्ठाया पिष्टभिः सह मज्जति”॥
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तराल २। इत्यमरः॥

अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः॥

“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता॥)

अभ्यमितः, चि, (अभि + अभ् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः॥

अभ्यमित्रीयाः, पुं, (अभिचस्याभिसुखं अययीभाव-
समासः, अलङ्कामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + ख
तस्य ईङः।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः॥

अभ्य

“हरामि रामसौमित्रि मृगो भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रिणो यथेष्टं त्वं सन्तु” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यमित्रिणः, पुं, (अभिमित्रं शत्रोरभिमित्रं अय-
योभावः, अभ्यमित्रमलङ्कामीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ क्त तस्य ईदृशः ।) अभ्यमित्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) सखा-
मर्णवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रिणः २
अभ्यमित्रिणः ३ । इत्यमरः ॥

“तमुद्यतनिशातसिं प्रत्यवाच जिज्ञोविषुः ।
मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्रोभवामि ते” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्णो, चि, (अभि + अर् + क्तः, आविर्दृश्ये इङ्-
भावः क्तवत् ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्ती । “तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बा-
धते यथास्मै । तपति प्रादृषि नितरामभ्यर्ण-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्तां
सैनिकाः न कौश्लिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिका-
म्यन्तां” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया” । इति गीतगीविन्दे ।)

अभ्यवर्णनं, स्त्री, (अभि + अर् + क्त + भावे ल्युट् ।)
शल्यादेवत्याटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवर्णनः, पुं, (अभि + अर् + क्त + भावे ल्युट् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यामादनं २ प्रपातः ३ घाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णनं, स्त्री, (अभि + अर् + क्त + भावे ल्युट् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवर्णनः, पुं, (अभि + अर् + क्त + भावे घञ् ।)
भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवर्णनं, चि, (अभि + अर् + क्त + क्तः ।) श्रुतिं ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, स्त्री, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-
करणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
“स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके” । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
प्रावर्त्तनम् ।

“विद्याभ्यसनेनेव प्रमादयितुमर्हसि” ।

इति रघुः ।

“स्नाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते” ।

इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाश्च, कण्ठ-
दित्वात् यक् + भावे अस्त्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषारोपणं । यथा । “चैत्रस्य दानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (“अनिर्दत्तं
भूतिषु गृह्वरे” सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये” । ईदृशं । विद्वेषः । औदत्या-
दव्यगुणार्जनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिता ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“प्रत्याहस्तस्त्वयि करबधि स्यादनन्याभ्यसूयः” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वाभुम् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मित्रादाभ्योऽ इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । शतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्व-
मृद्वागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा मृदुमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + अच् ।) समीपं ।
मार्गं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।

इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।

“का त्वं भूमे कस्य परियतो वा

किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।

इति रघुवंशे ।)

अभ्यागामिकः, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि आ-
एतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्यापृतः । पुत्र-
दारदिपौषण्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
मुकुटः ॥

अभ्यान्तः, चि, (अभि + आ + अन् + कर्त्तरि क्तः
इङ्भावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽत्र, अभि + आ + मृद्
+ आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिमुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन,
अशू व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आहृतिः । इति मे-
दिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति चिकित्सोपदेशः ॥ समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादावात्मने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय” ।

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीकृष्णः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + शिच् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । वीर्यं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + आ + भावे ल्युट् ।)
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेवत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता । (ख्यातिः । कीर्तिः । यशः ।
गौरवोऽभ्युत्थानादिना प्रबुद्धगमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यच्च नाजाया मधुराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्ष्ये न गम्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो नगन्दुः सप्रजाः प्रजाः” ॥

इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आहृतत्वं ॥ सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्गजनादि-
वृद्धिः । यथा,—

“राजभ्युदयोऽस्तु वल्लभकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरसुख्य कृतिनस्तत् पद्यतां पद्यते ।
किन्वासागरविन्दसुन्दरदृशां प्राक्चामरान्दोलना-
दुद्वेलेद्गजवक्त्रिकङ्कणभङ्गाकारः क्षणं वार्यतां” ॥

इत्यस्य पूर्वार्द्धं वल्लभकविकर्षाटराजयोर्वीर्यं
शेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।

“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । “यद्वाङ्मयद्वयभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीराः” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालप्रायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—

“माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मप्लमपि चागच्छाणं कं पतन्तं पुनीमहे” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कम्पेऽस्मादिति अतु-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अगनुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।

जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥

इति महाभारते । समीपगतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । सन्निहृतः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अच् ।)
स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिष्ठा । “प्रसीदेति
ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं गो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अनु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ

“सर्वदोषानमिच्छादाभायसमतो गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणां पुण्यपापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपगमिः, स्त्री, (अभि + उप + पद + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्वका-
मीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदर्ह-
स्याभ्युपगम्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
श्राकुन्तले । रक्षा । परित्राणम् ।
“आमिनीषु विवाहेषु गवाभक्ष्ये सधेन्धने ।
त्राक्षणाभ्युपगम्यौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतित्यतिकरे क इह्याभ्युपायः” ।
इति काश्यप्रकाशः ॥ (कौश्लम् ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्वर्षीमि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपपत्तिकद्वयम् । यथा,—
“तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतम् ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्वामिर्धर्माभावादिति मे विषादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“मन्दायन्ते न खनु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्युषः, पुं, (अभि + उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्ध-
पादिः । वज्रिना ईषदग्धः सुट सुट शब्दवान् इति
केचित् । दग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् ।
गोचकत्वम् । बलकारित्वम् । श्लेष्मज्जिजनकत्वम् । पित्त-
रक्तप्रदायित्वम् ॥ * अङ्गारकतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुज्जिकारित्वम् । लघुत्वं ।
बलकारित्वम् ।

“सा स्नेहयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ, अभि +
उष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ गता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गचतु-

अभ

धौपधः । अभति । इति दुर्गादासः ।
अभं, स्त्री, (अभोविभक्तिं इति अप + भट् + क ।)
मेघः । आकाशः । स्वर्गः । अभ्यकधातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
“पुरा बधाय वृक्षस्य वक्षिणा वक्षमुद्धतं ।
विस्फलिङ्गान्तस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्वनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताः ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्यकं ॥
तद्वयं वक्ष्यतातत्वादभ्यमभरवोद्भवत् ।
गगनाद्भितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षलितयवित्प्रभ्रमेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तन्मुरसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्ते गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वक्ष्येति चतुर्विधं ।
मुच्चल्यौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं टलसङ्घं ॥
अज्ञानाद्भ्रूतान्तस्य महाकुलप्रदायकं ।
दर्दुरं क्षमिनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥
गोलकान् बज्रशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागन्तु नागवदङ्गौ फुलाङ्गं परिसृजति ॥
तद्भ्रूतसमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वक्षन्तु वक्ष्यन्तिष्ठेत्तन्नाभौ विह्वलितं प्रजेत् ॥
सर्वान्मेघं वरं वक्षं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युघ्नम् ।
अभ्यमुत्तरशैलौत्यं बज्रसत्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाग्निभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम्” ॥ * ॥
मारिताभगुणाः ।

“अभं कषायं मधुं सुप्रीत-
मायुष्करं धातुविवर्जनञ्च ।
हृन्त्याग्निदोषं व्रणमेककृष्टं
प्रीहोदरग्रन्थिविषयक्षमीञ्च ॥

“रोगान् हन्ति द्रव्ययति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याद्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विप्रसैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं रेव्यमानं मृताभम्” ॥ * ॥
अशोधिताभदोषाः ।

“पीडां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च श्लेष्मं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च कर्णोत्पुण्ड-
रभं हृत्सिद्धं गुरुतापदं स्यात्” ॥ * ॥

अस्य शोधनविधिर्यथा ।
“हृत्पार्श्वकं धमेदङ्गौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तदुत्थीयास्तजैर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभं विशुध्यति” ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥

“कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोधयित्वाच मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्ले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यगजपुटे प्रचेत् ।
एनर्भ्यै पुनः पाथ्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तद्वेद्यं पुटत्रयं ।
स्त्रियते नात्र सन्नेहः प्रयोक्तव्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभेक्ष्य क्षौद्रपात्रे विपाचयेत् ।

अभ

घृते जीर्णे तदभ्यन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
“पादाश्लिषितं युक्तमभं बद्धाथ कम्बले ।
चिराजं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्भूतं खल्लं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभमारणसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभंलिङ्गः, पुं, (अभं लोटि स्पृशति, अभ + लिङ्
कर्त्तरि खश्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥
(मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयमुवस्तुङ्गमभंलिङ्गायाः
प्रासादाब्ध्यां तुलयितुमनं यत्र तैलैर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभकं, स्त्री, (अभ गतौ + शकुन्, तस्य अक ।)
खनामख्यातधातुः । आभ इति भाषा । तत्प-
र्यायः । गिरिजं २ अभजं ३ । इत्यमरः ॥
गिरिजामनं ४ गौर्यामनं ५ । इति खामी ॥
गिरिजावीजं ६ गरजभजं ७ । इति वाचस्पतिः ॥
मुञ्चं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभं १२ भृक् १३
अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बज्र-
पञ्च १७ खं १८ अन्नं १९ गौरीजं २० गौरी-
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । क्षिप्रत्वं । बलवर्णाभिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहज्वरिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तत्त्वतु
विविधं यथा,—

“स्वेतं पीतं लोहितं नीलमभं
चातुर्विधं चातिभिन्नक्रियाहं ।
श्वेतं तारे काष्णेन पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमयां गुणाञ्च” ॥

इति मदनविनोदः ॥
“अभ्यक्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यानाशनम्” ॥
इति चक्रदत्तः ।)

अभङ्गः, पुं, (अभ्यमाकाशं कषति गच्छति धातूना-
मनेकार्थत्वात् अभ + कश् + खच् + सुम् ।) वायुः ।
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभं-
लिङ्गः ।
“सर्वज्ञधयशःप्राखं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्रङ्गं प्रायाम्भङ्गं पानशालिनम्” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभपिशाचः, पुं, (अभे आकाशे पिशाच इव । तस्य
कायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राज्यरहः । इति चिकित्सकः ॥

अभपिशाचकः, पुं, (अभे पिशाच इव इवार्थे कन् ।)
राज्यरहः । इति हारावली ॥

अभपथं, स्त्री, (अभं मेघ एव पुण्यं जलरूपफलस्य
निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
जलं । यथा,—
“अभपथमपि दिव्यति शीतं
सार्थिना विमुखा यदभाति” । इति नैषधः ॥

अथो

अथपुष्पः, पुं, (अथमिव पुष्पं पुष्पं यस्य सः ।) देवसदृशः । इत्यमरः ।
 अथमा, त्रि, (अथमाः भान्ति, नञ्समासः ।) (अथमाभाः ।) अमरहितः । अथान्तः । नास्ति अमो यथेति वङ्गप्रतिष्ठाः ।
 अथमासी, स्त्री, (अथमिव जटायां मांसमस्याः सा गीरादीनाम् ङीष् ।) आकाशमासीलता । इति राजनिर्घण्टः । (जटामासी ।)
 अथमातङ्गः, पुं, (अथस्य मेघस्य अधिकाता मातङ्गः, आकाशार्थवादिनात् समासः, मध्यपद-लोपश्च ।) रेरावतः । इत्यमरः । इत्यमरः । (स च समुद्रजातः पूर्वदिग्भागः ।)
 अथमाणा, स्त्री, (अथायां माणा अथी, षष्ठीतत्-पुङ्गवः ।) मेघअथी । मेघसमूहः । इति हला-युधः । (घनघटा । कादम्बिनी ।)
 अथमुः, स्त्री, (न अथयति, अथ + उञ्, नञ्समासः, मान्तात् ङङ्भावः ।) रेरावतस्त्री । सा पूर्वदिग्दक्षिणी । इत्यमरः ।
 अथमुप्रियः, पुं, (अथमोः पूर्वदिक्दक्षिण्यः प्रियः ।) रेरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । (अथमातङ्गः ।)
 अथमुवल्लभः, पुं, (अथमोः वल्लभः प्रियः ।) रेरा-वतहस्ती । इत्यमरः ।
 अथरोहं, स्त्री, (अथात् मेघात् रोहः जन्म यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नात् तत्त्वात् ।) वैदूर्य-मणिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अथवाटिकः, पुं, (अथस्येव वाटी वज्रता यस्याः सा, समासान्तः कः, ऋसः ।) आत्मातकाः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अथान्तः, त्रि, (अम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) भान्तिशून्यः । यथा ।
 “आताः शिष्टा विबुज्जान्ते तेषां वाक्यमसंशयम्” इत्यत्र “यतोऽभान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-कारः । (यथार्थज्ञानयुक्तः । अमशशून्यः । शिरश्च ।)
 अथिः, स्त्री, (अपो विभर्त्ति, गौकामार्जनाद्यै धार-यति, अप् + भृ + कर्त्तरि क्तिः ।) काष्ठकुहाणः । गौकामार्जनाद्यैकुहाणास्तिकाष्ठं । इत्यमरः । (तीक्ष्णायो लोहदण्डः ।
 “अथिं कार्यायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः” । इति मनुः ।)
 अथियः, त्रि, (अथे भवः, अथ + व तस्य इय ।) अथोद्भववत् । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्य-मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वधं । कुणिष्ठं ।)
 अथी, स्त्री, (अथति मजं गच्छति अथ + इन्, छदिकारादिति यस्ते ङीष् ।) काष्ठकुहाणः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 अथेयः, पुं, (अथे यजने + वञ्, नञ्समासः ।) उषितः । न्यायः । इत्यमरः ।
 अथोत्तं, स्त्री, (अथात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति, अथ + उत् + क्त + क्त ।) वधं । इति भिक्ताय-ज्ञेयः ।

अथम

अथम रोगे । क आमयति आधिक्येन । इति दुर्गादासः ।
 अथमतौ । भजने । शब्दे । अथमति । इति दुर्गा-दासः ।
 अम्, अ, (अम् + क्षिप्, खरादिनादक्षयत्वमस्य ।) शीघ्रता । अथय । इति आदिः ।
 अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तात् ङङि, अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्थसाधय, प्रायेण अपक्वफलमद्येन रोगोत्पत्तस्य तत्त्वात्) अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली । रोगे पुं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ।
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) अशुभसूचकं । तद्यथा, —
 “साङ्गं सैन्यसमूहैश्च वायुमाच्छेरसङ्घैः ।
 ददर्शमङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
 मुक्तकेशी क्षिप्रगासां वदन्तीषु दिग्भ्यः ॥
 ह्यवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ।
 मुखदुष्टां योगिदुष्टां व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं ॥
 पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनं ॥
 कुचेलमतिरुद्धाङ्गं नगं काषायवासिनं ।
 अङ्गविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ॥
 चित्तां दग्धशवं भस्म निर्वीणाङ्गारमेव च ।
 सर्पक्षतगरं सर्पं गोघ्रात शृङ्गकं विधं ॥
 आङ्गपात्रश्च पिण्डश्च मोटकं वानरं तथा ।
 देवलं वृषवाहश्च मृदश्रवद्भ्रातृमोजिनं ॥
 मृदाम्नापात्रकं मृदवाजकं ग्रामयाजकं ।
 कुशपुत्तलिकाश्चैव शवदाह्नकारिणं ॥
 मृन्यकुम्भं भद्रकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणं ॥
 दक्षिणे च षट्गालश्च कुर्वन्तं मेरवं रवं ।
 कपर्दकश्च क्षौरश्च क्षिप्रकेशं नखं मलं ॥
 कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनं ।
 अमङ्गलं वदन्तश्च वदन्तं शोककारिणं ॥
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं क्षौरश्च नरघातिनं ।
 पुंश्चलीपतिपुत्रश्च पुंश्चल्योदनमोजिनं ॥
 देवताशुचिप्रियाणां वस्तुविस्मापहारिणं ।
 दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥
 पिष्टमाहविरक्तश्च द्विजान्धत्यविघातिनं ।
 सत्त्वप्लव्णं हतप्लव्णं स्थाप्यापहारिणं जनं ॥
 विप्रमोहं मित्रमोहं दत्तं विद्वांसघातकं ।
 मृददेवद्विजानाश्च निन्दकं खाङ्गघातकं ॥
 जीवानां घातकश्चैव खाङ्गहीनश्च निर्दयं ।
 प्रतोपवासेहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥
 गलितव्याधिगात्रश्च काणं वधिरमेव च ।
 एकासं क्षिप्रजिह्वश्च सुरासक्तं सुरां तथा ॥
 क्षिप्रं वज्रकं वधिरं संहिंसं गर्ह्यं तथा ।
 मूत्रं पुरीषं श्लेष्माद्यं कान्तिनं नृकापालिनं ॥
 भक्ष्यावातं रक्तदण्डं वाक्पात्रं वक्षपातनं ।
 वक्त्रं मूत्रं वधं श्लेष्मं कान्तिनं मङ्गलं ॥
 पात्रश्च मूत्रकाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ।

अथम

अथराशिप्राज्ञश्च तन्मनमोपजीविनं ।
 वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधं तुल्यमेव च ।
 कुवासीं मृतवासींश्च विप्रप्रापश्च दाहकं ॥
 दुर्गन्धवातं दुर्गन्धं राजा संप्राप वर्त्मनि ।
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताश्च गिरन्तरं ॥
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजातं राज्ञो बभूव च ।
 तथापि राजा निःशङ्को दहं दर्शनमङ्गलं ॥
 इति मङ्गलवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ।
 अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) शब्दवृत्तः । इति शब्दचम्पिका ।
 अमङ्गलः, त्रि, (न मङ्गलः, नञ्समासः ।) मङ्गल-शून्यः । अङ्गुष्ठकः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं दधत् कथं” । इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी । मङ्गला-भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाध्यासरतिं विचिन्तय तं” । इति कुमारसम्भवः ।
 अमङ्गल्यः, त्रि, (मङ्गलात् हितः, मङ्गल + यत् ततो-नञ्समासः ।) अमङ्गलजनकः । यथा, —
 “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं” । इति पुष्पदन्तः । (अशुभकरः । अशिवसूचकः । “देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-वन्दः ।)
 अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य सः ।) शब्दवृत्तः । इत्यमरः । (मण्डहीन-भक्तादि । भूषणहीनश्च ।)
 अमतः, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् + भावे क्तः, नास्ति भवमभिप्रायो यत्र सः । अथवा मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः ।) रोगः । मृत्युः । कालः । इत्युणादिकोषः ।
 अमतिः, पुं, (अम् + अति ।) कालः । चन्द्रः । इति मेदिनी । दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ।
 “अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” । इति शब्दरत्नावली । अमुद्रिः । अद्यानं । अम-भिसन्धिः ।
 “सुक्तातोऽज्ञतमस्यामममथा क्षपणं अहं ।
 मथा मुक्ता घरेत् क्षणं रेतोविष्मन्मेव च” । इति मनुः ।)
 अमजं, स्त्री, (अमति शुद्धेऽमत्र, अम् भोजने आधारे अजन् ।) पात्रं । अस्य भाषा अमिति । इत्यमरः । (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं ।)
 अमत्सरः, पुं, अन्धमुभवेचाभावः । अथ नञ्समासः । मात्सर्यरहिते त्रि । अत्र वङ्गप्रतिष्ठासमासः ।
 अमनि, स्त्री, (अमति यावच्च, अम + आधारे अनि ।) वर्त्म । यथा । इत्युणादिकोषः ।
 अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः ।) वृद्धः । इति शब्दचम्पिका । मन्दभिन्ने त्रि । यथा ।
 “पृष्ठभ्याम्यमन्दमन्दरगिरिग्रावायकखड्गयना-मित्राणोः कमठाक्षतेर्भगवतः आसागिकाः पान्तु वा ।” इति श्रीभागवतं । (मीढः । क्षौरः । अतिगभीरः ।
 “आसुक्ष्मिरेकुञ्जकुञ्जरघटाविशोर्ध्वकण्ठज्वरम् अमनिर्वाचममन्ददुन्दुभिरवैराघातमुज्ज्वलम्” । इति उत्तरचरिते । प्रभुरः । वङ्गकः । अमलः ।

अम

“अथान्नमन्त्रिणीभ्यामभ्यायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्ध्विर्द्विरदवारिदैरावतः” ॥
इति उन्नरचरिते । “अथान्नमन्दमिमं कुवलय-
दलमोचने ददासि त्वं” । इति काव्यप्रकाशः ।
अमङ्गः । कुशलः । उद्योगी ।)

अममः, पुं, (नास्ति ममेवमिममो म्हादिषु यस्य ।)
भाविनिगविषेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममतामृत्यु-
चि । (संसारमायारहितः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।
शरखेवममस्यैव दृष्टमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (म् + कर्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥

“विषमौ देवशङ्गाग्रो वक्षपाणिर्विवामरैः” ।
इति महाभारते ।

“कर्म कर्मयत् किममरमणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिप्रतके ।)

कुशिश्रुतः । अस्त्रिसंहारकः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्हाभर-
ते च । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिप्रा-
ष्टिकः नामलिङ्गानुशासनगमककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशकृष्ण पिपली शाकटायनः ।
पाणिन्यमजैनेन्द्रा जयन्धरादिप्राष्टिकाः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिद्विपणकामरुगिंश्च शङ्ख-
वेतालभट्टकपर्पराकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वरुचिर्नव विभ्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं ॥ स एव बौद्धमातवल्मीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुर्लभदिग्गजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कालकलन्धः । पञ्चतलः ।)

अमरदाहः, पुं, (अमराणां दाहः, घृष्टोत्पत्त्यर्थः ।)
देवदाहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरदिजः, पुं, (अमरपूजकोदिजः शाकपाथिर्वादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलब्राह्मणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशीर्यं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशटङ्गः । इति रत्नमाणा ॥ केश्या ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्यं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, शार्थे कन् ।) अधः-
पुष्पीकृतः । इति रत्नमाणा ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) कटिकाः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा द्वेनेऽपि न क्षियमाणा
वल्ली वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न क्षियते म् + कर्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दुर्वा । गुडूची । इन्द्रपरी । खूया ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवासणीकृतः ॥ वटी-
कृतः । महानीलीकृतः । मृदुकन्या । छतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाभा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्यन्तः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मतुप् मस्यनेव दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥
अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नाम्नास्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पूषभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्म्मावाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीश्वरिणः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पुरनुत्तमा” ॥

गङ्गावचतुः ।

“शिवशर्म्मेन महाभाग सुतीर्थप्रणितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सत्सत्तापुरी त्वयं ॥
तपोबलेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
दिवापि कौमुदी यस्याः सौधमेयीश्वर्यं अयेत् ॥
यदा कलानिधिः क्षाप्रि दृष्टेऽदृश्यत्वमावहेत् ।
तदा स्वप्रेमसौ ज्योत्स्ना सौधेभ्यो निगृहयेत् ॥
यदच्छमितौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विश्रिता ।
सुगङ्गायु विश्वेच्छिन्नमपि स्नां चित्रशान्तिका ॥
हृत्स्यु नीलमणिभिर्मणिभित्तेष्वच निर्भयं ।
स्वनीलिमानमाधाय तमोऽहःस्वपि तिष्ठति ॥
चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमञ्जमनं जलं ।
तत्र चादाय कलसैर्ज्ञेयन्यजलं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।
चेलान्जलवृत्तीन् च यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥
गङ्गाका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्ता चिन्तामणिर्दुतं ॥
रूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्मविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥
कीर्त्तिरश्चैश्रवा यस्य सर्वतो वाजिगजिषु ।
रत्नसुखैश्रवाश्चात्र ह्यनां पौरुषाधिकः ॥
सेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽज्यकः ॥
तत्परत्वं पारिजातः स्त्रीरत्नं सौर्वर्ग्यो त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी क्षपां ॥
जयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमोरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह ॥
सर्गैश्चिन्तयदादन्यत्रविश्रब्धेति किञ्चन ।
यद्यत् जैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अन्यमेधसहस्रस्य कथं विनिमयेन यत् ।
किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अर्चिष्यती संयमनी पुण्यवत्समावती ।
गन्धवत्कक्षेत्री च नैतत्तुल्या महर्जिभिः ॥
अथमेव सहस्राक्षस्यमेव दिवस्पतिः ।
शतमनुरयन्देवो नामान्येतानि नामतः ॥

अम

सप्तापि लोकपाला ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैर्यमाश्रीर्भरोष्यते ॥
एतत्सर्वैर्येण सर्वेषां लोकानां सर्वैर्निभ्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य जैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युपसंयमाः ।
गन्धर्व्यक्षरक्षांसि महेन्द्रपदलिपुवः ॥
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः ।
क्षतवन्तो महायज्ञं शक्यैर्यं जिहृलवः ॥
निष्पत्सुहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुर्वतेऽनुरौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुणोमजां ॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीसुजाः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्यपि ते द्विजाः ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।
ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते जन्मन्तेऽमरावतीं ॥
अक्षीववादिनो धीराः संयमैस्त्वपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरश्रयणे तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजूका वसन्त्यत्र यक्षविद्याविशारदाः ॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्यतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्या, पुं, (न मर्या, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मर्याधमरहितः । अक्षयः । अवि-
नश्यरः ।)

अमर्यभुवनं, स्त्री, (अमर्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति श्लाघयुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मृष + भावे घञ्, नञ्समासः ।) नास्ति
मर्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पिबध्ममर्षात् पुनर्नोत्सादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह-
घाते असहिष्णुत्वं ।
“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाद्भोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्भेगेर्भुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्यगः, चि, (मृष + बाहुल्यात् कर्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
कोपनस्वभावः । अतिसंक्रुद्धः । प्रकोपितः ।
“रघोवरकृष्णमयेन पञ्चिया
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्यगः” ।
इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः ॥ पर-
क्षताप्रमानादेरसहनशीलः ।
“गत्वा क्रुदे वासुदेवेन साङ्गं
अमर्यगं धर्षयतः सुतं मे” । इति महाभारते ।
“अमर्यगः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दधति द्विजिह्वः” । इति रघुवंशे ।)

अमलं, स्त्री, (नास्ति मलं यस्य तत् ।) अमृतातुः ।
निर्मलं चि । इति मेदिनी ॥

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अम्
+ कलच् स्त्रियां टाप् ।) कषीः । इति मेदिनी ॥
सातनाकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूष्यामकषीः ।
इत्यमरः ॥ नाभिनाभा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमसः, पुं, (अम गतिरोगादौ असच् ।) कालः । निर्मोहः । रोगः । इत्यादिकोवः ॥
 (“अमसो वाणिशे काशे रोगभेदे पुमानर्थः” ।
 इति अमरः ।)

अमा, यः, (न मा + का सरादिवाच्यः ।) सहायः । निकटः । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिन्ति, मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा च खान्दपुराणीयप्रभासखण्डे ।

“अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संख्याता परमा माया देहिनां देहधारिणी” ॥
 अमार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधाराशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या खकुक्षजवत् सर्वानुस्यूता अमा नास्ती महाकला प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ्ग । समीपं । निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, चि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्बलः । इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसरहितश्च ॥ (कृशः । क्षीणकायः । निरामिषमक्षयवत् ।)

अमात्यः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + त्वप् ।) मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—
 “आप्तो विनीतः कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वितः । शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजाभिह” ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (“भूता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भूतं । मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्” ॥ इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + शिच् + भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) अनादरः । न्यकारः । इति शब्द-रत्नावली ॥

(“अतुष्टिदानं कृतपूज्यनाशन-
 ममाननं दुस्तरितानुकीर्तनं ।
 कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृति-
 विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं” ॥
 इति चितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनस्ये हितं मानस + यत्, नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । अथा । तद्वयुक्ते चि । इत्यमरः ॥ अमानस्यं अमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, चि, (मन् + कर्मणि श्यत्, नञ्समासः ।) अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादिवात् ङीष् ।) एषोदरादिवात् ङस् ।) अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां, गौरादिवात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

अमायिकः, चि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।) मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः । ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्यां, अमा + वस + अधिकरणे गौरादिवात् ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे श्यत् स्त्रियां टाप् ।) कृष्णपक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-दशकलाक्रियाख्या तत्त्वविशेषोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्याचन्द्रमसौर्ध्वः परः सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावापसमसूत्रपातन्यायेन एकराश्ववच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावस्या २ । दर्शः ३ । सूर्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पञ्चदशी ५ । इति स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावसी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवासी १० । गृष्टेन्दुकला च कुङ्कः ११ । इत्यमरः ॥ तद्व्यवस्थादि यथा । अमामावस्या । सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे चाख्यलक्षणपथे ।

“वद्यष्टम्यप्यमावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अज्ञातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥

अतोऽत्र ज्ञानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पितृके-
 णामि स्वातन्त्र्यम् ।

“अमाज्ञानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् हस्ते च पितृहा भवेत्” ॥

इति वचनं रागप्राप्तज्ञाननिषेधकं ।

“भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु” ॥

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ *

पैठिनसिः । “न पर्वसु तैजं क्षौमं मांसमभ्युपे-
 यात् नामावास्यायां हरितमपि किञ्चात्” ॥

इति ॥ *

“पृथे तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैद्यतौ ।

अमायाश्च नदीज्ञानं पुनात्वा सप्तमं कुलं” ॥

अत्र दृष्टवाजम्बुद्वीपमिति ज्योतिषे पाठः ॥ *
 व्यासः ।

“अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।

गोसहस्रफलं दद्यात् ज्ञानमात्रेण जाडवी” ॥

“सिनीवासी कुङ्कुमापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् ज्ञानं यन्मौनिना कृतम्” ॥

सिनीवासी चतुर्दशीयुक्तामावस्या अज्ञापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिश्रुविधौ न युग्मा-
 दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-
 मवगोदयकालमारभ्य ज्ञानपर्यन्तं । न तु ज्ञान-
 कालमात्रे ।

तच्च,

“उच्चारं मेधुने चैव प्रस्तावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाशे च षट्सु मौनं समाचरेत्” ॥

इति खान्द्वेन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारं पुरीषोत्सर्गं ॥ * ॥ स्मृतिः ।

“करतोयाजनं प्राप्य यदि सोमयुता कुङ्कः ।

अवगोदयवेकायां सूर्ययह्नतैः समा” ॥

अमा

ज्ञानमन्त्रः ।

“करतोये सदाग्रीरे सरित्प्रेष्ठे सुविभ्रते ।

पौवङ्गान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे” ॥

पौवङ्गान् देवविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

“मासे नमस्तमावस्या तस्यां दर्शनं यो मतः ।

अयातयामासे दर्भं विनियोग्याः पुनः पुनः” ॥
 अत्र ।

“दर्भोः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरभयः ।
 अयातयामासेतानि नियोग्यानि पुनः पुनः” ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवगा-
 मावास्याया उपादानं ।

“वार्षिकान्तुरो मासान्नाहरेत् कुम्भनृतिकाः ।

आददौ त्वभावेऽपि सद्यो यस्तोपयोजनं” ॥

इति संवत्सरप्रदीपघृतशिवरहस्यस्थीयस्यापवादक-
 मिति । विद्याकरश्च ।

“सङ्गृह्णादत्तरं यावत् शुद्धिः स्यादिव्रवर्हिणां ।
 ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि” ॥ *
 संवत्सरप्रदीपे ।

“अमावास्यान्तु कन्यार्कं तीर्थप्राप्तौ तथा वृष ।
 कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं” ॥

तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीश्राद्धे षष्ठ्यौ ॥ * ॥
 अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह

कौथुमिः ।

“संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः ।

तस्मिंस्त्वयोदशे श्राद्धं न कुर्यादित्युक्तं च” ॥

संवत्सरप्रदीपे ।

“एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदादौ स्यात् परञ्च मलिकुचे” ॥

यत्तु ।

“जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं ॥ *

अमावास्याश्राद्धकालमाह खन्दोगपरिशिष्टं ।

“पिण्डान्वाहार्थ्यं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्धासमीपतः” ॥

पिण्डानां पिण्डाणां अन्वाहार्थ्यं श्राद्धं मासैकहति-
 जनकं यत्तथा । तथा च मनुः ।

“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थ्यं विदुर्बुधाः” ।
 राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्षत्रिचक्षत्रक्षत्र-
 भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्-
 व्युत्पत्तेः सामिगिरिपिसाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-
 कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तन्मितावर्द्धमानाभेदः
 साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

“पिण्डयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रयेऽपिमान् ।
 पिण्डान्वाहार्थ्यं श्राद्धं कुर्यात्मासानुमासिकं” ॥

इति मनुवचनं तत्सामिः पिण्डपिण्डयज्ञं निर्वर्त्य
 मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्यात्ति-
 तिक्रमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं ।
 तथा च ।

“लक्ष्यवोपेत्यभूतेष्वभिर्भागे परिप्रती ।

अनुरेभु सहर्षे च हरेने उपस्य कथ्यते” ॥

चन्द्रयज्ञेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तयज्ञे

अथा

तथापि वर्जमानादौ श्रवणमात्रानुपपत्तेः । एवमेव
आहविषेकः । अतएव तच्चैवाभावात्प्राप्त्यतिरिक्त-
ताव्यवहितवर्जमानादे यथास्मिति वच-
नात् व्यवहृत्यम् । तत्र साधिकास्तथाविशेषिता-
मावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीयमात्रादेन य-
वस्था साधिनिरसिमाधारणीयवशम्यते । एवञ्चा-
भावास्यायां नृताङ्गनिमित्तक सौरसत्तेजसपुष्प-
कर्मस्यपार्श्वे क्षीयमात्रादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्मितिनेन । अतद्विदुः मन्त्रमावतये ॥ * ॥
यत्तद्वशमसुहृत्सं स मन्त्रपुराणोक्तापराङ्मतेऽपि
आज्ञे तस्य त्यागः । पिबन्पिबन्पिबन् एवेति
वासरद्वितीयांशमभिधानं साधिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं । पूर्वाङ्को वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराङ्कः पिबन् इति श्रुत्या
तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव आज्ञे
परित्यागः । अतश्चुतिमूलकमेव वासरस्य द्विती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य द्वितीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिवस्य द्वितीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपकमुहूर्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“घातःकाशो मुहूर्तःक्षीन् सङ्गवन्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्मिमुहूर्तः स्यादपराङ्कसतः परं ॥
सायाह्नस्मिमुहूर्तः स्यात् आज्ञं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥
इति मन्त्रपुराणे निषिद्धमुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्त-
द्वयमभ्यनुष्ठातं अतिशब्दस्वरसात् । “त्रिमुहूर्तापि
कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वचैः” । इति हारीत-
वचनात् । तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य द्वितीयांशलाभे पूर्वदिने एव
आज्ञं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभाजं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्मसु आनदनादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति आज्ञाविवेकः ॥ तेनाश्रद्धौ तस्यामपि तत्का-
रणं । अतएव पराशरः ।

“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राक्षोरन्यत्र दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शने कुत्र आज्ञमिच्छाह कन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आज्ञमिच्छते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
द्विष्यमावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्भूतं वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य प्रादोक्तदृष्ट्या-
न्यूनप्रथममुहूर्तस्य ब्रह्मकालत्वं प्रतीयते । अतेन
प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरयद्वितीयांश-
सम्बन्धिप्रश्नाविमर्शामराङ्गमुहूर्तयोर्मुहूर्तमन्यून-
दर्शनाभे द्वैधं न त्वेकदिनमात्रे तत्ताभे । तत्र
पूर्वोक्तेन वासरस्य द्वितीयांश इत्यनेनैव त्रैधा-

अथा

मुदयात् । अतो यदिने वासरद्वितीयांशे वाङ्म-
दर्शनाभक्त्यैव आज्ञं । मुहूर्तैर्नातिशेषो कर्म्मो-
नर्हत्वाद् दैवावसरः । तथा च भविष्ये ।
“त्रतोपवासनियमे घटिकाया यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराङ्मते” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तगावशिवचनोक्ता मुहूर्ता-
त्मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदश-
त्मिका वक्ष्यमाणादौहिद्यादिप्रत्यये तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वैधे तद्विषयीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
लव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीययावचतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्जमानये-
रपि । तदैव पूर्वदर्श एव आज्ञं । स्तोत्रचन्द्र-
क्षयानुरोधात् । यदा चिंशद्विह्वात्मकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराङ्गीयकिञ्चि-
द्यगमुहूर्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आज्ञं न तु मुख्यापराङ्गीय-
मुहूर्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
मयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवगातिरिति द्वैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासरद्वितीयांश्रीयमु-
ख्यापराङ्गे मुहूर्तानन्दर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव
आज्ञं वासरद्वितीयांशचन्द्रक्षयतिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुहूर्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुहूर्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने द्वितीयांश-
मुहूर्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयमावेऽपि मुख्यापराङ्गलाभात् आज्ञम् ।
अन्यथा,—

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्वाहे आज्ञं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
सिनीवालोत्तेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सख्य ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्थपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयमिमा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहूपरं
तत्र वर्जमानापत्ते निवृत्तं । क्षीयात्मकमित्योक्तं
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्ज-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र क्षयवश्या
कल्पतत्प्रभृतिभिस्तथायुक्ता ।

“श्रुतिस्त्विति विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीय इति कृत्याद्यनेन मया
यत् क्षीये राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिधायकम् ।
अथैव दृष्टमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलसूत्रं सूत्रा-
न्तरं तद्व्यर्थम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अथा

सूत्रप्राप्ततिथेः सिनीवालोत्तेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
रित्यत आह स ख्य ।

“यद्योक्तं दृष्टमानेऽपि तच्चतुर्दश्येक्षयः ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
दृष्टमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आज्ञाय
पूर्वसूत्रममावास्यापदेपादात्वाच्चन्द्रक्षये सत्यम-
मावास्याविवक्षं । इदं पुनरित्यस्मत्तच्चतुर्दशीविश-
यमिति आज्ञाविवेकः । तत् किममावास्यावचतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि-
प्राप्तौ आज्ञाधामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च सार्द्धदशममुहूर्तमात्रे तत्र चोभयदिने
आज्ञयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त
चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
साधिनिरन्योर्विशेषमाह काशमाधवीये जा-
बालिः ।

“अपराङ्मदयाव्यापी यदि दर्शतिथिक्षये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुह्वमेता” ॥
आदिशब्दादनुपनीतमूत्रयोर्दृष्ट्या ॥ * ॥ क्षयमाह
कात्यायनः ।

“अथमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीयो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्यायमांशे च ततः किल भवेदग्नः” ॥
चतुर्दश्यथमे यामे चन्द्रमाः क्षीय चतुर्थभागोन-
कलावाग्राद्ये भवति । “अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवति-
कृते” इत्यादिस्वरसात् । अमावास्यायामे यामे
चागुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मायां विनाशेऽप्यस्तीति” आज्ञाविवेकः ॥
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
सख्य ।

“आग्रहायण्यामावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति त्यक्त्वापेि पक्षमी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिर्न्यतः । तथा च आज्ञमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।

“पयोमूलपक्षेः शकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीयतिरिक्तायां यस्यां कस्या-
चित् तिथौ आज्ञाविधानादमावास्यापि कथ्यत
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स ख्य ।

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिकृते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्या-
मेवं ज्योतिष्कविदो वदन्ति” ॥

अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्दशीमासोनकला-
वशिष्टः चतुर्थभागोना वा कला तथावशिष्टः
कलाभाजत्रयमात्रः ब्रह्मपुराणे प्रहरेऽवतिकृते । अर्थात्
चतुर्दश्यथमयामे क्षयादन्त इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तमास एव क्षयं कृत्यमेति । अत्र-

अदस् + कृष् + कण्, दद्याने आत्वे कृते वतः

अमृ

जलमले ।) शब्दप्रकारः । शब्दप्रकारः । इति मुग्ध-
बोधः ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्धितैः” इति नैषधं ॥

अमृजकं, त्रि, मूलरहितं । प्रमाणशून्यं । नास्ति मूलं
यद्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ॥

अमृता, स्त्री, (नास्ति मूलं शिवा यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निशिखावृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते त्रि । इति मुग्धबोधः ॥

अमृतानं, स्त्री, (मृत्यानुत्पत्त्यं सादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृत्यानुत्पत्त्यं सादृश्ये नञ्समासः, तस्या
मृत्यानुत्पत्त्यं सादृश्ये नञ्समासः ।) वीरग-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः । नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्पाणिना मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवभक्ष्यामृतजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजमयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्यपात्रे अमृतरूप-
मयोऽद्भुतं तत्तु दुर्वाससः शापात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमयने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा
धन्वन्तरिस्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
पेयूषं ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं ॥ यज्ञशेषद्रव्यं ॥ अयाचित-
वस्तु ॥ मुक्तिः । इति मेदिनी ॥ दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अम्र । धनं । स्वयं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । स्वादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृतः, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वगमुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृत्याङ्गिः । (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा कृधा अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमयक्तादमृतः परः ।

अमृताग्रपरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥

सूर्यः ॥ सूरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये

परिगणितो नामभेदः ॥) मरुगरहिते त्रि ।

यथा । “अमृते जाग्जः कुण्डः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुजटा यस्याः
सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिणः
दीधितये यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विशर्भे भजति तापम-
सुखं” । इति नैषधे ।)

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव स्वादु फलं ।) पारा-
वतवृद्धः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्य भाषा । यथा । अध्यामृतफलं
यद्वृक्षसातकाविकप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

अमृ

“अमृतफलं लघु द्रव्यं सुखादु चीन् हरेदोषान् ।
देशेषु मुद्रणानां वज्रं तल्लभ्यते लोकैः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) झाङ्गा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुखर्जूरौ वृद्धः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्य भाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडुची । इति रत्नमाणा ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् स्वादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलझाङ्गा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्षाग्रविशेषः ॥ सा च

“हृतीशमागख्येन मिश्रितं वष्टिपिष्टकं ।

शुभ्रमीषद्विधुतं मर्दयेद्वटुपाणिना ॥

एवं समुद्रतं कृत्वा स्थापयेदजनीमितं ।

ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्तितं निख्वचैस्तिलैः ॥

विधायपूपकं तेन तम्बिकायां घृते पचेत् ।

ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” ॥

इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडुची ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + डः, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्लिप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्लिप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां

देवानां सूः प्रसूतिः ॥

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्यानादुत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) घोटकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैः खवा अश्वः ।

“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरन्तथा” ।

इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति ख + अप् । स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य खवा वल्लीतत्पुरुषः ।) बदनो-
वृद्धः । जलाविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षारुहा

२ उपपत्तिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।

अस्या गुणाः । पथ्यत्वं । ईर्ष्यतिहत्वं । रसायनत्वं ।

व्रणनाशित्वं । विषकुष्ठामकामलाश्वयधुजयकारि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

“उक्तामृतखवा पथ्या ईर्ष्यतिहत्वा रसायनी ।

व्रणान् विषकुष्ठामं कामलां श्वयधुं जयेत्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडुची । मदिगा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।

गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तजिह्व । दूर्वा ।

आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुलसी । इति शब्दमाणा ॥ पिप्पली । इति

मेदिनी ॥ अम्नादेशजसूतमांसा हरीतकी । सा

अमृ

विदेवने प्रशक्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिविशेषः ।

“सौरीमिरिव नाडीमिरमृतास्त्राभिरम्बयः” ।

इति रघुवंशे ।)

अमृताम्बः, [स्] पुं, (अमृतमन्त्रः अन्नमिव इति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्धो मक्षं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, एषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोलः । इति ज्ञानामिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं अन्नाति भुङ्क्ते, अश्न +
वाङ्मत्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
वल्लीतत्पुरुषः ।) देवता । इति हज्यायुधः ॥

अमृताष्टकं, स्त्री, (अमृताष्टमिति अष्टकं यस्य तत् ।)
हृदितक्याष्टकद्रव्यं । यथा,—

“अमृता कटुकारिष्टपटोलघनचन्द्रनं ।

नागरेन्द्रयवक्षैतदमृताष्टकमीरितं ॥

क्षथितं सकणाचूर्णं पिप्पलेष्टाश्वरापहं ।

हृत्तासारोपकच्छर्दिहृष्टादाहनिवारणं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्पूरिकातुल्यं २
अञ्जनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, माहृदास्याप-
नयनार्थं स्वर्गात् भूभोक्तं नयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः वल्लीतत्पुरुषः ।) गरुडः ।

इति हारावली ॥ (“पुरा किञ्च गरुडो मातु-

र्विजतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्

विनिर्जित्य सोमरक्तकच्छेदनयन्त्रादिकक्षातिक्रम्य

स्वर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति

पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वाणि ।

“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आह्वयामृतमोजसा ।

ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खिचरः ॥

इत्युक्तो गरुडः सर्वेस्त्वतो मातरमब्रवीत् ॥

गच्छाम्यमृतमाहृत्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥

... ..

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।

परिभ्रमन्तमनिष्टं तीक्ष्णधारमयस्त्रयं ॥

ज्वलनार्कप्रभं धोरं ह्रेदं सोमहारिणाम् ।

... ..

अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यद्रवततः ॥

समुत्पाद्यामृतं तत्र वैगतेयस्ततो वली ।

उत्पपात जवेनैव यन्ममुन्मथ्य वीर्यवान् ॥

... ..

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।

द्विजिह्वाञ्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥

अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृष्टेते, आ
+ ङे + क्तः, तस्य तुल्यस्वादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविल्वफलाक्षतिलोरासानदेशजनासपातीना-

मफलं । तत्पर्यायः । कश्चिफलं २ । अस्य गुणाः ।

गुह्यत्वं । वातनाशित्वं । स्वादुत्वं । अस्त्वत्वं ।

शचिमुक्तकारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । दृष्यत्वं ।

सुखादुत्वं । जिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्रव्यदेशे

अम्ब

वज्रं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
 अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं गीतवर्ण-
 तात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “जातिकालसखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिघातः” ।) मक्षिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बतोद्भव, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति कृष्ण-
 वर्णात्, उद् + भू + अप् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
 सान्तः अस्तिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“नमः समस्मात् पूर्वस्या अन्तरस्या अम्बेधाम् ।
 सुमेधसामन्तरस्यै सतां स्वस्यै स्वयम्भवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
 अम्बेध, स्त्री, (न मेध्यं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 पुरीषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं वस्तु ।
 “नामिं मुखेनोपधमेत् नमो नैक्षेत च स्त्रियं ।
 नामेध्यं प्रक्षिपेदधौ न च पादौ प्रतापयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अम्बोधः, चि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अव्यर्थः । इति मेदिनी ॥ नदविशेषे
 पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्यफलप्रदः । अम्बन्धः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमपामन्तरतं वीजमज त्वया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानुपदमाश्लिषः” ।
 इति मध्वंशे ।
 अम्बोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिपुत्रः । विदुषः । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
 इति मेदिनी ॥
 अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) ओष्ठवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 अम्बक, स्त्री, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब +
 शबुल् । वा अम्बाते भृगुर्मे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
 णि घञ् स्वार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आसीनमासन्नशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श” ।
 इति कुमारसम्भवे ।) ताम्ब । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरं, स्त्री, (अवि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दस्तं राति आदत्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“एवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशं । (“दावाभिः कथमम्बरे” इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामस्यावस्तुमन्त्रिणम् ।
 इति विश्वः ॥ अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरिधं, स्त्री, (अम्बाते पचतेऽत्र, अवि + अरिध
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजना
 खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
 अम्बरीषं, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

अम्ब

लया ईयां यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदरादि-
 तात् रवर्णविपर्ययेण साधु ।) आङ्गः । भर्जन-
 पात्रं । इत्यमरः ॥ युज् । इति मेदिनी ॥
 अम्बरीषः, पुं, (अम्बाते पचते अत्र, निपातनात्
 साधु ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किशोरः । मास्तरः । नृपभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 (“भगोरघसुतो राजा अत इत्यभिविभक्तः ।
 नाभागस्तु अतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्” ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः ॥ आम्नातकच्छः ।
 अनुतापः । इति मेदिनी ॥
 अम्बसुः, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा +
 स्या + कः, आम्बाम्बेति यत्वं, जगपोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बहुलमिति ऋसुः, असवर्णाजातत्वात् तस्य
 तथात्वं ।) देशविशेषः । विप्रादेश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्बछाम्बसु मागं नौ देह्यपकाम मा चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
 अम्बसुकी, स्त्री, (अम्बसुं कायति स्वग्रहणार्थं-
 माङ्गयति, अम्बसु + कौ + कः, गौरादित्वात्
 डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बसु ३
 कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाकीला ६ वरा ७
 तिल्ला ८ प्राचीना ९ एकौशिका १० रुका ११ ।
 इति रत्नमाणा ॥ विद्वकर्णी १२ स्थापनी १३
 श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्तिका
 १७ । इत्यमरः ॥ अविद्वकर्णी १८ अत्रिद्वकर्णी
 १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बसुिका २० यूथिका २१
 विद्वकर्णिका २२ दीपनी २३ तिल्लापुष्पा २४ वृह-
 तिल्ला २५ शिशिरा २६ रुकी २७ मालती २८
 देवी २९ वृत्तपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । अतीसारशमनत्वं । लघुत्वं । चिदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुणत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहमूलनाशित्वं ।
 भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बसुता, स्त्री, (अम्बायां मातरि सोत्पत्तिस्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्या + कः, अम्बेत्वादिना
 यत्वं पूर्ववत् ऋसुः, स्त्रियां टाप् ।) क्षुप-
 विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ मायिका ८ वृद्धवल्का ९
 मयुरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ सुखवाचिका १४ किन्नरपत्री १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अक्षत्वं ।
 कषकण्ठरोगवातरोगवनाशनाशित्वं । रक्तश्लि-
 रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा । आक्षेरी ।
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ।
 अम्बसुिका, स्त्री, (अम्बसु + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

अम्ब

टाप् ।) अम्बसुता । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ आक्षेरी । वामनहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाणा ॥
 अम्बा, स्त्री, (अम्बाते सेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जननी । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अम्ब ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदन्तमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।)
 नाच्योक्तौ सैव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः खता ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बसुता । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति केचित् ॥
 अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं जाति गृह्णाति,
 अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ऋसुः अतइत्वं
 स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बसुता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (काशीराजस्य कनि-
 छा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।
 “अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या यवीयसी ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ॥
 “भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरैर्वचः ।
 आशीर्भिरध्यायामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीटकाः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बसुता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
 पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वय मध्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भावे यवीयसे ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, बहुभावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे श्लोकः ॥
 अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति जटाधरः ॥
 अम्बु, स्त्री, (अविशब्दे उष्ण ।) बालानामौषधिः ।
 इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा । जलं (“सुक्ता घृ-
 तालपटनी भवता निपीतान्धमूनि यच्च नलिनानि
 निवेदितानि” । इति भास्मिनीविलासे । “अम्बुज-
 मन्मनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
 इत्युद्भटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुन” । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
 अम्बुकण्ठकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्ठक इव, साधु-
 ध्यायै कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः आध इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकीरः, पुं, (अम्बुनि कीरः वापर इव ।) शिख-

अम्बु

भारवन्तुः । इति हेमचन्द्रः । शुभ्रक इति भाषा ।
अम्बुज्ज्वलः, पुं, (अम्बुजः ज्वलन् इव) । शिशुमारः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अम्बुजेश्वरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य ।) कोलङ्ग-
केशः । इति रत्नमाणा ।

अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुजः चामरमिव ।) शैवालं ।
इति जटाधरः । शैवाणा इति भाषा ।

अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + कः ।)
पद्मं । इति मेदिनी । “इन्द्रीवरेण नयनं मुख-
मम्बुजेन” । इति शृङ्गारतिलके । “अम्बुजमम्बुनि
जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” । इत्यङ्गटः ।
वर्धं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः ।) द्विजलच्छः ।
इत्यमरः । (निबुलच्छः ।

“अम्बुजं कमले स्त्रीवं द्विजले तु पुमान्वयं” ।

इति शब्दरत्नावली ।

“अम्बुजो निबुले पुंसि कमले तु गपुंसकं” ।

इति मेदिनी ।)

अम्बुजम्, [न्] स्त्री, (अम्बुजो जन्मास्य ।) पद्मं ।
इति राजनिर्घण्टः । (सारसविहङ्गः । शङ्खः ।
त्रि, जलजातः । सलिलोद्भवः ।)

अम्बुतालाः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठो
गच्छति अम्बु + तल + क् + घञ् ।) शैवालं । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः ।)
मेघः । इति रत्नमाणा । “सदा मणोऽम्बुदना-
दसोऽमुकम्” । इति ऋतुसंहारे । “शशाक
निर्वापयितुं न वासवः खतमुत्तं वज्रमिवाद्भिर-
म्बुदः” । इति रघुवंशे । मुक्तकं । यथा । “कणो-
सविश्रान्तदं सहाम्बुदं” । इति वैद्यकं ।

अम्बुधिः, पुं, (अम्बुनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
कर्मण्यधिकरणे किः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली । “रे चाक्षत्ययुधो मृगाः क्षितनगाः
कल्लोलमालाकुलामेतामम्बुधिरागमिनीं व्यवसिताः
सङ्घातितुं वा कथम्” । इति भास्मिनीविलासे ।
“सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षोभवामासुरम्बुधिम” ।
इति रामायणे ।)

अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि + स्रु + क् + घञ्, स्त्रियां
टाप् ।) मृदुकन्या । द्रुतकुमारी इति ख्याता ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अम्बुधः, पुं, (अम्बुनि जलानि पाति पिबति वा,
अम्बु + धा + कः ।) अक्षमर्दकच्छः । इति शब्द-
चन्द्रिका । (जलेश्वरः । वरुणः ।) शतभिषास्यं
नक्षत्रं । त्रि, जलपानकारी ।)

अम्बुपद्मा, स्त्री, (अम्बुनि पद्मे यस्याः सा ।) उच्छटा-
च्छः । इति रत्नमाणा ।

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति खण्डतां नयति
अम्बु + प्र + सद् + क् + घञ् + क्, उपपदसमासः ।)
कतकच्छः । इति राजनिर्घण्टः । निम्बोजो इति
ख्यातः ।

अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बुनि प्रसादयति, प्र + सद्
+ क् + घञ् + क्, उपपदसमासः ।) कतकच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अम्बु

अम्बुभट्ट, पुं, (अम्बु विभक्तिः, अम्बु + भट् + क्तिप् ।)
मेघः । मुक्तकं । इत्यमरः । समुद्रः । इति केचित् ।
अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अक्षयजले जायते, जन
+ कः ।) शम्भूकः । शम्भुक इति हेमचन्द्रः । इति
भाषा ।

अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन् ।) दाराधःकाष्ठं । इति
हेमचन्द्रः । गोवराट् इति भाषा ।

अम्बुरहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रह् +
कः, ततश्चाप् ।) अक्षपद्मिनी । इति राज-
निर्घण्टः ।

अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्षां वाचयति सूचयति,
वच् + क्तिच् + अच्, उपपदसमासः, डीप् ।) ऋतु-
मती पृथ्वी । यथा,—

“यद्वा रे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्द्वाराभ्यन्तरे
तावत्कालावधि विंशत्यादिदश्याधिकदिनत्रयमम्बु-
वाची । तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यम् । सर्प-
भयोपशमनाय दुग्धं पेयम्” । इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥

अपिच । ज्योतिषे ।

“रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवी ।

तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपातः ॥

मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाचो

ऋतुमति खनु पृथ्वी वर्जयेत्तृतीयहानि ।

यदि वपति कृषाणः क्षेपमासाद्य वीजं

न भवति फलभागी शस्यचाण्डालपाकः” ॥

रजोयुक् क्षाम्बुवाची ऋतुमती पृथ्वी । मत्स्यसूक्ते ।

“धरण्याऽऋतुमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च ।

अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥

ज्योतिषे ।

“यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्गत्काले मिथुनं प्रजेत् ।

अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः” ॥

इदन्तु प्रायिकं । इति तित्थारितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“यदाङ्गर्तौ समादाय भागोर्मन्मथगामिता ।

पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं तजेत् ॥

काव्यनैमित्तिकश्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा ।

ऋतुमत्यां न कुर्वीत प्रवृत्तं ह्यल्पितादृते ॥

न कुर्व्यात् खननं भूमेः सूक्ष्मयोगिनि शङ्करि ।

वीजानां वपनश्चैव चतुर्विंशतियामकं ॥

प्रमादादपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत् ।

कृष्णं कुर्यात् तत्क्षणाच्च खननासिलकाधनं” ॥

इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः ॥ * ॥ अपरञ्च ।

“रवौ रक्षाद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः ।

तस्माद्दिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत् ॥

चत्वारिंशत्क्षिप्रिकषड्भागयुतो रविर्वेदा भवति ।

तत्राम्बुवाची क्षेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत् ॥

दिग्भागशून्यलिप्तो गणितेन भवति रविर्वेदा साप्तः ।

स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौरे” ॥

“न खाध्यायं वषट्कारं न देवपूजितर्पणं ।

हवामां वाहनश्चैव वीजानां वपनं तथा” ॥

इति राजमातङ्गः ॥ * ॥ अत्र पाकनिषेधो

यथा,—

“यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च विजलक्षणा ।

अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥

अम्बु

खपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।

भक्षयं नैव कर्तव्यं चाखानाश्रयनं क्षुत्” ॥

इति सर्वस्वरप्रदीपे विष्णुरहस्यं ।

अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
+ क्तिनि डीप् ।) पाटकाच्छः । इति जटाधरः ।

अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
गौरादित्वात्, डीप् ।) पाटकाच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बुनि वहति, अम्बु + वह् + क् + घञ्,
उपपदसमासः ।) मेघः । इति रत्नमाणा ।

“विश्वार्तिवारकसमीक्षितजीवितोऽयं नाकार्यितः
किमु सखे भवताम्बुवाहः” ॥ इति भास्मिनी-
विलासे । “विश्वार्तामानीलक्ष्मं पिष्टप्रीर्जटाक्षडि-
तन्तमिवाम्बुवाहः” । इति भारविः ।) मुक्तकं ।
मेघनामा इत्यमरेऽप्युक्तत्वात् ।

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बुनि वहति स्थानान्तरं
नयति, अम्बु + वह् + क्तिनि, उपपदसमासः,
डीप् ।) काष्ठात्मवाहिनी । काष्ठादिहृतच्छिन्ना-
ग्रनौकाहतिजलसेचनी । इत्यमरटीकायां मथु-
रानाथः ।

अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारयः,
मध्यपदलोपश्च ।) जलवेतसः । तत्पर्यायः । परि-
त्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४ । इत्यमरः ।

अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अक्षयः शिरीषः,
अक्षयार्थे कन् स्त्रीत्वम् ।) जलशिरीषच्छः ।
तत्पर्यायः । शिरीषिका २ टिष्ठिणिका ३
दुर्बला ४ वारिशिरीषिका ५ । अस्या गुणाः ।
त्रिदोषविषकुष्ठाघ्नोनाशित्वं । इति भावप्रकाशः ।

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + हृष +
क्तिनि, उपपदसमासः ।) जलौकाः । इति
त्रिकाण्डशेषः । जौक् इति भाषा ।

अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बुनि सिच्यन्ते अग्नया, अम्बु +
सिच् + करणे ल्युट्, डीप् ।) अम्बुवाहिनी ।
नौकाजलसेचनपात्रं । इत्यमरटीकायां मथुरा-
नाथः ।

अम्बुक्षतं, त्रि, (अगम्बु अम्बु सम्यग्मानं क्षतं, अम्बु +
क्ष + क्त, अभूततद्भावे त्रिः ।) क्षेपकगणिर्गम-
सहितवाक्यं । तत्पर्यायः । सनिष्ठीवं २ । इत्य-
मरः । सद्युत्कारं ३ । इति हेमचन्द्रः । (सनि-
क्षीवमुखरावः । “दधति कुहकभाजामत्र मल्लक-
यूनामनुरसितगुल्फि स्थानमम्बुक्षतानि” । इति
उत्तरचरिते ।)

अम्बुः, पुं, (अग्नि शब्दे क्तः ।) अक्षरसः । इत्यु-
यादिकोवः । अम्बुज । टक् इति च भाषा ।

अम्बः, [स्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अच् + न् ।) जलं ।
बालनामौषधं । इत्यमरः । जप्तादितत्तुर्धराशिः ।
इति ज्योतिषं । (अङ्गशास्त्रे चतुर्थपञ्चत्वा ।
वैदिकशब्दोद्भेदः ।)

अम्बःसारं, स्त्री, (अम्बुसौ सारं ।) मुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः । अम्बुसारमपि पाठः ।

अम्बाहः, पुं, (अम्बासि हते, ह् + क्तिप् ।) धूमः ।
इति हेमचन्द्रः । अम्बाहुरिति च पाठः ।

अम

अमोर्ज, स्त्री, (अमसि जायते, अमस् + जन् + ड ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली । सारसपक्षी । पुष्कराक्ष इत्यमरेऽप्युक्तत्वात् । अम्रे ण् । यथा । “विबन्तं तन्मृगाम्भोजयुतं हरिकथामृतं” । इति श्रीभागवतं । जगजाते चि ।
 अमोर्जमजनिः, पुं, (अमोर्जमजि विष्णुनामिषमजनिः जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “अमोर्जमजनिस्तदन्तरगतो ब्रह्मनितीवत्समानः” । इति श्रीभागवतं ।
 अमोर्जयोगिः, पुं, (अमोर्जं नारायणनामिषमजनिहृत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “सदनमुपगतोऽहं पूर्वममोर्जयोगेः” । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।
 अमोर्जिनी, स्त्री, (अमोर्ज + समूहार्थे इति ततः ङीप् ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । नलिनी । “अमोर्जिनीवननिवासविकासहेतुं हंसस्य हन्तुमपराधमपि तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)
 अमोदः, पुं, (अमो जलं ददाति, अमस् + दा + कः ।) मेघः । सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली । (जलदागकर्त्तरि, चि ।)
 अमोधरः, पुं, (अमः जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । (“मशीकरामोधरमत्तकुञ्जरः” । इति ऋतुसंहारे ।) सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ।
 अमोधिः, पुं, (अमोसि धीयन्ते अज, धा + आधारे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अयं रत्नाकरोऽमोधिरित्येव धनाश्रया । धनं दृग्गुप्तु वदनमपूरि क्षारवारिमिः” । इति साहित्यदर्पणे ।
 “सम्भूयामोधिमभ्येति महानद्यो नगापराः” । इति माघः ।)
 अमोधिबल्लभः, पुं, (अमोधेः बल्लभः, वळीतत्पुरुषः ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमोनिधिः, पुं, (अमोसि निधीयन्तेऽज, अमस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“असूत सा नागबधूपभोग्यं मैनाकममोनिधिवद्भस्त्रम्” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अमोसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्वान्श्रयत्वात् । “अमोनिधिरन्तात्मा” । इति महाभारते ।)
 अमोराशिः, पुं, (अमसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमोरुहं, स्त्री, (अमसि रोहति, अमस् + रुह + कः ।) पद्मं । (“अस्यै पूर्वाशशङ्कता नयनयोक्तादाप्रयममोरुहं” । इति भामिनीविवासे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ।
 अमयं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट् ।) जगविकारः । प्रेमादि । इत्यमरः । जगमये चि । यथा,—
 “न कृम्यथानि तीर्थानि न देवा ऋषिनामवाः ।

अम

ते एवमनुकालेन दर्शनादेव साधवः” । इति श्रीभागवतं ।
 (“सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः” । इति रघुवंशे ।)
 अमः, पुं, (अमसि सौरमेण दूरं गच्छति, अम + रन् ।) आमरुहः । पत्रे लीवं । इति शब्दरत्नावली ।
 अमातः, पुं, (अमं रसं सर्वत्र पञ्चपुष्पादौ अतति आत्रोति, अम + अत + अच् वा लस्य रत्नं, पक्षे अमातः ।) आमातकहृत् । इति शब्दमात्रा ।
 अमातकः, पुं, (अमं रसं सर्वत्र पञ्चपुष्पादौ अतति आत्रोति अम + अत + अच् + स्तार्थे कन् ।) आमातकहृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (“आमातातकजम्बूक कषये विपचेद्बुधः । यवाम् प्राणिभिर्युक्तां तां भुक्ता यद्वर्गो जयेत्” । इति शार्ङ्गधरः ।)
 अमं, स्त्री, (अम + ङी ।) तर्कः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमः, पुं, (अम + ङी ।) मङ्गलमध्ये रसविशेषः । टका इति भाषा । तोयाभिगुणबाहुल्यादमः । इति सुश्रुतः । अस्य गुणाः । शाकवद्दोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रस्यभिरक्तमांसकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । स्निग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्णवोर्यत्वं । जिह्वोद्देशकारित्वम् । इति राजवल्लभः ।
 अस्य दन्तोद्देशकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रोक्तमिषदुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राजनिर्घण्टः । * तदतिशयभक्ष्यागुणाः । पाचकत्वं । पित्तक्षेपवन्तिकोदकारित्वं । जघ्णत्वं । उष्णत्वं । वह्निःशीतलत्वं । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
 अन्तिमुष्टिकफपाण्डुदोषकार्यकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः । तदति चि । इत्यमरः । *
 अमवेतसः । इति राजनिर्घण्टः । (यदाह वा-
 मटः । “अमः क्षाणयते मुखम् । हर्षयो रोमदन्तानामक्षिभ्रवनिर्कोचनः । अस्योऽभिदीप्तिवत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः । उष्णवीर्यो हिमस्पृशः प्रीणनः क्षेदनो जघः । करोति कम्पित्तासं भूषवातानुलोमनम् । सोऽत्यभ्यस्तनोः कुर्याच्चैषिष्ठ्यं तिमिरं भ्रमं । कण्डुपाण्डुत्ववीर्यपेक्षाविस्फोटहृज्वरान्” । हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
 “जिह्वाक्षेदं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, वीर्यत्वं वा जनयति तथा वातरोगापहारी । कण्डुकुक्षस्तम्भजकैर्भोगितः शोषिणे स्यादमः प्रोक्तः पवनशमनोऽक्षक्षयोपतनोति” । सुश्रुतश्चाह । “अस्यो जरेणः पाचनः पवननियहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः क्षेदनः प्रायशोऽहृद्यक्षेति । सख्यगुणोपेक एवात्वर्यमुपसेथमानो दन्तहर्ष-जयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफ-विनयन-प्ररीरक्षैषिष्ठ्याभ्यामापयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-भ्रू-प्रच्युतावमूत्रित-विसर्पित-क्लिन्न-विजोत्पिष्टादीनि प्राच्यव्याप्रेयस्वभावात् परिदहति कण्डमुरोहृदयक्षेति” ॥
 “अमोरुहो भक्तं रोहयति, अमिं दीपयति, देहं

अम

हृदयति, जर्जरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि हृद्वीकरोति, वलं बर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संक्षाययति, सुक्लमपकर्षयति, क्षेदं जनयति, प्रीणयति । लघुदण्डः स्निग्धश्च । सख्यगुणोऽप्येकएवात्वर्यमुपसेथमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमोजयति अक्षिणी, संवीकयति सोमनि, कफं विनामयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, स्त्रीक-क्षत-कण्डुवर्णानां नययुभापादयति । अपि च क्षताभिहत-दष्ट-दग्ध-भग्न-भ्रू-प्रच्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्दित-क्लिन्न-विजोत्पिष्टादीनि प्राच्यव्याप्रेयस्वभावात् परिदहति कण्डमुरोहृदयक्षेति” । इति चरकः ।)
 अमकः, पुं, (अमोऽमः अमार्थे कन् ।) लघुदण्डः । इति शब्दरत्नावली । (लघुदण्डोऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 अमकाण्डं, स्त्री, (अमं काण्डं यस्य ।) लवणहृत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमकेशरः, पुं, (अमः केशरो यस्य ।) मातुलुङ्गः । वीजपूरः । इति रत्नमाणा । (टावाजेव इति भाषा ।)
 अमचूडः, पुं, (अमो चूडा शिखा यस्य ।) अमल-
 शाक । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमजम्बीरः, पुं, (अमो जम्बीरः ।) अमृनिम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमनायकः, पुं, (अमं रसं नयति, नी + नयन् ।) अमवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमनिशा, स्त्री, (अमरसे निःशेषेण शेते, अम + नि + शी + ड + क्षिप्रां टाप् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमपक्षपत्नं, स्त्री । अमरमयुक्तपक्षपक्षपत्नं । तद्वयथा । कोलं १ दाडिमं २ दद्याक्षं ३ चुम्बिका ४ अमवेतसं ५ । मतान्तरे । जम्बीरं १ नारङ्गं २ अमवेतसं ३ तिलिङ्गीकं ४ वीजपूरं ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“कोलश्च दाडिमश्चैव दद्याक्षं चुम्बिका तथा । अमवेतसमिवेतदक्षपक्षपत्नं स्मृतम्” ।
 “जम्बीरं नागरज्ज्वल तथाक्षवेतसं पुनः । तिलिङ्गीकं वीजपूरमक्षपक्षपत्नं स्मृतम्” ।)
 अमपत्रः, पुं, (अमं पत्रं यस्य ।) अमन्तकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमपत्री, स्त्री, (अमं पत्रं यस्याः सा, ङीप् ।) प्रलाशीलता । क्षुद्राक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमपूरं, स्त्री, (अमनेन अमरसेन पूर्यते, पूर + कर्मणि ण् ।) दद्याक्षं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमफलं, स्त्री, (अमं फलं यस्य ।) दद्याक्षं । इति राजनिर्घण्टः । तैत्तिरीय इति भाषा ।
 अमफलः, पुं, (अमं फलं यस्य सः ।) आमरुहः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमभेदनः, पुं, (अमार्थं भिद्यतेऽसौ, अम + भिद् + कर्मणि णट् ।) अमवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अमरुहा, स्त्री, (अमराय रोहति, अम + रुह +

अक्ष

क ॥ भागवदेष्टनमगवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रक्षिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोदकहरत्वं । अपिबनसुखा-
मोदनीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्मा-
धानविबन्धनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“नाद्या वाऽक्षरवा सुवीक्षणमधुरा रक्षा हिमा
दाहनुत् पित्तोदकहरा सुदीपनकरी बल्ला सुखा
मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी चोया
सदा वल्लभा गुल्माधानविबन्धनित् च कषिता
वा मानवे तु स्मृता” ॥
अक्षलोयिका, स्त्री, (अक्षं रसं नाति यच्छाति
अक्षजः तम् ऊनयति हीनयति, अक्षज +
ऊन + एवञ्, शतम् ।) क्षुद्रदृष्टविशेषः । आम-
हण । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाफेरी २
पुष्पिका ३ दन्तशटा ४ अम्बुछा ५ । इत्यमरः ॥
अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं ।
ग्रहणीरोगे हितकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥
वल्गादिनक्षत्रौहचक्रकषायरागनाशकगुणोऽप्य-
स्ति । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ क्षुद्राक्षिका-
शब्दे दृश्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।
“चाफेरी पुष्पिका दन्तशटाम्बुछाक्षलोयिका ।
अमन्तकस्तु शफरी कुशली चाक्षपत्रकः” ॥
क्षचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च
पाठः ।
“चाफेरी दीपनी रक्षा जघृष्ठा कफवातनुत् ।
पित्तनाश्या ग्रहण्यर्शःकुष्ठतीसारनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारते ।
प्रशस्यतेऽक्षचाफेरी ग्रहण्यर्शोहिता च सा” ॥
इति चरकः ॥
“चाफेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणी हिता” ॥
इति वैद्यकप्रयोगः ॥
“चाफेर्यक्षामिदीपनी” ।
“ग्रहण्यर्शोऽग्निजलक्षेष्टहिताया ग्राहिणी जघुः” ॥
इति च वामटः ॥
“ग्रहण्यर्शोऽपि कारणी साक्षा वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाफेरी चाग्निदीपनी” ॥
इति सुश्रुतः ॥
अक्षलोयि, स्त्री, अक्षलोयिका । चाफेरी । इत्य-
मरटीका ॥
अक्षवती, स्त्री, (अक्षो रसो विद्यतेऽस्याः, अक्ष +
मत्तुप् मस्य वत्तम् ।) क्षुद्राक्षिका । इति राज-
निर्घण्टः । आमहण । इति भाषा ।
अक्षधर्मः, पुं, (अक्षानां अक्षरसप्रधानानां वर्गः ।)
अक्षगणः । यथा । चाफेरी । जकुचं । अक्षवेतसं ।
जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरजं । दाडिमं ।
कपित्थं । अक्षं । वीजाक्षकं । अम्बुछा । कर-
मर्दकं । जिम्बूकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता-
कारे यथा,—
“आम्य आमातको धात्री जकुचं च कपित्थकं ।
वारजं द्विविधा जम्बू करमर्दं प्रियारकं ।
दाडिमं चाम्पली माक्षा दिवा वदरतृदकं ।

अक्ष

वीजपूरं च जम्बीरं गिम्बलीकाक्षवेतसं ॥
रुद्राक्षं हरिमय्यञ्च चाफेरीत्यस्त्रवर्गकः” ॥)
“अक्षवेतसजम्बीरकुङ्कुमचक्रकाक्षकाः ।
नागरजं तिलिङ्गी च चिच्छापञ्च जिम्बूकं ॥
चाफेरी दाडिमश्चैव करमर्दनाथैव च ।
एव चाक्षगणः प्रोक्तो वेतसाक्षं सदोत्तमम्” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥
“दाडिमामलकमातुङ्गुष्मातक-कपित्थ-करमर्द-
वरकोण-प्राचीनामलक-तिलिङ्गीक-कोशाक्ष-
भय-पारावत-वेचपल-लकुचाक्ष-वेतस-दन्तशट-
दधि-तक-सुरा-मुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्याक्ष-
प्रभृतीनि समासेनास्त्रोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतः ॥
अक्षवल्ली, स्त्री, (अक्षरसवती वल्ली ।) त्रिपर्यिका-
नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षवाटिका, स्त्री, (अक्षस्य वाटिका स्थानमिव ।)
नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अक्षत्वं ।
तिक्तत्वं । रुक्षत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं ।
विदाहपित्तारक्तप्रकोपकारित्वं । विष्टम्भदाहत्वं ।
वायुनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—
“स्यादक्षवाटी कटुकाक्षतिक्ता
रुक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तारक्तविकोपिनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च” ॥)
अक्षवास्तुकं, स्त्री, (अक्षरसाम्बितं वास्तुकं शाक-
भेदः ।) पुष्पं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षवीजं, स्त्री, (अक्षस्य वीजं कारणं ।) रुद्राक्षं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षरुक्षं, स्त्री, (अक्षरसो रुक्षो यस्य ।) रुद्राक्षं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ।
अक्षवेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अक्षरसदृशविशेषः ।
पुष्पाशाक इति ख्यात इति केचित् । अक्ष-
कुचाह इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अक्षः २ बेधी ३
रसाक्षः ४ आक्षवेतसः ५ वेतसाक्षः ६ अक्ष-
सारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११
भेदी १२ राजाक्षः १३ अक्षभेदनः १४ अक्षा-
ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाक्षः १७ अक्ष-
नायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीराक्षः २० गुल्म-
केतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खदावी २३ मांस-
दावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।
इति रत्नमाजः ॥ पुष्पः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल-
गुणाः । अथक्षत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु-
कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ क्लामांसजौहृद्वोद्व-
कारित्वं । यक्षकाक्षवत् गुणकारित्वं । इति
भावप्रकाशः ॥ आनाहुरोगनाशित्वं । तत्पक्व-
फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“स्यादक्षवेतसश्चः शतबेधी सहस्रजित् ।
अक्षवेतसमथक्षं भेदनं जघु दीपनं ॥
हृद्रोगभूलगुल्मघ्नं पित्तनोदितदूषणं ।
रुक्षं विष्टम्भदोषघ्नं स्त्रीहृदोदवर्तनाशनं ॥

अक्षि

हिक्कागाहादक्षिश्वासकासाजीर्णविप्रश्रुत् ।
कफवातामध्वंसि क्लामांसजौहृद्वोद्व-
कारित्वं । यक्षकाक्षवत् गुणकारित्वञ्च ॥
अयकाक्षगुणं श्रेयं कौहृद्वोद्व-
कारित्वञ्च ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अक्षिकायाः फलं पक्वं तस्मादक्षान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदननक्षवेतसम्” ॥
इति च चरकः ॥
अक्षशाकं, स्त्री, (अक्षः शाको यस्य तत् ।) रुद्राक्षं ।
पुष्पं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्राक्षशब्देऽस्य-
विशेषो दृश्यः ॥)
अक्षशका, पुं, (अक्षः शाको यस्य सः ।) अक्षप्रथ-
विशेषः । तत्पर्यायः । शाकाक्षं २ शृङ्गाक्षं ३
अक्षपुष्पिका ४ चिच्छाक्षं ५ अक्षचूडः ६ चिच्छा-
सारः ७ । अस्य गुणाः । क्षतिप्रयाक्षत्वं । वात-
नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा-
मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
“अक्षशाकस्तृतीवाक्लो वातघ्नः कफदाहशुत् ।
साभ्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)
अक्षसारं, स्त्री, (अक्षरस एव सारः यस्य तत् ।)
काष्ठिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षसारः, पुं, (अक्षरस एव सारः यस्य सः ।)
अक्षवेतसः । जिम्बूकः । हिन्ताक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अक्षहरिद्रा, स्त्री, (अक्षरसयुक्ता हरिद्रा ।) शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षङ्गुशः, पुं, (अक्षं अङ्गुशाकारं अयं यस्य ।)
अक्षवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षतकः, पुं, (न क्षायति, क्षै + तन् स्वार्थे कन्,
नञ्समासः ।) अक्षानरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणपर्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥
अक्षानः, पुं, (क्षै + क्तः ततो नञ्समासः ।) महा-
सहारुक्षः । इत्यमरभरतौ ॥ आंयला इति
ख्यातः ।
अक्षानः, त्रि, (क्षै + क्तः, न क्षानः नञ्समासः ।)
क्षानिरहितः । यथा,—
“अक्षानपङ्कजां मालां शिरस्युगसि चापरां” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिष्कृतः ।
निर्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः ।
अपर्युषितः । अशुष्कः ।)
अक्षानिनी, स्त्री, (अक्षानानां पद्मानां समूहः ।
इति ।) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अक्षिका, स्त्री, (अक्षैव, स्वार्थे कन् ।) तिलिङ्गी ॥
इत्यमरः ॥ पलाशीजता । श्वेताक्षिका । क्षुद्रा-
क्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अक्षोद्गारः । इति
भेदिनी ॥ [इति वामटः ।
“दीपनं भेदनं मुष्कमक्षिकाकोलयोः फलं” ।
“अक्षिकायाः फलं पक्वं तस्मादक्षान्तरं गुणैः” ॥
इति चरकः ।
“अक्षिकायाः फलं पक्वं तद्भेदि तु केवलं” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अस्त्रिकावटकः, षु, (अस्त्रिकाया वटकः ।) अस्त्रिकां
खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले
मग्नवटकः । अस्त्रिका इति भाषा । अस्य गुणाः ।
अभ्यधिकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥

(“अस्त्रिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तद्गीरे क्षतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्ज्वलः ।
अस्त्रिकावटकास्ते तु हृद्या वज्रिप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः” ॥)
अस्त्रिका, स्त्री, अस्त्रिका । इत्यमरटीकायां शय-
मुकुटः ॥

अस्त्रोटकः, षु, (अस्त्रं उटं पञ्च यस्य सः ।) अस्त्र-
नक्तवृक्षः । अस्त्रकुशा इति ख्यातः । इति
रत्नमाणा ॥

अथ छ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) छ अयते ।
इति दुर्गादासः ॥

अयः, षु, (एति सुखमनेन, इण + करणे अच् ।)
सुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥
(कल्याणदायकं देवं ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विरयान्वितः” ।
इति रघुवंशे । गरुडभेदः । अयःपानमप्यत्र ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स्] स्त्री, (इयगतौ, अयुग्) कौहं । इत्यमरः ॥
(गुह्यादिकौहं ॥

“आयःप्रदाता बलवीर्यधाता,
रोगार्पहृता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति,
रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” ॥ * ॥

“गुह्यधीसारसंयुक्तं त्रिकप्रयसमन्वयः ।
वातरक्तं निहन्त्यासु सर्ववातहरं परं” ॥)

अयनं, स्त्री, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,—
“ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पश्याः । सूर्यस्य उत्तर-
दक्षिणदिगमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः
उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं ।
इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽणट् ॥
रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-
तिषेषु ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ती वे तूदकदक्षिणायने ।
विधुवती तुला मेघे गोलमध्ये तथापराः” ॥
मृगो मकरः । गोमो राशिसंक्रान्तिः । देवीपुराणे,
“यावद्विशक्रा सुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे वृष्टे दिगन्तं दक्षिणायने” ॥
तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा
मात्स्ये ।

“अयने कोटिगुणितं कलं विष्णुपदीषु च ।”
इत्यादि ।

“अयने विधुवे चैव अयने बोधने हरेः ।
अनध्यायसु कर्त्तव्यो मन्मादिषु युगादिषु” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्यगतिविशेषः ।
यथा,—

“मृगसंक्रान्तितः पूर्वे षष्ठाक्षरादिवाग्नरे ।

अथ

एकवर्षं चतुःपक्षपलमानकमेव तु ॥
वटपट्टिवत्परानेकादिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपक्षदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥
चतुःकमेव च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्भुवः ।
कर्त्तव्यं क्रममेव तद्वदभितो दक्षिणायनं” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, षु, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्यगतिवि-
शेषस्य भागः । अथायनांशजप्रसाधनं ।

“जपं जपान्तरं ज्ञात्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।
खानजैर्हरेते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अस्यार्थः । जपं रामो गवेदैरित्याद्युक्तं जपान्तरं
ज्ञात्वा यथा मेघजपं ॥ ४७ जपान्तरं हृत्तपं
॥ १७ जपान्तरेण द्वयोराधिक्येन १० चिह्नत्यजं
तथायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्यवोक्तः ।
यथा,—

“शाकमेकाक्षिवेदो न हिः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।
जपं हीनञ्च तत्रैव षष्ठ्यातासायनांशकाः” ॥

इति । जपस्थाने जप्तेन इति पाठः सिद्धान्त-
रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहै समवात्
ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनः खानजैः १० चि-
ह्नता हरेत् । भागजपिस्तु ऊनविंशतिः १६ ।

तत्र मेघजपे मिश्रयित्वा ४ । ६ वटपलाधिक-
दशहृत्तुष्टयात्मकं मेघजपं भवति । एवं वृषादिक
मूल्यां । किन्तु जपान्तरेण यथाधिकं लभ्यते तत्रा-
धिकं जपं भवति । एवं यत्र जपान्तरेण हानि-
स्तत्र जपेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं

स्युदयानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-
उदवेदैः अति ४ । ४८-रिमनयनैरिन्द्रियं ५ । २८

-खाम्नेषु ५ । ४०-बाणो वेदानजैः ५ । ३४
-खामिभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाभिने ५ । ३६

-मुकुवेदैः ५ । ४१-बाणोनागैन्दुभिस्तु ५ । १८
अतिरपि रसरामैः ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३ । ५७

रामोऽन्वाङ्गिस्तु ३ । ४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-
दिदं जपमानं ॥ एतच्च तमोजिप्तादिदेशीयं

प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६
मेघः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४ । ४८ वृषः । सुनियमैः

शरो ५ । २७ हन्तः शोमाब्धिवाण ५ । ४०-कर्कटः ॥
वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याश्रयम्पक्षकः

५ । २६ । तुला ऋषिरामपक्ष ५ । ३७-हृत्पक्षः
खाब्धिपक्षकः ५ । ४० । नवचन्द्रवाण ५ । १६—

धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपक्ष-
जयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदजयो ३ । ४७ भावः

॥ * ॥ अङ्गवेदैश्च ४ । ६ मेघो नवसुखसुख
४-४६ । गौर्मैथुन्यमैः शिवाख्यो ५ । २८ हन्धो-

ऽङ्गापिप्तबाणो ५ । ३६ हिमकरभवगो राम-
रामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याजरामैरिषु

५ । ३१-रिषुजसुखाभीषु ५ । ३४-युक्तोऽलिष्टस्त्री
५ । ४१ वेदशाख्योऽष्टष्ट्रीस्करहरमुख ५ । १८

-कोदयमाङ्गर्वराष्ट्राः । बन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४
रविसुतभवगः पञ्चतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो

मीनश्च सुखो गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं
प्रक्रमेण । अस्तं यामिन्नराष्ट्रावदुदिनमवसाद्यच्च

अथ

राजीवनाथो यदुयातिस्तं भुतं स्यादुदयमनुदिवा-
राचमाङ्गर्वराष्ट्राः ॥ * ॥ जपं जपान्तरं ज्ञात्वेति

प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।
वेदोऽङ्गैः ४ । ६-रिमवेदैः अति ४ । ४८-रिषुरिम-

पक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो
रामानजैः ५ । ३२-रिन्द्रियमपि गवाक्षैः ५ । २६

रिषुः सप्तरामैः ५ । ३७ बाणः मूल्याब्धिने ५ । ४०
-मुहूर्तिभिः ५ । १८-रिषुगुणैरिषु ४ । ३५-रवेण-

बाणो ३ । ५८ रामोऽन्वाङ्गिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्त-
जमतमयनांशादिदं जपमानं ॥

“चैत्रस्यैकादशाहै तु विषुवारम्भं यदा ।
तदैतज्जपमानं हि ज्येष्ठमन्यत्र साधनात्” ॥

इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः ।
“अगस्त्यचिन्तादयनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति सन्निहते” ।
इति रघुवंशे । खानं । भूमिः । समस्तसार-

म्भकास्ते योधानां यथाप्रधानं यूद्धभूमौ पूर्वाप-
रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितस्थानं । सेनासन्निवेश-
विशेषरूपपक्षप्रवेशमार्गः ।

“अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि” ॥

इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वे नरसूतवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” ॥
इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं ।

भावसाधनो ग्रन्थः ।
“शिक्षा कल्पो आकरयं निरुक्तं कन्दर्पः अयः ।

ज्योतिषामयनस्यैव वेदज्ञानि षड्वेद तु ॥
कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽय कथ्यते ।

ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजमुच्यते” ॥
इति कूर्मपुराणे ।)

अयानयीनः, षु, शरः । यथा । अनुपदसर्वाध्यायनयं
बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः ।

तन्नेयः । अयानयीनः शरः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

अयनितः, त्रि, (न यन्वितः, नञ्प्रमासः ।) अबाधः ।
अनगलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः ।

अनियमितः । स्वाधीनः ।
“सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रं सुयन्वितः ।

नायन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्वज्ञो सर्वविक्रयी” ॥
इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, षु, (अयस् कान्तः रमणीयः ।) कौह-
विशेषः । कान्तकौह इति ख्यातः । तत्प-

र्यायः । कान्तकौहं २ कान्तं ३ कौहकान्तकं
४ कान्तायसं ५ कान्तकौहं ६ महाकौहं ७ ।

अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं ।
पाण्डुरोयकपिप्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-

त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । आमकः १ पुष्पकः
२ रोमकः ३ खेदकः ४ । एते रसायने उत्त-

रोत्तरगुणिनः ।
“जमेय दाक्षीणकान्तिकान्तर्नीरोगदायिणः” ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पकप्रत्ययोऽप्ययं । (पुष्पक

इति स्थातः प्रसारभेदः । सुम्बकपाशर इति भाषा ।

“उमाकूपेण ते युवं संयमस्मिन्मनः ।
प्रभोयवधमाकुरुमयस्मान्नेन लौहवत्” ॥
इति कुमारसम्भवे ।)

“ततः कौटिल्यैर्वा कान्तलौहं मन्त्रायणम्” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अथस्वारः, पुं, (अथोविकारं करोति, स्त + अण् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गायभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अथस्वारोतीति श्रुत्याया ॥

अथाः, [स्] पुं, (इन् + अस्तुन् ।) अस्मिः । इत्यु-
यादिकोष्ठाः ॥

अथाचक्रः, त्रि, (याच् + अचुन्, ततो नञ्समासः ।) याच्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भूतः ॥ (मिहिरापरामुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अथाचितं, त्रि, (याच् + क्तः, नञ्समासः ।) याच्-
नो विना लब्धवन् । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे
भेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अथाचितोपस्थितमन्त्र-
केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्याद-
याचितं” । इति मनुः । “अथाचितान्नं याज्ञ-
मपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अथाचितः, पुं, (याच् + क्तः, ततो नञ्समासः ।) ।
सुनिविष्टः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हजभृतिः
३ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अथगमनं ।
गन्धर्वाधातोर्भावेऽनुत् ततो नञ्समासः ॥

अथि, व्य, प्रश्नः । (इङ् + इन् ।) अनुनयः । सम्बो-
धनं । इति भेदिनी ॥ अनुरागे । (“अथि
कठोर ! यशः किं ते प्रिये” । इति उत्तर-
चरिते । “अथि धनो ! पदानि शनैः शनैः” ।
इति वेणीसंहारे । “अथि जीवितनाथ ! जीव-
सीत्यभिधाधोत्यतया तया पुरः” । इति कुमार
सम्भवे ।)

अथुक्कदः, पुं, (अथुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य ।)
सप्तपर्यवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

अथुक्तं, त्रि, (युज् + क्तः, नञ्समासः ।) अस्मि-
न्निष्ठं । अनुचितं । यथा,—

“अथुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः ।
अनियोजितः । यथा,

“अथुक्कारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।
इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया
कर्तव्येभ्यो न चिरात् विपश्यन्ते” ॥

इति रामायणे ।)
अथुम्भदः, पुं, (अथुम्भाः सप्त सप्त कदा अस्य ।)
विषमम्भदः । सप्तपर्यवृत्तः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (कातिम इति स्थातः सप्तपर्यवृत्तः ।

“अनेकराज्यरथान्सप्तशृणुं
तदीयमास्थानमिदं नानिह ।
नयत्युम्भदगन्धिरार्द्रतां
मृष्टं मृधोपायनदन्तिनां मरः” ॥

इति किरातार्जुनीये ।)

अथुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति
भाषा । (“नागानामथुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं
रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अथुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अस्मिन्निष्ठः ।

अथुक्तः । यथा । अष्टयगभावोऽयुतासिद्धिः ।
इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।
संयोगरहितः । पुंसि स्वनामख्यातः राधिकस्य
पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अथे, व्य, (इङ् + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।
स्मरणं । इति भेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अथे कान्ते सुग्धे-
चतुर्जनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भूतः । “अथे कथं
तातसारधिरन्धसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अथोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विस्लेषः ।
विघ्नः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति भेदिनी ॥
वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरन्यप्रवृ-
त्तिर्भा । यथा,—

“योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अथोगः प्रतिलोभ्येन न चात्यं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकम् ॥ (“तत्रासात्मेन्द्रियार्थसंयोगो-
ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥
इति माधवकररत्नतरोरगविनिश्चयप्रश्ने विजय-
रक्षितः ॥

“नीण्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य
चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां
दृष्टानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वशो-
ऽदर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिस्त्रिधातिविप्रकृष्ट-
रौद्रभैरवादभुतद्विष्टवीभत्सुविह्वतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं
तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः संरूपग्राह्यानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरु-
जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्वोन्याद-
र्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शने ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरैकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण देवादा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अथश्च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“अवस्थादर्शनादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अथोगवः, त्रि, (अथइव कठिना गौर्वीण्यो यस्य
सः, अच् । अथोगं दृष्टयोगं वाति वा + कः ।)
वैद्यकन्यायां श्रुद्वादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥
“श्रुद्वादयोगवः क्षत्ता चाङ्गलक्ष्माधमो नृणाम् ।
वैद्यराजान्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।

श्रुद्वात् वैद्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

“प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनं ।
सैरिन्द्रं वागुरादत्तिं कृते दस्युरथोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अथोगुडः, पुं, अथसा निर्मिता गुडः पिष्टः ।) लौह-
गुलिका । यथा,—

“वरमाशीविषविषं कथितं तावमेव वा ।

पीतमथसिन्धुना मक्षिता वाप्यथोगुडाः” ॥

इति चरकः ॥

अथोगं, स्त्री, (अथोऽपि मुखे यस्य तत् ।) मुषलं ।
इत्यमरः ॥

अथोघनः, पुं, (अथासि हन्यन्ते तावन्तेऽनेन, घ्न +
अप् + घनादेशश्च ।) एकैभूतलौहपुङ्गवः । हातुकी
इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

“अथोघनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदधे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमथोघनं

वहिरितो मुकुरश्च कुशव मे” ।

इति नैषधं ।)

अथोधा, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध् + अणुत्, नञ्-
समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अथोद्
इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला
३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अथोधा मथुरा माथा काशी काशी अवनिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

यतास्तु पृथिवीमध्ये न गच्छन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुःश्या अथोधा सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * तदर्थं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अथोधा नाम नगरो तत्रासीत्लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती जीष्णि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण सहता सुविभक्तेन शोभिता ।

सुक्तपुष्पावकीर्णं जलसिन्धो नित्यशः ॥

तान्तु गङ्गा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।

सर्वयन्त्रायुधवतीसुषिता सर्वशिल्पिभिः ॥

सुतमागधसन्नाधां श्रीमतीमतुलप्रभां ।

उच्चाटालध्वजवतीं शतश्रीशतसंकुलां ॥

बधूनाटकसंचैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्बवयोपेतां महतीं शालमेखलां ॥

दुर्गमभीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दूरासदां ।

वाजिवाहसम्पूजां गोभिर्बद्धैः खरैश्च यथा ॥

सामन्तराजसङ्घं बलिकर्म्मभिरावृतां ।

नानादेशनिवासैश्च बहिर्गमिष्यप्रोभितां ॥

प्रासादैः रत्नविक्रितैः पर्वतैरिव शोभितां ।

कूटयारैश्च सम्पूजाभिन्नेष्वामरावतीं ॥

अथ

चित्रामलाप्रदाकारं वरनारीगौर्युता ।
 सर्वरत्नसमाकीर्णं विमानमृदुशोभिता ॥
 मृदुगात्रमविच्छिन्ना समभूमौ निवेशिता ।
 शालितामृदुलसम्पूष्पाभिस्तुषारखण्डोदका ।
 दुन्दुभीर्मन्दैश्च वीणाभिः पञ्चवैलया ।
 गदिनां भृशमवधं पृथिव्यां तामनुसमा ॥
 विमानमिव सिङ्गाणां तपसाभिरागतं दिवि ।
 सुनिवेशितवेष्टान्तां नरोत्तमसमाहता ॥
 ये च बाह्यैर्न किञ्चित् विविक्तमपरापरं ।
 शब्दबेध्यं धितं लघुहृत्ता विप्रारदाः ॥
 सिङ्गयान्नराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
 हन्तारो निश्चितैः शस्त्रैर्बलाद्वाञ्छवैरपि ॥
 तादृशानां सहस्रेल्लामभिपूष्णां महारथैः ।
 पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
 तामभिमङ्गिगुणवद्विराहतां
 द्विजोत्तमैर्बद्धवङ्गपारगैः ।
 सहस्रैः सत्वरतैर्महात्मभि-
 र्महर्षिकवैर्दृष्टिभिश्च केवलेः ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः
 सर्गः ॥ * ॥
 “तस्यां पृथ्वा मयोध्यायां वेदवित् सर्वसंयुतः ।
 दीर्घदर्शी महतेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इच्छाकृष्णामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निहतामित्रो भिषवान् विजितेन्द्रियः ।
 धनैश्च सख्यैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महतेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुविष्टता ।
 शालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मागो बह्व्रुताः ।
 नरास्तुष्टा धनैः स्त्रैः स्त्रैस्तुष्टाः सत्यवादिनः ॥
 नात्यसन्निधयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बो यो ह्यसिङ्गार्थोऽगवाश्चधनधान्यवान् ॥
 कामो वा न कदर्थो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ।
 नृष्टं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् च नास्तिकः ॥
 सर्वं नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 मुदिताः प्रीतस्तस्यां महर्षय इवामनाः ॥
 नाकुण्डली नामकुटो नास्त्रावी नात्यभोगवान् ।
 नामृष्टो न न क्षिताकुरो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनृदनिष्काष्टक् ।
 नाहस्ताभरणो वापि वृश्चते नाप्यनाम्नवान् ॥
 नानाद्विताभिर्नायज्वा न क्षुभो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चाहृत्तो न सङ्गरः ॥
 स्वकर्मनिरता निवृत्ताः प्राज्ञाणां विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
 नास्तिको नाहृत्तो वापि न कश्चिद्विद्वन्मतः ।
 नासूयको न चाशतो नाविद्वान् विद्यते कश्चित् ॥
 नासङ्गविद्वान्नास्ति नाशतो नासङ्गदः ।
 न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाजीमाश्रयकृपवान् ।
 नृष्टं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्ममक्षिमान् ॥

अथ

वर्षेऽप्यथतुर्धनु देवतातिथिभूषकाः ।
 ज्ञतश्चाथ वदान्धाश्च मूरा विक्रमसंयताः ॥
 दीर्घायुवो नराः सर्वे धर्मे सत्यश्च संश्रिताः ।
 संहिताः पुत्रपौत्रैश्च निवृत्तं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीदैश्याः क्षत्रमनुवताः ।
 मूढाः स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्यानुपचारिणः ॥
 सा तेनेत्साकुनायेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तात्तनुना मानवेन्द्रेय धीमता ॥
 योधाभामप्रिकल्पानां पेन्नलानामभर्षिणां ।
 सम्पूष्णां ज्ञतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
 कामोत्रविषये जातेष्वाङ्गीकैश्च ह्योत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूष्णां हरिहयोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूष्णां हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलीर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥
 रेरावतकुलीनैश्च महामपकुलैस्तथा ।
 अज्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मन्त्रैश्चैव भद्रमन्त्रैर्गैस्तथा ।
 भद्रमन्त्रैर्भद्रमन्त्रैर्भद्रमन्त्रैश्च सा पुरी ॥
 निवृत्तमत्तैः मदा पूष्णां नागैश्चलसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
 तां पुरीं स महतेजा राजा दशरथो महान् ।
 शशास शमितामित्रो नृत्तजगदीव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां वृद्धतोरणार्याणां
 गृहेर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रसमो महर्षयः ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः
 सर्गः ॥ युद्धायोग्ये चि ॥
 अयोमलं, स्त्री, (अयसो मलमिव ।) कौटुम्बं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहारा गु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मङ्गरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
 “शतोर्द्धसुसप्तं किट्टं मध्याश्रीतिवर्षकं ।
 अधमं पथिवर्षयं ततो हीनं विषोपमं ॥
 यत्तौहं यद्गुणं शोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणं” ।
 इति वैद्यकं ॥
 (अस्य शोधनमारणं यथा,—
 “दग्ध्वात्तत्काष्ठैर्मलमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
 विचूर्ण्य लोहं मधुना चिरेण,
 कुम्भाज्यं पाण्डुरदं निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अरं, स्त्री, (इयत्ति गच्छत्यनेन, अ + अच् ।) प्रीतिं ।
 चक्राङ्गं । चाकारं पाकि इति भाषा । प्रीतिरो
 चि । इति मेदिनी ॥
 अरः, पुं, (अ + अच् ।) जिनाणां कालचक्रस्य द्वाद-
 शशः । स तु अवसर्पिण्याः षड्भागः ॥ जिना-
 नामष्टादशतीर्थेश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरकाः, पुं, (अ + अकन् ।) शैवालं । इति हारा-
 वली ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरवधः, पुं, आरवधश्चन्द्रः । सौदाजि इति
 स्थावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयः
 आरवधश्चन्द्रे ज्ञेयाः ।)

अथ

अरघट्टः, पुं, (अरं प्रीतिं घटते चास्यतेऽसौ, अर +
 घट् + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपात्
 जलनिःसारणार्थं घटीयन्मभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 जलोत्तोलककाष्ठभेदः । “स कदाचिद्वायदैवमे-
 जितोऽरघट्टघाटिकांमासह्य कूपात् क्रमेण नि-
 ष्क्रान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)
 अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + सार्थे कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावकाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + अस्तन्, नलोपः नन्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः ॥
 रजोगुणारहिते चि ॥ (निर्मलः । धीतः । परि-
 ष्कृतः ।)
 अरट्टः, पुं, (अरं प्रीतिं अटति, अट् + उन् ।) अर-
 लुहचः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 अरभिः, पुं, (अ + अभि ।) शयिकारिकाहृत्तः ।
 इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डं ॥
 अरणिः, पुं, स्त्री, (अ + अभि ।) निर्भेद्यदाव ।
 अभिसाधनीभूतकाष्ठं । घर्षणद्वाराभिजनककाष्ठं ।
 इत्यमरः ॥ (अभिमश्रयकाष्ठं । अमुत्पादनाय
 यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण दृश्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।
 “विपक्षवक्षोऽरणिमश्रयोत्यः
 प्रतापवज्रेरिव धूमलेखा” ।
 इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)
 अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“विधिना मन्त्रयुक्तेन कृत्वाऽपि मयिताऽपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव ऊताशनम्” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ॥)
 अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अभिमश्र-
 वस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरण्यं, स्त्री, (अर्यते मृगैः, अट गतौ, अर्त्तेर्निश्चेति
 अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
 कादिकं नवारणं । यदुक्तं,—
 “दण्डकं सैन्धवारण्यं जम्बूमागंश्च पुष्करं ।
 उत्पलावर्त्तकारण्यं नेमिषं कुलकाङ्गणं ॥
 हिमवान्बुदश्चैव नवारण्यं विसृजितम्” ॥)
 अरण्यः, पुं, कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (खनामस्थायो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 “अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् हृती ।
 रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमक्षैतदन्तरं” ॥)
 अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, बह्वीतव्-
 पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)
 अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमी-
 तत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनजा २
 भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः ।
 हिमत्वं । रुचत्वम् । त्रयश्लक्ष्णतमाश्रितश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरण्यकुलत्पिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्पिका, बह्वी-
 तत्पुरुषः ।) कुलत्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलपी इति भाषा ।
 अरण्यकुसुमाः, पुं, (अरण्यस्य कुसुमाः, बह्वीतव्-

अर

पुरुषः ।) वनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २
अधिसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्व । स्नेह-
नाशित्वं । अधिद्विजाकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्यावोही, स्त्री, (अरण्यावा वोही, कर्मधारयः ।)
वनवोही । पञ्चशकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यावटकः, पुं, (अरण्याव टकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनवटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।
अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रद्वि-
जाकारित्वं । वनप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“वटकाखजं तु शीतं लघुं रुच्यं वनप्रदं ।
तद्विचारण्यवटकं तत्तुल्यं लघुपण्यदम्” ॥)

अरण्यावाद्रका, स्त्री, (अरण्या जायते वा, अरण्या +
जन् + ड, अरण्यावा आद्रका, कर्मधारयः ।)
वनाद्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ रेणुशब्दे द्रव्यौ ।
अरण्याजीरः, पुं, (अरण्यास्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।

अरण्याधान्यं, स्त्री, (अरण्यास्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।

अरण्यामल्लिका, स्त्री, (अरण्यास्य मल्लिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डोंश
इति भाषा ।

अरण्यामुद्गः, पुं, (अरण्यास्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुटकशब्दे द्रव्याः ।)

अरण्यावायसः, पुं, (अरण्यास्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौड़
काक इति भाषा ।

अरण्यावासिनी, स्त्री, (अरण्या वसति या, अरण्या +
वस् + शिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अथर्वपणीं जता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यावास्तूकः, पुं, (अरण्यास्य वास्तूकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलर-
शब्दे द्रव्यौ ॥

अरण्याशालिः, पुं, (अरण्याभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्याशूरगः, पुं, (अरण्याजातः शूरगः, कर्म-
धारयः ।) वनशूरगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
शूल इति भाषा ।

अरण्याश्वः, [न] पुं, (अरण्या श्वेव हिंस्रः ।) रुकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुडे वाघ इति भाषा ।

अरण्यावल्ली, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं वल्ली, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्येष्ठशुक्रवल्ली । वाँटावल्ली इति भाषा ।
यथा राजभास्करे,—
“ज्येष्ठे भासि सिते पक्षे वल्ली चारण्यासंज्ञिता ।
अजनेककरासस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्धवल्लीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलपलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरगादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्या + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्याम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवज्येति
सूत्रस्येन हिमाराण्यायोर्महत् इति वार्तिकेन अर-
ण्याशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।
इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे सम्यक्वती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ॥)

अरतजपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता जपा यस्य ।)
कुक्कुरः । इति चिकित्सकशेषः ॥ रत्यज्जे जि ॥
(नास्ति रते षडङ्गारे जपा लज्जा यस्य सः ।)

अरतिः, पुं, (अ + अति ।) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥
अरतिः, स्त्री, (रम् + क्तिन्, गञ्समासः ।) अगव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये चि ॥
(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्योगभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखभावः । दुःखं । क्रोधः । अतृ-
प्त्यर्थः । उद्वेगः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—

“सामीष्टवत्त्वनामेन चेतसो यानवस्थितिः ।

अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुकृताभानः । अस्वास्थ्यं ।
“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनज्वरः” ।

इति सुश्रुते ।)

अरतिः, पुं, (अ + कति, रतिः बहुमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) विस्तृतकणिकाकुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥

(“एकविंशतियुपास्ते एकविंशत्यरतयः” ।

इति रामायणे । कफोणिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । बहुमुष्टिकहस्तः । कील, घुसी इत्यादि
भाषा ।

“पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्रहरत् विलपिष्यतः ।
तस्य जातु ददौ भीमो जप्ते चैनमरत्निना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तत्तु कन्यासंक्रान्त्या कृतश्चेत् वृद्धारन्धनं
कथ्यते । सौरभाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
श्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते । इति लोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।

“कर्काक्षमद्यात् सिंहाहे सिंहाङ्गं सिंहकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोधितं” ॥
इत्याचारमार्तण्डधृतवचनं ॥

अरमः, चि, (न रम्यतेऽत्र, आधारे ञञ् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (नीचः ।
निम्नः । हीनः ।)

अररं, चि, (अ + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
अर्म्मकर्मणश्चुरिकामदः । यज्ञाङ्गं । युद्धं । रथाः ।)

अररिः, पुं, स्त्री, (अ + रति अ + विच्, अरमियत्ति
अ + इनि ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अरसः, पुं, (अ + अर ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिरुतिः ॥ (अस्त्रभेदः । अनाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ।)

अररे, अ, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) त्वरावित-
सम्बन्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रत्युत्तरनाभेभ्यः कृते अतिव्ययतया
सम्बोधने ।

“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वराविते” ।

इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं काति, ला + लु, अ + अर +
रस्य ल ।) श्लोनाकच्छः । इत्यमरः ॥ श्लोनागाश्च
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दक्षानि तत्सा-
दृश्यात् अरा, तान् विन्दन्ति लभन्ते इत्यर्थे विद्
+ श ।) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ तावत् ।
रत्नकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“उन्मीलितं तूलिकयेव धिवं सूर्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।

“अरविन्दमिदं बोध्यं खेत्तुल्लङ्घनमञ्जुलं ।

अरामि वदनं तस्याश्वाद्यक्षल्लोचनम्” ॥

इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिकः, चि, (रसं वेत्ति, रस + ठञ्, गञ्-
समासः ।) अरसज्ञः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, चि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—

“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।

इति श्रीभागवतं ॥ (नियन्तृहीनः । शासनकर्तृ-
रहितः ।

“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।

उदुक्तं सततं लोके राजा दयहेन शान्ति वै” ॥

इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः” ॥

इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
गञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥

(“अरातिविक्रमाक्षौकविकस्रविलोचनः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अनेकयुद्धविजयो सन्धानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेन तस्यामु वर्षं गच्छन्त्यरातयः” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालं, चि, (अ + विच्, अरमालाति, आ + ला
+ क ।) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥

(“अरालैः स्वाभावादनिकरभकश्रीभिरजलैः” ।

इति आगम्यलहरी ।)

अरि

अराणः, ऐ, (अ + विच्, अरमाणाति, आ + का + क ।) सूर्यरसः । मत्तहृत् । इति मेदिनी ।
वक्रहृत् । इति शब्दरत्नावली ।

अराणा, स्त्री, (अराण + स्त्रियां टाप्) अष्टा ।
कुण्टा । इति शब्दरत्नावली ।

अरिः, ऐ, (अ + इच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
("उपकर्त्रादिना सन्निर्गन्निजेनापकारिणा" ।
इति हितोपदेशे । [इति मनुः ।]

"अनन्तरमरिं विद्यादरिरेवमेव च" ।

अरिः । इति त्रिकाण्डशेषः । खदिरभेदः । तत्प-
र्यायः । सन्दिग्धा २ दाही ३ खदिरपत्रिका ४ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
रक्ताग्निपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

अरिचं, स्त्री, (अ + च + ल्यप्) कर्णः ।
हलि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ ।
इत्यमरः । केनिपातः ३ । इति भरतः । ("लोले-
रिचैश्चरैरिवाभितः" । इति माघः ।)

अरिन्दमः, चि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति
दमयति, दम् + अन्तर्भूतार्थे खच् मुम्, उपपद-
समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति सुश्रुत-
व्याकरणम् ।

("यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।

सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव" ।

"आत्मा तु तदुत्तमं सर्वमादीतं पाण्डुन्दनाः ।

सुरङ्गां विविशुत्तुं मात्रा साङ्गमरिन्दमाः" ।

इति महाभारते ।)

अरिगर्दः, ऐ, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृदनाति, मृद् +
अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दहृत् । इति
राजनिर्घण्टः । (चि, शत्रुमर्दनकारी ।)

अरिभेदः, ऐ, (अरेर्विद्वदिरस्येव भेदः सारः
यस्य सः ।) दृष्टविशेषः । गृह्या वावणा इति
भाषा । तत्पर्यायः । इरिभेदः २ रिभेदः ३
गोधास्तन्दः ४ अरिभेदकः ५ अहिमारः ६ पृति-
भेदः ७ अहिभेदकः ८ विद्वदिरः ९ । अस्य
गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-
विनाशित्वम् । शोधातिसारकासविषवैसर्पनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,—

"तुलां धत्वा नीलसहाचरस्य,

द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेदुपधावत् ।

पूर्वा चतुर्भागरसे तु तैलं,

पचेन्मैरज्जपलप्रयुक्तैः ।

कक्कोरनन्ताखदिरारिभेद-

जम्बास्यष्टीमधुकौत्यकानां ।

तसैलमाश्रेय धृतं मुखेन,

क्षेप्यं विजानां विदधाति सदा" ॥ * ।

महासहचरं तैलं । इति वैद्यकप्रकाशिसंग्रहः ।)

अरिचं, स्त्री, (रिच हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-
समासः ।) सूत्रिकाग्रहः । ("अरिचश्रयां परितो
विचारिणा सुश्रमनस्तस्य निजेन तेजसा" । इति
रघुवंशे ।) अशुभं । तज्ज । मरुचिज्जं । (यदुक्तम्,
"रोगिणो मरुचं यस्मादवशम्भावि कथ्यते ।

अरि

तल्लक्ष्यमरिचं स्याद् रिचमप्यभिधीयते" ।)

शुभं । इति मेदिनी । उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-
लिङ्गः २ उपसर्गः ३ अजन्मं ४ इतिः ५ उत्पातः ६ ।
इति हेमचन्द्रः । (मयं । यथा । प्राचारिचं ।
दशमूलादिचं । वम्बूलादिचं ।

"अरिचं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् ।

अरिचस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः" ।

इति वैद्यके ।)

("मरुचिज्जार्थे लक्ष्यं यथा । नियतमरुचा-
ख्यापकलिङ्गं । इति माधवसंयहृतरोगविनि-
श्चयग्रन्थटीकाहृदयवर्तितः ॥ * । तत्र प्रकृत-
वर्णोऽङ्गशरीरे विस्तृतवर्णोऽङ्गशरीरे दावपि वर्णौ
मर्यादाविभक्तौ दृष्टा यद्येवं सद्यदक्षविभा-
गेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधर-
विभागेन यद्यन्तर्वर्तिविभागेनानुरस्यारिचमिति
विद्यात्" । इति चरकः ।

"शरीरश्रीलघोर्यस्य प्रकृतेर्विज्ञतिर्भवेत् ।

तत्परिचं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे" ।

इति च सुश्रुतः ।)

अरिचः, ऐ, (रिच हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्समासः ।)

लघुनः । निम्बः । फेनिलहृत् । काकः । कटु-
पट्टी । इति मेदिनी । वृषभासुरः । इत्यनेकार्थ-
भ्रमनिमग्नरी । मद्यविशेषः । इक्षुविकारसहिता-
भयाचित्रकदन्तीपित्त्यादिभूरिभेषजकायादिसं-
स्कारवान् अरिचोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ।

अस्य गुणः । अग्निशोथग्रहणोक्तप्ररोगनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः ।

("द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत्संहितं भवेत् ।

आसवारिचभेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं ।

यदपक्रौषधाम्भ्यां सिद्धं मयं स आसवः ।

अरिचः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितं" ।

इति शार्ङ्गधरः । गुणोऽप्ययं यथा चरकेणोक्तः ।

"शोकाशोयहृणीदोषपाण्डुरोगास्तृचिज्वरान् ।

हन्त्यरिचः कफज्ज्वराद्योगान् रोजनदोषान् ॥ * ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विधाचयेत् ॥

त्रिफलाया दलानाश्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।

रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥

तुलां गुडस्य तप्तिलेत् मासाङ्गं घृतमाजने ।

तन्मात्रया पिबेन्नित्यं अग्निभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगं वातवर्जोऽनुलोमनं ॥

दोषनश्चाचिज्ज्वरं दन्त्यरिचमिदं विदुः" ।

इति दन्त्यरिचः । इति चरकः ।

"अरिचो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।

नृज्ज्वरहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥

दोषनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।

शूलाघ्नान्दोषरज्ज्वरानीर्णाश्रसां हितः" ।

इति सुश्रुतः ॥)

अरिचः, ऐ, (अरिच इव सार्थे क ।) फेनिलहृत् ।

इति शब्दरत्नावली । रौठाकरज्ज इति ख्यातः ।

अरिचशब्दार्थोऽप्यत्र । रिठा इति भाषा । (अस्य
गुणा यथा,—

अरि

"अरिचकश्चिदोषघ्नो यज्जिह्वार्मपातनः" ।

इति । एतत्फलचूर्णैर्हि कुतपानां नेपाकदेशीय-
कम्बुजानामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति प्रा-
ख्यविदां मतम् । यदुक्तं मनुना,

"कौषेयाविकथोरुषैः कुतपानामरिचकैः ।

श्रीफलेरुपद्रवाणां क्षौमाणां गौरवर्धनैः" । इति ।)

अरिचताति, चि, (अरिच + तातिच् ।) क्षेम-
रः । शुभद्वारः । इति भूरिप्रयोगः । (स्त्री, शुभा-
शंसनं । सौभाग्यबुद्धिः । कुशलातिशयः । "तद्व-
भवता निष्पन्नाशिषां काममरिचतातिमाशा-
स्महे" । इति महावीरचरिते ।)

अरिचदुष्टधीः, चि, (अरिचेन मरुचसूचकनिमित्तेन
दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरुचसूचितलक्षणेन दु-
षितबुद्धिः । मरुचकुबुद्धियुक्ताः । तत्पर्यायः ।

विवशः २ । इत्यमरः ।

अरिचनेमिः, ऐ, (अरिचस्य नेमिः, बह्वीत्युत्पन्नः ।)

जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतद्वाविंशतितीर्थद्वारः ।

इति हेमचन्द्रः । (विनतागर्भसम्भूतः स्वनामख्यातः
कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे,

"तार्क्ष्यचारिचनेमिश्च गवद्वंश महाबलः ।

अरुणश्चारिचश्चैव विनतायाः सुताः सुताः" ।

वृद्धोः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्रः स्वनामख्यातो राजा,

यथा, हरिवंशे,

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।

अश्वघोषोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषयौ ।

अरिचनेमिरश्चश्च सुधर्मा धर्मभक्तथा" ।

स्वनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे,

आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।

दक्षो विवस्वानपरोऽरिचनेमिस्तथैव च ।

कश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः" ।)

अरिचसूदनः, ऐ, (अरिचं तन्नामानमसुरं सूरयति
यः, अरिचस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । शुभाशुभनाशके चि ।

(कृष्णः । स खलु माधुरे कल्पे अरिचनामानमसुरं
सूदितवान् ।)

अरिचा, स्त्री, (अरिच + स्त्रियां टाप् ।) कटुका ।

इति राजनिर्घण्टः । कटुको इति भाषा । (स्वनाम-
ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान्
जनयामास । यथा,—

"अरिचा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानामितौजसः" ।

इति हरिवंशे ।)

अरिः, [स्] ऐ, (अ + उत्ति ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ।

अरिः, [स्] ऐ, स्त्री, (अ + उत्त् ।) व्रणं । क्षतं ।

इत्यमरः ।

अरिः, [स्] व्य, (अ + उत्ति ।) मर्मम् । सन्नि-
स्थानम् । इत्युणादिकोषः ।

अरिचिः, ऐ, (न अरिचं सः ।) रोगभेदः ।

स च सत्यभिलाषेऽप्यवहारासामर्थ्यरूपः । इति

रक्षितः । तत्पर्यायः । अरिचकः २ अजडा ३

अजभिजायः ४ । इति राजनिर्घण्टः ।

("दोषोऽप्युक्तं सद्य च चित्तविपर्ययाच्च,

अथ

भक्त्यानेषु हृदि चावसते प्रमादं ।
गान्धे रक्षितैर्वि तं भिषजो विकारं,
भक्त्योपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥

इति सुश्रुतः । अथ गङ्गास्नानोक्तदशविधस्मर-
दशमध्वे परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अथैवमौल्यं तामः पाण्डुता क्षणताऽवधिः ।
अवधिवस्तुवैराग्यं सर्वजारागिता हृतिः” ॥

अवधः, पुं, (वजति, वज् + क, वज्स्वमासः) आर-
गवधहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौदाणि इति
भाषा । (स्नानमन्यतादाववविशेषः ।

“प्रज्ञादोऽन्धधाराः कुम्भः संप्रादो गगनप्रियः ।
अनुज्ञादो हरिहरौ वराहः संहरोऽवजः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अवधं, स्त्री, (वृ + उगन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अवधः, पुं, (वृ + उगन् ।) सूर्यसारथिः । स तु
विमलायुजः गरुडज्येष्ठभाता च । तत्पर्यायः ।
सुरसूतः २ अनूतः ३ काशपिः ४ गरुडाग्रजः ५
सूर्यः । अकंठः । अव्यक्तारागः । ईषद्वक्तव्यः ।
इत्यमरः । सन्धारागः । शब्दरहितः । कपिल-
वर्णः । कुलभेदः । अथ गङ्गाविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ एसागरुतः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः । (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।

“कपोताङ्गाक्षणो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।
इति रामायणे ।)

अवधकर्मणः, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म-
धारयः) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवधलोचनः, पुं, (अवधो रक्तो लोचने यस्य सः) ।
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवधसारथिः, पुं, (अवधः गरुडाग्रजः सारथि र्यस्य
सः) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधा, स्त्री, (अवध + स्त्रियां टाप्) अतिविधा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । त्रिहता । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुह्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अवधात्मजः, पुं, (अवधस्य आत्मजः, वष्टीतत्पुरुषः) ।
जटायुपत्नी । इति जिकायशेषः ॥

अवधावरजः, पुं, (अवधस्य अवरजः वष्टीतत्पुरुषः) ।
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अवधावरजं श्रीमानारोह रणे हरिः ।
सुवर्णे स्नेन वपुषा सुपर्णे खेचरोत्तमम्” ॥
इति हरिवंशे ।)

अवधोदयः, पुं, (अवधस्य बाणादित्यस्य उदयो यत्र
सः) सूर्योदयात् पूर्वे मुहूर्त्तदयकालः । यथा,—

“अतस्त्रो घटिकाः प्रातरवधोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । (यदुक्तं,—

“रजनीश्रेष्ठयामस्य शेषार्द्धमवधोदयः” । इति ।
“मृन् प्रज्ञासत्त्वजसं यो वष्टाताडोऽवधोदये” ।
इति मनुः ।)

अथ

अवधोदयसप्तमी, स्त्री, (अवधोदयकाले पुण्या-
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अवधोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् स्नानार्चदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अवधोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि कम्पेत सूर्यग्रहणैः समा” ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं स्नानं समिहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन ब्रह्मशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-
स्नानन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
ब्रह्मशतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणत्वासंसर्गे-
नान्वयात् कालानां स्नानानां तत्कालानामपि ब्रह्म-
शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्वा-
सप्तम्यां पूर्वार्पणोपचारोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्वदिने तत्काले स्नानं ।

“अतस्त्रो घटिकाः प्रातरवधोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यङ्गाद्यन्तचतुष्टयं ।

नाडीनां तदभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥

इति कालमाधवीयष्टतन्त्रवैवर्त्तयिनः पूर्वस्य तत्-
कालस्य पूर्वार्तिधिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मभाक्त्वेन
इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दत्तेण
तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
वधोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिनाम एव स्नानं ।

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्या आह्वादावस्तमाभिने” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्त-
आह्वययोगकालानुरोधोदयवक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघ-
सप्तम्याख्यगुणफलविधिर्नाघवादित्याहुस्तत्त्वित्यं ।

प्रकरणान्त्ये प्रयोजनान्त्यं इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नाथो भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥
इति । विष्णुसूत्रे । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नायादनातुरः” । इति नित्यस्नानप्रकरणात् प्रक-
रणान्तरास्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
काम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सङ्गदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र
साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नास्ति न च तत्क्रिया” । इति कात्यायनवचनात् ।
“न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहाजसं नाविद्यते जलाशये” ॥

अथ

इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधात् ।

“अर्च्यविज्ञाचरेत् स्नानमाङ्गिकाच्च पुनः पुनः” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव गान्धेसुखप्रकरण-
श्लोके प्रधानागामपि काम्यानां तत्तद्देशकाल-
विहितानां तन्मेव सिद्धिरिति आह्वयिन्ता-
मग्निः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सङ्ग-
दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तत्तु इच्छुक्षीरगुडादिमाधुर्य-
भेदवन्निर्द्दुमप्रत्ययं ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं प्रशस्यते ।

कन्यामते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिचूटादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागङ्गं कार्तिकमणमासाव्यविषयं ।

“देशकालाभ्यमन्त्रोच्यते दशमनोगुणाः ।

सुहृदस्यापि दानस्य फलतिथ्यहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकदापि
नानास्नानं ।

“विष्णुवह्निवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थे विधानतः” ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्म-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्नावली-
तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे न्यह्नाने कोङ्की-
कृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्पेन
पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तदुक्तं तदा सङ्क-
त्स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्तत्प्रत्यय-
कामनायां तदानक्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ स्नाने

परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्त-
वदरपञ्चाग्निं समार्कपञ्चाग्निं च शिरसि निधाय ।

“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥

इत्युक्त्यर्थं स्नायादिति शेषः । रोकं किञ्च । तिथि-
कृत्यस्य यौगमास्यन्तमासाङ्गत्वात् माकरीपदं
मकरार्काभ्यन्तमासीयतिथिपरं ।

“तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिसेव च ।

विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्द्दिशेत्” ॥
इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्त-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापूर्द्दिवाकराः ।

माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अवधोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं” ।

अतएव नारसिंहे रथारथायामित्युक्तं । यथा,—
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्विदुषः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथारथायान्तु वर्जयेत्” ।

द्वादश्यां श्रयणोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां शक्रध्वज-
पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-
साहचर्याच्चाश्रयं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-
मन्वन्तरादिगणने क्वापि न राशुक्तेः । यथा ।
भविष्यमत्स्ययोः ।

“अथयुक् मुक्तावमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।

तृतीया चैवमासस्य तथा माघपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगमिदानौषध-
स्यत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गणितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदचन्द्रसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितम् ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

कलिकाता-राजधान्यां

व्याप्तिलिखितसमयान्ने मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८०८ ।

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HABI CHARAN BASU. 71, PATHURIA GHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpudruma Office, No 71, Pathuringhata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press, No 24 Lower Circular Road.
Calcutta: Price for Subscribers in India. Rs. 10. and Countries out of India £ 1. 10 s for this volume

All rights reserved.

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्यहे शिवं सत्यं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।

द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशोऽशेषपिष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताङ्गं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलैव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुक्तीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनोमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमनुत्तमम् ॥८॥
विश्व-विश्लेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिंहचारणमन्त्रवैदेवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
असत्यमरभाषिणमासंसाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।

गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥

योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।

पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥

पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।

लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥

अतिसंक्षिप्तजटिलाङ्गुलीवद्वा दुरन्वयाः ।

विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥

युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।

कार्यकालेऽभीक्षितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥

स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोषेष्वभ्यैर्यथा जनैः ।

इष्टार्थोऽतद्रहस्यैर्यद्वतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥

सर्वार्थविगम्यं निर्मातुं कोषं सर्वार्थसाधकम् ।

उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥

अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।

तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥

स एवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।

यः सर्वभाग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥

मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्प विनिर्गमे ।

एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्चया ॥२१॥

नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।

कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥

वेदकर्ता विधातेव वाक्सीकिरिव काव्यकृतः ।

व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥

दंष्ट्रादंष्ट्रेण दैत्यारिर्निर्मम्यां प्रलयाम्बुधौ ।

वराहकपी भगवान् काश्यपीसुददीधरत् ॥२४॥

क्ली तु चरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उद्भूत्याऽनन्तकालाब्दे देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्वि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 यज्ञैर्वाद्भुतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्भूतवान् पूर्वम् मत्स्वरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिर्जैर्मन्युः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव ममन्याऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं श्रीरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्थैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणाम् लोकाणां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 ससुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेष लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतस्य कामान् कल्पद्रुमां यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रागिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वशः ।
 कृत्वजातमशेषेष प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्क्यन्यथाद विप्राः षट्कर्म्मशालिनः ।
 अक्षिया वैश्याश्चूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥३७॥
 कर्म्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
 उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

त्रिदानं चाऽपि रोगाणां लक्षणं च कृत्वा दृष्टम् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 शोधधीनामशेषाणां गुह्यपर्यायसंग्रहाः ।
 नामाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽपि दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिसुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 अश्वर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभुवः ॥४३॥
 मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शीर्ष्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्मन्त्रादिशास्त्राणि स्मृत्या न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाचित्रा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतापवामनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्य शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽयं तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यदयं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तय रक्षति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्घं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्घ्यं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बहोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपेदे परं पारं भवाब्धेरिव निर्धमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयज स्वकोषं त्वाग्निना बरः ।
 अमूल्यं वातरन्मूल्यं विना विज्ञो महायथाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुजाती चक्रेतरतुलं फलम् ।
 विलोक्य सफलं मेने नरजस्य सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरेन्द्राय नरेन्द्राय ये यथासन् तदा सुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सन्मानैर्मेघाः शस्त्रमिवाऽङ्गुलिभिः ॥५७॥
 बङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं जित्यं स्पष्टं क्लमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणीपकाराय मेखन देशवासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वयोऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविस्वादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चितौ ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्वयं ययसा नृपः ।
 अगण्यपुष्टैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपैयिवान् ॥६२॥
 'गते बहुतिष्ठे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
 धरदाकान्तमिच्छाद्यैः पुनर्मुद्राङ्गने ययः ॥६३॥
 मुद्रां नीतेऽद्याऽविकल शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरैरेव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांवाऽजनि नक्षिप्ते पुनर्मुद्राङ्गने ययः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रहृष्टा दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥
 वङ्गाक्षरैरितः पूर्वं कोष एव प्रकाशितः ।
 तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 जागरी वर्षमासा तु संस्कृतैर्कापयोगिनी ।
 सर्वत्राद्रियतं प्रायः सर्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्बोधितुमिष्टम् ।
 प्रगल्भीनां गौरवैरेव कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेक्षा तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्यापादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 सुगन्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तस्मिन्नेव ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृपां यावत् संस्कृतं भक्तिरधते ।
 पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुयासनम् ।
 सर्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्शयते ॥७६॥
 प्रवृत्तीर्थायमसरिदेशारम्भमहीभृताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालयास्त्रयास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अष्टष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि वङ्गनि च ।
 इदानीं शब्दविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्ध्वबन्धेदधिर्कीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य इयंरिव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डयोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥
 परिशिष्टे वङ्गभाषा विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वङ्गभाषा विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः दृक्कृ दृक्कृ ।
 अनुबन्धाव धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृत्तवितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।

लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

यस्यप्रचारविरहादन्धकारइव स्थिताः ॥८५॥

पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्वलोकेन तेऽधुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्थप्रमाणास्तौ सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।

मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥

शब्दाश्चेत्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वशक्तिकाष्ठमात्रित्यं तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्णे प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेष सुद्राह्यितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधिक्षया ॥९२॥

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्धने सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥

दुर्विज्ञासास्तु देवस्य हस्तलेखाश्च तेऽस्मिताः ।

कीटैः कवचिता इन्त ! नाशमापुरयेधतः ॥९४॥

चक्रमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।

पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्तदुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभी ! ।

वशावलीं तस्य राज्ञां धारां भागीरथीमिव ॥९८॥

हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिनः । ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥

करुणाकण्ठया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रमहायानां ह्रीनानां साधनान्तरैः ।

भक्तवाङ्मोहप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियाघाटा ट्रीट् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

अथ

अथ

अथ

आवयत्वाहमी कृत्वा तयावाहय प्रथिमा ।
 कार्तिकी वायुनी चैत्री ज्येष्ठी अश्विनी चिता ॥
 मन्वन्तरादयस्तेषां दत्तात्रेयकारिकाः ॥
 अथ अमावास्याहमीतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
 पुनस्तथापदोषाहमीर्नादावात् । उपक्रमोपसंहार-
 रयोः शुक्लत्वकीर्तनात् ॥ अथ कामधेनी इतीया
 चैव माघस्येति । कामधेनी तु इतीया चैवमास-
 स्येति लिखितं । अथ माघस्ये श्रीपतिरत्नमा-
 नाया । “अथपुनः शुक्लत्वमी द्वादश्यां मधौ
 इतीया च” । इति शाठ्येन इतीयायां याज्ञा ।
 श्रीदत्तोऽप्येवं माघसप्तम्यामात्रं सौरागमेऽपि ।
 “अर्कपतेः सवरेदूर्वास्तसचन्द्रेः ।
 अष्टाशुविधिना भाष्यं दद्यादादिस्तुष्टये ॥
 माघेऽथ वायुने वापि भवेद् माघसप्तमी ।
 माघरीति च यद्योक्तं तस्याप्युक्तिरर्थनात्” ॥
 अष्टाशुविधिना ।
 “बोऽष्टाशुसर्गमापूर्य मानोर्मूर्ध्नि निवेदेत् ।
 तावपाचार्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं” ॥
 इति भविष्यपुराणीयेन । आदिपरापुराणे ।
 “अष्टाराशिविशेषेण यत्कर्म विहितं नरेः ।
 देवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्वयापि कृष्यते” ॥ * ॥
 अर्थमन्वत् ।
 “अग्नौ सर्मभूताणां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
 सप्तम्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
 प्रणाममन्वत् ।
 “सप्तसप्तिकधीत सप्तलोकप्रदीपन ।
 सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
 समिरन्तः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अथयोपलः, पुं, (अथः उपलः, कर्मधारयः ।)
 रक्तवर्गमग्निविशेषः । सुनी इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः ३ जम्बीरपुष्पः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अथस्तदः, त्रि, (अरुं वि मर्माणि तुदति, तुद् +
 खष् + मुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
 मर्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (प्रथः । कठोरः ।
 अवयवकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गा-
 हस काकः स्वयं कर्णास्तुदमन्तरेण शणितं
 त्वं ममहे कोकिलं” । इति भामिनीविज्ञप्ते ।
 मर्मपीडाकारः । हृदययष्टिरूपमर्मस्यानस्पृश-
 काग्रे । यथा,
 “नास्तुदः स्यादात्तौऽपि न परमोऽहकर्मधीः” ।
 इति मनुः ।
 “तीक्ष्णा नास्तुदा बुद्धिः कर्म प्रान्तं प्रतापवत्” ।
 इति माघः ।
 “अस्तुदमिवाजानमिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 इति रघुवंशे ।
 अथन्वती, स्त्री, (न न्वती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
 र्यायः । अक्षमाका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
 कर्दममुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
 आकाशे सप्तर्षिसंघे वशिष्ठसमिधौ तस्या उदयः ।
 गतायवस्थां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
 “दीपनिर्वाणमन्वत् सुहृदाश्चमन्वती” ।

न विप्रलि न प्रत्यपन्ति न पश्यन्ति गतायव” ॥
 यथा च सुभुते,—
 “न पश्यति न गच्छन्तं वक्ष्य देवीमन्वती” ।
 भुवमाकाशजगतां वा तं वदन्ति गतायव” ॥
 सप्तपदीममन्वन्तरं जायता मन्वं पाठयन् वधू-
 तां दर्शयति च ॥
 अथन्वतीजानिः, पुं, (अथन्वती जाया कस्य सः,
 निष् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अथन्वतीनाथः, पुं, (अथन्वती नाथः, वहीतत्-
 पुत्रवः ।) वशिष्ठमुनिः । इति जिकारद्वयेः ॥
 अथन्वः, पुं, (अथन्वर्मस्थानं जायति प्रीकयति,
 कै + क ।) भस्मातकट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अथन्वः, स्त्री, (अथः करोति अथ + क् + ट, उप-
 पदसमासः बत्वं ।) भस्मातकफकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 अथन्वः, पुं, (अथः करोति, अथ + क् + ट, बत्वं
 उपपदसमासः ।) भस्मातकट्टः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अथन्वः, त्रि, (अथः करोति, अथ + क् + ट,
 बत्वं, उपपदसमासः ।) प्रथन्वः । क्षतकारकः ।
 इति मेदिनी ॥
 अथहा, स्त्री, (रोहति, रह + क, नञ्समासः ।)
 भूधात्री । इति गजनिर्घटः ॥ भूमि आमका
 इति ख्याता ।
 अथरूपः, त्रि, (गच्छि रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
 यथा । “अथरूपवातातीसारादाविवावस्थ” । इति
 रक्षितः ॥ कुक्षितरूपः ।
 (“इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मातुषीम्” ।
 इति गमायणे ।)
 अथरुषः, पुं, (अ + ऊधन् ।) सर्पविशेषः । इत्यणादि-
 कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादि-
 कृतिः ॥
 अथरे, अथ, (अ + र ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अथरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया ।
 इति मेदिनी ॥ (रोषाज्ञाने ।) अपकृतौ । “अथरे
 चेतोमीन ! भ्रमगमधना यौवनजले त्यज त्वं
 स्रज्ज्वलं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
 शान्तिप्रश्नके । “अथरे अमुष्यन् ! निरपराधराज-
 कुलकदन महापातकिन् अष्टिष्टविकृतचेष्ट” ।
 इति महावीरचरिते ।
 अथरेरे, अथ, (अथरे + वीक्षायां द्विवक्तिः ।) अधम-
 सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सकोषाज्ञानं । इति
 शब्दमाणा ॥
 अथरोकः, त्रि, (रुक् + घञ्, नञ्समासः ।) निष्प्रभः ।
 दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिद्रूपद्रवितम् ॥
 अथरोक्कः, पुं, (न रोक्कयति प्रीकयति, रुक् +
 क्तिच् + कृष्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
 अथरिरोग इति भाषा । तस्य निदानकृते ।
 “वातादिभिः शोकमवातिनोभ-
 क्रोधैर्मनोवैभ्रान्तरूपमन्यः ।
 अथरोक्काः स्तुः परिशुद्धवन्तः
 कथावक्त्रोऽस्य मतोऽनिलेन ॥

कटुसुखं विरक्तं पूति
 पित्तं विद्यावक्त्रं वक्त्रं ।
 माधुर्यं पित्तं सुखं वक्त्रं-
 विरक्तं सुखं वक्त्रं कथेन” ॥ इति माधवकरः ॥
 अथरोक्काः न भीषणे वक्षितुत्पादन्ती अथरोक्का
 आधवः पक्ष्वातजनिमेदेः ॥ * ॥ वातिकस्य ज-
 क्तमाह । परिशुद्धवन्तः अक्षमस्येव परि-
 शुद्धो दन्तो यत्र सः । तथा कथावक्त्रः । कथाय-
 रसं वक्त्रं यत्र सः ॥ * ॥ पैतिकमाह ।
 “कटुसुखं विरक्तं पूति
 पित्तं विद्यावक्त्रं वक्त्रं” ।
 कटुसुखमिवादिवा विद्यावक्त्रेण पैतिकस्य ज-
 क्तं ॥ * ॥ पैतिकमाह । कथयन् वक्त्रं कफज-
 नस्येन पठनीयः । यतो विरक्तः श्लेष्मा कथ-
 माधसुयेति ।
 “माधुर्यं पित्तं सुखं वक्त्रं-
 विरक्तं सुखं वक्त्रं कथेन” ।
 पैतिकस्य मुखस्याभ्यन्तरे । विरक्तं वक्त्रं ॥ * ॥
 आगन्तुजमाह ।
 “अथरोक्के शोकमवातिनोभात्
 क्रोधाद्यहृद्यान्विमन्वने स्यात् ।
 सामाविकं चास्यमथावचिञ्च
 विदोषने नैकरसम्बन्धे” ॥
 क्रोधादिवादिशब्देनाहृद्यान्विमन्वने स्यात् ।
 सामाविकं । अविज्ञातरसं ॥ * ॥ विदोषजमाह ।
 नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिमेदेन
 मुखे विज्ञातिमभिधायान्यदेशे विज्ञातिमाह ।
 “हृच्छन्पीडनयुतं पवनेन पितात्
 दृढदाहचोषवज्जलं सक्ताप्रसेकं ।
 श्लेष्मात्मकं वज्जलं वज्जमिञ्च विद्यात्
 वैगुण्यमोज्ज्वलतामिरघापरसम्” ॥
 हृच्छन्पीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं ।
 चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । वज्जमिञ्चि-
 दीवैः । वज्जज्जं उत्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
 मनसो व्याकुलत्वं । जडता शून्याङ्गता । अमरं
 आगन्तुजं । भक्तदेवाभक्तान्दौ चरकसुश्रुताभ्या-
 मरोक्कत्वेनैव संयुहीतौ ॥ * ॥ वज्जमोज्ज्वला
 लक्षणाणि पृथगाह ।
 “प्रक्षिप्तन्तु मुखे चात्रं यत्र नास्वादते नरः ।
 अथरोक्कः स विक्षेपो भक्तदेवमतः प्रदुग्” ॥
 आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं
 मिष्टं न गगति इति यावत् ।
 “चिन्तयित्वा तु मनसा कृद्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
 देवमायाति योजन्तुर्भक्तदेवः स उच्यते ॥
 कुपितस्य भयार्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
 यत्र गन्ने भवेच्छुद्धः सोऽभक्तान्द उच्यते” ॥ * ॥
 अथारोक्कस्य चिकित्सा ।
 “भोजनार्थे सदा यद्यं कथयार्द्रकभक्षणं ।
 रोचनं दीपनं वज्जेर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ १ ॥
 प्रहृष्टवेरकञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
 अथचिन्तासक्तान् प्रतियुक्तयकप्रामहं ॥ २ ॥
 पक्षाक्षिका सित्ता शीतवारिजा वज्जमाणिता ।

रक्षावपुष्पकपूरमरिचैरवधूजिता ।
 वायवस्यास्य गच्छन् भारयिता मुले मुक्तः ।
 अक्षिं नाशयन्नेव पितं प्रथममेव च ॥
 अक्षिकापानं ॥ १ ॥
 “राजिका श्रीरक्षा मष्टो मष्टं हिङ्गु वनागरं ।
 कैन्धवं दधि भोः सर्वं दद्यात् प्रकल्पयेत् ॥
 साधनांश्च क्षिपेन्न यथा स्यादुपलब्धता ।
 तन्मेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रवर्जनं” ॥
 तन्मं ॥ २ ॥
 “गन्धमावर्षितं दुग्धं निम्बं दधि माह्वं ।
 एकीकृत्य पटे घृतं मुष्णशर्करया समं ।
 रक्षावपुष्पकपूरमरिचैश्च समन्वितं ।
 गङ्गा शिखरिणी कुर्वात् सविं सकलवल्गुना ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 हे धने दाडिमादष्टौ खड्गाद्योऽप्यन्यथा ।
 त्रिसुगन्धपक्वैकं पूयैकेन कारयेत् ॥
 तच्चैव माषया मुष्णमरोचकहृदं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गकण्ठोक्तमुशीरचम्बनं
 नतं सनीतोत्पलकञ्चोरीरकं ।
 जलं सक्तव्यागुह्यमृक्केसरं
 कणा सविन्ना गणवं सहैलया ॥
 तुभारजातीकलवशरोचना-
 सितान्नभागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुरोचनं तर्पणमभिदीपनं
 वज्रप्रदं दृष्टतमन्निदोषजित् ॥
 उरोविबन्धं तमकं गणयज्ञं
 सकासहिक्कावचिद्यप्यपीनसं ।
 यष्ट्यतीसारसुरक्षतं हृषी
 तथा प्रमेहान्निखिलाग्निहन्ति हि” ॥
 कक्षीलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
 वातकं । मृक् त्वक् । नलदमुशीरं । तुभारः कर्पूरः ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्थापुष्पयुक्तं ।
 सुङ्गयुष्मै वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
 सङ्गिष्युष्याद्याश्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्त्यवत् अष्टं भोजनारोचकं स्वपि ॥
 कारवेक्षं पटोलञ्च यक्षाखुः सुरायां शठी ।
 लवणं धान्यकं अष्टं प्रलेहञ्च कटुत्रिकं ॥
 श्रुतीसर्षपवान्मकं शतपुष्पा यमानिका ।
 तुङ्गीरकस्य मूषानां शार्कं अष्टं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुष्पिका अष्टा भृङ्गाङ्गारैररोचके ।
 जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्भिन्नगुणसः” ॥
 इति हारीतोक्तप्रणालिनियमः ॥ ८ ॥
 “अरुचौ लवणो यादो धूमाः समुच्छादनाः ।
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षान्नासनानि च ॥
 कुक्ष्यौ वर्धकाजो शर्करामरिचं विडं ।
 आमेनापपुष्पकोशीरपिप्लुत्पलचम्बनं ॥
 लोभं तेजोवती पश्चात् पूषणं सद्यवायनं ।
 आर्द्रा दाडिमनिर्वासाद्याजो शर्करावृतः ॥

सतेजसादिकान्तेते चत्वारः कवकगृहाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हृन्मूर्धातायेकजम्बुजम् ॥
 कारवी मरिचकाजो जाङ्गलश्चाक्षरादिभं ।
 सौवर्षणं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकभक्षणं ॥
 वक्तिः समीरये पिते विरेकं वमनं कथे ।
 कुर्वाद्वातुल्लानि हर्षणञ्च मनोज्ञमे” ॥
 इति चरकोक्तास्त्रिचिन्ता । सनिदानकस्यां चि-
 न्तितायाह ॥ * ॥ सुमुतः ।

“दोषो दृष्टकः स च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नात्रोदधिर्भवति तं भिन्नो विकारः,
 भक्तोपचातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृत्कण्ठपीडनयुतं विरसागन्धं,
 वातात्मके भवति निष्कमरोचके तु ।
 हृद्वाहचोषमज्जता सुखतिक्ता च,
 मूर्च्छा सट्ट भवति पित्तजते तथैव ॥
 कण्ठगुह्यकफसंखंडसादतन्त्राः,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके यवनपित्तकफा वज्रनि,
 रूपाण्ययास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोकमयविभ्रतचेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽमुष्मिददर्शनाच्च” ॥*

चिकित्सा यथा,—

“वाते वधाम्ब वमनं कृतवान् पित्तेश्च,
 खेहेः सुराभिर्यधोव्याजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवभक्षहरेयुमार्गी,
 गन्धैल्लङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
 खेहः सत्सन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
 राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमयवानिलजे तदेव,
 सर्वेषु सर्वज्ञतमेवमुपक्रमेत् ॥
 आक्षायटोलविडङ्गैश्चक्षीरनिम्ब-
 मूर्च्छाभयाक्षवदरामलकेन्द्रकैः ।
 वीजैः करञ्जटपट्टभक्षैश्च पित्ते-
 ल्लेहं पचेत् सुगन्धमूत्रयुतं यथावत् ॥
 मुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
 भार्गोञ्च कुष्ठमय निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽपि विरेदमूत्रयुते पचेद्वा,
 याठान्तगामतिविषां रजनीञ्च सुखां ॥
 मण्डूकिमकर्ममृताश्च सलाकुलाख्यां,
 मूत्रे पचेत्त महिषस्य विधानविद्वा ।
 यत्नात् सन्ति चतुरो लिङ्गस्तु लेहान्,
 गुष्माक्षचिन्मसकण्ठहृदामयाश्च ॥
 साठ्यान् खदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्,
 पात्रानि मूलफलवाडवरागयोगान् ।
 अद्यादसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्मुञ्जीत वापि लघुलक्ष्मणः सुखानि ॥
 आक्षायपनं विविधद्वय विरेचनञ्च,
 कुर्वाणमृदुनि शिरसश्च विरेचनानि ।
 जीण्युष्यानि रजनीचिन्मसायुतानि,

चूर्णीकृतानि धवमूकचिमिचितानि ॥
 सुमायुतानि वितरेत्सुखदावगार्थ-
 मन्धानि तिलकटुकानि च भेषजानि ।
 मुस्तादिराजलवणमृदशङ्कनिजैः,
 क्षायिजेन्मधुयुतैर्विविधैश्च सैहैः ॥
 मूत्रासवैर्गुह्यजैश्च तत्राक्षरिदैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेवञ्च कथवातहृते विविध,
 शान्तिं गते कृतमुनि प्रशसाय तस्य ॥
 इच्छामिघातमयशोकहृतेऽनुरमौ,
 भावान् भवाय वितरेत् सलु शङ्करूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भावाय,
 पौराणिकैः श्रुतिमयैरनुमानयेत् ॥
 दैव्यं गते मनसि बोधनमच शक्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥*॥
 रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीकायेन भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसैर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मन्वरसैर्बुधः ।
 यक्षादिशोष्य सर्वांस्तान् टङ्गुलवावधारयेत् ॥
 देवपुष्पं बाणमितं रसपादं मृतामृतं ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वारोचकशूलार्तिमामवातं सुदारुणं ।
 सोऽयं निवारयत्यासु केशरी करिणं यथा” ॥
 सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥)
 चर्कः, क, तापे । (पुरादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पञ्चा-
 ज्ञेयनिमित्तकादित्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन क
 चर्कयति अर्कयति एवं सर्वेषु इति दुर्गादासः ॥
 चर्कः, पुं, (चर्च + कर्मणि घञ्, कृत्वम् ।) सूर्यः ।
 इन्द्रः । ताम्ब । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ व्येष्टभाता । इति दण्डा-
 दिनाथः ॥ लक्ष्मणा रविवारः । इति व्योतिषः ॥
 वृक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकायकः
 ५ विलीरः ६ क्षीरी ७ खर्जूरः ८ श्रीतपुष्पकः
 ९ जम्बुनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरः १२
 सदापुष्पः १३ सूर्याङ्गः १४ आस्फोटकः १५ तूष्-
 फणः १६ मुकपलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आस्फोटः १९ गणरूपः २० मन्दारः
 २१ अर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपर्यायः । अलर्कः १ राजर्कः २ प्रतापः ३
 गणरूपी ४ * ॥ अथ रत्नार्कपर्यायः । विन्दोरः
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
 दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाता ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अग्निकारित्वं ।
 वातशोथप्रणाशः कुष्ठक्षिन्नाग्निशिवञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः । कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । क्षिन्निदोषप्रणनाशित्वं । कुष्ठार्श-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तस्य पर्यायगुणाः ।
 “श्वेताङ्गी गणरूपः स्यान्नन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स वाकारः प्रतापकः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कमयी विकीरयः ।
 रक्तपुष्पः शुक्लपुष्पस्तथाकृतः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कश्च सदा वातकुक्षकश्च विषमयान् ।
 निहन्ति जीहृगुणाः श्लेष्मोदरयक्ष्मजीन् ॥
 शुक्लार्ककुसुमं हृद्यं लघु दीपनपाचनं ।
 अरोचकप्रक्षेकार्कः कासश्वासनिवारकः ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिहं
 कुक्षमिहं कषणाशनम् ।
 अर्थो विषं हन्ति च रक्तमिषं
 संदाहि गुल्मे श्वयथी हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिलोष्णं क्षिणं सत्ववर्धनम् ।
 कुक्षगुल्मोदरहरं कोष्ठमेतद्विरेचनम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * । निर्यासविशेषः । आरक
 इति आरवीमात्रा । तस्य विधिर्यथा,—
 “अथकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्पसूत्रं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् इन्द्रे सन्निपाते सङ्घटेऽप्याध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकम् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यः प्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चानगोऽब्रवीत् ।
 वर्षाणान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
 सम्पूर्णा नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दद्यान्न ॥ * ।
 पुंवारे प्रसवर्द्धे च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विनोमात् पुंसु योजयेत् ॥
 कोष्ठसूत्रं गैरिक्कश्च खटिका मृदमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 भ्रंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्रमहिषोद्भवैः ॥
 गजजसम्भवाभ्याश्च शटितं तद्विशोधयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुलक्षः कुलालोऽस्य कुर्याद्वन्धं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टां स्थानिकां कुर्यात् अकुलप्रान्तसारिकां ॥
 पृथुबुधोदराकारां क्षुण्णोत्प्रेषधयनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं यक्षुलोत्प्रेषधोभितां ॥
 विनिर्मायाश्च सार्थान्ते यथा शिल्पविनिर्मिता ।
 किं कृत्वा ननं दद्याद्गजशुद्धसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बप्रसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गुलं मलकोर्द्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्था तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो जेष्या जीर्णरक्षां मृत्तिकावृणा ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्वदेवापनुत्तरे ॥ * ।
 अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
 शिवाजगुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्भं समोदरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र शानास्थिसत्त्वयं द्विषतुष्यदा ।
 सजिह्वारं महाक्षारं मृत्क्षारं कषयाणि च ॥
 गन्धकोष्णजं श्रेयं शानाभूनायि तत्र वै ।
 एवं कृत्वा मासवटकं दद्यात् पाषाणमृत्तिका ॥
 कङ्गाखण्डं तद्वज्रं तु कुर्यादङ्गीठिकां शुभां ।

निर्वाणावते सर्वमेकीभूतं वृक्षसमं ॥
 ततो निष्कास्य तन्मूत्रं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
 पञ्चमं भोजनं तत्र सूक्ष्मेद्वयद्वयम् ॥
 महाविषस्य संशोभास्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सूचीविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 यत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं कृत्वा प्रजायते ।
 एवं कृत्वा तत्र दद्यात् कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु कोष्ठजं ।
 सर्वजं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्पजं ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्गुर्विलेपितं ।
 पात्रन्तु मुञ्जा कुर्वीत कषायो न भवेत्ततः ॥
 अथान्तरस्य संयोगादर्कं तैलश्च गर्भतः ।
 सर्वे वा निःसरन्त्येव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 अथार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसम्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यस्मैलकरणे दक्षश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकारो निव्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ।
 कुत्सितार्कस्तु यामेन हियासाभ्यान्तु मध्यमः ।
 विभिर्मात्रैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 अथादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रवृत्तये ।
 जीर्णास्थिपात्रमङ्गुल्यो अथवर्गः प्रवृत्तये ॥
 शङ्खकुन्देन्दुवर्णोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्वादं दद्याद्दृश्यमवन्तु यः ॥
 तमेवार्कं विजानीयादन्त्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पञ्चात् सेवेत क्षान्त्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्व्यान्तिरालस्यकं तथा ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्वाप्तिमतन्म्रितः ॥
 हीनोद्गमप्रसूनानां पिबेदर्कपत्रं जनः ।
 चम्बेल्यर्कपत्रं वापि शीतासौ मालतीभवं ॥ * ।
 अर्कनिष्काशनाथं क्रमाज्ज्ञेयाः षड्विधः ।
 धूमाभिश्चैव दीपाभिर्मन्दाभिर्मध्यमस्तथा ॥
 खराभिश्च भङ्गाभिश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 विज्वालो यो धूमशिरसो धूमाभिः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिसुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेध्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निदीपाभिश्चयेत ।
 चतुरंगेन तैव मन्दाभिः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धजलाभ्यां दाभ्यान्तु मध्यामाभिश्चदाहृतः ।
 अर्द्धसैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराभिः सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा क्वालाः स भङ्गाभिश्चदीरितः ॥
 साङ्गयामश्च यामश्च याममेकं सुहृत्तकं ।
 सुहृत्तमाचमित्येवमर्कार्थं वक्ष्यः क्षताः ॥ * ।
 जीर्णास्थिपात्रे मृत्तिकावर्कं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे काष्ठेऽप्यथ हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कमनिर्वापं पीत्वा ताम्रं लभक्ष्मणं ।
 कुर्यादनुत्ततान्मूत्रं कषणं भक्षयेत्ततः ॥
 मर्दानादिषु सर्वजं अथतैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्ष्यो न तु मर्दने ॥
 ये ये अथगुणः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाभिताः ।

श्वेतार्कं प्रिये तस्मात्तथा परमधाक्किणः ॥
 खलोऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
 कृत्वा तस्मात्तथा दद्यादन्त्या नद्या भवेत् ॥ * ।
 वरंकराणां प्रमितिं द्रोणस्तु तु कारयेत् ।
 शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भाजं समाहरेत् ॥
 एकश्रेष्ठे गुणाः शीघ्रं द्विश्रेष्ठे वर्द्धते गरः ।
 त्रिश्रेष्ठे मरुतं चार्थं सार्थं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विद्याय दद्याद्वर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नपुंसकान्तैरुक्तास्तु खरा एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तस्यैका लेख्याः कठवाद्याश्च तप्तकैः ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविशयेत् ।
 रसास्त्रयो ह्येव वेदाः पर्वता ऋतवः क्षताः ॥
 वज्रयः पृथिवी भूम्बं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
 विद्याय जीवं द्रुतस्य नामाङ्गास्तद्व्योजनं ॥
 श्वमेवातुरे कृत्वा ह्योदरावशेषितं ।
 कृत्वाऽन्यथो गदिनोऽधिके श्रेष्ठे शुभं भवेत् ॥
 समश्रेष्ठे दीर्घरोगः न्यूनश्रेष्ठे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रवर्त्तन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्चतस्रस्य यथा भम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं प्रथमं ॥ * ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भाविनि ।
 पञ्चप्रकारप्रत्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिन्नम् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आद्यं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं तुल्यं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ।
 रसवच्चूर्णयेत् अथमत्यन्तकठिनम् यत् ।
 द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये कृत्वायां स्थापयेत्तत् ।
 यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वंद्रव्यसमं भिन्नम् ।
 कृत्वाऽप्यहं तत् सूर्यचन्द्रकरैरनं ॥
 संपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुक्कदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्वास्यानं समाहरेत् ॥
 वर्धाधिकन्तु यत् अथमत्यन्तकठिनम् तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वानि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तां घृक्षैर्युक्तं यच्च गन्धविर्वर्जितं ।
 रक्षितं खरसेनापि नार्कैर्भोगि योजयेत् ॥
 यथार्कसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्द्रोणस्तथा वपुः ।
 अर्कं तद्व्यभिषयं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ।
 यवान्यजाजीविकदुर्भूतिष्वादिर्कमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं षट्क ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तत्र कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं वृद्धा देशे तु कौतुकं ।
 पञ्चात् दत्ताकर्कशं तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ।
 आर्द्रद्रव्यं द्विधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तवं सार्वभौमं प्राक् निर्गुणैरग्न्यर्कं ।
 धत्तूराद्यभिर्दं सर्वमार्गं सरसमुच्यते ॥
 यदा वातान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेत्ततः ।

अथ

सुहृन्मनुष्ये संख्याय धातोऽपि विमुक्तोत्तमैः ।
 पञ्चाशान्तु धर्माश्रेण तुल्यतीयेन चेषयेत् ।
 दद्यात् षटीमर्कं च ततोऽपि चक्षुष्येभ्यः ।
 षटाश्वत्थारोराधामार्गप्रथमं नीरसं ।
 विंशतिं निःक्षिपेत्तु जलं चर्मं च धारयेत् ।
 ततो विष्काशयेदर्थं क्रमद्वयाभिनीकवत् ।
 सदुग्धन्तु विद्या प्रोक्तं नृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
 सातकावचक्षेज्जलौरेखाद्यान् तीक्ष्णकाः ।
 खड्गानि तेषां जलाय निःक्षिपेत् पुष्कले जले ।
 दिनभयश्च निष्काश तोषादीन् कुट्टयेत् ।
 तदा न वृद्धते दुग्धं दद्यात्तु यं रसाश्रयं ।
 विष्काशयेदर्थं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकं नीरिण्याद्या नृदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ।
 अजे भर्तुर्गुणे दद्यात्तान् धर्मं विनिश्चयेत् ।
 दावज्जलस्याप्यता स्यात् ततो यन्मे विनिःक्षिपेत् ।
 आदावीवर्षयित्वा षडांशजलसंयुतं ।
 एवं त्रयं कलथित्वा खड्गपार्श्वे विनिर्हरेत् ।
 खड्गोक्तश्च च आमानां पानां नृदुक्तानि ।
 सरसाणां नृद्वीयादर्थं तोयेन वर्जितं । * ।
 काष्ठोद्भ्रमिकादीनां आमानां दार्ढ्यभागिनां ।
 जला खड्गानि खड्गानि अष्टीकांश्च प्रदापयेत् ।
 पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्जिच्छारश्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशांशं जलं ।
 क्षिप्वा तत्कालं धर्मं वामाङ्गेनोष्णता भवेत् ।
 ततो यन्मे तु तद्वत्त्वा नृद्वीयादर्थं सुतमं ।
 क्षतिपञ्चकानान्तु वीर्यतश्चार्कमाहरेत् ।
 पुष्पाकार्थं कोष्ठप्रांश्च जलं पुष्पेषु दापयेत् ।
 नृद्वारपञ्चादीनि विक्षिपादीनि वानि च ।
 क्षोप्याकुक्षोदके तानि वृत्तकालस्य ग्रान्तये ।
 ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ दावज्जलार्थोपाय उच्यते ।
 द्रवज्जलान्तोपशान्त्यै प्रोच्यते वापकल्पना । * ।
 पिधानानि विनिश्चायि तेषामन्तो न विद्यते ।
 श्रतपत्रप्रसूनेषां जातुल्यैर्मातृभैः ।
 गुणावधारितास्तैश्च केतकीभिः समाहरेत् ।
 दुग्धे दधि रसे तक्ने क्षौत्रे तैले च सर्पिषि ।
 भूषादौ देहतीये च चक्षुष्यादिपिधानकं । * ।
 कान्तपाषाणसत्वस्य जलं गन्धमनुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्वधार्कं द्रवज्जलस्य गान्धया ।
 अथवा सत्वकं त्रयं दध्नुः नवनीतकं ।
 वर्षवल्लीजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ।
 मोकगठकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किशवकं ।
 तैलस्य तस्य पिष्टाकं सर्वं द्रवसमन्वितं ।
 यन्मे दत्त्वा द्रवज्जलं यथोष्णानीनिवेशनं ।
 तथा स्थलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्मं प्रपूरयेत् ।
 आच्छाद्य सारकैः पूर्य स्थलीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् । * ।
 दुर्गन्धिर्गो भवेदर्थं कुर्वात् मुचिगन्धकं ।
 सर्वेषामेव मांसानां दुर्गन्धानां सर्वशः ।
 दृताभ्यां हि हिज्जीरमेधिका राजिका कृता ।
 नवीनायां हि हिज्जीरायां दद्यात् त्रयं पुनः पुनः ।
 तच्च दद्यात्तदर्थं यथा दुर्गन्धतां जनेत् ।

अथ

तथा पुनः पुनः कार्यं जायते गन्धवारकं ।
 आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विदीर्घं । * ।
 सर्वैर्जलप्रयोजेभ्य गन्धपाषाणवारकना ।
 चर्काणान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्वेषु वातरोगेषु महिषाद्यादिवाचना ।
 महिषाक्षतया राजं निर्व्यासः सर्वकक्ष च ।
 कृष्णागुहः क्षदन्धश्च महिषाद्यादिपक्षकं ।
 सर्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवाचना ।
 सर्वेषु कफरोगेषु जटामांसादिवाचनं ।
 चन्दनश्च तथोक्षीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एकाकर्षूरगोक्षलाः सर्पिते चन्दनादयः ।
 जटामांसी गन्धं यन्मो कवजं तगरं रसः ।
 क्षिप्वा गन्धपाषाणः सप्त मांसादिका चमी ।
 वासयेद्वा दद्यात्केन त्रिदोषातेन चार्ककं ।
 बाधन्ति यस्य धूपेन क्षयश्च हि प्राचकाः ।
 पक्षाग्रदन्धपाषाणात् तावन्महिषगुम्भुः ।
 चतुरंशं चन्दनश्च जटामांसी च तावती ।
 त्रिभागः सर्वकः सारस्तावदेव हि राजकं ।
 उक्षीरं तु द्विभागं स्यात् द्रवमृष्टं गन्धं समं ।
 कर्पूरो गन्धानामिह एकभागो प्रकीर्त्तितौ ।
 एव दद्याद्गुप्थपक्षु रजस्यापि मनो हरेत् । * ।
 पक्षाग्रदन्धपाषाणां निर्गन्धीकरकं शङ्ख ।
 उत्पाद्यान्तर्भिर्बन्धं सन्धुक् तन्मध्ये विनिःक्षिपेत् ।
 पर्यायमेकमन्धुक्मध्येऽस्मिन् विरमे सति ।
 दद्यान्निष्काशान्यतः कुर्वात्तत्पाद्यमांशकं ।
 श्लेष्मपुष्पीरसेऽप्येवं भूर्वापत्ररसेऽपि वा ।
 विपर्यायोत्तरं तत्तु रसो न क्षालयेत् सुधीः ।
 हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संक्षाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ।
 सङ्कषपञ्चोप्यैर्वा अभावे पक्षवैरपि ।
 आलोडयेद्दद्यांशेन पक्षांशेन च मल्लना ।
 युक्तं कृत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदर्थं जात्यादिकापिधानितं ।
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसो गन्धं ह्यर्कोऽयमिति भूतले ।
 एकतः सर्वं एवार्का म. सार्कन्तु तथैकतः ।
 मया स्वर्गे नृद्वीतस्तु प्राप्तं तच्च च नान्तं ।
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग जीवितं प्रभो ।
 नीता वाद्य प्रभुक्ता वा सुधा देवैर्मया अतं ।
 न कृष्टा तच्च देवेश शिरश्च देवं करोम्यहं ।
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति बोधवीत् ।
 दत्तं मया समस्तं ते देवाभ्यस्तमेव च ।
 किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं । * ।
 संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मद्यस्यार्कं तथैव च ।
 द्रव्याणां विजयादीनां लभते यैः सुखं महत् ।
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं नृदुलं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्नास्तिष्काशयेच्छ्वेः ।
 नृदुलं यद्देव्यांसं चत्वारिंशांशकं पटुः ।
 स्थूलखड्गोक्ते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छ्वेः ।
 यद्वाग्नेयादुगन्धेन तद्विजोष्य च निःक्षिपेत् ।
 रसमिच्छोऽहमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ।
 जातीपत्रं लवङ्गश्च त्वगेना नागकेशश्च ।

अथ

मरिचं क्षुद्राभिश्च विदुर्गन्धाद्यैश्च तिवरं ।
 कार्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासाधुः सुधासमन्धः भिवे ।
 दृढमांसस्य खड्गानि नष्टुन्नेव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरीं तच्च लवङ्गं प्रोक्षणा दिष्टा ।
 क्षालयेदारवालेन विचारं कोष्ठावारिका ।
 क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्थं पुष्पवत् ।
 दृढमांसस्य खड्गानि कुर्वादिति शृणु च ।
 आलोड शङ्खप्रायेण क्षालयेत् पयसा पुनः ।
 सप्तवाराणि लवङ्गं यथैव पुष्पवदेव हि ।
 तद्वत्त्वा गन्धमध्ये तु हरेत् पुष्पवदर्थकं ।
 सर्जिच्छारं यवच्छारं श्वेतच्छारं च टङ्ग्यं ।
 सौभाग्यच्छारकं सौन्दर्यं शङ्खभवं तथा ।
 चर्कसेड्धपाषाणच्छारश्च तुवरी तथा ।
 अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ।
 लवणाद्युक्तमेतच्च सैन्धवश्च सुवर्णं ।
 विडं समुद्रसंजातं जङ्घिरं रोमकं गडं ।
 जला सर्व्याणि चैकत्र निम्बनीरेण भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकुप्यां विनिःक्षिपेत् ।
 नखांशगिम्बरसकैः सर्वमांशैस्तच्च तत् ।
 अथक्षिप्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ।
 नृद्वीयसमायुक्तां सहेदर्थं यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिका योष्या दीर्घकृष्ठा मनोहरा ।
 सा कूपिका तले स्थाप्या मेनयेन हयोर्मुखं ।
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापः कूपिका ।
 अथयः क्रमतो देया यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां समुद्भवः ।
 दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खमुष्णादिकान्यपि ।
 सर्वाण्यपि विक्षीयन्ते शङ्खप्राये न संशयः । * ।
 पारावताजचटकशङ्खमूकरटिड्ढिभाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्वे मांसेषु नृदुलाः स्मृताः ।
 नृद्वीयरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शङ्खकिसम्भवाः ।
 एते कठिनमासाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ।
 गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वक्ररादयः ।
 गोधा गोऽश्वा लुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ।
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुतितं तत् समुद्धरेत् ।
 तद्वासनागिहृत्तयर्थमनुगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वोक्तैर्धूपयेद्भूर्वायते गन्धपर्जनितं ।
 अर्जं तच्च जलं देयं सिद्धे देयोऽहमन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 गोधुमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ।
 क्षारानान्तु गोधुमैरामैः स्थापितक्षीकृतैः ।
 भान्याश्च शक्तिपूजादिकोद्भवदिकृतं भवेत् ।
 शङ्खाक्षीराजिकायुक्तैः स्थाप्यलक्षणप्रवैः ।
 सर्वपक्षरसैर्वापि शक्तिविद्युक्तसंयुतैः ।
 कन्दमूलपञ्चादींश्च सक्तेष्वलवणानि च ।
 एकीकृत्य जतोऽर्को वस्तुस्तुत्तममिधीयते ।
 पक्षौषधान् सर्वसिद्धो योऽर्कस्तु स्यादरिष्टकं ।
 अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ।
 शक्तिपिष्टकपिष्टादिकृतौ योऽर्कः सुरा दुःखा ।

अर्थ

पुनर्नवाभिवाचिनीविहिता वाहनी कृता ॥
 इतोः पक्षे रसोः विज्ञः सौम्यः भस्मरसः च ॥
 कामेक्षिते च सतिः स च शीतलः कृतः ॥
 यन्मयावाच्यतेनार्थं तामस्यं रसस्यविभं ॥
 मन्त्रकावामनामनु सङ्घे सात्विकं भवेत् ॥
 सात्विके शीतलस्यापि रागसे साहकारिकं ॥
 तामसे विष्णुकावोधि विज्ञात मदिता भवेत् ॥
 भगवत्समवासां यमानीवाद्योगिनः ॥
 अर्थे निष्काशवेदीयान् कौशिकः स्यात्सदस्यः ॥
 सुकृतादिवाहीनामि तत्रं प्रथमि निगदिपेत् ॥
 कस्योदोवविषयविरहितोऽर्थो भवेत् स हि ॥
 इति श्रीगङ्गागायकतार्कचिन्तायां अष्टमस्कन्धे
 द्वितीयं ॥ * ॥
 “अथतः संप्रवक्ष्यामि केवलाभ्युक्तान् प्रिये ॥
 हरीतक्याः मूलकप्रकाशनागनाशनः ॥
 विभीतकस्य कटुहृदिकककाविनाशनः ॥
 आमलस्य पिरोवाकपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिप्पल्याः आसकासामवाताग्नीज्वरमूलहृत् ॥
 मरीचस्य क्षमीन् आसं हरेत् सर्वाङ्गं गदानपि ॥
 यश्चिकस्य श्रीहृत्पुष्पकवत्तोदरायहः ॥
 अथार्कोऽप्यन्तबध्निहृत् विषेवाद्गुदनायहः ॥
 अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माभिमानहृत् ॥
 चिककास्याभिहृत् कासयश्चक्षीक्षमिशोषह ॥
 यवान्धाः पाचनो वयो दीपनः शुक्रमूलहृत् ॥
 अजमोदोद्भवो वातकफहृत् वक्षिशोधनः ॥
 पारसीकयवान्धास्तु याही पाचनमादनः ॥
 जीरकस्य तु संप्राही गर्भाशयविमुक्तिहृत् ॥
 लज्जजीरस्य चक्षुष्यो गुल्महृदयतिसारजित् ॥
 कारथा वलकत् हार्को ज्वरहृत् पाचनः सरः ॥
 धान्याकस्य हृषादाहवमिन्धासपिरोमहृत् ॥
 शोधय्यरागिनिश्लेष्मत्रयमूलक्षिरोमहृत् ॥
 मिथेयाया वक्षिमन्ध्रयोगिभूतक्षमीन् हरेत् ॥
 ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतविरोधहृत् ॥
 मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ॥
 वनमेष्टाः सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिर्ना ॥
 चन्द्रमूरस्य हिक्काहृगवातहृत् पुष्टिवर्धनः ॥
 हिङ्गुनः पाचनो वयोः क्षमिभूतोदरायहः ॥
 वचाया वक्षिविहृत् विषम्याध्वाभमूलहृत् ॥
 पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादवर्णहरेत् ॥
 कुलिङ्गस्य सरकत् हृत्कयमुक्तशोधनः ॥
 खूलयश्चिभवाको विषेवात् कफकासनुत् ॥
 हीमास्तरवचायास्तु हरेच्छूलं पिरङ्गकं ॥
 हृषभाया हरेत् शीहं विषं मोहहृत् दाहकं ॥
 हृषभायाः समीराशोयश्चक्षीभूतमूलहृत् ॥
 विषहृत्तोदरश्लेष्मविषविषमूलहृत् ॥
 तुम्बुरोर्गुदनाशकासश्रीहृक्षमीन् हरेत् ॥
 वंशरोचनजम्बूवाच्यकासज्वरहृत् हरेत् ॥
 समुद्रकेजः शीतो सेखनः कामहृत् सरः ॥
 जीरकोत्थः शुक्रकफवक्षश्शीतलः सनः ॥
 अर्थस्य विज्ञातवाच्यकासवातज्वरायहः ॥
 महाभेदोद्भवोऽर्थस्य हृत्कस्यः कफाहृत् ॥
 महाभेदोद्भवः शीतो रक्षमिभूतमूलहृत् ॥

अर्थ

काकोत्थः शुक्रकः शीतः मिताशोभज्वरायहः ॥
 शीरकाकोषिकाभाबो हृत्कस्यो दाहवातहृत् ॥
 चट्वा मन्थिहृदोवन्नो रक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 कट्वा मन्थिहृदः शीतः ज्वरकस्यवायहः ॥
 मन्थिहृदः केशकः खर्बः पित्तानिनाशजित् ॥
 नजमन्थः विषहृदिकस्यान्धाविषयायहः ॥
 कल्पितस्य विरेकी स्यात् मेहानाहृत्कारजित् ॥
 चारण्यस्य पित्तकावतोदरावर्णमूलहृत् ॥
 कट्वा मेहवाचकासक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 भूमिन्धस्य हृत्कस्यज्वरमूलमूलहृत् ॥
 भद्राया वक्षमिभूतक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 मदनोत्थः हृत्नेन चातुर्भूतज्वरादिहृत् ॥
 राखोद्भवः समीराशवातमूलोदरायहः ॥
 नागमिभूदो भोगिभूताद्याहृत्कारहृत् ॥
 माचिकाजस्तु पित्तकावतोदरायहृत् ॥
 तेजसिन्धाः आसकासकफहृदिकदीपनः ॥
 ज्योतिष्मा वाग्निकरो वक्षिभूतिहृत् ॥
 कुष्ठस्य हृत्ति वाताकासकुष्ठमूलहृत् ॥
 मूलकस्यावक्षिभूतान् विशेषात् पार्श्वमूलहृत् ॥
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिकरः कष्टविनाशनः ॥
 यद्व्या हरेदुर्जवातहिक्काहृत्कस्यवायहृत् ॥
 कट्मलोत्थः आसकासमेहार्शोऽर्थो हरेत् ॥
 भार्या हरेत् कफवातयोगिज्वरमायहृत् ॥
 पावाभेदजो योगिरोगक्षममूलहृत् ॥
 धातकीजस्तुवासारविषमिभूतमूलहृत् ॥
 मक्षिकाजो विषहृत्कस्यतोसारकुष्ठहृत् ॥
 कुसुम्भजो वक्षकरो रक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 नाद्याजः क्षमिभूतमूलहृत् ॥
 हरिद्राया मेहशोधनदोषवर्णमूलहृत् ॥
 चारण्यकहरिद्रायाः कुष्ठवाताशनाशनः ॥
 कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकष्टविनाशनः ॥
 दाह्यो विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्थिरोगनुत् ॥
 रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारप्रशोधनहृत् ॥
 वाकुत्थाः क्षमिभूतमूलहृत् ॥
 प्रमुष्ठाटस्य हृत्नेव कष्टहृदमूलहृत् ॥
 विधाजो दीतिहृत् पाके कफपित्ततिसारहृत् ॥
 जोधजः शीतलो याही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ॥
 हृत्पचोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोधहृत् ॥
 भस्मातकोद्भवो हृत्तो ज्वरोदरक्षमिभूतहृत् ॥
 गृध्रा दीपनो याही कासपाण्डुज्वरायहः ॥
 ताम्बूला मुखदौर्गन्धमूलवातमूलहृत् ॥
 वैष्णः श्लेष्महरो वक्ष्यो कफवक्ष्य पाचनः ॥
 गम्भारीजो भस्महृत्पित्तमूलहृत् ॥
 पाटल्याहृदोयाहृत्कटुश्लेष्माविदाहृत् ॥
 क्षमिभूतमूलहृत् शोधक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 श्लेष्माजस्तु मुखार्शोक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 क्षान्तिपथ्याः क्षतक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 धृतिप्रथमं ज्वरवातक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 वाताकास ज्वरवैरस्यमारीचकमूलहृत् ॥
 कष्टहृत्कर्णं गर्भकः पाचनः कफनाशनः ॥
 मोक्षुरस्याहृदोमेहक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 नीवन्धाः चारण्यमेहोर्वातवचायहः ॥

अर्थ

सुष्ठुपथ्याः शोधवाहृत्पथ्याशोऽतिवारहृत् ॥
 माधपथ्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वराक्षमिभूत् ॥
 यक्षाक्षुभोद्भवः मूलक्षिरोपीडोदरायहः ॥
 यवकोत्थो मन्थिहृदोवातमूलहृत् ॥
 मन्थारयो वातकुष्ठकक्षमविषाहृत् ॥
 अर्काकः श्रीहृत्पुष्पकश्रीपीडोदरायहृत् ॥
 वक्षीजो लेपतो हृत्वाद्वातश्रीपीडोदरायहृत् ॥
 सातकोत्थः कफानाहृत्पित्तोदरायहृत् ॥
 नाकुत्था लेपतो हृत्वात् शोकाक्षममूलहृत् ॥
 करवीरोद्भवो नेत्रकोषकुष्ठमूलहृत् ॥
 चक्षाकोत्थस्तु विषवत् भस्मसे लेपने हृत् ॥
 धतुर्जो हरेत् श्लेष्मकाक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 वाकोद्भवो ज्वरहृत्मेहकुष्ठमूलहृत् ॥
 पार्पटो हृत्ति पित्तकावतोदरायहृत् ॥
 निम्बजो भस्महृत्कासज्वराक्षमिभूतहृत् ॥
 महानिम्बोद्भवो मुखमूलक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 पारिमोऽनिकक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 काङ्गारो गद्यमाकागुदमूलहृत् ॥
 कोविदारस्तु पित्तकावतोदरायहृत् ॥
 श्रीभाङ्गाको रक्षिहृत् शुक्रको याहीदीपनः ॥
 मधुश्रीयुद्भवो हृत्वात् विषमिभूतमूलहृत् ॥
 श्रियुजो विषहृत्मेहो गन्धेनाहृत्पित्तमूलहृत् ॥
 गिरिकर्णाः कुष्ठमूलशोधनमूलहृत् ॥
 सिन्धुवारोद्भवो हृत्ति मूलशोधनमूलहृत् ॥
 निर्गुण्यको हरेज्जन्तुमूलकुष्ठमूलहृत् ॥
 कौटजो दीपनः शीतः कफहृत्पित्तमूलहृत् ॥
 कारङ्गः कफमूलशोधनमूलहृत् ॥
 हृत्कारङ्गको भेदी वातार्शोक्षमिभूतहृत् ॥
 करङ्गा वमिवातार्शोक्षमिभूतमूलहृत् ॥
 उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकायहृत् ॥
 गुग्गावा हरेत् आसमुखशोधनमूलहृत् ॥
 कपिकक्षुद्भवो वयो हृत्को वाग्निकमूलहृत् ॥
 मांसरोहिण्युद्भवस्तु वयो दोषत्रयायहृत् ॥
 चिह्नः कुर्याद्वातुपुष्टिं तत्पथ्याभारयेज्जनाम् ॥
 पुस्तकान्तरे चैकुरिति च पाठः ॥
 कष्टकार्थ्या दीपनः श्लेष्मशोधोदरायहृत् ॥
 वैतसो हरेत् दाहं शोधार्शोयोगिभूतमूलहृत् ॥
 नजवेतसजो याही शीतो वातप्रकोषणः ॥
 इज्जकार्कस्तु हरेत् चराचरविषं क्षुटं ॥
 अङ्गोठकस्य मूलमशोधनमूलहृत् ॥
 वकारो याही वाताक्षपित्तकाक्षतनाशनः ॥
 क्षतिपूर्ववकारस्तु मूलतीसारनाशनः ॥
 महावकारो हरेत् क्षतं वातानुकोमनः ॥
 नागपूर्ववकारस्तु मूलमोहहृत् ॥
 नक्षत्रार्कस्तु सेवेत वक्ष्यापि कभते सुतं ॥
 खर्बवक्ष्याः शिरःपीडापिरोमहृत् ॥
 कार्पासार्कः कर्णवक्ष्याः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
 वंशजः कफपित्तजः कुष्ठकाक्षमशोधजित् ॥
 नकारो वक्षिभूतमूलहृत्पित्तविषमूलहृत् ॥
 पाद्या भवेत् ज्वरहृत्कुष्ठमूलहृत् ॥
 श्लेष्मकोद्भवो रेकी पित्तार्शोदरायहृत् ॥
 मरुहकोद्भवः शीतान् मुखमूलहृत् ॥

अर्क

अवाधनो मदभान्तिविनाशककुलकासजित् ।
 सखिनोऽन्यत्रयकजत् श्रीहमोहनिजार्तिजित् ।
 अपामर्गमयमर्दिप्रमेदोऽनिकापहः ।
 आरक्षापामर्गमर्दो भानुसम्भनकारकः ।
 कौकिलकाचनयः श्रीमं येकाण्डोभानिवारयेत् ।
 अखिर्यहारिकाशकु भयसन्धानकण्डिवे ।
 कुमारिकाया उख्योऽभिदग्धविकोटकान् जयेत् ।
 पुनर्नवायाः श्वेतायाः सन्मनेजामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्षाया ग्राही पितामहाधनः ।
 प्रकाशिका वातहरो ह्यः सन्धानकज् वरः ।
 कारिकाया वज्रिमायकासामविभनाशनः ।
 मङ्गुराजस्य दशोऽर्कः केयवन्धः शिरोऽर्तिहत् ।
 शङ्खपुष्पीवतावास्तु अर्कः पितृकापान्तकः ।
 आयननर्कः मूलविषविकेपीश्वरनाशनः ।
 मूर्खाया मोहहमोगककुलकजरापहः ।
 काकमाया नेत्रहितमर्दिहृद्रोगनाशनः ।
 काकनाकाभवो वप्सी शोधाशंखिकुलहत् ।
 काकमर्दोऽवो चयात् श्वरकायविषजिमीन् ।
 गान्ध्यास्तु हरेःशूलयोगिदोषवमिजिमीन् ।
 मेघशङ्खाः आसकासत्रयक्षेत्राविमूलहा ।
 हंसपाया हन्ति शूलभूतरक्तविषयान् ।
 सोमवज्राग्निरदोषघ्नः क्षीरहृत् रसायनः ।
 आकाशवज्राः शैलोऽर्कः पितृक्षेमाभनाशनः ।
 घालागमरुदीजातोऽर्को ह्यः पवनापहः ।
 रुन्दाहृत्क्षोऽवोऽर्कस्तु विषरक्षोप्रजापहः ।
 वटपक्षीमवक्षोक्षो योनिमूत्रगदापहः ।
 हिमपुण्या विषधार्शःक्षेमगुह्यानिजापहः ।
 वंशपण्याः पाचनोक्षो हृदितगदसंघहत् ।
 मत्स्याक्षर्को ग्राहिणीतकुलपितृकापासजित् ।
 सर्पाक्ष्यारोपयः सर्पवृक्षिकोन्दरदंशहत् ।
 शङ्खपुण्या विषहरः स्मृतिकान्तिवलाभितः ।
 अर्कपुण्याः क्षमिष्येमेहपितृविकारजित् ।
 लज्जालुकाया भगवत्प्रेक्षपितृविकारहत् ।
 अजम्बुवासम्भवोऽर्कः क्षमिषितृकापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो वृष्यसन्मी क्षमिप्रणुत् ।
 भूम्यामस्याः कासदग्ध्याकफयादुस्ततापहः ।
 ग्राह्या बुद्धिप्रदार्कः भग्नासाभ्यासतः कविः ।
 ब्रह्ममखुजिका पाण्डुविषशोषज्वरान् हरेत् ।
 श्लोकपुण्या श्वरन्धासकामनाशोयजन्तुजित् ।
 सूर्यमुख्या हरेत् स्तोत्रयोगिनश्क्षमिपायुताः ।
 बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदर्पप्रणापहः ।
 मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगन्धोदरापहः ।
 देवदात्याः शूलगुल्फक्षेपाशैवातजित् परः ।
 घत्तुरजो ग्राहिहिमो बज्रहृदयदाहहा ।
 गोजिजाया मेहकासत्रयसारज्वरापहः ।
 गामपुण्याः सर्पविषसर्वप्रहनिवारणः ।
 वेङ्कनरो मूत्रघाताक्षरीयोन्मिजार्तिजित् ।
 श्लिङ्गया वज्रिचिह्नदर्शकुलक्षमिप्रणुत् ।
 कौकुन्दरो श्वरं रक्तं मुखशोषं कफं हरेत् ।
 सुदर्शमार्कण्ड्याः कफशोषाखतजित् ।
 इति ओजगुणाधत्तार्कचिकित्सायामौषधार्क-
 विधानं तृतीयशतकं ॥ १ ॥ अतःपरं नानौषध-

अर्क

विधानं चतुर्थशतकं । गवारोगनिवारकायं
 पञ्चमशतकं । विष्कोटकनिवारकायं षष्ठशतकं ।
 क्षुद्ररोगनिवारकायं सप्तमशतकं । कार्कणं ना-
 माष्टमशतकं । गजसंख्या नवमशतकं । धानु-
 मुर्दिदशमशतकं । एतत् सर्वं अर्कप्रकाशे
 रावयमन्दोदरोत्वादे अस्ति बाह्यकमिया न
 लिखितं ।
 ("अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिलतुल्याच्च मधुवाः ।
 करज्जो वनमूत्रञ्च लेपनं श्लेष्मशर्शा")
 इति चमपाकिसङ्ग्रहः ॥ १ ॥
 "अर्कान्ककरज्जुद्वयनागदन्तीमधूरकभार्गीराक्षे-
 न्प्रुष्योक्षुद्रमेतामहामेताहृदिकाख्यनवया स्ता
 पसहृत्तेति" । इति अर्कादिगणः ।
 "अर्कादिको गयो श्लेष्म कयमेदोविषापहः ।
 क्षिमिकुलप्रथमो विशेषाद्विषशोधनः" ।
 इति सुश्रुतः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्कजिह्वाः कान्तोऽनुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः क्तिष्ठां टाप् ।) आदिता-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् ङ,
 पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । निखदिव-
 चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कार्यराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रा, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः ।) आदित्यपत्रहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) हृत्पत्रशेषः । इति मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहा ४ ।
 इति रत्नमाणा ॥
 अर्कपर्णः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्णमस्य सः ।) अर्क-
 हृत् । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कहृत्इव तीक्ष्णः
 पादपः ।) निम्बहृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कहृत्स्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातिवात् ङीप् कप् ।) हृत्पत्रशेषः ।
 अर्कहृत् स्त्री ऊलीपुष्पश्चेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ मितपर्णी ४ । इति रत्न-
 माणा ॥
 अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कहृत्स्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातिवात् ङीप् ।) कुटुम्बिणीहृत् ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

अर्क

"अर्कपुष्पी कूरकनी पयस्या मलकासुता ।
 अर्कपुष्पी क्षमिष्येमेहपितृविकारजित्" ।
 इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपयस्यागुणाः
 कुटुम्बिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रियाति, प्री + क, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ।) मौतमः । स च
 हस्ताकुलकोद्वशात्पञ्चशोषबुद्धः । इत्यमरः ॥
 अर्कबन्धुः, पुं, (बन्धुरेव बन्धुः, बन्धु + क्तार्थे अच्,
 अर्कस्य बन्धुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कबन्धुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्ताहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
 ऊङिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषहराणां दुःसहं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाणा ॥ इति
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
 + जन् + ड, उपपदसमासः ।) सूर्यपुष्पविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ हयवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवल्लभः, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धुकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुकहृत्-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अर्कवेधः, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वेध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ।)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
 जलशोषणवत्प्रजाकरगृहणं । यथा,—
 "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करान्नाष्ट्राभित्यमर्कव्रतं हि तत्" ॥
 इति मनुः ।
 अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 गेरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अमुकूला, चतुर्थी
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्ताहृत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङिया इति ख्याता । (अस्याः
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
 अर्काश्या, [न] पुं, (अर्कस्य अनुगतः अश्या, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अशयोपकाः । (धुणि
 इति ख्यातः पक्षरभेदः ।) सूर्यकान्तमणिमिति
 यावत् । इति हज्जाशुधः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आह्वयते यः, अर्क + आ +
 ङे + अच् ।) अर्कहृत् । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपका, पुं, (अर्कस्यानुगत उपकाः, कर्मधारयः ।)
 सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धुणि
 इति ख्यातो रत्नभेदः । कटिकमणिः । "अका-

अर्घ

यकोऽक्षितवस्त्रिभिर्दत्तं तद्वाहीनं महाप्रतमिवाच
चरन्ति यथाः । इति भाष्यः ।)

अर्घं, स्त्री, (अर्घ + क्तञ्, कृतम् ।) कथा-
वन्दनकाव्यविशेषः । इत्यमरः । कृष्णा तस्य
इत्यादि भाषा ।

“सकम्भमेन्द्रतपातितार्त्ता
मिमिक्षिताक्षीर मियामरावती” ।

इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सप्तमार्गीं हृदयोरुवार्गी
रुद्रेर्विचित्रैर्यशोमितां शिवां” ।

इति रामायणे ।

“अद्यानयोद्गममयमार” । इति रघुः । प्रति-
बन्धः । प्रत्ययाः । अन्तराद्यः ।

“इक्षितं तदवधानात् विद्विषार्गममात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

कक्षोले चि । इति मेदिनी । देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाद्यस्तोत्रविशेषः । यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गमाहात्म्यमुत्तमं ।
ग्रीष्मं सिद्धिं तत्तत्त्वं कथयस्व महाप्रभो ।
ब्रह्मोवाच ।

अर्घं क्रीलकक्षारौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥

अर्घं दुरितं हन्ति क्रीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका प्रितयं दिशेत् ॥

अर्घं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
क्रीलकं हृदये यस्य वरणीकृतमात्मनः ॥

कवचं हृदये यस्य स वरहृदयः खलु ।

ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा” ॥
इत्यादि । तदा ब्रह्मोक्तो यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहारिणि ! ।
जय सर्वगतो देवि । कानरात्रि नमोऽस्तु ते” ॥

तस्य शेषश्लोको यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सत्परः” ॥

इत्यर्गस्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (सुत्रार्गला, अर्गला गौरादिवात्
डीष् स्तार्थे कन् ।) अर्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
खिल इति भाषा ।

अर्घ, मूर्खे, (आदि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
दासः । (“परीक्षका यच्च न सन्ति देशे गर्धन्ति
रत्नाणि समुद्रजानि” । इति पञ्चतन्त्रे)

अर्घ, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूर्खः ।

“कुर्वुरर्घं यथाप्रणं ततो विंशं नृपो वरेत्” ।

“मन्त्रिभुक्ताप्रधानाणां कौहर्ता तान्त्वय च ।
गन्धानाश्च रसानाश्च विद्यादेवभावजम्” ॥

इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः ॥ अर्घं शब्दः
सामग्रायां सर्वभाषितानि सयकारो नृपसकलित्ते-
नैव प्रयोक्तव्यः अन्यदेविनां विवर्णकारः पुंलिङ्गेन
प्रयोक्तव्यः । इति आहृतम् । (दूर्वास्तसर्वध-
पुष्पादिविरचितो देवब्राह्मणादिसम्पन्नार्घः पूजो-

अर्घ

पचारभेदः । “अर्घे वनदेवतेयं वनकुसुमपञ्चवा-
र्धेन मायुषतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।

“स प्रत्यक्षैः कुटम्बकुसुमैः कक्षितार्घ्याय लब्धे” ।

इति मेघदूते ।

“दूर्वास्तसर्वधपुष्पाणां दत्वायं पूजैर्मन्त्रिभिः” ।

इति शाक्यवल्क्यः ।)

अर्घीश्वर, पुं, (अर्घीश्वर इति अर्घी, सेनु ईश्वरः ।)

शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, चि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ + क्तञ्, न्यङ्नादो-
नाच्चेति कुत्वं, अर्घ्यमर्हति इति पादार्धाभाच्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ।

अर्घ्यायै । तत् पूजार्थं दूर्वास्तसर्वधपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमरः ॥
“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं वृथं,
सर्गोक्तवामर्षितमर्घ्यवित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।
“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं वृथं,
सर्गोक्तवामर्षितमर्घ्यवित्वा” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं वृथं,
सर्गोक्तवामर्षितमर्घ्यवित्वा” ।

इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजन्यम् इति अमरटीकायां
भरतः ॥ तत् सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।

तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणवत्तभूविभं
विनिश्चयाधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं

प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्याद्भुशुद्रया मन्त्रेण
सूर्यमखलासीर्थमावाह्य प्रक्षाल्य गन्धपुष्पाभ्यां

संपूज्य धेतुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवमष्टधा वशधा वा
जपेत् ॥ अन्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमखलं

कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं
प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां

दूर्वादि तत्र निक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
माटकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां

वज्रमखलपूजा शङ्खे सूर्यमखलपूजा जले
सोममखलपूजा ततो मन्त्रेणाद्भुशुद्रया सूर्यम-
खलासीर्थमावाह्य मन्त्रेण खड्गदयादेवतां तत्रा-

वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठाक्षमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
प्रदर्श्य मन्त्रेण तत्फलं वीक्ष्य अक्षमन्त्रे सक्तलीकृत्य

गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया
व्याध मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेतुमुद्रां प्रदर्श्या-

स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीयाच्च
निक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवनतत्क-
रुतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।

आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
अर्घ, क, पूजे । (पुरादि—सकं—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्घयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-

मात्मनेप्रदिनं मत्वा विभाज्ये अकरजेतनमर्घ-
यन्तीत्यादि स्तुतितमिवाह । इति दुर्गादासः ॥

अर्घ, ज, पूजे । (आदि—सकं—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ज अर्घयति अर्घ्यते । इति दुर्गादासः ॥

अर्घका, चि, (अर्घयति, अर्घ + क्तञ् ।) पूजकः ।
अर्घनाकारकः । यथा,—

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घकस्यातिशायनात् ।
आमिहक्याश्च विद्यायां देवः साक्षिभ्यश्चति” ॥

अर्घ

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

(“ब्रह्मचारौ व्रतौ च स्यात् गुरुदेवविचारकः” ।
इति मनुः ।)

अर्घनं, स्त्री, (अर्घ + भावे क्तञ् ।) पूजनं । यथा,—
“अर्घनायकारं किञ्च गुरुदेवविचारकं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाशब्दे चि । यथा,—

“अर्घकस्य तपोयोगात् अर्घकस्यातिशायनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्घमा, स्त्री, (अर्घ + क्तञ्, टाप् ।) पूजा । इति
अष्टाधरः ॥ गुरुदेवविचारं निश्चयनायुक्तः ।

अर्घयश्च-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अर्घनीयाय-
नाश्रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्घी, स्त्री, (अर्घ + आधारे क्तञ् ।) पूजा । प्रतिमा ।
इति मेदिनी । (देवादीनां पूजनं । “अर्घी चेत्
विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षनाभक्षमैः” ।

इति शिवशतके ।)

अर्घिः, स्त्री, (अर्घ + इन् ।) अभिषिक्ता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तादित्तिः ॥

(“आसीदासन्नभिर्मायप्रदीपार्चिरिवोवति” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्घिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्घ + इति ।) अभिषिक्ता ।
किरयाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्यादिकोषः ॥

अर्घं शब्दः सान्ना इदन्तश्च । (“हर्षायां हेममद्व-
न्ध्रियमिव निक्षेपैरर्चितामादधानः” । “विरम
विरम वज्रे मुख धूमानुबन्धं प्रकटयसि किमुचै-

रर्चिषां जलवाकम्” । इति रत्नावली ।)

अर्चितः, चि, (अर्घ + कर्त्तव्यि क्तः ।) पूजितः ।
इत्यमरः । (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“वैष्णव्येवं कृते तच्च गत्वा तान् परमार्चितान्” ।

“अर्चिताश्च नरैः पौरैः पायुषवा भरतवर्धन” ।

इति महाभारते ।)

अर्चिष्ठान्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्चिस् +
मत्तुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्योः । अर्चि-
शब्दात् अतिशये मतुप्रत्ययः । (चि, दीतः । तेजो-

विशिष्टः । प्रभावान् ।) (खगोलस्यातो देवर्षिभेदः ।
यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्चिष्ठास्तन्मन्त्रैश्च भारिश्च वदतां वरः ।

नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” ।)

अर्चा, चि, (अर्च + क्तञ् ।) यत्, अर्घ + यत् वा ।)

अर्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“महाप्रयुक्ताश्च महत्सुखान्,

तमर्चामारादभिवर्त्तमानम्” ।

इति रघुवंशे ।)

अर्च्यं, अर्चने । (आदि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्च्यमलम्बस्य कामः । यश्च-
आर्चयति यः स्थिरमिति हजायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्च्यं, क संक्षारे (पुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)

इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्चयति किमपि
लोकः संक्षरेतीत्यर्थः । प्रतियोगे प्राक् । अर्च्य-
यति भर्तृ परिरक्षणः । इति रामायणः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्थ

अर्थकः, पुं, (अर्थयति, अर्थ + क्तृन्) श्वेतपक्षाः । वायुः इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतपक्षः २ मन्त्रयः ३ माता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द-चन्द्रिका । अर्थरीभेदः । आनन्दनाद इति अर्थमर्थे स्थापः । तत्पर्यायः । सुप्रसूतसी २ सुप्रसूतः ३ सुप्रसूतः ४ उद्यमः ५ मन्त्रिः ६ कुठेरः ७ कठिणः ८ । अर्थ गुणाः । कटुत्वं । उद्यमः । कर्मवातामयेनरोगनाशित्वं । अर्थ-कारित्वं । सुप्रसूतकारकत्वम् । इति राजनि-र्घण्टः । सामान्यतुल्यः । इति रत्नमाता । “कर्मणा कर्मणा दत्ताः किमोद्याः पितृवर्जनाः । कटुपाकरसाश्चैव दुरसार्जकभूतानाः” । इति सुप्रसूतः ॥

अर्थकः, वि, (अर्थयति, अर्थ + क्तृन्) उपायार्ज-कर्ता । यथा । “अतएव अर्थिणेन ज्ञेयस्याश्चय-मभिधायार्जकस्याश्चयमभिहितं” । इति दाय-भागः ।

अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + क्तृन्) उपायार्जनं । सत्वहेतु-भूतो व्यापारः । यथा । अर्थनं सत्वहेतुभूतो व्यापारः अर्थनं स्वात्वापादयतीति विप्रतिषिद्ध-मिति दायभागः ।

“अर्थमिच्छापादोर्जनमिति जीमूतवाहवः” ।

“आमित्यनकथापादत्वम्” इति मन्त्रः ।

“आमित्यहेतुभूतव्यापारत्वम्” इति । श्रीकृष्णः ।

“मिद्विधनकाशीर्न वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं भविष्यति” । इति दायभागः ।

“अर्थार्जामर्गे दुःखमर्जिताग्राश्च रक्षणे” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।

“अर्थार्जनं नाशश्च मित्राभिन्नस्य चार्जनम्” ।

इति मनुः ।

अर्थुनं, स्त्री, (अर्थ + उन्नन्) दण्डः । नेत्ररोगः । इति विश्वमेदिन्यौ । तस्य कक्षायां । “एको यः प्रश्नश्चिरोपमत्तु विन्दुः सुकक्ष्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति” । इति माधवकरः ।

“नीलकृष्णश्चोर्जुनं विन्दुः प्रश्नलोहितलो-हितः” इति वाभट्टः ।

अर्थुनः, पुं, (अर्थ + उन्नन्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । माध्याह्नः २ जिह्वा ३ किरिटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीमस्तु ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ माण्डवी १३ मध्यामपादवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ समभेदः १८ गुडकेशः १९ दहमलः २० । इति जटाधरः । ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥ अनामस्यातद्व्यतिशेधः । अनाम इति भाषा । तत्पर्यायः । गदीसर्जः २ वीरतः ३ इन्द्रः ४ ककुभः ५ । इत्यमरः । शम्बरः ६ पार्थः ७ चित्रयोधीः ८ धनञ्जयः ९ वैराटपर्वः १० किरिटी ११ माण्डवी १२ शिवमल्लकः १३ सत्यसाची १४ कर्णारिः १५ करवीरकः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र-सुतः १८ वीरः १९ कृष्णसारथिः २० पृथाजः

अर्थ

२१ वायुनः २२ शम्भो २३ । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायगुणाः ।

“ककुभोर्जुनगामाण्यो गदीसर्जश्च कीर्तितः ।

इन्द्रवीरदक्षश्च वीरश्च भवतः सुतः” ।

ककुभः श्वेतवर्णो भद्रकृतकविविधकृत् ।

मेदोमेद्वज्रान् हन्ति सुतः कर्णमिश्रकृत्” ।

इति भावप्रकाशः । अर्थ गुणाः । अतमप्ररक्त-

सम्भनमूचकपक्षरोगे यथात्वं । इति राजनिर्घण्टः ।

कवयत्वं । उद्यमः । मन्त्रोद्यमः । कर्ममिश्रम-

न्त्रकारिणाश्रितं । वायुरोगप्रकोपकारित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अर्थ अर्थहारो

यथा,—

“अर्थुनस्य त्वया सिद्धं श्रीरं दद्याद्दामये” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयहः ॥

कार्तवीर्यार्जुनः । माहिषती नाम पुरी तस्य

राजधान्यासीत्, स खलु सुजवीर्येण सप्तदीपां

धरामजयत् । योगाद् बाहुसहस्रं लब्धवान् ।

“तस्य बाहुसहस्रं युध्यातः किञ्च भारतः ।

योगात् योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ।

तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपर्वता ।

सप्तमहा सनगरा उदये विधिना जिता ।

तेन सप्त द्वीपेषु सप्तयज्ञप्रतापि वै ।

प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ।

“योर्जुनेनार्जनस्तुल्यो दिवाङ्मन्त्रवाङ्मना” ।

इति महाभारते ॥ मयूरः । मातुरेकसुतः । इति

मेदिनी । श्वेतवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ।

अर्थुनध्वजः, पुं, (अर्थुनस्य ध्वजस्य ध्वजः, रघ-

केतुभूतः, सततं तन्नावस्थानात्) हनूमान् ।

इति हेमचन्द्रः ।

अर्थुनी, स्त्री, (अर्थ + उन्नन्, गौगदित्वात् ङीष्)

गवी । करतोयानदी । कुटुनी । उषा । इति

विश्वमेदिन्यौ ।

अर्थुनोपमः, पुं, (अर्थुनः स्नानमस्यातः दत्तः उपमा

यस्य सः) दत्तभेदः । श्रेण इति भाषा ।

तत्पर्यायः । महापत्रः २ प्राकट्यः ३ अनीलः ४

अर्थः ५ । इति शब्दचन्द्रिका । प्राकारः ६

खरपत्रः ७ । इति रत्नसाता ।

अर्थः, पुं, (अर्थः क्तः) प्राकट्यः । इति शब्द-

चन्द्रिका । अर्थः । इत्यागमः । वर्णः । यथा,—

“वर्णोऽक्षरं रश्मिर्गर्गः सरास्तु कथिता अर्थः ।

अक्षरानि हनो वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” ।

इति वीजवर्णोभिधानं ।

अर्थः, [स्] स्त्री, (अर्थयति, अर्थ गतौ उदके नुट्

चेत्त्वर्त्तरेणुन् तस्य च नुट्) जलं । इत्यमरः ।

अर्थवः, पुं, (अर्थसि जलानि लब्धस्मिन्, अर्थसो-

लोपश्चेति वः सलोपश्च) समुद्रः । इत्यमरः ।

“अर्थस्याभिगम्य यदोरत्नैरिवार्थवः” ।

इति रघुवंशे ।

अर्थवजः, पुं स्त्री, (अर्थवान् जायते, अर्थव + जग +

ङ, उपपदसमासः) समुद्रफेनः । इति रत्नसाता ।

(समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं श्रेयं) ।

अर्थवमन्दिरः, पुं, (अर्थवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

अर्थ

वदकः । इति हेमचन्द्रः ।

अर्थवोद्भवः, पुं, (उद्भवकस्यात्, उद् + भू + क्वा-

दाने कप्, कर्त्तव्यः उद्भवो यस्याः सः) अभिचार-

दक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (अभिचारशब्दे-

ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) (अर्थः । अर्थवः) ।

अर्थोदः, पुं, (अर्थसि ददाति, दा + क्त) सुककः ।

मेघः । इति राजनिर्घण्टः ।

अर्थोभवः, पुं, (अर्थसि भवे भवति, अर्थव + भू +

कप्, उपपदसमासः) । अर्थः । इति राज-

निर्घण्टः ।

अर्थगणः, पुं, (अर्थगण गणति, गण + क्त, पृथो-

दरादित्वात् वा ऋच्) अर्थगणः । नील-

भिण्डिका । इत्यमरटीकायां भरतः । (नीलभिण्डि-

शब्देऽस्य गुणो ज्ञातव्यः) ।

अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + क्तृन्, पक्षे इयस्यभावः) ।

सुसुप्ता । निन्दा । इत्यमरः ।

अर्थिः, स्त्री, (अर्थ + क्तृन्) पीडा । धनुरग्रभागः ।

इत्यमरः । (पीडार्थे उदाहरणं यथा,—

“पृथुं समं वचकश्चिद्रुमहौमधानां,

सुगठान्धवा कपसमीरलसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठरास्तिबिन्दुचिकासु

पेयन्मथा यवस्तेन च विप्रियन्ने” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयहः ॥

अर्थिका, स्त्री, (अर्थ + क्तृन्) अर्थिका । नाद्योक्तौ

व्येष्टा भगिनी । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

अर्थं त् क ड याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ

अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्यल्पमृत्यानीत्यादौ

प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति जौ

परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ।

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्) विषयः । याचना ।

धनं । कारणं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः ।

प्रयोजनं । इति मेदिनी । प्रकारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (धनार्थे यथा,—

“अर्थेन वक्तवान् सर्वः अर्थोद्भवति पण्डितः” ।

इति हितोपदेशे । अर्थश्च चिद्वर्गस्यान्तर्गतः ।

“कस्यार्थधर्म्मो वद पीडयामि

सिन्धोस्तटावोदव प्रवदः” इति कुमारसम्भवे ।

“तमसो लक्ष्मणं कामो राजसम्पत्तये उच्यते

सत्त्वस्य लक्ष्मणं धर्म्मः अश्वमेधां यथोत्तरं” ।

इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः ।

“वागर्थविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” ।

इति रघुवंशे । अभिधेयः । अलङ्कारशास्त्रादौ

अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + घञ्) याचना । निन्दा ।

इत्यमरः ।

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, पठ्यतित्युत्पन्नः) ।

कुवेरः । राक्षसः । इति मेदिनी ।

“अर्थार्थपतिर्वाचमार्थे वदतां वरः” ।

“स नैवधन्यार्थपतेः सुतायाम्” । इति रघुवंशे ।

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, पठ्य-

तत्पुस्तकः) । दक्षिणोक्तिका । इत्यमरः । सुदे

देया वाङ्मो देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, पुं, (अर्थस्य कृत्यवशात् कृत्यार्थस्य निन्दा-
र्थस्य वा वादः, वद् + कर्णे चच्।) कृतिः ।
प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ अ तु विविधः । गुण-
वादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ वधा,—
“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्वानुवादव्यतिरेकमिति मते” ॥
इति भट्टः ॥ तत्त्वसम्बन्धिनीमते सम्प्रविष्टः । कृत्य-
र्थवादः १ प्रत्यक्षवादः २ सिद्धार्थवादः ३ नि-
न्दार्थवादः ४ पराकाशः ५ मन्त्रः ७ ।
यथासुदृष्टानि अनुक्तत्वात् न लिखितानि ॥
विध्यसमन्वितास्तत्त्वानि । यथा । “अर्थवादश्च
विध्यसमन्वितास्तत्त्वानि” सोऽपि विविधः ।
गुणकदातुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा—
“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्वानुवादव्यतिरेकमिति मते” ॥
इति ॥ अवसर्यः । विरोधे विरोधविशेषणयोः
सामानाधिकरण्यान्मयविरोधे गुणवादः अङ्ग-
कथनरूपत्वात् । यथा “यजमानं स्मरः” इति ।
अत्र स्मरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वय-
नाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवाद-
रूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तर-
सिद्धेऽर्थे यो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽभिहितव्यः
अभिहितस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽभि-
षयस्यासम्भवेन तदभावस्य अपेक्षितमनाशक-
त्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः ।
तद्वान् तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थ-
वादः । यथा इन्द्रो वज्रहन्तित्यादि । सोऽपि
द्विविधः । कृत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,—
“सन्ध्यामुपासते ये च” इत्यादि कृत्यर्थवादः ।
“स्त्रीतेजसांसंभोगी पञ्चस्तेषु वै पुमान् ॥
विष्णुमभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ।
इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आह्वयविकटोकायां
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥
“प्रकरणाप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं” ।
इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अथार्थ-
वादधिकरणं । तत्तार्थवादश्च बहुषु श्रूयते ते
किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षस्तत्र । आसा-
यस्य प्रवक्तृत्वं तदर्थमेव तदवतारोदिति । अ-
स्यार्थः । आसायस्य वेदस्य प्रवक्तृत्वं विधेये इति
शेषः । तदर्थं वेदामिधानात् । तच्च प्रवक्तृत्वं
कार्यताज्ञानद्वारैव तद्धिना प्रवृत्तभावात् । अतः
सिद्धार्थकानां कृत्यार्थवादानां कार्यतावाच-
कपदाभावात् न कार्यताधीनकत्वं । अतो-
ऽप्रामाण्यमेव । अतस्त्वार्थवादानां प्रवक्तृ-
त्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतविशेषणत्वं वा
युक्तं अतएव सिद्धान्तस्तत्र । विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात् कृत्यार्थेन विधीनां स्युदिति । अस्यार्थः ।
अर्थवादानां कृतिपरत्वेन विधिना सह एक-
वाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च
विधेयप्रवृत्तयेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं
यत्परब्रह्मः स ब्रह्मार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे
कृत्यादौ तत्र तात्पर्यभावात् । तर्हि यत्र दुःखेन

सन्निवृत्तिरिति कृत्यार्थवादानां का गतिरित्य-
त्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समासायः । अस्यार्थः ॥
भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन
विधिना इति यावत् । समासायः वाचः कार्य-
इति शेषः । तत्र च विधिवाक्यात्कृत्वापूरकत्वेन
कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा ।
लिखित्यमात्रमुपाह्वयनीयवाक्यानां यथाह्वयनीय-
परिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे
प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूप-
परिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन ।
“यत्र दुःखेन सन्निवृत्तिं न, य प्रवृत्तमनन्तरं ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वपदासदं” ॥
इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यथा-
दिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवाक्यानां प्रवृत्तिर्न
स्यादती विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि
प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र
न स्वार्थं प्रामाण्यं । यथा “अहरहः बन्ध्यामुपा-
सीत” इत्यादौ ।
“सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संश्रितप्रताः ।
विधूतपापान्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥
इत्याद्यर्थवादानां ॥ अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुति-
रर्थवादव्यव सोऽपि वक्ष्यतादनपरः । अतोऽत्र
कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्म-
वीपिका ॥
अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्यस्य, अर्थ + मतुप् +
मस्य वः) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थवि-
शिष्टे चि ॥ (स्त्वर्थगाली । “तेनार्थवान् लोभमरा-
क्षुत्वेन” इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः ।
“करोति यः सर्वजनान्तिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” ।
इति किरातार्जुनीये । “अर्थवान् खलु मे राज-
शब्दः” । इति शाकुन्तले ॥
अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, घञीतत्पुरुषः) ।
शुश्रूषाद्यलघीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थ-
ज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥
“शुश्रूषा अवयवं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
उज्जैऽपहेऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः” ॥
अर्थव्ययञ्च, चि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति,
ज्ञा + क) । धनव्ययप्रकारवित् । (किं धनं, कथं,
कुत्र, कियत्, कस्यै वा व्ययितव्यमिति विशेषा-
भिज्ञः) । तत्पर्यायः । सुकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं,
बहुतीतपुरुषः) । चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं ।
तत्पर्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,—
“दण्डस्यतिप्रवृत्तिमिः प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं ।
तत्रैव दण्डनीतिः स्यादण्डे यौ नयानयौ” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्या-
विशेषः । यथा विष्णुपुराणं ।
“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या क्षोताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या स्यादष्टैव ताः” ॥

इति प्रायश्चित्ततन्त्रं ॥ * ॥ धर्मशास्त्रेणाथ-
शास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा ॥
“सुश्रूषेण विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं ।
परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥
अर्थशास्त्रस्य मन्वादप्रणीतराजनीत्यादिविधि-
वस्य । यदाह,—
“अनागमस्य वेदा मुक्ते बह्वन्वयप्रमाणमपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् छयिर्वीर्यवतिः ॥
इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्म-
शास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तत-
च्चार्थशास्त्रस्य विपुलवीर्येतरपरत्वेन लघुत्वः” ।
इति मलमासतन्त्रं ॥
अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं
धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः) । सिद्धवार-
कृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अर्थगमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, घञीतत्पुरुषः) ।
धनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति हलानुधः ॥
“अर्थगमो निजमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यञ्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
बहुजीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥
इति हितोपदेशे ॥
अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी वाचकः कुक्षितार्थ-
कन्) । वैतालिकः । निम्नाख्यस्य राजादेर्जागर-
यिता । इति हेमचन्द्रः ॥
अर्थी, [न्] चि, वाचकः । सहायः । सेवकः ।
विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यते-
ऽस्येति इन् ॥
अर्थी, स्त्री, (अर्थ + यत्) । शिनाजतु । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥ अर्थहिते चि ॥
अर्थी, चि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्था-
दनपेतः, धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति, यत्प्रत्ययः) ।
प्रहितः । धनवान् । न्यायः । इत्यमरभरतौ ।
वाच्यः । वाचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥
(अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः ।
“अर्थार्थमर्थपतिर्विप्रमाददे वदतां वरः” ।
इति रघुवंशे ।
“वागीशं वाम्भिरर्थभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” ।
इति कुमारसम्भवे ॥
अर्थ यातनागतिवाचनेषु । (गतौ, सकं पीडयतां अकं
आदि वरं सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना
ताडनं । अर्थेति पुत्रं पिता । “शरद्वनं नाहति
चातकोऽपि” । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अर्थे अ वधे । (सुरा-उभ-सकं-सेट्) । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अ अर्थेति अर्थेति । “रक्षासहस्राणि चतुर्द-
शाह्वित्” । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अर्थे क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्थयति ।
अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अर्थेन, स्त्री, (अर्थ + क्यट्) । वाचनं । पीडनं ।
हननं । गमनं । अर्थधातोर्भाविजट्प्रत्ययः ॥
“अजस्रेति तदेवाच वरं परवशाह्वनम्” ।
इति रामायणे ।)

अर्दि

अर्दिना, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप् ।) याचना । भिक्षा ।
 इत्यमरः । (यातना । बध् । हिंसा । गतिः ।)
 अर्दिनि, पुं, (अर्द + चानि ।) अग्निः । याचना ।
 रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अर्दितं, स्त्री, (अर्द + क्तः ।) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
 (निदानपूर्वकं प्रसन्नानिपूर्वकं) लक्षणमाह (सुश्रुतः) ॥
 “उच्चैर्वाहरतोऽर्द्यं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो जृम्भतो भारदिषमाश्च्यवनादपि ॥
 शिरोनासौष्ठविबुक्कणाटेऽक्षसन्निभः ।
 अर्द्यित्वा निवो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥
 बन्नीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 शिरश्चकति वाक्स्फुरो नेत्रादीनाश्च वैकृतम् ॥
 योवाचिवुक्कन्तात् तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
 (यक्ष्माग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाश्लिषं ।
 वायुर्द्धं त्वचि स्नापितो दो मन्वाहनुयश्च ॥)
 तमर्दितमिति प्राज्ञव्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
 तस्यासाध्यलक्षणमाह ॥
 “क्षीयस्याग्निमिवाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाविणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं वाढं चिबर्धं वेपथस्य च ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या ॥ व्याहरतः वदतः ।
 कठिनानि पूगपलादीनि । विषमाश्च्यवनासना-
 दिति पाठान्तरे । विषमाश्च्यवनासनात् ग्रीवादि-
 वैपरीत्येन श्रयनादासनाच्च । अर्द्यति पीडयति ।
 जनयेत्त इति पाठान्तरे । तत्तदनन्तरं अर्दितं
 जनयेत् । अर्दिते जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
 भवतीत्यादि । अपवर्त्तते बन्नीभवति । चकति
 कम्पते । वाक्स्फुरः वाहुरिरोधः । नेत्रादीना-
 मिवादिशब्देन भ्रूगण्डनासिकादीनां ग्रहणं ।
 वैकृतं वेदनास्फुरणवकात्वादि । योवेत्यादि यस्मिन्
 पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
 अग्निमिवाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
 प्रकर्षणं लपं व्यक्तं भावितुं शीलं यस्य । तस्य
 अर्दितं न सिध्यति त्रिवर्धं क्षतीतवर्धचयं । अथवा
 जयायां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः स्त्रावो यत्र तत् ।
 वेपथस्य कम्पनशीलस्य च । वाढमतिशयेन न
 सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
 (चरकश्चाह ।
 “अतिहृद्धः शरीराद्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
 यदा तदोपशोषाच्छक वाङ् पादश्च जातु च ।
 तस्मिन् सङ्कोचयत्तद्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
 वक्त्रो करोति नासाभुलजाटाक्षिहनुन्तथा ॥
 ततो वक्त्रं प्रजत्यास्ये भोजनं वक्त्रनासिकं ।
 स्तब्धं नेत्रं कथयतः स्तरश्च निर्यच्छते ॥
 रीजा जिह्वा समुत्क्षिप्ता कणा सञ्जति चास्यवाक् ।
 दन्ताश्चकन्ति बाधेते अवयवौ भिद्यते स्तरः ॥
 पादश्चक्ष्माक्षिजङ्घाशङ्खश्चयवगण्डश्च ।
 अर्द्धं तस्मिन् मुखार्द्धं वा केवले स्यात्तदर्दितं” ॥ * ॥
 वामटक्त्वाह ।
 “शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभावणात् ।
 उल्लासवक्त्रस्तरपुस्तरकार्मुककर्षणात् ॥
 विषमादुपधामाश्च कठिनानाश्च चर्चणात् ।
 वायुविहृद्धस्तैश्च वातैरुद्धं मास्थितः ॥

१०६ अर्दि

वक्त्रो करोति वक्त्रार्द्धमूर्द्धं हसितमर्दितं ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्स्फुरस्तब्धनेत्रता ॥
 दन्तचालः स्तरभ्रंशः अतिहासः स्तरश्च ॥
 गन्धाश्चान् स्तुतेर्मौहस्ताः सुप्तस्य जायते ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतोऽप्यादेकस्याक्षो निमीलनं ।
 जन्तोर्द्धं रजा तीव्रा शरीराद्धेऽधरेपि वा ॥
 तमाङ्गर्दितं केचिदेकायामथ चापरे” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
 “सन्तापदाहशोभाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमहत् ।
 श्रेयं शोथोऽवचिर्जायं वातक्षेपसमन्वितं ॥
 यो बन्धनाश्रितो धीरान्तं साधुं मासतं विदुः ।
 केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
 वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
 वैकृतं नयनानाश्च विषञ्चो वेदनातुरः ॥
 ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
 तमर्दितमिति प्राज्ञवर्तव्याधिविचक्षाणाः ॥
 लालास्त्रावोऽथ शोषश्च हनुग्राजे विरस्यता ।
 दन्तमृजं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥
 पीताङ्गं सङ्घर्षं हृष्टा पित्तजे मोह एव च ।
 शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्धतेऽयवार्दिते” ॥ * ॥
 “वातात्पित्तात्कफाश्च स्यात् त्रिविधं तत्समासतः ।
 लालास्त्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्यश्च ॥
 ओष्ठयोः श्वयथुः मूलस्त्रार्दिते वातजे भवेत् ।
 पीतमासं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
 गण्डे शिरसि मन्वायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
 (अथ तस्य चिकित्सा माह सुश्रुतः ॥ अर्दितातुरं
 वलवन्तमुपकरणावन्तश्च वातव्याधिविधानेनापच-
 रेद्देशेऽधिकैश्च मल्लिष्कशिरोवात्सनस्यधूपोपनाह-
 खेहनाडीस्त्रेदादिभिः । ततः सट्ठणं महापक्ष्ममूलं
 ककौल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकान्पमांसं त-
 थैवौदकान्दाश्च संहृत्य दिग्गुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
 क्ताथ पादावशिष्टमवतार्य परिस्राव्य तैलप्रस्थे-
 नोन्मिश्र्य पुनरप्रावधिश्रयेत् ततस्तेन क्षीरानु-
 गतमवतार्य शीतोभूतमभिमश्योपात्तय यः खेहः
 उत्थितस्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं वि-
 पचेदतत् क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादि-
 धूपयोग्यं ॥ तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितर्यग-
 मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं तर्पणमेव च ॥
 नाडीस्त्रेदापनाहश्च आनूपपिप्रितैर्हिताः” ॥ * ॥
 वामटश्च ॥
 “अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं ओष्ठाक्षितर्पणं ।
 सशोषे वमनं दाहरागयुक्ते शिराश्च” ॥ * ॥
 हारीतसंहितायां ।
 “अर्द्धं पलं रसेनाश्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
 सौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकजिकं ॥
 हृतेन संयुतं मध्मेनासमेकं दिने दिने ।
 निहन्ति वातरोगश्च अर्दितश्च प्रतामक” ॥ * ॥
 चक्रपाणिप्रयोगे ॥
 “रसेन नवनीतेन प्राश्य हन्त्यर्दितं जृप्तं ।
 अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषण्डरीं नरः ॥
 क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलीरसं पिबेत् ।

अर्दि

खेहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
 अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्षिक” ॥ * ॥
 भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संयहीतं तथैतत् ॥
 “खेहपानानि नस्यश्च भोक्त्वान्यनिहन्ति च ।
 उपनाहश्च शस्यन्ते खेदनं वक्तव्योऽर्दिते” ॥
 वस्तिरत्रशिरोवस्तिरेव ।
 “दशमूलीकषायेन मातुलुङ्गरसेन वा ।
 वजया पक्ष्ममूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
 पिष्टं माषण्डतं गन्ध्या नवनीतेन सोऽर्दिती ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलीरसं पिबेत् ॥
 अर्दिते पित्तजे शीतान् खेहाश्चैव विनिर्दिशेत् ।
 हृतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकं वथैव च ॥
 जिह्वाभूतानेन मूको दाहवान् योऽर्दिती भवेत् ।
 कुर्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनौ ॥
 क्षेपभागे क्षयं नीते वृंह्यैः समुपाचरेत् ।
 अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनश्च प्रशस्यते ॥
 रसेनकल्कं तिलतैलमिश्रं
 खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
 तस्यार्दितं नाशमुपैति शोथं
 रुन्दं घनानामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
 अर्दितः, त्रि, (अर्द + क्तः ।) याचितः । इत्यमरः ॥
 हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 अर्द्ध, स्त्री, (अर्ध + घञ् ।) समानांशः । समभागः ।
 इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्दः
 एमान् स्त्रीवच्च । अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्याय-
 एव विभागीकृत्य वशिष्टतस्य तुल्यवशिष्टे अर्द्ध
 स्त्रीवमेवेति केचित् । अर्द्धा रूपभेदात् भागे
 पुंसि । तथा वक्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचारात्सु भाग-
 वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां प्राटी अर्द्धः कम्बलः
 अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी । असमपरिभागव-
 त्तिखिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुग्रासः । समयविभागेऽर्द्ध-
 शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवतः ।
 इति भरतः ॥
 अर्द्धः, पुं, (अर्ध + घञ् ।) एकदेशः । तत्पर्यायः ।
 भित्तं २ शकलं २ खण्डं ४ । इत्यमरः ॥ (“पश्चा-
 र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्” ॥
 इति शाकुन्तले ।
 “सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धे त्यजति पण्डितः ।
 अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः” ॥
 इति पञ्चतन्त्रं ।
 अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्ध गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः ।)
 कावेरी नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः ।) चतुर्वि-
 धतिगुच्छश्चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ चन्द्रिगुच्छ-
 दाना इति भाषा ।
 अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) गण्डतं । बाण-
 विशेषः ।
 (“चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
 इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“इदगालाः सर्वे-
 र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 गलाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकः ।

अथ

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुष्करचौद
इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र + टाप् ।)

कल्पविद्धत् । इत्यमरः ॥ काल तेजवी इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र + चार्थे कन्, ऋस्ते
अत इत्वे टाप् ।) कर्णकोटाकता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

अर्द्धचोलकः, पुं, क्षुद्रचोलकः । इति हारावली ।
काँचली इति भाषा ।

अर्द्धजाङ्गवी, स्त्री, (अर्द्धं जाङ्गवाः ।) कावेरी नदी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धतिलकः, पुं, (अर्द्धः अस्मन्पूर्वतिलकः ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्दे-
ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अर्द्धगारीशः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या गारी पार्श्वतीक्ष्णा
तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालवर्चिरं विजसन्तिनेत्रं
प्राशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।
अर्द्धाङ्गिकेशमणिप्रं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुवज्रमुकुटं प्रथमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धगारीश्वरः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या गारी तस्या ईश्वरः ।)

उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

अर्द्धगारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अजेशः सर्वलोमेशस्तथा काकुलिदासकौ ।

अर्द्धगारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाभाद्रिखगौ” ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ * ॥

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अभिसंवत्सकादित्यरागिनीं षष्ठ्यन्दिमत् ।

चिन्तामणिरिति स्थातं वीजं सर्वसमृद्धिदं” ॥

अभीरेफः । संवत्सकः क्षकारः । आदित्यो

मकारः । र रेफः । अग्निलो यकारः । औ खरूपं ।

षष्ठ्यन्दिमः । प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-

प्राणसत्यान्सवामश्रुतिहिमसचिखण्डैर्मण्डितो म-

न्त्रराजः” ॥ इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः ।

रं५ ङं५ मं५ रं५ यं५ औं५ ऊं५ । इति

मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकालादिशैवालपीठमन्त्रं

विन्यास्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि

कण्ठपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः ।

हृदि अर्द्धगारीश्वराय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । कं

तर्जनीभ्यां साष्टा । मं मध्यमाभ्यां वषट् । मं

अनामिकाभ्यां ऊं । रं कनिकाभ्यां वौषट् । यं

करतलपट्टाभ्यां षट् । एवं हृदयादिषु । तथा च

निबन्धे । “रेफादिष्वङ्गनैः षड्भिः कुर्यादङ्गानि

षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

“नीलप्रबालवर्चिरं विजसन्तिनेत्रं

प्राशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।

अर्द्धाङ्गिकेशमणिप्रं प्रविभक्तभूषं

अथ

बालेन्दुवज्रमुकुटं प्रथमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्चन्यापनं कृत्वा

शैवालपीठयूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाङ्मनादिपञ्च-

पुष्पाङ्गनिदानपर्यन्तं विधाय आवरजपूजामार-

भेत । यथा । केशदेवप्रादिकोलेषु मध्ये दिक्षु

च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पञ्चेषु

पूर्ववत् षडभादीन् पूजयेत् । पञ्चारेषु पूर्वादितः

प्राचीं माहेश्वरीं क्षीमासीं वैष्णवीं वाराहीं

इन्द्राणीं चाशुखां महालक्ष्मीं पूजयेत् । तद्वि-

रिन्द्रादीन् वच्चादीन् संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं

कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरस्कारं कक्षजपः ।

तथा च ।

“कक्षमेकं जपेन्मन्त्रमित्यं मन्त्रो विचिन्तयन् ।

अयुतं मधुरावित्तैर्जुहुयात्तिलतक्षुणैः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धपारावतः, पुं, (अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव ।)

चित्रकण्ठकपोतः । तिलिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणवः, पुं, द्वादशयष्टिकाहारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ वारोहरि हार इति भाषा ।

अर्द्धराजः, पुं, (अर्द्धं राज्ञेः, अर्द्धं नष्टसकमित्येक-

देशी समासः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेरिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः, रात्र्यङ्गाच्चा पुंसि

इति नियमात् पुंस्त्वम् ।) रात्र्यर्द्धभागः । दुष्टप्रहर

राजि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।

इत्यमरः ॥ निसर्ग्यातः ३ अवसरान्तयः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥

रात्र्यष्टममुद्धर्तः । स तु रात्रिमध्यद्वयव्यात्मकः ।

सम्पूर्णाङ्गरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सा-

र्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्यन्तं । इति

सूरतिः ॥

(“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम्” ।

“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा” ॥

इति मनुः ।)

अर्द्धचं, पुं, स्त्री, (अर्द्धं ऋचः समासान्तः अच्-

प्रत्ययः ।) अर्द्धऋक् । ऋङ्गामकवैदिकमन्त्रार्द्ध-

भागः । इत्यमरः ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरिः, पुं, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं

च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।

गौतमीये,—

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः पदं ब्रूयाद्गौरी दीर्घसमन्वितौ ।

पद्मगोत्रायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वसुधरः परः” ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिज्ञानान्तं कर्म्म

कृत्वा पूजामख्यपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।

तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः प्रोक्ता दाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

दाभ्यामोक्षौ द्विरभ्युक्ष्य दाभ्यां मृज्याभ्युक्षं ततः ॥

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य प्रादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्घर्षादिभिः ॥

अर्द्धो

आस्यनासाक्षिकयोश्च नाभ्यरक्षां भुजौ क्रमात् ।

सूष्टेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥

एवमाचमनं कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत्” ॥

केशवादयस्तु केशव-पारायण-माधव-गोविन्द-

विष्णु-मधुसूदन-चिचिक्लम-वामन-श्रीधर-हृषी-

केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्घर्ष-वासुदेव-प्रद्युम्ना-

निबद्ध-पुरुषोत्तमाक्षोज-न्दसिंहाक्षुत-जगद्गो-

पेक्ष-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु श्रोतुं केशवाय नमः ।

इत्यादि । तथा च ।

“स चतुर्थिर्नमोऽस्मै च नामभिर्विन्ध्यसेत् सुधीः”

ततः सामान्यार्चादिमाहकान्यासान्तं कर्म्म वि-

धाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-

न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे

गायत्रीछन्दसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये

देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गु-

ष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः ।

इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

ततो ध्यानं ।

“उद्यत्प्रद्योतनप्रतपचिं तप्तहेमावदातं

पार्श्वद्वन्द्वे जलक्षिसुतया विन्ध्यध्याया च धुष्टं ।

गगारलोक्तसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,

विष्णुं वन्दे द्रकमलकौमोदकीचक्रपार्थिवं” ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धवीक्ष्यं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्ष्यम् ।) अपा-

ङ्गदर्शनं ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धशनं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्धं +

अश् + ल्युट् ।) अर्द्धाशनं । अर्द्धभोजनं । इति

शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धसफरः, पुं, (अर्द्धः सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः ।

दौडिका माह इति भाषा । तत्पर्यायः । दम्ब-

प्राणः २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहारः, पुं, (अर्द्ध-हृजौ + अच्, अर्द्धः सम्पन्नः

हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकाहारः । इत्यमरः ॥ चौ-

षष्टिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशनं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्धं +

अश् + ल्युट् ।) अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धासनं, स्त्री, (अर्द्धमासनस्य ।) केशदानं । अङ्गु-

सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदान-

कथः केशव्यङ्गकः सम्मानभेदः । यथा,—

“अर्द्धासनं गोत्रभिर्दोऽधितक्षौ” । इति रघु-

वंशे । “मम हि दिवौकसां समक्षम् अर्द्धा-

सनापवेशितस्य” । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पुं, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गण-

हस्ताः । गणचिह्नं । अतिप्रौढक्षीयेन्यङ्गुलियो-

जनं । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रबाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धादयः, पुं, (अर्द्धस्य समृद्धस्य पुण्यस्य उदयो यथा)

योगविशेषः । स च रविवारश्चतुर्थापातश्चव्या-

नक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघपौषमावास्या स्थानदा

भवति । यथा । पाञ्चान्निर्गन्ध्यामते ।

अर्थ

“अमार्कपातवर्ज्यैः कृता चेन्माद्यपौषयोः ।
अर्जोदयः स विद्येयः कोटिर्धर्मद्वयैः समः ॥
अथ सूर्यपर्वशताधिक इति कृतचिन्तामणी
पाठः । तथा ।
“दिव्ये येनः शब्दोऽयं न च राजौ कदाचन”
कृतपुराणे ।
“अर्जोदये तु संपाते सर्वे गङ्गासमं जलं ।
मुद्रात्मनो द्विजाः सर्वे भवेयुर्गङ्गासन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् कियते दानं तद्दानं सेमुत्तमम्” ॥
शिवविष्णुशङ्करप्रणयकाजोऽपि । बृहन्नरदीयं ।
“अर्जोदये च पूष्यार्के वृत्तार्के गोहिणीवृधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अर्जोदकं, स्त्री, (अर्जोदयोः अर्जोद, तत्र काशते,
काश् + ड ।) उत्तमस्त्रीयां अर्जोदपर्वन्तं चेत-
नाकारपरिधेयवत् । तत्पूर्यायः । अर्जोदकं २ ।
इत्यमरः ॥
अर्पणं, स्त्री, (अ + णिच् + क्यट् ।) प्रापणं । सम-
पणं । यथा,—
“यत्करोषि यदग्रासि यन्नुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदपणं” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्यायः । (स्थापनं ।
न्यासः ।

“कैलासगौरं दृष्ट्वा महाबलः

पारार्पणायुद्युतपुतपुष्टम्” ।

इति रघुवंशे । सत्वत्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य ब्राह्मण्यैः परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ॥

अर्पितः, पुं, (अ + णिच् + इत् + इत् ।) हृदयं । इत्युया-
दिकोषः ॥ (अयमांसः ।)

अर्च्यः, हिंस । (भादि-परं-सकं-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्च्यति । इति दुर्गादासः ॥

अर्चुदः, पुं, स्त्री, (अर्च + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इय + ड ।) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
मासकीलः । मासपुरुषः । आव् इति भाषा ।
इति लिङ्गादिसंज्ञे अमरः । मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणम् ॥

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः

संमूर्च्छिता मांसमहकं प्रदृश्य ।

दृष्टं स्थिरं मन्दबलं महान्त-

मनस्यमूर्धं चिरद्विपाकं ॥

कुर्वन्ति मांसोऽप्यमत्यमाधं

तमर्चुदं प्राक्कविदो वदन्ति” ।

महान्तं यथापेक्षया चिरेण दृढिद्विपाकश्च यस्य
तत् चिरद्विपाकः । अपाकमिति ग्रन्थः सका-
द्वादस्य भवेत्तथापकः । अथगाधं दृष्टानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपूर्वकार्याणि विशिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन कफेन वापि

रक्तेन मासेन च भेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थैः समानानि सदा भवन्ति” ॥

ग्रन्थैः समानानि वातिकपैतिककैषिकभेदोद्गाना-
ग्रन्थीनां लक्षणैर्वातिकपैतिककैषिकभेदोद्गाना-

अर्थ

मर्चुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्चुदमाह ।

“दोषप्रदुष्टे बधिरं शिराश्च

सङ्गोच संपीड्य ततस्त्वपाकं ।

सखावमुद्राति मासपिण्डं

मांसाङ्गुरैराहतमास्य दृढिं ॥

सवत्यन्तं बधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्गुणगतात्मकम् ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्

पायुर्भवेदमूर्धपीडितम्” ॥

दोषोऽत्र पित्तं बधिरं शिराश्च सङ्गोच संपीड्य
संहतोक्त्य मासाहजाः सर्वेऽर्चुदेषु दृष्ट्यात् रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदुष्टः । एवं मांसाङ्गुदे विशेषतो
मासदुष्टोऽप्युच्यते । ततो मासपिण्डमुद्राति
उद्गतं करोति । अपाकं ईषत्याकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्याकं एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
सुश्रुतेनाहताः । तैः पीडितत्वात् । अर्चुदपीडितः
रक्ताङ्गुदपीडितः ॥*॥ मांसाङ्गुदस्य संप्राप्तिमाह
“मुष्टिप्रहागादिभिरर्दितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं-
मपाकमशोपममप्रचाल्यं” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनागहितं
ईषदुवेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्याकं
वा । अशोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाङ्गुदयो रक्तमांसयो-
र्हेतुत्वेनाहताः तथापि रक्तजे पित्तं मासजे वायु
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।

“प्रदुष्टमासस्य गरस्य गाढ

मेतद्भवेन्मासपरायणस्य ।

मासाश्रयाभ्यासेन यः प्रदुष्टमासस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।

“मांसाङ्गुदं त्वेदसाध्यमाह-
साध्यव्यपोमानि विवर्जयेत् ।

संप्रप्तं मर्मेसु यच्च जातं

स्रोतःसु वा यच्च भवेदसाध्यं” ॥

साध्यव्यपोमांसादिष्वपि । इमानि वक्ष्यमागानि
संप्रप्ततादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते

शोथं तदध्यर्चुदमर्चुदकैः ॥

यद्भुज्जातं यमपत् क्रमादा

द्विरर्चुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

अर्चुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।

“न पाकमायाति कफाधिकात्वा-
न्भेदोवज्ज्वाला विज्ञेयतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् यमनाच्च तेषां

सर्वार्चुदान्येव निमग्नतस्तु” ।

यथयात् यथिरूपत्वात् । नन्वपथां कफभेद-
सोराधिक्षेपेऽपि पाको वृश्यते तथाच कथं न पाक
इत्याह निमग्नत्वात् समावात् ॥*॥
अर्चुदान्यस्य चिकित्सा ।

अर्थ

“यज्जायतेऽन्यत् न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वाकृतिदोषदुष्टः ।

अतश्चिकित्सेद्विषयमर्चुदानि

विधानविदग्रन्थमधिकल्पितेन ॥

हरिद्रा-लोध्र-पुष्प-यक्ष्म-मनाशिला ।

मधुप्रमादो जेषोऽयं सेदोऽर्चुददृष्टः परः ॥१॥

मूलकस्य क्षतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो जेषः सिद्धोऽर्चुदापहः ॥२॥

वटदुग्धकुष्ठरोमकलितं बज्रं वटस्य पत्रेण । अध-

स्थिसप्तरात्रात् महादण्डपशान्तिमर्चुदं गच्छेत् ॥३॥

शियुमूलकयोर्वर्जितं रक्तोष्णं सरसां यवं ।

तक्रोणाश्चरिषु पिष्ट्वा लिम्बेदमर्चुदप्रान्तये ॥ ४ ॥

रक्तोष्णं सर्षपं । सरसां तुलसीं । यवं रज्ज्वयं ।

अश्वरिषु कर्गवीरं । इत्यर्चुदाधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥

अर्चुदः, पुं, (अर्च + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्भः, पुं, (अ + भ ।) बालकः । इति जेमचन्द्रः ॥
(प्रभाहीनः । मलिनः । शिथिलः । कृच्छ्रः । शिशिरः ।
प्राक्कस्यादिकं ॥)

अर्भकः, पुं, (अर्भ यव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
मरः ॥

(“अभृच्च नमः प्रणिपातश्चित्तया

पितुर्भुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ।

इति ऋग्वंशे ।) मूलः । कृच्छ्रः । इति मेदिनी ॥

सन्धः । सदृशः । इत्यादिकोषः ॥

अर्मः, स्त्री, पुं, (अ + मन् ।) चक्षुर्भोगविशेषः ।

इति लिङ्गादिसंज्ञे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।

प्रस्तार्यमे १ युक्तामे २ रक्तामे ३ मांसांमे ४

आखमे ५ । एषा लक्षणानि तत्तत्प्रश्ने द्रष्ट-

व्यानि । वेद्यके नान्तस्त्रीवलिङ्गोऽयं शब्दः ॥

अर्मणः, पुं, (अ + बाहुलकात् मन् ।) श्रोणपरि-
माणं । इति वेद्यकपरिभाषा ॥

अर्यः, पुं, (अ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥

अर्ये चि । इति तट्टीकाया भरतः ॥ (त्रि, उत्कृष्टः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्थमा, [न] पुं, (अर्थं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थमर्थं मेभोरन्धकारस्तटीमिव” ।

इति भाषाः ।

“सूर्योऽर्थसा भगवन्मृता पूषार्कः सविता रविः ।

गभस्तिमानज कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ॥

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दिव्या

जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः स्वात आ-

दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दिव्या दक्षकन्यया ।

तत्र प्रकश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव च ॥

अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारतः ॥

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुणश्च यवश्च ।

अंशोभगजावितेना आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥

अर्कदृष्टः । इत्यमरः ॥ पिण्डदेवविशेषः । इति

मेदिनी ॥

अर्थ

अर्था, स्त्री, (अ + यत् + टाप् ।) वैद्यकीजातिः ।
 इत्यमरः ।
 अर्था, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + डीप् ।) वैद्यकी-
 जातिः । इत्यमरः ।
 अर्थी, स्त्री, (अर्थ + डीप् ।) वैद्यकी । इत्यमरः ।
 वैद्यकीजातिः । इति दुर्गादासः ।
 अर्थं वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) । (आदि-पर-
 सक्त-सेट्) अर्थति । इति दुर्गादासः । अन्तः-
 स्थावकारान्तेऽयम् ।
 अर्थती, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + वनिप् + डीप् ।)
 घोटकी । इति हजामुधः । कुट्टनी । इति
 चिकायदेशः ।
 अर्था, [न्] ष, (अ + वनिप् ।) घोटकः । इत्य-
 मरः । इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ।
 कुत्सिते च । इत्यमरः ।
 अर्थाक्, थ, (अवरे काले देशे वा अस्ति, अन्ध +
 क्तिन्, एभोदरादित्वात् अर्थादिभ्यः ।) पूर्व-
 कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्य-
 मरः । निकटं । इति भरतः । अर्थाच् इति
 केचित् ।
 अर्थाचीनः, चि, (अर्थाभावः, खः ।) पश्चाज्जातः ।
 विपर्यस्तः । इति धरणिः । (इदानीन्तनः । अधो-
 भागस्थितः । अवरेदेशगतः ।
 (‘यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्थाचीनमन्तरीक्षात्’ ।
 इति शतपथब्राह्मणे) ।
 अर्थः, स्त्री, (अ + अच् ।) अर्थरोगः । इति
 शब्दरत्नावली । (बलिकाकारः गुच्छारोगभेदः) ।
 अर्थः, [स्] स्त्री, (अ + असृग्, सृट् ।) सनाम-
 ख्यातप्रायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमकं २ । इत्य-
 मरः । दुर्गम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गरः ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः । अनामकं ६ । इति शब्द-
 रत्नावली । यथा । अथार्थोऽधिकारः । तन्नाशसः
 सन्निकृष्टनिदानमाह ।
 ‘पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितान् सृज्यानि च ।
 अर्थासि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलिचये’ ॥
 केचिद्भिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
 त्वाह । शोणितविति । सृज्यानि शरीरेण सृज्य-
 जातानि । सृज्याच्चाह । षट्प्रकाराणीति । गुद-
 वलिचये साङ्गचतुरङ्गान् गुदस्य मानं तस्यावयव-
 भुतास्तिष्ठो वलयः प्रकृष्टवर्तमाना उपर्युपरि
 सन्ति । तासां नाम प्रवाहिनी विसर्जनी संव-
 रणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्व-
 मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । साङ्गैकाङ्गुलमाना
 द्वितीया । ततोऽथ च तावती । उक्तम् ।
 ‘अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिच्छते ।
 गुदौष्ठदक्षुर्लं कैकं प्रथमान् वलिं विदुः ॥
 साङ्गैकाङ्गुलमानेन पृथगर्थं प्रकीर्तिताः’ ॥ * ॥
 अथ वाताशंसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
 ‘कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
 प्रमिताक्षराण्यनं तीक्ष्णं मध्यं मैथुनसंवेगं ॥
 लघुनं देहकाशौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
 शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वाताशंसो मतः’ ॥

अर्थ

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मध्यविशेषणं ।
 वैद्यदिष्टदुग्धस्य वातसमकत्वात् । आतप-
 कृष्णवीर्योऽप्युद्धतरीक्षावातप्रकोपे हेतुः वाता-
 शंसा । नव्यशंसि सर्वाणि त्रिदोषजाणि । यत-
 आह ।
 ‘यथात्मा मादतः पित्तं कफो गुदवलिचये ।
 सर्वं एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्रवः’ ॥ इति ।
 तथा सति कथं वाताशंसामिति उच्यते । तत्त-
 दाधिकाद्यप्येदेशभेद इति न दोषः । अतएव
 अग्रे वक्ष्यते । पित्तोत्पन्नानामिति तथाच चरकः ।
 ‘अर्थासि नाम आयन्ते वातशंसितैस्त्रिभिः ।
 दोषैर्दोषविशेषात् विशेषः कथ्यतेऽशंसा’ ॥
 इति * ॥ अथ पित्ताशंसो विप्रकृष्टनिदान-
 माह ।
 ‘कटुक्षारवर्णानि व्यायामाघातप्रभवाः ।
 देशकालावशिष्टरौ क्षोभमयमसृग्धनं
 विदाहं तोक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्वं पानभोजनं ।
 पित्तोत्पन्नानां विषये प्रकोपे हेतुर्गर्भसा’ ॥
 उष्णव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-
 स्याये वक्ष्यमाणत्वात् । अघातप्रभवा अग्न्या-
 तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-
 सिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अशिष्टरौ देशो मरुः ।
 असृग्धनं परसम्पत्तिदोषः । पानभोजनं पीयत इति
 पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥
 अथ कफाशंसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
 ‘मधुरस्निग्धशीतानि लवणास्त्रगुणानि च ।
 अव्यायामदिवास्त्रप्रश्रव्यासनसुखे रतिः ॥
 प्रागवातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणाशंसा’ ॥
 अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषाशंसो
 विप्रकृष्टं निदानमाह ।
 ‘सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सृज्जैर्लक्ष्यं समं’ ।
 जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
 अर्थासि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
 कफाशंसो हेतुः । त्रिदोषाशंसां लक्षणञ्च सृज्जैः
 सृज्याशंसिभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
 विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्वं एव व्याधयस्त्रिदोषजाः
 उक्तम् ।
 ‘द्रव्यभेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
 एकान्तं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्’ ॥
 इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणादङ्गो वायुः श्रे-
 ष्ठाच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-
 यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
 वर्द्धयते । श्लेष्मा च श्रेष्ठान्नाद्युं द्रवत्वात् पित्तं
 वर्द्धयते इति । उच्यते । यच्च स्वस्वकारणान्नयो
 दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषज्यपदेश इति न
 दोषः * ॥ अथाशंसां पूर्वकथनाह ।
 ‘विद्यन्तेऽस्य रौर्वस्यं कुक्षोराटोप एव च ।
 कार्यमुद्धरवाङ्मयं सन्निधादोऽर्द्धवृत्तता ॥
 प्रश्वीदोषपावण्योः प्रशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वकथयि विहिंसाशंसामभिद्वये’ ॥
 रौर्वस्यमावस्थं । आटोपः गुडगुडाशब्दः । अभि-

अर्थ

द्वये उत्पत्तये * ॥ अथाशंसां संप्राप्तिपूर्वकं
 सामान्यं लक्ष्यमाह ।
 ‘दोषास्त्रिदोषासि संदृश्य विविधाकृतीन् ।
 मांसाङ्गरानपानादौ कुर्वन्त्यर्थासि तान् अगुः’ ॥
 त्रिदोषासपदेन त्रिदोषासि तं रक्तमपि यद्यते ।
 चिकित्सायां रक्तस्वावशेषपदेष्टात् । अपानं गुदं ।
 आदिशब्दाद्वासावेचनार्थमपेक्षादिभ्यो कुर्वन्ति * ॥
 अथ वाताशंसलक्ष्यमाह ।
 ‘गुदाङ्गरा वक्रनिः । शुष्काश्चिमिचिमाश्विनाः ।
 स्नानाः श्यावावर्णाः स्तब्धा विशदाः परवाः खराः ॥
 भिद्योविसदृशा वक्तास्त्रीक्ष्णा विस्फटितारणाः ।
 विम्बिकर्कशुखूर्कापासीफलसन्निभाः ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
 शिरःपार्श्वसक्तकुर्वन्तुष्णाश्चिकित्सायाः ॥
 लवधूङ्गारविस्फुटद्वयद्वयारोचकप्रदाः ।
 कासश्वासापिर्वैषम्यकार्यनादभ्यभावहाः ॥
 तैरासौ ग्रथितं स्तोके सशब्दं सप्रवाहिकं ।
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विड्वडमुपप्रेष्यते ॥
 कृष्णलङ्घनविमूषनेचवर्णाश्च जायते ।
 गुच्छशीलेदराष्टीलासम्भवस्तत एव च’ ॥
 वक्रनिः । वातोत्पन्नाः । गुदाङ्गराः अर्थासि ।
 चिमिचिमाश्विनाः चिमिचिमा व्याधिविशेषः
 चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावावर्णाः
 श्यावा धूमवर्णाः । अरवा ईषदक्ताः । स्तब्धाः
 कठिनाः । विशदाः अपिच्छिन्नाः । परवाः गो-
 जिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटकफल-
 वत् सूक्ष्मनेककण्टकाश्रिताः । विम्बादिफल-
 सन्निभाः आकृत्याः । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं
 केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धीयं ।
 ‘कदम्बपुष्पाभाः शूला अनेकसूक्ष्माशिराः ।
 सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिडकाश्रिताः’ ॥
 तैरासौ इति अर्थाभिः पीडितः । तैरासौ विडुप-
 वेष्टत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मतार्थत्वात् ।
 ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविडुवर्त्तिरूपं । पिच्छा
 पिच्छलो द्रवभागः । बडं सङ्घतं । विषण्णो
 नपुंसकोऽप्यस्ति । उपप्रेष्यते त्यज्यते । अतएव
 वाताशंस एव गुच्छादीनां सम्भवः । अष्टीला
 नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावदातव्याधिविशेषः
 * ॥ अथ पित्ताशंसलक्ष्यमाह ।
 ‘पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
 तन्वस्त्राविणो विस्फुटनयो मृद्वः स्रग्धाः ॥
 शुष्काजिह्वावृत्तगुणजो कोवक्त्रसन्निभाः ।
 दाहपाकव्यरखेदद्वयामूर्च्छातिप्रदाः ॥
 सोष्णाणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्णसः ।
 यवमध्या हरितीतहारिद्रव्यद्वयद्वयः’ ॥
 पित्तोत्तराः पित्तोत्पन्नाः । तनु अधनं । स्रग्धाः
 लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्या । पाको गुदस्य ।
 सोष्णाणः उष्णस्पर्शाः । हरिद्राकवर्णः । पीतं
 हरितालवर्णं । हारिद्रं हरिद्रावर्णं । आदि-
 शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचि-
 द्भिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-
 शंसलक्ष्यमाह ।

अर्थ

“रक्तोष्णया गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुह्याविद्मन्सन्निभाः ॥
 तेऽन्तर्धं दुष्टमुष्णं गाढविट्कम्पीडिताः ।
 खण्डितं सङ्घातं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
 मेकामः पीयते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवेः ।
 हीनवर्णकोत्साहो हृतीजाः कलुषेन्द्रियः ॥
 विट् श्वावंकठिनं क्लृप्तमधोवायुर्न वर्तते ।
 तनु चास्यवर्णं मेनिज्जालागर्शसां ॥
 कक्ष्यगुदमूलं रौर्ध्वं यदि बाधिकां ।
 तन्नातुवन्तो वातस्य हेतुर्देहि च क्लृप्तं ॥
 शिथिलं ज्वेतपीतं विट् शिथिलं गुरु शीतकं ।
 गद्यर्शसां घनसाहस्यं तन्मुमत् पायु पिच्छिलं ॥
 गुदं सपिच्छं क्षिप्तं गुरु खिद्यं कारकं ।
 श्लेष्मानुबन्धो विषेयस्तत्र रक्तागर्शसां दुधैः” ॥
 गदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
 पित्तागर्शजलक्षयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
 हादिसदृशाः । दुःखै रोगैः । तत्कपाहव्याम्-
 शीतप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः आकुलसर्वेन्द्रियः
 ॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षणमाह ॥
 तत्र रक्तागर्शसि । अगुबन्धः उत्पन्नं । क्लृप्तं
 क्लृप्त्यतीति क्लृप्तं क्लृप्तं प्रथं । पित्तोष्णस्य तु
 लक्षणं ।
 “रक्तोष्णया गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः” ।
 इत्यादिनेवेति । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
 ॥ ० ॥ कक्षोष्णस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छ-
 लादं । क्षिप्तमार्द्रचर्माम्बुगुणितमिव ॥ ० ॥ अथ
 श्लेष्मागर्शजलक्षयमाह ।
 “श्लेष्मोष्णया मृदुमूला घना मन्दरजः सिताः ।
 उत्पन्नोपचिताः खिग्वाः स्तब्धस्तगुरुस्थिराः ॥
 पिच्छलाक्षिप्तमिताः क्लृप्ताः कक्ष्याद्याः स्पर्शनप्रियाः
 करीरपनसास्त्राभास्तथा गोक्षमसन्निभाः ॥
 वज्रयानाहिमः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥
 मेहक्षक्षिरोजापिशिरश्चरकारिणः ।
 ज्ञेयाधिमाद्वच्छिदिरामप्रायविकारदाः ॥
 वसाभसकक्षप्राणपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुखिग्मलगादयः” ॥
 उत्पन्नाः उत्पन्नाः । उपचिताः स्थिताः । खिग्वाः
 सक्नेहाः । शिरा निखलाः । पिच्छलाः कपा-
 रज्जत्वात् । क्षिप्ताः आर्द्रवस्त्रगुणितता इव ।
 क्लृप्ता मणिवन्मृदुताः । करीरो वंशाङ्गुरः ।
 पनसास्थिगोस्तनाः तदाकृतयः । वज्रयानाहिमः
 वज्रयानाहकारिणः । पायुवस्तिनाभिविकर्षणवत्
 पोडाकारिणः । क्लृप्तं मूत्रक्षयं । शिरोजाद्यं
 शिरसो भारान्नातत्वमिव । ज्ञेयं स्त्रीध्वनिश्च ।
 अत्र कर्द्दिशब्दः सान्त आर्धत्वात् । आमप्राय-
 विकारदाः आमवज्जला व्याधयोऽतीसारग्रहण्या-
 दयः तान् ददाति ॥ ० ॥ अथ दन्द्वागर्शजलक्ष-
 माह ।
 “हेतुलक्षसंसर्गादिद्यात् दन्द्वागर्शजानि च” ॥ ० ॥
 अत्र त्रिदोषार्शसः सङ्घातार्शसं लक्षणमाह ।
 “सर्वैः सर्वात्मकान्याङ्गैः सङ्घातानि च” ।

अर्थ

सर्वैर्लक्ष्यैर्वान्तमिषकोषार्शजलक्ष्यैः प्रागुक्तैः । स-
 र्वात्मकानि सामिप्यातिकागर्शस्याङ्गः । तथा
 तदेव लक्ष्यैः सङ्घातानि चार्शस्याङ्गः ॥ ० ॥ तन्वा-
 न्तरे सङ्घातार्शजलक्ष्यं पृथगाह ।
 “अर्शांसि सङ्घातानि दास्यन्ति भवन्ति हि ।
 दुर्दर्शनानि पायुर्गुणं प्रसङ्गयन्त्यानि च ॥
 अन्तर्मुखानि तैराणः क्षीणः क्षीणस्तरो भवेत् ।
 क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्ततविग्रहः ॥
 अल्पप्रजः क्रोधश्रोतः सन्ततान्मसनाम्बितः ।
 शिरोदहर्गर्गनासासु रोगी हृक्षेपसेकवान्” ॥ ० ॥
 अथ मुखसाध्यागर्शजलक्ष्यमाह ।
 “वाह्यायान् वलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि मुखसाध्यानि चिरोत्पतितानि च” ॥
 वाह्यायां वलौ संवरणं । न चिरोत्पतितानि
 अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि
 मिलितानि मुखसाध्याल्लक्षणानि ॥ ० ॥ अथ
 कृत्साध्यागर्शजलक्ष्यमाह ।
 “दन्द्वागर्शजलक्ष्यायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
 कृत्साध्यानि तान्याङ्गः परिसंवत्सराणि च” ॥
 द्वितीयायां वलौ विसर्जनां । परिसंवत्सराणि
 परिगतः संवत्सरो येन तानि । अतिक्रान्त-
 संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कृत्-
 साध्याल्लक्षणानि ॥ ० ॥ अथासाध्यागर्शजलक्ष्यमाह ।
 “सङ्घातानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संघट्टं तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
 अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिनीं । एतान्यपि प्रत्येक-
 मसाध्याल्लक्षणानि ।
 “श्लेष्मादायुक्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्धथा” ॥
 यद्यायुषः श्लेष्मो वर्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
 दास्ते यथा । वद्यवचनकारी धनवानुदारी जिते-
 न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
 वैद्यः । २ । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
 नवं रसवीर्यादियुक्तसौधर्धं । ४ । एषां समन्वये
 संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः प्रवृत्तस्य । तानि अ-
 र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्सायाः । अतोऽन्यथा प्रत्या-
 ख्येयानि न चिकित्स्यानीत्यर्थः ॥ ० ॥ अथागर्श-
 जलक्ष्यमाह ।
 “हृत्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे लक्षणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलश्च यस्यासाध्यागर्शसो हि सः ॥
 असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः
 अर्शोऽरोगयुक्तः । एतन्मिलितमखिललक्षणं ।
 “हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्च हृत्पार्श्वशूलं रगुत्तरः ।
 हृत्पार्श्वशूलं गुदाम्यपाकश्च निहन्त्युदजातुरं ॥
 गुदस्य यदास्यमोहदृष्टस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
 शूलानि सप्तमं व्यसं चारिणलक्षणं ॥
 “हृत्पार्श्वशूलं गुदाम्यपाकश्च निहन्त्युदजातुरं ।
 शोथानि सारसंशुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि” ॥ ० ॥
 अथ मेढ्रादिजागर्शजलक्ष्यमाह ।
 “मेढ्रादिक्षिपि वक्ष्यन्ते यथासं नाभिजानि च ।
 गद्यपदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदूनि च” ॥
 यथासं यथास्त्रीयलक्षणं । न चाजोक्तादिना-

अर्थ

पूर्वकूपसंप्राप्तिलक्षणयुक्तं । तत्र तत्तार्शःपरं तु
 मांसाङ्गुरसाम्यात् । गद्यपदः किञ्चुकः ॥ ० ॥
 अत्र मांसाङ्गुरसाम्यादधिकारे चर्मकीलस्य
 संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 “यानो मृहीत्वा श्लेष्माद्यं करोत्यर्शश्चो वंहिः ।
 कीलोपमं स्थिरस्वरश्मकीलस्य तद्विदुः” ॥
 चर्मा इति लोके । खरं कर्कोशं ॥ ० ॥ तस्यैव
 वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
 “वातेन तोदपादस्थं पित्तादक्षितरक्तता ।
 श्लेष्मया खिग्मता तस्य ग्रथितत्वं सर्वथा” ॥
 सर्वथा शरीरसमानवर्णता ॥ ० ॥ अथ सामा-
 न्यतः अर्शसंक्षिप्ता ।
 “यद्येवारातुलोभ्याय यदभिवल्लङ्घये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तस्यैव निवृत्तमर्शसैः” ॥
 अर्शसैः अर्शोऽरोगयुक्तैः ।
 “शालिग्रहिकगोधूमयवाग्राणि हृतैः सह ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
 कन्दैर्वासांभुमूलैश्च रसेर्मांसरसेन वा ।
 जीवन्मुपोदिकाशकैस्तदुत्पीडयित्वा क्वातुके” ॥ १ ॥
 कन्दोऽत्र मृगः । अत्र मूलं मूलकं ।
 “अन्यैश्च लृष्टविभूजमसह्यैर्वर्जितदीपनैः ।
 अर्शांसि भिन्नवर्चसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
 सततं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनं ।
 न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तकसमाहताः ॥
 तक्राध्यासोऽर्शसैः काय्यो बलवर्णाभिहृजये ।
 खोतःसु तक्रमुद्ग्रेषु सम्यक् चलति यस्तः ॥
 तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तयेत् ॥
 मृत्क्षिप्तं शौर्यं कन्दं पक्षाधौ पुटपाकवत् ।
 अद्यात् सतैलजवणं दुर्गमविनिवृत्तये ॥ २ ॥
 चिरिविन्वाप्तिसिन्धुत्यगरेन्द्र्यवारुणू ।
 तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यङ्ग सङ्घ” ॥
 चिरिविषः करङ्गः तस्य पलम्याच मज्जा ग्राह्या ।
 अरलुः श्योनकः । करङ्गादिचूर्णं ॥ ३ ॥
 “लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
 अर्शोऽरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तच्चिकित्सकः ॥ ४ ॥
 पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
 सुगुदुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजां हरेत् ॥ ५ ॥
 हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
 एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः” ॥
 जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ ६ ॥
 “असितानां तिजानान्तु यत्नं शीतजलेन तु ।
 खादतोऽर्शांसि शान्तिं दृढा दन्ता भवन्ति हि” ॥ ७ ॥
 शस्त्रैर्व्याधं जलौकोभिः प्रोक्ष्य कठिनागर्शसः ।
 शोथसं सक्षितं दृढा हरेत् प्राङ्गः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 कासीसं सैन्धवं कृष्णा मुखी कुष्ठश्च नाङ्गुली ।
 शिवाभिदन्ममारश्च दन्तीजन्तुप्लविचकं ॥
 तालकं कुण्टी खर्बन्दीरी चैतैः पथेद्विषक् ।
 तैलं कुष्ठार्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणं ॥
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
 क्षारकर्मकरं क्षेतत्र च सङ्घयेदलि” ॥
 कासीसं कौसीस इति लोके । नाङ्गुली करहारी

इति लोके । शिवाभिन् पाषाणमेदः । अन्धमारः
कनैल इति लोके । खर्गोक्षीरी चोके इति लोके ।
वृहत्काशीसायं तैल ॥ ८ ॥

“सुगुठीकाग्रामरिचमागदलतगेलं
चूर्णोक्षितं कमविवर्जितमूर्द्धमन्धात् ।
खादेहिदं समसितं गुदजाभिमान्यं
गुल्माद्विचक्षणकण्ठहृदामयेव” ॥

तद्यथा । एलाज सूक्ष्मा यास्या । यत आह मदन-
पातः ।

“एला सूक्ष्मा कफश्लेष्मासाशोमूत्रक्षयहृत्” ।
इत्यादि । तस्या बीजभागः १ तजभागः २ दणं
पत्रं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाह्वयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरं । यत
आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ।
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ सुगुठीभागः ७ चिनिभागः ८ । सम-
शर्करचूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं वृद्धवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।
पिपल्याः कुडवाजं च चयायाः प्रमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पत्रं पलाशं केशरस्य च ।
दिपलं पिपलीमूलमर्द्धकं पत्रकात् ॥
सूक्ष्मलाकर्ममेकान् कर्षणं त्वष्ट्यालयोः ।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अङ्गप्रमाणागुटिका प्रायदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वं भक्ष्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं ॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षारतोयं पिबेदनु ।
हृन्वादर्शांसि सर्वाणि संहजान्यस्तजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानात्यये मूत्रक्षयौ उरोरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
हृन्मिहद्रोगिणाश्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥
कृद्यतीसाररोगाणां कामकाहिकिणां तथा ।
सुगुठीस्थानेऽभया देया हृदग्रहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा गुडमाणावतुर्गुणां ।
अक्षपित्ताभिमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ क्षेपणमेव पत्रं ।
पलद्वयं त्वनिजजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥

पलाशधान्यास्तरसास्यशस्ता

मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानं ।

इक्षो रसक्षारहिमांस् पित्ते

उष्णाम्बुयुषौ कफजे विदध्यात् ॥

गुडूषमात्रमादेयं मृदौ कूरे च पञ्च वा ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा” ॥

इति प्रायदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिपलं वषां हिक्कु पाठाक्षारौ निशादयं ।

चयतिक्ता कलिङ्गानि शताङ्गा लवणानि च ॥

यन्निविक्तामोदा च गण्डोऽष्टाविंशतिर्भतः ।

यतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

चूर्णं विङ्गणपदकं पिबेदुष्णं वारिणा ।

एरयतेलयुक्तं वा जिह्वाचूर्णमिदं नरः ॥

हृन्वादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
चूर्णं पार्श्वशूलश्च वातगुल्मं तथोदरं ॥
हिक्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामनं ।
आमवातमुदावर्तमन्वहृदि गुदकिमीन् ॥
अथै च यक्ष्मीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणामु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपहृष्टानां भूतोपहतचेतसां ।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्वि मेधनं ॥
त्रिपलं त्रिपलात्रिकटुचिसुगन्धीनि ।
क्षारौ क्षर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
यन्निः पिपलीमूलं । विङ्गणपदकं कर्षं । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशूरख-

भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।

सर्वसमो गुडभागः ।

सेवोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥

ज्वलनं ज्वलयति जाठर-

मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।

निःशेषयति क्षीपद-

मर्शांसि विनाशयत्यायु” ॥

तद्यथा । मरिचभागः १ सुगुठीभागः २ चिता-
भागः ४ शूरखभागः ८ गुडभागः १५ । लघु-
शूरखमोदकः ॥ १३ ॥

“बोडशशूरखतोऽंशं वज्रेण्यौ महौषधस्याथ ।
अङ्गेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिपला कणा समूला तालीशारस्करजमिष्टानां ।
भागा महौषधसमा दहनांशतालमूली च ॥

भागः शूरखतुल्यो दातव्यो वृद्धदाग्ण्यापि ।

भङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥

द्विगुणेन गडेन यतः सेवोऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।

गुरुवृद्धभोज्यनिरतैरितरेषूपपन्नं कुर्यात् ॥

भस्मकमनेन जगितं पूर्वमगस्त्यस्य योगशनेन ।

भीमस्य मास्तेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥

अभिबलमात्रहेतुर्न केवलं शूरखो महावीर्यः ।

हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाप्यशंसामेषः ॥

अथयुष्मीपदगदहृदग्रहणीश्च कफानिहोद्भूतां ।

नाशयति वलीपलितं मेधां कुशले जरां हरते ॥

हिक्कां कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।

जीह्वानश्च तथोयं हृन्वादायु रसायनं ऐसां” ॥

यथा भागो यथा । शूरखभागः १६ चिताभागः ८

सोठिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वज्रेण

अवरा । पीपर पिपरामूल । तालीशं तालीश-

पत्रं । अस्करं मल्लतकं । तदसक्त्ये रक्तचन्दनं ।

विङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूवली तस्याः

भागः ८ विङ्गाराभागः १६ तजभागः २ एलाहृ-

क्षोटीबीजभागः २ गुडभागः ४ । ७२ । वृहत्कू-

रखो मोदकः ॥ १४ ॥

“त्रिपलं जेवली दन्ती अर्द्धा चित्रकं शटी ।

गवाक्षीमुस्तविन्ध्याविङ्गानि हरीतकी ॥

यलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावहस्करात् ।

वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरखस्य तु मोडश ॥

ज्वरप्रोक्षये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितं ।

पूतं तु तं रसं भूयः कायेभ्यः त्रिगुणं गुडं ॥
लेहं पचेत् पुनश्चावद्यावद्वर्ज्यं प्रलेपनं ।
अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
त्रिपलं जेवलीकन्दविचकान् द्विपलांशिकान् ।
एलाहृक्षरिचं चापि नागाङ्गं चापि बटपत्रं ॥
दात्रिंशच्च पलान्यष्ट चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः” ॥
तेजोवती तेजवती तेजबल्लल इति च ।
कन्दः शूरखः ।

“हृन्वादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराक्षयि ।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हृन्मीमकं ॥
दीपयेदग्नं मन्त्रं यस्यायं चाप्रकर्षति ।
आद्यवाते प्रतिश्लेपे पीनसेऽयं हितो मतः ॥
मवन्त्यनेन पुरुषाः शूलं वर्षाण्युत्तमयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ॥
गुडः श्रीवाङ्गशक्तोऽयं रसायनधरो मतः ।
दुर्गामान्तकरो ह्येष वृद्धो वारसहस्रशः ॥
यावद्वर्ज्यं प्रलेपः स्यादयावद्वा तदुक्षी भवेत् ।
तोयपूर्णं यदा प्राप्ते क्षिप्तो न भवते गुडः ॥
क्षिप्तस्तु निष्कलस्त्रिपले पतितस्तु न शीर्यति ।
एव पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्तितः ॥
सार्द्धं पत्रं पलान्यष्टं भक्षयेद्गुडखण्डयोः ।
अष्टा तु मध्यमा होना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ।
वाङ्गशक्तो गुडः ॥ १५ ॥

“तिला भक्षातकं पश्चात् गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्गामन्त्रासकासपत्रं श्रीहृष्याण्डव्वरापहं ॥
पित्तक्षेपप्रशमनो कच्छुदन्तुवज्रापहः ।
गुदजात्राशयव्यायु भक्षिता सगुडामया” ॥ १६ ॥

“प्रणम्य शङ्करं तदं दण्डपाणिं महेश्वरं ।
जीवितारोगमन्विच्छारदोऽष्टच्छदीश्वरं ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षारमिभिर्विना ।
चिकित्साभर्षसां मृगां कारुण्यादक्तमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्षसां नाशनं अष्टं भैषज्यं शङ्खरोऽवदत् ॥
पाण्डवव्यादिभोजनानामादायान्यतमं शुभं ।
हत्वा निर्मलमादौ तु कुण्ठा मात्तिकेण च ॥
पत्तूरमूलकफेन लिम्पेन्नस्युतेन च” ।
कुण्ठी मनःश्लेष्मा । मात्तिकं सुवर्णमात्तिकं ।
पत्तूरं वकम इति लोके । शालिन्दा इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ । रसः पारदः ।

“वज्रौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्ध्या त्रिपलाया रसेन वा” ॥
सारः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः ।

“ततो विज्ञाय गणितं शङ्खोर्द्धं ससुत्क्षिपेत् ।
त्रिपलाया रसे पूते तदाक्षय्यं तु निर्वपेत् ॥
न सन्ध्यागतं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।
भूतं निर्वापयेत्तस्मिन् लोहं तत् त्रिपलारसे ॥
यक्ष्मोहं न मृतं तत्र पाथं भूयोऽपि पूर्ववत् ।
सारकाङ्गं मृतं यच्च तत्पथ्यमनोहवत् ॥
ततः संशोध्य विधिवत् चूर्णयेद्धोहभाजने ।
लोहेनैव तद्या वत्स वृषदा सूक्ष्मचूर्णितं ॥

अर्थ

ज्ञात्वा लोहमे पात्रे माहं वा निमरन्मुने ।
 रणेः पद्मेभ्यस्तथा तं पद्मेभ्योमवाभिना ॥
 पुटानि कमणो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
 निष्कामार्थं च कृत्वा केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
 मन्त्राणां च मन्त्राणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
 “हस्तिकर्मणाशस्य कुलिशस्य तथैव च” ॥
 अङ्ग मङ्गदिव । केशराजः अङ्गराज इति द्विः ।
 कुलिशं कुलीक्षीरं ।
 “पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पत्रं ।
 तन्मानं त्रिकलाभाय प्रलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अष्टमाभाषष्टे तु रणे तस्याः पद्मेद्वयम् ।
 अष्टौ पत्रानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
 ताव्ये वा लोहदर्या तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।
 ततः पाकविधानतः खण्डे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
 मृदुमध्यादिभेदेन गृहीयात् पाकमाव्यतः ।
 आरमेत विधानतः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 आमरं हृतसंयुक्तं विलिङ्गाद्विज्ञानकामात् ।
 वर्द्धमानानुपानस्य गव्यादीरेण संयतम् ॥
 गव्याभावे तज्जायाश्च क्षिप्रव्यादिभोजनम् ।
 सखोवर्जिकरश्चैव भक्षकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुल्माक्षिपायुरोगाश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
 शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमववाञ्जकं ।
 श्वयधुं वधिरश्चाव दुर्गमानं विशेषतः ॥
 बलहृदहृदश्चैव कान्तिदं सरवर्द्धनम् ।
 शरीरलाघवकारमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
 आयुष्यं श्रीकरश्चैव वयस्तेजस्करं शुभम् ।
 सखीकपुत्रजननं वलीपलितनाशनम् ॥
 दुर्गमारिरयं नास्ति दृष्टो वारसहस्रशः ।
 अनेनार्गसि दक्षन्ते यथा तुल्यं वज्रिना ॥
 सौकुमार्यान्पकायत्वात् मयसेवी यथा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत्” ॥
 रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
 स्थाने जीर्णं मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “कावर्तितिरवर्त्तीरममृशश्चादयः ।
 चटकः कलविज्ञश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
 श्येनकश्च वृहत्क्षोभो वनविष्करकादयः ।
 पाशवतमृगादीनां मांसं जाङ्गलं शुभम् ॥
 वर्त्तारः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
 कलविज्ञो मृहचटकः । वर्त्तका वटर् इति लोके ।
 हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्करा-
 वर्त्तकादयः ।
 “मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शुक्लश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
 कृत्वाकस्य पत्रं शन्तं पटोलं वृहतीफलं ।
 प्रलम्बाभीरवेभ्यां तालकस्तद्वृत्तीयकम्” ॥
 प्रलम्बा लम्बालाव । अभीरः शतावर्थाः पञ्चशकाः ।
 तालकः देवदासी । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
 “जोमृतको देवदासी वृत्तकोशो गगा गरी ।
 प्रोक्ताखुविष हृदये देवदासी च ताङ्गकः ॥
 देवदासी रसे तिलका कफार्शः शोधपाश्रुताः”
 नशयेदित्यादि ॥

अर्थ

“वास्तवं धान्यशकाश्च केमुक्तं चक्रवर्त्तनम्” ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनम् ।
 “नारिकेलश्च खर्कुरं दाडिमं कवचीफलं ।
 शृङ्गाटकश्च पक्वान्मां द्राक्षा तालकानि च ।
 जातोकोशं कवकश्च पूगं ताम्बूलपत्रकम् ॥
 हितान्येवानि वस्तूनि लोहमेतत् समञ्जता ।
 नाश्रीयान्कुरुचं कोलं कर्काम्बुवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरश्च तिलिङ्गीं करमर्द्धकम्” ॥
 कोलं क्षुद्रवदरं । कर्काम्बुवदराणि मन्त्रानि ।
 “आनूपानि च मांसानि ककरं पुष्पकानपि ।
 हंससारसदाह्यश्च शुककृत्वाकिकाः ॥
 मातृकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकम् ।
 कुष्माण्डकश्च कक्कोटिं केमुकश्च विषैवतः ॥
 कटुकं कालशकश्च कशेरुं कक्कोटीं तथा ।
 ककारादीनि सर्वाणि हितानि च वर्जयेत् ॥
 शृङ्गरेण समान्यातखूर्णगणोऽनुकम्पया ।
 जगतामुपकाराय दुर्गमारिरयं शुभम् ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वीं पश्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमश्रुत्वं ॥
 ब्रह्मप्राश्च कृताप्राश्च कुरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीयाः स्वधर्मेण भिद्यता गुरुनिन्दकाः ॥
 मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरसलोढं चिन्तितं घर्मे ।
 द्रावयति लोहदोषान् वर्जनेन वनीतपिष्टमिव” ॥
 मुनिरवागमिः ।
 “काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विमुञ्चिद्वदारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मग्नः प्रसादोऽस्य परिपाके ॥
 क्षमिरिषुषूर्णे लोढं सहितं सरसेन वज्रसेनस्य ।
 क्षपयत्यधिरात्रितयं लोहाजीर्णोद्भवं शूलम्” ॥
 वज्रसेनस्य अगन्तेः ।
 “जीर्णं लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसागरम् ।
 लोहव्यापन्नप्रति विवर्द्धते जाटगे वज्रिः” ॥
 तद्यथा, --
 “पथ्यासैन्धवशुगठीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
 त्रिवृत्तो भागो निम्बु भागं तत् सिद्धसागरम्” ॥
 “भवेद्यद्यतिसारम् दुग्धं पीत्वा रुजं जयेत् ।
 गुल्मादादशकादूर्ध्वं वटिरेण भयप्रदा” ॥
 शृङ्गरप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥*॥
 अथ रक्तार्षाणां चिकित्सा ।
 “रक्तार्षाणामुपेक्षत रक्तासादौ खड्गिषक् ।
 दुष्टासे निरुद्धीते स्याः शूलानाह्वाहगमगाः ॥
 चन्दनकिराततिलकधन्वयवासाः सनागराः क-
 धिताः । रक्तार्षाणां प्रथममा दार्वालिगुणीरनिम्बा
 वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिकाः ॥१॥
 नवनीततिलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
 न्यासात् ३ । दधिमरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
 शान्ति रक्तावहाः ॥
 “वज्रसूयपरि यो भागो घनः खेद्युतः सः” ।
 मथितं सररश्चिन्तं निर्वर्जं वस्त्रपूतं दधि ।
 सपत्रकेसरं क्षीरं नवनीतं त्वचं लिङ्गम् ।
 सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्षसः सुलीभवेत् ॥ ५ ॥
 पयसा शृतेन यूषैः सतीगमुद्राङ्गीमसूराणां ।
 ओदनमद्यादक्षिर्धुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

अर्थ

समङ्गोत्पलमोचाकृतिरीटतिलकचन्दनैः ।
 सिद्धं क्षागीपयो दद्याद् गुदने शोखितालके” ॥
 समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गी मोचरसः । तिरौटो
 लोत्रः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं कुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुदृढं सूत्रं दिनव्यर्थाभिमन्दरं” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानाभिसमुत्थेषु तथा नेत्रादिजेष्वपि ।
 क्रियामर्शः कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितो ॥
 चर्मकीलन्तु संक्षिप्तं दृष्टुं क्षारिणं चाभिना ।
 वेगावरोधस्त्रीपुष्टयान्मुक्तकामान् ॥
 यथासं दोषलक्षणमर्शसः परिवर्जयेत्” ॥
 इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अर्शसः, चि, (अर्शस् + अस्यर्थे अच् ।) अर्शरोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निवृत्तं निश्चन्दो रोमशार्शसम्” ।
 इति मनुः ।
 “अन्नपानौषधं सर्वं तत्स्येयं नित्यमर्शसाम् ।
 हस्ते पादे मुखे नाभां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पाश्र्वशूलश्च यस्यासाधोऽर्शसो हि सः” ॥
 इति भावप्रकाशः ।)
 अर्शसानः, पु, (अ + अर्शानच्, मुट् ।) अर्शः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥ (“अर्श-
 सानाय शृङ्गो हिंसित्वे” । इति वेदभाष्यम् ।)
 अर्शः, [न्] चि, (अर्शमस्यस्य, अर्श + इति ।)
 अर्शरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्शाङ्गः, पु, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।)
 अर्शाङ्गः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
 मरः ॥ शूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ अर्श इति
 भाषा । (अर्शरोगविनाशकः ।
 “अर्शाङ्गं कारमं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अर्शाङ्गी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + डीप् ।) ताल-
 मली । इति मेदिनी ॥
 अर्शाहितः, पु, (अर्शसि हितः, सेवनेन तत्राशक-
 त्वात् ।) भक्ष्यातकः । इति चिकित्साशेषः । भेला
 इति भाषा ।
 अर्ह योग्यत्वे । (आर्हि-पत्रं-सकं-सेट् ।) पूजने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं ।
 सकर्मवे । ऽपि ।
 “यज्ञदानतपास्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।
 “दित्राण्यहान्यर्हसि सोऽनुमर्हन्” ।
 इति रघुवंशे ।
 “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।)
 अर्ह क पूजने । (सुरा-उभं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
 (“गजार्जिहन्तं मधुपर्कपाणिः” । इति भट्टि-
 काव्ये ।)

अल

अल

अल

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच्) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हः, जि, (अर्ह + अच्) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—

“तस्मान्नाशी वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् समान्ववान्” । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हया, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाय्) पूजा । इत्यमरः ॥ (“अर्हयाभर्तते चक्रसुनयो नयचक्षुषे” । इति रघुवंशे) ।

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शङ्) अपययकः । बुद्धः । इति मेदिनी ॥ श्रेयस्य पर्यायः ।

जिनः २ प्रारगतः ३ चिकानवित् ४ क्षीणाष्टकर्मो ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ शम्भुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्पुत्रः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थंकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अमघदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८ सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बोधदः २२ पुत्रलोचनः २३ वीतरागाप्तः २४ । इति जैनचन्द्रः ॥

अर्हन्, (त्) जि, (अर्ह + शङ्) पूज्यः । मान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यदध्यासितमर्हं द्विस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते” । इति कुमारसम्भवे ।

“त्वमर्हतामयसरः स्मृतोऽसि नः” । इति प्राकुन्तले) ।

अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भच्) । बुद्धः । क्षपयकः । मान्ये जि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, जि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥ अल अ वारणपर्याप्तिभूषासु (भार्दि-उभं-सकं) ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तिः सामर्थ्यं ।

“पर्याप्तिन् यथेष्टं स्यात् तप्ते शक्ते निवारणे” । इति विश्वप्रकाशात् । अलति योऽको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अलं, स्त्री, (अल + अच्) । रुचिकपुष्ककटकः । इति जैनचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा । हरितानं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥

अलं, व्य, भूषणं । पर्याप्तिः । वारणं । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अलर्थं । यथा,—

“सर्वं मे विमलं वदामलमलं मोक्षं विजागमि चेत्” । इति लीलावती ॥

अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + कृन्) । भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदक्षूर्यं तस्य कुलसाक्षूर्यकुलताः तद्वि तत्र न्यस्यते इत्यन्ते । अलति भूषयति मुखं इत्यलकं । इति भरतः ॥ कुटिलकुलकः । इति सुभूतिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । धूर्त्यकुलकः २ । इत्यमरः ।

(“कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं कर्णेषु हारा अलकेश्यशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे । “इत्ये लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” । इति मेघदूते) ।

अलकः, पुं, (अल + कृन्) । अलकः । क्षितिकुम्भारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + कृन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः) । कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

“तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु जम्बू-सदनाद्भ्रान्ति गिरिकूटान्धतित्कन्य निषध-जैनकूट-हिमकूटान्धतिरभसतरङ्गसा सुठन्ती भारत-मपि वषे दक्षिणस्यां दिशि जवजलधिमभि-प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥

(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गा देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,— “देवेषु गङ्गा गन्धर्वः । प्राप्नोत्यलकनन्दताम् । तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैति भारतं । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने” । इति भागवतपुराणे) ।

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा) । कुवेशपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क) । रुच्यविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + कृन् + टाय्) । कुवेशनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः) । कुवेशः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-तत्पुरुषः) । कुवेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं) । रुच्यनि-र्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा । तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ द्रुमाभयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः । अलकः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकः १० अलककः ११ रक्तः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्गा १३ क्षमिः १४ वर-वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः । “लाक्षा पलङ्गालक्षी यावो रुद्रामयो जतु । लाक्षा वर्या हिमा बल्या खिग्धा च तुवराण्युः ॥ अनुष्णा कफपित्ताक्षिक्काकासज्वरप्रणयुः । वयोऽस्तवीर्यकर्षमिकुण्डगदापहा ॥ अलकको गुणैस्तद्विशेषाद्यङ्गनाशनः” । इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षारसः । आलता इति भाषा । तत्पर्यायः । अलककः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्भर्त्सनः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्यया ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफघातरोगघ्नघादोषनाशिवं । कण्ठरोगघ्नम-नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्गण्टः ॥

अलककः, पुं, (अलक यव, अलकः सार्यं कन्) ।

इति ऋतुसंहारे ।

“इत्ये लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।

इति मेघदूते) ।

अलकः, पुं, (अल + कृन्) । अलकः । क्षितिकुम्भारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + कृन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः) । कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

“तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु जम्बू-सदनाद्भ्रान्ति गिरिकूटान्धतित्कन्य निषध-जैनकूट-हिमकूटान्धतिरभसतरङ्गसा सुठन्ती भारत-मपि वषे दक्षिणस्यां दिशि जवजलधिमभि-प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥

(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी । गङ्गा देवलोके अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,— “देवेषु गङ्गा गन्धर्वः । प्राप्नोत्यलकनन्दताम् । तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैति भारतं । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने” । इति भागवतपुराणे) ।

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा) । कुवेशपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क) । रुच्यविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + कृन् + टाय्) । कुवेशनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः) । कुवेशः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-तत्पुरुषः) । कुवेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं) । रुच्यनि-र्यासविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा । तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ द्रुमाभयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः । अलकः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९ यावकः १० अलककः ११ रक्तः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्गा १३ क्षमिः १४ वर-वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः । “लाक्षा पलङ्गालक्षी यावो रुद्रामयो जतु । लाक्षा वर्या हिमा बल्या खिग्धा च तुवराण्युः ॥ अनुष्णा कफपित्ताक्षिक्काकासज्वरप्रणयुः । वयोऽस्तवीर्यकर्षमिकुण्डगदापहा ॥ अलकको गुणैस्तद्विशेषाद्यङ्गनाशनः” । इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षारसः । आलता इति भाषा । तत्पर्यायः । अलककः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्भर्त्सनः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्यया ८ चक्रवर्त्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफघातरोगघ्नघादोषनाशिवं । कण्ठरोगघ्नम-नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्गण्टः ॥

अलककः, पुं, (अलक यव, अलकः सार्यं कन्) ।

निर्भर्त्सनं । अलकः । इति हज्जायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्गण्टः ॥ (“अलक-काङ्गानि प्रदानि प्रादयोः” । इति कुमारसम्भवे । “प्रादानलककरत्नमौक्तिकप्रिलःसिद्धाङ्गनागाङ्गर्तैः” । इति नागानन्दे) ।

अलगर्दः, पुं, (लगति स्फुटति, क्षिप्, लग, अर्हयति, अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्हचेति इति जगर्दः, जगः सन् पीडक इत्यर्थः, निर्भिन्नत्वात् तद्धिम्) । जलसर्पः । जलवोडा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सविषो जलज्वालभेदः । विनकेडटिया इति भाषा, “तत्र सविषाः कृष्णाः कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोचरवन्ताः चेति” । सुश्रुते) ।

अलगर्दः, पुं, (अलं गृह्णाति इति गृह् + अच्, गृही-दरादित्वात् साधुः) । जलज्वालः । इत्यमरः ॥ केडटिया इति ख्यातः । जलवोडा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्कार्यं, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे ल्युट्) । भूषणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्कारिणः, जि, (अलम् + क्त + इष्ठाच्) । अलङ्कार-कर्त्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्ति-दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥

अलङ्कार्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥* । अलङ्कार-युक्तयुक्तिः । इति सारसुन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः । अलंकर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५ भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥

अलङ्कार्त्ता, [ङ्] जि, (अलम् + क्त + णच्) । अल-ङ्कारिणः । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्म्मिणः, जि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + क्त + भावे णच्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्कार्या ६ भूषा ७ अलङ्कार्यं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥* । अथालङ्कारयुक्तिः । तद्वा-रणदिनमुच्यते ।

“रेवत्वन्धिनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुणशुक्लबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदात्ते राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गवन्तथा । कङ्कणां बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानं निश्चयः । प्रपन्नराजस्य वक्षस्य विजये गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणत्वादित्याह भृगुनन्दनः ॥ सुखदा मलयः मुद्रा दुःखदा दोषशान्तिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि जज्ञानानि यथाक्रमं” ॥

“रेवत्वन्धिनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुणशुक्लबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदात्ते राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गवन्तथा । कङ्कणां बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानं निश्चयः । प्रपन्नराजस्य वक्षस्य विजये गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणत्वादित्याह भृगुनन्दनः ॥ सुखदा मलयः मुद्रा दुःखदा दोषशान्तिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि जज्ञानानि यथाक्रमं” ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलङ्कार यव, अलङ्कारः सार्यं कन्) ।

अलङ्कारः, पुं, (अलङ्कार यव, अलङ्कारः सार्यं कन्) ।

अलङ्कारः, पुं, (अलङ्कार यव, अलङ्कारः सार्यं कन्) ।

अलङ्कारः, पुं, (अलङ्कार यव, अलङ्कारः सार्यं कन्) ।

अलङ्कारः, पुं, (अलङ्कार यव, अलङ्कारः सार्यं कन्) ।

अथ

इति युक्तिकल्पतः ॥ * ॥ मन्त्रिविशेषाणां कथा-
यानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः ।
स विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्या-
दर्शः । वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अक्षमातिप्रयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिप्रयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकः	५
अनन्वयः	६
अनुकूलः	७
अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९
अनुप्रासः	१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणेदाहरणे उक्ते ।	
अपरे यथा, अत्यनुप्रासः	
अत्यनुप्रासः	
अन्यानुप्रासः	
लाटानुप्रासः	
अनुमानं	११
अन्योन्यं	१२
अपञ्जवातिप्रयोक्तिः	१३
अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
अभिधाहेतुः	१५
अर्थान्तरन्यासः	१६
अर्थोपपत्तिः	१७

अथ

वैचित्र्यस्य भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥ अपञ्जवादिवत्
प्रत्यर्थशोभातिप्रयजनको रसाद्युपकारकोऽपि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
दर्शयः काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तत्तच्छयानि

“अक्षमातिप्रयोक्तिः स्यात् सङ्घत्वे हेतुकार्ययोः”	१
“सङ्गतानुगुणसङ्गीकारमाज्जरतद्गुणः”	२
“अत्यन्तातिप्रयोक्तुं कार्यं हेतुप्रशक्तिने”	३
“अत्युक्तिरदुभुतातथ्यशैथिल्यार्थादिवर्णनं”	४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिकवर्णनं”	५
“उपमानोपमेयत्वयदेकस्यैव वस्तुनः”	६
“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्”	७
“प्राक्सिद्धं स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परस्त्रिधेः”	८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्”	९
“अनुप्रासः शब्दसामं वैचित्र्येऽपि स्वरस्य यत्”	१०
“अनेकस्यैकधा साम्यसङ्गदाप्यनेकधा । एकस्य सङ्गदप्येव वृत्त्यनुप्रास इत्येते”	
“उच्चार्यत्वादयदेकत्र स्थाने तानुगदादिके” । सादृश्यं व्यञ्जनस्येतत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥ व्यञ्जनस्येदयथावस्थं सहायेन स्वरेण तु । आवर्त्यतेऽन्ययोन्यत्वादनुप्रासः स एव तत्”	
“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तं”	
“अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध- नात्”	११
“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं”	१२
“रूपकातिप्रयोक्तिः स्यान्निर्गौर्याध्यवसानतः । यदापकृतिगर्भत्वं नैव मापञ्जवा मता”	१३
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया”	१४
“अभेदेनाभिधाहेतुहेतोर्हेतुमता सह”	१५
“उक्तिगर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः”	१६
“दण्डापूपिकाध्यानार्थागमोऽर्थोपपत्तिरिष्यते । क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापतर्नं । क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ”	१७

अथ

चम्पूश्लोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचम्पिका-कुव-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठामरयादिग्रन्थेषु ज्ञेयं । अज-
ङ्गागणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चम्पूश्लोकवृत्तानि वदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शशाङ्क पराङ्कते”	१
“चिरं रागिणि मन्त्रिणे निहितपि न रज्यसि”	२
“यास्यामीत्युदिते तन्वया बलयोऽभवदूर्ध्विका”	३
“त्वयि दातारि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः”	४
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र भान्ति न ते गुणाः”	५
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ सदन्वयः”	६
“कुपितासि यदा तन्मि निधाय करजन्ततं । बध्नान भुजपाशाभ्या कण्ठमस्य दृढं तदा”	७
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां”	८
“मध्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव कृतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति”	९
“आदाय वकुलगन्धान्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमगन् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः”	१०
“उन्मीलन्मधुगन्धलूभमधुपय्याधूतचूताङ्कुरकीडत्- कोकिलकाकोकिलकलकलैरुद्गीर्णकार्यज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय- प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तानैर्गमी वासगाः”	
“वृष्टा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः । विरूपाक्षस्य त्रयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः”	
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरम- विलासः । चक्षुर्दग्धवगाटककक्षं त्यजति न चेतः काममनल्यं”	
“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकन्दर्पे कन्दर्पवशगं प्रियं”	
“जानीमहेऽस्याः किल सागसाध्या विगाजतेऽन्तः- प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कार्त्तिकजालैः प्रसृतैस्त्वदङ्ग्रेष्वा- प्रागुता कुटिलताक्षिपद्मे”	११
“त्रियामा प्रशिना भाति शशी भाति त्रिया- मया”	१२
“त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भान्ताः पश्यन्ति तां विधौ”	१३
“एकः कृती स कृत्येषु योऽन्यं प्रकाशं याचते”	१४
“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरगहेतुर्नायिका- वशीकरगत्वेनोक्ता । विलासश्चासयोस्त्वध्यवसाय- मूलोऽयमलङ्कारः”	१५
“अनुमानव्यतिरक्तं दुस्तरं किं महात्मनां । गुणवदस्तुसंसर्गात् याति खल्लोऽपि गौरवं । पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते”	१६
“हारोऽयं हरिणास्तीर्णां लुठति स्तनमश्लेषे । मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः”	
“विललाप सदाप्यगङ्गदं सहजामप्यपहाय धी- रतां । अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां”	१७

विजयाद्यमनेकविधं यथा । यद्वा-अथ-धनुः-खड्ग-
नामसाध-कवाट-नीका-बन्धाः । अन्तर्गत-विजयी-
गोमूत्रिकादयः ।

हेकापकृतिः ————— ४१

“हेकापकृतिरन्यस्य शङ्खान्तस्य निरुद्धे” । ४१

“प्रजल्पन् मत्पदे लघुः कान्तः किं न हि मूढः” ४१

तद्गुणः ————— ४२

“तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्यदीयगुणयद्” । ४२

“यद्गारागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा” ४२

तुल्ययोगिता ————— ४३

“वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता” ।

“सङ्गच्छन्ति सरोजानि स्त्रियीवद्वानि च ।

सा विधा ।

प्रथमा यथा —————

त्वदङ्गमादवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मानसीशशब्दलेखा कदलीनां कठोरता ॥

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशत्रवयोस्त्वया ॥

लोकपालो यमः पाश्री श्रीदः शक्नो भवानपि” ४३

“मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः” ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्नाजन् विधुदेव हि कन्तिमान्” ४५

“या दातुः सौम्यता सेयं पूर्यन्तेऽरकलङ्घिता ॥

त्वमेव युगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजम्बुनोः ॥

नश्यद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” ४६

“ईदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान्” ४७

“सुधांशुकनितोत्संस्तुतां हरतु वः शिवः” ४८

“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवस्तुभुजः” ४९

“प्रसमेन दृगङ्गेन वीक्षते मदिरक्षया” ५०

“ययावेकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” ५१

“स्वहृत्तयः प्रदीपेषु न सन्तिषु न तन्मुवां” ५२

“भायं सुधाशुः किं तर्हि सुधाशुः प्रेयसीमुखं” ५३

“पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥

अधुना पलिनं तत्र यत्र खेतः पुराजनि” ५४

नमस्तस्मै कृतो येन सुधा गङ्गबध्नुकुचौ ॥

यामि चूतलता द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह” ५५

“प्रिये मृहागते प्रातः कान्ता तत्पमकल्पयत्” ५६

“मुजङ्गकुण्डलीवृक्षप्रशिशुभ्वांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदा पायादव्याच्येतोहरः शिवः” ५७

हरकण्ठाशुलिताऽपि शेषस्त्वक्षप्रशासितः ॥

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काष्ठीगलेर्मुहूर्तमुजः” ५८

“तापेन भ्राजते स्वर्यः शूरस्वायेन राजते” ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाकीडनं निशितैः शरैः” ६०

“तत्तोचनसमं पद्मं तद्वत्सदृशो विधुः ।

अनं गर्व्यं ते वत्सकान्त्या चन्द्रो भवादृशः ।

कः कौट्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ।

मिथ्यावादो हि मुग्धाति त्वन्मुखं किंलाभजं ।

दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” ६१

“जेअनेवानुगौ कर्णावत्पलाभ्यामध-कृतौ” ६२

“किं भृङ्ग सत्या मालत्वां केतव्या कण्टकस्थया” ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विच्छेदा सैव द्रुतिका ॥

दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥

निध्नज्जनौषधीमूलं खनतासाक्षितो निधिः” ६४

“कचाः कलिन्दजातीरतसालक्षोभमेवकाः” ६५

“अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सरासराः” ६६

“गुह्यभगिमञ्जीरे कलागम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि कैलिकीरे किमाणि धीरे च गन्धसार-
समीरे” ६७

द्वितीया यथा —————

तृतीया यथा —————

दीपकं ————— ४४

दृष्टान्तः ————— ४५

निदर्शना ————— ४६

सा विधा ।

निरुक्तिः ————— ४७

परिकरः ————— ४८

परिकराङ्कुरः ————— ४९

परिणामः ————— ५०

परिरुक्तिः ————— ५१

परिसंस्था ————— ५२

पर्यस्तापकृतिः ————— ५३

पर्यायः ————— ५४

स द्विविधः ।

पर्यायोक्तं ————— ५५

तत् द्विविधं ।

पिहितं ————— ५६

पुनरुक्तवदाभासः ————— ५७

पूर्वार्थः ————— ५८

स द्विविधः ।

प्रतिवस्तूपमा ————— ५९

प्रतिषेधः ————— ६०

प्रतीपं ————— ६१

तत्त्वज्ञानभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।

प्रत्यनीकं ————— ६२

प्रस्तुताङ्कुरः ————— ६३

प्रवृत्तं ————— ६४

तत् त्रिविधं ।

प्रौढोक्तिः ————— ६५

भाषिकं ————— ६६

भाषासमावेशः ————— ६७

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

गुणोत्कृष्टः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” ४३

“वदन्ति वर्णावर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः” ४४

“चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तद्वत्कृतिः” ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरैकाग्रयोरो निदर्शना ।

पदार्थगर्भमप्यन्ये वदन्त्यन्यां निदर्शना ॥

अपरां बोधनं प्राङ्गः क्रिययास्तदर्थयोः” ४६

“निरुक्तिर्योगतो नामान्वयार्थत्वप्रकल्पनं” ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणः” ४८

“साभिप्रायविशेषणश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः” ४९

“परिणामः क्रियायै स्वरूपविषयविषयात्मना” ५०

“परिरुक्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” ५१

“परिसंस्था निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणं” ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापकृतिस्तु सा” ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेकैकस्यानेकसंश्रयः ।

“एकस्मिन् यस्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः” ५४

“पर्यायोक्तं तु गन्धस्वद्वेषोभङ्गान्तराश्रयः ।

पर्यायोक्तं तदप्याङ्ग्येष्टाजनेष्टसाधनं” ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितं” ५६

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभाषण ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” ५७

“पुनः स्तुतुशंसंप्राप्तिः पूर्वार्थमुदाहृतं ।

पूर्वार्थस्यानुवृत्तिश्च विज्ञते सति वस्तुनि” ५८

“वाक्ययोरैकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनं” ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।

अन्योपमेयत्वाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ॥

वर्ण्योपमानत्वाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

वर्ण्यनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत् ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते” ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” ६३

“उत्कृष्टतायंसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रवृत्तं ।

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रवृत्तं ॥

यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्तामः फलस्य तत्” ६४

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्वेतुत्वप्रकल्पनं” ६५

“भाषिकं भूतभाष्यसाक्षात्कारस्य वर्णनं” ६६

“शब्देरेकविधैरव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते” ६७

अथानुशासनाणि

भेदकालिप्रयोक्तिः	६८
भान्तापकृतिः	६९
भान्तिमान्	७०
माणादीपकः	७१
मिथ्याध्यवसितिः	७२
मीनितं	७३
मुदा	७४
यथासंख्यं	७५
यमकं	७६

युक्तिः	७७
रत्नावली	७८
रूपकं	७९
तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । तादृश्यरूपकञ्च ।	
तच्च समन्यनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं द्विविधं ।	
समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-	
रूपकं । समतादृश्यरूपकं । न्यूनतादृश्यरूपकं ।	
अधिकतादृश्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकालिप्रयोक्तिः	८०

ललितं	८१
लुप्तोपमा	८२
सा चाष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्मलुप्ता । उपमान-	
लुप्ता । धर्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता ।	
वाचकोपमानलुप्ता । धर्मोपमानलुप्ता । धर्मो-	
पमानवाचकलुप्ता ।	
लेशः	८३

लोकोक्तिः	८४
वक्रोक्तिः	८५
विकल्पः	८६
विकस्वरः	८७
विचित्रं	८८
विधिः	८९
विनोक्तिः	९०
लक्षणाभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना	९१
अस्या लक्षणाशुदाहरणानि च षट् ।	

विरोधः	९२
स षडधा ।	

तत्त्वज्ञानानि

“भेदकालिप्रयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्वयकल्पनम्” । ६८
“भान्तापकृतिरन्यस्य शङ्कायां भान्तिवारणे” । ६९
“स्यात् कृतिर्भान्तिसन्देहेऽसद्व्यापककृतित्रयम्” । ७०
“दीपकैकावलीयोगान्माणादीपकसुच्यते” । ७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम्” । ७२
“मीनितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” । ७३
“सुधार्यसूचनं मुदा प्रकृतार्थपरैः प्रदैः” । ७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकायां समन्वयः” । ७५
“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरूपज्ञानसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६

“युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” । ७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तदुः” । ७८
“विषयभेदतादृश्यरूपज्ञं विषयश्च यत्” ।
“रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९

“रूपकालिप्रयोक्तिः स्यात् निगीर्थाध्यवसानतः” ।
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-
वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिर्गणनं तत्पूर्वकं
विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन्
सति रूपकालिप्रयोक्तिः” । ८०

“प्रकृते षड्विधाकार्यप्रतिविम्बस्य वर्णनम्” । ८१
“वर्णोपमानधर्माणांमुपमावाचकस्य च ।
एकद्विगुणपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा” । ८२

“लेशः स्यादोषगुणयोगुणदोषत्वकल्पनम्” । ८३

“लोकप्रवादानुवृत्तिं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुल्यामपूर्वार्थप्रकल्पनम्” । ८५
“विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पाकृतिर्मता” । ८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” । ८७
“विचित्रं तत्त्वयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया” । ८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाहुर्विध्यलङ्घनम्” । ८९

“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रकृतं हीनसूच्यते ।
तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०

“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजनम् चेत् ।
हेतुनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥
कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।
अकारणात् कार्यजनम् चतुर्थी स्याद्विभावना ॥
विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्वृष्टा काचिद्विभावना ।
कार्योत् कारणजन्यमपि दृष्टा काचिद्विभावना” । ९१

“जातिस्त्वभिर्जात्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः ।
क्रियाक्रियाद्व्याख्यां यत् त्रयं त्रयेण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भावेत विरोधोऽसौ दृष्टाकृतिः” । ९२

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यञ्च भूपतेः” । ६८
“तापं करोति सोत्कर्म्यं न्वरः किमु सखे स्मरः” । ६९
“अयं प्रमत्तो मधुपसत्त्वमुखं वेत्ति यज्ञजं” । ७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१
“मिथ्याध्यवसितिर्विज्ञां वशयेत् खखजं वहन्” । ७२
“रसो नास्ति लाक्षायाश्चरणे सहजादये” । ७३
“नितम्बगुर्वी तद्व्याघ्रं दृग्गुणविपुला च सा” । ७४
“शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय मञ्जय” । ७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्तुतपरागपरागतपञ्चजं ।
नृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु-
मनोभरैः” । ७६

“त्वामालिखन्ति दृष्टान्तां धनुः पौष्पं कन्देऽलिखत्” । ७७
“चतुरास्यः पतिर्लक्ष्याः सर्वसत्त्वं महीपते” । ७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।
अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयकं विनोचनं ॥
शम्भुर्विन्धमवत्यद्य स्त्रीकृत्य समवृष्टिता ।
अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥
साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता ।
अयं कलङ्गिनश्चन्द्रामुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निसरन्ति सिताः शराः” । ८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवा चिकीर्षति” । ८१
“तडिद्वीरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृष्टोन्मिम ।
कान्ध्या स्मरवधूयन्ती वृष्टा तन्वी रहो मया ॥
यत् त्वया मेजनं तच्च लाभो मे यच्च तद्रतेः ।
तदेतत् काकतापीयमवितर्कितसम्भवं” । ८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सच्छन्दचारिषु ।
“शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं” । ८३

“सहस्र कतिचिन्मासाभीलित्वा विनोचने” । ८४
“मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेष्ट नान्दी हरान्तिके” । ८५
“सद्यः शिरांसि क्षापान् वा नमयन्तु महीभुजः” । ८६
“स न जिग्ये महान्तो हि दुर्दृष्टाः सागरा इव” । ८७
“नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि जम्बुं समुद्रम्” । ८८

“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९
“विद्या हृद्यार्थि सा विद्या विना विनयसम्पर्दं ।
विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र भवतः सभा” । ९०

“अपलात्तारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयं ।
अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥
नरेन्द्रानेव ते राजन् द्रष्टव्यसिमुजङ्गमः ।
शङ्खादीनानिनादोऽयमुदेति महद्द्रुतः ॥
श्रीताङ्गकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां ।
यशःपयोराशिरभूत् कारकल्पतरुस्तव” । ९१

“तव विरहे मलयमहावाणलः शशिशोऽपि
शोधमणिः । हृदयमनिहतमपि भिक्षो नलिनी-
दलमपि निदाघविरस्याः ॥ सन्ततमुक्तासङ्का-
हूततरङ्गहृत्कक्षघटनाया नृपते । द्विजपत्नीनां

विरोधाभावः—६३
विद्वतोक्तिः—६४
विशेषः—६५
तत् त्रिविधः ।

विशेषोक्तिः—६६
विषयं—६७
तत् त्रिविधं ।

विषादनं—६८
आघातः—६९
तत् त्रिविधः ।
आजनिन्दा—१००
आजकुतिः—१०१
तत् त्रिविधः ।

आजोक्तिः—१०२
अतिरेकः—१०३
शुद्धापङ्कतिः—१०४
श्लेषः—१०५

तत् त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृतानेकविधयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविधयः ३ ।

सदयं निदर्शना—१०६
सन्देहः—१०७
समं—१०८
तत् त्रिविधं ।

समाधिः—१०९
समासोक्तिः—११०
समुच्चयः—१११
तत् त्रिविधः ।
सम्बन्धातिशयोक्तिः—११२
तत्त्वज्ञानभेदेन सा द्विधा ।
सम्भावनं—११३
सहोक्तिः—११४
सामान्यं—११५

सारः—११६
सूक्ष्मं—११७

लोकोक्तिः—११८
लभावोक्तिः—११९

“आभावत्वं विरोधस्य विरोधाभाव इच्छते” । ६३
“विद्वतोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः स्वातन्त्र्यमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ।
विशेषः सोऽपि यद्येकं वक्ष्यनेकत्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिद्वारम्भतोऽप्यवस्थान्तरात्कतिञ्च सः” । ६५
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषयं वर्ण्यते यत्र घटानामनुरूपयोः ।
विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषयं मतं ॥
अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्तदित्यर्थसमुच्चयमात्र” । ६७
“इष्टमात्राविविधार्थसंप्रतिपत्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याघाततोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया अक्षिप्त्याजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तिर्याजकुतिर्निन्दानुतिभ्यामुक्तिनिन्दयोः” । १०१

“आजोक्तिरन्यहेतुतया यदाकारस्य गोपनं” । १०२
“अतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेनिरूपकः” । १०४
“नानार्थमश्रयः श्लेषो वर्ण्यवर्ण्यभयाश्रयः” । १०५

“विभावनं सम्यग्ज्ञानं फलं सहृदयगुहः” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गलङ्घनं त्रिवयं” । १०७
“समं स्यादङ्गनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुमुद्यमः” । १०८

“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः” । १०९
“समासोक्तिः परित्यक्तः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूनां युगपद्भाजां भावगुम्फः समुच्चयः ।
अहं प्रथमिकाभाजमेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं ।
योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्यर्थे” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५

“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे तरसाकृतचेष्टितं” । ११७

“लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता” । ११८
“लभावोक्तिः लभावस्य जात्यादिशस्य वर्णनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमारः ।
अजस्य गृह्यतो जम्भ निरीहस्य हतदिग्धः । स-
पतो जागरूकस्य याचार्थं वेद कस्तव । वक्ष्योत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिश्चक्षुषः । राकाविभावरी-
जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगाक्षेपनकं
मानसहृद्यापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराक्ष्या
मदयति हृदयं दुर्गति च मे” । ६२

“विनापि तन्वि हारेण वक्ष्योऽतः तव हरिश्चक्षुः” । ६३
“हृत्पापेहि परस्तेनादिति वक्षि स सुखेन” । ६४
“गते सूर्योऽपि दीपस्थान्तमग्निन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सर्वदिशसि सैव मे ॥
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पहृत्तनिरीक्ष्य” । ६५
“हृदि श्लेष्मन्तो गन्धून् स्मरदीपे ज्वलन्त्यपि” । ६६
“क्षेपं शिरीषमृद्धी कृत् तादृशमदनव्वरः ।
कीर्त्तिं प्रस्तुते धवलां श्यामा तव हृत्पायिका ॥
भक्षाश्रया हि मङ्गलां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः” । ६७
“दीपसुदीपयेद्यवत्तावन्निर्व्याण एव सः” । ६८
“यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः ।
दया चेद्वाक्य इति मय्यपरित्यक्त एव ते” । ६९
“विधे स निन्दो यत्ने प्रागेकमेवाहरिश्चक्षुः” । १००
“कः सधुर्नि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥
साधु दूति पुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि” । १०१

“सखि पश्य गृह्यतामपगौरिस्मि धूसरा” । १०२
“शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” । १०३
“नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहः” । १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥
अक्षेण त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भूरिकीलालः सुशुभे वाहिनीपतिः” । १०५

“उदयश्चैव सविता पश्येत्पर्ययति त्विधं” । १०६
“मङ्गलं वा सुधांशुर्व्येथस्माकन्तु न निर्णयः” । १०७
“स्नानुरूपं कृतं पद्महारेण कुचमण्डलं ॥
नीचप्रमता लक्ष्मि अलजायास्तवोचिता ॥
युक्तो वारयलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” । १०८

“उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तश्च भानुमान्” । १०९
“अयमेन्द्रोमुखं पश्य रक्तसुखं चन्द्रमाः” । ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति अश्रयन्ति च तव दिग्धः ॥
न शीलं वयो विद्या धनञ्च मदयत्यमुं” । १११
“सौधाय्याणि परस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलं ।
त्वयि दातारि राजेन्द्र खड्गमात्राद्रियामहे” । ११२
“यदि श्लेषोऽभवद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव” । ११३
“दिगन्तमगमन्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” । ११४
“मल्लिकाञ्चितधम्मिल्लाश्चादचन्दनचर्चितः ।
अविभाषाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः”

११५
“मधुरं मधु पीदृषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” । ११६
“मयि पश्यति सा केशः सीमन्तमणिमादृशोत्” । ११७

११८
“भुजङ्ग एव जायते भुजङ्गापरणं सखे” । ११८
“कुरङ्गैरन्तराङ्गाक्षैः लब्धकर्मैः समीक्ष्यते” । ११९

अथालङ्कारनामानि

स्मृतिमान् —	१२०
हेतुः —	१२१
स द्विविधः ।	
हेत्वपक्रुतिः —	१२२

अलङ्कारिणा, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे श्) भू-
वितकरणं । तत्पर्यायः । भूमा २ । इत्यमरः ॥
अलङ्कृतः, त्रि, (अलम् + कृ + कर्मणि क्तः) अल-
ङ्कारयुक्तः । तत्पर्यायः । भूवितः २ प्रसाधितः ३
परिवृत्तः ४ मण्डितः ५ । इत्यमरः ॥
“अलङ्कृतं जगदीशं विविशुर्वारणावतम्” ।
इति महाभारते ।)

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + क्त) मृगयवज्ज-
जलधरपार्श्व । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्कारः २ मण्डितः ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अलङ्कितः, पुं, (अल + बाङ्गकात् अतिच्) । गीत-
विशेषः । इत्याद्यादिकोषः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलमन्त्रार्थं धूमः) धूमसमूहः ।
इति अट्टाधरः ॥

अलम्, अ, भूषणं । पूजता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकः । इति भरतः ॥

अलङ्कृतः, पुं, (अलं पृष्ठाति, पुष + क, एधोदरा-
दित्वात् पश्य वः) प्रहस्तः । वमनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।

“सावकिस्यापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रमाह्वये ।
अलङ्कृतं शरैर्धिरैर्विद्याध बलिनां बली” ॥
इति महाभारते ।)

अलङ्कृत्या, स्त्री, (अलं पृष्ठाति, पुष + क, पश्य वः,
ततः स्त्रियां टाप्) मुण्डरी । खर्गवेष्टाभेदः ।
इति मेदिनी ॥

“अलङ्कृत्या मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
इति महाभारते । अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्रकाशश्च ॥

“अलङ्कृत्या गोक्षुरकं चिपला नागरा मृताः ।
यद्योत्तरं भागदद्या श्यामाचूयन्तु तत्समं ॥
पिवेन्मसुरातक्रकाङ्गिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयतामबातं सशोथं वातशोणितं ॥
चिकजानूतसन्धिसं अपरारोचकनाशनं ।
मथ्याक्षधान्यस्त्रिफला भागदद्यावयं क्रमः” ॥ * ॥
अलङ्कृत्या चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ॥

“अलङ्कृत्या गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरक्षेति समभागानि कारयेत् ॥

तल्लङ्कारानि

“स्यात् स्मृतिभान्नित्यन्वेष्टेस्तदङ्गानङ्कृतिचयं” ॥ १२० ॥
“हेतोर्हेतुमता साङ्गवर्जनं हेतुवच्यते ।
हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्जनं हेतुवच्यते” ॥ १२१ ॥
“युद्धापक्रुतिरन्यस्यारोपार्थो भर्म्मनिष्ठवः ।
स एव युक्तिपूर्वखेदुच्यते हेत्वपक्रुतिः” ॥ १२२ ॥

काङ्क्षिकेन तु तत्प्रेयं विज्ञानयदमात्रकं ।
आमवाते प्रवृत्ते च योगोऽयममृतोपमः ॥ * ॥
अपरालङ्काराद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥
अलङ्कः, पुं, (अलमन्त्रार्थं धूमः) धूमसमूहः ।
+ चण् वा ।) क्षितिकुक्षुरः । (“आलङ्कं विष-
मिव सर्वतः प्रसृतम्” । इति उत्तरचरिते)
श्वेतार्कदन्तः । श्वेता आकन्द इति भाषा ।

(अस्य पर्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
“अलङ्कं गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबाजार्कः प्रतापसः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः युक्तफलस्तथास्फोटः प्रकीर्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुलकण्डूविषप्रधानं ।
निहन्ति जीह्वागुल्फार्शःश्लेष्मोदरशक्तक्रिमीन् ॥
अलङ्ककुसुमं दृश्यं लघुदीपनपाचनं ।
अरोचकप्रसेकाशःकासश्चासनिवारणम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डूक्षोदान्वितान्तराः” ।
अङ्गुल्योऽलस मिथ्याङ्गः ॥ इति वामटः ॥
तत्पर्यायः । प्रतापसः २ राजार्कः ३ गणरूपी ४ ।
इति रत्नमालामरौ । शूकराकाशपादतीक्ष्ण-
दन्तसूत्राकृतिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो
भृगुशापात् अयं जन्तुर्भूत्वा कर्णस्थोऽं भिक्षा
परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्तः पुनरूपो बभूव ।
इति महाभारते राजधर्मम् ॥

(“ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूकरसन्निभं ।
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संदन्तं ॥
रोमभिः सनिहृद्धाङ्गमलङ्कं नाम नामतः ।
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्वंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात । भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगोः सुदयित्वां भार्यामपहृशं बलात् ॥
महर्षेरभिप्रायेण क्षमिभूतोऽपतं भुवि” ।
खनामख्यातो नृपतिः ।

“शैथ्यः श्रेणकपोतीये खमासं पक्षिणे ददौ ।
अलङ्कक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्” ॥
इति रामायणे । खनामख्यातः काशिराजः, स हि
वत्सराजस्य पुत्रः सप्ततेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—
“वत्सपुत्रस्त्वलङ्कस्तं सप्ततित्तस्य चात्मजः ।
अलङ्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्त्वसङ्करः ॥
मष्टिं वर्षसहस्राणि मष्टिं वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् समहृद्वाक्यं रूपधौवनशालिनः” ॥)

अलङ्के, अ, पिशाचभाषायां सम्बोधनं । तत्पर्यायः ।
अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तदुदाहरणानि

“पङ्कजं पद्मतः कान्ता सुखं मे गाहते मनः” ॥ १२० ॥
“असावुदेति शीतांशुर्मागच्छेदाय सुभवां ॥
लक्ष्मीविनासो विदुषां कटाक्षावेष्टप्रभोः” ॥ १२१ ॥
“नेन्दुलीप्रो न निश्र्वाः सिन्धोरीर्जोऽयसुत्थितः” ॥
१२२

अलङ्कारं, स्त्री, (अलमालाति, ला + क, ततो नञ्-
समासः) । अलङ्कारं । दृक्षमूले जलधारकार्य-
कृतालिः । चारमादा इति ख्यातः । इत्यमर-
टीकायां भरतादयः ॥

अलङ्कारकं, स्त्री, (अलङ्कार एव, अलङ्कार + लार्थे
कन्) । अलङ्कारं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलसः, त्रि, (न लसति आग्रियते, लस + अच्) ।
आलस्ययुक्तः । आलस्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दः २ तुन्दपरिभ्रजः ३ आलस्यः ४ शीतकः ५
अनुषाः ६ । इत्यमरः ॥ शीतलः ७ कुण्ठः ८ मुख-
निरीक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रिया-
मन्दः । क्रियाजडः । अवश्यकर्तव्येषु अप्रवृत्ति-
शीलः । “अव्यवसायिनमलसं देवपरं साहसाच्च
परिहीनं । प्रमदेव दृढपतिं नेष्टुमुपमृहीतुं
लक्ष्मीः” । इति हितोपदेशे ॥)

अलसः, पुं, (लस + अच्, ततो नञ्समासः) । दृक्ष-
विशेषः । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पाङ्गुह
इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।

“क्षिप्रान्त्राल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहजान्वितौ ।
दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्” ॥
अलसं कादई इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
“पादौ सिल्लारनालेन लेपनं लज्जसे हितं ।
पटोलकुण्ठोनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥
क्षुद्राखरससिद्धेन कटुतेलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुण्ठोतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत्” ॥
अवधूजयेत् ।

“करङ्गवीजं रजनी कासीसं पङ्ककं मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (“दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डू-
क्षोदान्वितान्तराः । अङ्गुल्योऽलसमिथ्याङ्गः” ॥
इति वामटः ॥)

अलसकः, पुं, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन्) ।
उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
“कुक्षिरान्द्रात्यर्थं प्रनाम्नेत् परिक्रान्ति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावुपरि धावति ॥
वातवर्धननिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्धारौ तु यस्य च” ॥
तन्मान्तरे ।

“प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तादाहारो न च यथ्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतक्लेन सोऽलसकः स्मृतः” ॥
अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे दृष्ट्या ॥
(अलसकमुपदेष्टव्यम् । दुर्लभस्यालसाभेदोऽज्ञेयः
वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुह्यज्ज्वल-

श्रीतमुष्माप्रवेगिणस्तद्वपानमनिकप्रपीडितं स्ने-
प्राया च विवज्जामांमतिमाचप्रलीनमनसत्वात्
वक्षिमुंखी भवति । ततश्चर्यतीसारवर्णाभ्यम-
प्रदेशकिङ्कभमिदंयति अतिमात्राणि । अति-
माचप्रदुःखाश्च दोषाः प्रदुःखमवज्जामांमिदंयति-
मन्वन्तः कदाचित् केवलमेवास्ते शरीरं दृष्टवत्
काम्ययति । ततस्तमनसकमसाध्यं भवते ।
विवज्जामांमिदंयतिमाचप्रलीनः पुनरेव दोष-
मामविषमिदमाचप्रलीनः निवज्जो विवसदप्रलिङ्ग-
त्वात् । तत्प्रमत्तमाचप्रलीनकारित्वात् विवज्जोप-
क्रमत्वाच्चेति । तच्च साध्यमामं प्रदुःखमनसोभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सज्जकमुष्णवारि । ततः
खेदनवर्तिप्रविधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥)

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीकता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेकता, स्त्री, (अलसे ईक्ष्मे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसवृष्टियुक्ता । इति जेमचन्द्रः ॥
अलस्यता, स्त्री, (अलसमनुमापकं सुचिह्नं, विरोध
नञ्, नमसमासः ।) दुर्लक्ष्यता । मन्दचिह्नं ।

(“आचारात् धनमहम्यमाचारो हन्यलक्षणम्”)
इति मनुः ।) तद्विशिष्टे चि ।

अलप्योः, स्त्री, (न लप्यो, नञ्च विरोधे ।) गरक-
देवता । तत्पर्यायः । निर्गतिः २ । इत्यमरः ॥
कालकली १ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कलीका ४ । इति जटाधरः ॥ खेष्टादेवो ५
इति भाट्टोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं खेष्टाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तच्च प्रदोषे आदौ आचारादलप्यो
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुस्तलिका निर्माय वामहस्तेन दृष्ट्वापुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलप्यो दृष्ट्वावर्णी दिभुजां दृष्ट्वावस्त्रपरीधानां
लौहाभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्पत्तार्जनीहृतां गर्दभाह्वं कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलप्यो नमः” इत्यनेन
विर्मात्येन दृष्ट्वापुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ)अलप्योत्वं कुक्ष्यासि कुक्षितस्थानवासिनी ।
सुखराशौ मया दत्तां गृह्ण पूजाञ्च शाश्वतीं ॥
दात्रिद्रव्यकलहप्रिये देवि । त्वं धनवाशिनी ।
याहि शत्रोर्मते निजं स्थिरा तच्च भविष्यति ॥
यदि त्वं मे मङ्गलमागो प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्तुकलत्रेषु कटाचिद्रागमिष्यति ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्महीत्वा चामुभं मम ।
मदभयं परित्यज्य स्थिरा तच्च भविष्यति” ॥
ततः मूर्धवाद्येन सीमान्ते तां विह्वेत् ।
इति कालचन्द्रिका ॥ * किञ्च,—

“एवं गते निशीथे तु नारी च सगृह्णाकृतात् ।
अलप्योश्च वक्षिष्वाय्यां अमनस्य यथाविधि” ॥
इति कालचन्द्रिकावधृतब्रह्मपुराणं ॥ * ॥
“एवं गते निशीथे तु जने निद्राङ्गलोचने ।

तावन्नगरनारीभिः मूर्धनिष्ठिमवादनैः ॥
निष्काशयेत् प्रहृष्टामिरलप्योः खड्गहस्तनात्” ॥
इति निखयसिन्धौ मदनरत्नसूत्रमविष्णुपुराणं ॥
अलातं, स्त्री, (ला + त्, नञ्समासः ।) अक्षरः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदण्डकाः ।
“कुसलेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणात्तावत्कावम्” ।
इति कुमारसम्भवे ॥)

अलावः, पुं, स्त्री, (न लभ्यते, न + लवि ऊर्ध्वत् नलो-
पश्च ङङि ।) लताविशेषः तत्पर्यायः । लाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकाः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिङ्गकका ६ महाकका ७ अलावः ८
यलावः ९ लावः १० लावका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अलावः कथितः तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं दृष्टं पित्तश्लेष्मापहं गुह्रं ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्जम्” ।

इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुह्र-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुह्रत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रुक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“वर्षाभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुह्रणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अलावुर्मिद्विट्का तु रुक्षागुह्यतिशीतला” ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, स्त्री, (अलार्द्यते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति टंशे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् ।) अमरः ।

(“अलिर्पाङ्कुरनेकशस्त्रया,
गुणकृते धनुषो नियोजिता” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलिवन्दैर्गणभित्तीर्विहाय” ।

इति रघुवंशे ।) दृष्टिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी ॥ (दृष्टिकगणः ।)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भूयते, अल + कर्मणि
इकन् ।) कलाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्गलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्गलः व्याप्तः,
तृतीयातत्पर्यः ।) कुलकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिर्वि दृष्टिक इव गृह्णीति, गृह्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिर्वि क्षुद्रा जिह्वा, ।) जिह्वा-
परि क्षुद्रजिह्वा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव स्वार्थे कन्;
टाप् ।) अलिजिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इङ्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
नृणांति वा, अलि + जु + अच्, एघोदरादित्वात्

साधुः ।) मृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । न
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
“उदकान्तमुपनीय मल्लं वैवस्वतो मनुः ।
अलिङ्गरे प्राचिपत्तं चन्द्रांस्तद्वृक्षप्रभं” ॥
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिर्वाकारेण दूर्वा ।) मादरी-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूयते, अल + कर्मणि
वाङ्लकात् किन्च् ।) वहिर्द्वारसंज्ञकचतुर-
ङ्गचिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रधाकः २ प्रधकः ३
वह्निर्द्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-
द्वारपिङ्गकः । अलिन्दः नास्तीति अलन् इन्द-
कृत्वादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।
स्वार्थे चो अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहेकदेशे अलिन्दः प्रधाकःप्रधकस्तथा” ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिङ्गकः अलिन्द इति चतु-
इह तूमयमेव स्नेहादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥* अन्वयः ।

“प्रधाकप्रधकाणिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरश्रयार्थपिङ्गकायामपि त्रयं ॥

अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि
इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुक्राङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लिप्तेषु मासा गृह्देहलोनां ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुक्षितवर्गेन लिप्यते, लिप
वाङ्लकात् कर्मणि वृन् ।) अमरः । कोकिल-
कुङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ (दृष्टिकः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्दृष्टिक इव पत्रमस्या
कपि अत इत्वम् ।) दृष्टिकारवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिर्वि पर्यमस्याः, डीप् ।)
दृष्टिकाशीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं वक्षीतत्पर्यः
रक्तोत्पलं । रक्तपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, वक्षीतत्पर्यः
पाटलावृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

अलिमकः, पुं, (अलिर्वि मक्कते, मक्क +
एघोदरादित्वात्लोपः ।) भेकः । कोकिल-
अमरः । पद्मकेशरः । मधुकवृक्षः । इति मेदिनी

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + शिच्
+ अच् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिप् + वृन्) पद्मकेशर-
भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली

(कुङ्कुरः । मधुकवृक्षः ।)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन,
+ शिच् + शिनि + डीप् ।) कैविकापुष्पं ।

राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं दृष्टिकपुष्पकवृक्षकं लि-
तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अलो

- “मज्झिमसंनिपाति माधवयोषिताम्” ।
 इति भाषः ।) कश्चित् । इति मेदिनी ।
 अलोका, लो, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । (“तद्यथा
 स महाभारतो गालोकाभिधायकः” । इति
 रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । (“आलोकोक्तिनि-
 २ मीक्षिते गयनयोः” । इति अमरप्रतके ।) स्वर्गः ।
 इति मेदिनी । लोकाट् । इति हेमचन्द्रः ।
 अलोका, जि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं ।
 अलम् । इति शब्दरत्नावली ।
 अलोकोक्तमस्य, पुं, अलोकारविभक्तिनैकशब्दभावार्थः ।
 तत्र प्रमात्रं राजनिर्घण्टे यथा ।
 “माधमिष्ठिकाया पिशाचगवक्षीदक्षैर्महत् ।
 तनुं संसेदयेदयुक्ता आख्यामङ्गारकोपरि ॥
 ततो निष्काशितं खड्गं तिलतैलेन भर्जयेत् ।
 अलोकात्मस्य उल्लोऽयं प्रकारः प्राक्पण्डितैः ॥
 तं वृत्तात्ममण्डितेन वास्तुकेन च भजयेत् ॥”
 अलुः, लो, (अल + उन् ।) अलुः । क्षुब्धकलसी ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 अलुब्धः, जि, (लुभ + क्तः, गन्समासः ।) लोभ-
 ५ रहितः । यथा मनुः ।
 १) “एकोऽलुब्धः साक्षी स्यात् बह्वः शुचोऽपि न
 अलः स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरखिरत्वात् दोषैश्चान्येऽपि ये
 हताः” ॥
 २ “एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टवृत्त-
 पाठः” । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
 ३ “अलुब्धैः क्षिप्रैः प्रवृत्तैश्चामातैः परितः” ।
 इति कादम्बरी ।)
 अलो, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अलोते, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अलोमः, पुं, (न लोभः, अभावे गन् ।) लोभाभावः ।
 यथा,—
 “इष्टाध्ययनदानानि तपः सत्त्वं धृतिः क्षमा ।
 अलोम इति मार्गोऽयं धर्मेष्वाविविधः स्मृतः” ॥
 इति महाभारतम् ॥
 अलोमी, [न] जि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न
 १ लोभी इति गन्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः ।
 २ नास्ति लोभो यस्य इति बहुव्रीहिसमासादिन्-
 ३ प्रत्ययविभक्तः ॥
 अलोहितं, लो, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात्
 इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ॥
 अलोक्तिका, जि, (लोके विदितः, लोक + ठक्
 ततो गन्समासः ।) लोकाभिधायकविषयः । अमा,
 शुभिकः । लोकातीतः । यथा,—
 “अलोक्तिकात्वादमरः स्वकोषे
 न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।
 विज्ञेयं तैरप्यधुना प्रचार-
 मयं प्रयत्नः पुराणोत्तमस्य” ॥
 इति त्रिकाशशेखरद्वितीयश्लोकः ॥
 “उपसंहार विन्नात्मब्रह्मरूपमलौकिकम्” ।
 इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

- अल्पं, जि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईषत्
 २ मनाक् ३ लोको ४ ।
 “अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।
 इति मनुः ।) लुक्कं ५ लुक्कं ६ दम् ७ लुक्कं ८
 तनुः ९ तनुः १० लुटिः ११ लुटिः १२ मात्रा १३
 लवः १४ लेशः १५ कथः १६ कथी १७ कथिका
 १८ अयुः १९ लुक्कं २० । इत्यमरः ॥ लुक्कं २१
 लुक्कं २२ लुक्कं २३ कथा २४ । इति शब्दरत्नावली ।
 (अतिसामान्यः ।
 “अल्पस्य जेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्
 विचारमूढः प्रविभासि मे त्वम्” ।
 इति रघुवंशे । संक्षिप्तं । अदीर्घं ।
 “अनन्तपारं किञ्च शब्दशालं,
 अल्पं तथायुर्वहस्य विज्ञाः” ।
 इति पञ्चतन्त्रम् ।)
 अल्पकः, पुं, (अल्प एव, अल्प + क्तः कन् ।)
 यवासदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अल्प गुणः ॥
 “यासः स्वादुः सरस्वितस्तुवरः शीतलो कपुः ।
 कपमेदोमदभान्तिपितामहकुलकासजित् ॥
 हृत्वा विस्पर्षवाताखवमिष्वरहरः स्मृतः ।
 यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैश्च दुरात्मना” ॥
 इति भावप्रकाशः ।) (अल्पपरिमितः । किञ्चित् ।
 “यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भुवमात्मनः ।
 तदात्वे चास्त्रिणां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पञ्चमस्याः सा ।)
 भूतकेशीदृशः । इति रत्नमाला ॥
 अल्पगन्धः, लो, (अल्पो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं ।
 इति रत्नमाला ॥
 अल्पतनुः, जि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुयस्य ।)
 खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्
 तत्पर्यायः । एभिः २ । इत्यमरः ॥
 अल्पपञ्चः, पुं, (अल्पं पञ्चं यस्य सः ।) क्षुद्रपञ्चतुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥
 अल्पपद्मं, लो, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति
 रत्नमाला ॥
 अल्पप्रमायकः, पुं, (अल्पं प्रमायमस्य, वा कन ।)
 चेक्षकः । इति रत्नमाला ॥ चेक्षो चेक्षो तरमूज
 इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।
 अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति
 ख्यातः प्राकाः, कर्मधारयः ।) प्राकविशेषः ।
 क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।
 इत्यमरः ॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)
 अल्पसरः, [स्] लो, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)
 क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेडे इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । वेष्टन्तः २ पञ्चकं ३ । इत्यमरः ॥
 अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संक्षिप्तं आयुर्जीवनकालो
 यस्य सः ।) क्षणः । इति त्रिकाशशेखः ॥ अजि-
 रजीविते जि ॥ (अदीर्घजीवी ।
 “दुराचारो हि पुराणो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखमागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च” ।
 इति मनुः ।)

अव

- अव्यक्तः, जि, (अतिशयेन अव्यक्तः, अव्यक्त + ईकन् ।
 अव्यक्तं । इत्यमरः ॥ [अव्यक्तं । इत्यमरः ॥
 अव्योयः, [स्] (अतिशयेन अव्यक्तः, अव्यक्त ईयसुन् ।)
 अव्यक्तः, पुं, (अव्यक्त + क ।) } परमेश्वरः ।
 अव्यक्तः, स्त्री, (अव्यक्त + क, स्त्रियां टाप् ।) }
 एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते । यथा । “ॐ अव्यक्ता
 इक्षे मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इक्षे वरुणो
 राजा पुनर्ददुः । इदामि मित्रो इक्षो इक्षेति
 इक्षो वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमित्रो
 होवारमित्रो माहासुरिणाः । अव्यक्तो ज्येष्ठं ज्येष्ठं
 परमं पूर्णं ब्रह्मागमस्य अव्यक्तोरसुर महमदरकं
 वरस्य अव्यक्तो अव्यक्तो आदित्यावुक्तेककं । अव्यक्तो
 वुक्तं । निखातकं । अव्यक्तो यज्ञेन उतज्जलः
 अव्यक्तो सूर्यचन्द्रसर्वगन्तव्यः अव्यक्तो ऋषीणां स-
 दिव्या इन्द्राय पूर्णं मायापरममन्त अन्तरिक्षाः ।
 अव्यक्तो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते
 इक्षे वरुणो राजा पुनर्ददुः । इक्षो वरुणो इक्षो-
 कवर इक्षेति इक्षोऽव्यक्तः इक्षो इक्षो अनादि-
 स्वरूपा अव्यक्त्यो प्राणां ह्रूं क्रीं जनान् पश्यन्
 सिद्धान् जलचरान् अव्यक्तं कुर्व कुर्व पट् । अव्यक्त-
 संहारिणीं उं अव्यक्तो रसुरमहमदरकं वरस्य
 अव्यक्तो अव्यक्तो इक्षेति इक्षोः” । इत्याद्यर्थस्य सूक्तं ।
 अव्यक्तः, स्त्री, (अव्यक्ते इत्यन्, क्षिप्, अजे भूयाये
 काति गृह्णाति, जा + क ।) नाचोक्तौ माता ।
 इति वोपदेवः ॥ (अव्यक्तवेदे अव्यक्तोत्पादि-
 ख्यातो यवगोपास्यः परमेश्वरः ।)
 अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, भादि-
 परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति
 यावत् । प्रीतौ । हप्तौ । द्युतौ । शोभायामिति
 यावत् । श्रुतौ । आकर्षणे इति यावत् । प्राप्तौ ।
 श्लेभे । आनिष्कने इति यावत् । अर्धने । याच्ना-
 यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।
 भावे । सत्तायामिति यावत् । दृढौ । ग्रहे ।
 आदाने इति यावत् । बधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।
 कृतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने
 इति यावत् । (इति वोपदेवोपकविकल्पद्रुमः
 तट्टीका च ॥) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ हप्तौ
 द्युतौ स्तुतौ । प्राप्तौ श्लेभेऽर्धने वेशे भागे दृढौ
 ग्रहे बधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ” । जग-
 विश्रुतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।
 काम इति अन्तादुत्पत्तेरिच्छोत्पादाना इति
 भेदः । श्लेभ आनिष्कनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे
 प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । “न मामभवति सद्योपा
 रत्नसूरपि मेदिनी” । इति रघुः ॥ अन्यत्र विरल-
 प्रयोगः । केचित्तु स्तुति-भाग-ग्रह-काम-धृतीर्न
 पठित्वा ज्ञिया-अवग्रह-दहन-भावानाङ् । अवति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 अव, अ, (अव + अव् ।) उपसर्गविशेषः । अस्त्यर्थः ।
 निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ॥
 अव्यक्तम् । विज्ञापनं । आपनं । शुद्धिः । अव्यक्तं ।
 परिभवः । नियोगः । प्राशनं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

अव

अवकटं, क्री, (अव + कट् + क्) वैकृप्यं ।
अवात् कुटारश्च वैकृप्ये चकारात् कटश्च । इति
गोषीकप्रकृतकण्ठायां ।

अवकरः, ण, (अव + कृ + क्) सम्मार्ज्यादि-
निर्दिष्टप्रत्ययादिः । जज्ञाण इति ख्यातः । तत्-
प्रत्ययः । सङ्गः २ । इत्यमरः ॥ अवकरः ३ ।
इत्यमरटीकायां मधुरानाथः ॥ सङ्गः २ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“अवकरनिकरं विकिरति तत्
निं कृत्वाकुरिव हंसः” । इति नीतिप्रतके ।)
अवकलितः चि, (अव + कल + क्त) दृष्टः । इति
अरणी ॥

अवकाशः, ण, (अव + काश + क्) अवस्थान-
देशः । अवका इति यावत् । अवसरः । व्याप्ति-
रहितस्थानं । इत्यन्तराष्ट्रटीकायां भरतः ॥
“न सुप्रातन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्” ।

इति रत्नावलीनाटिकायाम् ।

अपि च ।

“एवञ्च बड़झीलादिष्वप्यवकाशमभमानं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्षेषु च तुल्यमिति दत्तेन पितरः सदा” ॥

इति मार्गवे १ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्त-
प्रदेशः ।

“अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे” ।

इति रामायणे । अथादिसप्तम्यस्थानं । अवस्थानं ।
स्थितिः ।

“अवकाशं किणोदन्मान् रामायाभ्यर्चितो ददौ” ।
इति रघुवंशे ॥

अवकीर्णः, चि, (अव + कृ + क्त) अवचूर्णितः ।
तत्प्रत्ययः । अवध्वस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विस्तृतः । प्रकृतः । विक्षिप्तः ।

“सुक्ताणि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे

राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि” ।

इति नागानन्दे । उल्लङ्घितः । अतिक्रान्तः ।)

अवकीर्णः, [न] चि, (अवकीर्णमनेन अव + कृ
+ क्त + इनि, अवकीर्णं ध्वस्तं प्रतमिति शेषः,
अस्यास्तीति ।) क्षतप्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरी ।

(“कुशीलवोऽवकीर्णो च दमस्तीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च कायश्च यस्य नोपपत्तिर्ह्यहे” ॥

इति मनुः ।)

अवकुटारः, क्री, (अव + कूर्त् + क्) अतिशये वा कुटा-
रश्च । वैकृप्यं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य
परिशिष्टं ॥ (अवाचीनत्वं । वैपरीत्यं ।)

अवकृष्टः, चि, (अव + कृष्ट + क्त) वद्विष्कृतः ।
दूरीकृतः । तत्प्रत्ययः । निष्काशितः २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्ग-
मितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वद्विष्कारितः ।
निर्गलितः । आकृष्टः ।

“एकाकिर्णापि हि मया रभसावकृष्ट-

निर्लिङ्गदीधितिसताभरभासुरेण” ।

अव

इति नागानन्दे । नीचः । निरुद्धः ।

“प्रतिकर्तुं प्रकृतस्य नावकृष्टेन युज्यते” ।

इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः ।
अपकृत्यर्थः ।

“वान्नाययं चरेत् सर्वानवकृतान् निहन्त्य तु” ।

इति याज्ञवल्क्याः । अथादिसम्मार्ज्योदकावा-
हादिः कर्मकरः ।

“पाणौ देयोऽवकृतस्य बहुकृतस्य वेतनम् ।

भायसासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणान्तु भासिकः” ॥

इति मनुः ।)

अवकेशी, [न] चि, (अवच्युतं कं मुखं यस्मात्,
अवकं फलशून्यतामीशितुं श्रिलमस्य, अवक +
ईश + शिभिः) फलकालेऽप्यनुत्पन्नफलकट्टादिः ।
इत्यमरः ॥ तत्प्रत्ययः । वन्धः २ अप्रपलः ३ ॥

अवकृत्यं, चि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः ।) वचना-
योग्यं । अवकथनीयं । न वक्तव्यं अवकृत्यमिति
नञ्समासनिष्पन्नं । यथा,—

“असम्भावं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते” ।

इति चाणक्यः ॥

अवक्रयः, ण, (अवक्रियते प्रतिक्रियतेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + क्) क्रयसाधनद्रव्यं ।
मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राज्याह्वं द्रव्यं । बणिग्भिः
शुक्रस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं ।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश” ।

इति याज्ञवल्क्याः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
खड्वाश्चादिर्मेषा दीयते मङ्गं च युष्माभिरेता-
वद्धनं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाडा इति भाषा ।)

अवगणितं, चि, (अव + गण + कर्मणि क्त) अव-
ज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।
“आयासेनालसाश्रोऽप्यवगणितरजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्ति-
मेतो तवैव” । इति नागानन्दः ।)

अवगण्डः, ण, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम् ।)
गण्डस्थव्रणः । वयस्फोडा इति यावत् । तत्-
प्रत्ययः । वरगडः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवगतं, चि, (अव + गम + क्त) ज्ञातं । तत्-
प्रत्ययः । बुद्धं २ बुद्धितं ३ मनितं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
मत्तं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्) ज्ञान-
सामान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं । अप-
गमः । अपसरणम् ।)

अवगथः, चि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात्
ङश्च ।) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायो । इति सि-
ङ्गान्तकौमुदी ॥

अवगादः, ण, (अव + गद + क्) जलद्रोणी ।
नौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं । इति हज्जयुधः ॥

अवगाहः, ण, (अव + गाह + क्) स्नानं । स्नान-
मह्यं । इति वोपदेवः ॥

(“प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहस्तमवारिसञ्चयः” ।

इति ऋतुसंहारः ।)

अव

अवगाहनं, क्री, (अव + गाह + भावे ल्युट्) स्नान
करणं । तत्प्रत्ययः । अवगाहः २ वगाहः ३
मज्जनं ४ (“कन्दर्पवायानसैर्दग्धानामवगाहनं
विधिना रम्यं सरो निर्मितम्” । इति प्रह्लाद-
तिलके ।) निमज्जनं ५ । हुव दिया नाखोया
इति भाषा । शिरःस्नानं । अस्मत्ति मज्जनं । यथा ।
अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामकुलीभिरा-
च्छाद्य कुर्यात् ।

“अकुलीभिः पिपायैव ओजदृष्ट्वा सिमामुखं ।

निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदधर्मवर्णं” ॥

इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुवृत्ते वारचय-
मेवावगाहनं ।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् विधा द्विजः ।
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःशतौ मज्जनं ततः” ॥

इति वामनपुराणात् । इत्याहिकाचारतत्त्वं ॥

अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं ॥ “आजीयन्नाश्वास्य
आद्वकृत्तुरपि अवगाहनस्नानकर्त्तव्यत्वं । यथा गो-
भिलः । “स्नातान् शुचीन् आचान्तान्” इत्यादि ।

स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिस्नातान् ।
सयमपि स्नतकादिरहितः स्नातः । इति आङ्-
तत्त्वं ॥

अवगीतं, क्री, (अव + गै + क्त) निर्वोदः ।
लोकापवादः । इति विश्वमेदिनौ ॥ (गीतादिना
निन्दारव्यापणम् । असाधुगीतं । अशोभनगानं ।)

अवगीतः, चि, (अव + गै + क्त) स्वातर्गहणः ।
निन्दितः । इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
परैरवगीतां गमिते दशमिमाम्” । इति
भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ मुञ्जदृष्टः ।
इति विश्वः ॥

अवगुण्ठनं, क्री, (अव + गुण्ठ + ल्युट्) योषामना-
वरकसरन्ध्रवस्त्रं । स्त्रीमुखच्छादनवस्त्रं । घोम्टा
इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ मुद्राविशेषः ।
“अवगुण्ठनसंवेता कुलनाभिसरेद्यदि” ।

इति साहित्यदर्पणे । “जादे ! मुञ्जस्रं मा लज्ज,
अवगुण्ठस्व दाव दे अवगुण्ठणम्” । इति शाकु-
न्तले ।) मुद्राविशेषः ।

तथा च तत्त्वसारे ।

“सत्यहस्तकृता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी ।

अवगुण्ठनमुद्वेगममितो भ्रामिता मता” ॥

धूल्यादिस्त्र्यङ्गां ॥

अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठयति आच्छादयति, अव
+ गुण्ठ + क्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् ।)
अवगुण्ठनं । स्त्रीमुखवरकवस्त्रं । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

अवगुण्ठितं, चि, (अव + गुण्ठ + क्त) चूर्णितं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंडा करा इति भाषा ।
अवगोरणं, क्री, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्) ।
ताडनार्थदण्डादीनामुद्यम इति ब्राह्मणं ॥ मा-
रिवार निर्मिते ठेङ्गा उठान इति भाषा । यथा
प्रायश्चित्तविवेके । “दण्डनिपातप्रायश्चित्तवैव गु-
रणा तन्नाम्नीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्प-
द्यत इत्युक्तं । गनु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-

अव

अव

अव

भातिगोऽवगोरवावन्तिस्तु कथं सिद्धिः ।
तथाहि मनुः ।

अवगम्य चरेत् कृष्णमसिक्तं निपातने । अव-
गम्य ब्राह्मणतादृशार्थं दक्षमुद्यम्य प्रतयातना-
जनकं यत् प्राप्नुयामादितं तत्प्रत्ययकामः कृष्ण-
प्राजापत्यवत् चरेत् । तदुक्तं संयुधिकरणे । ग्रन्थोः
प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणगोरवाफलत्वेन
प्रतयातनाभिहितम् । तथा च मुनिः । ग्रन्थः
प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
हविर्वहन् आग्निधोऽयाचत । देवास्तवगोरगे
प्रतयातनाभित्वयाग्निधोऽददेतेति । शास्त्रदीपि-
कादौ दर्शयौर्जमासप्रकरणे । देवा वै ग्रन्थं वाह-
स्यममवन् हव्यं वो वहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् प्रतेन यातयेत्
यो निहन्तात् तं स ह्येष यो लोहितमकरोत्
यावतः पांशुन् अमन्ति तावतः परिवत्सरान् स
स्वर्गायचवेत् । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्तात् न लोहितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्मकं ब्राह्मणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) दृष्टिरोधः ।
(अनादृष्टिः ।

“दृष्टिर्भवति प्रस्थानामवग्रहविशोभिताम्” ।

“नभोगमस्योर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे” ॥

इति रघुवंशे ।) प्रतिबन्धकः । हस्तिजलटं । इति
मेदिनी ॥ गजसमूहः । इति हारावली । स्वभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (यदुक्तं,—

“तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्यावग्रहनिर्विकारौ” ।

इति भागविकाग्रिमित्रनाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (ग्रहणं । स्वीकारः । हरणं । अपसारणं ।
निरोधः । अवरोधः ।

“न रोचयामास परेष्वन्यं
प्रसज्य रक्षोभिवरग्रहम्” ।

इति रामायणे । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं
प्रदपाठकास्ते किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
मिन्दासूचकवाक्यप्रयोगः ।)

अवग्रहणं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे लुट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति मेदिनी ॥

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यदृष्टिघातः । शुक्रो इति भाषा । तत्प-
र्यायः । दृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३ । इत्यमरः ॥
हस्तिजलटं । प्रापः । इति तट्टीका । (यथा,—
“अवग्रहस्ते भूयात्” ।)

अवग्रहः, पुं, (अव + घट् + आधारे घञ् ।) भूरन्ध्रं ।
गर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवघातः, पुं, (अव + हन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तदुक्तं द्रव्यसंग्रहे । इति हेमचन्द्रः ॥
कौङ्काम यस्य प्रसिद्धिः । यथा । अवघातौ विद्या-
करवाचस्पेयी । ब्राह्मणभारवाचस्पेयी । इति यत्र
प्रयोगभारवाचस्पेयी तदुक्तं द्रव्यसंग्रहे ।
शास्त्रार्थः । यथा कृष्णोऽवघातादिकोपः । यत्र

तदुक्तं नवेलायामेव प्रवचरोधेन प्रयोजनाभावो
जायते तदा प्राक् सन्निकषाच्छास्त्रप्रतिपत्तिः पदार्थो
नियमायुष्मन्माचार्यमनुसृत्यमेव । अतश्च प्रकृता-
वधि आनस्यादिना जीज्ञादिस्थाने तदुक्तं द्रव्य-
संग्रहेऽवघातादि समाधरन्ति याज्ञिकाः ।

“घाते न्युने तथा हिते साम्राज्ये मानिके तथा ।
यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यथार्थसाधकाः” ॥
साम्राज्ये हविवि मानिके मन्त्रसाधये अवघातादौ
तत्काले मन्त्रप्राप्ताभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति युद्धितत्त्वं । (अपमृत्युः) ॥

अवघनकारः, चि, अवघनस्य । कथार अवाध्य इति
भाषा । न वधः करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्वक-
कृधातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)
चूर्णकृतमर्थं । गुंडा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवधस्तः २ अयधस्तः ३ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥

अवचूलः, पुं, (अवगता चूडा यस्य, वा । डस्य लः ।)

ध्वजाग्रवज्राधोमुखवस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, संज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता-
निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-

सामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरणयत्प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधि-
करण्यस्याभिः । इति सिद्धान्तलक्षणाचिन्तामणिः ॥

(“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम्” ॥

सामासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ।
इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्छुरितं, स्त्री, (अव + च्छुर + भावे क्त ।) महा-
हास्यं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवच्छुरितकं, स्त्री, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थे कन् ।)
महाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, पुं, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वं ॥

(“प्राद्वर्ध्यान्नावच्छेदे विशेषस्ततिहेतवः” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिन्नति, अव + छिद् +
गण् ।) न्यायमते अव्याप्यव्यवधिकरणसम्बन्धैक-
देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-

जनेति यथा । अव्याप्यव्यवच्छेदकत्वमपि स्व-
रूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे लृट् ।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकघावच्छेदकत्वं

स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिवृत्तौ शि-
रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वस्य इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-

वृत्तित्वेऽपि अस्मात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति
सामान्यनिवृत्तौ शिरोमणिः ॥ अन्यूनानतिरिक्त-
वृत्तित्वं । यथा । ननु तादृशप्रतियोगित्वान्यून-

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वृत्तित्वं न घटवृत्ति-
तादृशप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्ति-
वृत्तित्वं वाच्यं । इत्यवच्छेदकत्वनिवृत्तौ अनादीशः ॥
अनतिरिक्तवृत्तित्वस्य अपावच्छेदकत्वं परिभाषिकं ।
यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धविशिष्टव्यामा-
न्यकत्वं अवशिष्टव्यवच्छिन्ननिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वत्वं वा तदतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।
इति अवच्छेदकत्वनिवृत्तौ शिरोमणिः ॥ अव्याप्य-
वृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः । तत्रावच्छेदकत्वं इह विशिष्टवि-
नित्तत्वे कृताग्रनो व शिखरे इत्यादिप्रतीति-
वशात् कुत्रचिदव्याप्यव्यवधिकरण्यदेशविशेषादि-
दानां गोष्ठे गौर्ननु गृहे इत्यादिप्रतीतिवशात्
कुत्रचित् देशवृत्तित्वायः काले कुत्रचित् काल-
वृत्तित्वाय देशे अप्यस्ति । इति न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदावच्छेदः, पुं, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥

अवघा, स्त्री, (अव + घा + घञ् ।) अनादरः ।
अवहेला । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवघां शिशिषी-
चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवघातं, चि, (अव + घा + क्त ।) अवमानितं । अना-
दृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ॥
“अवघाता भविष्यामो लोकस्य जगतीमते” ।
इति महाभारते ।)

अवघानं, स्त्री, (अव + घा + भावे लुट् ।) अवघा ।
यथा अवघानं अवघा आतो अन्तःशब्देति
छः । सम्पादित्वात् क्तिविति मधुः । तन्मते
गोपावद्रूपं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अवमानः ।
तिरस्कारः । अनादरः ।
“इप्सितं तदवघानात् विद्धि सार्गजमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवटः, पुं, (अव + अट् ।) खिलं । गन्तः । कूपः ।
“रक्षसां गतसत्त्वानामेव धर्मः सगुतनः ।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥
इति रामायणे ।) कुहकजीवो । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवटिः, पुं, (अव + अटि ।) गर्भः । इति वृत्तायुधः ॥
अवटीटः, चि, (अवगता नासिका, प्रादिसमासः,
गतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्धआदिनादन् ।)
नतनासिकः । खंडा छेपङ्गेनेको यस्य प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः । अवनाटः २ अवभटः ३ । इत्यमरः ॥
अवटुः, पुं, स्त्री, (अव + टीक + मितङ्नादित्वात् टुः ।)
ग्रीवापश्चाद्भागः । इत्यमरः ॥ घाट इति स्थातः ।
कूपः । गर्भः । इति हेमचन्द्रः ॥ दृढभेदः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

अवडङ्गः, पुं, (अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् ।) दृढः
इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवडङ्ग इति पाठः ॥
अवडीनं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-
धोगमनं । पक्षिणामवरोहणं । इति जटाधरः ॥
अवतंसः, पुं, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कर्मापूरः ।
कर्माभूषणं ।
“तं मातरो देवमनुव्रजन्तः
अवाहनक्षोभमवघातंसाः” ।

अव

इति कुमारसम्भवे ।) शिरोभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २ उतंसः ३ । इत्यमरः ॥ युक्तं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ शिखरं ८ उच्छीकः ९ कौटीरकं १० कौटीरं ११ किरीटं १२ यूष्मन्मणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-मणिः १५ कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २ कर्णपुरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उतंसः ६ वनस्पतं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः, अव्) अवतमसकारः । इत्यमरः ॥

(“अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गमेन प्रसभसुसुखोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः” ।

इति माघः ।)

अवतारः, पुं, (अव + ट् + करणे घञ्) अवतरणं । पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-प्रवृत्तिः । प्रस्तावना । आमासः । उपकमनिका । यथा । “इरे गुरुप्रथितवस्तुकावतारः” । इति शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण पूज्यं प्राप्तेः प्रथमं एतिथ्यामवतारं । अवतारास्त्र-संख्येयाः तेज्येते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः ३ नरनारायणौ ४ कथिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यक्षः ७ ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११ भृगुनरिः १२ मोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः १५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८ बजरामः १९ ह्य्याः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥ इति श्रीभागवते ॥ यथा,—

“सर्वं प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुस्तरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥

द्वितीयन्तु मवायास्य रसातलगतं महीं ।

उद्धरिष्यन्नादत्त यक्षेशः प्रौक्तरं वपुः ॥

तृतीयमवसर्गं वै देवर्षिस्तुपेत्य सः ।

तन्मं सावतमाचष्ट जैष्ठ्यर्क्षं कर्मणा यतः ॥

तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणावधी ।

भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्वरं तपः ॥

पञ्चमः कमिनीनाम सिद्धेशः कालविज्ञतं ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥

षष्ठमत्रैतत्त्वत्वं वतः प्रामोऽनसूयया ।

आन्वीक्षिकीमनकायं प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥

ततः सप्तम आकूत्वा रुच्यैश्चोऽभ्यजायत ।

स यामायौ सुरगणैरपात् स्थायभुवान्तरं ॥

अष्टमे मेवदेयान्तु नाभेर्जात उरक्रमः ।

दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्याश्मनममृतं ॥

ऋषिभिर्याचितो भजे नवमं प्रार्थितं वपुः ।

दुग्धेनामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रक्रमः ॥

रूपं स जगद्दे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंज्ञवे ।

नाथारोप्य महीमय्यामपादैवस्तं मनु ॥

सुरासुराणां सुदधिं मध्वतां मध्वराचलं ।

दध्ने कमठरूपेण पृष्ट यकादशे विभुः ॥

धाम्नन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।

अथाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥

चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदैवैश्चमूर्जितं ।

ददार करजैरुरावेरका कटक्षयघा ॥

अव

पञ्चदशं वामनकं क्षात्रागादध्वरं वसेः ।

पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिपिष्टम् ॥

अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्ममुहो नृपान् ।

त्रिःसप्तक्षत्रः कुपितो निःक्षयामकरोन्महीं ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्या पराशरात् ।

चक्रे वेदतरोः शाखा वृक्षा पुंसोऽल्पमेधसः ॥

नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।

समुन्निराद्यादीनि चक्रे बोध्याख्यतः परं ॥

यकोनविंशे विंशतिमे दृष्ट्वापु प्राप्य जन्मनी ।

रामक्षणाविति सुवो भगवानहरत् भरं ॥

ततः कनौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरविधां ।

बुद्धोनाक्षान्नसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।

जनिता विष्णुयज्ञसो नाभ्रा कल्किर्जगत्पतिः ॥

अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्त्वनिधेर्दिजाः ।

यथा विदासिनः कुल्याः सरसःस्युः सख्यशः ॥

ऋषयो मगधो देवा मनुष्या महीजसः ।

कलाः सर्वे हरैरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥

यते चांशकलाः पुंसः क्षुण्णस्त मगवान् स्वयं ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दश-

अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—

“मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥)

(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—

“अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणो

नवावतारं कमलादिवोत्पन्नम्” ।

इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—

“भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणा प्रार्थितः पुरा ।

स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ” ॥

इति अध्यात्मरामायणे ।

अवतारणं, स्त्री, (अव + ट् + णिच् + ल्युट्) भूतादि-

ग्रहः । वस्त्राच्छलं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—

“क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गाया अवतारणं” ।

इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, वि, (अव + ट् + कर्त्तरि क्तः) अवतरण-

विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जन्मादौ कृतावरोहः ।

यथा । व्योतिषे ।

“नीलघ्नीव शुभघ्नीव सर्वकामफलप्रद ।

एतिथ्यामवतीर्णोऽसि खड्गरीट नमोऽस्तु ते” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अवतोक्ता, स्त्री, (अवपतितं लोकमस्याः सा ।) पत-

ङ्गर्मा गौः । तत्पर्यायः । अवङ्गर्मा २ । इत्यमरः ॥

गावङ्गागाह । गावधेला गाह । इति भाषा ॥

अवदंश, पुं, (अव + दन्श् + घञ्) सुरापानवधि-

जनकचर्चयाग्रथं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

भक्षणं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४

रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः) श्वेतवर्णः । पीत-

वर्णः । इत्यमरः ॥

अवदातं, वि, (अव + दै + क्तः) अस्तरुणविशिष्टं ।

अव

(“कुन्दैः सविभ्रमवधूषितावदातः” ॥ इति ऋतु-संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

“तत्त्वं क्रमेण विदुषां कवयावदाते

अडावतां हृदि मरुं स्वयमाधत्ति” ।

इति शान्तिशतके ।) मनोह्रं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

अवदानं, स्त्री, (अव + दा + ल्युट्) कृतं कर्म ।

प्रशस्तमप्यत्र निर्दोषं कर्म । ये कर्म प्रवृत्तिते

सकले प्रशंसा करे वेद समाप्तकर्म इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तट्टीका च ।

खड्गनं । इति मेदिनी ॥

(“विश्रावस्तुप्रायहरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानचिपुरावदानः” ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरखमूलमिति खामी ।

(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—

“नैर्ऋतं नमय मन्त्रवन्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्” ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + ट् + णिच्

करणे ल्युट्) खनिजं । खन्ता इति ख्यातं ।

इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—

“अवदारणकाले तु एतिथी नावदीर्यते” ।

इति रामायणे । अव + ट् + भावे लुट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवशमितोदाहो येन तत्) वीर-

खमूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो

ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)

वीरखमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापयं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ।)

इति भरतः ॥

अवदीर्णं, वि, (अव + ट् + क्तः) द्रवीभूतवृत्तादि ।

तत्पर्यायः । हुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ्) दुग्धं । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, वि, (न वदति परं गुणं, अवद्यावमाधमार्ध-

रेफाः कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत्) अधमं ।

कुत्सितं । गर्हितं । निक्षुष्टं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, स्त्री, अनिष्टं । इति वेपदेवः । पापं । इति

पाणिनिः ॥ (“उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) मनोयोगः ।

तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रविधानं ३ समाधिः

४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + ध + णिच् + ल्युट्) निश्च-

यः । यथा । “हि हेतावधारणे” । इत्यमरः ॥

अवधारितः, वि, (अव + ध + णिच् + क्तः) कृता-

वधारणः । यथा ।

“त्वया सुमुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं ।

विवेचय महामार्गे सज्जेतो वर्तते खलु” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्यः, वि, (अव + ध + क्तः) अवधारणीयः ।

अवपूर्वकवृत्तातीर्थ्यं प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-

र्धार्यः ॥

अथ

अवधिः, ई, (अव + धा + कि) अवधानं। सीमा।
काशः। (“अथ चेदवधिः प्रतीक्यते” इति भा-
रविः।) विहं। इति चिन्मैदिन्यौ।

अवधीर, वृ, क, अवधायां। (अवन्त + घुरा०-
उभय०-सक०-वेट्।) अवधीरयति। अवधीरयत्
साधुमसाधुः। इति दुर्गादासः।

अवधूतः, ई, (अव + धू + क्तः।) अज्ञातस्थानी।
तद्विधानं सन्न्यासिष्यन्ने इच्छते। तद्देदा यथा।
देयुवाच।

“दिविधावात्मनो प्रोक्तौ मार्गयोर्भेदकस्तथा।
किमिदं श्रूयते चिन्मवधूतास्तुविधाः।
यतदेदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो।
चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेषतः।

सदाशिव उवाच।

ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः।
महात्मने वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये।
पूर्वाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते।
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साधिमाचारवर्तिनः।
विदधुः सर्वकर्मणि प्रश्रयीरितवर्मना।
विना ब्रह्मार्पितश्चेत तथा चक्रार्पितं विना।
निषिद्धमन्नं तोयञ्च न मज्जीयुः कदाचन।
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां।
प्रागेव कथितो धर्मश्चाचारश्च व्रतानने।
ज्ञानं संन्यासनं पानं दानञ्च दाररक्षणं।
सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः”।
इति महानिर्व्याख्यतन्त्रे १४ उक्तासः। *। अन्यथा।

शङ्कर उवाच।
“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत्।
वीरस्य मूर्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः।
यद्रूपं कथितं सर्वं सन्न्यासधारणं परं।
तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवर्त्मनः।
दक्षिणे मुखे चामावास्यायामाचरेद्यथा।
तथा नैव प्रकुर्यात् वीरस्य मुखं प्रिये।
असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोद्यं।
अस्त्रिमाणा विभूषा वा यद्राक्षानपि धारयेत्।
दिग्बरो वा वीरेन्द्राद्य वा कौप्रिनी भवेत्।
रक्तचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्भस्माङ्गभूषणं”।
इति निर्व्याख्यतन्त्रे १४ पटलः। *। अपि च।
“नृकारोऽटिं विधायैव काकुदहं तथा प्रिये।
परमुष्माजिनैव योगीव धारयेत् सदा।
खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी।
कपासे धारयेच्चक्रं चन्दनाद्यैर्विभूषितः।
ईदं पितृलोकं वक्षं धारयेत् सर्वदा सुत”।
सुत इति शिवस्य सम्बोधनं।
सुदर्शनार्थं यत्नं कर्तुं संधारयेद्भूषः।
विपक्षीं कपिकक्षेत्रं मनुजिह्विमभर्भरान्।
वादन्युं हम्बं योगी यच्च कुलात्मने स्मृतः”।
इति योगसारे २ परिच्छेदः। *। अपरञ्च।
“क्षमा दानं तपो ध्यानं वाचभावेन शैलेन।
शिवोऽहं मेरुवाम्बो मुक्तोऽहं कुलनायकः।
एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः।

अथ

संविदाद्येवं कुर्यात् सदा कारकचेवनं।
भवेत् साक्षात् स पुनश्च शम्भुस्त्वपो न संशयः”।
इति निर्व्याख्यतन्त्रे *। अपि च।
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च।
कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामभिधारिता”।
इति महानिर्व्याख्यतन्त्रे *। अन्यथा।
“निर्व्याख्यमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः।
अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः।
सर्वरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहजोक्तवान्।
सम्पूर्णकामाप्नोति विप्रो निर्व्याख्यतो ब्रजेत्।
विभागं पञ्चमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः।
भाद्रपदयन्त्रं वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं” *।
दशनामावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरयार्थं संज्ञाकथनमभं
लक्ष्यविशेषमाह।
“अवधूतस्य ब्राह्मणं शृङ्गम् पर्वतात्मने।
वनारण्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च।
एकस्थाने तु संस्थित इच्छानादिकश्चरेत्।
यो भग्नदानं तपसा सवर्गः परिकीर्तितः।
सस्तेकथो जटाजूटः सदा वातुजवद्भवेत्।
अन्तर्योगी महावीरोऽख्यसंज्ञश्च शैलेन।
नागाशास्त्रेभ्यो यो विज्ञो नागाकर्मविहारदः।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चाबलां।
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रियः।
सदोर्द्धवाङ्मयो वीरो मुक्तकेशो दिग्बवरः।
सर्वज्ञ समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः।
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः।
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु।
अमयं कुरुते निर्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं।
देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा।
अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च।
अवधूतात्मने देवि ! यस्य भक्तिः सुनिष्कला।
तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्ध्यति भूतसे।
अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत्।
शक्तिः पञ्चतन्त्रानि यत्नेनैव निवेदयेत्।
अशक्तः परमेशानि भक्तिः परितोषयेत्”।
इति निर्व्याख्यतन्त्रे *। अपि च।
“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्वापूर्वविभेदतः।
पूर्वः परमहंसाख्यः परित्राङ्गपरः स्मृतः।
ज्ञतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्बलः।
तदा लोकाजये तिरुमन्त्रात्मानं स तु शोधयेत्।
रक्तं खजालिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्मणि केवलं।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं”।
इति महानिर्व्याख्यतन्त्रे *। अपि च।
“अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः।
अवधूतो शिवादेवी अवधूतात्मनं शृणु।
चतुरात्मिकां मध्ये अवधूतात्मनो महान्।
अवधूतश्च द्विविधो म्हास्यश्च चित्तानुगः।
सचेतश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहारवान्।
सदारः सर्वदारस्त्वष्टादृष्टासो दिग्बवरः।
महावधूतो देवेश्च चित्तबलु सदाशिवः”।
इति मुक्तमाणातन्त्रे २ पटलः *। अवधूतस्य

अथ

ओम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तृत्वतामाह।
“ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन्।
कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः।
कुर्वन् कर्माख्यनासक्तो गतिनीदकनीरवत्।
यतेतात्मानमुद्धृतं तत्त्वज्ञानविवेकतः” *।
सर्व्वेभामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह।
“ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत्।
महस्यो वायुदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” *।
तन्मन्त्रक्रियमात्रकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि।
“जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः।
ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्थानं संश्रयः।
किमन्यैर्जपमिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः।
ब्राह्मणेनानेन मन्त्रेण सर्व्वकर्मणि साधयेत्।
सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकं।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमन्यिके।
पुरप्रदेशे देशे वा लिखित्वा धारयेद्विमं।
गच्छे तस्य महातीर्थं देशः पुण्यमयो भवेत्।
निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्त्वमीरितं।
चतुर्विधानां तन्त्राणामन्येभामपि वस्तुनां।
मन्त्रान्यैः शोधनेनाहं स्याच्चेदनेन शोधितं।
पश्यन् सर्व्वञ्च सद्रूपं जपन्तत् सन्महामनुं।
खेच्छाकारः मुक्तचित्तः स एव भुवि कौलराट्।
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात्।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्थमेवं कपेभ्यः।
जिपदोऽयं महामन्त्रः सर्व्वकारणकारणं।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मुक्त्ययः स्वयं।
शुभयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा।
जन्तैस्तस्य मन्त्रेण साधकः सिद्धिमाप्नुवेत्”।
इति मन्त्रप्रशंसा *। शैवावधूतस्य सर्व्वकर्म-
नधिकारमाह।
“शैवावधूतसंस्कारविधिताखिलकर्मणः।
नापि देवे नवा प्रिये नार्थे कृत्येऽधिकारिता” *।
अथ परमहंसः।
“चतुर्धामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये योगभोगाद्या मुक्ताः सर्व्वे शिवोपमाः।
हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परियङ्गं।
प्रारब्धमग्नं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः।
तज्जेत् खजालिचिह्नानि कर्मणि म्हाभेदिनां।
तुरीयो विचरेत् कौलीं निःसङ्गस्यो निबन्धनः।
सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविबर्जितः।
निर्निकेतस्तिष्ठतुः स्यान्निसङ्गो निरुपद्रवः।
नार्पणं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः।
इति ते कथितं देवि ! चतुर्धा कुलयोगिनां।
लक्षणं सविशेषेण साधनां मत्सङ्कषिणां।
यतेषां दर्शनात् स्पर्शादाजायात् परितोषकात्।
सर्व्वतीर्थपलावातिर्जायते मनुजमनसा”।
इति महानिर्व्याख्यतन्त्रे *।
अवधूतं, त्रि, (अधमर्हति, यत्, ततो नन्वसमासः।)
मारुतानर्हं। बधायोग्यं। अनर्थकत्वान्नं। इति
चिन्मैदिन्यौ। यथा,—

अव

“अवध्याश्च क्षियं प्राजसिर्ह्यगोनिगतास्तपि ।”
शत्रुस्त्रीखामवध्यात्मनाह मत्स्यपुराणे ।

“किं त्वया न कृतं लोके अवध्याः शत्रुयोमितः” ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ आत्मन अवध्यात्मन्यथा,—
“देहो निवृत्तमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वमपि भूतानि तत् शोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे
पामं यथा,—

“यावानवधस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
अवधोऽपि यतेर्दृष्टोऽधर्मस्तु विनियच्छतः” ॥

इति मानवे ८ अध्याये २४६ श्लोकः ॥

अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वन् + घञ् ।) परिव्यागः ।
निन्दनं । अवध्वंसनं । इति मेदिनी ॥

अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वन् + क्त ।) परिव्यागः ।
निन्दितः । अवध्वस्तितः । इति मेदिनी ॥

अवनं, स्त्री, (अव + ण्युट् ।) प्रीणनं । इत्यमरः ॥
रक्षयः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।
तर्पणं । शोभनं । अवधनं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं ।
याचनं । प्रवेशनं । वसा । वृद्धिः । यज्ञः । वधः ।
शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-
धात्वर्थाः ॥

अवनतं, त्रि, (अव + नम् + क्त ।) नम्रं । नतभागः ।
गोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवधायं २ आ-
गतं ३ नतं ४ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥ (अधो-
भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवनतः प्राण-
रयितः” । इति अमरप्रतप्ते ।)

अवनजं, स्त्री, (अव + नज् + क्त ।) आनजं । नृव-
ज्जादिवाद्य । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (आवजः ।
आच्छादितः । यथाह मनुः,—

“वर्मावनः दुर्गन्धिं पूष्णं मूत्रपूरीषयोः ।”

लिप्तः यथा, “खानावनजघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति स्त्रीषधस्तव देवि भीमः” इति
वेणीसंहारन

अवनयः, पुं, (अव + नी + भावे ण्युट् ।) अवनायः ।
नियतनं । अवधःपातनं । इति भरतः ॥

अवनाटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्श आद्यच् ।)
नतनासिकः । खंदा केपङ्गानकव्यक्ति इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभटः ३ ।
इत्यमरः ॥

अवनायः, पुं, (अव + नी + घञ् ।) अवनायः । अधो-
नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे फेलाह इति भाषा ।

अवनी, स्त्री, (अव + णि ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
“तामुद्रिभ्रामवनिशयनां सौधवातायनस्यः” ।
इति मेघदूते ।)

अवनी, स्त्री, (अव + णि + ङीप् ।) पृथ्वी । इति
भरतः ॥ आयमाया लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवनीपतिः, पुं, (अवन्त्याः पतिः, वस्तीतपुखः ।
राजा । इति जटाधरः ॥

“अव अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
इति मत्स्यपुराणे ।)

अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ण्युट् ।) पिण्ड-

अव

दानार्थमास्तुतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
पुराणम्,—

“सपुष्यं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।
अप्रदक्षिणं नेनिकात् गोचनानामनुमन्त्रितं ॥
पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु
अवनेजनं मध्यदेशाददेशयोः । मातामहादीना-
मप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा
ब्रह्मपुराणे,—

“ततो दमेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।
प्रक्षाल्य च जलेनाथ विराचय्य हरिं करेत् ।

“तेभ्यः संस्वपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
दत्त्वापि पितरस्तेति पठेत्तदोदङ्मुखस्थितः” ॥

इति च आहुततत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।

“न कुर्व्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।
इति मनुः ।)

अवन्तिः, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति
हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,

“प्रागल्भ्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“अनूपास्तुष्टिकोराख वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ८५ अध्यायः ॥

अवन्तिका, स्त्री, (अवन्ति अव रत्नादौ, बाहुल-
कात् भिच् ततः सार्थे कान्, टाप् ।) उज्जयिनी-
नगरी ।

“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तिता मोक्षदायिकाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे ॥

अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिषुतं सोमं,
शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-
मरमिहः ॥ काञ्जि इति भाषा । (काञ्चिकशब्दे-
ऽस्य गुणा व्याख्येयाः ।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति
ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३
पुष्करगङ्गो ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्द्धतः ।
अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।

“उत्पन्नोर्कः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
अवन्त्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥

इति संस्कारतत्त्वचूटमत्स्यपुराणे ॥ अन्यत् पूर्व-
लिखितं ॥ (“प्राध्यावन्तीमुदयनकायाकोविदग्राम-
वृद्धान्” इति मेघदूते ।)

अवन्त्यः, त्रि, (वन्धे साधुरिति वन्धः, वन्ध + यत्,
ततो गजसमासः ।) फलवान् । फलकाले फल-
युक्तवृक्षः । तत्पर्यायः । फलेयहिः २ फलयहिः ३ ।
इत्यमरः ॥

“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिक्तीग्राभवन्त्याम्” ।
इति मेघदूते ।)

अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रज्जुं । गर्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (गजादीनां यद्वा-
थार्थं कृतकृतादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्चक्षुःशृङ्गादिना” ।
इति यादवः ।

“रोधसि निज्जवपातमयः

करीव वन्द्यः प्रथमं ररास” ।

इति रघुवंशे । नाटकादौ मद्यादिजनितप्रसार-
सम्भवादिवर्गनेन प्रस्तुतस्य परिवर्तः । यथा,

“अवपातस्तु निज्जाम-प्रवेश-आस-विश्रवैः” ।
इति दशरूपे ।)

अवभटः, पुं, (अवभियते अनेन, अव + भट् +
कथन् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-
परयज्ञः । यज्ञादेर्यूनान्धिक-दोष-शान्ति-निमि-
त्तक-शेष-कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः
तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषज्ञानं । इति भरतः
त्रिकाण्डशेषश्च ॥

“ततश्चकारावभट्यं विधिवृष्टेन कर्मणा”

इति भारते ।

“भुवं कोष्णेन कुण्डोऽधो मेध्येनावभट्यादपि” ।
इति रघुवंशे ।)

अवभटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
कायाः संज्ञायामिति भटच् । अवभट्टा नासि-
कस्ति अस्य इति अर्श आद्यच् ।) नतनासि-
क्यक्तिः । इत्यमरः ॥ खंदा इति भाषा ।

अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव + क्त-
णादौ, अवयेति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो
निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्लोप-
श्चेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥

“अनलकानलकानवमां पुरीम्” । इति रघुवंशे

अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्पृष्टेकदिनवारः । एका
यकतिथिर शेष अपरतिथिर आद्यन्तस्य
इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं
यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृष्टति
तद्भवत्यवमदिनं । त्रिदिनस्पृष्टतिथिष्वयस्य स्य
नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥

अवमतं, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवज्ञातं । अ-
मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥

“सुखं ह्यवमतः श्रेते सुखश्च प्रतिबुध्यते” ।

इति मनुः ।)

अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कार्य-
मतिर्यस्य ।) खामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः ।
नेता । इति जटाधरः ॥

अवमर्दः, पुं, (अव + मर्द + घञ् ।) पीडनं । व्यथनं
इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रोद्य प-
डनं । इति भरतः ॥

“वलावमर्दस्तपि सन्निविष्टो

यथा न गर्हेत्युदाहरस्तथाः” ।

इति रामायणे । शत्रुकृतमाङ्गप्रहार इति वे-
पदाक्रमणमिति केचित् ॥

अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपरा-
अमर्यादा । यथा,—

“सम्मानाद्वाङ्मनो नित्यमुद्विजेत विवादिव
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा” ॥

इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“माणावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।

इति कल्लुकभट्टः ।

माननं, स्त्री, (अव + मन् + शिच् + ल्युट्) अप-
मानः । यथा । अवमाननं अवमानना । मान कि
सार्धं अवपूर्वः जीवि अङ्गीति अनः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + शिच् + युच्) अ-
वज्ञा । अनादरः । इत्यमरसिंहः ॥

(“अतोऽवमाननाऽस्मान् मानिना भवता कृता” ।
इति विष्णुपुराणे ।)

अवमानितः, चि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥

(“विपक्षज्ञा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” ।
इति सहित्यदर्पणे ।)

अवमान्यः, चि, (अव + मन + क्त) अवमाननीयः ।
यथा,—

“या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥
सानुज्ञायाधिपेक्षया नावमान्या च कश्चित्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥

अमूर्द्धशयः, चि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
शायी । अवगतो मूर्द्धा अस्त्येवमूर्द्धः । तथाविधः
शेते इत्यमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशय देवा अव
मूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्तं ।)

अवमूर्द्धशायी, [न्] चि, (अवमूर्द्ध + शी + शिनि) ।
अधोमुखशायी । अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा
शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे शिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
ध्वं, पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पञ्चाद्यच्) ।
प्रज्ञः । इत्यमरः ॥

“स्त्रेदेवावयवैः प्रियस्य विप्रतस्तन्वरा कृतं मङ्गलं” ।
ति अमरुप्रतके । उपकरणं । अंशः । एकदेशः ।
‘तेषामवयवान् सुखान् घसामप्यमितौजसां’ ।
इति मनुसंहितायां । न्यायमते आरम्भकद्रव्यस्य,
तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तं,—
‘अनित्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी’ ।
इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमानुमानावयवाश्च ।)

वरः, चि, (न त्रियते इति वृज्वरणे + ग्रहृ-
डिति अप्) चरमः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।
अश्रेष्ठः । यथा,—

“अनेनैव विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः ।
न नाना शम्भुना रामाद्वर्षेणाधोक्षजोऽवरः” ॥
इति सुगन्धर्वोद्योक्तयोः वीरदेवः ॥ निरुक्तः ।
यथा,—

‘दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनम्वय ।
नै शूर्यमन्विच्छ कपय्याः पल्लवेतवः” ॥
‘अभिभवद्वीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥
रि स्त्री, (ह + अप् ततो नञ्समासः) । गजा-
वहादिदेशः । इत्यमरमेदिनी ॥

रि, पुं, (अवर + जन् + ड) कनिष्ठभ्राता ।
प्रमरसिंहः ॥

“अस्य आवरणं विद्धि आतरं मां तु लक्ष्मणम्” ।
इति रामायणे । हीनवश्रजातः ।

अव

“ह्यौ शूरावरजौ धीरविजयाख्यौ निजालयौ” ।
इति राजतरङ्गिण्यां । शूद्रः ।

“यदि स्त्री वधवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेत् युक्तो यच्च वास्य रमेन्नरः” ॥
इति मानवे ।)

अवरता, [स्] य, (अवर + तसिक्) अवरस्तात् ।
चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः ।
निवृत्तिः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णः, पुं, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म-
धारयः) । शूद्रः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णकः, पुं, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् सार्धं) चतुर्थ-
वर्णः । शूद्रः । इति राजावली ॥

अवरव्रतः, पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अतन्त-
श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरस्तात्, य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कुन्दोभ्य-
इति अस्तातिः) । अवरतः । पश्चात् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) । अवर +
टाप् । दुर्गा । इति विश्वः ॥

अवराज्यं, चि, (अवराज्यं भवः इति अवराज्यं यत्) ।
अवराज्यभवः । प्रेषार्ज्यजातः । इति कैचित् ॥

अवरीयं, चि, (अवरीयते स्म इति अव + रीड् खवणे
क्त) धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) तिरो-
धानं । (आधारे घञ्) राजस्त्रीरुध् । राजरुध् ।
इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

(“आपानभूमिगमनसवरोधस्य दर्शनम्” ।

इति रामायणे ।) राजदाराः । इति मेदिनी ॥
(“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां

प्रक्षालनाद्वाविहङ्गरकाले ।

कलिन्दकन्या मथुराकृतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।
आच्छादनं । केदारदिवेयनं ।)

अवरोधकः, चि, (अव + रुध् + गणुल्) अवरोध-
कारकः । अवरोधकर्ता । अवपूर्वकवधधातोः
णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।
इति रामायणे ।)

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अच रुध आवरणे
कर्मणि ल्युट्) राज्ञामन्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥

(अव + रुध् + ल्युट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—

“कृष्या त्वदीय-पद-पङ्कज-पङ्कजान्ते

अद्यैव मे विशतु मानस-राजहंसः ।

प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः

कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥

इति पाण्डवगीता ॥

अवरोधिकः, पुं, (अवरोध + क्त नियुक्त इति ठक् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् रुद्राभावाः । अवरोधः निवास-
त्वेन अस्ति अस्य वा ठन्) । राजान्तःपुराध्यक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्) अवतरणं ।
आरोहणं । (अर्त्तारि संज्ञायां घञ्) । ततोद्गमः ।
इति मेदिनी ॥ रुद्रमूलादप्रपत्येनं गता जाता ।
शाखाशिक्षा । इत्यमरः । वेद्या नामना इति
भाषा ॥

(“सुदुर्मय गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थुः” ॥

इति रामायणे ।) सर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहशाखी, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति
मूलमस्याः तावृशी या शाखा सा विद्यते अस्मिन्
मत्वर्थीय इति) । जलरुद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अवरोह्येऽस्य गुणाधेयाः) ।

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव
+ रुह् + गणुल् + टाप् अत इत्वं) । अश्वगन्धा-
जता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह् + शिनि) वट-
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणा-
धेयो ज्ञातव्याः) ।

अवर्यः, पुं, (वर्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्यः ततो
विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-
मरसिंहः ॥

(“सोढुं न तत्पूर्वमवर्यमीशे

आलानिकं स्यादुमिव द्विपेश्वरः” ।

इति रघुवंशे ।)

अवलग्नः, पुं, स्त्री, (अवलग्न्यते इति अव + लग् + क्त) ।
इडभावः । लसज् + क्त, वा ।) मध्यदेशः । इत्य-
मरः ॥ माजा इति भाषा । (“विपुलतरोन्मुख-
लोचनावलग्नम्” । इति माघः) ।

अवलग्नः, चि, (अव + लग् + क्त) संक्षमः । संयुक्तः ।
इति मेदिनी ॥

अवलम्बः, पुं, (अव + लवि लब्धे) । अवलम्बनं ।
अवपूर्वकलम्बधातोरन्तप्रत्ययः ।) ।) (आश्रयः) ।

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + ल + आधारे ल्युट्) ।
आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बडसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-

न्नपतियतः करसहस्रमपि” ॥

इति माघे ६ सर्गः ॥

अवलम्बितं, चि, (अव + लवि + क्त) अविलम्बितं ।
शीघ्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।
कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥

अवलक्षः, पुं, (अवलक्ष्यते इति अव + लक्ष् + घञ्) ।
वलक्षः । श्वेतवर्णः । (अर्श आदित्वात् अच्) ।
तद्वति चि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अवलिप्तः, चि, (अव + लिप् + क्त) घनादिगर्भितः ।
यथा,—

“न संवसेष पतितैर्न चाग्राजैर्न पुष्करैः ।

न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्यैर्नान्धावशाविभिः” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिप्ता
घनादिगर्भिता इति कुल्लुकभट्टः ॥

“अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममायतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ।

अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अव-
हारः । इति हेमचन्द्रः । ("तेनस्त्रिन्ववलिप्तता
सुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे" । इति नीतिशतके ।)

अवलीङ्, चि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि ।) भक्षितं ।
यथा मनुः,—

"पतत्रियावलीङ्च शुना संस्पृष्टमेव च" ।

इत्यादि । "पतत्रियावलीङ् काकादिना भक्षितं" ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ।

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला ।) हेली । अनायासः ।

यथा,—

"रतिश्च भूतं माय विवतुल्यं पुरातनं ।

कान्तं दृष्ट्वा हिनस्तेव सोपायेनावलीलाया" ।

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् १३ अध्यायः ।
अपि च ।

"भूतञ्च अमलं कृत्वा प्रपात रागवोपरि ।

चकार भस्मसात् स्रग्धरावलीलाया" ।

इति च वज्रैव प्रकृतिलेखे १८ अध्यायः ।

अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठ् + भावे ल्युट् ।) लुण्ठनं ।

कोटा गङ्गागङ्गी इतिभाषा । अवपूर्वकलुठधा-
तोरणट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ।

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ् ।) अवह्वारः ।

("द्विष्टनागाणां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" ।

इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ।

सङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्युट् भावे ।) बिले-

पनं । लक्ष्यं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-
लिपधातोरणट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ।

अवलेहः, पुं, (अवलिह्यते क्वाधादेः पुनः पाकात्

घनीभूततया । लघ्यते इति अव + लिह् + कर्मणि
घञ् ।) लेपः । तस्य लक्षणं पर्यायश्च
यथा,—

"क्वाधादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः" ।

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरि-
भाषा । यथा,—

"कटफलं पौष्करं शृङ्गी योषं यासश्च कारवी ।

स्रग्धरापूर्वकितं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ।

शबावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारणं ।

हिक्कां आसश्च कासश्च कण्ठगोश्व नाशयेत् ।

एतद्योष्यं कफोदके चूर्णमार्द्रकै रसैः" ।

तन्मासरे च उक्तं ।

"अष्टाङ्गं मधुना जिह्वादारकस्य रसेन वा ।

संमोहं दारणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्" इति ।

"सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवधारयेत् ।

श्रीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते" ।

अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मणिरुद्धार्थं
सर्वदा श्लेधो हित उक्तः । तत्राभिसम्बन्धाद्देह-
स्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णं मधुना विरोधः ।

उक्तञ्च सुश्रुतेन ।

"उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विधान्यतया मधु ।

उष्णार्तमुष्णैरुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ।

अव

श्रीतोपचारि क्षौद्रमिति । श्रीतेनोपचारोऽस्या-
स्तीति श्रीतोपचारि । श्रीतश्चात्र सन्निपाते

विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वररोग-
हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।

"उर्ध्वज्वरगदघ्नी या सा सायमवलेहिका ।

अधोरोगहरी या सा भोजनात्माक् प्रयुज्यते" ।

पौष्करं पुष्करमूलं तदभागे कुष्ठं देयं ।

शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि
च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानी
प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-
ङ्गावलेहिका ॥*

"स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षाया सह मेलेयेत् ।

विश्वमेघजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ।

तेनास्य शान्तिश्चासः कासो मूर्च्छाश्चित्तया" ।

इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—

"पिप्पलीं त्रिफलाश्चापि समभागं चरी लिहन् ।

मधुना सर्पिषा वापि कासी आसी सुखी भवेत् ।

कटफलं पौष्करं शृङ्गी क्षुणा च मधुना सह ।

आसकाश्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ।

चातुर्भङ्गिका ॥*॥

"कटफलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।

कटुत्रयश्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ।

आर्द्रकस्य रसेक्षिप्तमधुना वा कफज्वरी ।

कासश्चासाश्चिच्छिच्छिष्टेष्माणिलनिवृत्तये" ।

अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ।

("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पक्षोन्मिता ।

सिता चतुर्गुणा क्वार्था चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

अवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ।

सुषुप्ते तन्मसत्वं स्यादवलेहेऽप्यमज्जनं ।

स्थिरत्वं प्रीयते सद्रा गन्धर्वरसोद्भवः ।

दुग्धमिन्दुरसं यथं पञ्चमूलकषायकं ।

वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥

तदुदाहरणं । यथा,—

"कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्वा कषायकं ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ।

एषकं पलांशान्येतानि गुडचीचव्यचिचकाः ।

सुक्तं कर्कटशृङ्गी च न्युषणं धन्वयासकं ।

भार्गी राक्षा शठी चैव शर्करा पलांशवतिः ।

प्रत्येकश्च पलान्यष्टौ प्रदद्यादुद्धततैकयोः ।

पक्वा लेहत्वमानीय श्रीते मधु पलायकं ।

चतुष्पलं तु गोक्षीर्यां पिप्पलीनां चतुष्पलं ।

क्षिप्वा निदध्यात् सुष्टुपे मन्मये भाजने शुभे ।

लेहोऽयं हन्ति हिक्कासिन्धासकासान्शेषतः ॥*॥

कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिह् + भावे ल्युट् ।) लेहनं ।

जिह्वाद्वारा स्वादनं । चाटनं इति भाषा । अव-

लेहः । अवपूर्वलिहधातोर्भावेऽणट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ।

अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शनं ।

आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ।

("जलवेलावलोकनकुतूहली" ।

इति नागानन्दे ।)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
ऽस्यर्थे अवच् ।) लोकागच्छः । बुद्धः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ।

अवलोकितं, चि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त ।)

निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
क्त ।) प्रेक्षयन्त्रियायां, स्त्री ।

अवशृङ्गः, पुं, (अवशृङ्गोऽभगणाजयते इति अव-

शृङ्ग + जन् + ङ ।) सोमराजी । इत्यमरः । अश्व-

वर्धसोमराजी । हाकुश्च यस्य प्रसिद्धिः । तस्य

गुणाः । वायु-क्षफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति

राजवल्लभा । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे

द्रष्टव्यं ।

("अवशृङ्गादीजकं यीत्वा कोष्णेन वारिणा ।

भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्" ।

इति वैद्यकचक्रप्राणिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ् ।) आवाह । निन्दा ।

विन्वासः । इति मेदिनी ।

अवशः, चि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य ।)

अवशीभूतः । विवशः ।

यथा,—

"श्लेष्मान्मृगान्धर्वैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यश्च क्रिया कार्या विधानतः" ।

इति मुद्रितत्वं ॥ (सौं, अवश्यं । निश्चितम् ।)

अवशक्तिकः, चि, (अवबद्धे शक्त्यिनी येन ।)

वस्त्रादिद्वारा एष्टजानुजङ्गादयदृढबन्धनपूर्वको-

पविष्टः । पाँडवान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।

कात्यायनः ।

"आसनाखण्डपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशक्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" ।

आसनाखण्डपादः आसनाखण्डपादतलः । जानु-

नोर्जङ्घयोः कृतावशक्तिको वस्त्रादिना कृतएष्ट-

जानुजङ्गाबन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्रियः, चि, (अवश्रियते इति अव + श्रि +

क्त ।) शेषः । उद्धर्तः । अवशेषाश्चयः । यथा,—

"बल्लीकमूषिकोत्खातां मदमन्तर्जनां तथा ।

श्रीचावश्रियां गेहाश्च नादद्यात् लेपसम्भवां" ।

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्यं, व्य, (न वश्यं ।) निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं २ ।

निश्चितं ३ । इत्यमरः ।

("अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाङ्गतं हविः" ।

इति मनुः ॥) (न + वश् + यत् ।) अनयस्ते चि ॥

अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्ये + ङ ।) एषोदरादित्वात्

ऋसः ।) कुम्भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुम्भटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते श्रेष्ठमापद्यते इति श्येङ्

गतौ + श्वाङ्गधेतुि ङः ।) ततो आतो युमिति

युक् ।) हिमं । इत्यमरः ।

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रतिश्रद्धा" ।

इति रामायणे ।) गर्भः । इति विश्वप्रकाशः ।

अवध्ययी, स्त्री, वध्ययनी । चिरप्रसूता गौः । इत्य-

मरटीकायां सारसन्दरी ॥

अवद्युजं, चि, (अवद्युजते स्म, द्युमि कान्ते कान्मु-

अव

रोधने वा क्तः । क्तम्भेः अवाप्तेति वः । अवा-
प्तालम्भन इति सूत्रेण अवाविदुर्ध्वं क्तम्भेः भत्व-
विधानादवत्त्वमशब्द आसन्नपर इति अशम्भोना-
वत्त्वमे इत्यत्र मनोरमायां स्थितं । अविदुः ।
समीपं । अवसन्निवतं । आसितं । इत्यमरः ॥ वङ्गः ।
वङ्गः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवसृम्भः, पुं, (अव + सृम्भ् रोधे इति + घञ् ।
भत्वच् ।) स्त्री ।

(“रघोरवसृम्भमयेन पवित्रा

हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः” ।

इति रघुवंशे ।) क्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हलायुधः ॥ (अवसन्निवतं । बोधनम् ।
निष्पन्ना ।)

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + क्तम्भे + घञ् । भत्वच् ।)
भक्ष्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस, व्य, (अव + पूर्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्प्रत्ययेन अवस्य अवदेशश्च ।)
व्यतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, पुं, (अव रक्षणादौ अवसति इति अत्यवि-
चसीत्यादिना अवसच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्ष्यं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसक्थिका, स्त्री, (अव + क्थिनी यथा बन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्याप्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा द्वयद्वयबन्धनपूर्वकोपवेशनं । यथा,—
“आसनाखण्डपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
क्षतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा षेवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिधं जग्ध्वा सूतकाशायमेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसथः, पुं, (अव + सो + क्थन् ।) क्वात्रिणयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ मृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथाः, पुं, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रिणयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद् + क्तम्भे ।) अवसादप्राप्तः ।
विषयः । यथा,—

“महिषः पारमे परमविदुषो यद्यसहस्री
कुतिर्नृणादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः ।

अथावायः सर्वस्वमतिपरिणामावधि मृगान्
ममाप्येष क्तो जे हर निरपवादः परिकरः” ॥

इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।

“आचार्येणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।

इति अथर्वारतत्वं ॥

अवसरः, पुं, (अव + सृ + क्थन् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्धनं । इति मेदिनी ॥ वसरः । क्षयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे एका चेद्भुङ्क्तिरित्यपदेशेन दखवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्वप्रायश्चित्तसङ्ख्यं स्यात्” । इति
प्रायश्चित्तनत्वं ॥ (योग्यकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्बादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कानस्तु बाह्यावसरं समीप्य” । इति कुमारः ।
शिव्यनिश्चासानिष्टसावयवश्रवणरूपः सङ्कति-
विशेषः । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्कतिः” । इति जगदीशः ।)

अवसर्गः, पुं, (अव + सृज् + घञ् ।) स्नेहाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशं २ स्नाच्छब्दं २ अनुमनं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवसर्पः, पुं, (अव + सृप् + क्थन् ।) अपसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + क्थिन् डीप् ।)
जिह्वायां काणविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, चि, अपसथं । दक्षिणं । इति शायमुकुटः ॥

अवसादः, पुं, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ विषमता ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः । क्षयः । यथा,—

“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्द्यदिपेनेव निदाघसिन्धुः” ।

इति किराताजुनीये ।)

अवसानं, स्त्री, (अव + सो + क्तम्भे ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति जटाधरः ॥ मृत्युः ।

(“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निष्ठुरै-
रिष्टैर्धनेः पञ्चपदीनमुच्यते” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, पुं, (अव + सो + क्थन् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + क्तम्भे ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋद्धं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
क्षातं । अवसानगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिमः, पुं, (अवसेकिन + निर्वृत्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति-
भाषा ॥

अवस्तन्दः, पुं, (अव + स्तन्द + क्थन् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“कतानुपातं कुसुमान्यम्भ्यात्

स नद्यवस्तन्दमुपास्युश्रच ।

कुतूहलाद्यावशिषोपवेशं

काकुक्ष ईधत् स्मयमान आस्त” ॥

इति भट्टै २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नद्यामवस्तन्दो-
ऽवगाहो यच्च आनजियायं । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आज्ञप्त्यं । यथा,—

“अवस्तन्दमयात् राजा प्रजागरकतन्मम् ।

दिवास्तुतं समाह्वयान्निशान्नाकुक्षसनिक्मम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्तन्दनं, स्त्री, (अव + स्तन्द + क्तम्भे ।) अव-
गाहनं । इति भट्टिः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्तन्दधातोरेणप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्तारः, पुं, (अव कौर्व्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + क्थन् + क्तम्भे ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः सारसन्दरी च ॥

अवस्तात्, व्य, (अव + स्तन्, अव + स्तात्, अव + स्मि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरे । पश्चात् । शेषे । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्सर्गलोकं प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, पुं, (अव + क्षृ + क्थन् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तार्यतेऽनेनेति लुप्त
आख्यादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । मन्तत्पुरुषः ।) अवस्तवस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्वन्तपरे कथं नु ते
करोऽयमास्तुविवाहकौतुकः” ।

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + क्तम्भे ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दानं प्रौढं दशमावधि ।

कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परं ॥

आषोडशाद्द्वेद्वाकास्तद्वत्तत उच्यते ।

द्वद्वत्तु सप्ततैर्द्वैर्धर्षयान् नवतः परं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अवस्थायतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाम्बुष्टयं । तत्पुरुषः ।)

कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं । आश्रिण्दश्वर्षं कौमारं । आपञ्चदशवर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत् ऊर्द्धं दृढत्वम्” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + क्तम्भे ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
प्रसमसूत्रपातन्यायेनेकराश्रयवच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।

प्रतिष्ठा । यथा, “कौटुकं ते व्यसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्रं ।

“पञ्चा वृद्धमवस्थानं स कृत्वा कपिपुङ्गवः” ।

इति रामायणं ॥

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + क्तम्भे ।) कृतावस्थानः ।

अवस्थितिविशिष्टः । स्थितः । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तोऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः” ।

इति श्रीमद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥

अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + क्थिन् ।) अवस्थानं ।
थाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्याधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अध्यासः ।)

अववस्तः, पुं, (अव + वस्त । एकदेशी तत्पुरुषः ।)
वस्तपृष्ठं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, पुं, (अव + हृ + क्थन् ।) चौरः । सूत-
युद्धदिविग्रामः । निमग्नः । उपनेतव्यत्वं ।

अव

याङ्नामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मा-
न्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । स्वध-
र्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यययम् ।)
अवहारः, पुं, (अवहार + हार्ये कः ।) जलजन्तुवि-
शेषः । हार्य इति ख्यातः । जलजन्तु इति
केचित् । तत्पर्यायः । अवघाहः २ नक्षराजः ३
अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादि-
निवर्तके चि ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत् ।) समर्पणीयः ।
यथा,—

“आधिपत्यमधिपत्यमौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” ॥
इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः । (अर्ध-
दण्डयोगः । यथा,—
“अवहार्यो भवेच्चैव सान्ध्यः षट्शतं दमम् ।
निरन्वयोऽपसरः प्राप्तः स्यात्तौरकिलिष” ॥
इति मनुः ।

अवहारिका, स्त्री, (अव + हृ + ण्यत् + टाप् ।)
प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त ।) विहातं । अव-
धानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमाद-
रहितः । यथा,—

“इदंस्माद्विहितो भूत्वा यदुक्तं नन्दने पुरा” ।
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वदित्तिष्ठतीति अवहितः +
या + क + टाप् ।) एषोदरादिखात् साधुः ।)
आकारगुणिः । रत्यादिसूक्ष्मकोमुखरागादिरा-
कारः । अङ्गवैज्ञानमिति वीपाजितः ॥ भयलज्जा-
दिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(तल्लक्ष्यं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुणिरवहित्या ।
आपादानरसलज्जाद्याभाषण-विशोकगादि-
करी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,—

“एवं वारिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लोलकमजपत्राणि गणयामास पार्श्वती” ॥

लज्जावशात् कमजदलगणयामासात् हर्षे जुगोप
इत्यर्थः । अनेन अवहित्यास्यः सद्यो भाव उक्तः,
तदुक्तं,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपने” ।
इति मल्लिनाथः ॥)

अवहेनं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेङ् + षञ् डस्य लः,
डङ्योरेकत्वसंख्यात् ।) अनादरः अवज्ञा ।
इत्यमरः ॥

अवहेनं, स्त्री, (अव + हेङ् + षञ् ।) अवहेना
अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेनितं, स्त्री, (अव + हेङ् + क्त ।) अनादरः ।
अवहेना । तद्विशिष्टे चि । कृतावहेनवस्तु ।

अवहेनं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवधुतं, स्त्री, (अव + धृ + क्त ।) उपरिक्तवस्तु ।

यथा मनुः,—
“द्विचद्वं नगर्यं पतितामवधुतं” ।
इत्याश्रितत्वं ॥

अवा

अवाक्, [च] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः ।) वाक्य-
रहितः । इत्यमरः ॥ वावा इति भाषा । क्लिबन्त-
वृद्धातेर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधो-
मुखं । एतदर्थयोः अवपूर्वानुवृत्तयोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः)
प्रतपुष्पा । प्रलुफा इति ख्याता । मिश्रेया ।
इत्यमररत्नावली ॥ मौरी इति भाषा । रुद्ध-
विशेषः । जेटाङ्गो चोरङ्गो चोरङ्गुली इति
भाषा । तत्पर्यायः । अधःपुष्पी २ मङ्गल्या ३
अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवगतं शिरो-
यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरासमस्यन्धे किलिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् एष्टः सन् धर्मनिश्चये” ॥
इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥
“इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्शिरास्तदा”
इति रामायणम् ॥)

अवायं, चि, (अवगतमग्रमस्य ।) नञ् । अवगतं ।
इत्यमरः ॥

अवायुः, [नञ्] चि, (अव + अन् + क्तिप् ।) नीच-
वदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३
अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

“साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत् विप्रवन्नार्थसंसदि ।
अवाङ् नरकमभ्येत्य प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते” ॥
इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य ।) अधोवदनं । यथा,
“तत् श्रुत्वा स बलः केह-हर्ष-दुःख-प्रपाकुलः ।
अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगद्गदं” ॥
इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३
रङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन् + क्तिप् + डीप् ।
दक्षिणादिक् । इति वापदेवादयः ॥ अधोदिक् ।
इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाचां भवं । अवाची + ख ।)
दक्षिणादिभवस्तु । अधोमुखः । इति सामि-
जटाधरौ ॥

अवाचं, स्त्री, (न + वच् + ण्यत् ।) दुर्वार्त्ता । तत्-
पर्यायः । अनन्तरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अ-
नन्तरं गालि प्रवृत्ति इति मधुः । निन्दितान्य-
द्वाराणि अथ अनन्तरं अवययानामनेकार्थत्वात्

नञ् निन्दायां । एवमवाचं वक्तुमयोग्यं वचनौ
वाचि हृष्टस्वासेरिति ध्यञ् भुजवर्त्तेति क-
निषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाचावाचो हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” ।
इति भारते ।

“अवाचं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” ।
इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत् ।) अनिन्दितः ।
इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—
“अनन्तरमवाच्यन्तु वचनार्हं न यद्वेत् ।
एव बन्धासुतो याति खपुष्पकृतयेखरः ॥
मृगद्व्याम्भसि ज्ञातः प्रशङ्कधनुर्जरः” ॥

अवा

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालावौ भवः ।)
अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः ।) योनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् । न वादी । नञ्-
तत्पुरुषः ।) अविरोधो । अविवादी । अवक्ता ।
अवदगशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययान्तरं नञ्-
समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति बाधा र्थास्मिन् ।) बाधामूढं ।
अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥

अवाध्यः, चि, बाधानर्हः । बाधायोग्यः । अवाधनीयः ।
अवाधितव्यः । न बाध्यः अवाध्य इति नञ्-
समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच् ।) युष्कपलादि ।
इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकमाश्रयं किल” ।
इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिस-
मासः ।) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-
परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहि-
र्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु
बन्धुत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे बन्धुत्पादनं ।
यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलकुम्भान् ।
पिबैवमुक्तः पिबति तिलमप्यतिबालकाः” ॥

“अथ तिलनिम्बादिपाणस्य न खलु खण्डादिनाभ-
यव प्रयोजनं किन्चारीदोग्यं तथा वेदाऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते”
इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अक्षतवपनं धान्यम् ।)
अक्षतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोपाधान इति
भाषा । तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्दीनगुणं ।
इति राजवल्लभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + षञ् ।) अव्याकृतं ।
नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एषार इति भाषा ।

अवारपारः, पुं, (अवारं अव्याकृतीरं पारं उत्तर-
तीरञ्च यस्य ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीयः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवा-
रपार + ख ।) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः ।
इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे
कन् + टाप् ।) धन्याकं । धनिया इति भाषा ।
अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः ।) अक्षत-
वारणं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितदारतया तिरश्चा-
मन्तःपुरे तस्य निषिद्ध राज्ञः ।

गतेषु रम्येष्वधिकं विशेष-
मध्यापयामः परमाशुमध्याः” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीयः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः ।) पा-
रगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवायं, चि, (न वार्थे । नञ्समासः) अनिवार्यं ।

अवि

अवि

तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
साधनी ॥

“अविद्यमाने पित्रथे” स्थापनादुक्त्य वा पुनः ।

अवि

अवि

निविडं ४ विरक्तं ५ सान्द्रं ६ गीरन् ७ वृद्धं ८ मृदं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वि-
 रोधाभावः । यथा,—
 “अतिस्फुटिविरोधे तु अतिरेव गरीयसी ।
 अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥
 इति आहृतत्त्ववृत्तजावालवचनं ॥ अपि च ।
 “अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहम्” ॥
 इत्याहृतत्त्वम् ॥
 अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 शीघ्रं । अविलम्बितं । इति रायमुकुटः ॥
 अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लब् + क्त । ततो नञ्त्तत्-
 पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
 स्वरितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अर्धं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
 चपलं ९ तूष्णं १० आशु ११ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
 त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चगडः २ । इत्यमरः ॥
 अविलम्बितं ३ । यथा,—
 “अविलम्बितमुख्यं केऽप्याह्वयलम्बितं” ।
 इति जटाधरः ॥
 अविना, स्त्री, (अव + इणच् ।) मेघी । भेडी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विलं यन्नेत्यर्थे, त्रि ॥)
 अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादाभावः । यथा,—
 “यमो वैवस्वतो देवो यन्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरुन् गमः” ॥
 इति मानवे ८ अध्याये ६२ श्लोकः ॥
 अविवादी, [न] त्रि, (न विवादी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
 शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्तत्-
 पुरुषः ।) अगृहः । अज्ञतोद्वाहः । अज्ञतोपयमः ।
 अपरिणीतः । अज्ञतपाणिग्रहः । आहवड इति
 भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विवाहानहर् । यथा । सुमन्तुः । “माहपितृ-
 सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
 आपसप्तमादयोर्भा मत् । नारदोऽपि ।
 “आसप्तमात् पञ्चमाह बन्धुभ्यः पितृमाहृतः ।
 अविवाह्या सगोत्रा च समागप्रवरा तथा ॥
 सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
 ते च सन्तानिनः सर्वे पतिताः श्रुता गताः” ॥
 सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भातरौ मानुकास्तद-
 दुहितरौ भगिन्सदपत्यानि भागिनेयानि ता-
 आविवाह्याः अन्यथा सङ्गरकारिण्यथाध्याप-
 यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
 दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या ।
 एवं पितृवन्नुप्रभृतिसम्बन्धघटकाणां सप्तानां स-
 न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या । एवं मातामह-
 प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
 र्यन्ता नोदाह्या । एवं माहवन्नुप्रभृतिसम्बन्ध-

अवि

घटकाणां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-
 दाह्या । बन्धुतन्माभोरसत्वेऽपि पितृमातामह-
 माहमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां
 सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवञ्च पितु-
 र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
 मीपर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धुन्तरे-
 ऽप्युक्तं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
 पूर्वतस्तु पितृमातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि
 स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
 त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
 पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
 नीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
 प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
 गोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
 हित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायु-
 यक्तः । पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रपिता-
 महदौहित्रीकन्यायाः मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपे-
 क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
 चायुक्तः । वरस्य मातामहपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
 कन्यायाः मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रि-
 गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
 मातामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 तस्यास्त्रिगोत्र-
 मध्यवर्त्तितात् । इति । एवं माहसप्तमीमाह-
 सन्ततिः पितृमाहसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
 असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कनौ त्वस-
 वर्णाया अविवाह्यात्वंमाह वृद्धमारदीयं ।
 “समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणं ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
 इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥
 अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति
 विवेको यस्य इति समासे वाच्यत्वात् ।) सद-
 सद्बिचक्षणग्राह्यं । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
 दस्येवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
 भगवानुवाच अश्रोत्राणिनादि” । इति श्रीभग-
 वद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति
 त्रि ॥ अविवेककारी । यथा,—(“सहसा विदधोत
 न क्रियामविवेकः परमापदाम्बुदम्” ॥ इति
 किराताज्जुनीये ॥ सदसद्बिचकारहितः । यथा,—
 “उत्तमोत्तमप्रप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि” । इति
 विष्णुपुराणम् ।)
 अविवेकी, [न] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्तत्पुरुषः ।
 विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद-
 विवेकिनः सुखमाजिप्सुयो नात्राधिकारिणः”)
 इति मुक्तिवाक्यस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
 “अस्मिन् प्रसङ्गे देवेभ्यो परमं धाम लभ्यते ।
 मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
 सर्वपापहरो विष्णुः स मया अर्चितः हतः” ।
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)

अवि

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
 वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषभावे,
 पुं ॥ विशेषाभावः । यथा,—
 “पितरो यत्र युज्यन्ते तत्र मातामहा भुवं ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाद्वरकं प्रजेत्” ॥
 इति आहृतत्वं ॥ (“सांख्यादिमतज्ञानि
 तन्मात्राख्यानि सुखभूतानि, तावि च इदमेतदेवं-
 गुणकमिति आहृततया नानुभूयते इत्यविशेषाः
 सुखाण्येव”) । तथा च विष्णुपुराणे,—
 “तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्राखेन तन्मात्रता कृता ।
 न ग्रान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” ॥
 इति ।)
 अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
 अगवर्ते, स्त्री । विपूर्वसमधातोः क्तप्रत्ययान्तरं
 नञ्समासनिष्पन्नः । (“अविश्रान्तं पशुर्गुणय-
 कथामेवमजडा” ॥ इति आनन्दलहरीम् ।)
 अविश्रामं, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
 विश्रामराहित्यं । यथा,—
 “अविश्रामं वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं जीयि शिष्ये गईभक्त” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 अविश्रस्तः, त्रि, (न विश्रस्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विश्रान्तगर्हः । अज्ञतविश्रान्तः । प्रत्ययायोगः ।
 यथा,—
 “न विश्रसेदविश्रक्ते विश्रक्ते नातिविश्रजेत् ।
 विश्रान्तात् भयमुत्पन्नं मूढान्यपि निजन्तति” ॥
 इति चाणक्यं ॥
 (“विश्रक्तवदविश्रक्ता वक्ष्यन्तः पुण्येनम्” ।
 इति भारते ॥)
 अविश्रान्ता, स्त्री, (नास्ति विश्रान्तो यस्याम् वा ।)
 शिग्रुप्रसूता गौः । क्लेशग्राह इति भाषा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 अविधः, पुं, (अव + टिच् ।) समुद्रः । इति कात-
 न्नीयोगादिरुक्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
 रक्षकमात्रे त्रि ।) विष्णुस्ये त्रि । (यथा,—
 “इत्येता अविधा आख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)
 अविधा, स्त्री, (नास्ति विधं यस्याम् ।) निर्विधाह्वं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविधी, स्त्री, (अविध + डीप् ।) गदी । इत्युदाहि-
 तत्तावृज्जदत्तः ॥
 अविसोढं, स्त्री, (अवेदुग्धम् । अवि + ओढच् ।)
 मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविस्यटं, स्त्री, (वि + स्यट् + क्त । ततो नञ्-
 समासः ।) अस्यट्वाक्यं । तत्पर्यायः । शिङ् २ ।
 इत्यमरः ॥
 (“नाविस्यटमधिधीत न मृद्वज्जलजिह्वौ” ॥
 इति मनुः ॥ अस्मटः । यथा,—
 “विहङ्गि कन्यस्य प्रथयितवरां नाभ्यववह-
 दविस्यटां कृष्टं तिरयति पुनर्वीर्यसज्जिते” ॥
 इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी

अवी, स्त्री, (अवत्तात्मानं लज्जया । अव + ई ।) अतुमती । इति हेमचन्द्रः ।
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अच ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अवीचिमन्थतामिहं कुम्भीपाकं तथैव च । अस्मिन्मन्थनेनैव तामनसैव विंशकम्” । इति याज्ञवल्क्ये ।) वायुनिष्कृतं तरङ्गमूत्रे ।
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मत्पुं ।) } श्रेयः । यथा । “वैतरणी पुरोदः प्राग्रोदो विप्र-
 सनं आलामद्यः सारमेयादनमवीचिरयः प्राग-
 मिति । य स्मिह वा अमृतं वदति साक्षे द्रव्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके अवीचिमन्थः शिरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठायात् गिरिमूर्धः संपातते । यच्च जलमिव क्षणमक्षमपुच्छमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न न्यिमयाः पुनरारोपितो निवसति” । इति श्रीभागवते पू. स्कन्धे २६ अध्यायः ।
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षादौ अमृतं वदति स निरवकाशेऽवीचि-
 मये अधः शिरा निपातते यच्च” । इति श्रीभाग-
 वते ।
 अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य ।) सत्वरहितः । निर्भीहः । इति मेदिनी ।
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुञ्जादिभ्यः ।) अजा-
 तावत्प्रविधवा । इति स्मृतिः । निव्यतिसुता । इत्यमरमेदिन्यौ । तद्वज्जोने दोषप्रायश्चित्ते यथा,—
 “यो विप्रोऽवीराज्ञभोजी अतुखातामभोजकः । भगवोवी वाङ्मनिको विमहीनो यथोरगः” । इति जपवैवर्त्ते प्रजाविस्मये २९ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “अवीरामश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः । यस्मिन्सन्धाविहीनश्च स गोहत्यां लभेत् भुवं” । इति च तथैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 मण्डिकास्तेनगायनकात्राणि मुक्ता सतरात्रं प्रयसा वर्जित । अवीरास्त्रीसर्गकारसंग्रहितानाञ्च । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्याग्र-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाओनियजते यश्चे यामयाजिजते तथा” ।
 “अनर्चितं दद्यामांसमवीरायाश्च योषितः” इत्यादिकश्चोपक्रम्य ।
 “मुक्ता आन्यतमस्यान्नममत्याक्षपसं न्यह” ।
 “मत्वा मुक्ता चरेत् कृच्छ्रं देवो विष्णुश्चमेव” । इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसन्धिमिनी । अस्मन्निध्यास्तु आद्यादिनाभ्युत्थानात् अव-
 हारात् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “प्रत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरक्षता । तत्सुतो भोजनो बन्धुः शिष्याः सन्नक्षारिणः ॥ स्वामभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तरः ।

अवी

सर्वातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्गेष्वर्थं विधिः” । तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं प्रजाभिगामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं मृते प्रत्नी विन्यसेत् स्त्री यथैष्टतः । विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥ अपुत्रा श्रयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । मुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायदा ऊर्द्धमाप्नुयुः” । यथैष्टत इति धर्मायं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च वरानने । तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” । मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
 “यद्युदित्तमं लोके यद्युत् पत्युः समीहितं । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीत्यनकान्यथा” ॥ भर्तुः श्रयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव हरिवंशीयपुण्यकप्रतोपाख्याने ॥
 “दानोपवासपुण्यानि मुञ्जतान्यप्यन्युति । निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा मुने” ॥ तथा बृहन्मनुः,—
 “अपुत्रा श्रयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च” ॥ तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषङ्गः । तच्छब्देन भर्तुः परामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं हरेत् न तु वर्त्तनोचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः पतिआद्याधिकारो यथा । पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सजेदरः ॥ भार्यापिण्डं पतिर्हृद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च । अन्वदेष्टुं क्षुधा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” ॥ इत्यादि ।
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पति भर्त्तरि । पिण्डं दद्यात् जलसैव जलमाचान्तु पुत्रिणी” ॥ इति निर्मूलं समूहत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सङ्कावविषयमिति आह्विवेकप्रभृतयः । इति ॥ * ॥ अस्या भर्त्रादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकैः । तत्पितुस्तपितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥ एतत् तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आद्यादि पञ्चदशस्याङ्गं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं । यथा । अथ सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीयां सपिण्डनं मैथिलैस्तप्तं तप्त । “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोत्तराङ्गं स्त्रियाः । पुत्रवस्य पुत्रस्त्वने आह्वपुत्रादयोऽपि ये” ॥ इति जमुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निवेधात् । पुत्रेणैति तत्पत्नमात्रविवक्षितं । “सपिण्डोत्तराङ्गं तासां पुत्राभावे न विद्यते” । इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

अवी

इति कन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशस्याङ्गैः प्रेत-
 त्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एतत्पुत्रभावे प्रत्यक्षं । ततश्च शिष्यौ पुत्रे अन्वेनापि सपिण्डाते । एवं पतिसत्वेऽपि अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तं । इति च मुद्रितत्त्वं ॥
 अवेद्यः, पुं, (विद + क्त्वाट् । ततो, न वेद्यः नन्त-
 मासः ।) गोवत्पक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । बाहुर इतिभाषा । अवेद्ये चि । (अविवाहाः । यथा,—
 “अभिचारेण वर्गानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्गसङ्गराः” । इति मनुः ।)
 अवेजः, पुं, (नास्ति वेजा यस्य सः ।) अपजनापः । अप-
 ऋवः । इति मेदिनी ।
 अवेला, स्त्री, पुगन्धर्वितं । इति मेदिनी । चिवान गुया इति भाषा । अपराङ्गः । इति शोकप्रसिद्धं । वेलाश्रये चि ॥
 अवेक्ष्यं, स्त्री, (अव + ईक्ष + क्त्वाट् ।) अवेक्षा ॥ दर्शनं । यथा । “ज्ञाताज्ञतावेक्ष्यवत् स्वयं तत्कुलो-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं । (तथाच ।
 “दूरादेवेक्ष्यं हासः संप्रे सादरो भ्रमम् । परोक्षेऽपि गुणज्ञाया स्मरणं प्रियवस्तु” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः । अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्ष्य जागृकः” । इति रघुवंशे ॥)
 अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष + क्त्वाट् ।) प्रत्य-
 वेक्ष्यं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्धं रक्षेदेवेक्षया । रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्वा दृष्टं दानेन निक्षिपेत्” ॥ इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मात्रवत्सदा” । इति रामायणे ।)
 अवेक्षितं, त्रि, (अव + ईक्ष + क्त्वाट् ।) दृष्टं । यथा मनुः ।
 “केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः । भूयज्ञावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदव्यथा” ॥ इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ (ज्ञातवधानः । यथा, रघुवंशे । “स कदाचिदेवेक्षितप्रजः” ।)
 अवैधं, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नन्तत्पुत्रवः ।) विध्यविषयः । विधिविवर्त्तितं । विधिप्राप्तमिहं । (“अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन मुध्यति” । इति स्मृतिः ॥)
 अवोदं, त्रि, (अव + उद + घञ् ।) आर्द्रं । इति जटाधरः ।
 अवोधः, त्रि, (नास्ति वोधो ज्ञानं यस्य ।) निर्बोधः । अज्ञानः ।
 अवोक्ष्यं, स्त्री, (अव + उक्ष + क्त्वाट् ।) प्रोक्ष-
 विषेयः । मुक्ताक्षणेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अथ

“तस्मादहिरवोक्षैतद्वादात्तस्य एव च” ।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकरः ॥ नववर्जमान-
धृतम् ।

“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।
न्युज्जताभ्युद्यं प्रोक्षं तिरश्चावोक्ष्यं स्मृतम्” ॥
इति मुद्रितत्त्वम् ॥

अव्यः, पुं, (अव + दन् ॥ औणादिकोऽयं) वत्सरः ।
मेघः । मुक्ता । इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च ॥
(मुक्ताये प्रयोगो यथा,—

“किराताभ्यामन्ताविश्वचन्दनोदीचवत्सरैः ।
शोषातिस्वारश्मनं विशेषाज्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + अव्यञ्ज + क्त । ततो नञ्समासः)
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्मृते चि ॥

अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ।
“योऽसावतीन्द्रियाद्यः सृष्टोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतः” ॥
इति मानवे ॥

गणितसादौ अज्ञातराश्यादिः । अदृश्यः । साङ्ख्यमते
सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।
इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं साभावस्थायां शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तजोतिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गयाद्यं परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गयाक्ष्मतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावसेयो भावः ।

“ब्राह्मं सरः कारणमात्रवाचो

बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥

प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवाचं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
काशिकाशमिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे अक्षिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदनिवमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ ० ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोक्षयमरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मन् ज्ञेयज्ञाना-
मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानी” ॥ इति
सुश्रुतः ॥

“अनादिः पुरुषो निष्ठो विपरीतस्तु हेतुनः ।

सदकारणवन्निष्ठं वृष्टं हेतुमदव्यथा ॥

तदेव भावादग्राह्यं निवृत्ताग्र कुतश्चन ।

भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमव्यथा” ॥ इति ॥

अथ

“अव्यक्तमात्मा ज्ञेयः शान्तो विभुरव्ययः” ।
इति च ॥

“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गयाक्ष्मतीन्द्रियं” ॥
इति च ॥

“अव्यक्तमस्य ज्ञेयस्य ज्ञेयश्चन्द्रयो विदुः” ॥
इति च चरकः ॥

अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽव्यव्यक्तो रागोऽव्यक्तरागः)
ईश्वरोहितवर्णः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ तावः २ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥

अव्यक्तः, चि, (न सन्ति व्यक्ताणि यस्य) व्यक्त-
रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—

“तत् आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
अव्यक्तावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः ॥

अव्यक्ता, स्त्री, (अवेर्मेघस्य व्यक्तं वृक्षमिव व्यक्तं
यस्याः) मृकाश्रम्वी । इति केचित् ॥ अमर-
कोषे अव्यय्या इति तट्टीकायां अव्यय्या इति
च पाठः ॥ व्यक्तरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यक्तं, स्त्री, (नास्ति व्यक्ताङ्गारो यस्मिन्) व्यक्ता-
ङ्गाररहितकाव्यं । यथा,—

“सत्यश्रुमुत्तमं काव्यमव्यक्तमधमं स्मृतं ।
किञ्चिद्व्यक्तसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥

इति काव्यचक्रिका ॥

अव्यङ्गनः, पुं, (नास्ति व्यङ्गनं शुभलक्षणं वृद्धं, यस्य)
वृद्धहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्मृते चि ॥
(अनुद्भिन्नरजसलाघिज्ञा कन्या । यथा,—

“असंप्राप्तं रजो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नम्रिका” ॥
इति मद्यतन्त्रे ॥)

अव्यय्या, स्त्री, (न विगतमयं वीजमस्याः) अव्यय्या
इति कुचचिदमरकोषे पाठः ॥ आलकुषीति
भाषा ।

अव्ययः, चि, (नास्ति व्यथा यस्य सः) पीडारहितः ।
अथाश्रुत्यः । सर्वे पुं । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्तत्पुरुषः) हरी-
तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यथिः, पुं, अव्यथः । सङ्क्रामे न विभ्यतीति अव्यथिः ।
अथ भयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अव्यथिषः, पुं, (न + व्यथ + टिषप्) समुद्रः । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरुतिः ॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष + डीप्) पृथिवी ।
अर्द्धराजं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथ्याः, चि, (न + व्यथ + क्यप्) अथाश्रुत्यः ।
इति पाणिनिः ॥

अव्यथ्यं, स्त्री, पुं, (न + वि + इन् + व्यथ्) शब्द-
विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न तिरुति अतएव वि-
कृष्याविवक्षितं । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं चिबु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिम् ।
वचनेषु च सर्वेषु यत्र येति तदव्ययम्” ॥

(स्त्री, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म । यथा,—
“अनन्यव्ययमनन्यमदीर्घमजमव्ययम् ।

अथ

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्व्यवस्थेयवधारयेत्” ॥
इति आत्मबोधे ॥)

अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य) विष्णुः ।

(“नमस्तुभ्य सुरेश्वराय विष्णवे प्रभविविष्णवे ।
पुरुषायाप्रमेयाय ब्रह्मतायाव्ययाय च” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥) अव्ययहिते, चि । इति
मेदिनी ॥ (अविनाशी । निवृत्तपुरुषः । यथा,—

“तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
रघुः” ॥ इति रघुवंशे ।

“ऋक्षाभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ।
इति मानवे ॥)

अव्यर्थः, चि, (न व्यर्थः । नञ्त्तत्पुरुषः) असमोचः ।
सफलः । यथा,—

“दुर्निवार्यं दुर्द्धर्मव्यर्थं वैरिघातकम् ।

तेजसा चक्रतुल्यं सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [त्] चि, (अव्यवसाय + मतुप् ।
मस्य वः) व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।
तत्पर्यायः । शिक्तः २ । इति चिकावृष्टेयः ॥
(अनुशीलनरहितः)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव्य + स्था + क्त्वं । ततो
नञ्समासः) अवसिद्धान्तः । अविविधः । शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिवृत्त्या ॥

(चक्षते । यथा, कुमारै,

“अथारविन्दश्चियमव्यवस्था” ॥)

अव्यवस्थितः, चि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः । सिद्धान्तरहितः ।
यथा,—

“क्षिप्रमुष्टः क्षिप्रमुष्टो वृष्टमुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ॥

इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहार्यं, चि, (वि + अव्य + ह + क्तृत् । ततो नञ्-
समासः) व्यवहारयोऽयं । अव्यवहारणीयं ।
यथा । ज्ञानतत्त्वाव्याकृतान्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तैरपैत्येना यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” ॥

पापान्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।

“शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेत् तु ।

चोर्ध्वतानपि सदा कृतज्ञसहितानिमान्” ॥

“अत्र च कामतो न ह्यापातकादिदृष्ट्यावकर्तु-
रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो वृद्धतरगुणयुक्त-
शरणागतादिहन्तृकामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-
हन्तृणां अव्यथा विवर्तमश्रिततापत्तिः स्यात्” ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहितं, चि, (वि + अव्य + धा + क्त । ततो नञ्-
तत्पुरुषः) व्यवधानशून्यं । तत्पर्यायः । संसक्तं २
अपटान्तरं २ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका
च ॥ लभं ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“सिन्हा-
धयिषाविरहविशिष्टच्छायावहितोत्तरच्छायाव-
सिकानुमितिकमिमेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश्व

अश्ववहृतः, त्रि, (न अश्ववहृतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
अश्वतथवहृतः । इति नञ्समासनिष्पन्नः ।
अश्वानः, पुं, (न अश्वानः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) कृत्वाभावः ।
यथा ।

“इदं किंवाद्यानमनोहरं वपुः
तपःकर्म साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमोक्ततां हेतुमद्विषयवस्यति” ॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके अथमोऽङ्कः ।
श्रीमं । यथा । “वेत्तव्यो यदि मारवस्तस्य
पाथोदपाथोदवैरथानं परिनिधु किं धिरयसे
काकः परिक्लामति । मूले सिक्करसे दले विम-
लिते श्रीर्ले तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रसुरहे भारापि वारं तव” इत्युद्धृतः ॥

अश्वार्थः, त्रि, (न अश्वार्थः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्वाप-
नीयं । अतिरहितं । अश्वघ्नं । यथा । “नापि
साध्यव्यापकाश्वार्थत्वेन अतिविरहेऽप्रायकतया
साध्यव्यापकाश्वार्थत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात् । तस्मादुपाधिहेतुभासान्तरमिति” ।
इत्यप्राधिवदन्तिनामिणः । अपि च,
“अश्वार्थवृत्तिः कृत्तिका विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ।

अश्वार्थवृत्तिः, त्रि, (अश्वार्थ सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य ।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः ।
“अश्वार्थवृत्तिः कृत्तिका विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ।)
असमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत् । दै-
शिककान्तिकभेदेन स द्विविधः । तत्पर्यायः ।
प्रादेशिकः २ । आत्मनो विशेषगुणः । बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
अधर्मः ८ भावनाश्रयस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १० । सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२ । एते सर्वे अश्वार्थवृत्तयः स्युः । इति
न्यायभाषा ॥

अश्वार्हतः, त्रि, (न अश्वार्हतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
आघातशून्यं । यथा ।
“यस्य जिज्ञासममं ज्ञानमश्वार्हतं सदा ।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति” ।
इति ब्रह्मसूत्रा । किञ्च । विष्णुपुराणम् ।
“अज्ञं बलाय मे भूमेरधामगन्धर्विकस्य च ।
भवत्येतत् परिणतौ ममाक्षयार्हतं सुखम् ॥
प्राकाशानसमानानुदानयानयोक्तया ।
अज्ञं तुष्टिकरवास्तु ममाक्षयार्हतं सुखम्” ॥
इत्याहिकाश्वार्हतत्वं ॥ (अकुण्ठितं । यथा, --
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येनामश्वार्हता मतिः” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)

अश्वार्हतः, त्रि, अश्वार्थितः । न अश्वार्हतः अश्वार्हतः
नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अश्व ऊ उ न (सादि-आत्म-सक-वेट् ।) अश्वि-
संज्ञयोः । ऊ उ अश्विस्थिते अश्व्यते । न अश्वो-
ति । संज्ञतिः समूहः । इति दुर्गादासः ॥
“अश्वदाति मयाश्वश्च सर्वमानस्यमश्वते” ।

अश्व

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।)
अश्व ग (अश्वदि-परं-सक-वेट् ।) भोजने । अश्वार्थमं
बुभुक्षितः । इति दुर्गादासः ।
अश्वकुम्भी, स्त्री, (अश्व सज्जितं कुम्भाति आश्रोति
इति । अश्व + कुम्भ + ट + एभोदरादिरयं ।)
पानीयपुच्छः । इति रत्नमाला ॥ पाना इति
भाषा ।
अश्वकं, त्रि, (न अश्वकम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्वक-
नीयं । अश्वार्थं । यथा । “अश्वक्ये अश्ववसायः
समर्थना” । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
अश्वक्तः, त्रि, (न अश्वक्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्वरहितः ।
असमर्थं यथा । मनुः ।
“विभ्रयादेच्छतःसर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शत्रुपेक्षा कुले स्थितिः” ॥
इति दायतत्त्वम् ॥
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अश्वजुः, पुं, (न + श्व + जुन् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वरहिते मित्रे
च त्रि ॥

अश्वनं, स्त्री, (अश्व + ल्यट् ।) भक्षणं । अश्वं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“श्रीतं निर्भरवाणि पानमश्वनं कन्दः
सहाया मृगाः” ॥ इति नागानन्दे ॥
“विश्वकृमिकृन्स्कारैः पथेरिष्टैरसादिभिः ।
मनोचं शुचि नात्युष्णं प्रत्ययमश्वनं हितं” ॥
इति सुश्रुतः ।)

अश्वनः, पुं, अश्वनवृत्तः । पीतशालवृत्तः । इति
गणमुकुटः ॥ (अश्वनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
अश्वनपर्णी, स्त्री, (अश्वनस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्ण-
मिव पर्णमस्याः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ अश्वन-
पर्णी ५ अश्वनपर्णी ६ अश्वनपर्णी ७ शीतः ८ शीतकः
९ अश्वनपर्णी १० । माराटी इति ख्याता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वनाया, स्त्री, (अश्वन + क्वाच् ।) भोजनेच्छा ।
क्षुधा । इत्यमरः ॥
“अश्वनाया अश्वनाया निवर्तते पानातिपासा” ।
इति शतपथब्राह्मणे । “अश्वनायायः फलवदि-
भूत्वा” । इति मट्टी ।)

अश्वनायितं, त्रि, (अश्वनाय + क्त । अश्वनाया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा ।) क्षुधितं ।
इत्यमरः ॥

अश्वनिः, पुं, स्त्री, (अश्वानि सज्जानं करोति ।
अश्व + अनिः ।) वयं । इत्यमरः । विद्युत् ॥
“अथवा मम भाग्यविश्रुवादर्शनः कल्पित एव
वेद्यसा” इति रघुवंशे ।)

अश्वर्म [न,] स्त्री, (न श्वर्म । नञ्समासः । नास्ति
श्वर्म यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) कष्टं ।
दुःखं ।

“यकौचभूतं तदश्वर्म क्षयां
विभावरीं भ्रान्तमिव प्रपेदे” ॥
इति भारविः ॥ तद्विशिष्टं त्रि । इति जटाधरः ॥

अश्व

अश्वारुहा, स्त्री, (नास्ति श्वारुहा यस्याः ।) शूलीढर्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्वितं, त्रि, (अश्व + क्त ।) सुक्तं । खादितं । तप्तं ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“आप एव तदश्वितं नयन्ते” ।
“तेजोऽश्वितं वेधा विधीयते” ।

इति च कान्दोग्ये उपनिषदि ॥
“अश्वितं माजया काले पथं याति जरां सुखं” ॥
इति वाभटः ॥ “यावद् यस्याश्वनमश्वितमनुप-
हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य
माज्या प्रमाणं वेदितव्यं भवति” ॥ इति चरकश्च ॥)
अश्वितकुवीनं, त्रि, (अश्विता भोजिता गावो यत्र ।
अश्वितगो + ख + निपातनात् सुमागमः ।) आ-
श्वितकुवीनं । पूर्वगवादिचरितक्षेत्रादि । इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी ॥

अश्वित्रः, त्रि, (अश्व + इत्र ।) चौरः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (चरः ।)

अश्विरं, स्त्री, (अश्व + इर ।) क्षीरकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (क्षीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अश्विरः, पुं, (अश्व भोजने + इर ।) अश्विः । राक्षसः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥

अश्विरा, स्त्री, अश्विरराक्षसस्त्री । इत्युणादिकोषः ॥
अश्विश्विका, स्त्री, (अश्विश्वी + स्वार्थे कन् ।) अन-
पया । कन्यापुत्रविहीना स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अंतकुडी इति भाषा ॥

अश्विश्वी, स्त्री, (नास्ति श्विश्वरस्याः इति । निपा-
तनात् छीप ।) अश्विश्विका । इत्यमरः ॥

अश्विचितं, त्रि, (न अश्विचितं । नञ्समासः ।) शि-
क्षारहितः । अनिपुणः । अनभिज्ञः । यथा । “यत्र
सामर्थेयकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति तत्र
क्षिप्तायां अश्विचितसारथिनियोगात् स्वामी द्वि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्” ॥ इति कुल्लूकभट्टव्याख्या-
नात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अशीतः, त्रि, (न शीतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) शीता-
भावयुक्तः । यथा, —

“अशीतान्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ” ॥

इति पुराणम् ॥

अशीतिः, त्रि, (अष्टवशतः परिमाणमस्य । पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति-
प्रत्ययश्च ।) संख्याविशेषः । ८० आशी इति
भाषा । यथा मनुः, —

“अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वाङ्मनिकः शतात् ।
दिकं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥

इत्याजिनाश्वार्हतत्वं ॥ अपि च ।

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बाको वाप्यनवोऽङ्गः ।
प्रायश्चित्ताद्वैमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण्य एव च” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्वुद्धं, त्रि, (न अश्वुद्धम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्वविषं ।
अश्वतथोद्धनं । अश्वौच्युतं । यथा । शङ्खः, —

अश्व

“ततः आङ्गमश्वौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरश्वः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुद्धा भर्तुस्तुष्टेऽङ्गि अश्वश्चा दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्त्तव्ये पत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाश्वशुद्धियुक्तः ।)

अश्वभं, स्त्री, (न श्वभम् । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति-
श्वभं यस्येति समासे वाच्यनिष्पन्नम् ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वभृत् ।

(“न च किञ्चिदुवाचैनं श्वभं वा यदि वाश्वभम्” ।
मा च वोऽश्वश्वभं किञ्चित्स्त्वर्थं पशुमन्दनाः” ॥
इति च भारते ॥) तदुक्तं च । यथा,—

“सर्वश्वभानां परिमोक्षकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
धृतं ।

“अश्वभं खड्गं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वेष्वधीजलेः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अश्वन्यश्वयनव्रतं, स्त्री, (न श्वन्यं श्वयनं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवगच्छन्नितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवगम्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीराश्वे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समप्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पप्रदानम् ॥
अश्वन्यश्वयना नाम द्वितीया या प्रकीर्तिता ।
तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्मा वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्मा न श्वन्यं वरद यथा ते श्वयनं सदा ।
शय्या ममाप्यश्वन्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्रियात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तस्याश्चतुष्टयं ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीप्रतिसमन्वितां ।
दीपाभ्राजनेर्युक्तां शय्यां दद्याद्विजृम्भणां ॥
पादुकोपागच्छच्छत्रचामरासनसंयुतां ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लपुष्पाभ्यराहतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नागाविधैर्युतां ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्वा समन्वितां ॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्तव्येति क्वचित् ॥

अशो

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानतः ।
पत्रास्तु भाजनं दद्यात् मध्यमोज्यसमन्वितं ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्णमुपस्कारसमन्वितां ।
प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
एवं यस्तु पुमान् कुर्यादश्वन्यश्वयनं हरेः ।
विश्वशक्तेन रहितो नारायणपरायणः ॥
न तस्य पत्रा विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावत्सम्प्राप्तारकं ॥
न विरह्यं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुनपुनरुत्तानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पप्रदानि च ।
कुर्वन्मश्वन्यश्वयनं विष्णुलोके मनोयते” ॥
इति मत्स्यपुराणे अश्वन्यश्वयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्वतं, चि, (न श्वतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अपक्वं ।
इति रत्नमाला ॥

“तद्वज्रलात् धोडशगुणे षड्ते वाप्यष्टते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावदद्यावत् सिक्थकनिर्गमः” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अशेषं, चि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहितं ।
निःशेषं ॥ सर्वं । इत्यमरः ॥

(“स्थानं प्राप्यान्वशेषाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“आहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—

“अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” ।

इति कुमारः ।

“वक्तुमर्हस्यशेषेण दिशा ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहितं
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वज्रलुप्तः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्कलिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्गिघातनः २०
पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहश्रमापहत्वं ।
गुल्मशूलोदग्राधानाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः शीतलस्तिलो ग्राही वर्धः कषायकः ।
दोषापक्षीटघादाहलमिश्रोविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकाभक्ष्यविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः ॥ (योषितां सनूपुरचरणप्रहारेण अशो-
कानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषिता-
मास्यमधैः” । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

अशो

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहति वकुलो मुखग्रीधुसिक्तः” ।

अपरञ्च ।

“सनूपुरचरणे स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥

कुमारसम्भवेऽपि ।

“अश्वत सद्यः कुसुमान्यशोकः” । इति ॥

“कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदोरयिष्यति” ।

इति रघुवंशे ।

“अशोकवल्कलक्ष्मायं षट्त्वं दुग्धं सुशीतलं ।

यथाबलं पिबेत्प्रातस्त्रीवाह्यदरणाशनं” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुतः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाङ्गे विपाचितं ।

तेन पादावशेषेण शीरक्षेण तथैव च ॥

ष्टतप्रस्थं पचेदेतत्त्रिपिच च तथापरं ।

तद्वज्रलाभ्यन्नाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥

केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।

जीवनीयैः पित्तलैश्च परुषसरणाङ्गनैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलञ्च मृद्धीका च शतावरी ।

तद्वज्रकीयकमूलञ्च कर्कशैरेतैः पलाङ्गकैः ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदन्वामुचूर्णितं ।

पृथ्वायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं क्षयं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरं ।

कुक्षिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दाहयं ॥

मन्दाग्निमर्शच पाण्डुं कृशतां श्वासकासिनां ।

अशोकष्टतमेतत्तु विख्यातं स्त्रोगदेमुच ॥ * ॥

अशोकष्टतं ॥ * ॥

इति वैद्यकखेहमालिकायां ॥

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यनिष्पन्नः ।)

शोकरहितः । यथा,

“त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दशरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।

अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभून्महावीर्योऽपराजितः ।

तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः” ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।

अशोक + रुह + णिन् + ङीप् ।) कटुरोहिणी ।

इत्यमरः । कटुकीति भाषा । (“अशोकरोहिणी-

वैजयन्ती-सुवर्चला-पुनर्नवा-रुचिकाली-ज्योतिष्म-
ती-प्रभृतीनि समासेन तिल्लो वर्गः” ।

इति सुश्रुते ॥

अशोकवल्ली, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या

वल्ली ।) चैत्रस्य शुक्ला वल्ली । तस्यां वल्लीपूजा यथा,

“चैत्रे मास्यसिते पक्षे वक्षां वल्लीं समर्चयेत् ।

सुखाय पुनलभाय शुक्लपक्षे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥ १॥

“प्रसूत्या दादशे मासि सम्पूज्यापच्यद्वये ।

सुते जाते तथा यथा वष्टी द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनी वष्टी ज्येष्ठे चाग्रसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आश्विने लुगुनी मता ।
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलरूपिणी ।
पौषे मास्यरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽश्वीका प्रकीर्तिता” ॥
इति स्तान्दपुराणम् ॥

अश्वीका, स्त्री, (न विद्यते श्लोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वीकारिः, पुं, (आश्वीकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अश्वीकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते श्लोको यस्यां सा ।
एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
थाष्टमाश्वीकाश्वीकशिवयुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् ।
यथा, अथाश्वीकाष्टमी स्नान्दे ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अश्वीकाख्यां तथाष्टमीं ।
पिबेदश्वीकशिवः स्नायात्तौहिण्यवारिणि” ॥
अश्वीकाख्येयुपादानातिथिमात्रेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् श्वीकराहित्यमवगन्तव्यं ।
तौहिण्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु कलाधिक्यं । आह लिङ्गगुरुद्वयपुराणयोः ।
“अश्वीकशिवोऽष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते श्वीकमवाप्नुयुः” ॥
पाणमन्त्रस्तु ।

“त्वामश्वीकं हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि श्वीकसन्तप्तो मामश्वीकं सदा कुरु” ॥
स्त्रीशुद्धकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विष्टतमेका-
दशीतत्त्वे । अश्वीकपानन्तु पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापि-
न्यामष्टम्यां भाट्टद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोतेजले बुधवारं
पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्ना-
यात् । स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग श्रान्तोः कुलनन्दन ।
अभेदागर्भसंभूत पापं तौहिण्य मे हर” ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्द्ध-
प्रहरव्यापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
ष्टम्यां श्वीकरहितत्वकामः अष्टावश्वीकशिवः
अष्टं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामश्वीकं हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि श्वीकसन्तप्तो मामश्वीकं सदा कुरु” ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अश्वीक-
कलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशुद्धानुपनीतैरपि
मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोद्घो-
नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति कृत्यतत्त्वं ॥

अश्वीचः, पुं, (न श्वीचः । नञ्समासः ।) श्वीकाभावः ।
तत्पर्यायः । अश्वीकान्तिः । इति चिकित्साशेषः ।

अश्वीचः, चि, (शुचि + कर्मणि श्यत् । ततो नञ्त्तु-
रुचः ।) श्वीकायोगः । अश्वीचनीयं । यथा,—

“अश्वीचानन्वश्वीचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भावसे ।
गतासूनगतासुंश्च नातुश्वीचन्ति पण्डिताः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ।
(तथा च चागम्ये,—

“अश्वीचो निर्धनः प्राप्नोऽश्वीचः पण्डितबान्धवः ।
अश्वीच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)

अश्वीचः, स्त्री, (शुचिः पवित्रताया भावः श्वीचं ततो तच्-
तत्परुषः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्मो-
नर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मोपनर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमश्वीचं ।
वैदिककर्मोपनर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं श्वीचं । न
चाश्वीचाभाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति
वाच्यं । अथानां यौगपद्येति न वर्जयेदधानि
इत्येताभ्यामश्वीचे मायपर्यायाद्यप्यदर्शनात्
अश्वीचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मना ।
आयान्ति तस्मान्नदहः पुण्यं यच्छ्वीचं सर्वदा” ॥

इत्यादियपरागीयेन श्वीचे पुण्यपददर्शनात्
श्वीचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रद्वयमरण्ये अश्वीचं यथा,—

“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीयज्ञं कृतं ।
दस्मान्नस्य चिरान्तु ब्रह्मविद्यायहो यतः ॥

उपनीयाध्यापको यत्तस्मिन्नपि चिरात्रकं ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं श्रद्धितं यतः ॥

ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”

इति मन्त्रयुक्ते महातन्त्रे १५ पटलः ॥ अपि च ।
“गुरावुपरते चैव गृहाणि शिष्यसन्ततौ” ।

इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
विहितकर्मविरोधदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताश्वीचानि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यश्वीचं १ ॥

जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णश्वीचं ।
तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह
मनुः ।

“युध्येदिष्टो दशाहो द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥)

जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
यज्ञः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥

जनने मरणे च अन्तर्गामस्तृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
मेकाहः ॥ अन्तर्गामस्तृतेभावे स्नानमात्रं ॥

अश्वीचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्डं ॥ माता-
महामरणे सर्वेषां वर्णानां चिरात्रं ॥

मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भागिनेय-
मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥

पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
तामहीभाटपुत्ररूप-पितृबान्धववयमरणे सर्वव-
र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभाटपुत्ररूप-मातृबान्धववयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिस्त्रीपुत्रमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

कौरसथतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां चिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां चिरात्रं ॥

समानजातीयोत्प्लुज्जातीयपुत्रबान्धव-संगृहीत-
स्वभार्यामरणे सर्वेषां चिरात्रं ॥ हीनवर्णोपपुत्रा-
मरणे तु नाश्वीचं ॥

भगिनीपुत्रमरणे मातृव्यभ्रातृपुत्रमरणे पितृ-
व्यसुः पितृव्यस्त्रीयमरणे मातुलपुत्रस्य जामातृमरणे
अश्वीचमरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां चि-
रात्रं ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वीचमरणे सपिण्डमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वीचमरणे एकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

माता मुखेदशाहेन स्नानात् स्पर्शनं प्रितुः" ॥
पुत्रजन्याजनने ब्राह्मणा दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मणा विंशतिरात्रोत्तरस्नानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मणा मासोत्तरस्नानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ॥

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माधिकारं तु मासोत्तर-
स्नानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानाम् सद्यः शौचं ॥

षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोरेकाहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासो-

परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोरेकाहः ।
सपिण्डानामस्ततश्चूडे एकाहः । स्ततश्चूडे न्यहः ॥

(अथ मनुः—

"नृणामस्ततश्चूडानां विमुक्तिर्नेष्ट्रिकी स्मृता ।

निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥

ऊर्णद्विवर्षिकं प्रेतं निदध्युर्वाभ्यवा बहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थितस्तथ्यगदृते ॥

नास्य कार्योऽपि संस्कारो न च कार्योऽदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्र्यक्षा क्षपेयुस्त्राहमेव वा ॥")

द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां न्यहः ॥

तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि

द्विवर्षाभ्यन्तरे अस्ततश्चूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
स्ततश्चूडमरणे द्वादशाहः ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षा-

भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कृतो-
दाहे मासो व्यवक्रियते । षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्राशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्विव-

र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं

("स्त्रीयामसंस्कृतानां तु न्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः" ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलस्य सम्पूर्णाशौचं ॥

दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ॥

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दन्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः
श्रयणासनादिसंसर्गशून्याहोस्त्रिरात्रं । तथाविधव-

न्धवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिण्यान्तु
सर्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ॥

अथ गर्भस्वावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्वावे सर्ववर्णस्त्रीयामेवा-
शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माद्योर्गर्भमाससम-
सङ्गदिनस्थापकं ॥ [इति मनुः ।]

("रात्रिभिर्मसतुल्याभिर्गर्भस्वावे विमुच्यति" ॥

द्वितीयमासावधिगर्भस्वावे माससमसङ्गदिनाधि-
कादेकदिनात्परं ब्राह्मणा वैदिककर्माधिकारः ॥

क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्गदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ॥

सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-

सपिण्डानामहोरात्रं । यद्येष्टाषण्माश्रीणानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्विनश्य मरणे

एवं श्रेयं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मद्वि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-

मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्वकान्धघातिनो नाशौचदा-
हश्चाज्जादि ॥

शास्त्रानुमत्या अन्नशनादिमृतस्य प्रमादादनशना-
ग्नि-वज्रि-जलोद्देशप्रपतन-संयाम-पटङ्गि-दंष्ट्रि-

नखि-व्याक-विष-चण्डाल-घोर-हृतस्य च त्रिरात्रं ॥
पटङ्गादिभिः स्त्रिया च क्रीडा कुर्वतः प्रमदा-

प्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन
तद्वृतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युज्वलस्य चौर्यदो-

षेण राज्ञा हृतस्य कलहं कृत्वा चागणालाद्यै-
रसमानवर्गेर्हतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य

विषस्य वज्रेण वा दानुर्म्मरणे पाचण्डाश्रितस्य नित्य
परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-

शस्त्रोद्ग्रन्थन-जल-गिरि-रुद्धप्रपात-मृतस्य चर्मा-
स्थ्यादिमयपात्रनिष्साटविप्रादेर्मनुष्यवधस्थानाधि-

कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य एककर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाग्निहृतस्य

बुद्धिपूर्वकब्राह्मणहृतस्य च महापातकिनो गलत्-
कुष्ठिनश्च एवंविधप्रतितानां मरणे च न दाहा-

शौचादिकं कार्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकच्छदयं कुर्यात् ॥
(अथ मनुः—

"वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनाश्चैव निवर्त्तन्तेऽदकक्रिया ॥

पाचण्डमाश्रितानाश्च अरन्तीनाश्च कामतः ।

गर्भभर्तृहृत्क्षैव सुरापीनाश्च योषितां" ॥

इति ।) स्नेहतस्करादिभिर्युद्धे स्वास्थ्यं हृतवि-
प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ॥

स्ततः प्रायश्चित्तगलकुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ॥
शस्त्रेणाभिमुखहृतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥

गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दण्डेन युद्धे हृतस्याहोरात्र-
मशौचं ॥

रुपतिरहितयुद्धे लगुडादिहृतस्य पराङ्मुख-
हृतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहृतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहृतस्य तु त्रिरात्रं ॥

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये न्यहं सप्ताहादुद्धं सम्पूर्णा-
शौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे न्यहमध्ये
न्यहं न्यहादुद्धं प्रकृताशौचं ॥

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिपटङ्गिनखैर्हताः ।

पतनान्नश्रवणप्रयैर्व्यधाधिविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" ॥

इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौच-
श्रवणे श्रेषाहोभिः शुद्धिः ॥

("विगतं तु विदेशस्थं पटङ्गयात् यो ह्यनिर्दृशं ।

यच्छ्रेष्ठं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्" ॥

इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थजातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्त्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेनस्नानात्

शुद्धिः ॥ (अथ मनुराह ।

"निर्दृशं जातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

नवासा जलमाश्रित्य शुद्धो भवति मानवः" ॥)

सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचेनस्नानादङ्गास्पृश्यत्व-

निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन
शुद्धिः ॥ (अथ मनुः ।

"अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे न्यतीते तु स्पृष्टैवापो विमुच्यति" ॥)

मातृ-पितृ-भर्तृ-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पक्षपक्षो-
रेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ॥

पूर्णाशौचातिक्रमस्य विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे
न्यहाशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरणा-

मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवण-
दिनावधिस्नानात्कृतमशौचं । खण्डाशौचेऽपि

महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्ग्रहः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्वाशौच-

कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

"अन्तर्देशाहे स्याताक्षेत् पुनर्मरणजन्मनो ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दृशं" ॥)

पूर्वजननाशौचान्तदिने पूर्वजननाशौचान्तरपाते
पूर्वमरणाशौचान्तदिने पूर्वमरणाशौचान्तरपाते

च पूर्वाशौचान्तमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥
पूर्वजननाशौचान्तमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-

दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण
शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्वाशौचवर्जितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचचितयान्तदिनकृत्यं शौचादिकमेकदैव
तद्वितीयदिनकृत्यं श्वाद्यादिकं तत्परदिने ॥

अथ च अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्र-
जनने पितृमातृभर्तृमरणे च न दिनद्वयचय-
द्विः । किन्तु स्वपुत्रजननावधि पितृमातृभर्तृ-
मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे स्वपुत्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् स्वपुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्णाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-
जनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयचयद्विः । कि-
न्तु पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥

स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्रा-
न्तरजनने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्र-
भातयोर्मातृमरणे च क्रमेण दिनद्वयचयद्विः ॥
जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन
पूर्णाशौचनाशः ॥ तस्मादादेव परार्द्धजातबालस्य
मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां पूर्वार्द्धजातबालस्य
मातापित्रादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः ॥ पूर्वजातबालस्य मातापित्रोस्त्वसृ-
ष्यत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातबाल-
मरणे तस्मात्मापित्रोः पूर्वार्णाशौचकालपर्यन्तं
अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातबालमरणे
तु तज्जननावधि तस्मात्मापित्रोरङ्गास्पृश्यत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचं ॥ विशेषातिरिक्तसमसंख्यदि-
वसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः । असमसंख्यदिवसीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥
श्रुतेरायाः पुत्रजननप्रयुक्तविंशतिरात्राशौचा-
भ्यन्तरे प्रयुग्ममरणेऽपि पुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वार्द्धसपिण्डद्वयजननवर्जिताशौचमध्ये पितृमातृ-
भर्तृमरणेऽपि वर्जितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः । एकाहे पूर्णाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥
सकुल्यपर्यायसमानोदकमरणे विद्युदादिमरणे-
ऽपि अशौचं त्रिरात्रं ॥ अङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं ।
तेनैतत् त्रिरात्रद्वयं गुरु ॥ विदेशस्थमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे त्रिरात्राशौचं
अङ्गास्पृश्यत्वज्ञानापनेयं ॥ अतस्तज्जघुः । एषां स-
न्निपाते गुरुणैव शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राशौचस्य लघुनः विदेश-
मृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥
तुल्यत्रिरात्राशौचसन्निपाते पूर्वार्णैव शुद्धिः ॥
कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ सर्ववर्णाया मातुर्मासेन
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥
तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रद्धाभिन्नमातुः

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः । न तु पुत्रमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रद्धाया यमजोत्पत्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः । न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ खमन्य-
द्वार्यं सुधीभिः ॥

अथ श्रवानुगमनाशौचं ॥ ८

ब्राह्मणश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलक्षणाधि-
स्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्रियश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥
वैश्यश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
श्रवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रसादात् शूद्रश्रवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नाधिसर्पघृतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मवृद्धा दहनवहनयोः खान-
घृतप्राशनान्धां सद्यः शौचं ॥

लोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवहनस्पृशैः श्रवजात्युक्ताशौचं ॥

खेहादसम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे त्रिरात्रं ।

अशौचिकुलान्नभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौ-
चान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरखेहे-
नापि दाहे त्रिरात्रं ॥

चिताधूमसेवने खानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः ।

“असपिण्डं दिजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिगणैः मातुःप्राप्तांश्च बान्धवान् ॥

गदन्नमति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नमज्जैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

खान्वा सचेलं स्पृष्ट्वाभिं घृतं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

श्रुते मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वा-

श्रुतिपातेन विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-

तनेऽहोरात्रं ॥

श्रुते मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्धं मासाभ्यन्तरे तद्गृ-

ह्यहेऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्रं सचेलखानश्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य

एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्द्वे रोदने विप्रस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने नक्तने शुद्धः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे

ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालान्तर् पूर्णाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-

र्थाहः । क्षत्रियस्य षष्ठाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः ।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ अष्टाशौचे सर्वेषां द्विती-

याहः ॥

पूर्णाशौचिमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-

निवृत्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठदिने । वैश्यस्य अष्टम-

दिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥

सर्वस्य खण्डाशौचे त्रिभागकालेनास्पृश्यतानि-

वृत्तिः ।

अतीतेऽशौचे सचेलखानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ॥
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ॥
पुत्रोत्पत्तौ खानात् पूर्वं पितुर्विमातृयाश्चास्पृ-
श्यत्वं ॥

सूतिकास्पृशे पितुर्विमातृयाश्च सूतिकातुल्य-
कालास्पृश्यत्वं । अन्येषां खानमात्रं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

कन्यापुत्रयोर्जनने श्रद्धायास्त्रयोदशरात्रमस्पृश्यत्वं ॥

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्ध्वमधोधा रुधिरस्रवे सन्ध्यावन्दनाद्यति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तस्रवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं ॥ त्रिरात्रात्
परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः ॥

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वाहाशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिगवाशौचं ॥

रजस्वला चतुर्थेऽङ्के भर्तृसेवनादिलौकिककर्मणि

शुद्धा । पञ्चमेऽङ्के देवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ॥

(“शुद्धाभर्तृचतुर्थेऽङ्के अशुद्धा देवपैत्रयोः ।

दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽङ्के शुध्यति” ॥

इति शुद्धितत्त्वे ।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकास्पृशे अन्यज-

जातिस्पृशे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ उप-

वासत्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति

तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्ध्युक्तमशौचदिनासत्त्वगवायं विधिः ।

तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आम्बिकआद्रकाशेऽपुत्रभार्या यदि रजस्वला

भवति तदा पञ्चमेऽङ्के तच्छ्राद्धं कुर्यात् ॥

(अभिषिक्तक्षत्रियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणां

गवामयनादियागप्रयत्नानां सपिण्डमरणादाव-

शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।

“न राज्ञामघरोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

येन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

विष्णुणाप्युक्तम् । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,

न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे” ॥ इति ॥)

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अशमः, पुं, पर्वतः । मेघः । वैदिकशब्देऽयं ॥

अशमकदली, स्त्री, (अशमा इव कदलीफलं यस्याः ।)

कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः

गुणपर्यायौ काशुकदलीशब्दे द्रव्यौ ॥

अशमकेतुः, स्त्री, (अशमेव केतुरस्याः ।) क्षुद्रपाषाण-

भेदावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अशमगर्भः, पुं, (अशमेव गर्भो यस्य ।) हरिश्मणिः ।

मरकतं । इत्यमरः ॥

अशमगर्भजं, स्त्री, (अशमनो गर्भाज्जायते इति । अशम-

गर्भ + जन् + ड ।) मरकतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाद्मा इति भाषा ॥ (पुं, पाषाणजो वज्रः ।)

अशमः, पुं, (अशमानं पाषाणं हन्ति भिन्नतीति । अशम-

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनकृत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हाशजुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वजं, स्त्री, (अश्वजः प्रस्तराज्जायते इति । अश्वजन्
+ जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्घ्नतः क्षत्रमश्वगो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वजगं तेजः स्वासु योनिषु श्राम्यति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजतुर्थे वैद्यकचक्रपाणिसंय-
हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणहृते यथा ॥
‘अश्वता चाश्वजं देयं’ ॥)

अश्वजतुर्कं, स्त्री, (अश्वजतु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं हेयं ॥)

अश्वदारणः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व +
दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्तं ।
इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तरस्यापि अश्वो भवत्यर्थः ।
प्रकम्प्यादिरयं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन-
वधिः । क्षेपः । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
महत्वात् जातः खनामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च
हरिवंशे ।

“महत्वाती महत्वातो देवानजनयत्सुतान् ॥”

“अश्वन्तं चित्रगश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”)

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज आधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, (अश्वन्त + कन् ।) टण्डविशेषः । अश्व-
कुचाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ अश्वविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अश्वपत्रः ४ अश्वत्वक् ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशो-
तलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहृदयाविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वमानं, स्त्री, (अश्वमेव भाजयति क्षुरितं करोति ।
भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् । एषोदरादि-
त्वात् अस्य जत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्यायः । लौहभाण्डं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिक्ता इति भाषा ॥

अश्वमिह, [द.] पुं, (अश्वानं भिजतीति । अश्व +
मिह + णिप् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वगो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-
भेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमस्तिकः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदगो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृष्णहृजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहान्श्च स्त्रीहृत्पूजयानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“हरयो विजपूरश्च गोक्षुरं वृक्षीदयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथावित्त्व एवम्भूतः कृतः प्रहतः ॥
एरगुडैस्तेहिङ्गाष्टौ यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकागठकटीमेद्गृह्यदयोत्यथर्था जयेत् ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिस्तत्स्थानं यस्य ।)
मरकतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्वरः, त्रि, (अश्वगोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति वा । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात् ङीप् । मूत्रक्षाररोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्रक्षाररोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्यधिकारः । अजाश्वर्याः सन्निवृत्तिनिदानं
सङ्ग्राह्यम् ॥

“वातपित्तकफैस्त्रिष्वधुर्थां शुक्रजा मता ।

प्रायः स्नेहाश्रवाः सर्वा अश्वर्याः सूर्यमोपमाः” ॥

श्रेयाश्रयाः स्नेहासमवायिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारण-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्वर्यामपि कफकारणत्वं
मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सा विना ॥ * ॥ सम्प्रतिमाह ।

“विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वर्यं जायते तु

क्रमेण पित्तेश्चिव रोचना गोः ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा
शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ * ॥
पूर्ववृत्तमाह ।

“नैकदोषाश्रयाः सर्वा अश्वर्याः पूर्ववृत्तं ।

वन्त्याध्वानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रक्षारं ज्वरोऽवधिः” ।

वस्तः कृगलकः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं वृद्धनाभिवेगोवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्वपायात् सुखं मेहेदक्कं गोमेदकोपमं ।

तत्संक्षोभात् क्षते सासमायासाक्षातिरुग्भवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि

स्रोतः । तद्वपायात् कदाचिद्वायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्वयं गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहित-

लक्षणं । तत्संक्षोभात् तस्या अश्वर्याः सञ्चारात् ।

धर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साखं सरत्तं

मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितत्वात् ॥ * ॥

वातीत्यणामाह ।

“तत्र वाताद्गृहं त्वार्त्ता दन्तान् खादति पेषते ।

मृद्नाति मेहं नाभिं पीडयत्यपि सङ्कणम् ॥

साग्नितं सुधृति शङ्खमुज्ज्वलति विन्दुशः ।

श्यावाश्वर्याश्वरी चास्य स्याद्विता कण्टकैरिव” ॥

सङ्कणम् आर्त्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शङ्खत् पुरीषं साग्नितं मूर्धति । मुज्ज्वारंवारं ।
विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अश्वर्या किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्गाकारकथनं आ-
कथ्याणां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यस्यापनार्थ-
माह । चित्ताकण्टकैरिव वदरीवीणवत् क्षुद्रा-
ङ्गुरैर्वीर्यता ॥ * ॥ पित्तोत्पणामाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पथ्यमान इवोश्वान् ।

भक्षतकास्त्रिसंस्थाना रक्ता पीता सितश्वरी” ॥

दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।

पथ्यमान इव क्षारेणैव । उश्वान् उश्वर्याः ॥ * ॥

कफोत्पणामाह ।

“वस्तिर्निस्तुद्यत इव स्नेहया शीतलो गुरुः ।

अश्वरी महती स्रग्मा मधुवर्णाथवा सिता” ॥

महती कुक्कुटावदुत्पत्त्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
शुक्ला ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा

एवाश्वर्या विशेषतः स्नेहासमवायिकारणाः । बाला-

स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च

सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्वर्या दिवास्त्रप्रसमश-

नाध्यशनस्त्रिगुणितगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशे-

षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्

महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव

बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं

निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-

पचयः स्यौल्यं तस्याज्ञत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्वरीमाह ।

“शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्” ।

अव्ययानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽनावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-

सम्प्रतिरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् अवमानस्य शुक्रस्य धार-

णात् ॥ * ॥ शुक्राश्वर्याः सम्प्रतिमाह ।

“स्थानाश्रुतममुक्तं हि मूत्रयोरन्तरेऽग्निकः ।

शोषयत्यपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अग्निकः मैथुनवेगेन स्थानाश्रुतं । अमुक्तं मैथुन-

वेगधारणेन हृतं शुक्रं । मूत्रयोः मेदुसहितयोः ।

मेदुवृषणयोरन्तर इति सुश्रुतवचनान् । तेन

मेदुवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य रक्तीकृत्य

शोषयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्वरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरुज्ज्वलच्छतमुष्णमथयकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विधीयते ॥

पीडिते त्वकाशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ।

तस्यां शुक्राश्वर्या । उत्पन्नामात्रायां यदा सा कथ-

मपि विधीयते विनयं याति तदा शुक्रं इति

मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीडिते त्वकाशेऽस्मिन्

तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

स्थाने मेदुवृषणयोरन्तरे पीडिते सति सा

विकीयते अन्तर्ज्ञाना भवति ॥ अथवाभेदादभरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह । अथर्वे च शर्करा
चकरात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोश्च
भेदो मङ्गलाकाराभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं चभरी
शर्करा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्तिर्वीतेन शर्क-
रेत्यभिधीयते । सा चभरी ॥ शर्करायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ।

“अथवा वायुना भिन्ना सा तस्मिन्नुल्लोमगे ।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिकोमे विवध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्व्यादुपप्रवान्” ॥
सा चभरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति । प्रतिकोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विवध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लघा
स्यासदा उपप्रवान् कुर्व्यात् । तानेवोपप्रवानाह ।
“दौर्बल्यं सदनं काष्ठं कुक्षिशूलमथार्धं ।
पाण्डुत्वमुपवत्तश्च लघां हृत्पीडनं वमि” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-
ष्ठमङ्गानां । उदरेकदेशे शूलं । उपवत्तं मूत्रा-
घातविशेषं ॥ * ॥ चभरी शर्करा सिकताना-
मरिचमाह ।

“प्रसूननाभिरुध्मं बद्धमूत्रं रजान्वितं ।
चभरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ * ॥
अथाभ्याख्यकित्वा ।
“मुखाग्रिमम्यपाशाकभिरुध्मरुहगोक्षुरैः ।
अभयारवधपक्षैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणाः ॥
रामठक्षारजवत्तुच्छं क्षिप्त्वा पिबेन्नरः ।
चभरी मूत्रक्षयश्च नाशमायाति निश्चितं ॥
क्वाथः सुखटादिनामायं दीपनः पाचनः पक्वः ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्णदमेद्रुजं” ॥
रक्तुञ्ज ।
सुखटादिक्वाथः ॥ * ॥

“श्लोपकुल्यामप्रकाशभेद-
कौन्तीश्वद्वारावधकोरवूकैः ।
स्मितं पिबेदभ्रजतुप्रगाढं
सशर्करं मूत्रगदेऽभरीयु” ॥
उत्तमक एरुखलस्याच मूत्रं । मूत्रगदे मूत्रक्षय-
एणादिक्वाथः ॥ * ॥
“कुशाखकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तौ मेद्रे शूलयुक्ते चभरीशर्कराक्षयेत्” ॥ * ॥
“वसवत्कक्षिणाभेदमुखटीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्यधः” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥ * ॥
“चिकटकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताहदभरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीक्षीरे ॥ * ॥
“वसवत्कक्षायस्तु पीतो गुडसमन्वितः ।
चभरीं पातयत्याशु वस्तिमूलश्च नाशयेत्” ॥ * ॥
“क्वाथो वसवमूलस्य तस्य कक्षेन संयुतः ।
शियुमूलस्य च क्वाथः कटूणाश्चभरीं हरेत्” ॥ * ॥
“शङ्खवेरयवक्षारपण्याकाकीयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिन्नचुयामश्मरीमाशु पाततः” ॥
शङ्खवेरं नागरं ॥ * ॥
“नो जग्धं क्षमिभिर्वनंसुतरां क्षिग्धं शुचिस्थानजं
घस्ते एरण्निरीक्षिते वरुणकं क्षिप्त्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संयुक्त्या चतुर्गुणाम्बुपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भागे पचेत् पुनः ॥
क्षान्वितं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेकां पलं
सुखटेऽर्वाकवीजगोक्षुरकपाषाणभिच्छीतला ।
कुष्माण्डचपूषाक्षवीजकुण्टीवास्तुकशोभाञ्जनं
माक्षीकागिरिजामयामिहृतांचूर्णक्षितानाक्षिपेत् ॥
पण्याशो प्रतिवासरं गुडमसुं योऽक्षप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतं” ॥
एर्वाकवीजं कर्कटीबीजं । पाषाणमित् हाथा-
कोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वां सूता शस्यं शादलं हरितं तथा ।
शतपर्णां शीतकृन्नी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुण्टी धान्यकं ।
गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहृत् विडङ्गं । वरुणा-
दिगुडः ॥ * ॥
“मझिष्ठा त्रापुषं बीजं जीरकः शतपुष्पिका ।
धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥
एतेषां समभागानां चूर्णं टङ्गमितं नरः ।
भक्ष्येन्मधुना साङ्गे पतेत्तस्याश्मरी भ्रवं” ॥ * ॥
“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्पस्य प्रते तु यः ।
लवणं शरपुष्पस्य साङ्गमावहयोन्मितं ॥
क्षिप्त्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्मरी ।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥
इत्यभ्याख्यधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।
“तुल्यतामश्मना याति तस्मात्तामश्मरीं विदुः” ।
इति माधवकृतविविधनिश्चयस्यान्यतमूटीकाकृतोक्तं ॥
“पितृमातृकदोषेण व्यथिता मूत्ररोधनात् ।
अतिपण्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्मरीगदः ॥
मूत्राविद्यौ च पितरौ मूरतं कुतस्तौ यदि ।
मूत्रेण सहितं युक्तं पवते गर्भसम्भवं ॥
पञ्चजस्य स्वेदस्य स च तत्र प्रजायते ।
मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥
सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चाप्याहवति मानुषे ।
तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥
विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।
शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीमुक्तं विचिभोति च ॥
एनश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् ।
द्वयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रदां रण्डि च ॥
तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।
अथहसन्निश्चिता याति शर्करा शस्त्रसाधका ॥
अतो वण्यामि भैषज्यं प्रदुग्मुत्त ! महामते” ॥
अस्याख्यकित्वा यथा ॥
“शुखटीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।
क्वाथो गुडयवक्षारयुतश्चाश्मरिनाशनः ॥ १ ॥
गोक्षुरकस्य बीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं ।
चूर्णं माक्षिषदुग्धेन पानञ्चाश्मरिपातनं” ॥ २ ॥
अस्यां पण्यानि यथा ॥

“पुराणवदिकाशानिरुक्ततयुक्तकास्तथा ।
श्यामाकः कोद्रवोद्वाको मर्कटीद्वयधान्यकं ॥
कुलत्पयवगोधूमास्तथाचैवाद्रुकी भिषक् ।
वातप्लाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥
कौष्ठाद्यानि च मांसानि पण्यान्श्मरिनाशने” ॥
इति हारीतः ॥

“विशोषवेदस्तिगतन्तु मुक्तं
मूत्रं सपित्तं पवनः क्षपं वा ।
यदा तदाभ्यर्च्यप्रजायते तु
कमेण पित्तैश्चिव रोचना गोः ॥
कदम्बपुष्पाक्षितिरश्मनुल्या
क्षद्वया चिपुष्पाप्यथवापि मदी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रज्जा
मूत्रं रजां तस्य करोति वस्तौ ॥
ससीवनीमेहनवस्तिमूलं
विशीर्षधारश्च करोति मूत्रं ।
मृह्णाति मेद्रे स तु वेदनासौ
मुहुः शङ्खमुच्चति मेहते च ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साष्टक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एवाश्मरी मासतभिन्नमूर्तिः
स्याश्चर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“क्रिया हिता त्वश्मरिशर्कराभ्यां
क्षय्ये तथैवेह कषाणिकाभ्यां ।
कार्याश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं प्रदुग्मुत्त कर्मसिद्धं ॥
पाषाणभेदं लघुकां श्वदंष्ट्रा-
पाटाभयाथोषशठीनिकुम्भाः ।
हिंसीखराश्रासितिमारकाभ्या-
मेर्वाकवाणां त्रपुस्य बीजं ॥
उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसास्त्रं
स्याद् देहहृत्वी हृषवा वचा च ।
चूर्णं पिबेदभ्रिभेदि पक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणतैः ॥ १ ॥
शियोस्तु यूषो मृदूमूलकक्षा-
दित्त्वप्रमाणादुद्धृततैश्चभृत् ।
शीतोऽश्मभित्स्यादधिमखयुक्तं
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥
जसेन शोभाञ्जनमूलकक्षाः
प्रदतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥
पीत्वा च मयं निगदं रघेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रचवतेऽभरी तु
शान्तेनैवैच्छेत्विदुर्जरेतां” ॥ ४ ॥

अस्यां वर्जनीयान्याह ।
व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष-
पिष्टाववातार्ककरव्यायात् ।
खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु
विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥

चतस्रोऽभ्यासो भवन्ति । श्लेष्मणा वातेन पित्तेन

अश्व

शुक्रोऽयं चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्याप्यका-
रिणः प्रकुपितः श्लेष्मामूत्रसम्युक्तोऽनुमविश्य
वस्तिमशरीरं जनयति । तासां पूर्वैरुपाणि
वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशरीरोमुक्कश्रे-
फसां वेदना कृच्छ्रा उपरावसादौ वस्तगन्धित्वं
मूत्रस्येति ॥

“यथासं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविणं ।

पूर्वैरुपेऽध्मनः कृच्छ्रामूत्रं हजति मानवः” ॥

अथ ज्ञातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-मेहनेख्यतम-
स्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरधिर-
मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविणं
सखिकतं विहजति धावन-लङ्घन-ज्वन-पृष्ठ-याना-
ध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माशरीरं श्लेष्मलमममभ्यवहरतोऽत्यर्थमुप-
लिप्याधः परिहृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय स्रो-
तो विहजति तस्य मूत्रप्रतिघातादात्यते भिद्यते
निस्तुद्यत इव च वस्तिगुरुः शीतश्च भवति । अश्वशरी-
चात्र श्रोता स्निग्धा मज्जती कुक्कुटाग्रप्रतीकाशा
मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्निग्धकीमिति
विद्यात् ॥

पित्तयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-
हृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय स्रोतो निहजति
तस्य मूत्रप्रतीघातादुद्यते चूष्यते दह्यते पच्यते
इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्वशरी चात्र सरक्ता
पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्त्रिप्रतिमा मधु-
वर्णा वा भवति तां पित्तकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-
हृष्टं प्राप्य वस्तिमुखमधिकाय स्रोतो निहजति
तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं
पीडमानो दन्तान् खदति नाभिं पीडयति मेढ्रं
मृद्राति वायुं स्पृशति विशृङ्खते विदहति वात-
मूत्रपुत्रीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति ।
अश्वशरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्ब-
पुष्पवत् कण्टकाक्षिता भवति तां वातिकीमिति
विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्त्रयोऽध्मन्यो दिवास्त्र-समप्रनाध्यप्र-
शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण ना-
लानां भवन्ति तेषामेवात्यवस्तिकायत्वादनुपचित-
मांसत्वाच्च वस्तेः सुखयहणाहरणा भवन्ति ॥ मह-
तान्तु शुक्राशरीरं शुक्रनिमिसा भवति । मैथुनाभि-
घातादतिमैथुनादा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छदिमार्ग-
गमनादनिजोऽभितः संमृच्छ मेढ्रवृषणयोरन्तरे
संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-
ह्वरोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां रुच्यथोश्च न्ययथु-
मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-
त्यसापद्यते तां शुक्राशरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“अश्वशरी दाहयो व्याधिरन्तकप्रतिभो मतः ।

जौषधैस्तवणः साध्यः प्रहृष्टचेदमर्हति ॥

तस्य पूर्वैर्भू रूपेषु श्लेष्मादिक्लम इत्येते ।

तेनास्यापचयं याति व्याधेर्मलान्यग्रैषतः ॥

हृतेः क्षागेः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः ।

अश्व

यदि नोपशमं गच्छेत् क्रेदस्ततोत्तरो विधिः ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाभूवा ।

उपकमो जयन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियायां भ्रूवा न्यतः क्रियायां संशयो भवेत् ।

तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥

अथ रोगान्वितमुपश्लिष्यमपकृष्टरोधमीश्वत् क-
श्चित्तमभ्यस्तस्त्रिष्वशरीरं भुक्तवन्तं कृतवन्तिमङ्गल-
वस्तिवाचनमयोपहरणीयोक्तो विधानेनोपक-
ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो वलवन्तमविक्रव-
माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्प्रे-
निषन्नपूर्वकयमुक्तानुसृतकटीकं वस्त्रधारकोप-
विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहवबद्धं
सूत्रेण शाटकेर्वा ततः स्वभक्तानाभिप्रदेशस्य
वामपार्श्वं विमृश्य मुष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्याव-
दभ्यर्धः प्रपद्येति । ततः स्वेहाभ्यक्ते क्षुप्तनखे
वातहन्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसे-
वनीमासाद्य प्रयत्नवलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमासीय
निर्बलीकमनायतमविषमश्च वस्ति सन्निवेश्य भृश-
मुत्पीडयेदकुलिभ्यां यथापश्यामिवाज्ञतं शस्त्यं
भवति ॥

“सचेदुष्टहीतशस्ये तु विहताक्षो विचेतनः ।

हृतवल्लभशोर्बन्धुं निर्बिकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छस्यं निर्हरेत्तु जियेत सः ।

विना खेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“अयोरजः अक्षपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्वशरीं विनिहन्त्यासु मूत्रकृच्छ्रं दाहणं ॥”

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयहः ॥)

अश्वशरीरः, पं, (अश्वशरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्वशरी +
हन् + टक् ।) वरुणवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्वशरीरः, पं, (अश्वशरीं हरति । अश्वशरी + हृ +
अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान
इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातघ्ना भेदी चोष्णोऽश्वशरीरः” ।

इति वैद्यकप्रयोगः ॥)

अश्वसारः, पं, क्षी, (अश्वनः सारः ।) लौहः ।
इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वगममसारकटिना
गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्वशरीरः, पं, क्षी, (अश्वन + शरीरः ।) अश्वशरीरोगः ॥
इत्युणादिकोषः ॥

अश्वोत्थं, क्षी, (अश्वनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + स्था
+ क् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वं, क्षी, (अश्वते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश् +
रक् ।) नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ॥

(“तामप्यश्वं नवजलमयं मोक्षयिष्यत्ववश्यं” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिश्चोत्तरमीक्षितामिमाम्” । इति कु-

मारे ॥ रत्नं । इत्यमरटीका ॥

अश्वध्यानः, चि, (न अश्वध्यानः । नञ्त्त्पुषः ।)
अज्ञाहीनः । यथा देवणः ।

“प्रत्ययो धर्मेकार्येषु तथा अज्ञेयदाहता ।

अश्वि

नास्ति ह्यश्वध्यानस्य धर्मैकत्वे प्रयोजनं” ॥

इति आहृतत्वं ॥

अश्वज्ञा, स्त्री, (न अज्ञा । नञ्त्त्पुषः ।) शास्त्रार्थं
अवृद्धप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्वज्ञा च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आहृतत्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा
श्रुतौ,—

“कामः सङ्गल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा

दृतिर्ज्ञेयैर्भिर्निरित्येतत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्वज्ञया च यद्वत् तत्तामसमुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्वज्ञेयं, चि, अज्ञानं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-
वृद्धप्रत्यययोग्यं । अतः शब्दपूर्वक धाधातोर्यप्रत्यये
पञ्चाग्न्यसमासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्वज्ञेय-
व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिहृतीतेनाश्वज्ञेय” । इति
पञ्चतन्त्रे ।)

अश्वपः, पं, क्षी, (अश्वं गतं पिवति यः । अश्व +
पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्वज्ञभोजी, [न] चि, (न अश्वभोजी । नञ्त्त्-
पुषः ।) आज्ञाज्ञाभक्तः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि
अश्वज्ञभोजीत्यस्य सति भोजने अश्वज्ञमेव
सुहृन् अश्वमिति न नियमः । तथात्वे व्रतकोपः
स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्वज्ञी, [न] पं, (अश्वज्ञमन्यस्य । अश्वज्ञ +
इन् ।) आज्ञपचयज्ञशून्यः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पञ्चाग्नं विद्वानश्वज्ञीनो द्विजः ।
आददीतामनेवास्मादह्नावेकशचित्क” ॥

अश्वज्ञिनः आज्ञपचयज्ञशून्यस्य । इत्याह्निका-
चारतत्त्वं ॥

अश्वज्ञेयः, पं, (न अश्वज्ञेयः । नञ्समासः ।) आज्ञा-
नर्ह्यः । आज्ञायोग्यनास्त्राणः । यथा । अत्रिका-
श्वपौ,—

“पितुर्गते च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या रुचणी स्रुता ॥

यस्तु ता वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अश्वज्ञेयमपाङ्गेयं तं विद्यादृषणीपति” ॥

इत्युदाहृतत्वं ॥

अश्वान्तं, क्षी, (अविद्यमानं आन्तमत्र । नञ्स-
मासः) अनवरतं । निरन्तरं । इत्यमरः ॥ अमर-
हिते चि ॥

अश्वान्तः, चि, अमरहितः । यथा । “अश्वान्तवृत्ति-
पाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिज्ञासुश्चमुखौष-
विप्लितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्वैर्गाधिसुतेन
साभिघटिता सुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-
कूलवस्तिरगिनान्दोर्नखेलद्विवि” ॥ इति नेषधे
१ सर्गः ॥

अश्विः, स्त्री, (अश्वति अश्वते वा । अश्व भोजने अश्व
व्याप्तौ वा । आश्वीयते प्राहारार्थम् । आशि-
अहनिभ्यां ऋक्षेति इह स च ङित् ङित्वात्
टिणोप आङो ऋक्षश्च ।) महदेः कोणः । इति
नेमचन्द्रः ॥ अस्त्रादेर्यभागः । इत्यमरः ॥

अश्व

(“हस्तस्य हस्तः कुलिशं कुण्डिताश्वीव लक्ष्यते” ।
इति कुमारः ।

“वज्रो वा एष यद्युपः सोऽष्टाश्विः कर्णयोऽष्टाश्विः
वै वज्रः” । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।)

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अश्वदेवताभागः ॥ इत्यमर-
टीका ॥

अश्व, स्त्री, (अश्रुते नेत्रमिति । अश्रु + कृ । अश्रु
वा न अश्रति इति । न + श्रि + कृन् ।) चक्षुर्लक्षं ।
तत्पर्यायः । नेत्राश्व २ रोदनं ३ अश्रं ४ अश्रं ५
अश्रु ६ वायुं ७ । इत्यमरकोषशब्दरत्नावली ।
“(अश्रुदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रुणि विमुच्य
ग्राधवः” । इति रघुवंशे ।) लोचं ८ । इति जटा-
धरः ॥

अश्रुतं, त्रि, (न अश्रुतं । नश्रुतपुरुषः ।) अश्रुतश्रवणं ॥
अनाकर्णितं । अश्रुता इति भाषा । यथा,—
“अश्रुतार्थस्य परित्रागात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परितस्त्राज्ञा त्रिदोषिका” ।
इति प्राथमिकतत्त्वं ॥

अश्वेषा, स्त्री, (नास्ति श्वेषो यस्याम् ।) अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनक्षत्रमन्त्रं । अश्व-
क्षयं । चक्राक्षतिषडङ्गनक्षत्रात्मकं । इति दीपिका ॥
तस्याधिदेवता सप्तः ॥ यथा । अश्वि-यम दहन-
कमलज-शशि-शूलभट्टदिति-जीव-फणि-पितरः ।
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं ॥ सा केतुयज्ञस्य जन्मनक्षत्रं ।
यथा,—

“विद्याखानलतोयानि वैष्णवं भगदेवतं ।

पुण्या पौष्णं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्” ॥

इति दीपिका ॥ सा च अधोमुखगणः । यथा,—

“अश्वेषवज्रियमपि यविशागवगुक्तं

पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाप्यङ्गनि ।

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं

विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ * ॥ तस्या मस्तकोपरि उदये
रात्रिलक्षणरूपं यथा,—

“मौलिगे भुजगभे श्वपुच्छके

भङ्गुराक्षतिनि सप्ततारके ।

मारकेलिस्त्रिके तुलोदयात्

निर्दयुर्जलधिराक्षिलिप्तिकाः” ॥ ३ । २४ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलक्षणरूपं ॥ तत्र
जातपर्णः ॥

“यथाटनः स्यादतिदुष्टचेताः

कष्टप्रदश्चापि हृद्या जनानां ।

सर्पे सदर्थो हि शठार्पितार्थः

कन्दर्पसन्तप्तमना मनुष्यः” ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥

अश्वेषाभवः, पुं, (अश्वेषायां भवः ।) केतुयज्ञः । इति
हारावली ॥

अश्वः, पुं, (अश्रुते मार्गं व्याश्रोति । अश्रु व्याश्रौ
अश्रुप्रविलीति कृन् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीती ३ पीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अर्वा १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्यवः १५

अश्व

सप्तिः १६ । इत्यमरः तट्टीकाय ॥

(“जितसिंहभया नागा यन्त्राश्वा विलयोनयः” ।

इति कुमारः ॥

“गच्छन्समुच्चलितचामरचारमश्वम्” ॥

इति शिशुपालवधे ॥ अश्वेन भमरागुणाः ।
वातकोपनाङ्गस्यैवलाभिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥ पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।

“काष्ठगुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः ।

दादशाङ्गुलमेष्टश्च दरिद्रस्तु हयो मतः” ॥

इति रतिमङ्गरी ॥ (खनामख्यातो वृष्णिवंशी-
यो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रपुत्रेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ ॥

अग्निनेमिरश्वश्च” ॥ इति हरिवंशे ॥ खनाम
ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।

“यत्वारिणश्चेनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भागत ॥

खर्भानुश्वोऽश्वपतिर्दृषपर्वो जकस्तथा” ॥)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिवपञ्चमस्य ।) शाल-
वृक्षविशेषः । लताशाल इति केचित् ॥ तत्-
पर्यायः । जरेणुद्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्भ-
रणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्णः ६ कुशिकः ७ कौ-
शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।

स्निग्धत्वं । “उरोविस्फोटपित्ताखकशुशिरादोषा-
र्त्तिनाशित्वञ्च” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“साततालान्मार्कणार्णां पर्यैर्वैज्रभिरावृताम्” ॥

इति रामायणे ॥

“अश्वकर्णः कषायः स्याद्गणखेदककर्मिन् ।

ब्रध्नविद्रधिवाधिर्यथीनिकर्गगदान् हरेत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“विष्मीफलं साश्वकर्णो सन्यजत् कफपित्तजित् ।

तड्ढाहृज्वरपित्ताखकृत्साश्वास्तदायापह” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + स्वार्थे कन् ।) पाल-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाक्षतिर्यस्य ।) नखी-
नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ॥

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-
माला ॥

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध गकदेशोमेढ्रनिव मूल-
मस्या ।) खनामख्यातौष्ठवृक्षविशेषः । अश्वगन्ध
इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-
गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६

कम्बुका ७ अश्वारोहिका ८ कम्बुकाष्ठा ९ अश्व-
रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुग्गा १२ वनजा
१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७

पथिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नी २१
श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-
करी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदगन्धित्वं । बलमुक्तकारित्वं । वायुकाशश्वास-
क्षयत्रणजराव्याधिनाशित्वञ्च । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी” ॥

क्षचित्पुस्तके अश्ववरदास्थाने वदरीति पाठः ।
“अश्वगन्धानिलयेष्वश्विजघ्नीयस्तथापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिमुक्ता” ॥

इति भावप्रकाशः ॥
(“यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्तिलैश्चोद्भूतं हितम् ।
शतावर्त्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरयुजीवनैः” ॥

इति सुश्रुते ॥
“अश्वगन्धासु वातघ्नी बल्या वृष्ट्या रसायनी” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
“पादकल्पोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे भवेत् ।
घृतं पेयं कुमार्यां पृष्टिस्तद्वलवर्द्धन” ॥
* * ॥ अश्वगन्धावृत्तं * * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञः ॥
अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच् ।)
अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडाघोडा
इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु प्रयुज्यामस्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-
स्थानं । आस्तवल् इति आरवीभाषा । यथा,—
“प्रशुभः स्थानदिष्टके गोष्ठगोयुगघड्गवं” ॥
इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अश्वयीवः, पुं, (अश्वस्य यीवाइव यीवा यस्य ।)
विष्णुदेवसुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
भास्करः ।
“अश्वयीवश्च सृक्षश्च तुङ्गश्च महाबलः” ॥
तत्रैव च ।
“अश्वयीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्भूपः” ॥
खनामख्यातो वृष्णिवंशीयो नृपतिः सहि चित्र-
कस्य पुत्रो वृष्णिनरपतेः पौत्रः । यथा हरि-
वंशे,—
“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रपुत्रेव च ।
अश्वयीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ” ॥)
अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)
करवीरपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥
(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्व

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदगन्धित्वं । बलमुक्तकारित्वं । वायुकाशश्वास-
क्षयत्रणजराव्याधिनाशित्वञ्च । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।

वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी” ॥

क्षचित्पुस्तके अश्ववरदास्थाने वदरीति पाठः ।

“अश्वगन्धानिलयेष्वश्विजघ्नीयस्तथापहा ।

बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिमुक्ता” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्तिलैश्चोद्भूतं हितम् ।

शतावर्त्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरयुजीवनैः” ॥

इति सुश्रुते ॥

“अश्वगन्धासु वातघ्नी बल्या वृष्ट्या रसायनी” ॥

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“पादकल्पोऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे भवेत् ।

घृतं पेयं कुमार्यां पृष्टिस्तद्वलवर्द्धन” ॥

* * ॥ अश्वगन्धावृत्तं * * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञः ॥)

अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच् ।)
अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडाघोडा
इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु प्रयुज्यामस्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-
स्थानं । आस्तवल् इति आरवीभाषा । यथा,—
“प्रशुभः स्थानदिष्टके गोष्ठगोयुगघड्गवं” ॥

इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अश्वयीवः, पुं, (अश्वस्य यीवाइव यीवा यस्य ।)
विष्णुदेवसुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
भास्करः ।

“अश्वयीवश्च सृक्षश्च तुङ्गश्च महाबलः” ॥

तत्रैव च ।

“अश्वयीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्भूपः” ॥
खनामख्यातो वृष्णिवंशीयो नृपतिः सहि चित्र-
कस्य पुत्रो वृष्णिनरपतेः पौत्रः । यथा हरि-
वंशे,—

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रपुत्रेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाङ्मस्य सुपार्श्वकगवेषणौ” ॥)

अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)
करवीरपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥

(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥

(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥

(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥

(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अश्वतम्बः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोत्तान्धर्वमेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठश्च । अश्वेनाश्वायामुत्तमोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्त्वहचरितस्योत्तमधर्मस्य
तनुत्वं अन्वपिष्टकत्वात् ।) अश्वार्थां गर्हभेन
जातः प्रशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इति
भाषा । ॥

(“हयानश्वतरानुष्टान्त्यैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अथ

अश्वतरः, पुं, वेगसरः । नागराजविशेषः । इति मेदिनी ।

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकाकीयकस्तथा” ।

“शेरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावभौ” ।

इति च महाभारते ॥ गन्धर्वविशेषः । पुंवत्सः । इति धरणिः ॥

अश्वत्थः, पुं, (अश्वत्थं जलमस्यास्ति । मूले तिक्त-
त्वात् । अश्व-आश्वत्थ । अश्वत्थवत् कामकर्मवाते-
रितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन
श्वोऽपि स्यात्सतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः
संसाररुद्धः । शास्त्रनिवटायपेक्षया न श्वश्चिरं
तिष्ठति अश्वइव तिष्ठति वा । स्या गतिनिवृत्तौ ।
एषोदरादित्वात् पूर्वोत्पत्तिरिति शङ्काः । सकारयो-
क्तकारौ सुपिष्ठ इति कः ।) खनामख्यातवृद्ध-
विशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्-
पर्यायः । बोधिद्रुमः २ चणदलः ३ पिप्पलः ४
कुञ्जराशनः ५ । इत्यमरः ॥ अश्वत्थावासः ६ चण-
पत्रः ७ पवित्रकः ८ सुभद्रः ९ बोधिवृक्षः १०
याज्ञिकः ११ गजभक्तकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-
द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-
पर्वः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० सुचिद्रुमः २१ धनु-
रुद्धः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कषायत्वं ।
शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं । रक्तदाहशमन-
कारित्वञ्च ॥ तत्पत्रफलस्य गुणाः । सद्यो योनि-
दोषहरित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्तर-
क्तविषासिदाहहृद्दिशोबाधपिदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वत्थोऽस्य गजान्धयोधानां फलानि च ।
कषायमधुरास्त्रानि वातजानि गुरुणि च” ॥
इति चरकः ॥

अश्वत्थदेवायतनप्रशान-

वल्लीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये सपिन्ने परिवर्जनीया

ऋक्षे गरा मर्मसु ये च दष्टाः” ॥

इति सूत्रतः ॥

अश्वत्थवन्दनकालमन्त्राः ।

“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये ।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्थन्तु कदाचन ॥

(ॐ) चतुस्त्यन्त्रं मुनस्त्यन्त्रं तथा दुःखप्रदर्शनं ।

शङ्खभाष्यं ससुत्यानमस्त्यं प्रमयागु मे ॥

अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।

त्वां वृद्धा नश्यते पार्थ वृद्धा लक्ष्मीः प्रवर्तते ॥

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदान्धत्य नमोऽस्तु ते” ॥

इति सूत्रार्थसारे ऋकायुधधृतवचनं ॥ गर्हभाष्य-
रुद्धः । इति विश्वः ॥

“बोधिद्रुः पिप्पलीऽश्वत्थश्चणपत्रो गजराशनः ।

पिप्पली दुर्जरः प्रीतः पित्तक्षेपशयाश्रितः ॥

गुह्यस्वरको रुद्धो वण्णो योनिविशोद्धनः” ॥०॥

अथ पिप्पलमेदः । गजहृद् इति हिन्दिभाषा ।

“पारिशोन्धः फलीशश्च कपिधूतः कमण्डलुः ।

गर्हभाष्यः कन्दराजकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

फलीशो दुर्जरः क्षिप्रः क्षिमिशुककफप्रदः ।

फलेऽस्त्रमधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः” ॥ * ॥

अथ वेनियापिप्पलः ।

“नन्दीरुद्धोऽश्वत्थमेदः प्ररोही गजपादपः ।

स्थालीरुद्धः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥

नन्दीरुद्धो लघुः स्वादुस्तिक्तस्त्वग् उष्णक ।

कटुपाकरसो याही विषपित्तकफाश्रितः” ॥

इति भावककाशः ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।

सर्वेभ्योऽपि तद्वत्त्वौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।

वटरूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपटक् ॥

दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।

दुःखापहार्थाधुद्याना विनाशकारिणो भुवः” ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एतत् कथय सर्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ।

“पार्वतीशिवयोर्द्वैः सुरतं कुर्वतोः किञ्च ।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विप्रः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती कुञ्जा शृङ्गाप जिदिवौकसः ।

रेतःसेकसुखमंशुकम्यमाना तटा तथा” ॥

पार्वत्युवाच ।

“क्षमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं ।

तस्मान्मम सुखमंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ।

“यवं सा पार्वती देवी अश्वपत् कुड्ममानसा ।

तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावभौ

बभूवतुर्वोधिवटौ मुनीश्वराः ।

बोधिवृक्षं चाकिंदिनं विनैव

न संस्पृशेदकजवाम्योगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥ * ॥

ऋषय ऊचुः ।

“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरुः स्वयं ।।

स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे” ॥

सूत उवाच ।

“समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यायुः सुखोत्तमाः ।

अथैव कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भावार्थमात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“अतस्तु कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परित्यजेते ।

तस्मान्ममायमानेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥

विवाहोद्वाहमां पश्चात् एव धर्मेः सनातनः ।

तस्मात् धर्मव्यतिक्रान्ते न कुर्यां मधुसूदन ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।

उद्वाहकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥

आतवाक्यागुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किञ्च ।

लक्ष्मीर्लोकं मुक्तवदनां विष्णुं विभ्रतीं तनुं ॥

अवदामस्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोवरां ।

स मुनिर्विष्णुवाक्या

वेदध्वनिसमायुक्तमानय

होमधूपसुगन्धाकुं पदवीं

आश्रमं तं विनोक्त्वा च अथितः

ज्येष्ठोवाच ।

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो म-

नाज्जागमिष्ये भो ब्रह्मन् मयस्यान्ध्र मां ब्रव

उद्वाहक उवाच ।

“कथं नायासि किञ्चाथ वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च व्रततिः का भवेत्तद्वदस्व मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ।

“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाञ्च पूजनं ।

यज्ञदानादिकं यच्च नैव तत्र वसाम्यहं ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवाङ्गनं यच्च तत्र नैव वसाम्यहं ॥

दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तच्च स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसज्जनविप्राणां यच्च स्यादवमाननं ।

निकुरं भाषणं यच्च तच्च सम्यगवसाप्यहं” ॥

सूत उवाच ।

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयवद्वेगोऽभवत् ।

उद्वाहकस्ततो बाष्पं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्वाहक उवाच ।

“अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः अश्वतां क्षमं ।

आश्रमस्थानमानोक्त्या यावदायाम्यहं पुनः” ॥

सूत उवाच ।

“इति तां तच्च संस्थाप्य जगामोद्वाहको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥

तदा हरोद करणं भर्तुं स्यागेन दुःखिता ।

तत्तस्याः कम्पितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽपश्यत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्दिष्टमानसा” ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

“स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।

तामान्वासयितुं याहि कृपालो यदाहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ।

“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयाम्बितः ।

आन्वासयन्लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाक्यीत्” ॥

विष्णुर्वाच ।

“अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदानक्ष्मीः स्थिरा भव ।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्तु मया कृतः ॥

मन्द्वारे सदा मूलं लक्ष्मीरत्रात्मनि स्थितिः ।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्द्वारं विना किञ्च” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ * ॥

वैशाखमासे तस्य सेवनफलं यथा,—

“वैशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमन्त्रमथैव ॥

चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥

गण्डवृक्षमाजतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्थसेवनं ।

सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥

अश्वत्थमूलं विप्रैर्बो धो बध्नाति शिलादिभिः ।

अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥

अश्वत्थद्रुममालोक्य प्रशान्तं कुर्वते तु यः ।

आयुर्द्विजन्मवेणस्य वर्ज्यते सर्वसम्पदः ॥

अश्व

यथान्तर्यामिणे विप्र धर्मकर्म विधीयते ।
युनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
तत्र तीर्थानि सर्व्वेऽपि त्रिस्तोतादीनि जैमिने ।
अश्वत्थतस्मिन्नेत एकोऽपि आखिलां वरः ॥

अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
अश्वत्थमूर्त्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विजः ॥
तद्विज्ञानाद्विजमेव योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च मुच्यते ।
अश्वत्थो ह्यश्वराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्तितः ।
तस्मादश्वत्थहन्तृणां जाता कोऽपि न विद्यते ॥
अश्वत्थं परयतो विप्र स्पृशतः स्मृतस्तथा ।
देहस्य पातकं तस्य हरेत् प्रथमतो हरिः ॥
विकोणाश्वत्थहन्तारं यः शक्नो न निवारयेत् ।
तत्रेयुष्मं वडिष्ठैर्यमेवोत्पाद्यते स्वयं ॥
अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदेन्न यः ।
तस्य जिज्ञां कुरिकथा स्वयं कल्पति भास्करिः ॥
अश्वत्थशाखामेकां यः सत्पामपि निहन्ति यः ।
स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
सुगममेव तथास्तेन न्यासापहरणे तथा ॥
यत्पापं भृशहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
विश्वासवाक्यकायेन परहिंसाविधौ च यत् ॥
यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
अश्वत्थच्छेदनादधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
विष्णुमूर्त्तिर्जगो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
तत्तुल्यः पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमण्डले ॥
वदाम्यश्वत्थमाहात्म्यं सर्व्वपापप्रणाशनं ।
साक्षादेव स्वयं विष्णुश्चतुर्भुजः खिलविभ्रमट् ॥
तद्वक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थसेवनं नाम
११ अध्यायः ॥

(अस्थिररूपः संसारवृत्तः । यथा, गीतायाम् ।
“ऊर्द्ध्वलुण्ठमधःप्राणमश्वत्थं प्राञ्जल्ययम् ।
कृन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
विस्तरस्तु गीतायाः पञ्चदशोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)

अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
स्थानीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वत्था, स्त्री, पूर्णिमातिथिः । इति मेदिनी ॥

अश्वत्थामा, [न.] पुं, (अश्वत्थेव स्थाम वक्तुं यस्य ।
एवोदरादिवत् तस्य तः । अथवा अश्व इव
तिष्ठति युजे । अश्व + स्था + भविन् ।) द्रोणा-
चार्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
तत्पर्यायः । क्षपीसुतः २ द्रोणायनः ३ । इति
चिकित्सकशेषः ॥ द्रोणिः ४ । इति स्मार्त्तः ॥ वृद्धा-
भावे द्रोणिः ५ ॥ (अयं खलु जात एव अश्व इव
ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
भारते ।

“अनभत् गौतमीपत्तमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स जातमात्रो अश्वदत् यद्येवोच्चैःश्रवा इयम् ॥
तच्छ्रुत्वा नर्हितं भूतमन्तरीक्षसमब्रवीत् ।
अश्वत्थेवास्य यत् स्थाम नदत् प्रदिशो गतम् ॥
अश्वत्थामैव बाणोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ॥
अश्वत्थी, स्त्री, (क्षत्रीऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अक्षपार्थ
डोप ।) वृद्धविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
तत्पर्यायः । क्षपुष्पी २ पवित्रा ३ क्लृप्तपत्रिका
४ पिप्पलीका ५ वनस्था ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अक्षपित्तनाशित्वम् ।
विषदाहप्रशमनकारित्वम् । गुर्विण्णं हितकारि-
त्वम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृता ।) गो-
क्षरवृत्तः । इत्यमरः ॥

अश्वकं, स्त्री, (अश्व-क-गमन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
क्षेत्रं । चुल्लो । अनवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
पाल + कर्मणि उपपदे अश्व प्रत्ययः ।) घोटक-
रत्नकः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ सहस् इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
तश्चोऽङ्गनामानमुत्तसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
भृष्टोऽयं प्रवृजः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्द-
रायाः” इति रत्नावल्याम् ॥)

अश्वपृच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पृच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
माधवणीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वबाणः, पुं, (अश्वस्य बाण इव । काशस्य पुष्पं
अश्वबाणवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
भाषा । इति चिकित्सकशेषः ॥

अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । हन्ता-
हन् वैरमैयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वृन् ।)
अश्वमहिषयोर्निवृत्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
अश्वमारकः ।) गिच्छ + अश्व ।) कर्षवीरवृत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“लाक्षावेतकुटजाश्चमार-
कटफलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्यायमाणा
चेति” इति सुश्रुते ॥

“कर्षवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“तत्र क्लीतकाशमारगुप्तेत्यादि ।
सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ॥

अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
इति हलायुधः ॥ (स्त्री, किन्नरी । किम्पुषस्त्री ।
यथा कुमारः ।

“न दुर्लभश्चोनिपयोधरात्ता
भिन्दन्ति मन्दं गतिमश्वमुखः” ॥)

अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेधते हिंस्यते यत्र । मेध-
हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
यत्र लक्ष्याविशेषाकाममयं संप्रोक्ष्य कपाले
जयपत्रं बद्धा त्यजेत् तद्वृत्तार्थं पुरुषविशेषं नियो-
जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
केनापि संबद्धे युजं कृत्वा तस्मादीय यथाविधि
वधं कृत्वा तदपया होमः कर्त्तव्यः । कामनां
सारेण तत्फलं । मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्बः ।

“राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
विष्णुः ।

“अनुपातकिनक्षते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥

अपि च ।

“अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनक्षिते” ।

इति विष्णुस्मृत्यश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
स्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
यथा वृहन्नारदोऽयम् ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्श्वमेधकौ ।

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥

“इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जमनीषिणः” ।

इत्युदाहृतत्वम् ॥ अथ च । ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधो महास्र कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्म्मणि
यथा,—

“वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।

दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥

अपि च ब्रह्माष्टे ॥

“स्नानान् भक्ष्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य आयते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
इति जटाधरः ॥ (स्त्रीवस्त्रके स्नानमत्वातं महा-
भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—

“ततोऽश्वमेधिकं पर्व्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।

“ततोऽश्वमेधिकं पर्व्वं प्रोक्तं तत्र चतुर्दशम्” ॥)

अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +

छ ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।

इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।

“कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्गवर्षमुखो बली ।

यस्य पार्श्वमावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ ॥

पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।

पादास्त्रैव हरिदङ्गाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥

अनलपिनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्करोपमे ।

विर्गाजितो रोमराज्या मानुलोमविकोमया ॥

विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।

यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैरश्वैःश्रवा यथा ॥

यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।

एवं लक्षणासंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते ॥

अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुत्र उच्यते ।

पुत्रतुल्यः सुहृदापि बहुविधः क्रतूत्तमः” ॥

इति वाग्विष्णुरामायणम् ॥

अश्वयुक्, [न.] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति

अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इत्यमरः ॥

अश्वयुक्, [न.] पुं, (अश्वेन गच्छन्नेव युक् युक्ता पौर्ण

अश्वयुजः ।) मासी अस्त्यस्मिन् ।) आश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली । (“अश्वयुक् क्षत्रपक्षे तु
आजं कुर्यादिति स्मृतिः” । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः ।
इति सूत्रतः ।)

अश्वरत्नः, पुं, (अश्वान् रत्नतीति । अश्व + रत्न +
अण् ।) घोटकरत्नकः । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ।

अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रथजि । अश्व + रथ +
गुल् ।) करवीररत्न । इति राजनिर्घण्टः ।

अश्वलाणा, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः ।
इति शब्दरत्नावली ।

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-
वयोदन्ते अश्ववडवौ । अश्ववडवानां दन्ते अश्व-
वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च ।
घोडा घुडीर समाहारद्वन्द्वसमासे औवलिक्रेर
एकवचनं ह्य इत्येतदन्ते ऐलिक्रेर द्विवचनं वड-
वचनं ह्य इति भाषा ।

अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उद्यते यः सः । अश्व + वह +
अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड-
सञ्चोयार इति भाषा ।

अश्ववारः, पुं, (अश्वं वाग्यतीति । अश्व + वृ +
अण् ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोडसञ्चोयार
इति भाषा ।

(“परस्परगोत्रीडितजानुभागा

दुःखेन निखक्रमुश्ववाराः” ।

इति माघे ।)

अश्ववाग्यः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + गिच्
+ ल्यु ।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ।

अश्ववित्, [६] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति ।
अश्व + विद् + क्तिप् ।) नलराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः । (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।

“बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम ।

मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥

ऋतुपर्यं ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।

हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथैवब्रवीद्वचः ॥

यथोक्तं त्वं गृहाणोदमस्त्राणां हृदयं परं ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक” ॥

बाहुको बाहुकवैश्वधारी नलः ।)

अश्ववद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सानोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति वल्लीतत्पर-
समासनिष्पन्नः ।

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोडार पाइशाल ।
आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः । हे अश्ववस्थानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकायां भरतः । (“कोषागारमायुधा-
गारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च” । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वशृङ्गालिका स्त्री, (अश्वशृङ्गालयोर्वैरम् । इन्द्रा
हुन् वैरमैयुनिकथोरिति वृन् ।) अश्वशृङ्गालयो-
र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ।

अश्ववडुगवं, स्त्री, (अश्व + वडुवच् ।) अश्ववटुकं ।
वडुश्वः । इति पाणिनिः ।

अश्वसेननृपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ।)
सगन्तुमारः । इति हेमचन्द्रः ।

अश्वः, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ।

अश्वगिः, पुं, (अश्वानामगिः ।) महिषः । इति
जटाधरः ।

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहण । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः” । इत्यमरः । हे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहाः । टात् वण् । सादयन्ति अम-
यन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादिवात् णिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ।

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रह + अण् ।) अश्वारूढस्थितयोडा । घोडसोयार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ।
अश्ववहः ३ । इति जटाधरः । अश्ववारः ४
तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ।

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुद्रः । अश्ववाहके त्रि ।
इति मेदिनी । (अश्वगन्धारुद्रेऽस्याः गुणा
व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [नृ] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोडसोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-
मस्येवार्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुद्रः । इति रत्नमाला ।
अश्वारूढः, (अश्वस्यारूढीव ।) देवसर्पपट्टः । इति
राजनिर्घण्टः ।

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व
+ इन् + डीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-
नक्षत्रं । अश्विन्यादयो देवतान्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायश्च उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ।
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरादि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-
कृतिताराजयात्मकं । अस्या अधिकांशो देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां
जातयज्ञः । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-
भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति
कोष्ठीप्रदीपः । तस्य मत्स्यकोपरि उदये कर्कट-
नक्षत्रे १३० त्रिंशत्ताराधिकदण्डैको गतो भ-
वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिमे
मत्स्यकोर्द्धपथमाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि
कर्कटोदयात् निर्गता गगनरन्ध्रनिषिका” ॥ इति
श्रीकालिदाससत्ततराजिकप्रनिर्णयः ।

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-
सूर्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ
देवचक्रितृकौ । (यथा हर्षिवंशे,
“विवस्वान् कश्यपापञ्चके दाक्षायण्यामरिन्दम् ।
तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वग्ने” ।)
नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनीपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) सूर्येद्यौ । इति
हेमचन्द्रः ।

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ ।
तयोः पर्यायः । सूर्येद्यौ २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४
नासकौ ५ अश्विन्येद्यौ ६ । इत्यमरः । नासकौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः । पुष्करज्जौ ९ ।
इति शब्दरत्नावली ।

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्विनः सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेशेत्तयो नक्ष-
त्रेभ्यो वडुलमिति लुकि लुक्त्तदितलुकीति छीपो
लुक् ।) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ।

(“त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडुवारूपधारिणी ।

असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावभौ” ॥

इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।

इति भट्टौ ।)

(“अश्विनौ देवभिषजौ यक्षवाहविति स्मृतौ ।

दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥

प्रशोणां दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वक्षिणश्च भुजस्तम्भस्तम्भमेव चिकित्सितः ॥

चिकित्सितस्तु शीतान्मृद्वीतो राजयश्या ।

सोमाम्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥

भार्गवश्चावनः कामी रुद्रः सन् विह्वलितं गतः ।

वीतवर्णस्तरपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥

एतैश्चान्यैश्च वडभिः कम्पभिर्भिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥

यहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च ।

धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहायते ।

सौत्रामण्याश्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥

इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

स्तूयन्ते वेदवाक्येभ्यु न तथान्या हि देवताः ॥

अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥”

इति चरकः ।

“श्रूयते हि यथा तद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योद्युः । भगवन्तौ नः
श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथ । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः
सन्धातव्यं । तावच्चतुरेवमश्विनौ । अथ तयोरर्धे
देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य
शिरः संहितमिति” ॥ इति सूत्रतः ।)

अश्वीनः, त्रि, एकाश्वकरशकटदिनैकगन्धर्वानादिः ।
आश्विन इत्यमरः । रुद्राभावपक्षे अश्विनः ।

अश्वीयं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + कृ ।) अश्व-
द्वन्द्वं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । अश्वं २ । इत्य-
मरः ।

अष्ट

अष्टीयः, चि, (अष्टाय हितः । अष्ट + कृ ।) अष्ट-
हितकारी ॥ इति मेदिनी । अष्टसम्बन्धीयः ॥
अष्ट ज् (आदि-उभ-सक-हेट् ।) दीप्तौ । यज्ञस्ये ।
यतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अष्ट अशते ।
इति दुर्गादासः ॥

अष्टकलीयाः, चि, (अष्टविधमानाणि वृद्धलीया यत्र ।
अष्टकलीयाश्चतुर्विधमिति स्मार्थे लः । अष्टि-
शब्दोऽप्यञ्जेन्द्रिये वर्तते । वृद्धलीयास्तन्-
वृद्धलीयैरिति वच् ।) अष्टमन्त्रादिर्वाभ्यां क्रियते न
हतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुर्जनने करा
मन्त्रा इति भाषा ॥

अष्टाङ्गः, पुं, (अष्टाङ्गा युक्ता पौर्णमासी अष्टाङ्गी,
सा यत्र मासे अष्ट वा ऋतुः । अष्टाङ्गी पूर्णिमा
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अष्ट ।) अष्टाङ्ग-
मासः । अत्रे षाकाश्रयः । इत्यमरटीकाश्रित-
द्विकल्पकोषः ॥

अष्टाङ्कः, पुं, (अष्टाङ्क + सार्धं कन् ।) अष्टाङ्कमासः ।
इति शब्दमाणा ॥

अष्ट, [न] चि, (अष्टते अष्ट्वा स्त्री कन् ।) सप्तशृङ्गां
तुट् चेति कनिज् । संख्याविशेषः । ८ अष्ट इति
भाषा । निम्बवृद्धवचनान्तरशब्दोऽयं । इति व्याक-
रणं ॥ अष्टाष्टवाचकशब्दाः । योगाङ्कः १ वसुः २
शिवभूर्तिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मभूतिः ६
व्याकरणं ७ दिग्वाणः ८ अष्टिः ९ कुलादिः १०
मेघार्थः ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायः परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट सवाष्टकः स्मार्थे क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशेषः यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रभाते बाल्मीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः” । इति बाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥
अपि च ।

“अष्टुषं केशवं विष्णुं हरिं सत्तं जनार्दनं ।
हस्तं नारायणश्चैव सप्तमाष्टकं शुभं” ॥
इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥

अष्टकर्णः, पुं, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अष्टानि पितरोऽस्याम् । अष्ट् +
तकन् ।) आङ्गविशेषः । तिथिभेदः । तद्यथा ।
गौणचान्द्रमासस्य अष्टाष्टमी मासीयज्ञाष्टमी ।
आश्विनज्ञाष्टमी च । एतासु आङ्गमावश्यकं ।
यथा । आश्विनमासस्य ऊर्ध्वे तिष्ठन् अष्टाष्ट-
मीषु आङ्गानि निव्यानि । यथा गोभिलः ।
“अष्टका योर्ध्वमाश्वयण्यास्तमिष्ठाष्टमी” ।
इति ब्रह्मपुराणे ।

“मित्यश्वनाथ मूले स्युरष्टकास्तत्र एव च ।
अष्टपक्षे वरिष्ठा हि मूर्ध्ना चैत्रो विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् हतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूषेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा ॥
शक्रैः कार्या हतीया स्यादेव त्र्यगतो विधिः” ।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आङ्गस्य प्रधानकालकृदिति यावत् । ऐन्द्री
साधैरिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मासैः पञ्चोः । तथा च गोभिलः ।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि यमुनैव कु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
यमुनपि काग एव । कागोऽनादेशे यमुः । इति
गौतमात् । न च तैव्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः । इति
गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यं । तदसम्भवे यमुनिवनेन यः यमु-
नपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैवी
पौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे अष्टोऽपि विहितः ।
यथा,—

“इच्छाकुस्तु विकृतिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमाय आङ्गय मृगं हत्वा महाबलः” ॥

इति । स्त्रिया बधाभावमाह सयव ।
“अवध्याच्च स्त्रियं प्राङ्गस्त्यर्ग्योनिगतामपि” ।
एतदङ्गे ब्रह्मपुराणेऽपि । आरण्यानामगन्त्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते । पञ्चभावे स्थायीपाकेन । यथा
गोभिलः । “अपि वा स्थायीपाकं कुर्वीत” ।
इति । तदिधान्तु ।

“स्थाणीपाकं यमुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
अपयेत्तं सवत्सायास्तद्व्या गोः पयस्यसु” ॥
इति ह्यम्वोगपरिशिष्टोक्तं द्वाष्टं । अन्विति ओ-
दगचरोः पश्चात् । अतएव सातातपः ।
“नवोदके नवाग्ने च मृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्मादद्यात् सदा दुक्तो विदत्तु ब्राह्मणेभ्य च” ।
तस्मादन्नं प्रधानं । पूपादिकान्पुष्पकराण्येन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवगात् । तथा च ।
“निम्बं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
उपेत्यातिक्रमे दोषश्चतुरेतागदर्शनात् ॥
पलाश्वतेर्विषया च तस्मिन्मिति कीर्त्तितं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रमासस्य अष्टाष्टमी पूपाष्टका । गौण-
चान्द्रमासस्य अष्टाष्टमी मांसाष्टका । गौण-
चान्द्रमासस्य अष्टाष्टमी शाकाष्टका । केषाञ्चि-
न्मते गौणचान्द्रमासस्य अष्टाष्टमी अष्टकापद-
वाद्या । तासु क्रमात् पूपमासशक्रैः षाट्पौष-
विकं आङ्गं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि ॥

अष्टकाङ्कः, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नवमीठी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशार क्क् इति भाषा ।

अष्टपात्, [द], पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता ।
भाक्कृष्ण । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्ध्वनाभविशेषः ।
तत्पर्यायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।
अत्यक्षोः । डीपि पङ्कान्ते संज्ञायां कन् ऋतुः ।)
जलाविशेषः । इति रत्नमाणा । हापरमाणी इति
भाषा ॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरणः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य
पूरणे ङट् । नास्मादसङ्ख्यादर्भट् ।) यथा ।
कात्यायनः ।

“अष्टमेऽंशे चतुर्दशः स्त्रीयो भवति चन्द्रमाः ।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदशः” ॥
इति आङ्गतत्त्वम् ॥ अपि च ।
“सावर्णिः सूर्यतनया यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निशामय तदुत्पत्तिं विस्ताराङ्गदतो मम” ॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकार-
मङ्गलत्रयं । तद्यथा,—

“भृगराजो बहो नागः कलशो अञ्जनमथा ।
वैजयन्ती तथा मेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्” ॥
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतौ ।
“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्जताशनः ।
हिमालं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा यमः” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अष्टमङ्गलः, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवत्स्वरूपेण पुच्छयुक्तघो-
टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः कृतं
यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—
“वचा कूटं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥
सिद्धं घृतमिदं मेघं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।
दृढस्मृतिः कुमार्याणां पिबतामष्टमङ्गलम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य ।) कुडव-
परिमाणं । शरावाजं । इति वैद्यकपरिभाषाया ॥
“प्रवृत्तिभ्यामङ्गलि-स्यात् कुडवोऽङ्गशरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः ॥

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप् ।)
शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोलकं । इति वैद्यकपरि-
भाषायां ।
“स्यात्कर्षाभ्यामङ्गलं युक्तिरष्टमिका तथा” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम + डीप् ।)
क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका । तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियाकालः । तदु-
पलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमी-
युता ग्राह्या युग्मात् । अष्टमा च सप्तमीयुता ।
यथा निगमः ।

“अष्टपक्षेऽष्टमी चैव अष्टपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविज्ञेय कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्येषु एव धर्मेः सनातनः” ॥ * ॥
भविष्यपुराणे ।

“चतुर्दशं तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।
योऽष्टमेकं न भुङ्कोत शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सचयाजिनो ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
ततश्च सततसचयान्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिव-
लोकगतिश्च फलं । पाण्डुपुत्राष्टमीचतुर्दशी-
रारभ्य वर्षे यावत् प्रत्यष्टमीप्रतिचतुर्दश्युपवास-
व्रतं ॥ * ॥ कालिकापुराणे ।

“यैवा लजितकान्तास्या देवी मङ्गलचिह्निका ।
वरदाभयहस्ता च विभुजा गौरदेहिका ॥

अष्ट

रक्तपद्मासनस्था च सुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौबेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा सुभागना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्धवक्त्रा ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्वं त्वेकमक्षरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
एकमक्षरं शक्तिवीजरूपं ।
“तथाष्टम्यां नवम्याश्च पूजा कार्या विरुद्धये ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकां ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ * ॥
ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाकारकस्य च ।
“ज्वालाष्टमी चतुर्दशौ पुण्यात् पुण्यातरे स्मृते” ॥
तथा—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थद्वारवारे च अष्टमी च दृश्यतौ ॥
अथ यत् कियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।
यद्विजन्मसङ्ख्यायि प्रतिजन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतं
अष्टकाष्टादं भीष्माष्टमीकृत्यश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥
महाष्टमीकृत्यं महाष्टमीशब्दं द्रष्टव्यं ॥ तत्र
जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः कृशाङ्गः
सुखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाङ्गो धनधान्यशक्तः
स्यादष्टमीनो मनुजः सुधीरः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्तिः, ण, (अष्टौ मूर्तयो यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तस्यैकमूर्तिनामानि । क्षिति-
मूर्तिः सर्वः १ जलमूर्तिर्भवः २ अग्निमूर्तिः वज्रः
३ वायुमूर्तिरह्यः ४ आकाशमूर्तिर्भीमः ५
यजमानमूर्तिः प्रभुपतिः ६ चन्द्रमूर्तिर्महादेवः
७ सूर्यमूर्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥
एताः शरभरूपिणश्चिन्त्यष्टापादाः इति कालि-
कापुराणं ॥ यथा ।
“अष्टमूर्तिर्निधीयस्व ज्ञानचक्षुस्तमोभयः” ।
इति बटुकभैरवस्तोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्तयो यथा ।
“अथाग्निः रविरिन्द्रश्च भूमिरापः प्रभञ्जनः ।
यजमानः खमद्यौ च महादेवस्य मूर्तयः” ॥
इति शब्दमाला ॥

“अवेष्टि मां किङ्करमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥

इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारं च ।

“तथाग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः” ॥

अष्टलोकं, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्वयथा ।
सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रङ्गं ४ सीसं ५ कान्त-
लोहं ६ मुखलोकं ७ तीक्ष्णलोहं ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, ण, (अष्टानां औषधविशेषानां रविप्रभ-
तीनां वा वर्गः ।) औषधविशेषाष्टकं । तद्वयथा ।
अष्टवर्गः १ जीवकः २ मेदः ३ मज्जमेदः ४ अट्टिः
५ दृडिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति

अष्ट

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्त-
पित्तप्रवादायपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
“जीवकर्मभकौ मेदे काकोल्यौ अट्टिदृडिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरहृणो मुक्तलो गुरुः ।
भस्मसन्धानकृत् कामबलासम्भववर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रदृढदाहज्वरमेहक्षयप्रणयुत्” ।
इति भावप्रकाशः ॥
ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्वयथा । आदौ
रथ्यादिसप्तम्याणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधितराश्य-
वधिसादिगणकुम्भद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
नाङ्गसंख्याकष्टे रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्वादिश-
कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४६ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनेः ३६ राहोः ३६
एतत्संख्याका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकदृश्यरेखाः
द्विगुणोक्त्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोध-
येत् । शेषा रेखाः शुभाः ख्याताः । अष्टोना-
श्चेत्ता विन्दुभिरष्टानां पूरणं कार्यं । तत्र विन्दु-
वोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दु-
खयोऽभावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
नामगुणाः ।

“जीवकर्मभकौ मेदे काकोल्यौ दृडिदृडिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरहृणः मुक्तलो गुरुः ।
भस्मसन्धानकृत् वल्यः शरीरबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रदृढदाहज्वरमेहक्षयप्रणयुत्” ।
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तगणनया
रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्ट-
ग्रहमनुदायः । यथा । अष्टाष्टवर्गः ।
“जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।
स्वादिगणत् शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिक-
पक्षगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
१२ । अथ विभारिभर्तृस्त्राङ्गदशेशगतो ३ । ६ । १० ।
११ । अथ कुजादविवत् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ ।
१० । ११ । अथ सोमसुताजिह्वरत्नवादिभ्य-
यातः ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देव-
गुरोर्विषयसुनवशगतो ५ । ६ । ९ । ११ । अथ
सुरारिगुरोः समयाचलमास्तरयातः ६ । ७ ।
१२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि मास्तरवत् १ ।
२ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लघ्नहात्
चिह्नताङ्गदशादिभ्य यातः ३ । ४ । ६ । १० । ११ ।
१२ । रविरेखाः । ४८ । भूजङ्गविलासाभिधान-
मालादखकेनादित्याष्टवर्गः ॥ * ॥ चन्द्रः शुभो-
ऽर्काजिकालादिदन्तावनाशशिवस्य । ३ । ६ । ७ ।
८ । १० । ११ । सतः स्वात् कुरामर्त्तगाश-
शिवस्य । १ । ३ । ६ । ७ । १० । ११ । आजा-
द्विजशुभङ्गोदिगीशेय । २ । ३ । ५ । ६ । ९ ।
१० । ११ । य आत् कुरामाब्धिवाणागदन्ता-
वलाशशिवस्य । १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० ।
११ । जीवात् कुवृवदशैकैकमाशशिवस्यो १ ।
२ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । अथ युक्ताजिवेदेभ्य-

अष्ट

शैलग्रहाशशिवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ ।
तीक्ष्णांशुदेहोद्भवामवागर्त्तशुभस्थितो ३ । ५ ।
६ । ११ । अथोदयाद्वयवर्त्तुकाशशिवस्यः । ३ ।
६ । १० । ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । कामवाद्याभि-
धानमालादखकेन चन्द्राष्टवर्गः ॥ * ॥ कुनोऽर्का-
च्चुभो वज्रिवागर्त्तुदिकशम्भुगो ३ । ५ । ६ । १० ।
११ । अथेन्दो रामकालेशग ३ । ६ । ११ । सतः
स्वात् कुटग्वेदसमाष्टदिकशम्भुगः स्यात् १ । २ ।
४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाद्यष्टाङ्गुलेख-
कप्रोषयातः । ३ । ५ । ६ । ११ । सतो जीवतः
कालकाशशिवार्कोपयातो ६ । १० । ११ । १२ ।
अथ देवारिपूज्यादनेहो गजेशार्कसंख्याः । ६ । ८ ।
११ । १२ । ततः सूर्याष्टात् कुवेदागनागदृष्टा-
शशिवस्यो १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
अथ लघ्नात् कुरामाङ्गदिकशम्भुयातः । १ । ३ ।
६ । १० । ११ । कुजरेखाः ३६ । सिंहविलासा-
भिधानमालादखकेन भौमाष्टवर्गः ॥ * ॥ अः शुभो-
ऽर्कतः शरत्गोशिवार्कगो ५ । ६ । ९ । ११ ।
१२ । अथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिकशेषरेषु ।
२ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुवृक्-
कृतागनागगोदशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ ।
९ । १० । ११ । ततः सतः कुवृक्पञ्चमसुवादि-
केषु । १ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ ।
वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो ६ । ८ । ११ । १२ ।
अथ युक्ततः कुवाङ्गवज्रिवेदपञ्चनागगोशिवेषु । १ ।
२ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ पक्षतः कुटकृताग-
नागपञ्चकस्थितो अथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ ।
१० । ११ । १२ । लघ्नतः क्षितिद्विवेदकालनाग-
दिकशिवेषु । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ ।
बुधरेखाः । ५५ । अशोकमञ्जरीसंज्ञकमाला-
दखकेन बुधाष्टवर्गः ॥ * ॥ सुरराजगुरुः शुभदो
रहितः कुयमानलवेदनगादिकपक्षगतो १ । २ ।
३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ विधोर्हि-
शगचलगोशिवगो २ । ५ । ७ । ८ । ११ । वसु-
धातनयात् कुयमाब्धिगदशेशगो १ । २ ।
४ । ७ । ८ । १० । ११ । अथ बुधात् क्षितियुग्म-
कृतेषु रसग्रहदिकगिरिशोपगत १ । २ । ४ ।
५ । ६ । ९ । १० । ११ । सतनु सत एकयमानल-
वारिधिपर्वतनागदशेशगतो १ । २ । ३ । ४ ।
७ । ८ । १० । ११ । अथ सितादुयमपक्षरसग्रहदि-
शिवगो २ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । रविनन्-
नतो दहनेषु रसार्कगत ३ । ५ । ६ । १२ । अथ
लघ्नहात् कुयमाब्धिगदशेशगदिकगिरिशोप-
गतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
गुरुरेखाः ५६ । कुसुमस्तवकाभिधानमालादखकेन
दृष्टस्यतेरष्टवर्गः ॥ * ॥ भृगुः शुभो रवेर्गजेश-
सूर्यगो । ८ । ११ । १२ । अथ चन्द्रतः आर्द्रपक्ष-
काष्टगोशिवार्कगः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ ।
९ । ११ । १२ । कुजात् त्रिवेदकालगोशिवार्कगो
३ । ४ । ६ । ९ । ११ । १२ । अथ बोधनात् वि-
वायकालान्युदमसंस्थितः । ३ । ५ । ६ । ९ । ११ ।
गुरोः शराष्टरन्ध्रदिकशेषगः ५ । ८ । ९ । १० ।

अष्ट

११। कतः खतः कुपक्षकाष्टरन्ध्रदिकशिषोपगः
१।५।८।१०।११। श्रनेगुंयाव्विपक्षना-
मगोदशेशगो। ३।४।५।८।१०।११। ५
कमतः कुपक्षकाष्टगोशिवस्थितः। १।२।३।
४।५।८।१०।११। मुकुरेखाः। ५२। अम-
शेखराभिधानमाजदखकेन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
शुभः मङ्गुरकात् प्यायमाभोधिशैलाष्टदिकश-
म्भ। १।२।४।७।८।१०।११। इन्दुतो
रामकाशेशगतः। ३।६।११। प्यासतादृजि-
वाक्षुकाष्टाशिवार्कोपगो। ३।५।६।१०।
११। १२। ५ चतः कालदन्तावकादिस्थितो। ६।
८।१०।११। १२। जीवतो वासकाशेश-
मार्तखयात। ५।६।११। १२। कततो दैव-
पुण्यादनेष्टाशिवार्कोपयातः। ६।११। १२। खतो
वीतिहोषेव काशेशयात। ३।५।६।११।
कततो कमतः प्यागुणाभोधिशैलाष्टदिकशस्थितः।
१।३।४।६।१०।११। श्रनिरैखाः ३६।
मत्तमातङ्गलोभाभिधानदखकेन श्रनेखराष्टवर्गः
इति दीपिका ॥ * ॥ राजः शुभोऽर्काङ्गुजवक्रि-
वेदरुद्रगो। २।३।४।६।८। अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गु। १।३।४।६। कतः कुजा-
द्विवायाङ्गुरन्ध्रगतो। ३।५।६।८। ५
बुधश्चापिपक्षवक्रिवाङ्गुरन्ध्रग। १।२।३।५।
८। कततो जीवाङ्गुववाङ्गुरवेदाङ्गुरन्ध्रग। ३।४।
६। ८। कतः मुक्तात् पक्षवक्रिवाङ्गुरन्ध्रगत।
२।३।५।८। कतः सौरात् पक्षवाङ्गुरग। २।
५।६। कतः खतः शशिवेदवाङ्गुरिपुरङ्गुगो।
१।४।५।६।८। ५ लमादेदरङ्ग-
दियुङ्गुङ्गुगतः। ४।८।१०।११। १२।
राङ्गुरेखाः। ३६। मृगेन्द्रविनासाभिधानदखकेन
राङ्गुरेष्टवर्गः ॥ * ॥ सूर्यादिकदिक्षतु.सप्ताष्ट-
दशैकादशेषु। १।२।४।७।८।१०।११।
सोमालिपक्षवक्रैकादशेषु। ३।६।१०।११।
मौमालिपक्षवक्रैकादशेषु। ३।५।६।११।
बुधात् षडङ्गुनवदशैकादशेषु। ६।८।१०।
११। गुरोः पक्षवक्रैकादशदशेषु। ५।६।
११। १२। मुक्तात् षडैकादशदशेषु। ६।११।
१२। श्रनेष्टिपक्षवक्रैकादशेषु। ३।५।८।
१०।११। लमादेकजिचतुःषडदशैकादशेषु। १।
३।४।६।११। एवं लमरेखाः ३७॥ * ॥
“इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्त्रशिषोषा-
दधिकपक्षविपाकं जन्मभासत्र दद्युः।
उपचययष्टमिचक्षोवगाः पुष्टमिष्टं
त्वचययष्टनीचारातिमे नेष्टसम्पत् ॥
यावती यावती रेखा प्रहाणामष्टवर्गके।
तावती दिगुलीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेरेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः।
अष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्तितम् ॥
रेखा प्रहाणुमे देया विन्दवश्चेतत्र तु।
रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
रेखाभिष्ये शुभं श्रेयं तद्विन्दोरथाशुभम्।
ओरानन्दतथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा ॥

अष्टा

मलिनोऽथ विपक्षैव हानिर्न्युर्भवेत्तथा।
द्यादरेखा द्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् ॥
रेखायां वत्सरो ज्ञेयः साङ्गसप्तदिनं समे।
अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु ॥
इत्यायुर्हायः। इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी।
“अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नमश्चरैः।
गोचरस्यैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः ॥
प्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्मणि।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
“सततं दिशति नराणां
राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं।
भावफलं प्रथमार्द्धं
वृष्टिफलान्यर्द्धमुत्तमं ॥
इत्यष्टवर्गार्थकथनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अष्टश्रवाः, [स्] पुं, (अष्टौ श्रवांसि यस्य। चतु-
र्मुखस्य त्रयाः प्रतिसूर्यं दिक्कथयता तथात्वम्।)
त्रयाः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः। संस्कृतं
भक्ष्य इत्यणोद्विगोर्लुङ्गनप्रत्ये इति लुक्। अष्टनः
कपाले हविषीत्यात्वम्।) यज्ञविशेषः। यत्र
अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्ता ह्यते। इति
श्रुतिः ॥
अष्टाङ्गार्थः, पुं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
तादृशोऽर्थः।) अष्टव्यघटितपूजोपकरणवि-
शेषः। यथा, -
“आयः क्षीरं कुशायाणि दधि सर्पिः सतगुलाः।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्थः प्रकीर्तितः” ॥
इति तन्त्रम् ॥
“आयः क्षीरं कुशायाणि घृतं मधु तथा दधि।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च नन्दनम् ॥
अष्टाङ्ग एष अर्थो व भानवे परिकीर्तितः” ॥
इति काशीखण्डम् ॥
अष्टादश [न्] जि, (अष्टाधिका दश।) अष्टाधिक-
दशसंख्या। १८ आठार इति भाषा। नित्यवज्र-
वचनान्तशब्दोऽयं। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा मनुः।
“अष्टादशसु मागधु निबद्धानि पृथक् पृथक्” ॥)
अष्टाष्टादशवाचकशब्दाः यथा। द्वीपः १ विद्या २
पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५। इति कविकल्पलता ॥
(“अगाहताष्टादशतं जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथक्कजयश्चियाम्” ॥
इति नैषधे।
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” ॥
इति भारते ॥)
अष्टादशाङ्गः, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्।)
अष्टादशश्रवणात्मकवाचनं। स चतुर्विधः। दश-
मूल्यादिः १। भूमिमादिः २। द्राक्षादिः ३।
सुस्तादिः ४। तद्वयथा।
“दशमूली शठी शङ्की प्रौष्कं सदुरालभा।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्गृहपाश्चात्तैश्चिकित्सासवनीहरा” ॥ १ ॥

अष्टी

“भूमिमाददशमूलमहौषधाब्द-
तित्तेभ्रवीजधनिकेभकयाकवायः।
तन्नाप्रलापकसनासचिदाहमोह
आसादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति” ॥ २ ॥
“द्राक्षाभृता शठी शङ्की सुस्तकं रक्तचन्दनं।
नागरं कटुका पाठा भूमिन् सदुरालभं ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं काष्ठकारिका।
पुष्करं पिचुमर्दञ्च क्षायं जीर्णज्वरापहः ॥
कासं आसञ्च विषमं श्वयधूरनाशनं।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातमुत्” ॥ १ ॥
सुस्तपपटकोशीरदेवदाहमहौषधं।
त्रिकणा धन्वयासञ्च गौली कामिप्लवकं चिहत् ॥
किराततिक्तकं पाठा बलाकटुकारोहिणी।
मधुकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् सन्निपातमुत्।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितक्षोक्तं मनीषिभिः ॥
मन्यास्तम्भउगोघाते उरःपार्श्वशिरोयहे” ॥ ४ ॥
इति सुखबोधः ॥
अष्टापदं, पुं, स्त्री, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य।
पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा। अष्टनः
संज्ञायामिति दीर्घः।) स्वर्णं। धुनूरः। शारीणां
फलकः। इत्यमरमेदिनीकरौ। पाशाङ्ग कक्
इति भाषा। यथा “धुनूरः कनकाङ्गयः” इत्य-
मरदर्शनात्। अष्टापदशब्दस्य कनकावाचकत्वाच्च ॥
(“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥
“स रामकरमुत्तमे निहतो द्यूतमण्डले।
अष्टापदेन बलवान् राजा वञ्चधरोपमः” ॥
इति हरिवंशे ॥)
अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य।) शरभः
मर्कटः। इति मेदिनी ॥ लृता। चन्द्रमङ्गी।
क्रिमिः। कैलासप्रवर्ततः। इति हेमचन्द्रः ॥ की-
लकः। इति धरणिः ॥
अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः। संख्यासु पूर्व-
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति डीपि
पादः पत् ॥) चन्द्रमङ्गी। इति मेदिनी ॥
अष्टारचक्रवान् [त्] पुं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
विद्यते यस्य। अष्टारचक्र + मतुप्। मस्य वः।)
जिनविशेषः। तत्पर्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
स्थिरचक्रः ७ वञ्चधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
शार्दूलवाहनः १४ धियाम्यतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः
२० पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः २२ विखाधरः
२३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टिः, स्त्री, (अष्ट्येते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अस्त
+ क्तिन्। पृथोदरादित्वात् वत्वम्।) वीजं।
इत्युणादिकोषः ॥ अष्टि इति भाषा।
अष्टीवान् [त्] पुं, स्त्री, (अतिशयितमस्य यस्मिन्।
अस्थि + मतुप्। मस्य वः। आसन्दीवदक्षीवदिति
निपातनादस्थिशब्दस्याष्टीभावः।) जानु। इत्य-

अस

मः ॥ अौटु इति भाषा ।
 अस न भावे । (अदा-परं-सकं-सेट् ।) भावः
 सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । न अस्ति विष्णुः ।
 इति दुर्गादासः ॥ (वि + अति) । अतिक्रमे ।
 पराभवे । “अन्यो अतिक्रमे तु ममापि धर्मेः”
 इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र
 ममाभिस्त्याव दीयताम्” । इति प्राणिनिः ।
 (आबिस्) आविर्भावे ।
 “तेषामाविरभूद ब्रह्मा परिज्ञानमुख्यवियाम्” ।
 इति कुमारः । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
 “महाभूतादिस्तौजाः प्रादुरासीत्तमोदः” ।
 इति मनुः ।
 अस इ र् य उ छेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्या ।
 इत् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं महागदा
 इति भट्टौ ताप्तीत्ये शतुः शानः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 (“तस्मिन्नाद्यादिभीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
 इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।
 “वज्रमिच्छैकमत्यस्येकेन च वज्रं जनान्” ।
 इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने ।
 “अत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहं गुरोः” ।
 इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।
 चीरानपास्यजनकस्य कन्या
 नेयं प्रतिष्ठा मम दत्तपूर्णा” ।
 इति रामायणे । (अभि) अन्धाये ।
 “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” ।
 इति कुमारः । (नि) निक्षेपे । “न महिषो न्यस्यति
 भारमुद्यम्” । इति भट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे ।
 “स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदपन्यस्यति ह्यवर्ण-
 यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमा-
 नादिना दृष्टीकरणे ।
 “त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञानं
 वाक्याकृत्यश्च हतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति
 + नि) स्थापने ।
 “तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
 रघोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” ॥
 इति रामायणे । (निर) दूरीकरणे । पराभवे ।
 “यश्चासि सर्वेषुभूतां निरास्यत्” ।
 “तानर्हिददृक्षादीन् निरास्यन् तज्जाह्वतान्” ॥
 इति च भट्टौ । (परि) विस्तृतौ । “पर्यस्यन्निह
 निचयः सहस्रसंख्या” । किराते । “ताम्बोष्ठ-
 पर्यस्तवचः स्मितस्य” । इति कुमारः । पातने च ।
 “दासीवटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” ।
 इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे ।
 यथा,—
 “सर्वोऽप्यवयवोऽङ्गा समस्यते ।”
 “अव्ययं समर्थेन सह समस्यते ॥”
 इति च प्राणिनिः ॥ इत्यादिः ॥
 अस न् अवार्थे । (आदि-उभं-सकं-सेट् ।) अवार्थो
 दीप्तिपदस्य गतयः ॥ “बासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-
 देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उन्वाच-

अस

इवास यत्न इत्यादिसिद्धौ अनेकाद्यत्वात् सत्ता-
 र्थोऽयमपीति रमानाद्यः । अनुप्रयोगादन्यथापि
 परोक्षायामस्तेर्भूमावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रती-
 यः । इति दुर्गादासः ॥
 असंख्यः, चि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-
 मितः । न विद्यते संख्या यस्येति वज्रवीहिः ।
 अगणनीयः । यथा,—
 “असंख्यं हिपराज्जादि पुद्गलात्मात्मनस्तकं” ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “श्रतयोजनविस्तीर्णैः श्रतस्त्रासमन्वितैः ।
 असंख्यशालागिरैरसंख्यपलसंयुतैः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥
 असंख्यातं, चि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।
 “अङ्गुल्येण यज्जप्तं यज्जप्तं मेवलाङ्गितं ।
 असंख्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥
 इत्याजिकाचारतत्त्वं ॥
 असंस्कृतः, चि, (न संस्कृतः । नञ्समासः ।) संस्कार-
 रहितः । यथा । आपस्तम्बः ।
 “असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” ।
 इति मुद्रितत्त्वं ॥ अन्यथा ।
 “असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् ।
 यदि कोदाचरेच्छाद्रं सपिण्डीकरणं विना” ॥
 इति ।
 “असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौलप्रपौलकैः ।
 पितरं तत्र संस्कार्यदिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥
 इति च आद्रतत्त्वं ॥
 असंस्कृतवाक्यं, स्त्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम्)
 संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ अप-
 भ्रंशः ३ । इत्यमरटीका ॥
 असंस्थानं, स्त्री, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-
 स्थानमनस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥
 असंहतः, पुं, (न संहन्यते येन । न + सम् + हन्
 + क्त्यर्थे क्त ।) व्यूहविशेषः । स तु सेनानां
 पृथग्गच्छतिः । इति शायमुकुटादयः ॥ (दण्डः ।
 भोगः । मयङ्गः ।) असमूहिते अहते च चि ॥
 असंहतः, चि, असंलग्नः । संहतो लग्नः न संहतः
 असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 असह्यत्, अ, (न सह्यत् । नञ्समासः ।) पुनः
 पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥
 (“अनेकस्यैकधा साम्यमसह्यदाप्यनेकधा” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।
 “अग्राद्येनासह्यैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।
 इति मानवे ।)
 असह्यत्वितः, चि, (न सह्यत्वितः । नञ्समासः ।)
 सह्यत्वाविशेषः । यथा । विष्णुपुराणे ।
 “कर्मोपायसह्यत्विततत्त्वकानि
 संख्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते
 तस्मिन् नयं ते त्वमनाः प्रयान्ति” ॥
 इति मनसासतत्त्वं ॥
 असह्युक्तः, पुं, (न सह्युक्तः ।) विलुप्तः पश्याः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्गः, चि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु
 हिपराज्जादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 असङ्गतः, चि, (न सङ्गतः । नञ्समासः ।)
 सङ्गतिरहितः । बासङ्गतं प्रयुज्जीतेति प्रसिद्धिः ॥
 यथा । वस्तुतस्तु निष्ठासुमेकपुत्रवं प्रति सङ्गत-
 मपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति
 पादयितुमानस्तर्क्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-
 गकतत्पुत्रधीयनिष्ठासाधनकज्ञानविषयोऽर्थः तं
 प्रति सङ्गतिरिति पुत्रवविशेषनियमितं सङ्गति-
 त्वं बाधं । इत्यनुमितियुक्तोपगदाधरी ॥ अयुक्तः ।
 यथा देवीपुराणं ।
 “वृषभदेवे जन्मतिथिर्यदि स्यात्
 पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।
 असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि
 पूज्या परा या भवतीह वलात्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असम्भः । अशिक्षितः ।
 यथा हितोपदेशे ।
 “आसम्भमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
 विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)
 असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।)
 भूया । अविचारिणी तत्पर्यायः । पुच्छनी २
 धर्षिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इतरी ६ क्षैरिणी
 ७ पांशुका ८ । इत्यमरः ॥ छटा ९ दुष्टा १०
 घर्षिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ठा १२
 निष्ठाचरी १३ चपारुका १४ । इति जटाधरः ॥
 (“आवाह्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-
 रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)
 असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) अवि-
 चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुजः
 ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥
 “बन्धुजः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।
 तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ।
 अथ सत्यान्तु भिक्षुकां पुत्रो भवति यः पुनः ।
 तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसुतः कौ-
 लटेरश्च बन्धुजः ।
 “अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि भिक्षुकी ।
 कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥
 अपि कौलटिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥
 असतीसुतः, पुं, (असत्याः सुतः ।) कुलटापुत्रः ।
 इति जटाधरः ॥
 असत्, चि, (अस् + शब्द ततो नञ्समासः ।)
 अवियमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मनिद्रवत् ।
 इति वेदान्तः ॥ जडवर्गः । यथा,—
 “यच्च किञ्चित् ज्ञाचिदस्तु सदसदादिजातिभेदे ।
 तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं कथ्यसे तदा” ॥
 इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनवर्गः ।
 असत् जडवर्गः ।
 “तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” ।
 स्तयैत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजोभट्टः ॥ * ॥
 निष्पन्नं । यथा,—
 “अब्रह्मया ज्ञतं दत्तं तपस्तप्तं हतश्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते पार्थ न च तस्मैव भो इह" ॥
इति श्रीमद्भगीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥
विन्दितः । यथा,—

“असत्कृष्णप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ अग्नियं । यथा ।
“अज्ञानन्तु सदसञ्ज्ञामनिर्वचनीयं” । इत्यादि
वेदान्तसारः ॥

असत्पथः, पुं, (न सन् पथः ।) मन्दपथः । तत्प-
र्यायः । कुपथः २ कामपथः ३ अथः ४ दुरथः ५
अपथः ६ अद्वेषा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्गः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

असदध्या, (अ) त्रि, (असत् निविद्धास्त्रमधीते
इति । असत् + अधि + इङ् + णच् ।) असदध्य-
यनशाली । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

असदृशः, त्रि, (न सदृशः । न जतत्पुरुषः ।) अ-
तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी कृतिरिति पुष्प-
दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“वित्तशालामकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
कुर्वाणो वित्तशालान्तु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असदृष्टः, पुं, (अस्ति अत्राप्येवस्तुति यद्वाः आद्यः) ।
अदृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
इष्ट आवदार इत्यादिभाषा ।

असन्नं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्यट् ।) क्षेपणं ।
इति मेदिनी ॥ (“हृत्तनिरसने विनियोगः” ।
इति भवदेवः ।)

असनः, पुं, वृद्धविशेषः । पिपाशाक इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । महासर्पः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः
४ प्रियकः ५ वीजकः ६ नीलकः प्रियसालकः ८ ।
“प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरुद्यार्थता” ।

इति श्रुत्प्राप्ते । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
तिक्तत्वं । वाताग्निदोषगलदोषरक्तमण्डलनाशित्वं ।
सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धमेदः ।
आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्मः २
वनेसर्पः ३ महासर्पः ४ । इति रत्नमाणा ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
वल्लभः ।

(“वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्पकशासनः स्मृतः ॥
वीजकः कुष्ठवीसर्पश्चिमेहगुदक्षिमीन् ।
इक्षिस्त्रेष्वापिस्तच्च त्वयः केश्यो रसायनः” ॥
इति भावप्रकाशेऽस्य पद्याद्यगुणौ कथितौ ॥)

असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ शीतकः ३
शीतलवातः ४ अपराजिता ५ श्रृणुपर्णी ६ ।
इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्णी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
ओसान इति सारसुन्दरी ॥

असन्, [त्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असन्तुष्टः, त्रि, (न सन्तुष्टः । न जन्तुमासः ।)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषमून्यः । यथा,—
“असन्तुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
इति चाणक्यः ॥

असन्नदः, त्रि, (न सम्यक् नदः स्वकार्यसमः ।)
समुद्रतः । पण्डिताभिमानि । दर्पितः । इति
जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥

असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनादरः ।
असाधुमानं । असन्न तत् मानक्षेपि कर्मधारय-
समासनिष्पन्नं ॥

असन्धः, त्रि, असन्धासत् । समानुपयुक्तः । असा-
माजिकः ॥ न सन्धः असन्ध इति नञ्समास-
निष्पन्नः । खलः । यथा,—

“अयन्वसन्धस्तव जन्म नो गच्छे
अत्याग्रजांस्ते न्यबधीत् सुरेश्वर ।
स तेऽप्यतः पुरैः समर्पितं
अत्याधुनैवाभिसरत्युदायुधः” ॥

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
श्लोकः ॥ असन्धः खलः । समर्पितं कथितं । इति
श्रीधरस्वामी ॥

असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बृद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥

असमः, त्रि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इत्येषा
महकारिश्चक्षिणसमा माया दुरन्तोतितो मूल-
त्वात् प्रकृतिः प्रबोधभवतोऽविवेचिते यस्योदितः” ।
इति कुसुमाञ्जली १ कवकः ॥

असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जितं २ दुःससङ्गं ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
“केशिन्यसृत् सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ।)

असमयः, पुं, (अपकृतः समयः । न जन्तुमासः ।)
अकालः । दुःसमयः । यथा,—

“एतान् जनान् सेवेत आधिसङ्घश्च दुर्क्यः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यसिध्यति” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥

असमर्थः, त्रि, (न समर्थः । न जन्तुमासः ।) अशक्तः ।
दुष्कलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।

“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जनानि वा दद्याद् यदमुक्तद्विगुणं भवेत्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमवाधिकारणं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
कारणेन वा सह एकस्मिन्मर्थे समवेतं कारणम् ।)
समवायकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कषाकलय-
संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
कारणे प्रत्यासन्न इदया ये कारणं हय । इति
न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र त्रये गुणः
गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
“गुणकर्मभाववृत्तिश्चैयमथाप्यसमवायिकेतु-
तम्” ।)

असमानं, त्रि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

असा

विजातीयं । सजातीयभिन्नं । यथा शङ्खः ।
“समानाशीषं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा” ॥
इति मुद्रितत्त्वं ॥

असमाप्तं, त्रि, (न समाप्तं । न जन्तुपुरुषः ।) समा-
प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
“असमाप्ते त्रते पूर्णं नैव कुर्याद्भुतान्तरं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

असमीक्ष्यकारी, [न] त्रि, (समीक्ष्य विचिन्त्य न
करोतीति । असमीक्ष्य + क्त + क्तिणि ।) अवि-
वेचनापूर्वककर्मकर्ता । तत्पर्यायः । जाह्नवः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उचितमेवेतत् ममासमीक्ष्य-
कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)

असम्बद्धं, त्रि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । न जन्-
समासः ।) अगर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवज्रं २ ।
इति जटाधरः ॥

(“असम्बद्धतत्त्वेन व्यवहारो न सिध्यति” ।

इति मनुः । विष्टङ्गलः । अनियमः । यथा भारते ।
“असम्बद्धा महाराज ! तान् निरुहन्ति ते गजाः”

इति ॥)

असम्मतः, त्रि, (न सम्मतः । न जन्तुमासः । अन-
भिमतः । तत्पर्यायः । प्रगाथाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“असम्मतः कलत्र मुक्तिमार्गं
पुनर्भवलोभभावात् प्रपन्नः” ।

इति कुमारः ।)

असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यक्माना-
भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास-
निष्पन्नं ॥

असरः, पुं, (अस + अस् ।) वृद्धविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरसौका इति ख्यातः ।

असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । न जन्तुमासः ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
“कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहजोऽप्यस्यादिति
प्रसूते” । इति महावीरचरिते ।

“प्रिया मुञ्चत्यद्य न्कुटमसहना जीवितमसौ” ।

इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे ।

“अधिहोपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाययेप्यसहजं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥

इति ॥)

असह्यः, त्रि, (न सह्यः । न जन्तुपुरुषः ।) असह-
नीयः । असोऽस्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
“वरं रामशराः सङ्घा न च वैभीषणं वचः ।
असह्यं ज्ञातिदुर्व्याकं मेघान्तरितराजवत्” ॥
इति महाभारतम् । ज्ञातिदुर्व्याकमित्यत्र दुर्व्याको
ज्ञातेरिति च पाठः ॥

असाधारणं, त्रि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
न जन्तुमासः ।) साधारणभिन्नं । असामान्यं ।
विशेषः । न्यायमते साध्यापकीभूताभावप्रति-
योगितेतुः । यथा वज्रिमान् जलवादिह्यदिः ।
यथा । “यत्तु प्रयत्ने न्यहस्याने कोटीकृते
मात्रसप्तमीकानादावसाधारणसङ्ख्येन एवसथैव

असा

प्रातःस्नानाचरणं" इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च
"असाधारणशरीररक्षापारार्थितं अविद्वज्ज्ञो दातु-
मनच्छन्न दद्यात्" ॥ इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
इति मृदवर्गे साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्यं, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम्) । असा-
ध्यनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितव्यं ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वनिं ।
जायन्तेऽर्थासि संयुज्या तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामशतात्मकं ।
नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्यति" ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥
("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
पुनन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्") ।
"अमर्म्मोपहिते देशे शिरासन्ध्यास्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपपद्येति तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥
इति सुश्रुतः ॥

असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी । नञ्समासः) । अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाभन्मियुने च साध्वी
शेषेयसाध्वी धनवर्जिता च ।
निन्देऽपि लभे द्विपदांश्च इष्टः
कन्यादिनप्रेष्येपि नान्यभागः" ॥ इति ।

असाम्प्रं, त्रि, (न साम्प्रं निर्विडं । नञ्त्त्पुरुषः) ।
अनिर्विडं । विरलं । इति जटाधरः ॥

असाम्प्रतं, अ, (न साम्प्रतम् युक्तम् । नञ्त्त्पुरुषः) ।
अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।
"विषयस्तोऽपि संवर्ज्य स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतम्" ।
इति । कुमारे २ । ५५ ॥

("सम्यक्साम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुखलपागिना" ।

इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योग्यस्य इत्यसाम्प्रतम्" । इति रघौ ८ । ६० ।)

असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य) । रग्गडहृत् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, त्रि, (नास्ति सारो यस्य) । सागरहितवस्तु ।
स्विरांशशून्यं । तत्पर्यायः । फलगु २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारं ३ निष्फलं ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वाचं ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—मनुसंहितायां ८ । २०३ ।

"नान्यदन्त्येन संख्यरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।

"असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्" ।
इति जितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसाराणां लघुर्जडहृत् नरः ।"

इति माघे ॥

"बह्वनामप्यसाराणां समवायो बलावहः ।"

इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिमिमां देहभृतमसारताम्" । इति रघुवंशे ॥

"अतो विपरीतास्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥

असारं, स्त्री, नास्ति सारो यस्य । अगुह । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ॥

असि

असाक्षात्, अ, (न साक्षात् । नञ्त्त्पुरुषः) ।
अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं ॥ अतुल्यं । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
करोति या । अस + इन्) । नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराजैव काशीवासेऽत्र कारणं ।

असिश्च वरणा यत्र क्षीररक्षाकृतौ कृते ॥

वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महासुने ।

असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥

वाराणसीह कश्चामयद्विद्यमूर्ते-

रत्नस्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।

विश्वेश्वरदृष्टसि यत् सहसा प्रविश्य

रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥

जातो मृतो बह्वृत् तीर्थवरेषु ये त्वं

जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभून्नमज्ज ॥

वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥
इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं, (अमतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
भेदः । खण्डा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
गिरिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलायः ७ करपालः
८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्रात्मजः
११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविधः १४ कौक्षेयः
१५ तरवाणि १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८
करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विघ्नसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

("पर्णशालामयं क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैष्णवपौनरुक्तेन भीषणा तामयोजयत्" ॥

इति रघुवंशे १२ । ४० ॥

"स्यन्दनाश्वः समे यथेदनुपे नौद्विपैस्तथा ।

हस्तगुल्माहते चापैरसिचम्पेयुधैः स्थले ॥"

इति मनौ ७ । १६२ ॥) तस्य स्तुतिर्यथा ।

"असिर्विघ्नसनः खड्गस्तीक्ष्णधरो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।

नक्षत्रं कृतिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥

हिमवन्तश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।

पिता पितामहो देवर्षेण मां पालय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।

भावशुद्धोऽमर्षश्च अतितेजस्तथैव च ॥

इयं येन हृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।

तीक्ष्णधाराय मुञ्चय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गास्त्वपज्जितहृत्-

वाराहीतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस् +
इकन् ।) अधरचिबुकयोर्मध्यभागः । इति
जैमिनी ॥

असिकिका, स्त्री, असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥
("गतोगम्यस्तूर्णमसिकिकाणां" । इति मागिनिः ।

असि

असिकी, स्त्री, (न सिता मुक्तकेशा । इन्दसि क-
मेक इति तस्य कः नान्तत्वात् डीप् च ।) अष्ट-
द्वान्तःपुरचारिणी प्रेक्षा ॥ इत्यमरः ॥ गदी वि-
शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरखसुता ।
यथा हरिवंशे । "असिकीमावहृत्पत्नीं वीरखस्य
प्रजापतेः । सुतां सुतपत्न्या युक्ताम्" इति ॥)

असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त
इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधानं ।
इति जटाधरः ॥ छोटवाणिश इति भाषा ॥

असितः, पुं, (न सितः मुक्तः । नञ्समासः) । कृष्ण-
वर्णः । तद्विशिष्टे चि । (यथा पुष्पदन्ते ॥

"असितगिरिनिभं स्यात् कञ्जं सिन्धुपात्रम्" ।

"चक्राग्रे विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठाऽसिता" ।

इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । कृष्ण-
पक्षः । इति हलायुधः ॥ (खनामख्यातः सूर्य-
वंशोद्भवो भरतपुत्री राजा । यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महातेजा अक्षितो समजायत" ।

खनामख्यातः कश्चित् आसशिष्यो मुनिः । यथा
हरिवंशे ।

"असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः" ।

पर्वतभेदः । यथा भारते,—

"तत्र पुण्ड्रकटः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।

वज्रमूलफलपेतकसितो नाम पर्वतः" ॥)

असिता, स्त्री, (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
षेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य कृका-
रादेशश्च न ।) नीलीवलाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

या अष्टद्वी महादेवीभिः प्रेक्ष्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुनः स्मरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या
अष्टद्वी युवती कृष्णकेशा प्रेक्षा दासी अन्तःपुरे
चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (खनामख्याता
स्वर्प्रेक्षा । यथा हरिवंशे ।

"असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा" ॥)

असिताभशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अम्भो मेघ-
इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

असितार्चिः, [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री, (असितमुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कषायाणि पितरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जल-
जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + कर्त्तृ कन् ।) असि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदं, त्रि, (न सिद्धम् । नञ्समासः) । अपक्वं ।
अस्त्रिप्तं । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥

("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो जेतुः ।

यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनैकानो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
 कानाद्योपदिष्टश्च चेत्ताभासस्तु पक्षधरः” ॥
 असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अनि-
 पत्तिः । अद्यते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १
 यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
 स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
 वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यासिद्धिः ३ यथा,
 पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
 भाषापरिच्छेदे ।
 “आम्भवातिद्विराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
 पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्ननिमयो गिरिः ।
 इदो वर्यं धूमवत्वाद्वासिद्धिरपरा ॥
 व्याप्यासिद्धिरपरा नीलधूमदिको भवेत्” ॥
 असिद्धावः, पुं, (असिं धावति निर्मलं करोतीति ।
 असि + धाव + अच् ।) शस्त्रमार्जकः । इति
 ञटाधरः ॥ शिकनकर इति भाषा ।
 असिद्धावकः, पुं, (असिद्धाव + सार्धे कन् ।) असि-
 धारकर्ता । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
 असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुविव यस्याः । असेधेनु-
 सावृष्टेन कुरिकाया कदम्बसादृश्यम् ।) कुरि-
 का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
 असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
 कुरिका । इत्यमरः ॥
 असिपत्रः, पुं, (इक्षुपत्रे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
 यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
 इति मेदिनी । गुण्यनाम हणः । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥
 असिपत्रका, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
 त्रिकाश्रयः ॥
 असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 तावृणं वनं ।) नरकविशेषः । “पन्नैर्यत्र विदा-
 र्यते” । इति मनुः ॥ “यन्निवृत्ते निजप्रपादना-
 पक्षपगतः पाषण्ड्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
 कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
 उभयतोधारैः स्नातवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
 हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
 पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं
 भुङ्क्ते” । इति श्रीभागवते ॥
 “असिपत्रवनं नाम नरकं वृद्धं चापरम् ।
 योजनानां सङ्ख्यं वै ज्वलदग्नास्ततावनिः ॥
 तत्रा सूर्यकरैश्चक्रेः कल्पकालाग्निदातकैः ।
 प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
 तन्मध्ये च वनं शीतं खिगधपत्रं विभाव्यते ।
 पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि दिङ्मलिनम्” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
 असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
 मारः । इति हारावली ॥
 असिपुञ्जिका, स्त्री, (असेः पुञ्जीव ।) कुरिका ।
 इति हलायुधः ॥
 असिपुञ्जी, स्त्री, (असेः पुञ्जीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ।
 कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्यासो यस्य ।)
 विटखदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेद-
 शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
 असिर्हेति, पुं, (असिर्हेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
 खड्गधात्री योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ ।
 इत्यमरः ॥
 असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चितं ।
 उपतापः । इत्युदादिकोषः ॥
 असुः, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः
 पञ्चप्राणेषु बह्वचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
 (“तेजस्विनः सुखमसुनपि संत्यजन्ति” ।
 इति गीतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
 असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
 “तो धर्म्मं पश्यतस्तस्य पापं चातङ्गितौ सह ।
 यार्था प्राप्नोति संपत्तं प्रेतेह च सुखासुखम्” ॥
 तत्रैव ४ । ७० ।
 “न कामे निष्पन्नं कुर्याद्वायव्यामसुखोदयम्”)
 असुधारणं, स्त्री, (असुनां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
 मरः ॥
 असुभृत्, त्रि, (असुन् विभर्तीति । असु + भृ +
 क्तिप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “कृत्य इव
 असन्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा मद्ददमादयो
 ऽयमसुभृजन् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
 दशमस्कन्धे ८७ अध्याये ४ श्लोकः ॥
 असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
 अस + उरन् ।) यदा न सुरः विरोधे नञ्तत्-
 पुरुषः । यदा नास्ति सुगं यस्य सः । सूर्यपक्षे
 असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी ।
 स तु कश्यपात् दितिर्गर्भजातः । तत्पर्यायः ।
 दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवा इ
 मुकशिश्वः ७ दितिपुत्रः ८ पूर्वदेवः ९ सुगर्हितः
 १० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
 (“सुराः प्रतिग्रहादेवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।
 अप्रतिग्रहास्तस्य दैत्याश्चासुराः स्मृताः” ॥
 इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राज्ञः
 इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
 असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनी रसो यस्याः ।)
 वर्वरी । इति रत्नमाणा । वावु इ तुलसी इति
 भाषा । (वर्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 असुरा, स्त्री, राज्ञिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
 असुरार्द्र, स्त्री, (असुरस्याश्चाश्वा यस्याः) कांस्यं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीप् ।) राजिका ।
 इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्पा इति
 भाषा । असुरपत्नी । [दरः । इत्यमरः ।
 असुरार्द्रं, स्त्री, (न + सूर्य + ल्युट् ।) अवस्था । अना-
 असुस्य, त्रि, (न सुखाः । नञ्समासः ।) सुख-
 स्थितिरहितः । गेगो ॥

असृ

असृक्षणं, स्त्री, (न + सूर्य + ल्युट्) अवस्था । अना-
 दरः । इत्यमरः ॥
 असूया, स्त्री, (असृ न असूयायाम् । असृ + यक् +
 अ ।) गुणेषु दोषाविष्करणं । परगुणे दोषारोपणं
 इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
 “असूयान्यगुणार्जुनामौद्धवादसहिष्णुता ।
 दोषोद्धोषोऽभविमेदावच्छाक्तोऽपेक्षतादिकत्” ॥
 इयश्च “हर्षासूया विषादाः” । इत्यादिना अभि-
 चारिभावमध्योऽपि परिगणितम् ॥)
 असूर्यमप्राप्ता, स्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
 सूर्य + दृश् + खश् ।) सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
 भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
 तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्च न
 भवति ।) राजपत्नीादिः । इति कलाप्रपाणिनी ॥
 (“असूर्यमप्राप्ता रूपं न किमभीष्टरारब्धे” ।
 इति भट्टः ॥)
 असूर्यगम्, { स्त्री, (सूर्यं आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
 असूर्यगं, { नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
 असृक्, [त्रि] स्त्री (न + सृज् + क्तिप् ।) रक्तम् ।
 इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपीडायै
 जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुङ्कुमं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्कुम्भादि सप्तविंशति
 योगान्तर्गतबोद्धश्रयाः ॥ तत्र जातपलं ।
 “धनी कुरूपः कुमतिदूरात्मा
 विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
 महाप्रलोभी युरथो वनीया-
 नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
 इति कौश्लीप्रदीपः । रक्तार्थे यथा, वैद्यकं ॥
 “रसासृक्मांसमेदोऽर्था मज्जमुक्ताणि धातवः” ।
 “तस्य पित्तमसृक्मांसं दग्ध्वा गेगाय कल्पते” ।
 “वातासृक् पूर्व्वलक्षणं” इति माधवकरः ॥
 “विदाद्यान् विरुद्धं तत्तत्तत्तत् प्रदृष्यं ।
 भजतां विधिहीनश्च स्वप्रजागरमैयुनं ॥
 प्रायेण सुकुमारायामचङ्गमणशोनिनां ।
 अभिघातादसृक्सेच न्यामसृजि दृष्टिः ॥
 वातनैः शीतलैर्वायुर्द्वैः क्रुद्धो विमार्गकः ।
 तादृशनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
 इति वाभटः ॥
 “असृजः स्नेहणस्यापि यः प्रसादः परो मतः” ।
 “तद्वर्षाद्वाद्वात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
 जरापक्वशरीराणां सतिपश्चाशतः क्षयं ॥
 मदमूर्च्छां अमार्त्तानां वातविगमजसङ्गिनां ।
 निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
 इति सुश्रुतः ॥
 असृक्करः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
 + क् + ट ।) शरीरस्यधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
 परिपाकतो रक्तरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
 “रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
 पा + ड) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तगंधरा, स्त्री, (अस्तकं श्रानितं धरतीति । अस्तन् + घृ + अच् ।) चर्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥

अस्तपाटी, स्त्री, पुं, (न + स्तप् + क्वाट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

अस्तचक्रक, त्रि, (न सिध्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ ल्यट् । संज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् तस्मै
रक्तो नास्ति तत् । अस्तचक्रप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
याहाके देखिया तस्मिन् प्रेष ना ह्ययमनवस्त ।
("नयनयुमासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रामं" ।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

अस्तौच्यस्वरः, त्रि, (अस्तौच्यः कठोरः स्वरः यस्य ।)
काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्तरः २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

अस्तौच्यं, स्त्री, (न सौच्यं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नञ् पूर्व्यात्
सुलृशब्दात् भावे घाप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं मुन्या
दृष्टिः शरीरमस्तौच्यं" । इति मालतीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "अस्तौच्यं मलापस्तिलापस्तु विरह-
ज्वरः" ॥)

अस्तः, पुं, (अस्त्यन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
कामभृत् २ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

("विदुष्यत्यस्तनिमग्नसूर्यम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम्" ॥
इति हरिवंशः ।)

अस्तात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
मेदिनी ॥ ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" ।
इति माघे ॥ सूक्त्यस्तगमनं । "करजाल मस्त-
नमयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥

तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विजिखन् भूमिं दग्धेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेक्ष्ममोषेपि निर्वाणालातलाघवम्" ॥)

अस्तं, स्त्री, भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणं ।
इति त्रिकायशेषः ॥

अस्तम्, अ, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ।
("राज्यमस्तमितेन्दुम्" इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अच् + गौरादित्वात् डीष् ।) शानपत्नी दृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताधः, त्रि, (अस्तं गतं अधं मानिन् यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलपूजावज्जिनि
भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति
हितोपदेशः ॥)

अस्ताद्रिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्वतः ।) अस्ता-
चलः । इति त्रिकायशेषः ॥

अस्ति, अ, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ अस्तधातोक्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चानङ्गे ।

"अतिथिर्नामकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, अ, (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । अस्तुया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनी । अस्तधातोः तुप्-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यानं, स्त्री, (न स्थानं । नञ्समासः ।) भर्त्सनं ।
निन्दा । इति त्रिकायशेषः ॥

अस्तं, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + ङ्ङन् ।)

प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । क्षातिहार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेपन-
योग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्र-
मितो वृथा स्यात्" । "प्रथाहतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्" । इति च रघुः ॥) तस्मिन् रूपं यथा,—
"दण्डसाध्यं यतो राक्षसं दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥

अथ गणना ।
"खड्गचर्म धनुर्बाणौ शस्त्रमन्वौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिवल्ली तथा परे ॥
परमुखश्च शूलश्च परिक्षिप्तश्चैवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥

वात्स्यन्तु ।

"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकन्तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ॥
दहनेऽप्य जलं काष्ठं कोष्ठं शब्दादयस्तथा ।
तप्तैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिर्गोच्यते" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ४ ॥

खड्गचर्मोऽपि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रव्यम् ॥

अस्त्रकण्टकः, पुं, (अस्त्रं कण्टक इव । वाणास्त्रस्य

कण्टकास्तित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकायशेषः ॥

अस्त्रकारकः, पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।

अस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्त्रकारी ॥

अस्त्रचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त्र

+ चिन् + सार्धे सन् + गवल् ।) अस्त्रवैद्यः ॥

("छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः खेदादिषु च कर्मभु" ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्त्राघातजं वणादिकं जयति

निवारयति । अस्त्र + जि + क्तिप् ।) कृत्विशेषः ।

कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाडवगुण्या इति

केचित् । अस्य पर्यायः । कवाडवगुण्ये द्रव्यः ।

अस्त्रजित् इति च पाठः । इति रत्नमाणा ॥

अस्त्रमार्जः, पुं, (अस्त्रं मार्जं । अस्त्र + मृज् + अच् ।)

अस्त्रमार्जकः । शूणकरः । तत्पर्यायः । अस्त्र-

मार्जः २ । अस्त्रिधावः ३ । अस्त्रिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अस्त्रसायकः, पुं, नाराचाक्षः । समुद्रलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाणा ॥

अस्त्रागारं, स्त्री, (अस्त्रागारमागारं ।) अस्त्ररक्ष-
स्थलं । सेनाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।

आयुधगारं २ । यथा,—

"स्थापना जतितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाहृतः ।

राक्षः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु कोद्यतः" ॥

इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षकस्थलं । सेनाखाना इति

भाषा ॥

अस्त्रागं, त्रि, (अस्त्रामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।

अस्त्रा + गम + ङ ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति

हेमचन्द्रः ॥

अस्त्राधं, त्रि, (अस्त्रामस्थितिं हन्तीति । अस्त्रा +

हृन् + अच् ।) अतलस्पर्शः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्त्राणं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यच्च) अतल-
स्पर्शः । इति जटाधरः । मन्दस्पर्शे स्त्री ॥ ("अस्त्राणे

पतितामतीवमहतामेतावृष्टी स्याद्वृत्तिः" । इति

नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्त्रायं, त्रि, अगाधं । स्वीयते यत्रेति अधिकरत्वाच्चे

घञि कृते यस्मादादन्तादयन्प्रत्यये स्त्रायं ततो

न स्त्रायमस्त्रायमिति नञ्समासनिष्पन्नं । न सम्भ-

वति स्त्रायः स्थितिर्यच्च इति केचित् ॥

अस्त्रायी, [न्] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्त्रायुं

शीलमस्येति शीलार्थे खिनि स्त्रायी, न स्त्रायी अस्त्रा-

यीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्त्रारं, त्रि, (अस्त्रामस्थितिं राति । अस्त्रा + रा

+ ङ ।) अतलस्पर्शः । अगाधं । इति शब्द-

रत्नावली ॥

अस्त्रावरः, स्त्री, स्त्रावरेतरद्रव्यं । नङ्गमवस्तु । न स्त्रा-

वरं अस्त्रावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्त्रावरं, त्रि, (न स्त्रावरम् । नञ्समासः ।) स्त्रा-

वरेतरद्रव्यं । नङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्त्रि, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + णिङ् ।)

शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति

भाषा । तत्सङ्ख्यादि शरीरशब्दे द्रव्यं । तत्-

पर्यायः । कीकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४ । इत्य-
मरादयः । (अस्त्रिस्वरूपाद्युक्तं भाष्यप्रकाशे ।

"भेदो यत् स्त्राभिना पक्वं वायुना चातिशोभितं ।
तदस्त्रिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविग्रहे ॥

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूदृष्टाः ।
अस्त्रिसारैस्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां भ्रवं ॥

तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वक्षांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्त्रिणि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा" ॥

"भेदतोऽस्त्रि ततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः" ॥

इति सुश्रुतः ॥

त्रीणि सप्तधान्यस्त्रिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते ।
शल्यतन्त्रेषु त्रीण्येव शतानि । तेषां सर्विशमस्त्रि-

शतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं कोषि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरस्तु । योवां प्रवृद्धं चिब्रिष्टः । यव-

मरुतां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ।

एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्च-
दश । तल्लङ्घनसंश्रितानि दश । पाष्ठाङ्गमेकं ।
जङ्घायां द्वे । जानुयोके । एकमूराविति । जिह्वादेव-
मेकस्मिन् सख्योनि भवन्ति । एतेनेतर सखि-
वाङ्मयं व्याख्यातौ ॥ ओष्ठां पञ्च तेषां गुदभग-
नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे
षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । एष्टे त्रिं-
शत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । योवायां
नवकं । कण्ठनाथां चत्वारि । द्वे हृन्वोः । दन्ता-
दाचिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णश्लेष्मकैकं । षट् शिरसि । एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तद्वयथा ।

कपाल-रचक-तल्लङ्घन-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितम्बांसगण्डतालुश्लेष्मशिरसु कपालानि ।
दण्डनासु रचकानि । ब्राह्मकर्णयोवाचिकोवेषु
तल्लङ्घानि । पाष्ठापादपार्श्वेष्टोदगोरक्षु नल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥

“मांसान्धननिबन्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्धनान्नमं कृत्वा नष्टीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च सुश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ आंटी इति भाषा ।

अस्थिकुण्डं, स्त्री, (अस्थ्यां कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरक-
कुण्डविशेषः । यथा,—

“पितृणां यो विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिर्यक्स्थिकुण्डे खलोमाब्दं मत्तेऽश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अस्थिहृत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + हृ +
क्षिप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति जेमचन्द्रः ॥
(भेदसोऽस्थि । इति सुश्रुतः ।)

अस्थिजः, पुं, (अस्थो जायते इति । अस्थि + जन +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मज्जाशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ।)

अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दाढ्यां तुण्डं यस्य ।)
पक्षी । शब्दमाणा ॥ [इति जेमचन्द्रः ॥

अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुर्धस्य ।) शिवः ।
अस्थिपद्मरः, पुं, (अस्थि पद्मर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । करङ्गः २ कङ्कणं १ । इति
जेमचन्द्रः ॥

अस्थिमस्तः, पुं, स्त्री, (अस्थि मस्तयति । अस्थि +
मस्त + अच् ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । ह्राङ्गिना इति भाषा ।)

अस्थिभुक् [ज] पुं, स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि +
भुज् + क्षिप् ।) कुक्कुरः । इति जेमचन्द्रः ॥

अस्थिमाली, [न] पुं, (अस्थिमाला विद्यते यस्य
अस्थिमाला + इन् ।) शिवः । इति जेमचन्द्रः ।
“शूलहस्तोऽस्थिमाली” इति शिवशतके ।)

अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्प्रत्ययः ।) चञ्चल-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्गसकः २ । इत्यमरः ।
अनिश्चितः । इति खामी ।

“लुब्धः क्रूराऽवशोऽसत्त्वः प्रमादो भीरुरस्थिरः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरा मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे द्विप्रह-
योगफलं ॥

अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चले-
श्रव्ये । यथा । “अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं
रुहिलतनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
गण्डिफलं ॥

अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहे यस्य ।)
भट्टिनामकाश्विनसहचरः । इति जेमचन्द्रः ॥

अस्थिष्टकुला, स्त्री, (अस्थ्यां षट्कुला योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाङ्-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥

“काण्डं त्वग्विरहित मस्थिष्टकुलाया
माषाङ्गं द्विदलमकक्षुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु । ततस्तिलस्य तैले
संपक्वं षट्कमतीव वातहारि” ॥)

अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहारति योजयति ।
अस्थि + सं + हृ + अण् ।) रुद्धविशेषः । हाङ्च
हाङ्गोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाणा ॥ हस्तिगुह्यो ६ वनान्तिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहित-
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
यथा,—

“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिष्टकुला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥
उष्णः स्रः क्षमिप्रश्च दुर्नामप्रोऽतिरोगजित् ।
रुद्धः स्वादर्लघुर्घृण्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

काण्डं त्वग्विरहित मस्थिष्टकुलाया
माषाङ्गं द्विदलमकक्षुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु ततस्तिलस्य तैले
संपक्वं षट्कमतीव वातहारि” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“अस्थिभग्नस्थिसंहारो हितोवल्थोऽनिलापहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहारति या । अस्थि
+ सम् + हृ + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)

अस्थिसारः, पुं, (अस्थः सारः पाकपरिणामः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थिजोहससकः, पुं, (अस्थः जोहस्तस्य ससकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थैर्य, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
व्याप्यत्वे स्थैर्यं न स्थैर्यमस्थैर्यमिति नञ्-
समासेन निष्पन्नं । (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हृता यस्य न किं केन वा” । इति वैगयशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ।)

अस्थिधदाह, स्त्री, (अस्थिधं कठोरं दाह ।) देव-
काण्डं । देवदाहभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्थ्यं, त्रि, (न स्पष्टम् । नञ्प्रत्ययः ।) अव्यक्तं

अस्पष्टं । यथा । स्निहं । अस्पष्टं । इति मुग्ध-
नोदध्याकरणं ॥

अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्प्रत्ययः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—

“यद्योत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वायं सास्पृहा परिकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृहा रहितः । उदासीनः ।)

अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्प्रत्ययः ।) अस्पृष्टं ।
अव्यक्तं । स्निहवाक्यं । इति जेमचन्द्रः ॥

अस्पृष्टवाक्, [च] त्रि, (अस्पृष्टा वाक् यस्य ।) अस्पृष्ट-
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहणः २ । इत्यमरसिंहः ॥

अस्मद्, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुइ । वयं,
आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति-
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।
मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मङ्गं १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-
भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मासु
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठ्योरेकवचने मे । आसा-
द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकपाद-
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह
एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्यध्यातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥

अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्लो । इति रायमुकुटः ॥
उनान आखा इति भाषा ॥

अस्म, पुं, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ॥
अस्, स्त्री, (अस्म्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र् ।) रक्तं ।
असु । इत्यमरः ॥ (रक्तार्थे यथा,—

“पिपासादाहपिप्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥

“क्षीणेऽस्ते मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रक्षता ।
श्रेष्ठित्यश्च निगमां न्याहातादुन्मार्गगामिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “असखाविशो विसा” इति ।
‘असुद्धौ बलिगोऽप्यसं न प्रस्थान् खावयेत्पर” ।
इति वामतः ॥ “नेत्रजलार्थे यथा,—

“कुर्व्यात्साखं शिरार्द्धं तेनात्युदीक्षणाक्षमं” ।
इति वामतः ॥ * ॥ आलस्यनयने साखे, इति
चरकः ॥)

असकण्डः, पुं, (असं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥

असखदिरः, पुं, (असखः खदिरः ।) रक्तखदिर-
रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

असजं, स्त्री (असत् रक्षात् परिपाकेण जायते यत् ।
अस + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मांसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

अस्वपः, पुं, स्त्री, (अस्वं पिवतीति । अस् + पा + ड ।) राजसः । इत्यमरः ॥

(“द्विरागमं लघुभवे चरेऽक्षपे मृदुर्गम” ।

इति मुहूर्तचिन्तामणिः । जलौकाः ।)

अस्वपञ्चकः, पुं, (अस्वमिव रक्तं पञ्चं यस्य । संज्ञायां कन् ।) भिख्वाहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वपा, स्त्री, (अस्वं रक्तं पिवति या । अस् + पा + ड + टाप् ।) जलौकाः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्वफला, स्त्री, (अस्वमिव रक्तं फलं यस्याः ।) सस्त्री-
कीहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वमाहृका, स्त्री, (अस्वस्य रक्तस्य मातेव पोषिका ।
संज्ञायां कन् । एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा ।)

शरीररसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्वरोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजरक्तं बद्धि या ।
अस् + रध + शिन् + स्त्रियां ङोप् ।) लज्जालु-
लता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

अस्विन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्विन्दुरिव विन्दुः च्छदे
पत्रे यस्याः ।) लक्ष्मणा नाम कन्दः ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥

अस्वार्जकः, पुं, (अस्वानामर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
इति रत्नमाला ॥

अस्व, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अन् + श् ।) चक्षु-
र्ज्जलं । तत्पर्यायः । नेत्राम्बु २ गोदन् ३ कर्ण ४
अश्रु ५ । इत्यमरः ॥ वास्यं इ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लोचं ७ । इति जटाधरः ॥ (“श्रुत्वा
श्रुत्वास्तुधारां त्यजति” । इति कीचकवधः ।
“रागास्तु वेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम्” ।
इति वाभटः ॥)

अस्वच्छन्दः, त्रि, (न स्वच्छन्दः । नञ्समासः ।)
अधीनः । आयत्तः । इत्यमरः ॥

अस्वतन्त्रः, त्रि, (न स्वतन्त्रः । नञ्समासः ।) पर-
तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ॥

अस्वप्नः, पुं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः ॥ (निद्राया अभावार्थे यथा, —

“अस्वप्नः सन्तताहृक् च मञ्जास्थिकुपितेऽनिले” ॥

इति माधवकरः ॥

“मन्त्रस्योऽस्थिषु सौधिर्यमस्वप्नं सञ्जतां रज” ॥

इति वाभटः ॥)

अस्वरः, त्रि, (अप्रशस्तः स्वरः यस्य ।) मन्दस्वरयुक्तः ।
तत्पर्यायः । असौम्यस्वरः २ । इत्यमरः ॥

(“अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।

उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्” ॥

इति रामायणे ॥)

अस्वाध्यायः, पुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।
निराकृतिः २ । इत्यमरः ॥ अन्धध्यायः । अध्य-
यने निषिद्धदिनं । तद्वयथा । चन्द्रसूर्यग्रहण-
दिनानि । तानि तु । यस्तास्ते ३ दिनानि ।
अन्यत्र १ दिनं । सन्ध्यागर्जने १ दिनं । माघादि-
मासचतुष्टये गर्जनमात्रे तद्दिनं । निर्घातशब्दे
१ दिनं । भूकम्पे १ दिनं । उल्कापाते १ दिनं ।
महोत्सवापाते आकाशिकः । एकवेदसमापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं । आरख्यकनामकवेदभागसमाप-
नानन्तरं १ दिनं । पञ्चपर्वणि ५ दिनानि ।

चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । आषाढशुक्लप्रतिपत् १
दिनं । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । एताः प्रति-
पदो नित्याः । अन्याः काम्याः । वक्ष्यतां आका-

लिकः । विद्युत्समकालीनमेव शब्दे आकाशिकः ।
चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः । युगाद्याः ४

तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।
आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-

शुक्लपक्षद्वितीया १ दिनं । कार्तिकस्योभयपक्षीय-
द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया

२ दिने । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
दिने । उत्सवदिनानि अनेकानि । अक्षय्यद्वितीया

१ दिनं । इति स्मृतिः ॥

(“क्षयोऽष्टमी तन्निधनेऽष्टमी द्वे
क्षयोऽनेऽप्येवमर्हदिसन्ध्या ।

अकालविद्युत् स्तनयितुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रकृतिपथ्यघातु ॥

श्मशानयानाद्यतनाहवेव
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।

नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अस्वामिकं, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकर्तृकं । वेयो-

रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अय-
दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-

मिकायाश्च यमः ।

“अटयः पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्धानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याज्जनं हि तेषु परिग्रहः” ॥

पुण्या इति विशेषणात् अटयो नैमिषाद्याः
पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।

तोर्धानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि । वागागस्या-
द्यायतनानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि

तेष्विति । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अर्नाधिकारिणा
क्षतो विक्रयः ।) अस्वामिकर्तृकविक्रयः । यथा

सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते ।
तस्य च लक्ष्यं नारदेनोक्तं ।

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्क्षेत्रोऽस्वामिविक्रयः” ॥

इति तत्र किमित्याह ।

“स्वयं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रक्षोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” ॥

स्वं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
यदि पश्यति तदा लभेत मृक्योयात् । अस्वामि-

विक्रयस्य स्वतन्त्रतुल्यभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ता-
हितयोरुपलक्ष्यार्थं । अस्वामिज्ञातत्वेन तुल्य-

त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिश्च
विनिवर्त्तयेदिति । केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते

क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागमो-
पायहीनात् । रक्षति चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादिपि

अस्वा

हीनमूल्ये अस्वपतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
वेलायां हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ क्षतः तत्र
च केता तस्करो भवति । तस्करवत् दण्डभाक्
भवतीत्यर्थः । यद्योक्तं ।

“द्रव्यं मस्त्रामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रयात् ।
प्रकाशकयतः शुद्धिः केतुः स्तेयं रक्षःक्रयात्” इति ॥

स्वाम्यभियुक्तेन केना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरं ।

देशकालातिपत्तौ च मृह्योत्वा स्वयमर्पयेत्” ॥

नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं
ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः । आत्मविशुद्धय

राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गतः
कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-

र्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य
समर्पयेत् । तावत्वेवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-

चार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतु-
र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरक्त्यप्रसङ्गात् । अतो

ऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं
प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-

मासाद्य क्रोटहस्तस्यं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं
स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ

देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्वि-
क्षापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव

मृह्योत्वा तेषुः समर्पयेत् ॥ * ॥

ग्राहिते हर्त्तारि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामो द्रव्यं नष्टो दमः ।

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” ।
यद्यसौ मृह्योतः केता न मयेद मपहृतं अन्य-

सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य केतु
र्विक्रेतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसा-

वभियोज्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेता सह
नाष्टिकस्य विवादः । यथाह रुद्रहस्पतिः ।

“मूले समाहृते केता नाभियोज्यः कथञ्चन ।
मूलेन सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते” ॥ इति

तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी

विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं ।
द्रव्यमवाप्नोति चौरश्चापराधानुरूपं दण्डं केता

च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
तदा योजनसङ्ख्यायानयनाथ कालो देयः ।

“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
मूलानयनकालश्च देयः क्षत्राभ्यसङ्गयेति स्मरणात्

॥ * ॥ अथाविदितदेशतया मूलमाहर्त्तुं न
शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति ।

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति मनु-
वचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिः द्विष्टेन वा

क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स
एव दण्डभागभवतीति ।

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः” ॥

इति स्मरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं ॥ * ॥
तस्मिन्नापि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्व

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतो ऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन रिक्क्यक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तस्मै नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्त्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेता
और्ध्वपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥
तस्मात्तस्य प्रच्छादकं प्रत्याह ।
“हृतं प्रगृह्यं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेश्य नृपे दशयः स तु बसवतिं पश्यान्” ॥
हृतं प्रगृह्यं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नृपस्यानिवेश्ये दणादिना यो
यज्ञात्तसौ बहुतरान् नवतिपश्यान् दशमीयः ।
तस्मात्प्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरवाणीतं प्रत्याह ।
“शौचिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।
अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः” ॥
यदा तु मुक्ताधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्याणीतं तदा संव-
त्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।
ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरवा-
नीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेष्वुच्यते यावत् संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रगृह्यमस्मा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रभूयर्विस्थाप्य सम्बत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तर-
मुक्तं—
“प्रगृह्यस्वामिकं द्रव्यं राजा न्यदं निधाययेत् ।
अर्वाक् न्यदत्तं हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” ॥
इति । तच्छतशतसम्पन्नान्नाष्टिकविषयं । रक्षणी-
मित्तं बहुभागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ।
“आददीताथ बहुभागं प्रगृह्याधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्मेननुस्मरन्” ॥ इति ।
हृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चेन्नत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनूक्तबहुभागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-
माह ।
“पशानेकशफे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोद्भवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥
एकशफे अश्वदौ प्रगृह्याधिगते तत्त्वामी राज्ञे
रक्षणीमित्तं चतुरः पश्यान् दद्यात् । मानुषे
मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पश्यान् । महिषोद्भवां
रक्षणीमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पशौ । अजाविके
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वजानुष-
व्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीष्ठावजात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां
अवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] त्रि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । वृहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यदुक्तं गृह्यतेत्राप्यादिकं ।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्वं ॥
अस्वान्यं, स्त्री, (न स्वान्म् । नञ्समासः । स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवलः ।
“अस्वान्यं हि भवेदेवां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्वं ॥
अस्वास्थ्यं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यय्योभावसमास-
निष्पन्नं । (यथा शिशुपालवधे ।
“विगृह्य चक्रे नमुषिदिषा बली
य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिनः” ॥
भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति यद्विहीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण संगृहीतञ्च । अत्र हि अभुक्तेऽस्वास्थ-
मिति तात्पर्यं ॥
अह इ क भाषे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अह-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
अह इ ख गतौ । (आर्दि-आत्म-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अह्यते । ड अहते । इति
दुर्गादासः ॥
अह, अ, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः ।
इति मेदिनी ॥
अहं, त्रि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वं,—
“अहं देवो न चान्योऽस्मि अश्विवास्मि न प्रोक्तभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं निखमुक्तस्वभाववान्” ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।
“सोहमिष्या विमुञ्जात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
अहंयुः, त्रि, (अहंमस्यान्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्थेयुस्” इति युस् ।) अहङ्गारयुक्तः ।
गर्वाङ्गितः । तत्पर्यायः । अहङ्गारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।
इति भट्टिः ।)
अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥
अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्गारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं
+ क्त + घञ् ।) अहङ्गृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-
विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्गारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च
जातं । राजसाहङ्गारात् दशेन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्गारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-
न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-
ज्ञानमुच्यते । इति गौतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यर्थं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति
वा अहङ्गारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्ते” । इत्यमरटीकायां भरतः । मरः ४
कयः ५ अपलोपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्गृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।
“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्गारस्त्वहङ्गृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुन्नतिः ॥
अहङ्गारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्गारस्याश्व आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“अहङ्गारस्याश्वोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः” ।
अहङ्गारतत्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।
“मनसश्चाप्यहङ्गारमभिमतारमीश्वरम्” ।
गर्वोऽन्यत्वं । यदुक्तं ।
“अहङ्गारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुन्नतिः” ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमान-
मानो विशेषरूपो व्यङ्ग्यहङ्गारः । अस्मीत्येता-
वन्मात्रमभिमान्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्य-
हङ्गारः । स च हिङ्गयगर्भो महान् आत्मेति च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्गारः स सर्वसाधारणः । आरोपितगुणै-
रात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुरभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो
नास्ति द्वितीयो मत्तम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वानुस्यू-
इति गर्वः ।)
अहङ्गारवान्, त्रि, (अहङ्गारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्गार + मत्तुप् । मस्य वः ।) गर्वाङ्गितः । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥
अहङ्गाराङ्गितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वाङ्गितः
४ । इति जटाधरः ॥
अहङ्गारी, [न] त्रि, गर्वयुक्तः । अहङ्गारो विद्यते-
यस्येति अस्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-
मानी । गर्वाङ्गितः । (दशदशरूपके ॥
“धीरोद्धतस्त्वहङ्गारी चलच्छङ्को विकल्पनः”) ।
अहङ्गृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्गारः ।
गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥
“युध्यतेऽहङ्गृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)
अहतं, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
नवान्वरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-
वली ॥ (अहतलक्षणां यथा महाभारते,—
“ईषज्जौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु” ॥
“अहतेऽश्वे वासोभिर्मोक्षैश्चावचैरपि” । इति ॥
“अहतानि च वासांसि रघुश्च शुभलक्षणम्” ।
इति रामायणे । अनाहते, त्रि, ॥
अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र, धीश्यायां
दित्वम् । ब्रीह्यादित्वात् ठन् । ततश्चाप् ।) पर-
स्परहङ्गारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्षा-
परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्गारोऽहमेव
श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः
आमि वङ् आमि वङ् वलिशा परस्पर अहङ्गार
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“इत्यहमहमहमिकया तथोर्विदतोः”।)

अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथनं यत्र । अहम्पूर्वं + ठन् + आर्थे कन् + ततश्चाप् ।) अहम्पूर्वं अये भवामि अहं पूर्वं अये भवामि इत्यन्योऽयं योधानो धावनक्रिया । इत्यमरः । आमि अये याव वजिया योजा दिगेर परस्पर आगे धावोया इति भाषा । (यथा किराते,—

“सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमे-

जवाहमपूर्विकया यियासुभिः”।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।

अहर्गणः, पुं, (अहर्गणः गणः) मासः इति हारावली । ग्रहाणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-
दृष्ट्यावधिब्रह्मसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पाद्यव्या-
वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
तत्पर्यायः । द्युदन्दः २ । दिनौषः ३ । द्युगणः ४ ।
दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ।

अहर्जर्गः, पुं, (अहोभिलोकान् जरयति । अहन् + ज + ञिच् + अच् । यदा अहानि जीर्ण्यन्-
न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + ज + अच् ।) संवत्सरः ।
यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
र्जर्गः” । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः
स्नात्वा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि श्रुत्वावच्छेदो ।
यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्जर्गं
संवत्सरोऽहर्जर्गोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्ण्यन्ति अन्त-
र्भवन्ति इत्यहर्जर्गः । तच्च यथा मासा यन्ति
एवं मां ब्रह्मचारिणः जे धातः सर्वस्य विधातः
मामाधन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
चार्यकृतभाष्यम् ।

अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पत्ते अहःपतिः ।) सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।

“द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम्”।)

अहर्वाग्वः, पुं, (अहो वाग्वः । अहो मणिरिव अहर्मेणिः ।) सूर्यः । इति जेमचन्द्रः । अर्क-
रुद्रः ।

अहर्मुखं, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रत्युषः । इत्यमरः ।
अहर्ल्यः, त्रि, (हृत्वेन कृत्यं । ततो नञ्समासः ।)

हलानाकृष्टलोचरः । अकृष्टभूमिः ।

अहल्या, स्त्री, अक्षरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
“दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यश्चक्षिणी ।

शरद्धतश्च दायदमहल्या समसूयत” ।

गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी । सा च महा-
साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-
नाशो भवति । यथा पुराणं,—

“अहल्या शैपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” ।

सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
सतीत्यं नाशितवान् । ततो गौतमस्यापेन सा
पापाद्य देहा बभूव । ततस्तेत्यायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
पादस्पर्शात् शपात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

मानवी भूता । इति रामायणम् ।

अहस्कारः, पुं, (अहः करोति । अहन् + क् + ट ।
कक्षादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति जेमचन्द्रः ।
अर्करुद्रः ।

अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
अर्करुद्रः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
दर्शनात् ।

अहह, अ, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
एषोदरादित्वात्लोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
क्षेपः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ।
(आश्चर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।

“अहह ! महापद्मे पतितोऽसि” ।

“अहह ! तात ! पणस्तव दास्य” ।

इति महानाटके ॥)

अहहा, अ, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
क्षिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदं ।
इत्यमरः टीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ।

अहार्यः, पुं, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।)
पर्यन्तः । इत्यमरमेदिनौ ।

अहार्यं, त्रि, (न हार्यं । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
अहर्तव्यं । अहर्गण्यं । इति मेदिनी ।

(“अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः”
“तत्रात्मभूतैः कालक्षैरहार्यैः परिचारकैः” ।

इति च मनुः ८ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (आहन्तीति । आ + हन् + इण् । हन्
हिंसागत्योः । आहि अहिभ्यां ऋस्त्वन्ति इण् ।
स च डित् । हित्वात् टिलोपः । आडो ऋस्त्व ।)
हन्नासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
राजः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (मीसकं ।
राजः । वपः । अश्वेषानक्षत्रं । खलः । “विष-
धगतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति
विदांसः । यदहिनकुलदेवो खकुलदेवो पुनः
पिप्पुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ॥)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिका-
रुद्रः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
विषरोगशोधनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
(कोकिलाक्षप्रदेऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
रहिते, त्रि ॥)

अहिका, स्त्री, (न + हा + डिक् + टाप् ।) शाल्म-
लीरुद्रः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-
त्वात् ।) वायुः । इति जेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः फणा इव क्रादकः ।)
देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्यग्रथः २ । मेघ-
प्रदङ्गीरुद्रः । इति जेमचन्द्रः ।

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
चिनि इति भाषा । पुरोविशेषः । इति ज्योतिष-
तत्वं ॥ तथा रुद्रगर्ग्यः । “केशवमानत्तपुरं
पाटलीपुत्रं पुरीमहिच्छत्रां । दितिमदितिश्च
स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” । इति
ज्योतिषतत्वं ॥

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं हन्नासुरं वा जितवान्
अहि + जि + क्षिप् ।) विष्णुः । काकीयनाग-
दमनात् ॥ इन्द्रः । हन्नासुरनाशात् ॥

अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ॥

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिजोद्धतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” ।)

अपथं इति शब्दचन्द्रिका ॥

(“एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रह-
तान्यभिचारविषादीनि” । इति सुश्रुते ।

प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैराग्यशतकं ।

“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चिन्म” । ३५ ॥

“परोऽपि हितवान् शत्रुर्बन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्” । इति
हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-
णतो न सद्यो दोषवान् भवत्वपचारा, नहि

सर्वार्थपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
क्तस्त्यक्ताः । नच सर्वार्थां शरीराणि व्याधि-
क्षमत्वे समर्थाणि । तदेव ह्यपथं देशकालसंयोग-
वीर्यप्रमाणातिथोगात् भूयस्तरमपथं सम्पद्यते ॥

स एव दोषः संसृष्टयोर्निर्विषडोषकमो गम्भी-
रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मेपघाती वा

भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते
इति चरकः ।

“इह खलु यस्माद्व्याधिः स्वभावतः संयोगत-
त्वेकान्तहितान्येकान्ताहितानि हितहितानि

भवन्ति” । “एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा
दिषु प्रहतान्यभिचारविषादीनि” ।

“दुग्धस्यैकान्तहिततां विषस्यैकान्ततोऽहिं तं
एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सर्वाण्यदिषु ॥

एकान्तहिततां विद्धि वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा” ॥

“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विज्ञाहितम्” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अहितुण्डिकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीव्यति
यः सः । अहितुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्

रुद्रभावः ।) भिक्षार्थं सर्पखिलकः । तत्पर्यायः ।
व्यालघ्राही २ । इत्यमरः । सापुङ्गे इति भाषा ॥

अहिदिट्, [बु] पुं, (अहिं हन्नासुरं सर्पं वा हेष्टि
यः । अहि + हिप् + क्षिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।

मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥
(“अहिर्बिषस्तदुभवता निश्चयता” । इति माघे ।

“शंकाहिरक्षार्थमहिर्बिषेऽय
दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।

इति नागानन्दे ॥

अहिनकुलता स्त्री, अहिनकुलशेर्वरं । निख-
अहिनकुलिका विरोधितेति यावत् । अहिश्च

नकुलश्च अहिनकुलौ तथोर्भाव इति भावार्थे
त-ष्ठाकप्रत्यययोः स्त्रियामाया निष्पन्ना ॥

अहिपुलकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुलक इव । सर्पा-
कारत्वात् ।) गौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २

तरालुः ३ । इति हारावली ॥

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“शूलम्बुजसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्निग्धे वा स्वाप्यमानस्य कण्ठरक्तकफोद्भवा ॥

कण्ठयन्नासतः क्षिप्रं स्फोटः स्वावक्ष्य जायते ।

यस्मीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्” ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—

“तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीक्षयं विप्रोधयेत् ।

त्रिफलाखदिरकायैर्ज्वरानां क्षान्तिं हितम् ॥

शूलसौवीरयक्षाक्षैर्नैः कार्योऽहिपूतने” । इति

(रग्विनिश्चयटीकाक्षता विनयेन व्याख्याप्रसङ्गतो

भोजनवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।

“दुष्टक्षयस्य पानेन मज्जसाक्षाननेन च ।

कण्ठदुःखवशावह्निः पिक्वकैश्च समाचितः ॥

अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाबकाः” ॥

इति स्निग्दानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाम-

टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—

“मनोपलेपात् खेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्बोत्रयोऽन्तःकण्ठमान् जायते भूर्धुपद्वयः ॥

केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्तेऽहिपूतनम् ।

प्रकारगुदकुन्दश्च केचित् तमनामिकम्” ॥ * ॥

चिकित्सा ।

“तत्र धात्र्याः पयःशोथं पिप्पलेष्टाहरीषधैः । १

भूतश्रीतश्च श्रीताम्बु-युक्तमन्तरमानकम् ॥ २

सक्तौव्रताक्षैर्शौलेन व्रणं तेन च लेपयेत् । ३

त्रिफलावदरीक्षत्तत्त्वक्-क्षाया-परिमेचितम् ॥ ४

कासीश-शोचना- तुल्य-मनोऽक्षालरसाङ्गनैः । ५

लेपयेदक्षपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ६

सुसङ्गीरथवा यष्टीशूलसौवीरकाङ्गनैः । ७

सारिवाशङ्कनाभिभ्यामशमस्य त्वचोऽथवा” ॥ * ॥

चक्रपाणिसंयुक्ते तु ॥

“पटोक्षपञ्चत्रिफलारसाङ्गनविपाचितं ।

पीतं हृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्” ॥

पटोक्षाद्यष्टम् ॥ * ॥)

अहिफेनं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।

अत्युत्पन्नात्) अहिफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपां

इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-

कारः ।

“उक्तं खनफलाक्षीरमापूकमहिफेनकम्” ।

अस्य कार्योद्वाह शार्ङ्गधरः ।

“पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकश्च गच्छति ।

यथायि तद्यथा भक्ता फेनश्चाहिसमुद्भवम्” ॥

अपरश्चाफेनशब्दे आपूकशब्दे च ज्ञातव्यम्)

अहिब्रह्म, पुं, (अहिः ब्रह्मे यस्य) शिवः ।

(“अनेकपादहिब्रह्मः पिनाकी आपराजितः” ।

इति हरिवंशे) । रत्नविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥

(यथा हरिवंशे ।

“सुरभी कस्यपादद्रुमैकादश विनिर्ममे ।

महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥

अनेकपादहिब्रह्मलला रत्नाश्च भारतम्” । इति)

अहिब्रह्मदेवता, स्त्री, (अहिब्रह्मो वक्रोऽधिष्ठात्री

देवता यस्याः) । उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम् । इति ज्यो-

तिःशार्ङ्गम् ॥

अज्ञा

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य सपक्षात् सर्पादा

भयम्) । राज्ञां सपक्षोद्भवभयम् । इत्यमरः ॥ सर्प-

भयम् ॥

अहिभयदा, स्त्री, (अहेर्भयं दत्ति खण्डयत्येति । अहि-

भय + दा + क) भूय्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(भूय्यामलकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)

अहिमुक्, [ज] पुं, (अहिं भुङ्क्ते । अहि + भुञ् +

क्विप् ।) गवङ् । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।

गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमर्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-

नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +

मृ + शिच् + क्त्वा ।) अरिमेदकवृद्धः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गन्ध-

यति यः सः ।) अरिमेदकवृद्धः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अरिमेदकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः)

अहिजता, स्त्री, (अहिरिव जता । दीर्घाकारत्वात्)

गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति इरीकरोति ।

अहि + ईर + णि) दिमुखसर्पः । इति चि-

कायशेषः ॥

अहे, य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाला ॥

अहेरः, स्त्री, (न हिनेति । हि गतिं नाञ्जलकादुः ।

ततो नञ्समासः) । शतमूली । इत्यमरः ॥

अहो, य, (न + हा + डो) । धिगर्धः । श्लोकः ।

कण्ठार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।

विस्मयः । पदपूरणम् । असुया । वितर्कः । इति

मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥

“अहो धिगर्ति सामर्थ्यो वाचमुक्ता नराधिपः” ।

“अहो मधुरमासां दर्शनम्” । इति प्राकुन्तले

प्रथमाह्ने)

अहोगात्रः, पुं, (अहश्च गात्रश्च द्वयोः समाहारः ।

रात्राक्षाहा एतौ । अहः सव्यैकदेशे टच् इति

टच्) । दिवानिशम् । स तु सूर्यादयश्चपरिच्छिन्न-

जिह्वामुहूर्त्तात्मककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां

मासेन पञ्चोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-

वर्षं देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगणित-

मानुष्यचतुर्युगमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।

तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥

अहोवत, य (अहो च वत च) । अनुकम्पा । खेदः ।

सम्बोधनम् । इति विश्वमेदिनी ॥

(“अहोवतासिस्पृहनीयवीर्यः” । इति कुमारे ।

“अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽसि” ।

इति प्राकुन्तले । [इति गीता ॥

“अहोवत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।

अज्ञाय, य, (ऊ उ अपनयने । वाङ्मलाङ्गावे घञ् ।

बद्धिः । एषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-

समासः) । भटिति । द्रुतम् । इत्यमरः ॥

(अज्ञाय सा नियमजं क्षममुत्सर्जम्” । इति कुमारे ।

“अज्ञाय तावदस्योन तमो निरक्तम्” । इति रघौ ।

“संज्ञोक्तकलदक्षककुहुरातेतराम्बुच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोक्षमहर्षिर्हर्षविहितखानाजिकाऽज्ञा-

यवः” । इति काव्यप्रकाशे)

अङ्गोकः, पुं, (नास्ति ङ्गोऽङ्गा यस्य) । वौद्धः । क्षप-

णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गला, स्त्री, (न + ङे + ङल्) । भङ्गातकवृद्धः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेला इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं

कण्ठः । स च दीर्घः स्तुतश्च भवति ।

“आकारं परमाख्यं ब्रह्मण्योतिर्मेयं प्रिये ।

ब्रह्मविष्णुमयं वयं तथा रद्रमयं प्रिये ।

पञ्चप्राणमयं वयं स्वयं परमकुण्डली” ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—

“अकाररूपमासद्य दक्षक्रोडायता त्वधः ।

ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तासु त्रिस्तुतिं नित्यशः” ॥

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् । तस्य नामानि यथा—

“आकारो विजयानन्तो दीर्घश्चायो विनायकः ।

क्षीरोदधिः पयोदश्च पाणो दीर्घाश्चक्षकौ ॥

प्रचण्ड एकजो रजो नारायण इमेधरः ।

प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥

पितामहो द्विदान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।

द्वितीया मानदा काशी विष्णुराजः कुजो वियत् ॥

स्वरान्तकश्च हृदयमकुण्डो भगमालिनी” ॥

इति वर्णाभिधानम् ॥

आ, य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञातं सजटायुनेवः” ।

वाक्यं । यथा । “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥

(पूर्वं मैवं मंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः)

अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दर्दिनः इति)

समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-

भ्यश्च आ) । क्वचित् निषिद्धसन्निवर्णः । आशब्दे

योऽच्चा न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥

(“आ एवं तत्त्वमर्थोदा आ एवं तत्कृतं मया” ।

इति मुग्धबोधम्)

आं, य, एवं । स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥

आः, पुं, महेश्वरः । इति पुराणोक्तम् ॥ पितामहः ।

वाक्यं । यथा अभिपुराणे एकाक्षराभिधानम् ॥

“अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।

सीमायामथायं आ भवेत् संज्ञोद्यपीदृयोः” ॥

आः, [स] य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुखः ।

(“आः किमेतदिति कोधादाभाय महिमासुरः” ।

इति मार्कण्डेयपुराणम् ।

“आः पापे दुर्विनेते महाश्वेते” । इति काद-

म्बरी ॥ पीडा । यथा आः प्रीतिः । इत्यमरभरतौ ।

स्मृतिः । साङ्गं । तर्जितम् । इति शब्दरत्नावली ॥

आकम्पितं, चि, (आकम्प्यते कम्प । आह + कम्पि +

क्त ।) कम्पविशृङ्खलं । तत्पर्यायः । वेक्षितं र

प्रेक्षितं ३ आधृतं ४ आधृतं ५ चणितं ६ इत्यमरः ॥

कम्पितं ७ धृतं ८ आधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११

प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अनोकङ्गाकम्पितपुष्पगन्धी” । इति रघौ ।

आका

“आकाशितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातेः प्रपुलकसङ्कारकताधिवातेः” ।

इति श्रीतुलसीदायः ।)

आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽन । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संदीभ्य ऊर्वाणि व्यव-
हारमनेति वा । -आ + कृ + च ।) धातुरन्नादे-
वत्यप्तिष्ठानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ।
“आकरि पद्मरागाणां जन्म काचमयोः कुतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“ह्येतेनो हिमवान् गोम धातुनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।

“शब्दाकारकस्याममर्षमखलमखलम्” ।

इति कविकल्पमुक्तम् ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ।

आकर्षणं, स्त्री, (आ + कर्ष + ल्युट् ।) अवलोकनं ।

“सुदा तदाकर्मणस्तत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।)

आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)

पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षकीका ।

पाशा खेला इति भाषा । कारिफलकः । इत्यमरः ।

कृक इति भाषा । (यथा महाभारते ।

“आकर्षस्ते वाक्पलः सुप्रवीतो

हृदि प्रोक्तो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रियं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी । आकृष्यते अनेन । आकुर्वी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षयः” । इति

मुग्धबोधव्याकरणं । आकर्षतुल्य इति आपणार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः । (अयस्कान्तः ।

निकमोपलः ।)

आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।

वलादानयनं । टाप् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुभनिशुभयोः ।

केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि” ।

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्मोक्तकर्मविशेषद्वारा योवाद्यानयनं । यथा ।

अथाकर्षणं ।

“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।

यद्वृत्तं जैपुरे तन्मे यद्वृत्तं भूतडामरे ।

ओवीजं मान्मर्थं वीजं जप्तावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रथमं दत्त्वा जिपुरादेविषयं ततः ॥

अमुकीति यं दत्त्वा आकर्षयं विधा यदं ।

साहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दससहस्रकं ॥

षट्कोजचक्रमाजिह्व रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।

बद्धं कारयेन्मन्त्री जप्तावीजसमन्वितं ॥

बद्धदीर्घभाक्खरेणैव बाहुविन्दुविभूषितं ॥

रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं जिनेकां चन्द्रशेखरां ।

बाणार्ककिरणप्रस्थां सिन्दुरावगविग्रहां ॥

पद्मं दक्षिणे पादौ जपमाणां वामके ।

मन्त्रस्यान्त्र प्रभावेण रम्भामपि तथोर्ध्वशीं ॥

आकर्षयेत् सन्देशः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जयने समानिह्य कुङ्कुमालङ्कारिका ॥

काष्ठीरागुवकसूरीरोषणामितेन च ।

अनामारक्तमिन्धेय कमलाक्षीमनुं विधेत् ॥

आका

ॐ श्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षय ॐ षट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सङ्क्षेपं ततः पुनः ।

तद्भूर्जयनमादाय गुणिकां कारयेत् सुधीः ॥

तेनैवं साध्यपादोऽप्यन्तिकापञ्चवेष्टिता ।

शोबितां तेजसा भागोर्वैष्टयेत् त्रिकटुजैः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिर्मां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।

गुणिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥

तादृशाभिमुखो भूत्वा निजैर्न निशि साधकः ।

तत्कृतवृत्तित्तत् तावत् कालं जपेन्मनुं ।

धावदायाति सन्मत्ता मदनालसविग्रहा ॥*

अथान्यत् कथयाम्यत्र न्यायार्थं चचेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजायतः ॥

अथ मन्त्रं महेन्द्रायास्तारमादौ तत्तत्तत्तत् ।

पञ्चशायकीवज्रं दत्त्वाद्य सुवनेन्दरीं ॥

मोहिनीति च नामान् षट्कारं पुनरालिखेत् ।

साहान्तमन्त्रमुद्धृत्य मन्त्रजैर्न कारयेत् ॥

बद्धङ्गान् दीर्घयज्ञाद्यैश्च षट्दशके यजेत् ।

प्रथमं साध्यमानानि लेख्यानि च कजोदरे ॥

महार्जनरत्नेन पूर्वमन्त्रपदं युतं ।

मोहिनीं पद्मकिङ्कणैश्च षट्मिनीं सन्मिनीं तथा ॥

वशङ्करीं कुलोष्टोच्च ततो वै विन्धवातिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्रामर्षयेदष्टपञ्चके ॥

गन्धपुष्पादिधूपार्घ्यैर्मन्त्रियुक्तेन चेतसा ।

लज्जन्तेन सर्वेषां श्रीप्रसमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

श्रीं कालिकायै धीमहि

तन्नः कालि प्रचोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वन्द्यधारिणी

ॐ षट् साहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रथमं पूर्वमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परं ।

नितम्बिनी वज्रिजाया विद्या परमदुर्जमा ॥

सिन्दूरपुत्तर्णि कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पञ्चमुख्येन ताम्बूलं समानीय ध्यामश्चरावहये

नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुस्तक्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

कृतवट्कर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षिणी, स्त्री, (आकृष्यते अनेन । आ + कृष +

ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-

काविशेषः । आकुर्वी इति भाषा ॥

आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । वन्धनं । इति मेदिनी ॥ (“वेद्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्ता” । इति भाषाः ।)

आकल्पः, पुं, (आ + कल् + घञ् ।) वेष्टः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मङ्गलं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टार्थे यथा रघौ,—

“अक्षतकविधिसर्व्वीक्रीनमाकल्पजातं

विशतितमदमाद्यं दौवर्णं सा प्रपेदे” ।

“कोकाप्याकल्पं रचना विष्कृतिः कान्तिपोष-

कृत्” । इति साहित्यदर्पणे हतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्याये वा, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति स्मृतिः ।)

आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

यस्मिन् । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकाशः, पुं, (आकृष्यते यच्च, आ + कृष + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कठिपातर-

इति भाषा ।

आकाशिकं, चि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ (“आकाशिक-

प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुकृभेण हृन्ता परि-

यतामभ्युदयरत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषा । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

श्रूयते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलभीमतोऽर्थान्तरेषु” ।)

न्यायमते । यत्पदमृते यत्पदाम्बयबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिकाः ।

आकायः, पुं, (आप् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्कितं । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविष्कारणं । संकेत ठार इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

“तस्य संकृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्कितैर्गत्वा चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे सङ्क्षेपः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्ना-

दिखचक्रो मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैद्यतमिति वोपानितः । गुप्तिर्गोपनं । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भगवतः ॥ तत्पर्यायः । अर्वाक्षत्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाद्यादेराङ्गादनात्

अवहिःस्थितिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्नादिखचक्रमुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आकलनं । इत्यमरः ॥ आकल इति भाषा ।

“तैश्च मणिमन्त्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, चि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समानकालस्या-

कालादेशः । इकाट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धमिति ।

इति धरणिः ॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली ।

इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-

कालात् तत्सजातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-

मारभ्य परिधुर्धनकालः स एव कालस्तावदकाल-

आका

काच भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ (यथा मनो ४।१०५
“एतानाकाशिकान् विद्यादध्यायान्तावपि” ।

“तपस्विनाः श्यामुवगौकसस्ता-

माकाशिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसम्भवे ३। ३३ ॥)

आकाशिकप्रलयः, पुं, (आकाशिकः प्रलयः ।) प्रलय-
विशेषः। स्थाय्यभूतमन्वन्तरे कपिकप्रयागेन आकाशे
जगदुद्धारणं । तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आकाशिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
तत् प्रवृत्तन्तु महाभागा वाराहं लोकसंक्षयं ॥
यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं” ॥

श्रीकपिल उवाच ।

“स्थाय्यभूत मनुष्येण ब्रह्मरूप महामते ।
ममेकमीप्सितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
जगत् सर्वं तवैवेदं त्वया च परिपालितं ।
त्वया सर्वं जगत् कृतं त्वमेव जगतां पतिः ॥
तन्मे देहि रहस्यज्ञानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत् ।
ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्सर्वम्” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“यदि त्वयाखिलजगद्वितार्थं ज्ञानदीपिकां ।
त्रिकीर्तुया तपः कार्यं किं श्यानार्थनया तव ॥
देवागाराणि तीर्थानि स्तोत्राणि सरितस्तथा ।
भङ्गनि पुण्यभाद्रात्र तिलानि कपिल ! क्षितौ ॥
तेषामेकतमं त्वच्छेदासाद्य कुरुष्वे तपः ।
ज्ञानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच ।

“त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
ज्ञानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि जेतुभिः ॥
अज्ञानान्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्पनं ।
सत्त्वं वर्दसि तस्मात्त्वं प्रकमेतदवाप्नुहि ॥
इदं त्रिभुवनं सर्वं सदैवासुरमानुषं ।
हतप्रवृत्तविध्वंसमचिरेण भविष्यति ॥
न चिरात् ब्रह्मसि मनो ! जलपूर्णं जगत्त्रयं ।
हतप्रवृत्तविध्वंसं तव गर्भविश्रातनं ॥
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।
अन्तरिक्षे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विश्वसुवदनो मनुः ।
भावीति प्रतिपद्यान् मनुर्गोवाच किञ्चन ॥
विश्राणां वदतीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः ।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः ।
आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानसभाविने ।
इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्थाय्यभूवत्सु ॥
प्रसन्नाद् जगद्वाचः केशवो न चिरादथ ।
ततः क्षुद्रभक्तो भूत्वा दुर्ब्बलसमप्रभः ॥
कर्परेकलिकादुग्धतुल्यनेत्रयुगोष्णकः ।

आका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्थाय्यभूवं मुनिं ॥
आससाद् तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
उवाच च महात्मानं मनुं स्थाय्यभूवं तदा ॥
तपोनिधे महाभाग भीतं मां जातुमर्हसि ।
नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्मक्षितुं प्रति ॥
अथ प्रभूतैर्विपुलैर्भावितः पृथुरोमभिः ।
प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
प्राप्तोऽहं यद्यनुकोशो मयि मां परिपालय ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्थाय्यभूवस्ततः ॥
अजिह्वरे तोयपूर्णं गन्धादिपुलभोगिनि ।
स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्ज्यमावो दिने दिने ॥
सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभूच्चिरादथ ।
दशघटजलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
मलिकमसति कुर्वन् वर्ज्ययामास मत्स्यं ।
स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
मलिकसज्जिममध्ये शोमप्रः पीनदेहः” ॥
इति कालिकापुराणे ३९ अध्यायः ॥ ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तथा पीनतनुं वृद्धा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
मृहीत्वा पाणिना फल्लननिर्गो सरसौ ययौ ॥
तत्सरस्तत्र विपुलं पुण्यं नारायणाश्रमे ।
एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
नानामोमगणोपेतं श्रीताम्रजलोत्करं ।
तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
पालयामास सुततः क्षपया परया युतः ।
सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
न समस्तत्र सरसि बृहत्काये द्विजोत्तमाः ।
स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटद्वये ॥
शिरःपुच्छे निधायान्मु तुङ्गदेहः समुष्कितः ।
स्थाय्यभूवं महात्मानं सुकोश आहि मामिति ॥
तं तथा स मनुर्हत्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं ।
आससाद् तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमागममूतं ।
इति संक्षिप्तधर्मेण प्रोद्धार करेण तं ॥
भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
स्थाय्यभूवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्वाम्ने हत्वाऽहं मनुः ।
निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
यथेष्टमत्र वर्ज्यं न कोऽपि त्वां हर्षयति ।
अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः ।
जघुत्वं चिन्तयन्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
तं पूर्णकायमानोक्य व्यतीत्याम्भः समुष्कितं ।
शक्तैः शिराभीरचितं मानसाचक्षुषिभिः ॥
रन्ध्रं सागरं सर्वं देहाभोगाचक्षीकृतं ।
स्थाय्यभूवो मनुर्भीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
ततः पद्मच्छं तं साक्षा मत्स्यं स्थाय्यभूवो मनुः ।
विचिन्त्य लघिमानश्च पद्मभूर्त्तिं तदाहूता” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कस्त्वं मे वद सत्तम ! ।

आका

महत्त्वं लघिमानान्ते चिन्तयन् समहत्तम ॥
त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्वा मीनरूपपटक् ।
न चेद्ब्रह्मं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

“आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः ।
तवेष्टकामसिद्धयर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः श्रान्तेन मूर्तिना ।
‘तत्परिच्येऽद्य तां मूर्तिमिमां विद्धि मनो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरभिततेजसः ।
आत्मा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशव” ॥

श्रीमनुस्वाच ।

“नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे ।
पावकादित्यश्रीतांशुनेत्रचक्षुराश्रय ॥
जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्गम हरे पर ।
सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“स्थाय्यभूवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपपटक् ।
वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुञ्जः ॥
सपर्यया तथा नेन वरं वरय सुव्रत ।
इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारणा ॥
वरयाभीप्सितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्”
मनुस्वाच ।

“यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत् ।
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि ब्रह्मव मे ॥
शश्राप कपिलः पूर्वं मदर्थे सुवनत्रयं ।
हतप्रवृत्तविध्वंसं सकलं ते भविष्यति ॥
येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता ।
संहरिष्यति यस्त्वेनां तेऽधुना ज्ञावयन्निभाम् ॥
ततोऽहं दीनहृदयस्वामेव शरणं गतः ।
न यथेदं त्रिभुवनं जलजुतं भविष्यति ॥
हतप्रवृत्तविध्वंसं तथा त्वं देहि मे वरं” ।

श्रीभगवानुवाच ।

“न मत्तः कपिको भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्यं नान्यथा भवेत् ।
करिष्ये तत्र साहाय्यं स्थाय्यभूव निबोध तत् ॥
हतप्रवृत्तविध्वंसे तोयमग्रे जगत्त्रये ।
न चिरादेव तत्तोयं शोभयिष्यामि वै मनो ॥
यावज्जगत्प्रवृत्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
तन्मे निगदितं तथ्यं ब्रह्मव्यावहितोऽधुना ॥
सर्वयक्षियकाष्ठौघैरेका गौका विधीयतां ।
तामहं ब्रह्मयिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायतां ।
धारिणीं सर्वबीजानां सुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
सर्वयाज्ञिककृत्वाणां भूरिबलकलतनुभिः ।
नवयोजनदीर्घान्तु व्यामत्रयसुविकृतां ॥
कुरु स्वयं मनो तूयं बृहतीभीरिकां वटौ ।
जगद्वाची जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ॥

आका

द्रष्टव्यमिति तां रज्जुं न ज्ञायति यथा तथा ।
सर्वानि वीजान्यादाय सर्वान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निरुद्धत्वं वर्तमाने जलज्ञे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूयमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ इदं त्वं मां ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रवृत्तविधत्तं जलं स्याद्भवनजयं ।
तावत् पृष्ठेन तां नावं वोढाहं नात्र संशयः ॥
जलज्ञे तु संपूर्णे इदं मम च तां हरिं ।
तं तथा वटिकाया तुल्यं सदा नेष्यसि वै दृढं ॥
बद्धायां नावि मे इदं देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्कोऽसौ तोयेषु प्रोन्मसे शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता निजं तावत् शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
इदं श्यामलेनैव त्वं मां ज्ञास्यसि पुष्करे ।
पुनः क्वचित् ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभाम्भद्रिमवाप्स्यसि सनातनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रसादेन नमस्कृतः ।
अन्तर्द्वे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि मगवानन्तर्धानं गते हरौ ।
यद्योक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वयाज्ञियवृद्धौघान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्भेन कारयामास नावं दृढतः ततः ॥
तेषां वल्कलसमुद्भूतसूत्रसंघर्षेटीरिकां ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता वृत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्वज्रवराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलज्ञे भूते विध्वंसे भुवनजये ।
तथा रज्ज्वा तरिं बद्धा वीजान्यादाय सर्वशः ॥
वेदान्तधीन् तथा सप्त दक्षं ज्ञादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयममे वराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सप्रहृष्ट इव पर्वतः ॥
उद्दीप्तसौक्यप्रदं विष्णुर्मत्स्यस्वरूपवृक्षं ।
आगतस्तत्र न चिराद्यवासे स मनुर्हरिः ॥
तरिमावृष्ट्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्छलाचलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने इदं बद्धा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
स्वयं नावमवच्छेद्य दधार परमेष्ठिनः ।
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीद्वटीरिकां ॥
ततः शूनैः शूनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् इदं मुमुक्षुं तोयमध्यतः ॥
हिमावच्छेदो जलानामुद्धतस्य हिमप्रभोः ।
महाशक्तुः सहस्राणि इदं तप्तस्य चोद्धतं ॥
तस्मिन् इदं ततो नावं बद्धा मत्प्रसादात् हरिः ।
जयाम शोषयायाशु जलानां जगतां पतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शपेन कृतोऽद्याकालिको जयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् विजसत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठल् + ङीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आकाशः, पुं, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु अन्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अक्षं ४ अक्षं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरिक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अन्तर्ग १३ सुरवर्त्म १४ त्वं १५ वियत्
१६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकाः १९ अक्षः २० नभसं २१ मेघवेष्ट २२
महाविषं २३ । इति जटाधरः ॥ मत्स्ये २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणाः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरी च । अत्येन्द्रियं कार्यः । सत्वेकः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
((“शब्दः श्रोत्रेन्द्रियद्वयमपि किद्राणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः” ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सप्रत्युपाधितः” ॥
वेदान्तमते स अन्यः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवगणितकथायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणनादिते ।
त्रैगुण्यललितैस्त्रायमभद्रिपवीजिते” ॥
((“नदत्वाकाशगङ्गायाः स्तोतस्युद्दामदिगजे” ॥
इति रवी १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” ॥ इति माघः ।)
आकाशजननी [न] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाङ्मार्गदर्शनार्थानि क्षुद्र-
च्छिद्राणि । यद्वाग्न्यापेयास्त्रगुणिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नमसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्गयाम्यते
पुष्करपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महत्तोऽप्यिमाप्रोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” ॥ इति
तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददरे पुरवप्रमाणं ।
युपाकृतिं यच्चिद्वत्तदाय-
मारोप्य भूमावय तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलच्छिद्रयुक्तास्तु मध्ये
द्विहस्तदोर्ध्वं अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशान्तास्तु
याभिर्मवेददृष्टिभानुसारी ॥
तत्कारिकायाम्नु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दशमास्तथाहौ ।
निवेद्य धर्माय हाराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्मराजे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पुष्टयः
प्रेतेभ्य एवाथ तमः स्थितेभ्यः” ॥ इति ।
अपरार्कं त्वन्यो मन्त्रो यथा,—
“दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्गयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलायां दीयमानज्योदामोदरसम्यदाणाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्धासमागमे ।
आकाशप्रदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सत्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
कुंदामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेष्टनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमाली, स्त्री, (आकाशजाता माली ।) सूक्ष्मा-
जटामाली । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्यायः ।
निगलन्मा २ खसम्भवा ३ शेवाली ४ सूक्ष्मपत्नी
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अक्षमाली ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोयव्रणनाडोरोग-
नाशित्वं । लूतागर्दभकज्वालाहारित्वं । वर्णकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । ङीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ याना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रष्टव्याः ।)
आकाशरक्षी [न] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिः प्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्च-
स्थितत्वात् ।) कताविशेषः । आकाशवेण अमर-
वेण इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्लीका ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पित्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं ।
रसायनत्वं । वनकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।
खवल्ली यादृशी तित्ता पिच्छाक्षामयापहा ॥
तुवराधिकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाशिनी” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अवशिष्ट

आज्ञानं । मिथं । दाहययुद्धं । आता । इति ।
मेदिनी । ध्वनिः (यद्यारामायणे ।

इति षष्ठ + ठञ् । यथा मानवे । ५१५६॥
 “प्रातिभाष्यं दृष्टादानमाधिकं सौख्यं यत् ।

(यथा नीतिशतके । “आत्मानुविर्बरं ज्ञानं निय-
तितो नक्तं सुखे भोगिनः”^१) आरुहः । नीरः ।

आलो

इति जेमचन्द्रः ॥ देवताकृष्णः ॥ इति रत्नमाला ॥

(आलोमांशुयुष्मा यथा,—

“आलोमांशुं यमदि वज्रधा खड्गखड्गोक्तं यत्ते
याथं भवति निरुतं यावदेतत् सव्यम् ।

तत्तेनाहं वसवमग्निं शोनिभागे दधामा,
इति श्रीकामरुपमपत्रं वाच सन्देशवृत्तिः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यं ॥

आलुपर्वी, स्त्री (आलोः कर्त्तृत्ववत् पर्यमस्याः । आ-
लुपर्वी + लोप्) कताविशेषः । मूलाकाळी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अशिका २ मन्त्री ३ चित्रा ४
सुवर्ग ५ उद्वेकर्वी ६ न्ययोधी ७ मूषक-
कर्त्री ८ वृद्धिकर्त्री ९ वज्रकर्त्री १० माता
११ भूमिपदी १२ चक्रा १३ शम्भरी १४ वज्र-
पाशिका १५ शक्रकर्त्री १६ वृषा १७ पुनर्वसु
१८ अश्विभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहृष्यरभूत-
नाशित्वं । परममाचक्षत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आलुपर्वी आलुपर्वी कर्त्तिका भूदरीभवा ।
आलुपर्वी कटुस्तिक्ता क्षमाया शीतला लघुः ॥
विषाके कटुका मूषकफामयक्षमिप्रयुक्” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आलुगः, पुं, (आलुना गच्छति यः । गच्छेत् स लुक्-
वाङ्मन्त्रात् तथात्वं ।) गच्छेत् । इति जेमचन्द्रः ॥

आलुपर्विका, स्त्री, (आलोः कर्त्तृत्ववत् पर्यमस्याः ।)
कताविशेषः । इति रत्नमाला । इन्दुरवाही इति
भाषा । (आलुपर्वीशब्दे आलुपर्वीशब्दे आस्या
गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आलुपर्वी, स्त्री, (आलोः कर्त्तृत्ववत् पर्यमस्याः ।)
आलुपर्विका । इति रत्नमाला ॥

“मुक्तालुपर्वीपदावशिष्ट-
कायः सक्त्या क्रिमिशककल्पाः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
क्रिमिनिहन्वात् क्रिमिजालं होगान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यं ॥

“आलुपर्वीक्षिप्रकथैः सुपिष्टैः पिष्टमिक्षितैः ।

पक्वा पूयिकां खादेद्वास्त्राक्षं पिबेदनु” ॥

इति हामटः । गुणादयोऽन्येऽस्या आलुपर्वीशब्दे
ज्ञातव्याः ॥

आलुपाषाणः, पुं, शाखाभेदः । आलुपाषाणानामो-
ऽयं कोष्ठसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आलुपुष्पः, पुं, (आलुन् पुष्पे यः । आलु +
पुष् + क्तिप्) विष्णुः । इत्यमरः ॥

आलुरथः, पुं, (आलुः रथो वाहनं यस्य ।) गच्छेत् ।
इति वृक्षसुष्ठुः ॥

आलुनिर्वाहः, स्त्री, (आलोर्विषं हन्ति वा ।) देव-
ताकृष्णः । इति ऋताधरः । देवताकीकता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आलोटः, पुं, (आल् + लोट् + घञ्) नृगया ।
इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभमालोट-
धूमिल” ॥ अथकत्रिज्यायरे १५ । १२० ।

आलोटकः, पुं, (आल् + लोट् + घञ् ।) नृगया ।
इति शब्दरत्नकोषः ॥ तथा प्रवृत्तः ।

आग

“आलोटकस्य धर्मैश्च विभवाः स्युर्वधे नृगाम् ।
नृगयाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र नृगानिव” ॥

आलोटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नकोषः ।
युद्धम् इति भाषा । (यदुक्तं ।

“कर्मिणीर्षं नृगशीर्षं तथाचालोटशीर्षकं ।

इति कुट्टिमभेदः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥

आलोटिकः, पुं, (आलोटो नृगयायां कुशकः । आ-
लोट + ठक् ।) नृगयाकुशककुशुरः । तत्पर्यायः ।

आलोटिकः २ विष्णुकुशुः ३ । इति हारावली ॥
(नृगयाकर्ता । आलुजलकः । भयङ्करः । नृगयाः ।
आधः ।)

आलोटः, पुं, (आल् + उट् ।) वज्रकृत्विशेषः ।
आलोटो इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्श्वतीयः २

प्रवर्धः ३ गुडाशयः ४ कीरेकः ५ कन्दराजः ६
मधुमञ्जा ७ वृहस्पदः । अस्या गुणाः । मधुरत्वं ।

वक्त्रकारित्वं । क्षिप्रत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
शित्वं । रक्तरोधप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आलोडशब्दे

आलोडशब्दे आस्या गुणादिकं ज्ञेयं ।)

आल्ला, स्त्री, (आल् + ल्ला + अच् + टाप्) नाम ।
संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

“उमेति माषा तपसो निषिद्धा
यथादुमस्यां समुखी भगाम” ॥

आल्लातं, जि, (आल् + ल्ला + क्तः) कथितं । उक्तं ।
इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)

आल्लरखीधायुत्तरविहिततिलप्रययादि ॥
आल्लानं, स्त्री, (आल् + ल्ला + ल्युट्) कथनं । यथा

“कथितं बहुपात्यानं ब्रह्मल यथागमं ।
देवी मङ्गलचण्डी या तदास्यानं निशामय” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ४९ अध्यायः ॥
आल्लायिका, स्त्री, (आल् + ल्ला + यञ् । टाप् ।)

उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
इति स्याता ॥ (आल्लायिकालक्षणं । यथा,—

“प्रबन्धकथनां लोकसत्तां प्राप्ताः कथां विदुः ।
परस्परान्वयाया स्यात् सा मताल्लायिका कथित्”

इति च साहित्यदर्पणे ।
“आल्लायिका कथावत्स्यात् कवेर्वैशादिकीर्तनं”

आमा, [स्] स्त्री, मापं । अपराधः । इत्यमरः ॥
(यथा शिशुपालवधे ३४ सर्गे १०८ श्लोकः ।

“सहिष्ये शतमागंसि सुतोक्ते इति शक्यम्” ॥
आगतं, जि, (आल् + गम् + क्तः ।) आगतं । उप-
स्थितं । (कम्पः । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ।

“आगतन्तु भयं वोष्म प्रतिकुर्व्यात् यथोचितम्” ॥
आगन्तुः, जि, (आल् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।

इत्यमरः ॥ आगमगच्छोः । अनिगतः ॥
(“अकस्मादागन्तुना सप्त विन्वाशे न युक्तः” ।

इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
“आगमवधि प्रदीरशस्यवतिरेकेण यावन्तोभावा

दुःखमुत्पादयन्ति” ॥ इति श्रुतः ।
निगमन्तुभेदेन रोगस्य कारणवैविध्यादागन्तु-

प्रत्ययोऽभिमनयस्यान्यतरकारणवाची ।
तद्वया,—

आग

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेवामागन्तुनिजविभा-
गात्” ॥ “सुखानि तु खन्वागन्तोर्नखदशनमयना-
भिवाराभिशापामिवद्रुषधवन्ध-पोहन-रज्जु-दहन-
मन्वाशनि-भूतोपकर्मदीनि” ॥

“आगन्तुर्हि अथायुर्धर्मस्तपनो जघन्यं
वातपित्तक्षेपाया वैश्वमापादयति” ॥

उदाहरणं । “तत्रागन्तव्येदमेदमेदमेदमेदमेदमेद-
पित्तनोत्प्रेषणवेद्यनप्रहार-वध-वन्धन-वधन-प्रीड-
नादिभिर्भा । अस्मात्क-पुष्पकनरसात्मशुभाभूक-

क्रिमिभूकाहितमभनतागुक्षसंस्पर्शनैर्वा खेदन-
परिसर्पणाभूषणैर्वा विषिकाम् ॥ सविषात्रिभ-

प्राविदन्तिविषादनखनिपातनैर्वा ।
सागरविषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोषाः

समुपजायन्ते” ॥ इति चरकेशोक्तं ॥
आगन्तुकं, जि, (आगन्तु + कार्ये कन्) आह्वयं ।

अनिवृत्त्याय । इति त्रिकाश्रयेः ॥
(अज्ञातकुलप्रीणादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः

“तदा च मूलमन्यायपास्यायमागन्तुकः पुर-
स्कृतः” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-

स्वामिकः पन्नादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥
“मज्जेच्छोद् कटुपशवः सुतिकामन्तुकादयः ।

प्राप्तो येषां तु ते मेष्वा देवराजपरिजुताः” ॥
आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, श्रुते ।

“प्रबन्धन आगमने धातुस्य प्रत्ययमिति रूपं
तत् द्विविधं, प्रारीरमागन्तुकं च” ॥ इति ॥

आगमं, स्त्री, (आल् + गम् + अच्) तत्त्वशास्त्रं ।
अस्यार्थः । यथा तत्त्वशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रास्तु गतञ्च गिरिजाकने ।
मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति

(रतज्ञस्यं यथा,—
“कृष्टिञ्च प्रलयस्यैव देवतानां तथाचनं ।

साधनस्यैव सर्वेषां पुरश्चरस्यैव च ॥
वटकर्मसाधनं चैव ध्यानयोगस्तुविधः ।

सप्तभिर्जन्तैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्मुधाः” ॥ इति
यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

“वज्रधाप्यागमैर्निष्ठाः पञ्चानः सिद्धिहेतवः” ॥
आगमः, पुं, (आ + गम् + अच्) शास्त्रमात्रं ।)

(“आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवन्ति” ॥

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,

नीतिप्रतप्ते ७३ श्लोके । “नित्यस्या प्रकृष्टनित्य-
धनागमा च” ॥ इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।

“वाधर्म्येयसः कश्चिन्नयुक्तान् प्रति वर्त्तते” ॥
इति मनुः ॥

वात्तिपत्रादिः । इति खड्गदामादिका ॥ प्रकृति-
प्रत्ययानुप्रवाति कार्यं । इति आकरणं ॥ (शास्त्र-
ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,

“आकारकदृष्टप्रपञ्चः प्रकृत्या खटुधागमः” ॥
इति रघुवंशे १ म सर्गे १५ । यथा च रघौ १० । ८० ।

“तामर्यामास च श्लोकवीनां
तदागमधीतिस्तु तापकीम्” ॥

आम्र

आम्रमनं, स्त्री, आम्बुपुष्पममघातोर्गन्धप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आम्बा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । “रामश्चक्षुष्यदेवतात् भरतागमनं पुनः” । स्त्रीसङ्गमः । यथा,— “आम्रममनपापस्य पापः एवम् स निष्कृतिः” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आम्रावर्त्ता, स्त्री, वृष्टिकाकीटवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

आम्रमितं, त्रि, (आ + गम + शिच् + क्त) अधीतं । गठितं । इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं ।)

आम्राधं, स्त्री, (आमाध एव । स्वार्थे अण् ।) आम्राधं । अतिगम्भीरं इत्यमरटीकायां मथुराभाष्यः ॥

आम्रान्तुः, त्रि, आम्रान्तुः । अतिथिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आम्रान्तुः ।)

आम्रामी, [न] त्रि, (आङ् + गम् + शिन् । भविष्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।) (यथा, हितोपदेशे । “भो यजमान ! आम्रामिन्ध्याममावास्यायां यज्यामि यजम्” ।)

आम्रां, स्त्री, (आम्र + क्त + अण्) गृहं । इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः । “आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्धैराम्रांमुपसंजनेत्” ।)

आम्राः, [र] स्त्री, आम्राः । प्रतिष्ठा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

आम्रा, स्त्री, (आ-गमेः क्तिप् गमः क्त्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामिबकारादेशः ।) प्रतिष्ठा । इत्यमरः ॥

आम्रीधं, स्त्री, (अभिनिम्बे, इन्द्रीदितौ, क्तिप्, गलोपः ।) अमीधः स्थानं ; अमीधः शरणं रम् । तत्रस्थितत्वात् ऋत्विगप्याधीय उच्यते । अमीधं । होट्टट्टहं । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आग्नेया अमीध-मुपतिष्ठते इत्यत्र आम्रीधं मण्डपमित्याख्यानदर्शनात् । धनद्वारा वरणीयऋत्विजि ए ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मणोर्द्वादशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा हरिवंशे । “आग्निध्रुवादिवाङ्मय मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवनः पुत्र एव च ॥ मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्राः महौजसः” । प्रियव्रतपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो ऋषतिः । यदुक्तं,— “अमीधो नाम ऋषतिर्जम्बुनाथो मनोः कुले । तज्जातो हव्यसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” । प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यदुक्तम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥ “प्रियव्रतसुताः स्वाताक्तेषां नामानि मे प्रददुः । अमीधश्चाभिवाङ्मय वपुश्चान् द्युतिर्मांस्तथा । मेधा मेधातिथिर्भयः सवनः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्” ॥)

आम्रेयं, स्त्री, (अभिदेवता यस्य ।) स्वर्गं । इति राजनिर्घण्टः । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

रत्नं । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतं । इति पाणिनिः ॥

आम्रेयः, पुं, (अभिदेवतास्य अण् । अभिगोक्तं पुराणं यदाग्नेयं वेदसम्मितमिच्छन्तस्तस्ये महापुराण-

अघा

भेदे वज्रपुराणे च । अभिदेवताको द्रव्यमात्रे च त्रिं । अभिधोषति स्वाहायाम् अभिदेवता-कायान्ति च । आग्नेयव्रतं । यथा मनौ ६।११० । “दुष्टसामन्तहिंसस्य तदाग्नेयव्रतं स्मृतम्” ।)

अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः । अग्निमन्त्रोपे च आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय + डीप् ।) अभिकोशं । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

आग्रयणं, स्त्री, नवग्रहस्थितिः । यथा,— “शरद्वसन्तयोः केचित्तवयस्यं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादग्रे ग्रामाको वणिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवग्रहस्थितिः । “ग्रामाकौर्ग्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्रगृह्यं युज्यतेऽवशं न त्वज्जाग्रयणाख्यः” ॥ इति कालान्तरदर्शनात् आग्नेयि तथा इति । आग्रयणं नवग्रहस्थितिः । इति मज्झिमासत्तत्त्वं ॥

आग्रहः, पुं, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रहः । आ-सक्तिः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा, “इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्” । इति कथासरित्सागरे २५।६६ ।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति रायमुकुटः ॥

आग्रहायणिका, पुं, (आग्रहायणा ऋगग्निरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । आग्रहायण + ठक्) अग्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं । अस्मिन् मासे ऋषिकराशिस्थो रविः । तत्पर्यायः । मार्गशीर्षः २ सप्तः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आग्रहायी ५ अक्षकः ६ सप्तः ७ मार्गशिरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि त्रि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः । मतभेदे मार्गशीर्षमासस्य वर्षप्रकृतेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्व-पदादिति ण्वत् । गौरादित्वात् डीप्) ऋगग्निगो-नक्षत्रं । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + घञ् । ततः स्वार्थे कः) रक्षापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । छेदनं । चोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादाघातादशोकं विकसति वज्रं योधितामास्य-मद्यैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + स्वार्थे शिच् + ल्युट्) बधस्थानं । इति जटाधरः ॥

आघागः, पुं, (आङ् + घ + घञ्) घृतं । इति हेमचन्द्रः । ऋग्वेदिनां सुवेद्य चतुराण्यं क्वचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तृष्णीमर्षेर्वयस्यकोशादारभ्याग्नेयीं दावदविष्मृष्टधारादानं । पुनः सुवेद्य चतुराण्यं क्वचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाभेर्नैर्ऋत-कोशादारभ्य ऐशानीं यावदविष्मृष्टधारादानं । इति कालेतिः । यजुर्वेदिनास्तु सुवेद्य मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तमेव हृतधारादानं । इति पशुपतिः ॥

आघ

आघूर्णितं, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्ये ॥ “आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते मन्त्रार्थे” ॥

आघ्राणं, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) दन्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौंका इति भाषा ॥ “भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः ।” इति कथासरित्सागरे १३।१६ ।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) शिङ्घितः । आ-क्रान्तः । इति मेदिनी ॥ दन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “गीताः किं न निशा शशाङ्गधवला नाघ्रातमिन्द्रीवरः” ॥)

आघ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुण्डवटपदसन्निभमाक्षि-कोत्पन्नमधु । अस्य गुणाः । अतिशयचक्षुर्हित-कारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधुकृत्ता निर्यासं जरत्कार्यगामोद्भवाः । खवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मलये पुनः । तीक्ष्णतुण्डास्तु योऽपीता मल्लिकाः वटपदोभयाः । आघ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमिच्छते जगुः” ॥ (“आघ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं । कषायं कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातघ्नम्” । इति सुश्रुतः ॥)

आघ्, अ, उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । ईषत् । यथा आपिङ्गलः । अभिघातिः । यथा आनन्म-ब्रह्मचारी । सीमा । यथा आसमुद्रक्षितीशानां । इति रघौ १ म सर्गे । घातुयोगजः । यथा आगो-हति । इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात् । ग्रहणं । प्रत्यावृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गाग + अण्) अङ्गागसमूहः । इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावयुक्त-कम्बुसोपादिः । इत्यमरः ॥ माङ्गिकः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “भवेदभिगद्योऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहात्म्यं सात्त्विकस्तथा” ।)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) वृहस्पतिः । इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ । “अध्यापयामास पितुन् शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्म-रम्भात् पूर्वं वाचयजुषोपनिषत्तदं यथाक्रम-आङ्गस्यशब्दपशुजिनकक्रिया । तत्पर्यायः । उ-परपशः २ । इत्यमरः ॥ आचमनः २ शुचिप्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥ “त्रिराचासेदयः पूर्वं हिः प्रमृश्यास्ततो मुखं । संमृश्याङ्गुलमूलेन त्रिभिर्वास्तुपसुशुशेत् ॥ अङ्गुलेन प्रदेष्टिन्वा ब्राह्मं पञ्चादङ्गुलम् । अङ्गुलानामिकाध्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुलयोगाभिं हृदयन्तु तलेन वै । कर्णमिन्दु शिरः पञ्चाङ्गुलाञ्च चाग्नेयं संस्पृशेत् ॥

आय

चतुर्वर्ति भाग्यशुद्धयेत्या ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दत्तः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च चिः पिबेदम्बु वीक्षितं ।
 संहृत्यकुष्ठमूलेन हिः प्रमृश्यात्ततो मुखं ॥
 संहृत्य तिरुभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ज्ञाणं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिकाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिस्तु शिरोदेशं बाह्व आघ्रेय संस्पृशेत्” ।
 पुनः पुनरिति ब्राह्मादीनां शौककइयामिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्तः ॥ * ॥
 वीक्षणानुषाधोरपवादमाह यमः ।
 “राजावगीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनोविभिः ।
 उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णोष्णपायिनां” ॥*॥
 मुखमार्जनानन्तरं व्यासः । “वामहस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्यक्षयेत्” इति
 सामवेदिकमः । यजुर्वेदिनान्तु गौतमः । “पादौ
 चाभ्यक्षयेत् खानि ओपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
 दद्यात् उदकविन्दून्” ॥*॥
 इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गिः” इति । नाभिस्पर्शे व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “यद्भूमावुदकं वीर ससुत्पृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखाज्ञागान् तेन घ्रीणाति मानवः” ॥*॥
 जलस्थानोभयकर्मानुष्ठानार्थञ्च जलस्थलैकपरमे
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः । “अन्तरदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वह्निरदके आ-
 चान्तो वह्निरिव शुद्धः स्यात् तस्मादनन्तरेकं वह्नि-
 रेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र पूतो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानोर्हृद्भुक्तिष्ठमाचमन-
 माह विश्वः । यथा,—
 “जानोर्हृद्भुजले तिलमाचान्तः शुचितामियात् ।
 अधस्ताच्छतैकत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,—
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं अपं ।
 शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं अपं” ॥*॥
 आचमननिषेधे देवलः । यथा,—
 “सोप्रागतो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।
 उष्णीमी वापि नाचामेदस्त्रेयोदेष्टु वा शिरः ॥
 न गच्छन्न शयानञ्च न जलान्न परान् स्पृशन् ।
 न हसन नैव संजल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन् ॥
 केशाग्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्राद्वत्य कण्ठं वा मुक्तकेशश्चिखोऽपि वा ।
 अक्षत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥
 मरीचिः । यथा,
 “न वह्निर्जालु त्वरया नासगस्थो न चात्यतः ।
 न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 भुक्तासगस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।
 जानुभ्यामर्द्धमाचम्य जले तिलम् दुध्यति” ॥

प्राच्यायनः । यथा,
“आनमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम्” ॥*॥
द्विराचमनमितिस्तानि ॥
“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च” ॥
ब्रह्मपुराणं । यथा,
“होमे भोजनकाले च सम्प्रयोगेऽभयेरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदमन्त्राणि सक्तत् सक्तत्” ॥*॥
अथाचमनमितिस्तानि ॥
“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिद्यस्य च सम्भाषादमुपपन्नस्य च ॥
सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां बद्धा तथैव च ।
विना यक्षोपवीतेन निन्दमेवमुपसृष्टेत् ॥
उत्प्लवायसंस्पर्शं दर्शने आनयवात्सिना” ॥
हारीतः । यथा,
स्त्रीभूतोच्छिद्यसम्भाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेत् ॥*॥
अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
“क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽभुपासने ।
कर्मस्थे यश्च नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
रुद्रशाततपः ।
“वातकर्मणि निष्ठीवे दन्तस्निग्धे तथागते ।
क्षुते पतितसंलापे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
“कुर्व्यादाकर्मणं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।
कुर्वीतात्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्” ॥*॥
आचमने जलाधारविषेधमाह । उग्रनाः । यथा,
“कांस्यावसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
इति गोपालप्रधाननक्षत्राचारनिर्णयः ॥
“आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करं ।
संहताकुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
सुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
मासमञ्जनमात्राणु संगृह्य त्रिः पिबेदपः” ॥
इति भारद्वाजः ॥
“अद्विस्तु प्रकृतिस्थानिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।
हृत्कण्ठतालुगामिष्य २ थासंख्यं द्विजातयः ॥
मुधेरन् स्त्री च शूः क्ष सक्तत्स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥
“हृद्गामिः पूयते विप्रः कण्ठगामिष्य भूमिपः ।
वर्णोऽङ्गिः प्राशिताभिष्य शून्ः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
इति मनुः ॥
“स्तियास्त्रैदशिकां तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
सक्तदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
इति मिताक्षरा ॥
आचमनकः, पुं, (आचमन + क्तुन् ।) निष्ठीवनपात्रं ।
पिबद्दान् डावर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रोग्ठा २ कटकोलः ३ पतक्यहः ४ । इति
हारावली । (“कोटस्थिताङ्गानचकिताचमनक-
वाह्नि” । इति श्रवणचरिते ॥)

आञ्जमनीयं, स्त्री, (आञ्ज + मन् + कर्त्तृत्वम्) । मुखप्रज्ञानार्थजन्यं । तद्वर्णविधि-
यथा, आञ्जितोऽपराधो ६० आञ्जयः ।

“दद्यादाञ्जमनीयन्तु सुगन्धितानि मुनिः ।

कर्तुं कश्चित्तेषां कृष्णागुदसंप्रियैः ।

यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नेः पेनवर्जितैः ।

तन्नेत्रसेन पाचयेत् प्रक्षेपाद्य प्रदापयेत् ।

उदकं दीयते यत् प्रसन्नं पेनवर्जितं ।

आञ्जमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ।

कोचं तोषयाचैव तदा दद्याद्भक्तिजितं ।

वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्त्तव्यं यदि कथ्यते ।

आयुर्वेदं यत्रोद्धृष्टं प्रदादाचमनीयकं ।

जन्ते साधकौ निजं कामाच्चैव यथेष्टितान्” ।

आञ्जयः, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आञ्जयः ।

अवहारः । (“अधीति यो आञ्जयप्रधारणेः” ।

इति नेत्रधे ।)

आञ्जयितं, जि, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आञ्जयितं ।

(“जन्तं वामकरे कृत्वा वा सञ्जाञ्जयिता द्विजैः” ।

इति काशीखण्डे ।) अवहृतं । (यदुक्तं ।

“दारपुत्रधनुं हत्वा कृत्वा दारोपवेष्टनं ।

यथाशीं वाप्यतेऽर्थं स तदाञ्जयितमुच्यते” ।

इतन्तु परिभाषितं ।)

आञ्जान्, जि, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आञ्जान् ।

यथा । बोधायनः ।

“आत्मा योत्वा युते सुत भुक्ता रथोपसर्पणे ।

आञ्जान्ताः पुनरुचामेत् वासो विवरिधाय च” ।

इत्याश्रितत्वं ।

आञ्जाम्, पुं, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आञ्जाम् ।

इति शब्दरत्नावली । अक्षयः । इत्यमरः ।

(अक्षयः । यत् । यथा, काचप्रकाशे ।

“अकोर्व्य एव निपुणाश्चिकाचामकम्पयि” ।)

आञ्जयः, पुं, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आञ्जयः ।

तत्पर्यायः । चरितं २ चरितं ३ चरितं ४ चरितं

५ चरितं ६ चरितं ७ । इति हेमचन्द्रः । आञ्ज-
मनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६८ श्लोक-
टीकायां जुहूकभट्टः । अवहारः । स तु विचारः ।

यथा दृश्यतिः ।

“आचारदेवावसमोऽपि पुनर्लक्ष्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्व्यं प्राङ्मयायुः स उच्यते” ।

इति अवहारसम्बन्धं । चरितं । एतद्विवरणं सदा-
चारण्ये दृश्यं । (रघुः । २ । १० । “आचार-
लामैरिव पौरकन्याः” ।)

आचारवर्जितः, जि, (आचार + च् + क् + लुट्) आ-
चारवर्जितः । इति जटाधरः । (अववर्जितः ।

नियमरहितः ।)

आचार्यः, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आचार्यः ।

इति राजनिर्घण्टः । हेनखा इति

ख्याता । आचारविशिष्टे जि । (हिमनोचिका-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आचार्यः, पुं, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) वेदाध्या-
यकः । वैदिकमन्त्राध्यायकर्ता । तत्पर्यायः ।

मन्त्राध्यायकः । इत्यमरः । श्रोत्राचार्यः ।

इति त्रिकाश्वशेषः । तत्पर्यायं यथा,—

“उपनीय तु यः पिब्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकृत् सर्वहृत्स्य तमाचार्यं प्रचक्षते” ।

इति मानवे २ । १४० ।

(ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तदुच्यते,—

“पर्यवदातभृतं परिदृष्टकर्मार्थं दत्तं दक्षिणं शुचिं

जितहस्तमुपकरयन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिचं

प्रतिपत्तिमनुपपन्नं कृतविद्यमनसूयकमकीपनं श्लो-
कश्रमं शिष्यवत्सलमध्यापनं ज्ञानदानसमर्थमि-
त्येवंगुणो ह्याचार्यः सुलोचनमसौ मेघ इव

शश्यागुणैः सुश्रियमाणु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।

तमुपकृत्वा रिराधयिष्यन्त्यपरेदधिवच देववच

राजवच पित्रवच भर्तृवचा प्रमत्तस्तत्तत्प्रसादात्

कृत्वा शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभि-
धानलौक्यस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः

प्रयतेत सन्धक्” । इति चरकः ।)

आचार्यः, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्राध्या-
यकः । इत्यमरसिंहः । (वेदादिशास्त्राध्यापन-
कर्त्ता ।)

आचार्योऽस्त्री, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट् + स्त्री +

आनुक्) । आचार्यपत्नी । इत्यमरः । (यथा

महावीरचरिते ।

“अन्धं देवमाचार्यमाचार्योऽसौ पार्वती” ।)

आचितं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) दशभारपरि-
माणं । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ।

आचितः, पुं, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आकटो भारः ।

इत्यमरः । एक गाडिर वीजा इति भाषा । अयु-
तपर्णं । इति मेदिनी ।

आचितः, जि, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) संश्रुतः । कृत्तः ।

इति मेदिनी । (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः,

आतः, यथितः, गुन्धितः । यथा भारविः ।

“कचाचितौ विष्णुगिवागजौ गजौ” । यथा रघुवंशे ।

“अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्मिमिते गलन्ती” ।)

आच्छाकः, पुं, दक्षविशेषः । आच इति भाषा ।

तत्पर्यायः । रज्जुगुः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४

आच्छिकः ५ । इति रत्नमाला ।

आच्छादितं, जि, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) आच्छादितं ।

आच्छातं । यथा । “मेषाच्छादितं दुर्दिनं” ।

इत्यमरः ।

(“पक्ष्यांश्च जलाच्छादं सुख्यं दस्युविभुतं” ।

इति हितोपदेशः ।)

आच्छादः, पुं, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) वस्त्रं । इति

हेमचन्द्रः ।

आच्छादनं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) वस्त्रं ।

इत्यमरः । संप्रिधानं । अपहृतिमानं । इति

मेदिनी । (यथा मनुः । २ । ५८ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूयशाच्छादनाशनैः” ।)

आच्छादितं, जि, (आञ्ज + च् + क् + लुट् + स्त्री +

आच्छादनं । आच्छातं । टाका इति भाषा ।

आच्छुरितं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) सशब्दहास्यं ।

गन्धवाद्यं । इति धरणिः । आच्छतं । (यथा

कथासरित्सागरे ।

“न सेहे कश्चिन्नापि क्षिप्रमाच्छुरितं वदुः” ।)

आच्छुरितं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) ततः

क्षार्यं कन्) सोत्प्रासहासः । इत्यमरः । हास्यं ।

गन्धवाद्यविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।

आच्छोदनं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) ततः दृष्टो-

दरादित्वात् इत आत् ।) अग्राया । इत्यमरः ।

आच्छ, इ, आग्रामे । (आदि-पर-सक-सेट्) । इति

कविकल्पद्रुमः । इत्यादौ द्वितीयांशः प्रकृति-

अमनिरासाद्यः । इ आच्छते । आग्रामो दीर्घी-

करणं । आच्छति कंटं प्रिष्यो । इति । दुर्गासप्तः ।

आग्रं, स्त्री, (आञ्ज + च् + क् + लुट्) अग्रसंज्ञायां आग्रं इत-

मांसादिः) इतं । इति जटाधरः । (यथा वैश्वके ।

“गन्धमाजं तथा चौहमाविकं माहिवच यत् ।

अतो धातुविहृद्यमानं मांसं प्रशस्यते” ।)

(तथाच रामायणे । २ । ८१ । ६० ।

“आजैश्चापि च वाराहैर्निहानवरसहस्रैः” ।

इतार्थे—गन्धादिहृतमेवेन यदुक्तं तत्तन्मै हृत-

शब्दे ज्ञातव्यं किन्वागशब्दस्युत्पत्त्या दुग्धादिकं

यदुपलभ्यते तदस्य च प्रवर्धते ।

“आजं दधि भवेच्छोणं क्षयवातविनाशनं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमधिपदीपनं ।

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं ।

शक्तं कार्श्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्हणं” ।

इति हारीतसंभृतौ ।

“गतिशीलं गुरुविश्वं मांसमाजमदोषकं ।

शरीरधातुसामान्यादनमिच्छन्ति दृढं” ।

इति चरको वाभट्टश्च ।

“गन्धतुल्यगुणन्वाजं विशिष्टाच्छोणिकां हितं ।

दीपनं लघु संयाहि श्वासकासास्त्रिपित्तनुत् ।

अजानामल्पकायत्वात् कटतिक्तनिषेवनात् ।

नात्यल्पपाणाद्यायामात् सर्वथाधिहरं प्रयः” ।

“दध्याजं कषपित्तज्ञं लघुवातक्षयामहं ।

दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनं ।

विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं” ।

“आजं हृतं दीपनीयं चक्षुष्यं वनवर्द्धनं ।

कासे श्वासे क्षये चापि प्रथमं पाके च तत्क्षयु” ।

इति च सुश्रुतः ।)

आजकं, स्त्री, (आञ्ज + क् + लुट्) अजसमूहः । आगतेर

पाक इति भाषा । इत्यमरः ।

आजकारः, पुं, (आञ्ज + क् + लुट्) शिष्यद्वयः ।

इति शब्दरत्नावली ।

आजगवं, स्त्री, (आञ्जग + क् + लुट्) शिष्यद्वयः ।

इति हेमचन्द्रः ।

आजग्यसुरमिपञ्चः, पुं, (आञ्जग्य + क् + लुट्) सुरभीणि

पञ्चाणि यस्य सः) भववत्क्षयः । इति राज-

निर्घण्टः ।

आजानेयः, पुं, स्त्री, (आञ्ज + क् + लुट् + आज + आनेयः)

जुनीनाम् । अष्टौषोऽङ्कः । इत्यमरः । “शक्तिभि-

र्भिराजयः अजन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति

यतः संज्ञामाजनेयास्ततः स्मृताः” । इत्यमरः ।

आजि, स्त्री, (आञ्ज + क् + लुट्) । यजं । समानमूढि ।

आज्य

इत्यमरकोषमेदिनी। आज्यं। इति हेमचन्द्रः।
 (युद्धार्थं यथा,—“आज्यवती सोमसम्भारमाजौ
 रजोन्मत्तारस्य विद्वत्सितम्”। इति रुद्रः ७।७३।)
 आज्येयः। इति शब्दरत्नावली।
 आज्यीवः, पुं, (आज् + जीव + क्त्वं) जीविका।
 इत्यमरः।
 (“अज्यमूलकानो रज्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे”।
 इति रामायणे।)
 आज्यः, [२] स्त्री, (आज् + कृ + क्त्वं) आज्यः।
 विद्विः। इति खामी।
 आज्यः, स्त्री, (आ + जुगत् + क्त्वं दीर्घश्च)। वेतनं
 विना कर्मकारः। जेगर इति भाषा। इत्यमरः।
 (यदुक्तम्,
 “उठादभूतिः कोशोविद्विदराज्यं कीर्त्तते”।)
 आज्यतः, त्रि, (आ + ज्ञा + क्त्वं + क्त)। आज्या-
 प्राप्तः। यथा, देवीमाहात्म्यम्।
 “आज्यात्तु ततो देव्याश्च सुखपुरोगमाः।
 चतुरङ्गवर्णोपेता यदुरभ्युदायाधुः”।
 आज्या, स्त्री, (आज् + ज्ञा + क्त्वं + टाप्)। आ-
 देशः। तत्पर्यायः। अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ शासनं ५ शिक्षाः ६। इत्यमरः।
 (“तथेति शेषाभिव भर्तुराज्ञा”। इति कुमारे।
 ३। २२।
 “पञ्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽयहोत्”
 इति रघौ। १२। ७७।)
 आज्याकारी, [न] त्रि, (आज्ञा + क्त + क्त्वं)। आ-
 ज्ञया कर्मकारी। आज्यावहः। आज्यानुवर्त्ता।
 आज्याचक्रं, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम्। तथा च
 तन्त्रे,—“आज्ञानामानुजं तडिमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृत्स्थानं वैकल्यार्थं प्रविशितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुसुभं। तन्मध्ये ह्यकिनी सा शशिसम-
 धवना वक्त्रवट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 डमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता। एतत् पद्मा-
 न्तराले निवसति च मनः सूर्यरूपं प्रसिद्धम्”।
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः।
 आज्यापकः, त्रि, (आज् + ज्ञा + क्त्वं + क्त)। आ-
 ज्ञाकर्त्ता।
 आज्यापनं, (आज्ञापि पत्रं)। स्त्री आदेशप्रतिपिः।
 निर्देशनिकरं। ऊकुमनामा इति पारस्यभाषा।
 आज्यापनं, स्त्री, (आज् + आपि + क्त्वं)। विज्ञा-
 पनं। ज्ञानम् इति भाषा।
 आज्याप्तः, त्रि, (आज् + आपि + क्त)। आज्यति-
 विशिष्टः। लब्धः। आज्याप्तः।
 आज्यं, स्त्री, (आज् + पूज् + क्त)। संज्ञायामिति
 क्त्वं। इति। इत्यमरः। श्रीवासः। इत्यमर-
 भाषाः। (यग्नक्रियासाधनं तैजस्यग्राहिकमपि
 आज्यशब्देनोच्यते। यदुक्तं ऋक्संहिते।
 “हव्यं वा यदि वा तैषं पयो वा दधि यावकं।
 आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते”।
 यथा रुद्रहोत्रे। अ००। “तत्राभिषेकं भोजयतेः
 पुरोधः अज्याभिषेकादिभिर्दक्षिणः”।)
 आज्यमानः, पुं, (आज्यस्य भागः)। अग्नेदिनां

आहु

अग्नेरुत्तरभागे अग्नेः साभिषेकदानकृताहुतिः
 तद्विष्णुभागे सोमसम्भारकाहुतिश्च। इति
 काशेपिः।
 यजुर्वेदिनाम् अग्नेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वयधारा। इति प्रमुपतिः।
 आहुनेयः, पुं, (आहुनाया अयत्नं, आहुना + क्त)।
 आहुना नामवागरीपुत्रः। स तु हनुमान्। इति
 त्रिकाण्डशेषः। (यथा महानाटके।
 “उल्लङ्घ्य विन्धोः सलिनं सलीलं
 यः शोकवर्जं जनकात्मजायाः।
 आदाय तेनैव ददाह यज्ञां
 गमामि तं प्राञ्जलिराहुनेयम्”।)
 आहुनेयः, पुं, (आहुना + क्त + इट्)। जन्तुविशेषः।
 आहुनाह इति ख्यातः। इति शब्दमाला।
 आहुतिः, पुं, (आहु + क्त + इट्)। पक्षिविशेषः।
 शराणि इति ख्यातः। इत्यमरः।
 आहुतीकनं, स्त्री, (आहु + टीक् + क्त्वं)। वत्सनां
 गमनं। इति त्रिकाण्डशेषः।
 आहुतीकरः, पुं, (आहुतीक + क्त)। दण्डः। इति भूरि-
 प्रयोगः।
 आहुतीपः, पुं, (आहु + टुप् + क्त)। दर्पः। इति
 हेमचन्द्रः। वायुजन्म-उदरगुग्गुलुशब्दः। इति
 वैद्यकं। (गर्भः, सम्भ्रमः, संरम्भः। यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः”।
 यथा शिशुपालवधे। “आहुतीपमुर्वीमनिशं नदन्”।
 “आहुतीपहस्तावमीशुल-
 लैर्मित्यमावाहकप्रसेकैः”।
 इति माधवकरः)।
 आहुत्तरः, पुं, (आहु + दम् + क्त)। ततः द स्थाने
 ड। आहुत्तराते डवि स्त्रोपे चञ् भावे वा। आहुत्त-
 राति रमयति वा आहुतीनुपेति कः। मूलविभुजेति
 वा कः। आहुत्तयति वा बाहुलकादरन्। पठहः।
 तूर्यारवः। गजेन्द्रगर्जनं। इत्यमरः। आरम्भः।
 इति त्रिकाण्डशेषः। पद्मः। दर्पः। इति मेदिनी।
 क्रोधः। इति खामी। हव्यः। इति शब्दरत्ना-
 वली। (आयोजनं। एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 भामिनीविवासे। “धातः किं तु विधौ विधानु-
 मुक्षितो धाराधराहुत्तरः”। शुद्धं। रवार्थं यथा,
 “असारस्य प्रदार्थस्य प्रायेणाहुत्तरो महान्।
 नहि तावृक्षध्वनिः स्वर्गं यथा कांस्ये प्रजायते”।)
 आहुतिः, स्त्री, (आहु + क्त + इट्)। शराणिपक्षी।
 इत्यमरः। स्वनामस्थानमत्यविशेषः। अस्याः
 गुणाः। गुह्यत्वं। स्निग्धत्वं। वातक्षेपप्रकोपनत्वं।
 अतिवज्रशुक्रमेधाप्रित्तिद्विकारित्वम्। इति राज-
 वल्लभः। (विश्वामित्रशपेय वशिष्ठो महर्षिरा-
 द्विपक्षिपतां गतः इति बौराणिकी कथा॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आहुतिवक्तुजे,—
 “अत्रा शप्यं महर्षतेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः।
 तन्मयाहुतिर्भवति प्रतिश्रापमयश्चतः॥
 आहुतिं सोऽप्युज्जस्रीवो वक्ता यज्ञामताकुपत्”।)
 आहुः, पुं, (अहु शब्दे। अनेहोऽनेहूः)। उडुपः।
 मेका माहु इत्यादि भाषा। इत्युक्तदिकोषः।

आहु

आहुकं, स्त्री, (आ समस्तात् लौकते लौकते वा
 लौक गतौ अच् घञ् वा एषोदरादिः। परि-
 मायविशेषः। आहु इति भाषा। यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनमायतं।
 आहुकस्य मवेक्षानं मुनिभिः परिकीर्तितम्”।
 अयि च॥
 “त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं।
 त्रिंशद्वयोजनगभीरमाहुकं परिकीर्तितम्”।
 इति गणपतिमठः। इति श्रुतिप्रमाणं॥
 आहुकः, पुं, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं। आहु इति
 भाषा। इत्यमरः। श्लोकचतुर्धभागः। इति
 लीलावती। अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिरित्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशत्तमुष्टिर्भवति। अवहारे बो-
 डशस्त्रे विंशतिवेदो वा। वैद्यकमते अष्ट-
 रावपरिमाणं। तत्पर्यायः। पार्श्वं २ कर्णं ३
 भाजनं ४। इति परिभाषा॥
 (“चतुःप्रस्थैश्चाहुकं।
 भाजनं कांक्षयाचक्ष चतुःषष्टिपञ्चकम्”।
 इति शार्ङ्गधरः।
 “चतुःप्रस्थमथाहुकं।
 “पार्श्वं तदेव विज्ञेयं कर्णं प्रस्थाप्य कनथा”॥
 इति चरकः)।
 अपचयविवक्षायां आहुतिकोऽपि ख्यात्। इत्य-
 मरटीकासारसुन्दरी। आहुतिः। इति भरतः॥
 आहुतिकः, त्रि, (आहुक + क्त)। आहुकपरिमित-
 वीजवपनादियोग्यकोजादिः। इत्यमरः॥
 आहुती, स्त्री, प्रसीधान्विशेषः। अरहर इति
 भाषा। तत्पर्यायः। तुवरी २ वर्षा ३ कर
 वीरभुजा ४ वृत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६। अस्याः
 गुणाः। कषायत्वं। मधुरत्वं। कफपित्तनाशि-
 त्वम्। तद्दिदलुगुणाः। ईदृशतद्विचकारित्वं।
 गुह्यत्वं। यादृशत्वं। पीता रक्ता सिता त्रिविधेयं।
 श्वेता दोषदा। सोहिता कृष्णा वज्या पित्ता-
 पादिवृत्ती च। पीता दीपनी पित्ताहृत्प्रसिद्धी
 च॥ तदुद्युधं वृद्धं। इति राजनिर्घण्टः। अमर-
 मते तत्पर्यायः। काक्षी २ मृत्वा ३ तुवरिका ४
 मृत्वाकं ५ सुराङ्गं ६। भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं अरहरस्य। सारसुन्दरीमते तुवरिकाख-
 गन्धव्यस्य। केषाश्चिन्मते सुगन्धिमृत्तिकायाः॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाहः।
 “आहुती तुवरी चापि सा श्लोका शब्दप्रमाणिका॥
 आहुती तुवरा कृष्णा मधुरा शीतला कषुः।
 यादृशी वातजननी वर्या पित्तकषाण्विम्ब”।
 इति भावप्रकाशः॥
 “मृदुः कषाया च तरुपिणं
 निहन्ति कासानतिवातसा ख्यात्।
 गुह्यम्वरारोचकाकासहर्षि-
 हृद्रोगदुर्गमहराहुती ख्यात्”॥
 इति हारीतः॥
 “आहुती कफपित्तघ्नी वातका,” इति चरकः॥
 “आहुती कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी”।
 इति सुश्रुतः॥

काव्यसु

+ सुर +

आपके

आत्मवीर्यं, पुं, (आत्मा वीरद्वय यस्य ।) प्राणवान् ।

“आदिनास्थात्मनः क्षेत्रपारम्यमनादिकं” ।

अजिदः, पुं, (अजिरेपत्वं) पुल्लिङ्गम् । अजि + ट् ।
अजिमुनिपुत्रः । स च दत्ता । दुर्भाषाः । अजिमुनिः ।

आदि

इति मेदिनी । शरीरस्य रजसाधुः । इति हेमचन्द्रः ।
 आनेविका, स्त्री, (अजि + टक् + कन् + टाप् ।) अतुमती । इति हज्यायुधः ।
 आनेवी, स्त्री, (अजि + टक् + डीप् ।) पुष्पवती स्त्री ।
 (यथा अजिराः,—
 “आहितामेजायास्य हवा पत्नीमनिन्दिताम् ।
 ब्रह्महत्यातं कुप्यात् आनेवीपुत्रकथैव च” ॥)
 नदीविशेषः । इति मेदिनी । (अजिमुनिपत्नी ।)
 यथा भारते,—
 “सरयूवादेवता च लाङ्गली च सरिद्धरा ।
 करतोया तथाचेवी जीहीताश्च महामदः” ॥)
 आचर्म्य, स्त्री, (आचर्मन् + क्त्वा ।) आचर्म्या
 स्तुहः । आचर्म्यानां मुनिना प्रोक्तो वेदः
 आचर्म्ये तेषां सङ्गः । इत्यमरः ॥ शान्तिम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।
 “आचर्म्यस्तीव्र इवामिभारः” ॥)
 आचर्म्य, पुं, (आचर्म्य वेत्तीति । आचर्मन् + क्त्वा ।)
 पुरोहितः । आचर्म्येदक्षमाक्षयः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आदरः, पुं, (आद् + दृ + क्त्वा ।) आदरः । इति
 निकाखशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा
 किरातापुत्रीये ५ । १६ ।
 “स जगदे वचनं प्रियमादरात्
 सुखरतावसरे हि विराजते” ।
 कुमारसम्भवे ६ । १३ ।
 “तद्दर्शनार्थं शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” ।
 हितोदधे ।
 “सन्तुष्टस्य करप्रामेय्यार्थं भवति आदरः” ॥)
 आदर्शः, चि, (आद् + दृ + क्त्वा ।) आदर्शः ।
 आदर्शः ॥ आदरोपयुक्तः ॥
 आदर्शः, पुं, (आद् + दृ + क्त्वा ।) दर्पणं । टीका ।
 प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी । (यथा भगवद्गीतायां ।
 “धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
 यथोक्त्वेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं” ॥)
 आदानं, स्त्री, (आद् + दा + क्त्वा ।) यद्दणं । अन्वा-
 भरः । इति मेदिनीहेमचन्द्रो । रोगक्षयः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीकारः प्रतिग्रहः ।
 यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ।
 “कुशानुरादानपरिहृताकुलिः” ॥ मनुः, ७ । २०४ ।
 “आदानमप्रिधकं दानञ्च प्रियकारकं ।
 अभीष्टवानामर्थाणां काशे युक्तं प्रशस्यते” ॥)
 आदानी, स्त्री, (आ + दा + क्त्वा + डीप् ।) हस्त-
 घोषावहः । इति राजमाता ॥
 आदिः, पुं, (आद् + दा + कि ।) पूर्वः । प्रथमः ।
 इत्यमरः ॥ परान्तं गच्छत्यर्थः । यथा इत्यादिः ॥
 (प्रारम्भः । प्रारम्भः । निवृत्तपूर्ववर्तिकारणं ।
 उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवसायां । प्रकारे,
 अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।
 यदुक्तं,—
 “सामीप्येऽथ व्यवसायां प्रकारेऽवयवे तथा ।
 आदिशब्दं तु नेमावी अनुसंधेयं ज्ञेयम्” ॥
 यथा भागवे १ । ८ ।

१७३

आदि

“अपश्य ससर्वादौ तासु वीजमवावृण्वत्” ।
 कुमारे १ । ६ । “जगदादिरनादिष्व” ॥)
 आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
 इति श्रीभागवतं । वाष्प्रीकिमुनिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (“तेने ब्रह्माह्मदा य आदिकवये मुह्यन्ति
 यत् सूरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)
 आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
 निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं ॥
 इत्यमरः ॥
 आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा
 गदाधरः ।) गदास्यदेवताविशेषः । यथा,—
 “यथाशिरश्चादित्या गुह्यत्वादाख्याता शिवा ।
 कालान्तरेण यत्तच्च स्थित आदिगदाधरः ।
 तथा यत्तोऽयत्तस्मिन् आसीदसौ गदाधरः ।
 आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्भूतः ।
 पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” ॥
 इति गारुडे गयामाहाय्ये ८५ अध्यायः ॥
 अपिच
 “गदायादाववृण्वत् यथासुरशिरःशिवा ।
 निजलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥
 इति वायुपुराणीयगयामाहाय्ये ८ अध्यायः ॥
 आदिताजः, पुं, (आदिराद्यस्ताजः ।) ताजविशेषः ।
 यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।
 “एकएव लघ्वर्थे च आदिताजः स कथ्यते ।
 गुरुत्वात् पुरतो वाच्यः प्रायेत्येतन्निर्दर्शनं” ॥ इति ।
 आदितेयः, पुं, (आदितेरपत्वं पुमान् । आदिति +
 टक् ।) आदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥
 आदित्यः, पुं, (आदितेरदित्यस्य वा अपत्वं + क्त्वा ।)
 देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिनी । द्वादशादित्य-
 गणे बह्वचनान्तः । इत्यमरः । तत्प्रत्येकनामानि ।
 विवस्वान् १ अर्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता
 ५ भगः ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः
 १० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते काशपात्
 आदितिभार्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टकन्या
 संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽनुम-
 मर्था अतस्तस्याः पित्रहतादित्यद्वादशखण्डा द्वा-
 दशादित्याः । तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदयः ।
 इति पुराणं । अर्कहस्तः । इत्यमरः ॥ आकन्द
 इति भाषा । (“आदित्यमखण्डस्थितो हिरण्य-
 योविष्णुः” । यथा शान्तिप्रतप्ते । ४ । २४ ।
 “आदित्यस्य गतागतैरहरहः संच्रीयते जीवितं” ।
 भारते ।
 “आदित्यचन्द्रावनिर्गोऽनजस्य
 दौर्भूमिरापो हृदयं धमञ्च” ॥
 हरिश्चन्द्रे द्वादशादित्यकथा यथा ।
 “मरीचात् काशपाज्जातासोऽदित्या दक्षकन्या ।
 तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जघाते पुनरेव ह ।
 अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।
 विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशो भगवन्नातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥
 तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो जलविशे-
 वेऽद्यादिभिरेवकाष्ठाकानामुज्जतीहोरात्रयक्षमास-

आदि

त्वंयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ इति सुश्रुतः)
 आदित्यपञ्च, पुं, (आदित्यहस्तस्य पञ्चमिव पञ्चमस्य ॥)
 क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपञ्चः २ अर्कदक्षः ३
 सूर्यपञ्चः ४ तपनचन्द्रः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७
 सुपञ्चः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० वज्रः ११ ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफघात-
 रोगनाशरोगक्षारोचकनाशित्वं । अपिचस्त्री-
 पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आदित्यप्रियका, स्त्री, (आदित्यवत् प्रीतिर्यं पुष्प-
 मस्याः ।) प्रीतिताम्रकण्ठा । इति राजमाता ॥
 राज्ञा आकन्द इति भाषा ।
 आदित्यमहता, स्त्री, (आदित्यस्य महता ।) ओषधी-
 विशेषः । ऊकुडद्विधा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वरदा २ अर्कमहता ३ सुवर्णका ४ सूर्यमहता ५
 सूर्यवर्णका ६ अर्ककान्ता ७ मधुकर्मका ८ सुर-
 सम्भवा ९ सौरी १० हतेजाः ११ अर्कहिता १२
 वरिष्ठा १३ मयूकरी १४ सप्तमाता १५ देवी १६
 मार्कण्डेयवल्गुमा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९ ।
 अस्य गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
 उष्णत्वं । कफघातरोचकक्षुद्रज्वरकुष्ठभूतप्रक्षोभशूल-
 व्धरणाशित्वञ्च । अन्यञ्च । खादुप्राकरत्वं ।
 गुह्यत्वं । अपिचवर्कत्वं । क्षाररसत्वं । विट-म-
 वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आदित्यसुतः, पुं, (आदितेरपत्वं पुमान् आदित्यः
 सूर्यः तस्य सुतः बहोतत्पुत्रः ।) सूर्योवधानरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सावर्जिमनुः ।
 वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्मः ॥)
 आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति क्ली-
 धारयः ।) नारायणः । इति निकाखशेषः ॥ (जग-
 मुपादानादिगुह्यवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,
 ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।
 “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुष्टं शान्तं दिव्यमादिदेवमजं विशुम्” ॥
 त्वमादिदेवः पुष्टः पुराण-
 स्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ॥
 यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामावृत्तमथै
 परिगणितो नाममेदः ।
 “धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽस्तिः सुतः” ॥)
 आदिमं, चि, (आदौ भवं अद्यादिपञ्चात् हिमञ्च ।
 यथा मध्याह्न इत्यत्रादेवेति वचनात् मः ॥) आद्यं ।
 प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥
 (यथाह भाषापरिच्छेदे,—
 “एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्” ।
 “आदिमः श्लेष्मैलादिसंयोगः परिकीर्तितः” ॥)
 आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाह-
 सखिभ्यश्च ॥) पृथुराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महो-
 क्षितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविदितपुत्रः खना-
 मस्यातः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।
 “आदिराजो मनुर्विव प्रजानां परिरक्षितः” ॥
 महाभारते ।
 “अविदितः परिरक्षितुं शक्नोत्यस्य वीर्यवान् ।
 आदिराजो विरागश्च शास्त्रविदश्च महावज्रः” ॥)

100

“तैत्तिरीयसु” कथमेष्ट त्वयेहाद्येन कर्मण्यथा” ।

एनर्दादक्रियां कर्ष्यास एनराधानमेव च” ।

काव्य

सौभाग्यवतः स्यात् ॥ १ ॥

आन

विश्वः । यथा । मायैकसोपदेशाय वक्ष्यादिना
मायैकसोपदेशः । यथा भित्ताक्षराणां पराक्षरः ।
“मायं प्रस्थापयेत् मायी धेनुं रत्ना तथा वचः” ।
यत्प्रस्थापयति ।
“प्रस्थापय मायं वक्ष्याः किञ्चिदन्वा वतं चरेत्” ।
इति सूत्रे ।
देववचने “तोषयित्वा विनोतमान् इति” ।
अथ तोषयित्वा इति अवज्ञात् आनतिकरत्वेन
तद्व्यवहारोदाहः । इति प्रत्यक्षितत्वं ।
आनन्, स्त्री, (आनन्त्यते चर्म्मणा बध्यते इति । आङ्-
+ नन् + क्तः) चर्म्मणमुत्तुवाद्यमात्रं । तत्तु सुर-
वादि । इत्यमरः । कर्म्ममात्रं । तत्तु वेद्यभूमादि ।
इत्यनघमात्रः ।
आनन्, चि, (आङ् + नन् + कर्म्मणि + क्तः) ।
कथितः । वक्षः । इति मेदिनी । (यथा सुभते ।
“अङ्गस्तुवारेः सविता विमानजा जवाग्रयाः”) ।
आनन्, स्त्री, (आनिति अनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
युक्तं । इत्यमरः । (“तदानं नृत्तुरभि क्षितीश्वरः”
इति इष्टः । ३ । ३ ।)
आनन्, पुं, (आङ् + नन् + क्तः) आनन्ः । तत्-
पथ्यायः । आनन्त्यः २ अन् ३ अतः ४ सुखं ५
सुखं ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
आमोदः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ।
[यथा, उभयचरिते ।
“यथातदा मेदाद्य यत्र क्षिमाद्य सम्यहः” ।
मनुः ।
“आनन् जवाग्रो विमानं न विभेति कुतश्चन” ।)
मातृदेवस्य वचनशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
आनन्, चि, (आनन् + अण् आदित्वात् अण्) ।
आनन्विशिष्टः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ।
“गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
इत्यमरटीके अथ गुणिलिङ्गः ।
आनन्त्यः, पुं, (आङ् + नन् + अण्) आनन्त्यः ।
हर्षः । इत्यमरः । तद्व्युक्ते चि ।
आनन्त्यं, स्त्री, (आङ् + नन् + ल्युट्) गमनागमन-
समये सुहृदादेरातिशयानुरागस्यस्यतादिप्रभृति-
द्वारा आनन्दोत्पादनं । तत्पथ्यायः । समाजनः २
समाजनः ३ समाजनः ४ आग्रजः ५ आमन्त्रणं ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च । (आनन्दजननं, हर्षोत्-
पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।
“मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः” ।
इति हितोपदेशे ।)
आनन्त्यपटं, स्त्री, (आनन्त्याय पटम्) । गवोद्गावस्त्रं ।
इति शारावली ।
आनन्त्यप्रभवः, स्त्री, (आनन्त्यः प्रभवो यस्य तत्) । रेतः ।
वीर्यं । इति हेमचन्द्रः ।
“आनन्त्यादिभिर्भावैर्भौमिष्ये जायतेऽङ्घ्रिषु ।
तेन खद्विषि तच्छुभं गवात् कुम्भादिवोदकं ।
कोलोमिः स्यन्दते देहात् समन्तात् सुकवादिभिः ।
हर्षकोदीरितं रागात् सङ्गस्याह मनोभवात् ।
वक्षो संभ्रमं निर्वाति स्यात्तद्विषादिवोदकं” ।
इति भरतः ।

आना

“अक्षदेहाभितं युक्तं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्याप्यतश्चापि हर्षोत्तु संभवति” ।
इति सूत्रः ।
आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावरकः) । अन्वप्रधानाश्चानं । तत्पथ्यायः ।
कारणशरीरं २ सुभृतिः ३ । इति वेदान्तः ।
आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन् +
अण् + अण् + टाप्) विजया । आरामशीलता ।
इति राजनिर्घण्टः । [इति अन्वमात्रा ।
आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन् + क्तः) । आनन्दिः । हर्षः ।
आनन्दिनः, चि, (आङ् + नन् + क्तः) । यथा आनन्दः
सञ्जातोऽस्य । आनन्द + इत् + क्तः । आनन्दयुक्तः ।
हृष्टः । आनन्दितः । (यथा महाभारते ।
“पुनरावन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे”) ।
आनन्दी, [नृ] चि, (आनन्द + इनि) । आनन्द-
विशिष्टः ।
आनन्दी, स्त्री, हृष्टविशेषः । आनन्दपाता इति
ख्याता । इति अन्वचञ्जिका ।
आनन्दा, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायात्र । आङ् +
नी + अण्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ।
आनन्त्यं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) आनन्त्यरनयनं ।
आना इति भाषा । (यथा रामायणे ।
“आदिशत्युत्तमोक्तं राजानामवने वक्षन्”) ।
आनन्ति, पुं, (आङ् + नन् + अण्) । देशविशेषः ।
दारका इति ख्याता । नृत्तस्थानं । युक्तं । इत्य-
मरः । जलं । इति मेदिनी । आनन्तिदेशवासी
लोकः । इत्यमरटीका । (यथा हरिवंशे । “आन-
न्तिना कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” ।
खनामख्यातो राजा ।
“श्रयतेर्मिथुनं त्वासीदानन्ति नाम विभुतः ।
“आनन्त्यं तु दायदो रेवो नाम महाद्युतिः” ।
“आनन्तिविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ।
“आनन्त्यं विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ।)
आनायः, पुं, (आङ् + नी + अण्) । जलं । इत्यमरः ।
आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादानीय सत्स्वयते
ऽसौ आङ् + नी + यत्) । दक्षिणाभिः । इत्यमरः ।
गार्हपत्यादधेरातीय ये दक्षिणाभिरारोप्यते ।
तत्र । इति भरतः । होम कारवार निमित्ते घर
इहते आनिया दक्षिणदिक् राखा आगुन् इति
भाषा ।
आनाहः, पुं, (आङ् + नन् + अण्) । मूत्रपुरीष-
रोधकरोमः । तत्पथ्यायः । विषयः २ । इत्यमरः ।
विशुम्भः ३ मनरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ।
“आनाहस्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्हितम्” ।
इति महाभारते । तस्य सम्पत्तिरूपे । यथा,
“आमं श्रद्धा निधितं जनेन
भूयो विषयं विगुणानिसेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति” । इति निदानं ।
“यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
वाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं आनाहस्तस्य जायते” ।
इति भरतः ।

आनु

अस्य चिकित्सायाश्च । भावप्रकाशे यथा,—
“मुल्यकारणकाम्यतादुदावर्त्तनी क्रिया ।
आनाहेषु च कुर्वीत विवेकश्चाभिधीयते ॥” ।
चिद्वृत्त्याहरीतयो दिव्यतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुत्पन्नं ॥” ।
वर्त्तिस्त्रिजगदुत्पन्नं
सर्वपद्मधूमकूटमदनकलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्षै-
र्विचिता साकुलसम्भिता विचैः ।
वर्त्तिरियं वृष्टयसा
ग्रैः प्रविष्टिता गुदे वृताभ्यक्ता ।
आनाहमुदरार्तिं
ग्रमयति जठरं तथा गुल्मम्” ॥” ।
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ॥” ।
चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
“उदावर्त्तक्रियायाहे सामे कङ्कनपाचनम्” ।
“द्विचक्रा दिव्यवचा सजुष्टा
सुवर्चिका चैति विद्वज्जुष्टं” ।
सुखाम्बुनानाहविस्त्रिजगत्-
हृमोगुल्लोद्धसमीरगुल्मम् ॥” ।
वचाम्बुनानाहविस्त्रिजगत्-
सपिप्पलीकातिविशान् सजुष्टान् ।
उष्णाम्बुनानाहविस्त्रिजगत्-
पीत्वा जयेदास्य हितोदनाशी ॥” ।
चिद्वृत्तीतकीश्यामाः सुहीतोरेण भावयेत् ।
वटिका मूत्रपीतास्ता ज्येष्ठा आनाहमेदिकाः ॥” ।
राठ-धूम-विद्वद्योम-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहमूलानुत् ॥” ।
मूलकं शुष्कमात्रं वर्षाभूमूलपञ्चकम् ।
आरेवतफलश्चापि पक्वा तेन पचेद्दृष्टम् ।
तत् पीतमात्रं ग्रमयेद्दुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥” ।
शुष्कमूलकायं हृतम् ॥” । वैद्यः । इति रमानाथः ॥
आनिलः, पुं, (अनिलस्य वायोरयत्नं अनिल +
इन्) । हनुमान् । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ (भीमः) ।
आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप्) । स्वाति-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ।
आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः ।
(अस्तिः । ईश्वरीलः । यथा किराताकर्म्मणीये,
“आनीलामैर्विरचितपरमागारज्ञैः”) ।
आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + अण्) । अनुकूलता ।
(साम्मुख्यं) । प्रसादः । सहायता । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्ज्यते” ।
यथा,—रामायणे ।
“रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश” ।)
आनुगतं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म्म वा । अनु-
गत + अण्) । अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
व्याप्ययेन निवृत्तम् ।
आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण्) । परियाटी ।
अनुक्रमः । इत्यमरः । (यथा मनुः ३ । २३ ।
“वङ्गानुपूर्वी विप्रस्य क्षवस्य चतुरो वरान्” ।
यथा रामायणे ।
“आनुपूर्वी स धर्मज्ञः पश्यन् कुशलं कुले” ।)

आनन्दो

आनुमानिकः, चि, (आनुमानाय हितः । आनुमान + ठक् । सुक्तिविशेषः । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।)
आनुमानसम्बन्धीयः । आनुमानविषयीभूतः ।

आनुदक्षिः, स्त्री, (आ + अनु + दक्ष् + क्ति ।) अनु-
रागः । (आसक्तिः । अनुदक्षिः ।)

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन्
+ क्त्वा + टाप् ।) अनुवृत्तेरनुप्रकारेणा । इति
पुराणम् ।

आनूपः, पुं, (आनूप + क्त्वा ।) अनूपदेशजन्य-
मार्गः । तत्र छद्मनिमित्तवराहदि । इमां मांस-
गुणाः । गुणत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । क्षिप्तत्वं ।
शुष्ककारित्वं । वायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
आनूपदेशजन्यगुणाः । घनत्वं । गुणत्वं । पिष्टि-
कत्वं । मधुरत्वं । स्नेहजनकत्वं । क्षिप्तत्वं । अमि-
नाशित्वं । प्रमेहक्षीपदन्तर्हिमगगच्छादिदोग-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । आनूपदेशज-
नान्तोर्णकत्वं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुक्षेचराः श्वाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चानूपजातयः ॥

आनूपा मधुराः क्षिप्वा गुरवो वज्रमर्हनाः ।
स्नेहनाः पिष्टिक्वाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥

तथाभिधन्विनस्ते हि प्रायोऽप्युच्यतामः स्मृताः” ।
इति भावप्रकाशः ।

“अमरश्चमरः खड्गो मणिर्गो गवयो गजः ।
न्यङ्गुर्वराश्चानूपा मृगाः सर्वे यदस्तथा” ।

“गुरुण्यो मधुरो कालिधन्वानूपनिवेद्ययात्” ।
इति चरकः । तथाच चारितः ।

“आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहना वातकोपनाः” ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः श्वाः
कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ।

वज्रजनयुक्ते, चि ।

आनृष्टस्य, स्त्री, (आनृष्टस्य भावः । आनृष्टस्य +
क्यन्त् ।) अनिष्टवृत्ता । (अकौशः । अचिन्तनः । का-
रण्यः । यथा मनुः १ । १०१, २ । ५७, ३ । ११२ ।

“आनृष्टस्यात् प्राज्ञस्य भुङ्क्ते हीतरे जनाः” ।
“अर्हत्वं तत्कामादीनामनृष्टस्य च केवलम्” ।

“मौनेषु कष्टे भयैकावाहनृष्टस्य प्रयोजनम्” ॥

आनरीक्ष, स्त्री, (आनरीक्ष + क्यन्त् ।) आनरीक्षं ।
गमनं । इति विश्वकोषः । (यथा महाभारते ।

“उत्पातस्त्रिभिधान् प्राप्नुवार्दो भगवान्मयिः ।
दिशोऽन्येवान्तरिक्षांश्च पार्थिवान् पितरामह” ॥

आनरीक्षमववृत्तिं चि । (यथा रामायणे ।
“अक्षि जेऽन्तरिक्षेऽन्येऽपार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

आनिका, स्त्री, (अन्तिक् + क्यन्त् + टाप् ।) अन्तिक्ता ।
श्लेष्मा भगिनी । इति विश्वकोषः ।

आनिका, चि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-
सम्बन्धीयः ।

आन्दोष दृक् द्रव्ये । (अदन्तपुरा-उभ-अक-
वेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । आन्दोषोऽयम् । इति
दुर्गादासः ।

आन्दोजनं, स्त्री, (आन्दोज + क्यन्त् ।) अन्नं ।
अन्नम् । (“किन्नाकांमहविन्दुन्दरदृष्टां माण्ड-
कां” ।)

आप

आमरान्दोषनादुद्देशेऽनुभवदक्षिणानुभवकारः
शब्दं वार्यताम्” । इति काण्डिदासः । पुनः पुन-
रभ्यासः । सुहृदाद्योचनम् ।

आन्दोषितं, चि, (आन्दोष + क्त ।) कृतान्दोषनं ।
तत्पर्यायः । अक्षितं २ अक्षितं ३ धृतं ४ वेक्षितं
५ । इति हेमचन्द्रः ।

आन्वसिकः, चि, (आन्वस् + ठक् ।) पाचका । उप-
कारः । इत्यमरः ।

आन्वसिकः, चि, (आन्वस् + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौशः २ । इति जि-
काशयेवः । आन्वसिकसम्बन्धी । (कुलीनः । दिव्य-
भावरतः । कुलाचारी । आधिकः । “कौशोत्त-
विकः शैवः कौश आन्वसिकः स्मृतः” । इति
जिकाशयेवः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवकादनु ईक्षा पर्यालोचना
प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठक् + क्तीप् ।)
तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः । दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षक्यपराधया ।

अन्वीक्षां कुर्वते यस्मात्तस्मादन्वीक्षिकी स्मृता” ।
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः । (अन्वीक्षविद्या,
प्रत्यक्षपरोक्षान्वीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्

ईक्षत्वं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैश्विकविद्या-
दिका । इयं हि ज्योतिषादिविद्याचतुष्टयान्त-
र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थसंसाधिका रा-
जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥

यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
“आन्वीक्षिकी जयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवेता लोकसंस्थितिकेतवः” ॥

“आन्वीक्षिकात्म विज्ञानं धर्म्मार्थसौ अयोधितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ” ॥

इति ।)

आप लृक् न कौ कि व्यापने । (पुरा-पक्षे आदि-
सादि-वा-उभ-पर-सक-वेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः । लृक् आपत् । न आप्नोति कीर्ति-
र्नैश्वर्यं । कौ आप्ता । कि आपयति आपति ।

सरायं प्राप्यते भवान् । इति गणकतानित्य-
त्वात् । इति दुर्गादासः । (पाचने ।

“ले खेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्युत्तराचरम्” ।
इति मनुः । (अग्निं अभिजाते ।

“नान्यदसमोद्यमि आनमम् । अकर्मका ।
इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्राप पिता मम” ॥

इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + क्यन्त्) प्रतिग्रहणे ।
“तां प्रज्ज्वापुरविलम्बितमुत्तरन्तो

धौतान्प्रज्ज्वापुरविलम्बितमुत्तरन्तो” । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपग्रहणे ।

“ते च प्राप्यदन्तान् सुमुखेऽक्षिपुवः” ।
इति द्रुपद्वै १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + क्यन्त् ।) अक्षयसमर्थे वसुविशेषः ।
इति जटाधरा ।

आपः [वृ] स्त्री, (आप् + क्यन्त् ।) जलं । पापं ।
इत्युदादिकोषः ।

आप

आपकः, चि, (आप् + क्यन्त् + क्त ।) ईदृशकृत्वा-
यादि । तत्पर्यायः । यौतिः २ अक्षयः ३ । इत्य-
मरः । वटी इति केचित् । (यथा अतुल्यचारे ।)

“आपकप्राणिकितानतगात्रयः
प्राप्ता शरत्तदवधुरिक् रम्यकया” ॥ १ ॥

आपगा, स्त्री, (आपां समूहः आपः । तस्य समूहे
इत्यञ् । तत आपने अक्षयसमूहेन अक्षयि प्रचक-
तीति । आप् + मन् + क् + टाप् ।) नदी ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे ।

“आपगाः कृतपुष्पाः पद्मिन्वा सराणि च” ।
“आपगाश्च महानूपाः सातुमन्वा पर्वताः” ।

तथाच भाषे २ । १०० ।
“सम्भूयान्मोघिमन्वेति महावद्या नमोभवा” ॥)

आपकः, पुं, (आप् + क्यन्त् + क्यन्त् ।) पञ्चविध-
प्राणा । दोषान इति भाषा । तत्पर्यायः । निचया
२ विपयिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः । अशुभं

दृष्टे इत्यन्ये । आपगादिद्वयं दृष्टे विपयस्यदिद्वयं
दृष्टुमर्हति इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा रामायणे ।

“मात्स्यायकेषु राज्ञो नाथ पश्यामि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।

“भक्ष्यमात्स्यायकानां दृष्टुः अशुभसुखम्” ॥)

आपयिकः, पुं, (आप् + क्यन्त् + क्यन्त् ।) अक्षय आ-
पय + ठक् । ययिकः । इत्युदादिकोषः । दोषानि
मुनि अवसादी इत्यादि भाषा । (यस्यां अक्षयि-
क्यादिविषयके, चि ।)

आपयि, पुं, (आप् + क्यन्त् + क्यन्त् ।) स्नेहयि ।
वाक् इति भाषा । दैवायते चि । इत्युदादिकोषः ।

आपत्, [वृ] स्त्री, (आप् + क्यन्त् + क्तीप् ।) विपत् ।
विपत्तिः । इत्यमरः । यथा ।

“आपत्सू मूढो द्युतिमान् यः सक् प्रतियक्ष्ये ।
कर्मोद्यवशकार्याणि तमाङ्गः प्रवर्धं बुधाः” ॥

इति वज्रपुराणम् ० । किञ्च ।
“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरकमुचम-
न्वायाः । तच्छरणं किं कुर्वते महाहीनपि क्षि-
रान् कुर्वते” ॥ इत्युद्दः ॥ मनुः ११ । २६-२७ ।

“विनैव देवैः साधैश्च प्राज्ञैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सू मरणाद्विनिर्गते प्रतिविधिः कृतः” ॥

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्यराविकं तस्य दुर्मतेर्निश्चये कथम्” ॥

इत्येकादशीतन्त्रम् ।
“आपत्काले तु विप्रेभ्य भुक्तं भुज्यते यदि ।
मनस्त्रायेन युज्येत नृपदां वा शलं जनेषु” ॥

इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ० ।
“आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् श्वैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि श्वैरपि” । इति ।

“आवीशात् प्रेक्ष्ये भक्ष्यान् वान्मनान् अक्षयानामे ।
मित्राणां यदि काले च भाव्याश्च विमवक्ष्ये” ॥

इति च आश्वलायनम् २८ । २१ ।
आपत्तिः, स्त्री, (आप् + क्यन्त् + क्तीप् ।) दोषः ।

इति हेमचन्द्रः । प्रापयं । आपत् । इति मेदिनी ।
आपत्ता, चि, (आपदं प्राप्तः । यथा तत्पुत्रः ।)

आपा

विश्वरूपः । तत्पर्यायः । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपद्भाष्यसक्तोनां हितोऽप्यायति हेतुता” ।)
 आपदा, स्त्री, (आ + पद् + क्तिप् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति राजसुक्तः ॥
 आपन्न, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) प्रापकम् । मरीचं । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपनिका, पुं, (आप् + पन् + क्तिप् ।) इन्द्रनीच-
 मणिः । तिरातः । इत्युदात्तिका ।
 आपन्न, चि, (आप् + पद् + क्तिप् ।) आपदशक्तः ।
 तत्पर्यायः । आपन्नान्नः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी । (यथा भागवते,—
 “आपन्नः संकतिं घोरां यन्नाम विवशो गच्छन् ।
 ततः सद्यो विमुच्येत यद्विमेति क्षयं मयं” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “वशीकृतानि यस्तु यथोऽन्यप्रतिक्षिप्यः ।
 आपन्नः क्षमिन्विच्छेत्कृत्याः काजयापनं” ॥)
 आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भकर्मणो
 जन्तुसत्त्वा ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापन्नसत्त्वात्ता रेशुरापायुदतिवः” ।
 इति रेखा १० । ५० ।
 “गर्भापन्नसत्त्वायाश्चाद्यातिमृतमन्नतः” ॥
 इति सुक्तः ॥)
 आपन्नित्वं, स्त्री, (मेद् प्रक्षिपान्ते उदीर्षां माडो
 अतीहारे इति क्ता । जुगतीति समासः । समासे-
 ऽनञिजिह्वादेशः । मयतेरिदम्यतरस्यामिति त्वं
 अप्रमित्वं गिरित् । आपन्नित्वयाचितान्तां कल्लना-
 विति क्त्वा ।) विनिमयात् प्राप्तं । इत्यमरः ॥
 वदन करिया लक्षोभा इव इति भाषा ।
 आपन्न, पुं, (आपोर्ववत्स्यापत्वं पुमान् । आपु + अप-
 त्त्वाये क्त्वा ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥
 (“तप्ते प्रापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मना” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “यं केमे वदताः पुनं पुरा भास्वन्मुत्तमम् ।
 वशिष्ठं नाम स मुनिः स्थात आपव इत्युत” ॥)
 आपन्नत्व, पुं, धर्मप्राप्तिप्रयोगकमुनिविशेषः ।
 “मन्त्रविशिष्टाहारीतवाचकमोहनोऽङ्गिराः ।
 यमापन्नत्वधर्मताः आत्मायनवृत्त्यती ।
 पराशरस्यासङ्गुनिक्षिता दत्तगोतमौ ।
 प्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मप्राप्तिप्रयोगकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
 आपन्नभिनी, स्त्री, (आपः सञ्जातीति । आपस् +
 क्तम् + णिनि ।) निक्षिप्नोयता । इति राज-
 निर्णयः ॥
 आपाका, पुं, (आप् + पक् + क्तिप् ।) कुम्भकारवृत्-
 त्पात्रदहनधर्मा । इति जटाधरः । पोयान् इति
 भाषा ।
 आपातः, पुं, (आप् + पत् + क्तिप् ।) पतनं । तत्प्रातः ।
 इति मेदिनी । पतनं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमधीयानां संयोगानां प्रियैः सह” ।

आपृ

“आपातरस्या विषयाः पर्यायपरित्यागिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ८ ।
 “मन्त्रापातो विभासादः सन्धर्मप्रतिरूपकः” ।)
 आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आप् + या +
 अधि + क्त्वा ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खाबार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्वीश्वरको भजे ! मामापायगतं सदा” ।
 १३ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाये पानकजिता देवेनाभिप्रक्षोदितः” ।
 “ददर्श यमुदीराखामापाये वैश्वं मन्दत्” ॥)
 आपाजि, पुं, (आप् + पज् + क्तिप् ।) केशकीटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुल इति भाषा ।
 आपिन्नदं, स्त्री, (ईवत् पिन्नदम् ।) सखी । इति
 राजनिर्णयः ॥
 (“आपिन्नरा वदन्तः कल्लना-
 न्नस्युदारा मुमुनेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघुः १६ । ५१ । सख्यशब्देऽस्य गुणदयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीकः, पुं, (आप् + पीक + पञ्चाद्यच् ।) शिखा-
 क्षितमाख्यं । तत्पर्यायः । श्रेष्ठः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
 “तस्मिन् कुलापीकृणिमे निपीडं
 सन्धुक् महीं प्रासति प्रासनाङ्गां” ॥)
 आपीतं, स्त्री, (आप् + पा + क्तिप् ।) मासिकधातुः ।
 इति राजनिर्णयः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिम्” ॥)
 आपीनं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आप् + प्याय +
 क्तिप् ।) प्यायः पी निष्ठायां सोपसर्गस्य नः ।) ऊधः ।
 गहर पाकान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनमारोहद्वनप्रयत्नात्
 यद्विर्गुह्यत्वाहृषो गदेन्द्रः” ॥)
 आपीनः, चि, (आप् + प्याय + क्तिप् ।) ईवत्स्थूलः ।
 सन्धुक्स्थूलः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिकं, स्त्री, (अपूपानां समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । वज्रपिच्छः । इत्यमरः ॥
 आपूपिकः, चि, (अपूपाः पथ्यमस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिच्छकजीवी । पिच्छकविशेषकर्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ भस्मकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मयरा हलुहकर वटिखोद्याना । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्यः, पुं, (अपूप + यच् ।) शत्रुः । सूर्यकः ।
 इति विक्रमशेखरः ॥ हानु मयरा वेसन इत्यादि
 भाषा ।
 आपूर्तिः, स्त्री, (आप् + पू + क्तिप् ।) ईवत्पूरणं ।
 सन्धुक्पूरणं ॥
 आपूर्णं, स्त्री, (आ + पूर्य् + क्तिप् + कण्ठे घञ् ।) रङ्गः ।
 इति राजनिर्णयः ॥ रां इति भाषा ॥ (रङ्गशब्दे-
 ऽस्य गुणदयो ज्ञातव्याः ॥)
 आपृच्छा, स्त्री, (आप् + प्रच्छ + क्त्वा + ततः टाप् ।)

आप्या

आभावयः । आप्यायः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्योक्तिम्, स्त्री, जप्तात् इतीष्यकृत्तवमदाश्चमं ।
 इति ज्योतिःशास्त्रं ॥
 आपः, चि, (आप + क्तिप् ।) प्रक्षयितः । विन्यस्तः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७ । ८० ।
 “संवत्सरिकमात्रेण राश्यादाश्चरयेत् वक्ति” ॥)
 प्राप्तः । कम्पः । (तेभ्यः क्षिमात्तं मया । इति कालि-
 दासः ।) सत्वं । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः ।) गुणः ।
 “कुमारभत्याकुशलेरमुक्षिते
 निवमिरातेरथ गर्भमर्म्मणि” ।
 इति रघुवंशे १२ । कश्चिच्छब्दः । आसीयः ।
 “असपिच्छं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृष्य मन्धवत् ।
 विमुच्यति विराजेय मातुरात्मा चान्द्रबान्” ॥
 इति मनुः ११२ । “आप्तान् सखिप्रदान् सहो-
 दरभाद्रमगिन्यादीन्” इति तट्टीका । वज्रः ।
 अधिकाः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा ज्ञतुभिर्विधेरासदक्षिणैः” ।
 “राजा नागप्रकारान् वज्रं दक्षिणान् अश्वमेधा-
 दियन्तान् जुह्यात्” । इति तट्टीका ।
 आपः, पुं, (आप् + क्तिप् ।) अमप्रमादविप्रलिप्ताकरणा-
 पाटवरूपदोषवचनतुल्यरहितः । स च ऋष्यादिः ।
 इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानवलेन ये ।
 येषां कैकावममर्णं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विमुक्तास्ते तेषां वाक्यमसंशयं ।
 सत्वं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्वं नीरजस्तमाः” ॥
 इति चरकः ॥)
 आप्नगन्धः, चि, (आप्तः प्राप्तः गन्धो येन सः ।
 प्राप्ताश्चकारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा । इति हार्तावली ।
 आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्तिप् ।) सम्पन्नः । योगः ।
 कामः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्नोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य अमप्रमादादिभूतजनस्य
 उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्यं । तत्पर्यायः । राडं २
 सिद्धकतं ३ अभ्युतः ४ समयः ५ आगमः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्यं, चि, (अप्यं विकारः तस्य विकारइत्यत्रात्वात्
 स्थाये च्यञ् ।) जलविकारः । जेगदि । तत्पर्यायः ।
 अम्भयं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्याः प्रभूता ऋभयः पृथक्काश्च विद्वीकसः ।
 लेखा नाम महाराज पञ्च देवगणाः स्मृताः” ॥
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानु-
 यहात् परस्परानुप्रवेशाच्च तन्मैव तन्मैवां ता-
 म्रिध्यमस्तत्त्वार्थकानां तु यद्गमं” । इति सुश्रुतः ॥)
 आप्यं, स्त्री, वायव्यः । इत्यमरटीकायां रायसुक्तः ।
 कुड इति भाषा ॥
 आप्यायनं, स्त्री, (आप् + प्याय + क्त्वा ।) तपनं ।
 प्रीयनं । कृतिः । इति राजनिर्णयः ॥ (यथा
 महाभारते,—
 “पितृप्रसादमिच्छेयं तव आप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, १।२१२, १।२०३ ।
 “लोकस्याप्यायनेयुक्तान् आहरेवान् द्विजोत्तमान्” ॥

आभा

आभा

आमन्त्रः, पुं, (आमन्त्रयतेऽनेन आम् + मन्त्र + घञ् ।)
 योजः । इत्यमरः जेमचन्द्रः ॥ योत्तुङी इति भवा ।
 भूषणः । प्रेम । बन्धनः । इति जेमचन्द्रः ॥
 (यथा अमरप्रतप्ते । ६८ ॥
 “मते प्रेमामन्त्रे प्रणयबलमाने विगलिते” ।)
 आमन्त्रिः, स्त्री, आनिः । मेघी । इत्यमरः ॥ (समूहः,
 आमन्त्री ।)
 आविडः, जि, (आम् + विध् + क्तः ।) वक्रः । क्षिप्तः ।
 इत्यमरः । यदावतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आविधः, पुं, वेधनाम्नः । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपन
 इत्यादि भावा ।
 आविणः, जि, (आ + विज + क्तः ।) अमन्त्रः । अग्नि-
 र्जनः । इत्यमरः ॥
 आविणकन्दः, पुं, माकाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवुक्तः, पुं, (आप् + क्तिप् + आपमुक्तगोति । अन्यो-
 भ्योपीति ङ ।) नाशोक्तौ भगिनीयतिः । इत्यमरः ॥
 आभरयः, स्त्री, (आभियतेऽनेन । भृञ्. भरणे । ल्यट् ।)
 भुञ्ज्यं । अन्नहारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
 वेध्यं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोग्यं चेति । तत्र
 आवेध्यं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं
 नूपुरादिकं, आरोग्यं हारादि । यदुक्तं,—
 “स्याद्भूषणं त्वामरयं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
 आवेध्यं बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोग्यमेव तत्” ।
 (यथा मनुः, ७ । २२२ ।
 “वाङ्मनवि च सर्वोऽपि शास्त्राख्यामरयानि च” ।
 यथा कुमारसम्भवे । ५ । ७४ ॥
 “किमित्यपास्यामरयानि दौवने
 धृतं त्वया वार्द्धक्येभि वक्त्रजं” ॥)
 आभा, स्त्री, (आम् + भा + अङ् + टाप् ।) शोभा
 काम्निः । इति जेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥
 (वातभोगभेदः । ववुले । यथा भावप्रकाशे वात-
 व्याधौ त्रिकमूलत्रिकित्वा,—
 “आभा ववुलपर्यायः कथितः कोविदैरिह” ।)
 आभातिः, स्त्री, (आम् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
 तिः ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आभाषणं, स्त्री, (आम् + भाष् + ल्यट् ।) आभाषः ।
 कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ॥
 “सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाह” ।)
 आभासः, पुं, (आम् + भास् + घञ् ।) सदृशः ।
 प्रतिविम्बः । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥
 (प्रतिविम्बसिद्वद्वाक्यवक्ष्यमविवक्षाकार्यं, म-
 बाबुद्धिः । यथा अथ्यात्मरामायणे,—
 “आभासक म्बाबुद्धिरविवक्षाकार्यमुच्यते ।
 आविष्टिर्न तु तद्वत्तु विच्छेदस्तु विवक्षयतः ॥
 आभासतत्परं विम्बभूतमेवं विधा चितिः ।
 सामासबुद्धेः कर्तृत्वमविवक्षिते विवक्षयिणि” ॥
 तथा च मध्ववशी ६—७ ।
 “विजाधारेण वक्ष्ये कर्तुं ह्य इव कल्पिताः ।
 एतद् एतद् विदभासयित्वा ध्यातुदेहिनी ॥
 कथयन्ते जीवनाभासो बल्लभा संसरन्मयी ।
 वक्ष्याभासे स्थितान् बर्जान् यदादाधारवक्ष्याम” ।)

आभास्वरः, पुं, (आङ् + भास् + वरच् ।) अतुःबहि-
सङ्गकमग्यदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आ-
भास्वरास्तुःबहिः । यथा,—
“आका आवा इमे दाक्ताः आनिर्जानं प्रसक्तयः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो दादशभास्वरा इमे” ॥)
आभिजनः, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + जन् ।)
अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । माँइ पदवी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुलारसम्बन्धे, १/२६ ।
“तां पार्श्वतीक्ष्णाभिजनेव नाम्ना
वन्धुप्रियां वन्धुजनो लुहन्त” ॥)
आभिजातः, स्त्री, (अभिजात + जन् ।) अभिजातस्य
भावः । कौमिन्धः । याखित्तं ॥ (महावंशजनन-
जनितमन्त्र्यादा । यथा रामायणे,—
“आभिजातं हि ते मन्त्रे यथा मातुःकर्मैव च” ॥)
आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + णच् + टाप्) इत्यः ।
इति शुब्दरत्नावली ॥
आभिधातकः, स्त्री, (अभिधा + तक् + णच् ।) इत्यः ।
इति शुब्दरत्नावली ॥
आभिरूप्यः, स्त्री, (अभिरूप्य + जन् ।) अभिरूप्यस्य
भावः । यथा,—
“अर्चकस्य तयोयोगादर्चनस्यातिश्रायमात् ।
आभिरूप्याय विष्णोर्ना देवः सान्निध्यमश्नुति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तहयशीर्षपञ्चराशौषधप्रचर्न ॥
आभीरः, पुं, (आ समन्तात् भियं दाति । दा इने
आत इति कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति
भाषा । स च ब्राह्मणादन्वयायां जातः । इति
मनुः ॥
आभीरपक्षिः, स्त्री, (आभीराणां पक्षिः ।) गोप-
पक्षी । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥ गोवाला-
पाडा इति भाषा ॥
आभीरपक्षी, स्त्री, (आभीराणां पक्षी ।) गोपपक्ष-
समूहः । गोपग्रामः । गोपपक्षः । गोपस्थानं ।
तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥
आभीरी, स्त्री, (आभीरपुंयोगातिश्रयान्तेरिति च
डीष् ।) गोपस्त्रीजातिः । गोपपक्षी । तत्पर्यायः ।
महाभूमी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति
भाषा ॥
आभीर्जः, स्त्री, (आ समन्तात् भियं जाति जनयति ।
आङ् + भी + का + क्) कटं । कच्छं । इत्यमरः ॥
(भयवहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
“आभीर्जं न दयोः कच्छे वाक्यनिष्ठां भयामके” ॥
यथा महाभारते,—
“रात्रौ निशीथे आभीर्जे मतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचारे युवभादगां रक्षसां भोरेकभीक्ष्णाम्” ॥)
आभीकः, वि, (आङ् + भी + का + क्) कटयुक्तः ।
इत्यमरः ॥ भयमकः । इति मेदिनी ॥
आभीर्ण्यः, स्त्री, (अभीर्ण्य + जन् ।) अन्वर्थः । निधः ।
तद्युक्तक्रियायां वि । इति शुब्दरत्नावली ॥
आभीरी, स्त्री, रामिणीविशेषः । इति हजाराधः ॥
आभीर्या, पुं, (आङ् + भी + जन् + णच्) परिपूर्णता ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
“अष्टाभ्योमात्कटिबविषमाभेकपेक्षीं करोष” ॥

DATA

संख्यामं इति दीर्घचेति विनि॥ शोभी । इत्यमरः॥

अथ यथा तद्वत् । अथ यथा तद्वत् । अथ यथा तद्वत् ।

मानवता का अर्थ है धर्म और धर्म का अर्थ है मानवता

अन्यार्थेषाम् । अन्त्याश्रयमदान् कक्षाप्रसङ्गादीन्

आज

६. अङ्गनामः १०, सारधुसः ११, अङ्गना १२

आम्र

कोकिलोत्सवः १६ वसन्तदूतः १७ अक्षयजः १५
मोदाक्षः १६ मन्मथापयः १७ मन्मावाहः १८
समयः १९ पित्राजः २० यमप्रियः २१ पि-
यानुः २२ कोकिलावासः २३ इति राजनिर्घण्टः ।
मन्मथः २४ वटपदातिथिः २५ मधुरता २६
वसन्तः २७ पिकप्रियः २८ कोप्रियः २९ गन्ध-
कः ३० अमिप्रियः ३१ इति शब्दरत्नावली ।
मन्मथः ३२ इति मन्मथः । वाक्यान्वय-
गुणाः । वायुरक्षयिकारित्वं । इति राजवल्गुः ।
अमिप्रियः । कवयत्वं । अक्षयजत्वं । सुगन्धित्वं ।
कवयत्वं । अक्षयजत्वं । पित्तप्रकोपकयु-
रक्षयिकारित्वं । अक्षयजत्वं । तत्र वज्राक्षिता-
वृक् । इति राजनिर्घण्टः । * । मन्मावाहः ।
पित्तकारित्वं । * । पञ्चाङ्गगुणाः । वसन्त-
मन्मथप्रकारित्वं । पित्तविरोधित्वं । वायु-
नाशित्वं । वृद्धत्वं । गुरुत्वं । अलुकोमनत्वं । इति
राजवल्गुः । अमिप्रियः । विदोषप्रमत्ताकारित्वं ।
सादृश्यं । इति राजवल्गुः । अमिप्रियः । अक्षयज-
कारित्वं । इति राजवल्गुः । मधुरता ३३ इति
राजवल्गुः । * । मधुरता ३४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ३५ इति राजवल्गुः । मधुरता ३६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ३७ इति राजवल्गुः । मधुरता
३८ इति राजवल्गुः । मधुरता ३९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ४० इति राजवल्गुः । मधुरता ४१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ४२ इति राजवल्गुः । मधुरता
४३ इति राजवल्गुः । मधुरता ४४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ४५ इति राजवल्गुः । मधुरता ४६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ४७ इति राजवल्गुः । मधुरता
४८ इति राजवल्गुः । मधुरता ४९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ५० इति राजवल्गुः । मधुरता ५१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ५२ इति राजवल्गुः । मधुरता
५३ इति राजवल्गुः । मधुरता ५४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ५५ इति राजवल्गुः । मधुरता ५६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ५७ इति राजवल्गुः । मधुरता
५८ इति राजवल्गुः । मधुरता ५९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ६० इति राजवल्गुः । मधुरता ६१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ६२ इति राजवल्गुः । मधुरता
६३ इति राजवल्गुः । मधुरता ६४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ६५ इति राजवल्गुः । मधुरता ६६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ६७ इति राजवल्गुः । मधुरता
६८ इति राजवल्गुः । मधुरता ६९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ७० इति राजवल्गुः । मधुरता ७१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ७२ इति राजवल्गुः । मधुरता
७३ इति राजवल्गुः । मधुरता ७४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ७५ इति राजवल्गुः । मधुरता ७६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ७७ इति राजवल्गुः । मधुरता
७८ इति राजवल्गुः । मधुरता ७९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ८० इति राजवल्गुः । मधुरता ८१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ८२ इति राजवल्गुः । मधुरता
८३ इति राजवल्गुः । मधुरता ८४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ८५ इति राजवल्गुः । मधुरता ८६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ८७ इति राजवल्गुः । मधुरता
८८ इति राजवल्गुः । मधुरता ८९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ९० इति राजवल्गुः । मधुरता ९१ इति
राजवल्गुः । मधुरता ९२ इति राजवल्गुः । मधुरता
९३ इति राजवल्गुः । मधुरता ९४ इति राजवल्गुः ।
मधुरता ९५ इति राजवल्गुः । मधुरता ९६ इति
राजवल्गुः । मधुरता ९७ इति राजवल्गुः । मधुरता
९८ इति राजवल्गुः । मधुरता ९९ इति राजवल्गुः ।
मधुरता १०० इति राजवल्गुः ।

आम्र

(तत्रादावात्मन् नामानि गुणाश्च ।
“आम्रः प्रोक्तो रक्षणश्च सङ्कारोऽतिशयैः ।
कामाङ्गो मधुरतश्च मन्मथः पित्तप्रकोपकः । * ।
आम्रपुष्पमतीसारकपित्तप्रमेहघृत् ।
अक्षयदुष्टिहरं शीतं वृद्धिद्वयादि वातकम् ।
आम्रं वातं कवायाक्षं वृद्धं मासतपित्तकम् ।
तद्वत्तु तद्वत्तु तद्वत्तु दोषत्रयाक्षकम् ।
आम्रमामं तत्राहीनमातपेऽतिविशेषितम् ।
अक्षं सादुक्तवायं स्याद्देहं कवयत्तमम् । * ।
पञ्चानु मधुरं वृद्धं क्षिप्तं वनसुखप्रदम् ।
गुरु वातहरं वृद्धं वर्यं शीतमपित्तकम् ।
कवायाक्षरसं वृद्धि-क्षेत्र-मुक्त-विशेषितम् । * ।
तदेव वृद्धतमं गुरुवातहरं परम् ।
मधुराक्षरसं क्षिप्तं भवेत् पित्तप्रकोपनम् । * ।
अक्षं क्षिप्तपञ्चकं तद्वत्तु पित्तनाशनम् । * ।
रसस्याक्षस्य होमस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ।
उचितं तत्परं वृद्धं वर्यं वीर्यकरं फलम् ।
शीतलं शीतपाकि स्यादातपित्तहरं सरम् । * ।
तत्रसो गान्धितो वृद्धो गुरुवातहरः सरः ।
अक्षयक्षरपञ्चोऽतीव वृद्धः कपवर्जितः । * ।
वृद्धं वर्यं गुरुपरं रोचनं शिरपाकि च ।
मधुरं वृद्धं वर्यं शीतलं वातनाशनम् ।
वातपित्तहरं वृद्धं वृद्धं वनवर्जितम् । * ।
वृद्धं वर्यकरं सादु दुग्धममं गुरु शीतलम् । * ।
मन्मथकत्वं विषममन्मथ
रक्षामयं वृद्धमुदोदरम् ।
आम्रातिथोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ।
एतदक्षाम्रविषयं मधुराक्षपरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितम्वाद्या गुणा यतः ।
गुणैरक्षाम्रस्योऽनुपानं स्यादात्मनामतिभक्त्यै ।
वीर्यं वा प्रयोक्तव्यं सङ्गौ सौवर्चसेन च” । * ।
आम्रवीजस्य गुणाः ।
“आम्रवीजं कवायं स्याद्देहातीसारनाशनम् ।
इषदक्षं मधुरं तथा वृद्धयदाहघृत्” । * ।
आम्रवपुष्पस्य गुणाः ।
“आम्रस्य पञ्चवं वृद्धं कपपित्तविनाशनम्” । * ।
इति भावप्रकाशः ।
“अपक्षमाक्षं पक्षमेव शलं
संयाहि पित्ताक्षि कोपनम् ।
तथा विषकं मधुरं कालं,
मेघं क्षिप्तमासनाशनम्” ।
इति हारीतः ।
“वातपित्तक्षयद्वानं वृद्धाक्षिकपित्तघृत् ।
गुणैरक्षं वातजित् सादृश्यं कवयुक्तम्” ।
इति वाभटः ।
“रक्षपित्तकरं वातमापूर्य पित्तवर्जितम् ।
पक्षमाक्षं जयेदायुं मांससुखप्रदम्” । * ।
“आम्रमन्मथलोहाश्च वृद्धा वनवर्जिताः ।
रोचनक्षरपञ्चोऽतीव क्षेत्रमाधुर्यागौरवात्” ।
इति चरकः ।
“पित्तानिषकरं वातं पित्तं वृद्धेश्वरम् ।

आम्र

वृद्धं वर्यकरं वृद्धं रक्षमांसवपुष्पम् ।
कवायाक्षरसं सादु वातं वृद्धं मधुरं ।
पित्ताविरोधि सन्मथमामं पुष्पविशेषितम् ।
वृद्धं मधुरं वर्यं मधुरं विरुद्धं जीर्णम्” ।
इति सुश्रुतः ।
आम्रगन्धकः, पुं, (आम्रगन्ध + कन् ।) वनसुख-
रक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
आम्रपेवी, स्त्री, (आम्रस्य पेवी ।) पुष्पमन्मथम् ।
आम्रपी इति भाषा । आम्रस्य गुणाः । कवयत्वं ।
कवायत्वं । उष्णत्वं । मेरुत्वं कवायत्वाश्लेषम् ।
इति राजवल्गुः ।
आम्रातः, पुं, (आम्र + अत् + अच् ।) आम्रातकः ।
इति शब्दरत्नावली । (अस्य गुणाः । वृद्धत्वं ।
“आम्रातमक्षं वातं गुरुत्वं वृद्धिद्वयं परम् ।
पञ्चानु तुवरं सादुरसपाकं क्षिप्तं सुखम् ।
तर्पणं क्षेत्रं क्षिप्तं वृद्धं विरुद्धं वृद्धम् ।
गुरु वर्यं मधुरपित्तघृत्तदाहक्षयान्निदम्” ।
“आम्रातकः आम्रातः कामाङ्गो राजपुष्पकः ।
राजाक्षरुवरं सादु विषदं शीतलं मधुरं ।
याहि वृद्धं विषमाधुवातकम् कपपित्तघृत्” ।
इति भावप्रकाशः । तथा च चरके ।
“मधुरं वृद्धं वर्यं आम्रातं तर्पणं गुरु ।
सखेक्षं क्षेत्रं शीतं वृद्धं विरुद्धं जीर्णम्” ।
आम्रातकः, पुं, (आम्रं तत्रसम् आ ईषत् अतति
माति । अत सातत्व्यमने कणादिवात् वृत् ।)
वृद्धविशेषः । आम्रस्य इति भाषा । तत्पञ्चोऽयः ।
पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः । वर्यवाजी ४ ।
इति रत्नमाणा । पीतनकः ५ कविपुङ्गवः ६ आम्र-
वाटिकः ७ भृङ्गीफलः ८ रसाक्षः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ आम्ररातकः १२ आम्ररीयः १३
कपिपुङ्गवः १४ । इति जटाधरः । तदपक्षपञ्चगुणाः ।
कवायत्वं । अक्षयत्वं । वृद्धाक्षरुष्यत्वं । तत्पञ्च-
पञ्चगुणाः । मधुराक्षत्वं । क्षिप्तत्वं । पित्तकप-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अमिप्रियः । क्षि-
प्तविषमाजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वं । इति राज-
वल्गुः । आम्रावर्तः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा
मार्कण्डेयपुराणे ।
“आम्रानाम्रातकान् मयान्
नारिकेलान् सतिमुक्ताम्” । इति ।
अस्य पर्यायो गुणाश्च ।
“आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः ।
आम्रातमक्षं वातं गुरुत्वं वृद्धिद्वयं परम् ।
पञ्चानु तुवरं सादु रसं प्राक् क्षिप्तं सुखम् ।
तर्पणं क्षेत्रं क्षिप्तं वृद्धं विरुद्धं वृद्धम् ।
गुरु वर्यं मधुरपित्तघृत्तदाहक्षयान्निदम्” ।
इति भावप्रकाशः ।
“आम्रातकपञ्चं वृद्धं सखेक्षं क्षेत्रवर्जितम्” ।
इति सुश्रुतः ।
आम्रावर्तः, पुं, (आम्रस्य आवर्तः ।) आम्र-
गुणरसः । तत्पञ्चोऽयः । आम्रातकः २ । आम्रस्य
इति भाषा । अस्य गुणाः । वृद्धाक्षरुष्यत्वं ।
वृद्धम् । कवायत्वं । वृद्धिद्वयं ।

आय

आथा

आयुः

शुभिः पात्रात् कथयन् । “प्रहस्य बह्वकारस्य-
कटे विचारिते रक्तः । सर्वमनुष्णो सुहृदस्त
आन्तातक इति स्मृतः” ॥ इति राजनिर्णयः ॥
(यदुक्तम् ।

“आन्तातकस्यैवैवातपित्तद्वयः सरः ।

रक्तः सुखीभूतिः शोकाद्वापुः स हि कीर्तितः” ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इत्यमरः ॥ दुर तिन् वाट वला इति

भाष्यः । (उपलब्धेयं शब्द-कथितस्य पुनः पुनः कथनं

क्षिप्रं एवं कथितस्य द्विजिवारकथनम् ।)

आन्तेष्टिः, पुं, (आन्तेष्टिः + क्तः ।) वेतसः ।)

आन्तेष्टिः, इति राजनिर्णयः ॥

(आन्तेष्टिः + क्तः ।) विस्त्रि-
रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, वि, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आन्तेष्टिः, स्त्री, (आन् + ष्टि + क्तः ।) विस्त्रि-

रक्तम् । इति राजनिर्णयः ॥

आयतिः, स्त्री, (आय् + यम् + क्तः ।) उत्तरकाणः ।

भविष्यत्काणः ।

(यथा अनुः, ० । १६६, ७ । १०८ ।

“यदायम् अदायत्तामाधिव्यं भुवमात्मनः ।

तदाये चायिका पीडा तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥

“आयतिं सर्वकार्याणां तदायस्य विचारयेत्” ॥

प्रभावः । कोवदखनं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं ।

सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ । प्रत्ययः । इति

धरणी । (राजतरङ्गिणी ।

“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्तादस्य वारिदः ।

स्मृतिधेयां करोत्येव तोरस्य दृष्टिधीभुजा” ॥

आयत्तः, वि, (आय् + यम् + क्तः ।) आयत्तः । वशी-

भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा यत्तत्ते,—

“तत् मम । अयमायतो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)

आयतिः, स्त्री, (आय् + यम् + क्तः ।) दिनः । खेदः ।

वर्धनः । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः । हेम-

चन्द्रः ॥ शयनं । दैर्घ्यं । प्रभावः । भविष्यत्काणः ।

इति धरणी । (आयपथावलम्बिता । अधीनता ।)

आयत्तकं, स्त्री, उत्तरका । इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, स्त्री, (आयस् + यम् ।) औषं । इति

भरतः राजनिर्णयः ॥ अयोनिर्मितादौ, वि ॥

(यथा महाभारते,—

“आयसं हृदयं मन्वे तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।

यथा अनुः, ८ । ११५ ।

“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामास्यं दक्षमेव वा” ।

रघुवंशे, १७ । ६३ ।

“स च कर्म परस्मात् तदयस्मान् इवायसम्” ।

(अयोनिर्मितार्थे यथा,—

“विभागे कटु शीतस्य सर्वश्रेष्ठं तदायसम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयत्ते ॥)

आयसी, स्त्री, (आयसा निर्दिता । आयस् + यम् +

डीप्) औषधयकचक्रः । तत्पर्यायः । अक्षरक्षिणी

२ जालिका २ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

आयस्तः, वि, (आय् + यस् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।

क्षिप्तः । क्षेपितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ।

(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नक्षिप्तः, कष्टक्षिप्तः ।)

आयातं, वि, (आय् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,

“हंसयुक्तविभागे साक्षरसूक्तमस्यतुः ।

आयाता मन्त्रस्य प्रक्षिप्तश्लाघी साभिधीयते” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, स्त्री, (आय् + या + क्तुट्) खभावः । इति

जटाधरः ॥ आगमनं । (यथा महाभारते,—

“आयाने वासि विदितो रामस्य विप्रितात्मनः” ।

आयामः, पुं, (आय् + यम् + यम्) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे,—

“योजनायमवित्तरमेकैको धरणीतनम्” ।

मेघदूते, पूर्वमेवे । ५८ ।

“तेनोदीचीं विश्वमनुसरेत्सर्वमायामशोभी” ॥)

आयासः, पुं, (आय् + यस् + यम्) आयः । तत्-

पर्यायः । अमः २ क्रमः ३ क्रमः ४ परिश्रमः ५

प्रयासः ६ आश्रयः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-

मत्तः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

“रत्नायासममस्तापकृतिपासादिव्यभवो” ।

महाभारते,—

“शोकश्चैतदायासः सर्वं खेदात् प्रवर्तते” ।

रामायणे,—

“नैवायासं क्वचित् भवे प्राप्नुये न च विप्रियं” ॥)

आयुः, पुं, स्त्री, (यति इय् मतो ह्यन्वयो इत्युक्) ।

जीवितयाप्यकाणः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं,

प्राणाः । यथा महाभारते,—

“अहं केहरिणः क्षेपे वायुना जमदायुजः ।

जातः कमलपत्राक्षो हनुमन्नाम वानरः” ।

सनामस्थायश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नन्दस्य

पिता । यथा महाभारते,—

“नन्दो नाम राजर्षिर्बलं ते ओजमागतः ।

तत्रैव पूर्वपूर्वमायोर्बभूवः सुतः” ।

पुनरवसः पुनः सनामस्थायो राजा ।

यथा हरिवंशे,—

“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुनः पुनरवा” ।

“तस्य पुनः बभूवसो सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धामनावसु” ।

हृदस्य पुनः सनामस्थायोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—

“हृदस्य पुनो ह्यायुर्वै शिविः काकस्यैव च” ॥)

आयुः, [स्] स्त्री, (यति गच्छतीति इय् + क्त +

शिव्) जीवितकाणः । परमायुः । इत्यमरः ॥ कत्-

पर्यायः । विजीवितं २ भिन्नः ३ अशुभः ४ ।

“पुत्रयोः सर्वसिद्ध्याश्च चतुर्वर्षप्रतायुषः ।

ज्ञाते जेतादिकेऽप्येवं पादसो ऋषति क्रमसु” ॥

इति वैद्यकं ।

“अदोमाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षप्रतायुषः ।

ज्ञाते जेतादिके ज्ञेयमायुर्फलति पादसु” ॥

इति मनुः १ । १८६ । छतं । इति राजनिर्णयः ॥

(“नाभिः प्राणपवनः सुप्ता हृत्कमलाक्षरः ।

कण्ठाहर्हिर्विनिर्वाति भातुं विष्णुदास्यतं” ॥

पीत्वा आम्बरपोयुषं पुनरायति चेतः ।

प्रीत्यन् देहमस्त्रिंशं जीवन् मठराजसम् ।

शरीरप्राणयोरेवं संयोगायायुष्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥

“शरीरेन्द्रियस्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यमस्त्रिंशं यथायैरायुष्यते” ॥ इति ।

“वर्षप्रसं खण्डायुषः प्रमासमस्त्रिंशं काशे । कलि

पुनरधिकोवर्षप्रसंजीविनो मनुष्याः । तेषां

विहतिवर्ण्यैः प्रज्ञायादिवनविश्वैरायुषो कल-

यतश्च प्रमासमुपपन्नं वयसस्त्रिंशं विममेव” ।

“तन्नेव तत्रायुषस्तं खण्डायुषो यथापरिहैव

तत्र शरीरमात्मनो रोमाभ्यन्तमभ्युदयस्य

विशेषेण यौवनवतः समन्वागतसकवीर्यपौरुष-

पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थवचनसुदाये

वर्तमानस्य परमर्हिर्बन्धविधिवोप्रभोगस्य स-

मृज्जस्योदयस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-

य्यते” ॥ इति च ।

“अष्टमतो विषयैरेव हितैरिन्द्रियैः पुनर्भूताना-

भ्यरकारुप्रवृत्तस्य सत्त्वादिषुः श्रमयस्य परी-

आयु

अकारिणोऽप्रमत्तस्य निवर्गं परस्परैकानुपहत-
सुपखेवमानस्य यूजाहं सम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
शमनैकस्य कञ्जोपसेविनः सुनियतरागरेगेर्या-
मरमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रज्ञमनित्तस्याध्यात्मविद्वत्परस्य लोकमि-
मक्षसुखापेक्षमास्य स्रुतिमतो हितमायु-
च्यते” । इति च ॥

“अहितमतो विषयवेद्य प्रमायमायुषस्त्वर्थेऽग्निर-
मनोवृद्धिचेकादीनां विद्वद्विद्वत्तैवपक्षयते अ-
निमित्तैरिवमन्मात् स्यात्सुखसुखसिद्धिदिवसन्निपच-
दश्चान्नदश्चदश्चाद्वा पक्षान्मात्वात् यस्या-
यात् संवत्सराद्वा स्वभावमायस्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रवृत्तेरपरमो मरयमनित्तानिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमायमतो विपरीतम-
प्रमायम्” । इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमायमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मनस्य वात्मोपसेवनमेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुः, चि, (आयु + यु + क्तः ।) कर्माध्ययः ।
तत्पर्यायः । गियोगी २ कर्मसन्निवः ३ आहतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुः, यु, (आयुधत्ते अनेनेति । आयु + यु + क्तः ।)
अक्षः । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
जानि, रात्रिमुक्तानि, यन्ममुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरजानि खण्णादीनि, रात्रिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्ममुक्तानि शरादीनि । “युतायुधो यावदहं
तावदहैः किमायुधैः” । “किं वक्ष्यत्यनेवमस्य
विसुखं मासुद्यतेऽप्यायुधे” । इति अउत्तरचरिते ॥

आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + ङीप् ।) जयन्ती-
रक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधगारं, स्त्री, (आयुधानां आगारं । यद्युतत् ।)
अक्षमहं । सेनाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,
“स्वाप्रजागतिवत्त्वज्ञः सततं प्रतिजगता ।
राजः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥
इति मातृ १८९ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ८।२०० ।
“कोष्ठागादायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
हस्तधरयुधैश्च हन्तादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिका, यु, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अक्षणीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काय-
पुङ्गवः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।१६ ।

“न मादरक्षैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका ययुः” ।
आयुधीया, यु, (आयुध + ङीप्) आयुधिकाः । इत्य-
मरः ॥ (यिडा । यथा मनुः ७।२२२ ।

“अलङ्कृतश्च सम्प्रशेदायुधीयं पुनर्जनं” ।
उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्तरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयमेवयः” ॥ [रत्नमाषा ॥

आयुर्धनं, स्त्री, (आयसो धनम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, यु, (आयुरनेन विन्दति वेति वेत्तायुर्वेदः ।
आयु + वि + क्तः ।) अष्टादशविधा-

आयु

नर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु आयुर्वेदान्तर्गतं । यथा,
“विधातायुर्वेदसर्वस्य आयुर्वेदं प्रकाशयन् ।
स्वभावा संहितां चक्रे नक्तुल्लोकमधीष्टनु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

चरकसूत्रमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । आय-
र्वेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥ * ॥ अध्यायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“ऋग्वेदस्यः सामायायुर्वेदान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥
ज्ञत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्तन्यसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सशिशोश्च आयुर्वेदं संहितां ।
प्रवदौ पाठयामास ते चक्रः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्माणि तत्कृतानि च ।
आधिप्रयाश्वीजानि साधि मन्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्हिवोदासः काशीराजोऽग्निनीसुतौ ।
नकुलः सहदेवोऽकिंश्रवणो जनको बुधः ॥
जावाणो जाजलिः पैलः करयः गमस्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश आधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्मं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रश्च भूमज्ञं चान्विनीसुतौ ।
तन्मं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च आधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्जवं महातन्मं यमराजश्चकार सः ॥
अवणो जीवदानश्च चकार भगवान्धविः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देशभङ्गनं ॥
सर्वसारं धन्वन्तरो जावाणस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रश्च चकार जाजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करयस्तन्मं सर्वधरं परं ।
हैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्माख्येतानि षोडश ।
आधिप्रयाश्वीजानि बलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमज्ञानैरायुर्वेदप्रयोगिभिः ।
ततस्तन्मायुज्ज्वलवर्णनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥
आधेक्षतत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥
आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिणश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् यथा,—
“आयुर्विज्ञातं आधिनिदानं श्रमनं तथा ।
विद्यन्ते यश्च विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥
तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेति च ।
तस्मान्मुनिवरेण आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च प्रत्ययम् ॥
“हिताहितं सुखं दुःखमायुषस्य हिताहितं ।
मानश्च तच्च यन्नोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां भद्रः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां कोकबोधमनोहितः” ॥
“किमायु कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः ज्ञानतो
ऽज्ञानत इति । कावि आस्याङ्गानि केचान्यमन्त्रे-
तथाः किमर्थमेति” ॥

“तत्र भिन्नजा एकेनैवसुखायुक्तानामनुभूयमान-
वेदानामात्मनोऽयुर्वेदे मत्तिरादेश्या वेदोक्ता-
युर्वेदाः स्वस्थयनबलिमङ्गलहोमनिधमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाचिकित्सां प्राह चि-
कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदश्चोपदि-
श्यायुर्वेदं तत्रायुर्वेदनाप्रवृत्तिर्नैवितमनुबन्धो-
धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-
मुच्यते खल्वद्यतः सुखासुखतो हिताहिततः
प्रमायाप्रमायतश्च दत्तस्यायुष्यानायुष्याणि अथ-
गुणकर्मणि वेदयत्नतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि
अनायुष्याणि च अथगुणकर्मणि केवलोप-
देक्ष्यन्ते” ॥

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुणवरोऽब्रवीत् स्वागतं
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्मि भुवो-
ग्लानिरप्रभावत्वं वैख्यं तैवर्ष्यं दान्यवाकृत्त-
मसुखमसुखानुबन्धं च । यान्यो हि वासो मूल-
मश्रुणां तत्कृतं पुण्यज्जिह्विरनुग्रहः प्रजानां
खशरीरमरुतिभिः कालायायमायुर्वेदोपदेशस्य
ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मन्त्रिणौ मद्यां प्रयच्छतां प्रजापतिरन्विता ।
प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामस्यमायुर्वेदायाधि-
बलमसुखमसुखानुबन्धं अथत्वादक्षतपोदम-
नियमदानाध्ययनसङ्घं मत्वा पुण्यतममायुः-
प्रकर्षकरं जरायाधिप्रशमनं ऊर्जस्कारममृतं
शिवं शरयमुदात्तं भवन्तो मत्तः ओतुमर्हन्त्युप-
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमायुर्वेदं
च मैत्री कारयन्मात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्ममद्ययं कर्मेति” ॥ इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्वत्र वा
मीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो ब्रह्मा । इह
खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमयुर्वेदस्यानुत्पाद्यव
प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं कृतवान् अ-
यम्भुः । ततोऽप्यायुर्वेदमत्यन्तमेधस्वस्वावलीक्य वराणां
भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ तद्यथा ॥ शल्यं शालाक्यं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारबालमनोदन्त-
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“ब्रह्म ! सुश्रुत ! इह खल्वायुर्वेदप्रवोजनं आ-
धुपकृताणां आधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षकश्च ।
आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्याय-
र्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यभागमप्रवक्ष्यामि नानुपममै-
रविशब्दमुच्यमानमुपधारय । एतज्ज्ञानं प्रथमं
प्रागभिज्ञातब्रह्मसंरोधादयश्चिरिदमन्वापाद्य” ॥
“तदिरं शान्तं पुण्यं स्वर्गं यश्चास्यायुष्यं कृति-
करमेति” ॥

आयु

“अज्ञा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दधिजायन्निष्पन्नामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सृजतः ॥)
आयुर्वेदी, [नृ] चि, (आयुर्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इति ।) आयुर्वेदः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ॥
आयुर्वेगः, पुं, (आयुर्वो जीवितकालस्य योगो
मन्त्रस्तस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।
आयुष्मान्, [वृ] चि, (आयुस् + मनुष्य ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवात्मकः २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २ । १२५, ३ । २६३ ।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाचो विप्रोऽभिवादेन” ।
“आयुष्मन् स्रुतं हृते यशोमेधासमन्वितं” इति च ॥)
आयुष्मान्, पुं, विष्णुस्मादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
तृतीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुष्यामूनां जीवन् एष्यवाद्या दासैर्जासैरन्वितो
गर्भितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सन्धवान् साधो ब्रह्मवानात्मवानपि”
इति सृजतः ॥)
आयुष्यं, चि, (आयुष् + यत् ।) पथं । इति राज-
निर्घण्टः । आयुर्हितकारकं ॥ (मनुः । ४ । १०६ ।
“धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५१ ।
“आयुष्यं प्राप्नुवो मुह्ये यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाश्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाश्च वर्जनं” ॥
इति सृजतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मोद्दिनी” ।
इति हारीतः ।)
आयुष्यस्रुतं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्स्रुतश्चेति । कर्म-
धारयः ।) गान्धीआडादौ वसुधारासम्पातना-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विन्वायुर्विन्वं विन्ममायुरविमहि । प्रजा-
न्वष्टरधिनिषेक्षस्यै शतं जीवेम शरदो वयस्ये ।
आयुर्वे मे पवस्व वर्षस्ये मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिबो जनिव्या इत्यन्ववापोधःक्षरन्ती सोमो
होताय ममायुर्वे मम ब्रह्मवर्षसाय यजमान-
स्यर्था अमुष्य राव्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं वृद्धि-
स्य वज्रान्तनाम प्रयोज्यं । इति रघुनन्दनभट्ट-
चार्यकृतआहप्रयोगतत्त्वं ॥ * ॥
वसुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्षस्ये राघव्योवमौहिरं हवं हिरण्यं
वर्षस्य जेनायाविशतादुर्मा । न तत्रज्ञाति न
पिशाचास्तस्मिन् वेदानामोऽनः प्रथमजः ॥ स्तित् ।
यो विभर्त्सि दाक्षायण्यः ॥ हिरण्यः ॥ कष्टदेवेव
ज्ञाते दीर्घमायुः समस्तुषु ज्ञाते दीर्घमायुः ।
यदा ब्रह्मन्दाद्यायया ॥ हिरण्यः ॥ शतानीकाय
सुमन्त्रसमावाः । तत्र आवप्रमि जलसारदवा
युष्माह्वरद्विर्वाच” ॥ इति तन्मन्त्रवसुर्वेदीय-
आहप्रयोगतत्त्वं ॥

आर

आयुस्कारः, चि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्ज-
नकः ॥ (आयुर्वेदजन्मकः ।
“सहामनकशक्तिमिर्दधितरेण तैलेन वा
गुह्येन प्रयत्ना हृतेन यवशक्तुमिर्वा सह ।
तिलेन सहमाक्षिकेण यणेन सूपेन वा
वपुस्कारमवस्कारं परममैश्वर्यायुस्कारं” ॥
इति वामटः ॥)
आयोगः, पुं, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाख्यो-
पहारः । व्यापारः । रोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
“सरलैः कर्त्तिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भमरायोगः प्रदीत इव लक्ष्यते” ॥)
आयोगवः, पुं, (आयोगव इव स्वार्थे अच् ।) शूद्रा-
द्वैष्णवां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य कर्म काष्ठतत्त्वं । (यथा मनुः १० । १२, १० । १६ ।
“शूद्रादायोगवः क्षत्रा चक्षत्राश्चाधमो गृह्यां ।
वैश्यराजान्यविप्रास्त जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
“आयोगवोऽयं क्षत्रा च चाक्षत्राश्चाधमो गृह्यां ।
प्रातिगोत्रेण जायन्ते शूद्रादपसदाक्षयः” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योगः ।
आहरणं । ब्रह्मासादनं । यथा,—
“कुञ्चितं तद्वह्नीः सन्ति ज्ञ च स्थाली ज्ञ चेन्मनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् सुख्यः कर्त्ताभिधीयते” ॥
इति गोयीचन्द्रद्वयकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) युद्धं । बधः ।
इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६ । ४२ ।
“आयोधने क्षायागतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रि” ॥
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्” ।
रघुः, ५ । ७१ । “आयोधनायसरतां त्वयि वीर !
याते ।)
आरं, स्त्री, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) मुख्यायसं ।
मुख्यलोहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तलं । इत्य-
मरटीका ॥ कोणः । प्रान्तभागः । इत्यामन्दल-
रीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेदः । यथा महाभारते,
“आरात्तरेनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ॥
“यस्मिन्बहिःशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः” ॥)
आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घञ् ।)
मङ्गलयज्ञः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ॥
कृष्णभेदः । तत्पर्यायः । मधुराक्षफलः २ । इति
रत्नमाणा ॥ रेफश्च इति ख्यातः ॥
आरकूटः, पुं स्त्री, (आरं कूटयति कृषीकरोति
प्रकाशयति ।) पित्तलं । इत्यमरः ॥ (यथा नैषधे ।
“अकाशने काञ्चननायिकाङ्गके किमार्कूटाभर-
त्वेन न श्रियः” ॥)
आरक्षं, चि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष + अच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं । इति
विश्वः ॥
आरक्षः, पुं, (आरक्ष + रक्ष + अच् ।) गजकुम्भचन्द्रिः ।
इति जिकाशब्दशेषः ॥
आरखधा, पुं, (आ + रगे ऋणायां क्षिप् । आरगं

आर

रोगशङ्कामपि हन्ति अथ बधादेशश्च ॥) कृष्ण-
विशेषः । सोनान् सौदाणि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजकृष्णः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४
आरेवतः ५ आधिप्रातः ६ कृतमानः ७ सुव-
र्णकः ८ इत्यमरः ॥ मन्थानः ९ रोचनः १० दीर्घ-
फलः ११ उपद्रुमः १२ हिमपुष्पः १३ राजतरुः १४
काष्ठुङ्गः १५ क्वरास्तकः १६ अरजः १७ खर्ग-
पुष्पः १८ खर्गदुः १९ कुक्षुद्वयः २० कर्णा-
भरणकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्त्तिकारः २३
खर्गाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमहः २५ ।
इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।
शीतलत्वं । शूलज्वरकण्डुकमेहकफविट्प्रभा-
शिवश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । ज्वर-
हृजोगवातरक्तोदावर्तरीगे अतिप्रयथलत्वं । मृदु-
त्वञ्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्लकारित्वं ।
वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आमल-
तास इति हिन्दीभाषा ।
“आरखधो राजकृष्णः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतस्याधिप्रातःकृतमानसुवर्णकः ।
कर्त्तिकारो दीर्घफलः खर्गाङ्गः खर्गपुष्पकः ।
आरखधो गुरुः स्वादुः शीतलः खंसनोत्तमः ॥
ज्वरहृजोगपित्ताखवातोदावर्तशूलतुत् ।
तत्फलं खंसनं रघुं कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथं कोष्ठसुखिकारं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(श्वह्वारो यथा,—
“बाले दृष्टे क्षते क्षीणे सुकुमारि च मानवे ।
योग्योऽमृद्वलघायित्वादिश्रीभास्वतुरङ्गुलः” ॥ * ॥
यज्ञगप्रसादो यथा ॥ * ॥
“फलकाले फलन्तस्य याद्यं परिश्रुतञ्च यत् ।
तेषां मुखवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् ससृज्ज्वल शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्भूतं सुधौ भास्त्रे निधापयेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गणा यथा ॥ * ॥
“द्राक्षारसयुतो देवो दाक्षोदावर्तयोक्षिते ।
चतुर्वर्षसुखं बाले यावद्वादशवर्षिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमज्जुत्तु प्रकृतं वायवाग्निं ।
सुरामन्त्रेण संयुक्तमथवा कोणसीधुना ॥
दधिमन्त्रेण वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेन वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरदुः, पुं, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेषः ।
जिकाशब्दशेषे क्षत्रियवर्गे आरदुःशब्ददर्शनात् ॥
तत्र आरदुःजोऽपि पाठः ॥ (यथा भारते,—
“पञ्चनद्यो बह्वन्वेता यत्र पीनवमानुत ।
शतद्रुश्च विपाशा च हतोयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरेः ।
आरदुः नाम ते देशा गच्छन्मो न तान् वनेत्” ॥
“पञ्च नद्यो बह्वन्वेता यत्र निःश्वस्य पञ्चतात् ।
आरदुः नाम वाहीका न तेऽर्थो दाहं वसेत्” ॥)
आरदुः, पुं, (आरदुःदेशे जायते आरदुः + जन +
ङः ।) आरदुःदेशोद्भवोदकः । इति जटाधरः

निकाशयोरुपरिप्रयोगौ च । (आरद्वेष्टीत्यने,
चि । यथा मन्त्रमाहते,—

“अथोऽथं गुरुतत्त्वावमर्शे

मन्त्राद्विप्रविश्याद्वारः ।

मेवैव चर्मन्त्रान् प्रति माध्यमम्-

आरद्विप्रान् यच्चवदान् विमलम्” ॥

आरविः, पुं, (आरु + अ + अविच् ।) आवर्तः ।
तत्पर्यायः । कुम्भचक्रः २ । इति हारावली ।
पाकमारा नच इत्यदि भाष्य ।

आरव्यपुः, पुं, (आरव्ये भवः । आरव्य + अन् + च
असौ यन्वेति कर्मधारयः ।) आरव्यनाथपुः ।
अथ च सप्तम्ययम् । मन्त्रिणः १ वाग्वरः २ मन्त्रः
३ सदीक्यः ४ वरः ५ एवमः ६ मन्त्रः ७ । इति
विष्णुविरचिते वैदिकेनितः ।

आरव्यमुद्रा, स्त्री, (आरव्यमुद्रावेवाकारः पदे यस्याः ।
ततः आर्ये अच् ।) मुद्रावली । मुद्रावली इति
भाष्य । इति राजनिर्घण्टः ।

आरव्यराशिः, पुं, (आरव्ये भवः आरव्यः अथ सिंह
एव च ह्यराशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
माहः । श्रीकृष्णचक्रराशयः । इति दीपिका ।

आरविः, स्त्री, (आरु + रन् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
रुतिः । इत्यमरः । (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरनाथं, स्त्री, (आरु + अ + अच् + आरः ।
नच अन्ते अन्तरीति या नासाः । आरः नालो
गन्धो यस्य ।) काञ्चिकं । इति हेमचन्द्रः ।

“आरनाथान् गोधूमेरामैः स्थापितवीर्यतैः ।

पक्षैर्वै चर्मैश्चैव सौवीरसङ्घं गुणैः” ॥

इति राजनिर्घण्टः ।

“नासा हरिना मञ्जिष्ठा कण्ठौलैर्न विपश्येत् ।
बहुमुखेनरनालेन दाहयतिज्वरापहम्” ॥ * ।

आरुदितैरे ॥ * । इति वैद्यकचक्रपाणिन्ययः ।

आरनाथकं, स्त्री, (आरनाथम् एव सार्धं कः ।)
काञ्चिकं । इत्यमरः । काञ्चि इति भाष्य ।

आरुजं, चि, (आरु + रन् + क्तिन् ।) आरुजम् । आरुजम्
स्त्री । यथा,—

“आरुजं मन्त्रमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।
आगते मन्त्रमन्त्रेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥

इति मन्त्रमासतर्कः । * । आरुजकर्मण्युप-
भाषो यथा,—

“प्रत्यक्षविवाहेषु काञ्चे हेमेऽर्चने अपे ।

आरुजं कृतं न स्यादनादये तु कृतम्” ॥

इति तिथ्यादितर्कः ।

आरुजम्, पुं, (आरु + रन् + क्तिन् ।) प्रथमज्ञातिः ।
तत्पर्यायः । प्रथमः १ उपक्रमः २ अध्यादानं ३
उद्घातः ४ आरुजम् ५ । इत्यमरः । अध्यादानादि-
व्यवहारमन्त्रमात्रे । प्रथमादिषु आरुजमात्रे
इत्येवम् । केचित् प्रथमादिषु प्रथमारुजम् ।
अध्यादानादिषु आरुजमात्रे । इति वज्रमिश्र-
मयि न साधुः प्रथमज्ञातिरेव आरुजः तत्पर्याय-
इव आरुजं शेषवयं आरुजम् इत्याहुः । इति
मद्वयः । अथ । उपक्रमः । यथा । दर्शः । इति मेदिनी ।
प्रथमादना । इति निकाशप्रयोगः । आरुजज्ञातिः ।

यथा,—

“मीनादिभ्यो रविर्वैवासात्प्रथममन्त्रम् ।

मवेतोऽन्ते काञ्चमासात्तैवासात्तैव सप्तमम्” ॥

आरुजप्रथममन्त्रे आरुजमात्रमात्रम् । इति मन्-
त्रमासतर्कम् । आरुजमात्रमात्रम् यथा,—

“आरुजम् वरं यत्ते कर्तव्यम् नतजायते ।

गान्धीनाथं विवाहादौ काञ्चे प्राक्परिविष्टम्” ॥

इति विष्णुविरचितम् । (यथा मेघदूते । ३० ।—

“काञ्चमात्रे ह्यहं वसुधैवकुर्वन्मन्त्रमात्रम्” ।

साहित्यदर्पणे । प्रथमपरिविष्टे ।

“प्रथमारुजम् निर्विज्ञेन आरुज्यपरिविष्टमाति-
कामः” । रघुवंशे । ११५ ।

“आरुजैः सङ्गृह्यन् आरुजमन्त्रमुद्घोषः” ॥

आरुजः, पुं, (आरु + रन् + क्तिन् ।) इत्यमरः । इत्यमरः ।
(यथा रामायणे । “दाहयन् आरुजम्” ।)

आरुवी, स्त्री, आरुवनामकलोहदेष्टीयभाषा । यथा,
“लोहलोहा मया धूम्रा देवती मरुतीहये” ।

विशाखाश्रितरावाङ्मते पापवाक्ये ।

नमे ह्यिदं लक्ष्मणे च पारसीमारुवीं घटैत्” ।

इति गणपतिसुक्तम् ।

आरु, स्त्री, (आरु + अ + अच् + टाप् ।) चर्म-
भेदकास्त्रं । तत्पर्यायः । चर्मभेदिका २ । इत्य-
मरः ।

“उत्तमआरुमयकायोत्थिष्य” । इति भाष्यः ।

आरुयं, स्त्री, (आरुयाः अयं घटीकृतः) अर्द्धचन्द्रा-
यन्त्रमुत्तम् ।

“अर्द्धचन्द्रसुरप्राधिधारायं सुखमुच्यते” ।

“आरुयन्तु सुखमेवा पुष्पपत्रादिभेदतः” ॥ इति
हज्जायुधः ।

आरुत्, अ, (आ राति । रा दाने बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ।) दूरः । निकटः । इत्यमरः ।

(यथा, उत्तरचरिते ।

“मेघमालेव यथावसारादपि विभाष्यते” । इति

“तत्तर्कमागदभिवर्तमानम्” । इति रघौ २ । १० ।

आरुतिः, पुं, (आरु + रा + क्तिन् ।) अरुतिः ।
शत्रुः । इति भरतः द्विकृपणोक्तम् ।

आरुजिकं, स्त्री, (आरु + रन् + क्तिन् ।) नीराजन-
मिश्रकदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रम् ।

आरुति इति भाष्य । तथाच हरिभक्तिविलासे ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलिचयं ।

महानीराजनं कुम्भात् महावाद्ययन्त्रैः ।

प्रज्वालयेत्तदर्थं चर्तुरेण घृतेन वा ।

आरुजिकं शुभेऽप्यत्र विवर्तमानेकवर्तिका” ॥

अन्यथा ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-

र्हौ नामिदेशे मुखमण्डलैर्न ।

सर्वेषु चाङ्गेषु सप्तवारा-

गाराजिकं मन्त्रमण्डलं कुम्भात्” ॥

आरुधनं, स्त्री, (आरु + राध् + क्तिन् ।) आधनं ।
प्राप्तिः । लोभणः । इत्यमरः । पञ्चनं । इति मे-

दिनी । (यथा तैरग्यसूत्रके ऋष्याद्वये ५ ।

‘मन्त्राभाषणतत्परैकमन्त्रा नीलाः प्रथमानेतिभाः’)

उत्तरचरिते । प्रथमाह ।

“अहं दयाच सौख्यं यदि वा कल्पकीर्तिम् ।

आराधयन् कोकानां सुखतो वाञ्छितं मे यथा” ॥

कुमारसम्भवे १ । १६ ।

“आराधनायाश्च कञ्चीकृत्यैतं

समादिदेश प्रथमां वक्ष्यन्म्” ॥

आराधना, स्त्री, (आरु + राध् + क्तिन् + कृप् +
स्त्रीत्वात् टाप् ।) आराधना । तत्पर्यायः । शेषा २
भक्तिः ३ परिकल्पना ४ प्रसादना ५ कुम्भात् ६
उपाधिः ७ वरिष्ठताः ८ वरिष्ठिः ९ कर्मकारः
१० । इति हेमचन्द्रः ।

आरामः, पुं, (आरु + रम् + आ + आरे
वच् ।) उपवनं । इत्यमरः । आराम् इति भाष्य ।

(यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६३ ।

“लोचकूपतडागानामारामस्तु सृष्टुं च” ।

“अहं तडागमारामं क्षेत्रं वा जीवन्तं हृत्” ।)

आगतशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला क्तिन्वा ।)

सुगन्धिविशिष्टा । वन्यश्रीदिग्गे चिह्निता ।

तत्पर्यायः । आगन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४

रामा ५ महानन्दा ६ गन्धिका ७ रामशीतला

८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । विष-

हारित्वम् । दाहशोथप्रशमनत्वं । विस्कोटशूलोप-

गात्तव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा वैद्यके ।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ।)

आरानिका, चि, (आरु + क्तिन् + अरि इति ङक् ।)

सूत्रकारः । पात्रकः । इत्यमरः ।

आरावः, पुं, (आरु + व + क्तिन् ।) इत्यमरः ।

(यथा महाभारते ।

“आरावं मातृवर्मस्य भद्रं वां क्षत्रियैर्वन्दे” ।

“आरावं समष्ट्यासीत्” ।)

आरुः, पुं, (आ + उच् ।) उच्छ्वेदः । कर्कटः । मृकः ।

इति मेदिनी ।

आरुः, पुं, (अरु + क्तिन् अर्यते वा । अ + उ + क्तिन् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्गुणैश्चि । इत्युच्चादिकोशः ।

आरुकं, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमाचले प्रविष्टौ-

बधीविशेषः । आरु इति भाष्य । तत्पर्यायः ।

वीरनेत्रं २ वीरं ३ वीरार्कः ४ । तत्पर्याय-
भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हि-

मत्वं । अर्धप्रमेहमुष्णकटोदोषनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः । (यथा चरके ।

“अथ पञ्चकं प्राक्षा वदन्त्याप्यायकादि च” ।)

आरुफः, चि, (आरु + वच् + कर्त्तरि क्तिन् ।) कृता-

रोहणः । कृतादिर उपर चक्रा कर्त्तु इति

भाष्य । यथा,—

“राम रामेति रामेति कृत्वा मधुरात्वाद ।

आरुफकविवादाय वन्दे वाञ्छितं किञ्चित्” ॥

इति रामायणपाठस्य पूर्वपाद्यालोकाः ।

(यथा कृतिः ।

“आरुफो नैदिकं धर्मं यत्तु प्रथमते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न मन्त्राणि येन सुखेत् च आरुफा” ॥

श्रीला ।

“योगारुफस्य तस्यैव प्रथमः आरुफमुच्यते” ।)

पार्श्वः

व्याटिः । इत्यनरुडीकायां भवतः ॥ शेषः ॥ इति

आर्ज

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेवे । ५४ ।

“आपन्नान्तिप्रशमनकथाः सम्यग्दे क्षुत्तमानाम्” ।
समुत्ते,—

“दाहाविश्वामित्रादसूक्तमयविशालिम्” ।)

आर्ज, जि, (आर्ज + रज् दीर्घः ।) सज्जकम् । मित्रा
इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्ज २ क्षिप्तं ३ क्षि-
मितं ४ तिमिलं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥

(तत्र द्विविधं यदुक्तं,—

“आर्जं कथं विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।

कदुर्गं गुणरसकं विधा नीरसमुच्यते ।

वाङ्मयं सावर्ण्यं शाकं निर्गुणैरस्यमार्गकम् ।

मुक्तामयमिहं सव्यमार्गं सरसमुच्यते ।

वटान्मयकरीराद्यमार्गकं तु नीरसं ।

कदुर्गं तु विधा प्रोक्तं कदु तीक्ष्णमिति ज्ञेयात् ।

ज्ञातया वक्षसीञ्जलौरीख्यायास्तु तीक्ष्णकाः ।

दुग्धिकाकलीरियायाः कदुदुग्धाः प्रकीर्तिताः” ॥

यथा रघुवंशे, “आर्जं क्षुत्तारोपयन्मन्त्रभूता” ।

मेघदूते उत्तरमेवे १५ ।

“तन्मीमांसा नयनवर्णितैः सारयित्वा कथयिष्ये” ॥

आर्जकं, स्त्री, (आर्जयति कर्त्तुं आर्जं । ततः कर्त् । यद्वा

आर्जयति मित्राणां । कर्त् ।) कदुमूलविशेषः । आदा

इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेदं २ इत्यमरः ॥

कदुमजं ३ कदुत्कटं ४ । इति केचित् ॥ गुणसूत्रं ५

मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीनं ९ सैकतेष्टं १०

अमूलजं ११ अमाकशाकं १२ आम्नाख्यं १३ राज-

पञ्च १४ सुशार्ककं १५ शार्कं १६ आर्जशाकं १७

सन्ध्याकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।

कषयवातविनाशकामूलपित्तनाशिनः । हृद्यत्वं ।

रक्षिण्युक्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।

उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतकत्वं । कषुत्वं ।

अग्निदीपनत्वं । शोथकण्ठसमनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कव्यार्जकशब्दाः । भोजनग्रे

पण्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अपिसन्दी-

पनत्वं । हृद्यत्वं,—

“वातपित्तकषेभाणां शरीरवनचारिणां ।

रक्तं यत् विहृन्तास्ति तववार्जककेशरी” ॥

इति त्रयशुक्लः,—

“आर्जकं शृङ्गवेदं स्यात् कदुमजं तद्यार्जिका ।

आर्जिका भेदिनी मूर्त्ति तीक्ष्णोष्ण दीपनी तथा ।

कदुम्भा मधुरा याके कषयवातकषायहा ।

ये मुक्ताः क्षयिताः शुक्लास्तेऽपि सन्ध्यार्जकेऽपि ।

भोजनग्रे सदा पण्यं तववार्जकमशुभम् ।

अपिसन्दीपनं यत् जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।

कुष्ठे वायुशामये क्षौणे रक्तपित्ते त्रये चरे ।

दाहो निदाघशरदेर्निवृत्तं पूजितमार्जकम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तद्वदार्जकमेतत्, इति वामटः ॥

“दीपनं दीपनं दृष्टमार्जकं विन्ममेवम् ।

ज्ञातस्यैवविशेषे रसकस्योपदिशते” ॥

इति चरकः ॥

“कफनिघ्नकरं कर्णं विन्मनाहमूलमुत् ।

कटुत्वं दीपनं हृद्यं दृष्टमार्जकं स्मृतम्” ॥

आर्जः

इति सुश्रुतः ॥

आर्जपटी, [न] पुं, (आर्जपट + इति) आर्जपटवस्त्रा-
हतकर्तृकशत्रुनाशकमिन्द्रादकर्मविशेषः ।

यथा । “अथार्जपटी । प्रज्जये हृद्यं भगवति आ-
मुये रक्तवासे अपतिहृतकूपपराक्रमे अभुक्ता-

नधाय विवैतसे वज्रिवज्रभा । आर्जपटपटेनाहतः
समुद्रगामिनीवदीपटे ऊवरभूमौ वा दक्षिणा-

मुख ऊर्ध्वार्कस्यैव वावत् पटः शुच्यति तावत्
प्रायाः शुच्यन्ति शनौ” ॥ इति तन्त्रसारः ॥

आर्जपटविशेषः, जि ।

आर्जभाषा, स्त्री, सामर्थ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भाषायी इति भाषा ।

आर्जशाकं, स्त्री, (आर्जं शाकमस्य ।) आर्जकं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

आर्जा, स्त्री, (आर्ज + टाप्) अग्निव्यादिसप्तविंशति-
नक्षत्रान्तर्गतमकुण्डलम् । अस्य कर्त्तुं । पञ्चाङ्गव-

ज्वलैकतारकामयं । अस्या अधिकाशी देवता
शिवः । इति कानिदासः ॥ मङ्गितुल्यैकतारात्मकं ।

इति केचित् ॥ तत्र जातपक्षः ।

“क्षुधाधिको वक्ताशरीरकान्तिः

कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।

प्रसूतिकाले च भवेत् क्लिष्टार्जं

नचाश्चेताः श्रद्धागतेऽपि” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आर्जालुब्धकः, पुं, (आर्जायां तन्नाम्ना प्रविद्धमप्ये-
लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हज्जायुधः ॥

आर्जिका, स्त्री, (आर्जक + टाप्) आर्जकं । इति

भावप्रकाशः ॥

(“आर्जिका तिलमधुरा मूत्रका न च पित्तकृत्” ॥
इति वामटः ।)

आर्ज्यः, जि, (कर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्ज्यते
वा ॥ ऋ + ण्यत् ।) सत्कणोद्भवः । इत्यमरः ।

पूज्यः । अष्टः । वज्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, आ-
न्तर्हितः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।

“योऽहमर्ज्येय परवान् आचा ज्येष्ठेन भाविनि” ।

न्यायपद्यावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-
कर्म्मालुता । यदुक्तं,

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।

तिष्ठति प्राज्ञताचारे स तु आर्ज्य इति स्मृतः” ॥

धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।

“आर्ज्यरूपमिवानार्थं कर्म्मभिः क्षैत्र्यभावयेत्” ।

उच्यते । यथा, रामायणे,—

“मार्गमाथं प्रपन्नस्य नातुमन्येत कः पुमान्” ॥

नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-

जनाङ्गणे व्यवहियते । यथा, साहित्यदर्पणे, वक्तु-
परिच्छेदे ।

“स्नेह्या नामभिर्विपैर्विध आर्ज्येति चेतरे” ।

“वाचौ गतीसूचधारावार्थनाम्ना परस्पर” ॥

आर्ज्यः, पुं, (कर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।)

क्षामी । वज्रः । इति जेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यजयः ।

(अष्टवर्गः । स्नेहेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्ज्यः

“स्नेह्यानामे वज्रविधाः पूर्वमेवे निष्कृता रणे ।

आर्ज्याश्च पृथिवीपाशाः” ॥ इति । खगोलशास्त्रात्

सावर्ज्यमनोः पुनः । यथा, हरिवंशे ॥

“वरीणां चावरीणां संमतो हस्तिमान् वज्रः ।

चरिष्युरार्यो हृष्यन् राजः सुमन्वितैव च ।

सावर्ज्यस्य मनोः पुनः । मन्विष्या दृष्ट भारता” ॥

आर्ज्यकं, स्त्री, पिब्यमाचार्दितिकर्म्मम् । इति चि-
कायशेषः ॥

आर्ज्यकः, पुं, (आर्ज्य + कर्त्तुं कर्त्) पितामहः । मा-
तामहः । इति शब्दमाणा । (यथा रामायणे,—

“अद्य ते कतिचिद्राज्यकुलस्थान्यर्कवेक्षणः” ।

“आर्ज्यकस्ते तु कुशली युष्मानिमातुल्यकम्” ॥

महाभारते,—

“आर्ज्यकेषु च वृष्टः स पृथाया आर्ज्यकेषु च ।

तदा दौहित्रदौहित्रः प्रविशतः सुप्रीडितम्” ॥

पूज्यवर्त्तिमाचम् । खगोलशास्त्रो नामाश्लेषः,

यथा महाभारते,—

“आर्ज्यकश्चोदकश्चैव नागः कलशपोतकः” ॥)

आर्ज्यका, स्त्री, (आर्ज्यक + टाप् । उदीचामात इति
पक्षे इत्त्वामावः ।) अष्टा स्त्री । इति बोमदेवः ॥

आर्ज्यपुलः, पुं, (आर्ज्यस्य पुलः । वडीतपुलः ।) मर्त्ता ।

क्षामी । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—

“आर्ज्यपुलः पिता माता भ्राता पुलस्तथा कृषा ।

क्षानि पुण्यानि सुज्ञानाः खं खं भाग्यमुपासते” ॥)

गुरुपुलः । मान्यस्य पुलः ।

आर्ज्यमित्रः, जि, (आर्ज्यः श्रेष्ठो मित्रश्च ।) गौरवितः ।

इति चिकायशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा

रामायणे, २ काण्डे ।

“समस्तमार्थमिच्छाणां साधुनां गुणवर्त्तिनाम्” ।

उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।

“अद्य खलु भगवतः कालप्रियमायस्य यात्राया-
मार्थमिच्छान् विज्ञापयामि” ॥)

आर्ज्या, स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्श्वती ।

इति चिकायशेषः । कन्दोविशेषः । तस्या कण्ठशम् ।

“यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः क्षितास्तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश चार्ज्या” ॥

इति अतनोदः ॥ अपिच ।

“कण्ठैतत्सप्तमया गोपेता भवति नेह विश्वे जः ।

वक्तो जश्च न क्षुधां प्रथमेऽर्द्धे निवतमार्ज्यायाः ॥

वक्ते द्वितीयात्परकेक्षे मुखलाक्ष सशतिप्रदभियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति वक्तो जः” ॥

सा नवधा ।

“पथा विपुला चयना मुखचयना कवचचयना च ।

गीत्ययगीत्युद्गीत्य आर्ज्यागीत्यश्च नवधाऽर्ज्या” ॥

इति कन्दोमल्लरी । अष्टा स्त्री ।

आर्ज्यावर्त्तः, पुं, (आर्ज्या आवर्त्तनेऽपि । आर्ज्य +

आ + वृत् + आधारे ण् ।) विन्महिमाचल-

वीर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुष्कभूमिः २ । इत्य-

मरः ॥ यथा,—

“आयमुज्जसु वै पूर्वोदाससुज्जसु पश्चिमासु ।

तयोरेवान्तरं गिर्यारार्ज्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥

इति भागवे २ । २२ । अपि च, अमरे ।—

आल

“आर्थावन्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः” ।
 आर्थिका, स्त्री, (आर्थ + आर्षे कृन् + क्त इत्) ।
 ओष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ।
 आर्षः, पुं, (आर्षे रिट् । आर्षि + कृन् ।) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा तेनैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यश्चाप्यर्षिणे दैव आर्षं आदाय गोयुग्मं ।
 तत्तुर्दश प्रथममः पुनानुत्तरकथं वट्” ।
 (यथा मनुः, १।१८ ।
 “एवं गोभिद्युग्मं वे वा वरादादाय धर्मेतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवशां धर्मः स उच्यते” ।)
 आर्षिप्रणीते चि । (यथा मनुः १२।१०६ ।
 “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविदोधिना ।
 यस्तर्कयोगसम्पत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ।
 आर्षमिः, पुं, (आर्षमस्यापत्यम् । आर्षम + इच् ।)
 आर्षमपुत्रः । स तु भरतराजकवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आर्षमी, स्त्री, (आर्षमस्य वयस्य प्रिया । आर्षम +
 आर्ष + डीप् ।) कपिकच्छदः । इति राजनि-
 र्णयः ।
 (मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः । यथा,
 “तथा हे चापि मज्जगुण्यौ मघा चैवार्षमी मता” ।
 कपिकच्छदश्चेत्या गृहादयो ज्ञातव्याः ।)
 आर्षः, पुं, (आर्षमस्य प्रकृतिः । आर्षम + ण ।)
 वयस्योपयुक्तदण्डः । तत्पर्यायः । वयस्योपयोग्यः २ ।
 इत्यमरः । ऋषेः उपयुक्तं यद्वे इति भाषा ॥
 आर्षतः, पुं, (आर्षेण जिन एव । आर्षत् + कृन् ।)
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आर्षं, स्त्री, (आलयति भूययतीति । आ + कृन् +
 कृन् ।) हरिताणं । इत्यमरः । अगच्छे चि । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 (“हरिताणं तालमाजमाजं शैलभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पीतमित्थपि” ॥)
 आर्षगर्हः, पुं, (आर्षगर्ह एव । आर्षे कृन् ।) अजगर्हः ।
 अजस्रः ।
 आर्षम्, पुं, (आर्ष + कृन् + कृन् ।) अवलम्बः ।
 आलम्बः । (श्रवणं । गतिः । “इह हि यततां
 नास्त्वान्मो न चापि निवर्तनम्” । इति शान्ति-
 शतके ३ । २ ।) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते क्षिप्रिदाकम्बैः शालयः कनकप्रभाः” ॥)
 आलम्बनं, स्त्री, (आर्ष + कृन् + कृन् ।) अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आलम्बनोदीपनास्त्रौ तस्य मेदावभौ स्मृतौ ।
 आलम्बनं नायकादिस्तमाजम्ब रसोद्भवात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदः ।
 आलम्बः, पुं, (आर्ष + कृन् + कृन् ।) मारणं ।
 वधः । इत्यमरः । (यथा स्मृतिः, “अन्धालम्बं
 गजालम्बं” । मेघदूते पूर्वमेव । ४६ ।
 “आलम्बेयः सुरभित्तनयांस्मर्त्ता मानविष्यन्” ।
 छेदवन् । कर्तवन् । मनुः ११ । १४४ ।
 “अङ्गुलानामोवधीनां ज्ञातानां च स्वयं वने ।

आला

रुधाजम्बेऽनुगच्छेत् गो दिनमेकं पयोव्रतः” ॥
 स्याद्भिः । आलिङ्गनम् । यथा मनुः २ । १७८ ।
 “युतश्च जगदादश्च परिवारं तथाऽनृतं ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणाजम्बमुपघातं परस्य च” ॥)
 आलम्बगा, स्त्री, (आर्ष + कृन् + कृन् ।) वधाद्या ।
 वधनीया । इति वोपदेवः ।
 आलम्बः, पुं, (आलीयतेऽङ्गिन् । आ + ली + आधादे
 कृन् ।) वधः । इत्यमरः । (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमाकरो नाम जगद्विराजः” नैमिषे, “तथा-
 मराजयमराजमराजकोष्ठी” । रामायणे १ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्था निवसन्त्याकये चिरं” ।
 लघयर्थे, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमाकथम्” ॥
 आलवानं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमानाति
 आ + लव + कृ + कृ ।) तद्वत्कथनार्थं लव-
 जलाधारः । आरमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवानं २ आवापः ३ । इत्यमरः । (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विन्धासाय विहङ्गानामालवानामुपायिनाम्” ।
 माघे । “विपुलाकवाजभटवद्विदपयः” ।)
 आलसः, चि, (अलस + आर्षे कृन् ।) अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति हिरूपकोवः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + कृन् ।) अलसस्य भावः ।
 अलसता । तत्पर्यायः । तन्मा २ कौसीथं ३ । इति
 हेमचन्द्रः । मन्दता ४ मान्यं ५ कार्यप्रदेवः ६ ।
 इति राजनिर्णयः । (यदुक्तं । “आलस्यं अमग-
 भायैर्जायं जम्भासितदिक्षत्” इत्युक्तलक्षणे
 अभिचारिभावभेदः । सुत्रेते ।
 “सुखस्य श्रमप्रसङ्गित्वं दुःखदेवयणोजता ।
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मेष्ट्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्यः, चि, (अलस एव । अलस + आर्षे कृन् ।)
 अलसयुक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ तुन्दपरिच्छेदः ३
 श्रितकः ४ अलसः ५ अयुष्माः ६ । इत्यमरः ।
 आलातं, स्त्री, (आलातमेव । आलात + आर्षे कृन् ।)
 अलातं । अङ्गारः ॥
 आलानं, स्त्री, (आलीयतेऽङ्गिन् । आर्ष + ली + कृन् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्मन् ।) गजबन्धनकम्बः ।
 इत्यमरः । गजबन्धनरज्जुः । इति गीतकयटः ।
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अस्तुदमिवालावमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदमजिनमाजानकम्बयुगलमुप-
 हसन्तमिवोददहयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८१ ।
 “गजाजानपरिक्षिप्यैरशोटेः सार्द्धमागताः” ।
 “तङ्गजाजानतां प्राप्तेः सह काकागुह्युमे” ॥)
 बन्धनं । इति रायसुकुटः । रज्जुः । इति मेदिनी ।
 आलापः, पुं, (आर्ष + कृन् + कृन् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “आलापनायाश्च ये कैश्चित् गीतकान्धखिलाणि च” ॥)
 आलाप्यः, चि, (आर्ष + कृन् + कर्माणि कृन् ।)
 आलापकोऽयः । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्त्त, स्त्री, (आलमत्यर्थमावर्त्तते इति आल +
 आ + कृन् + कृन् ।) वस्त्रनिर्मितव्यजनं । इति
 हेमचन्द्रः । कापडेर माखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली । बाउ
 इति भाषा । (आलावश्चेत्या विभेदो ज्ञेयः ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ।
 आलासः, पुं, (आलं पर्याप्तं आसं मुखं यस्य सः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूययति । आ + कृन् भूयये ।
 अच इः ।) वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५।८३ ।
 (“निर्वायतामालि निमय्यं बहुः,
 पुनर्विवक्षा कुरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलयति निर्वाययति जलं । अच वारणे । सर्वथा-
 तुभ्य इन् ।) सेतुः । (अल्लतेऽनया । अल्ल + इच् ।)
 यंतिः । इति मेदिनी अमरश्च । सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 आलिः, पुं, (आलयति दंष्ट्रे समर्थो मयति । आ +
 कृन् + बाहुलकात् इच् ।) दन्तिः । अमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ।
 आलिः, चि, (आर्ष + कृन् + इच् ।) विश्वराजः ।
 निर्मलान्तःकरः । इति मेदिनी । अलर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आर्ष + लिङ्ग + कृन् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परस्नेहः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपानिः २ स्निग्धः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिष्कृष्टः ६
 संक्षेपः ७ उपगृहणं ८ । इत्यमरः । तत्प्रमथा
 यथा । आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ वृत्तालिङ्गनं ५ मन्दना-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामशास्त्रम् ।
 (“आलिङ्गनान्धिक्षिताः स्मृतमापुरेव” ।
 इति भाषा । यथा मेघदूते उत्तरमधे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतमसुजालिङ्गनोन्मत्तितानां” ॥)
 आलिङ्गी, [न] पुं, (आ + लिङ्ग + इति ।) आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां खामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ्ग + कृन् ।) यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः । माधोऽण इति भाषा । यथा शब्दार्थे ॥
 “तुरङ्गजहीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग स हि वाद्यते” ॥
 आलिङ्गरः, पुं, (आलिङ्गर + कृन् ।) अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः । जाला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + कृन् ।) अलिन्दः । वहि-
 दारप्रकोष्ठः । मृदान्तराश्वार्थवेदिका । इति
 रायसुकुटः शब्दरत्नावली च । मृदकदेशः । इत्य-
 मरभाषा ॥
 आलिन्दकः, पुं, (अलिन्द एव सार्थे कः ।) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिम्बनं, स्त्री, (आर्ष + लिम्ब + कृन् ।) मङ्गला-
 लेपनं । आलिपना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पणं २ आदीपनं ३ मङ्गोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

इति सञ्चुतः ॥
आलोकः, पुं, (आकांति प्रथ्वी कामरौमं वा आङ् + का + लु + संज्ञायां कन् ।) आकाशतुः । इति रश्मि-
निर्घट्टः ॥ हेमचन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
आलुकी, स्त्री, दीर्घाकाररुद्राक्षरत्तलुः । अथर्व इति
नाम । यथा, भावप्रकाशे ।
“रुद्राक्षतुल्यो वा दीर्घः तन्वी च अचितालुकी ।
आलुकी वक्रात् खिन्ना मुर्ध्नी हृत्पञ्चमाक्षिणी ।
विट्पञ्चमाक्षिणी तैले तल्लिप्तातिवन्निघटा” ॥
आलोखं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्यट् ।) निषं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा भाष्ये, २।६० ।
“इति संस्थितो वाकीर्णक्यालोखदेवताः” ।
“निष्ठीवदीपाः सङ्घरा वृत्तनिघो
वधुरालोखसमर्पिता इव” । रघुवंशे ३।५५ ।)
आलोखशेख, वि, (आलोखं विषयेव शेखो यश्च लः ।)
खतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, २।५।५ ।
“वाप्यायमाखो वलिमञ्जित-
मालोखशेखस्य पितुर्भिवेश” ।)
आलोकः, पुं, (आङ् + लुक् + कन् ।) दर्शनं । देखा
इति भाषा । श्रोतः । आलो इति भाषा । श्रान्ति-
प्रसक्तो, ४ । ६ ।
“आलोकाय निष्ठासु जन्मकिरणाः सख्यं कुरजैः
सह” । मेघदूते पूर्वमेवे ६८ ।
“ब्रह्मलोके नरयतिष्ठते सुखिभैस्तमोभिः” ।
यथा ब्राह्मणसे, प्रथमाद्वे ।
“ब्रह्मलोके कृतं व्रजति सदासा तद्विपुलता” ।
(यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
“आलोकं दधुमूर्धोरा नीराशा जीविते यदा” ।
वन्दिभाष्यं । कृतिरिति यावत् । इति मेदिनी ।
(रघुवंशे । २ । ६ ।
“उदीरयामासुरिवोम्भदामा-
मालोकशब्दं वयसां निरावेः” ॥)
आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्यट् ।) दर्शनं ।
इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “ततस्तदालोकन-
तत्पराणां,” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
“ध्रुवनालोकनप्रोतिः खगिभिर्वासुध्रुवते” ।
भाष्ये, ११ । ६३ ।
“ब्रजति हि सपत्न्यं बल्लभालोकनेन” ॥)
आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुक् + ल्यट् ।) दर्शनं ।
विवेचनं । (यथा हेमचन्द्रः, “रहस्यालोचनं
मन्त्रः” । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्द्वैतमकं
शुद्धवस्तुविषयकं प्राप्यमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
“आक्षिप्त्वालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
वाक्यस्वादिविज्ञानसमृद्धं शुद्धवस्तुनम् ।
ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेज्ज्वादिभिर्यथा” ।
“बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्भवा” ।
“शब्दादिषु यद्वावामालोचनमात्रमिच्छते ह-
न्तिः” ॥ सांख्यकारिका ।)
आवनेयः, पुं, (अवन्या अवयवं अवनी + णक् ।) मङ्ग-
लयज्ञः । इति ज्योतिष्शास्त्रं । (यथा काशी-
संख्ये । १७ अध्याये ।
“उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामी भूस्ततोऽयं यथाभवत् ।

पुरा तयस्त्वसः प्रज्जोर्वाछयस्व विजोमसः ।
भाजस्व तावपतैः । सेदन्ति कुर्महीतये ।
ततः कुमारः संजके कोटिमात्रो महीवपात् ।
खेहस्तमर्द्धितः खोदुष आत्मा धास्तीसहस्रवर ।
माहेव इत्यतः स्मृतिं यदप्यर्थं तवकता” ॥)
आवरणं, स्त्री, (आवृ + ण + क्युट् ।) अवकाशपदार्थः । अस्त्रं । इत्य-
मरः । अस्त्रकृत्प्रिक्रमे । अस्त्रादीनामवकाशपदार्थः ।
(यथा महाभारते, आदिपर्वादि ।
“प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावयने ययुः ।
प्रभुः सूर्याः प्रकाशित्वे कदा अन्धामसः प्रभुः” ।
“अग्निर्विमल मेख्यं भूमिरावयने अहम्” ।)
आवरणं, स्त्री, (आवृ + ण + क्युट् ।) अवरणं । इति
हेमचन्द्रः । णञ् इति भाषा । आच्छादनं । दण्डा
इति भाषा । (यथा महाभारते, आदिपर्वादि ।
“विचित्राणि च वाक्पाणि प्राकारावरणाणि च” ।
“सूर्ये तयत्वावरणाय वृष्टेः
कथ्येत लोकास्तु कथं तमिमा” । इति रघुः ।
५ । १२ । मयुः । ३ । १६३ ।
“लौतसां भेदको यच्च तेषां आवरण रतः” ॥)
आवरणप्रतिष्ठा, स्त्री, (आवरणे कृत्तिः ।) कथा-
प्रतिष्ठा । यथा । “सख्योऽपि मेको बह्वयोजन-
विस्तीर्णमादित्यसहस्रं अवलोकयितुमन्यन्यप-
थमिधायकृतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-
च्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमवकाशारिणं आव-
लोकयितुमिच्छामिधायकृतयाच्छादयतीव तद्वृत्तं
सामर्थ्यं” ॥ इति वेदान्तः ।
आवर्त्त, स्त्री, (आवृ + ण + क्युट् ।) मातृकाधातुः ।
इति राजनिर्घण्टः । (आवर्त्तनं । चक्राकारेण-
अभ्रमं ।)
आवर्त्त, पुं, (आवृ + ण + क्युट् ।) जलभ्रमः । इत्य-
मरः । घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
“मृगं तमावर्त्तमनोज्ञमाभिः” ।)
चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी । मेघमावक-
चतुस्तयान्तर्गतमेवाधिपविशेषः । इति पुराणं
ज्योतिषश्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
“जातं वंशे सुवर्गविरहिते पुष्करावर्त्तकगाम्” ।)
राजावर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ।
आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव जायति, प्रकाशते ।
आवर्त्त + कै + क + लोट् ।) जलाविशेषः । अम-
तवल्ली इति कोकले प्रविष्टा । तत्पञ्चायः । तिष्ठ-
कनी २ विभाज्यी ३ विभाजिका ४ रङ्गकता ५
मनोधा ६ रक्तपुष्पी ७ मन्त्रकाली ८ यीश्वरीका ९
चक्ररङ्गा १० । कस्यां सुखाः । कस्यासन् ।
अस्यासन् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
अमरान्तिकादृशः । इति राजनिर्घण्टः ।
आवर्त्तनं, स्त्री, (आवृ + ण + क्युट् ।) दुग्धादेरा-
लोडनं । आलोडन इति भाषा । धातुमयस्य
मयीकरणं । इत्यमरटीका । मयान इति भाषा ।
सूर्यस्य पश्चिमदिशेक्षितव्यायायाः पूर्वदिशम-
गारम्भकाकाः । “आवतनात् पूर्वोक्ती आचराज-
कतः पर” इति स्मृतिः ।

आव

आवर्तनी, स्त्री, (आव् + वृत् + क्युट् + डीप् ।) घातुमन्त्रावधारणम् । मुहूर्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्तनी २ मूषा ३ मूषः ४ । इति शब्दरत्नावली ।
 आवर्तनमन्त्रिः, पुं, (आवर्तनाकारो मन्त्रिः ।) राजा-
 वर्तनमोपरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 आवर्तनी, स्त्री, (आवर्त + इति + डीप् ।) अज-
 श्रद्धावृत्तिः । इति रत्नमाणा ।
 आवर्हितः, चि, (आव् + वृत् + क्तः ।) उन्मूलितः ।
 उत्पातितः । इति हेमचन्द्रः ।
 आवर्तिः, स्त्री, (आव् + वृत् + इन् ।) ओष्ठोऽपि ।
 इत्यमरः ।
 आवर्ती, स्त्री, (आव् + वृत् + इन् + डीप् ।) आ-
 वर्तिः । इत्यमरः । (यथा अमरशतके ३ । “आ-
 वर्तीकामनकावर्ती विजुजिता विभक्तकलुषहर्ता” ।
 “दिनावर्तीयाजनिशाकरांशुभिः” । इति माघे
 १ । २५ ।)
 आवर्त्य, स्त्री, (अवृत् + क्युट् ।) अवर्त्य भावः
 दौर्बल्यम् ।
 आवश्यकं, चि, (अवश्य + मनोहादित्वाङ् ।) अव-
 यक्तं भूमा इति टिलोपः ।) अवश्यकर्तव्यं ।
 नैवार्थिकं । उचितं । यथा । “अथोरावश्यके ।
 उवर्त्यान्नादावश्यकेऽर्थे च्छ्व स्यात्” । इति मुग्ध-
 नोषध्याकरणम् । किञ्च । आवश्यकपद्मादिक्रियमा-
 यस्य निवर्तनमिति कर्त्तव्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 (यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
 अवरोधादिनिर्मितः” ।)
 आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
 आव् + वस + अथच् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।
 (वसतिस्थानं । विग्रामस्थानं । अधिगृहम् । अधि-
 होत्रस्थानम् ।
 रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहिः” ।
 मनुः । ३ । १०७ ।
 “आसनावसथौ श्यामनुग्रह्यामुपासनाम्” ।)
 आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अधि-
 करणे अथच् ।) गृहम् । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
 कामे “अस्ति चम्पकाभिधानयां नगर्यां परि-
 ग्राजकावसथः” ।) आर्याकोषः । आर्याचन्द्रसो
 यग्रमेव । व्रतविशेषः । इत्युदात्तकोषः ।
 आवर्तितं, चि, (आवर्त्यते आच्छाद्यते आव् + वत्
 आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति
 भरतः । वज्रक्षितधान्यं । इति सुभूतिः । सम्यग्-
 धान्यं । इत्यन्ये । तत्पर्यायः ऋजुं २ । इत्यमरः ।
 आवहः, पुं, (आभिमुख्येन वहतीति । आव् + वह् +
 अच् ।) सप्तवाखन्तगतवासुविशेषः । स च
 भूवायुः । इति पुराण्योतिषे ।
 (यथा, मनुः, ८ । ३७ ।
 “द्वौ शुक्रज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपास्तथा ।
 चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्व्योतिश्चान् सन्ध्या-
 वहः” । इति प्रापकः । जनकः । यथा मनुः,—
 “समुत्पन्नेष्वहस्तिकान् सन्ध्याभूतभयावहान्” ।
 रघुवंशे । १४ । ५, “ज्योतिरावहा मर्त्यरज्यवाह” ।)

आविः

आवहमानं, चि, (आव् + वह् + शानच् ।) कमा-
 गतं । (परम्परामतं, धारावाह ।)
 आवाधा, स्त्री, (आ सम्बन्धवाधा ।) दुःखं । पीडा ।
 इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-
 रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डयं जायते तत् । इति
 लीलावती ।
 आवापः, पुं, (आ वपन्ति खलिलमत्र । आव् + वप् +
 वच् ।) आनवाणं । इत्यमरः । वलयः । (यथा
 महाभारते १४ पर्वणि ।
 “मोहात्पपात गाव्यीवमावाप च करादपि” ।)
 श्वपुच्छिनम् । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे ।
 २८८ ।
 “तन्मावापविदा योगैर्महत्कान्यधितिकृता” ।)
 पानमेदः । इति हेमचन्द्रः । भाङ्गवपनं । परिक्षेपः ।
 इति मेदिनी । निक्षोन्नतभूमिः । इत्यन्यः । पानं ।
 इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति सूतिः ।
 आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आव् + वप् +
 कर्मणि वप् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः ।
 इत्यमरः ।
 आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आव् + वप् +
 णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्रम् । इति शब्दमाणा ।
 तात् इति भाषा ।
 आवारि, स्त्री, (आव् + वृत् + इ ।) वृद्धवेष्ट । इत्य-
 आदिकोषः । दोकान् हाट्वाणि इत्यादि भाषा ।
 आवानं, स्त्री, (आव् + वृत् + वच् ।) आनवाणं ।
 इत्यमरः । (वाक्यमभिधाय इत्यर्थे ।) वाक्य-
 पर्थन्तम् ।
 आवाह्यं, स्त्री, (वाह्यात् आ आवाह्यं पर्यन्तार्थे-
 ऽव्ययीभाषः ।) वाह्यावस्थापर्यन्तम् । (यथा धर्म-
 विवेके,—“आवाह्यादसती सती सरपरां कुन्ती
 समारोहयत्” ।)
 आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आव् + वस् +
 अधिकरणे वच् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा
 गीतगोविन्दे । ४ । १० ।
 “आवासो विपिनयते प्रियसखीमाकापि जा-
 नायते” ।)
 आवाहनं, स्त्री, (आव् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-
 ह्वानं । निमन्त्रणम् । यथा,—
 “प्रतिमास्थानेष्वपस्मौ नावाहनविसर्जने” ।
 इति । विनायकादीनां आह्वतिभिरावाहनमाह
 मत्स्यपुराणम् ।
 “विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्याहतिभिरुपैवाभिकुमारकौ” ।
 इति च तिथ्यादितत्त्वम् । आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे
 वक्तव्या ।
 आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आव् + वह् +
 णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
 “हस्ताभ्यामङ्गुलिं वज्रानामिकाङ्गुलपर्यन्तयोः ।
 अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” ।
 इति तन्त्रशास्त्रम् ।
 आविः, [स्] अ, (अवते । उड् शब्दे + इट् ।) प्राका-
 शम् । प्रकटत्वं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ।

आह

आविः, पुं, (अविना मेघलोभा कृतम् इति अवि
 + ठक् ।) कम्बलम् । इति हज्जायुधः । (चि, मेघ-
 लोभा निर्मितं, । २ । ४१
 “वसोरज्ञानुपूर्व्येण शाख्यौमाविकानि च” ।
 मेढीदुग्धं । यथा वैद्यके,—
 “आविकं जवणं खादु खिगोष्णं चाक्षरीप्रजुत् ।
 अहृद्यं तप्यं केशं मुक्कपितकप्रदम् ।
 गुह कासेऽपिषोऽपूते नेवसे आषिके वरम्” ।
 इति ।)
 आविष्टः, पुं, (आव् + विष् + क्तः ।) अविष्टः । कर-
 मर्दकः । इति शब्दरत्नावली । पाणि आमना
 इति स्थातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (उद्विष्टः
 उत्कण्ठितः ।)
 आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + वच् ।) प्रकाशः ।
 देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—
 “तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जगद्वनः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं यथाविर्भावमिच्छति” ।
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-
 ध्यायः ।
 आविर्भूतः, चि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः ।
 अविष्टितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्णः । प्रादुर्भूतः ।
 आविर्भावविशिष्टः । यथा,—
 “उच्यते यद्वपुष्के सरगुरौ सेन्यौ नवम्भो तिथौ ।
 कप्ते कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
 निर्दग्धुनिखिनाः प्रकाशसमिधौ मध्यादौ ध्याये-
 राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ।
 “तत्राह्व्यां भद्रकाकी दक्षयज्ञविनाशिनी ।
 आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” ।
 इति च तिथ्यादितत्त्वम् ।
 आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + वच् ।) प्रकाशः ।
 (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।
 “आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते” ।)
 आविष्कृतः, चि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
 शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, वट्टाणे । “आविष्कृतं
 कथाप्रावीणं वक्ष्ये” ।)
 आविष्टः, चि, (आ + विष् + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
 भूतादियुक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः । आविष्टयुक्तः ।
 निविष्टः । (उपहतः । यथा कामन्दकः,
 “आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा” ।)
 आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) वज्रम् ।
 वागु इति वज्रभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।
 यथा,—
 “चन्दनागुहकस्तुरीकुङ्कुमज्वलसंयुतं ।
 आवीरचूर्णं यच्चिरं गृह्यतां परमेष्ठिनम्” ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ।
 आवुकः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + बाहुलका-
 दुण् + कन् ।) नाथोक्तौ पिता । इत्यमरः ।
 आवृत्, स्त्री, (आव् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः ।
 परिपाटी । इत्यमरः । (प्रकारः । नातककर्मादि-
 क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । ४८८ । २ । ६६ ।
 “अन्यथावता कार्यं पिच्छनिर्वप्यं सुते” ।)

आश

“अननित्तं तु कार्यं स्त्रीयामादयेयतः” ।
 आशतः, जि, (आश् + त् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वननितम् ३ संवीतम् ४
 वडम् ५ । इत्यमरः ॥ (आश्चादितं, प्राशतं,
 आशीर्षः । वर्यमेदः, स च प्राश्नादुपमातीयायां
 जातः ।)
 आशतः, जि, (आश् + त् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 आशतः । इत्यमरटीका ॥ (आश्चातः, क्रमवैप-
 रीत्येन आपितः, प्रतिनिवृत्तः, पनायितः, उद-
 तितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरवर्तिते,
 “व कृत्यं यव सन्धर्भोऽस्माकमाशतः” ।)
 आशेन, पुं, (आश् + विच् + घञ् ।) त्वरा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
 “आशेनः सम्भोऽस्मिन्मिसरजनिने शस्त्रवा-
 मादिशोभो वातात् पांशूपदिग्धस्वरितपदगति-
 र्वर्धने पिथिताङ्गः” । यथा अमरकृतके २, ३ ।
 “आशेनारक्षणीरितः प्रियतमस्तुर्वीक्षितस्तत्-
 कथात्” ।)
 आवेगी, स्त्री, (आश् + विच् + घञ् + डीप् ।) वृद्ध-
 दारककृच्छः । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ।
 (अस्या गुणादयो वृद्धदारककृच्छे प्रवृत्ताः ॥)
 आवेदनं, स्त्री, (आश् + विद् + क्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेशः, पुं, (आश् + विष् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विषेयः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतव्याधः २ भूतकान्तिः ३
 यज्ञमयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
 अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
 “तस्मै क्षयवेशविबलिताय” ।)
 आवेचनं, स्त्री, (आविचनेऽस्मिन् । आश् + विष् +
 क्युट् ।) शिख्यशान्ता । इत्यमरः ॥ (मनुः, ८।२६५ ।
 “नीलश्यामान्धर्यानि कायकावेशनानि च” ।
 (भावे क्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ वरिचन्द्रे ।
 “मनःक्षेपस्वपकारो यथाश्वावेशनादिकः” ।)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ क्रोमः । इति धरणी ।
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेशिका, जि, (आवेशं संरम्भं प्राप्तः । आवेश +
 ठञ् ।) आमन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
 असाधारणं । तत्पर्यायः । अन्धासाधारणं २
 प्रातिष्ठितं ३ । इति निकायशेषः ॥
 आवेष्टकः, पुं, (आश् + वेष्ट + क्युञ् ।) प्राचीरार्थः ।
 इति हजारायुधः ॥ पाँचिष वेष्टा इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनं, स्त्री, (आश् + वुध् + क्युट् ।) आनम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशंसा, स्त्री, (आश् + शन् + अच् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवंशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशंसां चापे सीताय सज्जये” ।)
 आशंसिता, [ञ] जि, (आश् + शन् + ङच् ।)
 आशंसाकर्त्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशि

आशंसुः, जि, (आश् + शन् + उ ।) आशंसिता ।
 इच्छुः । इत्यमरः ॥
 आशस्तः, जि, (आश् + शक् + क्तः ।) अन्यकृष्णि-
 विशिष्टः ॥
 आशस्ता, स्त्री, (आश् + शक् + क्त + टाप् ।) मयं ।
 जातः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, धितर्कः ।)
 शाकुन्तले, प्रथमाद्वा ।
 “नष्टाशस्ता हरिश्चन्द्रो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
 कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।
 “तत् क्षमा विमताशस्तान्मकारदृष्टिताम्” ।)
 आशनः, पुं, (अशन + सार्थे अच् ।) अशनकृच्छः ।
 इति भरतः हिरण्यकोशम् ॥
 आशवा, पुं, (आश् + शीश् + अच् ।) अभिप्रायः ।
 पनसदृशः । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 विभवः । किम्पचापः । चेतः । अजीर्णः । कोष्ठा-
 मारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मा । अदृष्टं । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थं यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तरङ्गे ।
 “तन्नालोकाशयं बुद्धा तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
 चित्तार्थं यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडुकेन सर्वभूताशये स्थितः” ।
 “आशयाः सतः” । “आशयास्तु वाताशयः पिता-
 शयः स्नेहाशयो रक्षाशय आमाशयः पक्षाशयो
 मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽयम्” इति । सुश्रुतः ॥
 आशयाशः, पुं, (आशेरतेऽनेकाशयः । शरच् ।
 आधारः । तमन्नाति । कर्मण्यञ् ।) आशयाशः ।
 अग्निः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 आशरः, पुं, (आ श्रद्धाति शू हिंसायां + पचाद्यच् ।)
 अग्निः । राजसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अयुते व्याप्नोतीति ।
 आश् + अयू + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आयता दृष्ट्या । (यथा, शान्तिश्रुतके, ४।२६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजना दृष्टातरङ्गाकुला” ।
 दिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । खनामख्याता
 दक्षप्रणापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रीर्गर्भेतिस्तथा कीर्तिराशा मेधा च सुमता” ॥
 आशादा, पुं, आशादामासः । प्रतिनां पनाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका हिरण्यकोशम् ॥
 आशादा, स्त्री, पूर्वार्वादानह्वनं । उत्तरावादा च ॥
 आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।)
 भूमिजगुन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशावन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । यङीतत् ।) समा-
 न्धासः । (मेघदूते,—
 “आशावन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोऽप्यङ्गनाम् ।
 सद्यः पाति प्रक्षयि हृदयं विप्रयोगे ख्याति” ॥)
 प्रत्याशा । मर्कटजातकं । माकडसार जात इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशितं, जि, (आश् + अश् + क्तः ।) अशितं । भुक्तं
 इति जटाधरः ॥
 आशितकृवीर्णं, जि, (आशिता भोजिता गावो यज

आशु

अमरकृष्णितकृष्णमिति खः । निनातनाश
 पूर्वस्य युम् ।) आशिताकृवीर्णं । गावो यज्जाशिताः
 पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाये ४४ सर्गे ।
 “हित्वाशितकृवीर्णानि फलेयंजाशितम्भवम्” ।)
 पूर्वं ये स्थाने मरु चरिषाहेति भाषा ।
 आशितम्भवं, स्त्री, (आशित + भू + कश् + सुमा-
 गमः ।) अन्नदि । दत्तो ऽ । इति मेदिनी ॥ (आवता
 अन्नेन अतिश्यादि । भोजितः दत्तोभवति तावत्
 अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाये ४४ सर्गे,—
 “हित्वाशिताकृवीर्णानि फलेयंजाशितम्भवम्” ।)
 आशिता [ञ] जि, (आ अन्नाशीति । आ + अश् +
 ङच् ।) वृद्धभोजनशीलः । अतिशयभोजी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिरः, पुं, (आ + अश् + शिरच् ।) राजसः ।
 अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादितिः ॥
 (सूर्यः ।)
 आशी, [स्] स्त्री, (आश् + शास् + क्तिप् + उप-
 धाया इत् ।) आशीर्मादः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
 वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
 प्रार्थनं, अभीष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
 “वात्सल्यात् यज मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इत्यावधारकं वाक्यमाश्रीः सा परिशीर्षिता” ॥
 यथा, कुमार ७।४७ ।
 “तस्मै जयाश्रीः सख्ये पुरस्तात्” ।)
 आशी, स्त्री, (आश् + अश् + अच् + डीप् ।) हिता-
 शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ [इति विषविद्या ॥
 “आशी तानुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति” ।
 आशीर्मादः, पुं, (आशिशो वादः यङीतत् ।) आशीर्व-
 चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
 “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्मादाभिधानवत्” ।)
 आशीविषः, पुं, (आशिशि दंष्ट्रायां विषमस्य सः
 एवोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
 रघुवंशे,—३।५७ ।
 “गरुडदाशीविषभीमदर्शने” ।
 आयुः, पुं, स्त्री, (अयू + उञ् ।) प्रादुर्भावात्ममुद्भव-
 धान्यं । आउञ् इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्रीहिः
 २ पाटकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
 अस्त्वम् । पित्तकारित्वम् । सुखत्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥
 आयु, स्त्री, (अयुते इति । अयूश् व्याप्तौ उञ् ।)
 शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
 “तदायुः क्षतसन्धानं प्रतिसंहर साधकम्” ।)
 सन्ध्यामि चेत् जि । इत्यमरः ॥
 आयुगं, पुं, (आयुः शीघ्रं गच्छतीति । आयु + गम्
 + ङ ।) वायुः । वायः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
 “रावणस्यापि रामाक्षो भित्वा हृदयमायुगम्” ।)
 शीघ्रगामिनि, जि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
 (“विनीतैस्त्रेजैस्त्रिगुणान्मयैर्विजयात्विजैः” ।)
 आयुपत्नी, स्त्री, शङ्खकीजता । इति रत्नमाणा ॥
 आयुग्रीहिः, पुं, (आयुः ग्रीहिः ।) आयुधान्यं । इत्य-
 मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आयुष्यशक्तिः, ऐ, (आ अन्तात् प्रोक्तुमिच्छति ।
आङ् + युष् + तन् + क्ति ।) अक्षिः । इत्यमरः ।
(यथा कादम्बरी, — “मन्मथूनां हवींषि प्रति-
गृह्णाति यतस्वीत्या आयुष्यशक्तिः” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदादिहसिः ।
आशेकुटी, [क्] ऐ, प्रकीर्तः । इति शब्दमाता ।
आश्वय्यं, झी, (आङ् + श्व् + श्वत् + श्वट् निपा-
तनात् ।) अश्वय्यं । तत्पर्यायः । विष्णुः २ अश्वत्तं
२ शिवं ३ । इत्यमरः । (यथा, रघौ १६।८० ।
“गन्धोदयं तदनु वदतुः पुष्पमाश्वय्यमेघाः” ।)
आश्विनः, ऐ, (आश्वन् + श्वन् ।) अश्विनः । सूर्य-
सारथिः । इति निशाश्वमेघः । (अश्वनि प्रसरे
भवमित्यर्थे अश्वन् + श्वन् । शिनाभववस्तुनि
चि । यथा भट्टौ ३ । २६ ।
“वशापमाश्विनप्रस्थं शेवुं धनोऽन्यदुर्महम्” ।)
आश्विनः, ऐ, झी, (आङ् + अश् + श्वन् ।) आश्विनोक्त-
धर्मेविशेषः । आश्विन्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यश्च ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ मार्हत्यां २ वानप्रस्थां
३ श्रमणां ४ । इति स्मृतिः । ब्रह्मचारी । गृहो ।
वानप्रस्थाः । भिक्षुः । इत्यमरः । सुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी । (कनियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवणं गृहस्थभिक्षुका-
श्मावेव, यदुक्तां । महाविष्णुखलत्वे ।
“मार्हत्या भैक्षकश्चैव आश्विनौ द्वौ कलौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयश्चाः प्रापदाश्विनं आन्तवाहनः” ।)
आश्विनिकः, चि, (आश्विन + ठक् ।) आश्विनयुक्तः ।
इति शब्दरत्नावली ।
आश्वयः, ऐ, (आङ् + श्वि + श्वत् ।) राश्यां सन्धा-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः । अश्व-
देशः । (यथा, मनु २।११ ।
“योवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्वयादिजः” ।
सामीप्यः । आधारः । इति जटाधरः । (यथा,
शान्तिश्रवते ३।६ । “वासे वल्कलमाश्वयो गिरि-
गुहा श्वया शलावस्तरी” ।)
गृहं । इति हेमचन्द्रः । संशयः । अश्वसम्बन्धः ।
(यथा, मनुः ३।७२ ।
“नीक्ष्यमान्वाञ्जितान्त्वेवां मृगमर्साश्वयाक्षराः” ।)
राश्यां तन्निर्णयो यथा,—
“अस्मिन्मौ यदि कस्यायं भवेत् संशयः तथा ।
भवति मेयमे राश्यां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उष्णश्चमानो बहिषा आश्वयेत् वक्षवत्तरं ।
विनीतवत्तप आनं नयेदिति मतिर्भुवा ।
यद्वत् बध् सा कोर्ब वा भूमिं वा भूतिव्यमवां ।
आश्वयेदभियोक्तारं वमानवगुणान्वितं ॥
वीतव्यसमममर्षं मजोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति अङ्गाराजमपोपतिमिवाश्वयाः ॥
अश्ववसायिवमलसं देवपरं साहस्राक्ष परिहीनं ।
प्रमदेव उज्ज्वलं नेष्टन्मुपगृह्णितुं कम्पता ॥
उत्साहाद् भियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्वयशः ।
तस्मात् सर्वपथाद्भुजसुखाहं निष्कमाचरेत् ॥
अमर्षश्चैव शौर्ष्यञ्च ग्रीष्मकारित्वमेव च ।

तत्कर्मैषि प्रवीणत्वमित्युक्ताहमुक्ता मताः ॥
 व्यसनस्यागमद्वारमनुत्साहो महीमते ।
 सामदानदखभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
 सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
 अवन्निबन्धनं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
 कुर्वन् शौचं प्रदानेन सत्कृत्य वक्ष्यमानयेत् ।
 भेदं कुर्वीत यत्नेन मङ्गलमात्युपरोधकां ॥
 यथावत् प्रकुर्वीत दुष्टदखनिपातनं” ॥
 इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्वयाश्वः, पुं, (आश्वयमाधारमपि अत्राति यः
 आश्वय + अश्व + कर्मणि उपपदे अश्व् ।) अश्विः ।
 (यथा, दृष्टोपदेशे । २ ।
 “दुष्टतः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविद्वद्भ्ये ।
 किं नाम खलसंसर्गः कुर्वते नाशयाश्वयत्”) ।
 चित्रकवक्षः । इत्यमरः ॥

आश्वयाश्वः, चि, (आश्वयं साकल्यनस्थानमपि अत्राति
 यः । आश्वय + अश्व + अश्व् ।) आश्वयनाश्वकः ।
 आश्वयध्वंसी । इति मेदिनी ॥

आश्ववं, चि, (आ सन्त्यक इत्योति वाक्यं यः । आश्व्
 + अ + पचाशच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
 कथार बाध्य इति भाषा ।
 (“दुष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्
 सङ्गवद्ध भिषजामनाश्ववः”) ।
 इति रघुवंशम् । १६।४६ ।)

आश्ववः, पुं, (आश्व् । अ + अश्व् ।) अश्वीकारः ।
 श्लोः । इति मेदिनी । दोषः । इति श्वेदचन्द्रः ॥

आश्विः, स्त्री, (अश्विरेव । अश्वि + इच् ।) अश्विः ।
 श्लोः ॥

आश्वितः, चि, (आश्व् + अश्वि + क्तः ।) आश्वयप्रातः ।
 श्रदद्यागतः । न्यायमते परमाण्वाकाशादिनिव-
 द्यभिन्नसत्त्वद्रव्याणां आश्वितत्वं साधर्म्यं ॥ (अश्व-
 कम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अश्वीनः, वक्षवर्त्ता ।)

आश्वतः, चि, (आश्व् + अ + क्तः ।) अश्वीकृतः । श्लो-
 कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्ववः ॥

आश्वेवः, पुं, (आश्व् + श्विच् + यच् ।) आश्विपुत्रः ।
 इति वृत्तयुधः ॥ (मेघदूते, पूर्वमन्त्रे २ ।
 “कण्ठाश्वेववयमिनि जने किं पुनर्दूरसंख्ये”) ।
 एकदेशसम्बन्धः । यथा । कामने रेमे । इति आक-
 रणं । (अश्वेव एव । अश्वेवा + अश्व् । श्वियां
 टाप् ।) अश्वेवा । अश्वेवानाश्वसम्बन्धिनि, चि ।
 (यथा, तैत्तिरीयसंहितायां । ४।४।१० । १ ।
 “अश्वेवानाश्वं सर्पा देवताः”) ।

आश्वं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + अश्व् ।) अश्व-
 रुग् । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः
 कर्म वा ।)

आश्वत्यं, स्त्री, (अश्वत्यस्य इदम् । अश्वत्य + अश्व् ।)
 अश्वत्यवृत्तपत्रं । इत्यमरः ॥

आश्वपाजिकः, पुं, (अश्वप्राजस्यावकम् । अश्वपाज +
 ठक् ।) अश्वपाकस्य पुत्रः । इति आकारणं ॥

आश्वयुजः, पुं, (आश्वयुजी पूजिता विद्यतेऽस्य । आश्व-
 युजो + अश्व् ।) आश्विब्रमासः । इत्यमरः ॥ आ-
 श्विब्रसम्बन्धिनि चि ॥ (सनुः, ६।१५ ।

“अनेहमभ्युने मासि सुन्यग्रं पूर्वसन्धिवम् ।
शीर्षानि चैव वासांसि प्राक्कमूनयन्नाणि च” ॥
आन्ध्रयुगी, स्त्री, (आन्ध्रयुगा युक्ता प्रौढमासी । आन्ध्र-
युग् + अन्ध् + डीप् ।) आन्ध्रिणी पूर्वमा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आन्ध्रासः, पुं, (आङ् + अस् + अच् ।) निर्देतिः ।
आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी । आन्ध्रा-
प्रदानं । (आन्ध्रप्रदानं, भीतस्य भवनिवारणाधिं
सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठांशे ।
“आन्ध्रासखेहमस्त्रीनामेकमासम्भवं मन्वत्” ।)
आन्ध्रिनी, पुं, (आन्ध्रिनीनक्षत्रयुक्ता प्रौढमासी यत्र
मासे सः । आन्ध्रिनी + अन्ध् ।) वैशाखादिषादश-
मासान्तर्गतवृत्तमासः । रवेः कक्षादिप्रस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इयः २ आन्ध्रयुगः २ । इत्य-
मरः ॥ प्रारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातफलं ।
“राज्ञां प्रियः आद्यकलाविदग्धः
म्याहर्मगर्भाग्रसुवीर्यबुद्धिः ।
सुखी वदान्धो नृजमानप्राची
भक्तो भवेदान्ध्रिनामासजन्मा” ॥
इति कोट्टीप्रदीपः ॥
आन्ध्रिनेयौ, पुं, (आन्ध्रिन्या अपत्ये । आन्ध्रिनी + ङक् ।)
आन्ध्रिनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (यादुयुक्ता नकुल-
सहदेवनामानौ, आन्ध्रिनीकुमारजातत्वात् त्रयो-
स्तथात्वम् ।)
आन्ध्रीनं, चि, (आन्ध्रैकाहेनातिप्रकथ्यते । आन्ध्रसैका-
हम इति खच् ।) यद्वर्ग एकेषांश्चेन एकेन
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाद्य एक
दिने यावार पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढ्या नक्षत्रेण युक्ता पूर्वमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः कालः इति
अच् । पञ्चाशदष्टयुक्ते आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखाषाढादश मन्वदष्टयोरित्यच् ।)
वैशाखादिषादशमासान्तर्गतवृत्तमासः । रवे-
र्मिथुनराशिप्रस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्तर-
नक्षत्रयुक्ता प्रौढमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
“अनस्यजस्यी प्रमदामिकासी
प्रमादशीलो गुरुवत्सुखश्च ।
नृजन्मयो मन्वज्जताशनः स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुजः” ॥
इति कोट्टीप्रदीपः ॥ त्रिणिनां पञ्चाशदष्टः ।
“अथाजिनाषाढधरः प्रभवमवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्मभयेन तेजसा” ।
इति कुमारः । ५ । ३० ।)
मलयपर्वतः । इति मेदिनी ।
आषाढकाः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + कार्त्त-
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) भद्रक-
यष्टः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते चि ॥
आषाढा, स्त्री, पूर्वोत्तराषाढान्तर-
नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आसाङ्गाङ्, ङ, (आसाङ्गा + ङ + क्तिन्) मङ्गलपद्यः ।
इति हेमचन्द्रः ।

आसाङ्गी, स्त्री, (आसाङ्गस्य इयं । आसाङ्ग + आङ् + स्त्रीप्) आसाङ्गमासस्य पूर्विका । इति मेदिनी ।
आङ्, स्त्री, (अनुते आप्रोतीति आङ् + ङन् ङङिच्) ।
आकाङ्क्षा । इत्युदादिकोषः ।

आस, जि ङ क उपवेष्टने । (अदा०-आस०-अक०-
सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः । विद्यमानतायां ।
इति तट्टीका ।

(“आसने भगवानासां सन्निभसुनिपुण्वैः” ।

इति रामायणे १ आख्ये) जि आसितोऽस्ति । न ङ

आसो सिंहासने ऋषः । विद्यमानतायामप्ययं ।

आकाङ्क्षमासो । इति दुर्गादासः । (सम् + आङ्)

अन्यगुपवेष्टने । आसी । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।

“वीरासनेर्ध्यानजुवाग्नीया-

मनी समभासितवेदिमध्याः” ।

(अनु) पञ्चादुपवेष्टने । यथा रघौ, २।२४ ।

“तामन्तिकस्यसवनिप्रदीया-

मन्वास्य गोता ऋषिखोसहायः” । इति ।

उपासनायां । यथा रामायणे,—

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ।

इति ।

(अभि) आसासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भाषे ।
३।४९ ।

“विधाय वैरं सामर्थे गरोऽरौ व उदासते” ।
इति ।

(उप) समीपवेष्टने । यथा मनुः, ४।१५४ ।

“क्षताङ्गनिबपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात्” ।

इति ।

वङ्गाङ्गिकस्य गुह्यसमीपमासीत इति तट्टीका ।

उपासनायां । यथा,—

“मध्यावेष्ट्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।

इति गीतायां १२।१ । सेवने । यथा,—

“उपासते ये ऋषयः । परपाकमनुद्वयः” ।

इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवन्ते इति

तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति

+ सम्) प्रतिद्वन्द्वितयावस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-

समासेत कालान्तकयमावृते” । इति भारतम् ।

इत्यादि ।)

आस, ङ, (अस्यन्ते इरा अनेनेति । अस् + करणे
यञ्) । धनुः । इति हेमचन्द्रः ।

आसक्तिः, जि, (आङ् + सङ्ग + क्तः) आसक्तिवि-

शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रचितः ३ । इत्य-

मरः । (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।

यथा, किराते ११।३४ ।

“असक्तास्तासमी मूढा वामशीला हि जन्तवः” ।)

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तः) निर्व्यं । सततं ।

अविरतं । इति जटाधरः ।

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तः) आसुरक्तिः ।
आसङ्गः ।

आसङ्गः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + अच्) । अनवरतं ।

निर्व्यं । सततं । तद्युक्ते जि । इति जटाधरः ।

आस

(यथा, कुमार १।५६ ।

“न वटपदमेतिमिरेव पञ्चमं
सशैवजासङ्गमपि प्रकाशते” ।)

तुवरी । सौराष्ट्रमत्तिका इति यावत् । इति राज-

निर्घण्टः । आसक्तिः । (यथा, गीतायां ६।२० ।

“यत्ना कर्मण्यजासङ्गमिदं नो निरास्यतः” ।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + स्त्रीप्) चक्र-

वातः । वातजम् । इति त्रिकाण्डशेषः । दू-

शिया वातास इति भाषा ।

आसतिः, स्त्री, (आङ् + सङ् + क्तः) सङ्गमः ।

जामः । इति मेदिनी । (अविच्छेदः । निरन्तरं ।

यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।

“वाक्कं स्याद् योग्यताकाङ्क्षाकृतियुक्तः पदोक्तयः” ।

आसतिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)

न्यायमते यदसङ्गिप्रधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-

दार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तथोपस्थानेनोपस्थिति-

कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +

अधिकरणे + ल्युट्) । पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि

भाषा । इति कान्ददेशः । यत्र महामात्रो निव-

सति । विजिगीषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-

मरः । यात्रानिवर्त्तनं । इति मेदिनी । अष्टाङ्ग-

योगस्य ऋतीययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-

णादिसंख्यानविशेषः । यथा,—

“प्रज्ञासनं खलिकाख्यं मद्रं वच्चासनं तथा ।

वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ।

तेषां क्रमः ।

“ऊर्ध्वोपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।

अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां युत्कामासया ।

पञ्चासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयकमम्” १ ।

जानूव्हेरन्तरे सम्यक् क्षात्पा पादतले उभे ।

अङ्गुकायो विशेषमन्त्री खलिकां तत् प्रचक्षते ॥२॥

सीमन्थाः पार्श्वयोर्ध्वस्येदुगुणपयुग्मं सुनिश्चलम् ।

वृषभाधःपादपाणिं पाणिभ्यां परिवन्धयेत् ॥

भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम्” ३ ॥

ऊर्ध्वोः पादौ क्रमाद्वारयेत् क्षात्पा प्रत्यङ्मुखः ।

करौ निदध्यादाख्यातं वच्चासनमनुत्तमम्” ४ ॥

एकपादमधः क्षात्पा विन्यस्योरो तथेतरम् ।

अङ्गुकायो विशेषमन्त्री वीरासनमितीरितम्” ५ ॥

इति तन्त्रसारः । अन्यथा ।

“आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।

चतुरशीतिनक्षत्राणि चैकैकं समुदाहृतम्” ।

आसनेभ्यः समस्तैश्च साध्यतं हयमुच्यते ।

एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमजासनम्” ।

इति निरुक्ततन्त्रम् ।

वृद्धपारासनाणि वन्द्यशब्दे वृद्ध्यानि ।

उपवेष्टनाधारः । पीठादि । यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“उपचारान् प्रवक्ष्यामि वृद्धं बौद्धं मेरुव ।

यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तितः” ।

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुणमेव वा ।

वाक्कं वा चार्म्यं कौशं मयङ्कस्योत्तरे ऋजेव” ।

आस

पौष्पासनं यदिद्वितं यस्य तदादि गर्भकम् ।

निवेशयेत्तदा पद्मे विष्णुं दारि चोत्तमेव ।

पौष्यं पुष्यौघरचितं कुशस्यपादिसंयुतं ।

अतिप्रोतिकारं देव्या ममाप्यन्यस्य मेरुव ।

यक्षदाससमुद्भूतमासनं मयङ्कं शुभम्” ।

नेच्छायं नातिविक्रीर्णमासनं विविचोचयेत्” ।

अन्यदाहृद्वय्यापि दद्यादासनमुत्तमम् ।

सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारुकारविजर्जितम् ।

चैत्यध्वजानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम्” ।

वाक्कलं कोवर्जं प्लावं वस्त्रनेतल्लयं मतम् ।

रोमजं कम्बलक्षैव तदनेन चतुष्टयम्” ।

अनेन रचितं दद्यादासनं चैवभूतये ।

सिंहव्याघ्रतरुणां क्षागस्य महिषस्य च” ।

गजानां तुरगाणाञ्च ज्ञानसारस्य चर्मैश्च ।

ह्रस्वस्याथ रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम्” ।

चर्मैभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम्” ।

वाक्कलं कम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये” ।

राष्ट्रवं चार्म्यं श्रेष्ठं दारुवं चन्दनोद्भवम् ।

यथासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम्” ।

सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यथात्मनाम्” ।

योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ।

आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।

ह्रस्वो रोहितो न्यङ्गुः सन्धरो वज्रवर्णो रक्तः” ।

प्राणैश्च हरिणाञ्चेति मृगा नवविधा मताः ।

हरिणाञ्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र मेरुव” ।

ऋषयः खड्गो रक्तक्षैव पृथक्च मृगस्तथा ।

यते वलिप्रदानेन चर्मदाने च कीर्तिताः” ।

सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं श्रेष्ठमुच्यते ।

आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा” ।

शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभयं मतम्” ।

आसनं देवताभ्यस्तु भुक्ते भुक्ते समुत्तमेव” * ।

अत्रैव साधकानाञ्च आसनं वृद्धं मेरुव ।

यथासोनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्” ।

श्रेष्ठञ्च चार्म्यं वाक्कं तैजसञ्च चतुष्टयम्” ।

आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम्” ।

पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम्” ।

तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके” ।

न यद्येष्टासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः ।

काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः” * ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम्” ।

बौद्धाङ्गुलविस्तीर्णसुश्लेषचतुरङ्गुलम्” ।

बद्धङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छ्रितं चात्र कारयेत्” ।

पूर्वोक्तं वर्जयेद्वर्ज्यमासनं पूजनेष्वपि” ।

वाक्कं दिहस्ताम्रो दीर्घं साङ्गहस्ताञ्च विस्तृतम्” ।

न यज्जलास्योच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत्” ।

यथेष्टं चार्म्यं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम्” ।

बद्धङ्गुलाधिकं कुर्यान्नोच्छ्रितस्तु कदाचन ।

काम्बलं चार्म्यं चैकं महामायाप्रपूजने” ।

प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यासाधयेव च” ।

त्रिपुरायाञ्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम्” ।

बद्धदीर्घं बद्धच्छ्रायं तथैव बद्धविस्तृतम्” ।

दारुभूमिसमं प्रोक्तमस्यापि सर्वकर्म्मणि” ।

एषां येषां कस्ययेषां शोभनं तादृशानाम् ।
न प्रथमासनं कुर्वीत कदापिदपि पूजने ।
न प्राथम्यसुष्ठुभूतमस्थिजं द्विरदाहते ।
मातङ्गदन्तसङ्घातमासनं कामिके चरेत् ।
वर्त्मपूर्वोदितं द्यावां तथा गन्धमग्न्य च ॥१॥
सज्जिते यदि कुर्वीत देवतायां प्रपूजनम् ।
तथाप्यासनमासीनो नेत्यितस्तु समाचरेत् ।
तेनैव शिवालयं कुर्वीदासनं कौशलेन वा ॥
दारवं तेजसं वापि नान्दरासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कस्यचित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ।
यथासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुनः पूज्यपूजकसकृतम् ॥
आसनं पाद्यमधुना प्रद्व्य वेताममैरव ॥
इति कानिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु लोपे + ल्यु + प्रचाद्यञ्) जीव-
कण्ठः । इति मेदिनी ॥ (जीवकण्ठश्चेत्यस्य
विशेषो ज्ञेयः) ॥

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यासञ्च्यो
युच्) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप्) विपश्चिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्धः, पुं, (आसं ददातीति । आस + ङ) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + अन्दि-
त्यस्येति साधुः) क्षुद्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४।११। “तस्मादस्मा आसन्दी-
माहुरन्ति सैषा खाद्रीरि विदध्या भवति येयं
वधुयुता भरतानाम्”) ॥

आसन्नः, त्रि, (आङ् + सङ् + क्तः) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। “आ-
सीनमासन्नशरीरपातः”) । अस्ताभिमुखः सूर्यः ।

आसवः, पुं, (आङ् + सुञ् + अप्) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ शीघ्रः ३ । इत्यमरः ॥

“श्रीधुरिकुलरैः प्रहौरप्रहौरासवो भवेत् ।
मैरेयं घातकौष्ठमगुह्यमगुह्यमगुह्यमगुह्यम् ॥
इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूत्रमनाकृते-
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।६५।

“यक्षरक्षपिशपात्रं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नास्त्यं देवानामन्नता हरिः”) ॥
“यदप्यज्ञौघधाम्भ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः” ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।

“आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः”) ॥
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥

“ह्रिदी मध्वासवकीर्णो मेघपीनसकासजित्” ।
“शार्ङ्गैः सुरभिः सादुर्ह्यो नातिमदो जघुः” ।
इति च वामनः ॥

“सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वन्तिरोगमुत् ।
जरणीयः परिततो हृद्यो वर्णश्च शार्ङ्गैः” ॥

“शोचनो दीपनो हृद्यः शोचशोकाशंसंहितः ।
खेहक्षेपविकारघ्नो वर्णः पक्करसो मतः” ॥

“मृदो भिन्नशक्तहातो गौक्षस्तर्पणदीपनः ।
ह्रिदी मध्वासवकीर्णो मैरेयो मधुरो गुह्यः” ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥

“तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रकः कफघातनुत् ।
सुखप्रियः स्थिरमदो विषयोऽग्निनाशनः ।
जघुर्मध्वासवकीर्णो मेघजुक्तविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोकक्षकीर्णः सादुरवातनुत् ।
तीक्ष्णः कषायो मरुद्वातनामकफगुह्यहृत् ॥
हृमिमदोऽग्निहरो मैरेयो मधुरो गुह्यः ।
बल्यः पित्तहरो वर्णो मृदोऽक्षुरासवः” ॥

आसवङ्गः, पुं, (आसवस्य ङुः) ताजकण्ठः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आङ् + सङ् + शिच् + क्तः) ।
प्राप्तः । कथ्यः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः) ॥

आसारः, पुं, (आङ् + सङ् + घञ्) धारासंपातः ।
वेगवृद्धिः । (मेघदूते, “त्वामासारप्रशमितवनोप-
ज्वं साधु मूर्द्धा” । प्रसरणम् । सैव्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६।

“तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतं”) ॥
सुहृद्भणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६।

“अज्ञातवीरघातारतोयशस्यो वनेषु यः”) ॥
आसीनः, त्रि, (आसु + शानच्) उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचचारितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चणवदाचरितम्) उपविष्टनिद्रावशेन दोषनम् ।
इति राजवल्गुः ॥ ङोला इति भाषा ।

आसुतिः, पुं, (आसुयते + आङ् + सुञ् + क्तिन्) ।
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवणः, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकष्यासुति-
परिषदौ वलञ् । वसेति दीर्घः) यज्वा । श्रौ-
धिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, शूद्रजाति-
विशेषः) ॥

आसुरः, पुं, (असुर + प्रचाद्यञ्) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुजादिह्रस्विः ॥

“ब्राह्मण्यदृष्टादिवान्नामर्गतविवाहविशेषः ।
“आसुरो द्रविणादानात्” । इति वाजवल्गुः ।
“आतिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं क्षाण्ड्यादासुरो धर्मे उच्यते” ॥
इति मनुः ३।३१।

आसुरं, स्त्री, विङ्गवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५।

“न मां बुक्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः”) ॥
असुरसम्बन्धीये चि । इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + ञ्) असुर-
सम्बन्धि । यथा —

“यस्मिन् भवे पुराणे च विज्ञे देवा न तेमिदे ।
आसुरं तद्भवेत् आङ्गं दृक्कं मन्त्रवर्जितम्” ॥

इति आङ्गत्वे ऋग्वेदीयव्याप्यपरिहितम् ।
अपि च ।

“ज्ञानं दानं तपः आङ्गमनसं राजदर्शने ।
आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥
इति आङ्गत्वेऽन्यतयमवचनम् ॥१॥ आसुरसर्गो
यथा ।

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
दैवो विसरश्च प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रुतम् ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न श्रौचं नापि चाचारो न खलं तेभु विद्यते ॥
असत्त्वमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥
एतां वृष्टिमवच्छभ्य नृणां आनोऽप्यबुद्धयः ।
प्रभवन्तुऽयकर्मकाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं रम्भमानमदाश्रिताः ।
मोहात् महीत्वा सङ्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽमुचिप्रताः ॥
चिन्तामपरिमेयाश्च प्रणयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥
आघ्रापाश्रतैर्जडाः कामक्रोधपरायणाः ।
इहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थं सञ्चयान् ॥
इदमद्य मया कथमिदं प्राप्ते मगोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हन्तिष्ये चापरानपि ।
इन्धरोऽहमहं भोगो सिद्धोऽहं नवनान् सुखी ॥
आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सह्यो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजातकमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽमुचौ ॥
आत्मसम्भावितास्तस्या धनमानमवाश्रिताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
अहङ्कारं वलं दयं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रविष्टन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजहममुभानासुरीत्येव योनिषु ॥
आसुरो योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्मवधमां गतिम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यञ्
ततः ङीप्) राजिका । राज इयं इति भाषा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चिद्विधचिकित्सान्तर्गत-
चिकित्साविशेषः । सा च ह्रिदेभेदाद्यात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न सिच्यते मनोऽपि । नङ् + शिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः स्वार्थे ञञ्) यस्य
दर्शने हृतेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
अहमिहत् २ । इति हारावली । (आ + शिच् +
करणे + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
१।२।२।१२। “या पात्र पूषा आसेचनानि”) ॥

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायां कन्) ।
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पण १.०.म परिच्छेदे ।
“नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्पापम्”) ॥

आवा

आस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सादमे ।
 “दूर्वाभ्यं प्रथमं मातृकुलस्थौ वंशप्रजिता ।
 नक्षत्रकमवौ कर्ममोटाखरमञ्जरी ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलानि ज्ञायादण्डगुणैः श्रुति ।
 तत्पादशेषिते तैर्न तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।
 तत्तैर्न प्रविमर्शय आह्वयात्सं चरं जयेत्” ॥
 ॥॥ दूर्वाभ्यं तैर्न ॥॥

आहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्त) । घ्रातनवर्धनं । नूतन-
 वर्धनं । इति मेदिनी । मृगार्थकवाक्यं । इत्यमरः ॥
 आहतः, चि, (आ + हन् + क्त) । गुह्यतः । ता-
 दितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति कयं
 वसन्तवाताहतेव शिशिरस्त्री”) इति पञ्चतन्त्रम् ।
 आतः । निष्पद्योक्तः । इत्यमरः ॥ निहतः । “द्युना वि-
 शतिराहताक्षीहिनीनाम्” इति महाभारतम् ।
 आहतः, पुं, (आहन्ते यः + आह् + हन् + कर्मणि
 + क्त) । आनयः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
 आहतकक्षः, चि, (आहतं आहतं कक्षं यस्य) ।
 गुह्यः प्रवीतः । गुह्येन स्थातः । तत्पर्यायः । कृत-
 कक्षः २ । इत्यमरः ॥
 आहारः, पुं, (आह् + ह + अच्) । उक्तासः ।
 अन्तर्मुखश्चासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहार-
 शोके वाच्यकिञ्च यव । यथा, रघौ १।४६ ।
 “वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुम्भकवाहरी”) ।
 आहार्यं, स्त्री, (आह् + ह + भावे क्त्वा) । ज्ञा-
 यनयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
 “मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
 अयनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतः परं” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 आहवः, पुं, (आह्वयते अरिर्धस्मिन् । आह् + ज्ञे +
 अप्) । युद्धं ।
 (“यदाश्वौ भोक्षमन्त्यश्वशूरम्
 हतं पार्थेनाह्वेयप्रपृथम्” ॥
 इति महाभारते आदिपर्वाणि १।१८२ ।
 आह्वयते आह्वयदिकं यत् । आह् + ऊ + अप्) ।
 यत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 आह्वनीयः, पुं, (आह्वयते आह्वयदिरस्मिन् । आह्
 + ऊ + अनीयर्) । यज्ञप्रतिशेषः । इत्यमरः ।
 गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं यः संक्षिप्यते सः । इति
 भरतः ॥ (यथा, मनु २।२३१ ।
 “गृहाराह्वनीयस्तु सामिनेता गरीयसी”) ।
 आहारः, पुं, (आह् + ह + अच्) । ज्ञातृगणाध-
 कारः । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेसनं ४
 लेपः ५ निषधः ६ न्यायः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
 विषयः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० मन्त्रं
 ११ अशनं १२ ॥ इति रत्नमाणा ॥ आह्वयहारः
 १३ अदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आह्यं गुहाः । सद्यस्तृप्तिजनकत्वं । वनकारित्वं ।
 देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्गुः ॥
 (“तमुवाच भगवानात्रेयः । हितारोपयोगश्च
 एव प्रवक्ष्यामिभिरुक्तिकरो भवति । अहिताहारो-
 ययोगः पुनर्वाग्निनिमित्तमिति” ॥
 “तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आवा

वेष्टः । समाश्चैव शरीरधातुन् प्रकृतौ स्थापयति,
 विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्विज्ञं विद्धि त्वहितं
 विपरीतं इत्येतद्विज्ञाहितकक्षमनपवादम्भवति
 एवं वादिगश्च भगवन्मात्रेणमन्त्रेण उवाच ।
 भगवन्मन्त्रेणदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकक्षः सर्वभित्तो
 विद्यास्यति । तमुवाच भगवानात्रेयः । वेदां
 विदितमाहारतत्त्वमन्त्रेण । गुह्यतो द्रव्यतः
 कर्मैवः सर्वविधवतो माचारयो भावास्तत्र देव-
 मुपदिष्टं विद्यातुमुद्धरेत् यथा तु खल्वेतदुप-
 दिष्टं भूयिष्ठकक्षः सर्वभित्तो विद्यास्यति
 तथैतदुपदेष्टव्यम् । माचारोन् भावानुदाहरन्त-
 स्तेषां हि वज्रविधिविकल्पा भवन्ति । आहारविधि-
 विशेषास्तु खलु कक्षकवचावयवतन्त्राणां व्या-
 स्यामः । तद्यथा, आहारतत्त्वमाहारस्यैकविधमर्था-
 भेदात् । स पुनर्द्वयोभिः आदरजङ्गमात्मकत्वात् ।
 द्विविधः प्रभावो हितारहितोदकविशेषात् । तनु-
 विधोपयोगः प्राणाशनमन्त्रेणोपयोगात् । वज्रा-
 खादो रसभेदतः वक्ष्येत्तत्त्वम्” । इति अरकः ॥
 “यदाहारगुह्यैः पानं विपरीतं तद्विद्यते ।
 अन्नानुपानं धातुनां वृद्धं यन्न विरोधि च” ॥
 इति च अरकः ॥
 “प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो वनवर्जो जसाश्च घट्सु
 रसेष्वयत्तो रसाः पुनर्जन्मनाः” ॥
 “स च तत्रौदकैर्गुह्यैराहारः प्रकृतो भिन्नसङ्घातः
 सुखकरश्च भवति” ॥
 “आहारः प्रीत्यनः सद्यो वनवर्जो जसाश्च घट्सु
 रसेष्वयत्तो रसाः पुनर्जन्मनाः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
 सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
 ८ श्लोकः ।
 “आयुःसत्त्व-वनारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनाः ।
 रस्याः क्षिप्याः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
 प्रिया” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।
 “कद्रुक्षणवशात्पुष्पात्पुष्पात्पुष्पादिविदाहिनः ।
 आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदा” ॥
 तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
 “शतयामं गतरसं पृथियर्थुवितञ्च यत् ।
 उच्छिद्यमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहार्यं ।
 इति मेदिनी ॥
 (“स पुनर्देवयानोक्तः पुष्पाहारो यदुह्यया” ।
 इति महाभारतम् । आदिपर्वाणि ७६ । सम्भव-
 पर्वाणि ७६।३५ ।)
 आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य) ।
 शरीररक्षरक्षधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहार्यं, चि, (आह् + ह + क्त) । आगन्तुकं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“आहार्यैर्नैवमानं हि क्षयं दुःखेन हृद्यताम्”
 इति कामन्दकः ।) आहार्योयं ॥ (यथा, मनुः
 ८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकवशो-
 दितम्”) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
 शस्त्रकर्मोदविधं, तद्यथा ;—हृद्यं भेद्यं, देह्यं

आहु

वेध्यं दण्डम्, आहार्यं, विचार्यं, जीवन्मिति” ।
 “आहार्यार्थकं राक्षसो दण्डकर्ममनास्मरी” ।
 आहार्यं पुं, वाच्योक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा
 दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
 हित्यदर्पणे । बडाङ्ग) ।
 “मवेदमिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
 आह्निको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा” ॥
 आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यं वा शोभा) ।
 कृत्रिमशोभा । चित्रमूषादिना कृतयुतिः । इति
 नटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाये २५ अर्गे,—
 “आहार्यशोभारहितैरमाद्यैः
 श्रेष्ठैः पुंभिः प्रकृतान् स मोक्षान्” ॥)
 आहारः, पुं, (आह् + ज्ञे + अप्) । निपातमात्रं इति ॥
 भूपसमीपे पश्चाद्विषयप्राप्त्यर्थं कृतसंज्ञकवाक्यः ।
 इत्यमरः ॥ औदाका इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
 रञ्च इति व्युत्पत्त्या) । युद्धं । आह्वानं । इति भरतः ॥
 (आह्वयतेऽन इति आ + ऊ + अधिक्करणे कन्) ।
 अहिः ॥
 आहिकः, पुं, (आहिरिव आहतिर्धर्मः । अहि +
 ठक्) । पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
 यश्च । इति हेमचन्द्रः ॥
 आहितः, चि, (आह् + धा + क्त) । न्यक्तः ।
 अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥
 (यथा, किराते ।
 “आवर्त्तने रश्मिपतेरवमाहितान्” ॥)
 आहितकक्षः, चि, (आहितं कक्षं यस्य) । आह-
 तनक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुहादि-
 द्वारा स्थातः ।
 आहिताभिः, पुं, (आहितः स्थापितोऽभियोगे) ।
 सामिकः । अभिहोषो इति स्मृतिः ॥
 (“न दग्धेन विना आहुमाहिताभेर्द्विजन्मकः” ।
 इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥
 “गुरोरोदीर्घं धनमाहिताभे”) ॥
 आहितुष्टिकः, पुं, (आहितुष्टेन दीयति । अहितुष्ट
 + ठक्) । आनयाही । सापुष्टिवा इति भाषा ।
 इत्यमरः शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
 “वैद्यसां वत्सराचार्याः सपक्षेऽभिज्ञताचराः ।
 यथाहितुष्टिको नृपाः सर्वं जानन्ति प्रभुम्” ॥)
 आहतं, स्त्री, (आह् + ऊ + क्त) । दण्डस्यानां पञ्च-
 महाध्वान्तगर्गतयज्ञविशेषः । स तु दण्डः । इति
 नटाधरः ॥
 आहतिः, स्त्री, (आ + ऊ + क्त) । देवोद्देशे मन्त्रो-
 पारणपूर्वकोऽपौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
 देवयज्ञः २ होमः ३ होमः ४ अष्टाकारः ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
 “पुनानं पवनोऽजुतैर्धूमैराहतिगन्धिभिः” ।
 धमेत् मयद्वयो जातः खनान्मन्त्रो मयद्वेदः ।
 यथा हरिवंशे,—
 “मयद्वती मयद्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
 नडवं आहतिं चैव चरित्वं ब्रह्मपद्मम्” ॥)
 आहत्यं, स्त्री, (आह् + क्त + अप्) । लुपविशेषः
 तरवट इति काशीरादौ स्थातः । तत्पर्यायः ।

आह्वि

हजराणां २ तगरं ३ तरवटं ४ शिखीपत्रं ५
सुपुष्पं ६ वीतपुष्पं ७ काष्ठापुष्पं ८ नृपमा-
कृष्णं ९ श्वेतपुष्पं १०। तस्य गुणाः। तिष्ठत्वं।
प्रतिपत्तत्वं। चक्षुर्हितत्वं। पित्तदाहमुखरोग-
कुष्ठकृत्तिजन्तुभूतप्रणशित्वञ्च। इति राज-
निघण्टुः ॥

आह्वतः, स्त्री, (आ + ह्व + क्त।) प्रणयपर्यन्तं। यथा,—
“नन्दस्त्वानि पटोक्तानि कृत्वाकसहितानि च।
न त्वमेव आह्विते मासि यावदाह्वतनारकी” ॥
“आह्वतानि आभूतानि प्रणयपर्यन्तानीति या-
वत्” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्वतः, नि. (आह् + ह्व + क्त।) कृताह्वतः।
यथा,—

“प्रगायतः सवीर्याणि तीर्थपादः प्रियञ्जवाः।
आह्वत इव मे श्रोत्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६। १४ ॥

आह्वतिः, स्त्री, (आह् + ह्व + क्तिन्।) आह्वानं।
इति शब्दरत्नावली ॥

आह्वयः, नि. (आह्वी भवः। आह्वि + ण्व।) आह्वि-
सम्बन्धि। तद्विषयस्मादि। इत्यमरः ॥

आह्वो, य. (आ ह्वीति। आह् + ह्व + ङो।)
विकल्पः। इत्यमरः ॥ प्रश्नः। (यथा शाकुन्तले
प्रश्नमात्रे)।

“दारुणागी भवाभ्याको परस्त्रीस्पर्शपांशुषः” ॥

विचारः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

“आह्वो निवर्तति समं हरिणाङ्गनाभिः” ॥

इति शाकुन्तले प्रश्नमात्रे ॥

आह्वोपुत्रिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुत्रवः। मयूर-
यंसंकाशित्वात् समासः। अहोपुत्रस्य भावः।
अहोपुत्रव + वृत् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा। इत्यमरः ॥ अधिकार्य-
वचनेन शक्तेरप्रतिपाताविव्कारणं। आत्मविषय-
कार्यविजिगमनप्रत्याविव्कारणं। इति भरतः ॥
(यथा, भट्टौ ५। २७।

“आह्वोपुत्रिकां पश्य मम सद्गुणान्तिभिः” ॥

आह्वोक्षित्, य. (आह्वो च क्षिच।) आह्वो। वि-
कल्पः। इत्यमटीका ॥

आह्वः, पुं, (आह्वो समूहः।) दिनसमूहः। इति
आकरशब्दम् ॥

आह्विकः, नि. (आह्व निर्वृत्तं। अह्वन् + ठञ्।)
दिननिर्वृत्त्यर्थं। दिनसाध्यं। इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आह्विकः, स्त्री, (आह्व निर्वृत्तं। अह्वन् + ठञ्।)
भोजनं। प्रकरशब्दसमूहः। यथ्यमागः।

निवृत्तिया। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ १२ पुनन्दनभट्टाचार्यकृताह्विकाचारतत्त्वोक्त-
कर्मणि संक्षेपेण लिख्यते ॥

तत्र प्रथमयामार्जकृतम् ॥

“ब्राह्मेमुहूर्त्ते जागरित्वा ब्रह्मविष्णुशिववयस्यहान्
सूत्वा गुरुप्रथमं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाव्य
तद्विषयकतत्त्वधर्मीकर्मार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः शयनादुत्थाय रात्रिवासस्थिता पृथिवीं

आह्वि

नमस्कृत्य दक्षिणभरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयनीलजम्बुपुष्पांशुनाकर्षणीयार्जुनान्
सूत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नैऋत्या दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरि-
सूत्वा दिवा सूर्यो राजौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
अग्निं यजेत् ॥

ततो दन्तधावनं। दन्तकाष्ठानामे निविद्धदिने
च दादशगण्डूवर्जकैः पञ्चैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ॥

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ स्नानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा
सन्ध्योपासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्जकृतम् ॥

वेदविद्याध्यासः। समित्युप्याद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्जकृतम् ॥

गुरुदेवधार्मिकोपासनं। कुटुम्बभरणाध्यमीश्वरो-
पासनादि च ॥ *

अथ चतुर्थयामार्जकृतम् ॥

मध्याह्नस्नानं। तत्र परस्तातोदके चेत तदा सम
पञ्च चीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे स्तिप्त्वा गामि-
मात्रोदके कुशहस्तः सशिरस्समज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्प्य यथाविधि चिन्तित्वेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाणिच्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टममुहूर्त्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काले उपयुज्येत ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्जकृतम् ॥

बलिबैश्वदेवकर्मणी काम्यबलिकर्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्वणश्राद्धानन्तरं
बलिबैश्वदेवकर्मणी कर्तव्ये ॥

बलिकर्मनान्तरमतिथिनाभार्थं मुहूर्त्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत। तक्ष्णो भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत्। तदानीमतिथिनामे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत्। भोजनासामर्थ्ये
भिक्षां दद्यात्। अतिथिनामे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अग्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं। वामदेवगानं तदशक्तौ ऋक्-
चयं पठेत्। नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये वनितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञस्तिष्ठः ॥ ततो गोप्रासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं।
विष्णुपादोदकादिकं पूर्वमगृहीतव्येत् इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्नानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्ष्यै-
र्मुखहस्तौ शोधयित्वा तणादिना दन्तजघनसङ्क-
मपनीय जलगण्डूवैर्मुखाभ्यन्तरं संशोध्य पाणिपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्थ एव भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्वि

कृते दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जपे दद्यात् ॥

ततो महीमार्जनाभावेऽनुचिन्तादविकल्पमेव भो-
जपात्रमुद्धृत्य उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सुख्य आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम सूत्वा
अन्नजीर्णतार्थं मन्त्रपाठपूर्वकं वामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्
कालं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्जकृतम् ॥

इतिहासपुराणादिस्मरणम् ॥

अथाष्टमयामार्जकृतम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम्। सायंसन्ध्योपासनम्।
इष्टदेवतास्मरणादिकाञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकृतम् ॥

सन्ध्यागन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपचिन्तापाठ्यस्तव-
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्ववद्विजैश्वदेवकर्मणी
कृत्वा अतिथिनामेऽन्नादिकं तक्ष्णे दत्त्वा अवष्ट-
मरणीयेः सह सार्द्धं प्रहाराभ्यन्तरेऽनतिष्ठतं सु-
प्नीत ॥ अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् ॥

प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ ततः
शयनं। मुचिदेशे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्वकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षालितपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं सूत्वा यामहयाभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ॥

ऋतौ निविष्टेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥

ततः अविजम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां
लिङ्गं कृत्वा पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्थायात् ॥
ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमात्रमन्ययमात्रञ्च
कुर्यात् ॥ स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि जेपादिस्ना-
नानन्तरमात्रमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षालनादेः
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गो न कुर्यात् ॥ सम्भोगानन्तरं
तस्यां राजौ एकप्रव्यायां न शयीयातां ॥ अष्टता-
वपि गर्भवस्त्रेऽपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्भित्तिकमङ्गशून्यस्नानं कुर्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्वदः, पुं, (आह् + ह्व + ङञ्।) आह्वान्दः।
हर्षः। यथा। श्रीभागवते १०। ५। १ ॥

“नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्वदो महामनाः।

आह्वय विपानं वेदक्षान् स्वातः शुचिरत्नकृतान्” ॥

आह्वदितः, नि. आह्वान्दितः। ह्वदः। जाताह्वदः।
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्वदशब्दात् इतप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

आह्वयः, पुं, (आह् + ह्व + ङञ्।) यदा आह्वैर्ययते
प्राप्यते इति। आह्व + या + ङञ्र्थकः।) नाम।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, वाणकाख्ये ४। ७ ॥

“जाता तु तन्महाप्राज्ञः काचं रामायणाक्षयम्” ।
अकारद्वयवृत्तारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अक्षये ॥४॥१७॥ “तेषामाद्यान्महा-
रामं” इत्युपपन्नम् । “स्त्रीपुंल्लिङ्गो विभाज्य धृत-
माक्षय एव च” ॥)

आका, स्त्री, (आकाङ्क्षामिति । आङ् + क् + अच् ।)
नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥

आकाङ्क्ष, स्त्री, (आङ् + क् + भावे ल्युट् ।) आवा-
हनम् । आका इति भावा । तत्पर्यायः । इति २
आकारः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ८।१२६ ।
“नमन्येन आकाङ्क्षं समाध्यास्यस्यि स्मृतम्” ।)
(आकाङ्क्षतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः । द्वितीयस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । स च ऋसो दीर्घः धृतश्च भवति ।
(अथ च उदात्तानुदात्तस्वरिद्विभेदात् त्रिविधः ।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव ॥)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।
हरिजम्भमयं वर्णं सदा रमयुतं प्रिये ॥
सदा प्रक्षिप्तमयं देवि गुरुजम्भमयं तथा ।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरिजम्भामयं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डलो मूर्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रीवभाषायां ।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्ध्वाधः कुक्षिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत् ।
कक्षीर्वाक्षी तथेन्द्राक्षी क्रमात्तालेव संवसेत् ॥
श्रीर्षाधःकुक्षिता रेखा दक्षोर्ध्वा कामरूपिणी ।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां “इच्छुयज्ञानाम् तालु” इति सामान्यतः
उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिव्यस्य विस्तरतो
विहतिरुक्ता । यथा,— “तुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण प्रशब्देन विनयव्ययलभोऽपि लोके
यत्रप्रयत्नयोः पर्यायेति भ्रमयज्ञाह प्रयत्नो
हि द्विधा इति ज्ञात्तु यत्रो द्विधेत्येव पाठः ।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावितात् ।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राज्ञो
नाम वायुः ऊर्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नाभ्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिष्टम्भकध्वनेर्वा-
त्पत्तिश्चोत्पत्तेः । प्राक्निष्ठापोषायमध्यमूलाणि
वर्णोत्पत्तिस्थानं तालादि यदा सन्धक् स्पृशन्ति
तदा स्पृशता ईषत्स्पर्श ईषत्स्पर्शता समी-
पावस्थाने संवतसा दूरावस्थाने विवतसा अतएव
इच्छुयज्ञानां ताण्ड्याविशेषेऽपि चतुर्गे उच्चा-
रयितव्ये निष्ठायादीनां ताण्ड्यानेन सन्धक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदू-
रावस्थानं । स्पृष्टं प्रयत्नमिति यत्तेर्गुणके भावे
ल्युट् । प्रयत्नमित्यथाऽऽः नञस्तस्य पुंस्त्वत्वात् ।

“शेषाः स्पृष्टा इणप्रोक्ताः” इत्यादि । यथा,
शिक्षायां शब्देन्दुकारः । तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः
यक्ष्णीवत् नेमस्पृष्टाः श्रजः स्मृताः । “शेषाः
स्पृष्टाः इणप्रोक्ताः” इत्यादि । अत्र अचः
अस्पृष्टाः स्पृष्टाभावव्यवहितत्ववन्तः यक्ष्णीवत्
अस्पृष्टा इत्यनुपपद्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विहता
इत्यर्थः । नेम इत्यत्र तेन श्रजः ईषद्विहताः
यक्षमपेक्ष्याधिकविहृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च—
“अभिमीले एरोहितं यक्षस्य देवमृत्तिजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्” । ईषे इत्येतत् समस्तमपि-
पदमनुदात्तम् “तिष्ठतिष्ठ” इति सूत्रेण अति-
ठन्तादिप्रशब्दात् परस्य ईष इति तिष्ठन्तस्य
निघातविधानात् अभिमील इति पदयोः सं-
हिताकाशे तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
“उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थेनेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिष्ठप्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्वस्योकारस्य जितरां उदात्तत्वम् ।
अपरश्च तांत्वादिसंज्ञानमाभ्यन्तरप्रयत्न इति सूच्य-
ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रये । यथा,—
“कण्ठावह्वा विच्युयज्ञास्तान्था ओष्ठजावुपू” ।
“सरागामुभयाधैव विहृतं करणं मतम्” ॥
तस्य नामानि यथा,—

“इः स्त्रिया शास्त्राक्षी विद्या चन्द्रः प्रूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेचञ्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिणी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रजो निव्या क्षिप्ता च पावका” ।
इति वर्णोभिधानतन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, माटकान्यास-
धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इं नमो
वामचक्षुषि” इति ॥)

इ, गतौ । (आदि-इणपक्षे अदां-परं-सकं-अनिट् ।)
इत्, अयति । अ इति । एचकपाठसामर्थ्यात् पूर्वो
न जित् । शेषस्त इण गताविति प्रसिद्धः । यिगो-
ऽप्यथाविद्यादिषु यक्षमस्येव । इति दुर्गादासः ।
(उत् ।) उदये । समुद्रतौ । यथा,—
“उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्बभागे” इति ।
(अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुद्रतौ । सर्वोऽगत्यर्था
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वज्रलः
प्रयोगः । यथा,—मनुः ।

“प्राज्ञायाः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रूयताम्” ।
“अयमेति मन्त्रं मन्त्रं कावेरीवारिपावनः पवनः” ।
इति काचित्पर्वणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-
भवे । यथा, हितोपदेशे ॥ १ ।

“अतीत्य हि गुह्यान् सर्वान् सभावो मूर्द्धि वर्तते” ।
“ततः परं जनस्थानं क्रोशजयमतोऽयं वै” ।

इति रामायणे । (अनु) अनुसरणम् ।
“धातुरादेशमनेति तद्यथा हि तदर्थः ।
नात्माधीनो मनुष्योऽयं काकं मज्जति कश्चन” ।
इति महाभारते । (अथ) अथगमने । यथायने ।

“प्रत्यादेशव्यकीकर्मपेतु ते” । इति शाङ्कनले ।
(सम् + आ) सम्मिलने । “देवास्तेषां सन्ततो-
चूर्णाव्यं नः विशुद्धावन्” । इति मनुः ॥ २ ।
१५२ । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥)

इ, क, स्मृतां । (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) अधि-
पूर्वोऽयं । अधिप्राप्त्यर्थं अन्यपूर्वस्य निवर्तनस्य च
प्रयोगनिरासार्थं । एवं सर्वत्र । अ अध्येति तव
लक्ष्यः । इक स्मरते इति प्रसिद्धोऽयं । इत्य-
दिक इत्यादयो यक्ष्यम् । इति दुर्गादासः ॥

इ उ न आधायवे । (अदां-आ-सकं-अनिट् ।) अधि-
पूर्वोऽयं । आधायनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
यक्ष्यं । उ न वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥
“यः साध्यायमधीतेऽयं विधिना नियतः शुचिः”
इति मनुः ॥ २।१३७ ।)

इ, व्य, भेदः । कोधोक्तिः । अपाकरणं । अनुकम्पा ।
इति मेदिनी । खेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

इरेजः, पुं, कण्ठदेशनातस्त्रेण्यतिविशेषः । यथा,—
“अधिमा मयङ्गानाश्च संग्रामेऽपराजिताः ।
इरेजा नव वटं पञ्च कण्ठजाऽपि भाविनः” ॥

इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स्] व्य, कोपः । सन्तापः । दुःखभावना । इति
शब्दरत्नावली ॥

इ, पुं, (अस्य विष्णोः श्रीहस्तास्यापत्यम् पुमान् ।
अ + इण् ।) कामदेवः । इति पुत्रबोत्तमहजा-
यधौ ॥ यथा, आधेये एकाक्षराभिधानम् ।

“इः कामे इति लक्ष्मणो रीः शिवे ब्रह्माक्ष उः” ॥
इकटः, पुं, ह्यविशेषः । तत्पर्यायः । वज्रमूकः २ ।

इति चिकारश्लेषः । कोशार्कः ३ इत्यटः ४ । इति
हारावली ॥ (इत्यटशब्देऽस्य विशेषो ब्रह्मः ॥)

इत्, पुं, (इत्यतेऽभिज्यतेऽसौ इति । इप् + क्तु ।)
खनामख्यातद्वयं । आक् इति भावा । तत्पर्यायः ।
रसालः २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुद्वयः ८
वृष्यः ९ गुह्यद्वयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्युपुष्पः ११ महारसः १२ असिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
पयोधरः १६ । इति जटाधरः ॥ * । तस्य भेदाः ।

वंशकः १ कान्तारः २ मोरः ३ पौष्टः ४ । इति
रत्नमाळा ॥ सामान्येऽनुगुहाः । रक्तपित्तनाशित्वं ।
बलशुक्लकारित्वं । पाके मधुरत्वं । क्षिप्तत्वं ।
गुरुत्वं । शीतलत्वं । मूत्रशुद्धिकारित्वं । तस्य
मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । यत्नित्व-
यभागेऽप्यलवणरसत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूलादूर्ध्वं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अग्र
कामाक्ष्यत्वं गौरसत्वञ्च । अशुभे इच्छुमच्छुगुहाः ।
पित्तदाहत्वं । सुप्ते वातप्रकोपयत्वं । शुक्तिमध्ये
गुरुतरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
डितेऽदुरसगुहाः । क्षिप्तत्वं । शुक्लकारित्वं । इति

जनकत्वम् । जीवनहितकारित्वम् । वायुरक्षित-
नाशित्वं । सादुत्वं । क्षिप्तत्वं । शीतदाहत्वं । रक्त-
वर्जकत्वं । सुखप्रकरदकारित्वं । धातुवर्जकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तदोषभयमशमन-

इक्षु

कारितं। अथश्लेषदाहत्वं। दृष्टत्वं। वचिजनकत्वं।
मूत्रमुद्विकारितं। देहस्य कान्तिदाहत्वं। वल-
कारितं। यौधवौषडत्वं। त्रिदोषप्रमनत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्मिथ्योदितरसगुणाः।
इक्षुस्रवकारितं। शीतजत्वं। सागकत्वं। रचि-
करत्वं। दाहजनकत्वम्। इति राजवल्लभः॥ अ-
थि च। दन्तमिथ्योदितरसगुणबहुत्वम्। किञ्चित्
पित्तवायुनाशितं। अकोमनत्वं। अस्वादुत्वं।
क्षीरविद्वम्बदाहकारित्वम्। पर्युषिततमसगुणाः।
यान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जात्रप्रतिप्रयारोग-
दाहत्वं। कफवायुकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्पक्षरसगुणाः। गुणत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ क्षिग्धत्वं। अति-
श्रयगुणत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

“लसीकापायितगुणस्यदमस्यद्विक्कासिताः।
निर्मला जघनो ज्ञेयाः शीतवीर्या गयोचरम्”॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तपेक्षोर्गामाजि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घवृद्धः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूकोऽसिपत्रश्च तथा मधुद्वयः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तज्ञा बल्या दृष्टाः कफप्रदाः।
सादुपाकरसाः क्षिग्धा गुरवो मूत्रना हिमाः”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“यौधको भीरकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारतापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षुचिपत्रकः॥
नैपाको दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गगानपि”॥*॥

अथ यौधकभीरकयोर्गुणाः।

“जातपित्तप्रमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो दृढयो बल्यः यौधको भीरकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः”॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुर्दृढः क्षेपको दृढश्च सरः”॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिनः सत्तारो वंशकः स्मृतः”॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्वा मवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सत्तारः पचनापहः”॥*॥

अथ मनोगुतागुणाः।

“मनोगुता वातहरी दृष्ट्यामयविनाशिनो।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनो”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“वापसेक्षुर्भवेत् मही मधुरा श्लेष्मकोपना।
तर्पया रचिहृत्वापि दृष्ट्या च वलकारिणी”॥*॥

अथ कान्तयवद्वेक्षुगुणाः।

“वाक् इक्षुः कफं कुर्यान्नेरोमेहकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् सादुरीरसीक्षुश्च पित्तमुत्॥
रक्तपित्तहरो दृढः क्षतहृत् वज्रवीर्यकृत्”॥*॥

अथाक्षुभेदेन भेदः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽक्षुर्गु मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अये यस्मिन् च ज्ञेयं इक्षुः पट्टरसो जनी”॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः॥

“दन्तमिथ्योदितस्थेक्षोः रसः पित्ताश्रनाश्रनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥

अथ यन्मिथ्योदितस्थेक्षुरसस्य गुणाः।

“मूत्रायजन्तु ग्रन्थादिपीडनात्मकसंकरात्।
किञ्चित् कालं विद्वत्वा च विहतिं याति यान्तिक्ः॥
तस्माद्विदाही विद्वम्भो गुरुः स्यादुष्णान्तिक्को रसः”॥

अथ पर्युषितस्थेक्षुरसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेहो हृत्को वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषो मेदनश्चातिमूत्रकः”॥*॥

अथ पक्षस्थेक्षुरसस्य गुणाः।

“पक्षो रसो गुरुः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातमुत्॥
गुणानाहप्रमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षोर्विकारास्तृष्णाहमूर्च्छापित्ताश्रनाश्रनाः।
गुरवो मधुरा बल्याः क्षिग्धा वातहराः सर्वाः॥
दृष्ट्या मोहहराः शीता दृढया विवहारिणः”॥
इति भावप्रकाशः॥

(अथ ज्ञेयेक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
क्षिग्धश्च तर्पणो दृष्ट्यो दृढश्च सजीवनः॥
सादुगुणामिबज्जलाहातपित्तप्रशान्तिहृत्।
दृष्ट्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफहृन्मनः”॥

अथ कृष्णेक्षुगुणाः।

“तद्वत् सुक्षयो भवनं गुणानां
दृष्ट्यो भवेत्तर्पणदृढश्च।
सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता वंशकोककारी”॥*॥

अथ यन्नेक्षुरसगुणाः।

“यन्नेक्षो पीडितरसः कथितो गुरुश्च
दृष्ट्यः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च।
पाके विदाहिवलक्षश्च सुप्रोभश्च
संश्लेषितो रक्षिरपित्तजनं निहन्ति”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रचिहृत्पुत्रश्च
सन्तर्पणो वलकरः कफहृन्मनः॥
विद्वम्भकोऽपि रक्षिरश्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥

अथ पट्टरसगुणाः॥

“पक्षो गुरतरः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहृत्।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुणान्तिवारकास्तनुत्”॥*॥

इति हारीतः। तथा च वाभटः आह्वरश्च।

“इक्षोः रसो गुरुः क्षिग्धो दृढश्च कफमूत्रहृत्।
दृष्ट्यः शीतोऽक्षुपित्तघ्नः सादुपाकरसः सरः।
कोऽग्रे सज्जवो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूत्रायजन्तुग्रन्थादिपीडनात्मकसंकरात्।

किञ्चित्कालं विद्वत्वा च विहतिं याति यान्तिक्ः॥
विदाही गुरुविद्वम्भो तेनासौ तत्र यौधकः।
श्लेष्मप्रसादमाधुर्ध्वरसमनुवांशिकः॥
शतपत्र्यककान्तारनैपाकाद्यास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सत्ताराः सक्तवायश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः”॥
“दृष्ट्यः शीतः क्षिग्धः क्षिग्धो दृढश्चो मधुरो रसः।
श्लेष्मो मक्षितस्थेक्षोर्गामाजि क्लिप्तते॥
श्लेष्मात् प्रसादाभाधुर्ध्वत् यौधकावश्रको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुसुते॥

“इक्षुवो मधुरर विपाका गुरवः शीताः क्षिग्ध-
बल्या दृष्ट्या मूत्रना रक्तपित्तप्रमनः क्षमिक्क-
कराश्चेति ते चानेकविधाः। तदुपधा,—

“यौधको भीरकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारतापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षुचिपत्रकः॥
नैपाको दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्यौस्वाद्गुणान् वक्ष्याम्यः परम्॥

सुशीतो मधुरः क्षिग्धो दृढश्च श्लेष्मकः सरः।
अविदाही गुरुर्दृष्ट्यः यौधको भीरकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सत्तारो वंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहृत्॥

कान्तारतापसाविद्वत् वंशकानुगुणौ मतौ।
यवगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपयः॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपाको दीर्घपत्रकः।
वातनाः कफपित्तघ्नाः सक्तवाया विदाहिनः॥

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अयेक्षुक्षिब्धं विज्ञेयं इक्षुणां जवयो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥

वज्रप्रकादग्नौ दृष्ट्यो दन्तमिथ्योदितो रसः।
गुरुर्विदाही विद्वम्भो यान्तिक्स्तु प्रकीर्तितः॥
पक्षो गुरुः सरः क्षिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातमुत्”॥
कोकिणादृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।)
सुझकः। शरमुञ्ज इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।

“अपराखेदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”॥)
काण्डकणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।)
काण्डकणम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
दृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्।) गोक्षुरकदृष्टः।
गोक्षुरी इति भाषा। इक्षुभूमिजुष्माण्डः। को-
किणादृष्टः। कुणिशा खारा इति भाषा।
काण्डकणम्। इक्षुमरो मेदिनी च॥ काण्डिया
इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्।) भूमि-
जुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिजुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणवदो ज्ञेयाः।)

इक्षुगुल्फा, स्त्री, (इक्षुगुल्फा।) दृढविशेषः। आ-
नाख इति ख्याता। तत्पर्यायः। इक्षुगुल्फा २
अणिङ् ३ इक्षुगुल्फा ४। इति रत्नमाला॥

इक्षुर्भा, स्त्री, (इक्षुवृक्षस्य रसो वन्य इव रसो-
वस्याः।) दृढविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भा २
पञ्चाङ्गः २ दृढपत्रिका ४। अस्या गुणाः। क्षमधु-
रत्वं। क्षिग्धत्वं। ईषत्वावायत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रचिजनकत्वं। जघनं। परमद्विक्कारित्वम्।

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षोर्नेत्रं ।) इक्षुसूत्रं । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुपत्रः, पुं, (इक्षोः पत्रमिव लोप्यं पत्रं यस्य ।) यावत्पत्रमामान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।
जोषार इति भाषा ।

इक्षुपः, पुं, (इक्षुरिव दूष्यते । इक्षु + पु + क ।) शरद्वर्णः । इति राजनिर्घण्टः । (शरद्वर्णशब्देऽस्य गुणार्थो ज्ञातव्यः ।)

इक्षुपानिका, स्त्री, (इक्षोर्पानिकेव तदाहतितात् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाणा । अनाखु इति खाना । काशः । इति राजनिर्घण्टः । काशिया इति भाषा ।

इक्षुसूत्रं, स्त्री, (इक्षोः सूत्रमिव सूत्रं यस्य ।) इक्षुविशेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंशनेत्रं ४ वंशसूत्रं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति राजनिर्घण्टः । (“अतीव मधुरो मूलः” इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिस्तत्पित्तकारणं ।) पुण्ड्रक-इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः । (तत्र पौण्ड्रकः । शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः । पौण्ड्रकशब्दे चास्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति । इक्षु + रा + क ।) कौकिलाक्ष-इक्षुः । इति रत्नमाणा । कुशिया खारा इति भाषा । इक्षुः । गोक्षुरक-इक्षुः । इति शब्दरत्नावली । काशः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + सार्थ + क ।) कौकिलाक्ष-इक्षुः । खूनशरः । काशद्वयं । इति राजनिर्घण्टः । (“स्यक्तुनक्षुरकयोः फलचूर्णं मशकंम् । घारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्” । इति सुश्रुतः ।)

इक्षुरसः, पुं, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशद्वयं । इति भावप्रकाशः । (इक्षुवृक्षस्य रसः अस्य गुणाः क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवनहितकारित्वं, हिमत्वं, मुक्तकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं, वायुरक्षपित्तनाशित्वं, स्रावित्वं, रक्तवर्जकत्वं धातुवर्जकत्वं यथा भावप्रकाशः ।

“दन्तनिष्पीडितस्तेस्रो रसः पित्तासनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः” । यन्मन्त्रिणीक्षुरसगुणाः, रक्तमुक्तकारित्वम्, शीतलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं, क्षीरविट्मदराहकारित्वञ्च यथा, भावप्रकाशे,—

“मूलायनन्तुपय्यादिपीडनात् मलसंकरात् । किञ्चित्कानं विष्टयाथ विवृतिं याति शान्तिः ॥ वस्त्रात् विदाही विष्टभी गुरुः स्यात् पान्तिर्को रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातजनकत्वं, आघातप्रशयायरोगादत्वं, कफवायुकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यक्षो वातापहो गुरुः । कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रकः” ॥ १० ॥ पक्षेक्षुरसगुणाः । गुणः । सुवीर्यत्वं । कफ-

इक्ष्वा

वातनाशित्वं । खिगधत्वं । अतिपाके विदाहत्वं । पित्तासनाशोपशोकाशित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

“पक्षो रसो गुरुः खिगधः सुतीक्ष्णः कफवातघ्नः । गुष्मावाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः सुतः” ॥ ११ ॥ इक्षुरक्षिकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

“इक्षोर्विकारात्तृदाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः । गुरवो मधुरा वल्ग्याः खिगधाः वातहराः खराः । यथा मोक्षहराः शीता वृंहणा विषहारिणः” ॥ इक्षुरसकायाः, पुं, (इक्षुरसस्य कायः ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । (गुरुशब्देऽस्य गुणार्थो ज्ञातव्यः ।)

इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः । इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली ।) क्षीरविदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली कता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः । इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः । पुण्ड्रिक् इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः । इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रसुष्ठुः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुशाकटं, स्त्री, (इक्षोः क्षेपं । इक्षुशब्दात् क्षेपे श्रक्तृशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेपम् । इति व्याकरणम् । इक्षुर भूमि इति भाषा । इक्षुशाकिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेपं वा । इक्षु + शाकिन ।) इक्षुक्षेपं । इति व्याकरणम् ।

इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः ।) गुरुः । इति राजनिर्घण्टः । इक्षुसुतः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + सुत + क + मितद्धादितात् ।) इक्षु इति शब्दं अकतीति अक गतो बाहुलकादुण्य । वैवस्वतमनुपुलः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशीयादिराजः । इति पुराणम् । (गीतायाम् । ४ । १ ।

“विवस्वतु सन्वे प्राह मरुतिस्तत्कवेऽब्रवीत्” । इक्षुकोर्मिणे जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यनिष्ठाः । इक्षुसुतंशोद्धवाः । यथा रघुः । १।७२ ।

“इक्षुसुतां दुरापेयं त्वदधीना हि सिद्धयः” ॥ इक्षुसुतः, स्त्री, (इक्षु + सुत + क + ड ।) कटुकुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च । तितलाड इति भाषा । (“इक्षुसुतसुतमूर्च्छं वा पूर्ववदेव क्षीरेण काशान्नासच्छर्दिक्फरोगेषूपयोगः” इति सुश्रुते । “सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुसुतस्य येषां प्रशस्यते” । अस्याः पर्यायो यथा ।

“जम्बाऽथ कटुकानामुत्तुम्भी पिष्टवक्षणा तथा । इक्षुसुतौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना” ॥ अस्या रोगविशेषे प्रशक्तता यथा । “काशान्नासच्छर्दिक्फरोगेषूपयोगः” कफकर्षिते । प्रतान्दति नरे चैव वमनार्थं तद्विद्यते” ॥ अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।

“अपुष्यस्य प्रवाकानां सुष्टिं प्रादेशसम्भिताम् । क्षीरप्रस्ये हृतं दद्यात् पित्तोद्भिन्नो कफज्वरे । पुष्पादिषु च क्षतारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

इक्षि

योगाहृतप्रशङ्गा सुरामयेन पञ्चमः ॥

फलस्य रसमागच्छ चिगुयक्षीरसाधितम् ।

उरःस्थिते कफे दद्यात् खरभेदे सपीनसे ॥

हृतमध्येफलेजीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

जातं स्यात् कफजे कासे न्यासे वक्ष्यात् तत्पिबेत् ॥

मन्तना वा फलाम्भयं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।

तेन तत्र विपक्षं वा सक्षौद्रकवर्णं पिबेत् ॥

अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत् च ।

विषगुणोदरपथिगण्डेषु क्षीपदेसु च ॥

तुम्बाः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

हृदयेन्मास्यमात्राय गन्धसम्यक्सुखोचितः ॥

भक्षयेत्फलमर्थं वा गुडेन पक्वलेन च ।

इक्षुसुतफलेन वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ॥

पञ्चाशद्वर्षाणि फणादीनां यथोत्तरम् ।

पिबेदित्य वीजानि कषायैस्त्रासतं पृथक् ।

यक्ष्माक्षकोविदाराद्यैर्मृष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥

कषायैः कोविदाराद्यैर्नाशय क्लबत् सुतः ।

गुल्ममेहे प्रसेके च कर्णं मांसरसैः पिबेत् ॥

नरः साधु वसत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते” ॥

“इक्षुसुतं मदनं विषाद्यातिविषे वचां ।

कुष्ठं किरणामिकौ चापि पिबेत्सुखानि पूर्ववत्” ॥ इति चरकः ॥

इक्षुरिः, पुं, (इक्षुवृक्षस्य खरिः ।) काशद्वयं । इति राजनिर्घण्टः । (काशशब्देऽस्य गुणार्थो ज्ञातव्यः ।)

इक्षुपानिकः, पुं, (इक्षुरिव अक्षति व्याप्नोतीति ।) काशद्वयं । इति भावप्रकाशः ।

इक्षुपानिका, स्त्री, (इक्षुपानिक + टाप् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाणा । अनाखु इति भाषा । खगुला इति केचित् ।

इक्ष, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । यक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इक्ष, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।

“त्वया खट्वमिदं विश्वं यक्षेत् यक्ष नेक्षति” । इक्षं, चि, (इगि + क ।) अक्षतं । अक्षमं । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, भारते । “त्वया खट्वमिदं विश्वं यक्षेत् यक्ष नेक्षति” ॥)

इक्षः, पुं, (इक्ष + घञ् ।) इक्षितं । आनं । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त ।) अभिप्रायानुसङ्गचेष्टा-विष्करणं । ठार सञ्ज्ञेत । इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । आकारः २ इक्षः ३ । इत्यमरः ॥ गमनं । चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भावयोगेन च । नेत्रवक्त्रविकारेण जल्पयोगेन गतं मनः” ॥ इति उपदेशे सुब्रह्मदेवः । (तथाच रघुः १।२० ।)

इक्षुः

“तस्य संवत्समस्य गृह्यकारेणितस्य च” ।
इक्षुः, पुं, (इक्षुं चति अवस्ययतीति । इक्षु + दो + क । अस्त्व उक् ।) इक्षुदीलक्षः । इक्षुमर-
भरवी ।

“इक्षुदन्तिमधुरं शिगधोऽयं कफवातघ्नित्” ।

इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्येष्वेक्षुदीलक्षे चेत्यः ॥

इक्षुदी, स्त्री, (इक्षु + दीप् ।) दक्षविशेषः । इक्षुदीट
इति भाषा । जीयापुता इति तु वक्षुदेवीयाः
प्रभादेन वदन्ति तस्य तु पुञ्जवीय इत्यादीनि
नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतवः २ ।
इक्षुमरः ॥ इक्षुपक्षः ३ विश्वकायः ४ अग्निनाम्नकः
५ गौरात्मकः ६ तनुपक्षः ७ शूलारिः ८ तापसद्रुमः
९ तीक्ष्णकायः १० तैलपक्षः ११ मृत्सिगन्धः १२
विगन्धकः १३ कोटपक्षः १४ ।

(यथा रघुः १४।८१ ।

“ता इक्षुदीलक्षस्तत्प्रदीप-

मास्त्रीयमेध्याग्निमतकमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मदनमिषं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
प्रेनिकात्वम् । अघृतम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
नाशामयकफप्रयानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायपुष्पकं गुणानाह ।

“इक्षुदीलक्षस्तत्प्रदीपमास्त्रीयमेध्याग्निमतकमन्तः” ।

इक्षुदः कुष्ठभूतादिप्रयत्नविशेषिणी ॥

इक्षुद्विषयिणीयुक्तस्तत्तकः कटुपाकवान्” ।

इति भावप्रकाशः ॥ ज्योतिष्मतीलक्षः । इति
रत्नमाणा । मयाफट्ठी इति भाषा ।

इक्षुः, पुं, स्त्री, इक्षुदीलक्षः । इति भरतो द्विरूप-
कोषम् ।

इक्षु, स्त्री, (एष्यं इक्षु । इष् + प्र + टाप् ।)

मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २

वाङ्मा ३ दोहदः ४ स्पष्टा ५ ईहा ६ दट् ७

लिप्ता ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११

तर्षः १२ । इक्षुमरः ॥ इक्षु १३ इक्षु १४ अक्षु १५

दक्षु १६ दक्षिः १७ मतिः १८ दोहजं १९ इक्षुः

२० इक्षु २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५

“दोहजं सन्निभं भूतानि हिनन्त्यात्मसुखेच्छया” ॥)

आवसते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरि-

च्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चेष्टा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इक्षु तु तदुपाये स्याद्विद्वोपायत्वधीर्यदि ॥

चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेणा तु या भवेत् ।

तज्ज्ञेन कृतिसाध्यैकसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥

अस्याः प्रतिबन्धः । “नलवद्विद्वहेतुत्वमतिः स्यात्

प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इक्षुवती, स्त्री, (इक्षु विद्यते यस्याः । इक्षु +

मनुप् । मस्य वः ।) धनादीनामुक्ता स्त्री । तत्-

पर्यायः । कामुका २ । इक्षुमरः ॥

इक्षुवसः, पुं, (इक्षुयाभिजायमानेयव वसु धनं

वस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इक्षु, चि, (इक्षुतीति । इक्षुधातोनिपातनात्

चिङ्गम् ।) इक्षुविशेषः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति

आकरदण्डम् । (यथा, रामायणे । ४।४।८ ।

इडा

“शरणाः शरयोऽनूनां पितुरादेशप्रकाशः” ।)

इक्षुः, पुं, (इक्षु + कन् ।) दक्षविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका । टावासेव इति स्थातः ।

इक्षुः, पुं, (इतीति । इ + क्षिप् + तुक् ; इत् जल-

मस्य ।) इक्षुजलद्वयः । इक्षुज गाह इति भाषा ।

तत्पर्यायः । निषुक्तः २ अन्वजः ३ । इक्षुमरः ॥

(सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इक्षुजो इक्षुजस्यापि निषुक्तस्यान्वजस्तथा ।

अन्वजेतसवसेधो इक्षुजोऽयं विधाप्रहः” ॥)

इक्षुः, पुं, (इक्षु विद्यते यस्य । इक्षु अर्धं आद्यच् ।)

इक्षुस्यति । इति ज्योतिर्मं शब्दरत्नावली च ॥

(“जीवार्कितानुमेयानां क्षेत्राणि स्युरादयः” ॥)

इक्षुः, चि, (इक्षु यून्यादस्य । अर्धं आद्यच् ।)

गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ।

इक्षु, स्त्री, (यजन् इति । यज + भावे क्त्वा + टाप् ।)

दानं । यक्षः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)

(“सोऽहमिष्याविश्रुतात्मा प्रजाकोपनिमीजितः”)

पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्माणि क्त्वा ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति चि-

काख्यशेषः ॥

इक्षुशीलः, पुं, (इक्षुं यक्षं शीलयति पुनःपुनरा-

चरतीति । इक्षु + शील + य ।) पुनःपुनर्यक्ष-

कर्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इक्षुमरः ॥

इक्षुः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

इक्षु मोचापिङ्गु इति भाषा । (चिङ्गटशब्दे-

ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गथा । (आदि-पर-सकं-सेट् ।) इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट[स्त्री], (इष् + क्षिप् ।) इक्षु । इति जटाधरः ॥

इट्चरः, पुं, (इक्षुमिति इट् । इष् + क्षिप् । तेन

चरति इति । इष् + चर + क्त्वा ।) घण्टः । इक्षु-

मरः ॥ इड् इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इष् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्या । सा

इक्षुपुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।

दिव्यसङ्घनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)

गौः । (यथा, भारते,

“इडाज्यहोमाहुतिर्मिर्मन्त्रशिष्टाविशारदैः” ॥)

वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ॥)

पृथ्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,

घोषयात्रापर्वणि २३।१० ।

“पतञ्जसङ्घैः स जघन्यराजै

प्रबोधते नूनमिडातलस्य” ॥) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥

(तथा च घटचक्रभेदे स्त्रोके ।

“मेरोर्वाङ्गप्रदेशे शशिमिहिरिशरे सव्यदक्षे

निधसे, मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्र-

सूर्याभिरुपा” ।

“मेरोर्मेरुदक्षस्य बाह्यप्रदेशे वह्निर्भागे सव्यदक्षे

वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरिशरे चन्द्रसूर्या-

त्मिके नाडी इडापिङ्गुनाडीद्वयमिति फलि-

इत

तार्धः । निधसे वसेते” । आनसङ्गगीतम् । ८ ।

“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गवा खरता ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्णा च खरतती ।

इतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्तिता ।

तत्र स्नातः सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इयन्तु सकामकर्मावुच्छादिविगीवानां पुनरावर्ति-

कारिणी धूममार्गा पिङ्गवानक्षपिणी ।

अनयोऽपिङ्गवयोर्मध्ये गता सुषुम्णैव अक्ष-

नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विभं प्रतिष्ठितम् ।

यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वासः सोममक्षजगोचरा ।

पिङ्गवानमिति चोवा वाममात्मिक तिष्ठति ॥१२॥

शुद्धस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् बीणादक्षस्य देहभट् ।

दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदक्षेति कथ्यते ॥१३॥

तस्यान्ते सुषिरं स्रष्टुं अक्षनाडीति स्वरिभिः ॥१४॥

इडा पिङ्गवयोर्मध्ये सुषुम्णा स्रष्टुं कथ्यते ॥

सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥१५॥

परं आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्

योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च

भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईधुतानि समभ्यस्य वाष्पितानि यथाविधि ।

प्राणायामं ततो गार्गं जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥

मृदासने कुशान् सन्ध्यां आसीर्यामृतमेव च ।

लम्बोदरश्च सम्पूज्य फलमोदकमद्यैः ॥

तदासने सुखासीनः सत्ये न्यस्येतरं करम् ।

समग्रोवशिराः सन्ध्यां संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

प्राङ्मुखोदमुखोवापि नासाग्रस्थसोचनः ॥

अतिमुक्तममुक्तश्च वर्जयित्वा प्रयत्नतः ।

नाडीसंशोधनं कुर्वीत उत्तमार्गेण यत्नतः ॥

यथा क्षोभो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्वतः ।

नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितानितम् ॥

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।

विश्वमध्यस्थमाजोक्त्वा नासाग्रे अक्षुधी उभे ॥

इडया पूरयेद्वायुं बाह्यं द्वादशमात्रकैः ।

ततोऽग्निं पूरयेद्वायुं स्रष्टुं अक्षनाडीयुतम् ।

रथस्थं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥

ध्यायेद्द्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गवया पुनः ।

पुनः पिङ्गवयापूर्य्यं प्रायं दक्षिणतः सुधीः ॥

तद्विद्वरेचयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः ।

त्रिचतुर्वर्त्तसरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।

गुरुयोगोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत्” ॥)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।

एवम् । टाप् + क्त इत्वम् ।) वरटा । वोक्ता इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + सार्थे क, इत्वम् ।) पृथ्वी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इडिकः, पुं, (इडिक् + कौ + ड ।) वनच्छगलः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

इट्चरः, पुं, (इट् + च + क्त्वा ।) इट्चरः । इक्षुः ।

इक्षुमरटीकायां खामी ।

इत, इ वन्धे । (इदित्-विधा-आत्म-सकं-सेट् ।)

इ इक्षते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + क्त ।) गतः । इतः । इति मेदिनी ।
 (प्रातः । आने, स्त्री ।)
 इतः, [स्] ख, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम् ।)
 नियमः । यथार्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।
 “तद्भूत वत्साः किमितः प्रार्थयन् सभागताः” ।)
 विभागः । इति विन्धः ।
 इतरः, चि, (इतः कामेन तरतीति । इ + तु + क्त्वं
 यदा इतेन जानेन क्षीयते इति बाहुलकात् अरः ।)
 अन्यः । (‘‘वामेतरस्तस्य करः प्रहृतः’’ । इति
 रघुः । २।११ ।) नीचः । इत्यमरः ।
 इतरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः ।) अन्यप्रभेदः ।
 इतरेतरं, चि, अन्योऽप्यं । परस्परं । इति हेम-
 चन्द्रः । यथा, रघुः । ७ । ५४ ।)
 (‘‘अष्टावभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं नयन्नापतुरव्यवस्थम्’’ ।)
 इतरेद्युः, [स्] ख, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्-
 हनि । अन्यदिने । इत्यमरः ।
 इतस्ततः, ख, अथ तत्र । यत्राने सेखाने इति भाषा ।
 यथा,—
 ‘‘दे सङ्खे रथानां स गजानामयुतं रथे ।
 इतस्ततो धावमानः सुरथो रथिनां वरः’’ ।
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
 अध्यायः । अपि च ।
 ‘‘ताडितास्तेन वीरेण पाण्डोऽस्त्रासमागताः ।
 इतस्ततस्ते तन्मत्ता गताः पातालमुज्जवाः’’ ।
 इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ।
 इति, ख, (इत् + क्तच् ।) हेतुः । (यथा, रघुः । २।२२ ।
 ‘‘वस्तीत्युक्तापि क्षिमिता सप्रथ्या,
 प्रत्यग्रहीत्येति नगन्दुस्तौ’’ ।)
 प्रकरणम् । (यथा, मनुः । २ । १५ ।
 ‘‘उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युक्षिते तथा ।
 सर्वथा वसते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः’’ ।)
 प्रकाशः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 ‘‘दिक्षीप इति राजेन्द्रिन्दु क्षीरनिधाविव’’ ।)
 आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः । निदर्शनम् ।
 (‘‘आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नररुचयः’’ ।
 इति मनुः । १।१० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-
 छतिः । इति मेदिनी । (विवक्षानियमः । प्रत्यक्षं ।
 अवधारणं । परामर्शः । मानम् । इत्यमरः ।
 यवार्थः । ‘‘गुणानिखेव तान् विद्धि’’ । इति
 रामायणे । १ म काण्डे ।)
 इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य ।)
 अन्वये । गच्छ । इति मेदिनी ।
 इतिकथा, स्त्री, अर्थान्वयवाच्यं । इति मेदिनी ।
 इतिह, ख, (इति एवं च ह किञ्च न ।) पारस्पर्यो-
 पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यं २ । इत्यमरः ।
 इतिहासः, पुं, (इतिह आरब्धस्मिन् । इतिह +
 आस + क्तच् ।) पूर्ववृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।
 तत्पर्यायः । पुराणतः २ । इत्यमरः ।
 (यथा, मनुः । ३ । २३२ ।
 ‘‘आख्यानामीतिहासांश्च पुराणानि लिखानि च’’ ।)
 आकादिप्रणीतमाहादिग्रन्थः । इति भरतः ।

इह

इह्वाटः, पुं, (इतं समीपस्थं जलं कटति आच्छादयति
 पलेन इति । इत् + कट् + क्तच् ।) इहविशेषः ।
 ओषध्या इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्रमूकः २
 वाटीवीर्यः ३ खरच्छदः ४ । इति रत्नमाणा ।
 (‘‘वीर्यशक्तिवष्टिकेक्षुषाजिकादर्भकुशकाशुगुन्नि-
 लकटकहृत्तमूकानीति दृष्टेमानि कान्यजवनानि
 भवन्ति’’ । इति चरकः ।)
 इत्किना, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 इत्थं, ख, (इदम् + यत्सु । एतेतौरथोरिति इदा-
 देशः ।) इदंप्रकारं । इति वोपदेवः । एह प्रकार
 इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
 ‘‘इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
 समं मन्त्रिणा महनीयकीर्तिः’’ ।)
 इत्थः, चि, (इ + क्तच् ।) गन्धः । इति व्याकरणम् ।
 इत्तरः, चि, (एतीति + इ + क्तच् ।) क्रूरकर्म ।
 पथिकः । दुर्विधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ।
 इत्तरो, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति । इ +
 क्तच् + डीष् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ।
 अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ।
 इद, इ, परमैश्वर्यं । (इदित् भावि-परं-सकं-सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः । इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।
 इति दुर्गादासः ।
 इदं, [स्] चि, (एति, इह गतौ, इहो दमुगिदिदश-
 पादीहृत्तिः । यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्यं, इन्देः
 कमिर्नोपपद्येति दीक्षितः ।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व-
 नाम । इति व्याकरणम् । एह इति भाषा ।
 इदंकार्या, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुराकमा-
 रुषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षमष्टकान्तर्गततीयवत्सरः ।
 इति मलमासतत्त्वं । अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम् ।
 इदानीं, [न्] ख, (इदम् + दानीं, इदम् इह् ।) अस्मिन्
 काले । सम्प्रति । इत्यमरः ।
 (‘‘इविषे दीर्घसप्तस्य सा चेदानीं प्रचेतसः’’ ।
 इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्छब्दवचनम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे णुः ।) इदानी-
 न्भव । सम्प्रतिजातं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ।
 ‘‘वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः’’ ।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २६ ।)
 इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-
 पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-
 वस्त्रदानं महाफलम् । इति विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 (‘‘संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीदत्स-
 सरोऽसि’’ । इति वाजसनेयीसंहिता । २७।४५॥)
 इदं, स्त्री, (इन्द + क्तः ।) आतपः । दीप्तिः । इति
 मेदिनी । आच्छाद्यं । इति जटाधरः ।
 इदः, चि, निमित्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 इदत्सरः, पुं, इदावत्सरः । यथा,—
 ‘‘संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इदत्सरकृतीयस्तु अनुर्थस्तुवत्सरः ।

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरलोकां तदेभिः पञ्चभिर्गुणैः ।
 तेभ्य संवत्सरो ह्यपि सूर्यस्तु परिवत्सरः ।
 सोम इदत्सरलोकां वायुश्चैवानुवत्सरः ।
 वजस्तु वत्सरो ह्येषः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः’’ ।
 इति देवीपुराणे आनन्दवल्क्यानामाध्यायः ।
 इध्वा, स्त्री, (इन्ध + मक्त् ।) अभिसन्दीपनकाष्ठम् ।
 इत्थमरः । जाजानि काष्ठ इति भाषा ।
 (‘‘तन्नेष्टानयने शुको नियुक्तः काष्ठमेव ह’’ ।
 इति भारते ।)
 इहः, पुं, (एतीति । इ + गक्त् ।) सूर्यः । प्रभुः । (‘‘वसु
 न इहस्यति’’ । अग्वेदे । ४३ । २ ।) न्यभेदः ।
 इत्थ्यादिकोषः ।
 इहानी, स्त्री, वटयत्रीहृत्ताः । इति राजनिर्घण्टः ।
 इन्द्वरं, स्त्री, (इन्दं महाईम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव ।)
 इन्दोवरं । नीलोत्पलं । इति शब्दमाणा ।
 इन्द्विन्दिरः, पुं, अम्बरः । इति हेमचन्द्रः ।
 इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरिच + टाप् ।) कक्षीः ।
 इति जटाधरः चिकित्साशेषः । (‘‘मन्दं मन्दं
 मन्दिरादिन्दिरैव’’ इति भास्करिणीविलासे ।)
 शोभा । कान्तिः । यथा, ‘‘निशि निःसरदिन्दिरं
 कथं तुलनामः कलयापि पद्मजम्’’ । इति भास्करि-
 नीविलासे ।)
 इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान
 मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्कलम् ।
 इन्दिराजयं, स्त्री, (इन्दिरायाः कक्ष्याः आलयः ।)
 पद्मं । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीत्वमभिधानात् ।
 इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः कक्ष्याः वरं प्रियं ।)
 नीलोत्पलं । इति शब्दरत्नावली ।
 इन्दिवरं, स्त्री, (इन्दोतीति । इदि परमैश्वर्यं, इहप-
 धात् किदिति इन् । इन्दिर्नक्षत्रास्तस्याः वरं प्रियं ।)
 नीलोत्पलं । इति शब्दमाणा ।
 इन्दोवरं, स्त्री, (इन्दो कक्षीस्तस्याः वरं प्रियं ।) नील-
 पद्मं । तत्पर्यायः । नीलाम्बुजम् २ । इत्यमरः ।
 कुवलयं ३ नीलाङ्गं ४ नीलोत्पलं ५ । इति रत्न-
 माणा । (‘‘इन्दोवरेण नयनं सुखमम्बुजेन’’ । इति
 कालिदासः । ‘‘इन्दोवरश्यामतनुर्वर्धपोऽसौ’’ । इति
 रघुः । ६।६५ ।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 इन्दोवरीणी, स्त्री, (इन्दोवर + इनि डीष् ।) उत्त-
 णिनी । इति राजनिर्घण्टः । (नीलोत्पलशब्दम् ४ ।)
 इन्दोवरी, स्त्री, (इन्दोवरमस्तस्याः ।) अर्घ्यं आद्यं
 गौरादित्वात् डीष् । शतमूलो । इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टौ ।
 (‘‘वासानिम्बपटोक्तेन किञ्चानुकुशाखकेन्दोवरी’’
 इति परिभाषायां ।)
 इन्दोवारं, स्त्री, (इन्ध्या कक्ष्या वारो वरणं यस्मिन् ।)
 इन्दोवरं । इत्यमरटीकायां राघवकुट्टः ।
 इन्दुः, पुं, (उनति अमृतधारया सुर्वं क्षिप्वा करोति
 इति । उन्ध + उ + आदेरिच ।) चन्द्रः ।
 (‘‘दिक्षीप इति राजेन्द्रिन्दुः क्षीरनिधाविव’’ ।
 इति रघुः । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ।
 (चन्द्रसमस्तस्याः सकसंख्यायुताः । अग्निरावन्तजम् ।
 ‘‘दिवाककिरकेर्जुनं स्पृष्टमिन्दुकरेर्निशि’’ ।

इन्द्र

इति वैद्यकप्रकरणम् ॥

इन्द्रः, पुं, (इन्द्रिणं शुद्धत्वात् । इन्द्र + क्तृ ।) अश्वत्थकण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रकर्मणः, स्त्री, (इन्द्रकर्म इव शुभं कर्मणः ।) किलो-
त्पन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रकनिका, स्त्री, (इन्द्रिणं शुद्धा कनिका यस्याः ।) सेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सेतकीशब्देऽस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)इन्द्रकान्तः, पुं, (इन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः । चन्द्रोदये-
ऽयं विद्यन्तीति भावः ।) चन्द्रकान्तमयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रकान्ता, स्त्री, (इन्द्रः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥इन्द्रनगः, पुं, (इन्द्रोर्नगः ।) ससुम्नः । इति निरुक्त-
शेषः ॥ (ससुम्नात् चन्द्रोत्पत्तिश्च भास्वते आदि-
पर्वणि अष्टादशाध्याये ब्रह्मणा । यथा, —
“ततः प्रत्यक्षं चानुमन्यमानां च सागरात् ।
प्रसङ्गात्मा ससुम्नः सोमः शीतोऽयं चन्द्रः” ॥ ३४ ॥)इन्द्रा, स्त्री, (इन्द्रोर्नगते या । इन्द्र + क्तृ + ङ ।) बर्हिदा नदी । इति हेमचन्द्रः । बर्हिदा इति
ख्याता । (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
कोतोवहा च । यथा, —“अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ।
प्रियङ्गवात्मनोपेता वागीरकप्रशासिनी ।
प्रत्यक्षोत्ता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारतः” ॥
इति भारते आदिपर्वणि ८६ अध्यायः ॥)इन्द्रपुत्रः, पुं, (इन्द्रोः पुत्रः ।) बुधपुत्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रिणं शुभं पुष्पं यस्याः ।) कनिकारोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विज्ज-
कृष्णा इति भाषा ।

इन्द्रभृत्, पुं, (इन्द्रं विभर्ति । इन्द्र + भृ + क्तृ ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रमती, स्त्री, (इन्द्रः पर्येन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्द्र +
मत्तुप् ।) पूर्विका इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रमती
पूर्वमेव आनन्ददायिका खगोलस्थाता विदर्भ-
राजभगिनी, अजरानपती । यथा, — रघुः ।“अथैश्वरेयं कथं कैशिकाणां
अयं वरायं सखिन्द्रमत्ता” ॥ ५॥ ३६ ॥
“वसुधामपि इक्ष्वाक्यामिनी-
मकरोद्विन्दुमतीमिवापरा” ॥ १०॥ १ ॥)इन्द्रम, स्त्री, (इन्द्रिणं शुभं रत्नम् ।) मुक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रसेवा, स्त्री, (इन्द्रोच्छस्य सेवेव ।) अमृता ।
सोमकता । शशिकता । इति मेदिनी । यमा-
निका इति शब्दभाषा ।इन्द्रोदकं, स्त्री, (इन्द्रोदक + क्तृ ।) रौप्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रवल्ली, स्त्री, (इन्द्रोर्वल्ली कता ।) सोमकता । इति
जटाधरः ॥ (सोमकताशब्देऽस्या गुणादयो आ-
ख्येयाः ॥)

इन्द्र

इन्द्रवत्, स्त्री, (इन्द्रो इन्द्रोकाद्यं वा वत् ।) आम्नाय-
वत् । इति निरुक्तशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
“इन्द्रवत्सङ्घं तु यस्मैत् कायप्रोद्यन्म् ।
धिवत् यथापि मङ्गलः समौ स्यात् न वा समौ”)इन्द्रुर, पुं, भूमिका । इति जटाधरः । इन्द्रुर इति
भाषा । (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)इन्द्रः, पुं, (इन्द्रोतीति । इति परमेश्वर्यै तस्मात् रन्
प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व-
दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जम्बवः १
जम्बवा २ मीढाश्च ३ । अस्त्रं वयं । वाहनं रेवा-
वत् । पुत्री अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पत्न्यायः ।महत्वात् २ मघवा ३ विष्णोणा ४ पाकप्रासनः ५
ब्रह्मवत् ६ सुनासीरः ७ पुष्यवत् ८ पुरन्दरः ९
जिष्णुः १० शैलवर्धनः ११ भृकः १२ प्रतमन्युः १३
दिवस्पतिः १४ सुभामा १५ गोवर्धनः १६ वची १७
वासवः १८ वृषहा १९ वृषा २० वासोत्पतिः २१
सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्ब-
मेदी २५ हरिश्चन्द्रः २६ साराट २७ नमुचि-
सूदनः २८ संजयः २९ दुष्प्रवर्णः ३० तुराघाट
३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डकः ३३ सहस्राक्षः ३४
असुधा ३५ । इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७
पूतकतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरवंश
४१ शतघृतिः ४२ घृताघाट ४३ अहिद्विषः
४४ । इति जटाधरः ॥ वयंप्राणिः ४५ देवराजः
४६ पर्यवतारिः ४७ पर्यवः ४८ देवताधिपः ४९
नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
अर्धः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य अतुर्दश नाम भेदा यथा ।“इन्द्रश्च विष्णुश्च शिवो विमर्शितदन्तरम् ।
विष्णुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
तेजस्वी सामन्तस्त्रिभुवो वलिर्भास्वत्वनन्तरम् ॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमन्त्रिभुव उच्यते ।
सुशान्तिश्च सुकीर्त्तिश्च अतथाता दिवस्पतिः ।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश” ॥इति देवोपराजे कालव्यवस्थाध्यायः ।
विष्णुभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतवज्रविंशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।“प्रतापशीलो बलवान् गुणधः
स्नेहाधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः ।
किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुत्रः प्रसन्नः” ॥इति कौटिलीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
“तत्र प्रकथं विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव च” ॥)
कुटजवृक्षः । रात्रिः । इति धरणी । उपहीप-
विशेषः । इति शब्दभाषा । परमेश्वरः । इति
वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुररूपं ईयते”
इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा,
नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुडः । इत्यादिः ॥)इन्द्रा, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं वक्षिन्तुं)
समाग्रजम् । तत्पत्न्यायः । अस्मान्महं २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

इन्द्र

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) अम्बरधर्मतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २/७०=१८ ।
“तन्नेन्द्रकीलप्रतिभाः प्रतीकिकरलोमिताः ।)इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) रेखावतश्चक्षुः ।
इति जटाधरः ॥इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।)
मघः । खट्वा । इति निरुक्तशेषः ॥ तमङ्गकः ।
इति हेमचन्द्रः । कोषका गौतमा इत्यादिख्यातः ।
निर्गुहोऽपि । यथा, महेन्द्रः ।

“निर्गुहः श्रेष्ठे हारे निर्व्यासे नागदन्तके” ॥

इन्द्रगोमः, पुं, (इन्द्रो गोयो रक्षको यस्य ।) रत्नवर्ध-
कीटविशेषः । मखमणी इति भाषा । तत्पत्न्यायः ।
अभिरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अम्बिका ५ इति
हेमचन्द्रः । शङ्कगीधः ६ वर्षाभूः ७ रत्नवर्धः ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अदिरक्षवितरेवहीन्द्र-
गोमैः” । इति किराते । १६३ ।)इन्द्रगोमः, पुं, (इन्द्रो गोयो रक्षको यस्य ।) रत्नवर्ध-
कीटविशेषः । मखमणी इति भाषा । तत्पत्न्यायः ।
अभिरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अम्बिका ५ इति
हेमचन्द्रः । शङ्कगीधः ६ वर्षाभूः ७ रत्नवर्धः ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अदिरक्षवितरेवहीन्द्र-
गोमैः” । इति किराते । १६३ ।)इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रचिर्मिटी, स्त्री, जताविशेषः । तत्पत्न्यायः । इन्दी-
वरा २ युष्मका ३ दीर्घवन्ता ४ उत्तमरखी ५
पुष्पमञ्जरिका ६ मोयी ७ कर्मा ८ ननिका ९ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तक्षेपकास-
दोषघ्नकृमिनाशित्वं । चक्षुर्हितकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥इन्द्रचन्द्रः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्पेन दृश्यते
इति । इन्द्र + चन्द्र + क्तृ ।) निपातनात् सिद्धां
सहस्रपुष्पहारः । इति हेमचन्द्रः ॥इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राद्याभिप्रियायां जालं आव-
रकम् । यथा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया
इव ।) मायाकर्म । भोजवाजि, भोजक इत्यादि
भाषा । तत्पत्न्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुक्षतिः ४ ।
तद्विवरणयोः यथा, —“अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।
आधिदैविकहरणं जलान्तराविनाशनम् ॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं सज्जनाभितम् ।
निग्रहानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ॥
न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे चोत्रे चैव नृपि वा ।
इन्द्रजालं न जानाति स कुडः किं करिष्यति ॥
न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे ।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
कौतुकं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ।।
संसारसागरे घोरे कामसुखाच्च मानवाः ।
दृक्कर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागताः ।
तथा सर्वान्नि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
तन्नाशाय यथा भागुः शीतकानां यथा शशो ।
गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जलेन्द्रश्च तथा शिवे ! ॥
तथा किं बज्रलोकेन बर्हनेन पुनः पुनः ।
जालेन्द्रस्य समं शस्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥ १ ॥“अथातः संप्रवक्ष्यामि आधिदैविकं विधिं वरे ।
येन विज्ञानसाधये सर्वसिद्धिर्भवति ॥
महाकाण्डे वीणावि प्रथमेन समाहृतम् ।

इन्द्र

इन्द्र

इन्द्र

घाभीरसेन देवेभिः । सप्त वारान् विभावयेत् ॥
 गृष्टिका कर्त्तव्या तां गृष्टिकां मुखे निक्षिप्य
 पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि
 इत्युक्तं मम वक्ष्ये ॥ इत्युक्तं श्रीर्षे संप्रवक्ष्यामि
 गृष्टिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्त्रवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा वस्योपरि निक्षि-
 पेत् स कामो भवति ॥ २ ॥ मयूरश्रीर्षमादाय
 कृष्णचतुर्दशां गृष्टिकां पूरयेत् श्रुतवीजानि वाप-
 येत् यदा कलितो पुष्पितो भवति तदा श्रु-
 वीजानि श्रीवादां वक्ष्येत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 कृष्णचतुर्दशां मयूरश्रीर्षमादाय कृष्णगृष्टिकां
 पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् यदा कलितः
 पुष्पितो भवति पुष्पफले संस्पृष्टा समस्तं पेययित्वा
 अङ्गं विविध पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् वषा काले ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-श्रीर्षमादाय
 काकमाषोवीजानि वापयेत् यदा कलितः
 पुष्पितो भवति तत्फलं संस्पृष्टा मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मन्त्रा उद्गीर्णे
 मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतश्रीर्षमादाय कृष्णगृष्टिकां
 पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-
 नीयं यदा पुष्पितो भवति तदा मुखे संस्थाप्य
 अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्य
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संस्पृष्टा नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गृष्टिकां कारयेत् ।
 सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गृष्टिकां मुखे निक्षिप्य
 अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्गीर्णेन पुष्यो भवति । जीवेदवैश्वतं
 क्षियः सर्वे जगत्स्य वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृष्टिप्रतिरः
 समादाय कृष्णचतुर्दशां कृष्णगृष्टिकां निक्षेपेत्
 कम्बुमवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्पमस्तत्रे पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दृतेन कण्ठं पातयेत् चक्षुरङ्गनीयं तावत् योजन-
 शतं प्रशयति मेदिनीं दिवा नक्तत्रायपि पश्यति
 कामस्तस्य । किञ्चित् कर्तुमिच्छति तत् करोति
 न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्वे जीवाः एवं उद्ग-
 र्गर्भमसिद्धिद्यादिघट्टहृन्जीवाः । यत् यत् वीजं
 यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः कलितो
 भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 जीवो भवति नाच सन्देहः ॥ १० ॥ ॥ अथ
 सर्वेषां धारकमन्त्रः ॥ ॐ श्रीं श्रीं ॐ ऐं नं नं ॐ
 भौ स्वाहा । इकादशाक्षरो मयूरस्य पूरकराजं
 कक्षजपः । दशांशहोमः दृतेन तर्पणं मार्जनं
 ब्राह्मणभोजनार्थिकं कारयित्वा विजिर्भवति ॥ ११ ॥
 अथ वक्ष्यामि कारः ।
 “मातुलुङ्गस्य मूलन्तु चक्षुरवीजकेन च ।
 यथाचक्षुष्यमादाय चक्षुःपूर्णां कारयेत् ।
 योऽस्य मन्त्रं सप्तात्राति स च क्षेत्रेण पश्यति ।
 दुन्दुभिं घट्टाच्चैव शङ्खाच्चैव तु क्षेत्रयेत् ॥
 एव भूतोपकृष्टानां कुमारीणां यन्त्रेषु च ।
 भूपतेः सैवमानानां तथापत्यापणीविनां ।
 न चाभिर्दृष्टे वैष्णवमन्त्रे कोऽप्यदो भवेत् ॥”

अथ मन्त्रः ।

ॐ “रक्तचामुखे अमुकं मे वक्ष्यमानय श्रीं श्रीं
 हं घट्ट । अमुकं जन्मम् ॥ ॐ नमोऽस्तु आदिनाय
 किलि किलि किलि किलि धूमं लिङ्गं यक्षिणि
 मोदते हि शाकिनि अग्निदुग्धमूकपाणि स्वाहा ॥
 वर्णाः ३० शिवाकृतिके मन्त्रे ॥ ॐ नमो गुहा-
 वासिन्यै गृष्टपति गृष्टिके मनोजवो ॐ ऐं ॐ
 विष्णवे नमः । शिवायाः कृतिः करलिखिता खरि-
 रामनसन्ततिजिह्वा यतो नवधोविहोऽपि आक-
 र्ण्यं । वर्णाः १६ । ॐ नमः कपाजवमाय सर्व-
 कोकवक्ष्यमाय अनायासाप्रतिहतवक्त्रवीर्यपरा-
 क्रमप्रमवाय हा हा हे हे पञ्च पञ्च मारय मारय
 कपट कपट काट सयं कर्मकरि अमुकं मे वक्ष-
 मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अमुकजपाक्षी-
 करोति ॥ ११ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
 अङ्गनं रोचनयुतं वनितावश्रजत् परम्” ॥
 तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देवे
 स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य किञ्चि-
 र्भवति ॥ १० ॥ अन्यप्रकारः ।
 “कपाजं मातुलं गृह्यं कनकस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसंयुक्तं मिष्टुष्य तिलकेन च ॥
 नारी वा पुष्योऽनेन वश्यो भवति निश्चयः ।
 यद्य कपाजिको योगो वक्षिणस्य शुभं मतम्” ॥ ११ ॥
 अन्यप्रकारः । पुष्यार्थी ।
 “कर्पूरं वातुक्तं लाक्षा रजसा सप्तभाविता ।
 रत्नकाशे भगं क्षिप्य पतिदासो भविष्यति” ॥ १२ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “नरजिह्वां ममुद्भूतं स्रष्टुर्गन्तु कारयेत् ।
 जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
 पाने फले च पुष्पे च मध्ये भोज्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादवस्थती ॥
 साभिसक्ता प्रियं याति गान्यं पुष्यमिच्छति” ॥ १३ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कनकक्षायपामार्गं सुरसा गौरसर्वपाः ।
 तिलतैलेन पिष्ट्वापि योविकेयः प्रशस्यते” ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नम श्रय्यायै दरि विदरि या-
 मिनि अमुकं मे वक्ष्यमानय स्वाहा ॥ १४ ॥ अन्य-
 प्रकारः । हरितालं श्लक्ष्णं कृष्णचतुर्दशां क्षिप्त्वा
 कुष्ठविमिश्रं घ्राणं अथ वश्यो भवेत् स नरः ॥ १५ ॥
 अन्यप्रकारः । चतुर्गवलोचनताणकाटास्थि-
 नायसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रजननावश्रजं
 मकराक्षये पुष्पे । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
 मात्रे राजौ प्रज्वाल्यार्कस्तुल्ये कण्ठं कृत्वा
 चक्षुषी अन्धत्वेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ १६ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कन्दनमन्त्रं काका कन्देहादिमन्त्रमयम् ।
 नाविकोद्भूतस्य चूर्णमेतद्भाष्यतम् ॥
 इतत् सर्वं समुद्भूतं गृष्टिकां कारयेद्भुजः ।
 पावभोजनके देवा वशीकरयामुत्तमम्” ॥ १७ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो वधिरं क्षियः ।

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्वपाः ।

शिवनिर्माद्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोज्ये पानेऽथवा देवाः स्त्रीभ्यान्तु वशकारकाः ।
 निम्बं पुष्यमिच्छन्ती मृतमप्यमुगच्छति ॥ १८ ॥
 अन्यप्रकारः । कृष्णचतुर्दशपुलकप्रमाणं शिर-
 श्चिन्तास्थानं सर्वपादिभिः पूरयित्वा हायानुष्कं
 शोषयेत् । परतः सर्वपान् यादयित्वा तानि
 यक्षे दीयते स वश्यो भवति ॥ १९ ॥ अन्यप्रकारः ।
 पूगीफलं निर्गन्धितापानमार्गं निर्गतं मधुधुस्त्र-
 रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूषयेत् । पुनः
 कुङ्कुमचन्दनैरधिमाय यक्षे दीयते स वश्यो
 भवति ॥ २० ॥ अन्यप्रकारः ।
 “दुर्दुर्युधं गृहीत्वा तद्भूमेन दाहयेत् ।
 तद्भूतं सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः” ॥ २१ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “अजगन्धस्य पचाक्षि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
 अशानमन्त्रसंयुक्तं चूर्णक्षेत्रेषु दुर्गमम् ।
 अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिषु पादपम् ।
 पुष्पितं कलितं दृष्ट्वा चूर्णं दद्याद्विजययेत् ।
 तत्क्षणात् फलते दृष्टो नरनारीषु का कथा ॥ २२ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “जिह्वाभूते सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
 ददाति यस्य पानेन कोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्” ॥ २३ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “गोपितं सैन्धवक्षेव दहतीकनमेव च ।
 लेपनेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवश्रजम्” ॥ २४ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “वाचामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
 दद्यात् पानेन प्रमदं क्षिप्रमेव वश्यं भवेत् ।
 पुलादिश्च धनं लब्ध्वा दासोवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा नीयते तत्र पक्षात् भ्रमति विरुणा” ॥ २५ ॥
 अन्यप्रकारः । वष्प्रीकभक्तिकायाः प्रतिष्ठाति कृत्वा
 क्षीरेण खाय्य आन्धेन वा अन्धज्यस्य जवयाङ्गति-
 नेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
 सप्तरात्रेणाथवा । देवीषु माय्यादीं यक्षिणीं शङ्क-
 स्थापि पत्नीं वक्ष्यमानयति ॥ २६ ॥ अन्यप्रकारः ।
 “उद्गातुः पक्षिणो मज्जमात्मनो वधिरान्वितम् ।
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरयामुत्तमम्” ॥ २७ ॥
 अथ मन्त्रः । विष्णुनिने जिनेनाय द्विजि द्विजि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजनेन सिद्धिः ॥ २८ ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “कृष्णपक्षचतुर्दशां मृतमस्तु तु दाहयेत् ।
 स्त्रीकाश्च मूर्च्छि दातव्यं विद्या परिजप्या ।
 दह्यते मुह्यते नारी पथ्यते मुह्यतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव भक्ष्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥ २९ ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमश्चामुखे अशानवासिनि
 स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ ३० ॥
 अन्यप्रकारः ।
 “श्वेतार्कं रोचनावुक्तं आत्ममूत्रेण पेययेत् ।
 जलाटे तिलकं कृत्वा जैतून्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
 दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः” ॥ ३१ ॥
 अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“मेतामै चन्दनेनैव रमयेत् सद्यः लेपयेत् ।
दीयते कल्पविहारी प्रह्लादाक्षी भविष्यति ॥”

अथ पतिव्रतीकरणम् ।

“मधुसूतं सद्यः लेपयेत् सार्धपेक्ष तु पेययेत् ।
इतेन पाणिमन्त्राय मर्चा सा संहिता स्वयेत् ।
संहते मैत्रुणीभावे पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अथ च ।

“मनःशिलाजुह्वसर्वपात्र

तथा च कुटं सद्यदेवदारु ।

रत्नस्य रत्नं पतितेन सार्धम

प्रेषयेत् सुखातरं महात्मम् ।

प्रसातपूर्णाभिमुखोऽपि भूत्वा

संस्तुतं लक्ष्मीसुरनेत्रं पूज्य ।

ततः प्रकुर्व्यात् तिलकं जलाटे

वामाक्षं हस्ताक्षतुरक्षुणीभिः ॥

प्रेष्टुमात्रेण भवेत् स कान्ता-

दासातिदासश्च किमपि चित्रम्” ॥ * ॥

अथ निष्कृषिपाधिकारः ।

“हृत्तीक्ष्णसूत्राणि पिण्डी मरिचानि च ।
भया रोचनवा सार्धं निष्कृषेपोत्तमो मतः ॥
निःश्रेयसीजगत्सर्वं नास्तीति हृदयाग्रम् ।
मोक्षं शस्त्रमेतच्च मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ * ॥
अथ च ।

“कुटुम्बं धातकीपुष्पं मरिचानि च तथा ।
अनेन निष्कृषाणि कृत्वा श्यामां वस्त्रं नयेत् ॥
तावाक्षिसहरोऽप्येव मृतमप्यनुगच्छति ।
विब्रष्टा भक्तिभावेन प्रसात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अथ च ।

“प्रसरत्तानि संयुक्तां शुभानि च यथेष्टया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियकुक्ष्यापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥
अथ च ।

“देवदारु वचा कुटं चतुर्थं वैश्वमेधनं ।
आम्बुवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अथ च ।

“हरिद्रा हृत्तीक्ष्णं मधुसूतं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं क्षुब्धं वैश्व समभागानि कारयेत् ॥
निष्कृषेपोत्तमो ह्येव रत्नवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥
अथ च ।

“हरिद्रा पिण्डीसूतं पद्मं मधुकामेव च ।
इतानि समभागानि नवमीतेन पेययेत् ॥
निष्कृषेपोत्तमो ह्येव गौरीप्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥
“कौशिकशोणितलेपात् सेचनार्द्रा पुष्टं भवेत्किङ्कं ।
तद्वस्त्रेण कम्बुमयं कीलकसङ्घं भवेत् ॥
कौशिकं बधिरं मृद्वं गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीर्यं हि कामयेन्नित्यं प्रहराजं न संशयः” ॥ * ॥
सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ यं श्रीं श्रीं श्रीं

मदं साहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानि मन्त्रा
सिद्धिः” इति श्रीपार्वतीपुत्रमीनिधनाद्यविर-
चिते सिद्धलक्ष्णे तन्त्रसारे कौतुहलविद्यानाम
इन्द्रजातनम् ॥ * ॥ पुस्तकचयमाकोच यथासाध्यं
शोधितमेतत् ॥ * ॥ अपि च । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजातं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वविघ्नप्रदायकम्” ॥

“सौ नमो नारायणाय विष्णवेराय इन्द्रजात-
कौतुकानि दर्शय दर्शय त्रिंशं कुब कुब साहा”
अष्टोत्तरशतशेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
“सौ नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि
पाहि कुब कुब” ॥

“उल्लुक्त्वा कपालेन हृतेनाहतकण्ठजं ।
तेन नेत्राङ्गनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥

अष्टोत्तरशतशेन गुरुवारे मुखे गले ।

मन्त्रेण सिद्धयेन्नित्यं यावदीज्यकं न वै ॥

त्रिंशोऽर्चयेत्ततः कृत्वा एकवीणं मुखे स्थितम् ।

मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुस्तु पराक्रमः ॥

दशहोमविघ्नटासं बोधशं रूपभागकम् ।

एवं संख्या त्रिंशोऽर्चयेत् तत्तथा सर्वकर्मणि ॥ २ ॥

यानि कानि च बीजानि नष्टमं क्लममेव च ।

अष्टोत्तरशतशेन मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥

तदीजं मुखमध्यस्थं त्रिंशोऽर्चयेत्ततः कुब ।

तद्रूपो हि भवेन्नर्च्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥

यानि कानि च बीजानि अष्टोत्तरशतशेन जनात् ।

सफलो जायते ह्यष्टः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥

श्वसुखे विन्दुमात्रं तन्त्रेण निःक्षिपेद्यदि ।

एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥

शिष्टवीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।

वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥

गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।

यन्मिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥

उल्लुक्त्वा गृहीत्वा तु यरुद्धतैलप्रेषणात् ।

यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥

सर्पदन्तं गृहीत्वा तु लङ्काद्विजयकण्टकम् ।

लङ्काद्विजयसंयुक्तं सूत्राचूर्णम् कारयेत् ॥

यस्याङ्गे निक्षिपेत्तु सद्यो याति यमाजयम् ॥ ८ ॥

सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।

तस्मिन्मन्त्रेण शिरसि चमिदत् वृक्षते ध्रुवम् ॥ ९ ॥

अर्कक्षीरं बटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवं ।

गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूजं करोति च ।

दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥

अष्टोत्तरशतशेन दृष्टते राक्षसाकृतिः ।

पलायन्ते नराः सर्वे यशुपक्षिगजाद्याः ॥ ११ ॥

अष्टोत्तरशतशेन तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।

रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥

बुधे वा शनिवारे वा कृत्वा परित्यज्य च ।

शत्रुभूषयते यत्र कृत्वा तत्र निःक्षिपेत् ॥

निखनेदधूमिमध्ये उड्डते च पुनः सुखी ।

नष्टकं भवेत् सर्वं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥

गन्धकं हरितालं गोमूत्रं च विषं तथा ।

सूत्राचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गं विनिक्षिपेत् ॥

विष्ट्वा सर्वे पलायन्ते यथा युद्धे कातराः ॥ १४ ॥

इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्र-

जातकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥

अथ च ।

“वशाकर्षणकर्मणां वसन्ते योजयेत् प्रिये ।

इन्द्र

श्रीमे विद्महे कर्माय प्राकृति कम्बुनं तथा ॥
शिष्टिरे मारुतश्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥

हेमन्ते प्रौढमास्याश्च शत्रुकर्मविशारदः ।

वसन्तश्चैव पञ्चाङ्गे श्रीसो मध्याह्न उच्यते ॥

वर्षा ज्ञेयापराङ्गे तु प्रदोषे शिष्टिरे स्मृतः ।

अर्द्धरात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ * ॥

अथ पञ्चाङ्गनिर्णयः ।

“लक्ष्मणपत्ने मारुतादि शुक्लपक्षे च वर्ज्यम् ॥

दादृशां मारुतं कर्म एकादशां तथैव च ।

हृत्तीयां नवमीश्चैव वशाकर्षणं कारयेत् ।

कम्बुनश्च चतुर्दशां चतुर्थां प्रतिपद्यपि ॥

द्वितीयां चतुर्दशां कारयेत् शान्तिकर्म च ।

अश्विनीमृगशूराश्च पुष्या पुनर्वसुकाश्च ॥

वशाकर्षणं कर्तव्यं कारयेत् सदा बुधः ।

ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अश्लेषा च रोहिणी ॥

कारयेन्मारुतं शान्तिं कम्बुनं विजयं तथा ।

विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥

अथ वशीकरणम् ।

“सिन्दूरमाक्षिककपोतमणानि पिष्ट्वा

निष्कं विनिष्य रमते तबर्जो नवोऽर्चः ।

शान्तिं न याति प्रदोषो मगसापि नूनं

दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ॥

पृथे वज्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।

ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वशा भवति निश्चितम् ॥

तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलैः तु वशकृत् ।

नामपुष्पं प्रियकुक्षं तगरं पद्मकोशरम् ॥

जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।

साङ्गं धूपयते तेन मज्जते कामवत् स्त्रियः” ॥

ॐ मूषी मूषी महामूषी सर्वे संक्षोभभयेभ्यः

उपद्रवेभ्यः साहा । धूपमन्त्रः ॥

“पानीयस्याङ्गुलीनं सप्त दत्त्वा विश्यामिमां जपेत् ।

साण्डाणां नवां कन्यां जमते मासमात्रतः ॥

ॐ विश्वावसर्गम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुखं

साण्डाणां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे साहा ।

“कन्यामृहे शान्ताकालं क्षिपेदकादशाङ्गुलम् ।

चटो च पूर्वपक्ष्मण्यां यक्षा कन्यां प्रयच्छति ॥ * ॥

अथ सर्वजनवशीकरणम् ।

“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।

हृत्तीयां वस्त्रं याति नारी वा प्रदोषोऽपि वा ॥

खर्जो न वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।

सम्भाव्येन सर्वेषां जैकोशं वशमानयेत्” ॥

ॐ श्रीं श्रीं ये श्रीं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी

जैकोशं वशमानय साहा । औषधोपरि सप्तचक्रं

कुर्व्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्

शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति काकनाथविर-

चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥

अथाकर्षणं । ॐ श्रीं चामुखे ज्वल ज्वल प्रज्वल

प्रज्वल साहा । अनेन मन्त्रेण खर्जं दृष्ट्वा जपं

कुर्व्यात् तत्कालात् एकदशः समागच्छति । पूर्व-

मेवायतनपेन सिद्धिः ॥

“अक्षोपायां समादाय अर्जुनस्य च वज्रकम् ।

अक्षमूत्रेण चामिष्य क्षीमां शिरसि दामयेत् ॥

पुत्रवत्स्य प्रभूयां वा क्षिपेदाकर्णं भवेत्” ॥ * ॥
अथ जयः ।
“गोत्रिकां त्रिस्त्रिंशन् वा मुखे शिरसि संस्थिता ।
कुर्वते सर्ववादेभ्य जयं पुण्ये समुद्धरेत् ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां त्रिस्त्रिंशन् समुद्धरेत् ।
बाहौ शिरसि वा धार्ये विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्णौ शमौ गुह्यौ श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
चन्द्रेणाश्वितश्चैव तिजकेन जयी वरः ॥
काशकार्कषटावकिर्विद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
तिजकं कुर्वते यस्तु पश्येत् पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संश्रामे जयमाप्नोति जयां स्मृत्वा जयी भवेत्” ॥
अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महावज्रपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुक्तस्य भूजवत्सं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूय धूय पातय
पातय महीतले क्री ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
“पृथ्वीदुतं सितार्कस्य मूलं वामेतरं मुने ।
बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्मगापि न संशयः ॥
रक्षितार्कमूलान्तु सोमयज्ञे समुद्धृतं ।
क्षीरैः पिष्ट्वा वटौ कुर्व्यात् तिलकं शुभमङ्गना” ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिप्रोक्षोपश्रमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्वप्रोक्षोपश्रमनि स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः प्रोक्षोपश्रमनं भवति” ॥ * ॥ गजनिवारणम् ।
“श्वेतापरानितामूलं हस्तस्थं धारयेत् गजम् ।
मूलं त्रिमुल्या वज्रस्थं गजवश्यकारं भवेत्” ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं ।
“मुखस्थं दृष्टीमूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्” ।
क्रीं क्रीं क्रीं श्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण कौट्टं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मुखं न क्षालयति गन्तुमशक्यः ॥
“मूलं क्षण्यत्तुर्दृष्ट्या याह्येक्षाङ्गलीभवम् ।
हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्तितम्” ॥
इति इन्द्रजातमन्त्रे इ उपदेशः ॥ * ॥ अथ स्तम्भनम् ।
“श्वेतगुह्योत्थितं मूलं मुखस्थं दृष्टगुहजित्” ।
ॐ क्रीं रक्ष रक्ष चामुखे तुव तुव अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्वाहा । अथ चण्डामन्त्रः ।
उक्तयोगसिद्धिः ॥
“पुण्यार्कं मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
सभामध्ये च सर्वेषां मूलस्तम्भः प्रजायते” ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम् । इष्टकव्यसप्तदशमे मेघस्तम्भक-
चतुरक्षं विनिश्च्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति । मन्त्रः । “मेघान् स्तम्भय स्तम्भय” ॥ * ॥
नौकास्तम्भनम् ।
“भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीर्णं पश्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते भुवम्” ॥ * ॥
निम्नास्तम्भनम् ।
“मूलं दृष्ट्या मधुकिं पिष्ट्वा नस्थं समाहरेत् ।
निम्नास्तम्भनमेतद्भि मूलदेवेन भाषितम्” ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम् ।
“कवित्वस्य च वन्दाकं क्षतिकायां समाहरेत् ।
वज्रस्तम्भान्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनकं परम् ॥

करे सुदर्शनमूलवन्धनात् स्तम्भनं तथा” ।
ॐ अथो कुम्भकर्णं महाप्राज्ञस निकषागर्भ-
स्तम्भत परसेन्यस्तम्भन महाभय रक्षकश्च आक्षापय
खाहा । अष्टोत्तरसहस्रत्रयात् सिद्धिः ॥
“ग्रहीत्वा शुभमन्त्रेण अपामार्गान् मूत्रकम् ।
लेपमात्रे शरीराद्यां सर्वशस्त्रनिवारकम् ॥
पृष्ठाके श्वेतगुह्याया मूत्रमुद्ध्य धारयेत् ।
इत्ये काष्ठभयं नास्ति संशयमे च कदाचन” * ॥

गोमहिष्यादिकस्तम्भनम् ।
“उद्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले ध्रुवम् ।
गां मेघीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि” * ॥

बुद्धिस्तम्भनम् ।
“भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
अथो वचाञ्च श्वेताकं ध्रुवमेवां समाहरेत् ॥
लौहपात्रे विनिल्लिप्य द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
तिलकैः सर्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकं परम्” ॥
ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ खाहा ।
उक्तयोगस्थायं मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मदेशिणि शिवे रक्ष रक्ष खाहा । अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशां गृहीत्वा त्रीणि कथां बद्धा
अपरान् मुखिभ्यां धारयेत् । इति चौगाणां गति-
स्तम्भनम् । * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
“याज्ञं क्षणाच्चतुर्दश्यां घृतूरस्य तु मूत्रकम् ।
कथां बद्धा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्षचित् ॥
मुक्तेन जन्मते गर्भे पुरा नागाक्षीनोदितम् ।
तन्मूत्रप्रेरणं योगिस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्षचित् ॥
सिद्धार्थमूत्रं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत् यां ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन जन्मते पुनः” ** ॥

शुक्रस्तम्भनम् ।
“नीलोमूत्रं प्रमशानस्थं कथां बद्धा तु वीर्यघृक् ।
रक्तापामार्गमूत्रान्तु सोमवारे निमग्नयेत् ॥
भौसे प्रातः समुद्ध्य कथां बद्धा तु वीर्यघृक्” *** ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
“वृट्क्रीवधानजदसर्जरसं समानं
कृत्वा चट्टिं मलयजश्च षडेकमितम्भम् ।
यो धूपयेन्निरुहं वसनं शरीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः” ॥
भृङ्गराजः केदारानो लब्धा च सहदेविका ।
रभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः” ॥
ॐ अं ह्रीं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं ॡं ऋं ॢं णट् ।
“अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहभावाति तत्क्षणात्” ॥
ॐ भीं छीं भौं मोहय । इमं मन्त्रं बारत्रयं
जपेत् । मोहभाप्रोति मानवः * ॥ देहरक्षणम् ।
“कदम्बपर्जनोभ्रश्च अध्वीनस्य चं पुष्पकम् ।
पिष्टा गात्रोदर्सनाव कारुदुर्गन्धवासनम् ॥
एषा-शटी-पञ्चक-चन्दनानि
तोयाभयाग्निधुधनामयानि ।
सकौरभोट्यं सुरराजयोगः
ख्यातः सुगन्धो गरभोहयोगः” * ॥
सुखरक्षणम् ।

“रसाज्जम्भूपलगतर्मेसारः
सककर्ण्टो माक्षिकमयुतश्च ।
स्थितो मुखान्ते पुरुषस्य राजौ
करोति पंसां सुखवात्समिष्टम् ॥
चूर्णं मुराकेप्ररकुलकानां
प्रातर्दिनान्ते परिलेष्टि वा स्त्री ।
अप्यर्जमासेन सुखस्य वासः
कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः” ॥ * ॥
केशकृष्णीकरणादि ।
“लोहकिट्टं जहापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
त्रिदिनं पेययेत् श्रीर्षं त्रिमासं केसररञ्जनम्” ॥
इति कृष्णीकरणम् ॥ * ॥ केशमृगीकरणम् ।
“वन्धाक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
तसेल्लिप्ताः केशाः स्युः मुक्ताश्च काच संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥ * ॥ अथ बाजीकरणं
“अश्विन्यां वटवन्धाकं क्षीरैः पिष्ट्वा महाबलः ।
पुण्योद्धतं पिबेन्मूलं श्वेताकस्य प्रयत्नतः ॥
सप्तराजन्तु गोक्षीरैश्चोऽपि तद्व्यायते” ॥
“चूर्णं विदार्याः स्वरसेन तस्याः
विभावितं भास्वररश्मिनासे ।
मध्वाद्यसंमिश्रितमेव क्षीरे-
द्वष्टस्थियो गच्छति निर्विघ्नम्” ॥ * ॥
जम्बवन्धाचिकित्सा ।
“समूकपत्रं सर्पाक्षीं रविदारे समुद्धरेत् ।
एकवर्गं गवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेययेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाङ्गं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यम्रमुद्गं लज्जाहारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी ।
उद्वेगं भयशोकश्च दिवाविश्रांतिं विवर्जयेत् ॥
न कर्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
पतिसकृच्चरेत् सा च नात्र कार्या विचारणा ॥
कृष्णापराजितामूलं छागोक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समायाते मुक्ता गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षुरस्य तु बीजन्तु पिबेन्नृगुच्छिकारसैः ।
चिरात् सप्तराजं वा बन्धा भवति गर्भिणी” ॥
इतीन्द्रजाते जम्बवन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
अथ काकबन्धाचिकित्सा ।
“अन्धगन्धीयमूलन्तु याहयेत् पुष्पभास्करे ।
पेययेन्नाह्वीक्षीरैः पलाङ्गं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहान्नभते गर्भं काकबन्धा चिरायुधम्” ॥
इतीन्द्रजाते काकबन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
“प्राक्मुखः क्षतिकच्छले बन्धा कर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेययेत्तौषेः कर्बमात्रं सदा पिबेत् ॥
या बीजपूरद्रुममूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दोर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मल्लिका मधुकं कुलं शिला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोवी मूलसैवान्धगन्धम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुः कटुकारो हृषी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकस्थौ तम्बूकद्वयम् ॥

इन्द्र

एतेषां कर्षकैर्भागीर्हस्तप्रस्थं विपाद्येत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं हृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नित्यं गारी नित्यं स्त्रीषु च प्रसूते ।
 पुत्रान् जनयते गारी मेघाक्षान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवाक्षिरगर्भा स्यात् या गारी जनयेत् मृतम् ।
 आक्षयामुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योगिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च प्रसूयते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वप्रहृतिवारणम् ॥
 नाम्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 गोक्षेत्रं जगन्नामूलं वदन्त्यश्च रिकित्तकाः ॥
 जीववत्सा युक्तवर्णा हृतमत्र तु दीयते ॥
 अरक्ष्यगोमयेनाश्च वज्रेर्वाणा प्रदीयते ॥
 अथ पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुशाग्रम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साधिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावधिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेययेत्तस्य पद्मकेशरचन्दनम् ।
 पतने तं पिबेद्गारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दाह्य शरदक्षस्य वीजकम् ।
 संपिब्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवैः ॥१॥
 नीलोत्पलं मृगालाञ्च घट्टी कर्कटप्रदङ्गिका ।
 गोक्षीरञ्च द्वितीये च पीत्वा प्राप्नोति वेदना ॥२॥
 ओखण्डं तगरं कुष्ठं मृगालं पद्मकेशरम् ।
 पिबेत् श्रीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीबलान्ताप्रयः पिबेत् ॥३॥
 श्रीतोत्पलं मृगालाञ्च गोक्षीरक-कपिलकम् ।
 तुर्यमास्ये गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं राक्षा ग्रामा आक्षययष्टिका ।
 अनन्ता पेययित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
 पुनर्वा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भक्षेश्वरं भवेत् ॥
 अथवा वृहतीयुग्मं यक्षाङ्गं कटफलं त्वचः ।
 गोक्षीरं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥५॥
 सिता काशाखुमञ्जा च श्रीतवोयेन पेययेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् श्लेष्मं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिशुं मधुकं एभिर्पणिकाम् ।
 बलायुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमासके ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं प्रङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्राप्नोति ॥
 अथवा मकरप्राक्षां प्रङ्गाटञ्च सकेशरम् ।
 मृगालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेयन्तु सप्तमे ॥७॥
 यष्टी पद्माक्षामुस्तं केशरं गणपिप्यली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्णुमूलञ्च कपित्थं वृहती शमी ।
 दक्षुपाटनयोर्मूलं यभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भं प्राप्नोति वेदना ॥८॥
 विशालावीजकक्ष्णोणं मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि प्राप्नोतिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्लामा क्षान्ता क्षीरकाकोली ।
 यभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरौ द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा युद्धसंज्ञं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दाह्य युद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
 क्षीरं दधं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा संपिबेत् ।
 गर्भं क्षुरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विमुञ्चन् किञ्च मूलदेवैः ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावधिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भयुक्तम् ।
 “गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भयुक्तप्रशान्तये ।
 पिबेद्वा मधुकं सूर्यं गाम्भारीफलसूर्यकम् ॥
 समांस्तं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥ * ॥
 अथ सुखप्रसवयोगः ।
 “श्वेतं पुनर्वामूलं चूर्णं योगैः प्रवेष्टयेत् ।
 तत्क्षयात् प्रसूते गारी गर्भं मति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुद्धरेत् ।
 कथां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं गारी प्रसूयते ॥
 सहदेवाश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु पाहयेद्यतुरकुलम् ॥
 दारि प्रवेष्टयेत् योगैस्तत्क्षयात् सा प्रसूयते” ॥ * ॥
 अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
 “तैलं वचादाडिमकण्ठसिद्धं
 सिद्धार्थजं लेपनतो गितान्तम् ।
 गरीकुक्षौ चावतरो सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपणिकाया रसवक्त्रसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वत्सोजयुगे प्रदेयं
 प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्थाः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
 सनियमममरास्यं तच्छलाम्भो युवता ।
 कुचयुगलसुपीनं कापि नो याति पातं
 कथित इति पुनैव चक्रदत्तेन योगः” ॥ * ॥
 अथ योगिसंस्कारः ।
 “प्रक्षाकयेन्निम्बकषायनीरैः
 खिन्नाव्यक्त्यागुणगुणानां ।
 धूपेन योगिं निशि धूपयित्वा
 गारी प्रसोदं विदध्यातु भर्तुः” ॥ * ॥
 अथ लोमश्रातनम् ।
 “पक्षाशम्भस्त्रान्विततालधूर्णै-
 रम्भाम्भिम्रैः परिलिप्य भूयः ।
 कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः । युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालिका, चि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दीक्षतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वागीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्तिप् ।) रावणपुत्रः । (तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे,
 “एवमुक्तस्तदा राम ! राक्षसेज्येण दानवः ।
 महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा भयो दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् ग्राह्यं दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 इयं ममात्मजा राजन् हेमयाक्षरसा हता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्नार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
 वाङ्मन्येव तं राम ! दक्षपीयोऽयमभावत ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्कुलम्” ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुनर्मेघनादमभीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिज्ञास युष्माभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 वदता सुमहान् सुतो नादे जलधरोदमः ॥ २१ ॥
 जडीकता च सा जङ्गा तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाममेघनाद इति स्वयम्” ॥ २२ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजित्पुत्रमिदं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्तात् ययुर्जङ्गां सुरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुनश्चाद्भिराहतम् ।
 अत्रवीद् गगने तिष्ठन् सामपूर्व्यं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स राघव ! तृष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं प्रैलोच्य खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिष्ठा सफलं प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अथक्ष पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजित्वेव परित्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे” ॥ ६ ॥
 महावीरो जलघातु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिणां गत्वा तच्चक्षमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव जङ्गाकाण्डे ५ सर्ग-
 मारभ्य ७ सर्गेऽपि उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३ । ८३ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वचनाभस्तथैव च ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयो, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयो इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्तिप् ।)
 जङ्गायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणान्तु
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा वायमाकणं विक्रान्तं तमजिज्ञासम् ।
 जङ्गायः समरे वीरः ससर्जैर्जितं प्रति ॥ ७२ ॥
 येन्द्रास्त्रेण समायोज्य जङ्गायः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राण्यं श्रीमत् क्षणितकुण्डलम् ।
 प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ६३ ॥
 इन्द्रतूलं, स्त्री, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशवृद्धिर
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धसूत्रकम् २
 प्रीष्ठाहासम् ३ वंशकफम् ४ वाततुलम् ५ मख-
 ज्जम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रतूलकं, स्त्री, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्तार्थे कन् ।)
 इन्द्रतूलं । इति विक्रान्तशेषः ॥
 इन्द्रदाहः, पुं, (इन्द्रस्य दाहः ।) देवदाहदक्षः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

“देवदाहं स्मृतं दाहमं दार्ढ्यदाहं च ।

मसदाहं किमिमं क्वचिमं सुरभूतहः” ॥

इन्द्रः, पुं, (इन्द्रस्य जुष्टः ।) अर्जुनवृद्धः । इत्य-

मरः ॥ कुटजवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रजम्, पुं, (इन्द्रस्य जुष्टो वृद्धः ।) अर्जुनवृद्धः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रनीलः, पुं, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ भाषा इति भाषा । (अस्य

यरीक्षा यथा, चिन्तामणिपुत्रवचनम् ।

“क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीरं क्षीरक्षेत् नीलतां व्रजेत् ।

इन्द्रनीलमिति स्थातं तदा हि रत्नकोविदैः” ॥

“क्षचित् प्रभाषेपिमिरिन्द्रनीलै-

र्मुक्तामयी यद्विदिवानुविद्धा” ॥

इति रुचवंशे । १३।५४। यथा, भावप्रकाशः ॥

अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।

“नीलन्तयेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥

इन्द्रनीलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकत-

मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः ।) लाङ्ग-

लिकीवृद्धः । इति रत्नमाला ॥ विषणाकुला इति

स्थाता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं क्षेत्रं ।)

इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पेव । कन् ।) कलिकारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ विषणाकुला इति भाषा ।

इन्द्रप्रस्थं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलमयं प्रस्थम् इव ।)

राजयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अधुना दिक्षी

इति स्थातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।

“ततः पुरेण शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।

नगरं यापयामासुर्वापायनपुरोगमाः ॥

सागरप्रतिष्ठापिभिः परिखाभिरुज्जृप्तं” ॥

“तन्निपिष्टपञ्चदशं इन्द्रप्रस्थं खरोचत ।

मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥)

इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् ।

वक्ष्यम् । इति हलायुधः ॥

इन्द्रभेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम् ।) शुण्ठी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रमहकामुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।

इन्द्रमह + काम + उकच् ।) कुक्कुरः । इति चि-

काण्डशेषः ॥

इन्द्रयवः, पुं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकार-

वीजत्वात् तथात्वम्) खगामव्यातित्त्ववीजविशेषः ।

तत्पर्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥

शक्राङ्गः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः ६ वत्सकवीजम् ७

भद्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्

११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।

काफघातकृत्पित्तहरत्वम् । दाहानिघ्नारश्मनत्वम् ।

अरुदोषभूतभूतनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुड्बिर विचि इति भाषा । यथा,—

“उक्तं कुटजवीजम् यवमिन्द्रयवं तथा ।

कलिङ्गश्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्” ॥

इति स्त्रीवे अमरः प्राह ।

“क्षुब्धदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।

फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्र

इति धन्वन्तरिः प्राह ।

“येन यवं चिदोषं संप्राप्तिं कटु शीतलम् ।

अवरातीसाररक्षाः क्षमिबिषर्पकुलमुत् ।

दीपनं गुदकीलाखवाताक्षेपभूतजित्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकप्रयोगः ।

“तद्वीजं अवरजितित्त्वं रक्तपित्तातिसारजित्” ॥)

इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशाणां लुप्तं

कोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक इति

भाषा । तस्य लक्षणम् ।

“गोमकूपालुगं पित्तं बातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रचापयति रोमाणि ततः स्नेहा सशोणितः ॥

यद्यपि रोमकूपालु ततोऽप्येवमसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालत्वं लब्धेति च विभाज्यते” ॥

इति निदानम् ॥ खालत्वं लब्धेति च तस्य पर्याय-

कथनम् । तथाच भोजः ।

“तदिन्द्रलुप्तमिच्छाः खलीं खलाच्च केचन” ।

कार्तिकेयवाह । “इन्द्रलुप्तं भक्ष्यं भवति खालत्वं

शिरोरुहेष्वेव खला सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥

इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।

“तिक्तपटोलीपञ्चरसैर्घृता श्रमं याति ।

चिरकालजापि खला गिर्यतं दिवसचयेनैव ॥

गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यं च मधुसर्पिषः ।

शिरः प्रलेपितं तेन केशैः सम्पचीयते ॥

हस्तिदन्तमर्सी कृत्वा ह्यगोदुग्धरसाञ्जनम् ।

लोमान्धनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥

यद्यन्दीवगन्दीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।

इन्द्रलुप्तं श्रमं याति केशा सुखं घना दृढाः ॥

जातीकरञ्जवखणकरवीरप्रियाचितम् ।

तैलमधुघ्ननाडानि इन्द्रलुप्तं न संप्रशयः ॥

खुद्दीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।

अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारणी ॥

सिद्धार्थकक्षीरगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् । *

तैलं भवति नियमात् खालित्वयाधिनाशनम् ॥

खुद्दीवगन्धादितैलम्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥

“केशान्धस्य चिकित्सान् इदं हारीत ! साम्यतम् ।

रुद्धं सपाण्डुरं वातात् पित्ताङ्गं सदाहकम् ॥

कषान्वितं भवेत् खिग्वं रक्तात्पाकं व्रजन्ति तत् ।

सन्निपातेन सवृक्षं जायते सर्वजलद्वयम्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलज्जुरसेन तु ।

केशान्धे वातसम्भूते धावनं प्रशस्यते ॥ १ ॥

त्रिफलाच्च वचां शुण्ठीं गुडेनापि प्रपेक्षितम् ।

धावनं काफसम्भूते चेन्द्रजने प्रशस्यते ॥ २ ॥

पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्विततथा ।

सिवाश्रिवाफकं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥

अङ्गुराजरसं द्राक्षां शङ्खवेररसतथा ।

सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥

पश्चात् कार्यं पूरवेण खानमुष्णेन वारिणा ।

धवाज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥

काथमेधां शिरोदङ्गू शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।

कुण्डवक्षस्य पुष्पेण नपायाः कुसुमेन च ॥

वृद्धस्य चेन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारयम् ॥

इन्द्र

पैत्तिकानि च लिङ्गानि वृद्धा दुग्धेन धावनम् ॥

शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥

“धुस्तूरमन्त्राणि च मागधीनां

निष्ठा विशालाष्टदधूमकुष्ठम् ।

घृतेन युक्तं जलेन पिष्टं

शिरःप्रलेपे क्षतवारणं स्यात् ॥

पित्ते कृते दोषयुते च रोगे

पटोलपत्रं पिष्टुमर्हकं वा ।

तथाभलक्या फलमेव पिष्ट्वा

घृतेन खण्डेन प्रलेपनम् ॥

निवार्यते मलकजं क्षतं च

शिरोर्त्तिलङ्गान् विनिहन्ति चैतत् ।

गजेन्द्रदन्तस्य मर्सीं घृहीत्वा

प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥

तिलार्कमल्लतकदम्बमाष-

क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।

सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः

खलाटके केशचयं करोति” ॥

इति हारीतः ॥

“तेजोऽग्निजायैः सहकेशभूमिम्

दग्ध्यायु कुर्यात् खलतिन्नरस्य” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा चरके ।

“खालत्वे पलिते वल्ग्यां हरिहोमि च शोधितम् ।

नर्म्यस्तेजैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्याचरेत् ॥

सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्नोर्वीरघापि च ।

नस्यं स्यादणुतैलं वा खालत्वं पलितपापहम्” ॥)

इन्द्रलुप्तः, पुं, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशाणां लुप्तं

नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोगः । तत्पर्यायः ।

इन्द्रलुप्तकः २ केशान्धः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रलुप्तकं, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्त-

रोगः । इति भूगिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥

इन्द्रवारणिका, स्त्री, (इन्द्रवारणी + कन् + टाप् ।)

इन्द्रवारणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इन्द्रवारणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ +

धाच + उन् । डोप्) जटाविशेषः । राखाल ससा

इति भाषा । तत्पर्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥

येन्दी ३ चिञ्चा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्मटा ६

मृगैर्वाह ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादयी ९ । इति

रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवाक्षी १२

क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्मटी १४ सूर्या १५ विषङ्गी

१६ गजकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णो

२० सुफला २१ तारका २२ खड्गभाक्षी २३ मोत-

पुष्पा २४ इन्द्रवल्ली २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला

२७ वारणी २८ बाणकाप्रिया २९ रत्नैर्वाहः ३०

विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषामहा ३३ अमृता

३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-

धरः ॥ अपि च ।

“येन्दीन्द्रवारणी चिञ्चा गवाक्षी च गवाक्षी ।

वारणी च परापुष्पा सा विशाला महाफला ॥

श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वाहमृगाक्षी ।

गवाक्षीदयं तिलं पाके कटुरसं कषु ॥

दीर्घाणां कामनापित्तकषुदीर्घोदरापहम् ॥

इन्द्रा

श्रावकाश्रावकं कुङ्कुमाश्रावकप्रयत्नम् ।
 प्रमेहमूत्रमर्माभ्रमण्डलमयविषाणम् ।
 इति मातृकाश्रावः । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । प्रीतिवत् । रोजनत्वम् । गुल्मपित्तीदरक्षे-
 षात्मिकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 इन्द्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण दृष्टा ।
 यथा इन्द्रः ओम्नोऽपि दृष्टः जज्ञो भवति यस्याः ।)
 वयारोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “पद्मकर्मिकवन्धे भिक्काभिः समाधिताम् ।
 इन्द्रद्वान्तु तां विद्यादातपितोत्थितां भिक्का” ।
 इति निदागम् । तस्याधिकित्वा ।
 विद्यादातृद्वान्तु गर्हभीं जालगर्हभम् ।
 पैतृकस्य विसर्गस्य जियया साधयेत् भिक्का ।
 पाके तु शोभयेदाव्यपक्षैर्भद्रभेजैः” ।
 इति भावप्रकाशः ।
 (“यथा पद्मकर्मिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
 साविज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्हभी”) ।
 इन्द्रा, पुं, (इन्द्रस्य दृष्टः ।) देवदास । इति
 जटाधरः । (देवदासशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ।
 इन्द्रावर्जः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 दृष्टवानुरवतारः । सुचिरिन्द्रः । पवित्रचातुषा-
 दयो देवाः । अधिवाञ्छन्निष्ठुजमागधाद्याः सप्त-
 र्भयः । उद्यमभीरज्ज्वाला मनुपुत्रा भविष्यन्ति ।
 इति श्रीभागवतम् । (अयं हि भौतगणा च-
 आख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
 “मौल्यचतुर्दशपञ्च मेनेष भविता मनुः ।
 सुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च इन्द्रस्य तान् । ४० ।
 चातुषाञ्च पवित्राञ्च कनिष्ठा भाजिरस्तथा ।
 वयोदृष्टाञ्च वै देवाः सप्तर्षीर्नपि मे भृशम् । ४१ ।
 अधिवाञ्छः सुचिः शुक्रो मागधोऽभीष्ट एव च ।
 युक्तकथाजितश्चाग्नौ मनुपुत्रानतः भृशम् । ४२ ।
 उद्यमभीरज्ज्वाला मनोऽस्य सुता नृपाः” । ४३ ।
 मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तत्वेण
 वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्थाष्टाविंशति-
 तमं यगं ।)
 इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) बाणिनामवानरराजः ।
 इति हेमचन्द्रः । अर्जुनदृष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः । जयन्ताः । अर्जुनः ।
 इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रदृष्ट इव सुरसः सुपथ-
 रसः ।) सिन्दुवारदृष्टः । इत्यमरः । निसिन्दा
 इति श्वातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुर्गोशब्दे च
 अस्य गुणादयो ज्ञेयाः) ।
 इन्द्रसुरिसः, पुं, दृष्टाविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ ।
 इति रत्नमाषा । इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६
 इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः । विसुन्धकः ८ सिन्धकः
 ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्राणिका १२
 सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली । (इन्द्राणी-
 शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
 इन्द्रा, स्त्री, (इन्द्र + इन्) पवित्रभक्तदृष्टः । इति
 मेदिनी । काँटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
 प्रभी । इति शब्दरत्नावली ।

इन्द्रि

इन्द्राभिधूमः, पुं, (इन्द्राभिर्मेघवज्रेभ्य इव ।) हिमं ।
 इति चारावली ।
 इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिस-
 दृष्टः । इत्यमरः ।
 इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यप्राप्तिनः सुरराजस्य
 वा प्रभी । इन्द्र + इन्द्रवरणेति स्त्री चानुक् च ।)
 दुर्गा । यथा,—
 “ऐश्वर्यं परमं यस्या वधे चैव सुरासुराः ।
 इति परमेष्ठ्यै च इन्द्राणी तेन सा शिवा” ।
 इति देवोपराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥ इन्द्रभार्या ।
 तत्पर्यायः । पुलोमजा २ प्रची ३ । इत्यमरः ।
 पौलोमी ४ । इति मेदिनी । पृतकतायो ५ ।
 इति जटाधरः । मत्तेश्वरी ६ जयवाहिनी ७ ऐश्वरी
 ८ प्रतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ।
 (“यद्येन्द्राणी मत्तेश्वर्यं कर्णालीपतीतेर्वध”) ।
 इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
 शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इन्द्राणी
 सुपथ्ये वरुणानां” । “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य
 वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीकृत-
 भाष्यम् । इन्द्रसुरिसदृष्टः । स्त्रीणां करणं ।
 इति मेदिनी । नीलसिन्दुवारदृष्टः । स्युलैला ।
 स्युलैला । इति राजनिर्घण्टः । अष्टमाष्टकान्त-
 र्गतमाष्टकाविशेषः । इति सूक्तिः ।
 इन्द्रानुजः, पुं, (अतु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
 निष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपत् अदितौ
 वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः । (विटतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या ।)
 इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
 इन्द्रधनुः । इत्यमरः । रामधनुक गण्डी इत्यादि
 भाषा ।
 (“स जटं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
 * इति रघुवंशे । १२ । ७६ । तथा, मनुः । ४ । ५६ ।
 “न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कम्पचिद्दर्शयेद्बुधः” ।)
 इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
 इत्यमरः ।
 इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
 अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ।
 इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यद्रव्यम् ।) संविदा-
 दृष्टः । इति शब्दमाषा । सिद्धि इति भाषा ।
 गुह्या । इति चारावली । कुच इति भाषा ।
 (“इन्द्राणिकेन्द्राशनकच” ।
 “तथाचेन्द्राशनोत्कटैः” ।
 “ग्रीवसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ।
 इति वैद्यकशब्देन्द्रसारसंग्रहः ।)
 इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मगोचिद्रूपमनुमापकम् । इन्द्रेण
 ईश्वरेण दृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
 मित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण श्रुतं वा इत्याद्यर्थेभ्य
 इन्द्रशब्दात् निपातनात् चच् ।) ज्ञानकर्म्म-
 साधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ ।
 इत्यमरः । अक्षम् ४ करणम् ५ दृष्टव्यम् ६ । इति
 राजनिर्घण्टः । तत्र तु आनेन्द्रियाणि सप्त । यथा ।
 कर्माः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इन्द्रः

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ शक्तिः २ शब्दः
 ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिक्षियाणि चत्वारि ।
 मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनसावदि-
 न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-
 न्द्रियनियन्तारः । तत्र ओम्नस्य देवता दिक् ।
 त्वचो वातः । यक्षः सूर्यः । रवणायाः प्रवेताः
 ब्राह्मणाश्चिन्तौ । वाचो वज्रः । इन्द्रस्य इन्द्रः ।
 पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य भ्रातृपतिः ।
 मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य प्रह्वरः ।
 चित्तस्याधुतः । इति वेदान्तः । व्यापमते ।
 पृथिव्या इन्द्रियं ब्राह्मं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
 चक्षुः । वायोऽक्षक् । आकाशस्य कर्माः ।
 (अथ बुद्धेर्ज्ञाता । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
 दिशः ओम्नस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
 रसनस्यापः । पृथिवी ब्राह्मस्य । वक्षसोऽग्निः ।
 हस्तयोर्निद्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः ।
 भ्रातृपतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ।) (यथा,
 मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषये-
 स्वपहारिभु” ।
 विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
 “यथा क्षयाम मर्त्यवीरया विशातन्ताः प्रह्वय
 धातयास्त्रिभुम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
 दयानन्दभाष्यम् । शुक्रम् । वीर्यम् । इत्यमरः ।
 इन्द्रियस्वापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्वापः सन्ध्याक् निरोधः ।)
 प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ।
 इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय-
 स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ।
 इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-
 विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
 स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
 मरः । (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
 “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः” ।
 “अपि खदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
 इति रघुः । १४ । ३५ ।)
 इन्द्रेण्यः, पुं, (इन्द्रस्य इण्यः) दृष्टस्मिन् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 इन्द्र ई ध ड जि श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (रधा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋषादिः । ई जि इण्यो-
 ऽस्ति । ड ध इण्ये । इति दुर्गादासः ।
 इन्द्रनं, स्त्री, (इन्द्रे दीप्यतेऽभिरनेन । इन्द्र + करणं
 + क्यट् ।) अधिसन्दीपनद्वयकासादि । जाकानी
 काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इध्मम् २ रथः ३
 समित् ४ रथम् ५ । इत्यमरः । समिन्धनम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।
 “अन्नपानेन्यनादीनि यामिकस्तान्वाभ्रयात्” ।)
 इन्द्रकाः, स्त्री, इन्द्रकाः । नृगशरीरगच्छादोरि-
 स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां खामी ।
 इन्द्रः, पुं, स्त्री, (इति गच्छतीति । इन्द्र मन् । औ-
 णादिकोऽयं प्रत्ययः ।) इन्द्रो ।
 (“खराश्वोऽश्वश्रीमानामाविकवधन्तथा” ।
 इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

इरा

“इमदक्षितविहीर्षादिनिश्चयः” ।)

उत्तरपदे श्लेषाचक्रः । इत्यमरः ।

इमकथा, स्त्री, (इमो इक्षीव कथा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाणा । (“कर्मरं जातिर्कोजं सज्ज-
मिमकथा तेजघनं जवकम्” । इति वैद्यकरसे-
नसारसंघः ।)

इमदन्ता, स्त्री (इमस्य दन्त इव । इमदन्त + टाप् ।)
नागदन्तीदृशः । इति रत्नमाणा । (नागदन्ती-
शब्दे उक्ता गुणारयो घोषाः ।)

इमनिमीलिका, स्त्री, (इमस्य हस्तिन इव निमी-
लिका ।) वैदग्ध्यः । भक्तिः । इति जिकाण्डशेषः ।

इमपाकका, पुं, (इमानां पाककः ।) हस्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः । भाट्ट इति भाषा ।

इमभाषणः, पुं, (इमभाषणयति । इम + भाष् +
ण + शिच् + बाहुलकात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिश्रयोगः ।

इमबा, स्त्री, (इम + बा + क + टाप्) खगोलीरीदृशः ।
इति रत्नमाणा ।

इमाव्या, पुं, (इमस्य व्याख्या यस्मिन् ।) नागजेश्वर-
दृशः । इति जिकाण्डशेषः ।

इमोवद्या, स्त्री, इमकथा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका । (गजपिप्पलीशब्दे उक्ता विवरणम् श्रेयम् ।)

इभ्या, चि, (इभमर्हतीति दृष्टादिवात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः । (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा
कान्दग्योपनिषदि । १।१० । “उषस्तिर्ह चाकायय
इभ्यामे प्रदायक उवाच । सहेभ्यम् कुल्या-
मायखादन्तं विभिक्षे” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । हस्तकी । इति मेदिनी ।

इयं, स्त्री, इयम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
इह स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ।

इयत्, चि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ।
एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । १३।६७ ।

“इयन्ति वर्षाणि तया सहोय-

मभ्यस्यतीव व्रतमार्सिधारम्” ।)

इयता, स्त्री, (इयत् + तल्) । इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ।

(“अमेव तदप्रमया वा न गुणानामियतवा” ।

इति रघुवंशे । १० । १२ ।)

इरयं, चि, ईरयं । श्रुयं । ऊबरभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ।

इरम्मदः, पुं, (इरवा उदकेन मास्यति दीप्यते अवि-
न्यात्वा इति उग्रमग्नेरम्मदेत्यादिना खण्डप्रत्ययो
सुमागमश्च निपातितः ।) वस्त्राभिः । तत्पर्यायः ।
मेघव्योतिः २ । इत्यमरः । मेघाभिः ३ । इति
जटाधरः । अथोप्यसङ्गुनेन मेघाभिः सङ्ख्यो-
तिर्दृष्टादौ प्रतति सः । मेघेषुपक्षयं वात-
जाधिरपि । इति भरतः ।

इरा, स्त्री, (ई कां राति ददाति इति । इ + रा
+ क । यथा एतोति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाक् । मध्यम् । जलम् ।
इत्यमरः । (यथा, व्याख्यायनसङ्घाते । २।६ ।

इरा

“इरा वदन्तो वृत्तमुत्तमाया

मिमेव साकं सङ्गं संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली । (अक्षम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे इ अध्यायः ।

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।

अदितिर्दितिर्दनुः काका अमायुः सिंहिका मुनिः ।

कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।

तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा वृक्षकता वल्ली वृक्षजातिश्च सर्वशः ।

खशा च वृक्षरक्षांसि मुनिरभिरसस्तथा” ।

(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“मरीचिमैघवांश्चैव इरा शङ्खशिखा वृक्षः” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति जिकाण्डशेषः । स्मृतिर-
शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च चि ।

इराजः, पुं, (इरया मयेन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ।

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यते उक्ता इति । इरा +
वतुप् ।) वटपत्नीदृशः । पाषाणभेदीविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः । (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च घातद्रव्यं चन्द्रभागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवकी तथा” ।

इरियं, स्त्री, (अष्टत्येति । अष्ट गतिप्रापणयोः,
किद्विधेति इत्यन् ।) श्रुत्यम् । ऊबरभूमिः । इत्य-
जयः । (यथा, मनुः । ३ । १४२ ।)

“यथेरिणे वीजमुक्ता न वत्सा जमते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
अरिमेदः । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली

राजनिर्घण्टश्च ।
“इरिमेदो विट्खदिरः कालस्तनो ऽरिमेदकः” ।

इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाक्षजित् ।
हन्ति कण्डूविषक्षेपक्षमिकुष्ठविषप्रणान्” ।)

इरिवेक्षिका, स्त्री, मत्तकोद्भवव्रजजन्मपीडाविशेषः ।
तस्य जलजम् ।

“पिड्कामुत्तमाङ्गुल्यां वृत्तासृजराज्वरम् ।
सर्व्यात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेक्षिकाम्” ।

इति निदानम् । चिकित्सा यथा ।

“प्रेतिकास्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।
तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेक्षिकाम्” ।

इति भावप्रकाशः । (तथा च वाभटः ।

“चिकित्सा पिटिका वृत्ता जवृद्धमिरिवेक्षिका” ।

“इरिवेक्षिकां गन्धनामां जयेत्पित्तविसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ।)

इरेयः, पुं, (इरायाः ईरः ।) विश्वः । इति शब्द-
रत्नावली । राजा । वागीशः । वरुणः ।

इर्यावः, पुं, स्त्री, (उर्य + आव ।) एषोदरादिवात्
साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः । कौकुड इति
भाषा । अस्य गुणाः साङ्ख्यम् । गुणः । अजीर्ण-

कारित्वम् । शैतलत्वम् । तत्पक्वजनगुणाः । दाह-

वर्धित्वान्नातिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

इक्षी

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

इक्षीवमुत्तिका, स्त्री, (इक्षीवः मुक्तिकेव सर्वं को-
टनात् ।) इक्षीवविशेषः । इति शारावली ।

फुटी इति भाषा ।

इक्षीलुः, पुं, (इक्षी + लु ।) रक्तवीरेण्यात् । इक्षीवः ।

इक्षीमरटीकायां रायमुकुटः ।

इक्ष, प्र शये, गतौ । श्लेपे । इति कविकव्यमुद्रः ।

(तुदा-पर-सकं-शयने, कर्क-शेट् ।) प्र इक्षति ।
शयः शयनं । इति दुर्गादासः ।

इक्ष, क श्लेपे । इति कविकव्यमुद्रः । (शुरा-उभं-
सकं-शेट् ।) कक्षारिः । क रक्षयति । इति दुर्गा-
दासः ।

इक्षिका, स्त्री, कुबेरमातरः । सा च विश्ववपत्नी ।
इति पुराणम् ।

इक्षा, स्त्री, (इक्षति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इक्ष + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सुयुक्ताया स्थाता । यच्चात्
शङ्करश्चक्रकुमारवर्गं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बुधस्तां भार्यात्वेन स्त्रीकृत्य पुनरवतं जनयामास ।
ततस्तस्याः पुरोहितो वरिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै

मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं । कर्दमप्रजापतिपुत्र इक्षः कार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इक्षानाम्ना स्थातः ततः पार्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।

इति रामायणं । प्रथिवी । गौः । वाक् । इति
मेदिनी ।

इक्षावृतं, स्त्री, (इरया व्यावृतं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति जिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्वतं संवेष्ट्यात्ते । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे माल्य-

वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ।
अमोघस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितुः

सकाशात् इक्षावृतं नाम वर्षमजमत् । यदुक्तं
विष्णुपुराणे । २ । १ । १६, १७, १८ ।

“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु अमोघो मुनिसत्तम ।।

तस्य पुत्रा नभुदुस्ते प्रजापतिसमा नव ।।

नाभिः किमुदवश्चैव हरिवर्षं इक्षावृतः ।

रम्यो हिरण्यान् वरुण कुवर्भान्श्च यव च ।।

केतुमाकस्तथैवायः साधुचैटो वयोऽभवत्” ।)

इक्षिका, स्त्री, (इक्षा एव । इक्षा + क्षार्थं कन् +
टाप् ।) प्रथिवी । इति शब्दरत्नावली ।

इक्षी, स्त्री, (इक्ष गतौ श्लेपे च इति, छदिकारा-
दिति वा डीब् ।) ईक्षी । करपाणिना । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः । हातकुट्टि इति भाषा ।

इक्षीयः, पुं, (इक्षति अशुभं गच्छति इति इक्षा
भुतनाभिर्नो मत्स्याः । इक्ष + क । तेषां ईक्षः ।)

खनामख्यातमत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
“इक्षीयो जितपीयूषो वाचा वाचासमोक्षरा ।

रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोऽपि यः” ।
इत्युक्ता ।

“इक्षीशो मङ्गुरः क्षिप्रः पितृक्षेत्राभिमानयुत्” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहे ।)

इक्ष्व

इक्ष्वः, पुं, पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 इक्ष्वः, पुं, इक्षीशब्दः । तत्पर्यायः । वारि-
 कर्पूरः १ गङ्गेयः २ शम्भुराधियः ३ जलतामः ४ ।
 इति विकाराद्विशेषः ॥ इक्षीशः ६ राजशम्भुरः ७
 इक्षीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ।
 अथ गुणाः । पितृस्त्रेष्वाभिद्विजकारित्वम् । मधु-
 रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ।
 “इक्ष्वो मधुरः खिण्णो रोचनो वज्रवर्जः ।
 पितृकृतं कर्मकृतं किञ्चित् लघुहृद्योऽनिनापहः” ।
 इति भावप्रकाशः ।

इक्ष्वकाः, स्त्री, इक्ष्वकाः । निम्बवृक्षवचनात्तद्वद्भ्यो-
 ऽयं । इति भरतो द्विकल्पकोषम् ।

इक्ष्वः, पुं, (इक्ष् + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
 दैवविशेषः । स च वातापिर्भाता । (स च सिद्धि-
 कासुतः । यथा, हरिवंशे । इष आध्याये ।
 “सिद्धिकेया इति स्वावाक्योदश महावलाः ॥८८॥
 ऐशः बल्यश्च बलिनौ मभ्यस्ये तथावलाः ।
 वातापिर्भुविष्वेव इक्ष्वः खल्वमलया” ॥८९॥
 तस्य विदितिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
 अगस्त्योपाख्याने ८६ अध्यायः ।

जोमश उवाच ।

“इक्ष्वो नाम दैतेय आसीत्कौरवगन्धर्वा ।
 महिमया परि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥८॥
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिगन्धर्वः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिच्छन्तु प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
 तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसंमितम् ।
 मुक्तोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
 तदा प्रभृति राजेभ्य इक्ष्वो ब्रह्महासरः ।
 मनुमान् भातरं क्लामं भाषावो ह्यकरोत्ततः ॥७॥
 मेघरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
 संस्तुतश्च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥८॥
 स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्दृष्टमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
 ततो वातापिमसुरं क्लामं क्लृप्त्वा सुसंस्तुतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
 तामित्यलेभ स हता स्तरेण वाचमीरिताम् ।
 श्रुत्वातिमाथो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥११॥
 तस्य पार्श्वं विनिर्मितं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः प्रवृत्तन् राजन् निष्काम विप्रान्पते ॥१२॥
 एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
 हिंसयामास दैतेय इक्ष्वो दुष्टचेतनः ॥१३॥
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
 पितृन् ददर्श गर्ते वै जन्ममानागधोमुखान् ॥१४॥
 ततः ८६ अध्याये इक्ष्वेण अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ।
 यथा,— जोमश उवाच ।
 “इक्ष्वस्तान् विदित्वा तु महर्षिसंहितान् नृपान् ।
 उपस्थितान् सहामाथो विप्रान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
 तेषां ततोऽसुरभेष्टस्वातिथ्यमकरोत् तदा ।
 सुसंस्तुतेन कौरव आचा वातापिना तदा ॥२॥
 ततो राजर्षयः सर्वे विप्रसु गतचेतसः ।
 वातापिं संस्तुतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥३॥
 अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्विप्रसतमः ।

इषः

विवादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्षे महासुरं ॥४॥
 धृष्ट्यासनमथासाध निषघाद महाशक्तिः ।
 तं पथ्येवैवैवेत्येभ्यः इक्ष्वः प्रवृत्तः ॥५॥
 अगस्त्य एव क्लृप्तन्तु वातापिं मुमुक्षे ततः ।
 भुक्तवत्सुराज्ञानमकरोत्तस्य चेतनः ॥६॥
 ततो वायुः प्रादुरभूत् अक्षस्तस्य महात्मनः ।
 शब्देन महता तात गर्ष्मन्निव यथा घनः ॥७॥
 वातापे निष्क्रमसेति पुनः पुनश्चाव ह ॥८॥
 तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥९॥
 इक्ष्वस्तु विषसोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राज्ञलिख सहामात्रैरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
 मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ।

इक्ष्वः, स्त्री, (इक्ष् + वलच् ।) ऋगश्रिणोन्मल-
 श्रिणो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः । (नित्य-
 वल्लवचनान्तोऽयम् ।)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भ्रादि-परं-सकं-सेट् ।)
 प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः । ऋखादिः । इ
 इव्यते । दन्त्यवकारपरत्वाद्गानुसारः । प्रीयानं
 कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

इव, थ, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः । (यथा,
 रघौ । १ । १ ।

“वागर्थविव संतप्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
 जगतः पितरौ वन्दे पार्श्वतीप्रमेयगौ” ॥
 (उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “मुखमेखीवृष्टो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
 ईषत् । वाक्यान्तरः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
 “किमिव हि मधुराणां मगहनं नाकृतीनाम्” ।
 एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । १ । “अये
 पुषिभ्युक्ततेव देवाः” “इवशब्द एवार्थः” इति
 भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
 जल्तोव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
 भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ।

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
 परं-सकं-सेट् ।) ऋखादिः । य इष्यति । सर्पणं
 गतिः । इति दुर्गादासः ।

इष उ श वाङ्मे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 परं-सकं-सेट् । उ इषित्वा इष्ट्वा । वेमसह-
 लुभेत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इ
 षगाभीष्टोऽइष्य सर्पणे इत्येतयोरेवार्थे विशेष-
 षणार्थः । न च पिवादियद्वयवत्तत्र इष् इति
 यद्व्योमेवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
 मतस्यैव न्यायत्वात् । श इष्कृती इष्कृती । अस्त्यैव
 इष्कादेशः । इष्कृति धनं लोकाः । इति दुर्गादासः ।
 इष ग आभीक्ष्ण्ये । यौगःपुन्येन करणे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (भ्रादि-परं-सकं-सेट् ।) ग इष्ठाति
 पण्डितः । पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ।

इषः, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुमिति ।
 इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः । (यथा,

इष्टि

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “अथरदूर्गं चोवधयः
 पथन्ते ते ने चैताविषकोर्गम्” । इषर्गो शरत्” ।
 इति सुश्रुतः ॥

इषिका, स्त्री, (इष् + कृत्वादिभ्यो जुन् ।) इषीका ।
 गजचक्षुर्गोलकः । तुलिका । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
 अग्निः । इत्युणादिकोषः । (गमनशीले, नि, यथा,
 ऋग्वेदे । ७ । १५ । ४ । “अंन इषिरो अग्नि-
 रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् ऋ-
 ख्येतीकन् ऋखच् ।) गजाक्षिगूढकाः । इक्षिचक्षु-
 र्गोलकः । इत्यमरः । तुलिका । इति रायमुकुटः ।
 काश्टयः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुष्केषु त्वयेषीका प्रवेशिता” ।
 “इषीकाश्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।
 योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
 इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
 इति रघुः १२ । २३ । इषीकास्त्रं काश्यास्त्रं “इषीका
 काशमुच्यते” इति जलायुधः । इति तट्टीका ।)

इषः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
 बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च धन्विनां
 यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” । इति शाकुन्तले
 २ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इषु + धा
 कि ।) तुणाः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गोडोवमादाय
 तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । ६ ।)

इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पाद्वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे
 क्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥
 यथेष्टितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
 मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा
 + कर्मणि क्त ।) आर्पितम् । वाञ्छितम् ।
 पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी । (यथा, महा-
 भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः” ।
 मनुः ॥ ४ । २२८ ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षचक्षुस्तमम्” ॥
 इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति
 मेदिनी ॥ रररररररः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शमीशब्दे ऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + कृत् + टाप् ।) मृदादि-
 इष्टिका, निष्प्रायार्थदग्धमृत्तिकासङ्घः । इति
 चितिशिवहारे जोलावती । इट इति भाषा ।
 तद्गृहगुणः ।

“भूपोदकं वटच्छाया प्रशमा स्त्री इष्टकालयम् ।
 शीतकाक्षे भवेदुष्णमुष्णकाक्षे च शीतकम्” ॥
 इति आश्वकम् ॥ * तत्रचित्तस्थाने पिष्टकर्मणि-

इषा

बेधो यथा । प्रकृतिस्थितौ । नेष्टकारिचते पितृन्
 वन्तर्पयेत् । इति आहुतत्वम् ॥ * ॥ देवोद्देशकेष्ट-
 कामययद्दानफलं यथा । मठादिप्रतिष्ठातृत्वे ॥
 “मृगमयत् कोटिगुणितं फलं स्यात् दातृभिः कृते ।
 कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्यादधिकृतमये ॥
 विपराङ्गं पुण्यं श्रैक्ये तु विदुर्मुखाः ।
 मन्त्रिणयोः समं श्रेयं बलमाकारिणयोः” ॥
 इष्टकापथं, स्त्री, (इष्टं कापथं यस्य अधोवायुकर-
 त्वात् ।) वीरयसूक्तम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-
 निर्मितः पथः ।) इष्टकानिर्मितपथे, पुं ॥
 इष्टगन्धं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) बालुका । इति
 मेदिनी ॥
 इष्टगन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
 इत्यमरः ॥ (इष्टास्त्वौ गन्धश्चेति वाक्ये । सौरभम् ।)
 इष्टा, स्त्री, (इष्ट्यतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) प्रमी-
 ल्यता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इष्टापूर्तं, स्त्री, (इष्टं पूर्तं द्वयोः समाहारः ।)
 यज्ञस्वादिर्कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
 “अग्निहोत्रं तपः सत्त्वं वेदानाश्चानुपालनम् ।
 आतिथ्यं तैश्च देवेषु इष्टमित्यभिधीयते ॥
 वाधोक्तपतङ्गादिदेवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते” ॥
 इति मलमासतत्त्वप्रवक्तृकृतः ॥ (यथा, मार्क-
 ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
 “इष्टापूर्तविनाशाय तत्राक्षौर्ध्वधर्मिणः” ॥
 तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
 “इष्टापूर्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।)
 इष्टार्थोद्भूतः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्भूतः ।)
 उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
 इष्टिः, स्त्री, (इष्ट्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिषाधः ।
 (इति भाष्यकारेणा गतार्थत्वात् । इति
 पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
 “आरेभिरे जितात्मानः पुत्रियामिच्छन्तिजः” ।
 “प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणां” ।
 इति मनुः । ६ । ३८ ।) स्त्रोकसंयहः । इति मेदिनी ॥
 इष्टिकापथिकं, स्त्री, नामज्जकलणम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इष्टिमयः, पुं, (इष्टिं यजं पचतीति । यद्वा, इष्टये
 स्तेष्वर्थे पचति यः । इष्टि + पच + ण्यच् ।)
 दनुजः । अक्षरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इष्टिमुट्, [ष्] पुं, (इष्टिं यागं मुष्ठाति । इष्टि +
 मुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इष्टुः, स्त्री, (इष्ट + तु ।) इष्ट्या । इष्ट्यादिकोषः ॥
 इष्टाः, पुं, (इष्ट्येतीति इष्टियधीति मक् ।) कामदेवः ।
 वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
 र्कृतः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इष्टाः, पुं, (इष्ट्येतेऽनेन इति । इष्ट् + ण्यप् ।) वसन्त-
 इष्टाः, पुं, (इष्ट्येतेऽसौ । इष्ट् + वन् ।) निपातनात्
 गुणाभावः । उपदेष्टा । इत्युणादिकोषः ॥
 इष्ट्यासं, त्रि, (इष्टुं वायान् अस्त्यतीति । इष्ट् + अस्
 + ण्यच् ।) इष्टुर्लोकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
 इति ख्यातम् ।

ई

इष्ट्यासः, पुं, (इष्टवो वाया अस्त्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
 इष्टु + अस् + करणे षच् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
 (“महोरक्षो महेष्ट्यासो गूढजगुरिन्दमः” ।
 इति रामायणे । १ । १ । १० । गीतायां १ । ४ ।
 “अथ शूरा महेष्ट्यासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)
 इष्ट, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
 वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् ।
 इष्ट देशे इष्ट काले इत्यादि भाषा । इति आ-
 करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८९ ।
 “यत् वाणिज्ये दत्तं नेष्ट बाधुज तद्भवेत्” ।
 “मद् दोषाः प्रसवेष्टेष्ट ह्यतथा भूतिमिच्छता” ।
 इति चित्तीपदेशे ।)
 इष्टानुपपन्नभोगविरागः, पुं, (इष्ट अस्मिन् लोके
 सक्त्वादिनादिनितोऽमुष्मासुस्मिन् लोके अमृता-
 दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
 रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
 भोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
 तालु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राभ्य-
 त्वात् झुतश्च भवति ।) (वितृतिस्तु ऋस्वइकारे
 द्रष्टव्या ।)
 “ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा शङ्करमयं सदा ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्प्रकाशितम् ।
 चतुर्धनमयं वर्णं पञ्चप्रागमयं सदा” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वज्रीयभाषायां ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “ऊर्ध्वाधःकुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
 अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥
 शीर्षादक्षे कोणयुता कुक्षितोर्ध्वगता पुनः ।
 चन्द्रसूर्यादिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
 इति वर्णोच्चारणतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “ई स्त्रीमूर्तिर्भैरवमाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
 गोविन्दः शैलरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
 विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
 कालोत्तरीयो भैरवश्च रतिश्च पौण्ड्रवर्जः ॥
 शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमाजिनी ।
 वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
 पावकः कोटरः कीर्तिर्मोहनी कालकारिका ।
 कुचवन्द्यं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
 इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽप्य-
 वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासप्र-
 मन्ने । “ईं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-
 चक्षुषि ।)
 ई, ल, कान्तौ । गतौ । आप्तौ । छेपे । प्रजने ।
 खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-सकं-
 षकं च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भं
 ग्रहणं इत्यर्थः । न एति गौ-गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
 “न हि तरणिवद्वीते हिक् पराधीनवृत्तिः” ।

ई

इति गणकृता निबन्धादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
 चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, उ य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-
 सकं-अनिट् ।) उ य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, य विषादः । अमुकम्या । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
 दुःखभावः । प्रत्यक्षः । समिधिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
 ई, पुं, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी । छोप् ।) लक्ष्मीः ।
 इति विश्वमेदिनी ॥
 ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-अदादि-
 परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
 दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईङ्गति इति केचित् ।)
 ईच्छ उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-आत्म-
 सकं-सेट् ।) दर्शनमिह आद्युपज्ञानं प्रविधानश्च ।
 उ ईङ्गते चन्द्रं लोकः । “न कामवृत्तिर्विचारीय-
 मीक्षते” । इति कानिदासः ॥ “निरीक्षित्वामि
 याकुलीन् इति गणकृतानिबन्धात्” इति रामानाथः ॥
 “वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पश्चादित्वाद् न ततो
 निरीक्ष इवाचरतीति कौ सार्धम्” इति दुर्गादासः ॥
 ईक्ष्णं, स्त्री, (ईक्ष् + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
 (“कृतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्षकक्षमाः” ।
 इति कथासरित्सागरे ॥) (ईक्ष्यतेऽनेनति करणे
 ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि
 संवतमीक्षाम्” । इति शाकुन्तले । २ अङ्के ।
 “आसत्तामेक्षणा दीना स्मृतीतिर्वाक्यमब्रवीत्” ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पर्य-
 वेक्ष्यम् । यथा, मनुः ७ । १४१ ।
 “स्थापयेदासने तस्मिन् त्रिभुवः कार्येक्षणे लक्ष्माम्” ।)
 ईक्ष्णिका, स्त्री, (ईक्ष्णेन वृक्षरेखाद्यवलोकेन
 शुभाशुभं जानाति या । ईक्ष्ण + ठन् + टाप् ।)
 देवज्ञा । लक्ष्णादिना शुभाशुभनिर्णयिणी । इत्य-
 मरः ॥ (पुं, देवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तथा मन्त्राश्चेक्षिकैः सह” ।)
 ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदादि-आत्म-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
 कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ईज, उ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदादि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । उ
 ईङ्गते इजते । कुत्सः कैचिन्न मन्यते । इति
 दुर्गादासः ॥
 ईङ्, क, क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥
 ईङ्, उ ल, क्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ल उ ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा, रामायणे । ३५ काण्डे ।
 “गन्धर्वाः सुरसंघाश्च बह्वक्ष मर्हयः ।
 अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्रगिरीक्षिरे” ॥)
 ईङ्गा, स्त्री, (ईङ् + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
 ययः ॥ (प्रशंसा ।)
 ईङ्गितः, त्रि, (ईङ्गते स्म । ईङ् + क्त ।) स्तुतः । कृत-
 स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईर, इ बन्धे । इ ईर्ष्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भवादि-
परं-सकं-सेट् । तेन इक्षतीति केचित् ।)
ईरिः, स्त्री, (ईरतेऽनया । ई + क्तिन् ।) द्विव्यः ।
प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ छन्दः षट्प्रका-
रोऽथर्वविशेषः । यथा,—
“अतिदृष्टिरकादृष्टिः प्रणमा भूजिकाः खगाः ।
प्रवासमात्रं राजानः वक्षेता ईरयः स्मृताः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (कलहभेदः । अपतिरहितयुद्धम् ।
“ईरयो व्याधयस्तन्ना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
उपप्रवाहं वर्तन्ते व्याधयः क्षुद्रमयं तथा” ॥
इति महाभारते हनुमद्गीमर्तवादे ॥ ११४६॥१४७॥)
ईर्ष्य, [ई] चि, (इदम् + कृष् + क्तिप् ।) अर्थमिव
वृक्षते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
प्रकार इत्यादि भाषा ।
“रत्नानीकृष्टि भूवांश्च न भवन्तेव भूतले” ।
इति कथासरित्सागरे ॥ २५ ॥ १७६ ॥ तथा च
किराते ॥ २ ॥ २८ ॥
“इहमीदृगमीदृगाग्रयः प्रसभं वस्तुमुपक्रमेत कः” ।
ईर्ष्य, चि, (अर्थमिव वृक्षतेऽसाविद्याद्यर्थे । इदम्
+ कृष् + क्त ट्यो चेति ईर्ष्य ।) ईर्ष्यः । इति
व्याकरणम् ॥
“ईर्ष्यराजकर्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्” ।
इति कथासरित्सागरे ।)
ईर्ष्य, चि, (अर्थमिव वृक्षतेऽसौ इदम् + कृष् +
क्त ।) ईर्ष्य । एतत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥
“ईर्ष्यानां विद्याकोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।
इति उत्तररामचरिते ।)
ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
सुरां-परं-सकं-सेट् ।) मुदि । कि ईरयति ईरति ।
मुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
ईर, स न, कप्ते । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सकं कप्पार्थे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः ।
उ न ईरते जाता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेषः । यथा । ईरिकावयम् ।
इति शाल्यप्रकरणे दुर्गादासः ॥
ईरिखं, चि, (ई + इरन् ।) श्रूयं । ऊपरभूमिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४२ ॥
“यद्येतिरेव वीजमुक्ता न जप्ता लभते फलम् ।
तथावृते हविर्दत्ता न दाता लभते फलम्” ॥
“ततस्तदीरिखं जातं समुद्रव्यावसर्पितः” ।
इति महाभारते अनुशासनपर्वणि । पलनं ।)
ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्षितम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
तम् । कम्पितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते
वर्षसि वर्षसिनामुना” । इति माघे १७१ ।
“तस्य वक्त्रे विभिन्नासु स बाणो मत्सुतेरितः” ।
इति, महाभारते ।)
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । (भवादि-परं-सकं-सेट् ।) पराभ्युदयासहि-
ष्णुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घादिः । रेपयुक्तः । ईर्षा परादोषासहि-
ष्णुत्वमिति केचित् । ईर्ष्यति स्वः साधवे ।
महयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष्य, स्त्री, (ईर + बाहुलकात् मक् ।) प्रयः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाये । ४ । ४४ ।
“मृगयुमिव मृगोऽय दक्षिणेर्षा” ।)
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर + क्त ।) भिक्षुप्रतप्तम् । इति जटा-
धरः ॥
ईर्ष्या, पुं, स्त्री, (ईरं वृथोतीति । ईर + व-बाहु-
लकात् उक्त् ।) स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
पटी इति भाषा ।
ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यं । ईर्ष्य + क्त ।) हसाक्षोप इति
यकारक्षोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाणा ॥
“कथमीर्षा न कुर्वते सुयीवस्य समीपतः” ।)
इति रामायणे ॥ ४ । २४ । ३७ ।)
ईर्षालुः, चि, (ईर्षा + आलुच् ।) ईर्षाविशिष्टः ।
इति हज्जायुधः ॥
ईर्ष्य, ईर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-परं-सकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । रेपयुक्तः । ईर्ष्य इति ईर्ष्यस्य
चणि हसाक्षोप इति यकोपे सिद्धम् । ईर्षा परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परादोषासहिष्णुत्वमिति के-
चित् । ईर्ष्यति स्वः साधवे । यदयान्तः इत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यं । ईर्ष्य + क्त + टाप् ।) परोत्-
कर्षासहिष्णुता । दीव इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥
“पैशुन्यं साहसं क्रोध ईर्ष्यासूयार्थद्वन्द्वम् ।
वाग्दण्डजघ्न पातय्यं क्रोधोऽपि गुणायकः” ।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
भेदः । यथा, षट्कारप्रतप्ते ॥
“वचोभिरिर्ष्याकलत्तेन लीलया
समस्तमार्तेः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्या लाति । ईर्ष्या + ला + लु ।)
ईर्षाविशिष्टः । अक्षान्तिवृत्तः । तत्पर्यायः ।
क्रुद्धः २ इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
ईर्ष्यालुना स्त्रिणीव रक्षितुं यदि पार्थिवे” ।)
ईरिः, स्त्री, (ईर्यते इति । ईर + इन् रस्य लः ।)
ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । करच्छरीति ख्याते एकधारा इति
ख्याते यवनास्त्रे वा । इति सारसन्दरी ॥
ईरिका, स्त्री, (ईरिरेव । ईरि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा
इति ख्याता । एकधारेणीति खामी । तत्पर्यायः ।
ईरिः २ ईरि ३ करपाणी ४ गुप्तिका ५ कर-
पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ईरितः, चि, (ईर + क्त ।) इत्य लः ।) स्तुतः । इत्य-
मरः ॥
ईरी, स्त्री, (ईर + क ।) हादिकारादिति पालिको
डीम् ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
करपालिका २ । इत्यमरः ॥
ईर, उ, ल, ऐर्ष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐर्ष्यमीश्वरीभावो-
ऽधीनीकरणम् । उ न ईरते धनी । मायानामी-
श्रियेय च । अथ कर्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥
ईर्ष, चि, (ईरते इति । ईर्ष + क्त ।) ईर्षरं । (यथा

कुमारे २६ “जगदीशो विदीशरः” ।) प्रयः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, “कुमारे ।
२३४ “कथंविदीशा मनसां बभूवुः” ।)
ईरः, पुं, (ईरते इति । ईर + क्त ।) महादेवः ।
“शनेः क्षतमात्रविमुक्तिरीशः
पर्यङ्गवन् विविक् विभेद” ।
इति कुमारे ३ । ५६ ।) ईशानकोऽधिपतिः ।
इत्यमरः ॥
ईरसखः, पुं, (ईरस्य सखा बन्धुः राजाज्ञःसखिभ्यः
टच् ।) कुवेरः । इति जेमचन्द्रः ॥
ईशा, स्त्री, (ईश + क्त + टाप् ।) काङ्कनदण्डः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि घोषयाचापवर्ण्ये २४० । ३० ।
“ईशामन्ये ह्ययान्ये स्तुतमन्ये न्यपातयन्” ।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ॥ ईशस्य प्रभोः
पत्नी इति व्युत्पत्त्या खामिपत्नी । प्रसूस्त्री यथा,
अथर्ववेदे ११ । ८ । १७ “ईशा वसस्य वा नासा” ।)
ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः काङ्कनस्य दण्डः ।) अक्ष-
युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
“योजनानां सङ्ख्याणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथैवास्य दिगुणो मुनिसत्तम” ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) वृहदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इतिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च) ज्योतिः । इति मेदिनी ॥
(तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे ११७५ । ४ ।
“सुभाय सूर्यं कवे चक्रमीशानं योजसा” ।)
ईशानः, पुं, (ईरते । ईर्ष + ताच्छिष्यवयवचनशक्तिषु
चानश्च) महादेवः । इत्यमरः ॥
“तस्मिन् सुहर्षे पुरसुन्दरीया-
मीशानसंदर्शनकालसानाम्” ॥
इति कुमारे ७ । ५६ ।
“तत्रेशानं समभ्यर्च्य विराजोपोषितो नरः” ।
इति भारते ।) एकदशशतान्तर्गतवर्षविशेषः ।
इति पुराणं । (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे । ४ । ६ ।
“हराय मृद्वय श्रद्धाय शिवाय भवाय महादेवाय
उग्राय भीमाय यमुपतये रुद्राय शङ्करावेशानाय
साहा” इति । दूतमूर्तिधरः शिवः । स च धूम-
जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
“सा चाह धूमजटिकमीशानमपराजिता ।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्थं शुम्भनिशुम्भयोः” ।)
शिवाद्यमूर्त्यन्तर्गतसूर्यमूर्तिः । इति स्मृतिराग-
मश्च ॥ (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
“सर्वेन्द्रियगुणावांसं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं वृहत्” ।
तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुषत्वं पुरुषतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म अक्षायकं सनातनम्” ॥
साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
“धर्माक्षय्यमूकः कामः साध्या साध्यान् यजायत ।
प्रसवं यवगन्धैव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

प्रमाणाद्विराजन्निवर्तमानाः । इति
भरतः ॥ घोरं इति स्थूलः । तत्पर्यायः । कोकः २
यः ३ । इत्यमरः ॥

उ

“पुनश्च सुता राजन् शकभाष्य प्रकीर्तिताः ।
सिन्धुः क्षिप्रमुखा श्यामा यक्षा इहान्द्रगाक्षया” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वणि ॥ (नायको मृग-
वदकभाष्ये नायिकानीहते वाच्यत्व इति ।)
नाटकस्य भेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
(सङ्क्षेपं यथा, साहित्यदर्पणे वक्ष्यते ।
“इहान्द्रगो मिश्रदत्तकृतः प्रकीर्तितः ।
मुक्तप्रतिमुखे सन्ती तत्र निर्दिष्टं तथा ।
नरविद्याविनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोज्ज्वलावन्तौ गूढभावादयस्ततः ॥
दिशस्त्रियमनिष्कलीनयद्गारादिनेष्टतः ।
इहान्द्राभाष्यमप्यक्षिप्तं किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिशा मर्त्या अपि दर्शयताः ।
युद्धमानीय संरक्षं परं शान्तिवर्त्तयेत् ॥
महाभाष्ये नम्रभाषा अपि यथाः स्युरङ्गणौ ।
इहान्द्रो देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिशस्त्रियेतुक्तं युद्धं नायकाः वक्ष्यतीतरे” ॥
“मिथं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
महाभाष्यकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिथिता
दृष्टः । नायको मृगवदकभाष्ये नायिकामत्र ईहते
वाच्यतीति इहान्द्रगः । यथा—कसुमसेखर-
विजयादि” ॥
इहान्द्रा, पुं, (इहान्द्राभाष्ये उक्तः) इहान्द्रगः ।
इति शब्दरत्नावली ।

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिवायाम्ने ।
“कथं वक्ष्यामि सुयशास्त्राणां ओष्ठनावपु” ।
तथा च मुग्धबोधे ।
“उच्यं पञ्चममवा ओ औष्ठा” ।)
त च ऋक्षो दीर्घः भूतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवमसङ्ख्याकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्गाशं पद्मदेवमयं सदा ॥
पञ्चपादमयं देवि चतुर्भुजं प्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयमावायां) अस्य
केलनप्रकारो यथा,—
“उज्ज्वलो मधुतः कुक्का रेखा वामगता शुभा ।
तिरुन्नि वायव्यीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्रुता” ॥
इति वयोज्ज्वलम् । अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उः प्रश्नरो वरुणाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दत्तकर्णः वङ्गवज्रो मोहनः शिवः ॥
उयः प्रभुर्हतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेन्द्रः ।
शङ्खचटिका पुष्टिः पद्मी वज्रवासिनी ॥
कामजः कामना चेशो मोहिनी विप्रहृन्मही ।
उदङ्गः कुटिला ओषं पारदोपो लघो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णमिधानम् । (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे

उक्ता

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे” ॥)
उ, उ, उच्चे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-भ्वात्
अकं-अनिट् ।) उ अवते गौः । इति दुर्गादासः ।
उ, य, (उ उच्चे + क्तिप् + तुक्त्वा) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदप्रख्यं ।
पादप्रख्यं । इति मेदिनी । प्रयः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः । इदमेव उच् इति ख्यातं ।
(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
यथादुमाख्यां सुमुखी जगाम” ॥
इति कुमारः । १ । २६ ।)
उ, पुं, (अतति विश्वमयत्वात् सर्वं आप्नोतीति ।
अत् + ड् ।) शिवः । इति त्रिकाटशेषः ।
(“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेन्द्रः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रयत्नेन जयो मताः” ॥
इति पुराणे) । ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ।
उक्ताहः, पुं, योतरक्तवर्णः । स एव कश्चित्
क्षयारक्तश्चिवः । इति हेमचन्द्रः ।
उक्तं, क्री, (वच् + क्त) एकान्तरकृतः । इति
मेदिनी । वाक्यम् ।
उक्तः, चि, (उच्यते यः वच् + कर्मणि क्त) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ जयितः ७ इत्यमरः ।
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
मणितः १२ जडितः १३ रपितः १४ रठितः १५
मटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्तः सोमधावत्तमसुरो धूम्रलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ” ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन्) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ जपितं ३ भाषितं ४ वचन
५ वचः ६ इत्यमरः । (“अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-
क्तिः” । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
“एकयोक्त्या पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
उक्थं, स्त्री, (वच् + थक्) सामवेदः । इत्युयादि-
कोषः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्रा उक्थेभिः कवयो गृह्णन्ति” ॥
कोवम् । यथा,
“अथ योसावन्तराक्षिण पृथ्वी दृश्यते सैवर्क
तत्साम तद्वयः तत् उक्थं तद्वयम्” । इति
हान्द्रोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडासोपिब्रिहज्ज्वल-
वहादीनां ङस् पदस्येति वक्तव्यम् । यच्च पदस्य
भावि तच्च ङस् । अन्यच्च एवः ॥) यजमानः ।
इति व्याकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था” ॥)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप्) हन्द्रोविशेषः ।
एकान्तरकृतमुक्था । सा द्विविधा । स्त्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीसे साक्षा । इति हन्द्रोमञ्जरी ।
उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति हन्द्रो-
ज्जावः ॥

उभ

उभ उभि । (भ्वादि-भर्-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः । उच्यति उच्चं मेघः । उट् सेकः । इति
दुर्गादासः । (“उच्यन्त्यकनैरस्य मार्गान्” ।
इति भट्टिकाये । ३ । ५ ॥)
उत्तः चि, (उत्त + अच्) विह्वलः । धौतः ।
उत्तरः, पुं, (उत्तन् + तरप्) महाद्वयः । इति
हेमचन्द्रः ।
उत्ता, [स्] पुं, (उत्त + कनिन्) उच्चः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उत्ता मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्ष्यायुतदत्तहस्तः
प्ररङ्गनादीधितिमनिबोधितः” ॥)
उच्चभौवधिः । इति राजनिर्घण्टः ।
उच्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-भर्-सकं-
सेट्) पञ्चमस्वरी । ओष्ठति । इति दुर्गादासः ।
उच्च, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित्-भ्वादि-
भर्-सकं-सेट्) पञ्चमस्वरी । इ उच्यति । इति
दुर्गादासः ।
उच्चल्लङ्घः, पुं, लङ्घविशेषः । तत्पर्यायः । उच्चलः २
भूरिपञ्चः ३ सुलङ्घः ४ लङ्घोत्तमः ५ । अस्य गुणाः ।
बलदाढ्यं । वचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
उच्छा, स्त्री, (उच्छ + क + टाप्) स्थानी । इत्य-
मरः । इच्छि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
“इच्छः स्तेजसा वज्रिबलागतमिवोदकम्” ॥)
उच्छं, चि, (उच्छायां संस्कृतं । उच्छा + यत्) स्थानी-
पञ्चमांसादि । तत्पर्यायः । प्रैठरं ३ । इत्यमरः ।
(“शूल्यमुल्लङ्घं होमवान्” । इति भट्टिः ४ । ६ ।
उच्छायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । ११ । ४ ।
“उच्छान् (अग्नीन्) हस्तेषु विभ्रतः” ॥)
उयं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समवाये
+ ऋज्जेत्यादिना रक्, गञान्तादेशः ।) रौमं ।
उक्तं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति” ॥)
इति रामायणे ।
“तामिच्छादिषु चोयेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ॥
इति मनुः । १२ । ७५ । यज्ज्यादिधारी । दादककर्मा ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
“उयानं स्तुतिकात्रक्ष पर्यायान्तमनिर्द्दशम्” ॥)
उयं, स्त्री, वत्सनाभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ।
उयः, पुं, (उच + रक् । गञान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसङ्ख्यनामकधने । १७ । ६ ।
“उयो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥
उपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
उज्जियात् श्रुत्यां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ।
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।
“अज्जियात् श्रुत्यन्त्यां कुराचारविहारवान् ।
क्षत्रश्रुद्रवपुर्जन्तुरयो नाम प्रजायते” ॥)
अस्य कर्म विजवातिमोधादिवधवन्धनम् ।
तथाच मनुः । १० । ६६ ।
“क्षत्रोऽपुत्राणां विजौकोवधवन्धनम्” ॥

उग्र

नक्षत्रमक्षयिणः । स च पूर्वमक्षयिणीपूर्वभागा-
पूर्वभागापदमध्यामरण्यात्मकः । इति अतोतिर्ध-
शोभाजनकः । इति शब्दचन्द्रिका । केर-
देशः । इति जैनचन्द्रः । (यथा । उग्रोदेवः ।
खनामस्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
“वेगवान् केतुमाशुयः सोययग्रो महासुरः” ।
इतराग्रस्य अतपुलेषु सः । यथा, इतराग्रमुल-
नामकधने १/११०/११ । महाभारते ।
“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरौलुपः” ।
नरेन्द्रादिनाम्नस्य काष्ठीरराजस्य खनामस्यातो
गवः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवाभुयश्चभाग्याभिधो यस्य मुखं धातु” ।
विष्णुः । इति महाभारते । १३/१८६/५६ ।
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायां । ६० अध्यायः ।
“महाकाश्यप ब्रह्माक्षी उग्रा भीमा तथैव च” ।
उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः । करेण इति भाषा । कापवेक्ष-
शब्दस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।
उग्रगन्धः, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति
राजनिर्घण्टः ।
उग्रगन्धः, पुं, (उग्रस्त्रीः गन्धो यस्मिन् ।) जम्बुः ।
कट्फलः । अजकटः । इति राजनिर्घण्टः ।
अम्बकः । इति शब्दचन्द्रिका । उत्कटगन्धयुक्तो
त्रि । (यथा, चारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्यादप्रवर्षोचितं धृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुरुवत्स्यात्तथा तथा” ।)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोहा ।
वचा । छिन्निकौषधी । इति मेदिनी । अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः । (“वचा,
यमानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ।)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली छाहं पुनः ।
यथा मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
यतासु मूर्तिषु सदा पादक्षयो नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिच्छेद्यै उग्रचण्डामूर्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयच्छेद्यै तु भवान् भद्रकाक्ष्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहायुगम्” ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवभ्यां पुरा कृष्णपद्मे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ * ॥
अनया मूर्त्या दक्षवज्रमङ्गः हतः । यथा,—
“आभास्य तु पूर्वायां सत्रं द्वादशवारिकम् ।
दक्षः कर्षुं समारभे हताः सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न हतस्तेन दक्षेण समहात्मना ।
कषाकीति सती चापि तज्जायेत च नो हता ॥
ततो रौक्मसमायुक्ता प्राणान्तत्याज सा सती ।
तत्तदेवा सती चापि अहमूर्तिस्तदाभवत् ॥

उग्र

ततः प्रकृते वक्षे तु तस्मिन् द्वादशवारिके ।
नवभ्यां कृष्णपद्मे तु कन्यायां अहमूर्तिर्हृत् ॥
योगनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमपाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं नमस्कृत् सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते जिदिवौकसः ।
पूजयाचकुरतुकां देवीं पूर्वोदितेन वै ॥
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
स्वत्वे परमामाप्तिर्नृतिर्दुःखहानये ॥
यवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुकां प्राप्तुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादयवाकस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा हेवाहाय्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिच्छाभिहितं वै ।
परमं च महाभागावलिभूत्वा स जायते ॥
अकृन्वा बधिरैर्लोसैर्महामासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुज्जातीर्यैर्ललिभिर्भोजनैः शिवां ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीमुग्रचण्डा महाभागां महोत्सवे ।
नेत्रवीजस्तु सर्वसां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्मं यथोपचरदायाः पृथक् त्वं प्रदुष्य भैरव ॥
आद्यद्वयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वज्रिनास्तस्त्रेणैन्दुविन्दुभ्यां तन्मन्यौकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ।
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् जाति
तारयति वा या । उग्र + तृ + णिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुह्यौ ।
“उग्रादपि भयात् जाति यस्मात् भक्तान् सदा-
म्बिका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालाश्च तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभागां प्रतुष्टुवः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्तरः ।
मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
यद्वाभिरमरैरपि कथ्यते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
यवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोवतः ।
समुद्रूताब्रवीदेवी मां क्वन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुराः बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्बधायार्हं क्लृयेऽथ सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
निद्राभ्रगनिभा कृष्णा साभूद्रौरी क्षणादपि ॥
कालिकास्थामवत् सापि हिमाचलकृतान्नया ।
तामुग्रताराम्बुधो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयात्जाति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
यस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च” ॥ * ॥
“श्वेदेवैकजटास्त्रातिर्यस्यास्तस्या जटाधिका ।
प्रदुष्य त्वं चित्तानं चास्याः सन्धक् वेताकभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

उग्र

चतुर्भुजां छायावर्णां मुखमाणाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिम्बतोन्दीवरं त्वधः ।
कर्णौ च खर्परश्चैव क्रमादामेन बिम्बतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिम्बतीं शिरसा खड्गम् ।
मुखमाणां धरां श्रीर्धे शोवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारस्तु बिम्बतीं रक्तकोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कन्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनश्य सिंहरूपे तु लेलिहाना श्रवं खड्गम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयत्तातिभीषणा ।
चिन्मयोयतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” ॥ * ॥
“यतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाश्यप ब्रह्माक्षी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भामरी चैव महाराजिण्य सतमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपि च
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्थां भूमिपीठे श्वस्थिता ।
“बाह्विजं शुभावर्तं कामाख्यानामिन्द्रकम् ॥
यच्चोयतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तच्च तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु बीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं प्रदुष्य नरखेक येन ध्येया सदाशिव ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चेन्दोवरं वामे शीर्षे त्रैलोक्यं पुनः ।
वामपादं श्वस्थोर्ध्वनिधाद्योत्थाय दक्षिणम् ॥
श्वस्थं हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्वती ।
नागहारशिरोमानाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यबीजकम् ।
हारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्दूल तत्तोल्लं वान्यगोचरे” ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ५९
अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठशपात् वामा
भूता । यथा,—
शौर्व उवाच ।
“यतश्चिन्मोर्ध्वः श्रुत्वा विधिना वक्षितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विष्टव्यं तान् ब्रह्मविद्यायमान् हृषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गङ्गां प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गङ्गा झुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वच्चाप्युत्सारय झुतम् ॥
ततो गङ्गाः कामरूपाद्देवीचाप्युत्सारिता ।
लोकानुत्सारयामासु पीठं कर्तुं रक्षसकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गैर्दिजातिभिः ।
सन्धाचको गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युत्सारया देव्या उत्सारयितुमीश्वरा ।
गणैः सह हतः प्राह श्रापं कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं हृतं वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वान्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्सन्ति स्तेष्ववत् यस्माद्गङ्गास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्तेष्वस्तस्माद्भवता कामरूपके ॥

इति कितञ्च प्रत्ययः ।) विहितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ याज्ञिकम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्चं, चि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चित्वां अन्त्येभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्धं आद्यच्,
अथयानामिति टिणोयः ।) उपरि । उँचु इति
भाषा । तत्प्रयोगः । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदयम् ४
उच्छितम् ५ तुक्त्तम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्गं ७ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।
“अहैस्ततः पश्चिमवत्संख्यैः,
अस्यैर्गैः सूचितभाग्यसम्पदम्”) ।
(अतिथोक्तं ग्रहाणामुच्यमानम् । यथा,
“अनृद्वममन्तगाङ्गनाङ्गुलीराः
भववशिणौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिधीन्निर्वाणै-
स्त्रिणवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥
सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृद्धमादयो राश्य
क्षोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्यमानानि स्वस्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्यानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
दशमादयो राशिचिंशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)
उच्चकौ, [स] य, (उच्चैस् + अच्यथस्त्वंनाम्नां इति
प्राग्वीयेषु अर्थेषु टेः प्रागक्) उच्चैः । अति-
शयोक्तम् । इति दिक्प्रकीर्षः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।
“वशिष्टाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुचकैः” ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।
“गिरेस्तङ्गितानिव तावदुचकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदद्युतः” ॥)
उचटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुह्या ।
भूम्यामलकी ।
(“उचटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
प्रताव्युचटामूलं पेयमेवं वनार्थिना” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ ।)
नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भः । चर्या ।
लक्षणप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दणविशेषः ।
निर्विघ्नी इति ख्याता । चैत्र्या इति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्प्रयोगः । चूडाना २
चकला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
मुकला ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाणा ॥
उच्यः, चि, (उत् च्यहतीति । चङि कोपे + अच् ।)
त्वरान्वितः । अविजम्बितः । इत्यमरः ॥
उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलवृक्षेऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
उच्चतार्क, स्त्री, (उच्चः सत्तया प्रचयवृक्षाणो यत्र ।)
पानगोद्यां वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥
उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमयत्वात् श्रेष्ठः देवः ।)
भोक्तव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उच्चन्त्र, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चाग्नौ यस्मिन् ।)
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रयस्त्रिः ।

तत्पर्यायः॥ नीती २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोजनम् । यथा, रघुः १०।३३।
“करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तन्निहः कर्मकोपयम्” ।
“पुष्पोपयं नाटयति” इति प्राक्कृतस्य १ भागे ॥
राशिः । समष्टिः । यथा,—
“श्लोकोपयोऽपि क्षितिपाकमुचैः” । रघुः १०।५१।
“वाक् स्याद्योग्यताकाङ्क्षासतियुक्तः पदोपयः” ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)
उच्चनं, स्त्री, (उच्चनतीति । उत् + चन् + ञच् ।)
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥
उच्चनकाटा, स्त्री, (उच्चनमुत्तं कलाटं यस्याः ।) उच्चत-
नकाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + क्यट् ।) उत्-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । बटुकस्मैन्तर्गत-
मिन्दारकस्मैविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । जय-
माणा साध्यस्य केवलप्रथमधिततुरङ्गद्वयगोद्वहा ।
फलम् । उच्चाटनं स्वदेशादेर्भक्षणं परकीर्तितम् ॥
इति शारदातन्त्रम् ॥
उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परिवर्त्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
“मूचोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः” ।
इति मनुः ॥ १०।५०।)
“यस्योच्चारं विना मूचं सत्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताभेनेषुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥
उच्चारणम् ॥
उच्चारणं स्त्री, (उत् + चर + णिच् + क्यट् ।) कथ-
नम् । वाङ्मन्यसिकारणम् । यथा । “हसे चकार-
उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधशास्त्रे, सन्धि-
संज्ञा २ । अथिच ।
“कर्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः” ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥
उच्चावचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसका-
दित्यात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।३८ ।
“उष्णानिघर्षतकेतुं च ज्योतींश्च उच्चावचानि च” ।
“उच्चावचैश्च भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिसृत” ।
इति च मनुः १ । ७१ ॥)
उच्चिहृतः, पुं, हृत्पादमयः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥
उच्चूकः, पुं, (उद्धृता चूडा यस्य । इत्यत्र क्तम् ।)
ध्वजोर्ध्वमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानैरपाग
इति भाषा । अस्य पटुका च वचूकः ॥
उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चयते इति । उत् + चि + डेच् ।)
उच्चम् । मच्चत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः २।४७ ।
“उच्चैश्चैः अवाप्तेन ह्यरत्नमन्वारि च” ।
“श्लोकोपयोऽपि क्षितिपाकमुचैः” ।
इति रघुः २।५१ । यथा, भाषाः २ । ५१ ।
“अक्षत्वा हेलया पादमूर्ध्वैर्भुजैः सिद्धिबाम्” ॥)
उच्चैः अवाः [स्] पु, (उच्चैः अबो यगो यस्य । यद्वा
उच्चैः अवसो यस्य । यद्वा उच्चैः प्रद्वीतीतीति उच्चैः

कवन् + क्यच् ।) हीनम् । विघ्नदम् । विकृष्टम् ।

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अक्षरात् सखि । वाचसी न सखिरे
द्वैवेवर्त्तं भोजनम्” ।

“विचित्रोन्मत्तवेष्टा तु वनमूषुरनिःसृता” ।)

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज् + ज्वल + क्त्वं ।) सख्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज् + ज्वल + क्त्वं ।) प्रह्लादरसः ।

इत्यमरः । (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राक्षसाक्षीकृता मण्डोन्मत्तः” ।)

उज्ज्वलः प्र भागे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जोषध इत्येके । उज्ज्वलमिति ।
सौमित्रमिव । प्र उज्ज्वली उज्ज्वली । इति
दुर्गादासः । अन्यत् उज्ज्वलाती इत्यमरः ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वलीति । उज्ज्वल + क्त्वं ।) भागः ।
विजयनम् । (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“प्रज्जोन्मत्ता वेदमिन्दा कौटकाक्षं सुहृद्भ्यः” ।)

उज्ज्वलः, चि, (उज्ज्वल + क्त्वं ।) उत्कृष्टम् । व्यक्तम् ।
वर्जितं । इति जकायुधः । (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अभिरुज्ज्वलितविरिपाक्षमि” ।

“उज्ज्वलितानां कथा नाथ । तदैव मर्यादं वरम्” ।

इति रामायणे २ । ३० । २० ।)

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वल + क्त्वं ।) पक्षिचण्डादानवत् शस्य-
ग्रहणं । यथा । उपातशस्यात् स्त्रीणां शेषावच-
यने । उज्ज्वले पक्षिचण्डादानवद्वयहनेन शिष्यते
सखीयते उज्ज्वलं उज्ज्वलं शिष्य उज्ज्व-
लमिति । उज्ज्वलः इत्युत्पत्त्यात् कः उज्ज्वल-
कम् । संघातं विग्रहीतं विपर्यस्तं नाम । “शक्या
न भेदुज्ज्वलितेन इति । फलेन मूलेन च वारिणा
च” इति । समाहारद्वये उज्ज्वलं शिष्यम् । उज्ज्व-
लं भेदुज्ज्वलं यथान्यत् परित्यज्यन्तु ऋतम् । इति
निगममभिधाने स्त्रीत्वम् । एवमुज्ज्वलतः शिष्यं इति
बोधादिति हेतुः । भवभूतिवृत्तशिलोम्ने इति
गोवर्द्धनः । केचिदुज्ज्वलितयोर्भेदमाहुः । “प्रति-
यक्षात् शिष्यं ज्ञेयस्ततोऽप्युज्ज्वलः प्रशस्यते” । इति
तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमङ्गरीयां आदानं
शिष्यं । शिष्यं धान्यमङ्गरीसंग्रहः । इति स्वामी
च । एकैकशः कपोतवज्जानकयोर्द्वयमुज्ज्वलः ।
तदुक्तं उज्ज्वलो धान्यकयोश्च इति । शिष्यं ताण-
द्यादि दद्यादिति । धर्मेणात् सत्यमिति ऋतम् ।
इति उज्ज्वलशब्दटीकायां भरतः ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वल + क्त्वं ।) उज्ज्वलम् ।
इति जटाधरः । (यथा, रामायणे । २ । ३० । २० ।

“मयि जातो दशरथात् कथमुज्ज्वलेन वर्त्तयेत्” ।)

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वल + क्त्वं ।) आपय्यादिपतितक-
कोपादानम् । इति श्रीभागवतम् । उज्ज्वलं सुंठिया
कथोन नुनिया कथोन कुडाहया कथोन इत्यादि
भाषा ।

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वल शीतश्लेष्मकवद्भावः ।)
उज्ज्वलमिति । सा तु महीतश्लेष्मकात् शेषा-
वचयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ।
इत्युक्तिर् ३ उज्ज्वलः ४ उज्ज्वलं ५ शिष्यं ६ । इति
तट्टीका । (यथा, मनुः । ४ । ५ ।

“ऋतमुज्ज्वलं शेषममृतं स्यादवाप्तितम्” ।)

उज्ज्वलीकः, चि, (उज्ज्वलः शीतं कृतं यत् ।) उज्ज-
वीवी । उज्ज्वलशस्य शेषावचयनम् । इति
पुराणम् । द्विचैव इति भाषा ।

उज्ज्वलः, पुं, इत्यमरटीकायां भरतः ।

उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वलपर्वोदयश्लेष्मोजावते इति ।

उज्ज्वल + क्त्वं ।) सुनीनां पञ्चरचितम् ।

तत्पर्यायः । पर्वोदयः २ । इत्यमरः । पर्वोदयः ३ ।

इति शब्दरत्नावली । यथा रघुः ।

(“आक्षीप्यमविपलीनामुटनकारोधिभिः” । १ । ५० ।

“मृगैर्वर्जितरोममृगमुटनकारभूमिम्” । १ । ५२ ।)

मृगमात्रम् । इत्यमरभाषा ।

उज्ज्वलपर्वः । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः । प्रसादिः । ओठति खलः साधुम् ।
इति दुर्गादासः ।

उज्ज्वलसौ । (परं-सकं-सेट् ।) सौवधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः । उज्ज्वलः । इति दुर्गादासः ।

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वलीति पूर्वकं कथ्यते इति । उ-
ज्ज्वली + क्त्वं ।) मितद्वारितात् कः । नक्षत्रम् ।
इत्यमरः । (“तदोदराजः कुज्ज्वलः करैर्धुलम्” ।
इति भागवतं । १० । २६ । २ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।
“इन्दुप्रकाशान्तरितोदुत्पत्त्याः” ।)

जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।

उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वलीति पाति रक्षतीति ।
उज्ज्वली + क्त्वं ।) मेलकम् । मेला माङ्ग इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । श्रवः २ कोणः ३ । इत्यमरः ।
मेलकः ४ उज्ज्वलः ५ तारः ६ तारः ७ तारः ८ । इति
शब्दरत्नावली ।

(“तिलोर्दुर्लभं मोहादुदुपेनास्ति सागरम्” ।
इति रघुवंशे । १ । २ ।) अन्ने पुं । इति मेदिनी ।

(“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोदुपम्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणि । चर्मोवगजपान-
पात्रं । यथा,—

“चर्मोवगजमुदुपं श्रवः काष्ठं करण्डवत्” ।

इति सज्जनः ।)

उज्ज्वलितः, पुं, (उज्ज्वलीति पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-
व्योतिषे । (“अथाचितोपस्थितमनु केवलं रसा-
त्मकस्योदुपतेः रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।

“परिमुग्धतां वसिष्ठोदुपतेः” । इति माघे ।)

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वलीति पतिः ।) आकाशम् । इति
हेमचन्द्रः ।

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वलीति । उज्ज्वली + क्त्वं ।)
ताम्रम् । इति मेदिनी । (“ताम्रं मुखमुज्ज्वलम्” ।
इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—

“उज्ज्वलश्च पर्यायैः कर्षस्व निगद्यते” ।

इति शार्ङ्गधरे पृथ्वीगो प्रथमाध्यायः ।)

कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकरत्नमाला ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वलीति । उज्ज्वली + क्त्वं ।) उज्ज्वलः ।
यज्ज्वल इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुपक्षः २

यज्ज्वलः ३ हेमदुग्धः ४ । इत्यमरः । प्रह्लादः ५ ।

इति रत्नमाला । हेमदुग्धी ६ यज्ज्वलः ७

यज्ज्वलः ८ । इति शब्दरत्नावली । अद्याप्यः

६ लीरकः १० सुषुम्नः ११ चेतव्यकः १२ ।

इति जटाधरः । अन्य गुणाः । उज्ज्वली हिमो
कलो गुहः पितृकलाव्युत् । मधुरस्तुवरी वर्यो
प्रज्जोन्मत्तरोपयः । इति भावप्रकाशः ।

(“उज्ज्वलपर्वं पर्वं पूजितं कर्षमात्रकम् ।

संलिहेनधुना सख्यमनुपानं सुखावहम्” ।

इति वैद्यकरत्नमालासंयमं मूलावाताधिकारे ।)

अन्यत् उज्ज्वलशब्दे इत्यमरः । देहनी । गोव-

राटेर निचैर काठ इति भाषा । पक्षम् । नपु-
सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ।

उज्ज्वलपर्वः, स्त्री, (उज्ज्वलस्य पर्वमिव पर्वं यस्याः ।)

रत्नीकः । इति शब्दचन्द्रिका । (उज्ज्वलपर्व-
शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वलशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।)

उज्ज्वलः । मेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति

विक्रमकोषः ।

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वली + क्त्वं ।) नभोगतिः ।

ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ।

“गतो विरहोदुग्धे निराशताम्” ।

(“कोऽपि तमादाय सम्पातोदुग्धेन प्रक्षितः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।)

उज्ज्वलः, चि, (उज्ज्वलः कामरः ।) मेढम् । तत्प-
र्यायः । उज्ज्वलं २ उत्तामम् ३ । इति विक्रम-
शेषः । (पुं तन्त्रविशेषः ।)

उज्ज्वलः, स्त्री, (उज्ज्वली + क्त्वं ।) खगतिविज्ञा ।

पक्षिणां उज्ज्वलमनम् । इत्यमरः ।

(“अहं सम्पातादिकान्छातुङ्गीनगतिविशेषान्

वेद्मि” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

उज्ज्वलमानः, चि, (उज्ज्वली + शानच् ।) उज्ज्वल-
विश्लेषपक्ष्यादिः । उज्ज्वल ओडता इत्यादि भाषा ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वली + क्त्वं ।) यदा उज्ज्वलीनां उत्पत्ति-
गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-
श्वरत्वात् । आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति

मेदिनी ।

उज्ज्वलः, चि, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी । अत्यर्थं ।
सन्देहः । इति शब्दरत्नावली । (उज्ज्वलम् । अ-
प्यर्थे ।)

उज्ज्वलः, (उज्ज्वल + क्त्वं ।) अत्यर्थम् । विकल्पः । समु-
च्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति

मेदिनी । (अप्यर्थे ।) यथार्थं । “किमेतदारण्यं
उज्ज्वलम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-

दोषः स्यात् उज्ज्वलं मे मनसि वर्त्तते” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमिदं दप-
यः” । इति उत्तरचरिते ।)

उज्ज्वलः, चि, (अ + क्त्वं ।) यथादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)

तन्त्रसन्तानः । बोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उज्ज्वलं २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ।

उज्ज्वलः, पुं, सुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति

पुराणम् ।

(“अयमङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विप्रताः ।

वृद्धस्यतिवतश्च सवर्त्तकं वृत्ततः” ।

इति महाभारते आदिपर्वणि ।)

उत्क

उत्कण्डालुजः, पुं, (उत्कण्डालुजः ।) दृष्टव्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा माघे २।६६ ।
“तथासुतथासुतवत् जगादयो गदायजम्” ॥)
उत्कण्डालुजम्, [न] पुं, (उत्कण्डालुजः ।) दृष्टव्यः । इति भूरिप्रयोगः ।
उताहो, अ, (उत च उताहो च अनयोः समाहारः ।)
परिग्रहः । विचारः । इति मेदिनी । विकल्पः ।
इत्यमरः ।
“समा कित् ओषधी ताव ! उताहो तेन
इत्युत” । यथी वा राक्षसी वा त्वं, उताहोऽपि
इराक्ष्णा” ॥ इति च महाभारते ॥
उताहोस्वित्, अ, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-
टीका । (“अन्यदपि विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्तेन कायेन यति” । इति महाभारते ॥)
उत्कः, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कृ +)
उत्कणाः । अन्यमण्यः । इत्यमरः ।
“तत् सुता ते अवयवसुभगं गर्हितं मानसोत्काः” ।
इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः ६।६५ ।
“अगमयद्विभ्रुतासमागमोत्कः” ॥
उत्कटं, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरणो वा
यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी । विषमम् ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाच्चिदुत्कटाः ।
स्ननमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपादराः” ॥)
उत्कटं, स्त्री, गुह्यत्वम् । तेजपात इति ख्यातं इति
केचित् । इत्यमरमरतौ । दारचिनि । इति
ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायानाह
भावप्रकाशे पुष्पखण्डे,
“त्वक्त्यञ्च वराङ्गस्याद् भृङ्गोदन्तमुत्कटम्” ॥)
उत्कटः, पुं, (उद्गतमदहतेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-
म्बोदधेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ।
संज्ञातमदहन्ती । इति हारावली । शरः ।
रत्नेशुः । इति राजनिर्घण्टः ।
उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहजीवता ।
इति राजनिर्घण्टः ।
उत्कण्डः, पुं, (उद्गतः कण्डो यस्य ।) इन्द्राण्यस्य
बोधशब्दान्तर्गतत्रयोदशबन्धः । आसनं यस्य
प्रसिद्धिः । तस्य कण्डायम् ।
“गारीपादौ च हस्तेन धारयेद्भक्तके पुनः ।
स्नानार्पितकरः कामी बन्धस्योत्कण्डसंज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ।
उत्कण्डा, स्त्री, (उत् + कठि + क् + टाप् ।) उत्क-
ण्डिका । इत्युक्तामे काण्डेपासहिष्णुता । इत्यमरः ।
कामादिजातस्त्विति । इति मरतः । उद्वाङ्मनेन
स्मरणम् । इति मधुः । उत्कने दयितस्मरणम् ।
इति सुभूतिः । प्रियाभिलाषादुत्कण्डत्वम् । इत्यन्ये ।
“गाढोत्कण्डां गुह्यं दिवसेत्येव गण्डस्तु बाणम्” ।
इति मेघदूते । ८३ ।
“यास्यस्य प्रकुसलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्डा” ।
इति प्राकृतिके । ४३ अङ्के ॥
उत्कण्डितं, त्रि, (उत्कण्डा जातास्य । उत्कण्डा +
इतच् ।) उत्कण्डायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्कं २

उत्क

उत्कं २ उत्कनः । इति हेमचन्द्रः ।
“साञ्जोवाक्यमविरवोत्कण्डमुत्कण्डितेन” ।
इति मेघदूते । १०३ ॥
उत्कण्डिता, स्त्री, (उत्कण्डा सञ्जातास्याः । उत्कण्डा
+ इतच् + टाप् ।) स्त्रीयादिनायिकाभेदः । अस्याः
कण्डायम् ।
“सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुर्गता-
गमनकारणं चिन्तयति या” ।
अस्याश्चेष्टाः । अरति-सन्ताप-अम्भाङ्गाङ्गि-कण्ड-
वदित-आसावकाङ्क्षायादयः । इति रसमञ्जरी ।
(इमेव विरहोत्कण्डिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे
द्वतीयपरिच्छेदे ।
“आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवाद्यायाति यत्प्रियः ।
तदागमनदुःखार्ता विरहोत्कण्डिता तु सा” ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपप्रुतेरदाहरणम् ।
यथा,—
‘उत्कण्डितासि तरणे !
नहि नहि सखि ! पिच्छिका यस्याः’ ॥)
उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । उत्कस्य भावः ।
उत्कण्डा ।
उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + क् + ण् ।)
धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ।
“सिक्तराजपथान् रथान् प्रकीर्णकुसुमोत्कारान्” ।
इति रामायणे ॥
उत्कार्कः, पुं, (उत् + कृ + क् + ण् ।) अतिशयः । इत्य-
मरः । (प्राधान्यं । ओष्ठता । यथा, “उत्कार्कः
स च धन्विनां यदिदवः सिध्यन्ति कस्ये चने” ।
इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
“निनीयुः कुसुमार्कमधमानधमांस्त्वजेत्” ।
इति मधुः ४।२४४ ॥ दृष्टिः । यथा,—
“प्रक्षानामपि भूतानामुत्कार्कं पुपुर्गुणाः” ।
इति रघुः । ४।२१ । अतिशययुक्ते त्रि । स्वका-
णात् परकाणकत्तयः । इति स्मृतिः ।
उत्कार्कः, पुं, (उत् + कण + क् + ण् ।) ओष्ठदेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः । उड्डिष्टा इति भाषा । आधः ।
इति शब्दमाणा । पाणिमारा इति भाषा ।
“उत्कार्कादर्थितयः कलिक्काभिमुखं ययौ” ।
इति रघुवंशे ४।१८ । सुद्युन्नतयः स्वनामख्यातो
राजा । यदुक्तं महाभारते ।
“सुद्युन्नस्य तु दयादाक्षयः परमधार्मिकाः ।
उत्कार्कश्च गयश्चैव विनताश्च भारत ! ।
उत्कार्कस्योत्का राजन् विनताश्च पश्चिमा” ॥
उत्कार्कं, त्रि, (उत् + कण + क् + ण् ।) भारवाहकम् ।
इति शब्दमाणा । मुटे इति भाषा ।
उत्कण्डिका, स्त्री, (उत् + कण + क् + ण् + टाप् ।) उ-
त्कण्डा । इत्यमरः ।
“ततोऽप्येषु प्रतिपदं तत्तदुत्कण्डिकाभूता” ।
कथासहित्सागरे । २२।१०५ । कणिका । इति
त्रिकाण्डशेषः । (“उद्गमोत्कण्डिकां विपाकु-
रन् प्रारम्भमना कण्डात्” । इति रत्नावली ।)
तरङ्गः । (“वनावलीकणिकासहस्रप्रतिपदो-

उत्क

त्कणितश्चैवामाः” । इति माघः । ३।७० ।)
हेषा । इति हेमचन्द्रः ।
उत्कणितः, त्रि, (उत् + कण + क् + ण् ।) उत्कणाः । इति-
मान् । इति धरणी । (उत्कणितः ॥)
उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कृ +
टाप् ।) उत्कण्डिता नायिका । इति रसमञ्जरी ।
उत्काका, स्त्री, (उत्क + क् + क् + टाप् ।) प्रति-
वर्धप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ।
उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + क् + ण् ।)
धान्योत्प्रेषणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः । धानं सारा इति भाषा । धान्यस्य राशौ-
कारणं वा । इति मरतः ।
उत्कूटं, स्त्री, (उत् + कूट् + क ।) उत्तमशृङ्गम् ।
इति हारावली । चित् इहवा शोया इति भाषा ।
उत्कुण्डः, पुं, (उत् + कुण्ड + क ।) ज्येष्ठी । [उत्कुण्ड
इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्तकः २ कोणकुण्डः ३
उद्गः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
उत्कूटः, पुं, (उद्गतं कूटमस्य ।) कृष्णम् । इति हारावली ।
उत्कूटं, त्रि, (उत् + कृ + क् + ण् ।) उत्कर्षविशेषम् ।
अतिशययुक्तम् । प्रकटम् । प्रशस्तम् । यथा,—
“उत्कूटमध्यमनिकटजनेषु मैत्री,
यद्वत् शिवासु सिकतासु जलेषु रेखा ।
वैरं कामादधममध्यमसत्त्वनेषु,
यद्वत् शिवासु सिकतासु जलेषु रेखा” ॥
इत्युद्भटः । (कर्षयवत्क्षेत्रादिः ॥)
उत्कूटभूमः, पुं, (उत्कूटा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।)
प्रशस्तभूमिः । इति गटाधरः ।
उत्कोचः, पुं, स्त्री, (उत्कोचति अमुं नाशयतीति ।
उत् + कुच + क ।) पुस्तं इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्राभृतं २ टौकनं ३ कम्बा ४ कोशजिकं ५ आनिर्ध
६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १०
यास्यं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः । उप-
दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः । अपप्रदानं
१४ । इति भूरिप्रयोगः । (यथा, याज्ञवल्क्ये
१ । ३ । ३८ ।
“उत्कोचजीविनो ब्रह्महीनान् क्षात्रा प्रवासयेत्” ॥)
उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + क् + ण् ।) अतिक्रमः ।
विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ।
उत्कोचः, पुं, स्त्री, (उत्कोचति प्रहरे प्रहरे शब्दं
करोतीति । उत् + कुच + क् + ण् ।) कुरुरयस्त्री ।
इत्यमरः ।
उत्क्रिमः, पुं, (उत् + क्रिप् + क् + ण् ।) दुस्तरयजम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । उड्डयते त्रि ।
उत्क्रितिका, स्त्री, (उत् + क्रिप् + क् + ण् +
टाप् ।) कर्षभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्षाण्डः
२ । इति हेमचन्द्रः ।
उत्क्रोषणं, स्त्री, (उत् + क्रिप् + क् + ण् ।) अजनम् ।
धान्यमर्जनवस्तु । इति मेदिनी । उद्गहनम् । ऊर्ध्व-
क्षेपणम् ।
“अतिमान्नोदिततनौ बाह्वु घटोत्क्षेपणात्”
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) बोधशब्दम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः । (न्यायमते पञ्चकर्ममध्यपरिमणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।

“उत्तुष्टोर्ध्वं ततोऽवक्षिप्यमानाङ्गुलं तथा ।

प्रसारयन् मर्मैर्वा कर्माण्येतानि यच्च च” । ६॥

उत्तुष्टोर्ध्वं, स्त्री, (उत् + उक् + क् + टाप् ।) सुरा-
नाम मन्त्रप्रथमम् । तत्पर्यायः । ताजपथी २ ताज-
पथी ३ ताकाया ४ खडा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ।
(सुराशब्देऽस्त्री विवरणं श्रेयम् ।)

उत्तुष्टोर्ध्वं, चि, (उत् + उक् + क् + टाप् ।) उन्मूलितम् ।
इति नटाधरः । उपकान इति भाषा ।

“ताजितौ प्रकमुद्रातेभ्यश्चि उज्ज्या नये” ।

इति रघुवंशे ॥ ३३॥ विवरितः । यथा,—

“श्रीकादायुः किमनङ्गवोत्तावयङ्गाविक्रान्तः” ।

इति मेघदूते ॥ ११६॥

उत्तं, चि, (उत्ति स्त । उन्नी कोरने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । तुद्विदिति यच्चे नत्ताभाषः ।) आर्म-
वत् । इत्यमरः ।

उत्तं, पुं, (उत्तंयति उत्तंयतेऽनेन वा तविः
कौचो भूषार्थः । यथायं हज्जोति चन् वा ।)
कर्मपूरः । कर्त्ताभरणम् । श्रेष्ठः । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः । मतात्तरे स्त्रीयश्चिपुऽपि । (“नोत्तं
क्षिपति क्षिप्तौ अवयवतः वा मे क्षुटेऽप्यगमि” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)

उत्तं, स्त्री, (उत् + तप् + क्तः ।) शृङ्गमांसम् ।
इत्यमरः ।

उत्तान्, चि, तप्तः । सक्तः । परिश्रुतः । क्षातः ।
इति मेदिनी ।

उत्तमितं, चि, उत्तमितम् । इति श्रीमागवतम् ।

उत्तमः, चि, (उत्तिशयेन उत्तुष्टः । उत् + तमप् ।
प्रथमकर्त्तार्यत्वात् । यथा उत्ताम्यति तसु अच्
उत्तुष्टे वा चन् । नोदातेति न दृष्टिः ।) भद्रः ।
उत्तुष्टः । तत्पर्यायः । प्रधाव २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
४ अनुत्तमः ५ सुखः ६ वर्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्हः
९ अणवराजः १० पराजः ११ अयः १२ प्रायहरः
१३ प्रायः १४ अयः १५ अयीयः १६ अयियः
१७ । इत्यमरः । सुखः १८ अययीः १९ तट्टीका ।
(उत्तमस्यापि वर्यस्य नीचोऽपि सत्त्वमागतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते उत्तमापदि” ।

इति महाभारते ॥

उत्तमः, पुं, वैश्वकामनायकभेदः । तस्य लक्षणम् ।
“द्विषताममप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।

इति रत्नमञ्जरी । प्रियवतराजपुङ्गवः । स च
इतीधमनुः । अस्मिन् मन्त्रनरे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिद्विद् । सत्यवेदकुतममादयो देवाः । विश्व-
सुताः प्रमदादयः सत्यवर्षः । यवनकृष्णयक्षहो-
त्राद्या मनुजानाः । इति श्रीमागवतम् । (उत्तान-
पदस्य राज्ञः संज्ञान्ध्यातः पुंसभेदः । यथा,
विष्णुपुराणे ॥ १॥ ११॥ २॥

“तथोत्तानपदास्य सुवधामुत्तमः सुतः” ॥

उत्तमप्रतिनी, स्त्री, (उत्तमप्रत्वं विद्यते यस्याः ।
उत्तमप्रत्वं + निन् + स्त्रीप् ।) दुग्धिकावृक्षाः । इति

उत्त

रत्नभाषा । श्रीराह इति भाषा ॥

उत्तमार्थः, पुं, (उत्तममध्यमस्य । अर्द्धमाधमार्थे इति
सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो कथ्यते ।)

अर्द्धदाता । इत्यमरः । मन्त्राङ्ग इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अर्द्धदः २ । इति नटाधरः ॥

(“अधमार्थसिद्धार्थमुत्तमार्थेन बोधितः ।

वापयेत् धनिकस्थार्थमधमार्थोत् विभावितम्” ।

इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंयहः, पुं, (उत्तमः संयहो यस्मिन् ।) सव्यक्
संयहणम् । तसु निर्जने परमाख्या स ह कोशा-
केशिपरस्परानिष्ठनसहस्रनादिक्रममिथुनीभाषः ।
इति मिताक्षरा ।

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्यस्मिन् ।)

दण्डविशेषः । स तु साश्रीतिपक्षसाहसः । यथा ।

साश्रीतिपक्षसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः” ।

इति याज्ञवल्क्यः । स हृत्पक्षमितोऽपि । यथा,

“पक्षाणां द्वे प्रति साहसं प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पक्ष विधेयः स हृत्पक्षं त्वेव प्रोक्तम्” ।

इति मनुः ॥

उत्तमा, स्त्री, (उत्तिशयेन उत्तुष्टा । उत् + तमप् +
टाप् ।) उत्तुष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकाश्रिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-
काश्रिनी ५ । मत्तकाश्रिनी ६ । इति तट्टीका ।
दुग्धिकावृक्षाः । इति मेदिनी । स्त्रीयादिनायिका-
भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये
हितकारिणी । अस्याश्चेत् उत्तमा एव । इति
रत्नमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं ।) मत्तकं । इत्य-
मरः ॥ (“कश्चित् द्विमृत्तुपञ्चतोत्तमाङ्गः” ।
इति रघुः । ७ । ५१ । “बभौ पतद्गङ्गावोत्तमाङ्गे” ।
इति कुमारः । ७ । ४१ । सुखम् । यथा, मानवे १ । ६३ ॥
“उत्तमाङ्गोद्गवाज्येष्ठात् ब्राह्मण्यैव धारयात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥
उत्तमाङ्गं सुखं इति तट्टीका ॥)

उत्तमारखी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, स्त्री, (उत् + त + क् + टाप् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्य-
मरः ॥ जवाव इति यावन्ती भाषा ।

(यथा, माघे २ । २३ ।

“वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्” ।)

तस्य व्युत्पत्तिः ।

“उत्तीर्यते निक्षीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” ।

तस्य स्वरूपम् ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमङ्गुलम् ।

अव्याख्यामन्यभिधेयमुत्तरं तद्विदो विदुः” ॥

तस्य भेदाः ।

“मिथ्या सत्यतिपत्तिश्च अक्षयवृत्तानं तथा ।

प्रादुर्भावाद्योत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः” ॥

इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे

वा हेतो वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-
वचनं यथा हेतुमधर्म्योपकाराः श्रौतकस्य

द्विधाहेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिश्निरवातसं-

स्पृष्टा इति प्रवतः परो ब्रूवात् हेतुविधर्म्योको
विकारः यथा शरीरावयवार्थं दाहोऽर्थो कोष-
प्रपचने हेतुवैधर्म्यं हिमशिश्निरवातसंस्पृष्टा
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुङ्गवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
महाभारते ६ । गोहरणपर्वणि ३५ । ३३ “तमुत्तरं
वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सहोत्तरे-
यास्तु तदद्य मङ्गलम्” ।) (अन्तमस्थानपर्वत-
भेदः । यथा, “दक्षिणस्थीत्तरो गिरिः” । इति
रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति
व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः । भारते १३ । १४ । ६६ ॥)

उत्तरः, चि, (उदतिशयेन उत्तुष्टः । उत् + तटप् ।)

ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ।

“उत्तरे जाङ्गवीतीरे हिमवन्तं शिखोच्चयम्” ।)

उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।

यथा, रघुः १३ । ७ ।

“वृषा इवोपप्लवितः परेभ्यो,

धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” ।

“ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्” ।

इति महाभारतम् ॥ अगन्तरम् ।

(“वित्तं बन्धुव्यः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥

इति मनुः । २ । १३६ ॥)

उत्तरकाणः, पुं, (उत्तरः काणः ।) सविद्याकाणः ।

गौयकाणः । यथा, हरिहरपद्धतिः ।

“एवमागामियागीयमुख्यकाणादधस्तनः ।

सकाणादुत्तरो गौयः काणः पूर्वस्य कर्मणः” ॥

उत्तरकुलः, स्त्री, (उत्तरः कुलः ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“विजित्य यः प्राच्यमयच्छदुत्तरान्

कुरुनकुप्यं वसु वासावोपमः” ।

इति किरातार्जुनीये । १ । २५ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।)

अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्

सप्तधिमन्य समाधिजितेन्द्रियः” ॥

इति रघुः ६ । १॥

“यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी

रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” ।

इति उद्भटः ॥)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति-

मक्रिया । सांवत्सरिकमाहादिपितृक्रिया । यथा,

“प्रेते पित्रत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता ऋषोत्तराः” ॥

इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खङ् ।) दारौर्ध्वक-

दाह । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्भूततरङ्गे चि ॥

“प्रत्ययहीत् पाथिववाहिनीं तां

मागीरधीं शोय इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७ । ५६ ।

उत्तरयं, स्त्री, (उत् + त + क् + टाप् ।) नद्यादिपारम-

नम् । उत्तरय इति भाषा ॥

उत्तर

उत्तरतः, [त्] य, (उत्तर + तार्थ + अतस्तत् ।)
उत्तरदिग्देशकात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर
इति इति भाषा । (यथा, रामायणे ४।५५।
अध्याये ।

“दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवाभुमरिच्यन्तः सर्वे संविबिभुर्भुवि” ॥)

उत्तरतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपक्षः, पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः समाधिः
कृतान्तः ॥ इति विकाराशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कयोग्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
“प्रापयन् पवनव्याघ्रेगिरमुत्तरपक्षतः” ॥ २।१५ ॥

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) अतुष्यादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः” ॥)
उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरपद्मिणी, स्त्री, (उत्तरा पद्मिणी ।) अग्निव्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरमिति तारकाद्वयम् । इति
कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपं तारकाद्वयं । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिकाश्री देवता अर्यमा ।
अस्या मित्रगुणः । अस्या जातफलम् ।

“दाता दद्यातुः स्वर्गने सुशीलो
विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो गदोऽवन्मन्दस्वभाव-
श्चतुस्रामग्निकाप्रसूतिः” ॥

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

उत्तरपद्मिणी, स्त्री, (उत्तरा पद्मिणी ।) उत्तर-
पद्मिणीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम-
देवा २ । इति जेमचन्द्रः ॥

उत्तरमाद्रपत्, [इ] स्त्री, (उत्तरा माद्रपत् ।) उत्तर-
माद्रपदानक्षत्रम् । इति व्योतिषम् ॥

उत्तरमाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा माद्रपदा ।) अग्निव्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रम् । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अहिर्ब्रह्मदेवता २ । इति
जेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभू-
तमाद्रमिति तारके ।
नीलचामरकचै न्युग्मतो
कोशमाधकक्षाः प्रकाशिताः” ॥

इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपमष्टतारात्मकं । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्या जातफलम् ।

“अवी कुलीनः कुशकः क्रियादौ
भूपाङ्गमान्दो बलवान् महौजाः ।
सत्त्वमेकर्त्ता निगबन्धुमत्तो
यश्चतुराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] जि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर +
वद् + जिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
आषामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २।१७ ।
“पूर्वपक्षेऽध्वरीभूते भवकुत्तरवादिनः” ॥

उत्तर

उत्तरसाक्षी, [न्] जि, अथस्तम्भसिद्धिस्तथा परि-
भाषतां साक्षिणां यः स्वयं द्रष्टोति अर्थिना
आवृत्ते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वयं परिभाषताम् ।
अवगात् अवगादापि स साक्ष्यतरसंज्ञकः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, जि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-
सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या ।
सामिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोहृदयपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बभूव ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नविन्दमः” ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स प्रवक्ष्यामि विजिग्ये दिग्मुत्तराम्” ॥)
अस्या दिशोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटद्विजिगीगीम-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघमिहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्येष्ठा उदीच्याश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१८।८ ।

“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु पश्चादोत्तरादधरादा-
पुरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] जि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्वत्-
वाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-
म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + जिन् ।)
प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायादः ।
ओधारिस इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा-
धिकारिणो दायभागश्चन्द्रे द्रष्टव्याः ॥)

उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् +
भास + क्त्वा ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।
“प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यन्तमभिरुचि च ।
पक्षैकदेशाप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्यादे-
र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति यावत् ।) सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषष्मासा-
त्मकः । इति जेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः ।
“भागोर्मकरसंज्ञान्तो षष्मासा उत्तरायणम् ।

कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षष्मासा दक्षिणायनम्” ॥
“माघादिमासयुग्मेषु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंज्ञान्तः ।
“वाणप्रस्थानमिभिर्विष्टैः करणीयो यागभेदः” ।
यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋतोऽध्याययज्ञैश्च चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षिणायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि ग्रीष्मः स्यादुत्तरायणे” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्तरा

“शिशिराद्यास्त्रिभिर्कैस्तु विद्यादयनसुत्तरम् ।
आदानश्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं वनम् ॥
तस्मिन् नृणामर्थतीक्ष्णोऽप्युक्तमार्गसंभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् सुवः ॥
तिक्तः कषायः कटुको वणिगोऽप्य रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाशेषम्” ॥ इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ-
ध्याये वाभटेनोक्तं ॥

“तत्र ते ग्रीतोऽप्यवर्षजक्षणाश्चन्द्रादिवयोः काल-
विभागकरत्वाद्यने दे भवतो दक्षिणसुत्तरश्च” ॥
“उत्तरश्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्या-
यतेऽर्कस्तित्तकषायकटुकाश्च रसा वनवन्तो भव-
न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां वनमपहृयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराभा-
ङ्गनक्षत्रम् । इति भरते द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिशः अधि-
पतिः अधिकाता ।) कुबेरः । इति हज्जायुधः ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) अग्निव्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । सूर्यादिताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या
अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गजदन्त-
वदष्टतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौटिलीप्रदीपे ।

“दाता दद्यान् विजयी विनीतः

सत्त्वमेधेता विभवैः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तं

वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥)

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसङ्ग्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥

“हस्ताभिर्देकां ऊतजातवेदसं
त्वगुतरासङ्गवतीमधीतीमीम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ ॥ तथा, रामायणे २।५०।४८ ।
“ततश्चोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ॥)

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वभागे भवम् ।
उत्तर + कृ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोद् दोजा
इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-
सङ्गः ३ वृहत्तिका ४ संखाम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति अष्टाधरः ।

“अथास्य रत्नयुधितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनकम्बिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २।८५।१७ ।

“उत्तरीयमिवासक्तं सुयुक्तं सौतया तदा” ॥)

उत्तरेण, य, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देशकाजः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा मेघदूते १६।७५ ।
“किञ्चित्पश्चात् व्रज जगतिभूय एवोत्तरेण” ॥

“तत्रागारं घनपतिमृष्टाशुकरेणाक्षरीयम्” ॥)

उत्तरेयुः, [त्] य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-
पर्यदिति उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातितः ।)
उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-
रत्नावली ॥

उत्तानं, जि, (उद्धतस्तानो वित्तारो यस्मात् ।) अग-
म्भीरम् । ऊर्ध्वमुखशयितम् । इति मेदिनी ॥ चित्

उत्ता

इति भाषा । (उद्धृतम् । यथा,
 “उत्तानपाणिपुत्रसन्निवेशात्
 प्रमुखात्तानीवमिवाङ्गमथे” ।
 इति कुमारः १।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “विष्टमात्रं तदुत्तानं ज्ञात्वा विप्रान् विस्मयेत्” ।
 “उत्तानं क्षेमकाभ्यङ्गपरिवेकावगाहने ।
 विरेकाभ्यापनेः सेहयानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशेऽध्याये वामटेनोक्तं ।
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कास्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 नाभौ निधाय धाराम् शीतदाहनिवारणम्” ।
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, पुं, (उत् + तन् + क्त्वं) । उच्चटाद्वयम् ।
 इति रत्नमाणा ॥ (उच्चटाद्वयस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं ऊर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 वज्रप्रोद्ध्यर्थं कन्) । रत्नैरुद्वेष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य) ।
 राजविशेषः । स तु स्नायम्भवनमुपलः इति
 पुराणम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्नायम्भवस्य तु ।
 सौ पुत्रौ समहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः) । उत्तान-
 पाद + जन् + क्त्वं । उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ महाधारः ३ भुवः ४ । इति
 हारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोत्तानपादस्य सुख्यामुत्तमः सुतः ।
 अमीष्टाधामभूद्वज्रान् । पितुरत्यन्तवक्त्रमः ॥२॥
 सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज !
 स नातिप्रोतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्वज्रवः सुतः ॥३॥)
 उत्तानशयः, चि, (उत्तानः शेते । शीङ् शयने पार्श्व-
 दिव्यपसंस्थानमिति अच्) । अत्यन्तशिशुः । तत्प-
 र्यायः । हिम्मा २ स्तनपा ३ स्तनन्ययी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुतः ॥
 उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्) । तेजः । उष्णा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रत्यहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किञ्च” ॥)
 उत्तारः, चि, (उत् + त् + घञ्) । महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्घः २ उद्धटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरौत्तारतरङ्गिः” ।) वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न] चि, (उत् + त् + ङिन्) । चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्ताणः, चि, (उत् + तल् + घञ्) । उल्लटः । ओष्ठः ।
 विकराणः । ज्वरकम् । इति मेदिनी ॥
 (“जसदुत्ताणवेताजताजवाद्यं विवेश तत् ।
 अग्रानं ह्यारजनीनिवासमवगोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५। १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलकाङ्गोलकोलाहलैः
 उत्ताणस्तद्वेगभीरुपयसः पुण्याः सरित्कृमाः” ॥
 इति उत्तरचरिते । २५ अङ्के । त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्थीर्णः, चि, (उत् + त् + क्त) । सुलभम् । पारगतम् ॥
 (“तुलोत्थीर्णस्यापि प्रकटितहताश्वेतमसौ
 रवेस्तादृक्तेन न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १८ ॥)
 उत्तुङ्गः, चि, (उत् + अतिशयेन तुङ्गः) । उच्चः । इति
 जटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गैर्लशिरस्थितपादपादां
 काकः क्षणोऽपि पलमात्रमते सपक्षः” ॥
 इति उद्धटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाभोजेति सुभाविता” । इति भट्टहरिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, पुं, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्) ।
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खानिकः २ लाजाः ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युष्) । प्रे-
 रणा । शयनकरणम् । (तीक्ष्णोत्तेजनम् । यथा,
 “व्याघट्टनोत्तेजनया मखीनाम्” । इति माघे) ।
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) । अश्व-
 चतुर्यगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 चि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + त् + इतच्) । अश्वपक्षमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आस्त्रान्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न प्रहोति न पश्यति” ॥)
 उत्तोजनं, स्त्री, (उत् + तुज् + ल्युट्) । ऊर्द्धनयनम् ।
 तोला । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, चि, (उत् + त्वक् + क्त) । परित्यक्तः । ऊर्ध्व-
 क्षितः । विरक्तः ॥
 उत्थासः, पुं, (उत् + त् + घञ्) । भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट्) । सैन्यम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । पुनर्गतम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंक्षितम्” ॥)
 उद्धमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।३१ ।
 “निदर्शयामास विशेषवृद्ध-
 मिन्दं नवोत्थानमिवेन्दुमथै” ॥)
 हर्षः । वाक्चलः । अङ्गनम् । चेत्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “आतृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुनर्भागं विभक्तं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मनोत्थः । इति हेमचन्द्रः । तन्त्रम् । तत्तु ख-
 मखलम् । सैन्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ गात्रोत्थोलनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 क्षणोदरं तस्य भवत्युत्थानयोयं वपुः” ॥) यथा च,
 “निश्चि स्नाप्यो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादशमेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् । (पुनर्जीवनम् । मरणा-
 न्तरं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुस्तथानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदध्यागो
 नारायणः योगिनां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णूत्थानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवाहृतीयभागे रेवतीयुक्ता-
 द्वादश्याम् । द्वादश्यान्तस्त्रिमासे एकादशीप्रभृति-
 प्रीत्यामास्यन्तान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “महेन्द्रवैरभिनूयमाणो
 भवान्विष्णुर्नन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदाख्या
 जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एव चन्द्रः
 शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अहं ददामीति च पुण्यहेतो-
 र्जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ” ॥
 तत्त्वम् ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति ह्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्) । उत्तो-
 लनम् । उपस्थितोत्तेजनम् ॥
 (“किञ्च मे सुकृतं भूयात् भर्तुवत्थापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आत्मीकपर्वाणि । ४६।१७) ।
 उत्थितं, चि, (उत् + स्था + क्त) । उद्धिमत् । प्रोद्यतं ।
 उत्थम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ॥
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “आपान्तो मे भुजगश्चयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ” ।
 इति मेघदूते । ११२ । “न यावदेतावदुत्थ-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताकुलिः, पुं, (उत्थिता अकुल्यो यच्च) । चपेटः ।
 विस्तृताकुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । चा-
 पड् इति भाषा ॥
 उत्थतः, पुं, (उत् ऊर्ध्वं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 अच्) । पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उ + पत् + ल्युट्) । उत्पत्तिः । ऊर्ध्व-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतममन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे । विंशतरङ्गे ॥)
 उत्थतिता, [च] चि, (उत् + पत् + ङच्) । ऊर्ध्व-
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्ठा, चि, (उत् + पत् + ङष्ठाच्) । ऊर्ध्वगमन-
 श्रीलः । तत्पर्यायः । उत्पत्तिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससङ्गुरश्चक्षुसानामेकानामुत्पत्तिष्ठावः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४१ ।
 “मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पत्तिष्ठा” ॥)
 उत्थतिः, स्त्री, (उत् + पत् + तिन्) । उत्पत्तनम् ।
 तत्पर्यायः । जगुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति जटाधरः ॥ प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जन्मः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।

“उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)

(साङ्ग्यादिमते आविर्भावः । यथा, उत्पत्त्ये विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ।)

उत्पत्तिः, चि, (उत् + पठ् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः ।

जातः । उद्भूतः ।

उत्पत्तं, स्त्री, (उत्पत्ततीति । पत्तं गतौ पचाद्यच् ।)

मूलकमलम् । कुलौषधिः । इति विश्वः । पुण्यम् ।

इति मेदिनी । जनकपुष्पमात्रम् । तच्च प्रज्ञकुमु-

दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः । कुव-

लयम् ३ । इति जटाधरः । कुवलयम् ४ । इति शब्द-

रत्नावली । (यथा रघौ २।३६ । “गवावतारं

कमलादिबोत्पलम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः । जनपुष्पविशेषः । कोष्णि इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अनुष्णम् २ । रात्रि

पुष्पम् ३ । जलाद्वयम् ४ । हिमाजम् ५ । निशापुष्पम्

६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्त-

रक्तानिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवर्मभ्रान्तिक्ष-

मिज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

(“उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेशोक्तम् ।

“तस्मादन्त्यान्तरगुणे विद्यालुक्लयोत्पले” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)

उत्पलः, चि, (उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-

शून्यः । इति विश्वः । हेमचन्द्रः ।

उत्पलगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-

मासे इत् संज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षणाताम्रम् २ । गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ।

उत्पलपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । गन्धस्तपक्षे पत्र-

मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।

ततः समुत्प्लव्य धरां सदर्पया

महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः

समुत्प्लवतो नील इवाश्लो महान् ।)

स्त्रीगन्धत्वम् । इति हेमचन्द्रः । तिलकम् । इति

धरणी ।

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमन्त्रस्याः उत्पलकार-

पुष्पत्वात् । अर्घं आद्यच् । यदा उद्यतं प्रकमनया ।

ततः उत्पला शारौ शारिवा चेति ।) श्यामलता ।

इत्यमरः । (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ।)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां तेषां

समूहो वा । उत्पल + इनि + लीप् ।) पद्म-

समूहः । इति शब्दरत्नावली । जनपुष्पविशेषः ।

कोटी कोष्णि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

कैरविणी २ । कुसुदती ३ । कुसुदिनी ४ । चम्पेष्टा ५ ।

कुवलयिनी ६ । इन्दीवरिणी ७ । नीलोत्पलिनी ८ ।

(यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि ३।६६।१५ ।

“वृद्धे सा महाराज विभती रूपमुत्तमम् ।

अस्त्रिवोत्पलिनी श्रीप्रमग्नेरिव शिखा शुभा” ।)

उत्पा

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामय-

पित्तनाशित्वम् । वातकफकासटणाश्रमवनिश्रम-

ताकारित्वम् । तस्या बीजगुणाः । स्वादुत्वम् । रुचि-

त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुँसेर

चापड़ा इति भाषा ।

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पृ + ल्युट् ।) कुशखिकायां पवि-

त्रमध्येन जलादेवत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-

हयमये वामहस्तानामिकाकुल्याभ्यां मूले दक्षिण-

हस्तानामिकाकुल्याभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा

आज्ये प्रक्षिप्य तथोर्मध्येनाग्रावाज्योत्क्षेपणम्” ।

इति कालेतिः । “पवित्रहयमये दक्षिणहस्ता-

नामिकाकुल्याभ्यां मूले वामहस्तानामिकाकुल्याभ्यां

गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-

क्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-

दुत्क्षेपणम्” । इति प्रशुपतिः । “प्रशुपत्युक्तक्रमेण

सामग्रानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रहयमध्येनाग्रा

वाज्योत्क्षेपणं” । इति भवदेवभट्टः ।

उत्पथः, चि, (उद्गच्छं पथतीति + उत् + वृष् + प्र ।)

उन्मुखः । उद्गच्छद्विविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ।

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट + णिच् + ल्युट् ।) उल-

नम् । मूल उपड़ाण इति भाषा । (यथा सुश्रुते ।

“निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ।)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ । उत्खातम् ३ ।

इति जटाधरः । आवर्हितम् ४ । उद्भूतम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ।

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-

स्मादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहा-

भूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

तत्पर्यायः । अजन्म २ । उपसर्गः ३ । इत्यमरः ।

स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपूर्व्या चन्द्रादिव्य-

यासादिः । आन्तरीक्ष्यः २ यथा, उल्कापात-

निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति

दीपिकाचण्डीटीके । (उत्पातानां लक्षणादिकं

ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषत्वोक्तं दृष्टं हि-

तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्दोः

उत्पातानां प्रभवः सर्वभवाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥

येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातान् तान् तु स्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादैतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥

वष्पाशनिमृदोकम्पसन्धानिर्घातभिः स्वनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारास्तमनोदयाः ॥ ८४ ॥

द्रुमेभ्योऽग्निरसखेऽवज्जप्यकलोद्गमाः ।

गोपक्षिमदद्विज्जि शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥

तारोष्कापातकण्ठं कपिकर्केन्दुमण्डलम् ।

अग्निस्रजवनस्तोऽधूमवेणुनिकाहतम् ॥ ८६ ॥

रक्तापद्माख्यां सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्थवोपमम् ।

सरितां चाक्षुषशोभं वृद्धा यीशो शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥

शक्रायुधपरिवेषविद्युच्छ्वाविरोहणम् ।

कम्पोदहनैवैक्यं रसनं द्रव्यं तितेः ॥ ८८ ॥

सरोजयुग्मपानां दृष्ट्वाऽर्कतयज्जवाः ।

उत्पि

सरथं चाग्निजोहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानादभुतदर्शनम् ।

ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवावरे ॥ ९० ॥

गीतवादिजनिर्घोषा वनपर्वतसानुषः ।

शस्यद्विजरापां हानिरपायाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥

श्रीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ।

रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥

दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥

हिमपातानिकोत्पातविरूपादभुतदर्शनम् ।

क्षणाक्षुण्णिभाकाशं तारोष्कापातपिङ्गरम् ॥ ९४ ॥

चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजान्धमृगपक्षिषु ।

पत्राङ्गुरतानाश्च विकाराः शिष्टरे शुभाः ॥ ९५ ॥

ऋतुस्वभावजा ह्येते वृष्टाः स्वप्ता शुभप्रदाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भद्रदायकाः ॥ ९६ ॥

उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिशूनां भावितश्च यत् ।

स्त्रियो यच्च प्रभावन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥

एवं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्वा ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विरथातो भवति नरेन्द्रवत्तमश्च ।

यत्तत्तन्मुनिवचनं गृह्यसुक्तं

यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ९९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्फः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्गामेव्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।

उत्पतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।

“करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ह्येता बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्” ॥

उत्पादकः, पुं, (उत् + पठ् + णिच् + क्त ।) प्रसु-

विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ । कुङ्गराशतिः ३ ।

अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

उत्पादकः, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पठ् + णिच्

+ क्त ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।

“उत्पादकब्रह्मदाचोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” ।

२।१४६ ।

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पठ् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् । (यथामनुः ६।२७ ।)

“उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयनः, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपादः सन् ग्रेते

यः सः । उत्पाद + शौ + ल्यु ।) टिट्ठिमयस्त्री । इति

हेमचन्द्रः ।

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पठ् + णिच् + क्त +

टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति चिकित्साशेषः ।

हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका । धूतिका ।

इति भरतो द्विकपकोषश्च ।

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पठ् + घञ् + लीप् ।) आ-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

उत्पिञ्जलः, चि, (उदतिशयः पिञ्जलो व्ययः ।) भद्र-

माकुलः । अतिशयव्याकुलः । तत्पर्यायः । समु-

त्पिञ्जः २ । पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ।

उत्स

उत्सेका, स्त्री, (उत्सेकते इति उत् + प्र + ईष् + क् + टाप् ।) अन्वयज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ काव्या-
नङ्गारविशेषः । तस्य जज्ञानम् ।

“सम्भावनामोक्षेणा प्रकृतस्य समेन यत्” ।

“अस्याः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
यत् सम्भावना मिथ्यात्वेन वर्तनम्” । इति काव्य-
प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा नष्टः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दृष्टमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥

“भवेत् सम्भावनामोक्षेणा प्रकृतस्य परात्मना ।
काव्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाच्येवाविप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिगुणा क्रिया ज्ञं यदुपेक्षं हयोरपि ॥
नदृष्टापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥
हानिंश्चद्विविधा यान्ति तत्र वाचाभिदाः पुनः ।
विना ज्ञं विधा सन्तीः स्वरूपपक्षहेतुगाः ॥
उत्पन्नस्योर्विनिमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
प्रतीयमानभेदाच्च प्रत्येकं पक्षहेतुगाः ॥
उत्पन्नस्य प्रकृतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
अनङ्गारान्तराख्या सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥
मन्ये शब्दे भवं प्रायो नमन्तिवैमदायः” ॥
विस्तृतिस्तु अनङ्गारशब्दे दृष्ट्या ॥

उत्सवर्ण, स्त्री, (उत् + सु + ल्यट् ।) उत्सव्जनम् ।
जापान-इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥

“इत्याद्यां चैव सर्वेषां शुद्धित्ववर्णं स्मृतम्” ॥

उत्सवा, स्त्री, (उत् + सु + ल्यप् + टाप् ।) नौका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उत्पाता, पुं, (उत् + पत् + ल्यप् ।) कम्पाः ॥
“तत्त्वज्ञं स ज्ञातोत्पातः शक्तिदेवोऽय साध्वसात्” ।
इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥

उत्पुल्लः, त्रि, (उत्पलतीति । उत् + पल् + क्त ।
आदित्येतिऽभावः उत्पुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यान-
मिति निष्ठातस्य जः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।

“उत्पुल्लकमजपरागज्या-

दुहृतः सरस्विसम्भवः परागः” ।

स्तीतः । वर्जितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥

“हृषोत्पुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।

आनन्दादिना विस्तारितः । यथा, रामायणे ॥

“अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्पुल्ललोचनैः” ।)

स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥

उत्सः, पुं, (उत्सि जलेन । उत्स + उन्दिगुधिकृषिभ्य-
सेति सः । किरित्यनुत्सेर्न लोपः ।) प्रखण्डम् ।
इत्यमरः ॥ उनइ इति भाषा । यत्र स्थाने सुखा
जलं गतति तत्र । इति भरतः ॥ साय्यादयस्तु
अविच्छेदेन खण्डजनं यत्र स्थाने पतति निपत्य च
नञ्जीभवति तत्रेयाञ्चः ॥ तथा साङ्गोऽप्याह ।

“गिरेरुपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।

“अजलं मन्दवेगेन खण्डजे । इति कोकटः” ॥

उत्सङ्गः, पुं, (उत्सजते निजति यच्च । उत् + सङ्ग
+ णच् ।) जोड़म् । इति जटाधरः ॥

“उत्सङ्गे वा मणिमवसने सौम्य निक्षिप्य वीर्याम्” ॥

उत्स

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणे । १।११।५ ॥

“प्रक्षयेनागतं पुनश्च उत्सङ्गादोद्यतोत्सुकम्” ॥

पर्वतादीनां शिखरदेशः । सातुः ॥ यथा, रघुः ।

“शिलाविभङ्गेऽग्राजशिव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवावरोह” ॥ ६।३ ॥

सौधादीनामुपरिभागः । कादु इति भाषा ॥

“सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्य भूतञ्जयिन्वाः” ।

इति मेघदूते । २६ । अभ्यन्तरभागः ।

“वनेचराणां वनितसाक्षानां

दरीमहोत्सङ्गनिधनभासः” ।

इति कुमारः । १।१० । उर्द्धतलः । वहिर्भागः ।

“दृष्टदो वासितोत्सङ्गा निधस्यगनाभिभिः” ।

इति रघुवंशे । ४।७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।

विवाहः ॥ त्रयाधोभागः । शोष इति भाषा ॥

यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।

“अभ्यन्तरसुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।

गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितकर्मणि । १४ ।

६८ । १८ । १६ ॥

“आनीलमम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्सङ्गा जगद्गर्भः” ॥

उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज् + णच् ।) त्यागः । दाणम् ।

वर्जनम् । (यथा, कुमारः । ७।३५ ॥

“अनीलस्योत्सर्गविमोतवेष्टाः” ।

“तयोत्सर्गद्वतर्गतस्तत्पदं वर्तते तीर्णः” ।

इति मेघदूते । २० । यथा, मनुः । ११।१६३ ।

“तस्योत्सर्गं शुद्ध्यन्ति जप्तेन तपसे च” ।)

सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।
२।२७ ।

“अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्याहृतयः परैः” ।)

सापेक्षकर्तृक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ वैधोत्सर्गविधिः । ज्ञानसन्ध्याचमनानि कृत्वा
नारायणनवयङ्गयुक्तं संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन
हृत्वा दक्षिणाहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तदव्याधि-
पतिदेवता सम्प्रदानञ्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश
तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
(अपानवायोर्त्यागः । मलमूत्रादिवर्जनम् ॥
उत्सृज्यते विगमूत्रमनेनेति व्युत्पत्त्या पाणिनिप्रत्ययम् ।
यथा,—यथा, मनुः । १२।१२१ ।

“मनसोन्मिदः श्रोत्रे कान्ते विष्णो वने हरम् ।
वायुमिन्द्रमित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)

उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्यट् ।) उत्सर्गः ।

तत्पर्यायः । त्यागः १ विहापितं ३ दानं ४ विस-

र्जनं ५ विस्त्राजनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-

पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्वपणं ११ अयवर्जनं १२

अङ्कतिः १३ । इत्यमरः ॥ (सापेक्षकर्तृक्रिया-

विशेषः । (यथा, मनुः । ४।६६ ।

“पृथे तु कन्दसां कुर्वीत वहिरत्सर्जनं द्विजः ।
माघयुक्तस्य वा प्राप्ते पूर्वोक्ते प्रथमेऽहनि” ॥)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सृप् + णिनि + ङीष् । उत्-

सर्पतीति वाक्ये वाच्यलिङ्ग एव ।) जिनाणां

कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥

“कालो द्विविधोऽवमर्षिष्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
आगरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

उत्सा

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तद्व विपरीताः ।

एवं द्वादशभिरैविवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥

(उद्गमनशीला । यथा, प्राक्कृतके ६ अक्षे ।

“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)

उत्सर्वा, स्त्री, (उत् + सृ + ल्यट् ।) प्रजनकाप्रमा
गौः । इति जटाधरः ॥ यावत् कन्योनेर उपयुक्त
गाइ इति भाषा ।

उत्सवः, पुं, (उत् + सृ + णच् ।) विजयान्तादनक-

थापारः । तत्पर्यायः । क्षत्रः २ उद्भवः ३ उद्भवः

४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भृशयाच्छादनाद्यनैः ।

भूतिकामिर्नरेभिर्यत् सत्कारेभ्यस्तेषु च” ॥)

उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥

(उन्नतिः । अभ्युदयः ।

“उत्सवे अस्मिन् चैव दुर्मिते रात्रिविभवे” ॥

इति हितोपदेशः । १।१६४ ॥)

उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + ल्यट् ।) समु-

क्षेपः । उद्वाहनम् । उद्घर्षणम् । इति मेदिनी ॥

“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनम्” ।

इति मनुः । २।२०६ । विनाशः । उत्सूजनम् ॥

“पूर्वं क्षत्रवध कृत्वा गतमन्युर्गतवन्तः ।

क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्” ॥

इति रामायणम् । १।७४ । २१ ॥ औषधलेपना

दिना ज्ञास्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।

“अपामार्गोऽन्वगन्धो च ताकपत्री सुवर्चना ।

उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गन्धः” ॥

“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्मान्तिमहद्वः ।

प्रहर्षसौभाग्यमृताणाघवादिगुणान्वितम्” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) कृतोत्-

सादनम् । उद्घर्षितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥

(यथा, महाभारते ७।८० । १० । प्रतिज्ञापयन्त्रि ।

“उत्सादितः कषायेन बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।

आज्ञतः साधिवान् जलेन सुसुगन्धिना” ॥)

उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रभुद्वारतोऽनेन इति ।

उत् + सृ + णिच् + णच् ।) द्वारपाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ उत्ससारणकर्ता ॥

उत्सारणं, स्त्री, (उत् + सृ + णिच् + ल्यट् ।) दूरी-

करणम् । आलनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ॥

उत्साहः, पुं, (उत् + सृ + णच् ।) उद्यमः । तत्-

पर्यायः । अथवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।

“इतिर्हासश्च श्लोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमरौ प्रोक्ताः श्रमोऽपि च” ॥)

प्रवक्तृविशेषः । तत्सङ्गं यथा,—

“उत्साहः स्यात् रसे द्वास्ते तस्ते केन्दुकसंज्ञके ।

वर्णद्विजकरः प्रादेक्षयोदशमिमाक्षरः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

उत्साहवर्जनं, स्त्री, (उत्साहं वर्जयति यत् । उत्साह

+ हृ + ल्यट् ।) उद्यमवर्जः । वीररथः । इत्य-

मरः ॥

उद्

उत्तिष्ठः, चि, (उत् + तिष्ठ + क्त) उत्तिष्ठतः इति
विकारश्चेष्टः ॥ गर्जितः । वज्रितः । उन्मिष्टः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८ । ७१ ।
“बाणद्वाराणां सायणेन वदतां मया ।
जागीरादस्मिन् वाचमुत्तिष्ठन्मनसा तथा” ।
“वीर्यास्त्रिस्तौ हि तौ वापौ काजयाश्वप्रज्ञतौ” ।
इति रामायणे १८ काण्डे ॥)

उत्तिष्ठमानः, चि, (उत् + तिष्ठ + शानच्) उत्तिष्ठ-
मानः । उद्दिमान् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्सृजः, चि, (उत् + उत्सृज् + क्त) उत्सृजति वा ।
सु प्रसवैश्वर्येणोः । विचित्रं प्रापूयैकत्वात् गुणा-
भावः । क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा । ततः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति ।
वू प्रेरणे । मितद्रुतिवात् रुः । सत्स्विति क्षिप्
वा । कनिकेय इति ऋषः ॥ उत् + सु + क्षिप् +
कन् ।) वाष्पितकर्मोद्यतः । तत्पर्यायः । इष्टा-
र्थोद्युक्तः २ । इत्यमरः ॥ उत्सृजितः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे ।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशकार्यं तवानघे ।
ब्राह्मणान् नित्यशः पुत्रि मोत्सुकाभूः कदाचन” ॥
“वत्सोत्सृजामि स्मिता सपर्याम्” ।
इति रघुवंशे २।२२ ॥)

उत्सृजः, प्र, (सृज् + क्त) (सृज् + क्त) दिनावसानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सृष्टः, चि, (उत् + सृष्ट + क्त) उत्सृष्टः । तत्
पर्यायः । त्यक्तः २ । ह्रीनः ३ । विधुतः ४ । समुज्-
झितः ५ । धूतः ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“महोत्सोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः” ॥)

उत्सृजनं, स्त्री, (उत् + तिष्ठ + क्त) उत्सृजेकः ।
उत्सृजन उपसृजन इत्यादि भाषा ॥

उत्सृष्टः, प्र, (उत् + तिष्ठ + क्त) पर्वतसृष्टादीनां
दैर्घ्यम् ।

“कूर्मस्त्रियो जनोत्सृष्टो दृश्यो जगन्मण्डलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे । २६ । ३१ ।)

उत्सृष्टः । (यथा, कुमारः ५ । ८ ॥

“यथोत्सृष्टोत्सृष्टप्रशोभसंहति” ॥

उत्सृष्टभागः । यथा, कुमारः ५।२४ ।

“यथोत्सृष्टोत्सृष्टनिपातचूर्णितः” ॥

शरीरम् । इत्यमरः ॥ संवहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

“सोत्सृष्टमुद्यमार्थशिरातुल्यम्” ।

इति भावप्रकाशे शोधाधिकारे ॥

“उत्सृष्टं संहृतं शोभं तमाहुर्निचयादतः” ।

इति निदानस्थाने चयोदशाध्याये वामटेनोक्तम् ॥)

उद्, च, (उ + क्षिप् + क्त) उद्योदरादित्वात् साधुः ॥)

विंशत्युपसर्गान्तर्गत उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः ।

ऊर्ध्वम् । उत्कर्षः । प्राक्क्षम् । नैकक्षम् । इति

दुर्गावकाः ॥ प्रकाशः । विभागः । प्राक्क्षम् ।

अस्यक्षम् । शक्तिः । प्राधान्यम् । बन्धनम् ।

भावः । मोक्षः । कामः । ऊर्ध्वकर्षः । इति

मेदिनी ।
उद्, स्त्री, (उद् + क्षिप्) जलम् । इति शब्दरत्नावली ।
“जलस्यानोद्विषसंज्ञोदे

उद्

वायव्यस्थोदरनाभिनाकात्” ।

इति श्रीभागवते । तथा च गीतायाम् । २।३६ ।

“यावानर्थ उदपाने सन्ततः संभ्रुतोदके” ॥)

उदक्, [च] च, (उद् + क्षिप् + क्त) उत्तर-
दिग्देशकाणाः । इति मेदिनी ॥

उदकं, स्त्री, (उत्तीति । उन्तो लोदने + कन् । उद-
कमिति २।३६ । उद्यादिसूत्रेण साधुः ॥) जलम् ।

इत्यमरः ॥

“अनीला पद्मतां धूमिमुदकं नावतिष्ठति” ।

इति माघः २।३४ । तथा श्रीभागवद्गीता । २।३६ ।

“यावानर्थ उदपाने सन्ततः संभ्रुतोदके” ॥

“उदकस्योदः एकहनादौ । पाणिनिः । ६ । ३।५६ ।

इति विकल्पः । उदकुम्भः । उदककुम्भः । यथा,

भट्टिः । २ । २० । “तपःकृपाः शान्त्युदकुम्भ-
हस्ताः” ॥ उदकस्योदः सञ्ज्ञायामिति रक्षितः ।

टीका । उदकस्योदः सञ्ज्ञायामिति रक्षितः ।

यथा, कुमारः ५।२६ । “सहस्यरात्रीदवाक-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्तः ।

वारिश्च्येऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा ॥)

दिव्यविशेषः । यथा । अथोदकपरीक्षा ।

पितामहः ।

“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मा सनातनम् ।

मण्डनं पुष्पधूपार्घ्यं कारयेत् सुविचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैश्ववक्ष धनुस्तथा” ।

तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।

“गन्धमास्त्यैः सुरभिर्मधुक्षीरैश्च तादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥

ततो धर्मावाहनादिककनदेवतापूजाहोमम-
न्त्रकप्रतिष्ठापञ्चशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्वीत ।

कात्यायनः ।

“शराश्चनयसाग्रास्तु प्रकुर्वीत विमुद्ध्ये ।

वेद्यकाष्ठमयाश्चैव क्षोमा च सुदृढं क्षिपेत्” ॥

पितामहः ।

“क्षोमा च क्षिप्यः कार्यस्तद्वृत्तिर्जाह्नवोऽथवा ॥

अक्षूरश्च दधः शान्तः सोपवासस्तथा मुचिः ॥

हृषूषं क्षिपेद्दीमान् माखते वाति वा भृशम् ।

विषमे भूपद्रेष्टे च दृष्टस्यायुसमाकुले” ॥

नारदः ।

“क्षूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मनम् ।

मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव त्रयो धनुर्विधिः” ॥

अक्षुणीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
तत् सप्तशतम् । एवं षट्शतादिकम् ॥ * ॥

पितामहः ।

“मध्यमेन तु चापेन क्षिपेत्तु शरत्रयम् ।

हृन्नानान्तु शते सार्धं जलं क्षत्वा विचक्षणः ॥

तेषां प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात् ।

मध्यमस्तु शरो याह्यः पुनश्चैव वलीयसा ॥

शराणां वतनं याह्यं सर्पयं परिवर्जयेत् ।

सर्पन् सर्पन् शरो याति दूरादूरतरं वतः” ॥

पतनं याह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः । तेन प्रसरणप्रक्षेपे पतनस्थानकशर-

उद्

यह्यं ततश्च प्रथमतः पुनश्चापान्तरं तत्स्थाने शरः
स्थाने तस्य ॥ * ॥ नारदः ।

“नदीषु नातिवेगासु तदग्रेषु सरासु च ।

ऋदेषु स्थिरतोषेषु कुर्वीत पुंसां निमज्जनम्” ॥

नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगमूल्यासु ॥ * ॥

विष्णुः । पञ्चशैवान्दुष्टाहमस्त्यनलौकादिविचिन्ते
तस्य नाभिमात्रजने मन्त्रस्यारागद्वेषिणः पुनश्च-

स्थान्यस्थौक गृहीत्वा अभिमन्त्रिताम् प्रविशेत् ।

तत्समकालं नातिक्रम्यदुना धनुषा पुनश्चो-

परः शरमोक्षं कुर्वीदिति तस्य शोध्यन्त्येवार्थः ।

अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥

अन्यपुनश्चैव स्तम्भधारकमाह स्मृतिः ।

“उदके प्रासुसुखस्तिष्ठेद्भर्मासूयां प्रमृष्टा च” ॥

प्राड्विवाककर्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः ।

तोयत्वं प्राणिनां प्रायः कष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

मुद्गेच कारयं प्रोक्तं ब्रह्माणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं मुभासुभपरीक्षणे” ॥ * ॥

शोध्यकर्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः ।

“स्तब्धेन नाभिरक्षस्व वरुणोऽभिश्राप्य कम् ।

नाभिमात्रोदस्य गृहीत्वोक्तं जलं विधेत्” ॥

मा मां । अभिश्राप्य शपथं कारयित्वा । कं
जलम् । विधेत् निमज्जेत् ॥ * ॥ तोरकश्च निम-

ज्जनसमीपे सने स्थाने शोध्यकर्तृप्रमादोच्छ्रितं
कार्यम् । यथा नारदः ।

“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरकमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्माचान्तु भूमिभागे सने मुञ्चौ” ॥ * ॥

शरमोक्षे विशेषमाह तुर्गारदहृष्टपती ।

“शरप्रक्षेपकस्थानाद्युदा नवसमन्वितः ।

गच्छेत् परमया शक्त्या यथासौ मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुनश्चोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुनश्चो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा मुद्गं विनिर्दिशेत् ॥

अन्यथा न विमुद्गः स्यादेकाग्रस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्” ॥ * ॥

जविनौ विशेषयति नारदः ।

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोज्यौ शरानयनकर्मणि” ॥

एकाग्रस्य दर्शनादिति कर्माद्यभिप्रायेण ।

“शिरोमाचान्तु दृष्टे न कर्तौ नापि नासिके ।

असु प्रवेशने यस्य मुद्गं तमपि निर्दिशेत्” ॥

इति विशेषाभिधानात् । कात्यायनः ।

“निमज्ज्योत्प्लवते यत् दृष्टेत् प्राणिना नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत दंष्ट्रिचक्रविभाषितः” ॥

जलान्तर्गतमस्त्यनलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि

तदा दष्टे दष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ * ॥

पितामहः ।

“शक्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् ।

गच्छेत् तोरकमूलात् शरस्थानं नवी नरः ॥

तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेनादाशय शायकम् ।

गच्छेत् तोरकमूलात् यतः स पुनश्चो गतः ॥

आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जले ।

उद

अन्तर्गतं सन्ध्यात् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्” ।
अथ मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
समकालं गमनं श्रुतपात्रकृतमदत्तम् । मज्जनसम-
कालकालं मज्जनं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
नमभ्युपगम्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
तानिकायां प्राङ्निवाकदत्तायां शोधो निम-
ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरयाही च
तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्ज-
गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वर्तु-
कार्यः ॥ * ॥ तच्च प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
श्रयणिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
श्रये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादीन्
देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोधस्य
प्रतिष्ठापितं बद्धा प्राङ्निवाको अजमभि-
मन्येत । वरुणमाभिमन्येत ।

“तद्यत्तं प्राणिना प्राणः कष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेक्ष कारणां प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणे” । इति ॥
शोधस्तु “सत्येन माभिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
अजमभिमन्य गृहीतशुद्धस्य शोधनाभिमाचोद-
कावस्थितस्य बलीयसः प्राक्पुरुषस्य पुरुषस्य समीपं
अजमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
शरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा अविन्येकस्मिन्
पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरणमूलस्थिते प्राङ्निवा-
केन तालवये दत्ते शोधो गृहीतशुद्धप्राक्पुरुष-
स्योक्तं गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
रणमूलस्थितोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
ततः शरयाही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
प्राप्य जलान्ताः स्यां यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
कार्याद्यर्थं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
मज्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
दिकं दद्यात्” । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन अनेन कीर्णः आतः ।) महा-
करजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः) करजविशेषः ।
इति रत्नमाणा ॥ हाणकरमुचा कृहरकरज
इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्यायो भावप्रकाशे ।
“उदकीर्णस्तृतीयोऽन्याः षड्गुण्या हरिवाहणी ।
मर्कटी वायसी चापि करज्जी करभञ्जिका” ॥
गुणा अस्य करज्जीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिज्ञानार्थमर्हतीति ।
उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजस्वला । ऋतु-
मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
“नोदकायाभिभावेत यज्ञं गच्छेद्भ्रातृवत्” ॥)

उदगमि, पुं, (उदगतेर्योऽग्निः) हिमालयपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदगयनं, स्त्री, (उदक् उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । १।६७ ।
“देवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तचोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
“तदादिहस्योदगयनमादानश्च चीरुतुन् शिशि-
रादीन् योषान्तान् खवयेत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
मठेऽध्याये चरकोक्तम् । विष्णुस्मृत्योक्त-
रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगमूमा, पुं, (उदगुत्तरदिगवत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
समासे + अच् ।) सङ्गमिः । उत्कृष्टस्थानम् । इति
जटाधरः ॥

उदयं, त्रि, (उदयतमयं यस्य) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
“नयन् मधुलिङ्गः श्वेतमुदयदशनांशुभिः” ॥
इति माघः । २।२१ । तथा, रघुः । २।५३ ।
“क्षतात्मिका चायत इवदयः क्षलस्य शब्दो सुव-
नेषु रुद्रः” ॥ “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाङ्” ॥ इति
च रघुः । ६।१२ ॥)

उदयदन्, [त्] पुं, (उदयौ दन्तौ यस्य । अयान्तशुद्ध-
शुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दत् ।) उच्चदन्त-
हस्ती । रुद्रदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अच् + समुदोरजःपशुत्विति
अप । अघञपोरिति पर्युदासात् वीभावे न ।)
पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदचनं, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट्) पिधानपात्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ जाकुनि इति भाषा । (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४।३।५ । “प्रतिप्रस्थाता
संस्वाधानयत्युज्जैता चमसेन वोदचनेन वा” ।)
ऊर्ध्वस्तेपयाम् ॥

उदचितं, त्रि, (उत् + अच् + क्त) ऊर्ध्वक्षिप्तम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदक्षितात्तोऽक्षितदक्षि-
योः” । इति मट्टिः ॥ (पूजितम्) ॥)

उदग्रपालः, पुं, (उदग्रस्य उर्द्ध्वभागस्य पालो गमनं
प्रकाशनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणामगडं उर्द्ध्वं
सत्यजायत इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
उद + वा उदक + धा + क्ति) समुद्रः । इत्य-
मरः ॥ (“उदधेरिव निष्पन्नाश्चेत्समभवज्ञास्य विमा-
नना क्षिप्त्” । इति रघुः ८।८ ॥ मेघः घटः) ॥

उदधिकाः, पुं, (उदधि + क्रम + क्ति) समुद्रा-
क्रमणकर्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव) समुद्र-
प्रेतः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । काषायत्वम् ।
अतिवान्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः) पृथिवी ।
इति महाभारतम् ॥ (“चतुर्दधिमालामेख-
लाया सुवो भक्त” । इति कादम्बरीकथामुखे ॥)

उदन्तः, पुं, (उदन्तो निर्णीतः अन्तो यस्य) वार्ता ।
“कान्तोदन्तः सहदुपमतः सङ्गमात्किञ्चिदुतः” ॥
इति मेघदूते १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः” ॥
साधुः । इति मेदिनी ॥ दन्तिवाजनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । “श्रुतमसदिति तदाज्यैर्हृदन्तं
तर्हि जुहुयात् तद्देनोदन्तं कुर्यादुप ह दहेत्
यद्यदन्तं कुर्यादप्रजन्ति वै रेत उपदग्धं तस्मादो-
दन्तं कुर्यात्” ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन्) दन्तान्तः । वार्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + क्ति + एवञ् +
टाप्) दन्तिः । इति हारावली ॥

उदन्ता, स्त्री, (उदन्ति उदकस्येष्टा वा । सुपः
आत्मनः क्वच् । अश्रनायोदन्तेति ईत्वाभावः क्वचि
उदकस्योरन्भावोऽपि निपात्यते । अश्रययादित्यः) ।
पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा क्कान्दोग्योपनिषदि ।
६।८।५ । “अथ यज्ञैतत्पुरुषः पिपासति नाम
तेज एव तत्पीतं गते तद्यथा गोनायोऽन्नायः
पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्तेति” ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्धयच । उदक +
मनुप् । उदन्वानुदधौ चेतुदकस्य उदन्भावो
निपातितः मनुपि) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुः ४।५२ ॥

“असह्यविक्रमः सद्यं दूरानुक्तमुदन्वता” ।

ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८।२।१३ ॥)

उदप आघाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट्) पञ्चमखरादिः । उदघः ।
इति दुर्गादासः । पानुबन्ध उदघातुरयं अम-
वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः) कृपः ।
इत्यमरः ॥

“तद्भागान्युदपानानि वाप्यः प्रखवगानि च” ।

इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।१२ ॥

“निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुस्तमान् ।

उदपानान् बद्धविधानं वेदिकापरिमण्डितान्” ॥

भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २।४६
“यावानर्थं उदपाने सत्ततः संभ्रुतोदके” ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यद्वा वस्मात् । उत् + इ +
अच्) । पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच्) ।
समुद्रतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । मङ्गलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यद्वाणामुद्गमः । तच्च
सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ८
अध्यायः ॥ * ॥

“उदयान्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।

दिशास्त्रेवासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥१॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावश्च यच्च तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१॥

नेवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।

उदयान्तमनाख्यश्च दर्शनदर्शनं रवेः ॥१५॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पष्टत्वेन प्रचयम् ।

विकर्षो वै विकर्षास्त्रीन् कोणान् हे पुरे तथा ॥१६॥

उदितो वर्जमानाभिरामध्याङ्गास्तपन् रविः ।

ततः परं ऋक्मनीभिर्गोभिरक्षं निगच्छति ॥१७॥

उदयास्तमनाख्यां स्मृते पूर्वोपदे दिशौ ।

उद

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् एकेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
 ऋतेऽभरगिरेर्मैरोरपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
 ये ये मरीचयोऽस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तास्तद्वासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 तस्माद्दिशुत्तरस्यां वै दिवाराणिः सदैव हि ।
 सर्वेषां दीपवर्षाणां मेरुत्तरतो यतः ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं
 संमुखे सभामुपगच्छे भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यथेति । रवेरुदयास्तमयो सर्वकालं मध्याह्न एव
 सतोऽस्य न स एव सतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 दर्शनादर्शनमात्रमेव । दर्शनादर्शनयोरवधिमाह ।
 शक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्तमस्य पुरे मध्याह्ने
 तिष्ठन्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्वेवं पुर-
 द्वयं तदन्तरागच्छौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उद-
 याद्यवस्थाभिः स्पृशति स्वरश्चिभिर्भासयति । तथा
 विकर्णयोः अग्न्याद्यन्तमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं
 कोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्वेवं त्रीन् को-
 णान् तन्मध्यवर्तिहे च पुरे तथेवोदयाद्यवस्थाभिः
 स्पृशति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दहः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्वाचिरित्यर्थः ।
 तथाहि रेन्ने पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्यानामस्तमयः । ऐशकोणस्यानां तृतीयो
 यामः । अभिकोणस्यानां प्रथमः । याम्ये स्थिता-
 नामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 रेन्ने अस्तमयः । अभिकोणे तृतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा
 च वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोणे तृतीयो यामः । वायवे प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे अस्त-
 मयः । वायवे तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः ।
 रेन्ने उदयः । एवं अभिकोणे यदा मध्याह्नस्तदा
 ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि
 योज्यम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् स्र-
 र्ग्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
 धानव्यवधानस्तमेव रश्मीनां वृद्धिप्रसतीप्रत्न-
 मन्दत्वादिकमपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 क्षिभिः ॥ दिग्भिर्भागोऽप्युदयास्तमयनिमित्तश्चे-
 त्याह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यथास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 भुतिः । “तस्मादसावादिभ्यः सर्वोः प्रजाः प्रत्य-
 गुदेति । तस्मात् सर्वो एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुद्यन्तं सूर्यं पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
 विस्तारावधिमाह । यावदिति । प्रतुर्दिक्षु लोका-
 लोकाचलपर्यन्तं तपतीत्यर्थः । मेरौ तु विशेष-
 माह । अतः इति । ब्रह्मसमावर्जं मेरोरपर्ययं
 सर्वतस्तपति न तु ब्रह्मसमां भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति । मेरोः सर्वतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषां दीपानां वर्षाणाञ्च मेरुत्तरत एव स्थितः ॥

उद

तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
 दिनेऽपि निर्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
 प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
 सर्वदा मेरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 लोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यदा ।
 भारतादिवर्षस्यानां सम्मुखे सूर्यमद्यन्तं पश्यता-
 मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥
 उदयनं, ली (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।
 “एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥)
 उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तोऽमुदयनकथाकोविदान् यामवृजान्” ।
 इति मेघदूते ॥६६॥) उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 झजियय्यकर्ता ॥
 उदरं, ली, (उत् ऋणातीति । “उद्विष्टातेरजलौ
 पूर्वपदान्यलोपश्च” । उत् + द + ऋच् । अन्य-
 लोपश्च ॥) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिच्छिहः २ कुक्षी २ जठरः ४
 तुन्दम् ४ । इत्यमरः ॥ युज्जम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमदरं, जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनुः । ८।१२५ ॥)
 उदरः, पुं, (उदरं अग्रयत्वेनास्त्यन्त्य । अर्धं आदित्वा
 दच् ।) उदरस्यरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।
 “रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्निनैस्त्रान्नायन्ते मजसञ्चयात्” ॥
 अग्नौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतु-
 नाह । अजीर्णान्निनैस्त्रान्नाः अत्यन्तदोषजनकैः
 मजसञ्चयात् मजानां दोषाणां पुरोषस्य चाति-
 वृद्धेः । अत्रोदरप्रश्नेनोदरस्यो रोग उच्यते । यत
 आह ।
 “तात्स्थप्रवृत्तमर्जताश्चाश्च तत्समीपतयापि च ।
 तस्माच्चर्मात् शुब्दानां वृत्तिरक्ता चतुर्विधा” ॥
 संप्राप्तिमाह ।
 “रुद्धाः सदांमवाहीनि दोषाः क्षोतांसि सञ्चिताः
 प्राणाभ्रपानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं वृणाम्” ॥
 सामान्यरूपमाह ।
 “आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाभिता ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥
 सन्निकृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।
 “एषकृदोषैः समन्तैश्च जीह्ववृद्धतादोषैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां निजं एषकं वृणु” ॥
 वातोदरस्य वृणुमाह ।
 “तत्र वातोदरे शोथः पाणिपामाभिकुक्षिभु ।

उद

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठवक् पर्वमेदनम् ॥
 शुष्काकासोऽङ्गमर्द्धं गुदता मजसञ्चयः ।
 श्यावावर्णात्वगादिवमकस्मान्मांसवृद्धिमत् ॥
 सतोदमेदमुदरं तनुक्षण्णशिराततम् ।
 आध्मागादतिवृष्टमाहतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः” ॥
 पाणिपादित्यत्र अङ्गनाम्नः पाण्डुश्च आर्षत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयाची । सर्वतो गतिः सकलकोठे
 सञ्चरन् ॥ * ॥ ऐतिकाभाह ।
 “पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटकास्थता ।
 अमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
 पीतताम्रशिरागञ्जं सखेदं सोष्णं दह्यते ।
 धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हरित् शाकवर्णम् । सोष्णं अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते
 वह्निदोहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोदमति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदू-
 यते व्यथते ॥ * ॥ कफोदरमाह ।
 “श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चययुगौरवम् ।
 तन्मोक्षोऽग्नौऽवधिः श्वासः कासः शुक्लावगादित्वा ॥
 उदरं स्तिमितं क्षिप्रं शुक्लराजीतं महत् ।
 शिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुहं स्थिरम्” ॥
 स्वापः स्पृशाञ्जता । गौरवमङ्गानाम् । तन्ना निम्ना-
 वाञ्छ्यम् । उत्क्षोभो वृक्षासः । शुक्लराजीतं
 शुक्लशिराव्याप्तम् ॥ * ॥ सन्निपातोदरमाह ।
 “स्त्रियोऽभ्रपानं नखलोममूत्र-
 विडारिर्वैद्युक्तमसाधुदत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च
 दुष्टान्मुदूषीविषसेवनाच्च ॥
 तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
 कुर्युः सुघोरं जठरं चिलिङ्गम् ।
 तच्छोतवाते भ्रष्टदुर्दिने च
 विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
 पाण्डुः कृष्णः शुष्कति वृण्वया च ।
 दृष्टोदरं कीर्तितमेतदेव
 जीह्वोदरं कीर्तितो निबोध” ॥
 स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजगोपनक्षयम् । ताश्च
 स्वसौभाग्यनिच्छन्त्यः । विट् मांस्त्रादीनाम् ।
 आर्षत्वं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि
 विषाणि । दुष्टान् सविषमव्यष्टयपर्णादियुतं
 श्रुतिश्च ॥ दूषीविषं विषमेवाभ्राद्युपघातेन अल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ।
 “जीर्णं विषमैषधिभिर्हृतं वा
 दावाभिवातातपश्रोधितश्च ।
 सभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥
 गुणविप्रयुक्तं गुणविप्रयुक्तं तत् । उदरं शीततादिषु
 कुप्यति । दूषीविषस्य कौपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्मान्तरे दूष्योदरं कीर्तितम् । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

उद

दरम् ॥ ३ ॥ श्रीहोदरमाह ।
“वर्जते श्रीहोदरा यद्विधात् श्रीहोदरं हि तत् ।
तन्नामे वर्जते वार्जं निमित्तं तस्य तत्र वत् ॥
प्रवृत्तश्रीहोदराणि वायुक्ताणि भिन्नवर्जः ।
श्रीहोदरेऽपि वृक्षयो तानि सर्वाणि देहिनाम्” ।
श्रीहोदरस्यैव मेदो यज्ञहास्युदरं न पुनरधिक-
मिवाह । “सन्धान्यपार्श्वं यजति प्रवृत्ते ज्ञेयं यज्ञ-
हास्युदरं तदेव” । यज्ञहास्यति दोषैर्मेदयतीति ।
यज्ञहास्युदरं तदेव उदरमेव ॥ ३ ॥ वज्रगुदमाह ।

“यस्याग्रमग्नैश्चक्षुषेपिभिर्भा,
शान्ताभिर्भा पिहितं यथावत् ।
सक्षीयते यस्य मलः सदोषः,
अग्नेः अग्नेः अन्नरवश्च नाध्याम् ॥
निबध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरिति कृच्छ्रादपि चाप्यमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिहृन्निमेति
तस्योदरं वज्रगुदं वदन्ति” ॥

उपलेपिभिः पिच्छिजैरग्नैः शान्ताशुकादिभिः ।
वाणाभ्रभिः वायुकाभिः कर्करैर्वा वाजैः केशैः
आभ्रभिः यात्राद्यैर्वा । यथावत् यस्य वत् सम्भवति ।
मलः पुरीषम् । अन्नरवत् संमार्जनीक्षिप्तव्या-
धूष्यादिवत् । “अन्नोऽवकारः पुमान्” इत्यमरः ।
अन्नो यज्ञ इति लोके । नाद्यां अन्ननाध्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभोर्मध्ये ॥ ३ ॥ क्षतोदरमाह ।

“अक्षयं यथाग्नौ यज्ञं यदन्नं
भुक्तं भिन्नयागतमन्यथा वा ।
तस्मात् क्षतोऽन्मात् सलिलप्रकाशः
खावः सवेदं गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधोदरमेति वृद्धिं
निस्तस्यते दास्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिहृन्नाद्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्तयतो निबोध” ॥

प्रत्यं कर्करादि । अन्नोपहतं अन्ननिहितम् । भुक्तं
यदन्नं भिन्नति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना आगतं अरादि । तदपि यदन्नं भिन्नति
एतदुपलक्षणम् । अन्नमयमन्नं वा यदन्नं
भिन्नति । वत उक्तं चरके ।

“अर्कशब्दकाकादिकयत्नैरन्नसंयुतः ।
भिद्येतान्नं यदा भुक्तं चम्बयावशनेन वा” इति ।
तस्मात् भिन्नादन्मात् । गुदतस्तु भूयः अन्मात्
संक्षुब्ध पुनर्गुदतः सवेदित्यर्थः । दास्यति विदी-
र्यतइव । पदसिद्धिराभात् । एतत् क्षतोदरं
तन्नामरे परिहृन्नाद्युदरं प्रदिष्टम् ॥ ३ ॥

उदकोदरमाह ।

“यत् खेहपीतोऽप्यनुवातितो वा,
वाभो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमासु तस्य
क्षोतांसि दुष्पन्ति हि तद्वह्निः ॥
खेहोपनिमेष्यथवापि तेषू-
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
क्षिग्धं मज्जतत् परिहृन्नाभिम
समाततं पूर्वमिवाभ्युना च” ॥

उद

यथा वृत्तिः क्षुब्धति कम्पते च

अन्दायते चापि दकोदरं तत्” ॥

खेहपीतः पीतइत्यत्राध्ववसितादित्यात् कर्त्तरि
क्तः पश्चात् खेहं पीतः खेहपीत इति तत्प्रत्ययः ।
तेन खेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवातितो वा अहो-
तानुवातनवक्तिः । वातः अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि
क्तः तेन वातवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरुद्धः अहोतनिर्वातितः । स
पेदासु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वह्निः जल-
वह्निः क्षोतांसि दुष्पन्ति खकर्मदुष्टानि भवन्ति
जलवहेषु क्षोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपखे-
हत्यायेन वह्निभूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु क्षोतःसु खेहोपनिमेषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । अन्नरसे उपखेहत्यायेन वह्निर्निःसृते
दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वह्निर्निःसृते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिहृन्नाभिम
गम्भीरगामि । समाततं स्तब्धम् । यथा वृत्तिः
अन्तर्मयं जलाहरणपात्रम् । क्षुब्धति अन्तर्ज-
दोलेनेन सञ्चलति कम्पते वर्द्धः अन्दायते कम्प-
मानं सत् अन्तः करोति ॥ ३ ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजातम् यज्ञसाध्यं नवोत्थितम्” ॥
बलिनः अजातात् नवोत्थितं यज्ञसाध्यमित्यन्वयः ।
“पश्चाद्भृगुदं वृद्धं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय हिङ्गान्नस्य दकोदरम्” ॥
हिङ्गान्नं अरादिना हिङ्गमन्नं यस्य तदुदरं अभा-
वाय भवति ॥ ३ ॥
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
“पयःपूर्णा वृत्तिरिव क्षोभे अन्तःकरं मृदु ।
अप्रवृत्तशिरःशूलं नितान्तमृदं महत् ॥
आनस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं वज्रं मलच्छतः ।
जातोदकस्य किङ्कं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुरापि च ॥
शूलाक्षं कुटिकोपस्यमुपक्षिप्ततनुत्वचम् ।
बलशोक्षितमांसाग्रिपरिहृन्नाद्यं वर्जयेत्” ॥
शूलाक्षस्याने शूलाक्षमिति च पाठः । कुटिकोपस्यं
वक्रमेहनम् । उपक्षिप्ततनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वो
त्वग्यस्य । तं उदरिणम् ।
“पार्श्वमङ्गान्नविशेषशोकातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्वमात्रं विवर्जयेत्” ॥
विरिक्तमपि पूर्वमात्रं पूर्वमात्रोदरं उदरिणं
विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“एरुशतैर्न दशमूलमिश्रं

गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलान्

क्षाद्यः समूत्रो दशमूलजम् ॥

कुष्ठं दन्ती यवक्षारः पाठा त्रिकवर्जं वध्वा ।

शुक्ली चोष्णान्ना पीता वातोदररुजापहा” ॥

कुष्ठारिचूर्णम् ॥ ३ ॥

“जशुनस्य तुषामेकां जलशोथे विपाचयेत् ।

चिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गं सैन्धवचिचकम् ॥

उद

देवदाह वध्वा कुष्ठं मधु शिग्रुः पुनर्नवा ।
सौवर्चनं विडङ्गानि दीप्यको मज्जपिप्पली ।
एतेषां धनिकान् भागान् त्रिहृत्तः षट्पत्राणि च ।
पिष्टा कषायेद्येतेन तेन मृद्वग्निना ध्वेत् ॥
तत्पिबेत् प्रातरुत्थाय यथाभिन्नमभावात् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् उदराणि विप्रवतः ॥
मूत्रक्षयसुदावर्तमन्त्रहृद्भिगुदमोन् ।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमाम्बुलमरीचकम् ॥
यज्ञदक्षीजिकानाहान् श्रीहानं चाङ्गवेदनाम् ।
मासमात्रेण नष्टान्ति अग्नीतिवर्तना मदः” ॥
इति रसोनतैलम् ॥ ३ ॥
“पिसोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं हनुवाप्यादौ शोधयेत् सौवर्चनम् ।
संजातबलकायाभिः पुनः क्षिग्धं विरेचयेत् ॥
पयसा च त्रिहृत्तस्यैववृक्षस्य शृतेन च ॥
पिप्पल्यादिशोथोन्नाज्यं पाचितं धावयेद्विषकं ।
नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिहन्तये” ॥ ३ ॥
“नागरत्रिफलाकक्षैर्दध्मपरिप्रेक्षितैः ।
पाचितं तैलमाज्यं पिबेत् सर्वोदरापहम्” ॥
इति नागरादितैलं वृत्तम् ॥ ३ ॥
“शान्तिवृत्तिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरुद्धो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमोदनं मांसं प्राकं पिष्टुञ्जतं तिनाः ।
व्यायामश्च दिवास्तत्रपानपानानि वर्जयेत् ॥
तथोपलवणोष्णानि विदाह्नीनि शुक्लानि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानं वर्जयेत् ॥
उदराणां मलाच्छात्वाद्भृगुः शोधनं हितम् ।
क्षीरैश्चैरुदरैर्न वा पिबेन्नूचेण वासज्जत्” ॥ ३ ॥
“जातोदरी पिबेत्तत्र पिप्पलीकव्याम्बुतम् ।
अर्कशामरिचोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यवानोहपुषाजानीयोवृक्षं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं चिकटुक्षारसैन्धवैः ॥
यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोमकुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वध्वा ॥
शताङ्गा जीरको व्योषं सर्वाक्षीरी च चिककम् ।
क्षौ चारौ यौक्करं मूलं कुष्ठं जवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गश्च समांसाणि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिहृत्तिकाक्षे हिङ्गुले सातका स्यान्नुतुङ्गा ॥
एव नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगमगापहः ।
एनं प्राप्य निबर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रोदरभिः पेयो गुल्फिभिर्वादराभ्युना ।
आण्डवाते सुरया वातरोगे प्रसङ्गवा ॥
दधिमयलेन चिडुबन्धे दाडिमाम्बुमिरशसे ।
परिकर्षं वृक्षाक्षैरव्याम्बुमिरशीर्षके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे आसे गलपले ।
हृद्रोगे यक्ष्मीरोगे कुष्ठे मन्त्रेणुले क्षरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।
यथाहं क्षिग्धकोष्णं पेयमेतद्विरेचनम्” ॥
उपकुक्षिका कारवी च वृक्षीरकः । यस्य मग-
रैना नाम इति लोके । तस्य भागत्रयं प्राञ्चं पुन-
रुक्ते । सर्वोदरी चोक् इति लोके । विष्णुना
इन्द्रवायवी । सातका वीज्यभेदः सातकोत्थेव

उद

प्रविद्धा । परिकर्तो गुदे परिकर्तवत् पीडा
इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“सुकृत्क्षीरदन्तीचिपलाविकृ-
सिंहोचिचिचकसूर्यकण्ठैः ।
एतं विषमं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्यास्तमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णममोऽनुपिबेदिरेके
पेयं हसं वा प्रपिबेदिधिजः ।
नारायणेन जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“वष्पायः कर्षमात्रायाः कर्षं दध्यादिवेष्टितम् ।
निगिह्येदारिद्र्या निवृत्तमुदर्याधिप्रान्तये” ॥
वष्पायः शूर्यापजो मायभेदः । वष्पायः इति
कोके ॥ * ॥

“पुनर्नवादासनिशासविष्वा-
पटोन्नपथाः पिचुमर्ददाह ।
सनागरचिह्नमहेति सर्वैः
ज्ञातः कषायो विधिना विधिजैः ॥
गोमूत्रयुक्तं गुग्गुलुना च गुक्तं
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम् ।
सर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुरादं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्वाथः । इत्युदर्याधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः । (“उदरं तिमितं गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरचरितविनिश्चयग्रन्थः । अस्य ग्रन्थस्य
रोगविशेषवाच्येऽन्याविशेषवाच्यवृत्तिसदृशो-
गशब्दे ज्ञातव्या ॥)

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरजाणं, स्त्री, (उदरस्य जाणं यस्मात् ।) उदरबन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदरपिः, पुं, (उदरस्य पितृव्ये वा । उत् + ऋ +
उद्यत्तेष्टिदिति गणित् ।) समुद्रः । सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाचः, वि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच
इव ।) सर्वाङ्गखादकः । तत्पर्यायः । सर्वाङ्गीनः २
सर्वाङ्गभक्षकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरभरिः, वि, (उदरं विभर्तीति । उदर + भर +
इन् + सुम् च । निपातसिद्धः ।) खोदरमात्र-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुक्षिभरिः २ आत्मभरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गात्रे १६४ अध्यायः ॥

“कदलीयवच्छारन्तु पाणीयेन प्रसाधितम् ।
तदाखादनाग्न्यन्त उदरव्याधयोऽखिलाः” ॥

उदररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः ।) जठरव्याधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ॥

(“चिह्नविद्याधराकीर्णं कैलासे गन्दोपमे ।
तप्यमानं तपस्वीं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं मिथविद्याप्रवर्तकम् ।

उद

पुनर्वसं जितात्मानमभिवेशोऽजवीचकः ॥
भगवन्मुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते हृदिता नराः ।
शुक्लवक्त्राः क्षौण्णैर्गौराभ्यातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टाग्निबलाहाराः सर्वस्यैवास्त्रनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियामावाञ्छन्तोऽसुखनाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्घातं प्राप्नुमाकृतिभेषजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सन्धगीरितम् ॥
सर्वभूतहितायविः शिष्येणैव प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृन्तुमुपचक्षते” ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
“अभिदोषान्मुखायां रोगसङ्घातः पृथग्विधाः ।
मण्डलाः प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्दोऽपि मलिनैर्भुक्तेरपाकाहोषसञ्चयः ।
प्राणान्धपानान् सन्दृष्ट्वा मार्गान् बद्धोत्तरोत्तरान् ॥
त्वष्ट्मासान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भ्रष्टम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं प्रष्टुं सकलक्षयम्” ॥

सामान्यहेतवो यथा,—
“अत्युष्णवज्ज्वरविदाहसङ्घातसङ्घातात् ।
मिथ्यासंमर्जनाद्रूक्षविशङ्खानुचिभोजनात् ॥
श्रीहार्श्याह्वयोदोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याहेगविधारणात् ॥
खोतमां दृषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शवातशूलोधादन्वस्तुतमभेदनात् ॥
अतिशङ्खितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपमायन्ते मन्दाभीना विशेषतः” ॥

प्रायुषं यथा,—
“क्षुणाशः स्वादतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यतेऽचिरात् ।
मुक्तं विदाह्यते सर्वे ओर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहृद्यमोषच्छोफश्च पादयोः ।
ग्रन्थद्वलक्षयोऽप्युपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरदावर्जकता च रुक् ।
वस्त्रिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाच्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लज्जलभोजनात् ।
राजोन्नम वलीनाश्च इति लिङ्गं भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—
“रुद्धा खेदाम्बाहानि दोषाः खोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणान्धपानान् हि सन्दृष्ट्वा जनयत्युदरं नृणाम्” ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—
“कुक्षोराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽपि स्रज्ज्वागद्वयं कार्यश्चोदरलक्षणम्” ॥
वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“रूक्षात्यभोजनायासवेगोदावर्तकर्मणः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृदस्तिगुदमार्गगः ॥
हृत्पार्श्वं कफमुद्धृत्य तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनेत्युदरं जन्तोष्यक्वासान्तरमाश्रितः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“कुक्षि-पाणि-पाद-दृषण-अयथुदर-विपाटनम् अ-
नियतो च वृद्धिज्ञासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्तक-
मर्द-पर्वभेद-शुष्ककास-कार्श-दौर्बल्यारोचक-वि-
पाका अधोगतत्वं वातवर्धमूत्रसङ्गः श्वावाहवत्वं
नखनयनवदनत्वष्ट्मूत्रवर्धसामपि चोदरं तन्व-
सितराजीशिरासन्ततमाहृतमाध्मातदतिशब्दवद्-

उद

वति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्ध्वं च समुत्पन्नश्चरत्ये-
तदातोदरं विद्यात्” ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कटुक्षतव्याध्यातीक्ष्णाग्न्यातपसेवने ।
विदाह्याध्मशराजीर्णेषामु पित्तं समाचितम् ॥
प्राणान्धपानो रुद्धा मार्गसुम्भार्गमाश्रितम् ।
निहत्यामाश्रये वक्त्रं जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दाहज्वर-दृषा-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्थ-
त्वं हरितहारिद्रवं नख-नयन-वदन-त्वष्ट्म-मूत्र-वर्ध-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्र-
राजीशिरावनजं दृष्ट्वात् दृष्यते धूप्यते रूपायते
स्त्रियते स्त्रियते मृदुस्यं क्षिप्रपाकश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात्” ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अध्यायामदिवास्त्रप्रस्तादतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दध्निदुग्धोदकानुपमासैश्चात्युपसेवितैः ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा खोतः स्वाहतेस्वाहतेऽपि नः ।
तमेव पीडयन् कुर्वाद्युदरं वहिरन्वगः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“गौर्वारोचकाविपाकाङ्गमर्द-सुप्ति-पाणि-पाद-
शुष्कोरुशोकोत्तमोश-निद्रा-श्वास-कासाः शुक्लत्व-
नख-नयन-वदन-त्वष्ट्म-मूत्रवर्धसामपि चोदरं शुक्ल-
राजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्त्रिरं कठिनश्च
भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्” ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“दुर्बलाभेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
खोदसैश्च रजोरोम-विष्णुनाश्रिणखदिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः ।
ग्रनेः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयत्युदरं नृणाम्” ॥

अस्य रूपाणि ।

“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते
वर्णाश्च नखादिषूदरमपि नागवर्णराजीशिरा-
सन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्” ॥

यकृत्क्षीरसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—

“असितस्यातिसङ्कोभाद्यनयानामिचेष्टितैः ।
अतिव्यायभाराध्वमनन्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वस्थितः क्षीहाद्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विहृजन्तं विवर्द्धयेत्” ॥
इति तस्य क्षीहाकठिनोऽखिलेवादौ वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्याधिकानश्च परिक्षिपन्मुदरमभि-
निवर्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

“दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्धमूत्रवर्धतमः पिपा-
साङ्गमर्द-वृद्धि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास-मृदुज्व-
रानाह्याग्निनाशकार्शस्यैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदरमखवर्धयं विवर्धयं वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमूत्रवर्धमेव यकृदपि दक्षिण-
पार्श्वस्थं कुर्वात्युदरं त्रिदोषधत्वात्तस्य क्षीरजठ-
रव्यावबोध इत्येतत् यकृत्क्षीरोदरं विद्यात्” ॥

उद

बहुगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“पक्ष्मनालेः सङ्घातेन भुक्तैर्ब्रह्मणेन गुदे ।
उदावर्त्तयन्त्याग्नीभिरान्नसंमुख्येन वा ॥
अपानो मार्गशरोधाद्वात्पि कुपितोऽग्निः ।
वर्षः पित्तकफान् बद्धा जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“हृत्पा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोभोदसाद-कास-
श्वास-दौर्बल्य-गोचकाविपाक-वर्षा-मूत्र-सङ्का-
पान-वर्द्धि-क्षवधु-शिरोहृद्भाभि-गुदशूलान्यपि
चोदरं भूद्वातं क्षिरमख्यं नीलरात्रिशिरावनजं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोष्ठ्यवदभिनि-
वर्त्तत इत्येतद् बहुगुदोदरं विद्यात्” ॥

क्षिप्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“शर्करा-हृत्पाकास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
मिथेतान् यदा भुक्तैर्भयान्नशनेन वा ।
इयात् पाकरसलोभ्यन्दिभ्यः प्रखवद्वहः ।
पूरयन् गुदमन्त्रं जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोभाभाः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथावन्नक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सजोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-
गन्धामवर्षं उपवेशते शिक्षा-श्वास-कास-हृत्पा-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्यतः
क्षिप्रोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,—

“क्षेपितस्य मन्दापेः क्षीणम्यातिक्षेपस्य वा ।
अथमपानाग्रहेऽपौ मारुतः क्षोभि संस्थितः ॥
खोतःसु बहुमार्गेषु कफक्षोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाभ्यु सस्यानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यन्नकाङ्क्षापि पासा-गदखाव-शूल-
श्वास-कास-दौर्बल्याण्यपि चोदरं नानावर्णरात्रि-
भिरासन्नतमुदकपूर्णदृतिस्तोभमस्पर्शं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

यथा साध्यतासाध्यत्वादित्यं यथा,—

“तत्राचिरतोत्पन्नमुपद्रवमुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
माख्यक्षित्तेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः सस्यान-
दपक्षता अपरिपाकादप्रवीभूताः सन्धीन् खोतांसि
चोपक्षेदयन् खेदश्च बाष्पेषु खोतःसु प्रतिहत-
गतिस्तिथ्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमा-
कोचितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं
नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रद्विजः शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णदृतिसमस्तोभस्पर्शश्च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृष्टान्ति हृद्गतिसार-तमक-
हृत्पा-श्वास-कास-द्विक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलान्यपि-
क्षरभेद-मूत्रसङ्कापयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“धातात्पित्तात् कफात् श्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं क्षुब्धतरमुदरं भिषगादिभ्यः ॥
पञ्चाङ्गमुदकपूर्वं सर्वं जातोदकतथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय द्विजान्नचोदरं नृणाम्” ॥
“अथयः सर्वमर्म्मोत्थः श्वासो हिकारश्चिः स्रष्ट ।
मूर्च्छाच्छ्वातिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्” ॥
जलजल्लगमाह ।

“अशोथमरुताभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुह्यगुहायान्तं शिराजगवच्चितम् ॥
नाभिं विवृणु पाथौ तु वेगं हत्वा प्रणश्यति ॥
हृद्भाभिर्वक्ष्यकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं वृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मृचेऽप्येव संहते दोषे कालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतन्निर्दिष्टं विद्या तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विषगदोषबलकाजविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहैरपाचरेत् ॥
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥
हृते दोषे पक्वज्ञानं वेष्टयेद्वासोदरम् ॥

तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्गन्धपयेत् पुनः ।
दोषातिमात्रोपचयात् खोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवत्युदराख्येवं अतो नित्यं विप्रोद्येत् ।
मुहं संख्ये च क्षीरं बलायं प्रायेत्युत तम् ॥
प्रागुल्लेशाग्निरवर्धश्च बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूधैरसर्वा मन्दास्त्रलवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ।
स्फुरणात्तेपसन्धस्थिपार्श्वपृष्ठजिकास्थिषु ।

दीप्राधिवद्विज्ञातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
वातप्लास्तपृष्टैर्गदतिलतैलानुवासनः ॥
अविरेचन्तु यं विद्यादूर्ध्वजं स्थविरं शिशुम् ।
मृकुमारं प्रकृत्यान्वदोषं वाथोन्यथानिलम् ॥
तं भिषक् शमनेः सर्पिर्धूमसारसौदनैः ।

वस्त्यभ्यङ्गानुवासश्च क्षीरैरुपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्णमेव विरेचयेत् ।
दूर्ध्वजन्यनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवन्तिना ॥
सङ्घातबलकालाभिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिष्टकल्लेनोरुवृक्षप्रदनेन वा ॥

शातलाजायमाणाभ्या प्रतेनारवधेन वा ।
सकफे वा समुत्रेण सवाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विमुञ्चन्तु कफोदरिणमातुरम् ।

संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तेरैः कफापहैः ॥
गोमुच्चारिपानैश्च चूर्णायस्कृतिमिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेन् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्हन्तं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥

उदावर्त्तयगानाहृदिहमोहदृष्टाज्वरैः ।
गौरवारचिकाठिनैश्चानिलादौ यथाक्रमम् ॥
लिङ्गः क्षीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्षयैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वन्ति यथादोषं यथाबलम् ॥
स्नेहं खेदं विरेकश्च निरुहमनुवासनम् ।

समोक्ष्य कारयेद्वाहौ बामे वा व्यधयेत्तिराम् ॥
मट्पणं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीन्वां प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टमणांस्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काण्डिका साभया जले ।
मुत्रे वा प्रतमेतश्च समराजस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्फमेहार्शः क्षीहसर्वोदरक्षिमीन् ।

तद्व्याज्जाङ्गलसैर्जीर्णं स्याच्च भोजनम् ॥
अधिकम् च कुर्वन्ति भिषगवातकफोष्ये ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिंश्च क्षीरवस्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानश्च शस्यते ।
यूधैर्मासरसेश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥

लघून्मृगानि संख्ये भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
स्निग्धाय बहुदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलजवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
परिचर्त्तसीनि चाम्नानि तीक्ष्णैश्च विरेचनम् ।

उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं वातप्लमेव च ॥
क्षिप्रोदरमृते खेदात् स्नेहोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं स्वाद्यमेवं तत्पातयेद्बुधक्” ॥

अत्रिष्टकल्लं यथा ।

“हृत्पाकासज्वरात्तन्तु क्षीणमांसाभिभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दूर्बलेन्द्रियम्” ॥
“अवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनो क्रियां सव्ययकारयेत्” ॥

पथ्यनियमो यथा ।

“दोषे कुतौ हि संपूर्णे वर्जितमन्दमृच्छति ।
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुघृथून्स्तथा सुराम् ॥
यवागूभोदनं वापि यूधैरद्यान्नसैरपि ।
मन्दास्त्रलवणैश्च कटुभिर्धूमलोपसाधितैः” ॥

अपथ्यानि यथा ।

“अौदकानुपमं मासं प्राकं पिष्टकृतं तिलान् ।
आयामाध्वादिवासप्रं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णलवणास्त्रानि विदाहीमि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्” ॥

वातजादिभेदेन तक्षपाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्तु पित्तलोवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानासैन्धवाजीथोषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्तास्त्रं नातिपेणवम् ॥
मधुतैलवचाशुगठीश्रताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।

युक्तं क्षीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हृषुषायवान्यजाजीसैन्धवैः ।
पिबेच्छिप्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
“देवदारुपलाशार्कहृत्पिप्पलीशिशुकेः ।
साधगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥

पलाशं कर्तुं शाखा तद्वत्प्लावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावुदरिणं सेके पाने च योजयेत् ॥
रुक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पिंश्च जठरप्लानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूत्रचयचित्रकनागैः ।

सक्षारैरुदपिर्कैर्दिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्दिप्रस्थमूत्रस्य तुलाङ्गस्य रसेन च ॥

उद

दधिमय्यातकोपेत् तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
अथर्षु वातविष्टम् गुह्याशंसि च नाशयेत् ॥

इति पञ्चकोलकृतम् ॥ * ॥

“चतुर्गुणे जले मूत्रे दिगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं हृतप्रस्थं सत्तारं जठरी पिबेत् ॥

इति चित्रककृतम् ॥

“पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्पत्रम् ।
कामिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
बड़ाद्यान् कार्ष्णिकानन्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमलोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु मुष्णीत भोजनं जाङ्गलैः रसैः ।
मण्डं पेयाच्च पीत्वा च सख्योऽथ वडहं पयः ॥
इतः पिबेत्तत्तुल्यं पिबेदेव पुनः पुनः ।
इति सर्वोदराण्येतद्गुणं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगश्च शययुष्वापकर्षति ॥

इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ जवणानि च ।
चित्रकश्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुह्यानुत् ॥

इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“भावितानां गवां मूत्रे षट्कानान्तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
पिबेदित्तरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिहाः ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशम्यति ।

जातीन् ससृष्टदो दागन् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरून् ॥

अनुष्णाप्य भिषक् कर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥

यवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसंयुक्तं भिषमस्मै प्रदापयेत् ॥

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विरुज्जिह्विले विषम् ।
तेभास्य दोषसंघातः स्थिरो नीनो विमार्गगः ॥

विषेणाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्त्तते ।
विषेण हृतदोषन्तं श्रीताम्बुपरिषेचितम् ॥

पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
अष्टन्मग्नूकपर्णाश्च शाकं सयववास्तकम् ॥

भक्षयेत्काणशाकं वा खरमोदकसाधितम् ॥
निरस्त्रजवणस्त्रेहं स्निग्धास्त्रिमनम्रमुक् ॥

मासमेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत् ॥
“इदन्तु शल्यहृत्तृणां कर्म स्यादहृत्कर्मणां ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मविमान् भिषक् ॥
विपाद्यान्मन्तः पश्चादोष्य बद्धतत्तान्मयोः ।

सर्पिषाभ्यक्ष्य केशादीनवमृष्य विमोक्षयेत् ॥
मूर्च्छनात् यच्च संमृष्टमन्त्रं यच्च विमोक्षयेत् ।

क्षिद्राण्यन्वस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीनिकैः ॥
बडशः संगृहीतानि मत्वा कृत्वा पिपीनिकान् ।

प्रतिबोभेः प्रवेष्टान्त्रं वक्षिः सीत्येदुगन्ततः ।
तथा जातोदकं सर्वमुदरं यथयेद्भिषक् ॥

वामपार्श्वे तथो गामेनीडीं दत्त्वा च गणयेत् ।
निःस्त्राय च विमृष्येतद्वेद्येदाससोदरम् ॥

तथा वस्तिविरेकाद्यैस्त्रिंशं सर्वेषु वेष्टयेत् ।
निःस्त्रते क्षणितः पेयामखेहजवणां पिबेत् ॥

अतः परश्च वयसासन् क्षीरद्विर्भवेन्नरः ।

उद

जीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥

श्यामाकक्षीरदूधं वा क्षीरेण कवभोजनः ।

नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥

प्रयोगायाश्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

दोषानुबन्धरक्षार्थं वक्तव्यार्थमेव च ॥

प्रयोगाप्रचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।

सर्वधातुक्षयात्तीनां देवानाममृतं यथा ॥

इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।

“धन्वन्तरिर्धर्मभट्टां बरिष्ठी

राजर्षिरिन्द्रप्रतिभो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं

शिशुं शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥

पृथक्समस्तैरपि चेह्र दोषैः

क्षीरोदरं बडगुदं तथैव ।

आगन्तुकं सप्तममष्टमश्च

दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥

सुदुर्बलाग्नेरहितशानस्य

संयुष्कपृथग्निधेवणादा ।

स्नेहादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-

रुज्जिं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुह्याकृतियुज्जितलक्षणाणि

कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो

निःस्त्र्य दुष्टोऽग्निज्वेगनुन्नः ॥

त्वचः समुन्नस्य शनैः सप्तमन्ता-

द्विर्जमानो जठरं करोति ॥ * ॥

अस्य पूर्वरूपं यथा,—

“तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा-

बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।

जीर्णापरिज्ञानविदाहवयो

वन्तो रजः पादगतश्च शोफः ॥

वातजादिभेदेन लक्षणाणि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृथुनामी-

र्यदङ्गते कृष्णशिरावन्नडम् ।

सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्

सतोदमेदं पवनात्मकन्तत् ॥ १ ॥

यच्चोषध्याज्वरदाहयुक्तं

पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।

पीताक्षिबिम्बज्वलनानस्य

पित्तोत्तरं तत्त्वचिराभिदृष्टि ॥ २ ॥

यच्छीतलं शुक्लशिरावन्नडं

क्षुब्धं स्थिरं युक्तनखानस्य ।

खिग्धं महच्छोफयुतं ससादं

कफोदरं तच्च चिराभिदृष्टि ॥ ३ ॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमन्त्र्यमष्टक्षपश्च ।

क्षीहाभिदृष्टिं सततं करोति

क्षीरोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिदृष्टिमेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तज्ज्ञै-

र्यभुतः क्षीरबकोऽतिपाण्डुः ॥

उद

सख्येतरस्मिन् यक्षति प्रदुष्टे

क्षेयं यक्ष्णद्व्युदरं तदेव ॥ ४ ॥

दूधुदरं बडगुदोदरं परिष्ठाद्युदरं दकोदरश्चेति
चतुर्गामुदराणां सुस्मृतीयं लक्षणादिकं यत् भाव-
प्रकाशे संगृहीतं तत्तावन्नाविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अष्टावदगणि पूर्णमुदितानि तेष्वसाध्यं बडगुदं
परिष्ठावि चावशितानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव
च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वस्य सुतुर्गामो भेषज-
साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि
वर्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुत्तविदाहखिग्धपिशित-
परिवेकावगाहान् परिहरेत् । शालियष्टिकयव-
गोधूमनोवारान्नित्यमन्नीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
स्नेहयित्वा तिस्रकविपक्वेनानुलोम्य चित्राप्रकृतैक-
प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेणास्यापयेदनुवासयेच्च
शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं
स्नेदयेत् ॥ * ॥

पित्तोदरिणान्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेह-
यित्वा श्यामात्रिफलाचिह्नविपक्वेनानुलोम्य शर्करा-
रामधुतप्रगाढेन न्ययोधादिकषायेणास्यापये-
दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ स्नेहोदरिणं
पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य क्षुहीक्षी-
रविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैकप्रगाढेन
सुष्कादिकषायेणास्यापयेदनुवासयेच्च श्यातसी-
धातकीकिग्वसर्षपमूलकवीजकल्कोक्षोपनाहयेदु-
दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयुषेण
पायसेन वा स्नेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥

दूष्योदरिणान्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्किनीखरस-
मिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धं मासं वा
महावृक्षक्षीरसुगामोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्
मद्येनाश्वमारकगुह्याकाकादानीमूलकल्कां पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पणं दंशयित्वा भक्षयेत् ।
वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दर्भं वा विषमासेवयेत्
तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ * ॥

भवति चात्र,—

“कुपितानिजमूलत्वात् सङ्घयित्वान्मनस्य च ।

सर्वोदरेषु शंसन्ति बडशस्त्रनुकोमनम् ॥

ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण सर्जिकाह्निमुमिश्रं
पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा क्षीरतीक्ष्णं भक्षयेत् ॥

क्षुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं का-
सेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा क्षुहीभावितामुत्कारिकां
पक्वां दापयेत् ॥

“क्षीरोदरिणः खिग्धस्त्रिभस्त्र दग्धा मुक्तावतो वाम-
बाहौ कुर्यराभ्यन्तरतः शिरां विध्येद्विमर्दयेत्
पाणिना क्षीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संसृद्धेहं
समुद्रमुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् द्विजुसौवर्ष-
काक्षारेण सुतेन पक्षाशक्षारेण वा यवक्षारम् ।
परिजातकेदारकापामार्गक्षारं वा तैलसंस्कृतम् ॥

उद

श्रीभाङ्गनकाशं वा पिप्पलीसैन्धवचिकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जकारं वास्त्वसुतं विङ्गलवग-पिप्पली-
प्रमादम् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचिकजटफलेरयवक्षारसैन्ध-
वायां पाणिकाभागा दृढप्रस्थं तत्तल्यं क्षीरं
सदैवार्धं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
क्षीराधिपङ्गुमोदोदावर्त्त-अयथु-पाणुरोग-
काक-आस-प्रतिष्ठायोद्धातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाभिर्वा हिङ्गवादिषु चूर्णसुपुष्पीत यक्षदा-
ख्येय्येन एव क्रियाविभागः विज्ञेयतस्तु दक्षिण-
बाहौ शिरास्थः ॥

“मखिबन्धं सङ्गन्धं वामाङ्गुलसमीरिताम् ।
दक्षेक्षिरां शरीरान्धुं क्षीरो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥
वङ्गुदे परिखाविधिं च क्षिण्वस्त्रिभ्यस्त-
स्याधो नाभेर्मांसतत्तुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्ध्याणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य वङ्गुदस्यान्धप्रतिरोधकरमध्मानं
बाणं वा योद्धुं मलज्जातं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मन्ध्यान्ध्याणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाल्यप्रण-
मुदरस्य सीधेत् । परिखाविष्ययेवमेव शल्य-
मुद्गुत्थान्ध्यावान् संशोध्य तन्निष्कृष्य समुदाय
काकपिपीलिकाभिर्दृश्येत् दृष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीधेत्
सन्धानं यथोक्तं कारयेत् यद्येतामधकमिष्यया
च ज्ञान्धदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततोनिवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिष्टेदासयेधेनं रौलक्षोण्यां
सर्पिर्लोण्यां वा पयोदन्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
यस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्त्रिमस्य स्थित-
स्यातैः सुपरिस्वीतस्याकृतात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्मांसतत्तुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या श्रीहि-
मुखेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विधेत् । तत्र तप्ता-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विहारां प्रक्षणाङ्गौ वा संयो-
ज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडीमपहृत्य तैल-
जबन्धेनाभ्यग्न्य प्रणयन्धेनोपचरेत्तच्चैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सङ्घसा ह्यपहृते दृष्ट्या-
ज्वराङ्गुलमर्द्धावीसारवासापाददाहा उत्पद्येरन् आ-
पूर्यते वा भ्रष्टतरमुदरमसङ्गातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वादशघोडशरा-
त्रायामन्यतममन्तर्रीकृत्य दोषोदकमन्यान्पमव-
सिञ्चेत् । निःक्षुते निःक्षुते च दोषे मादृतरमावि-
ककाशेयचर्मजामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाभ्यायति वायुः घण्टासांश्च पयसा भोजये-
ज्जाङ्गुलरसेन वा तत्र श्रीन् मासान् अर्जोदकेन
पयसा फलाक्षेन जाङ्गुलरसेन वाविष्टं मासत्रय-
मग्नं कर्षितं वा सेवेतैव संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,

आस्थापने चैव विरेचने च

यामे तथाहारविधिक्रियासु ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलेः प्रयोक्तुं

क्षीरं शृतं जाङ्गुलसो रसो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥

सौवधान्याह ॥

उद

“शुद्धसं विधा गन्धं मृताकार्याश्रिताजतु ।
रससाध्येन दातव्यं रसन्य द्विगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचिककाकोनीनिर्गुण्डीमूत्रकीरजः ।
अजमोदविधांशेन प्रत्येकं प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकाष्ठैर्भावनायैकविंशतिम् ।
मृङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण केहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
क्षेप्रोसरं निहन्त्याशु नास्त्रा वैश्वानरी वटी ॥
देवदारवज्जिह्वलकल्पां क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्पली मरिचं ताम्र-काक्षनीचूर्णसंयुतम् ।
क्षहीक्षीरे दिनं मध्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् निरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्वेषां दध्यध्नं क्षमने हितम् ।
दिनांते च प्रदातव्यमन्यदा मुद्गयुष्मकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुकितुल्यं जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरग्वधफलाम्बुजां वधीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माघमात्रं वटो खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिचिफलरसक्षानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदराशिरसः ॥ * ॥

“दिकर्षं लोहचूर्णस्य चाभ्रश्चापि पलाङ्ककम् ।
कथं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्बाकाष्ठत्रिचपां पलम् ॥
मृगाजिनपलं भस्म सर्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगङ्गाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषकम् ॥
यक्षतृप्तीहोदरहरं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कामं स्वासं ज्वरं हन्याद्गुणवर्णाश्रिकाङ्गकम् ।
यक्षदग्निं त्विदं लौहं वातगुल्मविनाशनम्” ॥
इति यक्षदग्निकौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसन्दर्भसंग्रहे ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लङ्घनमष्टसम्भवाः

कुलत्थमुदासुगुणालयो यवाः ।

मृगाजिजाङ्गुलसंक्षयान्विताः

पेयाः सुरामास्तिकसीधुमाधवाः ॥

तक्रसोनोशुतैलमार्द्रकम्

शालिषु शाकं कुलकं कठिक्तकम् ।

पुनर्नवा श्रियफलं हरीतकी

ताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥

अज-गवोद्गी-महिषी-पथोजलं

लघुनि तिलानि च दीपनान्यपि ।

वस्त्रेण सवेष्टनमधिकर्म्मता

विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“सक्तेज्ज्वरं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।

कर्दिर्यनं दिवाविद्रा व्याधामः पिष्टवैकृतम् ॥

कौदकानूपमांसानि पत्राकांतिनामपि ।

उष्णानि च विदार्ष्टानि ज्वरान्यग्रानि च ॥

शिम्लीधान्यं विषडाहं दुष्टभीरं गुरुणि च ।

महेन्द्रगिरिजातानां सरितां सज्जितानि च ॥

उद

विष्टभीनि विशेषास्तु खेदं किमसमुद्भवे ।
वर्णयेदुदरव्याधौ वैद्यो रक्तमित्रं यथा” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपशमनक्षयं चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“अस्योच्चारदिना मूत्रं पक्वो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव ।) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये ।) वृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्ष्यात्फुल्लपादकाम् ।
धात्रा वैष्ण्वनिर्माणावैदग्ध्यं दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥

उदरिणः, चि, (अतिप्रयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलञेति इलच् ।) वृहदुदरयुक्ता ।
भुङ्क्षिया इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिगिह्नः २
वृहत्कुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिकः ५ तुन्दिजः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] चि, (अतिप्रयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
यस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“उदरी तु गुल्मभिष्यन्दिहृत्तविदाहिकिण्वपि-
शितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषट्ठि-
कयवगोधूमनीवाराश्रित्यमग्नीयात्” ॥)

उदकी, पुं, (उत् + ऋच् + घञ् ।) उत्तरकालोद्भव-
फलम् । इत्यमरः । भविष्यत्काण्डः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्धकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्चाप्यसखोदकं शोकविक्रुष्टमेव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदकस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवात्मजौ । १ । १२३ । २६ ॥
मदनकण्टकम् । इति मेदिनी । मयना गाह्ये
कांटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] चि, (उदृतं अरिः प्रभा यस्मात् ।)
उत्थमः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५ । ७६ ।
“ऋचेवोदरिष्वं सूर्यं रामं मुनिवपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् क्षणानो-
दरिर्बलस्तन्मिथुनं चकाशे” ।
इति रघुवंशे ७ । २४ । तथा, कुमारः ३ । ७१ ।
“स्फुरद्गुदरिः सङ्घसा हतीया-
दृष्टः क्षणानुः किञ्च सम्यपात्” ॥

उदरिः, [स्], पुं, (उदूर्जं गतं अरिर्धस्य ।) अग्निः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिष्वं कक्षे शेरते तेऽभिमासतम्” ॥
इति माघे २ । ४२ ॥ हरिः ।) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरः, पुं, (उदरति पीडयतीति । उत् + अर्ह + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदा

“वरटीदृष्टसंज्ञानः शोथः संजायते वहिः ।
सकृच्छ्रोतोरवज्जलः हृदिऽवरविदाहवान् ॥
उदहमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं श्रोतपित्तमुदहं कफाधिकम्” ॥

(अस्य चिकित्सा यथा,

“अभ्यङ्गः कटुतेजेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।

उदरे वमनं क्वाथं पटोलारिष्टवारिणा” ॥

“सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् यथाशुभं नरः ।

तस्य नश्यति सप्ताहोदरदः सर्वदेहजः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यहं ॥)

उदलावयिकः, चि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्धः ।

उदलवण + ठक् ।) लवणोदकसंसिद्धश्चक्षुनादिः ।

इति हलायुधः ॥

उदवसितं, स्त्री, (उदूर्ध्वमवसीयते स्म । भो अन्त-

कर्मणि चिञ् बन्धने वा । क्तः । द्यतिस्तीतीत्वम् ।)

महम् । इत्यमरः ॥

उदधित्, स्त्री, (उदकेन श्रयति वर्द्धते इति । उद +

श्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोषम् । इत्य-

मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।

दाहहृणाः मुखशोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“अर्द्धोदकमुदधित्स्यात्” ॥

“उदधिक्षेपणं बल्यं श्मश्रु परमं मतम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाऽध्यायः ॥)

उदात्तं, चि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-

सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाह । महत् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५.काण्डे ।)

“उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्” ।

नायकभद्रः । यथा साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदे ॥

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)

उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +

क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-

मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

काथालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-

दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।

“लोकातिशयसम्पत्तिर्वर्णनोदात्तमुच्यते ।

यदापि प्रकृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥)

उदानः, पुं, (उदूर्ध्वं आनिति अनेन । उत् + आङ् +

अन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य

कर्म ऊर्ध्वनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।

“उदानः पादयोरुक्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु ।

कर्मस्य देहोद्भवनात्कर्मणादि प्रकीर्तितम्” ॥)

“ऊर्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायुः” ।

इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः” ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।

इति महाभारते वनपर्वणि ॥

प्रजुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।

“हिक्का आसः परिश्वासः कासः शोषार्तिघण्टिकाः ।

उदा

हस्तासो हृदि श्रुण्व च हस्तातादिका वमिः ।

क्षवघर्षमग्नश्चैव तथा वैस्वर्ग्यपोनसौ ॥

अथचिन्ध प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानतः ।

उदानः स्नेहसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥

इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-

नोक्तम् ॥ * ॥

“उदानः क्षवघ्नद्वारश्चर्द्धिनिद्रावधारणैः ।

गुरुभारानिबद्धित्वास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥

कण्ठरोधमनोभ्रंशश्चर्द्धारोचकपीनसान् ।

कुर्थाश्च गलगण्ठादींस्तान्स्तान् जन्तून् संश्रयान्” ।

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

अस्य स्थानं कार्यं च यथा ॥

“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युदःकण्ठ एव च ।

वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ध्वो बलवर्ध्यादि कर्म च” ॥

इति चिकित्सस्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥

तेन भाषितगीतादिविशोषोऽभिप्रवर्तते ।

ऊर्ध्वज्वगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥

दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥

“उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्षमाः ।

असेदहर्षो मन्दाग्निः श्रोतस्तम्भौ कफावृते” ॥

इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥

पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥

उदारः, चि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत-

खेति कः । उदर्थ्यते, ऋगतिप्रापयथोः कर्म्मणि घञ्

वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७.१८ ॥

“उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वामैव मे मतम्” ॥

“उदारा महान्तः मौक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥

इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।

दक्षिणः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥

(“क उदारः समर्थश्च जैलोकस्यापि रक्षणे” ।

इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।

रम्यः । न्यायः ।

“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्यस्य

रघोरुदारामपि गां निश्च्य” ।

इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।

शिशुः ।

“स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः

प्रतिगृह्यवचो विसर्जं मुनिम्” ॥ इति रघुः ८.८१ ॥)

उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिपञ्चान्तगतवत्सरविशेषः ।

अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-

धर्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-

विशेषः । तत्पर्यायः । गुदयहः २ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ मण्डूजवायुरोधकरोगः । तस्य निदानं

संप्रापिष्य । यथा निदाने ।

“वातविश्रुतश्चक्षुःश्रोत्रोद्गारवर्धनीन्द्रियम् ।

क्षुब्धोष्णसनिद्राणां हृद्योदावर्त्तसम्भवः” ॥

(अपरश्चास्य निदानसंप्रापिष्यं लक्षणं यथा,—

“कषाघतितोषणरूक्षभोज्यैः

सम्भारणामोजनमैद्युनैश्च ।

उदा

पक्षाशये कुप्यति चेदपानः

खोतांस्यधोगानि बली स बद्धा ॥

करोति विष्णुजसमीरसकं

जमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।

रगवत्तिष्ठत्कुप्युदरेऽभीष्टं

स एष्टपार्श्वेतिहायसा स्यात् ॥

आधानहस्ताविकर्त्तिकाश्च

तोरोऽविपाकाश्च सवस्तिशोथः ।

वर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गच्छा-

न्यूर्ध्वं च वायुर्विहितो गुदे स्यात् ॥

लक्ष्मण शुक्रस्य विरात्रवृत्तिः

स्यादा तनुः स्यात् खरूक्षप्रतीता ।

ततश्च रोगा अरमूजलक्ष्-

प्रवाहिकाहृदयहृषीप्रदोषाः ॥

वम्याम्ब-बाधिर्य-शिर्रोऽभिताप-

वातोदगळोक्षमनोविकाराः ।

हृष्याक्षपित्ताश्चिगुल्फाक्ष-

त्रासप्रतिश्याहृतपार्श्वरोगाः ।

अन्ये च रोगा बहवोऽनिक्तोत्थाः

भवन्युदावर्त्तकताः सुधोराः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“तं तैलश्रोतज्वरनाशनोक्तैः,

खेदेयंघोक्तैः प्रविज्जिनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्त्तिनिष्ठवृत्ति-

खेहेविरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ * ॥

श्यामाक्षिण्णगधिकाभिचूर्णं

गोमूत्रपिष्टं दण्डभागमाधम् ।

सनीलिकां दिक्कण्ठां गुडेन

वर्त्ति करानुष्ठानिमां विदध्यात् ॥

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा

ससर्पप्रयुषणयावश्रुतैः ।

क्रिमिप्लकन्यलकशङ्खिनीभिः

सुधार्कजलीरगुडैर्युताभिः ।

स्यात् पिप्पलीसर्पपराठवेक्ष-

धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥

श्यामाफलेक्षु सपिप्पलीकं

नाड्याथवा तत् प्रधमेक्षु चूर्णम् ।

रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकण्डा-

चूर्णं सजीमूतकसेनैव वा ॥ * ॥

क्षिण्णे गुदे तान्यनुलोमयन्ति

नरस्य वर्षोऽनिजमूत्रसङ्गम् ।

तेषां विधाते तु निषग्विदध्यात्

खभक्तसुखिन्नतनोर्निष्ठम् ॥

ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-

क्षाराश्च-वातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥

वातेऽधिकेऽक्षं लवणं सतैलं

क्षीरेण पिसेत्तु कफे समूचम् ।

समूचवर्षोऽनिजमूत्रमायु-

गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥

त्रिलुप्तसुधापचितादिशकं

याम्योदकानूपरसेयवाग्नम् ।

अन्यैश्च कष्टानिजमूत्रविशुद्धि-

उदा

रथात् प्रसन्नायुक्तीधुयायी ॥ * ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेचो
मूत्रप्रसन्नादधिसङ्गुत्तैः ॥ * ॥
द्विरेचतर्द्धं हिक्कुवचापिकुलं
सुवर्षिका चैव विकृष्टचूर्णम् ।
सुखान्मनाहविस्त्रिचकारि-
कमोगुल्मोर्द्धं समीरणाग्रम् ॥ * ॥
बचामयाचिकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविधानं सङ्कुलान् ।
उष्णान्मनाहविस्त्रिचकारि-
पीत्ता जयेदाम्बु रसौदनाग्रो ॥ * ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
सुषुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्भा-
मिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्वयथा ।
“अध्वक्षोर्द्धं भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राप्नो वातादीनां निजीविषः ॥
वातविषमूत्रजम्भाम्बुद्वोद्गारवमोन्मिषैः ।
आह्वानमानैरुदितैरुदावर्त्तौ निवृत्तये ॥
क्षुत्तुष्टा-आस-निद्रायामुदावर्त्तो विधायतात् ।
तस्याभिघाते आसेन लक्षणं चिकित्सितम् ॥
अयोदशविधश्चासौ मित्र एतैस्तु कारणैः ।
अथश्रमोभोगाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आध्वागमूलौ हृदयोपरोधं
शिरोरजं आसमतीर्षाङ्गकाम् ।
कास-प्रतिश्लाय-गलघण्टांश्च
बलाक्षयितप्रसरश्च घोरम् ॥
कुर्वादपानामिहतः समार्गो
हन्वात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तव्यं
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः
पुरीषभास्यादधवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्य
क्षुब्धे मूत्रं कुण्ठेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुटे वङ्गुयामुष्णयोश्च
नामिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि ॥
आनडवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
शूलान्श्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तौ ॥ ३ ॥
मन्दागल्लक्ष्मभिशिरोविकारा
जम्भोपघातात् पयनात्मकाः स्युः ।
ओष्ठाननघ्राणविषोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दजं श्लोकसमुद्भवं वा
नेचोदकं प्राप्तममुक्षतो हि ।
शिरोरोगसत्त्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सङ्घ पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढं क्षवयोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनामाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
क्षुजश्च वायोश्चवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
जम्भोर्विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ७ ॥

उदा

हृद्विघातेन भवेच्च कुलं
येनैव दीर्घेण विदग्धमग्रम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्णयोश्च
शोफो रज्ज्वा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राशरी तत्स्वयं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुके ॥ ९ ॥
तन्वाङ्गमर्द्धावधिः अमस्य
क्षुधोऽभिघातात् क्षयता च दृष्टेः ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोषः अववावरोध-
क्षुब्धाभिघाताज्जदे यथा च ॥ ११ ॥
आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृदोगमोद्गारवधापि गुल्मः ॥ १२ ॥
जम्भाङ्गमर्द्धोऽङ्गुलिरोऽस्तिजाघं
निद्राभिघातादधवापि तन्वा ॥ १३ ॥

अरिष्टलक्षणं यथा,
“दृष्टादितं परिक्षिप्तं क्षीयं शूलैरभिहतम् ।
शक्तदमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्तुजेत् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,
“सर्व्वेक्षितेषु विधिवदुदावर्त्तं कृतञ्चनः ।
वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्तेन स्त्रियां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे क्षिप्ते स्त्रिणे विप्रियते ॥ १ ॥
परीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
सौवर्षणाङ्गां मदिरां मूत्रेऽभिहते पिबेत् ।
एकामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
“खेहसौदेरुदावर्त्तं श्रमभाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः खिग्धस्त्रिभ्यः देहिनः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णाङ्गनावपोडाभ्यां तीक्ष्णाग्नौपसिंहितैः ।
वर्त्तिप्रयोगैश्चवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादिद्वयस्त्रिभिः ॥ ६ ॥
उद्गारेण क्रमेणैव क्षौद्रिकं धूममाचरेत् ।
सरां सौतर्त्तवतीं वीजपृष्ठां रसान्विताम् ॥ ७ ॥
हृदाघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सत्तारणवशोपेतमभ्यङ्गं वाच दापयेत् ॥ ८ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापस्तुर्गुणजलमयः ।
आवाग्निनाशात् क्षयितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
क्षुब्धघाते हितं खिग्धमुष्णसत्त्वश्च भोजनम् ॥ १० ॥
दृष्टाघाते पिबेन्नम्रं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्चासातुरो नरः ॥ १२ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं सप्याश्चैकधारतः ॥ १३ ॥
अपरश्च सनिदानसम्भाषिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
“वायुः कोष्ठानुगो रुद्धैः कषायकटुतिक्तैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषास्तृणमर्द्धावर्त्तानि व ।
स्वोतांमुदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
ततोद्दक्षिणशूलार्त्तो गौर्वाचश्चिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि क्षुब्धेण कुण्ठते नरः ॥
आसकासप्रतिश्लायदाहमोहवमिक्वराण् ।
दृष्टाहिकाशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
जम्भते च बह्वन्यान् विकारां वातकोपजान् ।
तत्तैलजवशाभ्यक्तं खिग्धं स्त्रिणं निरुहयेत् ॥

उदा

दोषतो भिन्नवर्त्तं सुक्ताद्याप्यनुवासयेत् ।
मध्वेक्षानिं प्रधात्वेवमुदावर्त्तः सुदावर्त्तः ॥
अथैनं बज्रशः स्त्रिणं युष्मात् स्नेहविवरेचनैः ।
पाययेत् त्रिदत्तीयुवनोरस्त्रपानकैः ॥
“देवदार्वेक्षिकं कुलं वचाम्यथां पलङ्कवाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याङ्गाङ्गं पचेत् ॥
पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ॥

दृत्तं यथा ।

“मूलकं युष्कमार्द्धं वर्षाभूः पक्षमूलकम् ॥
आरेवतफलक्षाम्पुस पक्वा तेन दृत्तम्पचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः ॥ * ॥
“घृणं निकुम्भकाम्पुष्पशामेल्पाङ्गपिकोद्भवम् ।
क्षनवेधनमागध्या लवनाद्याश्च साधयेत् ॥
गवां मूत्रेण ता वर्त्तः कारयेत्तु गुदाशुगाः ॥
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्गहे यच्चिकित्सितं तद्यथा ॥
“त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं दिगुखं ।
थानकुलीनां सरसैर्गुडिका कार्यास्त्रोल्यान् ॥
प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्ड्यामयनाशिनी ।
प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ॥
क्रिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिङ्गकाश्च निहन्ति शूलघणं ।
शुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या ॥
इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।

अथ अपथ्यानि यथा ।

“वमनं वेगरोधश्च शर्मोधान्यानि कोद्रवम् ।
नानीतशार्कं शालुकं जाम्बवं कर्कोटीफलम् ॥
पिण्याकमालकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरुणि च ॥
उदावर्त्तो प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधिः ।)

उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + आस + घञ् ।)
उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, त्रि ॥

उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस + शानच्
+ ईदास् इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥

विशिगीधोः शत्रुभिर्भूमितो व्यवहितः व्यव-
हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध-
मासीन इव । इति भग्नः ॥ (यथा, मनुः ७/१५५।
“मध्यमस्य प्रचारश्च विशिगीधोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारश्च शत्रोस्त्रैव प्रयत्नतः” ॥

मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७/१५८।

“अनन्तरमग्निं विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥

उपेक्षकः । यथा, —

“उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
गीतायाम् ॥ ६ । ६ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आस + स्था + क्त ।) चरः ।

दारपालः । अध्वक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रवृत्त्या-
वसितः । नष्टसन्नासः । इति मेदिनी ॥

उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आस + ह + ल्यट् ।)

दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्घातः २ उदाहरणः ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे २/३३।

“प्रध्वंसितामृतमस्तजोदाहरणं रविः” ।

कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः ६/६५ ॥

उदी

“अथाङ्गिरसमयसुदाहरणवस्तु” ॥

पञ्चन्यायावयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाक्षत्रास्ते सौत्कर्षवर्णनोपन्यासकूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।

“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” ।

यथा, वेखीसंहारे अन्वत्यामाहे ॥

“यो यः शस्त्रं विमर्त्ति सध्वजगुरुमदात्याण्डवीणां चमूनां, यो यः प्राञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी वरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥

यटत्रिंशत्पटकलक्षणात्तल्लक्षणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे इष्ट परिच्छेदे ।

“यच्च तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रेददर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥”

उदाहरणं, पुं, (उत् + धा + ह + घञ् ।) उदा-

हरणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकवृत्तान्तादिः ।

इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थमिदं दर्शनं इति साङ्गः ॥

प्रकृतसिद्धार्थं चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥

उदितः, चि, (वद् + क्त । यद्वा । उत् + इण् + क्त ।)

उक्तः । यथा, किराते । १ । २८ ।

“भवाट्टशेषे प्रमदाजनेदितं

भवत्यधितोपइवानुशासनम्” ॥

वङ्गः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।

“उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुधिते तथा” ।

इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।

“दधतसुज्वलिनान्तरगोपुष्पाः,

पुष्प इवोदितपुष्पवना मुवः” ॥)

उदितोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः

अभ्युदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥

“पुरोहितश्च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥)

उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं

दृष्टिपथं अक्षति सूर्यं वा । उद ईदित्यक्षरत

ईकारः । ऋत्विगादिना क्तिन् । उगितश्चेति

ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥

“यदीदीयां गतिर्भागोत्सदा सूर्यवलाधिकम्” ॥

इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

उदीचीनं, चि, (उदीची + ख ।) उदीचां भवं । उत्तर-

दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-

ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोत्यु

दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)

उदीच्यं, स्त्री, (उदीचां भवम् । उदीची + यत् ।)

वाक्यनामगन्धस्थं । इत्यमरः ॥ वाक्वा इति ख्यातम् ।

(वाक्यकण्ठेऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

उदीच्या, पुं, (उदीचां भवः । उदीची + यत् ।)

शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥

(तद्देशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।

“शरैरखैरिवोदोद्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ॥

उदु

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ॥

“हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः

प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया विहस्ताः” ॥)

उदीरणं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति

हज्जायुधः ॥ (यथा, कुमारम् २ । १२ ।

“उद्वातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिर्द्वीरजम्” ॥

प्रेरणम् । क्षेपणम् ।

“ब्रह्मास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिमराः” ।

इति महाभारते ॥)

उदीर्णः, चि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।

इति जटाधरः ॥

“न हि राज्ञामुदीर्णानामेवमस्तेनैः कश्चित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मन् ! श्रिया ह्यनैर्धनश्रुतैः” ॥

इति महाभारते ॥ उन्नेजितः । उद्दीपितः ।

उद्धतः । यथा, कुमारम् २ । ३२ ।

“भवत्तव्वरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः” ।

“ब्रह्म क्षत्रेण संख्यं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णं दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमावृतौ” ॥

इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महा-

भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १६६ । ८० ।

“उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरगोशः शान्ततः स्थिरः” ॥)

उदुस्वरं, स्त्री, (उद् शब्दं दृष्टोतीति उस्वरम् । उ + वृ +

संज्ञायां खच् । अतर्द्धिदि । मुम् । उत्तुल्लभु-

स्वरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य

विशेषो ज्ञेयः ॥)

उदुम्बरः, पुं, उदुम्बरवृक्षः । यद्वदुम्बर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४

काकस्तम्बः ५ यक्षयोग्यः ६ यक्षीयः ७ सुप्रति-

ष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पश्रृङ्गः

११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य

पक्षिफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-

कारित्वम् । रक्तपित्तघ्णामृच्छांदाहनाशित्वम् ।

अस्य सुपक्वफलगुणाः । क्षतिशयशीतलत्वम् । मधु-

रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वम् । अस्यामफल-

गुणाः । कषायत्वम् । क्षमिदीपनत्वम् । रक्त-

विकारित्वम् । अस्य त्वगुणाः । शीतत्वम् ।

कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-

त्वम् । क्षतदुग्धदाढत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायगुणौ यथा ।

“उदुम्बरो जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उदुम्बरो हिमो रक्तो गुरुः पित्तकफाखजित् ॥

मधुरस्तुवरो वर्णो व्रणशोधनरोपणः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे वटादिवर्गे ॥

अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-

ऽध्याये यथा,—

“अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुःशोधानां फलानि च ।

कषायमधुराक्षानि वातानि गुरुणि च ॥ १ ॥)

कुष्ठविशेषः । देहली । गोवराटेर नीचेर काठ

इति भाषा । पण्डितः । नृपसक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उदुम्बरदन्ता, स्त्री, (उदुम्बरस्य दन्तमिव दन्तमस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो

दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उद्गा

उदुम्बरपर्यायं, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्यामिव पर्यामस्याः ।)

उदुम्बरपर्यायं । दन्तिकावृक्षाः । इत्यमरः ॥ (अस्याः

पर्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।

यथा,—

“दन्त्युदुम्बरपर्यायं स्याद्विष्णुस्मोऽथ मुकुलकः” ॥

उदुखलं, स्त्री, (उदुर्द्ध्वं तत् खलं । तत् जाति ।

आतोनुपेति कः । घृणोदरादित्वात् साधुः ।)

गुणलुः । इति मेदिनी ॥ तदुल्लङ्घनार्थकाष्ठनि-

र्मितपात्रम् । उल्लङ्घि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उल्लखनं २ । इत्यमरः ॥ (“संकुण्ठोदुल्लेखे विद्वान्”

इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ ब्रूयः ॥)

उदुङ्गः, चि, (उत् + वृ + क्तः ।) उङ्गः । खलः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भाषे । १ । ३६ ।)

“उदुङ्गलोकचितयेन साम्यतम्

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया” ॥)

उद्गतं, चि, (उत् + गम + क्तः ।) उद्गन्तम् । कर्हित-

वस्तु । इत्यमरः ॥ ऊर्द्धगतम् । उदितम् ॥

उद्गमः, पुं, (उत् + गम + क्त्वा ।) ऊर्द्धगमनम् ।

उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारम् ७ । ७७ ॥

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

स्विमाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्” ॥

“फलेन सङ्कारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः” ॥

इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।

“तनयानां क्षुधाक्षानां पश्यन् प्राणोद्गमस्यथाम्” ॥

इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)

उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम + णीयर् ।) धौत-

वस्त्रद्वयं । इत्यमरः ॥ धोया योद्ध इति भाषा ।

(“सा मङ्गलक्ष्मणविमुञ्चगात्री

गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा” ॥

इति कुमारम् ७ । ११ ॥)

उद्गाढं, स्त्री, (उत् + गाह + क्तः ।) अतिशयः । तद्-

युक्ते चि । इत्यमरः ॥ (“प्रेमार्ताः प्रणयस्युषः

परिचयादुद्गाढरागोदयाः” ॥ इति साहित्य-

दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)

उद्गाता, [ऋ] पुं, (उद्गायति साम यः । उत् +

गै + ळच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्ब्राह्मणः

इत्यमरः ॥

(“ब्रह्माणां परमं वज्रादुद्गातारश्च सामगम् ।

होतारमथ चाध्वर्युं बाहुभ्यामद्वजत्पुः” ॥

इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।

“होता वापि हरेदशमुद्गाता चाध्वनःक्षये” ॥

“उद्गाढहोतब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ॥

इति सूत्रे सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)

उद्गारः, पुं, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।

“आभाति बालातपरक्तसानुः

सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः” ॥)

शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते १ ।

“तस्य जाङ्गलमिनदं पर्वतः स गुह्यमुखैः ।

उद्गारमिव गौर्नदस्तस्य सर्जं समन्ततः” ॥)

कण्ठगर्जनं । इति जटाधरः ॥ टेकुर इति भाषा ।

तत्तु नागवायुकर्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (आवः ।

कश्चम् । यथा, रवी । ४ । ५३ ।

“खर्जुरीकन्यकाणां भद्रोद्धारसगन्धिव ।

कटेन करिष्यां येषु पुत्राभ्यः शिखीमुखः” ।

“अथः प्रतिष्ठतो वायुः क्षणमा मासतेन च” ।

“करोतुद्धारदाड्यम्” इति भावप्रकाशे मध्य-

खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-

ग्रन्थे दृश्यम् ॥ यथा, प्रारदातिकटीकायां,—

“उद्गारे नागइत्युक्तो नीलनीमूतसन्निभः” ॥

उद्गीतं, चि, (उद् + गी + क्त । उत् + गी + क्त ।)

उद्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—

मार्कण्डेय ८४ । ६ ।

“प्रवृत्तिकासविमलज्योत्स्ना निधान-

सुहृत्तरन्ध्रपट्टपाठवताश्च साक्षाम्” ॥)

उद्गीतः, पु, (उत् + गी + यक् ।) सामवेदभेदः ।

प्रत्ययः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“अस्मिन्मध्यप्रसूताः प्रदेष्टे

भूयांस उद्गीतविदो वसन्ति” ॥

इति उत्तररामचरिते । रघुः” ॥)

सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति

सारसन्दरी । साक्षां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-

रथः ॥ (भवपुलः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गुणं, चि, (उत् + गृ + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-

मरः ॥ उत्तोल्यपुस्तकादि । इति भरतः ॥

उद्ग्राहः, पु, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्ग्राहणम् ।

उद्गीतस्य कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः ॥ विद्या-

विचारः । इति भरतः ॥

उद्ग्राहितः, चि, (उत् + गृ + णिच् + क्त ।)

उदीर्घः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-

न्यक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गः, पु, (उद्गन्ते इति । उत् + हन् + कर्म्मणि

ष्णप् । टिकोपात् षत्वं च निपातनात् । यदा

उद्गति नीचताम् । उत् + हन् + ङ । प्रप्रक्तः ।

प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हस्तपुटम् । अग्निः ।

प्रदीपस्यो वायुः ॥)

उद्गनः, पु, (उद्गं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन् +

ष्णप् । निपातनात् ह्रस्वः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं

निधाय तच्छते तत् । इत्यमरः ॥ परकाठ इति

भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७।६२ ।

“तस्मिन्मन्त्रेण प्रपन्नं प्रधाने सौधमघ्नः ।

लौहोद्गनघ्नस्तस्या कलितापयनां स्त्रियम्” ॥)

उद्गर्भणं, स्त्री, (उद् + गर्भ + क्यट् ।) गार्भादिघर्भणं ।

इत्यमरः । उद्गर्भगुणाः । कण्ठकोठनाशिवम् ।

त्वगाताप्रितेजगतम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति

राजवल्लभः ॥

(“उद्गर्भान्तु विद्येयं कण्ठकोठानिलापहम्” ।

इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विधेऽध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्देशः । यथा । शल्य-

मिति ॥ इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)

उद्गसं, स्त्री, (उत् + षद् + षण् । वसादेशः ।)

मांसम् । इति हारावली ॥

उद्गाढः, पु, (उत् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति

निष्काशशेषः ॥ औक्किर घर घाणा इत्यादि भाषा ।

(उद्गाढनम् ॥)

उद्गाढकं, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + ण्वल् ।) कूपा-

जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः । घटो-

यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गाढनं, स्त्री, (उत् + घट् + णिच् + क्यट् ।) कूपात्

जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।

घटोयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति

भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रघातौ ॥

“धर्मं यो न करोति निष्कलमतिः स्वर्गार्गलोद्-

घाटनम्” ॥)

उद्गाढितः, चि, (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) कृतो-

द्गाढनम् । खोला इति भाषा ॥

(“मृद्वेऽनुद्गाढितदारि भाङ्गतः प्रविशेन्नरः ।

वारितार्थप्रवक्तृपि पञ्चाङ्गमश्रुतं तज्जेत” ॥

इति स्मृतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)

उद्गाढितश्च, चि, (जागति इति ज्ञः । उद्गाढितस्य

ज्ञः । उद्गाढित + ज्ञा + क ।) प्राज्ञः । इति

त्रिकाशशेषः ॥

उद्गातः, पु, (उत् + हन् + घञ् ।) आगमः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।

“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायस्त्रिभिर्बुदीरगम्” ।

“आकुमारकथोद्गातं शालिगोष्ठी जगुर्ग्रहः” ।

इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । ग्रन्थपरि-

च्छेदः । इति त्रिकाशशेषः ॥ पादम्वलनम् ।

(“यथावमुद्गातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । १।७२ ।

“रघेनानुद्गातस्तमितगतिना” । इति शाकुन्तले ।

६ अङ्के । समुपक्रमः । पवनान्धासथोगाय कुम्भ-

कादिचयम् । उत्तङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे

“पृथुष्टङ्गशिलोद्गातः” । इति ॥) सुदृग्म् ।

इति मेदिनी ॥

उद्गम्, श्र त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-

सकं-सेट् ।) ऋसादिदन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । क्षिपि

समुत्सृज्यमानम् । स्यादौ नवद्व इति उज्जिभिर्भवति

औज्जिभक्तत् । श्र उज्ज्भती उज्ज्भन्ती । इति

दुर्गादासः ॥

उद्गंशः, पु, (उत् + दन्श् + षण् ।) कीटविशेषः ।

तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोयकुयः ३ किटिभिः ४

उत्कणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गृहपाणः, पु, (उद्गृह इव पाल्यते इति । उद्गृह

+ पाण + + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति

मेदिनी ॥

उद्गन्तुरः, चि, (उत् + ण्तिशयेन दन्तुरः ।) उत्तङ्गः ।

कराणः । उत्कटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्गानं, स्त्री, (उत् + दौ + क्यट् ।) बन्धनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।

“उद्गाने क्रियासाधे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” ॥)

उद्गमः । सुहृत् । वाङ्वाभिः । मध्यः । लघः । इति

विश्वः ॥

उद्गामः, चि, (दासः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।

स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥

“नट्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गामदिभाजे” ॥

“अथदुग्धमिवोद्गामं गङ्गं मदजकोज्जतम्” ॥

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-

विधुन्तुदन्तघातैः” । इति प्रवज्या ॥

(“उद्गामानि प्रघर्षति शिलावेष्टमभिर्वैवकानि” ।

इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा मागवते

१ मस्कान्ते । “उद्गामभावपिमुनामनवद्वहासु” ॥)

उद्गामः, पु, (उद्गीतं दाम पाप्मो यस्य । सभाषे षण् ।)

वरुणः । इति मेदिनी ॥ (पृथक्भेदश्चन्द्रोविशेषः ।

यथा, वृत्तरत्नाकरे ।

“यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-

लदा दण्डद्विप्रयातो मवेद्वहकः ।

प्रतिचरणाविहङ्गरेफाः स्युरर्गोर्गव-

थालजीमूतकीलकरोद्गमशङ्कादयः” ॥)

उद्गालः, पु, (उत् + दल + घञ् ।) बज्जवारकल्लः ।

इत्यमरः ॥ वनकीद्वयः । इति रत्नमाता ॥

उद्गालकः, पु, (उद्गाल एव । स्वार्थे कन् ।) बज्जवा-

रकल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।

स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-

रक्ता महाभारते १ । पौष्पोपाख्याने ३ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विर्धौम्यो नामायोदस्तस्य

शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युराश्विर्वेदसेति । २३ ॥

स एकं शिष्यमाश्विं पाश्चात्यं प्रेषयामास गच्छ

केदारखण्डं बधनेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन

संदिष्ट आश्विः पश्चात्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं

बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स त्तिष्ठमानोऽपश्य-

दपायं भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र

संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिन्सदु-

दकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः

आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क आश्विः पा-

श्चात्यो गत इति ॥ २८ ॥ ततं प्रोचुः भगवंत्स्यैव

प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधनेति । स एवमुक्त-

स्तान् शिष्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र सर्वे

गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा

तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो आश्वि पाश्चात्य

ज्ञासि वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाश्वि-

रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहस्रो-

त्याय तमुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच

चैनमुपाध्यायं अयमस्मात् केदारखण्डे निःसर-

मायमुदकमवारणीयं संरोडुं संविष्टो भगवत्-

शब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्थ्य केदारखण्डं भगवन्त-

मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु

भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त-

उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं

विदार्थ्य उस्थितस्तस्मात् उद्गालकएव नास्मा भवि-

ष्यतीत्युपाध्यायेनानुय्यहीतः” ॥ ३४ ॥

अपरः स्वनामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु-

प्रिता । यथा तत्रव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुष्ठाने १२२ ॥

“बभूवोद्गालको नाम महर्षिरिति ना श्रुतम् ।

श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः” ॥ ६॥)

उद्दितः, चि, (उत् + दौ + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

उद्दीपकः, चि, (उत् + दीप् + ण्वल् ।) उद्दीपनकर्त्ता ॥

उद्दीपनं, स्त्री, (उत् + दीप् + क्यट् ।) प्रकाशनम् ॥

उड

विभावविशेषः । यथा,—

“आकम्बनीदीपनाखौ तस्य मेदावमौ स्तुतौ ।
उदीकनविभावो रसमुदीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आकम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीनादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् चम्बनशब्दकोशिकाणाप्यन्तर-
भाषणरादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उदीतः, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥

उदीप्तः, स्त्री, (उत् + दीप् + क्त) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतकृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धानम् ।
अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नासा निर्देशः । अग्नि-
धानं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
यथा, “समासकथनमुद्देशः” । यथा, प्रत्ययमिति” ॥
धर्मतस्य गणकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।

“इत्येव ते यद्बोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।

इति महाभारते । आनम् । प्रदेशः ।

“सपञ्चतवनेद्देशा दक्षिणार्थे सयम्भवा” ।

इति महाभारते ॥

उद्देशकः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्त्ता ।
उदाहरणम् । इति लोकावती ॥

उद्देश्यः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।
उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाचम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहे यस्याः) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति हारावली ॥

उद्धारः, पुं, (उद् + धृ + क्त) मु + उद्दिश्यति यौति यद्भव-
इति घञ् ॥ यथायवम् । इत्यमरः ॥

उद्धतः, पुं, (उत् + हृ + क्त) राजसक्तः । इति
जिह्वाश्लेषः ॥

उद्धतं, चि, (उत् + हृ + क्त) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते वृथाज्ञे ।

“धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरिणीम्” ।

“मदमानसमुद्धतं रूपं न विदुः नियमेन मूढता” ।

इति किराते ॥ १०६ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।

आहतः । आनितः । यथा,—शाकुन्तले १ म अज्ञे ॥

“आत्मोद्धतैरपि रजोभिरकङ्कणीयाः” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्धतप्रवर्षवर्षधाराणिपातसमाहतम्” ॥)

उद्धतमनस्तत्, स्त्री, (उद्धतं गर्भितं मनो यस्य तस्य
भावः) गम्भः । अग्निमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्धरणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त) उद्धारः । वाक्ता-
नम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी । मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां शब्दादेव्यां शो-
धनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—

“यत्नवानपि तु श्रीमाज्ञाकूलोद्धरणोद्धरः” ।

इति महाभारते ।

“कण्टकोद्धरैर्निर्मितातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्” ॥

इति मनुः ॥ ६।२५२ ॥ असनादिभ्यो विमोचनम् ।

“अतः कवीयुक्तिगुणानि तस्य

उडू

दिगानि दीनोद्धरणोचितस्य” ॥

इति रघुः ॥ २।२५ ॥

उद्धर्षः, पुं, (उद्धृतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्धर्षे तपस्विशरणं यद्दम्” ॥)

उद्धर्षणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त) रोमाञ्चः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (चि, आगन्दकरम् । रोमाञ्चकरम्) ।

(यथा रामायणे २।२।१ ॥

“ततः परिवर्तं सर्वामामन्त्रा वसुधाधिपः ।

क्षितमुद्धर्षणं चैवसुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्धवः, पुं, (उद्धृतीति दुःखमिति । उत् + धृ + क्त) ।

उत्सवः । इत्यमरः ॥ यथाभिः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी । यथा, श्रीभागवतम् ॥

“उद्धृतीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।

शिष्यो वृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः” ॥

उद्धानं, स्त्री, (उद्धीयतेऽस्मिन्) उत् + धा + क्त) ।

सुखी । इत्यमरः ॥

उद्धानां, चि, (उत् + धा + क्त) उद्धतः । वमितः ।

इति मेदिनी ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + क्त +
क्त) निर्मदहृत् । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्धारः, पुं, (उत् + धृ + क्त) उद्धारः । इत्यमरः ॥

उद्धृतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
एव दुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३।३।४।२ ।

“अन्वस्य वयमुद्धारमुद्धारमहै” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्ध्रियते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।

यद्वा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।

इति श्रीनाथः । उद्ध्रियते साधारणधनात्

निष्कृष्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धारः-

इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्ध्रियते इति

उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्ध्रियते साधारणधनात्

वर्हिर्भाष्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह

मनुः ६।११२ ॥

“व्येकस्य विंश उद्धारः सर्वज्ञस्याथ यद्दम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

व्येकस्य विंश उद्धारः उद्ध्रियते इत्युद्धारः व्येकस्या-

विभक्तसाधारणधनात् उद्धृत्य विंशतितमो भाग-

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तरं श-

त्रभ्यो तत्त्वं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७।६७ ।

“राजस्य दद्युर्द्वारमित्येषा वैदिकी मुतिः ।

राज्ञा च सर्वबोधेभ्यो दातव्यमष्टयम् नितम्” ॥

“उद्धारं योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियते इत्युद्धारः

नितधनाद्युत्तकृष्टधनं सुवर्णरजतभूषादि राज्ञे

समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्धारं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) उद्धानम् । इत्यम-

रटीकायां खामी ॥ उन्नम् आका इत्यादि भाषा ।

उद्धारणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) उद्धार-

करणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्धारः, स्त्री, मुञ्चनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्धर्षणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) उत्सवः । इत्यम-

रटीकायां खामी ॥

उड्णि

चित्तैकानवक्कपूरकसूरीमरिचत्वचपूर्यम् । इति
पाकराजेन्द्रः ॥

उड्णयं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) रोमाञ्चः । इति
ज्जायुधः ॥

उड्णतः, चि, (उत् + धृ + क्त) उड्णोद्धरणम् । लोका

इति भाषा । तत्पर्यायः । समुद्रतः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परितुल्लोभिमतः । इति मेदिनी ॥

(“उड्णुमैच्छत् प्रसन्नोऽनुतारिः” । इति रघुः ।

२।३० तथा नैषधे २।६६ ।

“इतीव वाहैर्निर्गम्येवगर्धितैः

पयोधिरोधस्तममुद्धृतं रजः” ॥)

उड्णानं, स्त्री, (उत् ध्यायते अमिरच । ध्या शब्दाधि-

संयोगयोः उत्पूर्यात् तस्मात् क्युट्) सुखी । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

उड्णः, पुं, (उड्णति कूकमिति । उड्ण + क्यप् । निपा-

तनात् सिङ्गम्) नदः । इति व्याकरणम् ॥

(“तोयदागमइवोड्णमिच्छयो” । इति रघुः ११।८ ।

“कूकं मिच्छोड्णसन्निभौ” । इति भट्टः । ५।२२ ॥)

उड्णः, चि, (उत् + धृ + क्त) विकसितः । इति

ज्जायुधः ॥ (प्रमुञ्चः । यथा तिथितत्वे,—

“उड्णुड्णं च जगद्गालीं पूजयेत् दीपमावाधाय” ॥

यथा, साहित्यदर्पणे ३।१६२ ।

“उड्णुड्णं कारकैः स्त्रीः सैर्विभर्त्तव्यं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनामयोः” ॥)

उड्णोषः, पुं, (उत् + धृ + क्त) किञ्चित् आनम् ॥

(यथा साहित्यदर्पणे द्वितीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुड्णोषः साधारण्यमिमानतः ।

न्यामपि समुद्रादिज्जागदौ न दुष्यति” ॥)

उड्णटः, पुं, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।

इति मेदिनी ॥ (सूर्य इति केचित् ॥)

उड्णटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः ॥ (“पदे

पदे सन्ति भटा रणोड्णटाः” ॥) इति नैषधः ॥

अड्णायः । तत्पर्यायः । महेच्छः २ उदारः

३ उदात्तः ४ उदीर्घः ५ महाशयः ६ महामनाः

७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उड्णवः, पुं, (उड्णवं उड्णवत्त्वादिति वा । उत् + धृ +

क्यप्) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिक्षीष-

स्वतुर्नगिराकरोड्णवः” । इति रघुः । ३।१८ “वि-

ष्णुपादोड्णवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।

प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उड्णिजः, चि, उड्णिजः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उड्णिजं, चि, (उड्णेदमिति उड्णित् सम्प्रदादिवात्

क्षिप् । तस्मात् जायते यत् । उड्णि + जन् + क्त) ।

उड्णिजनातमाचम् । तच्च तदगुणादि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १।४६ । “उड्णिजाः स्यावराः सर्वे

वीनकाखप्ररोहिण्यः” । “इन्द्रगोपमयूकप्रभृतय-

उड्णिजाः” । इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

उड्णित्, [इ] चि, (उड्णिगति भूमिमिति । उत् +

भिद् + क्षिप्) उड्णिजम् । इत्यमरः ॥ तच्च य-

च्चधा । उक्तः १ गुच्छः २ कता ३ वल्ली ४ ट्यम् ५ ॥

(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “तस्मिन्नेव

अङ्गना उङ्गिदम् । उङ्गिदं पशुफलमनेन इति
निरुक्तः यागभेदः ॥

उङ्गिदं, चि, (उङ्गिदसीति । उत् + भिद् + इगुप
धेति कः ।) तद्वगुत्पादि । तत्पर्यायः । उङ्गित् २
उङ्गिदम् १ । इत्यमरः ॥ उङ्गिदम् ४ । इति
इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते १४ अर्कणि ।

“महाभारतमहाभारतानि खेदनायुङ्गिदानि च” ॥)

उङ्गिदं, स्त्री, (उङ्गिदसीति । उत् + भिद् + कः ।)
पांशुवलयम् । इति रत्नमाणा । भाषासुग इति
भाषा । (“उङ्गिदानि प्रकाशेषुकीर्येषुक्षिति-
नानि” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)

उङ्गुतः, चि, (उङ्गुति स्म । उत् + भू + क्तः ।) उत्पन्नः ।
जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

“माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महागिनि ।

शिवकिङ्कतयोङ्गुतः कोटिस्थसमप्रभः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा, माध्यापरिच्छेदे ५६ ।

“उङ्गुतस्यार्धवृद्धयं गोचरः सोऽपि च त्वचः” ॥)

उङ्गुतस्य, स्त्री, (उङ्गुतं प्रत्यययोग्यं रूपम् ।) गयन-
गोचररूपम् । यथा, —माध्यापरिच्छेदे ॥

“उङ्गुतरूपं गयनस्य गोचरं

प्रधाया तद्वन्ति पृथक्प्रत्यये ।

विभागसंयोगपरापरत्व-

स्वेष्टवत्परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

मिषाभाती योग्यस्तो समवायश्च तादृशम् ।

मृदाति चक्षुः सम्भवादालोकोद्भूतरूपयोः” ॥ ५५ ॥

उद्भूतः, पुं, (उद्भूतमिति । उत् + भू + क्तः ।)

गोदाप्तोपदेष्टेति न उद्भिः । उद्भेगः । इत्यमरः ॥

उद्भूतान्, स्त्री, (उत् + भू + क्तः ।) बाहुसुद्यन्त्रमण्ड-
नाकारसङ्गममणः । इति महाभारतम् ॥ (परि-
भाते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥

“मारीचोद्भूतान्तहारीता मलयजरेपत्यका” ॥

विकले । विकले । यथा, रामायणे, —

“उद्भूतान्तहृदयस्यापि विषयवद्वेगोऽभवत्” ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +
क्यप् । कथनीये, चि । यथा, मृषोद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यतं, चि, (उत् + यम् + क्तः ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि ।

उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्गुर्गुणः ॥ इत्यमरः ॥

(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

“प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकाम्यौ” ॥)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम् + क्तः ।) यशपरिच्छेदः । इति
जटाधरः ॥

उद्यमः, पुं, (उत् + यम् + क्तः ।) संचापूर्वकत्वात्
वृद्धभावाः । उद्योगः । तत्पर्यायः । गुणम् २ ।

इत्यमरः ॥ गूरुम् २ गोरुम् ४ । इति तट्टिका ॥

उत्साहः ५ अथवसायः ६ उद्योगः ७ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः ५ । ३ ।

“निश्चयं चैतां तपसे क्षतोद्यमाम्” ।

“शस्त्राक मेवा न नियन्तुमुद्यमात्” ।

इति च कुमारः ५ । ५ ॥)

उद्यानं, स्त्री, (उद्याति कीडार्थमस्मिन् । उत् + या
+ क्यट् ।) रात्रिः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

आजीवः २ ।

(“वाक्पुद्यानस्थितहरिश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या” ।

इति मेघदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-
मरः ॥

उद्यानपाकः, चि, (उद्यानं पाकयतीति । उद्यान +
पाक + क्यट् ।) उद्यानरक्षकः । माकी इति भाषा ॥

(“उद्यानपाकसामान्यमृतवस्तुपासते” ॥

इति कुमारः २ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्तः ।) उद्यमयुक्तः ।

उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

अमरकोशः । “इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकाः” ।)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + क्यट् ।) यत्नः । चेष्टा ।

तत्पर्यायः । उत्साहः २ अथवसायः ३ उद्यमः ४ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २ ।

“उद्योगः सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह” ।

“उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः” ।

कायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सञ्चारिणी” ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते
१ । १ । ६२ ।

“उद्योगः सैन्यनिर्वाणं श्वेतोपाख्यानमेव च” ॥)

उद्योगी, [न्] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग +
इत् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुत पौरुषमात्मश्रया

यत्ने क्षते यदि न सिद्धति कोऽत्र दोषः” ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उत् + द्युत + क्यट् ।) आलोकः । ज्योतिः ।

इति हज्जायुधः ॥

उद्गः, पुं, (उत् + ग् ।) उन्म + रक् ।) अजगन्तुविशेषः ।

इत्यमरः ॥ उद्गविज्ञान इति भाषा ।

उद्गः, पुं, एवविशेषः । “द्योमचारि एतं शोभमुद्गः

प्रतिमार्गकः” । इति जटाधरः ॥

उद्गः, पुं, द्योमचारि एतम् । तत्पर्यायः । खपुरं २

ऊर्ध्वं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ श्रौभं ५ प्रतिमा-

गकः ६ अङ्गा ७ अङ्गः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गः, पुं, (उद्गतो रथो यस्मात् ।) रथकीलम् ।

ताम्रचूडपत्नी । इति मेदिनी ॥

उद्गिन्, चि, (उद्गिद्यते स्म । उत् + रिच् + क्तः ।)

स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्गैकः, पुं, (उत् + रिच् + क्यट् ।) उपक्रमः । उद्गः ॥

“अधुनैव कुरङ्गास्ति अद्गार जगतां मनः ।

न जाने यौवनोद्गैके जीवन्त्यापि का गतिः” ॥

इत्युद्गटः ॥

“हरिस्ते साहस्यं कमलबलिमाधाय परयो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेकमलम् ।

गतो मत्पुद्गैकः परिश्रितमसौ यक्षपुष्पा

चयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जगर्षि जगताम्” ॥

इति महिम्नोत्तमम् ॥

(“तमः प्रवेष्टः संरम्भो दोषोद्गैकहतसूते” ।

इति वैद्यकरविविचयेऽपस्माराधिकारे ॥)

उद्गैका, स्त्री, (उद्गैक + टाप् ।) अज्ञानिन्ः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उद्गैरः, पुं, (उद्गैरः वत्सरः ।) वत्सरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उद्गैरः, स्त्री, (उत् + वन्ध + क्यट्) ऊर्ध्ववन्धनम् ।
इति स्मृतिः ॥ गन्धर्व दक्षि देशेन फौली देशेन

टाङ्गान् इत्यादि भाषा ॥

उद्गैरः, स्त्री, (उत् + वन्ध + क्यट् ।) उद्गैरः ।
तुलिया फेनन वीति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्गैरः, चि, (उत् + वृत् + क्यट् ।) अतिरिक्तः ।

उवरण वाडा इत्यादि भाषा । यथा । “उद्गैरौ

हि यशः सम्प्रदिकपलमाचरे” । इति व्याकरण-

टीका ॥

उद्गैरः, स्त्री, (उत् + वृत् + क्यट् + भावे करणे वा
क्यट् ।) उत्पन्नम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोक्षीकतुं चतुर्गणपरोद्गैरः प्रेषितानि” ।)

विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

“उद्गैरः समप्रधानं विष्णुञ्च रक्षतेव च ।

स्नेहनिष्ठुतवान्तां निगदित्येत्तु कामतः” ॥)

शरीरनिर्मलीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः ।

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आवटन

इत्यादि भाषा । सामान्योद्गैरगुणाः । कफवा-

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अकृष्यैर्धर्मनिर्मल-

कारित्वम् ॥ हरिद्राद्युद्गैरगुणाः । कण्डूवैर्य-

रुक्षताहरित्वम् । तिलोद्गैरगुणाः । कण्डूरुक्ष-

तात्वगदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“उद्गैरं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याभेद्यं तेजसम् ॥

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

उद्गैरः, स्त्री, (उत् + वृत् + क्यट् ।) अन्तर्हासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्गैरः, चि, (उत् + वृत् + क्तः ।) उद्गैरः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ उद्गैरितो वा इति-पाठः ॥

उद्गैरः, पुं, (उद्गैरं वदति प्रापयतीति । उत् + वृत्

+ क्यट् ।) पुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —

रघुः । ६ । ६ ।

(“उद्गैरममयश्च रघुवहात्” ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । स तु प्रवहवायोर्ध्व-

स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

(“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरवाः ।

परावहः संवहश्च उद्गहश्च महावजः ॥

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातमयश्चिन्तः ।

इत्येते क्षुभिताः सप्त आन्तरा गगनेचराः” ॥

इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्गैरः, स्त्री, (उद्गैर + टाप् ।) कान्ता । पुल्ली ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गैरः, चि, (उत् + वन्ध + क्यट् ।) उद्गैरः ।

उद्गैरः । इत्यमरटीकायां राघमुक्तः ॥

उद्गैरः, चि, (उत् + वन्ध + क्तः ।) वन्धितवत् । तत्-

उद्वा

पर्यायः । उद्भूतः २ । इत्यमरः ॥

उद्धाना, पुं, (उद्भूतं धानं मदो यस्मात् ।) निर्मलं दृक् ।
इति मेदिनीकरणटाक्षरौ ॥

उद्दीसनं, स्त्री, (उत् + वृत् + शिच् + ल्युट् ।)
मारयम् । वधः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः ।

यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ॥

“अथ उपस्युष्य शालाद्वार्ये परित्तरयमाचसं-
सादनप्रोक्ष्यान्धनिर्वप्याधिवयश्चक्षुस्संमार्ज्जो-
द्वासनापेक्ष्याणि कृत्वाभीष्टं उत्पूय पश्चात् आ-
च्ययद्वाहम्” ॥)

उद्वाहः, पुं, (उत् + वृह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ॥

तस्य कक्षं भार्यात्वसम्पादकयद्वाहम् । तस्य स्त्री-
काररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्

वरकन्ययोर्विवाहकर्मत्वकर्मणि । स तु अष्ट-

विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यनुज्ञा कन्या यत्र

दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यक्षस्थायत्विजे कन्या-

दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा

तेनैव सह कन्यादानं स आर्यः ३ । यत्र अग्न्या

सह धर्मं चरता इति नियमं कृत्वा कन्यादानं

स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स

आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोर्न्योन्यामुरागात्

त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः

६ । यत्र बजात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः

७ । यत्र सुप्तायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां

निर्जने गमनं स प्रेक्षाचः ८ । तस्य निर्णयः ।

सगोचामनवरवयस्कां समानप्रवरां पिचपेक्ष-

योर्द्धतनवसां पुरवाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-

रया प्रत्येकापेक्ष्यतां पश्चमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्ष्यता

मतमीपर्यन्तां पितृवन्धुपेक्ष्यतां योर्द्धतनवसां प्रत्येका-

पेक्ष्यतां सप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्ष्यता सप्तमी

पर्यन्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-

योर्द्धतनवसां पुत्रवाणां पुत्रकन्यासन्तति-

परम्परया प्रत्येकापेक्ष्यतां पश्चमीपर्यन्तां अधस्तने

तदपेक्ष्यता पश्चमीपर्यन्तां मातृवन्धुपेक्ष्यतां योर्द्धतन-

वसां प्रत्येकापेक्ष्यतां पश्चमीपर्यन्तां अधस्तने त-

दपेक्ष्यता पश्चमीपर्यन्तां कन्यां परित्यज्य उद्वाहः

कर्तव्यः ॥ पितृवन्धुमातृवन्धुविरहेऽपि तथोर्योग्य-

तामवलम्ब्य सप्तमीपर्यन्तायाः पश्चमीपर्यन्तायाश्च

कन्यायाः परिहारः । वर्ज्यगीयानां कन्यानां

मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र

सप्तमगणप्रतियोगिपितृपितृवन्धुपश्चमगणप्र-

तियोगिमातामहमातृवन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-

गणम् । शुद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः ।

मातृसप्तमीमातृकन्या तदौहिर्नी अध्यापयित्वा

कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मद्वयकन्याश्च परित्यज्य

विवाहः कर्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः ।

आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता ।

तदभावे पितामहः । तदभावे मातामहः । तद-

भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-

महश्चातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं

कुर्व्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्तव्यकर्म । अथार्थ-

भावि शुभाशुभ्योर्वादिदोषप्रान्तर्यं होमो हि-

उद्दि

रख्यगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दोश्चाहम् । अथ-

समये वरे उपस्थिते स्तुतिवाचनादिकं विधाय

वरयम् । श्रद्धाचारिणि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति

धनदानम् । ततः सप्तम्योक्तविधिनाभिं संख्याय

कुशखिकां समाप्य पाण्डुराह्वं सप्तपदीगमनञ्च

कर्तव्यम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठेऽह्नेतविवाहे विवाहकर्ता

कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः

परिविज्ञः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता

परिदायी । तत्परोक्षितः परिकर्ता । ते सर्वे

पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्र्यवैमात्रेण-

वेष्टासक्तशुभ्रतुल्यातिरोगिजडमुकान्धवधिरकु-

ल्लवामनकुण्डलितहृदनेष्टिकत्रक्षचारिवानप्रस्थभि-

क्षुब्धमिसक्तपक्षधनहृदप्रसक्तकामकारिदत्त-

कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेऽह्नेऽपि कनिष्ठविवाहे न

दोषः । एवं विद्वत्कृपाग्रा ज्येष्ठा कनिष्ठयाः

सोदराया ऊढायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-

दाहृतचम् ॥

उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वृह + शिच् + ल्युट् ।) वि-

वाहः । तत्पर्यायः । रणरणं २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ द्वितीयम् । द्विवारकृत्येनम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप् ।) वराटकः । इति

हेमचन्द्रः ॥ कङ्गि इति भाषा ॥

उद्वाहिकः, चि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)

उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६४ ।)

“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं कर्तव्यम्” ॥

उद्वाहितः, चि, (उत् + वृह + शिच् + क्त ।) उद्-

हृतः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमासंख्ये

देवतः ।

“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।

उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्ता-

न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—

“उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”

इत्यागमसिद्धान्तः ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहित उद्भूततीति । उत् + वृह

+ शिचि + ङीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाङ्, त्रि, (उद्वाङ् वाङ्मयस्य ।) ऊर्ध्ववाङ् । उद्देग-

शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघु । १ । ३ ।)

“प्रांशुलभ्ये फले कोभादुद्वाङ्गिरिव वामनः” ॥)

उद्वाङ्गकं, स्त्री, ऊर्ध्वोक्तवाङ् । उद्देगशब्दार्थे

मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्दिमः, चि, (उत् + विज + क्त ।) औदित्येति तस्य

नः । औदित इति नेट् । उद्देगयुक्तः । यथा,—

“तेर्देवप्रसंगमुपद्रुसभिन्नविपन्नकैः ।

निमग्नोद्दिमसंज्ञीकैः पद्मे दीनेष्व मेदिनी” ॥

इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—

“नेदिमश्चरते धर्मं नेदिमश्चरते क्रियाम्” ॥)

उद्दिवर्हणं, स्त्री, (उत् + वि + वृह + ल्युट् ।) उद्वा-

रकरयम् । यथा,—

“कः अङ्गीतान्यतमस्तव प्रभो

रसाङ्गताया भुव उद्दिवर्हणम्” ॥

उद्दू

इति श्रीभागते १३ । ४३ ॥ उद्दिवर्हणं उद्भूतम् ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उद्भूतः, चि, (उत् + वृत् + क्त ।) वृत्तावलिचात्

उत्क्रान्तो वा ।) उत्तरीकितः । उत्क्षिप्तः । परि-

मुक्तोज्झितः । उद्धानः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी

च ॥ दुर्लभः ॥ (यथा, महाभारते,—

“उद्भूतान् सततं लोकान् राजा धर्म्मैश्च प्राप्तिवै” ॥)

उद्देगं, स्त्री, (उद्दिध्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +

घञ् ।) शुवाकफणम् । इत्यमरः ॥

उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे ण् ।) उद्देगणम् ।

तत्पर्यायः । उद्भूतः २ । इत्यमरः ॥ चमत्कारः ।

इति भरतः ॥ विरहजन्मुदःखम् । इति रसमञ्जरी ॥

भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाङ्गकम् । उद्भूतम् ।

इति मेदिनी ॥

“उद्वाङ्गमे हर प्रमुपतेरार्जनागनिनेष्टाम् ।

श्रान्तोद्देगस्तिमितगयनं दृष्टमस्तिर्भवान्वा” ॥

इति मेघदूते पूर्वमेवे ३७ श्लोकः ॥

“सदृशं वसुजे महासुखः

सहस्रोद्देगमियं प्रवेदिति” ॥

रघुः ८ । ७ ।

“संक्षोभेऽप्युद्देगो माधुर्यं परिकीर्तितम्” ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परिच्छेदः ॥)

उद्देगः, चि, (उद्भूतो वेगो यस्मात् ।) क्षिप्तः ।

श्रीधरगामी । ऊर्ध्ववाङ् । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देगः, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥

“परदाराभिर्मर्षेण प्रवृत्तामृन् मञ्जोपतिः ।

उद्देगकैर्देवैश्चिञ्जयित्वा प्रवासयेत्” ॥

इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)

उद्दः, [स्] स्त्री, (वृहति उन्नति वा । वृह प्रापणे

उन्द क्लेदे वा + अघञ् ।) उद्दः । इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ गहर पाणान् इति भाषा ॥

उद्भ्रस ग उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-परं-

सक-सेट् ।) यत्स्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवल-

धकारस्याधो रेफः । क्रदावुभ्रस उच्छे इत्यय-

मुदिचौरादिकः पद्यते तस्य आसयतीति रूपं

अपरं ब्रूयति । येषां भ्रसेः उत्पन्नस्य गद्यद्येऽपि

पठनं तेषां मते आविधावुभ्रसाति निगद्यते शिचि

कृतेऽप्युभ्रासयत्यन्तः । अत्र उत्पन्नस्येति तु उत्

उकारः ननुपसर्गः । ग उभ्रसाति शस्यं दीनः ।

इति दुर्गादासः ॥

उद्भ्रस क उत्क्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सक-सेट् ।) क उभ्रासयति धूर्तिं वायुः ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई ध क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधां-परं-

सक-सेट् ।) ऋसादिः । क्लेदे आर्द्रभावः । ध

उन्नति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उन्नः । उन्दिदिति ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्दकः, पुं, उन्दकः इति हिरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिका । इति भरतो

हिरूपकोषः ॥ इदुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + उर ।) जन्तुविशेषः । इदुर इति

भाषा । तत्पर्यायः । मूषिकः २ आरुः ३ । कुम्भ-

उन्म

चेत् । निरिक्ता ४ वाचस्पतिना ५ । नेष्टे इदं
इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः
८ उन्मूषः ९ खनकः १० वधुः ११ वधः १२ व्या-
खनिकाः १३ वधः १४ दीमा १५ मुषीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
शब्दरत्नावली । विज्ञेयः २० मुषिरः २१
इन्दुरः २२ । इति णट्ठाधरः । सुमस्य तस्य पर्यायः ।
विज्ञाः २३ वेदनजुक्तः २४ विज्ञा २५ । इति ५
शब्दरत्नावली । हाणाङ्गना २६ अङ्गनिका २७ ।
इति णट्ठाधरः ।

उन्मूषः, ण्, (उन् + वाङ्मनकात् ऊङ्) । मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“उन्मूषणान्तरहितं तेन वातप्रकल्पवत्” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥)

उन्मूषकः, स्त्री, (उन्मूषो मूषिकस्य कर्णैव पर्या-
यस्याः । उन्मूषक + ङीष्) । व्याखनयिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उन्म, चि, (उन् + क्त) । मुदविदेति पक्षे नत्वम् ।
क्षिप्तः । इत्यमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

उन्मत, चि, (उन् + मत् + क्त) । वञ्चितः । तत्पर्यायः ।
उक्ताः २ प्राञ्चः ३ उदयः ४ उच्छ्रितः ५ उत्तुङ्गः ६ ।
इत्यमरः ॥ उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली । तुङ्गः ८ ।

इति णट्ठाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ । “स्थितः

सर्वोन्नतेर्गोर्वा” ज्ञान्वा मेहरिवात्मना” ॥ स्त्री,

दिनपरिमाणावसाधनं उपायः । यथा सिद्धा-

न्तश्चिरोमयौ । “विषसस्य यदुतं यच्च श्रेष्ठं तयोर्ध-

दक्यं तदुन्नतसंघं ज्ञेयम्” । (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे

नृभिरेव । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५४ ।

“सुमेधा विरजाचैव हविशानुन्नतो मधः ।

अतिनामा सविष्णुश्च सप्तासति चर्षयः” ॥)

उन्नतगामि, चि, (उन्नतो गामिः यस्य) । उन्नतगामि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुम्हः २ । इति ज्ञानाधुधः ॥

उन्नतगतं, चि, (उन्नतश्च तत् ज्ञानतश्चेति) । उच्च-
नीचज्ञानादि । तत्पर्यायः । बन्धुः २ । इत्यमरः ॥

उन्नतिः, स्त्री, (उन् + गम् + क्तिन्) । गच्छभार्या ।
सम्पत्तिः । (“वधोनी कारिकुम्भविभक्तकरोमत्यु-
न्नतिं गच्छति” । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय

परिच्छेदे) । उदयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

विज्ञानश्चिरोमयौ ।

“मासान्तमादे प्रथमेऽथवेन्दोः

उद्वृत्ततिर्यद्विसेऽवगन्था ।

तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः

प्रभुर्विधोः सोदितनाडिकाद्यैः” ॥)

उन्नतीशः, पुं, (उन्नतान्तरात्प्रया प्रसिद्धाया गच्छ-
यस्याः ईशः स्वामी) । गच्छपथी । इति चि-
काश्वशेषः ॥

उन्नमिता, चि, (उन् + गम् + चिच् + क्त) । उन्नो-
न्नितः । उन्नोन्नतः । इति श्रीधरस्वामी ॥

(“अथ प्रयत्नोन्नमितामन्त्राद्यै-

हृते कथयितुं यजिनां यथैरथः” ॥

इति भाषे । १ । १४ ॥)

उन्नयः, पुं, (उन्नयनम् । उन् + नी + क्चिदपवाद

उन्म

विषयेऽप्युत्तमोऽभिनिविष्टते इति ररच् ।) ऊर्द्ध-
नयनम् । इत्यमरः ॥

उन्नयनं, स्त्री, (उन् + नी + क्चट्) । चित्तकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ऊर्द्धप्रापयम् । उत्तोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ॥

(यथा, कात्यायने । २२ । १० । ५ ॥

“तेजोवैभवंमन्त्राभि सोभासुन्नयनीति श्रुतेः” ।

उद्गर्हं नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यनिष्ठाः” ॥)

उन्नायः, पुं, (उन्नयनं इति । उन् + नी + क्चट्) ।

उन्नयनम् । इत्यमरः ॥ (यथा मट्टिः । ७ । ३७ ।

“उन्नायानधिगच्छन्तः प्रभावैर्वसुधाभृताम्” ॥)

उन्नायं, स्त्री, (उन् + नह + क्चट्) । काञ्चिकम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उन्निद्रः, चि, (उद्गता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा

यस्मात्) । प्रमुक्तः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“उन्निद्रपुष्पचनम्यकपुष्पभासाः” ।

इति माघः । प्रमुञ्चः । शयनादुत्थितः ।

“तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्य” ।

इति मेघदूते । ८८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाद्वे ।

“शय्याप्राप्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्रय क्षयाः” ॥)

उन्म प श्र पूतर्त्तौ । (तुदां + परं + सक्तं + सेट्) ।

क्रसादिः । प श्र उन्मति कुम्भं जलेन लोकाः ।

उन्माभासः । इति दुर्गादासः ॥

उन्मत्ता, चि, (उन् + मत् + क्त) । उन्मादयुक्तः ।

वायुज्वलचित्तविभ्रमविशिष्टः । प्रागज इति भाषा ।

तत्पर्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौ-

घधम्, यथा,—गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

“कूर्ममत्स्याखुमह्विगोश्रदगालाश्च वानराः ।

ब्रिजालवर्षिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥

हंस रसाश्च विष्णुचक्रं मांसं वा रोमशोश्चितम् ।

धूमं दद्याज्ज्वराक्षस्य उन्मत्तेश्च शान्तये ॥

एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ।

निहन्ति ज्वरमुन्मादं दृष्टमिन्द्राश्रनिर्यथा” ॥

(“तमात्मनो हतमुपपन्नो देवादयः कुर्वन्त्यु-

न्मत्तम्” । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

“देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।

वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्मा च ॥

सर्पिण्यानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्” ॥

इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेऽष्टोक्तम् ॥

अन्यद्विररुमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)

तद्वान्यप्रामाण्यं यथा,—मनमासतत्त्वे ॥

“उन्मत्तानाश्च या गाथा शिष्टानां चेष्टितं च यत् ।

स्त्रियो वच प्रभाषन्ते नान्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥

आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नादेशिता वारवदति सत्या श्लोका सरस्वती” ॥

उन्मत्ता, पुं, (उन्मत्तयति । उन्मत्त + तत्प्राप्तीति

गिच् + प्रचाद्यच्) । धुस्तूरः । यथा,—

(“श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिक्षुमूलसिद्धस्य प्रायसः ।

गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंज्ञे उन्मादाधिकारे ॥)

मुसुनुन्दलः । इति मेदिनी ॥

उन्मदः, चि, (उन्नतो मदो यस्य) । उन्माद-

उन्मा

युक्तः । उद्भूतमदः । तत्पर्यायः । उन्मदिविधुः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उदीरयामासुरिषोन्मदानाम्” ॥

इति रघुः । २ । ६ । तथा, भाषे ६ । १८ ॥

“मधुकराङ्गनया मुञ्चन्मद-

ध्वनिमृता निमृताक्षरमुक्ता” ॥)

उन्मदिविधुः, चि, (उन् + मद् + इच्छुच्) । उन्मदः ।

उन्मादशीलः । इत्यमरः ॥

उन्मनाः, [स्] चि, (उद्भूतं उत्पद्यितं मनो यस्य) ।

उत्पद्यितचित्तः । तत्पर्यायः । उक्ताः २ । इत्यमरः ॥

(“उन्मनाः प्रथममन्त्रपेक्षिता-

न्यस्मरन्मपि बभूव राघवः” ।

इति रघुः । ११ । २२ । “पयोधरेऽक्षोरिणि काचि-

दुम्भताः” ॥ इति किराते । ८ । १६ ॥)

उन्मत्ता, पुं, (उन् + मधि + क्चट्) । मारजम् ।

वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

उन्माधः, पुं, (उन्मथतेऽनेनेति । उन् + मथ + क्चट्) ।

मारणादिपक्षे भावे क्चट्) । कूटयन्त्रम् । मृग-

वधोपयुक्तयन्त्रम् । आभिषं दत्त्वा मृगपक्षिवन्ध-

नाथं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः । इत्यमरः ॥

मारजम् । घातकः । इति मेदिनी ॥

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

“प्रभो महायाणां क हव भुवनोन्माधविशिष” ॥)

उन्मादः, पुं, (उन् + मद् + क्चट्) । (महादेवः ।

यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकथने १९

१७ । ६६ ॥ “उन्मादो मदनः कामो ह्यन्वय्योऽर्ण-

करो यशः” ॥) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रंशः ३ उन्मनाः

४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्तविभ्रवः ५२ । २३ ॥

इति हेमचन्द्रः ॥) मानसरोगविशेषः ।

तस्यौषधं यथा,—

“वध्ना चिकितुक्क्षैव करञ्जं देवदाह च ।

मञ्जिष्ठा चिकणा श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बचिकटु गोमूत्रेणावधर्षितम् ।

नस्यमालेपनक्षैव खानमुदत्तनम् तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादशोषाक्षीज्वरपिण्डम् ।

भूतेभ्यश्च मयं हन्ति राजहारे च शासनम्” ॥

इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्मादा-

धिकारः । तत्र उन्मादस्य विवक्षिताह ।

“मदयन्तुऽहता दोषा यस्मादुन्मागमाश्चिताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः” ॥

अयमर्थः । यस्माद्धेतोऽहताः प्रकृता दोषाः

उन्मागमाश्चिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्य-

स्मिन् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्तितः । सः

उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ॥ १ ॥

तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । स चाप्रकृ-

त्यस्यो मदसंज्ञां विमर्शितं च । स उन्मादकद्वयो

नवीनः ॥ * ॥ उन्मादस्य विप्रकृतनिदानमाह ।

“विप्रकृतदुष्टाशुचिभोजनानि

प्रधर्म्यं देवगुह्यविनाशम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्णा

मनोऽभिधातो विषमाश्च चेष्टाः ॥”

दुष्टं घृतरवीकादिसहितम् । अशुचि रजसकादि-

उन्मा

स्युष्टम् । प्रथमं ज्ञानमिभयः । विज्ञानाच्च ज्ञेयाः
नान्यविद्ययादयः ॥ * ॥ सन्निपातं निदानमाह ।
“एकैकज्ञः सर्वज्ञश्च दोषैरत्यर्थमुत्थितैः ।
मानसेन च दुःखेन च प्रसूयिष्य उच्यते ।
विज्ञातवति बहुलं यथासं तत्र भवजम्” ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“तैरस्यस्यस्य मन्त्राः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
सोतास्त्रिधास्य मनोवहानि
प्रमोहयन्त्यान्तरस्य चेतः” ॥

अस्यस्यस्य अस्यस्यस्यस्य । मन्त्रा वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनात्मनस्य दुष्ट्या
तदात्मिताया बुद्धेरपि दुष्टिबलत्वा । मनोवहानि
सोतास्त्रिधास्य हृदयमितानि दृष्ट । एतानि विशेष-
यतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेय सकलशरीर-
सोतास्त्रिधा मनोऽधिकान्त्येनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विज्ञातं कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।

“धीविभ्रमः सत्त्वपरिभ्रवश्च
पर्याजुना दृष्टिधीरता च ।
अवज्ञवाक्यं हृदयश्च मूयं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्” ॥

धीविभ्रमः शुद्धिकायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिभ्रवः
सत्त्वं मगलस्य चाक्षय्यम् । अवज्ञवाक्यं असत्त्व-
ज्ञानमित्यम् । मूयं स्मृतिमूयम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।

रुद्धास्पृशीताम्रविरिक्तधातु-
क्षयोपवासैरनिजोऽतिदृष्टः ।
चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं वायुपृच्छन्ति धीभ्रमम्” ॥
प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।

“अस्थानाहास्यसूतिवृत्तगोत-
वागङ्गविच्छेपशरीरोदनानि ।
पादव्याकाशप्रसङ्गवर्जताञ्च
जीर्णं वक्ष्यामिजनस्य रूपम्” ॥

अस्थाने अग्नयसरे । हास्यादीनि रोदनानि ।
जीर्णं आहारे । वक्षं आधेः ॥ * ॥

वैतिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।

“अजीर्णकृच्छ्रविदाहृष्टीति-
र्भाज्येष्ठितं पित्तमुदीर्यवेगम् ।

उन्मादमत्यग्रमनात्मकस्य

हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्” ॥

हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सञ्चितम् । पुनः अजीर्ण-
कृच्छ्रविदाहृष्टीतिर्भाज्येष्ठितं वेगं सत् उन्मादं
कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“अमर्षसंरम्भविमममादाः

सन्तर्जनाभिप्रवक्ष्यौघाचोषाः ।

प्रव्यायशीताम्रजगामिनामः

घोतावमाः पित्तजलस्य लिङ्गम्” ॥

अमर्षोऽपह्निवृत्ता । संरम्भः आरमटी आकुम्भर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं प्रचासनम् । अभिप्रवक्षं
प्रकाशनम् । औघं गात्रे । चोषो दाहविशेषः ।
प्रव्याय इत्यादि ज्ञायायां शीतयोऽरजजयोऽभि-
लायः ॥ * ॥

सौष्टिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।

“सम्पूर्यैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्णा कपो मर्मस्य संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं वायुपृच्छन्ति पित्तं
प्रमोहयन् सज्जनयेदिकारम्” ॥

सम्पूर्यैर्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णा कपो इति कपोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिसमाभावात् ।
मर्मस्य अत्र मर्मज्ञेन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकञ्च
गारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
हृदिश्च जाया च वलञ्च भुक्ते
गलादिशौक्ताश्च कपात्मके स्थात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । गारीविविक्त-
प्रियता गारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते सति
वर्णं व्याधेः ॥ * ॥

साम्प्रिपातिकस्य निदानपूर्विकां लक्षणाह ।

“यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि कृपाणि विभर्ति ताट-
गिवज्जमैषण्यविधिर्विवर्जः” ॥

स साम्प्रिपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लब्धम् । पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तत्र-
जक्तमः प्राप्यार्थम् । तेन रजस्तमोभिर्भित्तिरि-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोभिर्भित्तिरि-
जिताः । समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्भित्तिः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्भित्तिरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्भित्तिः स्यात् । ताटगुन्मादः विषज्जमैष-
ण्यविधिः । विषज्जमैषण्यविधिरिति कोऽर्थः । चि-
दोयने प्रत्येकं वातादिप्रत्ययनीका कार्या । सा च
परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव
ब्रह्ममामलकादि तत्त्वाभायौगिकम् । अतएव वि-
वर्जः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रकटं निदानमाह ।

“चौरैर्नरेन्द्रपुत्रैरिभिक्षायान्यै-
र्विनासितस्य धनवान्वसंक्षुधाहा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
जंयेत चोत्पटतरो मृगश्चो विकारः” ॥

अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अभि-
हृते । प्रियया प्राप्तमश्वत्थया रिरंसोः पुत्रस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विचंचो
गायत्रयो हसति रोदिति चातिमूढः” ॥

उन्मा

विचमाश्चयं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विचंचो
विचञ्चलानः । अतीवमूढः अतीवज्ञानमूढः । अत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विचमस्य रूपमाह ।

“रक्तोच्छयो हतवसेन्द्रियमाः सुदीनः
प्रावानगो विचकते तु भवेत् परासुः” ॥
परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिहृमाह ।

“अवाकुलकुलमूलो वा क्षीयमांसवको वरः ।
जागरुको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति” ॥ * ॥
अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

“अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचैष्टो

ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः ।

प्रकोपकातो मियतश्च यस्य

देवादिजन्मा स खनोविकारः” ॥

अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचैष्टः न मर्षस्यैव मनुष्यस्यैव
वागादयो यत्र सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्देशे मेधा-विचारणा-सहत्वा-
दयो यत्कृते । विज्ञानं शिष्यादिविषयकं ज्ञानम् ।
चैष्टा पाटवम् । आदिपदेनाभिमानादि यत्कृते ।
नियतः वक्ष्यमायतिष्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविकृतस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टः शुचिरतिदिशमाख्यगन्धो
नित्योऽवितथसंस्तुतप्रभाषी ।
तेजसी स्थिरगयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवशुद्धः” ॥

अतिदिशमाख्यगन्धः अतिशयो दिशमाख्यस्यैव
गन्धो यस्य सः । नित्यः निरंतरहितः । अवितथं
सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मण्यमक्तः ॥ * ॥

देव्याविकृतमाह ।

“संखेदी द्विजगुहदेवदोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चाज्ञपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशुद्धः” ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टसमाभावः ।
गन्धर्व्याविकृतमाह ।

“दुष्टात्मा पुंजिनवगन्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाक्षः ।
नृत्तन् वै प्रहसति चात्र चाक्षयशब्दं
गन्धर्व्यमप्यपरिपीडितो मनुष्यः” ॥

दुष्टात्मा दुष्टनीवात्मा । पुंजिनं तोषोऽप्यितं तटम् ।
वगन्तरं वनमध्यम् । तयोः खेवी । स्वाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियार्थं परि समस्ततो भावेन
गीतगन्धमाक्षानि यस्य स तथा । चाक्षयशब्द-
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविकृतमाह ।

“ताम्राक्षः प्रियतनुरक्षयश्चक्षुधारी
गम्भीरोऽनुगतगतिरक्षयश्च खड्गधुः ।
तेजसी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षमप्यपरिपीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उन्मा

विश्वविद्यालयः ।

“प्रेतान् च विद्वति संतरेषु पिबन्तः
शान्तात्मा जलमपि वापयत्यवन्तः ।
संविद्युतिगुणवत्तमामिहाम-
कालो भवति पिबत्यहमिहः” ।
प्रेतानां मृतानां पितृणाम् । विद्वति ददाति ।
अपसव्यवन्तः दक्षिणस्यान्वृत्तोत्तरीयः ॥ १ ॥

नागाविद्यायाः ।

“वस्तुनोऽपि प्रसरति सर्ववत् कदाचित्
कलशौ सुखमपि निजवावसेदि ।
क्रोधाकुर्वन्तमधुगुणपरमेषु-
विशेषः स खलु सज्जनमेव जुहः” ।
प्रसरति सर्ववत् उरसा जलति । कलशौ षोड-
शान्तौ ॥ २ ॥

राक्षसादिभिरुन्मा ।

“मोक्षार्थमविश्वस्यराक्षसादिभिरु-
न्मिन्मोक्षो भवति निजुरोऽतिगुरः ।
क्रोधाकुर्वन्तमधुगुणपरमेषु-
शौचमिह भवति स राक्षसैर्गृहीतः” ।
अतिनिजुरोऽतिनिर्दयः ॥ ३ ॥

ब्रह्मराक्षसाविद्यायाः ।

“देवविग्रहगुह्ये वेदवेदाङ्गविष्णुभिः ।
आत्मवीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ।
अहिंसः अहिंसाश्रीतः ॥ ४ ॥

विश्वविद्यालयः ।

“उद्दण्डः कृष्णपक्षो विश्वभाषी
दुर्गन्धो भृशममुचिस्तथातिशयः ।
वज्राग्नी विजगन्मन्त्रोद्योषेवी
‘आचेष्टन् भवति रदन् पिशाचमुहः’” ।
उद्दण्डः गन्धः । दिग्गन्ध इति विदेहवचनात् ।
जगो निर्मासः । पक्षो कृष्णः । अतिशयः सर्व-
स्मिन् अग्रपाने लोपुषः । आचेष्टन् विश्वभाषे-
ष्टन् । यद्वा हिंसा क्रोडा पूजार्थं गृह्णन्ति । अत-
र्योक्तम् ।

“असुचिं भिन्नमन्त्रां क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्यहिंसाविहाराय सत्कारार्थमथापि वा” ॥ ५ ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य जलमन्त्राः ।

“सूक्तान् कृतमन्त्रः सप्रेनवाभी
निजालुः प्रसति च कम्पते च योऽति ।
यथाविद्विदमन्त्रादिभिः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा चयोदशेऽब्दे” ।
यथादीत्यादि यः प्रवृत्तादिपतितः सन् यद्द्वैत्यत-
द्वयः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते ।
चयोदशेऽब्दे सर्वे एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ ६ ॥

देवादीनामनेशसमयमाह ।

“देवगणाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्यायाम्पि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽप्युन्मा यथाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि शोराः ।
रक्षाः पिशाचा राक्षसाश्च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” ।
कृष्णपक्षे अमास्याम् । प्रायशः पदादन्वजापि ।
तिष्ठन्निधामनमेषां जलार्थं तत्र तिष्ठौ जल-
दानार्थम् ॥ ७ ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा

उन्मा

उन्मा

विश्वस्यो दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

“दर्यादीन् यथा ह्याया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
समर्थं भास्वराणि यथा देहश्च देहश्च ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते यथास्तद्वन्तीरियाम्” ।
दर्यादीत्यादिशब्देनान्यदपि जिह्वेतद्वन्तं दृ-
श्यते । ह्याया प्रतिविम्बम् । समर्थं सूर्यमणिम् ।
देहश्च जीवात्मा ॥ ८ ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके खेदघ्नं वाक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफने वमनं कार्यं परो वस्त्रादिक्रमः ।
यक्षोपदेष्टव्ये किञ्चिदप्यस्य चिकित्सितम् ।
उन्मादे तत्र कर्त्तव्यं सामान्याद्योषदृष्टयोः ॥
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ ९ ॥

‘ब्राह्मीकुशाङ्गीकलवङ्गय्याः शङ्खपुष्पिकासरसाः ।
वृष्टा उन्मादहतः पृथगेते कुष्ठमधुमिमाः” ॥
अथ ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम् । कुशाङ्गी-
फलं तद्गीतपरम् । वङ्गय्ये तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरुणीकरसतोरा ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोह्वरके वीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संनीयावसेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावसेष्टम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पीस्वरस-
तोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थो योगः ॥ १० ॥

“सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरङ्गौ देवदारु च ।
मझिका जिफला खेता कटभीलक् कटत्रिकम् ॥
सर्माशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीहयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पाणमज्जनम् ॥
नस्यमालेपनश्चैव स्नानमुहर्जनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादहत्याजघ्नीज्वरपहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति गजद्वारे च प्रस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थहत्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ ११ ॥

“त्रयादिष्टविनाशश्च दर्शयेदधुनापि च ।
वज्रं सर्वपतेनात्तं रक्षेदुत्तममातपे ॥
कपिकृष्णवा तमैर्लोहैस्तैलजैः साधेत् ।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुवज्रं विजने गृहे ॥
सर्पयोद्धतदत्तेन दंष्ट्राः सिंहैर्गमैश्च तं ।
त्रासयेच्छृङ्खलेषु शत्रुभिस्तत्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वहिर्गोवा सुसंयतम् ।
त्रासयेद्युष्मधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥
देहदुःखमयेभ्यो हि यतः प्राणमयं महत् ।
तत्तत्तस्य शमं याति सर्वतो विवृतं मनः ॥
इहृष्टविनाशेन मनो यस्याभिहृष्यते ।
तस्य तत्सर्वप्रप्राप्त्या सामान्यान्तैः शमं गयेत् ॥ १२ ॥
न्यमनं हिङ्गु जवगं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करजस्य वीजं गौराक्ष सर्वपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेमिस्त वसिष्ठेनाङ्गने हितम् ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चानुर्धनं ज्वरम्” ॥

उन्मा

न्युन्मादस्य जलम् ॥ १३ ॥

“कुष्ठान्धगन्धे जलजाम्बीदे
हे जीरके जीरि कटुनि पाठा ।
मङ्गलपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च बर्षा विपुल्ये ॥
ब्राह्मीरसेनाश्लिष्येव माथं
वारचयं युष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना हृतेन
निष्ठाग्नौ सप्त दिनानि कथम् ॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकाणां दुर्मेघानां विधितसाम् ॥
यत्तस्माद्व्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेघा हृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धतेऽतरोत्तरम्” ॥
मङ्गलपुष्पी शङ्खदूषी इति लोके । सारस्वतं
चूर्णम् ॥ १४ ॥

“विश्वजामोदरजनीहयस्यैवोपा-

मध्याङ्गकुष्ठमगधोद्वनीरकाशाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये निहतः सप्तर्षि-
वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे” ॥

विश्वार्थं चूर्णम् ॥ १५ ॥

“आथे विचूर्णिते क्षिप्वा तत्तुषोऽङ्गुलिं जलम् ।
पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेव आथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा राक्षा वातारिक्लिहता वना ।
मूर्त्वा भूतावरी चैति क्षायेस्तु कुड्वैः पृथक् ॥
क्षते क्षाये हृतं प्रक्षदयं मृद्वभिना पचैत् ।
कक्षीक्षतेर्वक्षमाश्रयेः मन्थक् पुनः पचैत् ॥
विशाना चिकला कौन्ती देवदार्वैर्जालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्वौ हे प्रियङ्गुः सारिवाहयम् ॥
गीकोत्पलैकामझिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विहङ्गं क्षामिपथी च कुष्ठं चन्दनपद्मे ॥
तापीसपत्रं वृहती माणतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कक्षैरेतैः कर्त्तव्यैः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचैद्वृतम् ।
महाचैतसनामेदं सर्वचैतोविकाशहृत् ॥
अपस्मारे महेन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकाशयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्यावे शोषे काशेऽहतीये ॥
मूत्रक्षये कटीशूले विसर्पाभिहृतेषु च ।
पाण्डुामये तथा कश्चां विषे मेहे गरेऽपि च ॥
देवादिवचिकानां गङ्गदानमचितसाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्ध्यानां धन्वमाशुर्वज्रप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वदुर्हनिवारणम् ।
इति भनं मदं मूर्च्छां मेघास्तुतिमतिप्रदम्” ॥
अभिपथी अभिपतीति लोके अगिषा इति च ।
महाचैतसं हृतम् ॥ १६ ॥

अथ देवाद्याविद्यानां चिकित्सा ।

“पूजावस्तुपुष्टादिहोममन्त्राङ्गनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधिं मुचिर्निवक् ॥
क्ष्यामरिचसिन्धुस्रमधुगौरोपनागतम् ।
अङ्गनं सर्वदेवादिक्षोन्मादहरं परम्” ॥
क्ष्याद्यङ्गनम् ॥ १७ ॥
“कृत्वाजम्बुकानि शङ्खानि जलनं तथा ।
हिङ्गु मूत्रश्च वस्तस्य धूपस्य प्रदीपवैव ॥

उन्मा

एतेन प्रमथति क्षिप्रं वनवनमि यो ययः” ।
अन्माकोमादिभूयः ॥ * ॥

“कल्याणकक्षं युञ्जति महदा चेतसं दृतम् ।
तेन नारायणं नाम महाकारायणं तया ॥
अते पिशाचादभ्येन प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
रोगियं निमग्नं मनो जुह्वा ह्युक्तैर्गोचरः” ॥
इत्युन्मादाभिप्रायः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अस्यैव उवाच ॥

“अयं सावधको अविधिवत् इति कीर्तितः ।
प्रमत्ता ऊर्ध्वगा दोषा ऊर्ध्वं गन्धर्वमार्गताम् ॥
उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाधो भिषगवैः ।
सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्दृष्टोऽयः प्रकीर्तितः ।

अथान्यः सन्निप्रसेन विज्ञातवति चामरः ॥

अनुचिद्विषयभूत्यागारकेऽस्म्यन्धे
समयगहनवीचीदेवतामारके च ।

अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेतः-
क्षुब्धमनसमार्गव्याकुलभ्रमार्थैः ॥

चिन्ताकाथासुभयहर्षविभर्षकोभात्
देवातिथिबिजनेनगुरोर्विनागात् ।

प्रेमसिद्धकायवर्णनादपि विषयोगात्
उन्मादहेतु च त्वया कथितं वरिष्ठैः ॥

तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।

जोलेयन्मूर्धते वामि कम्पते हसते तथा ॥

भावते हनने चैव तथा जिह्वा विवर्णति ।

नरो वा अमतेऽत्यर्थं पश्येद्वनमथातुरः ॥

तस्यापस्मारकं कर्मे कर्तव्यं भिषगवैः ।

विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चायतः” ॥

इति महर्ष्यानेयमाश्रिते हारीतोत्तरे द्वितीय-

स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥

अस्य सम्प्राप्तिरहित-निदानलक्षण-चिकित्सा-
न्याह बाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिष्पन्नाधिविभोक्तृवाः ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरन्मार्गैर्मदः ॥

प्रादीरमानसैर्दुष्टैरहित्वादेव यातः ।

विज्ञातासाध्यसमसादिभ्रमादुपयोगतः ॥

विषमस्याप्यसत्त्वस्य आधिनेयसमुद्भवात् ।

जीयस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजायतिक्तात् ॥

आधिभिन्निताविभ्रंशादिबेद्योपविषय च ।

रुमिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदुषिताः ॥

धिप्रो विधाय काष्ठं हत्वा मार्गान् मनीवहान्

उन्मादं क्लृप्ते तेन धीविद्यानस्यतिभ्रमात् ॥

देहो दुःखसुखभयो अवसाराधिवर्षः ।

अमत्यचिकित्सारम्भम्”-

वातादिभेदेन जल्यं प्रथा ॥

“तत्र वातान् कृशाकृता ॥

अस्थाने रोदनाकोष्ठप्रवृत्तिस्त्रितनर्तनम् ।

गीतवादिनवामकृविशेषाकोटनमि च ॥

अथान्ना येनोन्मादप्रवृत्तिस्तुकरं मुञ्चः ।

आकाशं केनागमोऽन्यमनसं वक्ष्यामि तः ॥

अनन्तारोऽनन्तारैरनन्तैर्गमनोद्यमः ।

यद्विरभ्यवहर्षेण कृष्णमे वसमानता ॥

इतिप्रवृत्तवक्ष्यादित्वं भीतिं कावे यदोद्भवः ॥ १ ॥

उन्मा

पितात् सक्तर्जनं कोपो मुक्तिजोऽप्यभिभवः ।

प्रीत्यन्मादोदकाकाङ्क्षा यत्नसं पीतवर्षता ।

असत्त्वजननकातातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥

कयादरोचकम्पद्विरेखेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रजः प्रीतिर्नानाविधायकभ्रुतिः ॥

वैभक्त्यं प्रीतिविदेवो मित्राच्यवचरानने ।

उन्मादो वक्ष्यान् राघौ सुक्तमात्रे च कायते ॥ ३ ॥

सर्वायतनसंज्ञासंज्ञिपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दाहयं मिथ्यात्वं तं भिन्नं परिचर्कयेत् ॥ ४ ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःखस्येनाभिभवान् ।

पाण्डुरीणो युञ्ज्यन्तु ज्ञाहेति परिदेवते ॥

रोदितकक्षान् भिद्यते तद्गुणान् नञ् अन्यते ।

शोकस्त्रिष्टमना ध्यायन् जगत्कृको विचिद्यते ॥ ५ ॥

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायावज्जिह्वः ।

वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्षास्तसं विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अथानिजल उन्मादे खेदपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वसाहृतमार्गे तु सखेहं मृदुशोधनम् ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥

इत्यमप्यनुक्तौ तु तीक्ष्णं लावयामन्नम् ।

हर्षशान्तासनोत्पासभयताडनतर्जनम् ॥

अभ्यङ्गोदसंगलेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।

युक्ताग्नानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ ७ ॥

“द्वौ प्रस्यौ खरसाह्मणा दृतप्रस्यञ्च साधितम् ॥

योषण्यामात्रिहृदन्तीश्रुपुष्पीन्दुपद्मैः ।

ससप्तलाग्निसिंहैः कल्कितैरक्षसन्मितैः ॥

पल्लवद्वया प्रयुञ्जीत परं माचाचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहर्षं बन्धासुतप्रदम् ॥

वाक्खरस्यतिमेधाक्षदध्वं प्राप्नोष्टुलं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीदृतम् ॥ * ॥

“वरा विशाला भद्रैका देवदर्वेकालुकोः ।

हिसारिवा हिरजनी हिसिरा यजिनी गतैः ॥

वृहतीकुष्ठमज्जिह्वागारके शरदादिमैः ।

वेष्टताकीश्रपत्रैकामालतीसुकुणोत्पलैः ॥

सदन्तीपद्मकज्जिमैः कर्पाशैः सर्पिषः प्रचेत् ।

प्रस्थं भूतयज्ञोन्मादकासापस्मारपापञ्च ॥

पाण्डुकुष्ठविषे शोफे मोहे मेहे गरे क्वरे ।

अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥

अनेधसि सन्नकाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥

कल्याणकसिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥

इयि कल्याणदृतम् ॥ * ॥

“दृश्यो हिसारिवादीनि जले प्लवकविंश्रितम् ।

रक्षे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्दृष्टिहीनं चतुर्गुणम् ॥

वीरादिमेदाकाकोपीकपिचक्षुर्विषागिभिः ।

सर्पपक्षीयुतैरेतन्महाकल्याणार्थं परम् ॥

रंज्यं सन्निपातं पूर्णसादधिकं युज्यैः” ॥

इति महाकल्याणं दृतम् ॥ * ॥

“मटिका पूतना केरी चारटी मर्कटो वचा ॥

चायमाळा जवा वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।

कायसा शुकरीचूचा कतिच्छा यक्षमा ॥

उन्मा

महाप्रवदन्ता च वनस्था नाकुलीहयम् ।

कटभरा हस्तिकाको प्राणिपर्को च तेहृतम् ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादप्रापस्मारावधनम् ॥

महर्षिशाचकं वाम दृतनेतद्वयथास्तम् ॥

बुद्धिमेधास्तुतिकरं बाह्यानाम्नवर्जनम्” ॥

इति महर्षिशाचकं दृतम् ॥ * ॥

“अवपीडाच विविधाः सर्वपाः खेदसंयुताः ।

कटुतेजेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्छास्त्र तत्रम् ॥

सन्निष्कृष्टीकृष्टधूमञ्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ १ ॥

प्रदातव्यकोष्ठकलूकावसवर्णकैः ॥

मूत्रपित्तशक्तामोमसंश्लेषभिराचरेत् ।

धूपधमाङ्गनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥

धूपयेत् सततश्चैव अमोमस्यैव पुतिभिः ।

वातक्षेपामके प्रायः पित्तके तु प्रशस्यते ॥

तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः खेदञ्च भिन्नकः ।

शिशिराप्यक्षयानानि मधुराणि जवूनि च ॥

विधेष्टिरो यथोक्ता वा त्वं नेद्यामिच्छस्य वा ।

निवाते प्राययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥

“भूतानुबन्धमोक्षेत् प्रोक्ताक्षिप्राधिकारकृतिम् ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भुतनिर्दिष्टमौषधम् ।

बन्धिष्य दद्यात् पल्लवं दावकं सक्तुभिस्त्रिकाम् ॥

खिर्गं मधुरमाहारं तद्युक्तान् बन्धिरौक्षिणान् ।

पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमावसम् ॥

अतिसुक्तस्य पुष्पाणि काष्ठा सङ्घर्षस्य च ।

चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥

निवृत्तामिषस्यो यो हितार्थो प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुमिच्छामैः सत्त्ववाजं स युच्यते ॥

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्मनसाम्प्रदाया ।

धातूनां प्रकृतिस्त्वयं विगतोन्मादकस्तथम्” ॥ २ ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अस्य सनिदानसंमार्गिण्या ।

“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्वयथा,—

वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-

निमित्तास्तथाः ।

पुनश्चास्मानेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तद्वयथा,

“भीरुसासुपक्षिष्टसत्त्वानुसृष्टदोषाणां

मज्जविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि

वैषम्ययुक्तोपयोगविभिन्नोपयुक्तानां तन्मप्रयोग

वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समा-

चरतामनुपकीर्यदेहावाप्त्याधिभेगसमुद्भवि-

तानामुपहतमनसा वा काम-क्रोध-मोह-हर्ष-भय-

शोक-चिन्तोहेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहृताणां

वा मनस्युपहृते बुद्धौ च प्रवृत्तितामाभ्युदीर्घाः

दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपलब्ध मनीवहानि

खोतांस्यावृत्त जगद्यन्मुन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-

बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति-मति-प्रीति-चेष्टाहार-

विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्वोक्तपार्थि । तद्वयथा,—

“हिरसः मूत्रमात्रः यक्षुकोः काकुत्ता खनक-
योऽन्मादस्याधिभेगमात्रसंश्लेषमननाभिकाको-

ऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानावास-सम्भो-

चोहेगाणांस्थाने सततं कोमहर्षो अरक्षाभीष्ट-

च श्रौचाचारं तपःसाध्यायकीर्तिं नरं
मुक्ताप्रतिप्रदि ज्योदश्चाह देवाः, मानमुचि-
तसेविनं भस्मैशास्त्रमुत्तिकायुज्जनं प्रायः
व्योर्हृत्तयः, माह-मिह-गुह-हृत्त-विज्ञाचा-
विनं प्रायो दशम्याममाहस्त्यावाह पि-
गन्धर्वीकु स्तुतिगीतवादिचरतिं परदार-
गन्ध-मिय-श्रौचाचारं दादश्चाहस्त्यावाह,

उक्ता

सत्य-वच-सत्य-गर्भ-श्री-युक्तं मास्मानुजेयं वा-
स्यमिदमतिवाक्यं प्रायः मुक्तिकादृशां सत-
त्याश्च यथाः, साध्या-तपोनिबन्धोपवासप्रतयार्था-
देव-यति-गुरु-पूजार्ति-अष्टशौचं ब्राह्मणमन्त्राणां
वा मन्त्रादिनां मूरमानिं देवतागार-सज्जि-
क्रीडनरतिं प्रायः मुक्तयश्च पूर्णचन्द्रदर्शने च
मन्त्राणां, रक्षापिशाचान्तु हीनसत्त्व-मिश्र-
स्तेन-मुक्तं प्रायो द्वितीयादृतीयादृतीयां पुराणं हि-
मन्त्रवेत्ताभिर्धर्मयन्तौपरिसंख्येयानां यथा-
माविष्कृततमा कृतावेते आस्तातः” ॥

अथ ये असाध्यास्तेषां जलानि यथा ।

“सर्वेऽपि तु खल्वेव यो हस्तावृण्व रोष-सं-
दम्भो निर्वर्तमानोऽस्मिन् वा पातयेत् सप्तसाधो
क्षेयस्तथा साधुनेत्रो मेघप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
प्रवृत्तनासिकश्चिह्नमानमर्मा प्रतिहन्मानपाणिः
सततं विकृन्त दुर्बलकृपातः पूतिगन्धिश्च हिं-
सायी उन्मत्तो क्षेयस्तं परिवर्जयेत् । रत्नार्चना-
कामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्या
तदङ्गोपहारवलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिगोप
कमेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“जन्तुनां शतं त्रिंशदभयाद्युपशान्तम् ।
गवां चर्म्ममसी प्रस्यो ह्याङ्गं क्षीरमूत्रयोः ।
पुराणसर्पिषः प्रस्यमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पत्रं शीते दत्त्वा च मधुमाजिकाम् ।
तदोषागन्तुसम्भूतानुमादन् विषमज्वरान् ।
अपस्मारस्य हन्त्यां पानाभ्यङ्गनावनैः” ॥

जन्तुनां घृतम् ॥ * ॥

“विशेषतः पुराणस्य घृतं तं प्राययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषादयहमोक्षकम् ।
गुणकर्मोधिकं ख्यातादास्तादात् कटुतिक्तकम् ।
उद्यमन् पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ।
जाकारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्यहृदपहम् ।
मेघं विरेचेज्यं प्रपुराणमतः परम् ।
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यस्यात् वर्षशतं स्थितम् ।
दृढं सृष्टमथाघातं तद्धि सर्व्यहृदपहम् ।
अपस्मारयहोन्मादवतां शक्तं विशेषतः” ॥
“शतैर्दोषधर्म्मैर्वा विधेयं स गच्छति ।
अङ्गनोन्मादनाशेषाद्भावनादींश्च योजयेत् ।
शिरीषो मधुकं हिङ्गु जलम् तगरं वचाम् ।
कुष्ठश्च वल्लभश्चैव पिष्टं स्याद्भावनाङ्गनम्” ॥

इति नस्याङ्गनम् ॥ * ॥

“प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्ति कृताभियेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्तेः श्रोताद्यैर्वाऽपि हिङ्गुभिः” ॥

इति धूमपानम् ॥ * ॥ [शिराम् ।

“शङ्खे शान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मारय च” ॥
“कामप्रोकभयक्रोधहर्षैर्वाभोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिहर्षैरेभिरेव शमं गयेत्” ॥
“देवर्षिपिङ्गान्धैर्वाभसत्स तु बुद्धिसाम् ।
वर्ष्णयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ।
कर्म्मपानादि तस्मै ह्यदुर्मेवमाचरेत् ।

उक्ता

पूजां वक्ष्यपहारांश्च मन्त्राङ्गनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्मैर्हि होमांश्च अपस्मरयनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
युजयन् प्रयतो निधं जयत्युन्मादं भयम् ॥
रक्तस्य प्रमथा नाम गद्या लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्व्यान् उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने ऋतुर्दृष्टोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपूर्य्यकं यथा ।

“मोहोद्देगौ स्तनः शोथे गात्राणामपक्वार्णम् ।
अत्युत्साहेऽदृष्टिश्चात्रे स्तप्ते कलुषभोजनम् ।
वायुनेमघनस्यापि भ्रमस्य क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥
वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥

“रूक्षश्चिह्नः शब्दवाक् धमनीतलो वा
श्वसातुरः कृशतनुः स्फुरितान्गसन्धिः ।
आस्फोटयन् पठति गायति नृत्तशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिरप्रकोपात् ॥ १ ॥
हृत्स्वेददाहज्वल्लो वज्रसुग्विनिद्र-
प्रकायाहिमानिजजलान्तविचारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमानुनिचयेऽपि स वक्रिग्रङ्गी
पिप्तादिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
कथं प्रसादसदनात्तिकासयुक्तो
योविद्विक्तरतिरल्पमतिप्रकारः ।
निद्रापरौऽल्पकथनोऽल्पसुगुह्यसेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्व्वात्मके त्रिभिर्वापि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पर्कक्षयमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्ष्यानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

“स्निग्धं स्निग्धन्तु मनुजमुन्मादात्तं विशेषयेत् ।
तीक्ष्णैर्भयतो भागैः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्वपक्वैश्च संयुतैः ।
योजयित्वा च तक्ष्णैश्च भ्राको नश्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्वोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपाणाश्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्धस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दोमैश्चैव निर्विधैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कृशाभिवर्ष्य ताडयेत् ।
यन्मथित्वा सधूपं वा चासयेत्तं ह्याभिना ॥
प्रतुर्दृष्टयेच्चैनं मर्म्माघातं विवर्जयेत् ।
सापिधाने जरत्युपे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्षिष्ठकुष्ठमङ्गिकाकटुकैर्वा निशान्धैः ।
तेनैव विषकाहिङ्गुवाजिगन्धामरैः ॥
वचानमोदाकाकोजीमेदामधुकपप्रकैः ।
सप्तर्करं हितं सर्पिः पक्वं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
वाजानां यज्ञजुष्टानां पुंसां दुष्टाख्यमेधसाम् ।
स्थातं मज्जघ्नं स्त्रीणां बन्धनाङ्गाशु गर्भदम्” ॥
इति यज्ञघृतम् ॥ * ॥
“उरोऽप्राङ्गणकटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ।

उक्ता

अपस्मारक्रियाद्यापि यदोद्दिष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विमुञ्च्य चैव वस्तिभिराचरेत् ॥
प्रोकशस्यं अपनयेदुन्मादे पक्ष्मे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्वेषु कुर्व्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्य्यं मदेऽप्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्य्यं विषज्जीं कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उन्मत्तस्यैव दिष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥

“तर्पाणि तीर्पाणि तथैव दानं
प्रदानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम् ।

गुणास्तथाद्यापि तेषु निष्ठाः
व्यक्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोक्षात्
ते भूतविद्याविषयादप्योद्धाः ॥
तेषां यथायां परिचारका ये
कोटीसङ्ख्यायुतपद्मसङ्ख्याः ।

अह्वयसामांसभुजः सुमीमाः

निष्ठाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निष्ठाचराणां तेषां हि ये देवगणसंख्याः ।

ते तु तत्त्वन्वसंसर्गादिश्रेयासु तदङ्गनाः ॥
देवगणा इति पुनः प्रोक्त्येव शुचयश्च ये ।
देववच नमस्यन्ते प्रत्यर्थान्ते च देववत् ॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमश्च सुरारिषु ।
नैर्ऋतेया दुहितरक्षासां स प्रसवः स्मृतः ॥
सत्यत्वादपक्षेपेऽदृष्टिस्तेषां गणैः कृताः ।
हिंसाविहारा ये केचिद्विध्यं भावमुपाश्रिताः ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवृत्तिभिः ।
यज्ञसंज्ञाभिभूतानि यस्मादेत्यनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतश्च निवर्त्यते ।
तेषां ग्रान्थार्धमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमैर्होमैश्चरभेत चिकित्सितम् ।
रक्तानि गन्धमाख्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि शर्षिराणि च ॥
यानि तेषां यद्येष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवयज्ञे देवयज्ञे ऊत्थामिं प्राशयेद्द्विजम् ॥
कुशस्तिकपुपाव्यञ्जपायससम्भृतम् ।
असुराय यथाकानं विदध्यात्तत्परादिषु ॥
अतुष्यथे राक्षसस्य मोमेषु गह्वरेषु वा ।
मून्मागारे पिशाचस्य तीव्रं वज्रमुपाचरेत् ॥
पूर्वमाचरितं मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
न शक्या वज्रभिर्जेतुं योगैस्तान् सङ्गुपाचरेत्” ॥
“नक्तमालपत्रं व्योषं मूत्रं श्लोणाकविल्वयोः ।
हरिद्रे च कृतावर्त्तिः पूर्ववद्वपनाङ्गनम्” ॥
“न चायुक्तं प्रयुज्येत प्रथमं देवतग्रहे ।
अहते पिशाचादन्धेषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निवृत्त्युक्ते भुवं क्रुद्धा मज्जीवसः ।
हिताहितविधानश्च निवृत्तेव समाचरेत् ॥
ततः प्राप्यति सिद्धिं च यज्ञश्च विपुलं भिषक्” ॥

इति च सुसुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमोऽध्यायः ॥३॥
 “हृत्वायकारमन्त्रं सुक्ता चापि समं समम् ।
 सुतमादोक्तं वचं तां गन्धं मन्त्रिणा ॥
 तुल्यं रसाङ्गनं शुद्धमन्त्रिणं शिलाङ्गनम् ।
 पञ्चानां चवन्नागाश्च प्रतिभासं वसोन्मितम् ॥
 अङ्गराजचित्रवज्रीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिनान्ते पिबितं कृत्वा बद्धा गजपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुशो रसो नाम निबन्धं गुग्गादयं निबन्धम् ।
 आङ्गकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिप्पल्याङ्गं पिबेत्तु दशसूक्तकवायकम् ।
 क्षेदयेत् कटुतुल्यं च तीक्ष्णसुखाच्च वर्जयेत् ॥
 माह्विषं हृतं क्षीरं गुग्गुलुमपि भक्षयेत् ।
 अङ्गुलं कटुतेजो हितो भूताङ्गुशो रसः” ॥
 इति भूताङ्गुशो रसः ॥३॥ उन्मादभङ्गिनी वटी यथा ।
 “शुद्धं मन्त्रिणाचूयं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वचा शिरीषबीजं च हिङ्गुं चैतसर्वपम् ॥
 करङ्गबीजं चिकटु मन्त्रं पारावतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमल्लीबीजसमां क्षायामुष्काश्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिशाले चक्षुषोरङ्गं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाचूयं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकोषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभङ्गिनी ।
 चातुर्थकापस्माराह्वा सर्वोन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अत्र पञ्चानि यथा ।

“क्षेहो विरेको वमनश्च पूर्व
 क्रमान्मरुतपित्तकफोद्भवेभु ।
 ततः परं वल्लिविधिसं नस्यम्
 सन्तर्जनं तावन्मङ्गलम् ॥ १ ॥
 आन्त्रासनचासनबन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिराव्यधः संशमनश्च सेकः ॥ २ ॥
 आश्वत्थकर्माणि च धूमपानं
 शीघैर्यस्यन्तामनिवेदनानि ।
 अङ्गुलं चापनमासगच्छ
 निद्रासुषीतान्युलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोमूत्रमुद्गादयशाणयश्च
 भारोव्यादुग्धं शतघौतसर्पिः ।
 हस्तं नवीनं पुरातनं च
 कूर्मामिषं धन्वरसा रसाणम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुष्माण्डकं पटोणं
 ब्रह्मीदणं वाक्कुतयुक्तीयम् ।
 खराश्वमूर्धं गगनाम्बुपण्या
 सुवर्णचूर्णानि च गारिकेलम् ॥ ५ ॥
 प्राच्याकपित्तं पणसश्च वैद्यै-
 र्विधेयमुन्मादगदेष्टव्यम् ॥ ६ ॥

“पूजावस्तुपञ्चाराशान्तिविधयो हेमचन्द्रमन्त्रक्रियाः
 दानं स्तुत्ययनं तानि नियमः सत्त्वज्ञपो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गलविधीरौघधीधारणं
 भूतानामनुकम्पमिच्छाश्च गौरीपतेरभयम् ॥ ७ ॥
 ये च शुद्धविं शुक्लाश्च प्रमथान्तेषां समाराधनं

देवब्राह्मणपूजनश्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥८॥
 अथ पञ्चानि यथा ।

“मद्यं विषाङ्गान्मनुष्याभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतवेगधारणम् ।
 अवायमाबाढकं कठिन्नकं
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्वशः ॥
 तिक्तानि विष्णो च मिषक् समादिष्टे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गर्हितम्” ॥
 इति वैद्यकपञ्चापञ्चविधौ उन्मादाधिकारः ॥ १ ॥
 औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससमुत्थ-
 प्रियाश्रितव्याध्यापारः । इति रसमङ्गरी ॥
 (अभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।
 “औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता या-
 धिसंज्ञासङ्ख्याः” ॥ इति ॥ अस्य जज्ञानं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
 “चित्तसम्बोद्ध उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानहासवदितगीतप्रणयनादिभिरुत्” ॥
 उदाहरणम् ।
 “आतर्दरेण भवता अमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 अङ्गभङ्गादमनुभूय सानन्दम्—
 “ब्रूषे किमोमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥
 उन्मादः, चि, (उत् + मद् + घञ्) उन्मादरोग-
 युक्तः । चित्तः । उन्मातः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥
 उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्युट्) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मादवान्, चि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + मनुप् । मस्य वः) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मातः । इत्यमरः ॥
 उन्मानः, पुं, (उत् + मा + ल्युट्) क्रोधपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 (“उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपय्यासंक्षितः” ।
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तूनागमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेशोक्तम् ॥
 उन्मिषितः, चि, (उत् + मिष + क्त) प्रपुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।
 “यनोकयमृमिषितैस्तुङ्गिभ्यै-
 मन्त्रातपःसाध्यैव स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥
 उन्मीजनं, स्त्री, (उत् + मीज् + ल्युट्) उन्मेघः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेवा इति भाषा । विकाशः ॥
 (“अज्ञानतिमिरास्य शोकस्य तु विचेष्टतः ।
 ज्ञानाङ्गनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीजनकारकः” ।
 इति महाभारते । १ । १ । ८४ ॥
 उन्मीलितः, चि, (उत् + मील + क्त) विकसितः ।
 प्रफुल्लितः । इति हज्जायुधः ॥ (“उन्मीलितं
 तुलिकायेव चिचम्” । इति कुमारे । १ । ३२ ॥
 “ते चोन्मीलितमालवीहृदभयः प्रौढाः कदम्बा-

निजाः” । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, चि, (उद् + मुखं यञ्) उज्ज्वलमुखः । तत्-
 पथ्यायः । उत्पथ्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोभिरामाः प्रदयन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः” ।
 इति रघुः । १ । ३६) उत्सुकः । यथा कुमारे । ६ । ३४ ॥
 “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रतोतः प्रसवोन्मुखो प्रियाम्” । इति
 रघुः । ३ । १२ ॥
 “अन्नेः प्रदं हरेति प्रवतः किं सिदित्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेघे १४ ।
 “इत्याख्याते प्रवतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३६ श्लोकः ॥
 उन्मुद्रः, चि, (उद्गता मुद्रा यस्मात्) प्रपुल्लः ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मूलितं, चि, (उत् + मूल + क्त) उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।
 “नङ्गस्मृन्मूलितां कृत्वा कदा ब्रूयति मां पतिः” ॥)
 उन्मेघं, स्त्री, (उत् + मिष् + घञ्) चक्षुस्मीजनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेवा इति भाषा ।
 (“खद्योतालीविकसितनिभां विद्युदुन्मेघदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेघे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,
 “स्वकिरणपरिवेशोन्मेघश्रुत्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकाशः २ । प्रस्फोटनम् ।
 यथा,—
 “दीर्घिकाकमलोन्मेघो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारे । २ । ३३ ॥
 उप य प्रादिर्विशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अस्त्यर्थः । अनुगतः । पञ्चाङ्गावः । अनुकम्पा ।
 आधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६) “उप पराङ्गि
 हरेर्गुणाः । पराङ्गादधिका इत्यर्थः) हीनः । (यथा
 मुग्धबोधे कारके ७) “विद्यामन्त्रवन्ते भर्गः शक्ता-
 दय उपाच्युतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे
 समासप्रकरणे ६७) “उपसमिधं उपसमिन् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अक्षयः ।
 भूषणम् । दीक्षास्थानम् । निदर्शनम् । आश्चर्य-
 करणम् । दानम् । मारणम् । यातिः । निष्ठा ।
 उपाजम्भनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 उपकण्ठं, स्त्री, (उपगतः कण्ठम् । अत्रादय इति
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा) ।
 यामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्लक्षम् २ । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ आश्लक्षितम् । अश्लक्षमगतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।
 “प्रक्षोपकण्ठं मुञ्जरङ्गभाजो-
 रत्नावलीरन्मुधिराबन्ध” ॥)
 उपकण्ठः, चि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य) ।
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ५२ ॥
 “तस्योपकण्ठे घनगीलकण्ठः
 कुतुहलादुन्मुखौपरदृष्टः” ॥)
 उपकरणं, स्त्री, (उप + क + ल्युट्) प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्रव्यम् । नृपादीनां हृत्तन्त्रादि ।

उप

सत्यव्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्तः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“सन्नादन्नं प्रधानं पूपादिकान्तु उपकरणत्वेन
शक्तानामवश्यकम्” । इति आहृतत्त्वम् ॥ पूजादौ
नैवेद्यादि । भगवन्मनादौ जालादि ॥

उपकारः, पुं, (उप + कृ + क्) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि कृत्स्नं कृत्स्नमेतयोः” ।
इति माघः । २।१७० । “कृतोपकारेव रतिर्वभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३ ॥ विनीतपुण्यादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ण्वल् + टाप् + इत्) उपकारकर्त्री । पिछ-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशुलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाह-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + शिच्
+ ण्वल् + ङीष्) राजगृहम् । इति भरतदृष्ट-
द्विरूपकोषः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
शिनि) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्वेभ्यः शुद्धमती यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद-
द्रव्यदानमस्वयं यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरौ भिक्षे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाद्यविशिष्टेभ्यो दत्तस्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिश्चरते ।
समदृष्टिर्भवायु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥
उपकार्यः, चि, (उप + कृ + ण्यत्) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्यत् + टाप्) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
भवनम् । यथा, रघुः ५।४१ ।

“तस्योपकार्यारचितोपचारा
वन्धेतरा जानपदोपदाभिः” ॥

“शत्रुप्रातिविहितोपकार्यमायः,
साकेतोपवगमुदारमधुवास” । इति च १३।७६ ॥
कुशुलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाह-
रिति भरतः ॥

उपकुचिः, स्त्री, (उप + कुच + क्) सूक्ष्मकण्ठजी-
रकः । इति रत्नमाणा ॥ (कण्ठजीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः) ॥

उपकुचिका, स्त्री, (उप + कुच + ण्वल् + टाप्) ।
कण्ठजीरकः । सूक्ष्मेणा । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी सहद्विज्ञेया सोपकुचिका ।
अक्षयपन्नभोज्येषु विविधेष्ववधारिता” ॥

इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सूत्रतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भ, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे) । कुम्भसमीपम् ।

उप

इति आकरणम् ॥

उपकुम्भाङ्गः, पुं, (उप + कृ + शानच्) । ब्रह्मचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सहजैरे-
“यतोऽनुपकुम्भाङ्गो न कस्यापि उपायनं गृहीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोषति । कुल संस्थाने बन्धु-
षु च । अघ्न्यादिः) । पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पुल
इति भाषा । “कृष्णोपकुल्या भगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाणा ॥ “उपकुल्योपगया शौखी” इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाच्यलिङ्गः । कृत्रिमसरः समीपम् ॥)

उपकूपजनाश्रयः, पुं, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
श्रयः) । कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
कृतकूपोद्भूतान्मस्यागम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [कृ] चि, (उप + क्रम + ङ्) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति आकरणम् ॥

उपक्रमः, पुं, (उप + क्रम + ण्वल्) गोदातोपदेशस्य
इति न रुद्रिः । आत्मारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।

राज्ञा धर्मकामार्थभयैः समानादेर्धत् परीक्षणं
भावतत्त्वरूपम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।

इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥
पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—

“सामादिभिरपक्रमैः” । इति मनुः । ७।१०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचख्यौ रक्षा-

परिभवं नवम्” ॥ १२।४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुं उप-

क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।
उपचोपक्रमं तदाचिख्यासायामिति कौवलम् ॥

इति तट्टीका ॥

उपक्रोशः, पुं, (उप + क्रुश् + ण्वल्) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २।५३ ।

“राज्येन किं तदिदपरितहतेः
प्राणैरपक्रोशमलीमसैर्वा” ॥)

उपक्रोष्टा [कृ] पुं, स्त्री, (उप + क्रुश् + ङ्) ।
गर्भः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, पुं, (उप + क्रण् + ण्वल्) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपगन्धर्वः, पुं, (उपक्षेपगन्धर्वो धर्मः) । शूद्र-
स्वामिकाशस्य पार्थिवं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् ।

इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगता, चि, (उप + गम् + क्) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः ६।१५ ।

“उपगतोऽपि च मल्लवनाभिता-
मनुदिताभ्यसितातपवारणः” ॥) कृतमैथुनः ॥

उपगमः, पुं, (उप + गम् + ण्वल्) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६।६६ ।

“तं प्राप्य सर्वाभयवानवद्यं
व्यावर्तान्गोपगमात् कुमारौ” ॥)

उपगूहणं, स्त्री, (उप + गूह् + ण्वल्) आतिष्ठानम् ।
इत्यमरः ॥ (“सरन्मुकुन्दाह्वयपगूहणं पुनः” ॥)

उप

इति भागवते १।५।१६ ॥ तथा च आहित-
दपणे इ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्” ॥
उपगृहः, पुं, (उपगृह्यते इति । उप + गृह् + ण्वल्)

वन्दी । इत्यमरः ॥ वन्दयान् इति भाषा । उप-
योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (यहसदृशो
व्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । आनन्द-
शत्रुसमागमे २२६ । १ ॥

“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ऊताश्चनमुखाश्चैव दीप्ताः परिभवा गणाः” ॥)

उपग्रहणं, स्त्री, (उप + ग्रह् + ण्वल्) उपकरणम् ।
संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः ॥ (स्त्रीकारः । यथा, रामायणे १।४।४।
“वेदोपग्रहणार्थं तावदाह्वयत प्रभुः” ।

वेदोपग्रहणार्थं इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्रहाः, पुं, (उपगृह्यते इति । उप + ग्रह् +
ण्यत्) उपलोकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी ङाणि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, पुं, (उपगृह्यते अनेन । उप + हन +
करणे घञ्) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तथात्वक्षेदिन्द्रियाणां सुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अपकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २।१७६ ॥)

उपघ्नः, पुं, (उप + हन + क्) निकटान्नयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५।१ ।

“हेदादिवोपघ्नतरोर्भवौ” ॥)

उपघ्नः, पुं, (चक्रोच्चक्रनाम्ना तुल्यः) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । कषुत्वम् । हृद्यत्वम् ।

उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । वनाग्निद्विज्जा-
रित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“चक्रोच्चक्रपक्षैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः” ॥
इति महाभारते ३ भीमस्याजगरग्रहणे १७८।७४ ॥)

उपघ्नः, [च्] स्त्री, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम्) ।
दिक्चक्षुः । चक्षुःमा इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपघयः, पुं, (उप + घि + ण्वल्) रुद्रिः । उन्नतिः ।
“सप्तत्युपघये केचित् परस्य व्यसने परे” ।

इति माघः । २।५७ । “तदेतेषामस्तुत्याणां
ज्ञानोपघये भवन्तः प्रमायम्” । इति हितोप-
देशे कथामुखम् ॥) लघ्वात् ढतीयबहुद्वयैका-

दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपघरितं, चि, (उपघर्यते स्म । उप + घर + क्) ।
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपघर्षा, स्त्री, (उप + घर + ण्वल् + टाप्) चि-
कित्सा । इति हृषायधः ॥

उपघातः, पुं, (उपघीयतेऽग्निरस्मिन् इति । “अग्नौ
परिघातोपघातसमूहाः” १।१।१११ । इति व्य-

दायदेशौ निपातते । उप + घि + ण्यत्) यज्ञा-
ग्निः । इत्यमरः ॥

उपचारः, पुं, (उप + चर + ण्वल्) रोगप्रतिकारः ।

उप

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ तत्पर्याय-
क्रिया ४ निराहारः ५ वेदनागिह्वा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ प्रश्नः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा।
“अमे चिरात्ताम्रकितोपचारम्”। इति रघौ,
५। २०।) व्यवहारः। (“प्रयुक्तपाण्डित्यमोप-
चारौ”। इति कुमारः ७। ८६।) उल्कोचः। इति
हेमचन्द्रः॥ परस्य रङ्गनाथं व्यवहारमावयम्। यथा,
कुमारः ७। ८६। “उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः
कथमक्षता रतिः”। “उपचारक्षता दाक्ष” इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥

उपचार्यः, पुं, (उप + चर + क्तृ)। चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः॥

उपचितः, वि, (उपचोयते क्त)। उप + चि + क्त।
दिग्भः। इत्यमरः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ
८ म-सर्गे, “अगवयोगवयोपचितं वनम्”॥)
समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्भः।
शेषादिना वर्जितः। इत्यमरः॥ (“यथाह
हारीतः।

“प्रवृत्ताहोपचितमनुमं नाशयतीति”॥)

उपचिन्ता, स्त्री, (उपगता चिन्ताम्)। मूर्च्छापथी।
इत्यमरः। ईदुरकाणि इति भाषा। दन्तीकृतः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
“चिन्ता दन्ती निकुम्भा स्यादुपचिन्ता मुकुलकः”।
इति वैद्यकरत्नमाला।)

उपजायः, पुं, (उप + जप् + क्तृ)। भेदः। विश्वेदः।
इत्यमरः॥

“तेषु तेषु चाक्षतेषु प्रासरन् परोपजायाः”।

इति दशकुमारः विभूतचरिते। तथा च माघे
२। ८८।

“उपजायः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि”॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः)। कीट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेष्टिका २ वम्बो ३
उददीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ व्याजजिज्ञा इति
ख्याता च। (“उपजिज्ञा स्मिचौ नाह”।
इति शाङ्खवल्क्यः।

“तावृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता”॥

इति वामटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥

चिकित्सा यथा।

“उपजिज्ञां परिखाय यवक्षारेण घर्षयेत्”।

इति च वामटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपजिज्ञा + सार्थ क्तृ)। घ-
ण्टिका। व्याजजिव इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिज्ञा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्वेदे
४। ८९। २१। “यदव्युपजिज्ञा यदव्यो व्यति-
सर्पति”॥) कीटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
वटिः ३ उदेषिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥
“यस्य क्षेत्रा प्रकुपितो जिज्ञासूवेऽवतिष्ठते।
आयु संजगयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिज्ञा”॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

“जिज्ञासुरूपः श्वययुर्हि जिज्ञा-

सुस्य जातः कपरत्तयोनिः।

प्रवेककायूपरिदाहमुता

उप

प्रकथ्यतेऽसावपजिज्ञाकेति”॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सप्तमतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

“उपजिज्ञान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरेकगण्डधर्मैश्चैवमुपाचरेत्।

जिज्ञागतानां कर्म्मणि तावन्नानां प्रयच्छते”॥

इति सप्तमते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोश्चत्वः। संज्ञायां क्त्वा क्तृ वा।) उप-
जीवम्। जीवनोपायः॥

उपजीवम्, क्त, (उपजीवयाम्। उप + जुव + क्तम्)।

जानम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

“यद्योपजीवं सर्वं च जनश्चिकीर्षु भारत”।

सुखं। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

“आन्धासयित्वा च चम् मन्महात्मा

निवेष्टयित्वा च यद्योपवोचम्”॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। ज्ञात-
स्योपसर्गे इति कर्म्मणि ञङ्)। आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा

वाल्मीकेः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम्॥

“अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः”॥

इति रघुः १५। ६३॥ “कोऽभूद्व्यदुष्यमेव
विदुषा सौजन्यजन्यं यज्ञः” इति मल्लिनाथटीका-
मुखम्॥)

उपलोकनं, स्त्री, (उप + लौक + क्तृ)। पारितो-
षिकद्रव्यम्। भेट् ङाणा इत्यादि भाषा। तत्प-
र्यायः। प्राभूतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उप-

याह्वः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [क्त] पुं, (उप + तप् + क्तृ)। उपतापक-
मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पर्शः २ स्पृष्टा ३। इत्य-
मरः॥ स्पर्शः ४ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका॥ रोग-

इत्यन्ते। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + क्तृ)। त्वरा। उतापः।
रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति

शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

“विवक्षितं क्षुब्धं उपतापं जनयति”।

पीडादायके वाच्यकृष्णः। यथा, कौशिकसूत्रे।

१३५। “धो वनस्पतीनामुपतापो बभूव”॥)

उपतृप्ता, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +

“उपाधिभ्यां त्वकक्षासन्नारूपयोः”। ५। २३४।

इति त्वकन्। “त्वकनख निषेधः” इति हत्वा-

भावः।) पर्यन्तनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा,

रघुः। ४। ४६।

“मारीचोद्धान्तहारीता मज्जामेहपत्न्याः”॥)

उपदंष्ट्रा, पुं, (उपदंष्ट्रते इति। उप + दंष्ट्र + कर्म्मणि
घञ्)। मद्यपानरोचकमध्यद्रव्यम्। तत्पर्यायः।

अवदंष्ट्रः २ चक्षुषम् ३ मद्यपासनम् ४। इति

हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारः विभूतचरिते—

“दिशन् उपदंष्ट्रान् उपपाद्य”।

“ततस्तस्य ग्राह्योदमस्य दर्शयं दत्त्वा सपि-

र्माणां सुपम् उपदंष्ट्रं च उपजहार”। इति च।)

मेढुरोदविशेषः। वायो इति भाषा। अथोपदं-

उप

प्राधिकारः। ततोपरंष्ट्रस्य विप्रक्षुब्धं निदान-
माह।

“हस्ताविधातामखदन्तघाता-

दधारसादक्षमखेवनाह।

योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शिन्ने

पक्षोपदंष्ट्रा विविधापचारैः”॥

हस्ताविधातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात्
नखदन्तघातस्थानत्वेनामुष्मेऽपि मेहने नखदन्त-
घातो नखदन्तुरामोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे।

“ग्राह्यस्य विषयस्तावदावन्मन्दरो रक्षः।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न ग्राह्यं नापि च क्रमः”॥

कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः।

उक्तकादौ स्त्रियो मुखबोवयो भवन्ति। ताभिर्मा-

मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकक्षांश-

योनिगोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्थातिस्त्र्यस्तादा।

वातादिक्षताहा योनिदोषात्। विविधापचारैः।

दुष्टजलप्रक्षालनत्रक्षचारिखीगमनादिभिः पक्षो-

पदंष्ट्राः। वातिकः पौष्टिकः श्लेष्मिकः सांनिपातिकः

आगन्तुजश्चेति *॥ तत्र वातिकपौष्टिकस्य चोप-

दंष्ट्रस्य लक्ष्यमाह।

“सतोदभेदस्फुरयैस्तु ह्ययोः

स्फोटैर्यवस्थेनमवतोपदंष्ट्रम्।

पीतैर्बुद्धोदयुतैः सदरैः

पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः”॥

अवस्थेत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्व्यति विक्षेपः *॥

श्लेष्मिकं सांनिपातिकं चाह।

“सकाशरैः श्लोकायुतैर्भङ्गिः

मुक्तैर्वनैः खावयुतैः कफेन।

नानाविधखावसगोपपत्र-

मसाध्यमाहृक्षिमनोपदंष्ट्रम्” *॥

असाध्यमाह।

“विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं

मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्”।

विशीर्णमांसं गणितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्।

मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहगमासत्वेनावशिष्ट-

फलकोषमात्रम् *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः

अकारणे दोषमाह।

“सङ्घातमात्रे न करोति सूक्ष्मः

क्रियां करो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफक्रिमिदरुपाक्षैः

प्रशीर्णशिन्ने जियते न तेन”॥

विषये प्रसक्तः अतिस्फोटः *॥ जिह्वाभ्रमाह।

“अङ्गुरैरिव संजातैरुपर्युपरि संक्षितैः।

कमेय जायते वर्तिकाभ्रवृक्षखोयना।

कोषस्थान्तरे सन्धौ पर्यन्तनिगतापि च।

सयेदना पिच्छिन्ना च दुष्चिकित्सा भिदोषना॥

जिह्ववर्त्तिरिति ख्याता जिह्वार्श इति वाचरे”॥

जिह्ववर्त्तेः स्थानमाह। कोषस्थान्तरे अक्षकोषा-

भ्यन्तरे। सन्धौ जिह्वरन्ध्रसन्धौ। पर्यन्तनिगता

मणियर्णयोः सन्निगता * * *॥

अथोपदंष्ट्रस्य चिकित्सा।

“उपदंष्ट्रेषु सर्वेषु चिम्बं क्षिप्रं देहिनाः।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विधेयं वातवेदा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हतदोषस्य बन्धोधातुपञ्चागतः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिथिलयकरः स यत् ॥

पटोन्मिन्नमिन्नमिन्नमिन्न-

पञ्चादिरासनात् प्रलेपः ।

यथा तथा शोथमप्राकरोति

सर्वोपदेशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदेशेषु प्रलेपे प्रथमप्रकाशने हितम् ।

निष्काशाः कवायेषु मृदापानरसेन वा ॥

गीकोत्पन्नं सङ्गुणं यत् सौगन्धिकं तथा ।

यथा चूर्णं धूतनाथं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥

मन्थकदन्तचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।

गुणकं तद्वत् कुम्भाक्षेपं पूगमलेन वा ॥

रहेत् कटाक्षे विषयां तन्मसी मधुसंयुता ।

प्रलेपेनोपदेशस्य प्रथमं सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोन्मिन्नमिन्नमिन्नमिन्न-

काचं विधेया खदिरासनाभ्याम् ।

सङ्गुणं वा विषकासुतं वा

सर्वोपदेशापरः प्रयोगः ॥ * ॥

“भूविम्बनिम्बनिम्बकापटोन्-

करझधानीखदिरासनानाम् ।

कवायककैः कृतमासु चाक्यं

सर्वोपदेशापरः प्रदिष्टम् ॥

भूविम्बादिष्टम् ॥ * ॥

“हृत्वाणि शानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीत्रये त्रये ।

उपदेशे प्रयोक्तव्यानि सेकाध्यङ्गनभोजने ॥

क्षारसूत्रेण संक्षिप्तं निष्कर्षितमशेषतः ।

दक्षेण तां तत्तत्ताभ्यां चिकित्सां ब्रह्मवचरेत् ॥

इत्युपदेशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।

“पटोन्मिन्नमिन्नमिन्नमिन्नमिन्न-

सङ्गुणं सखदिरमुपदेशो विनश्यति” ॥

यस्यान्तरे प्रथमार्धे “पटोन्मिन्नमिन्नमिन्नमिन्न-

काचमपिधेत्” । इति च पाठः ॥

“रहेत् कटाक्षे विषयां सा मसी मधुसंयुता ।

उपदेशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ब्रह्मम् ॥ * ॥

“विषकासिन्धुनिम्बकरझधानीखदिरादिभिः ।

ककैः कवायैर्हतं पक्षुपदंश्चरं परम्” ॥

इति भावके १७५ अध्यायः ॥

(अन्यान्मासु सनिदानसम्प्राप्तिकं कस्तूरमाह । यथा,

“क्षीयवायनिष्ठस्य सङ्गसा भजतोऽथवा ।

दोषाध्युक्षितकंकीर्णमजिनासुरजःपचाम् ॥

अन्ययोगिमनिष्कन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृष्टतच्छोथं रतान्नेष्वपि नैव वा ॥

विबर्द्धयिषया वीर्यान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

सुष्टिदन्तनखोत्पीडयिषवश्चक्षुःपातनैः ॥

पेनविषहरीर्षातिखरस्पर्शविषहृत्तैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं जघोर्विश्रुतिमामयान् ॥

अन्यन्मुपदेशादीन् उपदेशोऽत्र पञ्चधा ।

एष्वर्वावैः सखदिरैः समलैश्चात्र भावतात् ॥

मेढ्रशोथे रजश्चिन्ताः कस्तूरमाह परियोढनम् ॥२॥

पक्षोदुम्बरसंकाशः पित्तैव अथयुज्यते ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः क्षिग्धः कष्टमान् शीतको गुरुः ॥३॥

शोथितेनासितस्रोतसम्भयोऽखलुतिज्वरः ॥ ४ ॥

सर्वज्जे सर्वनिष्कृष्टं अथयुज्यतेऽथोरपि” ॥ ५ ॥

असाध्यकक्षयं यथा ।

“तीव्रा रगागुपचनं द्रव्यं क्षिमिसम्भवः ।

याप्यो रक्तोद्भवलोभां नृत्तवे सन्निपातजः” ॥

इति बाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।

अस्य चिकित्सा च यथा ।

“मेढ्रमध्ये शिरां विधेयुपदेशे नवोत्थिते ।

शीतो कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥

तिलककण्टकहतसौमैर्लेपः पक्षे तु पाटिते ।

जम्बवाजसुमनोनीपश्चेतकाभ्योजिकाङ्गुरान् ॥

शङ्खकीवदरीविलम्बणाश्रुतिनिशोद्भवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमायाश्च विषकाश्च जले पचेत् ॥

सङ्कायः क्षालनं तेन पक्षतेनश्च रोपयम् ॥

तुल्यगैरिककोषैलामनोऽङ्गारसाङ्गने ॥

हरेणुपुष्पाश्रीससौराष्ट्रोक्षवयोसमैः ।

लेपः सौम्यतैः सूक्ष्मैरुपदेशप्रयागैः ॥

कपाले विषका दग्धा सद्यो रोपणं परम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा नृशम् ।

पक्षैः स्वायुशिरामसैः प्रायो नश्यति हि भ्वजः” ॥

इति बाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥

तत्रातिमैद्युनादतिवृक्षचर्चयादा तथा ब्रह्मचा-
रिणीं चिरोत्कृष्टां रजसकां दीर्घरोमां कर्कशरो-
मां सङ्गीर्यरोमां निगूढरोमामण्डपारां महादा-
रामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनि-
मक्षालितयोनिं योनिरोगोपकृष्टां खभावतो वा
दुष्टयोनिं वियोनिं वा गारीमन्यर्धमुपसेवमानस्य
तथा करज-दशग-विष-सूकनिपातनादर्दनाङ्गता-
भिघाताक्षतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनाद-
वपीडनाच्छकभूजवेगविधारणान्मैद्युनान्ते वाऽप्र-
क्षालनादिभिर्मैद्युनागम्य प्रकुपिता रोषाः क्षते-
ऽक्षते वा अथयुमुपजनयन्ति तमुपदेशमित्या-
चक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः एषक् समस्तैरुद्वेगा
चैकः ॥

तत्र वातिके पादस्थं त्वक्परिपुटनं क्षध्वमे-
ता परवशोपता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैत्तिके ज्वरः अथयुः पक्षोदुम्बरसङ्काशस्तीव्र-
दाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

श्लैष्मिके अथयुः कष्टमान् कठिनः क्षिग्धः श्लेष्म-
वेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तजे क्षयस्रोतप्रादुर्भावोऽत्यर्थमष्टकप्रवृत्तिः
पित्तनिष्पन्नान्यार्थं ज्वरदाहो शोथश्च याप्यश्चैव
कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्वज्जे सर्वनिष्कृष्टं नृत्तमवद्वयं शोफसः क्षमि-
प्रादुर्भावो मरुद्वेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ।

निरुद्धेण हरेत् तस्य दोषानन्यार्थमुचितान् ॥

उप

प्रयौखरीकयक्ष्माङ्गवर्णाभ-कुष्ठदाहभिः ॥

सरलागुदराभ्यामिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।

निधुलैरुद्वेजीजानि यवगोधुमशक्तवः ॥

रतैश्च वातजं क्षिग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ।

प्रयौखरीकपूष्णैश्च द्रव्यैः श्लेकः प्रशस्यते ॥

गैरिकान्नयक्ष्माङ्गसारिवोशीरपपक्षैः ।

सचन्दनोत्पलैः क्षिग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥

पद्मोत्पलपुष्पाक्षैश्च ससर्ज्जान्निवेतसैः ।

सर्पिःक्षिग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सन्ध्यौषधेयम् ॥

श्लेकयेण हृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।

अथ वापि सुशीतेन कवायेण वटादिना ॥

शालाश्वकशर्ज्जकशर्ज्जधवलभिः कपोत्यितम् ।

सुरापिष्टाभिरव्याभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥

रजस्यतिविषामुस्तसरलासुरदाहभिः ।

अपञ्चपाठापत्तुरैश्च वा सन्ध्यौषधेयम् ॥

करवीरस्य पञ्चाणि जात्यारभन्धशोस्तथा ।

प्रक्षालने प्रयोक्तव्यानि वैजयन्त्यर्कशोरपि ॥

गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

यतत् सर्वोपदेशेषु श्लेकं रोपयमित्यते ॥

सर्विकातुल्यकाशीसं श्लेकैश्च रसाङ्गनम् ।

मनःशिलासमैश्चैव प्रज्वलितसर्पनाशनम् ॥

गुग्गुन्दगन्धा कृतं भस्म हरितानं मनःशिला ।

उपदेशविस्पर्षायामेतच्छान्तिकरं परम् ॥

मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमथो रजः ।

उपदेशं निहन्त्येष कृत्स्निद्राश्रनिर्यथा ॥

उपदेशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्षियाम् ।

तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषवृत्तान्वयम् ॥

उपदेशे विशेषेण दृष्ट्वा भूयस्त्रिदोषजे ।

दुष्टव्रणविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥

जाम्बोक्षेनापिर्वर्णेन पक्षाक्षेपं दक्षेद्विषक् ।

सम्यग्दग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥

शुद्धे च रोपणं दद्यात् कक्षं तैलं हितञ्च यत्” ॥

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥

“तवक्मं मरिचं मुण्ठी विडङ्गश्च वचान्तथा ।

गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।

समभागकृतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥

शायमाभान्तु मतिमान् योजयेद्विकल्पितः ।

अनुपानं दुग्धसारं ततस्ताम्बूलमक्षयम्” ॥

इति उपदेशादौ रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदेशाधिकारः ॥*

अथ पथ्यानि यथा ।

हृदिर्विरेको ध्वजमध्याङ्गी-

वेधो जलौकःपरिपातनञ्च ।

सेकः प्रलेपो यवशालयश्च

धन्वामिषं सुदुरसो हृत्वाणि ॥ १ ॥

कठिन्नकं शिथुकलं पटोलं

शालिञ्जशाकं नवमूलकञ्च ।

तिक्तं कवायं मधुकूपवारि

तेनश्च हन्यादुपदेशयोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवाग्निनां मूत्रवेगं गुर्भं मेधुनं गुडम् ।

आयासमक्षं तक्रञ्च वर्ज्यं देदुपदेशवान् ॥ ३ ॥

उप

इति वैद्यकपञ्चापञ्चविधिः ।) समष्टिचक्रः ।
शियुद्धः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
दंष्ट्रम् ॥

उपदेशकः, पुं, (उपदेशयतीति । उप + दृश् + क्तिच्
+ एवञ् ।) दारपानः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।
(दर्शयितरि, वि ।)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + धातु-
ञोपसर्ग इत्यङ् ।) उपदौकनम् । इत्यमरः ।
("उपदा विविधः शब्दत्वं नोत्प्रेक्ष्य कोशलेख्यम्" ।
इति रघुः । ४ । २० ।)

"प्रत्ययं पूजामुपदाह्वयेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।
उपदानकं, स्त्री, (उपदान + क्तार्थे कन् ।) उक्तोक्तः ।
इति चिकित्साशेषः ॥

उपदिष्टः, त्रि, (उप + दिष्ट + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु श्रुत्यापि सगोत्रा कथं न निबध्यते
इति चेद्वै उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टश्रुतगोत्रादेरिति" । इत्युदाह-
तत्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते क्लियते इति उप + दी
+ क + डीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
परगाहा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सावृष्टेन देवताम् ।) यक्ष-
भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽसुरो यक्षो रक्षो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवगोनयः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिष्ट + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
"बन्धसूत्राद्ये तीर्थे सिद्धिकेने शिवाकये ।
मन्त्रमात्रप्रकाशनमुपदेशः स उच्यते" ॥

इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्तादिदीक्षाया-
मसामर्थ्ये संक्षेपे यथा ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिन्नेदमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तद्वन्मनाभिधियादृष्टवार् मूलेन केकरम् ॥
निधायान्धौ जपेत् कञ्च उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विद्यते उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ॥)
शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्मेऽपदेशं दर्पेण विप्रानामस्य कुर्वतः" ।
"यवमित्यपदेशः । यथा । तथा न जाययात्
रात्रौ दिवास्त्रयं वज्रयेदेनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्जित इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

उपदेशो, [न] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट
+ क्तिच् ।) उपदेशः ॥ (यथा हितोपदेशे मित्र-
लाभे ।
"मतानुगतिको कोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमादयति नो धर्मे यथा गोपमपि हिजम्" ॥)
उपदेशः, [न] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट +
क्त ।) उपदेशकर्ता । यथा ।
"तथोपदेशारमपि पूजयेच्च ततो गुहम् ।
न पूजयेत् गुह्यं न वै सत्तापना क्रिया" ॥

उप

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बह्व्यतिः ।

"उपदेशानुमन्ता च कोके तुल्यफलौ स्मृतौ" ।
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

उपदेशिका, स्त्री, (उपदेशो विद्यते यस्याः । उप-
देश + ठक् ।) कौटविवेशः । तत्पर्यायः । उप-
जिज्ञा २ वस्त्रो ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + णप् ।) उत्पातः । इति
हज्जयुक्तः ॥ रोगारम्भकवोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधिरस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"आधेरपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रोपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलरवोपद्रव-
संज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [न] त्रि, (उप + दृश् + बाहुलकात् ङङ् ।)
उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शः । इति गीताटीका ॥
("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः" ।
इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुनश्च । यथा,
"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मव्यापृतेषु तत्स-
मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यक्षविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षित्वा तद्वत्-
कार्यकारणव्यापारेण स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां
कार्यकारणानां सव्यापारानां समीपस्थो ऋष्टा
उपद्रष्टा साक्षी पुनश्चः" ॥)

उपधर्मः, पुं, (उपधीनो धर्मः ।) पाषण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
"एव धर्मे परः साक्षात् उपधर्मोऽन्य उच्यते" ॥)
उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
+ धातुञोपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञां धर्म-
कामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
"धर्मार्थकाममोक्षेष्व प्रत्येकं परिशोधनेः ।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुलास्तु शोधयेत् ।
धर्मोपधाभिर्विप्रास्तु सख्याभिः सचिवान् पुनः" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूय-
ञोपधाभिर्विशोधय तं मे मतिसहायमकरवम्" ।
इति दशकुमारचरिते विभ्रुतचरिते ।) पदानामु-
पाख्यवर्गः । इति व्याकरणम् ॥

उपघातुः, पुं, (उप सावृष्टे । धातुसदृशो धातुः ।)
अवृत्तप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
माक्षिकम् १ तुल्यकम् २ अन्नम् ३ नीलाञ्जनम्
४ मनःशिला ५ क्षुत्ताजम् ६ रसाञ्जनम् ७ ॥
शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
स्तनदुग्धम् १ रसात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा
३ मेदसो घर्मे ४ अस्त्रो दन्तः ५ मज्जनः केशः
६ शुक्लात् श्लोमः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("स्तनं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

उप

मुद्रमांसभवकोष्ठः सा यथा परिकीर्तिता ॥

खेरो दन्तास्तथा केशाक्तयोर्जश्च सप्तमम् ।

इति धातुमवा खेया यते सप्तोपधातवः" ॥

इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखले पक्षमेऽध्याये उक्तम् ॥

"सप्तोपधातवः खण्डमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।

तुल्यं कांस्यं च दीपिष्व क्षिप्रं रजश्च शिलाजतु" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखले प्रथममार्गे ॥

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते आरोप्यते मन्त्रकथनम् ।

उप + धा + धातुञोपसर्ग इत्यङ् ।) शिरोधानम् ।

वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवह्नी २ ।

इत्यमरः । गच्छः ३ । इति गटाधरा ।

("सोपधानां धियं धीराः स्वेयसौ खट्वयन्ति ये" ।

इति माघः २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्यासितशिरो-

भागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः ।

इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +

ञनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा

+ कि ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥

"योगाधमनविज्ञीतं योगदानप्रतिपक्षम् ।

यत्र वायुपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥

"अरिषु हि विजयार्थिनः द्वितीयाः

विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।

इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपितः, त्रि, (उप + धूप + क्त ।) आसन्नमरणः ।

परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति

हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, त्रि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति

हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपनतां स मेदिनी" । इति

रघुः ८ । ७ । नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।

"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः

समागतैः प्रश्रयनममूर्तिभिः" ॥)

उपनदं, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोध-

उपनदि, व्याकरणम् । (तथा पाणिनीये ।

"नदीपौर्वासास्यायहायशीभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।

इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप

+ नी + णच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

("गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

वाक्त्रो वेदाय तथोगात् वाकस्योपनयं विदुः" ॥

इति स्मृतिः । भावे + णच् । प्रापणम् । यथा,

महाभारते ३ । २ । २४ ।

"भानमस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्द्वयाम्" ॥

न्यायसते यो यो धूमवान् स सवस्त्रिमान् अयमपि

तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)

उपनयनं, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यास्य उप समीपं

नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी ल्यट् ।)

ब्राह्मण्यक्षत्रियवैश्यानां यक्षक्षत्रधारणादिरूपध-

धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते

येन कर्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।

"गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

उप

बाणो वेदाय तद्योगाद्वाजस्योपनयं विदुः" ॥१॥
तत्पर्यायः । वट्करकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तस्य काणः ।

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाष्पे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राक्षसैकारश्चे सैके विश्वामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य कायं विप्रस्य पञ्चमे" ॥
ब्राह्मणस्य गर्भाधिषोडशवर्षपर्यन्तम् । तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।
"मृद्वोक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बाणो वेदाय तद्योगाद्वाजस्योपनयं विदुः ॥
रक्तस्त्रावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्" ॥
ह्यचिन्तामणौ ।

"जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बद्धस्ततोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
ऋक्षोऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः" ॥
उदये जप्ते । व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभीमह्य-
चिन्तामण्योः ।
"स्वातीश्रृङ्गधनान्धिमिषकरभे पौषोऽप्यचिन्ताहरि-
चिन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे ।
केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कज्यकाः" ॥
तोयपतिः श्रुतमिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूष्पाषाढा । दीपिकायाम् ।
जीवार्कन्दुमुद्धौ हरिश्चयनवह्निभास्करे चोत्तरस्ये,
स्वाध्याये वेदवर्णाधिपइहशुभदे सौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कज्यक्षणे रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य षष्ठाष्टमेन्दुं,
नो जीवाक्षातिचारेऽर्कसितगुरुदिने काणमुद्धौ
व्रतं स्यात्" ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं चयोदशीम् ॥२॥
ह्यचिन्तामणौ ।
"माघे इविशश्रीणाद्याः पावगने च दृढव्रतः ।
त्रैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गङ्गनीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
शेषेऽन्येषु राज्ञिः स्यान्निविडं निशि च व्रतम्" ॥
राजमासं हि ।

"पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति" ।
रुद्रगर्गः ।
"स्मृतियुक्तामनध्यायान् सप्तमीं च चयोदशीम् ।
पञ्चवोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" ॥
चैत्रशुक्लतृतीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्येन विधिज्ञा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्येन

उप

निविडेति । ब्रह्ममशुचिरभार्यो रिक्तासु बद्ध-
दोषमाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
लायनवचनात् ॥३॥ सामगानां कुजवारेऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमाणाह्यचिन्तामणिप्रवक्तव्य-
वचनात् । यथा ।

"शाखाधिषे बनिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिष्टद्वारेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्म्महीनः" ॥
अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।
"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽथर्ववेदेराट्" ॥
वेदाधिपकथनम् ॥४॥
"ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यथे जने" ॥
वर्णाधिपकथनम् ॥५॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवह्न्ययोगमङ्गवर्जनम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।
"षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्द्धं निवर्त्तते" ॥
अथ षोडशवर्षस्य उपनयनाकृता प्रतीयते ॥
"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेवं प्रोवाच वदतां वरः" ॥
इति यमवचने तदनकृता प्रतीयते । अनयोर्गर्भ-
जन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
यव्यः । "व्रतवन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
माङ्गराचार्याः । आधानपूर्वमेकं प्रसूतिपूर्व-
सदान्ये तु" ॥६॥ यत् द्विजानुपकम्य पैठिनसि-
वचनं द्वादशषोडशविंशतिस्त्रेदतीता अवसृज-
काणा भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां सञ्जायाहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड-
शोपरि तु ब्राह्मणमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतहृदिआहुः पिता
कृतहृदिआहुजेन पित्रान्ययवाचार्यौ हतस्तद-
सम्भवे मायवककृतो वा समुद्भवनामानमग्निं स-
स्याप्य विष्णुपाक्षजपान्तां कुशखिकां समाप्य
मायवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो गीत्वा
शिखया सह मुखितं स्नापितं कुशलाद्यनङ्गुतं
क्षौमवस्त्रावृतं तदसम्भवे शुक्लावृतकार्पासैक-
वस्त्रावृतं मायवकं दक्षिणे पूर्वामिमुखं निधाय
प्रक्षतकर्म्मभस्मे प्रादेशप्रमाणां वृताक्तां समिधं
तृष्णीमभौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैस्तसमस्तमहायाह-
तिहोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चजतीर्जुज्जयात् । तत आचार्यः उदगयेषु
कुशेषु कृताञ्जलिः प्राङ्मुख ऊर्द्धस्तिष्ठेत् । अग्न्या-
चार्य्यैर्भस्मै मायवकोऽपि कृताञ्जलिः आचार्य्यो-
भिमुख उदगयेषु कुशेषु ऊर्द्धस्तिष्ठेत् । मायव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माय-
वकस्य अङ्गलिमुखेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्य्यस्यापि । ततो मृहीतजलाञ्जलिः आचार्य्यो
मृहीतजलाञ्जलिं मायवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्य्यो मायवकं मन्त्रं पाठ-
यति । ततो मायवकस्याभिवादनाय देवता-
अयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा मायवकनाम
कल्पयित्वा आचार्य्यो मायवकं कथयति । तत-
आचार्य्यो मायवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
मायवकः पूर्वोक्तार्थकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्य्यमायवकौ पूर्वमृहीतजला-
ञ्जली त्वजेताम् । आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
मायवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण मृच्छति ।
ततो मृहीतमायवककृतो मन्त्रं जपत्वाचार्य्यः ।
ततो मायवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन आभ-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो मायवकस्य दक्षिण-
स्कन्धं स्पृष्ट्वा अवतीर्ण्येन दक्षिणपाणिना अव्यव-
हितं नाभिदेशं आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
मायवकस्य नाभेरपरिदेशं मन्त्रेण आचार्य्यः
स्पृशति । ततो मायवकहृदयेदेशं मन्त्रेणाचार्य्यः
स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो
मायवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना मायवकस्य वामस्कन्धं
स्पृशत्वाचार्य्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्य्यो माय-
वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माय-
वकं आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु
सर्वत्र वाङ्मिति ब्रूयात् । ततोऽभेरुत्तरभागे
गत्वा आचार्य्य उदगयेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । तत आचार्य्योभिमुखो मायवकः पाति-
तदक्षिणजानुः उदगयेषु कशेषु उपविशति ।
ततः प्रवरसंख्याया पञ्च वा त्रयो वा मेखना-
यज्ञोपवीतरूपग्रन्थयः कर्त्तव्याः । अथैनं माय-
वकमाचार्य्यस्त्रिप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिवृतां
मुष्णमेखनां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृत्वासाराजिनाम्बितं आचार्य्यो
मायवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो मायवक-
आचार्य्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तस्युपसन्नमाय-
वकं आचार्य्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
कृत्वा सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्य्यो
मायवकं महायाहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्विका अध्यापयेत् । ततो वैष्णवं पाणाशं
वा मायवकपरिमाणदण्डं मायवकाय प्रयच्छन्
आचार्य्यो मायवकं मन्त्रं वाचयति । अथ मृहीत-
दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
ततो मातृबन्धून् ततः पितरं ततः पित्रबन्धून्
ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । ततः सर्वं जन्मभैक्षं आचा-
र्य्यं निवेदयेत् । ततः पूर्ववदाचार्य्यो व्यक्तसमस्त-
महायाहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां वृताक्तां
समिधं तृष्णीमभौ ऊत्वा प्रक्षतं कर्म्म समाप्य
उदीक्षं प्राध्यायनहोमादिवामदेवगानानां कर्म्म
निर्व्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितैवाचार्य्यस्तदा कर्म्म-
कारयित्वा ब्राह्मणाय दक्षिणं दद्यात् । अथान्य-

४५

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरस्थ-
सुहृत्संस्तवेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे
चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपनिष्य गोमयेन
हर्मैः संस्तवीं पुण्यैर्जाजमहैः रत्नैश्च देवताः पूज-
यित्वा विप्रान् मिथञ्च तजोस्त्रित्याभ्युक्ष्य च
दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाप्रिसुप्तसमाधाय
खदिर-पक्षाश-देवदारु-विष्णानां समिद्धिचतुर्थां
वा क्षीरकृत्तायां न्ययोधोदुम्बराभ्यत्यमधूकानां
दधि-मधु-घृताह्नाभिर्दोर्वीहौमिकेन विधिना-
क्षुषेयाव्याजतोर्जुञ्जयात् । सप्रणवाभिर्महाव्या-
हृतिभित्ततः प्रतिदेवतस्थौ च स्नात्वाकारश्च
कुर्व्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां
वर्यानामुपनयनं कर्तुमर्हति राजन्यो ह्यस्य वैश्यो
तैश्चैस्त्रैवेति । शूद्रमपि कुलगणसम्पन्नं मन्त्रवर्ण-
मनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रिः परि-
योयाप्रिसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-
मोह-मानाहङ्गारेभ्योपादध्या-पैरुन्यामृतालस्याय-
श्नस्यानि हित्वा नीच-नख-रोष्ठा शुचिना कषाय-
वाससा सखत्रस्रक्काचव्याभिवादनतत्परेणावश्यं
मवितथं मदशुभतस्थान-गमन-शयवासन-भोज-
नाध्ययन-धरेण भूत्वा मप्रियहितेषु वर्तितव्य-
मतोऽन्यथा ते वर्तमानस्याधर्मे भवत्यप्रज्ञा च
विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि
सग्नगवर्तमाने यद्यन्यथादर्शं स्थासेनोभाग् भवेय-
मपणविद्यम् । द्विज-गुरु-वरिज-मित्र-प्रप्रजितो-
पगत-साध्वनायाभ्युपगतायां चात्मबान्धवानामिव
स्वमेधजैः प्रतिकर्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशाकु-
निक-पतित-यामकारिणां न च प्रतिकर्तव्यमेवं वि-
द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥

“हाद्योऽहमी तन्निधनेहनी वे
 ज्ञायते रेऽयैवमहर्हि सन्ध्याम् ।
 अवाकविद्युत्-स्तनयिन्सद्योवे
 स्ततन्मराद्भक्षितपयथाहम् ॥
 अज्ञानयानाद्यतनाह्वेषु
 भङ्गोत्सवौत्पातकदृशनेषु
 नाद्येवमन्येषु च येषु विप्रा-
 नाधीयते नाशुभिना च निरक्षर-

इति सुश्रुते सूचस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
उपनायः, ऐं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप
+ नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
उपनायकः, ऐं, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-
त्कर्षकथकः । यथा,—
“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-
नयतीति । उप + नी + यञ् ।) प्रापके, चि ॥
उपनाहः, ऐं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ्) ।
वीणादितम्बबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम्
२ । इत्यमरः ॥ प्रणालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥
प्रलेप इति भाषा । (यथाह सुश्रुतः ।
“आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाठनक्रियाम्” ॥)
उपनिधिः, ऐं, (उपनिधीयते इति । उप + नि +
धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्प-
र्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥
“वासनस्थमनास्थाय हन्ते न्यस्य यदर्पितम् ।
द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” ॥
वासदेवपुत्रः । इति विष्णुपराशरम् ॥
उपनिषत्, [इ] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-
विद्या अग्नया इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।)
धर्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति
मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां
अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-
षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो
गवाधिकशतम् । सामः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-
निषदोऽधर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् ।
इति चिकाग्रशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (दिनातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-
श्वलायनगृह्यकारिका ।
“प्रथमं स्यात् महानास्त्री द्वितीयश्च महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)
(सुल्लिकोपनिषदि अष्टाधिकाशतोपनिषद्वेदाः
प्रदर्शिताः । यथा,—
“ईश-केन-कट-प्रश्न-सुख-माखण्ड-तित्तिरिः ॥७॥
ऐतरेयश्च छान्दोग्यं रुद्रहाराण्यं तथा ॥१०॥
ब्रह्म कवत्य-जावाण-श्वेताश्व-हंस आरुकिः ॥१६॥
गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरःशिखा ॥२३॥
महायनी केधितकी रुद्रज्जावाण-तापनी ॥ २७॥
काकाप्रियङ्ग-मैत्रेयी सुवाण-क्षरि-मन्त्रिकाः ॥३९॥

सर्वस्य तारं विराजन् रजस्यं वक्षस्त्रयिकम् ॥ १६ ॥
८ १० ११
तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ १७ ॥
१२ १३ १४ १५
त्रिप्राट्-त्रिप्रिखी-सीता-चूडानिर्वाण-मखनम् ॥ १८ ॥
१६ १७
दक्षिणाश्वरभं स्नानं महाभारतव्याख्या ॥ १९ ॥
१८
रजस्यं रामतपनं वासुदेवस्य सुखनम् ॥ २० ॥
१९ २०
शाखिल्यं पौङ्गवं भिक्षुं महत्प्रादुरीरकं शिखा ॥ २१ ॥
२१
तुरीयातीत-संन्यास-परिब्राज्यात्मालिका ॥ २२ ॥
२२
अव्यक्तकाक्षरं पूर्णां सूर्याव्यध्यात्म-कुण्डिका ॥ २३ ॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥ २४ ॥
२२
त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना ॥ २५ ॥
२४ २५ २६ २७
हृदयं कुण्डली भस्म ब्रह्माक्षगण-दर्शनम् ॥ २६ ॥
२८
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माभिहोत्रकम् ॥ २७ ॥
गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥ २८ ॥
शाक्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गावडम् ॥ २९ ॥
२८ २९ [३०-३१]
कलि-जावलि-सौभाग्य-रजस्य-मृच्च-सुक्तिकाः ॥
अत्र स्थितागमेकदेशवाचिश्रद्धायां विवृतिः ।
१ वंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।
३ नादोऽमृतनादः । ४ शिररोऽथर्वशिरः । ५ शिखा-
थर्वशिखा । ६ तापनी मृत्सिंहतापनी । ७ रजस्यं
शुकररजस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाव-
विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-
विद्या । १२ त्रिप्राट् नारदपरिप्राट् । १३ त्रिप्रि-
खी त्रिप्रिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणिः ।
१५ मखनं मखनब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-
मूर्तिः । १७ अक्षयं तारकः । १८ रजस्यं राम-
रजस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा
योगशिखा । २१ परिब्राजः परमहंसपरिब्राजकः ।
२२ पूर्णाऽष्टपूर्णा । २३ कटः कटखदः । २४ कु-
ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावलिः । २६
गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावालदर्शनम् । २८
अभिहोत्रकं प्राण्यभिहोत्रम् । २९ कलिः कलि-
सन्तरायम् । ३० रजस्यं खरखतीररजस्यम् ॥
आसां मध्ये या यदेदान्तर्गतास्ता अपि तत्रैव
प्रदर्शिताः । यथा,—
सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदाः ।
अव्यक्तम् १ आशयिः २ कुण्डिका ३ केनः ४
हान्द्योग्यम् ५ (या) जावालदर्शनम् ६ जावली ७
महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः
११ ब्रह्माक्षम् १२ वक्षस्त्रयिकम् १३ वासुदेवम्
१४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ * ॥
शुक्लशुक्लेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यकाः
उपनिषदाः यथा,—
अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (या) यावाक्यम् ३

उप

तारसारः ४ सुदीयम् ५ त्रिभिर्लक्षैर्निराकृतम् ७ परमहंसः ८ यैकजम् ९ ब्राह्मणमखण्डम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ ब्राह्मण्ययी १७ सुवाकः १८ हंसः १९ ॥

अथयजुर्वेदान्तर्गता धार्मिकतत्त्व-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ यकाक्षरा ५ कठवस्त्रम् ६ कठवस्त्रम् ७ कनिसन्तरम् ८ काकाधिसम् ९ कौबल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चमहा १८ प्राणापि-
होत्रम् १९ अक्षरम् २० अक्षविद्यार २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतन्त्रम् २३ योगशिखा २४ वराहः २५ शरी-
रकम् २६ मुकरहस्तम् २७ श्वेताश्वतरः २८ सर्व-
सारः २९ आनन्दः ३० खरखतीरहस्तम् ३१ हृद-
यम् ३२ ॥

अथवेदान्तर्गता दशसंख्या उपनिषदः यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषि-
तकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ मुद्राणां
वृक्षः ८ सौभाग्यम् ९ ॥ * ॥

अथवेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्या उपनिषदः,
अथर्वशिखा १ अथर्वशिखरः २ लव्या ३ गणपतिः ४
गाङ्गुरम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपु-
रातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरि-
ब्राजकः ११ लुप्तिहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-
ब्राजकाग्रपूणा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६
प्रहम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २०
महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुद्राकम् २३ राम-
तापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जावालम् २६
शरभम् २७ शाखिष्ठम् २८ सीता २९ सूर्यात्म ३०
हयग्रीवम् ३१ ॥

उपनिष्करं, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वयः। उप
+ निस् + कृ + ण। अदोरप् तु न। अथोवाध-
कस्य लोटोऽपि घस्यावदात्वात्। यदा उप निष्की-
र्यते सैन्यैर्हन्त्यते इति। कृ + कर्मणि अप्। इदु-
दुपघ्न्येति घः।) पुरपथः। इत्यमरः॥ राजपथः।
इति हेमचन्द्रः॥

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निर-
+ क्रम + ल्यट्।) राजपथः। इति हेमचन्द्रः॥
निष्क्रमणमसंस्कारः॥

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त।) कृतोपनयनः। इति
सुतिः॥ (“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः”।
इति रघुः। ३। २६।) विकटप्राप्ते च॥

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + णस् स्तोत्रेण + णम्।)
वाक्योपक्रमः। तत्पर्यायः। वाङ्मुखम् २। इत्य-
मरः॥ (“नस्मात् ब्रह्मनिष्ठासोपन्याससुखिनः”।
इति शारीरकभाष्ये॥ ६४। ७। विचारः। यथा,
मनुः ६। ११।

“विज्ञानमग्निं प्रवृत्तमुपन्यासं विबोधत”।

“वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं प्रवृत्तत”।

इति तट्टीका।

उप

धनादीनामर्थम्। गच्छति इति भाषा ॥

उपपत्तिः, पुं, (उपमितः प्रत्या। अवादयः क्रुदाद्यर्थे
तृतीयया इति समासः।) कारः। इत्यमरः॥ नां
इति भाषा। तस्य लक्षणम्। आचारहानिहेतुः
पतिः। स चतुर्विधः। सार्वकालिकपराङ्मना-
पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १।
सकलनायिकाविषयसमस्तजानुरागो दक्षिणः २।
भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-
ऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो हृष्टः ३। कामिनी-
विषयकपटपटुः शठः ४। इति रसमञ्जरी॥
(यथा, मनुः ३। १५५।

“पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्हे”॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पट् + क्तिन्।) सङ्गतिः।
निर्हतिः। समाधानम्। सिद्धान्तः। प्रकरणाप्रति-
पाद्यार्थसाधने तच्च तच्च श्रूयमाणा युक्तिः। इति
वेदान्तसारः॥ (“उपपत्तिमदुक्तिताश्रयम्”।
इति भारविः। २। १॥) हेतुः। यथा,—
“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्त्राण्युपपत्तिभिः”।
इत्यत्र उपपत्तिर्भवेदभिर्हेतुभिरिति प्रकृता-
द्यश्रमायुगी॥ सङ्गतिः। यथा,—
“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः”।
इति भाषापरिच्छेदः॥ २२॥ (उपायः। यथा माघे।
“अपेक्षितान्योन्यबन्धोपपत्तिभिः”। सिद्धिः।
प्राप्तिः। “सार्थोपपत्तिं प्रपि दुर्बलाशः”। इति
रघुः॥ ५। १२॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम्।) लेखः। इति
चिकित्शेशेषः॥ समीपोच्चारणीयपदम्। (यथा,
रघौ १६। ४०। “तस्याः सराजोपपदं निघान्तम्”॥)
यथा वा नामोत्तरे शम्भोवर्मादि। समभिव्याह-
तसार्थपोषकपदम्। यथा प्रहारादौ प्रादि।
इति व्याकरणम्॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत्।
उप + पत् + शिच् + ण्वल्। यदा उपमितं
पातकेन।) पापविशेषः। तत्तु ऊनपञ्चाश-
द्विधं यथा। गोबधः १ अयाज्ययाजनम् २ पर-
दारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५
मातृत्यागः ६ पित्रत्यागः ७ एषां शुश्रूषाद्यकरणं
त्यागः। स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज्ञ-
त्यागः। अधीतवेदविस्मरणश्च। अग्नित्यागः ९ स
तु स्मार्त्ताभिहोत्रत्यागः। सुतत्यागः १० स तु
तस्य संस्कारभरयाद्यकरणम्। परिवर्जिता ११
सा तु कनिकेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य।
परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनि-
ष्ठस्य। तयोः कन्यादानं १३ तयोर्वाजनं १४ तत्तु
तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम्। कन्याया दूषणं
१५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षोपादिना रुचयम्।
अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत्। बार्दुयं १६
तत्तु निषिद्धद्विजीवनम्। व्रतकोपः १७ स तु
ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागविक्रयः १८ आराम-
विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१
प्राथता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम्। बान्ध-
वत्यागः २३ भृताभ्यायनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमभ्यापनम्। भृताभ्यायनम् २५
तत्तु वेतनग्रहणपूर्वमभ्यापनम्। अपत्यानां
विक्रयः २६ स तु तिलकाक्षामोरसादीनां ब्राह्म-
णेन विक्रयः। सर्वकारेण्यधीकारः २७ स तु सु-
वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्या अधिकारः। महा-
यन्त्रप्रवर्तनं २८ तत्तु महतां उदकाप्रवाहप्रतिबन्ध-
हेतूनां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्तनं अथवा तैनादि-
यन्त्रस्य प्रकृतेरनादियन्त्रस्य च। शोषधिविंसनं
२९ तत्तु भान्धादीनां यथाकथञ्चिद्भाषः। क्षा-
जीवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वेष्टात्वं ज्ञात्वा
तदुपजीवनम्। अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्रेष्ठा-
दिना यज्ञेन अग्नपराङ्मुख्यं मारणम्। मूलकर्म
३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। इत्युपाधे-
मशुष्कदुमाणां छेदनं ३३ आत्माधे क्रियारम्भः ३४
स तु अनातुरस्य देवपितृाद्युद्देशमन्तरेण याजा-
यनुष्ठानम्। निन्दिताग्रस्य भक्षणम् ३५ तत्तु जगु-
नादेः सङ्गदनिष्कया अथवा गणकदेवततत्कारा-
द्यभक्षणम्। अनाहिताग्निता ३६ सा तु सम-
र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताद्यपरिग्रहः। स्तेयं ३७ तत्तु
सुवर्णदद्यादन्धकारव्यापहरणम्। देवविप्रितुषां
जट्याशोधनं ३८ असंस्काराभिगमनम् ३९ तत्तु
श्रुतिसूतिविग्रहशास्त्रांशक्षणम् पाषण्डशास्त्रा-
भ्यासो वा। कौशील्यक्रिया ४० सा तु लौक्य-
त्रिकस्य सततानुष्ठानम्। धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम्
४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्तेयं निवेदनम् ४४ स्त्रीवधः
४५ शूद्रवधः ४६ वैश्यवधः ४७ क्षत्रियवधः ४८
नास्तिक्यम् ४९ तत्तु अथुष्टार्थकर्मभावबुद्धिः।
नास्ति परलोक इति वा। इति मनुः श्रुतपाणिञ्च॥
(अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

उपपापं, स्त्री, (उपमितं पापेन।) उपपातकम्।
इति सुतिः॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम्।) शाखानगरम्।
इति हेमचन्द्रः॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणैः।) आसक्तता-
द्यादशपुराणसदृशानामनुयादिप्रणीताद्यादशपुरा-
णम्। यथा,—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि।
आद्यं सगन्तुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम्॥
तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारञ्च च भाषितम्।
चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षात्तन्दीप्रभाषितम्॥
दुर्वाससोक्तमाख्यं ५ नारदीयमस्य परम् ६।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोपशेषैरितम् ८॥

कापिकं ९ वारहं १० शार्ङ्गं ११ कालिकाग्रयमेव च १२।
माहेन्द्रं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिरम्॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ मात्स्यं १८
अथ देवं देवीपुराणम्। इति मन्मथसप्तविधत-
त्त्वम् १९ ॥ (यथां विस्तृतिस्तु तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्या॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाश-
त्वम्। जम्भयसमये मुख्यावाणात् तथात्वम्।)
जम्भा। हाइ इति भाषा। तत्पर्यायः। हा-
पिका २। इति हारावली॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कीर्णः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्प इति भाषा । (यथा कथा-
सरित्सागरे २४ तरङ्गे ।

“उपप्रदानं निधुनानेन ह्याकर्षयौघम्” ॥)

उपसृष्टः, पुं, (उप + सृ + ष्ट् ।) राजसृष्टः । वि-
श्वः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥

(“उपसृष्टाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” ।)

इति कुमारः । २ । १२ ।) राह्वयम् । यथा “उप-
सृष्टे चन्द्रमनो रवेच” । इति स्मृतिः ॥ (उत्पात-
सृष्टकोऽनिलादिः । यथा, “कश्चिन्न वाष्पादिरुप-
सृष्टो वा” । इति रघुः । ५ । ६ । भीतिः । “रुपा-
इवोपसृष्टविनः परेभ्यः” । इति रघुः । १३ । ७ ।

“उपसृष्टविनो भयवन्तः” । इति मत्स्यनाथः ॥)

उपसृष्टविनो भयवन्तः” । इति मत्स्यनाथः ॥)

उपसृष्टयं, स्त्री, (उपमितं भूषणेन ।)

प्रयुक्ताचामरादि । यथा,—

“प्रयुक्ताचामरकुम्भादिप्राज्ञोपकरणैश्चादिकम् ।

तदुपसृष्टयान्तरे दद्यादयस्मान्तदुपसृष्टयम्” ॥ इति ।

“प्राचादः पानपाचश्च मेखुको गृहमेव च ।

चर्चुणादि यदन्यच्च सर्वं तदुपसृष्टयम्” ॥

इति च कानिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपसृष्टः, स्त्री, (उप + सृ + ष्ट् ।) चक्राकारयज्ञ-
पात्रं । इत्यमरः ॥ (यथा, औचसूत्रे । १ । १० । ६॥

“पात्रिभ्यां सुष्ठं परिश्रुतौपसृष्टाधानम्” ॥)

उपसर्गः, पुं, (उप + सर्ज + षन् ।) भोजनाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्वेशः २ । इत्यमरः ॥

(“प्रियोपभोगपिण्डेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।

इति रघुः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।

“आगमनोपभोगेन गच्छेत् भाव्यमतोऽन्यथा” ।

“न जातु क्लामः कामानामुपभोगेन शान्ति” ।

इति मनुः । २ । ६४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + षच्
+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥

(“कठोपमं भूतिसितेन शम्भुना” । इति माघे । १ । ४ ।

“अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” ।

इति रघुः । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्यायः ।

इदमिव १ इदं यथा २ अपिगये ३ चतुरस्रिद-
मानात् ४ आक्षय्यात्रतचारिणः ५ वृक्षस्यसुते-

पुरङ्गतवयाः ६ आरक्ष्यभगं ७ मेखोभूतोऽभीषम्पः
८ तद्रूपः ९ तदर्थः १० तद्वत् ११ तथा १२ ।

इति द्वादशोपमाः । इति वेदनिर्घण्टौ ३ अ-
ध्यायः ॥ (अर्थानुसारभेदः । विस्तृतस्तु उपमा-

नङ्गारप्रभे इत्युक्ता ॥)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माया ।) धात्री ।

इति जटाधरः । मातुः सदृशी । सा धङ्विधा

यथाच स्मृतिः ।

“मातुःश्वला मातुःकानी पिष्टव्यस्त्री पिष्टव्यसा ।

श्वभूः पूर्वजपत्नी च मातुःतुल्याः प्रकीर्तितः” ॥

उपमानकर्तारि चि ॥

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +

षट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ४ । ५ ।

“उपमानमभूद्विनासिमां

करेणं यत्नव कान्तिमत्तया” ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौरीवय-
स्त्येतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधन-
सुप्रमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य
पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं
सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च
करणलक्षणम् । अत्र च वैधर्म्यापमितिमपि मन्यन्ते
टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रोवादिपञ्च-
नरवैधर्म्यात् नत् । उद्रे करभपदवाच्यतायः ।
स्वमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा
सुदुर्गसिद्धशी कोषधी विभं हन्तीत्यतिदेश-
वाक्यार्थे ज्ञाते सुदुर्गसिद्धज्ञाने ज्ञाते इय-
मोषधी विषहरणोत्पत्तिरपि विषयीक्रियते
इत्यादि ॥)

उपमानङ्गारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्या-
लङ्कारः । यथा । उपमामाह ।

“सामं वाच्यमवैधर्म्या वाक्येक्ये उपमा इयो” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-
क्षणम् । यथा,

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मे औपम्यवाचि च” ।

इयं पुनः औत्थार्थी च । तल्लक्षणान्तु ।

“औत्थी यथैववाशब्दा इवार्थी वा वतिर्द्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः” ॥

दे त्रिधा । तद्धिते समासेऽप्युक्ते । उदाहरणम् ।

“सौरभममोहवग्मुखस्य कुम्भाविष क्लमो पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा औत्थी ।

“मधुरः सुधावदधरः

पल्लवतुल्योऽतिपेक्षः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां

सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा अर्थी । पूर्णा षडेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मोदरेकस्य यदि वा इयोः ॥

त्रयाणां वानुपादाने औत्थार्थी सापि पूर्ववत्” ॥

इयच्च तद्धिते औत्था असम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या

पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽभवत्” ॥

“सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।

आधारकमेवित्तिरे द्विविधे च कचि कचि ।

कर्मकर्त्रोर्गुणौ च स्यादेवं पञ्चधा पुनः” ॥

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रत्नेषु सुतीर्यसि त्वं

पौरं जन्म तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतसुतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमच्च सुवि सञ्चरसि क्षितीश” ॥

तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-

गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” ।

औत्थार्थीत्वभेदे चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-

रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्षिपि च द्विधा”

उप

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाण्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्हमति अतिप्रसन्नं वाक्च निमग्नमन्तर्गतं दूरतः”

पुनर्धर्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।

उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा गयनतुल्यम्” ।

पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्तमासगता द्वेधा धर्मो वादिविधोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति सुभाजमस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये अचि” ।

उदाहरणम् ।

“अरातिविक्रमाकोकविक्रमरविचोचनः ।

हृपायोदयदोर्द्वेष्टः स सहस्रायुधीयति” ॥

धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “यशसि

प्रसरति भवतः क्षीरोदीयसि सागराः सर्वे” ।

त्रिलोपे च समासगता । यथा । राजते मृगलोच-

नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः” ।

पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मि-

णित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संयुजितः ॥

उपमिति, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारशक्ति-

ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पिण्डप्र-

त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मर-

णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे ॥ ७६-८० ॥

“यामीयस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमिति स्मृता ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिव्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥

पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्” ॥

उपमेतः, पुं, (उपमा इतः प्राप्तः ।) प्राणवृत्तः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राणवृत्तो हि सर्वोन्नतत्वात्

उन्नतानामुपमास्थानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यन् + णच् ।) पतिः ।

इति जटाधरः ॥ (“अथोपयन्तारमणं समा-

धिना” । इति कुमारः ५ । ४५ । “अथोपयन्ता

सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः ॥ ७ । १ ॥)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + णच् ।) विवाहः ।

इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप +

याच + णच् ।) समीपे याचकाकर्ता ॥

उपयाचितं, त्रि, [उप + याच् + क्त ।] खेटसिद्धये

देवाय देवं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथा-

सरित्सागरे १३ तरङ्गे ।

“तस्योपयाचितायेव तत्रत्याः कुर्वन्ते जनाः ।

तत्तत्वाञ्छितसंसिद्धिहेतोस्तैस्तैरुपायमैः” ॥)

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचित + कन् ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेचनखये देवदेयम् । इति नटाधरः ॥
(यथा, कादम्बरी) । “सिद्धायतनानि कृतविधि-
देवतोपयाचितकानि” ॥)

उपयामः, पुं, (उप + यम् + घञ्) विवाहः । इत्य-
मरः । (यथा, कृष्णपात्रविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७।४।
११ । “उपयामश्चीतोऽसि” । उपयाम्यतेऽमेन ।
उप + यम् + शिच् + क्त्वा । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

उपयुक्तः, जि, (उप + युज् + क्त) योग्यः । उचितः ॥
उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ्)।
आचरणम् । इति विजयरक्षितः । इत्यसिद्धार्थ-
आधारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ (“अनङ्गल्लेखनिय-
योपयोगम्” । इति कुमारः । १।७ । भोजनम् ।
“अथैवावहारोपायसुपयोगं सुखावहम्” । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) उपयोगिनो
भावः । कससाधनता । प्रयोगनम् । आनुकूल्यम् ॥
उपयोगी, [न्] जि, (उपयोगोऽस्यास्तीति । उप-
योग + इनि) उपयुक्तद्रव्यादिः । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ (“तदुपयोगीनि प्रादीरकसूचा-
दीनि” । इति वेदान्तसारे । २ । उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासरित्सागरे । १५ तरङ्गे ।

“अस्ति कन्यारत्नं मे मृच्छतामुपयोगि चेत्” ॥)

उपयोधं, व्य, उपजोषम् । आनन्दः । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥

उपरक्तः, पुं, (उप + रज्ज् + क्त) राजयुक्तः सूर्य-
चन्द्रश्च । इत्यमरः । राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपरक्तः, जि, (उप + रज्ज् + क्त) व्यसनार्तः । देव-
मानुषान्तरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्त्यं, स्त्री (उपगतं रक्त्यं यच्) रक्त्यार्थं सैन्य-
आपणम् । चौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
सज्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, जि, (उप + रम् + क्त) मृतः । इति
सूतिः ॥ (यथा, नारदः ।

“पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥)

विरतः ॥

उपरतस्पृहः, जि, (उपरता गृहा स्पृहा धनाद्याकाङ्क्षा
यस्य) सख्यपि सत्त्वे सगतधनेच्छारहितः । स्वस-
मानाधिकरणसत्त्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावा-
समानकालीनेच्छाभ्रसवान् । इति हायतत्त्वम् ॥
इच्छारहितः ॥ (“पितृयुपरतस्पृहे” । इति
याज्ञवल्क्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन्) विरतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१ । ८ ।
“विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि ! नमोऽस्तु ते” ॥)
“निष्ठहीतेन्द्रियाणां विषयेष्वप्यपरमम् ।
अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः” ।
इति वेदान्तः ॥

उपरमः, पुं, (उप + रम् + घञ्) निपातनात् न
दृष्टिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“प्रियोपरमे
कच्छन्नस्य निषेधोऽस्ति” । इति वैयक्ये ॥)

उपरमः, पुं, (उपमितं स्वेन) उपधातुः । तद्यथा ।

उप

खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कुम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
क्षितिनागः । कुलेयं । इति राजनिर्घण्टः ॥

“गन्धो हिङ्गुलमभवाकशिलाः खोतोऽङ्गनघट-
ङ्गलम्, राजावर्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
गैरिकम् । कासीसं रसकङ्कपर्दसिकता बोलाख
कङ्कुलम्, सौराष्ट्री च मलाखमी उपरसा सूतस्य
क्षितिङ्गुलैः” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमभागे ॥)

उपरामः, पुं, (उप + रज्ज् + घञ्) राजयुक्तचन्द्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरामान्ते शशिनः ससु-
पगता रोहिणीयोगम्” । इति शाकुन्तले । निकट-
स्थितित्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम् । यथा
स्फटिकस्तम्भे रत्नपुष्पाणां रत्तिमारोपः ।) राजः ।
विगमनम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः । दुर्नयः ।
यज्ञकल्लोः । व्यसनम् । इति मेदिनी । (यथा
रघौ १६ । ७ । “विभर्षि आकारमनिर्दृष्टानां
मृगालिनी हेममिवोपरामम्” ॥)

उपरामः, पुं, (उप + रम् + घञ्) निवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । आरतिः २ खवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वं वा वसत्यागतो रमणीयं वा । “उपर्युपरि-
छात्” । ५।१।३१ । इति ऊर्ध्वस्योपादेशो गिन्
प्रत्ययश्च) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

(“त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाद्याः ।
मीनसोभाश्चकुवलयश्रीतुलामेख्यतीति” ॥

इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।

“अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पखण्डिः

पपात विद्याधरहस्तमुक्ता” ।

इति रघुः । २।६० ॥)

उपरिछात्, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वायाः
ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
“उपरि उपरिछात्” । ५।३।३१ । इत्यूर्ध्वस्य
उपादेशो रिछातिन् प्रत्ययश्च) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
“नाद्यस्ताम्रोपरिछाच्च गतिर्नासु न चाम्बरे” ॥)

उपरीतकः, पुं, शृङ्गारबन्धविशेषः । आसन बाधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।

“एकपादसुरौ कृत्वा द्वितीयं स्नान्यसंस्थितम् ।

नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः” ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपमितं रूपकेण) नाटकविशेषः ।
स तु अष्टादशविधः । यथा ।

“नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोच्छायाकाव्यानि प्रेक्ष्यं रासकन्तथा ॥

संज्ञापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मञ्जिका प्रकरणी हस्तीशो भाषिकेति च ॥

अष्टादश प्राञ्जयपकपकारि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटकवन्तम्” ॥

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उप

उपरोधः, पुं, (उप + रुध् + घञ्) अन्तरोधः ॥
(प्रतिबन्धः । “अन्येषामपि भैक्षोपजीविनां रुध्प-
रोधं करोमि” । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
१।७५ । “तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रुध् + घञ्) गर्भगात्रम् ।
वासयङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्युपरि, व्य, ऊर्ध्वोर्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामीप्यम् । यथा “उपर्युपरि ग्रामम्” । इति
व्याकरणम् ॥

उपणः, पुं, (उपणाति । उप + णा + क्) यद्वा, उं
शब्दं पठति यः । उ + ण + क्त्वा । पाषाणः ।
(यथा,—

“देवां द्रव्यस्युपणविषमे विन्ध्यपादे विशीर्याम्” ।

इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ११।१६७ ।

“मणिसुक्ताप्रवालानां तामस्य रजतस्य च ।

अथःकांस्योपणानाञ्च दादशाञ्च कथाज्ञता” ॥

बालुका । यथा, “भिवगुपणाप्रक्षिणी नना” । इति
ऋग्वेदे । ६।११२।१ । “उपणेषु बालुकास्तु”
इति भाष्यम् ॥)

उपणक्षयं, स्त्री, (उप + णक्ष् + ल्युट्) अणक्षत्-
स्वार्थलक्षणा ।

(“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्ष्यक्षेपेण तां शुद्धैव सा द्विधा ॥

यथा कुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
घोषः । इत्युपणक्षयम्” । इति काव्यप्रकाशः ॥)

यकपदेन सदर्थान्यपदार्थकथनम् । यथा, सुदितचम् ।
“देशान्तरे मृते पयौ साध्वी तत्पादुकादयम् ।

निधायोरसि संयुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्” ॥

अत्र पादुकादयमित्युपणक्षयं द्रव्यान्तरमपि ॥

उपणक्ष्यः, पुं, (उप + णक्ष् + ल्युट्) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपणधिप्रियः, पुं, (उपणधिः प्रियो यस्य) चमर-
नामवननन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपणव्यार्था, स्त्री, (उपणव्यः अर्थो यस्याः) आख्या-
यिका । इत्यमरः । द्वितीयोपादेशादिकथा ॥

उपणव्यः, स्त्री, (उप + णम् + क्तिन्) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५।५६ । “इथा हि मे स्यात्
स्वपरोपणव्यः” ॥) ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
महाभारते १४ । अनुगीतापर्वणि । २२ । २६ ।

“कामन्तु नः खेषु गुणेषु सङ्गः

कामश्च नान्योन्यगोपणव्यः ।

अस्मान् विना नास्ति तवोपणव्य-

स्तावकृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः” ॥)

उपणमेदी, पुं, (उपणं भिमतीति । उपण + भिद् +
यिनि) पाषाणमेदी दृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अथमदेशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उपणम्भः, पुं, (उप + णम् + घञ्) उपसर्गात् खल-
घञोरिति नुम् । अनुभवः । इत्यमरः ॥

(यथा रघुः १४ । २ ।

“विश्वरूपमन्वतया न दृष्टौ

उप

जातौ सुतस्यार्धस्योपकम्पात्”॥)

उपकम्पम्, जि, (उप + कम् + क्त्वात्) “उपात् प्रार्थ-
नायाम्” ॥ ७१॥६६॥ इत्यनेन सिद्धम् ॥ तस्यः ।
कम्पयिष्यति । यथा उपकम्पात् साधुः । इति सुग-
मोपकम्पकम्पम् ॥

उपका, स्त्री, (उप + का + क + टाप्) प्राज्ञा
इति मेदिनी ॥ (“मितोपका तु मोक्षीरी” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनिप्रये यथाधिकारे ॥)

उपलिङ्ग, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन) उपमवः । अरि-
ष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (“केनचित् उपलिङ्गानि
ग्रायता” । इति हर्षचरिते पञ्चमोऽध्याये ॥)

उपलेपनं, स्त्री, (उप + लिप् + ल्युट्) गोमयादि-
लेपनम् । इति चिकित्सकशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
“तत्रैव देवायने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं
कर्म समाप्तापयति” ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन) प्रियाणवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियाणवृक्षेऽस्य गुणद्वयो व्या-
ख्येयाः ॥)

उपवनं, स्त्री, (उपमितं वनेन) क्षन्निमवनम् । वा-
मान इति भाषा । तत्पर्यायः । आगमः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्वमेवे २४ श्लोकः ।
“पादुच्छाद्योपवनततः केवलैः सुचिभिर्नैः” ।
“सा केतुमात्रोपवना वृद्धि-
र्विहारोऽस्मात्तु गतेव नागैः” ।

इति २४ः ॥ १६॥२६॥)

उपवर्त्तनं, स्त्री, (उपागत्य वर्त्तन्ते अथ । उप + वृत् +
ल्युट्) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदेक-
देशः । सज्जननिर्जनस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । देशः २ विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
काशीखण्डे ।

“तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोचरित् क्षचित्” ॥)

उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । वृजभृतिः २
क्षतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ्) उपधानम् ।
इत्यमरः ॥ वालिश इति भाषा ॥

उपवल्किता, स्त्री, अमृतस्रवाकता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

उपवसयः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अथ । उप + वस् +
उपसर्गे वक्षेः इति अथप्रत्ययः ।)

ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—शतपथ-
ब्राह्मणे १२॥१०॥ “तेऽस्य विन्धे देवा गृहाना-
गच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसयः” ।
यागपूर्वदिनम् ॥)

उपवर्त्त, स्त्री, (उप + वस् + क्त) उपवासः । इत्य-
मरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस् + घञ्) अग्न्याधानम् ।
इति मकमासतत्त्वम् । अष्टोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३
उपोषणम् ४ औपवस्तम् ५ । इति तट्टीका ॥
अस्य प्रमाणम् ।

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गच्छेः स ह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः” ॥

उप

अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अम-
रुया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्यं अस्तुष्टा
च । सर्वभोगविवर्जितः प्राज्ञाननुमतस्यगी-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महाभारते ।

“सायमाद्यन्तयोऽष्टौः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासमन्त्रं प्रेषोर्वर्णं भक्तचतुष्टयम्” ॥

उपवासविने वर्जनीयानि । अन्नम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । वस्तुधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यथा-

न्यत् बभूवरागृहत् । दिवास्त्रापः । अक्षक्रीडा ।
मैद्युगम् । स्त्रीणां सगमसम्प्रेक्ष्यस्यशौ । व्रतादिषु

प्रक्षोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सङ्गतस्त्रीगमने न दोषः ॥
तत्पर्यायपरदिने वर्जनीयानि । कांस्थपात्रे भोज-

नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् ।
लोभः । वित्तभ्राष्ट्रम् । व्याधयः । श्वायः ।

दिवास्त्रापः । अन्नम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
रुदभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अश्वगमनम् । यात्रम् ।

व्यायासः । द्युतक्रीडा । अभ्यङ्गः । पराक्रमः । तैलम् ।
चणकम् । कौग्दूषकम् । श्राकम् । अधिकधृतम् ।

अलम्बुपानम् । इति एकादशीतत्त्वम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणम् ॥

“पुनर्वा विनयोपेतं भगिनौ भ्रातरं तथा ।
यथामभावश्चान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्” । इति ।

“भार्या भर्तृवत् कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्यं द्योत्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” ॥

इति गरुडपुराणम् । तदनुकल्पः ।
“नक्तं हविष्याममनोदेनञ्च
फलं तिलाः क्षीरमधाम्बु चान्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः
प्रशक्तमजोत्तरमुत्तरञ्च” ॥

इति वायुपुराणम् ॥
“उपवासासमर्थस्तेषां विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावन्नानि वा दद्याद्यद्वृक्षादिगुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राक्तनसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
“अष्टौ तान्यत्रतज्ञानि व्यापो मूलं फलं पयः ।
हविर्वाङ्मनाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥

इति बौधायनः ॥
उपवासी, [न] जि, (उपवासीऽस्यास्तीति । उप-
वास + इति) उपवास्तुक्तः । अष्टोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

(“विमानैर्हंससंयुक्तीर्यान्ति मासोपवासीनाः” ।
इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्यन्ति
दानकथने १६६॥५१॥

“दिवोपवासी तु निशामिवाग्नी
जटाधारः सन् कुण्डामिवाग्नी ।
अयं कथायावत्तत्तद्वदतः
शठायणीः संपतिं विन्दमहम्” ॥

इति हास्यार्थः ॥

उप

उपवासाः, पुं, (उत्तुष्टो वाङ्मः) राजवाङ्मन्त्राणी ।
तत्पर्यायः । राजवाङ्मः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(गजारोहणादिसम्मानयोगः) यथा, रामायणे ।
२ । ४५ । १६॥

“धर्मेतः स विमुक्तात्मा वीरः शुभदूतनतः ।

उपवाक्छु वो भर्ता नापवाङ्मः पराह्वनम्” ॥)

उपविधं, स्त्री, (उपमितं विधेय) क्षन्निमविधम् ।
तत्पर्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पुं, पारिभाषिकविधः) यथा,—

“अर्कक्षीरं क्षुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुल्लूरः पञ्च औपविधाः स्मृताः” ॥

केषाञ्चित्ते सप्त उपविधाः । यथा,—
“अर्कसेतुः क्षुहीक्षुल्लूरः काङ्गुली करवीरकः ।
गुल्मार्हपेनमितेवाः सप्तोपविधजातयः” ॥

इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविधा, स्त्री, (विधमुपगता) । अतिविधा । इत्य-
मरः ॥ अतैव इति भाषा । (अतिविधाशब्देऽस्या
गुणादयोऽवगन्तव्याः) ।

उपविष्टः, जि, (उप + विश + क्त) आसीनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये
देवीमाहात्म्ये । ८१ । २८ । “उपविष्टौ कथाः
काञ्चित् चक्रतुर्वैश्यपार्यवौ” ॥)

उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त) वामस्तम्भा-
र्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः ॥
पैता इति भाषा । (यदुक्तमुपनिषदि ।

“ऊर्ध्वं नु ज्वलत् कार्यं तत्तुचयमधोऽतम् ।
ज्वलत्तुचोपवीतं स्यात् तस्यैको यश्चिरिष्यते” ॥

देवगच्छाह ।
“यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्त्रवः” ।
तद्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
तन्त्रितयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।

“यज्ञोपवीते द्वे धार्थ्ये अतैस्मात्तं च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेऽतिदिश्यते” ॥

तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः ॥ १०४॥ यथा,
“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ज्वलत् ज्वलत् ।
शस्त्रसूत्रमयं राज्ञो वैश्यास्याविकसौत्रिकम्” ॥

यथा, माघे । १ । ७ ।
“ऊतोपवीतं हिमशुभ्रमुचकैः” ।

“सुक्तायज्ञोपवीतानि निम्नतो ह्येव वस्त्राणाः” ।
इति कुमारः । ६ । ६॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन) प्रधानवेदातिरिक्त-
वेदः । स चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ धनुर्वेदः २
गान्धर्ववेदः ३ श्वापत्यवेदः ४ । इति श्रीभागवतम् ॥

उपवेशनं, स्त्री, (उप + विश + ल्युट्) स्थितिः ।
वैसन इति भाषा । अस्य गुणाः । मेदोदीपित्री-
सौकुमार्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उपव्याजः, पुं, (उपमितो व्याजेन) चित्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चितावाद्य इति भाषा । (स्त्री,
व्याजस्य समीपे इति । शार्दूलसमीपम् ॥)

उपशमः, पुं, (उप + शम् + घञ्) शमता । तत्प-
र्यायः । शमः २ शान्तिः ३ शमयः ४ दृष्ट्याश्रयः
५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ ।

उप

उप

इति मृगशोषटीकायां दृग्दत्तः ॥
 उपसर्जनं, जी, (उप + ण् + ल्युट्) प्रधानमिदम्।
 तत्पर्यायः । प्रधानम् रक्षायाम् र । इत्यमरः ।
 (यथा, मनुः ६।२११।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” ॥
(विशेषकम् । त्यागः । उपद्रवः । यथा खनध्याय-
प्रकरणे मनुः,—

“निर्घाते भूमिपक्षणे व्योतिषामुपसर्पणे” ॥
उपसर्पकः, त्रि, (उप + सर्प् + क्त्वा) उपसर्पण-
कर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्था, स्त्री, (उप + ऋ + उपसर्था काल्या प्रजने
इति साधुः ।) प्राप्तायर्भयक्षयकाला गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥

कालप्राप्ता इ क्षयरता ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
उपसार्थः, चि, (उप + ह + णत्) समीपगमनीयः।
(यथा, याज्ञिकिः ३।१।२०४) “प्रजने काल्येति किम

उपासार्थी काशीप्राप्तव्या इत्यर्थः ॥)
उपसूर्यकं, स्त्री, सूर्यमुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं वान् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थं कम् ॥

उपसृष्टं, क्री, (उपसृज्यते स्म इति । उप + सृज् + क्त ॥) सैधनम् । इति त्रिकाश्रयः । उपसृष्टं गण्यते ।

“तेनोपस्थितो जमते न राज्यं राजमन्दनः” ॥
(यज्ञोपस्थानकम्नादिः । यथा मनः

“नेष्टेत्वोद्यन्मादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपलब्धं न वारिष्ठ्यं न मर्थं नभसोमतम्” ॥

उपस्कारः, पुं, (उप + कृ + क्त्वा सम्बाधे सेति घट् ।)

वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेसवारः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे) । २ । ६५ । ८ ।

उपानिन्युक्तथा पुण्याः कुमारिण्डलाः स्त्रियः" ॥
गृह्वाभोपकण्ठम् । तच्च दृषदुपकण्ठरूपादि ।

तथा च शास्त्रवत्तः ।
 “ऋहोपस्कारवाद्यानां दोह्याभरणकर्म्मिण्याम् ।

“पञ्चसूत्रा गृहस्थस्य वृत्तिपेक्षमुपलब्धः” ॥

उपपत्ती, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्ती । टेमिणी

इति भाषा ॥
उपस्यः, पुं, (उप + स्या + क्) लिङ्गम् । भगः ।
क्रोडः । इति मेदिनी ॥ (“रथोपस्यउपाविभत्” ।

इति मोताया १। ४६।) गुह्यकारम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८। १२५।
“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” ॥)

निघटं जि । इति शब्दरत्नावली ॥

उप

उपस्थाता, [अ] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + क्त ।) मृष्टः । “प्रेक्षो मृष्ट उपस्थाता सेवकोऽभिकरोऽनुगः” । इति शब्दमाणा ॥ (च-त्विगुणे, ६) ॥

“निष्पन्नस्यापस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गृह्यवत् कारयं चैवं विकारस्थोपस्थानये” ॥

इति चरके हृन्स्थाने नयनोऽध्यायः ॥

उपस्थितः, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपगतः २ उपसन्नः ३ इति जेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी नास्ति कीर्तिर्यव यत्” । “शैवकुलीनमादाय घोषहृद्भानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) मृष्टः । शोधितः । इति ऋषिः ॥ (अनामः । यथा प्राणिनिः । ६।१।२२६। “अनुतवदुपस्थिते” अथ सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्यः” । इति ॥)

उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पर्श + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । आनम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शनं, स्त्री, (उप + स्पर्श + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २।२५।२४ । “उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तमः” ॥)

उपसृज्य, स्त्री, (उपगतं सृज्यम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । सत्वास्पदोभूतभूत्यादिजन्मनादि ॥

उपहतः, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) मृष्टः । उत्पा-तयसः । अनुद्धयम् ॥ (“कारत्ववशोपहतं पृथक्-जनम्” । इति किराते । “किमेभिराशोपहता-त्महतिभिः” । इति कुमारः । ५।७६ ॥)

उपहसितं, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । ऋषिः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे श्य-परिच्छेदे २२८। “ज्योत्स्ना स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । शोभानामपहसितं तथातिहसितं च बहुभेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांशिरःकम्प-मवहसितं । अपहसितं साक्षात् विहसिताङ्गं भवत्यतिहसितम्” ॥) अपहसितमत्र उपहसितम् । इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपगौकनद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्राप्तम् २ प्रदेष्टव्यम् ३ उपायनम् ४ उपयाज्यः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— रघु ४।८४ ।

“रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्चं पादयोः” ।

“वन्धुप्रीत्या भवन्निशिभिर्दत्तलब्धोपहारः” ।

इति मेघदूते पूर्वमेधे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६।४२ ।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥ उपगतो हारं इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥

“उरोमुवा कुम्भयुगेन ज्वलितं
नवोपहारैश्च वयस्कृतेन किम्” ॥)

उपहासकः, पुं, कुल्लदेशः । इति जेमचन्द्रः ॥

उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । “उपहासाद्य किं न स्यात् अस्त्यङ्गो मनीषिणाम्” ।

उपा

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७ ।

“फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ॥)

उपहर, स्त्री, (उपहरन्त्यत्र । उप + हृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८।६।२८। “उपहरे गिरीणाम्” ।) निकटम् । इत्यमरः ॥

(“उन्मोषवाचैर्गोत्रायाः समानीतमुपहरम्” ।

इति महाभारते । कुण्डलाह्वयपर्वणि ३०८॥

“सर्वाणाञ्च उपहरं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पद्मोपनिषदे ॥)

उपहरः, पुं, (उप + हृ + घ ।) रघुः । इत्युणादि-कोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १।८०।२ ।

“उपहरेषु यदधिभवं ययिं वय इव भरतः केन-चित्पथा” ॥)

उपांशुः, पुं, (उपगता अंशवो यच्च ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥

“जिज्ञौष्टौ पाणयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः ।

निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ॥

इत्यागमः ॥ (दिगङ्गे वाचस्पिकः । यथा, महा-भारते । १।३।१६ । “अस्य त्वेकमुपांशुवत् यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं अभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपांशु, व्य, विजनम् । रघुः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।२८ । “परिचैतुमुपांशु धारयां कुश-पूतं प्रवयासु विक्रमम्” ॥)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त ।) संस्कारपूर्वकश्रुतियज्यम् । इत्यमरः ॥ पशुनां संस्कारपूर्वकहवनम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १०।४ । “उपाकरणकालेऽन्व-मानीय” ॥)

उपाकर्म्म, [न] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त + मणिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां ग्रन्थमुक्तः ॥ (यथा मनुः । ४।१२६ ।

“उपाकर्म्मणि चोत्तमं विराजं क्षेपणं स्मृतम्” ॥)

उपाकृतं, त्रि, (उप + आ + क्त + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, पुं, (उ + आ + क्त + क्त ।) यज्ञे अभि-मन्ता हतः पशुः । इत्यमरः ॥

(“अनुपाकृतमांसानि देवान्नि हवींषि च” ।

इति मनुः ।) उपद्रवः । इति जेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्व्याख्यानं अतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“भृशं नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्” ।

इति च तत्त्वैव ३८ अध्यायः ॥

(“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रोष्यते दुष्टैः” ॥

इति महाभारते १।१।१०१ ॥)

उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + घञ् ।) स्त्रीकारः । निकटगमनम् । इत्यजयः ॥

उपा

उपायज्यं, स्त्री, (उप + आ + यज् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदयज्यम् । इत्यमर-टीकायां रायमुक्तः ॥

उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिक्रमम् । तत्प-र्यायः । पञ्चाङ्गी २ पञ्चोखा ३ पञ्चाङ्गिकाः ४ पुण्यः ५ तमासपञ्चमः ६ पञ्चिकम् ७ । इति ऋषि-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)

उपात्तं, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—

“क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा क्षान्ते प्रववायस्य मन्यते ॥

नित्यक्रियां तथा क्षान्ते क्षानुब्रह्मणां श्रुतिम्” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वोपनिषद्भाष्यपुराणवचनम् ॥

उपात्तः, पुं, (उप समीपे आत्तः ।) निर्मदहस्त्री । इति हलायुधः ॥

उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + अच् ।) उपगतस्य अत्ययः । अतिक्रम्य गमनं वा ।) आकृतो लोक-व्यवहाराच्च अतिक्रमः । अतिक्रमः । कर्मोक्त-नम् । द्वयोः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा प्राणिनिः । ३।३।३८ । “परा-वनुपात्यय इत्यः” ॥)

उपादानं, स्त्री, (उप + आह + दा + ल्युट् ।) स्वस्-विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (यज्यम् । “स्यादात्मनोऽप्युपादा-नात् एवोपादानकक्षया” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति चिकीत्सुशेषः ॥ न्याय-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानम् ॥

उपादेयः, त्रि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्यः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥

(“मने सौख्यं हित्वा श्रमसुखमुपादेयमनघम्” ।

इति शान्तिशतके । १।२१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + क्त ।) धर्माचिन्ता । कुटम्बस्थापनः । इत्यमरः ॥ कृष्णम् । (यथा रामा-यणे २।१११।२६ ।

“उपाधिर्न मया कर्म्मो वनवासे नुगृहीतः” ॥)

विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“परार्थविभाजको-पाधिसत्तम्” । इति सुभाषणी । ८ ।) नामचिह्नम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापकत्वे

सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वह्निरित्यत्र

आर्द्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अभि-

चारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते नातिगुणक्रिया-

यवृक्षास्वरूपः ॥

उपाध्यायः, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदैक-

देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति दृष्टव्यमुपाध्यायः स उच्यते” ॥

इति भविष्ये २ अध्यायः ॥ मानवे २।१४५

स्त्रीके च ॥

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्वाधीयतेऽस्याः ।) इत्युक्तेति-सूत्रे अपादाने क्षिणमुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा

उपा

डीविति वच्। टाप।) अध्यापिका। विद्योप-
देशिनी। इत्यमरः।

उपाध्यायिनी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी)। “मातुलोपा-
ध्याययोरानुक् वा” इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी।
इत्यमरः। (यथा महाभारते १. १. ६६। “स एव-
सुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्”।)

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। आनुगमाव-
यस्ये सिद्धम्।) अध्यापकभार्या। इत्यमरः।

उपायन्, [स्त्री, (उपायन्तेते पादावनया। उप +
नञ् + क्तिप्। “नहिदतिदधीति”। ७. १. ११६।
पूर्वपदस्य दीर्घः।) चर्मादिनिमित्तपादकोषः।
कुता इति भाषा। तत्पर्यायः। पादुका २ पादुः
३। इत्यमरः। पादयतिरेकेणात्मोपायनद्वय-
निबोधो यथा,—

“नासौ कीडेत् कदाचित्सु खयं नोपायनौ वहेत्।
श्रयणयो न सुज्जीत न पायिष्यं न चासने”।

इति मानवे ४। ७४। “म्लहं विना कदाचिदपि
परिहासेनापि नास्त्रादिभिः कीडेत्। स्वयमि-
त्यभिधानात् आत्मोपायनौ पादयतिरित्येन
हस्तादिना देशान्तरं न गयेत्। श्रयावस्थितस्य
न सुज्जीत हस्ते च प्रभृतमग्नं कृत्वा क्रमेण न
खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न सुज्जीत।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः। (यथा नैषधे १. १२३।
“हतावहोरस्य हयादुपायनौ”।

“अनारोग्यमनायुषं चक्षुषोरपघातकृत्।
पादाभ्यामनुपायन्यां सदा श्रममणं नृणाम्”।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः।)

उपायन्तः, त्रि, (उपायतोऽन्तात्।) निकटम्। इति
हेमचन्द्रः। (“दिशामुपायन्ते ससर्जं वृष्टिम्”।
इति कुमारः ३। ६६। “उपायन्तवानिरस्यहाणि
वृष्टा”। इति रघुः १६। २१। “प्रयोपायन्तिविष्ट-
सञ्चितमुखी”। इति साहित्यदर्पणे ३५ परि-
च्छेदे।)

उपायः, पुं, (उपायतेऽनेन। उप + अय + घञ्।)
राजादीनां शत्रुवशीकरणहेतुचतुष्टयम्। यथा।
साम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः। इत्यमरः। उप-
मतिः। इति मेदिनी। सार्थसम्पादकः। साध-
नम्। यथा,—

“उपायतः समारम्भाः सर्वे सिद्धायुपक्रमाः।
उपायं प्रपन्न येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप”।

इति वज्रपुराणे पृथुपाख्याननामाध्यायः।
“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः”।

इति क्षितौपदेशे। तथा, माघः २। ५४।

“अनुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्धवमपक्रिया”।

“सर्वोपायैकथा कुर्व्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः”।

इति मनुः ७। १००। चेष्टा। यज्ञः।

“यैर्वैपयैरर्थं सं प्राप्नुयादुक्तमर्थिकम्”।

इति मनुः ८। ४८।

“अध्यायनमध्यायनं तद्विद्यासम्भाषेतुपायाः”।

“उपायः पुनः कारणादीनां सौष्ठवमभिधानं च
सम्पत् कार्याकार्यकानुबन्धवर्णनां कार्या-
ख्यमभिनिर्वर्तकः इत्यतोऽनुपायः कृतोपायार्थो-

उपा

ऽक्ति न च विद्यते तदात्वे कृताचोत्तरकालं फलं
फलानुबन्ध इति जातं दृष्टविधम्”।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः।)

उपायनं स्त्री, (उपायते उपायते वा। उप + इङ् वा
अय + ल्युट्।) उपहारः। उपलोकनप्रथम्। इत्य-
मरः। (यथा, कुमारः २। ३७।

“तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः”।)
व्रतादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः। समीपगमनम्।
(यथा ऋग्वेदे २। २८। २।

“उपायन उषसां गोमतीनाम्”।)
उपायनं, स्त्री, (उप + अय + ल्युट्।) अयनम्।
धन्याहारणम्। (यथा, रामायणे ५ काण्डे।

“शस्त्राणां सरपानाश्च कृत्वा सन्ध्यापूजनम्”।)
“सत्यहेतुभूतथापारः”। इति स्मृतिः।

उपायनम्, पुं, (उप + अय + कम् + घञ्। “उपसर्गात्
खलघञोः” इति नुम्।) दुर्वाक्यम्। इति हला-
युधः। स च गुणाविवक्षणेन स्तुतिपूर्वकः। यथा,
महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दा-

पूर्वकश्च। यथा बन्धकीसूतस्य भवतस्तदिदमुचित-
मिति भागुरिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी।

(“उपायनो नाम हेतोर्दीर्घवचनं यथापूर्वमहे-
तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः”। इति चरके वि-
मानस्थाने ८ अध्यायः।)

उपायन्तः, त्रि, (उप + अय + ल्युट् + क्त।) अमशा-
न्यथे पुनःपुनर्भूमौ लुडिताश्च। इत्यमरः। नि-
दन्तः। तथाचैकादशीतत्त्वे।

“उपायन्तस्य पापेभ्यो यत्तु वासो गृहेः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवाञ्जितः”।

उपासकः, पुं, स्त्री, (उपास्तं सेवते यः। उप +
आस् + लृप्।) दिशतिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।)
शूद्रः। इति राजनिर्घण्टः।

उपासका, त्रि, (उपासते इति। उप + आस् +
लृप्।) उपासनाकर्ता। (यथा, वेदान्ते।
“विष्णुस्यद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना”।)

स च पञ्चविधः। वैष्णवः १ शाक्तः २ शैवः ३
सौरः ४ गायत्रयः ५। त्रिविधश्च यथा। दिव्यः १
वीरः २ यशुः ३। इत्यागमः। अपि च।
सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३॥

उपासकः, पुं, (उपास्यन्ते शरा अय। उप + आउ
सञ्ज + घञ्।) तूणीरः। इत्यमरः। (यथा,
महाभारते ४। उत्तरस्य अस्त्रदर्शने ४०। ६।

“इमे च कस्य नाराचा सङ्खलं लोमवादिनः।
समन्तात् कलधौताया उपासके हिरण्ये”।)

उपासनं, स्त्री, (उपास्यन्ते स्तियन्ते शरा अय। उप
+ असु क्षेपे + अधिकरणे ल्युट्। शुश्रूषादिपक्षे
आस भावे + ल्युट्।) शराभ्यासः। (यथा
रामायणे २। ६७। २१।

“अयते तन्निर्वीर्य इच्छाणांमुपासने”।)
शुश्रूषा। इत्यमरः। (“नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-
पासनेन”। “उपासनानि शास्त्रिण्यविद्यादीनि”।
इति च वेदान्तसारे।) विहिंसनम्। इति विश्वः।

उपा

आसनम्। इति मेदिनी।

(“मङ्गल्योपासनं प्रसक्तं दृष्टिं व्यसनाग्रहम्”।

इति चक्रपाणिस्तुतमयगुणे गुणानां क्रियाभि-
धानादिबर्गे।)

उपासना, स्त्री, (उपासनमिति। उप + आस् +
लृप् + टाप।) सेवा। तत्पर्यायः। वरिवस्या १
शुश्रूषा १ परिचर्या ४ उपासनम् ५। इत्यमरः।

(“न विष्णुपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुर्वन्वित्।
न विष्णुदीक्षा नित्यान्ति शिवस्यापि तथैव च”।

गायत्र्युपासना नित्या सर्ववेदेः समीरिता।
यथा विना त्वधपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्वथा॥
तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा दिवस्य हि।
गायत्रीमात्रनिष्ठातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात्॥
कुर्व्यादन्वयं वा कुर्व्यात् इति प्राह मनुः स्वयम्।
विहाय तान्ता गायत्रीं रिष्णुपाक्षिपरायणः॥
शिवोपासितरतो विप्रो नरकं याति सर्वथा।
तस्मादाद्ययुगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः॥
‘देवीपादाम्बुजरता आसन् सर्व द्विजोत्तमाः’॥
इति श्रीदेवीभागवतम्॥

सत्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्वैश्वर्यवत्त्वात्
सर्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनयानमिति वाच्यम्।
यतः सर्वेषामपि भूतजातानामविदितात्मतत्त्वा-
नामपि स्वसोत्पत्त्यादिकाग्रे अलक्षितत्वेनापि
प्रीतिरिति नैसर्गिकी दत्तिरेव। परं यदि च
रजस्तमोभ्यामन्धोभूतानां सुतरामात्मानात्मविवेक-
विहीनानामक्षममुप्यागामविद्याकामकर्मकल्पा-
कृते चित्ते नित्यमुक्तमुद्धङ्गलभावः प्रशान्तविमल-
ज्योतिःस्वरूपः स सर्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्
प्रतिभाति। तथा च आत्मस्वरूपमज्ञानमपि
सर्वोऽपि जनः स्वभावगतैव परमप्रीत्यात्मानं
भजते नोचेत् कथमात्मज्ञानविमूर्धोऽपि अनेनैव
मे श्वेभ्यो भविता अस्मिन् कृतेऽहं सुखी भवेयम्
इत्याकारेण सर्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?
तस्य सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वैरपि जीवैः सह
नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च। यद्यपि तस्मिन् नित्यानन्द-
स्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिकरणमेव
तदुपासनं तथापि सर्वलोकमोहप्रदायिन्त्या आ-
नावरणकारिण्यामविद्यायां सत्त्वां कुतः सा सर्व-
सुखप्रदा तापत्रयच्छेदो परमा प्रीतिरनुभवनीया?
अतस्तस्या आत्मज्ञानविनोपिन्या मलिनसत्त्व-
गुणाया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रयाश-
नार्थमेवावश्यमुपासना करणीयेति सर्वेषामपि
शास्त्राणां सारमतमिति बोध्यम्। परन्तु सबल-
दुर्बलाद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद-
उपदिष्टतत्त्वदर्शिभिः। यदि च मनुष्याणां नि-
श्वेवसाधं बहवः पश्यान्ः स्वमत्तानुसारेण शा-
स्त्रद्विष्टपदिष्टास्तत्रापि आत्मज्ञानमेवाविद्या-
नाशनायानमिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जल-
साङ्ख्यदिज्ञानशास्त्रोपदेष्टृणां प्रशस्तमतमित्येव
दृश्यते। वस्तुस्तु तज्ज्ञानमेव मुक्त्यैः साक्षा-
त्कारयमित्यत्र नैव केवाचिदपि संशयावसरः।
किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तत्त्वज्ञान-

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकमोहनिमग्नार्जुनाय
सर्वं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संयुद्धकिल्बिषः ।
अनेककल्मसविजस्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि सतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनात्मात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भगवते । ३ । २५ । १३ ।

“समातरं देवभूतिं प्रति कपिर्नोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
आत्मनोपरतिर्न दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाच्चपि क्रियामक्तिज्ञानादिभेदेन ब्रह्म-
सत्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रे-
माद्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यादृतममृतम्” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-
वशात्संशय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु कोके हि अज्ञातमस्तपस्यादिषु सात्त्विक-
राजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याविमो-
हिताणां स्वसंगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य
श्रीकृष्णान् प्रत्यक्षकर्मणाविद्योत्याभिमानमोहरा-
गदेवापिपरिहरणेन शूनैः शूनैः सत्त्वशोधनार्थं
महात्मनिः शास्त्रकृद्भिरादौ क्रियायोगयव वि-
हितः । कीदृश्यत्वेन गुणानुसारिणः प्रवृत्तय-
स्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् अवधार्यताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुरुद्धा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत ! ।
अज्ञानयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स यव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्नरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अज्ञास्त्विविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्माह्वारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मासैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिखयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं व्रज ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्जनाः । [प्रियाः]
रस्याः क्षिमाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कद्रव्यकवशाद्युत्पत्तीनां रूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपयुंसितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अपलाकाङ्क्षिर्मर्युक्तो विधिदृष्टो य इच्छते ।
बलशमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु पक्षं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इच्छते भरतश्रेष्ठ ! तं यच्चं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमच्छाप्तं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अज्ञाविरहितं यच्चं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कद्रव्यकवशाद्युत्पत्तीनां रूक्षविदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कद्रादिषु संतल्पिषु सम्पद्यते ।
तेन अतिकटुनिम्बादिः अत्युत्तमवयोऽनु-
यास्य प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कद्रुकोमवादिः अतिविदाही सर्षपादिः” ॥ इति
स्वामी । अनेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्यप्यं यजनीय-
मर्चनीयमिति यावत् ॥ प्रथममभिसन्धाय उद्दिष्ट
इच्छते यच्चं क्रियते इत्यर्थः ॥ आहारादिभ्यो न
रूक्षं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यमोज्या-
दिकं यस्मिन् यच्छेत् तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तवि-
धिन्यूनम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
मन्त्रं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषामुद्येयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।

“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वा-
ध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्तण्डवृत्तिः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीनि तपस्योऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि वृक्ष्यते तत्र
काथिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।

“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्क्यवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्च सत्यं प्रियद्वित्तश्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनस्यैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्मण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१८ ॥

“अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अपलाकाङ्क्षिर्मर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्त्वारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चममभ्रवम् ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च विशेषतः कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंशयमर्जुनं प्रति भगवतः
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥

“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राजडमनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं व्रद्धुं मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागे हि पुण्यव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सङ्गासः कर्मणो गोपयते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तानसः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशमवाच्यमेव ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलमेव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नाशुचक्षते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं निश्चितमर्थः ॥
फलतः न हि देहधारिणामशेषतः कर्मफलत्यागः
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥

“न हि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्मैवाशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि सत्या-
सिनां कदाचित् फलसम्बन्धः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिष्टं मिश्रं चिद्विधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सत्यासिनां क्षितिः” ॥
अतः काम्यानां कर्मणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलमिदं न त्यागफलस्य ईश्वरार्थपरस्य वा
नित्यादेः कर्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेदकत्वं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमवश्यमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्त्यैव तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
एष क्त्वेन तु यजज्ञानं नानाभावात् एषग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु कृतस्त्ववदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्यवदल्पं तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्मणांपि पृथक्त्वेनो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥

“निधत्तं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अपलप्रेषुना कर्म यस्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेष्पुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।
क्रियते ब्रह्मसायासं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्षं च शौचवम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यस्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्वस्याहसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽसुखिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽजसः ।
विषादी दीर्घदुःखी च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

एवं सति सर्वत्र हि विमुक्तसत्त्वगुणस्यैव ब्रह्म-
सिद्धये कारणत्वं बोध्यते । विमुक्तसत्त्वस्थो
साधको हि शूनैः शूनैः भक्त्यात्मकस्य क्रियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निश्चरत्वाभावावकाशत्वात् आदिपदे-
नाच्च केवलं विद्यावशाद् वेति सूच्यते । निष्कामः
सन् सर्वोपेक्षान्तराकारज्यानि सर्वाणि पापानि
सन्दृष्ट्वा तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तत्त्वज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं कर्त्त्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः कैवल्यं
प्राप्य नित्यानन्दमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य साधकगुणस्यो-
द्वेकाय दुर्ब्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेकात्म-
कारणेन क्रियायोगादिविषयेन्द्रोपासना कार्याति-
वश्यते न हि स्वस्वभावेन परमेन्द्रोपासनायते
रजस्तमोभावाः केनापि विनायकितुं शक्येरन् ।
तदभावे नितरां विमुक्तसत्त्वगुणोद्वेकाया सुदूर-
पराङ्मुखैः । प्रवक्तव्यमोपासनाभिभूतत्वात् ।
एवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
सात्त्विकाचरन्निष्कामादिसत्त्वभावाभ्ययेन क्रमशः
रजस्तमोभावं विनायक्यन् केवल्याकाङ्क्षी परमात्म-
साक्षात्काराभिभावी वा साधका कालेन परम-
सिद्धिं प्रवमानुवादिव । परन्तु दुर्ब्बलाधिकारिणां
प्रथमतस्तत्त्वस्य स्थिरतापादनाय काचित् सा-
मीक्षा भागवती मूर्त्तिमालम्बोपासना कर्त्तव्या
अन्यथा तेषां सर्वमङ्गलोपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
कारे निरङ्गने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे पर-
ब्रह्माणि चित्तधारणा विकल्पनैव । परन्त्वित्तत्र न
हि ईन्द्रोपासनामुपगच्छीकृत्य कथं यौत्तजिका-
कुम्भं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम्
महात्मनिर्ब्रह्मविद्भिः पूर्वाचार्यैश्च कलुषित-
चित्तानां दुर्ब्बलाधिकारिणाम् चित्तसुद्धौ प्रथ-
मतस्तत्त्वस्यैवसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
रूपायां प्रतिमायासुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्वेकेण चित्तसुद्धि-
र्भवेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया
समाधिप्रतिभवेत् यावन्न तत्त्वयादिव दृढाभक्तिः
रतिश्च भवेत् तावद्वर्णादी आदिपदेनात्र सूर्ये
वज्रौ ऋषौ अमीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । परमेवं मा मन्त्रध्वं यत् केवलं मूच्छिकादि-
निर्मितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्यैव यावन्तीवं स्थूलो-
पासना कर्त्तव्येति । “आसत्त्वशोधनात् क्रमेण
स्वहृदये दृढतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
समाधानाच्च” । इति काकनिर्देशात् । प्रवक्तव्यः
आदौ निष्कामवृत्त्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म
यैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥

“तस्मादसङ्गः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असङ्गो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मयोगैव हि संसिद्धिमाप्सिता जनकादयः” ॥
यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्त्वा वज्र-
जन्मार्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव रेकान्तिकी
रतिवत्प्रवृत्ते तादृशस्यात्मरतेरात्मवृत्तस्य यो-
गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
यथा तत्रैव । ३ । १७-१८ ॥

“यस्यात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तस्य भावः ।
आत्मन्येव न सन्तुल्यस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य क्रमेणार्थो नास्तेनेह भक्षणः ।
न चास्य सर्वभूतेषु किञ्चिदर्थक्यात्मनः” ॥

एवं प्राप्तिविधौऽपि साधारणवत् कर्म्मकारेत्
चेत् तन्नु केवलं लोकप्रियाद्यमेव न तु तस्य सा-
मीक्षविषये अविशकात्मकर्म्मभावात् सुखदुः-
खादिबन्धनिर्मुक्तत्वात् ।

उपा

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
“यद् यदाचरति अमुक्ततदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाद्यं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सत्ताः कर्म्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।
कुर्व्याद् विदांस्तथाऽसत्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्” ॥
किन्तु यावदस्मिन् विधातुके शोभितशुक्लप-
रिणामपिष्टे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
“ब्रह्मचोऽस्मि अहं मे कर्म्मणा” इत्येवं मौढ्यात्
संसारसक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म परि-
त्यजति चेत् उभयतो भङ्ग्यत एव । तथाहि योग-
वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।

“संसारविषयासक्तो ब्रह्मचोऽस्मीति वादिनः ।
कर्म्मब्रह्मोभयभङ्गस्तं तज्येदकथं यथा” ॥

अतएव कर्म्मण्यगे प्रायशो दोषएव न तु
काचित् विधिर्नश्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
कामकर्म्ममथविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
सह विदुषः कोऽपि सम्बन्धः । किन्तु अदूरद-
र्शिणो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
बुद्धिमेदो न कर्त्तव्य इत्यादिशक्तिभगवान् वासुदेवः ।
यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २८ ॥

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥

“प्रकृतेर्गुणसंभूताः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानहन्तस्त्वविदो मन्दान् हन्तस्त्वविदं विचारयेत्” ॥

भवतु अहं वज्रना वाग्जालेन । योऽस्य विश्वस्य
आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र श्रोतप्रोतरूपेण अन्त-
र्वर्त्तिर्विगजते तस्य सर्वथापिनः सर्वान्तर्गर्भिनः
परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-
दये धारणाध्यानादिभिः स्वर्यमापद्यते तावद-
र्णादेवोपासना कार्या दुर्ब्बलाधिकारिणेत्येव
निष्कर्षः । तथा हि कुलार्थवत्तन्ने ६ उक्तासे ।

“चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
अकथं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकायहरता नराः ।
ब्रह्मज्ञानाद्वतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥

किञ्च तत्रैव ८ उक्तासे ।
“निर्विघ्नेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः” ॥

अधिकारिभेदेनात्मन्योपास्यदेवस्यापि भेद-
प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६ म उक्तासे ।

“अग्नौ तिकृति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्तुबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्” ॥

अपि च कति दिनानि वाचत् कर्म्मणि कर्त्त-
व्यानि अर्थाद्यधिकानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
त्थायां भूषान् प्रवक्तव्यं तदप्युपदिदिष्टुः पूर्वा-
चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥

“तावत्कर्म्मणि कुर्वन्ति न निर्विघ्नेत यावता ।
मत्वाथाश्वव्यादौ वा अज्जा यावन्न जायते” ॥

तथा, तत्रैव ३ । २८ । २५ ॥
“अर्वादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां श्वकर्म्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्वेयसाधिनां साधकानां यदि प्रथमतः
क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि अहं प्रमाद्यत-
वित्तारेण तत्र परमपराकर्त्तव्यमेव विधीयतानिति
चेत् अवधेहि सत्यधावनम्बनेन सत्त्वे शोधिते
सति दुर्ब्बलाधिकार्यपि सत्त्वं सत्त्वलाधिकारित्वं
याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।

श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
“योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य मृदात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्यधम् ॥
सधर्माचरणं श्रद्धा विधर्माच्च निवर्त्तनम् ।
दैवास्तज्येन सन्तोष आत्मविचरन्नाह्वयम् ॥
ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतितथा ।
मितमेध्यादनं शम्भुद्विविक्तोत्तमसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावद्व्यपमिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुनर्वाचनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्तेयं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्नमसा हृदि” ॥

सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्मा-
श्लोकानिष्टकारित्वादिविषयधर्म्मात् ॥ दैवास्तज्येन
प्रारब्धजन्मेन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
चरणसेवनम् ॥ ग्राम्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय
धर्म्माध्यामादयः ग्राम्यधर्म्मेत्येवोक्तं अतएव
ग्राम्यधर्म्मस्तेवार्थकधर्म्मस्तस्माद्व्यवृत्तिः ॥ मित-
मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रव्रतभोजनम्
विविक्ते निर्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्तेय-
मचौर्यम् ॥ यावद्व्यपमिग्रह इति । यावतार्थेन
जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योचित-
सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
ध्ययनादिः ॥ पुनर्वाचनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
मौनमिति मौनं सुनेत्रताचरणं मननश्रीकृतं वाचां
संयमत्वं वा ॥ आसनाणां स्वस्तिकादीनां विजयः ॥
स्तेयं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
यामैः प्राणनिरोधकरसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥
मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
तत्रैव । ३ । २८ । ६ - ८ ॥

“साधिकांशानेकदेशे मनसा प्रायधारयन् ।
वैकुण्ठकीर्त्तनाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दृढमसत्यधम् ।
बुद्ध्या युक्तीत श्रनकैर्जितप्राणो ह्यतन्मित्रः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य निजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिसमासीनः ऋतुकायः समभ्यसेत् ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेणकः ।
प्रतिक्रमेण वा चित्तं यथास्मिरमचक्षतम्” ॥

साधिकांशानिति । मूलाधारादिसंज्ञायामे-
कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्यानुष्ठितस्य सुखदुःखादि-
भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य कीर्त्तनाभिधानं
हृद्वादिवापारसमाशोचनम् ॥ आत्मनो मनसः
समाधानमैकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निवृज-
प्राणवृत्तिः । अतन्मित्रः निरक्तः ॥ निजितासनः
वशीकृतकरचरकादिनस्थानविशेषः ॥ प्राणवृत्तिः ।

उपा

प्रतिकूलैव विपर्ययकमेव वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमवस्थितं चाक्षर्यवहितं स्यात् तथा प्राप्तामाप्तिं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२।१०॥

“मनोऽचिरात् स्थाविराजं नित्यवासस्य योगिनः । वाय्वग्निश्च यथा कीदृं ध्यातं तजति वै मनसः” ।

निरुद्धप्राणरुक्तेर्योगिनः मनोऽचिरात् वज्रिता-
पित्तो हवन् अविद्याकामकर्मजनितमग्नं विषय-
सङ्कलितपापनिचयमित्यर्थः । विहाय विरजं नि-
र्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना
केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्त्वत्वे कामेण सुखं
बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२॥

“प्राणायामैर्देहोष्ठान् धारयामिन्न किञ्चिद्वान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।
यदा मनः खं विरजं योगेन सुखमाहितम् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् समसायावलीकनः” ।

प्राणायामद्वारा वातपित्तकफादिदोषान् धार-
यथा पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषय-
संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहामि-
मानदम्भलोभमात्सर्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः ।
अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-
द्धानो योगी प्रथमे धारणाकालेन रूपेण भगवतः
काचित् खाभीष्टां मूर्तिं ध्यायेदित्युपदिष्टे भग-
वान् कपिकदेवः । इदानीं ध्येयमूर्तिं विवर्णयति ।
यथा, तत्रैव ३।२८।१३-१४॥

“प्रसन्नवदनाम्नोऽप्यमर्षाख्येक्षणम् ।
मीकोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
लसत्पद्मजकिङ्करकपीतकीशैयवाससम् ।
श्रीवत्सवत्सलं भाजलौकुभासुक्तकन्दरम् ।
मलहिरैषकलया परितं वनमालया ।
परार्धहरवलयकिरीटाङ्गदनुपूरम् ।
काष्ठोगुणोत्तमसङ्गोऽपि हृदयभोजविष्टरम् ।
वर्णनीलतमं श्यामम् मनोजयनवर्जितम् ।
अपीत्यदर्शनं श्रमात् सर्वलोकवन्द्यतम् ।
सन्तं वयसि केशोदे मृदुलानुदहकातरम् ।
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्ड्रसौक्यशस्त्ररम् ।
ध्यायेद्देवं समयाङ्गं यावन्न अयते मनः ।
स्थितं व्रजन्ममासीनं श्रयानं वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ।

ध्येयमूर्तिः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं
न याति तावदावेदितभावं । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे
विराजमानं एवं विरक्तरथानेव साधकस्य चित्तं
यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः
शनैः सौख्यकरयाय मूर्तिं ह्यापविता भगवत्स-
रकारविन्द्यादीन्नेकेकाङ्गानि ततः साभरशान्-
स्त्राणि ततो विनासहासादीनि च क्रमेण यथा-
विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिकः । ततः किमि-
त्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी ब्रह्मजन्मार्जित-
सौभाग्यवशात् यदि हरो प्राप्ताभावे भक्त्या ब्र-
ह्मदय आनन्दारवे भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन्
रूपे भगवद्रूपे वदितवत् संलग्नं चित्तं निर्गुणस्य
परब्रह्मणः स्वरूपभावात् तस्मादङ्गादिस्वरूपपाद

उपा

वियोग्य निरात्मकं निर्विषयं ह्यत्वा उपरत-
गुणप्रवाहः सन् धातुध्यादिज्ञानाभावात् सर्वो-
पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव ।
यथा तत्रैव ३।२८।३३-३४॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिजन्मभावो
भक्त्या ब्रह्मदय उत्पन्नकः प्रमोदात् ।
शौक्यगठवायकलया मुहुरर्चमान-
स्तथापि चित्तवद्विषं हननैर्वियुक्ते ।
मुक्ताश्चयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं
निर्व्याकम्भं प्रति मनः सहसा यथाचिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽप्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिरुत्तगुणप्रवाहः” ।

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमाद्यात् ।
किन्तु अत्र एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-
वशात् यदाऽवगतमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-
दुःखादिकं सर्वमहङ्कारनिष्ठं पश्यति तदा देहा-
द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् ।
यथा तत्रैव ३।२८।३६-३७॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निरुत्या
तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाञ्छो ।
हेतुत्वमसति कर्तारि दुःखयोर्यत्
सात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाहः ।
देहश्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
देवादुपेतमथ देववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं भदिरामदान्यः” ।

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गास्य निवृत्तौ तत्र मनः-
संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्तनमिति शङ्कयन्
स्वारम्भकं प्रारब्धबीजमेवेत्यर्थः । देहादेः स्थिति-
कारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८॥

“देहोऽपि देववशाः खलु कर्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिकृष्टसमाधियोगः
संप्रं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु” ।

ननु यदि परब्रह्मकाभावात्साक्षात्कारात्तमेव
चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते
तस्मिन् सति कथं यथा कर्माङ्गवरे प्रवर्तयसे
इति चेत् न कर्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदा-
वीश्वरार्पितकर्माणां निष्कामकर्मणा वा चित्त-
शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-
कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मयोः पृथक् प्रदर्शयामि
तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान्
जातसंशयोऽनेनः । यथा गीतायां ३।१-२ ।
“ज्यायसी चेत् कर्मकर्त्तु मता बुद्धिर्जनाईन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।
व्यामिश्रेणैव वाक्नेव बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चय येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ।

हे जनाईन ! चेद्यदि ते कर्मणः सकाशात्
बुद्धिर्विधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी मरौयसी
मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी-
त्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मयोर्मिश्रीभूतेन
वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

क्षीरज्ज्वलस्य कंशयं निरागुणैर्ज्ञानं भगवान् वासु-
देवः । तत्रैव ३।३-४॥

“सोऽपि निर्विषयं विविधां निष्ठां दुरा मोक्षा मयानव ।
ज्ञानयोगेन साक्षात्मानं कर्मयोगेन योगिनाम् ।
न कर्मणामनारम्भाज्जैकर्मैः पुरुषोऽप्युच्यते ।
न च सङ्गसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ।

“अतः सम्यक्चित्तमुद्यमं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं
वर्ज्यमनोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा
चित्तमुद्यभावेन ज्ञानाभ्युत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-
मिति । कर्मणां अगम्यत्वात् अगम्यत्वात् नै-
व्याम्यं ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति । ननु “नैतमेव
प्रमाणो लोकमिच्छन्तः प्रवर्जन्ति” इति कुत्वा
संन्यासस्य मोक्षाप्त्यर्थं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो
भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च
चित्तशुद्धिं विना ज्ञातात्संन्यासादेव ज्ञानमृत्वात्
सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तद्वि-
काहात् पृथपादश्रीधरसामी ।

ननु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-
शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं अव्या मोक्षमाप्नुयात्
किन्तु भक्तिवतेनापि सर्वं संशोध्यचिरादेवा-
विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि ब्रह्म शास्त्रेषु
दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिष्ठं प्रद-
र्शितं महात्मभिरतो ब्रह्मप्रयाससाध्यं कर्माङ्गवरं
विहाय भक्तिपथाश्रय एव गरीयान्निश्रेयसार्थ-
मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्चा-
दावर्चनादिक्रियायोगसाध्यावाह । किञ्च पुत्रदायां
निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गचयं मुक्ता ब्रह्मपरः
प्रप्राः कापि वृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-
गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वनिष्ठासुबुद्धवं प्रति-
यद्योक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधिस्युः ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽप्योऽस्ति कुत्रचित् ।
निर्विस्त्राणां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विस्त्रचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।
यदृच्छया मत्प्रयासो जातश्चक्षुः यः पुमान् ।
न निर्विस्त्रो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिरः” ।
यदृच्छया देवगत्या । न निर्विस्त्रो न प्राप्नोति नैव ।

अतः सर्वत्रैव भक्तिभिर्नाधिकारमपेक्ष ज्ञान-
कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।
२० अध्याये २६॥

“सोऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः ।
कर्मणां जातमुद्धानां ज्ञानेन विषयः ज्ञातः” ।

यथा तत्त्वज्ञानार्थं निरुद्धाक्षयिककर्ता प्रथ-
मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीमुद्दिश्य निष्का-
मकर्ममुत्थानमाश्रयति न नाश्रुतिविमुक्तस्यो-
धिकृष्टयोगो योगीव सङ्कशाभेदमुद्गादिकं परि-
हातुमर्हति तस्मात् प्रथमं सगुणभक्तियोगावधिषो-
ऽपि न हि युगपद् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानं निर्गुण-
भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यैर्नादिक्रियायोगं परि-
त्याज्यं समर्प्य भवेत् किन्तु तादृशेव सगुणभक्ति-
योगावलम्बना दुर्बलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमा-
पूजादिकर्मयोग एव कर्तव्यः । इत्येतद्विहितं

उपा

शास्त्रादिभिः ।

अथ यथाशास्त्रं निश्चयसाधनकारुण्येनैवमुक्तिं प्रदर्शयति दुर्लभाधिकारिणो भक्तियोगावबन्धिनः कर्तव्यमपिप्रदर्शयामः । यथा भागवते ॥२६॥१०॥

“कर्णमिहिरमुद्रिष्य परस्मिन् वा तदर्थकम् । यजेद्ब्रह्ममिति वा पृथग्भावाः स सात्त्विकाः” ॥

दुर्लभभक्तियोगाधिकारिकसंख्याता च तत्रैव । ११॥११॥ २७-४२ ।

“भक्तियुक्तमङ्गलमन्त्रदर्शनस्यार्थान्वयम् ।

परिचर्या कृतिः प्रहृष्टकर्मभुक्तीर्तनम् ।

मन्त्राभावात्तत्रैव अज्ञा मनुश्रुतानुसुद्धवः ।

सर्वलोभोद्वेगद्वन्द्वं दास्येनात्मनिवेदनम् ।

मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रं मन्त्रं पञ्चालुभोदनम् ।

गीत-साङ्ख्य-वादिन-गोष्ठीनिर्भेददृष्टोत्तरम् ।

यथा वक्तिर्विधानम् सर्ववार्थिकपण्यम् ।

वैदिकी भाषिणी दीक्षा मदीयवतधारकम् ।

ममाह्वय्यापने अज्ञा ज्ञतः संहत्य चोद्यमः ।

उद्यानोपवनामोदपुरमन्दिरकर्मणि ।

संभार्यनोपवेष्टव्यां क्षेत्रमखलवर्तनैः ।

प्रहृष्टकर्ममन्त्रं दास्येनात्मनिवेदनम् ।

अमानितमन्त्रमन्त्रं ज्ञतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलीकं मे गोपयच्छास्त्रिवेदितम् ।

यद्यदित्यतमं कोके यथातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदितं मन्त्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥

सूर्योऽभिर्भाष्यो गावो वैश्वः खं मन्त्रजलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि मद्र पूजापदानि च” ॥

हे मद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११॥११॥ ४२-४५ ।

“सूर्यं तु विद्यया अथवा हविषाद्यो यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राये गोवृक्षं यवसादिना ॥

वैश्वं वे वन्मसकृत्या हृदि स्वे ध्याननिष्ठया ।

यायौ सुखाधिया तोये अथैतोयपुरस्कृतैः ॥

अखिले मन्त्रद्वयेभिरात्मानमात्मनि ।

क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि स्वे हृदयाकाशे । सुखाधिया प्राखदृष्ट्या ॥

जले जलाजलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैर्देवैः ॥ स्य-

खिले भूमौ मन्त्रन्यासैः । भोगैरिति । देहे भोगै-

रात्मानं एतैरन्नादिभिर्देहव्यापरात्मानं यजेत् ॥

जलविद्याकर्मजनितं देहं विभर्त्स्यति चिन्तयेत् ॥

क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं

कूटस्थमक्षयैतन्मन्त्ररूपं मां समत्वेन यजेत ॥

एतेषु स्थानेषु तव कीदृशं क्षेत्रज्ञमिच्छस्यस्य

तत्रैव ११॥११॥ ४६-४७ ।

“विश्वेभ्योऽपि मन्त्रं प्रहृष्टकर्ममन्त्रमन्त्रैः ।

धुम्बं कटुसुखं धान्यं ध्यायन्तर्पणं समाहितः ।

इत्याहूतैर्न भजेत्तं यो यजेत समाहितः ।

अभते ममि सद्भक्तिं मनुष्यसिः साधुसेवया” ॥

यथा “भक्तियुक्तमङ्गलमन्त्रदर्शनस्यार्थान्वयम्” इत्या-

रम्भ “अभते ममि सद्भक्तिम्” इत्यन्तैरेतैश्चतुर्दश-

श्लोकीरूपेणावबन्धनमिति साक्षादधिक्या भक्ति-

योगोपपत्तिरिति सिद्धयैव सद्भक्तियोगः प्रदर्शयामास

उपा

खयं भगवान् । सुतदां तदा दुर्लभाधिकारिणां भक्तियोगावबन्धनापि प्रथमे क्रियायोगस्य कर्तव्यः इति बोध्यते । न्युपाचितमुद्भावात् ज्ञानं न समेत इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-योगमनुश्रुत्या भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्त्येवैव चरितार्थेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियोगयोर्लक्षणे नैकदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्काररूपपरममन्त्रविशेषोक्तत्वात् । यथा श्रीमद्भागवते १॥२६॥११-१२ ।

“मद्गुणभक्तिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गात्मसोऽम्बुधौ ॥

लक्ष्यं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य क्षदाक्षतम् ।

अहैतुल्यवद्विता या भक्तिः पुरवोत्तमे” ॥

हृदमन्त्रियदि वज्रजन्माजितसंज्ञितवशात् कस्या-

पि क्षिप्रदुष्येत तर्हि साक्षोष्वादिसुक्तिं साध-

कान्तैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि

तादृशमन्त्रो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।

तत्रैव १॥२६॥१३ ।

“साक्षोष्वादिसामोपसाक्षोष्कत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः

शब्दतयव भेदः न तु लक्ष्यतः यत उभावेव

लक्ष्यादिना सर्वत्र एकाधारौ एकनिष्ठावेक-

भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११॥११॥

२६-२७ । भगवद्भक्तसमस्य लक्ष्यमुपदिष्टवानुद्धवं

प्रति भगवान् ।

“हृत्पातुरक्षतमोहक्षितिः सर्वदेहिनाम् ।

सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहत्तधीर्दन्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।

अनीहो मितसुक शान्तः स्थिरो मच्छरयो मनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितबहुगुणः ।

अमानी मानदः कस्यो मेघः काशिकाः कविः” ॥

कविः भान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

“आज्ञायेवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।

धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मा भजेत स सतमः ॥

ज्ञात्वा ज्ञात्वा ये वै मां यावान् यथास्मि यादृशः ।

भजनयन्मन्त्रभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्ष्यं प्रदर्शयामास । यथा,

तत्रैव ११॥११॥२२-२७ ।

“न तथा बध्यते विद्वांसश्च तत्रादयन् गुणान् ।

प्रकृतियोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥

वैश्वारोक्ष्यबाऽसंगशितया क्षिप्रसंग्रहः ।

प्रतिबुद्ध इव स्रष्टा नानात्वादु विनिवर्तते” ॥

अस्य स्वर्वात्मसङ्ख्याः प्राणैर्न्द्रियमनोधियाम् ।

हस्तयः च विनिर्मुक्तो देहस्योऽपि हि तद्गुणैः ॥

अस्यात्मा हिंस्यते हिंस्यैरेण किञ्चिद् यदुच्छ्रया ।

अर्थाते वा क्षिप्रतश्च न व्यतिक्रियते बुधः ॥

न क्षवीत न निन्देत कुर्वन्तः साध्यासाधु वा ।

वदन्तो गुणदोषाभ्यां चर्चन्तः समदृष्टुनिः ॥

न कुर्वन्त वदेयं किञ्चिद् ध्यायेन् साध्यासाधु वा ।

आत्माऽऽत्मोऽनवा हन्ता विधरेन्नकुर्वन्निः” ॥

उपा

ननु भक्तियोगोऽयमप्यलक्ष्येति भक्तोः समधिक-प्रसंशदार्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशदार्शनात् आत्मसाक्षात्-कृतौ साक्षात्कारत्वात् । यथा श्रीमद्भागवते ११॥२६॥१-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवाननुमानिकः ।

मायाभाषमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥

ज्ञानिनस्तत्रैवैवैः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च वान्योऽर्थो मरुते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः परं श्रेष्ठं विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्सि माम् ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च ।

नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्मान्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा सात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४। ३३-३६ ।

“श्रेयान् इत्यमयाद् यज्ञान्ज्ञानमयाः परस्तापः ।

सर्वं कर्म्मखिलं पार्थ ज्ञाने परित्यज्यात् ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रणयेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यष्टोशेष इच्छस्यात्मन्यथो मयि ॥

अपिचंदसि सर्वेभ्यः पापिभ्यः पापहृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानज्ञेनैव हृजिन् सत्तारिष्यसि ॥

यद्येधांसि समिद्धोऽग्निर्ममसात् कुर्वतेऽज्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्मणि भस्मसात् कुर्वते तथा ॥

न हि ज्ञानेन सृष्टं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः काशेनात्मनि विन्दति ॥

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥

अतएव निर्गुणभक्तियोगोऽयं क्रियाद्वयान्तर्ग-

मन्यन्ते तत्त्ववृद्धः स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् अत-

त्त्वदर्शनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नवृद्धो

भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपरिदृष्टमुपसंहारे ज्ञान-

विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मन्यये सत्यक् हित-

साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् । यथा

भागवते ११॥१८॥ ४५-४६ ।

“भक्तयोद्धवानप्राप्यन्ता सर्वलोकमन्त्रेश्वरम् ।

सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मा कारखं मोषयति सः ॥

इति सधम्मनिर्गुणसत्त्वे निर्ज्ञातमकृतिः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव श्रेयः श्रेयः सान्त्वलेन

निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण

परिणमते सुतदां तदा स्वयं साक्षात्तन्ममं तज्-

ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हि तत्त्वस्वरूपत्वात् न क्वापि

निर्गुणभक्तियोगयोगोर्भेदः श्रूयते । यथा का-

न्द्यो “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ज्ञानन्दरूपममृतं

तद् विभाति शान्तं शिवमहैतम्” ॥ इति ज्ञाना-

नन्द्योर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न

पूर्यान्तन्मनेन परिणताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते-

ज्ञानेन सह क्रियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारवन्धन-
कारिणी नन्दरूपसदाजी अन्धभक्तिवत् सञ्चामा
भक्तिरेवानुष्ठेयानीया तत्त्वदर्शिनिरिति बोध्यम् ॥
यथा भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्यायु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम्” ॥

विशेषतः प्रज्ञादभ्युपगम्योऽपि भिन्नानिबन्धवत्प्रति-
दर्शनात् । अक्षरकृतज्ञातोऽपि प्रज्ञादः निष्काम-
भक्तियोगमाचरन् तत्त्वभावेन प्रतप्तः प्रियुक्तो
बाधामतिशयप्रसादजन्यं विमलानन्दस्वरूपं
जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्व्यागमप्यवाप्तवान् । भुवः
पुनः स्थायम्भुवनमुपगम्यतांऽपि विमलवचन-
दीप्तापरवशः सन् परमतत्त्वज्ञादेर्वर्षिनारदादप्यु-
पदेशं लब्ध्वा अन्तःकामबोधं परिपुष्टान् कठोर-
तपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्थायिन
ब्रह्मलोकं लब्धवान् ततः मृदुप्रत्यागमनकाले
सहसा जातनिर्वेद आत्मधिकारेण मुञ्जरम्भशो-
चत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तथोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ६ । २७-३५ ॥

“तोऽपि सङ्गच्छन् विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्गच्छन् विष्णोः नातिप्रोतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरेः

मायाविनक्तश्चरणाक्षर्णार्जितम् ।

लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना

कथं क्षमात्मानमन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वागवागैर्हृदि विद्वन्तं तान् स्मरन् ।

नैष्क्यं सुस्तिपतेर्मूर्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

ब्रह्म उवाच ।

समाधिना नैकमवेन यत् पदं

विदुः सगन्दाद्य ऊर्ध्वरेतसः ।

मासौरहं बह्मिरमुष्य पादयो-

न्महासुपेयापगतः पृथक्प्रतिः ॥

अहोवत ममानाख्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।

भवच्छिदः पादमूर्खं गत्वा यच्च यदन्तवत् ॥

मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसद्विष्णुभिः ।

यो नारदवक्त्रस्थं मायाह्रीमसकलमः ॥

देवीं मायामुपाश्रित्य प्रसूतहव भिन्नपृक् ।

तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृवद्भुजा ॥

मयैतत् प्रार्थितं यथं चिकित्सेव गतायुषि ।

प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्यसादनम् ॥

भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।

साराख्यं यच्छतो मौल्यान्मानो मे भिक्षितो वत ॥

इन्द्ररात् क्षीणपुच्छेण शक्तीकारानिवाधनः” ।

भगवता तत्सिद्धदेवेन प्रबोध्यमानोऽपि प्रज्ञादः

निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति

अन्धभक्त्यनमजातग्रन्थं युधिष्ठिरं आवयामास दे-

वर्षिनारदः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ॥

उपा

“यथा वद्वर्षितमुखो सत्या मत्तेन निर्गुणः ।

प्रज्ञादं प्रकृतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञादं भद्रं मद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वरं दृष्ट्वाभिमन्यं कामपूरोऽस्म्यहं नृकाम् ॥

मामप्रीयत आद्यग्रन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥

प्रीयन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

अयेष्कामा महाभागाः सर्वसामाश्रितां प्रतिम् ॥

एवं प्रबोध्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रसोभयैः ।

यकान्तित्वाद् भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः” ॥

तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्थकः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥

मा मां प्रबोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।

तत्संगभीतो निर्विन्मो मुमुक्षुत्वामुपाश्रितः ॥

भक्त्यलक्षणाजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।

भगवन् संसारबीजेषु हृदयग्रथिषु प्रभो ! ।

नान्यथा तेऽपि लक्षणगुरो ! घटेत कस्तुतात्मनः ॥

यस्तु आश्रित आश्रान्ते न स भूतः स वै ब्रह्मिक ।

आश्रासानो न वै भूतः क्षामिन्त्याश्रित आत्मनः ॥

अहं त्वकामस्तद्भक्तत्वं च स्वात्मनपाश्रयः ।

नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरेव” ॥

अन्त तस्य निस्पृहत्वादिति तत्त्वज्ञानं नासी-

दिति चेत् न यतः उपरिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमूलाया

निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते

७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स एष आत्मा स्वपरेण बुद्धिभि-

दुंरत्ययानुकमणो निरूप्यते ।

मुच्छन्ति यद्वर्णनं वेदवादिनो

ब्रह्मादयो ह्येव भिनन्ति मे मतिम्” ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः सार्धगतिं हि विष्णुं

दुराशया ये वहिरर्थमानिनः ।

अन्धा यथान्धैरपनीयमाना

वागीशतन्त्र्यामुददासि बद्धाः” ॥

सार्धगतिमिति । स्वस्मिन् स्वार्थो येषां ते स्वा-

र्थस्त्वत्त्वज्ञानिन्तेषां गतिज्ञानस्वरूपस्तं वहि-

रर्थमानिनः इति । वहिर्वाङ्मयस्तु अर्थो येषां

तान् गृह्णन् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु कश्चि

दर्शदेनिन्दापि कथ्यते यदा तदा तदुपासनं

निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्गकाम

स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वभा

उपासाभ्यः हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोप

दिदिष्टुः महान्तः शास्त्रकृतः । अन्यथा “मदर्शा-

स्यापने अज्ञा” “अर्थायामर्चयेत्तावत्” “यावन्न

मे कथादतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं

स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्बला-

धिकारिणां यत् यत् कर्तव्यं इदानीं सबलाधि-

कारिणां करणीयं अत्युत्तमपथं तदेव दर्शयामः

समासेनेति । यथा, बृहदारण्यकव्रतौ ॥

उपा

“आत्मा वा अरे मरुतः श्रोतव्यो द्रव्यव्यो निदि-

ध्यासितव्यश्च” । अर्थात् आत्मेव साक्षात् कर्तव्यः

साक्षात्कारे उपायमाह अथं भगवन् निदिध्या-

सनञ्च क्लृप्तत्वं अवस्थादि इति निश्चयार्थां वृत्तः ।

यथा । “अवयं नाम बह्विधमिन्द्रियैरेवेवेदन्ता-

नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारयन् । निष्कानि

तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्ववाक्यार्थवा-

दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरप्रतिपाद्यार्थस्य

तदाद्यन्तयोपपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,

छान्दोग्ये षष्ठ्यप्रपाठके प्रकरप्रतिपाद्यार्थद्विती-

यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतेदाद्यमिदं

सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये यौगपद्येन

प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-

नो मध्ये “तत्त्वमसीति” नवज्ञातः प्रतिपादनम् ॥

प्रकरप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरैणा-

विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-

वस्तुनः तन्मौपनिषदं पुराणं पृच्छामीत्यादिना

उपनिषत्प्रामाण्येयप्रतिपादनात् । मतान्तरा-

विषयीकरणं प्रकृतं प्रकरप्रतिपाद्यस्यात्म-

ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयो-

जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुराणो वेद तस्य

तावदेव चिरं यावन्न निमोक्षे अथ सम्पत्त्ये” ।

इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ।

प्रकरप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।

यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं

भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु

प्रशंसनम् ।

प्रकरप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा

युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैकेन मृत-

पियेन सर्वं मृगयन् विज्ञातं स्यात् वाचारम्भज-

विकारो नामध्येयं मत्तिकेत्येव सत्यम्” । इत्यादा-

वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भजमात्रे

युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो

वेदान्ताधीनगुणयुक्तिभिरनवरतमनुविन्तम्” ।

“विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुसना-

तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” ॥ इति वेदा-

न्तशास्त्रेषु ।

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्पक-

श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम आह्वानादि-

विकल्पकयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-

कारितायाश्चित्तदत्तरेवस्थानम् । तदा लक्ष्यय-

गत्रादिभावेऽपि नृहानवत् चैतमानेऽप्यहैतं वस्तु

भासते ॥

निर्विकल्पकस्तु आह्वानादिभेदकयापेक्षयाऽद्वि-

तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिदत्तरेति-

तरानेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जनाकारा-

कारितजवशावभासेनाद्वितीयवस्तुभावेनावभा-

सते । इति वेदान्तोऽपदिष्टं पूर्ववर्तिनः ॥

अतो ज्ञानवस्तुज्ञानि भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥

“अमानित्वमदभिमन्यमाना क्षान्तिरार्णवम् ।

आचार्योपासनं शौचं शैथिल्यमभिव्ययः” ॥

इन्द्रियाण्येवैतन्मनश्चक्षुरदृशश्च ।
 जन्म मृत्यु-जरा-आधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
 आसक्तिरभिमन्त्रः पुनश्चरन्तुहादिषु ।
 निबन्ध समन्वितमभिष्टानिष्टोपशान्तिषु ॥
 मयि आनन्दयोगेन सत्तिरस्थानिभारिणी ।
 विनिर्मुक्तदेशेविलम्बमरतिर्जनसंसदि ॥
 आध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 इतन्मज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
 आतो अये वक्तुं तन्मैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
 “अये यस्तत् प्रवक्ष्यामि यथाज्ञानाद्भूतमनुते ।
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सप्तमासदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिनादन्तत् सर्वतोऽक्षिप्रिरोमुखम् ।
 सर्वतः अतिमहोक्ते सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वत्रियगुणाभासं सर्वत्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वत्रयेव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥
 बहिरन्तश्च भूतानामपरं परमेव च ।
 सुखात्मासदविद्येयं दूरस्थं आन्तिके च तत् ॥
 अविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतमहं च तच्छ्रेयं यस्मिन् प्रभवितुं च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं श्रेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
 तथा च श्वेताश्वतराश्रितौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 रिति स्मृतं दर्शयामास । यथा,—
 “सर्वत्रियगुणाभासं सर्वत्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य प्रारब्धं ब्रह्म” ॥
 “आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
 रओरशीयान् महतो महीयान् ।
 तमक्तुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥
 महानिष्ठागतमेव ॥ ५ ॥ ११ ॥
 “परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्निधमैरजम् ।
 ताजहन्ते किं कार्यं लब्धे मलयभासते” ॥
 ननु किमिदानीं वारम्भश्चाद्वैतवादं संस्थाप-
 यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
 तथा च श्रीविष्णुधर्म्ये,—
 “परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 अये तस्यात्मपरयोर्विभागमाभावयत् हि ॥
 आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
 तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 अनादिसम्बन्धवत् क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
 युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मात्मनि संस्थितम्” ॥
 तथाहि श्वेताश्वतराश्रितौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 रिति प्रामाण्यं दर्शितम् । यथा,—
 “यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽनरोऽमरः ।
 संवृतिः कस्य तात! स्यात् भोक्तो नाविद्यया विभो ॥
 क्षेत्रज्ञाश्चे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् मतः ।
 यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साध्यतम् ॥
 तस्यैव निष्ठामुद्वेग्य सदानन्दमयात्मनः ।
 अवच्छिन्नस्य जीवस्य संवृतिः कीर्त्यते मुधैः ॥
 एकमेव हि भूतमात्रा भूते भूते अवस्थितम् ।
 एकधा बहुधा चैव दृश्यते जगच्चन्द्रवत् ॥
 आत्माकण्डः सदावात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत्” ॥

तथा च मुक्तश्चित्तो गौडपादाचार्यः ॥
 “यद्येकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्गुणैः ।
 न सर्वे सम्यक्प्रकृते तद्वन्जीवाः सुखादिभिः” ॥
 तस्माद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेन्द्रियो-
 जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वाच्च
 विमुक्तसत्त्वोपाधेरीन्द्रस्याविमुक्तोपाधिजीवगताः
 सुखदुःखमोहाद्यानादयः । तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 ज्ञानात्मकस्यात्मनस्तत्पराशो-
 रयेतदोषस्य सदा स्मृतस्य ।
 किं वा जगत्स्थितं समस्तपुसा-
 मन्नातमस्यान्ति हृदि स्थितस्य” ॥
 कथं तत्रोपाधिकभेदेन नन्वमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
 धिकानां तेषां वा सोपाधिकैर्यस्य वा स्वरूप-
 स्थिति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
 “एकस्य सूर्यो बहुधा जनाधारेण दृश्यते ।
 आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
 “ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये आध्यात्मरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु बहुधात्मा न चान्यथा” ॥
 एवं सति यथा बहुधा देहोऽहमिति मन्यते ।
 “अनात्मन्यात्मना आन्या सा स्यात्संसारवन्निनी” ॥
 सर्वैर्विकल्पैर्गन्तं मुक्तो बुद्धोऽनरोऽमरः ।
 प्रज्ञानो योमवद्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
 धूमधूनिभिर्वीर्यं यथा न मणिनीयते ।
 प्राकृतेरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा ॥
 यद्येकस्मिन् घटाकाशे जलधूममादिभिर्गुणैः ।
 नाप्येकमणिना यान्ति दूरस्थाः कुचचित् क्वचित् ॥
 यथा इन्द्रैरेकैस्तु जीवे च मणिनीकृते ।
 एतस्मिन्नापरे जीवा मणिनाः सन्ति कुचचित्” ॥
 परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
 मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैकं
 पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव अतएव एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
 तरोपनिषदि “आद्यौ दावजावीशानीशावजा
 ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तआत्मा विश्व-
 रूपो ह्यकृता जयं यदा विन्दते ब्रह्मेतत्” ॥
 अतएव ब्रह्मणिज्ञासोर्योगिनः अत्यपदिष्टब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा अमयव ।
 यथा, तत्रैव “ह्यरं प्रधानममृततात्परं हरः
 हरतात्मनावीशते देवयकः । तस्याभिधानात्
 योगनात् तत्त्वभावात् भूयस्यान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिः ॥ आत्मा देवं सर्वप्राप्यप्राप्तिः क्षीयः
 क्षेत्रज्ञैश्चैवैवप्रज्ञाभिः । तस्याभिधानात्तत्तीयं देह-
 भेदे विश्वैश्चैव केवलं आप्तकामः” ॥ परं योगा-
 ध्यासावृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
 रिति अतिशुद्धादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
 यामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणे पुराण-
 प्रवृत्तिविहितयोगादिसत्तं प्रदर्शितं तत्रापि सत्-
 त्रदीकरणाद्य वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदोक्तमेतान्तरैवयोगप्रकरणम् ॥ ६ ॥ “युज्जान-
 नः प्रथमम् मनस्तत्वाय सविता धियः ॥ अग्निं
 ज्योतिर्निष्ठास्य पृथिव्या आध्याभरत् ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुषर्गेयाय
 शतये ॥ २ ॥
 यज्ञाय मनसा देवान् सुवर्ज्यतो धिया दिवं ।
 ब्रह्मज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥
 युक्ते मन उत युक्ते धियो
 विप्रा विप्रस्य ब्रह्मतो विपश्चितः ॥
 विहोवा दधे वधुना विदेक इन् ।
 मही देवस्य सवितुः परिदुतिः ॥ ४ ॥
 युगे वां ब्रह्म मूर्धं नमोभिः
 विहोका यन्ति पथ्येव सूर्याः” ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाद्य दक्षसंहितैव
 अयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “ऊवस्योत्तानचरतः सधे नस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुद्गाय्य मुखं विदुष्य चोरता ॥
 निमोलितास्तः सत्त्वस्यो दन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् ।
 तानुस्याचनजिह्वश्च संदन्तास्यः सुनिष्ठानः ।
 संनिष्ठेन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रायायामसुपकमेत्” ॥
 किन्तुयवं मा मन्यन्ते यत् गृह्णातिः स्वत्वरूपवा-
 सादौ योगाभासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दक्षः सप्तमाध्याये ।
 “लोको वशीकृतो येन येन आत्मा वशीकृतः ।
 इन्द्रियाण्यै जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
 प्रायायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारया ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
 नारयणसेवनाद्योगो नानेकयुग्मचिन्तनात् ।
 प्रतैर्यक्षेत्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पद्याश्रयात् योगो न नासायनिरोक्षयात् ।
 न च शास्त्रातिरिक्तो न शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुक्षिकेरनेकैः सुकृतं तथा ।
 लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 अभियोगात् तथाभासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
 अतएव निर्वेदावृत्त केवलं तपःसाध्यायादिभिर्न
 योगनिष्ठः शास्त्रज्ञैरनुमोदनीया । किन्तु
 आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मकर्म
 सद्गुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रोडनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यथात्मनि रतो निष्ठमात्मक्रीडस्तथैव च ।
 आत्मविषयं सततमात्मन्येव लभायतः ॥
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमात्मनः ।
 आत्मन्येव सुहृतोऽसौ योगमस्तु प्रसिध्यति ॥
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रदपि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
 परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कस्य
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रयायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपत्त उदाहृतः ॥
 विषयासक्तचित्तो हि यः किञ्च न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगो सिद्धिर्भवति
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तथैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगो केचित् योगो वदन्ति हि ।
अधर्मा सर्वसंयोगे यद्विद्यतेऽपि विदिते” ॥ इति ॥
यदि चाद्वैततत्त्वज्ञानमेव सर्वतो निख्येयसक-
र्तृत्वानामित्यभिप्रेतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलसव-
कायधिकारिभेदेन यथाकमं ज्ञियामन्निज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यत्रमतिपक्ववितेन ॥॥
उपासितः, चि, (उप + आस + क्त) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवसितः ३ उप-
वरितः ४ इत्यमरः ॥
उपासितः, स्त्री, (उप + आस + क्त) चेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धोदधे कारकप्रकारणे ७ ।
“सुगन्धोदधेऽप्युपासितं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
उपासितः, पुं, (उप + आस + क्त) कृतं यस्य ॥
अग्न्युपासितः । स तु उपासितादिः । इत्यमरः ॥
उपासितः, चि, (उप + आ + धा + क्त) संयो-
जितः । इत्यमरः ॥ आरौपितः । इति मेदिनी ॥
उपेक्ष्य, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट्) वर्णनम् ।
त्वजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनुमद्भीमसं-
वादे १५० । ४२ ।
“साम्राज्ञानेन भेदेन दग्धेनोपेक्ष्येन च ।
साधनोपाधि कर्माणि समासस्थासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + क्त + टाप्) अस्ती-
कारः । त्वागः । (चौशसीनम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कुर्व्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्” ॥)
गुह्यविषये तु कुतोपायः । “मायोपेक्षेत्राणां
कुतोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेक्षा, पुं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपादयोः अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम्) ।
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेक्षस्यापरां कुत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।
“ममोपरि वयेन्द्रस्य स्थापितो गोमिरीश्वरः ।
उपेक्ष इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवता” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकप्राणानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कथं सर्गापवर्गयोः ॥
उपेक्षं कश्यपाक्षणे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भक्षं समुदरे नृप” ॥)
उपोद्, चि, (उप समीपे उद्घाते क्त) उप + वृ +
क्त) निकटः । (यथा, किराते १३ । २३ “तदुपोद्घा-
नमन्तरः पृथक्” ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ॥
(हृतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७ म अङ्के,—
“उपोद्घातं न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृष्टते रजः” ॥)
उपोद्, पुं, (उप + वृ + क्त) कृद्घः । इति धरणी ॥
उपोदी, स्त्री, (उप + वृ + क्त + डीप्) ।
पञ्चादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ॥ पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादश्यामुपोदीं त्वक्ता
वारवं कुर्व्यात्” । इति स्मृतिः ॥)

उपा

उपोदी, स्त्री, (उपमता उदकम् । रसमाधायात् ।
गौरादित्वात् डीप्) पूतिका । पूंइष्टाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । कण्ठ्यी २ पिच्छिका २ पि-
च्छिण्णदा ४ मोहनी ५ मदप्राकाः ६ विष्टाका
७ वलिपोदकी ८ । अस्या गुण्याः । कवायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्राकण्ठ्यद्वि-
विष्टमक्षेष्टकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एकादशीतत्वे दादशीनियमे कूर्मपुराणवृत्त-
वचनम् ।
“दादश्यां पारवं कुर्व्यात् वज्रवित्पाण्डुरकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चैतत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप्) ।
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुण्याः । सारकत्वम् ।
खिद्यत्वम् । वज्रक्षेष्टकारित्वम् । हिमत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तदुज्जैरानतस्थानैर्हस्तयोः उपोदिका” ।
“मदप्री चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
“सादुपाकरसा दृष्ट्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा खिग्धा ब्रह्मा क्षेष्टकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूप-
कोपश्च ॥
उपोद्गतः, पुं, (उप समीपे उद्गहनम् । उप + उत् +
ङ् + क्त) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“संप्रसङ्ग उपोद्गतो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्वाहकोककार्यस्य बोद्धा सङ्कतिरिच्यते” ॥
तत्त्वज्ञानं यथा,—
“चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थमुपोद्गतं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमितौ अगदीशतर्कालङ्कारः ॥
उपोषणं, स्त्री, (उप + उष् + क्त) उपवासः ।
इति निष्काण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“उपोषणं नवम्याश्च दशम्याश्चैव पारयम्” ।
विस्तृतिस्तु उपवासश्चैव द्रष्टव्यम् ॥)
उपोषितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त) उपवासः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां पृथक्पृथक् न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
उपोषितः, चि, (उपोष्यते क्त) उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गास्तवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा इदौ २ १६ ।
“प्रपौ निमेषालसयक्षप्रक्षि-
रपौसिताभ्यामिव क्षोचनाभ्याम्” ॥)
उपः, चि, (उप्यते क्त यः क्षोचादिषु । वप् + क्त) ।
कृतवपनः । बोधा इति भाषा । यथा,—
“तदै धनुस्त इवः स रथो ह्यास्ते
सोऽहं रथी स्वपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वे क्षणेन तदधुदसवीप्ररिक्तं

उप

भक्तान् कृतं कुहकराजमिवीतमूक्याम्” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोगं यथावत् हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येन ईशेन रिक्तं मूर्खं अस्त्वत् कार्याश्रमं
सम्पन्नविधानैरपि भक्तानि कृतमिव भक्तमिति
लुप्तसत्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रियादपि कुहकराभा-
याविनः सकाशात्तद्वत् कृतं यथा । सन्ध्यावर्ण-
दिनापि उबरभूमौ उत्तं धीमव” ॥ इति तट्टो-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ ० ॥ कृतसुखनम् । यथा—
“सन्निधौ वयं कार्यमाकाङ्क्षाद्वाचरिषा” ।
इति कात्यायनवृत्तचन्द्रोदयपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-
कमुत्तमूकतायात् । तदुत्तमार्त्तरीये । पर्युत्त-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्वाचकता
हरिश्चम्पेयापि परि सर्वतोभावेनोत्तशिरसं
मुखितशिरसमिति आख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
उत्तकण्ठं, चि, (आदौ उत्तं पश्चात् कण्ठम् । पूर्व-
कावेति समासः) । वीजवपनान्तरकर्त्तव्येनम् ।
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
उज्ज, श्र आर्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-
अक-सेट्) । ऋक्षादिः । ओद्यकारोपधः ।
तेन र्थमच्यतधीति दीर्घो न स्यात् । स्यादौ नवम्
इति उज्जिजिघति । उज्जर्ज्जोर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
सरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दम्बवकारत्वात्
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । श्र उज्जती उज्जती ।
आर्जवमवजीभावः । उज्जति साधुरवकाः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभः पर्वतासो निहियता
मतिराजस्य यत्” ॥)
उभ, श्र पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-
अक-सेट्) । ऋक्षादिः । श्र उभति कुम्भं जलेन
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥
उभयः, चि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तवप् ।
उभादुदात्तो नियमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-
ऽयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति वतो
वह्मणामुभावयवौ न घटताः । नैव दोषः । अत्र हि
द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नियमिति निय-
यहृदस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयस्यप्रयोगो
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुह इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥
“पूजितं क्षाणं निर्व्वं वलमूर्जं यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्वत्सुभयं नाशयेद्विदम्” ॥)
उभयतः, [स] य (उभयपक्षात् । उभय + तसिक् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति आकरकम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । ११५ ।
“अक्षिभ्योभयतस्तीक्ष्णामायासं दग्धमेव वा” ॥)
उभययु, [स] य, (उभयोरङ्गोः । युष्मोभया-
द्वय इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“योऽन्येयुभययुश्चेति” ॥)

उम

उमयेयुः, [स्] क (उमवीरजोः । उमयवदिति उमयादेयुस् निशानिः ।) उमयदिनम् । इत्यमरः । (यथा, देवदेवमाश्रये ५ । २६ ।

“अभिषेकमुपवेष्टुरहमत” ।)

उम्, क, (उम् शब्दे + कुम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी । लोचनार्जितः । इति शब्दरत्नावली ।

उमा, स्त्री, (उमो मा तस्य स्त्री कुर्वति । यथा, “उमेति माया तपसो निमिजा यथादुमायां सुमुखी जगाम” । इति कुमारोक्तः । यथा चोद-रस्य मा मासीरिव । उं शिवं मतिं निमीते वा । आतोऽनुपसर्गेति च । अनादित्वात् टाप् । अर्वाति ऊवते वा उड् शब्दे “विमाया तिममावो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ।) दुर्गा । (यथा, कुमारः । १ । ६० ।

“उमानुखे विमपनाधरोक्षे
आपाटयामास विनोवनाभि” ।)

अतस्त्री । कीर्तिः । हरिः । कान्तिः । इति मेदिनी । शान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तन्नाम-कृत्यतिर्यया ।

“यतो हि तपसे पुत्रि वनम् गन्तुं मेनका ।
उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ।
इति काविकाप्रसादे ४२ अध्यायः ।

उमाकाटः, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंस्नानम्” इति ऋटच् ।) उमाधूनिः । इति व्याकरणम् । मसिनार धूना इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-यज्ञे शिवनिन्दाश्चयात् योगविमुक्तदेहा हिमा-लयात् मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथाजानु-सन्धेया ।) हिमालयवर्त्मनः । इति जिकाशशेषः ।

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाचतुर्थी । उमाजन्मतिथि-त्वादस्याः तृथात्वम् । व्यैकमुक्तचतुर्थी । यथा, “व्यैकमुक्तचतुर्थ्यान्तु माता शुक्लसुमा सती । तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यकृद्भवे” । इति संवत्सरकौमुदीतन्त्रप्रसाराख्यचनम् ।

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते १४ । संवत्समक्षीये । ८ । १ “तप्यते तत्र भगवान् तपो निवसुमापतिः” ।)

उमावनं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पुर-विशेषः । तत्पर्यायः । दौकोटः । कोटीवर्गम् । बाळपुरं ४ प्रोक्तपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ।

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) काशिकेयः । इति हेमचन्द्रः ।

उमेष्टः, पुं, (उमाया ईष्टः भक्तिः ।) जहादेवः । इति हेमचन्द्रः ।

उमरः, पुं, (उम् इत्यक्षरद्वयं दद्यातीति । उम् + द + अच् ।) शारोर्दकाक्षम् । तत्पर्यायः । यथायथाही १ देही २ अमरः ३ उदुमरः ५ । इति हेमचन्द्रः । (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वंशे परिनालहरौ । १२६ । १४ ।

“उमरस्तुम्भवीव जमुदनी च वज्रकम्” ।)

उर

उम्बी, स्त्री, (उम् लोचनार्जितं समावं वाति प्राप्नो-तीति । उम् + वा + क ।) एषोदरादिनात् वस्य वः ।) अर्द्धपक्षद्वयानलसंश्लेषवगोधूममङ्गरी । अस्या गुणाः । कफप्रदत्वम् । वनकारित्वम् । जघनम् । पिताविकापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ।

उम्भ, पञ्च पूर्वो इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उम्भ इति च पाठः ।

उम्बं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा स्तेजम् । उमा + “विमाया तिममावोमाभङ्गाभ्यः” । ५ । २ । ४ । इति यत् ।) औमीजम् । अतसीस्तेजम् । हरिद्रास्तेजम् । इति भरतो विष्णुकोषम् ।

उर, गतौ । सौधधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परं-सकं-सेट् ।) प्रथमस्तरादिः । उरसः । इति दुर्गादासः ।

उरः, [स्] स्त्री, (इयर्णि । ऋ गतौ । “अर्सेहव” । ४ । १ । ६४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः क्तिञ् ।) वस्तुः । इत्यमरः ।

(यथा, रघु १० । १० ।

“कौत्समाख्यमयां वारं विमागं दृष्टोरसा” ।
तथा, माघे ७ । २ ।

“उरसि सरसपादलोहा

प्रतिमतयानुयथावसंश्रयानः” ।)

तत्पर्यायः । वस्तुः २ वस्तुम् ३ कोडम् ४ हत् ५ सुशान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ।

उरः [स्] चि, (ऋ + असुन् + उरादेशः क्तिञ् ।) उत्तमः । अष्टः । इति मेदिनी ।

उरःस्रजिका, स्त्री, (उरसः स्रजमिव । इवे प्रति-ज्ञताविति कन् ।) मुक्ताश्चित्तहारः । इत्यमरः ।

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति ऋप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः । (अङ्गुलीवेरगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।) सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उरगस्यानं, स्त्री, (उरगायां सर्पायां स्यान् ।) पातकम् । इति शब्दरत्नावली ।

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अन्नातीति । उरग + अश् + ण्य ।) गवक्षपक्षी । इति जटाधरः । (“स्वावासभागमुरागाशनकेतुयस्या” । इति माघः । ५ । १३ ।)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङ ।) निपातनात् सिद्धम् । उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ङच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ।

उरगाः, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्सेः क्तिञ्च” । ५ । १ । ७ । इति उणादिसूत्रेण क्तिञ् उरं रप्रत्ययः ।) मेघः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । “यः उरगं जवान् ववक्ष्वां गवतिश्च बाह्वन्” । तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्कृष्टावरकौ दृष्टा राजा यस्यागतौ यदम्” ।
मेघः । इति उणादिकोषः ।

उरगाक्षः, पुं, (उरगास्य नेत्रस्याक्षीकान्ति यस्य । तत्पर्यायत्वात् तथात्वम् । अक्षोदग्गनादिवच् ।)

उर

हस्तविशेषः । उर्याचि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रमुखाङ्कः २ उरुमनः ३ दनुज ४ अकर्महन्का ५ पद्माटः ६ । इत्यमरः । उर-गाक्षः ७ प्रमुखाङ्कः ८ प्रमुखाङ्कः ९ । इति तट्टीका । (अस्य गुणादय उरुमनश्चब्दे ज्ञातव्याः ।)

उरगाक्षकः, पुं, (उरगाक्ष + सार्थं कन् ।) उरगाक्ष-हन्ता । इति शब्दरत्नावली ।

उरगाक्षः, पुं, (उरगास्य मेघस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दनुजहन्ता । इत्यमरटीकायां खामी ।

उरगाक्षकः, पुं, (उरगाक्ष + सार्थं कन् ।) दनुज-हन्ता । इति शब्दरत्नावली ।

उरम्भः, पुं, स्त्री, (उर कठोरं भ्रमति । अमुं अक्षने । अन्येभ्योऽपीति ङः ।) एषोदरादिनात् साधुः ।) मेघः । इत्यमरः । (मेघशब्देऽस्य गुणादिकं शेषम् ।)

उररी, य, (ये + बाहुभक्तात् उररीक् । सम्प्रसारणश्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-दर्पणे २५ परिच्छेदे । “इति शास्त्रनिकं मेद-मुररीकृत्य” ।)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + क् + णच् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ।

उररीकृतः, चि, (उररी + क् + णच् ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ।

उररुणः, पुं, (उरो वल्लं स्थलं द्वाद्यतेऽनेनेति । उरस् + रु + णच् ।) कवचः । इत्यमरः । (रामायणे ३ काण्डे । “काञ्चनोरुणराधेमे पिशाचवदनाः खराः” ।)

उरसिजः, पुं, (उरसि वस्तुस्थले जायते । उरस् + जन् + ङ । सप्तम्या अणुक ।) स्त्रीस्तनः । इति हलायुधः । (यथा, रामायणे । “परिपस्युशिरे चनं पीनैरुसिजैर्भुङ्कः” ।)

उरसिका, चि, (प्रशक्तं अतिशयितं वा उरो वस्तो यस्य । उरस् + इणच् ।) प्रशक्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ।

उरकाटः, पुं, (उरः कक्षतेऽनेन । उरस् + कट + क ।) बालयक्षोपवीतकम् । वृकवाक्षा इति स्थातम् । पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति जिकाशशेषः ।

उरकाणं, स्त्री, (उरसस्त्राणं भवत्वस्मात् ।) वस्तु-स्त्राणकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ।

उरस्यः, चि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत् ।) औरसजातः । इत्यमरः ।

उरसान्, [त्] चि, (प्रशक्तमतिशयितं वा उरो वस्तुस्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।) प्रशक्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिकाः २ । इत्यमरः ।

उरी, य, (यतेरीक् बाहुभक्तात् सम्प्रसारणश्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः । (यथा रघौ १५ । ७० ।

“उरोक्षयात्मनो देहं राख्यमसौ न्यवेदयत्” ।)

उरीकृतः, चि, (उरी + क् + णच् ।) अङ्गीकृतः । वि-स्तृतः । इत्यमरः ।

उर, चि, (उमीति । ऊर्ण + “महति ऋसञ्च” ।

उर्वा

४।१।३२। इति उर्वादिस्तुत्येयं कृ। मुनीयो
ऋक्षः।) महान्। यद् इति भाषा। तत्पर्यायः।
यद् २ विष्णुम् ३ विष्णुटम् ४ एधु ५ उहत् ६
विष्णुम् ७ एधुम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥
विष्णीर्वा १० विष्णुटम् ११। इति जटाधरः॥
(यथा, महामारते १। सौपर्णे २१। १८।

“विष्णीर्वा दृष्टतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगार्धं निधिसुखमम्भसामनन्तम्”।

वज्रम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता
उरुक्षया”। “उरुक्षयो वज्रनिवासौ” इति
भाष्यम्॥

उरुकाणः, ए, (उरुमहान् काणः कृष्णवर्णः परिणामे
यस्य। याकावशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम्॥) महकाणकता। इति रत्नमाणा॥
माकाण कलेर गाह इति भाषा। (अस्य पर्याय
यो यथा,—

“उरुकाणो महकाणः किम्पाकः काकमर्दकः”।
इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महकाणशब्दे-
ज्ज्ञेयाः॥)

उरुकाणकः, ए, (उरुकाण + सार्धं कन्।) महकाण-
कता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, ए, (उरुभिर्महद्भिर्गयते यः। उरु + गे +
घञ्।) वीरुगायः। (यथा, श्रीभागवते २। १। २०।

“जिह्वा सती दाहुरिकेव सूत
न शोषमायतुर्गगायमाथाः”।

विष्नीर्वा गतिः। यथा, कटोपनिषदि। २। ११।

“लोममहदुदगायं प्रतिष्ठान् वृद्धा धृत्वा धीरो
नचिकेतोऽनुप्राप्नोति”। उरुगार्धं विष्नीर्वा गतिः।
इति भाष्यम्॥

उरुरी, वा, उरुरी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

उरुवृकः, ए, उरुवृकः। इत्यमरटीकायां गाय-
सुक्रुटः॥

उरुवृकः, ए, (उरुं महान् वायतीति। उरु + वृ +
उलृकावयर्थेति ऊकः।) उरुवृकः। इत्यमरः॥
रत्नैरुहः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“कषु भिन्नप्रकृतित्तं जाकुलक्युत्तुवृकयोः”।
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुवृका, [स्] ए, (उरुं महान् विचतीति।
इरु + वृ + कस्।) राक्षसः। इत्युणादिकोषः॥

(अतिशयापके, चि, यथा ऋग्वेदे १। ५०। १ ओ-
स्यचाः एधतामेभिरभः॥)

उरुजः, ए, (उरसि वृद्धास्थले जायते। उरस्।
जन् + ङ।) कनः। इति हेमचन्द्रः॥

उरुर्जितं, चि, (उरुर्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्री-
भागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ३८।

“वासाक्षरैरेव परस्परस्य
नामोर्वीतं चापमृतः प्राशंसुः”।

उरुर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥)

उरुर्जनाम्, ए, (उरुर्जं वृद्धं नाभौ गर्भे यस्य। समासे
ऋक्षः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
उसा इति भाषा॥

उर्वा, स्त्री, मेवादिजोम। अद्वयमध्यावर्त्तः। इत्य-

उर्वी

मरटीकायां रत्नमाणाः॥ (“कलाटपट्टे नवनकिन-
नालमकृतम्वीयसुखां परिष्कुरति”। इति का-
दम्बरी॥)

उर्व, उ परिमाणे। क्रीडायां। स्वादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः॥ (भादि-आत्म-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋक्षादीरेफमध्यः। दीर्घस्य निवत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। उ उर्वते कनकं वक्षिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्वी, ए, (उर्व + र।) कलासुः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उर्विकाण इति भाषा।

उर्वी, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादि-
पर-सकं-सेट्।) ऋक्षादि। खन्यतपीति दीर्घे
ऊर्वति। क्विपि राक्षोर्लोप इति वक्षोपे ऊः उर्वी
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्वः। इति दुर्गादासः॥

उर्वीटः, ए, (उरुमहान् अटोऽटनं यस्य।) बत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वीरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यदा उर्वते उर्व + च। यदा उर्वं राति। उर्वं
+ रा + क्तिप्।) सर्वशस्त्राद्या भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वराया
छन्दे कालेन रोहति”।) भूमीमात्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ (असुरोभेदः। यथा काशीखण्डे।
“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्वीरा”॥)

उर्वीशी, स्त्री, (उरुन् महतोऽपि अमृते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत्। यदा ऊर्वं नारायणस्य
महर्षेरूपदेशं अमृते येनित्वेन व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) खना-
मस्यातस्त्रगवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोऽहं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी।
मनीषादित्वात् ऋक्षादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६।
यथा,—

“धर्मस्य दक्षदुहितर्यन्निवृ मूर्ध्ना
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चकार कर्म
योऽद्यापि चात्त ऋषिवर्यनिवेदिताङ्घ्रिः॥
इन्द्रो विशङ्क मम धाम जिहृक्षतीति
कामं न्ययङ्क सगणं स वदर्युपाख्यम्।
गत्वापरो गणवसन्तसुमन्दवातः
स्त्रीप्रेक्ष्योषुभिरविश्रुततन्मतिज्ञः॥
विज्ञाय शकृजतममममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।
मा भैष्ट भो मदमभारुतदेवबन्धो
गृह्णीत नो वलिसमृन्मिमं कुक्षधम्॥
इत्थं ब्रुवन्मयदे नरदेव! देवाः
सर्वीडुनम्भशिरसः सद्यं लभूषुः।
नैतत् विभो त्वयि परे विज्ञते विचित्रं
स्वामधीरनिकरागतपादपद्मे॥
त्वां सेवतां सुहृता बहवोऽनुसारायाः
सौको विकृष्ट परमं व्रजतां यदं ते।
नान्यस्य बहिर्वि वलीन् ददतः स्वभामान्।
धने यदं त्वमविता यदि विष्णुर्भुङ्क्ति॥

उर्वी

कुलिट्प्रिकाणमुद्यमानवतैः क्रीडाया-
नस्मानपारजयधीनसितीत्यं केचित्॥

क्रोधस्य यानि विषयस्य बर्धं पदे मो-
र्मन्वन्ति दुश्चरयश्च दधोवृक्षनिव।

इति प्रमथतां तेषां स्त्रियोऽन्वद्वसुतदर्शनाः।
दर्शयामास मुखं च स्त्रियः कुर्वतीर्विभुः॥

ते देवानुचरा दृष्टा स्त्रियः श्रीरिव कृषिणीः।
गन्धेन सुमुञ्जकासा रूपौदार्यवृत्तयिः॥

तानह देवदेवेशः प्रकृताम् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां दृष्ट्वा सर्वान् स्वर्गभूषणान्॥

ओमिवादिशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्वशीमप्युरःश्रेष्ठां पुरस्तात् दिवं ययः॥

इन्द्रायानस्य सदसि प्रहयतां त्रिदिवीकसाम्।
ऊर्ध्वनारायणवर्णं शकृत्तथास विस्मितः॥

पराखान्तरेषु ऋषिप्रवरोंऽयं नारायणो निशो-
रदेशं निर्भिद्य अप्सुरःश्रेष्ठानेनामुर्वशीं देवगणेष्वो
ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि अम्रवंशावतसे बुधपुत्रे पुनरवशि
राजनि वज्रप्रयवा वज्रकार्जं तेन सह रेमे। एव-
त्वाया उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जगमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥
देवानुत्कृष्टस्य सम्पत्ता तन्मे ब्रूहि वज्रश्रुत॥

वज्रश्रायन उवाच।

ब्रह्मशापामिभृता सा मानुषं समपद्यत।
येनन्तु सा वरागोहा समयात्सुमुपस्थिता॥

आत्मनः प्रापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।
अनघप्रश्नश्चैव सक्तामायाश्च मेधुनम्॥

हौ मेवौ शयनाभ्यासं सदा बद्धौ च तिष्ठतः।
छतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥

यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृष्टः।
तावत्कालान्तु वक्ष्यामि कृतः समय एव नः॥

तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपाकयत्।
एवं सा वसते तत्र पुनरवशि भाविनी॥

वर्षाद्येकोनवर्षान्तु तद्वत्त्वा प्रापमोक्षिता।
उर्वशीं मानुषस्यायां गन्धर्वीश्चिन्तयान्विताः॥

गन्धर्व्या ऊर्ध्वः।

चिन्तयन्मं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।
समागच्छेत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम्॥

ततो विन्ध्यावसुर्नाम तज्जाह वदतां वरः।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाद्यः श्रुतः पुरा॥

श्रुतकालसमयं सा वै राजानं वक्ष्यते यथा।
तदहं वेदाशेषेण यथा भेत्सुखसौ नृपः॥

ससह्यायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यविजये।
एवमुक्ता गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महावशाः॥

निष्ठायामेव चागम्य मेघमेघं नहार वः।
माहवत् वसन्ते सा तु मेघयोः सारहासिनी॥

गन्धर्व्यायमनं ज्ञात्वा प्रापान्तश्च वरश्चिनी।
राजानमब्रवीत्तत्र पुनो मे क्रियतेति सा॥

एवमुक्त्वो विनिश्चित्य नमो नैवोदतिष्ठत।
नमं सां ब्रूयते देवी समयो वितथो भवेत्॥

ततो भूयन्तु गन्धर्व्या द्वितीयं मेघमावहः॥

उलू

द्वितीये तु गते मेमे रेखं देवद्वीदिदम् ।
 हुत्तो मे क्रियते राज्ञाणां प्राया इव प्रभो ।
 एवमुक्तसदोक्त्या नमो राजा प्रभावितः ।
 मेवयोः पदमन्विष्यन् गन्धर्वैर्विदुष्यथ ।
 उत्पादिता सुमहती ययौ तद्वचनं महत् ।
 प्रकाशितं वै सखसा ततो नममैक्षत ।
 नमं दृष्ट्वा तिरोभूता चाभ्युराः कामचारिणी ।
 तिरोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्वो ह्यगमन्विवम् ।
 उत्सृष्टावरणौ दृष्ट्वा राजा गन्धर्वागतो गृहम् ।
 अयमश्रुत्वा तत्र विष्णुनाम सुदुःखितः ।
 चक्षार पृथिवीं चापि भार्गमाश्च इतस्ततः ।
 अथापयत् स तां राजा कुर्वतो मे महावचः ।
 अष्टमीये एवमस्मिन् नैमवत्तां समाधुताम् ।
 श्रीकृष्णमश्वरोमिन् पञ्चभिः सह शोभनाम् ।
 तां श्रीकृष्णो ततो दृष्ट्वा विष्णुनाम सुदुःखितः ।
 सा अपि तत्र सं दृष्ट्वा राजानमभिदूरतः ।
 उर्वशी ताः सखीः प्राह स यत्र पुण्योत्तमः ।
 यस्मिन्महामातृं वै दर्शयामास तं नृपम् ।
 समाविष्टान्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
 जायेहो तिष्ठ मन्त्रा घोरे वचसि तिष्ठ ह ।
 एवमादीनि कृत्वाणि परस्परमभाषताम् ।
 उर्वशी चाजवीदैर्न संगर्भाहं त्वया विभो ।
 संवत्सरात् कुमारस्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
 निश्चामेकाश्च नृपते निर्वर्त्यसि मया सह ।
 हृष्टो जगाम राजाय स्वपुत्रं सुमहायशाः ।
 गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ।
 उभितश्च तया सार्द्धमेकात्रं महायशाः ॥ २४ ॥
 (नदीभेदः । उर्वशीतीर्थः । यथा, महाभारते १३।
 आश्विनसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
 “उर्वशीं कृतिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
 कौहिले विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकपत्रं लभेत्” ॥
 उर्वशीरमणः, पुं, (उर्वशीः स्वर्णप्राया रमणः प्रियः ।)
 उर्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
 तत्पर्यायः । पुण्डरीकः २ बौधः ३ रेखः ४ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्वशीशब्दे-
 द्रष्टव्यम् ॥)
 उर्वशीवल्लभः पुं, (उर्वशीः वल्लभः पतिः ।) रेख-
 नृपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उर्वशीः, पुं, (उर्व + श + उ + उ + इत् ।) इर्वशीः । इति
 भरतो हिरण्यकोषः । कांजुङ् इति भाषा ।
 (ककंटीशब्देऽस्य गुणदयो ज्ञातव्याः ॥)
 उर्वी, स्त्री, (उर्वीति इति । उर्वी + “महति क्लृ-
 त्” ॥ १३९ । उत्पादिसूत्रेण कुः लुगोषो क्लृत् ।
 बोतो गुणवचनदिति ङीष् ॥) पृथिवी । इत्य-
 मरः ॥ (“हिरण्यगोर्वीश्ववक्षितन्तुभिः” ।
 इति भाषे १ । ७ । तथा, रघुः १ । ३० ।
 “अनन्यप्राप्तानामुर्वीं प्रप्राप्तैकपुत्रीनिव” ॥)
 उल दाहे । सौजभातुरयम् । इति कविकव्यमुमः ।
 (वर-वर्क-चेट् ।) उल्ला । उलपम् । इति दुर्गा-
 दाहाः ।
 उलयः, पुं, (वजतीति । वज + “विटपर्यय-
 विधिपोषणः” । ३ । १०५ । इति उणादिसूत्रेण

उलू

कयः सखसारणश्च ।) विसृतीर्णा कता । सा तु
 जपुषीदाज्ञातामन्वयादिः । तत्पर्यायः । वीरत्
 गुणिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रताणा ४ । इति जटा-
 धरः ॥ प्रतानिनी ५ वीरदा ६ वरत् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । मेदिनीमेते स्त्रीवमपि । द्रव्यविशेषः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलूखङ् इति भाषा ॥
 उल्लिङ्, पुं, (वज + क्लिङ्, सखसारणश्च ।) देश-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 उलूपः, पुं, स्त्री, गुणिनी । शाखापत्रप्रवययुक्तता ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥
 उलूयः, पुं, द्रव्यविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥
 उलूखङ् इति भाषा ।
 उलूपी, [न] पुं, (उलूपइवाकृतिर्विद्यते यस्य ।
 उलूप + इनि ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाज्ञ-
 तिमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उलूकः, स्त्री, (वज + “उलूकादयश्च” ॥ ४।४१ । इति
 उणादिसूत्रेण निपातनात् ऊकः सखसारणश्च ।)
 द्रव्यविशेषः । उलूखङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सूत्र्यः २ खलुकः ३ दर्शः ४ जूयाः ५ खरच्छदः ६
 उलयः ७ उलूपः ८ । इति रत्नमाणादयः ॥
 उलूका, पुं, (उचतीति, उच समवाये, उलूकादय-
 इति साधु, यदा वजते, उलूकादित्वात् वजेः सख-
 सारणम् ऊकश्च ।) पेक्षकपल्ली । इत्यमरः ॥ तत्-
 पर्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौ-
 शिकः ५ कुशिकः ६ जलक्षरः ७ निष्ठाटः ८ का-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“तजति मुदमुलूकं प्रीतिमांस्त्रिणावकः” ।
 इति भाषे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
 “अगोघोलूककाकांश्च मूढहृत्वात्रतश्चरेत्” ॥)
 इन्द्रः । (“उलूकाविन्द्रपेक्षकौ” । इत्युणादिसूत्रिः ।
 ४।४१ ।) भारतयोधी । सच प्रकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 “आह्वयोपहरे राजमुलूकमिदमब्रवीत् ।
 उलूक मच्छ कैतयः पाण्डवान् सहसोमकान्” ॥
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
 “उलूकोऽय मुलूकश्च तथर्षिः सैववायनः” ॥)
 उलूकदेशवाक्नि चि । यथा, महाभारते २ ।
 २७ । ११ ।
 “उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)
 उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता मुकी तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
 “बट् सुतासु महाकन्यास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ।
 मुकी श्रेणी च भासी च सुयीवी-मुचि-मृधिकाः ॥
 मुकी मुकानजनयत् उलूकी प्रभुलूककान् ।
 श्रेणी श्रेणाकथा भासी भासान् गृह्णांश्च मृधपि ॥
 मुच्यौदकान् पक्षिगणान् सुयीवी तु व्यजयत ।
 अन्धान् उद्धान् गर्हभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥
 “ताम्राया वंशमाह भङ्गिति जिभिः । सुताः कन्याः
 ता एवाह मुकीति । सुयीवी च मुचिश्च मृधिका च
 ताः । उलूकं प्रभुलूककान् तत्पत्तिपत्तान् काकांश्च ।
 उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रभुलूककांश्च सैवा-
 जनयदित्यर्थः न पुनरुलूकीकांश्च कन्या अग्नि-

उलू

र्हिष्ठत्वात् । मुकी मुकानजनयत् उलूकप्रभुलूक-
 कानिति मात्स्योक्तेः । शुच्यौदकान् मुचिरेव मुची
 सा च्यौदकान् जलान् पक्षिगणान् व्यजयत ।
 सुयीवी तु अन्धादीन् व्यजयत इत्यन्वयः । ता-
 म्राया वंशः परिकीर्तित इत्युपसंहारः” । इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 उलूखकं, स्त्री, (ऊर्द्धं खमुलूखम् । एषोदरादित्वात्
 साधुः । उलूखं कानि गृह्णातीति । आतोनुपेति
 कः ।) उदूखलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः
 ३ । ८८ ।
 “वगस्पतिभ्य इत्येवं मुषणोलूखले हरेत्” ।
 (“इते पयसि मृद्वीयादापोष्योलूखले ततः” ।
 इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्-
 गुलुः । इति भरतो हिरण्यकोषः ॥
 उलूखकं, स्त्री, (उलूखक + लार्थे कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ (उलूखकं कायति शब्दभेदः यः इति
 व्युत्पत्त्या वाच्यनिष्पन्नः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
 १ । २८ । ५ ।
 “यश्चिद्धि त्वं यद्वे मृह उलूखलक युष्मसे” ।
 “हे उलूखलक हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)
 उलूतः, पुं, (उजति हिमन्ति यः । उल् + बाङ्लकात् ।
 ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उलूपी, [न] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
 इनिः । रत्नयोरीश्वरम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥
 उपल इति ख्यातः अतिचक्षुषमत्स्यः । शिशु-
 माराहतिमत्स्यभेदः । इति कलिङ्गादयः ॥ शोशु
 इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥ भोगाज
 इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमारयव उच्यते ।
 इति सर्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ ॥ “सुलूपी
 शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा” । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उलूपी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्वणि ॥ २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 उलूप्युवाच ।
 “येरावतकुले जातः कौरवो नाम पद्मगः ।
 तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पद्मगी ॥
 साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णा समुद्रगां ।
 दृष्ट्वैव पुण्यव्याघ्र कन्दर्पयाभिमुष्किता ॥
 तां मामनङ्गलपितां त्वत्पुत्रे कुशमन्दन ! ।
 अगन्यां गन्धस्ताद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ” ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं भद्रं ! मम दादशवर्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाष्टमस्मि स्वयंवशः ॥
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ! ।
 अष्टतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
 कथञ्च नाष्टं मे स्यात् तव परिप्रियं भवेत् ॥
 न च पोष्यते मे धर्मस्तथा कुर्व्यां मुनङ्गमि ! ॥
 उलूप्युवाच ।
 जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यं इदमादिष्टवान् गुणः ॥
 परस्परं वर्तमानां प्रपदास्त्यक्तज्ञां प्रति ।

हृन्मधोमुखी नृपाम् ब्राह्मणानयोद्धृता ॥ २५ ॥
वर्हिषुष्कृमिणी लोकासंस्तयावहा ।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योवितामनिरुदा ॥ २६ ॥
हन्ति मण्डनापुरं क्षत्रवत्परोदितम् ।
वंशशुक्लवत् स्थिता राक्षदिवकादिणी ॥ २७ ॥
आलस्यकरोपमा विष्णुजिह्वाभिनी ।
खण्डशोथ वा गता सखणा च पापदा ॥ २८ ॥
सुरपतिचापप्रतिमा राख्यं नमसि विनीना जल-
दान् हन्ति । पवनविनीमा कुटिलं याता न भवति ।
शस्ता विनिहता वा ॥ २९ ॥
अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं सत-
त्यव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्ता
जयति हिमून्धिरात् तयां प्रयातः” ॥ ३० ॥)
स्वामुखी, स्त्री, (उत्स्वा अभिशिखावत् तेजः
मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खंकाद्यानि इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रदालिका २ लोमाजिका इ-
दीप्तजिह्वा ४ किखिः ५ । इति चिकाख्यशेषः ॥
लुक्, स्त्री, (बोधयतीति । उब दाहे + उल्लुकदवर्ति
निपातनात् धातोः यस्य लः मुकप्रत्ययश्च ।) अ-
कारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
“अन्वाहार्यपञ्चगदुल्लुक्मादाय” । दृष्टिर्वंशीय-
राजा । यथा, महाभारते २ । निमन्त्रितराजा-
गमने ३४ । १६ ।
“उल्लुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
दृष्टायो निखिलाश्वान्ये समाजग्मुर्महारथाः” ॥)
ल्लङ्गं, स्त्री, (उत् + लघि + ल्यट् ।) अतिक्रमणम् ।
इति पुरायम् ॥ डिक्रान इति भाषा । (यथा,
कुमारे ३ सर्गे २५ श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथः ।
“समयोद्धङ्गनेन पराङ्गनासकृतिं प्रदत्ते सति” ॥)
ल्लजः, त्रि, (उत् + लज् + ल्यच् ।) बज्जरोमयुक्तः ।
तत्पर्यायः । रोमशः २ । इति हारावली ॥
ल्लजितः, त्रि, (उत् + लज् + लृट् ।) तरजितः ।
आन्दोजितः । इति जटाधरः ॥
ल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + स्वार्थ कन् ।) रोमाश्च ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ल्लाघः, त्रि, (उत् + लाघ् + गत्यर्थेति क्त । निपात-
नात् सिङ्गम् ।) गदान्निर्गतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
शुचिः । दक्षः । कृष्णम् । मरीचमितियावत् ।
इति विश्वमेदिनौ ॥ कृष्णमित्यत्र छट्मिति
कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
ल्लाभः, पुं, (उत् + लप् + घञ् ।) श्लोकरोगादिमा-
ध्वनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुषाक् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, मठैहरिः । १ । ६ ।
“खण्डोक्तापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः” ॥)
ल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ् ।) यथपरिच्छेदः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रकाशे प्रथम-
उल्लास इति प्रयोगः । छट्तिः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ आल्लादः । प्रकाशः ॥
((“निपतन्ति अन्दनदण्डोक्तासाः पयोविन्दवः” ।
इति अमरप्रतके । ४८ ।)
ल्लिखितः, त्रि, (उत् + लिख् + लृट् ।) उत्कीर्णः ।
तनुकृतः । इति मेदिनी । लिखितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्ध्वं निखितः ॥ (यथा, रघुः ॥ ६२२॥)

“तत्रैव यन्मोक्षितो विभाति” ॥

उल्लेखः, पुं, (उत् + लिख् + क्तृ) उच्चारणम् । कथ-
नम् । इति स्मार्ताः ॥ (अण्वारभेदः ॥ वल्लभं
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।

“अपिहोराष्ट्रीतया विषयायां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोक्तेः वा क उल्लेख उच्यते” ॥

उदाहरणम् । “प्रियव्रत गोपबन्धुभिः शिशुरिति
हृदयधीश इति द्वैः । नारायण इति भक्तैर्भक्तो-
त्पदादि योगिभिर्देवः” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + लिख् + क्तृ) वसनम् ।
इति रत्नावली ॥ लनम् । यथा “भूमेवल्लेखनं
कुर्वीत” । उति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५/१२४ ।
“सम्प्राज्जगोपाङ्गमेन सेकेनोल्लेखनेन च” ।)

उच्चारणम् । यथा,—

“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वीतो न तस्य फलभाज्यवेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोचः, पुं, (उल्लोचोचति । उत् + लोच् + क्तृ) यद्वा
ऊर्ध्वं लोचते । लोच् + क्तृ । कुचन्तु न निष्ठा-
यामगति इति वचनात् । अस्य तु तत्र सेटत्वात् ।
चन्द्रातपः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वितानम् २ । इत्यमरः ॥

उल्लोचः, पुं, (उल्लोचयतीति । लोच् उन्मादे + लिख्
+ प्रचाद्यच् । ललयोरैकात् डस्य लः ।) महा-
तरुः । वड् टेउ इति भाषा । तत्पर्यायः । क-
ल्लोचः २ । इत्यमरः ॥

उल्लं, स्त्री, (उल्लीयते इति । उत् + लीङ् स्त्रेण्ये
उल्गादयश्च ४।६५ । इति उणादिसूत्रेण साधुः ।)
जरायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायां ३ । ३८ ।
“यद्यौष्णेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” ।
“जातमात्रं विशोध्योत्पादार्णं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिस्त्रोषितश्चातु बजातेनैव सेचयेत्” ॥
इति बामटे उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
“अथ जातस्योत्पन्नं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य
हस्तात्तं मूर्द्ध्नि पिबुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टा-
कुलमाधम्य सूत्रेण बद्धा श्वेदेयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च
कुमारस्य द्वावायां सम्यग् बध्नीयात् । इति सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्लयं, स्त्री, (उत् + वय + क्तृ) एवोदरादित्वात्
साधुः ।) अलम् । स्पष्टम् । इत्यमरः ॥
“क्लेशोत्पन्ना महाभूता घना मन्दरजः सितः” ॥
इति बामटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
“हेतुवत्तयसंसर्गादिद्याद्दोषानि च” ।
इति रविनिखयग्रन्थे अष्टौधिकारे ।
प्रकाशः । निर्वाणः । यथा, रघुः ॥ ४ । ३३ ।

“तस्मात्सीदुल्लयो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः” ॥

उल्लती, स्त्री, (वश् + लृट् + लीप् । सम्प्रसारणम् ।)
अकल्याणवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अधमर्षमन्त्रे । “आपो हिता मयोसुवः स्नान
ऊर्ध्वं दधातव महेरयाय कलसे । ऊँ यो वः
शिवतमो रक्तस्य भाजयते ह न । उल्लतीरिव-

मातरः” ॥)

उल्लताः, [स्] पुं, (वश् कान्तौ + “वशेः कनसिः”
४।१२८ । इति उणादिसूत्रेण कनसिः । यद्वादि-
त्वात् सम्प्रसारणम् ।) मुक्ताचार्यः । इत्यमरः ॥
(यथा, कुमारः ३ । ६ ।

“अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्दिभस्ते” ॥

स च दैत्यगुहः । तथा च महाभारते ययाति-
संवादे १ । ७६ । ६ ।

“पौरोहित्येन याज्यत्वे कायन्तूशनसं परे” ॥

उल्लोक्, [ज्] पुं, (वटि उल्लते वा । वश् कान्तौ +
“वशः कित्” २।७१ । इति उणादिसूत्रेण इजिः ।
सम्प्रसारणम् ।) अग्निः । घृतं । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

उल्लिक्, चि, (वश् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।)
कमनीयम् ॥

“न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रमथीत कर्हिचित् ।

तदायसं तीर्थमुग्रन्ति मानसाः

न यत्र हंसा निरमन्त्युग्रिकक्षयाः” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः । “चित्रपद-
मपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रमथीत तदायसं तीर्थं
काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उग्रन्ति मन्यन्ते
कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसाः
यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न
रमन्ते । उग्रिकक्षयाः उल्लिक् कमनीयं ब्रह्म
क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मबद्धनिवासा-
स्त्यक्तविचित्रादियुक्ते उल्लिख्यगते काककोडा-
स्थाने न रमन्ते इति शेषः” । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
१ । १३१ । ५ “आदिक्ते अस्य वीर्यस्य चकिर-
न्मदेभु लघ्नशिशो यदाविष सखीयतो यदा-
विष” । “उल्लिजो धर्मं कामयमानाः जनाः” ।
इति भाष्यम् ॥)

उल्ली, स्त्री, (वश् + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाष्पः ।
इत्युणादिकोषः ॥

उल्लीनरः, पुं, (उल्लीप्रदो वाष्पाप्रदो नरो यत्र)
देशभेदः । तत्पर्यायः । गान्धारः २ । इति जटा-
धरः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिवि-
राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (एवंवंशीयो
नृपभेदः । यथा महाभारते । श्लोकयोतीये । ३ ।
१३० । २१-२३ ।

“उल्लीनरो वै यजेद्वा वासवादत्यरिचत ॥
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशाम्यते ।
अथ्यगच्छन्मृगवरं ज्ञातुमभिश्च भारत ॥
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुल्लीनरं ।
इन्द्रः श्लेनः कपोतोऽभिर्भूत्वा यक्षोऽभिजग्मतु” ॥
तस्य चारित्र्यं तत्रैव १३१ अध्याये ब्रह्मम् ॥)

उल्लीरः, पुं स्त्री, (वश् कान्तौ + “वशः कित्” ४।३१
इति उणादिसूत्रेण ईरच् । सम्प्रसारणम् ।)
वीरखमूकम् । वेनार मूक खस् इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । कमयम् २ नलदम् ३ सेवम् ४ अम-
यालम् ५ जलाशयम् ६ लामकम् ७ लघुलयम् ८
अवदाहम् ९ इष्टकापयम् १० । इत्यमरः ॥ उल्लीरम्
११ मृगालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम्
१५ इष्टम् १६ काययम् १७ अवदाहेष्टकापयम्
१८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ॥
जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरयम्
२३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतत् २६
प्रिथिरम् २७ प्रीतमूलकम् २८ वितानमूलकम्
२९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
३२ कम् ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
घर्मदौर्गन्धदाहपित्तरक्तारोगनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच । प्रीतकत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मोहभ्रमापहत्वम् । ज्वरान्निपितशमनकारित्वम् ।
जलसौगन्धदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । “प्रियंवदे ! कस्येह-
मुग्रीरानुसेपनं मृगालवन्ति च नलिनीदलानि
नीयन्ते” । अस्य पर्यायगुणाः यथा,
“वीरयस्य तु मूलं स्यादुग्रीरं नलदञ्च तत् ।
अमृगालञ्च सेवञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उल्लीरम्याचनं प्रीतं सत्तमं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृदन्तिमदनुत्कषिपितहृत् ॥
दृष्ट्वास्वविषवीसर्पदाहलक्ष्मणपहम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उल्लीरकं, स्त्री, (उल्लीर + कर्त्तृ कन् ।) वीरखमूलं ।
इति रत्नावली ॥ (उल्लीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
उल्लीरी, स्त्री, लघुकाशः । कोट काश्या इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मिषिः २ गुडा ३ अश्वत्थः ४
नीरजः ५ शरः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
प्रीतत्वम् । पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उष उषधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ ओषित्वा उष् ।
ओषति । ऋषेदत्वासेमडीश्रीत्यादिना इमो
निवेधे निष्ठायां उष् । दहि भस्मीकरणे । इति
दुर्गादासः ॥

उष षधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट् ।) ओषति । उषितः । दहि भस्मी-
करणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः ॥ ६।२७३ ।
“यश्चापि धर्मसमयात् प्रयुतो धर्मेजीवतः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् सकाद्वर्मादि विद्युतम्” ॥)

उषं, स्त्री, (उष + क ।) पांशुजलवणम् । इति रत्न-
माणा ॥

उषः, पुं, (उष + क ।) कामो । गुग्गुलुः । राजि-
शेषः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ (दहनवधकर्त्तारि,
चि ।) क्षारमृत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥

उषः, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्वकारम् ।
उष + “उषः कित्ति” ४।२३१ । उणादिसूत्रेण
अतिः ।) प्रयूषः । इत्यमरः ।
“आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्थिरिवोषति” ।
इति रघुः ॥ १२ । १ । तथा, माघे ॥ ११।१७ ।
“पुनरुषति विविक्तीर्मतारिन्वावृणु” ॥)

उषा, स्त्री, (उष + बाहुलकात् क्यन् । क्यट् वा ।)
मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उषा, स्त्री, (उष + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥
शुष्की । इति राजनिर्घण्टः ॥ अविचम् । इति
रत्नमाळा ॥ (“उपकुल्योषणा शौशी” इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे प्रथम उक्तः ॥)

उषती, स्त्री, (उष + शट् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वात् सुमभावः ।) अकाश्यागवाक् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभाष्ये १ । ८७ । ८)

“यथास्य वाचा पर उद्भिजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोकायाम्” ॥)

उषधः, पुं, (ओषतीति । उष + “उषिकुटिदक्षि-
कषिखिज्भ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।)
सूर्यः । अग्निः । इत्यादिर्लोभः ॥

उषधुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस्
+ बुध् + क ।) अग्निः । इत्यमरः ॥

रत्नचिन्तकः । राक्षिता इति भाषा ॥

उषधी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति ।
उष + शी + क + डीप् ।) सन्धाकालः । इति मे-
दिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा
तु अनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ ।
बाणयुद्धे १२ ।)

“बाणस्य दुहिता कन्या तपोषा नाम भाविनी” ।
विष्णुतिल्ल बाणयुद्धशब्दे प्रकृत्या ।) राज्ञिः । इति
मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उषा । स्या-
कीति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(राज्ञिशेषः । यथा ज्योतिषे ।)

“उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, स्त्री, (ओषतीति । उष + क + टाप् ।) राजि-
शेषः । राज्यवसानम् । इत्यमरमेदिनी ॥ सा तु
नक्षत्रतेजःपरिहाणिमारब्ध भागोर्द्धोदयं यावत्
भवति । यथा,—

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या अक्षीभूता न तारका या-
वत् । तेजःपरिहाणिरुवा भागोर्द्धोदयं यावत्” ॥
इति तिथितत्त्वे बराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु
कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे
प्रकृत्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति
हज्जायुधः ॥

उषितः, चि, (उष वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः ।
इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥

उषितकुवीनः, चि, (उषिताः स्थिता गावो यज ।)
आश्रितकुवीनः । यज पुरा गावो मोजिताः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष + कीरच् ।) उशीरः । वीरख-
मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेष्टः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उषः, पुं, (उष + “उषिखिज्भ्यः कित्” । ४ । १६१ ।)

इत्यादिस्त्वेषेण इन् किञ् ।) वाङ्मरयः । इति
धरणी । पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्य-
मरः ॥ दीर्घगतिः ५ वकी ६ करभः ७ दासेरकः
८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाङ्गः १२
जवी १३ जाङ्गिकः १४ दीर्घः १५ प्रदङ्गलकः १६
महान् १७ महादीर्घः १८ महानादः १९ महा-
ध्वजः २० महापृष्ठः २१ वल्लिष्ठः २२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्गः २३ यीवी २४ धूषकः २५
शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्ट-
काशनः २८ भोजिः २९ वज्रकरः ३० अश्वगः ३१
मयद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाश्वशेषः ॥
कुपनामा ३६ मयप्रियः ३७ द्विकुत् ३८ दुर्ग-
लङ्गनः ३९ भूतप्लवः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२
केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः
४ । १२० ।)

“नाधीयिताश्चमारुह्ये न रथं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेगिगस्थो न यानगः” ॥

“उष्यामं समावृत्तं खरयानं तु कामतः” ।
इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उषकाण्ठी, स्त्री, (उषश्च काण्ठोऽस्य । जातित्वात्
डीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४
लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रक्तकारित्वम् । हृद्रो-
गहारित्वम् । अस्या बीजगुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । ग्रीवात्वम् । दृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उषधूसरपुष्पिका, स्त्री, (उषस्य धूसरः पुष्पश्च
पुष्पो मङ्गरी यस्याः ।) दृढविशेषः । इति रत्न-
माळा ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उषपादिका स्त्री, (उषस्य पाद इव पादो यस्याः ।)
दृढविशेषः । मदनमाणीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
शातभीरः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति
रत्नमाळा ॥

उषशिरोधरः, स्त्री, (उषस्य शिरोधरः यीवा इव आ-
कृतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिङ्काङ्गदागताम् ।
तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी
भगन्दरकृष्णशिरोधरे वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्सासोक्तवान्
वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-
मुष्यीवः । यथा ।

“पित्तादुष्यीवावदुष्कृता ॥
रागिणी तनुव्याघ्रा वरधूमायनान्विता” ।
“उष्यीवस्तु पित्तजः” ।

“अयिना वा भिन्नक् साधुदारेणोष्यकम्बरम्” ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सध्याति-
पूर्वकं कक्षयमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तस्तु प्रकुपित-
मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वी-
मुष्कितामुष्यीवाकारां पिङ्कां जनयति । सास्य-
चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिप्रतिप्रमाणा
च पाकमुपैति प्रवृत्त्याभिधाराभ्यामिव दृष्टते
दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं खलुयेक्षितं च वातसूच-
पुरीष-रेतांसि विवृजति तं भगन्दरमुष्यीव-
मिवाचक्षते” ॥ इति ॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्यीवे जिघां प्रहृणु ।

अथोष्यीवमेवित्वा च्छिन्वा क्षारं निपातयेत् ।

पूतिमान्मथपोद्धारमभिरक्ष न पूजितः ।

अथैनं दृढसंक्षेपेतिथैः पित्तैः प्रक्षेपयेत् ॥

बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकस्तु सर्पिषा ।

हृत्तीये दिवसे मुक्ता यथासं शोधयेद्विषम् ॥

ततः शुद्धं वित्वा च शोषयेत् यथाक्रमं ।

उत्क्षाल्यास्त्रावमार्गस्तु परिष्ठाविजि बुद्धिमान् ॥

क्षारेण वा स्त्रावगतिं दृष्टेऽतवहेन वा ।

सुखोष्णोष्णतैलेन शेषयेद्दुग्दमखण्डम् ॥

उपमाहाः प्रदेशाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च माचया” ॥)

उषिका, स्त्री, (उषस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उषस्य
स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।
“धूर्तवृक्षेपविदारितोषिका” ।) उषभाष्या ।
इति मेदिनी ॥ दृष्टिकाणीदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

उषी, स्त्री, (उष + इन् + डीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः ।

उषस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः ।

कुष्ठशोथपित्तार्शः कफाटोपाणाहोदरस्थान्तुगुल्म-

न्वासोक्तासनाश्रित्वम् । तद्धिगुणाः । अर्शः कुष्ठ-

क्षमिमूलोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-

त्वम् । तप्तवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् ।

लघुत्वम् । त्र्यक्षमिकफास्त्रावविषवाश्रित्वम् ।

तद्दृष्टगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।

शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषवातकफगुल्मोदरना-

श्रित्वम् । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । निदोष-

शमनत्वम् । लघुत्वम् । वलपुष्टिप्रदत्वम् । रचि-

कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषद्रूक्षोष्णलवणमौषकं दीपनं क्षण ।

शूलं वातकफाणाह्निमिश्रोयोदराश्रसाण्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनिलतन्त्रगुण्ये पानीयवर्गे ।

“शौण्डं दुग्धं क्षण खादु लवणं दीपनमथा ।

क्षिमिकुष्ठकफाणाहोषोदरहरं सरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रूक्षं तथोष्णं लवणं कषय

निवारणं वातविकारहारि ।

क्षणप्रशक्तं कटुकं क्षमीणां

शोफाश्रिणामौषधयोऽनुकूलम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूक्षोष्णं क्षीरमुष्यीवामीषव् सखवणं क्षण ।

ब्रह्म वातक्यानाहमिनिप्रोद्योदराश्रितम्” ।

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।

“उष्णोष्णं कण्ठं किञ्चिदौष्ठं खादुरसं कणु ।

प्रोपगुल्मोदराश्रितं क्षामि-कुष्ठ-विषाणहम्” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ७५ अध्याये ॥

उष्णः, पुं, (उष् + दा + क् + “इहोविशिष्टोऽप्यविभोक्तुः” । ३।२। इति उष्णादिशब्देन कन् ।) यीश्वकाणः । तत्पर्यायः । यीश्वः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-यमनः ५ उष्णामनः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-वितस्थाने २४ अध्याये ।

“उष्णे हिमे वसन्ते च कामं यीश्वे तु श्रोतवन्” ।

क्षचित् क्षीवलिङ्गाक्तोऽपि हृष्यते ।

यथा महाभारते संवत्समस्तोत्रे १७।८।६ ।

“निष्ठां न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च मात्सरः” ।

अग्निः । सूर्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।

“उष्णे वर्तते शीते वा मादते वाति वा भृशम्” ।

(“उष्णे आदित्ये मेघे च वर्तते” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥) पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्णवीर्यमयगुणाः । पित्तवल्गुकारित्वम् । कणु-त्वम् । वातक्षेपनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उष्णः, त्रि, (उष् + कन् ।) निराणस्यशक्तिः । तत्पर्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशनः ४ पटुः ५ सूत्यानः ६ । इत्यमरः ॥ अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः १।२।२३७ ।

“यावदुष्णं भवत्यङ्गं यावदग्राति वाग्यता” ॥)

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां कारिञ्छीति कन् ।) यीश्वकाणः । चक्रमादिः । इति धरणी ॥ (उपरः । इति पाणिनिः ५।२।८२ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन् ।) क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रगतः । इति धरणी ॥ श्रोत्रोद्दीप्तः इति पाणिनिः ५।२।७२ ॥)

उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥

उष्णारब्धिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-रश्मिः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।

“कुवेरगतां दिग्भुव्यारब्धौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विनश्यत्” ॥)

उष्णवारणः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण + व + षिच् + ष्युट् ।) कृष्णम् । इति हारावली ॥ (यथा, कुमारः ५।५२ ।

“यदर्थमभोजनमिवोष्णवारणं
कृतं तयश्चाक्षयमेतया वपुः” ।

कृष्णशब्देऽस्य गुणादिकं बोधम् ॥)

उष्णवीर्यः, पुं, (उष्णस्य वीर्यं यस्य ।) शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तश्चादिः ॥ (प्रच-यवीर्ययुक्ते, त्रि ॥)

उष्णा, स्त्री, (उष्णे कथ्यते यथा । उष्ण वधे + कन् + टाप् ।) कृष्याधिः । सन्नापः । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णानु, पुं, (उष्णा अंशो यस्य ।) सूर्यः । इति

उष्णामनः, पुं, (उष्णस्यामनो यस्मिन् ।) यीश्वकाणः । इत्यमरः ॥

उष्णामिगमः, पुं, (उष्णस्यातपस्याभिगमो यत्र ।) यीश्वकतुः । इति ब्रह्मरत्नावली ॥

उष्णासहः, पुं, (उष्ण आतप आसह्यते यत्र । उष्ण + आ + सह + षष् ।) हेमन्तकृतुः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ॥)

उष्णिक, [हृ] स्त्री, (उत् + षिच् + क्तिन् । निपा-तनात् उपसर्गान्तकोपः शब्दं च ।) सप्ताक्षर-शब्दः । (यथा कुन्दोमञ्जरी, —

“उष्णाद्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
गायत्र्युत्थितनकुपं च दृष्टी पङ्क्तिरेव च” ॥

उष्णिक सप्ताक्षरा दक्षिः । सा च त्रिधा मधुमती-कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्वकं तल्लक्षणं यथा तत्रैव । “मनसि मधुमती” ।

“रविदुहितते वनकुसुमगतिः ।

अधित मधुमती मधुमधनमुदम्” ॥ १ ॥

“कुमारललिता जसगा” ॥

“सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

प्रजैरनयनानां ततान मुदमुक्ते” ॥ २ ॥

“मसगौ स्यान्मदलेखा” ॥ “रक्ते बाहुविरघात् कुम्भीकान्मदलेखा । लघाभ्रभुरग्रजोः कस्तूरी-रसचर्चा” ॥

उष्णिका, स्त्री, (अक्षयममस्याम् । ब्राह्मणकोषिके संज्ञायामिति कन् । निपातनादमशब्दस्योष्णा-देशः ।) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-हिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकृन्धादिः ॥) शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य गुणाः । केशचक्षुरायुर्वृद्धकत्वम् । धूलिश्लीतोष्ण-निवारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।

“उष्णीषं कान्तिहृत् केशं रजोवातकफापहम् ।
लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुणपित्ताक्षिरोगहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते सौभबधोपाख्याने ३।२१।२४ ।

“विशीर्षमलिनोष्णीषः प्रकीर्णान्वरमूर्जजः” ।

रजोऽवश्यायसूर्याभ्युद्दिमानिनिवारणं ।

प्रतिश्यायशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे गुणानां क्रिया-भिधानादिवर्गे ॥

“बाणवारं मृजावर्णतेजोवकविवर्जणम् ।

पवित्रं केशसुष्णीषं वातातपरजापहम्” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥

त्रिज्जातारम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णं तत् उदकमेति ।) तप्तजलम् । ज्ञाद्यमानपादावशेषाद्वावशेषपादहीनं जलम् । तद्विधिर्यथा ।

“अष्टमेमांशशेषेण चतुर्थेमांशकेन वा ।

अथवा क्षयनेनैव सिद्धमुष्णोदकं बदेत्” ॥

अस्य गुणाः । सदा पथ्यात्मम् । कासज्वरविषय-कफवातासमेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-शोधनत्वम् ।

“क्षेपामवातमेदोऽन्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।

कासज्वातज्वरान् दक्षि पीतमुष्णोदकं निश्चि” ॥ इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-दकस्य ज्ञेयं गुणाश्च ।

“ज्ञाद्यमानन्तु निर्वर्गं निष्फेनं निर्मलमपि ।

अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

उपर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-मेदक्षाम् ।

नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥

अथर्षभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,

त्रिपादशेषं सजितं यीश्वे शरदि शस्यते ।

“हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयो” ॥

अन्ये तु ।

“निदाघे तर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।

शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अकृमांशावशेषन्तु बारि वर्षासु शस्यते ।

इति केचिद्बुधाः प्राज्जैज्जटागमदर्शनात्” ॥

केचित्त ।

“दस्युष्णेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।

एकभागावशेषं स्यादस्य वर्षादिषु क्रमात्” ॥

अथ दोषाणां यथोत्पत्त्या हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया ॥

“तत्पादहीनं पित्तज्जर्मर्द्धहीनन्तु वातमुत् ।

त्रिपादहीनं क्षेपज्ञं संयान्नाभिप्रदं कणु” ॥ * ॥

त्रिपादहीनस्य तत्त्वान्तरे आरोग्यान्मुसंज्ञा ।

तस्य ज्ञेयगुणाः ।

“पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्यान् तदुच्यते ।

आरोग्यान् सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥

सद्यो उपरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं कणु ।

आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मप्रोद्योदरापहम्” ॥

इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राजौ उष्णो-दकपाणगुणाः । क्षेपज्ञत्वात्भेदकत्वम् । मासताप-कारित्वम् । आशु अजीर्णजारकत्वम् ।

“तत्पादहीनं वातज्ञं मध्यहीनं तु पित्तमुत् ।

कफज्ञं पादशेषस्यं पानीयं कणु दीपनम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“शरदिह तथा यीश्वे ज्ञाये पादावशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्द्धावशेषितम्” ॥

विपरीतमृतं दृष्ट्वा पादेषं वार्द्धभागिकम् ।

ज्ञाद्यमानं निर्वर्गं निष्फेनं निर्मलमपि यत् ॥

अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।

तत्पादहीनं वातज्ञं तत् पित्तविकारजित् ॥

कफज्ञं पादशेषन्तु पानीयं कणु पाचनम्” ॥

“दिवसे क्षयितं तोयं राजौ तद्गुणतां व्रजेत् ।

राजौ श्रुतन्तु दिवसे गुणत्वमधिगच्छति” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।

“दीपनं पाचनं कणुं कणुं वस्तिशोधनम् ॥

हिक्काध्वागानिलक्षेप सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्ववृक्षं शस्यते” ॥

“अनभिस्यन्दि कणु च तोयं क्षयितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं देहे युजितं तन्निबोधजत् ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥

“कफमेदोऽनिलामज्ञं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उष्ठा

आस-कास-ज्वर-हरं पथ्यसुखोदकं सदा ।
यत् क्षाद्यमानं निर्मेगं निःश्वेनं निर्मलं ननु ॥
अनुर्भागावशेषान् सत्तोयं शुण्वत् स्मृतम् ।
न च यथैवितं देयं कदाचिद्वारि जागता ॥
अस्त्रीभूतं कपोतक्षेत्रि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपात्रात् समुद्धूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च घृतशीतं प्रशस्यते ॥
इति सुश्रुते सुत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानाचये उवरितस्य कायसमुत्थान-
देश-काजानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो क्षामाशयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि क्षामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि श्मनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुकोमयति
अभिमुदयं सुदीरयति । क्षिप्रं जरं गच्छति
क्षेप्राणश्च परिशोषयति सत्यमपि च पीतं द्रव्या-
प्रशमनाद्योपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थीत्-
वन्नपिमे ज्वरे सदाहन्मप्रणापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धते शीतेनोपप्राप्त्यस्तीति ॥
इति चरके विमानस्थाने १ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र) योष्णकाजः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, पुं, (उष् + मक्) । योष्णकाजः । वसन्तकाजः ।
इत्यादिकोषः । उष्णः । क्रोधः ॥
उष्णकः, पुं, (उष्ण + कन्) । योष्णकतुः । इत्यमरः ॥
उष्ण, [न्] पुं, (उष् + मनिन्) । योष्णकाजः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां गीतकण्ठः ॥
(यथा कुमारे ५ । २३ ॥
“तथाप्ये वारिभिर्बलिता नवे-
भुंवा सद्योष्णानममुद्धृज्जगम्” ॥
“उष्णा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्युष्णया विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्वनेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने १२ अध्याये ॥
उष्णगमः, पुं, (ओषतीति उष्ण । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्णा आगमो यत्र) योष्णकाजः । इत्य-
मरटीकायां रायसुफुटः ॥
उष्णः, पुं, (वस + “स्नायितस्त्रिष्विष्वक्तिपोति” ।
२ । १२ । उष्णादिस्त्रिष्वेण रक्) । वृषः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्रत्वानावीरुः पि-
तेव” । “उष्णः वृषमः” । इति भाष्यम् ॥) रश्मिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“हरैरुक्षैरिवोदीपानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।
जतभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुखो अये” । “वसति नभ-
सीत्युखः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अश्विनोऽप्युजौ ।
यथा तज्जैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अभय उष्ठा नरके प्रतिबलोरन्विनौ” ॥
उष्ठा, स्त्री, (उष् + टाप्) । अर्जुनी । गाह इति
भाषा । उपचित्रा । इन्द्रकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्यादिकोषः) ॥

ऊर्ध्व

ऊर्ध्व इह अहं । इति कविकल्पद्रुमः । (आदि-परं-
सकं-सेट्) । ऋक्षादिः । इह और्ध्व और्हीत् ।
अर्ध इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
ऊर्ध्वानः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च वल्लभरवर्णः । अस्य उष्ठा-
रक्षस्थानं ऋक्षः । (“उपपन्नानोयानामोष्ठौ” ।
स च (दिमात्रत्वात्) दीर्घः (विमात्रत्वात्)
ऋतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामूष्णश्चैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिष्टावचनात् अस्योच्चारणे विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अचोऽस्पृष्टायणस्वीषत् नेम-
स्पृष्टाः श्लोकः स्मृताः” । इति ।)
“शृङ्गकुन्दसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युस्तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षश्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वक्त्रोपभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्गूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्गूपा पृष्ठीकोकाररूपा ।
“तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाप्रिवरणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धोर्धो भैरवः सुष्णो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विनासिनी विप्लवकर्त्री लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डोभूः कान्यकुब्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, माहका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“ऊः क्वावेभूत् वेदकः । तेन सिद्धं शास्त्रे इत्यस्य
लुङि कृते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥
ऊ, व्य, (वेष् + क्षिप्) । वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी । (सम्बोधनम्) ॥
ऊ, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + क्षिप् । अवरत्नरे-
त्नट् । ६ । ४ । २०) । महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्षरि, चि) ॥
ऊर्ध्वः, चि, (ऊर्ध्वते स्म । वृह + क्त) । विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
“मार्योऽपि तमवशाद्य तस्यै कौमित्रयेऽसकौ” ।
इति भट्टिः । ४ । १५ ॥ कृतवहनः ॥
ऊर्ध्वकण्ठः, चि, (ऊर्ध्वे धृतः कण्ठो येन) । कवच-
धारी । तत्पर्यायः । समञ्जः २ वर्जितः ३ अञ्जः ४
दंशितः ५ । इत्यमरः ॥

ऊर्ध्व

ऊर्ध्व, स्त्री, (वृह + क्त + टाप्) । मार्या । इति
हेमचन्द्रः । (विवाहिता कम्पा । यथा,—
“ऊर्ध्वानुदासमवायेऽनुदैव प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
ऊर्ध्व, चि, (वे + क्त) । तन्तुसन्तप्तम् । तत्पर्यायः ।
स्युतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापञ्च वोगा इति
भाषा । (प्रथितम्) । अव + क्त । अवरत्नरेत्नट् ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
ऊर्ध्व, स्त्री, (अव + क्षिप् । अवरत्नरेत्नट् । ६ । ४ ।
२०) । रक्षयम् । (वे + क्षिप्) । स्युतिः । इति
मेदिनी ॥ वोगा सेनाह इति भाषा । स्थायम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्षरि
क्षिप्ति । रक्षाकर्षी) । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरुच्यन्तम् माध्वी दक्षा न ऊती” । कर्मणि
क्षिप् । पुराणस्य दशविधकक्षयमध्ये कर्मवासना-
रूपो कक्षयभेदः । यथा, भागवते । २ । २०—१४ ।
श्रीमुक्त उवाच ।
“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेऽनुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विमुक्ष्यर्धं नवानामिह कक्षयम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाक्षसा ॥
भूतमाचेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गूढवैषम्यात् विवर्गः पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सज्जमे उतयः कर्मवासनाः” ॥
“कर्मवासना उतयः” । इति सूरिकाटीका ॥
ऊर्ध्व, [स्] स्त्री, (ऊर्ध्व + अस्) । ऊर्ध्वसो गडिति
निर्देशात् ऊर्ध्वदेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाह्य पाजान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ॥
“मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै क्त्वावाप्यायेते ऊर्ध्वः पशूनाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
ऊर्ध्वस्य, स्त्री, (ऊर्ध्वसि भवम् । ऊर्ध्वस् + यत्) । दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ऊर्ध्व, क परिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरा-परं-सकं-सेट्) । दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “क्षोभमाणं हृदयं न यदुनां रागद्विज्वरौघ
यदृणाम्” । इति माघधर्मकम् । परिधानं न्यूनक्रिया ।
ऊर्ध्वयति बहिष्कृत् खर्गं प्रथमपरिभाषात् । परि-
भाषाभावेऽयमिति केचित् । मा भवान् ऊर्ध्वयत् ।
ऊर्ध्वोर्ध्वः अर्ध् द्वित्वे स्वस्थानमेव नास्ति अतो
नाग्लोपित्वमिति सन्देहनिरासार्थमाह । अने-
ऋदनुबन्धभाषकत्वात् द्वित्वात् प्राक् प्राप्नो
ऋसो अग्लोपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
ऊर्ध्व, चि, (अवतीति । अव + “श्रयिष्विद्विद्व्य-
विभ्यो नक्” । ३ । २ । इति उष्णादिस्त्रिष्वेण नक् ।
“अवरत्नरेति” । ६ । ४ । २० ऊर्ध्व । सर्वस्वे तु ऊर्ध्व-
यतेऽनमिति चाधितम् ॥) वीनम् । न्यूनम् ॥
“ऊर्ध्वं न सत्त्वैवधियो नवाधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १ ।

उर

“किञ्चिद्गुणमनुजैः शरदामयतं ययौ” ।

“ऊनविंशतिर्ग्रेतं निदधुर्गन्धवा बहिः” ।

इति मनुः । ५ । ६८ ।

ऊनविंशतिः, चि, ऊनविंशतेः पूरकः । यथा,—

“तिष्ठात्तुवेकदशोऽनविंश-
मेकादशादशविंशसंख्याः ।इष्टोऽना सूर्ययुतोऽना च
योगादसूक्ष्मयोगमङ्गः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

ऊनविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः) एकौन-
विंशतिः । ऊनविंश इति भाषा । यथा । “ऊनविं-
शतिदास्यमानपिच्छस्थानानि” । इति तिथ्यादि-

तन्त्रे आमावस्याप्रकरणे ॥

ऊम्, थ (ऊयते । ऊय् + मुक् ।) रोषोक्तिः ।

पृच्छा । इति मेदिनी । निन्दा । स्पष्टा । इति
शब्दरत्नावली ॥ऊमं, स्त्री, (अवतीति । अव + “अविसिविमिश्र-
विभ्यः कित्” । १ । १४३ । इति उनादिसूत्रेण
मन् । कित् ऊठ् च ।) देशविशेषः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ई ङ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।

इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म-सकं-सेट्) ।

दीर्घादिः । सेवनमिह विद्युतन्तुततावित्यस्य
रूपं ई ऊतः । ङ ऊयते षट् सौचिकः । इति

दुर्गादासः ॥

ऊररी, थ (ऊय् + बाङ्गकात् ररीक् ।) विस्तारः ।

अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरथः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊर + शरीरावयवात्
यदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
तथात्वम् ।) वैश्यः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यशुषि
। ११ । ११ ॥“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाह्वरानन्यः क्षतः ।
ऊरुतदस्य यत् वैश्यः पश्चां शुभ्रोऽजायत” । इति ॥

ऊरी, थ (ऊर + बाङ्गकात् रीक् ।) विस्तारः ।

अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे वि-
ग्रहे । “ऊरीकृत्य प्रथितः” ॥)

ऊरीकृतः, चि, (ऊरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।

विस्तृतः । इत्यमरः ॥

ऊरः, पुं, (ऊर्ययते आच्छाद्यते इति । ऊर्य +
(ऊर्यतेर्गुणोपः । १ । ११ । इति उणादिसूत्रेण
कर्मणि कुः गुणोपश्च ।) जानूपरिभागः । उरत्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सकथि २ । इत्यमरः ॥(यथा, साहित्यदर्पणे ।
“भुवनचितये न विभिर्भि तुजामिदमूखयुगं न
चमूतदृष्टः” ।“धनमूर्द्धावनाञ्जयादेकोऽपि धनदामुजः” ।
इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।“जोक्तानान्तु विहृदयं मुखबाङ्गपादतः” ॥
ऊरजः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊर + जन् + ङ ।)वैश्यः । स तु ब्रह्मण ऊरभ्यां जातः । इत्यमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

इत्येता तमसा च समुत्पिस्तास्तथोदजाः” ।

उर

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च बौद्ध इति नाम्ना
ख्यातः । तस्य जन्मकथा बौद्धग्रन्थे द्रष्टव्या ॥

ऊरयर्मा, [न्] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव) जानु ।

इत्यमरः । हाँटु इति भाषा ।

ऊररी, थ, (ऊर + ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गी-

कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरस्तम्भः, पुं, (ऊरु स्तम्भाति इति ऊर + स्तम्भ +
अङ् ।) ऊरुरोगविशेषः । यथा । अथोरस्तम्भाधिकारः । तत्रोरस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निवृत्तिनिदान-
सम्पात्तिपूर्वकं चक्षुषमाह ।

“श्रीतोऽप्यद्रवसंयुक्तगुरुक्षिणैर्निर्वेवितैः ।

जीर्णाजीर्णै तथायामसंक्षोभसप्रजागरैः ॥

संक्षोभमेदः पवनः साममत्यर्थसंक्षितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सकथ्यक्षिणी प्रपूर्व्यान्तःक्षेपणा स्तिमितेन सः ।

तदा स्तम्भाति तेनोर् रु स्तम्भौ श्रीतावचेतनौ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिशययथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्तेमित्यतन्माह्वङ्गरचिञ्चरैः ॥

संयुतौ पादसदनक्षोड्रगुणसुप्तिभिः ।

तमूरस्तम्भमित्याङ्गराक्षवातमथापरे” ॥

जीर्णाजीर्णै किञ्चिज्जीर्णै किञ्चिदजीर्णै तस्मिन्
भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णैसमश्रत इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निर्वे-
वितैर्भुक्तैः । संक्षोभेण सक्षणेन । स्वप्नेन दिवा ।जागरणे रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतरं
दोषं पिप्पलम् । स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत् ।

न तु घनेन । एवंविधेन क्षेपणा । सः पवनः ।

तदा ऊरु स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।

परकीयाविव अक्षियावित्यर्थः । ध्यानं संमूढता ।

पादसम्पन्निनीभिः सदनक्षोड्रगुणसुप्तिभिश्च
संयुक्तौ । अयं सुषुप्तेन महावातव्याधिषु पठितः ॥

प्राभूपमाह ।

“प्राभूपं तस्य निद्रातिथ्यानं स्तिमितता ऊरः ।

रोमहर्षोऽरुचिश्चर्दिर्जङ्गोर्ध्वः सदनं तथा” ॥

तस्योपश्रयमाह ।

“वातशङ्खिभिरक्षानात्तत्र स्यात् खेहनात् पुनः ।

पादयोः सदनं सुप्तिः क्षोड्रगुणं तथा ॥

जङ्गोर्ध्वानिरत्यर्थं शब्दादाहवेदना ।

पदस्य व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥

संस्थाने पीडने गतां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्येभ्यो हि संभ्रावूरु पादौ च मन्यते” ॥

अन्येभ्यो अन्यपुरुषात्पौ भवत इत्यर्थः । अक्षा-
नात् अनिच्छयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।

वातशङ्खिभिः वातव्याधिशङ्खिभिः । तत्र ऊरस्तम्भे ।

खेहनात् खेहादिना खेहना चिकित्साया । पाद-
सदनदय ऊरभयोपमात्वात् ते विकाराः स्युः ।जङ्गोर्ध्वानिः जङ्गोर्ध्वार्गमनादावशक्तिः । आदा-
हवेदना ईषदाहेन सह वेदना ॥ * ॥

ऊरस्तम्भस्यारिष्टं चक्षुषमाह ।

“यदा दाहार्तितादोर्ध्वो वेपनः पुरुषो भवेत् ।

ऊरस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्वया नवम्” ॥

अन्यथा दाहाद्युक्तोपमवरहितं तमपि नवमुत्पन्न-

उर

मात्रं साधयेत् ॥ * ॥ * ॥

अथोरस्तम्भस्य चिकित्सा ।

“खेहाह्वकृत्सावमनं वक्तिकर्मविरेचनम् ।

वर्जयेदाक्षवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥

तस्मादत्र सदा कार्यं खेदनं घनरुक्षयम् ।

आमभेदः कफाधिक्यान्नाहतं नयता समम् ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मासतकोपनम् ।

तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरस्तम्भस्य भेषजम् ॥

सर्वो रुक्षकामः कार्यस्तथादौ कफनाशनः ।

पश्चादातविनाशाय विधातव्याखिला क्षि ॥

भोज्याः पुरायाः श्यामाककोद्रवोद्दानशालयः ।

जाङ्गलैरुहैर्भासैः शकैश्चालव्यैर्हितैः” ॥

उदाहो वनकोद्रवः ।

“दद्यादास्तूकशक्रेण ह्रीनेन लवणेन तु ।

जीर्णशाल्योदनं रुक्षमूरस्तम्भवते भिषक् ॥

रुक्षयादातकोपक्षेत्रिनाशादिसम्भवः ।

खेहखेदकमस्तत्र कार्यो वातामशपहः ॥

प्रतारयेत् प्रतिखोतः सरितं शीतकोदकाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥

मूलैर्वा वाजिगन्ध्याः अथवाकस्य कारयेत् ।

गाढमुत्सादनं तैश्च ऊरस्तम्भे सवेदने ॥

त्रिफलाग्रम्यिकथोघचूर्णं लिङ्गात् समान्त्रिकम् ।

ऊरस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥

नागरं पिप्पलीश्चापि गुणानुं वा शिलाजतु ।

ऊरस्तम्भी पिवेत्सूत्रैर्दृशमूलैरसेन वा” ॥

इत्यूरस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“त्रिफला घ्निकं चित्रं तथा कटुकरोहिण्यौ ।

ऊरस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥

हरीतकीं दृक्कुरेवं देवदारु च चन्दनम् ।

काथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥

जङ्गाशूलमूरस्तम्भं समरात्रे तु नाशयेत्” ॥ * ॥

इति गान्धे १८७ अध्यायः ॥

(“एक ऊरस्तम्भ इति आमजिदोषसमुत्थानः” ।

इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥

अस्य सकारणलक्षणसम्पात्तिचिकित्सितानि यथा,

“अथि परमया ब्राह्म्या परया च तपःश्रिया ।

अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पम्बतम् ॥

धीर्धृतिस्तुतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमाश्रयम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥

भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।

निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥

दोषजोऽस्यामयः कश्चिदयस्यैतानि भिषगवर ! ।

न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥

अस्थूरस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारयम् ।

सजिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः” ॥ * ॥

निदानं सम्पात्तिलक्षणे च यथा ॥

“खिगधोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णै समश्रतः ।

द्रव्यशुष्कदधिक्षीरात्ययानूपौदकानिभैः ॥

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

लङ्गनाध्यग्रनायासभयवेगविधारणैः ॥

खेहाक्षामक्षितत्रोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।

ब्रह्माय गौरवाद्गुणं यावत्प्रोक्तं शिरादिभिः ।
 पूरयन् कश्चिन्नमोदोदो मेदोवक्तोक्तः ।
 अविधेयं परिस्फुटं जनयत्यविविक्तम् ।
 महासरसि गङ्गादेः पूर्येऽन्तु स्तिमितं यथा ।
 तिसृषु शिरमस्तोभ्यं तद्वद्वगतः कफः ।
 गौरवायासस्तोभ्यं च दाहकस्तुतिकम्पनैः ।
 मेदश्चरुयतोदैश्च यतो दैहं निहन्त्यसुम् ।
 गुरुः क्षेप्य समेदस्तो वातपित्तोभिभूय तु ।
 स्तम्भयेत् स्वेयं प्रोक्तामूर्तस्तम्भस्ततो मतः” ॥

पूर्वकमात्रि यथा ॥

“प्रागुप्यं ध्याननिद्रातिस्तेमिनामोचकञ्चराः ।
 रोमहर्षश्च हर्षिश्च जङ्घोर्जोः सदनन्तथा” ॥
 अन्वदधैव प्रागुक्तम् ॥

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न खेदं कार्यं न वक्तिर्न विरेचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात्प्रतिबोधत कारकम् ॥
 वदये क्षेप्यो गित्यं खेदं वक्तिवन्मैव ।
 तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशेषनम् ॥
 क्षेप्यस्यानगतः क्षेप्या पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
 हर्तुमाणाश्रयस्यैव खंसनासावभावपि ॥
 पक्षाग्रयस्याः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
 शक्ता न त्वाममेदोभ्यां स्तम्भा जङ्घोहसंस्थिताः ॥
 वातस्थाने हितं प्रोक्तास्योस्तम्भाश्च तद्वगताः ।
 न शक्ताः सुखमुद्धर्तुं नलं निद्रादिव स्थानात् ॥
 तस्य संश्रमनं कुर्व्यात् क्षपणं शोधनस्तथा ।
 आधिस्यादात्मकपयोर्धुत्तपेक्षः सदा भिषक् ॥
 सदा रुक्षोपचाराय यवश्यामाककोमवान् ।
 प्राक्कोरवायुदैर्घ्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
 सुनिबद्धकानिष्कार्कवेचारम्बधप्रसूतैः ।
 वायुसोष्णस्फुरन्त्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
 क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तैश्च च ।
 मधूकस्य पिप्लव्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
 समक्ता शाल्मली विल्वं मधुना रुद्धं नापिबेत् ।
 तथा घ्रीवेष्टकोदीचदेवदारुनतान्यपि ॥
 चन्दनं धातकीकुष्ठं ताकोशं नलदन्तथा ।
 सुस्तं हरीतकी कोशं पक्षकं तिलराजिणी ॥
 देवदारु हरिद्रो दे वथा कटुकरोहिणी ।
 पिप्लवी पिप्लवीमूलं सरजं देवदारु च ॥
 चकं चिककमूलानि देवदारु हरीतकी ।
 भस्मातकं समूला च पिप्लवी पक्ष तान् पिबेत् ॥
 सद्योदानर्द्धमोक्तान् कल्कानुरूपपद्मान्” ॥
 “मूर्त्तमतिविषां कुष्ठं चिककं कटुरोहिणीम् ।
 पूर्ववदा पिबेत्तैरे राजिस्थितमथापि वा ॥
 खण्ड्यीरीमतिविषां सुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
 सुराङ्गं चिककं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
 खेदयेन्मधुना घृण्यं सद्यो वा जलजुतम्” ॥
 “अपतर्पयजश्च स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
 युक्ता जाकुलजैर्मसैः पुराणैश्चैव शास्त्रिभिः ॥
 अष्टाद्यादातकोपक्षेष्टिनाशाशक्तिं पूर्वकः ।
 खेदस्तेदकस्तत्र कार्यो वातामयापहः” ॥
 “कुष्ठं खीवेष्टकोदीचं सरजं दाहकेशरम् ।
 अजगन्धान्धगन्धा च तैलसैः सार्वपं पचेत् ।

सद्योत्रं माचया तच्चाप्युक्तस्तम्भार्हितः पिबेत्” ॥

इति कुष्ठार्थं तैलम् ॥ * ॥

“पक्षाभ्यां पिप्लवीमूलनागरादष्टकद्वयः ।
 तैलप्रस्थः समो दद्यात् स्तम्भस्तुद्वयपहः” ॥

इति अष्टकद्वयं तैलम् ॥ * ॥

“इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूर्तस्तम्भस्य भेषजम् ।
 क्षेप्यः क्षपणं यस्याश्च दाह्यं प्रष्टव्यं चिकित्सितम् ॥
 वक्त्रोक्तमृत्तिकाभूजं करञ्जात् सफणत्वचम् ।
 इष्टकानां तप्तश्चूर्णैः कुर्याद्दस्तादनं भद्रम् ॥
 मूलैर्वाप्यश्वगन्धया मूलैरकस्य वा भिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुयाः ॥
 क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद्दस्ताम्भे प्रसेपनम्” ॥
 “प्रयोगाकं खदिरं विष्वं वृहत्तौ सरलासनौ ।
 अमिमयाद्रीक्षिपुम्बद्वारासुरसार्जकान् ॥
 तर्कारीं गन्तमानश्च जलेनोत्काशं सेचयेत् ।
 प्रसेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यस्तम्भनिवारणः ॥
 कफक्षयायं व्यायामेऽप्येवं शक्येषु चोत्तरेषु ।
 स्थानान्याक्रामयेत् कस्य शर्कराः सिकतास्तथा ॥
 प्रतारयेत् प्रतिस्त्रोतो नदीं श्रोतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं श्रोतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 तथा विशुक्लेऽस्य कपो शान्तिमूर्तद्वयो व्रजेत् ।
 क्षेप्यः क्षपणं यस्याश्च च मारुतकोपनम् ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूर्तस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं वलमद्यश्च कार्यैश्च रक्षता क्रिया” ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
 “निष्कचयं सुदृढतं निष्कदादशगन्धकम् ।
 गुग्गावीजश्च वसिष्ठां निम्बवीजं जया तथा ॥
 प्रत्येकं निष्कमात्रम् निष्कं जैपालवीजकम् ।
 जया जम्बीरधुत्तूरकाकमाक्षीवैर्दिनम् ॥
 भावयित्वा वर्तौ कृत्वा दद्याद्गुग्गाचतुष्टयम् ।
 गुग्गामद्वयो नाम हिक्नुनैस्त्वसंयुतः ॥
 शमयत्युद्धगं दुःखमूर्तस्तम्भं सुदारयाम्” ॥
 इति गुग्गामद्वयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आक्षतित्यस्याः ।)
 कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीवृक्षे-
 ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (घुरा-पर-वृक्ष-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति

जगो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज, स्त्री, (उर्जयते जीवत्येतेन । ऊर्ज + घञ् ।)
 जलम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते ।

४ । २४ । ३८ ॥
 “जग ऊर्ज इमे यथाः पतये यश्चरेतसे ।
 हतिदाय च जीवानां नमः सर्वैरसात्मने” ॥)

ऊर्जः, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीवून् इति ।
 ऊर्ज + णिच् + णच् ।) कार्तिकमासः । उत्-

साहः । वज्रम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
 “वसिष्ठा हि मिथेय वज्रायूषीं मते” । “ऊर्जं

वज्रपराक्रमादीनाम्” । इति भाष्यम् ।) प्राग्वतम् ।
 इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २ । ५५ ।

“पूजितं द्युष्टनं नित्यं वज्रमूर्जं यच्छति” ॥
 “यस्मात् पूजितमर्जं सामर्थ्यं वीर्यं च ददर्शितम्” ॥
 इति कुल्लुकभट्टः ॥ आनिकनामसंक्षेपः ।
 (सारोचिवस्य मनोः पुनर्भेदः । यथा हरिवंशे
 ७ । १४ ।

“प्रथितश्च गभस्तश्च नम ऊर्जस्तथैव च ।
 सारोचिवस्य पुनर्भेदो मनोः स्यात् महात्मनः” ॥

स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७ । १७ ।
 “हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेनवः” ॥)

ऊर्जस्तला, जि, (अतिप्रथितः ऊर्जो वनं अस्या-
 स्तीति । ऊर्जस् + व्योञ्जातमिषेति वक्ष्यते ।)

अतिप्रथिवकवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्तलं इति-
 तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । ३ । ५५ । “भोजार-
 मूर्जस्तलात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्जस्ति, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) अण्डार-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । साङ्गारवक्ष्यमिषा-

नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्ति वृद्धाङ्गारम् ।
 तस्योदाहरणं यथा । “प्रचपणमगुलं भरास-

हिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्ध् । कृतवस-
 तिमिवार्थवोपकण्ठे स्थिरमतुलान्तिमूढतुलने-

घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्ती, [न्] जि, (अतिप्रथितं ऊर्जो वनमस्या-
 स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिप्रथिवकवान् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)
 “अन्नमूर्जस्तारं लोके दत्तोर्जस्ती भवेन्नरः” ॥)

ऊर्जनभः, पुं, (ऊर्जेव तन्तुर्गर्भौ यस्य । यदा मृदु-
 त्वादूर्ण्यं नाभिर्यस्य । नाभेरपसङ्गानमित्यच् ।

उयापोरिति ६ । १ । ६३ । ऋक्सः ।) कीटविशेषः ।
 माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । जूता २

तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।
 (यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना वृष्टिरुर्जनभेरोपीयते ।
 नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् कजति किञ्चन” ॥

अथ ऊर्जनभिरिति चिन्त्यम् । (खगामख्यातो
 धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।

“ऊर्जनभः सुगामश्च तथा नन्दोपवन्दकौ” ।
 खगामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १ । ५६ ।

“सूक्ष्मश्चैव निष्कन्धश्च ऊर्जनभो महागिरिः” ॥)
 ऊर्जनभः, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) मर्कटकः ।

इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।

“आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्जनभिरिवात्मना” ॥)
 ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जोति । ऊर्ज + “ऊर्जोति ङः” । ५ । ४७ ।

इति उणादिसूत्रेण ङः । इति वाट्टिकीयः ।)
 मेधादिनाम् । पसम् इति माभाष्य । वोरन्तरावर्त्ता ।

इत्यमरः ॥ स तु भूदयमध्ये द्वावस्तन्तुद्वयाः
 सुभायत एकः प्रक्षसावर्त्ता महापुत्रवक्ष्यम्

चक्रवर्त्तादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति
 भरतः ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।

१ । ५ । १२ । “चित्ररथादूर्जायां सन्नाहजनिष्ठ” ॥)
 ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युष् ।)
 मेघनोमकम्बलः । मेघः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनभः ।

जडः

रघु

जडः

जडः

इति हेमचन्द्रः । यथामुक्ता । इति मेदिनी ।
(यथामुक्ताविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

“ऊर्ध्वमुखिचक्रोक्तं ह वा ऊर्ध्वं भारत ! ।)

ऊर्ध्व, क स आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ।

(ऊर्ध्व-उभ-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्न्योपधः । रेफ-
योगान्मूर्धन्यः । तेन ऊर्ध्वनाम इत्यादौ निमित्ता-
भावाच्चूलातोर्ललाभावाः । वन् ऊर्ध्वेति ऊर्ध्वेति
ऊर्ध्वे दिङ् मेघः । इति दुर्गादासः ।

(यथा, मनुः । १० । १०२ ।

“ऊर्ध्वनाम क प्रक्षौर्ध्वानरायामनीकिनीम्” ।)

ऊर्ध्व, ण, (ऊर्ध्वे वनेन दृष्टाति विदारयति ।
ऊर्ध्व + द + “ऊर्ध्वदृष्टातेरकचौ पूर्व्यदास्यको-
पध” । ५ । ४० । उदादिस्तुचे चल् भवत् वा ।
अरभेराधं प्रत्ययवयम् ।) मूरः । राक्षसः । इत्यु-
दादिभ्यः । (कुसुजम् । धान्याद्याधारः ।

यथा, अथर्ववेदः । ३ । १० । ११ । “ऊर्ध्वं पृथता
यवेनेदम्” । “ऊर्ध्वं कुसुजम्” इति भाष्यम् ।)

ऊर्ध्व, चि, उपरि । उच्चितः । तुङ्गः । इति कविकल्प-
वकारान्तोऽशब्दार्थे मेदिनी ।

अथ ऊर्ध्वशब्दो निर्वाकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
नाया । उच्चिरीते उच्चरति उदो हाडो उप्र-
त्ययः आदिबर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-
दयः । इति मद्रङ्गभेदोऽकशब्दस्य टीकायां
भरतः । (यथा, महाभारते । सुङ्गलज्जानप्राप्तौ ।
३ । २६० । २ ।

“ऊर्ध्वः सत्यः शम्भुदेवयानचरो सुने” ।)

ऊर्ध्व, ण, (ऊर्ध्वः सन् कायतोति । ऊर्ध्व + कै शब्दे
+ क ।) ऊर्ध्वकः । मद्रङ्गविशेषः । इत्यमरटीकाया
भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्थे ।

“ऊर्ध्वको गोपुष्पवत् सचितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
धृत्वोर्ध्वं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ।

तथाच चिन्तामणौ ।

“हरीतक्यास्तिस्रस्तथातिष्ठो यवाकृतिः ।

ऊर्ध्वको दण्डतुल्यः स्यात् मुरजा भेदतो मताः” ।)

ऊर्ध्व, ण, दण्डवत्स्थितः । यथा,—

“आसीन ऊर्ध्वः प्रज्ञो वा नियमो यच्च नेतृशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रज्ञेन न तिष्ठता” ।

इत्यादि शब्दोऽपरिग्रहात् । आसीनः उपविष्टः ।

“ऊर्ध्वो दण्डवत् स्थितः प्रज्ञोऽवनतपूर्वकायः” ।

इति आङ्गत्तम् ।

ऊर्ध्व, चि, (उत् + हा + ड । आदिवर्गस्य ऊरा-
देशः ।) उच्चितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
मेदिनी । ऊर्ध्वशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्वा-
कारश्च । तथाच उपरि ध्वनते इति कृतनिवृत्ति-
रङ्गशब्दो वकारवानिति सुभूतादयः ।

“कुर्वतोऽधमोऽनुर्ध्वं नीचमूर्ध्वजैः ।

तस्या चलाकोऽप्येति चित्रावागममूर्ध्वजैः” ।

इति कीचकप्रथमकम् । (यथा, कुमारः १ । १६ ।)

“मद्भानि यस्यायसरोऽवहायि

प्रमोदयन्मूर्ध्वमुखैर्मयूखैः” ।

ऊर्ध्व शब्दो मकारान्तोऽप्युयो दीर्घादिर्वाकारवान्

तथा अदन्तोऽन्यथोऽप्येति नयादिवाक्यः ।

ऊर्ध्वकः, ण, (ऊर्ध्वः सन् कायति शब्दाद्यते इति ।

ऊर्ध्व + कै + क ।) मद्रङ्गविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वको गोपुष्पवत् सचितालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।

धृत्वोर्ध्वं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ।

इति भरतवृत्तशब्दार्थः । अपिच । “हरीतक्या-
कृतिस्तथातिष्ठो यवाकृतिः । ऊर्ध्वको दण्ड-
तुल्यः स्यान्मुरजा भेदतो मताः” । अन्वटीका-
यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्ध्वकः” । इत्यमरटीका-
सारसन्दरी ।

ऊर्ध्वकटी, स्त्री, (ऊर्ध्वं कण्ठः कण्ठको यस्याः ।)

महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ।

(“महाशतावरी चान्या शतमूर्ध्वकण्ठिका” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववत्प्रथमे भागे ।)

ऊर्ध्वजानुः, चि, (ऊर्ध्वं स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-

भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्ध्वजः २ ।

इत्यमरः । (यथा, सांख्ययनश्रौतसूत्रम् १ । ५ । ५ ।

“उपविश्योर्ध्वजानुः” । इति ।)

ऊर्ध्वजः, चि, (ऊर्ध्वं जानुनी यस्य ।) एषोदरादित्वात्

साधुः ।) ऊर्ध्वजानुः । इति भरतो द्विकपकोपधः ।

ऊर्ध्वजः, चि, (ऊर्ध्वं जानुनी यस्य ।) “ऊर्ध्वं विभा-

वा” । ५ । ४ । १२० । इति पक्षे च ।) ऊर्ध्वजानुः ।

इत्यमरः । (यथा, सांख्ययनश्रौतसूत्रम् । “ऊर्ध्व-
चुरनवानं यजति” ।

तथाच माघे ११ । २१ ।

“क्षयमयमनुभूय सप्रमूर्ध्वजरेव” ।)

ऊर्ध्वदेवः, ण, (ऊर्ध्वः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति

शब्दरत्नावली ।

ऊर्ध्वन्दमः, चि, (ऊर्ध्वम् + दम् + अच ।) ऊर्ध्वन्दमः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । ऊर्ध्वन्दम इति युक्तिसिद्ध-

पाठः ।

ऊर्ध्वपादः, ण, (ऊर्ध्वः पादा यस्य ।) शरभः । इति

शब्दरत्नावली । (ऊर्ध्वपादे, चि ।)

ऊर्ध्वपुङ्गवः, ण, (ऊर्ध्वः पुङ्गवः इव ।) तिलकविशेषः ।

स तु ब्राह्मणकालाटे पुष्पेक्षवत् चन्दनादिना

कृतोर्ध्वरेखात्रयः । यथा । “ऊर्ध्वपुङ्गवे त्रिपुङ्गवं

स्यात् त्रिपुङ्गवे नोर्ध्वपुङ्गवमिति” ।

“ऊर्ध्वपुङ्गवं द्विजः कुर्याद्वारिमृद्धसचन्दनैः” ।

इत्यादि च बहवः ।

“ऊर्ध्वपुङ्गवं मृदा कुर्यात् त्रिपुङ्गवं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया” ।

ऊर्ध्वपुङ्गवं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुङ्गवम् ।

अर्द्धचन्द्रस्तु वैश्यश्च वर्णं न मृदयोनिकः” ।

इति आङ्गिकतत्त्ववृत्तब्रह्माण्डपुराणम् । (ऊर्ध्व-
पुङ्गवधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अशुचिर्वायनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।

मुचिरेव भवेत्तन्मूर्ध्वपुङ्गवः कृतो नरः” ।

ऊर्ध्वपुङ्गवधरो मर्त्यो म्रियते यच्च कुञ्चितम् ।

अपाकोऽपि विमानको मम लोके महीयते” ।

अथ धारयो वैदिकदिग्भिन्न एवाधिकारी यदुक्तं

देवीभागवते मारायणेन ।

“ऊर्ध्वपुङ्गवं त्रिपुङ्गवं च वर्णं चतुर्दशकम् ।

अर्द्धचन्द्रादिकं त्रिपुङ्गवं वेदनिष्ठो न धारयेत्” ।

अथवा अथवातिस्तु वेदप्रमाणमाश्रितः ।

पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्यापि कलाटेनैव धारयेत् ।

स्थितिकालादिविद्विषयं चापि विम्वयगमादिषु ।

स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः” ।

आङ्गे ऊर्ध्वपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।

यथा, गिर्ययस्मिन् हेमाद्रिः ।

“जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पिष्टकर्मणि ।

तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ।

तथा च नारदः ।

“यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पिष्टकर्म च ।

यथा भवति विप्रेन्द्राः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ।

इत्यादिवचनात् येन कर्मणि ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणं

विहितम् । केचित्तु ।

“ऊर्ध्वपुण्ड्रो द्विजातीनामभिहोचसमो विधिः ।

शाङ्काले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ।

तथा,—

“वामहस्ते च ये रश्मां गृहे रङ्गवर्जितया ।

कलाटे तिलकं वृद्धा निराशाः पितरो गताः” ।

इति संप्रहोक्तवचनात् तथा,—

“ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।

आङ्ककर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डाश्च निर्वपेत्” ।

इति विश्वप्रकाशवचनाच्च आङ्काले ऊर्ध्वपुण्ड्रा-

दिकं न धार्यमित्याहुः । तत्र, यतः कुलाचारा-

देव व्यवस्था । यस्तु,—

“कलाटे पुण्ड्रकं वृद्धा स्नाने माल्यं तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति वृद्धा च वृषणीपतिम्” ।

इति हेमाद्रिप्रवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रक-

विषयम् । अतः आङ्काले गन्धत्रिपुण्ड्रकश्च न

धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च श्यामः ।

“वर्जयेत्तिलकं भाले आङ्काले च सर्वदा ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः” ।)

ऊर्ध्वरेताः, [स्] ण, (ऊर्ध्वं रेतो यस्य न पतति कीर्यं

यस्यार्थः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गते महादेवस्य नाम-

भेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वनिष्ठा ऊर्ध्वशायी नमस्तथाः” ।)

भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः

कान्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यजमान् अतस्तस्य

ऊर्ध्वरेतत्वं जातम् । एतद्विरयन्तु महाभारते १ ।

सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

मुनिविशेषः । तद्वयथा । सनक-सनन्द-सनातन-

सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-

समावर्त्तने । ११ । ४६ ।

“अष्टाश्रितिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतकाम्” ।

चि, विषयासङ्गरहितः । सत्यासी । यथा भा-

रते शकुन्तलोपाख्याने,—

“ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवान् लोकप्रजितः ।

चलेजि हताधर्म्मोऽपि न चलेत् संश्रितवतः” ।)

ऊर्ध्वनिष्ठाः, ण, (ऊर्ध्वं निष्ठा यस्य ।) महादेवः । इति

हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वनिष्ठा ऊर्ध्वशायी नमस्तथाः” ।)

ऊर्ध्वकोकः, ण, (ऊर्ध्वः उपरिस्थो कोकः ।) खगः । इति

ऊर्ध्व

हेमचन्द्रः । (यथा, सुगन्धोद्ये कारकप्रकरणे ।
५ सूत्रम् ।

“रक्षास्यसादयदनाययदुर्द्धातक-
माक्षिण्यत्प्रभिराययदामु रामः” ॥

ऊर्ध्वः, चि, (ऊर्ध्वं तिष्ठति यः । ऊर्ध्व + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । ऊर्ध्वदमः २ । इति
चिकाग्रशेषः ॥

ऊर्ध्वस्थितिः, स्त्री, (ऊर्ध्वं स्थितिर्यत्र ।) ऊर्ध्वस्थः ।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्यायः । पुस्तकम्
२ । इति चिकाग्रशेषः । उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्ध्वसितः, पुं, (ऊर्ध्वं आसितः ।) कारवेक्षः । इति
चिकाग्रशेषः ॥ करणा इति भाषा ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, पुं, (ऊर्ध्वं गतौ ।) “अर्ध-
रूपः” ॥ १० ॥ ११ ॥ इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्ध-
रूपादेशश्च ॥ तरङ्गः । (यथा, रघुः १२ । ८५ ।
“तमाधुतध्वजपटं शोभगङ्गोर्मिवायुभिः” ॥)

प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्काचरेखा । वे-
दना । पीडा । इति मेदिनी । उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जराभ्युक्ष्य क्षुत्पिपासे
बहुर्ध्वयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुध्वादयः षट्, यथा,—

“बुध्वा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ धरीरस्य जराभ्युक्ष्य बहुर्ध्वयः” ॥

(अश्वगतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।

“पङ्कीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाक्षतिः ।

अतिवेगसमायुक्ता गतिरुन्मिददाहता” ॥

तथा च भाषे ५ । ४ ।

“तूष्णं पयोधरहवोर्मिभिरापतन्तः” ॥

ऊर्ध्विका, स्त्री, (ऊर्ध्वैरिव । इवे प्रतिकृताविति-
कन् । ऊर्ध्वं प्रकाशं कायतीति वा । आतोनु-
पेति कः ।) उत्कण्ठा । भङ्गनादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीचिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्ध्विमान्, [त्] चि, (ऊर्ध्विरस्यान्विति । ऊर्ध्वं +
मनुप् ।) वक्रः । इत्यमरः । टेउखिजानिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
द्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु

जयाह केशेषु गरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

ऊर्ध्विमाणी, [न्] पुं, (ऊर्ध्वीणां माणा विद्यतेऽस्य ।
इति ।) समुद्रः । इति चिकाग्रशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रहजोर्मिरिवोर्मिमाणी” । इति रघुः ५ । ६१ ।)

ऊर्ध्वरा, स्त्री, उर्वरा । सर्वशस्याद्या भूमी । इति
शब्दरत्नावली । (युत्पत्तिस्तु ऋक्षादौ उर्वराशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

ऊर्ध्वशी, स्त्री, (ऊर्ध्वमनुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या । ऊर्ध्व + अश् + अच् + डीप् । नारायणो-
सम्भवत्वात् तथात्वम् ।) उर्वशी । स्वर्गवैश्या-
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (विस्तृतिस्तु
ऋक्षादौ उर्वशीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्ध्वली, स्त्री, (ऊर्ध्वौ उर्वता इति ।) पृथोदगदित्वात्
साधुः ।) उर्वशी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

ऊर्ध्व

ऊर्ध्वः, स्त्री, (ऊर्ध्वः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमय-
चिका । तत्पर्यायः । दिल्लीरम् २ शिखीयुक्तम् ३
वशादोहम् ४ गोकासम् ५ । इति चारावली ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, देवताङ्गवद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
उलुपी, [न्] पुं, उलुपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारसन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ॥)

ऊर्ध्वकः, पुं, (उलुक्शब्दस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलुकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“ऊर्ध्वकं नृपतिं हत्वा का मः सिद्धिर्भवत्यति” ॥)
ऊर्ध्व रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं सक्तं-
सेट् ।) दीर्घादिः । “ऊर्ध्वति सन्तं खणः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, (ऊर्ध्व + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-
वली । उर्ध्वः, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥

(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौशेयाविरयोर्ध्वः कुतपानामरिष्टकोः” ।

“ऊर्ध्वः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लभट्टः ।

कर्णविलम् । चन्दनादिः ॥)

ऊर्ध्वकं, स्त्री, (ऊर्ध्व + स्वार्थे कन् ।) प्रवृद्धम् । इति
शब्दरत्नावली ।

ऊर्ध्वगं, स्त्री, (ऊर्ध्व + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—

“मरिचं वेक्ष्यं कृष्णमृषणं धर्मपत्तनम्” ॥

गुणाश्वस्य मरिचशब्दे शोयाः ॥ शुगणं च । एत-
दर्थं पर्यायो यथा,—

“शुगणो विश्वा च विश्वं नागरं विश्वभयनम् ।

ऊर्ध्वगं कटुमद्गन्धं शृङ्गवेगं महौषधम्” ॥

गुणाश्च शुगणोऽश्वे ज्ञातव्याः । पिप्पलीमूलञ्च ।
एतदर्थं पर्यायो यथा,—

“प्रशिकं पिप्पलीमूलमृषणं चटकारिणः” ।

अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊर्ध्वगा, स्त्री, उर्ध्वगा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—

“भवेच्चयन्तु चविका कथिता सा तथोषणा” ।

गुणाश्वस्याश्चविकाशब्दे बोद्धाः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊर्ध्वः, चि, (ऊर्ध्व + र् ।) क्षारभूमी । शोभा जायगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । ऊर्ध्वान् २ । इत्यमरः ॥
“(तत्र विद्या न वनस्या शुभं बीजमिवोषरे” ।

इति मनुः । २ । ११२ । ऊर्ध्वः स्युत्पत्तिं कौपयेत् ।
प्रमाणं यथा । “पितृमूषरा” इति वैद्यकमाधव-
कृतयोगनिश्चये पाण्डुधिकादेः ॥)

ऊर्ध्वगं, स्त्री, (ऊर्ध्व + जन् + ड ।) पाण्डववयम् ।
रोमकनामायस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊर्ध्वान्, [त्] चि, (ऊर्ध्वे विद्यतेऽस्य । उर्ध्व + मनुप् ।
मस्य वः ।) ऊर्ध्वभूमी । इत्यमरः ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, (ऊर्ध्व + क + टाप् ।) उर्ध्वः । अग्निह-
वर्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्पर्यायः च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये बाणयुद्धे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्ध्व

ऊर्ध्व उ वितर्कः । सन्देहादिचारे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (आदि-आत्म-सक्त-सेट् ।) दीर्घादिः ।
सन्देहादिचारस्तर्कः । उ ऊर्ध्वे धर्मं धीरः ।

यथाः समूहमिव दिग्विकीर्णमिति मेघास्योर्ध्वोटे
चेति परस्मैपदविधानाच्छतम् । “अनुक्तमप्य-
हति पण्डितो जनः” । इति गणकतानिषत्वादिति
रमानाथः । वस्तुनस्तु यथादित्वादिनि ऊर्ध्व इवा-
चरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ध्वः, चि, (ऊर्ध्व + घञ् ।) पूर्वप्राप्तस्य उत्तरोपरम् ।
तत्पर्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः ॥

वितर्कः ४ । वृद्धः ५ व्यूहः ६ वितर्कशब्दः ७ अध्या-
हारशब्दः ८ ऊर्ध्वम् ९ प्रतर्कशब्दः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्वोपेक्षयम् । इति जैमिनिः ॥
असमवेतार्थकपदवागपूर्यकसमवेतार्थकपदस-
मभिव्याहारकरणम् । इति आहततत्त्वटीका ॥
साकाङ्क्षावस्थस्य पदान्तरेण व्याकाङ्क्षापूरणम् ॥
(ऊर्ध्वम् । आरोपः । यथा, महाभारते १३ ।
उमामहेश्वरसंवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊर्ध्वोपेक्षिणश्चारादाः ।

ज्ञानविज्ञानमम्यन्ताः प्रजावन्तोऽप्य कोविदाः” ॥

परीक्षयम् । सिद्धिभेदः ॥)

ऊर्ध्वी, स्त्री, (ऊर्ध्व + ल्युट् + डीप् ।) सम्मार्जनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भौटा इति भाषा ॥

ऊर्ध्व

ऊर्ध्व, ऊर्ध्वकारः । सप्तमस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । (ऊर्ध्वरुचिणाम्मूर्द्धा” । इत्युक्तेः । तथाच
शिखायां “स्युर्मूर्द्धया ऊर्ध्वरुचाः” । तथा च
सुगन्धोद्ये । “ऊर्ध्वयं टउडण्णरुचा मूर्द्धयाः” ।
इति ।) स तु ऋसो दीर्घः नृत्तश्च भवति ॥ (एवं
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसरितमेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदादष्टादशविध-
श्च ॥)

“ऊर्ध्वकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।

अथ ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव ब्रह्मने ॥

सदाशिवयुतं वयं सदा ईश्वरसंयुतम् ।

पञ्चवर्गमयं वयं चतुर्जानमयं तथा ॥

रक्तविद्युज्जताकारं ऊर्ध्वकारं प्रणमाम्यहम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रोद्यभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्ध्वदिक्षुगता वक्रा चिकोणा वामतस्ततः ।

पुनश्चधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता ॥

मात्रासु ब्रह्मविद्भीशास्तिलुति क्रमतः पराः” ।

इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा ।

“ऊर्ध्वः पूर्वदिमुखी वक्रो देवमाता चित्रिक्रमः ।

भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नाशिका धृतः ॥

एकपादशिरो मात्रा मण्डका शान्तिनी जलम् ।

कर्णः कामलता मेघो निवृत्तिर्गणनायकः ॥

रोहिणी शिवदूती च पर्यागिरिश्च सप्तमी” ।

इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणपार्श्वेऽव-
स्थितित्वात्तदास्थयाप्यभिधानम् । यथा, मातृका-

महाश्री गि. समुदायान्तरात् नृपानरुदः ।

“अथोभिः ऋतुमामिभिः” इति भाष्यम्”॥

अथोभिः, पुं, (ऋजि + “ऋजिदधिसन्धिः”
कित्” ॥ २. ८०. इत्युणादिसूत्रेण असावच्।
कित् ॥) मेघः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
कौमुदी ॥

ऋज, द उ न गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तमां-
उभ-सक-सेट्) द न ऋजोति अर्जोति ऋजुते
अर्जुते। उ अर्जोति ऋजा। इति दुर्गादासः ॥

ऋज, ली, (ऋ + ल। ऋजमाधमर्थे इति यावम्)।

आरः। देना इति भाषा। तत्पर्यायः। प्रयुदश्-
नम् २ उद्धारः ३। इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
कृत्य धत् ऋहीतम्। इति जगदीशः ॥ अस्य
विवरणं ऋजादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदास्यं ऋजं यथा।

“आननामनिमित्तं यद्दानं यद्दामिष्यते।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन कृतिः कुसीदिनाम्” ॥

इति नारदः ॥ अथार्थः। आनं मूलधनवस्थानम्।

नामो कृद्भिः। दानयज्ञादपदे कर्मण्यनटा साध्ये

तेन मूलधनवस्थाने सत्येव यो नामस्तदर्थं यद्दानं

धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्थेन च यज्ञाय

तथा स्त्रीकृत्य ऋजमात्रं यत्तद्व्यम्। इति इत्या-

कदादयः ॥ कलाग्रन्थे तु अवस्थापाकरणीयत्व-

रूपगुणयोगाग्नौयप्रयोगः। अतएव बाणिक्यार्थ-

प्रयुक्तस्य नर्थात् इति मित्राः ॥ * ॥ अपि च।

“कुत्सितात् सोदतश्चैव निर्विशङ्गैः प्रष्टव्यते।

अतुर्गुणं वाटुगुणं कुसीदास्यमर्थं ततः” ॥

इति दृश्यते ॥ अथार्थः। कुत्सितात् सोदत-

आधमर्थात् सक्तं धनं यत् प्रष्टव्यते निर्विशङ्गै-

रसमर्थैः। अतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन

वैगुण्यादिकामः ॥ * ॥ ऋजाप्रयविशेषो यथा।

“देवानाञ्च पितॄणाञ्च अवीणाञ्च तथा नरः।

ऋजवान् जायते यस्मात्सन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥” ॥

तत्परिशोधनमाह।

“देवानामन्वयो जन्तुर्धर्मैर्भवति मानवः।

अल्पवित्तञ्च पूजाभिरुपवासकृतैस्तथा ॥

आज्जेन प्रजया चैव पितृभ्यामन्वयो भवेत्।

ऋषीणां ब्रह्मर्षीणाञ्च श्रुतेन तपसा तथा” ॥

इति विश्वधर्मोत्तरम् ॥ (जगदुर्गमभूमिः। यथा

सुग्धनो १ ॥ २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः।

“दशार्थो देशः दशार्थो नदी उभयञ्च ऋजशब्देन

जगदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अथशक्तोक्तः कुत्सि-

दपि राश्वन्तरात् वियोज्य संस्थावान् पदार्थः।

यथा वीजगणिते।

“धनार्थसङ्गणे कारयन्तं दत्तार्जम्।

योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोज्वा

धनार्थयोरन्तरमेव योगः” ॥

ऋजोति। ऋज गतौ तस्मात्। इति श्रुत्यन्या

वाच्यत्वात्। गन्ता। गमनशीलः। यथा, ऋजवेदे

॥ १२. ५ ॥ “तद्यो यः स्यान्नो विवितो यवोया-

द्वयो न तायुरतिधन्वा राट्” ॥ “ऋजः श्रीम-

गन्ता” इति भाष्यम् ॥

ऋजमत्कः, पुं, (ऋजो मत्कः इव)। जगत्का। इति

शब्दरत्नावली ॥ नामिन इति भाषा ॥

ऋजमार्गः, पुं, (ऋजं मार्गयति यः सः। ऋज +

मार्ग + ल्यु।) प्रतिभूः। इति हारावली ॥

नामिन इति भाषा ॥

ऋजमुक्तिः, स्त्री, (ऋजस्य ऋजात् वा मुक्ति-

र्मेधनं भवत्यस्मात्)। ऋजपरिशोधनम्। तत्-

पर्यायः। विगणनम् २। इति त्रिकाश्रयः ॥

ऋजमोक्षः, पुं, (ऋजात् मोक्षः)। ऋजपरिशो-

धनम्। इति हारावली ॥

ऋजादानं, स्त्री, (ऋजस्य आदानम् यज्ञायम्)। अधम-

र्थात् उत्तमर्थेन सनामधनयज्ञायम्। तत् ऋजा-

दशविवादान्तर्गतं विवाहः। (यदाह मनुः ॥ ८. ४।

“तेषामाद्यन्तर्गतं निक्षेपोऽस्मान्निष्कयः” ॥

इत्यादि)। तच्च सप्तविधं यथा। ईदृशमर्थं देयम् २

ईदृशमर्थम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्

समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्थे

पञ्चविधम्। उत्तमर्थे तु दानविधिः ६ आदान-

विधिश्च ७ इति द्विविधम्। तथाच नारदः।

“ऋजान्देयमदेयञ्च येन यच्च यथा भवेत्।

दानयज्ञाधर्मैश्च ऋजादानमिति स्मृतम् ॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम्।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वसु” ॥

तच्च विशेषमाह दृश्यते।

“परिपूर्णे ऋजात्वाधिं बन्धं वा साधुलभकम्।

लेख्याकृत् सात्तिमदा ऋजं दद्यात् धनी सदा” ॥

इति विवादार्थवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋजोद-

याह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ऋजातकः, पुं, (ऋजमन्तयति यः। ऋज + अन्ति

नामधातु + क्त्वल्। मङ्गलशब्दाराधनेन ऋजाप-

नयनात् तथात्वम्)। मङ्गलयज्ञः। इति शब्द-

रत्नावली ॥

ऋजापनोदनं, स्त्री, (ऋज + अप + नुद + ल्युट्। ततः

यङीतत्पुनः)। ऋजापनयनम्। धारशोधनम् ॥

ऋजी, [न] त्रि, (ऋजमस्यास्तीति। ऋज + इनि)।

ऋजाग्रस्तः। धारी ॥

(“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋजैर्ऋजी भवति”।

इति श्रुतिः। “ऋजी न स्यात् यथा पिता”।

इति दायभागे ॥)

ऋजोदयाह्यं, स्त्री, (ऋजस्य उदयाह्यं)। अधमर्थ-

यङीतयज्ञायम्। यच्च ऋजं प्रार्थनकात् प्रार्थितो-

ऽपि ऋजी न ददाति तच्च धनिकेन यत् कर्तव्यं

तदाह मनुः ॥ ८. ४८—४९।

“यैर्यैरुपायैरर्थं संप्राप्नुयात्तमर्थिकः।

तेनैवपायै संयुज्य साधयेदधमर्थिकम्” ॥

धर्मैश्च व्यवहारेण कृतेनाचरितेन च।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं यद्यनेन बलेन च” ॥

अधमर्थः। पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्

संयुज्य वशीकृत्य। धर्मैर् दृश्यतेराह।

“सहस्रमन्त्रिसन्धिः सामोक्तानुमनेन च।

प्रायेण वा ऋजी दायो धर्म एव उदाहृतः” ॥

अथार्थः। ऋजिकस्य ये सहस्रमन्त्रिनस्तेषु

सन्देशो यो यच्च सामर्थ्येन यच्चानुमनेन यच्चोप-

वेक्षणं वा धनिकस्य सधर्मं ऋजोदयाह्योपायः ॥

व्यवहारे कात्यायनः।

“आर्जोऽवह्यं ऋजिकः प्रकाशं जनसंसदि।

यवज्ञ दद्यादेयञ्च देवाचारव्यतिर्यथा” ॥

अथार्थः। यावद्दानं जनसंसदि ऋजिकस्य धनि-

केन चारणं व्यवहारः ॥ कृताचरितवत्तान्दरेषु

दृश्यते।

“ऋजना याचयित्वा र्थमानीय ऋजिकादृजी।

अज्ञाहितादि वाह्यं दायते यच्च सोपधि” ॥

अथार्थः। ऋजिकस्य धनमज्ञाहितादि वा ऋजना

वाह्यं वा यच्च दायते तच्च साधनोपायः

सोपधिः सङ्कलमुच्यते ॥

“पुनरारपयन् वद्धा ज्ञात्वा हारोपवेक्षणम्।

यच्चर्त्ता दायतेऽर्थं संप्रदायितमुच्यते ॥

वद्धा सङ्कलमानीय ताङ्गनाद्यैरुपक्रमैः।

ऋजिको दायते यच्च वनात्कारः स उच्यते” ॥

अनयोर्थः। पुनरारपयन् वद्धो हारोपवेक्षणञ्च

य उदयाह्योपायसदाचरितमुच्यते। सङ्कलमा-

नीय ताङ्गनादिनस्तेषु उदयाह्योपायो वना-

त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्थः केनोपायेन

साध्यस्तदाह कात्यायनः।

“राजानं सामिनं विप्रं सान्वेनैव प्रसाधयेत्।

ऋजिनं दुर्द्धं वापि ऋजेनैव प्रसाधयेत्” ॥

ऋजिनं दायदम् ॥ तथा

“वशिजः कर्षकाश्चैव शिपिनश्चाब्रवीद् भृगुः।

देशाचारेण दाय्याः स्युर्दृष्टान् संपीड्य दाभयेत्” ॥

यच्च धनं न लभ्यते तच्चाह दृश्यते।

“निर्धनं ऋजिकं कर्म ऋजमानीय कारयेत्।

श्रीशिकाराद्यं ब्राह्मणस्तु दायनीयः शनैः शनैः” ॥

याज्ञवल्क्यः—

“हीनजातिं परिच्छीयन्त्यर्थं कर्म कारयेत्।

ब्राह्मणस्तु परिच्छीयः शनैर्दाप्यो यद्योदयम् ॥

यद्योदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ आचार-

द्वारा न ब्राह्मणस्य ऋजशोधनमाह कात्यायनः।

“कर्मणा क्षत्तवित्पूजान् सप्तहीनान् दाययेत्” ॥

ऋजशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुं कर्तव्यं

दृश्यमाह कात्यायनः।

“यदि ह्यादावनादिदृष्टमनुमं कर्म कारयेत्।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमन्त्राण्युच्यते धर्मिकः ॥ * ॥

यदि परमदृष्टिप्राप्तं धनमधिको दातुं न शक्नोति

तदा चक्रदद्यात्तेष्वेवा धारयेत्। यथा दृश्यते।

“पूर्वावधौ ज्ञानसामर्थ्यमुदयाह्येऽज्ञानी।

कारयेद्वा धनी केन चक्रदृष्टिव्यवसाया” ॥

तथा च दृश्यते।

“हिरण्ये द्विगुणीभूते ऋते नष्टेऽधमर्थिके।

अथं तदीयं संयुज्य विक्कीकृत्य वसाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा क्षतमूल्यस्तु दशाहं जनसंसदि।

ऋजानुरूपं परतो ऋजोत्तमस्तु वर्जयेत् ॥

सधनञ्च क्षिरीकृत्य गणनाकुर्वन्नेतैः।

तद्वन्मुक्तातिविहितं प्रयुज्यापराधुयात्” ॥ * ॥

यथाविषयं अस्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुज्यान्तो

न राजा निवर्तनीय इत्याह मनुः ।

“यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमार्थोऽवमर्थिकात् ।

न राजा निवर्तनीयः स्वयं संसाधयन् धनम्” ॥१॥

धनवता ऋषिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमार्थं दापयेत् इत्याह
नारदः ।

“ऋषिकः सधनो यस्तु सौराग्र्यान् प्रयच्छति ।

राजा दापयितव्यः स्यात्तद्वैराग्यं शतं विंशतम्” ॥१॥

यथा अथमर्थिकः स्वकाम्यं दातुमसमर्थः स्यात्तु-
त्तरीयं दत्त्वा पूर्वकृतस्य सेव्यस्य एतेऽभिनिखित्
इत्याहर्त्त उत्तमार्थेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव सेव्यस्य एते दद्यादभिनिखित् इत्याह
वाचस्पत्यः ।

“सेव्यस्य एतेऽभिनिखित् दत्त्वा दत्ताधनं ऋणी ।

धनी प्रोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिजितम्” ॥

इति विवादावबोधः ।

ऋत, गत्याम् । स्पष्टेन । ऐश्वर्ये । दृष्टायाम् । इति

कविकल्पदुःखम् । (भादि-पर-ईयदपक्षे आत्म-

गत्वर्थे सक्तं, अन्वार्थ-सक्त-सेट् ।) दृष्टा दया ।

ऋतीवते जनः स्पष्टते ईश्वरो भवति । किञ्चि-

इयते गच्छति वेत्तव्यः । अरे तु ईयतेऽप्राप्तिपक्षे

परस्मैपदमेव । आसीत् आनर्त्त इत्यादि । इति

दुर्गादासः ।

ऋतं, स्त्री, (ऋ + त् ।) उच्छृजिष्यम् । (यथा, मनुः ।

४ । ४—५ ॥

“ऋतामृतान्धां जीवेत् ऋतेन प्रमृतेन वा ।

सत्तामृताभ्यामपि वा न श्रद्धया कदाचन ॥

ऋतमुच्छृजिष्यन् क्षेमममृतं स्यादराधितम् ।

ऋतस्तु याचितं भेदं प्रमृतं कर्षयं स्मृतम्” ॥

अक्षम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तन्म

ऋतं पातु शतश्रावदाय” । “ऋतमुदकम्” । इति

माध्यम् ।) सक्तं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।

८ । ८२ ।

“सास्त्रेऽतः बद्धं प्राश्नैर्बध्यते वाह्यैर्भक्षम् ।

“विवशः शतमानावीक्ष्यतात् साध्यं वदेदृतम्” ॥

कर्मफलं । यथा, “ऋतं पिबन्तौ सुहृदस्य ऋजे” ।

इति अतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।

१ । २५३ ।

“मगधान् वासुदेवस्य क्षीर्यतेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्तमस्तस्यैव पवित्रं पुराणमेव च ।

शान्तं ब्रह्म परमं भुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥

ऐ, सुख्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा

ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म यथायुः” ॥

परब्रह्म । यथा, अतिः । “ऋतमेकाकारं ब्रह्म” ॥

सत्त्वाचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३० । २ ।

“सुतो मित्राव यज्ञाव धीतये चाक्षर्यताय

पीतये” ॥ “ऋताय सत्त्वाचाराय” । इति दया-

नन्दभाष्यम् । रजः । यथा, सांसर्गाणां सत्त्वामने

वज्रोपकाने । “ऋतसिक्तस्य काकाधो रज ऋवि-

रयुर्दुष्कर्मो वज्रो देवता वज्रोपकाने विनि-

योमः” ॥ देवदेवः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।

“ऋतस्य हि सुहवः कृति पूर्वोक्तस्य धीति-

रंजिनानि कृति” । “ऋतस्य ऋतदेवस्य” । इति

भाष्यम् । यथाः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।

“ऋतचिद्धि सत्त्वम्” । “ऋतस्य यज्ञस्य जनस्य

वा चित् चाता” । इति भाष्यम् ॥ अमेर्कवि-

भेदः । यथा, यजुर्वि । १७ । ८२ । “ऋतश्च

सत्त्वश्च” । इति ॥

ऋतः, जि, (ऋ + त् ।) दीप्तः । पूजितः । इति

मेदिनी ।

ऋतजित्, ऐ, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्तिप् ।)

यच्चविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जमदग्निश्च कल्मषोऽप्य तिथोत्तमा ।

ब्रह्मापेतोऽप्य ऋतजित् हृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥

माघमासि वसन्त्येते सप्त मैत्रेय मास्वरे ।

सूयतां चापरे सूर्ये पावगुणे निवसन्ति ये” ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा

सूर्यः । कल्मषः सर्पः । ब्रह्मापेतो राजस्यः । ऋत-

जिदयज्ञः । हृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी । (जि, यज्जेता । यथा, यजुर्वि १७ ।

८३ । “ऋतजिञ्च सत्यजिञ्च सेनजिञ्च सुषेयाश्च” ॥)

ऋतधामा, [न्] ऐ, (ऋतं सत्त्वं धाम भवनं यस्य ।)

विष्णुः । इति चिकित्साशेषः । (यथा यजुर्वेदे ५ । ३२ ।

“इत्यसूदन ऋतधामासि सज्योतिः” ॥ इन्द्रभेदः ।

स तु ब्रह्मावर्णिके मनौ भविता । यथा,—

भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता ब्रह्मावर्णो राजन् । दादशमो मनुः ।

ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥

यदुर्वशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि” ॥

अविनश्यत्स्थानवति, जि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।

“ऋताबाहुतधामाभिर्गन्धर्वस्तस्यौषधयः” ॥)

ऋतिः, स्त्री, (ऋ + कर्त्तृ + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म ।

जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी । (भावे + क्तिन् ।)

गमनम् । अशुभम् । इति धरणी । (पुरुषमेध-

यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।

“ऋतये स्तेन हृदयम्” । शची ऐ, इति निरुक्तिः ।)

ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयञ् + टाप् ।) दृष्टार्थकः ।

जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ ऋणीया ३ ।

इत्यमरः ।

ऋतुः, ऐ, (ऋ + “अर्त्तश्च तु” । इति उणादिसूत्रेण

१०२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।

स तु बहुविधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-

पावगुणौ शिशिरः २ वैश्वेशाखौ वसन्तः ३

ज्यैष्ठ्याषाढौ ग्रीष्मः ४ आषाढभाद्रौ वर्षाः ५ आ-

श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः । स विविधो-

ऽपि । कार्तिकाश्वय्याश्वयौषमाघाः शीतः १

माघशुनवैश्वेशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढभाद्राव-

भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्तिका-

दिष्यशाखाः शीतः १ वैशाखादिष्यशाखाः ग्रीष्मः

२ । इति स्मृतिः ॥ * ॥

(धनुस्तम् ।

“मासव्यात्मकाः काणः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः” ।

यत्र तु “दादश मासाः पञ्चर्षवः” इति अतः तत्र

हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकारणं विवक्षितम् ॥

“ययकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

ऋतुवटकं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥

ग्रीष्मो मेघवर्षौ प्रोक्तः प्राष्टद्विचक्रकर्कटौ ।

सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलाद्विचक्रयोः शरत् ॥

धनुर्ग्रीष्मौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।

मेघवर्षौ रविषा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-

विषादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यतमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्विमाः ।

माघादिमासयुग्मेऽन्यर्द्धतवः षट् क्रमादमी” ॥

इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“वर्षाः शरत् हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्तितः ॥

एयक् एयक प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः” ।

इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये चारीतेनोक्तम् ॥

“मासैर्द्विसहस्रैर्मघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरौऽप्य वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्विमाः” ॥

इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वामदेनोक्तम् ॥

“इह खलु सर्वस्वरं षड्ऋतुविभागेन विद्यात्” ।

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविमज्य कार्त्तिकपदेऽप्येते ।

हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति प्रीतोऽवर्षवर्षकृत्वास्तयः

ऋतवो भवन्ति । तेभामन्तरेऽप्येते साधारण-

कृत्वास्तय ऋतवः प्राष्टशरद्वसन्ता इति ।

प्राष्टद्विति प्रथमः प्राष्टे कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः ।

यवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विमज्यन्ते

ऋतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेनोक्तम् ।

“तत्र माघादयो दादशमासा दिमासिकऋतुं

कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-

वर्षा-शरद्वेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।

मधुमाधवौ वसन्तः । सुषिमुक्तौ ग्रीष्मः । नभो-

नभस्यौ वर्षाः । उषर्गौ शरत् । सङ्-सङ्गस्यौ

हेमन्त इति ॥ तत्र ते प्रीतोऽवर्षवर्षकृत्वास्तय-

न्नादित्ययोः कालविभागकृत्वाद्यने हे भवतो-

दक्षिणमुत्तरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्वेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्राष्टवः षड्-

तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।

ते तु भाद्रपदाद्येन दिमासिकेन व्याख्याताः । तद्-

यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ

शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । आश्विन-ज्येष्ठौ

वसन्तः । वैशाख-ज्येष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ-भाद्रौ

प्राष्टद्विति” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥)

स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।

रजः १ पुष्यम् २ आर्त्तयम् ३ । इत्यमरः ।

यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“ऋतुकाणाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्ष्णं प्रजेकैर्ना तद्गतो रतिकान्धया ॥

ऋतुः स्वामाधिकः स्त्रीणां राजस्य षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरेः साङ्गमज्जोभिः सदिगर्हितैः ।

ताद्यामाद्यास्ततस्तु निन्दितश्चादशो यथा ।

ऋषि

१० चेतनीया ११ रघुपुत्रो १२ मङ्गल्य १३ लोका-
कान्ता १४ जीवसेका १५ यशस्या १६ । अस्याः
गुणाः । मधुरत्वम् । सुखिगन्धत्वम् । अतितित्तत्वम् ।
प्रीतत्वम् । अक्षिमेधाकारित्वम् । श्लेषकुलकमि-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या रूपं यथा,—
“ऋद्धिर्द्विजः कन्दो हौ भवतः कोप्रयानले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो जताजालः सरन्मुखः ॥
स एव ऋद्धिर्द्विजः भेदमयेतयोर्विवे ।
गुणयशस्यमा ऋद्धिर्मानवर्षकता च सा ॥
द्विजस्तु दक्षिणावर्षकता प्रोक्ता महर्षिभिः” ।
श्रीवक्त्ररथो ऋद्धिर्द्विजस्थाने वाराहीकन्दः अ-
थवा बला देया । इति परिभाषा ॥ * ॥ सऋद्धिः ।
इति मेदिनी । (यथा, कुमारः २ । ५८ ॥
“परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विद्याना” ।)
यार्जवी । इति शब्दरत्नावली । (कम्पीः) ॥
ऋषः, उ य न इर ऋषौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां, खां-परं-सकं-सेट् ।) य ऋषति । उ
अर्द्धिवा ऋद्धा । न ऋषोति । इर आर्धत् आ-
र्धत् । अर्धितृप्तौ चायम् । सोऽहं प्राग्भवत्तैव
भूतजननीमृषोमीति भवभूतिः ॥ अन्तर्भूतार्थ-
त्वादित् सिद्धमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
ऋषः, श दाने । स्नाघायाम् । हिंसायाम् । मिन्दा-
याम् । यङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं, अकं च-सेट् ।) श ऋषति । जनी ददाति
स्नाघते हिगन्ति मिन्दति युद्धते वेत्यर्थः । आनर्षः ।
हिंसायामप्ययमित्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥
ऋभुः, पुं, (ऋ खर्गो देवमातुरदितेर्वा भवति यः ।
ऋ + भू + डु ।) देवता । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । ६ । २१ । ६ ।
“ऋभुर्न रथं नवं दधतो केनुमादिशे” ।
देवानामपि देवः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“ऋभवो नाम तत्राग्रे देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः” ॥)
आक्षुभमन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा,—
“आधाः प्रभूता ऋभवः पृथुक्षाश्च दिवौकसः” ।
इति हरिवंशे । ७ । ३२ ॥)
ऋभुक्षाः, पुं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र ।
ऋभु + क्षि + डु ।) खर्गः । वक्षम् । इन्द्रः । इति ।
रायमुकुटः । (देवमात्रे । यथा ऋग्वेदे । ४ ।
१७ । १ । “उपगो राजा अक्षरऋभुक्षाः” ।
“ऋभुक्षाः ऋभवः” । इति भाष्यम् ॥)
ऋभुक्षाः, [नृ] पुं, (ऋभुक्षाः खर्गः वक्षं वा अस्या-
स्तीति इति । “पथिमशुभुक्षामात्” । ७ । १ । ५५ ।
“इतोऽस्मिन्नामस्याने” । ७ । १ । ५६ । इत्यादिना
सिद्धम् । यदा ऋक्षति इति अन्तेर्भुक्षिणक्
प्रत्ययः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४७ । ३ । “इन्द्रो विष्वां ऋभुक्षा वाजो
अर्थः” । इति ।)
ऋभ्या, प श बधे । (सुचादि-तुदां-परं-सकं-सेट् ।)
इति रिप्प्रधातोः कीकायां दुर्गादासः ॥
ऋषः, गतिसूत्रयोः । सौजक्ष्णुरयम् । (परं-सकं-
सेट् ।) ऋषः । इति दुर्गादासः ॥

ऋष

ऋषः, पुं स्त्री, (ऋष + कृष् ।) ऋग्विशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १० ।
“ऋषो न दृष्टव्यवपानमागहि” ॥)
ऋषः, ई श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋषादिः । ई ऋषः । श ऋषति ।
इति दुर्गादासः ॥
ऋषभः, पुं, (ऋष + “ऋषिद्विभिर्भां कित्” । इति
उणादिसूत्रेण ३ । १२३ । अमच् । कित् ।) ऋषः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । २८ । ८ । “उप ऋषभस्य
रेतस्युपेक्ष तव वीर्यम्” ॥) कर्षोरश्मम् । कुम्भीर-
पुच्छः । उत्तरपदे ओष्ठः । इति मेदिनी ।
“स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षमकुम्भराः ।
सिंहशार्ङ्गनगागाद्याः पुंसि ओष्ठार्थवाचकाः” ॥
इत्यमरवाक्यात् । यथा पुष्यवर्षमः पुष्यओष्ठः
इत्यर्थः । अस्मन्तोऽप्ययं ओष्ठार्थवाचकः । यथा,
भागवते २ । ४ । २२ ॥
“खलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणाम् ऋषभः प्रसीदताम्” ॥
“ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः ओष्ठः” । इति
तट्टीका ॥ गणविशेषः । आकृतिगणोऽयम् । यथा
पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २ । १ । ५६ ॥
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” ॥ व्या-
घ्रादिराकृतिगणः । “व्याघ्र-सिंह-ऋष-ऋषभ-
चन्दन-हक-हृष-वराह-हस्ति-नृ-तक्ष-कुम्भर-नर-पु-
ष्य-पुण्डरीक-पलाश-कितवः” । इत्येते व्याघ्रा-
दयः ॥ पर्वतविशेषः । इति धरणी । वराहपुच्छः ।
आदिजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ भगवदवतारवि-
शेषः । (यथा, भागवते ५ । ६ । ७ । “तस्य ह वा एवं
सुल्लिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमा जगतीमभिमानाभासेन चक्रममाणाः” ।)
स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः ।
तस्य पुत्रः जङ्गमरतः । इति श्रीभागवतं ।
(तथा, मार्कण्डेये ५३ । २८ ।
“अग्नीध्रसुतोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्चादरः” ॥
स्वरोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये
६७ । ४ ।
“उज्जलम्वन्तथा प्राणो दत्तोऽग्निर्ऋषभस्तथा” ॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाह्निष्याद्यो यागभेदः ।
यथाह गार्गः “पूर्व ऋषभसंज्ञो राक्षः” ॥ खनाम-
ख्यातः यज्ञतुरपुत्रो ऋषभेदः । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे ११ । ५ । ४ । १५ । “एकविंशन्तोमेन
ऋषभो घाक्षतुर इजे शिखाणां राजा तदेतदाय-
याऽभिगीतम्” ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः ।
तत्पर्यायः । ऋषः १ ऋषभकः २ वीरः ३ । इति
रत्नमाणा ॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाखी ६ दुर्जरः
७ ककुभान् ८ पुङ्गवः ९ बोद्धा १० षट्की ११ धृष्यः
१२ भूपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उक्षा
१६ जाङ्गली १७ गौः १८ बन्धुः १९ गोरेष्ठः २०
वनवासी २१ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
रक्तपित्तविरक्तवाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मकारित्वम् ।
दाहक्षयकरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ऋषि

(“जीवकर्षभको ज्यौ हिमाद्रिप्रखरः” इवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दो निःसारौ रूपपञ्चकौ” ॥
“ऋषभो ऋषभो धीरो विषाखी द्राक्षइत्यपि” ॥
अनयोर्गुणा यथा ॥
“जीवकर्षभको बन्धो शीतो शुक्रकणप्रदौ ।
मधुरौ पित्तदाहाक्षकाशवातक्षयापहौ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सप्त-
खरान्तर्गतद्वितीयखरः । (अयं खरः विभ्रुतिः ।
अस्यः तिस्रः अनुधो यथा, (१) दयावती, (२)
रङ्गनी, (३) रतिका । तिस्रश्च अतिजातयो यथा,
(१) कश्या, (२) मध्या, (३) मृदुः । अथच ऋषि-
वंशीयः, क्षत्रियजातिः, पिङ्गवर्णश्च । अस्यो
त्पत्तिः प्राकडीपे । अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा ;
कन्दो गायत्री । यथा सकृत्तरत्नाकारे,—
“ऋषभस्त्रिभुतिस्ततः ... ..
दयावती रङ्गनी च रतिका चर्षभे स्थिता ।
दीप्तायता मृदुर्मध्या वड्जे स्यात् ऋषभे पुनः ।
संस्थिता कश्या मध्या मृदुः ... ..
पञ्चमः पिष्टवंशस्थो रि-ध्वाहविकुलोद्भवौ ।
ऋषौ तु क्षत्रियो ज्यौ वैद्यजाती निगौ मतौ” ॥
रि धौ ऋषभधैवौ इत्यर्थः । इत्यादि ।)
स तु गोखरतुल्यखरः । चातकखरतुल्यखर इति
केचित् । नारदमते गावः ऋषभखरं वदन्ति
यथा,—
“वड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्हन्ति चर्षभम्” ।
इति नारदसंहितायाम् । दण्डरत्नाकरादिमते
तु चातकः ऋषभं वदति । यथा सकृत्तरत्नयो,—
“खरऋषभं चातको ज्ञते” ॥ अस्योत्पत्तिः ।
“नाभिमूलादुदरा वर्गं उत्थित कुशते ध्वनिम् ।
ऋषभस्येव निर्गति तेजसा ऋषभः स्तूतः” ॥
इति सकृत्तरत्नामोदरः ॥
(“नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहृतः ।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभर्हरितः” ॥
इति च सकृत्तरत्नसमयसारे । अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात् । यथा रत्नावल्यां,—
“ऋग्वेदात् वड्ज-ऋषभौ यज्ञयो मध्यधैवतौ ।
सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ॥
इति ॥)
ऋषभध्वजः, पुं, (ऋषभः ध्वजश्चक्रस्य ध्वजोऽस्य वा)।
शिवः । अर्द्धविशेषः । इति मेदिनी ॥
ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ + जातौ ऋषी ।) नराकारस्त्री ।
शूकशिखी । शिराला । विधवा । इति मेदिनी ॥
(शूकशिख्यर्थे व्यवहारो यथा ॥
“येन्युषभ्यतिरमेत्यादिषु” ।
इति शरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये ॥ अथ हि ऋषभी
शूकशिखी इत्यस्य शिवदासीयटीका ॥ * ॥)
ऋषिः, पुं, (ऋषति प्राप्नोति सर्वान् मन्वान् ज्ञानेन
पश्यति संसारपात्रं वा इति । ऋष + “इगुप-
धात् कित्” ४ । १ । २६ । इति उणादिसूत्रेण इन् ।
कित् ।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता । शास्त्रज्ञदा-
चार्यः । (यथा, ऋग्वेदे १ । १ । २ । “अभिः

अवि

पूर्वेभिर्भूमिरीयो नृसमैव स देवा इह
वसति" १) विविधैरादिभिः । "विद्याविदम्भनतयो
रिचयः प्रसिद्धाः" । इति प्रथोऽत्रात् । इति भटतः ॥
तत्पर्यायः । सत्त्वव्याः २ प्रापायः ३ । स तु
सप्तविधः यथा । आसाया महर्षयः १ मेलायाः
प्रमर्षयः २ कथाया देवर्षयः ३ वशिष्ठाया
ब्रह्मर्षयः ४ सुमतायाः अतर्षयः ५ अतर्षादयो
राजर्षयः ६ जैमिन्यायाः काण्वर्षयः । इति त्रि-
काण्वर्षयः । तथा च रत्नकोषे ।
"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-प्रमर्षयः ।
काण्वर्षि-अतर्षि-राजर्षि-जमावराः ॥ * ॥
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ सात्वन्मन्वन्तरे मरीचिः । अविः । अ-
क्षिराः । पुनः । पुनः । अतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे ७ । ८ ।

"मरीचिरभिर्भावाक्षिराः पुनः । अतुः ।
पुनः । वशिष्ठः सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ क्षारोचिषे उज्ज्वलभादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

"उज्ज्वलभास्तथा प्राज्ञो दत्तोक्तिर्द्वयभस्तथा ।
निष्कारणाववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

३ । उज्ज्वले वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।

(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"स्मृतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयस्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काण्वर्ष्योऽग्निर्ब्रह्मस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह-
रिवादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७३-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहस्तथापरः ।

वेदबाहः सुधामा अ यज्ञश्च महासुनिः ।

वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारमः ।

इते सप्तर्षयस्मासन् रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । आस्त्ये ह्यर्धमदीरकादयः ।

(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यन्ते तत्रैव ७६ । ५४ ।

"समेधा विरजाश्चैव हविष्ठास्तुतयो मधुः ।

अग्निनामा सहिष्णुश्च सप्तसप्तिति चर्षयः" ॥

७ । वैवस्वताख्यवसन्तमानमन्वन्तरे काश्यपः ।

अविः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम-
दग्निः । भरद्वाजः ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

"अविश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाहविः ।

गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।

तत्रैव पुनो भगवान्द्वीकस्य महात्मनः ।

जमदग्निस्तु सप्तैते सुगयोऽत्र तथान्तरे" ॥

८ । सावर्गिके गालवः । दीप्तिमान् । परमु-
रामः । अश्वत्थामा । कृपः । अश्वत्थः । व्यासः ।

(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

"रामो आरुो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।

अश्वत्थस्तथा शौण्डिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

रासः परशुरामः । शौण्डिरश्वत्थामा ॥

अवि

६ । दक्षसावर्गिके द्युतिमदाद्याः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । ८ ।

"मेधातिथिर्ब्रह्मः सत्वो ज्योतिष्मान् द्युतिमास्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सप्तसप्तयान्यो ह्यथवाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसावर्गिके हविष्ठास्तुतसप्तयामू-
र्धवाद्याः । (यथा मार्कण्डेये ८४ । १०, १३, १४ ।

"मनोस्तु दशमस्यान्यश्चैव मन्वन्तरं द्विजः ।

सप्तर्षी नान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।

आपो भूतिर्हविष्ठाश्च सुकती सत्यश्च च ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव वशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसावर्गिके अरुणादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । १६-२० ।

"हविष्ठाश्च वरिष्ठश्च अरुणश्चैव सप्तयामू-
र्धवाद्याः । निष्कारणावर्षयश्चैव विद्विष्यान्तो महासुनिः ।

सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्निर्देवश्च सप्तमः" ॥

१२ । वदसावर्गिके तपोमूर्धवादयः ।

(यथा मार्कण्डेये ८४ । २५ ।

"द्युतिस्तपसो सुतपास्तपोमूर्ध्वस्तपोनिधिः ।

तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तसप्त तपोदृतिः" ॥

१३ । देवसावर्गिके निर्मोहस्तत्त्वदर्शनाद्याः । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अयं चयोदशमनुः रौच्यार्य्याभि-
हितः । यथा, तत्रैव ८४ । २७-३० ।

"चयोदशस्य पथ्याये रौच्यार्य्यस्य मनोः सुतान् ।

सप्तर्षी च तपोश्चैव गदतो मे निशामय ॥

सुधर्मायः सुरास्तत्र सुकर्मास्तथापरे ।

सुशर्मायः सुरा ज्ञेते समस्ता मुनिसत्तमः ॥

महाबलान् महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्तातिः ।

भविष्यान् सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

द्युतिमान्वयश्चैव तत्त्वदर्शी गिरत्सुकः ।

निर्मोहः सुतपास्तपो निष्कृम्यश्च सप्तमः" ॥

१४ । इन्द्रसावर्गिके अग्निबाहुस्तुतिमुद्रमागधाद्याः
सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-
भिहितः । यथा तत्रैव ८६ । १ ।

"ततः परन्तु भौत्यास्य ससुत्पत्तिं निशामय ।

देवाद्योक्तया पुलास्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं चयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्
मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ११ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च सुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।

शुक्रोऽजितश्च सप्तैत तदा सप्तर्षयः सुताः" ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-
भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा

विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपञ्चमन्यतीक्ष्णित-
वसन्तमानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानकाश्च स्थितिः

तस्योदये तेमाद्योदयो भवति । काशीख्यमते

अग्निनोकादूर्ध्वं भ्रूवोकात् अधः तेषां स्थितिः

॥ * ॥ वेदः । क्षिराः । इति मेदिनी ॥ अगवादि-
महर्षिसन्तानः । यथा ।

"भृगुर्मरीचिरविष्णुश्च अक्षिराः पुनः । अतुः ।

मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुनस्तथैव ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा ज्ञेते उत्पन्नाः खड्गमीश्वराः ।

परस्मिन्वयस्तस्माद्गुतास्तस्मान्महर्षयः ॥

अवि

इन्द्राणां सुतास्तेषामन्यस्यान् निबोधत ।

काशो वसुस्यतिश्चैव वसुधामाधवस्तथा ।

उतयो वामदेवश्च अश्वत्थमौचिकस्तथा" ॥

शौचिकस्याने कौशिक इति वा पाठः ।

"कहूँ मो नाकिखिन्नाश्च विन्नाः शक्तिवर्षयः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताकृताः" ॥

इति । तस्य श्रुतिर्निर्दिष्टा ।

"ऋषि हिंसायतौ धातुर्विद्यासक्तयश्च्युतिः ।

यत्र सप्तर्षयो वस्मात् ब्राह्मणश्च ततः तृतिः ॥

विद्वत्समकाकान्तु बुद्ध्या अक्षिन्मृषिस्तनम् ।

ऋषन्ते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः सुतः ॥

गत्तर्षादृष्टतेर्धातोर्नामनिर्दृष्टिकारणम् ।

यस्मादेव सयम्भुतस्तस्माच्च ऋषिता सताः" ॥

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ।

ऋषिकाः, १) पुं, (ऋषेः पुलः । ऋषि + कन् ।) कात्या-

ऋषीकाः, २) दि-ऋषिपुलः । यथा ।

"ऋषिपुला ऋषीकास्तु मैथुनाकर्मसम्भवात् ।

परस्मिन्वयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ॥

ऋषीकाणां सुता ये वै विन्नेया ऋषिपुलकाः ।

इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताकृताः ॥

तेषां पुलाऋषीकास्तु गर्भोत्पन्नाभिबोधत ।

वत्सरो गजवश्चैव भारद्वाजश्च दीर्घवान् ।

ऋषिर्द्विर्धत्तपाश्चैव सहस्रस्यः शरत्ततः ॥

वाजिश्चवाः सुचित्तश्च श्यावोऽन्यश्च पराशरः ।

शुद्धी च कश्यपश्चैव राजा वैश्ववस्तदा ॥

इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताकृताः" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्विमाल्या सहित्

इव) । नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः आत्मा विकल्पायः ।

देवान् पितृन् आर्षयित्वा ऋषिकोक्तं प्रपद्यते" ॥

इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४ । ७६ ॥

ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषि-

कुलहिते, त्रि । यथा, भागवते ३ । १६ । १३ ।

"अथ तस्योद्यती देवोऽधिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नालाय मन्युदहनां तेषामात्माप्यहप्यत" ॥

ऋषिजाकुलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाकुलिकी) ।

ऋद्धगन्धादृक्तः । इति रत्नमाका । ऋषिनाकुल-

इति ख्यानः । (रुद्रादरकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ॥

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिणा प्रोक्ता श्रौयधार्थम्) ।

माषपर्णोदितः । इति रत्नमाका ॥ (माषपर्णी-

शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम्) ॥

ऋष्टिः, स्त्री, (ऋष्ट् हिंसायां + णिन्) । खड्गः । इत्य-

मरः । (यथा, ऋग्वेदे ५ । ५७ । २ ।

"वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः ।

सुधन्वाण इवमन्तो निषङ्गिणः" ॥

आयुधमाचम् । यथा ऋग्वेदे १ । १६ । ४ ।

"भयन्ते विश्वास्तुवनाणि हन्मिना ।

चिचो वो यामः प्रयतास्तुष्टिम्" ॥

"ऋष्टिर् यजुश्चैतिम्" । इति भाष्यम् ।

तथा तत्रैव ५ । ५२ । ६ ।

"आ यक्षैरायथा वर ऋष्या ऋष्टीरुदृष्टा" ।

कृष्य

“कृषीरायुधविशेषान्” । इति भाष्यम् ।

तथा मनुः १ । २३३ ।

“यावतो यस्मते यासान् ह्यथकथेयमन्ववित् ।

तावतो यस्मते प्रेक्ष दीप्तमूर्च्छयोगुणान्” ।

“अजितमूर्च्छायायुधकोऽपिप्रदान्” । इति त-
ट्टीका । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे १ । ५४ । १३ ।

“विद्युत्रथा मरुत ऋषिमन्तो

दिवो मर्षा ऋतजाता अयासः” ।

“ऋषिमन्तो दीप्तिमन्ताः” । इति भाष्यम् । गमना-

गमनशीलाः । यथा, ऋग्वेदे १ । ६४ । ४ । “अंसे-

खेषा निमिष्टुर्ऋतयः साकं यन्निरे क्षधया

दिवो वरः” । “ऋतयः गमनागमनशीलाः” ।

इति दयानन्दभाष्यम् । ऽ, धर्मसावर्णिके मन्व-

न्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४ । १६ ।

“हविष्ठां वरिष्ठं ऋषिरन्यस्तथावधिः” ।

ऋष्यः, ऽ, स्त्री, (ऋष्य + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)

मृगविशेषः । इत्यमरः । (यथा महाभारते ऋष्य-

शृङ्गोपाख्याने । ३ । ११० । २७ ।

“ऋष्यशृङ्गः कथं मृगमुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।

ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स

ऋष्यशृङ्गः ।

“ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सरोक्ष इति कीर्तितः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

खनामख्यातः कुतवंग्रियो देवातिथिपुत्रः । यथा,

भागवते । ६ । २२ । ११ ।

“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च ।

ऋष्यस्तस्य दिनीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ।

ऋष्यकेतुः, ऽ, (ऋष्यः केतौ यस्य ।) अग्निवज्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । अस्य रूपान्तराणि । ऋष्य-

केतुः । ऋष्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विन्वकेतुः ।

ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता जाता ।)

ऋष्यप्रोक्तावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।

ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव

गन्धो यस्याः ।) वृत्तविशेषः । ऋषिनाङ्गल इति

ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋष्यगन्धा २ ऋषिनाङ्गलिकी

३ । इति रत्नमाला ।

“महासह्य-ऋद्धि-ऋष्यगन्धाश्चगन्धेयादिभु” ।

इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ।)

१) ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता ।)

श्रुतभूमी । श्रुतिश्रुम्नी । अतिबला । इति मेदिनी ।

(अस्याः पर्यायो यथा ।

“अतिबला महाशतावरी कपिकच्छुच” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

अबहारी यथा ।

“रेणुवधतिरस्यप्रोक्तापयस्योत्थादिभु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये । अत्र तु

ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका ॥ ० ।

“कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काण्डविषाणिके ।

ऋष्यप्रोक्ता वयस्या च शृङ्गी मोहनवह्निक्ता” ।

इति उत्तरतन्त्रे ऋषितमेऽध्याये सुश्रुतगोक्तम् ।)

ऋष्यमूकः, ऽ, (ऋष्यो मृगो मूको यत्र ।) पञ्चत-

विशेषः । इति जटाधरः । स तु दक्षिणदेशे

कृष्य

पन्थासरोवरकुले स्थितः । यत्र बाणिमयात् सुयी-

वादयः पञ्च वानराः स्थिताः । इति रामायणम् ।

(“तादृशमूकस्य समीपवारी

चरन् ददशान्दुमुतदर्शनोयौ” ।

इति रामायणे । ४ । १ । १२८ ।)

ऋष्यशृङ्गः, ऽ, (ऋष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्ग-

मस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभाण्डकसुतः ।

तस्य भार्या लोमपादराजकन्या भ्रान्ता । इति

रामायणम् । (“मान्यो मुनिः स्वां पुरश्चयशृङ्गः” ।

इति भट्टिः । १ । १० । अस्य जन्मनः प्रभृति

विवरणमुच्यते ।

आसीत्पुत्रा महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो

विभाण्डको नाम ऋषिः । स च महाशूरं समा-

साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदाशूरस-

मुर्धशीं दृष्ट्वा अलितचित्तस्थस्य रेतः अमुं प्रच-

क्षान्द । ततः काचित् मृगी हविता तोयेन सह

तत्तीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि मृगी पुरा

काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् मृगरूप-

धारिणी बने विचरन्ती स्थिता । अधामोघत्वात्

ब्रह्मरेतसस्तस्यां मृग्यामिकः पुत्रः समभवत् । मृ-

गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि शृङ्गमजायत तेनास्य

ऋष्यशृङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि

पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद्-

नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्यं एवामवत् ।

एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति

ख्यातोऽङ्गानामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्

ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्तं

परित्यजुः । प्रणव्युत्पन्नास्य राज्ये न ववर्ष शत-

कतुः । अतः क्षिप्रचित्तः स राजा ब्राह्मणान्

सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्यपृच्छत् । तेन पृष्टास्ते

ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यशृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्य-

शृङ्गमानेतुं शापाद्यभौताभिर्वाङ्गनाभिर्यत्नमक-

रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काचित् वारा-

ङ्गना बह्विनि उपायनम्रयाणि गृहीत्वा जगपथेन

तं तपोधनम् लोभयित्वा नेतुं प्रतस्थिरे । अथ ताः

काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमां नावम-

दूरे निबध्य तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां

काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा बाग्मशा

मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च

दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिकीर्षु

प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-

यित्वा कामवशतां अभिहोचस्योपदेशं कृत्वा च

खस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्यां मदनेन मत्तो

विचेतनश्चामववृत्तशृङ्गः । अथ विभाण्डकसुतः

प्रतिनिवृत्त्य सुसुतं तयाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।

प्रबोध्य तमस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा

ऋषिरूपधारिणी वेश्मा तं विभाण्डकसुतं प्रबोध्य

नाथाश्रममानीय भुततरं लोमपादराज्यमायत्ता ।

अथ स राजा तं प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रवृत्त-

मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्

तपोधने समस्तराज्यं प्रवृत्तं जलेनापूर्वमाश्रम-

कृष्य

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णाकामः तपोधनाय-

गण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य

दशरथस्य सुतां भ्रान्तां ऋष्यशृङ्गाय प्रददौ ।

अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिवृत्तः सुत-

मनवलोका ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधा ज्वल-

न्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च

तस्मिन् विभीतैः सर्वैः ऋष्यशृङ्गस्य राज्यमिद-

मिति आचक्षे । पूजितश्च तेन राजविद्या दिवि

इन्द्रमिव पुत्रं शचीमिव भ्रान्तां क्षत्राशावलोका

ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य भ्रान्तकोपः

स्वाम्यं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यशृङ्गः भ्रान्तया

सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिधिरभवत् ।

अथ गच्छति काले सूर्यधंशावतंसो राजा

दशरथः अगपत्यतया क्षिप्रमागच्छदयो निजगुहं

वशिष्ठदेवं पुत्रलाभोपायं प्रपृच्छ । एवमुक्तस्तेन

ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यशृङ्गं

तपोधनं समानीय पुच्छेति कर्तुं समादिशत् ।

अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं

ऋष्यशृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन

तेन क्रियमाणे यज्ञे दैवस्यैवज्जिमध्यादुदतिष्ठत् ।

एतच्चतुर्भक्त्यात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-

दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं

विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति

प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११०

अध्यायस्तथा रामायणे । १ । ६ अध्यायश्चरभ्य

शृङ्ग्या ॥ * । सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।

यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् क्षपयव च ।

ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्” ।)

कृष्य

कृष्यशृङ्गकारः । स तु अष्टमस्तरवर्गः । अस्यो-

च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां

“कटुराणांमूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायामपि ।

“स्युर्मूर्द्धा कटुरा दन्त्या कटुलसाः सुताः” ।)

स भुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ।

(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः

प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति बहु-

विधः ।)

कृष्यकारं परमेशानि स्वयं परमकुलकम् ।

पीतविर्युक्तताकारं पञ्चदेवमयं सदा ।

अतुल्यनिमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमानि सदा प्रिये” ।

इति कामधेनुतन्त्रम् ।

(बङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपाधोगता दत्ता वामतः कुक्षिता त्वधः ।

पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ।

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । * । तस्य नामानि यथा ।

“ऋःक्रोधोऽतिथिशो वाणी वामगो गोऽप्यश्रीर्दृष्टिः ।

ऊर्द्धमुखो निशानाथः पद्ममात्रा विनयधीः ।

शशिनी मोचिका ओक्ता दैवमात्रा प्रतिक्रिता ।

लृ

एकदन्ताग्रयो माता हरितः मिथुनोदया ।
 कोमलः प्रामाणा मेधो प्रतिष्ठा पतिरहमी ।
 नक्षत्रासिध कीकासे पावको गन्धर्विणी” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
 वर्णाभिधानम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य वामनासिकाया
 नक्षत्रतया तथात्वम् । यदुक्तं माहकान्यासमन्त्रे ।
 “नमो नमो दक्षिणगण्डे नमो वामगण्डे” ।
 इति ॥ अनुबन्धविशेषेन चण्डाक्रसो वा स्यात् ।
 यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “चण्डाक्रसोऽयं नमो ल-
 रश्वाविर्वाय ए सिचि” ॥ (एतेन कण्ठ आर्त्तस्त्रे
 लुङि कृते अर्चीकृत्य अचकणत् इति स्यात् ॥)
 नम गि गत्या । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रादि-वर्णादि-
 पर-सर्ग-सेट् ।) गि नम्याति । ईर्त्ता ईर्त्तिः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 नम, य, (नम + क्रिय्) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
 मेदिनी ॥ निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 नम, स्त्री, (नम्यातीति । नम + क्रिय्) वक्षः । इति
 मेदिनी ॥
 नम, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (नम + भावे
 क्रिय्) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
 नम, पुं, (नम्याति प्राप्तिं विन्वमिति । नम + क्रिय्) ।
 भैरवः । (यथा, “नमन्ददाणि । प्रमयेष्टसङ्गे” ।
 इत्युद्भटः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकारः । स तु नवमस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-
 स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
 कसान्दन्ताः” ।) शिष्टायामपि यथा,—
 “लृमूर्द्धन्या लृदुरसा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः” ।
 स ऋसो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
 (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
 प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
 वक्षिष्येव ॥)
 “लृकारं चक्षणापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
 अथ ब्रह्मादयः सर्वे तिकुन्ति सततं प्रिये ॥
 पञ्चदेवमयं वर्गं चतुर्गणमयं सदा ।
 पञ्चप्राणयुतं वर्गं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
 विन्दुत्रयात्मकं वर्गं प्रीतिविद्युल्लता तथा” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “रेखाधःकुण्डली वक्ता दक्षतो वामतो गता ।
 वज्जीशवाधवक्तासु निवसन्ति च निवशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “लृः स्यात्तः श्रीधरः शुद्धो मेधाधुस्त्रावको वियत् ।
 देवयोगिदक्षगण्डो महेष्टः कौन्तरुदको ॥
 विन्वेष्टरो दीर्घजिह्वा महेष्टो काङ्गुलिः परा ।
 चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा हृदिन्तः कामवर्द्धनः ॥
 सुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिरायातकेष्टरः ।
 चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसन्दरी” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ (माहकान्यासे दक्षिणगण्डे
 नक्षत्रतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा माह-

लृ

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” ॥ अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अच्
 स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
 “चण्डाक्रसोऽयं नमो लरश्वाविर्वाय ए सिचि” ।
 एतेन गम् लृ औ गतौ इत्यस्य लुङि अजम-
 दिति स्यात् ॥
 लृ, य, देवमाता । इति मेदिनी श्कात्तरकोवच ॥
 भूमिः । कुण्डः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घ लृकारः । स तु दशमस्वरवर्गः । अस्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
 तथदधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स झुतश्च भवति ।
 इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
 त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
 दात् वक्षिष्येव ॥)
 “लृकारं परमेशानि पूज्यं चन्द्रसमप्रभम् ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्गं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
 गुणत्रयात्मकं वर्गं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “तत्कोडतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
 तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सगन्धता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
 “लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
 सूर्या कान्तिर्वाग्मयगण्डो रक्षः कामोदरो सुरा ॥
 शान्तिस्तु स्वस्तिका शक्रो मायावीर्योलुपो वियत् ।
 कुण्डली सुखिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्रवा कानो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
 सूर्यो धैर्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रभुः” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ (माहकान्यासे वामगण्डे
 न्यस्यतया तन्नाप्यभिधानम् । माहकान्यास-
 मन्त्रो यथा ॥ “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
 दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
 तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वमावेऽपि “लृति लृवा”
 इति वार्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
 होत्लृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
 बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रचिमा-
 चापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तमेव न विरोधः ॥
 लृ, य, देवमाता । गार्थात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
 लृ, स्त्री, देवको । इत्येकात्तरकोवः ॥ दनुजमाता ।
 कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकात्तरकोवः ॥
 लृ, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकात्तरकोवः ॥

लृ

लृ एकाः । स तु एकादशस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-
 स्थानं तालुकाण्डम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

लृ

“एदैतोः काण्डतालु” । तथाच शिष्टायाम् ।
 “एरे तु काण्डतालुकावो यौ काण्डोऽनौ स्मृतौ” ॥
 स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
 त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
 अनुनासिकानुनासिकभेदात् वक्षिष्येव ॥)
 “एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 रक्षिणीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्गं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) अस्य लेख-
 नप्रकारो यथा ।
 “कुक्षिता वामतो रेखा दक्षकोणावता त्वष्टः ।
 पुनर्वामगता सैव तासु वज्जीशवाधवा” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “एकारो वास्तवः शक्तिर्भिर्यदी सोऽहो भगं मयत् ।
 सूर्या भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योत्स्ना अङ्गा प्रमर्दनः ।
 भयं ज्ञानं ज्ञाया धीरा नङ्गा सर्वसमुद्भवः ।
 वक्रिर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वक्षः ॥
 योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञका ।
 कान्तिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुक्काचकः” ॥
 इति तन्मशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यथा ।
 “एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिर्यदी भगन्मया ।
 मातृवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः” ॥
 इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य
 ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिधानम् ।
 माहकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति । अनु-
 बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अचङिः स्यात् ।
 यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
 “लरश्वाविर्वाय ए सिचि ।
 अचङिः ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
 एतेन कटे वर्णावर्णयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति
 स्यात् ॥)
 ए, य, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आभयम् ।
 आङ्गानम् । इति मेदिनी ॥
 ए, पुं, (एति प्राप्तिं सर्वं विन्वमिति । इय् + अच् ।
 “सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
 त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकात्तरकोवः ॥
 एकां त्रि, (एतीति । इय गतौ । “इयभीकापा-
 शल्यतिमर्षिभ्यः कन्” ॥ ३ । ३३ । इत्युदादिभ्यश्च
 कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवकम् । इत्यमरः ।
 (“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
 इति मन्त्रो ॥) “अजामेकां कोहितशुक्लकृष्णाम्” ।
 इति श्रुतिः । “एकातयत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
 रघुवंशे २।७७ । “ममात्र भावैकरसं भगः स्थिरम्”
 इति कुमाररे ५।२२ । आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
 अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विष्णुः २ शक्तिः
 ३ गणेशदन्तः ४ शुक्लचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
 कता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
 इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामप्रत्ययोऽयम् ।
 तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वादवच पञ्चविं-
 शत्” इत्युक्ता “अद-तद-यद एतद-इदम्-अदश्-

एक

एक-वि-सुप्र-सुप्र-भवत्-किम्" इत्युक्तवान् ।
यथा प्राक्कृतस्य २ अक्षरे । "विश्वान्तेन भवता
ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" ।
पुं, स्वनामख्यात द्वेकवर्गीयो न्यतिभेदः ।

यथा, भागवते ८।१५।२।

‘सुतायेर्वसुमान् पुनः सत्तायेन्मृतं जयः ।

रयस्य सुतश्चकच जयस्य तनयोऽमितः’ ॥

परसेनरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“एको नैकः सवः कः किम्” । “परमार्थतः सजा-

तीयविजातीयसमतभेदाद्विजादेकः” । इति

भाष्यम् । षटे षटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।

षटे षटात् भेदः विजातीयभेदः । षटे कपाणा-

देभेदः समतभेदः ॥

एककः चि, (“एकादाकिमिहासहाये” । ५।१।

५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहायः ।

एकका इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २

एकाकी इ । इत्यमरः ॥

(“महागण्येको वृत्तः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसन्नैव हि वातेन प्रक्यो धर्षयितुं यतः” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ३।५२ । तथा नैषधे २।१६।

“विधिरैकचक्रचारिणम्

किमु निमित्तं सति मान्मयं रघुम्” ॥)

एककुण्डलः पुं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) वज्ररामः ।

कुवेरः । इति मेदिनी ॥

एकगुहः पुं, (एको गुह्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥

एकगुहः शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-

र्यायः । हरिश्चन्द्रः शुभपुरीः । इति चिकित्स-

शेषः ॥ सूर्यरथः । चि, असहायचारी । यथा,

ऋग्वेदे १।१६४।२।

“सप्त युजन्ति रथमेकचक्र-

मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा ।

चिनाभिचक्रमजरमन्त्रं

यजेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” ॥

अत्र भाष्यकृता यथाख्यातन्त्रदाह ।

“एकचक्रमेकरथाप्युपेतम् । यद्यपि त्रीणि

चक्राणि तथापि तेषामेकवृत्तत्वादेकचक्रमित्युच्यते

रथं रथगणसमां चर्यस्य सम्बन्धिनं सप्त-

तर्कज्ञाना अस्या युजन्ति अश्ववृत्तिं वहन्त्य-

होराचरिर्वाहाय । किं वक्तुः सप्त नेत्याह ।

एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः

सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तव्यं

हृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादन्तरीक्षसञ्चारस्य

एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशत्वादित्यत्र आह ।

चिनाभि वलययमध्यस्थितनाभिस्थानीयचक्र-

जयोपेतम् । अजरममरयममौकम् । अमर्त्यम-

ग्निधियं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चको

इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वानि

भूतजावाधिशि आश्रित्य तस्मिन्निष्ठानि । यदा

एकचक्रमेकरथिणस्यैवाह्वयेन सञ्चरन्तं रथ-

मादित्वा सप्त युजन्ति कर्मण्यसमावाः सप्तसंख्या

वा रस्यः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः पर-

एक

स्परविकल्पाः बहुतवः एकः साधारण इत्येवं-

रूपा यदा मासदयात्मकाः षट् अपरोऽधि-

मासात्मक एक इत्येवं सप्तसर्वो युजन्ति एतस्य

कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसंख्योऽश्वो

ल्यापनक्षीण आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां

सप्तमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्तवि-

भिः सूर्यमागो वादित्यो वहति धारयति अम-

तीत्यर्थः । किं भूतम् । चिनाभि चक्रम् । अथो

नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो

यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षादिमन्त्राख्याः

यदा भूतभविष्यवर्षाभानाख्यास्तयः कालाक्षिना-

भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः

परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरयम् ।

न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधनः

कालः इति स्मृतेः । अमर्त्यमप्रतिहतम् । ईदृशं

संवत्सराख्यं चक्रं नागाकालावयवोपेतमयमादित्यः

पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनामां तच्चै-

वान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यात् संवत्-

सस्य चक्रत्वेन रूपयम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र

यस्मिंश्चको इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वानि

भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-

नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कार-

णभूतपरमेष्ठरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-

मोक्षाक्षरप्रशंसा च” ॥ ऋषादयविशिष्टम् । एक-

राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ३।१।२०।

“इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं

कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-

मेकातप्रचामजितेन पार्थः” ॥

पुं, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३।८४।

“एकचक्रो महापञ्जकारकश्च महाबलः” ।

अयं हि प्रतिविम्ब इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।

महाभारते १। सम्बन्धवर्णनशावतरणे ६७।२२।

“एकचक्र इति ख्यात आसीदयस्तु महासुरः ।

प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” ॥

स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो

महाबलं वक्रनामानमसुरं हतवान् । यथा,—

महाभारते १। अंशवतारपर्वणि भारतसूत्रे ।

६१।२६-२८।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिद्वर्णनार्थभाः ।

मात्रा सचैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

तत्रासत्तादृशं धितं प्रवर्षादं लकोदरः ।

भीमसेनो महाबाहुर्व्यक्तं नाम महाबलम् ॥

तत्रापि प्रवर्षायां वाङ्मयीयं प्रादुर्भवः ।

विद्वत्तरसा वीरो नागरान् पर्यसान्वयत्” ॥)

एकचरः पुं, (एकचरति यः । चर+पचाद्यच्) ।

हिंस्रपशुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्प-

र्यायः । वाङ्मनसः २ गण्योत्साहः ३ गण्डकः ४ ।

इति चिकित्सशेषः ॥

(सर्पादिः । यथा, मनुः ५।१७।

“न भक्षयेदेकचरान्जातांश्च सगृह्णीतान्” ।

“ये एकाकिनः प्रावेक्ष्य चरन्ति सर्पादयस्तानेक-

एक

चरान्” । इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (चि.

एकाकिचारी । यूयञ्चटः । यथा, “अवमेकचरो-

ऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १३।१।

“एकचरो यूथादपेतः” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न] पुं, (एकः सन् चरतीति । चर् +

शानि ।) बुद्धसहचारी । इति चिकित्सशेषः ॥

(एकचारिणि, चि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एवैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका” ।

इति अवयवात् । यदा एका मुख्या जटा यस्याः ।

“खं लिखन्तो जटामेकां बिभर्तो शिरसा खयम्” ।

इति च अवयवात्तथात्वम् ।) उद्यतारा । तस्या

आविर्भावो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्

गङ्गावतारनिकटे महाभायां प्रतुष्टुः ॥

अनेकसंस्तता देवी तदा सर्वामरोत्तरैः ।

मातङ्गबलितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥

युष्माभिरमरैरत्र स्तुयते का च भाविनी ।

किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥

यवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यान्तः कायकोवतः ।

समुद्रूताम्रवोदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥

युष्मो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्वन्धायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥

विनिःश्रुतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतन्त्रदा ।

भिन्नाङ्गनभिभा ह्येषा साभूत् गौरी क्षयादपि ॥

कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताख्या ।

तामुद्यतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥

उद्यादपि भयात् आति यस्माद्भूतान् सदाम्बिका ।

एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च ॥

एवैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।

प्रश्रुतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतामभैरवौ ॥

यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्ताः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुखमालाविभूषिताम् ॥

खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभर्तीन्दीवरं त्वधः ।

कर्त्रीश्च खर्परश्चैव क्रमादामेन बिभर्तीम् ॥

खं लिखन्तो जटामेकां बिभर्तो शिरसा खयम् ।

मुखमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वक्षसा नागहारन्तु बिभर्तो रक्तलोचनाम् ।

हृष्यावस्त्रधरां कक्षां व्याङ्गजिनसमन्विताम् ॥

वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।

विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं लयम् ॥

साट्टहासमहाघोरा रावयुक्ताविभीषणा ।

चिन्त्योद्यतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ॥

एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।

महाकालाय वदन्ती उद्या भीमा तथैव च ॥

घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।

भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

एकजम्बा, [न] पुं, (एकं मुख्यं जम्ब यस्य । दिक्-

याणां प्रसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति

चिकित्सशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जम्ब यस्य

इत्यर्थः । मृदः । तस्य अदिजत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, जि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
 ६४। इति ऋतमन् ।) ब्रह्मणा मध्ये एकः । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि ।
 “अस्मादि वा शरीरं वा ब्रह्मेकतमं दृष्टम्” ॥)
 एकतरः, जि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
 ६४। इति ऋतमन् ।) दयोर्मध्ये एकः । इति
 व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा क्रात्यायनः ।
 “यदि श्लोकतरो श्लोकां स्त्रीधनं भजयेद्भजात्” ॥)
 एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तच् + टाप् ।)
 एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, रामायणे ६६।१३ ।
 “बहिरपि मतीर्गत्वा मन्त्रियो मन्त्रनिर्णये ।
 पुनर्येकैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः” ॥)
 एकतामः, जि, (एकेन भावरसेन तस्यते विस्तीर्यते
 इति । तन् इज्ज विस्तारे । कर्मण्यण् ।) एकाग्रः ।
 एकविधयास्तत्त्वचितः । इत्यमरः ॥ (यथा भाग-
 वते ७।६।८ ।
 “ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽप्यसिद्धाः
 सत्त्वैकताममतयो वचसां प्रवाहैः ।
 नारायणं पुनरुक्तैरधुनापि पिप्रुः
 किं तोष्टुमर्हति स मे हरिश्च्यवते” ॥
 एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताले पुं । इत्य-
 मरटीकायां खामी ॥
 एकताणः, पुं, (एकस्तुल्यस्तानो मानं यत्र ।) सम-
 न्वितलयः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । सम-
 ताण इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
 शास्त्रे खनामख्यातः तानभेदः । जि, एकताण-
 दृष्टसमन्वितः । यथा रघौ १५।२३ ।
 “एकताण इवोत्पातप्रवणप्रेरितो गिरिः” ॥)
 एकतीर्थी, [न] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
 सतीर्थः । गुहमाह इति भाषा ॥ (“एकतीर्थी
 एकाश्रमो” इति मिताक्षरा ॥)
 एकत्र, थ, (एक + जल् ।) एकस्मिन् । इति व्याक-
 रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः
 शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते” । इति
 दुर्गादासः । यथा मनुः । ५।१३६ ।
 “एका किङ्के गृहे तिष्ठत्यथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या भृदः शुद्धिमभीप्सता” ॥)
 एकदंष्ट्रः, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेयैक-
 दन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पाट-
 नकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 एकदन्तः, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः ॥ (परशुरामकृतगणेशदन्तोत्पाटनकथा
 ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवा-
 शिवयोर्दारपालत्वमप्रीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्
 न्तरे परशुरामः शिवं ब्रह्ममागतः । शिव-
 दर्शनं चाकुलस्तान्निर्गमिषोर्दारपरोधे कृते गज-
 यतिना सह तस्य तुमुनं युजमभवत् । परशु-
 रामस्मिन्नेन परशुना च गजाननस्य एको दन्तः
 भग्नः । तदा प्रभवेन एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, थ, (एक + “सर्वैकान्धर्कियतदः काले
 दा” । ५।३।१५। इति दा ।) एकस्मिन् काले ।
 तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
 (यथा भागवते ६।३।२६ ।
 “जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
 चेतश्च न स्मरति चक्षुरप्यारविन्दम् ।
 ज्ञायाव नो वमति यच्छिर एकदापि
 तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुस्तथान्” ॥)
 एकदृक्, [इ] पुं, (एकं सर्वैकमिदं पश्यति यः ।
 एकदृष्ट् + क्तिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य ।
 रामबाणमोक्षणेन मध्ये एकचक्षुषि काकस्य
 तथात्वम् ।) काकः । काणे जि । इति हेमचन्द्रः ॥
 (एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति श्वेत्यप्या
 तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी ॥ एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थे
 एकपक्षाश्रयी ॥)
 एकदेहः, पुं, (एकः मुख्यो देहो यस्य । यक्षेभु
 सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधयज्ञः । इति त्रि-
 काश्वशेषः ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् मुख्यो
 देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः ।
 यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
 “बह्वि विप्र गोत्राणि सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः” ॥
 दम्पती । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मंसानि त्वचा
 त्वचमिति श्रुतेः” । तथा,—
 “शरीरादङ्गं स्मृता जाया पुण्यापुण्याफले समा” ।
 इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम्” ॥)
 एकधा, थ, (एक + “एकाद्धोध्युज” । ४।२।४ ।
 इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा महाभारते अन्तुगीतापर्वणि १४।४२।६० ।
 “सर्वैवित् सर्वभूतेषु विन्द्यात्मानमात्मनि ।
 एकधा बहुधा चैव विजुर्व्यागस्तस्ततः” ॥)
 एकधुरः, जि, (एका धूः । नहृपूरब्धूःप्रथमान्तो” ।
 ५।४।७४। इति धः समासान्तः ।) एकभार-
 वाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, पाणिनिः । ४।४।७६ । “एकधुराग्नक्” ।)
 एकधुरावहः, जि, (वहतीति वहः । वह् + ञच् ।
 एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥
 एकधुरीणः, जि, (एकधुरं वहति यः । “एकधुराग्नक्
 च” । ४।४।७६ । चकारेण स्वस्यानुकर्षणसाम-
 र्थात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुरः । एकभारवोहः ।
 इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य लाङ्गकादेर्वा धुरं वहति
 यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 एकनटः, पुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्प-
 र्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ कथा-
 प्रायः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकपक्षः, जि, (एकः पक्षो यस्य ।) महायः । इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे ।
 अद्वितीयः पक्षः । यथा, रघौ १४।३४ ।
 “इत्येकपक्षाश्रयविल्लवत्वात्
 आसीत् स दोषाचक्षितकृतिः ॥)
 एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे “नित्यं सपत्न्यादिभु” इति एकपतिशब्दस्य
 नकारान्तादेशे “अभेद्य” इति स्त्रीप् ।) पति-
 व्रता । इति त्रिकाश्वशेषः ॥ (यथा, मेघदूते १०० ।
 “ताद्यावश्यं दिवसगगनातत्पराभेकपत्नीम्” ॥
 एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।
 यथा मनुः । ६।१८५ ।
 “सर्वसाभेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् ।
 सर्वसास्त्रेण पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीमनु” ॥)
 एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्पत्रं श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ॥)
 गन्धपत्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकाणो यस्मिन् ।)
 तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्कालम् ।
 इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । “कथमेकपदे
 निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे” ॥ “एकपदे
 तत्काले । स्यात् तत्काले एकपदमिति विश्वः” ।
 इति तट्टीका ॥ एकं प्रशस्तं पदं स्थानम् । “पदं
 श्वसितिजायस्थानजलस्थानिबलु” इत्यमरश्लो-
 क्तात्तत्त्वम् । वैकुण्ठम् । सप्ततिष्ठन्तरूपपदम् ।
 यथा माघे २ । ६५ ।
 “निहृन्धरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव” ॥
 एकं श्रेष्ठं पदं कोट्युत्पन्नस्थानम् । वास्तुमण्ड-
 लमेककोट्यात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुशास्त्रतत्त्वधृत-
 देवीपुराणम् ।
 “इन्द्रश्रेष्ठात्मजोभावेकैकपदसंस्थितौ” ॥)
 एकपदः, पुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) पृथ्वा-
 बन्धविशेषः । तस्य कक्षायाम् ।
 पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् ।
 स्तनौ चत्वा रमेत् कामी बन्धश्चेकपदः स्मृतः” ॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ (वास्तुशास्त्रमण्डलैककोट्युत्प-
 नीयो देवभेदः । यथा वास्तुशास्त्रतत्त्वधृतदेवी-
 पुराणवचनम् । “भृगुश्लोकपदो ज्ञेयः” । इति ।
 एकं पदं चरणां यस्य इति विग्रहे वाचजिह्वा ।
 एकपदविग्रहः । यथा भागवते १।१६।२० ।
 “पादैर्नूनं शोचसि मेकपाद-
 मात्मानं वा दृष्टवैर्भोक्ष्यमायाम्” ॥
 एकेन पदा चरन् दृष्टरूपधरो धर्मो गौरूपधरां
 पृथ्वीं सदतीं दृष्ट्वा वाच । हे भद्रे ! पादैर्नूनं एक-
 पादं मां तथा श्रुवैर्भोक्ष्यमायमात्मानं वा शोचसि
 किम् । इति तट्टीका ॥)
 एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् ।) कुम्भपदीषु
 चेति निपातः । यदा संस्थासु पूर्णस्येति पादस्था-
 न्तलोपः । पादोऽन्यतरस्यामिति स्त्रीप् । साङ्गा-
 चेति स्त्री वा । पादः पत् । पश्याः । इत्यमरः ॥
 एकपर्यिका, स्त्री, (एकपर्या + कन् । तपःसाधनार्थं
 प्राज्ज्याः पञ्चमात्रभक्ष्यात् तथात्वम् ।) दुर्गा ।
 देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ७५ अध्यायः ॥
 “अपर्याशा निराहारा एकाशी एकपर्यिका ।
 पाटका पाटकाहारा देवी लोकेन जीयते” ॥
 एकपात्, [इ] पुं, (एकः पादो यस्य । संस्थासु पूर्ण-
 स्येति अन्त्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाश्वशेषः ॥
 (यदा, महाभारते सम्भवपर्वणि १ ।
 १२९ । ६५ ।

एक

“अनेकपादविभक्तः पिनाकी च परन्तपः” ।
 विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
 “चतुरास्त्रा चतुर्भावेष्टुर्वैदिविदेकपात्” ।
 एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यनिष्पत्तिः ।
 एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।)
 कुबेरः । इत्यमरः । (कुबेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता
 काशीखण्डे । यथा, —
 “प्रसार्य नयने पूर्वमुत्तमानेव व्यनोक्तयत् ।
 शम्भोः समीपे का योनिदेशा सर्वान्कमुन्दरी ॥
 अथवा किं तपस्तप्तं भमापि तपसोऽधिकम् ।
 अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यमीरहो भद्रम् ।
 झरदृष्टीकृते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।
 तावत् प्रकृतितं नेत्रं वामं वामविकोकनात् ॥
 अथ देवप्रवीदेवं किमसौ द्रुष्टतापसः ।
 असह्यस्त्रिजोनास्त्रा पुनर्मामेव पश्यति ॥
 अस्त्रयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
 इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ।
 उमे ! तदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
 संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
 इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
 वरं ददामि ते वत्स ! तपसाग्नेन तोषितः ॥
 निधोनामधिनायकं गुह्यकाणां भवेन्मरः ।
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राक्षाञ्च सुमत ! ॥
 पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।
 मया सख्यं ते नित्यं वक्ष्यामि च तवामिके ॥
 अजकां निकषामि च । तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।
 आगच्छ पादयोरेभ्यः पत ते जगती त्रियम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
 प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।
 देव्यवाच ।
 वत्स ! ते निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।
 भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फटितेन च ॥
 देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
 कुबेरो भव नास्ति त्वं सम रूपेर्ष्या सतः” ॥
 एकपिङ्गलः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुबेरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा
 एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)
 एकभक्तव्रतः, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।)
 राजभोजनभावविशिष्टनिवाभोजनम् । तथा च
 स्कन्दपुराणे ।
 “दिगार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
 एकभक्तमिति प्रोक्तं राजौ तन्न कदाचन” ॥
 (अस्य व्रतस्य नियमप्रकाशिकश्लोकां विष्णुधर्मो-
 सारे । तद्वया, —
 “चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 सुवर्णमणिमुक्ताङ्गं मार्गश्रृङ्गं समवाप्नुयात् ॥
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 नमोऽस्तु वासुदेवायैव हृत्पादप्रतं जपेत् ॥
 अतिराजस्य यज्ञस्य ततः कलमवाप्नुयात् ।
 यस्तु संवत्सरं पूर्वमेकभक्तो भवेन्नरः ॥
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 नमोऽस्तु वासुदेवायैव हृत्पादप्रतं जपेत् ॥

एक

प्रौढरीकस्य यज्ञस्य ततः कलमवाप्नुयात् ।
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तत्तत्तदादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥
 एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी ।
 अतस्ती । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य
 इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, चि ॥)
 एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः ।
 एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-
 वली २ । इत्यमरः ॥
 एकः, पुं, (इत्यते इति रजः । एको मुखो रजः ।
 रज्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजश्च । इति जटाधरः ॥
 (भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 एकजः, चि, (एक + ज + क ।) एक की । इति
 पद्यावली । एकजा इति भाषा । (यथा भागवते ५ ।
 ७ । १० । “तस्मिन् वाव किल स एकजः पुन-
 द्वात्ममोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः
 कन्दमूलफलपद्मैश्च समीहमानो भगवत आ-
 राधनं विविक्षुः उपरतविषयमिमांश उपभूतोप-
 ग्रामः परां निर्हतिमाप” ॥)
 एकलिङ्गं, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।
 तथा च आगमे ।
 “पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
 तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” ॥
 एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिङ्गं यस्य
 सः ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (पिङ्गलनेत्र-
 कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 एकवर्गी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक +
 वर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः
 तत्पर्यायः । करताली २ कङ्कमाना २ कलङ्का ४
 इति शब्दरत्नावली ॥
 एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्यम् ।)
 एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरे
 वक्त्रा इति भाषा ।
 एकवादः, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरो वादः वाद्यम् ।)
 छिछिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ।
 छिछिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-
 धिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।
 यथा । मनुः ५ । ७५ ।
 “नियुक्तान् यथान्यायं यो मांसं नात्यजोऽनुपः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥
 एकवीरः, पुं, वृत्तभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २
 सङ्गवीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदका-
 रित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि, एकः अक्षितीयो
 वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशाली ।
 यथा भागवते ३ । १ । ४० ।
 “अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्ये
 राजर्षिर्वर्षेण विनापि तेन ।
 यस्त्वैकवीरोऽधिरथो विजिग्ये
 धनुर्बितीयः कज्जुमस्तस्यः” ॥)

एका

एकवृत्तः, पुं, (एको वृत्तो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।
 “चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृत्तान्तरमीक्ष्यते ।
 एकवृत्तः स विज्ञेयः” । इति आगमः ॥ (एकोऽदि-
 तीयो वृत्तः इति विग्रहे एकस्मिन् वृत्ते । यथा
 सारमङ्गरी । “एकवृत्तः पञ्चगौका भवति” ।
 एको वृत्त इति पाठान्तरम् ॥)
 एकशफः, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य । अथर्व-
 खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
 “खुरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकशफाः क्षत्तः प्रहणं पञ्चनखान् पश्यन्” ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्ध-
 दधि-मूत्र-मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे
 च ज्ञातव्याः ॥)
 एकप्रदङ्गः, पुं, (एकं प्रदङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयत्
 मत्स्यरूपधरस्यास्य प्रदङ्गे मनोर्नोर्बद्धा । तत्कथा
 यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।
 “स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।
 ततो जनानामुपरि सप्रदङ्ग इव पर्यतः ॥
 उद्दीप्तश्चैकप्रदङ्गेण विष्णुर्मत्स्यरूपपुङ्गवः ।
 आगतस्तत्र न चिरात् यथास्ते समनुर्हरिः” ॥
 विष्णुस्तु आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकप्रदङ्ग-
 युक्तपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महा-
 भारते २ । ११ । ४१-४३ ।
 “पितृणाञ्च गगान् विद्धि सप्त वै पुरुषधम ! ।
 मूर्तिमन्तो हि चत्वारः स्वयश्चाप्यश्वनीणि ॥
 वैराजाश्च महाभागा अप्सिस्तान्ताश्च भारत ।
 गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकिविश्रुताः ॥
 सोमपा एकप्रदङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलान्तथा ।
 एते चतुर्धुर्वर्षेण पूज्यन्ते पितरो नृप” ॥)
 एकवष्टिः, स्त्री, (एकाधिका वष्टिः ।) सख्यासंख्येय-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ ६९ एकवष्टि इति भाषा ।
 (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।
 “सुता दनोरेकवष्टिस्तेषां प्राधानिकान् प्रहणु” ।)
 एकसर्गः, चि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो
 यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादमात्
 तथात्वम् ।) इमरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । “दामहाय-
 नान्ताश्च” । ४ । १ । २६ । इति ङीष् ।) एक-
 वर्षीयगवो । एकवत्सरेण वाक्चुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । एकाव्दः २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणं
 यथा, मनुः ११ । १२६ ।
 “वामो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
 अजमेघावनङ्गाहं खरं हत्वेकहायनम्” ॥
 “अथ हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च
 नीलान् वृषमान् दद्यात् प्रत्येकं कागमेघौ हत्वा
 वृषभं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्”
 इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
 “एका गुणार्था त्रैलोक्ये तस्मादेका स उच्यते” ।

एका

देवी सा परमार्थं वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति ॥
 “एका सा तु प्रथमकाले विना सर्वत्र विभक्ता ।
 यथा तु व्यत्यते ब्रह्मैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेवैवाभावेण व्यत्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७।
 “एकैवाहं अगत्वा द्वितीया का ममापरा” ।
 “अजानेका लोहितशुक्लकणा” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा मट्टिः १।१०।

“प्राप्तोऽष्ट शत्रुघ्नमुदावचेष्टम्
 एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन” ॥)

एकाकी, [न] चि, (एक + “एकादाकिनिष्ठास-
 हृदि” । आकिनिष्) सहाय्यरहितः । अस्-
 हृदि । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४।२५८।

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाका, ण, (एकमति यस्य । सक्कादणोः साङ्गात्
 षच्) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेचत्वं जातम् । तत् पादो भरतस्याधोधां
 प्रतिनिहत्यनन्तरमुक्तम् । तद्वया,—

“राघवश्चित्रकूटादौ सानुजोऽरमत् स्त्रिया ।
 कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राया रघुनन्दने ॥
 रेणुः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपथोधरम् ॥
 तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं अग्राह पाणिना ।
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चित्तोप धाङ्गमारणे ॥
 तत् दृष्ट्वा घोरमङ्गायं क्वणत्वाजानकोपमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रद्वज्वा निनदन् दास्यस्वनम् ॥
 वायसस्त्रिभु लोकेषु बन्धाम भयपीडितः ।
 यच्च यच्च यथौ काकः शरणागच्छ च वायसः ॥
 तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
 ब्रह्मायमिन्द्रं शम्भं मां शरणागच्छी जगाम सः ॥
 तत् दृष्ट्वा वायवं भीतं देवता न रक्षितम् ।
 न शक्ताः स्म वयं ज्ञातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
 इत्यब्रुवन् महादेवा अन्येषां दक्षैश्च नः ।
 पुनश्चागात् निधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
 भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज ।
 स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥
 इत्युक्त्वा सोऽयं बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
 प्राणसंश्रयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 चाहि चाहिती भर्तारसुवाच दयिता विभुम् ॥
 तच्छिरः पादयोक्तस्य युञ्जे चाथ जानकी ।
 तसुत्याप्य करेणाथ क्लमपीयूषमगरः ।
 रश्मामौ निजस्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुञ्चन्त्वा सीतायै राघवाय च ।
 स्पर्शकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः” ॥)
 एकनेचविशिष्टे काणे चि ॥

एकायः, चि, (एकं एकस्मिन् वा अयं पुरोगतं ज्ञेय-
 मस्य) अयन्वचितः । तत्पर्यायः । एकतानः २

एका

अनन्यवृत्तिः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६
 एकाग्रगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १।१।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य मर्ह्ययः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तराद्यास्तित्तचित्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८।१६।३।
 “मनश्चेकाग्रया बुद्ध्या भगवत्सखिलात्मनि ।
 बाह्यदेवे समाधाय चचार ह परब्रतम्” ॥
 तथा गीतायाम् ६।१२।
 “तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यास्थाने युष्माद्भ्योगमात्मविमुञ्चये” ॥
 “एकाग्रं चित्तपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि-
 टीका । अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्रः, चि, (एकं अग्रं अन्य) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकाग्रः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्मादा) चन्दनम् । इति हारावली ॥
 (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।
 “माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अयोकाङ्क्षेऽप्यधोवस्तमिच्छामि च सुकुलिते” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मस्तकम् । अस्य
 पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाग्रः, ण, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम्) बुधयज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न] चि, (एकाधिका दश) संख्या-
 विशेषः । ११ एकाग्र इति भाषा । तदाचक्रौ ।
 तदः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २।३६।
 “गर्भादेकादशे राक्षो गर्भाच्च द्वादशे विशः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश +
 ङङन्तात् ङीप्) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्यमग्नत्वात् चन्द्रमग्नस्य निर्गमरूपैकादश-
 कलाक्रियारूपा । ह्यप्यपक्षे सूर्यमग्नत्वे चन्द्रमग्न-
 तस्य प्रवेष्टरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोत्कटः क्रोधसहः सुभाषी
 यागादिकर्त्ता स्वजनैकभर्त्ता ।
 महामतिर्देवगुणप्रियः स्या-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारद्विने द्वादशीनामे सर्वत्रैव पूर्णा तज्ज्ञा
 खण्डासुपवसेयुः । तदज्ञाते गृही पूर्णा तज्ज्ञा
 परा विधवापि उपवसेत् । पूर्णा तु ।

“उदयात् प्राक् यदा विप्र मुञ्चन्त्ययसंयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥

इति गण्डोक्ता ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदा उत्तरासुपवसे
 द्वादश्यां पारद्वं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीसुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्काशीनदशमीविजैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विहाय कती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डासुपवसे द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विहाय दशमी परदिने च न द्वादशी
 तदा द्वादश्यासुपवसे विज्यासुपवसे परदिने
 द्वादश्यासुपवसे सुपवसे पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 शुक्लपक्षे परासुपवसे त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्थां ह्येकादश्यां वैष्णवानां सप्तलायां गृहस्था-
 नामप्युपवासो निवः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 निवः । वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिश्चयनमध्य-
 वर्तिनीय ह्येकादशीषु उपवासो निवः । अ-
 पुनवतां गृहस्थान्तु सर्वास्त्रेव निव्याधिकारः ।
 कान्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वैरामधिकारः ।
 निव्योपवासे रविमुक्तादिदोषो नास्ति । अष्टाब्दा-
 दधिको मर्त्योऽप्यूर्ध्वार्थोतिवत्सरो निव्याधिकारो ।
 विधावानान्तु सर्वास्त्रेव निव्याधिकारः तत्र मज्ज-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यवस्था ॥ * ॥

अथ हरिमक्तिविनाशोक्तैकादशीयवस्था निव्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृतम् ।

“प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥

इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।

“दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।
 जिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥

तत्र सक्काङ्कदराजवाक्यं नारदीये ।

“प्रातर्हरिदिनं लोकास्तिसृष्वं चैकमेजनाः ।

अक्षरकवयाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥

अवनीतस्पर्शयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।

स्मरन्धं देवमीशानं पुराणं पुनश्चोत्तमम्” ॥ * ॥

अथान्यनियमाः । आनन्दे ।

“कान्त्यं सांस्तं मस्तरश्च सौमं चान्तभाषयम् ।

एनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥

पारद्विदिनोक्तविधिद्वयव्याख्यापि निविज्ञानि ॥ * ॥

ततो व्रतस्य निव्यत्वमाह कण्वः ।

“एकादश्यासुपवसेन कदाचिदतिक्रमेत्” ।

आग्नेयश्च ।

“उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिनिः” ॥ * ॥

भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।

“रटन्तीह पुराणाणि भूयोभूयो वरानने ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरौ” ॥

पक्षद्वयेऽपि निव्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।

“शुक्लो वा यदि वा कृष्णो विष्णुपूजनतत्परा ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्दशमोरवि” ॥ * ॥

संक्रान्तादावपि निव्यत्वम् । कात्यायनः ।

“संक्रान्तौ रविवादे वा यदा चैकादशी भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥ * ॥

उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यास्तु प्राप्तायां मातापिजोर्भतेऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं भोपवासदिने क्वचित्” ॥ * ॥

अथ अधिकादिशः । पाद्मोत्तरखण्डे ।

“वर्णानामासमाकाश स्त्रीयाश्च वरवर्जिनि ।

एका

एकादशपुत्रासक्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो द्वापुर्वाशीतिवत्तरः ।
 एकादशपुत्रवसेत् पञ्चयोऽवयोरपि” ॥ * ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासे त्वष्टास्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेद्यन्मान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ।
 अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात् सशक्तितः ।
 उपवासस्तु कुर्वीतः पुत्रं व्रतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकमङ्गेन गङ्गेन बालकजातुरः क्षिपेत् ।
 प्रथममूषपत्नैर्नापि न निर्वाहशक्तो भवेत्” ॥ * ॥
 अनुशङ्काप्रवादः । गरुडपुराणे ।
 “मच्छ्वने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।
 कनकमूलजगहारी हृदि शशं समर्पयेत्” ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राव्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गारुडे च ।
 “एकादशीव्रतं भगवा यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥
 स विष्णुकोकं व्रजति याति विष्णोः सङ्गपताम्” ।
 उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥
 विमिथां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्” ।
 विज्ञोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशम्येकादशी यत्र तत्र गोपवसेद्बुधः ।
 अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥
 द्वादशपुत्रासप्तम् । स्कान्दे ।
 “उर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादशपुत्रासक्तोऽत्र त्रयोदशान्तु पारयम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भग्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुर्वते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ * ॥
 संपूर्णलक्षणो विज्ञानलक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदिहोदयवेलायाः प्राक्पुनर्वसुद्वयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तिता” ॥ * ॥
 अरुणोदयविज्ञापनविज्ञानमाह कण्वः ।
 “अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
 अत्रोपोष्या द्वादशीं स्यात् त्रयोदशान्तु पारयम्” ॥
 वेङ्कटतुर्गिधः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयवेधः स्यात् सार्जन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो दिवटिका प्रभासन्दशमङ्गवेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥ * ॥
 अरुणोदयविज्ञोपवासदोषः । प्राप्ते ।
 “अरुणोदयकावे तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 महिन् ये प्रकुर्वन्ति यावदाज्ञतनारकाः” ॥ * ॥
 शुद्धाविशेषपरिभाषाः । गारुडे ।
 संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदशी घटिकैकापि दृश्यते ॥
 गृह्यसूत्रेऽपि परां कुर्यात् पूर्णां नोपवसेत्तदा” ॥ * ॥
 अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वङ्गनी च त्रिस्तुष्टा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा हि ज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च कलात् प्रायं प्रश्नमयन्ति ताः” ॥ * ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ।
 “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिच्छिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ * ॥
 अथ वङ्गनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादश्येव विवर्द्धते नचैवैकादशी यदा ।
 वङ्गनीति गृह्येणैव ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादित्यम् ।
 “संपूर्णैकादशी त्वाव्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादशमेव पारयम्” ॥ * ॥
 अथ त्रिस्तुष्टा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्तुष्टा सा हरिः प्रिया” ॥
 नारदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्तुष्टा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दर्शश्च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्गि द्विज्येष्ठे सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी” ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुहूराके यदा दृष्टिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायेकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥
 अथ भवादः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुष्यश्रवणपुष्याद्यारोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः समफलं द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्” ॥
 अथोपवासदिनलक्षणम् । देवणः ।
 “गृहीत्वैकमुत्तरं पात्रं वापि पूर्वमुदङ्मुखः ।
 उपवासस्तु गृहीयाद्बुधं सकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्ख्यलक्षणम् ।
 “एकादशं निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोज्यामि पुष्टरीकास्तु शरणं मे भवाद्युत” ॥ * ॥
 पुष्पाङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्क-
 ण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
 देवार्चनं ततः कृत्वा पुष्पाङ्गलिमथापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनियेदयेत्” ॥ * ॥
 संकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्कटोपशान्तेकादश्याः स्नानपूजने ।
 वर्ज्यन्ति नराः पूर्वायां यामांश्च चतुरो दिग् ॥
 तदुर्द्धं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्त्तमशेषश्च कर्त्तव्यं शुक्लरीमुखे” ॥ * ॥
 पूजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादशपुत्रो यस्तौ निराहारः समाहितः ।

एका

स्नात्वा सन्ध्याविधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिमसाहितः ।
 पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नवेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्विधिवन्मन्त्रैर्मन्त्रैर्मन्त्रैः ।
 स्तौत्रैर्गानाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाचौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥
 अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “पुत्राय नाम्द वक्ष्यामि जागरणं तु कस्तयम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्दनः ॥
 गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनस्तथा ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सत्त्वान्वितं विनिग्रहं सुदायुक्तं क्रियाम्बितम् ॥
 साध्व्यैश्चैव सोत्साहं पापाणस्त्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारप्रदं स्मरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमभिर्विज्ञेन चैतसा ।
 यामे यामे महाभागे कुर्यादात्रात्रिकं हरिः ॥
 एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः” ॥ * ॥
 अथ पारयदिनलक्षणम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारयन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद समुत्थो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥
 अथ पारये द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।
 “पारयाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदशान्तु सुष्ठानः श्रतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥
 अथ द्वादशत्यस्यैव कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्म्मरुणोदये ।
 अत्यल्पा चेन्नृषीथोऽर्द्धमामध्याह्निकमेव तत्” ॥ * ॥
 अथ सङ्कटे पारयसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 अद्विस्तु पारयं कुर्यात् सङ्कटे त्रिधमे सति” ॥ * ॥
 अथ हरिवासकालपारयानिषेधः । विष्णुधर्मो-
 त्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवाससंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वीत पारयं विष्णुतत्परः” ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सुरां तैलं व्यायामं क्रोधमेधुने ।
 पराङ्गं कास्यताम्बूलं लोभं निर्मास्यलङ्घनम् ॥
 द्वादश्यां द्वादश्यानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
 अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
 अङ्गनम् । शिनापिष्टम् । मस्तरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
 चणकम् । कोरुद्वकम् । औषधम् । एतानि
 पुराणास्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ * ॥ इति
 श्रीहरिमक्तिविनासोक्तेकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनापुराणोक्तबद्धविश्वे-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथवाययस्य कृत्यैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
 कृत्यैकादशी सफला ३ शुक्ला पुनदा ४ । माघस्य
 कृत्यैकादशी घटिका ५ शुक्ला अया ६ । फाल्गु-
 नस्य कृत्यैकादशी विजया ७ शुक्ला आनर्दकी ८ ।

एका

एका

तत्रायमूलकमेवाग्धलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि पितृ-

एकौ

इष्टं न युज्यते पित्रहा चोपजायते इत्युक्तम् ।
 अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताष्ट-
 योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
 स्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
 प्राप्तपितृलोकोपाधिकारश्च पितृपदस्थाने प्रेत-
 पदोहो न तु अभिप्रायानुपाधिके एवमभिजाप-
 नाकोऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेः । किन्तु प्रेतत्वेन
 असम्बन्धिनोऽपि मन्त्राच्चादेरपि प्रेतप्राज्ञाधि-
 कारित्वात् । सांस्कृतिकप्राज्ञे एकोद्विचि-
 क्षीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
 अभिजापे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनोक्तेः ।
 एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
 पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
 ऽपि तथा मधुचौरकृत् नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
 पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधु-
 मयी भवत्विति भाष्यस्याखाने द्यौरिति पितेति
 पदयोः सामानाधिकरण्यात् प्रतीयते अत्र च द्यु-
 पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्यात्प्रमेदावगमात्
 दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
 तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
 तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
 न वा पितृशब्दं न युज्यते इत्यनेन निषेधः । एव-
 मामावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
 आद्येऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषां न देयमेवेति ।
 अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
 निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवच-
 नान्मूहेत एकोद्विष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
 यथा स्यात्तथोहेत यथा पवित्र स्यो वैष्णवावित्यत्र
 पवित्रास्ति वैष्णवीति एवं विष्णोर्भेदसा पूते स्य
 इत्यत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
 यथाभाग मा दधायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
 मादयस्य यथाभाग मा दधायस्य इत्युक्तम् । अमी
 मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
 वृथासिधत् इत्यत्र वृथायिष्ठेति । एत पितर इति
 पित्रार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
 इत्यत्र सौम्येति । दत्ताष्टमभिमित्यत्र देह्यष्टमभ्य-
 मिति । नियुक्त इत्यत्र निश्च्येति । नमो व
 इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
 त्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
 येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञतावूहो
 न तु बहुवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
 जल्पन् एयक् एयक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता-
 नेव पार्वत्ये पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
 बहुवचनान्मन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थत्वेन तद्वि-
 ज्ञतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्त-
 त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विज्ञतावूहः ।
 सांस्कृतिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
 तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
 “प्रेतप्राज्ञे बहुविष्टं ग्रहे पर्युषितश्च यत् ।
 दम्पत्योर्भुक्ष्येष्टश्च न भुज्यते कदाचन” ।
 उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरगो

एक

पर्युषितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजना-
 नन्तरं पाकपात्राणामवशिष्टमिति आह्वयिन्ता-
 मग्निः । यत्तु देवत्ववचनम् ।
 “एकोद्विष्टस्य श्रेष्ठं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
 पश्चात् स्वयं भुज्यते पुनर्मङ्गलभोजनम्” ।
 इति । तस्यैकोद्विष्टश्रेष्ठं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
 त्वश्रेष्ठयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं
 भुज्यतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्कारणकालो यथा ।
 ब्रह्मपुराणम् ।
 “पूर्वाह्णे मातृकं आह्नमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
 एकोद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विजनिमित्तकम्” ।
 मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये यासः ।
 “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपकमेत् ।
 आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव निधत्तात्मवान्” ।
 आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
 गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपश्रेष्ठदण्डे ।
 यदाह गौतमः ।
 “आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
 विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ।
 तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिण्योस्तत्तत्तिथीर्भा-
 परं कुतपमात्राभावे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 एकोद्विष्टं उभयप्राप्तानुरोधत् । पूर्वदिने कुत-
 पाभावे परं तस्मात् कृष्णपक्षेऽपि परदिनेव
 समाप्तिकाकारारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
 बौधायनः ।
 “यो यस्य विहितः कालः कर्मण्यस्तदुपकमे ।
 तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽश्रिता” ॥
 उभयत्र कुतपमात्राभावे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
 समाप्तिकालानुरोधत् पूर्वदिने रौहिणाभावे
 परं सप्तमसुहृत्तभावे कृष्णपक्षेऽपि परदिने
 मध्याह्नानुरोधत् । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥
 एकोद्विष्टविधिकसांस्कृतिकप्राज्ञम् । यथा,—
 “एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे शृणु” ।
 प्रथमं निमग्नं पादप्रक्षालनं आसनं अथ अमुक-
 गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्म्भेणः प्रतिसावत्-
 सरिकमेकोद्विष्टं आहं सिद्धमेव युष्माकं करिष्ये
 आहंकरयानुज्ञापनम् । आसनं अर्घ्यः । गन्धादि-
 दानं नित्यप्राज्ञम् । अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती
 उत्तराभिमुखीभूयातिथिआहं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
 आत्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
 समीपे ये अभिदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
 अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्म्भेन् एतत्ते जन-
 मवने निष्प ये चात्र त्वामनुयांस त्वमनु तस्मै ते
 स्मधा । इति रेखोपरि दक्षिणाभुखवारिधारादा-
 नम् । इति गार्हपत्ये २२२ अध्यायः ॥
 एकोद्विष्टा, स्त्री, (एका मुखा उद्विष्टा कमनोया ।)
 वृद्धविशेषः । इति राजमाना ॥ आकादि इति भाषा ॥
 एक, अट दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-
 न्नाक-अक-सेट् ।) अट मा भवान् एजिजत् । अ
 एजते । इति दुर्गादासः ।
 एक, अट कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-परं-सकं
 सेट् ।) अट मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एक

वृद्धा इति दुर्गादासः ॥
 एठ, उ बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-आकं
 सकं-सेट् ।) बाधनं विवृतिः । अ एठते वत्सरं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 एङ, चि, (इति । इल स्त्रे । अच् । इलयो-
 रैकम् । यदा आ सव्यतः ईयते । ईङ् स्तुतौ ।
 घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
 (मेघः । यथाह कात्यायनः ।
 “श्वेडवरात्तेषूदधारा प्राप्नोदं विष्णुः” ॥)
 एङ्कः, पुं, (एङ् + स्वार्थे कन् । यदा इति एजयति
 वा इज् + एण् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
 क्षिपकादित्वात्त्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 एङ्गजः, पुं, (एङो मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
 चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । वायुकफकुष्ठत्वग्दोषशुक्रोदर-
 रोगाघ्नीनाशित्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (पर्यायाः यथा,—
 “चक्रमर्दः प्रपुष्पाटो दम्भो मेघलोचनः ।
 पद्माटः स्यादेङ्गजश्चक्रो पुष्पाट इत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
 व्यवहारो यथा,—
 “सलोमशः सैङ्गजः करुणः” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने ढर्तीयेऽध्याये ॥)
 एङ्मुकः, चि, (एङो वधिरौ मुकश्च ।) वधिरः मुकश्च ।
 वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
 मरः ॥ शठः । इति मेदिनी ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उणा-
 दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ऋस्म् ।) एङ्कम् ।
 इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 एङ्कं, स्त्री, (ईयते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
 उणादिसूत्रेण साधु ।) अन्तर्न्यस्तकीकसकुक्षम् ।
 इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुक्षम् छिटा-
 वेष्टा इति ख्यातमित्यन्ये । इति सारसुन्दरी ॥
 कीकसमस्य एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं
 कीकसमिव कीकसं किञ्चिद्भादीति मधुः ॥
 “मध्यसंस्थापितास्यादि कुक्षमेङ्कमुच्यते” ।
 इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
 “एङ्कचिह्ना एथिवो न देवमृद्वभूषिता” ॥
 अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
 १६० । ६३ । यथा,—
 “एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 श्रूताः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये” ॥)
 एङ्कोकं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतचरितद्विरूपकोषः ॥
 एङा, पुं स्त्री, (एति इतं गच्छतीति । इ + बाङ्ग-
 कात् ञः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
 यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
 संध्याहृतम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वनकारि-

रध

त्वम् । इति राजवल्ग्वः ॥ (यथा मनुः ३। २६६ ।
 “अष्टावेणस्य भावेन रौरेवेण नवैव तु” ॥
 अस्य कक्षं यथा । “रथाः कक्षाः प्रकीर्तितः” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 रथकः, पुं, (रथ + स्वार्थे कन् ।) रथः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रथलिनकः, पुं, (रथो मृगलिनकमिव यस्य । चन्द्रस्य
 मृगाङ्गत्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति हारावली ॥
 रथमत्, पुं, (रथं विभर्तीति । रथ + भट् + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रत्नं, त्रि, (रत्न + इण् + क्त) आगतम् । इति मेदिनी ॥
 कर्म्मरवर्गयुक्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां रत्नी रता ।
 याजुजिनिः ४। १। ३६॥)
 रतः, पुं, (रत्नं सम्पत् इति गच्छतीति । रत्न + इण्
 + क्त) मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मरवर्गः ।
 इति मेदिनी ॥
 रतद्, त्रि, (इण् + “रतेस्तु च” इति उणादि-
 सूत्रेण १। ११२ । अतोऽदि स्यात्तस्य गुडागमः ।)
 एरोवर्तिवाचकसम्बन्धनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥
 रद् इति भाषा ।
 (“रते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्” ।
 इति कुमारे ६। ६३ ॥ “एतान् महाराज विशेष-
 धर्मान्” । इति युद्धितत्वम् । उक्तस्य पश्चादुक्तौ
 “द्वितीयादौ स्त्रेणः” २। ४। १४ । इति रथादेशः
 स्यात् । यथा “य एनामात्मनधर्मे नियुक्ते” ।
 इति शाकुन्तले प्रथमांशे ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 रतनः, पुं, (रत्न + इ + तन् ।) निम्नासः । इति
 रतर्हि, व्य, (इदम् + “इदमोर्हिन्” । ५। ३। १६ ।
 इति हिन् ततो “रतेतौ रथो” ५। ३। ४ ।
 इति रतादेशः ।) रतस्मिन् काले । सम्प्रति ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १। १७। ४२ ।
 “स एव रतर्ह्यथास्त आसनं पार्थिवोचितम्” ॥)
 रतशः, पुं, (इण् + “इणस्तशन्तशसुनौ” ३। १४६ ।
 इति उणादिसूत्रेण तशन् ।) आक्षयः । इत्यु-
 यादिकोषः ॥
 रतशः, [स्] पुं, (इण् + “इणस्तशन्तशसुनौ”
 ३। १४६ । इति उणादिसूत्रेण तशन् ।) आक्षयः ।
 इत्यादिकोषः ॥
 रतावत्, त्रि, (रतद् + “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” ।
 ५। २। ३६ । इति परिमाणे वतुप् ।) रतत्परि-
 माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २। ५१ ।
 “रतावदुक्ता विरते मृगेभ्ये
 प्रतिस्नेनेनास्य गुहागतेन” ॥)
 रथ, स, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-
 व्यास-धन-सेट्) उ रथते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा मनुः ४। १७० ।
 “हिंसारतस्य यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते” ॥)
 रथः, पुं, (इधतेऽनेनाग्निः । इन्ध + “हृणञ्” ३।
 ३। १२१ । इति करणे घञ् । अतोऽधौ घञ् अथ-
 हिमश्च” इति घञि नलोपो गुणश्च निपा-
 तितः ॥) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ जानानि काठ
 इति भाषा । (यथा रघौ ६। ८२

रर

“रथान् जताशनवतः स मुनिर्ययात्” ॥
 रथः, [स्] स्त्री, (रथ् + असन् ।) इन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४। ३७ ।
 “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुर्वतेऽर्जुनः” ॥)
 रथतुः, त्रि, (रथ् वृद्धौ “रथिवृद्धोश्चतुः” १। ७६
 उणादिसूत्रेण चतुः ।) वर्द्धितम् । वृद्धियुक्तम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रथतुः, पुं, (रथ + “रथिवृद्धोश्चतुः” १। ७६ ।
 उणादिः चतुः ।) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥
 रथितः, त्रि, (रथ वृद्धौ + क्त) वर्द्धितः । वृद्धि-
 प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 रनः, [स्] स्त्री, (यसि गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
 आगसीत्यसन् तुडागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
 इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“एनेनित्तन्निवृत्तिरेनम्
 जगाद् भूयो जगदेकनाथः” ॥
 इति रघुः । ५। २३ ॥)
 ररका, स्त्री, वृणविशेषः । तत्पर्यायः । गुन्द्रमुखा २
 शिखी २ गुन्द्रा ४ शरी ५ । यथा भागवते
 १। ३। १८ ।
 “चतुर्दशं नारसिंहं बिम्बं देवेन्द्रमूर्जितम् ।
 ददार कर्जैवत्स्यैरकां कठकदं यथा” ॥
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । मुक्तवृद्धिकारित्वम् ।
 चक्षुर्हितत्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रक्ष्णशरी-
 दाहपित्तशोणितनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा वैद्यके,
 “ररका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी ।
 मूत्रक्ष्णशरीदाहपित्तशोणितनाशिनी” ॥
 एषा यच्च व्यवह्रियते तदयथा,
 “निर्व्यापणः स्याज्जलमेरका च” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ “ररका
 होमलः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥
 ररङ्गः, पुं, (ररति सम्पत् भवति यः । रत्न + ईर-
 गतौ कम्पने + अङ्गच् ।) मत्स्यभेदः । रङ्गा इति
 न्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
 विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 ररङ्गः, पुं, (ररयति वायुम् । रत्न + ईर गतौ कम्पने
 च + वाङ्मनात् अङ्गच् ।) वृद्धविशेषः । भेरेण्डा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
 हस्तकः ३ उरवृकः ४ रवृकः ५ चित्रकः ६ चक्षुः
 ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मयङ्गः ९ वर्द्धमानः १० व्यङ्म्यकः
 ११ । इत्यमरः ॥ उरवृकः १२ रवृकः १३ रवृकः
 १४ रवृकः १५ वृकः १६ अमयङ्गः १७ अमयङ्गः
 १८ व्यङ्म्यकः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 कान्तः २० तखणः २१ मुक्तः २२ वातारिः २३
 दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 तैलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिस्नेह-
 वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्मोक्षजीर्णज्वरनाशित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च । क्षमिदोष-
 सकलाङ्गुलकुष्ठनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । रसाय-
 नोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

रर

आमवातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैरङ्गगुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्तिक्ष्वरवायुकासना-
 शित्वम् । रसाहृतत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । शुक्कारित्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (मुक्तैरङ्गयोः पर्यायगुणा यथा,—
 “शुक्ल ररङ्ग आमङ्गुलिचो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
 वातारिस्तखणश्चापि रवृकश्च निगद्यते ॥
 रक्तोऽपरो रवृकः स्यादुरवृको रवृक्तथा ।
 व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपत्रकः ॥
 ररङ्गयमं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
 शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
 वृद्ध्यासकफानाहकासकुष्ठाममारतान् ।
 ररङ्गपत्रं वातघ्नं कफक्षिप्रमिनाशनम् ॥
 मूत्रक्ष्णश्चक्षुश्चापि पित्तप्रकोपनम् ।
 वातार्थ्यदलं गुल्मं वस्तिशूलहरं परम् ॥
 कफवातक्षिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ।
 ररङ्गफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ॥
 यक्षुत्पीडोदरार्थोऽपि कटुकं दीपनं परम् ।
 तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरामहः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “सतिक्तोषणमेरङ्गतेनं स्वादु सरं गुरु ।
 वृद्धगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
 रक्तशोफौ च कटीगुल्मकुष्ठपृष्ठाश्रयाप्लयेत् ।
 तोदणोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरङ्गसमुद्भवम्” ॥
 इति शार्ङ्गधरस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥
 “ररङ्गतेनं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकवा-
 यानुरसं सूक्ष्मं स्त्रीतोविशोदनं त्वयं वृद्धं मधुर-
 विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्लविशोदनमारो-
 ग्यमेधाकान्तिस्तृतिबलकरं वातकफहरमधोभाग-
 दोषहरम्” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ररङ्गकः, पुं, (ररङ्ग + स्वार्थे कन् ।) ररङ्गवृक्षः ।
 इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (ररङ्गशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 ररङ्गजं, त्रि, (ररङ्गात् ररङ्गवृक्षात् जायते इति ।
 ररङ्ग + जन् + ङ ।) ररङ्गवृक्षजातम् । तत्तैलं
 श्वेतमध्ये श्वेतविरचकम् । यथा ।
 “यूष्ममध्ये त्रितृचूर्णं खोरसे कारवेक्षकम् ।
 श्वेतैरङ्गजं तैलं फलेष्वेव हरीतकी” ॥
 इति वाभटः ॥
 (“ररङ्गजं घनश्चापि स्वादुमेव मृदु स्मृतम् ।
 हृदस्तिजङ्गकक्षूरशूलानाहविषमनुत् ॥
 आनाहासीलवात्ताहकपीडोदावर्त्तशृणिनाम् ।
 वातपित्तविकाराणां विदध्याश्च प्रशान्तये ।
 तोदणोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरङ्गसमुद्भवम्” ॥
 इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥)
 ररङ्गपत्रिका, स्त्री, (ररङ्गस्य पत्रमिव पत्रमस्याः)।
 दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ररङ्गफला, स्त्री, (ररङ्गस्य फलमिव फलमस्याः) ।

एल

दन्तीदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“लघुदन्ती विशाला च स्यादुदम्बरपर्य्यापि ।

तथैरुदफला शीघ्रा ह्येनघटा घुगप्रिया ।

वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मङ्गलकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एरुडा, स्त्री, (आ + ईर् + बाङलकात् अङङ् + टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एरुमा, पुं, (एरुमिति । आ + ईर् + सम्प्रदादि-

त्वात् णिप् । एरं द्योति वारयति वा । द्यन् +

बाङलकात् उण् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्यायः ।

व्यालपत्रा २ लोमशा ३ खूला ४ तोयफला ५

हस्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-

हरत्वम् । सुश्रीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-

ज्ञत्वम् । रक्षिप्रदत्वम् । सन्तापमुच्छ्रायहरत्वम्

हृदिदाहत्वम् । अतिसेवितश्चेत् वातप्रकोपका-

रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एरुमाकं खादु शीतं सत्तारं कफवातघ्नम् ।

मातिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्” ॥

इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेर्गोक्तम् ॥

“अणुवैरुमाकं खादु गुरु विष्टम्भी शीतलम् ।

एरुमाकञ्च सम्यक् दाहलघ्नाकृमार्त्तिनुत्” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेर्गोक्तम् ॥)

एलकः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-

तीति इल् + एल् ।) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलकः, पुं, (एरकः + ग्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकडा

इति भाषा । रायकडा एलाङ्गा इत्यपि स्थातः ।

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । दृढत्वम् । मंदाहित्वम् ।

कफवातनाशित्वम् । मेघाभिप्लविकाशित्वम् । शी-

तलत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा तैद्यकचक्रपाणिना कृतद्रव्यगुणे

मांसवर्गधिकारे ॥

“एलकः स्निग्धो मधुरो गुरुविष्टम्भीशीतलः” ॥)

एलबालु, स्त्री, (एलतीति । एल् प्रेरणे पचाद्यच् ।

टाप् । एलेव बलते । बल प्रायणं । बाङलकात्

उण् ।) उद्यापोरिति क्लृप्तः । एलबालुकम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यच्च यच्चिद्यते तद्यथा, रोध्रा-

दिगणे ॥

“सैलबालु परिपेक्षवमोघाः” ॥

इति बाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

एलबालुकं, स्त्री, (एलबालु + सार्थे कन् ।) सुगन्धि-

द्रव्यविशेषः । बालुका इति स्थातम् । तत्पर्यायः ।

ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५

इत्यमरः ॥ हरिवासुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ बालु-

कम् ७ एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०

कुष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युत्तमम् । कषा-

यत्वम् । कफवातमूर्च्छातिश्वरदाहनाशित्वम् ।

परमरक्षिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि । अस्य पर्यायगुणाः ॥

“एलबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

एलबालुकमेकालु कपित्थं पचमीरितम् ॥

एलबालु कटुकं धाके कषायं शीतलं लघु ।

एव

हन्ति कण्डूप्रणच्छेदिट्टकासारुचिहृदयः ॥

बलासविषपित्तासक्तकुष्ठमूत्रगदक्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एलविजः, पुं, (एलविजः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फलवृत्तविशेषः ।

एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्जलगन्धा २

रेन्डी ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी

एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वड एलाचि इति

भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुक्षिका १ तुल्या

२ कोरङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥

वयस्था ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मेला ८ त्रिपुटी

९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्यायः ।

एलीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कृतिः ४ बज्जला

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताडका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलादयगुणाः ।

प्रीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तश्लेष्मकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-

सिवातिपुंस्त्वज्ञत्वम् । स्त्रिविरस्य गुणाश्चत्वारः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । शृङ्गकोष्ठबद्ध-

लघ्वाच्छेदिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूक्ष्मलाविशेषगुणाः । कफश्लासकासारोमृज-

लक्ष्मनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एला स्थूला च बज्जला एलीका त्रिपुटापि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽव्यस्य ।

अर्शश्चादेरच् ।) नागभद्रः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आस्तीके पर्वणि १ । ३५ । ६ ।

“नागान्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽयं वामनः” ॥)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । “पाक-

कर्णति” । ४ । १ । ६४ । डोष् ।) वृक्षविशेषः ।

कांटा आमरुणी एलानी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवहा २ गन्धा ३ युक्तगन्धा ४ । इत्य-

मरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मेला ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, व्य, (अयनमिति । इण् + “इणशीर्भां वन्” ।

१ । ५२ । उणादिः वन् ।) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ई च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।

चारनियोगः । विनियोगः । इति मेदिनी ॥ (अनि-

योगः । यथा “अद्येव” इति मुग्धबोधध्याकरणात् ।

एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्येया-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तच्च विशेष्यसङ्ग-

तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेष्ये धनुर्द्धरे पार्था-

न्ययोगव्यवच्छेदो बोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कर्ष-

धनुर्द्धरे जात्यधिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

ए

पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेष्यसङ्गतस्य एव-

कारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर-

एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-

व्यवच्छेदो बोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य

चात्तन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवविप्रायके

नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्ययितावच्छेदक-

सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलमवन-

कर्तृत्वात्तन्तायोगव्यवच्छेदो बोधादिति सम्प्रदायः ॥)

गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा

ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋजुमर्तेषु ऋजिन

च पश्यन्नभिषष्टे सूरौ अयं एवान्” ॥) अथ पुं,

यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । “उष वामवः

शरगम् गमेयं शूरो नाम्न पतयद्भिरेवः” ॥

“एवैरश्नैः” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,

ऋग्वेदे १ । १२८ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति

पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

एवं, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।

अग्निर्विवेक्यः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३

यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति

केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । (यथा, कुमारे ।

६ । ८४ ।

“एवंवादिनि देवर्षौ पार्थे पितुरधोमुखी” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवञ्चन्दे नि-

वितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रपञ्चः । परवृत्तिः ।

एच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ आदि-

आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् ।

ङ एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।

“स वै वत अष्टमतिस्तवैषते

यः कर्मणां पारमपारकर्मणाम्” ॥)

एषः, पुं, पुरुषोक्तिप्रत्ययः । एतद्व्यञ्ज्यस्य ऐषिके

प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषणा, पुं, (इष् + ल्युट् ।) कौहमयबाणः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ६६ ।

“कामातुरं हृषीकेशमयैषणासं

तस्मै कथं तव पतिं विन्दशामि दीनः” ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यते णया । इष् + ल्युट् + ङीष् ।)

व्रणमार्गानुसारिणी । वेणकार इति भाषा ।

तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निष्ठा इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इष् + ल्युट् + टाप् ।) इच्छा । इति

जटाधरः ॥ एतद्व्यञ्ज्यस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ऐकारः । न तु दादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-

स्थानं तालु कण्ठस्थ ॥ (“एदैतोः कण्ठतालु” इ-

ऐका

भुक्तः । तथाच शिक्षायां । “ए ऐ तु कण्ठ-
तालव्यादौषौ कण्ठौष्ठौ स्तूतौ” । स च
क्रवो न भवति । (हिमाचलात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् भूतञ्च भवति । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदे-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां बहुध एव ॥)

“ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकां पञ्चप्राणमयं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“ऐकाररूपमध्ये तु किञ्चिदशे नदीर्घतः ।
चन्द्रेन्द्रभगवत्कासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्तूताः ॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती” ।
इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ • तन्नामानि सद्या,—
“ऐक्येष्वा भौतिकाः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
दक्षा दामोदरप्रद्योऽधरो विजयमुत्थपि ॥
क्षमात्मको जगद्योगिः परः परनिबोधकः ।
ज्ञानाढ्यता कपर्दिनीः पीठेशोऽग्निः समाढकः ॥
त्रिपरा जोहिता राक्षी वाग्भवो भौतिकासनः ।
महेन्द्रो द्वादशी च विमलञ्च सरस्वती ॥
कामकोटो वामजानुरनुमान् विजयो जटा” ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ दन्तान्तः । योगिः । इति
वीणवर्णाभिधानम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमः । “शैर्यादिः स्यादोर्निष्ठातन
चौरनिट” । एतेन यजादिगणायत्वात् “ऐ वसौ
निवासे इत्यस्य क्तिट्प्रत्ययस्य सम्प्रसारणे कृते
उवाच इत्यादयो भवेयः” ॥ मातृकान्यासे अधरे
न्यस्यतया तदाख्यप्राप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा । “यं नम ओम् ऐं नमोऽधरे” ॥
इति ॥)

ऐ, अ, (एतीति । आ + इण् + विच् ।) आह्वानम् ।
करञ्चम् । आमन्त्रणम् । इति मेदिनी ॥

ऐ, ऐ, (एति प्राप्नोति मय्यम् । आ + इण् + विच् ।)
महेन्द्रः । इति एकाक्षरकोषः ॥

ऐकागारिकाः, त्रि, (एकमसहायभगारं प्रयोजनमस्य ।
“ऐकागारिकट् चौरैः” ५ । १ । ११३ इति इकट्
इडिञ्च निपातनात् ।) चौरः । इत्यमरः । एका-
गारवासी ॥

ऐकाहिकं, त्रि, (एकाहे भवम् । एकाह + ठक् ।)
एकाहनिष्पन्नम् । एकदिनान्तरभवम् । इति वैद्य-
कम् ॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणज्ञानकषाय-
संग्रहे दास्यादिपाचने यथा । “भूतोत्थं विषमं
विदोषजनितञ्चैकाहिकं द्वाहिकम्” ॥

“काकजङ्घा वना श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।
पुत्रिपर्णी त्वपामांगस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः ॥

एवामन्यतमं मूलं पुण्योद्भूतं यततः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य ब्रह्मैकाहिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे ज्वराधिकादेः ॥
एकाहभवम् । यथा,—

“ऐकाहिकं द्वितीयस्य तृतीयकचतुर्थकम्” ।

ऐके

इत्यादि माहेन्द्रकवचम् ॥

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिक एकाहभवो ज्वरः ।)

एकदिनान्तरज्वरः । तस्यौषधं यथा,—

“पीतं दृष्टिकमूलन्तु पथ्युषितजलेन वै ।

साङ्गं विनाशयेद्वाहं ज्वरञ्च परमेस्वरः ॥

शिखायाश्चैव तद्वज्रं भवेदैकाहिकादिभुत् ।

एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकृष्णज्वरादिभुत् ॥

वास्योदकेन पीतं तत् दृष्टिद्विह्वलं भवेत्” ।

इति गणेशे १८३ अध्यायः ॥

(“ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः” ।

“मुस्तामृतमलकञ्च नागरं कण्टकारिका ।

कणानूयान्वितः क्षाद्यस्तथा मधुसमन्वितः ॥

ऐकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं यपोहति ।

वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तद्वज्रादित्यतेजसम् ॥

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति ।

वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृङ्गु ॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेद्भिवशां वरः” ।

मन्त्रो यथा,

ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्वाहिक-
त्र्याहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-
शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध
बन्ध ह्रां ह्रीं हूं फट् स्वाहा । इति ह्यारीते चि-
कित्सास्थाने । २ अध्याये ॥)

ऐक्यं, स्त्री, (एक + भावे अच् ।) एकस्य भावः ।
एकता । एकत्वम् । एकीभावः । यथा । शारदा-
याम् ।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्लब्ध्यामष्टकत्वं जपेत् सुधीः ।

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया ॥

प्रणमेद्गण्डवद्गुम् गुरुं तं देवतात्मकम्” ।

इति दीक्षातन्त्रम् ॥

ऐक्यं, त्रि, (इत्योर्विकारः । इच् + अण् ।) इच्-
विकारः । इच्सम्बन्धिगुडादि । इति स्मृतिः ॥
(अस्य गुणादय इच्प्रत्यये ज्ञातव्याः ॥)

ऐक्यं, स्त्री, (इत्योर्भवम् । इच् + अण् ।) इच्भवा-
गुडादि । यथा,—

“कदली जवली धात्री फलान्यगुडमैक्यम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ इच्गुडादिगुणा इच्प्रत्यये
ज्ञातव्याः ॥)

ऐक्यं, स्त्री, (इच्प्रत्यये इदम् । “वृक्षादिभ्योऽण्”
४ । ३ । १६४ । विधानसामर्थ्यान्नायो लुक् ।) इच्-
दीर्घत्वस्य फलम् । इत्यमरः ॥

(“खिगधोष्णं तिलमधुरं वातक्षेपघ्नमैक्यम्” ॥

इति सूत्रस्थाने । ४६ अ । सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ऐक्यं, स्त्री, (एक्य एव । स्वार्थे अण् ।) एक्यम् ।
इति भरतो हिरण्यकोषञ्च ॥

ऐक्यं, त्रि, (एकस्य इदम् । एण् + अण् ।) एकस्य
अन्वैदि । इत्यमरः ॥

ऐक्यिकः, त्रि, (एणं मृगं हन्तीति । एण् + ठक् ।)
एणहन्ता । इति व्याकरणम् ॥

ऐक्यं, त्रि, (एण्या इदम् । एणी + ठक् ।) एण्या-

ऐन्दि

अन्वैदि । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ऐतिह्यं, स्त्री, (इतिह उपदेशपारम्पर्यम् । तदेव ।

इतिह “अनन्तावसथेतिहभेषजान् आः” । ५ ।

४ । २३ । इति स्वार्थे आः ।) पारम्पर्योपदेशः ।

तत्पर्यायः । इतिह । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे
। ५ । ८७ । २३ ।

“ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि आगमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामनुज्ञिता” ॥

“ऐतिह्यं नाम आतोपदेशो वेदादिः” ।

इति विमानस्थाने । ८ अ । चरकेनोक्तम् ॥)

ऐन्दवं, स्त्री, (इन्दुदेवता यस्य । इन्दु + अण् ।) मृग-
शिरोनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ यथा । मात्स्ये ।

“अश्विनी रेवती मूलमुत्तराश्रयमैन्दवम् ।

स्वाती हस्तानुराधा च मृगशिरसि प्रशस्यते” ॥

ऐन्दवं मृगशिरः । इति मठप्रतिष्ठातन्त्रम् ॥

(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
मनुः ११ । १२५ ।

“सङ्गरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मणिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकैस्त्र्यहम्” ॥)

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव + डीप् ।) सोमराज्ञी । इति
वैद्यकम् ॥

ऐन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य । इन्द्र + अण् ।) ज्येष्ठा-
नक्षत्रम् । इति जटाधरः । मूलविशेषः । वन

आदा इति भाषा । तत्पर्यायः । वनार्जका २

वनजा ३ अरण्यजार्जका ४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । अस्त्वम् । रुचिकलाधिकारित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धिनि

त्रि । (यथा मनुः ५ । ६३ ।

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति प्रतिगां न च सज्जियाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीनं ब्रह्मभूता हि ते सदा” ॥

“ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यकारणम्”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः । तथा रघुः २ । ५० ।

“महीतलस्य शर्ममाचभिन-

मृदं हि राख्यं यदमैन्द्रमाङ्गः” ॥

“ऐन्द्रमन्त्रं सुपाञ्चस्यमविपन्नं सदा पिबेत्” ॥

इति वामटे सूत्रे । ५ अ ॥)

(इन्द्रस्यापत्वं पुमान् ।) बाजिवानरे (अज्युने जयन्ते

च पुं ॥ जलविशेषः ॥)

ऐन्द्रजातिकाः, पुं, (इन्द्रजातेन दीक्ष्यतीति । इन्द्रजाल
+ ठक् ।) इन्द्रजातकारकः । तत्पर्यायः । प्रती-

हारकः २ मायाकारकः ३ कौस्तुतिकः ४ मायावी

५ अक्षकः ६ मायी ७ मायिकः ८ । इति जटा-

धरः ॥

ऐन्द्रजुतिकाः, त्रि, केशज्जरोगविशिष्टः । टेको इति
भाषा । तत्पर्यायः । खल्लोटः २ खल्लतिः ३ । इति

भूरिप्रयोगः ॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्वं पुमान् । इन्द्र + इण् ।)
जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी ॥

(“ऐन्द्रिः किल गलेक्षस्थाः विददार सगौ द्विजः” ।

इति रघुवंशे । १२ । २२ ॥) बाजिनामवानराजः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अज्युनः । इति हेमचन्द्रः ॥

शेरा

शेन्रियकं, जि, (इन्द्रियेयानुभूयते। इन्द्रिय +
लुप्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमरः।
(आधिविशेषः। यथा,—

“मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो आधिविषययते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो आधिरैन्द्रियको बुधैः।
वेदनानामग्रान्तानामित्येते जेतवः सूताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समययोगः सुदुर्लभः।
नेन्द्रियाणि न चैवाद्याः सुखदुःखस्य जेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः।
सन्तोषिवाखि सत्यार्था योगो न च न चास्ति सत्।
न सुखं कारणं तस्मात् योगस्य चतुर्विधः।
नास्तेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कस्मै वा विना।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते।
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो भानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः।
इच्छा हेवात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते।
दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाभ्यसंज्ञकान्।
स्युष्यते नानुपादाने न स्युष्ये वेत्ति वेदनाः।
वेदनानामधिष्ठानं मनो दृष्टश्च शेन्द्रियः।
केवलमनगत्याग्रमनसप्रवृत्तौ विना”।
इति चरकै शरीरे १ अः ॥)

शेन्नी, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रजस्य इयम्। इन्द्र + “तस्ये-
दम्”। ४। ३। १२०। इत्यण्। टिड्ढेति। ४। १।
१५। डीप्।) शची। (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
“वसुहस्ता तथैवैन्द्री मज्जराजोपरि स्थिता”।
इन्द्रस्य योगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। अण्। इति
त्रिकाशेषः। इन्द्रवाक्यी। इति रत्नमाणा।
राखण शब्दा इति भाषा। पूर्वा दिक्। इत्य-
मरटीकायां रमानाथः। एणा। इति राज-
निर्घण्टः। एणाचि इति भाषा।

“यक्ष्याकर्मैन्त्री नलिनानि दृष्वा”।

इति सूत्रे ३ अध्याये। चरकेणोक्तम् ॥)

शेभी, स्त्री, (इभ इत्याख्यास्तस्याः। इभ + “प्रक्षा-
दिभ्यश्च”। ५। ४। ३८। इति अण् + डीप्।)
हृत्तिघोषा जता। इति राजनिर्घण्टः।

शेरावणः, पुं, (इराया जलेन वसति शब्दायते इति।
इरा + वण + प्रकाशश्च। तत इरावणस्य स्वार्थे
प्रकाशश्च ५। ४। ३८। यदा इरा सुरा वनमु-
दकां यस्मिन्। पूर्वपदादिति ८। ४। ३। अण्।
तच्च भवः। इरावण + अण्।) शेरावतहन्ती इत्य-
मरः। यथा, महाभारते १। १८। ४१।

“अतैर्दन्तैश्चतुर्भक्तु महाकायकृतः परम्।

शेरावणो महाभागोऽभवदवधत्ता घृतः” ॥)

शेरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा +
अतुप्। इरावान् मेघः। तच्च भवः। इत्यण्। जल-
वति मेघे सूर्यकारपतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ॥)
इन्द्रस्य ऋषुदीर्घधनुः।

इति मेदिनी। रामधनुक् इति भाषा।

शेरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन्। अतुप्।
इरावान् समुद्रः। तच्च भवः इति। इरावत् + अण्।

शेरा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यदा इरा-
वत्या विद्युत् अयं तस्येदमित्यण् ४। ३। १२०।)
इन्द्रहन्ती। स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
मथनोत्थितः पूर्वदिग्गजश्च। तत्पर्यायः। अण्-
मातङ्गः २। शेरावणः ३। अण्मुवस्तुमः ४। इत्य-
मरः ॥ अतहन्ती ५। चतुर्दन्तः ६। मल्लनागः ७।
इन्द्रकुञ्जरः ८। हस्तिमल्लः ९। सदादानः १०। इति
जटाधरः ॥ सुदामा ११। अतकुञ्जरः १२। गजाग्रणीः
१३। नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे ३। २२। (“शेरावतास्फालनकर्कशेन”।
“प्रादुर्भावेण पयोवाहं विद्युदैरावताविव”।
इति रघौ १। ३६।)
नागरङ्गः। लकुचवृक्षः। नागभेदः। इति मेदिनी ॥
“शेरावतं दन्तशठमस्मं शोथितपितृहृत्”। इति
सूत्रे ४६ अः। सुश्रुतेणोक्तम् ॥ (इरावत्या यथाः
सन्निह्यते देशः। इरावती + अण्। यथा, महा-
भारते १। १६२। ३३।

“बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा” ॥)

शेरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
मेघस्तस्य इयं। इरावत् + “तस्येदम्”। ४। ३।
१२०। इति अण् + डीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः
इति मेदिनी ॥ शेरावतभार्या। इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥ वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति
ख्याता ॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः
यथा।

“पृथ्वाश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती सूता” ॥)

शेरियं, स्त्री, (शरियो उषश्भूमौ भवम्। शरि +
अण्।) पांशवणवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
(पाशुवणयोऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

शेरेयं, स्त्री, (इरा + ङक्।) मद्यम्। इरा एव शेरेयं
स्वार्थे शोयप्रत्यये ङङि ॥ (यथास्य व्यवहार-
स्तदयथा,—

“अतैर्दन्तैश्चतुर्भक्तु महाकायकृतः परम्”।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते विद्वद्भिकारे ॥)

शेणः, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + अण्।)
इलापुत्रः। स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरुरवाः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते १। ७५। १७।
“पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्”।

“वटं सुता जहिरैऽथैलादायुर्जीमानमावसः” ॥ २४ ॥

शेणबालुकं, स्त्री, (शेणबालुकमेव। स्वार्थे अण्।) शेण-
बालुकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शेणविणः, पुं, (शेणविणाया अपत्यं पुमान्। शेण-
विण + अण्।) शेणविणापुत्रः। स तु कुबेरः।
इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तराणि। शेडविङ्गः। शेड-
विङ्गः। शेणविङ्गः ॥

शेलेयं, स्त्री, शेणबालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः ॥
(शेणबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) (पुं,
इलाया अपत्यम्। इला + ङक्। मङ्गलः। भौमः।
पुरुरवाः ॥)

शेशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान

शे

+ “तस्येदम्”। ४। ३। १२०। इति अण् +
डीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः ॥ (“शे-
शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः। “शेशान्यां
मरणं ब्रुवं निगदितं दिग्गजगणं खड्गने”। इति
तिथितत्त्वम् ॥)

शेशिकः, जि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।)
ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

शेशी } जि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
शेशरी } ईश + ईश्वर + अण् + डीप्।) ईश्वर-
सम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

शेश्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + अण्।)
ईश्वरधर्मः। तत्पर्यायः। विभूतिः २ भूतिः ३।
स चाष्टविधो यथा। अणिमा १ कणिमा २
प्राप्तिः ३ प्राक्कायम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६
वशित्वम् ७ कामावशायिता ८। इत्यमरः ॥

“शेश्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग इतीकृता” ॥

इति पुराणम्। “शेश्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
ऽणिमादिप्रादुर्भावः”। इति वाचस्पतिमिश्रः।
सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। नियन्त्रित्वम्।

यथा रघुवंशे १२। ६६ ॥

“तस्मै निशाचरैश्चैव प्रतिशुश्राव राघवः” ॥
इति ॥)

शेश्यकर्मि, [न] पुं, (शेश्यं कर्म यस्य।) ईश्वर-
सम्बन्धिकर्मियुक्तः। तत्पर्यायः। इत्ययति १ प-
त्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वार
शेश्यकर्मिणः। इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥

शेषमः, [स्] अ, (अस्मिन् वत्सरे इति। “सद्यःप्र-
त्ययैवमः” ५। ३। २२। इति इदम् इष् सप्त-
सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते ॥) वर्त्तमानवत्सरः।
इत्यमरः ॥

शेषमस्तनः, जि, (शेषमोभवः। “शेषमोक्षः श्वसो-
ऽन्यतरस्यां”। ४। २। १०५। इति शैचिकेऽर्थेषु पक्षे
क्षुण्णुट् च।) शेषमःसम्बन्धी। एह वत्सरे इति
भाषा। इति पाणिनिः ॥ ७। २। १०५ ॥

शेषमस्त्यः, जि, (शेषमोभवः। शेषमस् + शेषमो-
क्षमिति पक्षे ल्यप्।) शेषमस्तनः इति पाणिनिः ॥

शेशिकं, जि, (इह + ङक्।) इह भवम्। इहकाक्षेर
इति भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते
५। १४। ३२। “क्वचिद्भुमवदैहिकार्थेषु रंखन्
यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवयक्ष्णः” ॥)

शे

शे ओकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्यो-
च्चारणस्थानं ओष्ठः कण्ठश्च ॥ (“ओदौतोः कण्ठौ-
ष्ठम्” इत्युक्तेः। तथा च शिष्टायास्तुल्यम्।

“ए रे तु कण्ठतालव्यावोऽौ कण्ठौष्ठौ सूतौ” ॥)

स तु ऋसो न भवति। दीर्घः भूतश्च भवति।
(प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैश्चिविधोऽपि
अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षष्ठिधः। एतेन
दादशविध एव निर्णीतः।)

ओख

“ओकारं चक्षुषापात्रि। पञ्चदेवमयं सदा।
रक्तविद्युस्तताकारं जिह्वात्मानमोन्मत्तम्॥
पञ्चपाणमयं वयं नमामि देवमातरम्।
एतद्वयं मन्त्रेणानि स्वयं परमकुण्डली”॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वक्त्रीयभाषायां) तस्य
क्षेत्रप्रकारो यथा,—

“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुक्षिता।
क्षिप्रिहृत्तगता या तु कुक्षिता वामतस्त्वधः॥
ब्रह्मेशविद्यावत्तासा मात्रा तु ब्रह्मरूपिणी।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते”॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * तस्य नामानि यथा,—

“ओकारः सत्यपीयूषौ पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः।
आप्यायनी ओर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वीर्या मुखी दिजः॥
उद्देश्यदर्शकस्त्रीरः कैलासो वसुधाक्षरः।
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला॥
चयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा।
जैलोकविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी”॥

इति तन्त्रशास्त्रम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह
कविकल्पद्रुमे। “येर्यजादिः स्यादोर्निष्ठान् ओम्-
निट्”॥ तेन ओ दी क्षये इत्यस्मात् कृतायां
निष्ठायां दोर्न दीगवत् इति स्यात्॥ मातृकान्यासे
ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम्।
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ ओं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ”॥

ओ, य, सम्बोधनम्। आह्वानम्। स्मरणम्। अनु-
कम्पा। इति मेदिनी॥

ओं, य, ओम्। प्रणवः। इति वेदागमौ॥

ओः, ए, ब्रह्मा। इत्येकाक्षरकोषः॥

ओकं, स्त्री, (उच्चैरिगुपधलक्षणो के गुणः कृत्वञ्च
“ओक उचः के”। ७। ३। ६। ४। इति निपा-
त्यते।) गृहम्। आश्रयः। इत्यमरटीकायां भर्-
तादयः॥ (ए। पक्षी। वृषणः॥)

ओकः, [स्] स्त्री, (उच्यते समवेति अस्मिन्। उच +
असुन्। गुणः। न्यउक्तादित्वात् कुत्वम्॥) आश्रयः।
गृहम्। इत्यमरः॥ (“जलौका अथ भङ्गके”।
इति अमरकोषः। तथा विष्णुपुराणम् १। ६। ३७।
“सप्तर्षिणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तदै वनौकसाम्”॥)

ओकणः, ए, केशकीटः। इति शब्दरत्नावली॥
उकुण् इति भाषा॥

ओकणिः, ए, यूकः। इति शब्दरत्नावली॥ उकुण्
इति भाषा॥

ओकुलः, ए, (उच् + उलच्। निपातनात् सिद्धम्।)
गोधूमस्ततप्तपक्कः। अस्य गुणाः। गुणत्वम्।
वृथत्वम्। मधुरत्वम्। बलकारित्वम्। रक्तवा-
तापहत्वम्। क्षिप्रत्वम्। हृद्यत्वम्। मरवि-
र्द्धनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ओकोदगी, स्त्री, (ओकः मलककृपाश्रयस्थानमदनं
भक्षं यस्याः।) यूकः। इति शब्दरत्नावली॥

ओक्काणी, स्त्री, (ओच् + कण + अच् + डीप्।) ओ-
कणः। इति शब्दरत्नावली॥ उकुण् इति भाषा॥

ओख, ऋ, शोषणे। भूषणे। सामर्थ्ये। निवारणे।

ओज

इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वादि-अकं-सकं च परं-
सेट्।) ऋ मा भवान् ओचितवत्। अथ द्वित्वात्
प्राक् प्राप्नो ऋस ऋदित्वाच्च स्यात्। शोषः खेह-
रहितीभावः। ओखति पङ्क्त्यात्प्रात्। अज-
मयी भूषणं सामर्थ्यं वाग्विषयः। इति दुर्गादासः॥

ओघः, ए, (उच् समवाये + घञ्।) एघोदगादित्वात्
साधुः। इत्युत्पत्तिगीतवाद्यम्। समूहः। इत्यमरः॥
जलवेगः। (यथा कुमारः ४। ४४।

“रविपीतजला तपाख्ये पुनरोघेन हि द्रुज्यते
नदी”॥) परस्परः। उपदेशः। इति मेदिनी॥

ओङ्कारः, ए, (ओम् + कारप्रत्ययः।) प्रणवः।
इत्यमरः॥ (यथाह स्मृतिः।

“ओङ्कारः पूर्वमुच्चार्यन्ततो वेदमधीयते”।

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वौवैतौ ब्रह्मणः पुरा।

कराटं भित्त्वा विनिर्ज्जातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ”।

इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः।

“प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत् ओङ्कारमर्हति”॥

इति मनुः। २। ७५॥ अत्राह व्यावस्तम्बः,

“ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अधोऽध्यामाद्य एत-
दापि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौ-
किक्या वाचा व्यावर्त्तते”। लौकिक्या वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः।)

ओङ्कारा, स्त्री वृद्धशक्तिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ओज त्क, बले। तेजसि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(अदन्तचुरा-परं-अकं-सेट्।) मा भवान् ओजि-
जत्। इति दुर्गादासः॥

ओजः, [म] स्त्री, (उज्ज्वलेन। उज्ज् अजवे

उज्ज्वले “बलोपश्च” १। १६१। उणादिः असुन्।

बलोपश्च। गुणः।) दीप्तिः। अवयवम्। प्रकाशः।

बलम्। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः २। ५४।

“तद्वौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्”। यथा च मा-
नवे १। १६।

“तेषामिदन्तु मत्तानां पुनर्वाणां महौजसाम्”॥

प्रथमतोऽप्यपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः। इति

ज्योतिषम्॥ गौडी गीतिः काव्यगुणः। तस्य

लक्षणम्। वृद्धसमाससंयुक्तवर्गपदाङ्गम्। यथा,

“ओजःप्रसादसाधुर्गुणचितयभेदः।

गौडवैदर्भपञ्चाशीर्गीतयः परिकीर्त्तिताः॥

ओजः समासभूयस्वं मांसलं पदङ्गम्”॥

तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोक्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटायनायत्तमि-
स्फूर्जत्स्फुक्तीर्त्तभीतिसम्भूतचमत्कारस्फुरत्सम्भूमा।
आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रभो-
क्त्वा पायाववसङ्गमे भगवतो लज्जावसी पार्वती”॥

इति काव्यचन्द्रिका॥ * रसादिसप्तधातुसार-

भागजधातुविशेषः। तस्य गुणाः। सर्वशरीरस्थि-

तत्वम्। क्षिप्रत्वम्। शीतलत्वम्। स्थिरत्वम्।

शुक्लवर्णत्वम्। कपात्वकत्वम्। शरीरस्य वनपुष्टि-

कारित्वम्॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतम्।

ओजः शरीरे संजातं तन्नाशान्नाशमृच्छति॥
अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संनियते मधु।

ओड

तद्दोजः शरीरेभ्यो धातुः संनियते नृणाम्”॥

इति वैद्यकम्॥ ओजोऽदन्तोऽपि। इति भरतः॥

“हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्”॥

इति पूर्वमण्डे। ५५। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

“तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः”॥

“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः।

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिनः॥

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।

यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसादसः॥

सर्वसंमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा।

यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्यान्नितम्॥

यच्छरीरबलं देहः प्राणा यत्र प्रतिकृताः।

तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रणाः॥

ध्यानादमन्यः खवणात् खोतांति सरसात्सिराः॥

तन्महत्ता महामूलान्तश्चौजः परिरक्षता।

परिहार्या विशेषेण मनसा दुःखहेतवः॥

हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं खोतसां यत्प्रसादजम्।

तत्तत्संस्थं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च”॥

इति सूत्रस्थाने त्रिशोऽध्याये चरकेणोक्तम्॥

“गुरु शीतं मृदु स्पर्शं बलं मधुरं स्थिरम्।

प्रसन्नं पिच्छलं खिगधं ओजो दशगुणं तथा”॥

मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तदयथा॥

“गुरुत्वं नाधवाक्चैवं चैवागमस्त्रसमावतः।

माधुर्यं मार्दवं तेजसात् प्रसादसाधुभावनात्॥

रौच्यात् खेहं व्यवयित्वात् स्थिरत्वं स्पर्शात्तामपि।

विकासिभावात् पिच्छलं वैशद्यं साङ्गतामथा॥

सौम्यान्मद्यं विहन्त्येवमोजसः सगुणैर्गुणान्”॥

“रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्ववृद्धोन्मियात्मनाम्।

प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते”॥

“नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैथिकमोजसः।

विकाश-रुद्ध-विशदा गुणास्तत्र हि नोन्मियाः”॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने। १२ अः॥

“ओजः सोमात्मकं खिगधं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्।

विविक्तं मृदु मृत्स्पर्शं प्राणायतनमुत्तमम्॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्।

तदभावाच्च प्रीत्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्॥

अभिधातात् स्यात्कोपाक्कोकाद्यानाञ्चयात् क्षुधः॥

ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुयह्यानिःसृतम्।

तेजः समीरितं तस्मादिभ्यंशयति देहिनाः”॥

इति सूत्रस्थाने। १५ अः। समुत्तेनाक्तम्॥

ओडवः, ए, पञ्चखरयुक्तरागः। स तु ऋ-प-वर्जितः।

घ-ग-म-घ-नि-युक्तः। यथा मक्षारादयः। इति सं-

गीतदामोदरः॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे खरा-

ध्याये जातिप्रकरणे।

“वान्ति यान्युडवोऽप्रेति योमोक्तमुडवं बुधेः।

पक्षमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुड्वा।

ओडवी सान्ति येषाञ्च खरास्तेष्वोडवा मताः”॥

“ओडवा मताः” इति क्वचित् पाठः॥ “उडवः

नक्षत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युडवं योम,

तच्च भूतेषु पञ्चमम्। तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यन्ते।

ओडवी सङ्ख्या विद्यते येषां खराणां ते ओडवाः

पञ्चखराः” इत्यादिसिंहभूषणटीका॥)

ओद

ओदिका, स्त्री, धान्यविशेषः । उडि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । ओडी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला । अस्या गुणाः । शोषणत्वम् । रुक्षत्वम् । कफवायुवर्जकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राज-वल्गुः ॥

ओडी, स्त्री, ओदिकाधानम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्) ॥

ओडः, पुं, (आ ईषदुनति । उन्दी + स्फायितश्चोति रक् । बाहुजकात् वस्य डत्वम् ।) जवापुष्पवृद्धः । देशविशेषः । उडिस्था इति ख्यातः । तत्र बड-वचनान्तः । इति मेदिनी । (तद्देशवासिनि, चि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाश्चौड्रविडः काम्बोजा जवनाः प्रकाः” । “पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालो-पादिना शूद्रत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुक्षुकभट्टः ॥

ओडपुष्पं, स्त्री, (ओड् पुष्पम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ वृद्धास्तु “ओडपुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओडपुष्पः ओडस्य पुष्पश्चाद्यते” इत्याहुः । वृद्धे व्युत्पत्तिर्यथा । ओड् पुष्पमस्य इति ।

“ओडः स्यादोडपुष्पश्च जवाश्च हयमारकः” ।

इति गायमुकुटः ॥ “ओडपुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके” ।

इति हरानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ओडाखा, स्त्री, (ओडमाखा यस्याः ।) जवापुष्प-वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओग, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं-सेट्) । अपसारणमप-नयनम् । मा भवान् ओगिनत् । ओगाति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति यद्गमाख्यः । अव रत्तणे + “सितनिगमिससिचवीति” १ । ७० । उणादिः तुन् । “ज्वरत्वरेति” ६ । ४ । २० । ऊट् ततो गुणः ।) विडाणः । इत्यमरः । (यथा सुग्ध-बोधे । “स्थूलोतुः । स्थूलोतुः) ॥

ओदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्नलोपश्च” इति २ । ७६ । उणादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्षम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्येषाश्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च” ॥

“ओदनः क्षाजितः खिन्नः प्रसृतो विशदो जघुः । भृष्टतण्डुलजोऽत्यर्घमन्यथा स्यादगुणश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिजितप्रयोगे मद्यादिवर्गे ॥

“ओदनस्तैः प्रहतो द्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् । शेषद्रव्यादिवलतो ज्वरघ्नः क्षायसाधितः” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्षमन्नं तथान्यच्च क्षत्रिकूरश्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिविः पुंसि भा-वितः” ॥

अस्य विवरणान्तरश्चात्रशब्दे ज्ञेयम् ॥

ओदनाङ्गा, स्त्री, (ओदनस्याङ्गा इव आङ्गा यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओल

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । वला । इति राज-निर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्लिप् + डीष् ।) वला । इति मेदिनी ॥ वलेडा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥

ओम्, व्य, (अवति रत्तति इति । “अवतेष्टिलो-पश्च” १ । १४१ । उणादिः मन् टिलोपश्च । ज्वर-त्वरेणूट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) प्रणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुर्ब्रह्म उकारस्तु महेश्वरः ।

मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥

(“यथा पर्यं पलाशस्य शङ्खनैकेन धार्यते ।

तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवस्वरिति त्रिधा” ॥

“ओङ्कारश्चाप्युकारश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिक्षाविनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

“सिद्धानाश्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते ॥

प्रणवाद्या यतो वेदा प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” ॥

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः ।

(यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमास्थाय नत्वा तं सुरवन्दनः ।

उर्व्वशीमधुरःश्रुतां परःस्कृत्य दिवं ययुः” ॥)

अप्राकृतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणाश्चैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

ओलं त्रि, (आल् + उन्द + क । एषोदरादित्वात् साधु ।) आर्द्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा इति भाषा ॥

ओलः, पुं, खनामख्यातमूलविशेषः । शूरणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोऽन्न इत्यपि” ।

गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः) ॥

ओलज, इ, क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं-सेट्) । अन्तस्थतृतीययुक्तः । इ ओलङ्गते धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ओलङ्, इ कि उच्छेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा-चुरा-उभं-सकं-सेट्) । अन्तस्थतृतीयोपधः । इ ओलङ्गते । कि ओलङ्गयति ओलङ्गति तण्डुलं लोकः । कर्पूरमोलङ्गयतीति दर्शनात् । इति दुर्गादासः ॥

ओल्लः, पुं, ओलः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ अर्शोऽन्नः ४ चिचदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

ओष

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विशदत्वम् । क्षुत्त्वम् । अर्शो-रोगपथ्यत्वम् । ग्राम्यकन्दस्तु दोषणः ॥ इति राज-वल्गुः ॥

ओषः, पुं, (उष + दाह्ने घञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । ओषः २ । इत्यमरः ॥ ओषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तविकारासत्वारिणदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च ओषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणः, पुं, (उष + ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेम-चन्द्रः ॥ भाल इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण + डीष् ।) प्राक्विशेषः । पुष्याति इति भाषा । अस्या गुणाः । कफवायु-नाशित्वम् । इति राजवल्गुः ॥

ओषधिः, स्त्री, (ओषो धीयतेऽच । ओष + धा + क्ति ।) फलपाकान्तवृद्धादिः । कदली धान्यमि-त्यादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ।

“उद्भिज्जाः स्यावरा ज्ञेया बीजकाण्डाप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः बडपुष्पफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यत्रौषधयो

रजन्त्याम्” । तथा ७ । १ “अथौषधीनामधिपस्य

वृद्धौ” । “ओषधयः प्रमुष्यन्ति गवादीनां पयां-

सिच । इति हारीते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

“ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते क्षात्रपा वने ।

अविषाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधीनाम्यस्यापि कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥

योगविज्ञानरूपज्ञानासां तत्त्वविदुष्यते ।

किं पुनर्यो विज्ञानीयादोषधीः सव्यथा भिषक् ॥

योगमासान्तु यो विद्यादेशकालोपपादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अध्याये ॥

ओधिप्रस्थः, पुं, (ओषधिबज्जलं प्रस्थं यत्र । ओषधी-नामाकरत्वात् हिमालयस्य तथात्वम् ।) हिमाल-यस्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पूरम्” ।

तत्रैव ६ । ३६ । “आसेदुरोषधिप्रस्थम्” इति ।)

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारमगमद्विमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् वृता ।

ओषधिप्रस्थनगरस्यादूरे सानुकृतमः ॥

तत्र भर्गः समात्मानमक्षरं परमात्परम् ।

एकाग्रं चिन्तयामास भगवान् वृषभध्वजः” ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + डीष् ।) ओषधिः । इति भरतः ॥ (फलपाकान्तवृद्धः । स च कदली-धान्यादिः । यथाह मनुः । १ । ४६ ।

“उद्भिज्जाः स्यावराः सर्वे बीजकाण्डाप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः बडपुष्पफलोपगाः” ॥

ओषधिप्रस्थेऽस्या विवर्तितार्थः ॥)

ओषधीपतिः, पुं, (ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादस्य तथात्वम् ॥)

शोषधीशः, पुं, (शोषधीनामीशः) चन्द्रः । कर्पूरम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६ । ८ ।

“शोषधीशः क्रियाधोनिर्गमोनिर्गमभाक्” ॥)

शोषः, पुं, (उष्णते दृष्टते उष्णाहारेणेति । उष् दाहे
+ “उभिकुभीति” । २ । ४ । यन् ॥)

दन्तादकावयवः । उपर ठौट इति भाषा ।

तत्पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवासः ३ । इत्य-

मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः २

इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने शोष्ठी शोष्ठा-

धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३६ । ६ ।

“शोष्ठाविव मध्याह्ने वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं
जीवसे नः” । तथा मनुः । ८ । २२२ ।

“अवनिष्ठीवतो वर्षाहारोष्ठी च्छेदेयद्रुपः” ॥

तथा, कुमारः ३ । ६० ।

“उभामुखे विष्मफणाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि” ॥)

शोषपुष्पः, पुं, (शोष इव पुष्पं यस्य ।) बन्धूकपुष्प-
रुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषरोगः, पुं, (शोषस्य रोगः) आस्यरोगान्त-
र्गतोष्ठभयव्याधिः । स च वातपित्तकफसन्निपात-
रक्तमांसमेदोऽभिघातजत्वेनाष्टविधः । तेषां यथा-
क्रमं लक्षणानि यथा,—

“कर्कशी प्रस्रवौ स्तब्धौ संप्राप्तानि लवेदनौ ।

दाह्येते परिपाद्येते शोष्ठी मारुतकोपतः ॥

शोयेते पिङ्गकाभिश्च स्रज्जामिः समन्ततः ।

सदाहृपाकपिङ्गकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥

सर्वार्थाभित्तौ शोयेते पिङ्गकाभिश्च वेदनौ ।

भवतस्तु कफादोष्ठी पिच्छन्तौ शीतलौ गुरू ॥

सहृत् क्षणौ सहृत् पीतौ सहृत् श्वेतौ तथैव च ।

सन्निपातेन विज्ञेयाधनेकपिङ्गकाचितौ ॥

खर्जूरफणवर्णाभिः पिङ्गकाभिर्निपीडितौ ।

रक्तोपल्लवौ बधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

गुरू स्थूलौ मांसदृष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।

जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥

सर्पिमण्डपतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू ।

खर्चं स्फटिकसङ्काशमाखावं खवतो भ्रष्टम् ॥

तयोर्व्रणौ न संरोहेन्मृदुत्वञ्च न गच्छति ।

शोष्ठी पर्यवदीर्येते पाद्येते चाभिघाततः” ॥

इति निदानम् ॥

(“शोष्ठी च स्फटिकौ यस्य वातिवाहेन वातिकात्

तस्य सर्पिर्जल्यश्च शोष्ठदारणवारणे ॥

सदाहृष भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिष्टेत् ।

मधुना नवनीतेन शोष्ठयोर्जल्यं मतम् ।

शेषशोष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि ।

सरक्तमोष्ठरोगेषु दृष्ट्वा रक्तावसेचनम् ॥

अवार्ज्जुकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः” ॥

इति हारीते चिकित्से । २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तौ वातेनोष्ठौ द्विधा कृतः ॥

शोष्ठकोपे तु पचनात् सन्धावोष्ठौ महावधौ ।

दाह्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशी ॥

पित्ताक्षीरणासहौ पीनौ सर्वयाकृतिभिक्षितौ ।

पिटिकाभिर्भङ्गोदावामुपाकौ कफात्पुनः ॥

शीतासहौ गुरू शूलौ सर्वार्थपिटिकाचितौ ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धाखावपिच्छन्तौ ॥

अकस्मात् स्नानसंभूतजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपल्लवौ बधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

खर्जूरसदृशश्चात्र क्षीणे रक्तोऽर्जुनं भवेत् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसाख्याता मूर्च्छत्कमीकमात् ॥

तैलाभश्चयुक्तदौ सज्जगौ मेदसा भ्रष्टः ।

क्षतजाववदीर्येते पाद्येते चासक्तपुनः ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।

जलबद्धवद्वतकफादोष्ठे जलाब्जदम्” ॥

इति वामटे उत्तरस्थाने । २१ अध्याये ॥

“खण्डौष्ठस्य विनिष्ठातौ स्थूला प्रखवदाचरेत् ।

यष्टौ ज्योतिष्मती-रोध-आवर्ज्जौ-सारिवोत्पलेः ॥

पटोल्या काकमाथा च तैलमध्यजनं पचेत् ।

नस्यच्च तैलं वातघ्नमधुरस्त्वन्धमाधितम् ॥

महाक्षेहेन वातोष्ठे सिद्धे नाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधुच्छिद्यगुग्गुलुमरदारुभिः ॥

यथाङ्गचूर्णयुक्तेन तैलेव प्रतिसारयम् ।

नाथोष्ठं छेदयेद्गुग्गुलुसिद्धैरेण्डपल्लवैः ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्द्ध्नि च तर्पयम् ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलोक्तौ भिरुपाचरेत् ॥

रोधसर्ज-सत्तौद्रमधुकैः प्रतिसारयम् ।

गुडुक्षौ यष्टिपत्तङ्गसिद्धमध्यजने घृतम् ॥

पित्तविधिवश्चात्र क्रियाशोणितजोऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्मोष्ठे तु कफोत्तरे ॥

पाठाक्षारमधुयोर्वैर्हतास्ते प्रतिसारयम् ।

धूमनावनगर्दषाः प्रयोज्याश्च कफाच्छिदः ॥

स्निग्धं भिन्नं विमदस्त्रं दन्तेभ्योऽजमग्निना ।

प्रयङ्गुरोधन्निफणाभाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

सत्तौद्राघर्षयम् तीक्ष्णा भिन्नमुद्धे जलाब्जदे ।

अवगाढेऽतिष्ठे वा क्षारोऽस्मिन्वा प्रतिक्रिया” ॥

इति च वामटे उत्तरस्थाने । २२ अध्याये ॥

चिकित्सादिविदितस्तु मुखरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥)

शोष्ठी, स्त्री, (शोष्ठ इवाचरति प्रकावस्थायाम् ।

शोष्ठ + क्षिप् । ततोऽच् + डीप च ।) विष्मफणम् ।

इति रत्नमाणा ॥ तैलाकुचा इति भाषा ॥

शोष्ठोपमफला, स्त्री, (शोष्ठोपमानि शोष्ठमदृष्टानि

फलानि यस्याः) विष्मिका । इति जटाधरः ॥

(तैलाकुचा इति भाषा ॥)

शै, शैकारः । स तु चतुर्दशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-

स्थानं शोष्ठः कण्ठश्च । (शोदीतोः कण्ठौष्ठम्” ।

इत्युक्तेः । तथा च शिक्षायाम् ।

“एते तु कण्ठ-तालव्यावोष्ठौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ” ।)

स दीर्घः झुतश्च भवति न ऋस्त्रः ॥ (प्रत्येकमुदा-

त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-

नासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एतेन द्वादश-

विध एव ।)

“रक्तविद्युक्ताकारं शैकारं कुण्डली खयम् ।

अथ ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं कथा ।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वक्त्रभाषायां) तस्य

लेखनप्रकारो यथा,—

“शोकारमध्यदक्षे तु गता तृज्जगतायता ।

किञ्चित् सा वामतो वक्ता ताम् ब्रह्मेष्टविधायः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानमस्य प्रचक्षते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“शैकारः शक्तिः को नादस्तेजसो वामजङ्घकाः ।

मनुरङ्गयज्ञेशश्च शङ्खकथाः सदाशिवः ।

अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्घर्षाः सरस्वती ।

आक्षा चोर्द्धमुखी शान्तौ व्यापिनी प्रकृतः पथः ॥

अनन्ता ज्वालिनी शोभा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्मकर्षिणी च ज्वालाभानिनिता भृगुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदशमः । सत्त्वान्तः ।

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (माहकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् ।

माहकान्यासमन्त्रो यथा,—

शौं नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ शौं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुबन्धविशेषः । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “शौर्नि-

स्वातन शौरनिट्” । तेन दृष्टि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य

लटि कृते अक्षयति इति स्यात् ॥)

शै, व्य, आङ्गानम् । सम्बोधनम् । इति मेदिनी ॥

विशोधः । निर्वायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

भेदः । स च चादिः । इति पाणिनिः । १ । ४ । ५७॥)

शौ, व्य, शृङ्गाणां प्रयावः । यथा,—

“चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेनुरौकारसंज्ञितः ।

स चानुस्वारनादाभ्यां शृङ्गाणां सेनुरच्यते” ॥

इति तन्त्रसारद्वयकालिकापुराणम् ॥

शैः, पुं, अनन्तः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ निखनः । इति

मेदिनी ॥

शैः, स्त्री, विष्मभरा । इति मेदिनी ॥

शैक्षकं, स्त्री, उद्धृतां समूहः । (“गोचोक्षो-
रभेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) दृष्टसमूहः । इत्य-

मरः ॥ एङे गहर पाल इति भाषा ॥

शैख्यं, त्रि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + खार्थे

+ ख्यञ् ।) ख्यालीपकाद्यादि । उखायां निष्पन्नम्

इत्यर्थे षष्ठाप्रत्ययः ॥

शैचित्ती, स्त्री, (उचितस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात्

व्यञ् + डीप् । “हलस्तद्धितस्य” । ६ । ४ । १५० ।

इति ध्रुवः ॥) शैचित्तम् । इति लिङ्गादिसंयज्ञे

अमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

शैचित्त्यं स्त्री, (उचित + ख्यञ् ।) उचितस्य भावः ।

उपयुक्तता । योग्यात्मन् । इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदे ।

“एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः” ॥)

शैडवः, पुं, (शैडवी संख्या विद्यते यस्य स शैडवः ।

यथा शोडव एव + सार्थे ञञ् ।) शोडवस्वरः ।

स च रागस्य जातिविशेषः । पञ्चस्वरमित्र-

चौत्सु

रोगरागिण्य इति यावत् । यथा,—

“चौद्वः पञ्चभिः प्रोक्ताः खरैः बहुभिस्तु बाहुवः । सम्पूर्णा सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥ इति सङ्गीतरत्नाकरः । अपि च । सम्पूर्णखराः षष्ठ ग म प ध नि ॥ बाहुवखराः निषादो-
ष्णिताः षष्ठ ग म प ध नि ॥ चौद्वखराः षष्ठ-
वर्जिताः षष्ठ ग म प ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
खरैर्यथा । गटवसन्तादयः । बाहुवरागाः षष्ठभिः
खरैर्यथा । खरिन्धीप्रभृतयः । चौद्वरागाः
पञ्चभिः खरैर्यथा मल्लारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे खराध्याये
जातिप्रकरणे ॥ ५३—५४ ॥

“वाग्निं वायुमुद्धवोऽनेति थोमोक्तमुद्धवं बुधैः ।
यच्च तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्धवा ॥
चौद्वी साक्षि येषां खरास्ते त्वेद्धवा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौद्धवितमुच्यते ॥
तत्संख्यादौद्धवश्च पञ्चखरमिदं विदुः” ॥

“जमादस्याप्यत्रते बाहुवौद्धवकारिणोः” ॥

चौदुम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ।
तस्य कल्याणम् ।

“रुग्दाहरागकण्ठभिः परितं रोमपिञ्जरम् ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौद्धुम्बरं वदेत्” ॥

इति निदानम् ॥ तावन्म । इति जटाधरः ॥

तावन्मात्रादौ चि ॥ (उदुम्बरस्य विकारः । उदुम्बर

+ अण् । उदुम्बरपात्रम् । यक्षाण्डविकारः ।
यथाह देवकः ।

“गृहीत्वौद्धुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः” ॥

चौदुम्बरः, पुं, चतुर्दशयामान्तर्गतयमविशेषः । इति
मेदिनी । सुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा वाणिज्यिण्यौद्धुम्बराः फेनया वने ।

न्यासे कुटीचकः यूष्मं बहुदो हंसनिष्क्रियौ” ॥

इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “चौदुम्बराः

प्रातस्त्याय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः

फलादिभिर्जीवन्ति” ॥ इति तट्टीकायां स्वामी ॥

चौत्सुर्था, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + अण्) ।
उत्कर्षता ॥

चौत्सानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।

उत्तानपाद + इण्) । भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु

उत्तानपादराजपुङ्गवः । सायम्भुवमनुपौत्रः ।

(यथा भागवते ४ । १० । ३० ।

“चौत्सानपादे भगवांस्तुव शार्ङ्गधन्वा

देवः क्षिप्रोत्पवनतार्क्षिहरो विप्रश्चान् ॥

उत्तानपादात् सुख्यां जात उत्तमः । इति महा-

भारतम् ॥ प्रहासामुपरिस्थितनिष्कलतारा च ॥

चौत्सुर्गिकः, चि, (सामान्यविधिस्तुर्गस्तस्य भावः ।

उत्कर्ष + ठञ्) । सामान्यत्वम् । इति स्मार्तः ॥

चौत्सुर्था, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + अण्) ।

उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“चौत्सुकेण जयवरा सङ्गमुखा आवर्तमाना

क्रिया” ॥ “रघुचरसमाक्रावावदौत्सुक्यमुद्रा” ।

इति भाषे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ॥ ५ ॥

“इत्थौत्सुक्यादपरिगणयन् मुक्ताकं यथाचे” ॥

३०५

चौदा

अभिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “चौत्सुक्योन्माद-
शब्दाः स्मृतिमतिरसहिता व्याधिसन्नासलज्जा” ॥

तत्सङ्ख्यं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाभेरीत्सुकं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्तताप-त्वर-क्षेद-दीर्घनिश्चितदिक्षत्” ॥

उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः कौमारह्वरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
सोचोन्मीलितमानसीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिनाः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतयापारकीलाविधौ
देवारोघसि वेतसीसुरतले चैतः समुत्पद्यते” ॥

इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“चौत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमाद्यप्राप्तौ निवर्तते
इष्टमाद्यस्य स्वार्थ इष्टलक्षणात् पक्षस्य” ॥

चौदनिकः, चि, (चौदनं शिष्यमस्य । चौदन + ठञ्) ।
सूपकारः । इत्यमरः ॥

चौदरिकः, चि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठञ्) ।

विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक

इति भाषा । तत्प्रार्थयः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥

(यथा किराते ११ । ५ । औक्तस्य टीकायां

मल्लिनाथः । “अतएवाद्यूनं चौदरिकः । आद्यूनः

स्यादौदरिके विदिगीषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥

“विजिगीषावह्वरः कश्चित् प्रकर्षो वा व्याक-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति

भरतः ॥ “खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्वा-
नेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ।

इति रमानाथः ॥

चौदन्वितं, स्त्री, (उदन्वित् + “उदन्वितोऽन्यतर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पक्षे अण्) । अर्द्ध-
जलयुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदन्वित् +

इस्य विशेषो ज्ञातव्यः) ॥

चौदन्वित्कं, स्त्री, (उदन्विति संस्कृतम् । “उदन्वितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठञ् । “इससुक्ता-
न्तात् कः” । ७ । ३ । ५१ । इति ठञ् कः) । अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चौदाव्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + अण्) ।
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागुगुणभेदः । यथा

किराते १ । ३ ॥ “स सौष्ठवौदाव्यविशेषश्रा-
जिनोम्” इति “चौदाव्यं अर्थसम्पत्तिः” इति

मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा

साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विनासो माधुर्यं गान्धोर्ध्वं धैर्यतेजसी ।
कलितौदार्यमित्यथौ सत्त्वजाः पौबजा गुणाः” ॥

तत्सङ्ख्यं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियभावशमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥

नायिकाकारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“यौवने सत्त्वजास्तामसाविश्रुतिसंस्पर्काः ।

अजङ्गारास्तत्र मावहावहेकास्त्रयोऽङ्गजाः” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं प्रगल्भता ।

चौदाव्यं धैर्यमिच्छेते सत्तैव सूरयज्ञजाः” ॥

तत्सङ्ख्यं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “चौदाव्यं विनयः

सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

चौद्वि

“न ज्ञते परस्मां गिरं वितनुते न भूयुगं भूयुर्
नोत्तंसंक्षिपति क्षितौ अवगतः सा मे क्षुटेऽप्यामसि

कान्ता गर्भग्रहे गवाक्षविवरव्यापारिताया वहिः

सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यन्तुमी लोचने” ॥

मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।

“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।

वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमिच्छाया धोरुत्तमः” ॥

चौदास्यं स्त्री, (उदास + अण्) । उदासस्य भावः ।

वैराग्यम् । अनुरागादिभूयता । यथा ।

“चौदास्यसंविदवकम्भितभूयभूमा-

मस्मिन् दृशोः पतिततामवलोका मैत्र्या” ॥

इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौबोविलिखनहेतोर्वधमपि

कुलाः किमौदास्यम्” । इति पद्यावली ॥

चौदालकं, स्त्री, (उदासेन कीटेन सञ्चितम् । उदाक-

+ अण् + संज्ञायां कन्) । वल्लीककारिकीट-

निर्मितमधु ।

तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।

कुष्ठविषरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(अथौदालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।

“प्रायो वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः सख्यकीटकाः ।

कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौदालकं मधु ॥

चौदालकं वधिकरं स्वल्पं कुष्ठविषापहम् ।

कषायमुष्णमसृक्ष कटुपाकश्च पित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।

“चौदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिवेदितम् ।

तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

चौद्वत्, स्त्री, (उद्वत् + अण्) । उद्वत्स्य भावः ।

यथा । “असूयान्धगुणार्द्धनिर्मौद्ध्यादसहिष्णुता ।

भूभङ्गदोषसंघोषरक्ताक्षिवैद्यतादिहृत्” ॥ इति

साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

चौद्विजं, स्त्री, (उद्विज + जन + ङ + सार्धे अण्) ।

यांशवजयणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौद्विदं, स्त्री, (उद्विद + सार्धेऽण्) । साम्बरि-

लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने

४६ अः ॥

“जघ्नु तीक्ष्णोष्णमुत्कोदि सूक्ष्मं वाताशुलोमनम् ।

सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्यालवणमौद्विदम्” ॥

तीक्ष्णत्वम् । उत्कोदकारित्वम् । स्मारयुक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवद्धतानाहमूलनाशि-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च

यथा—

“चौद्विदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयं ।

क्षारं गुरु कटु खिगं प्रीतकं वातनाशनम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

“सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्कोदि चौद्विदम्” ।

इति वामटे सूत्रस्थाने । ६ अः ॥

उद्विदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(“चौद्विदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिप्रकृतप्रकरणे पाञ्चिवर्गे ॥

चैतन्य

इतनी ही महीना तब पुत्रों के शव हैं।
इतनी ही महीना मन्त्रों भीषण सह भारत" ! ॥

कृषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महामारते चैत्रय-
यर्वाणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं चित्तं केनचिद्गुणैश्चन ॥
तद्विषं दृष्टुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगुं काश्चर्यागतान् ॥
निजघ्नैः परमेयासाः सर्वोक्ताश्चित्रितैः शरैः ।
आगमादवक्रान्तकेशैः सर्वो वन्द्यसुराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयापदा ।
भृगुपत्नो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रवेदिरे ॥
तावामेवतमा ग्रभं भयाद्रे महीजसम् ।
ऊरुयौकेन वामोरमैस्तुः कुनविष्टये ॥
तद्भृगुपत्न्यामु ब्राह्मणो या भयार्हिता ।
गत्वेका कथयामास क्षत्रियाणामुपहरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जम्बुकं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
दृष्टुर्ब्राह्मणो तेऽप्य दीप्यमानां स्ततेजसा ॥
“अथ गर्भः स भिन्नोत्तं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
सुष्णं दृष्टीः क्षत्रियानां मध्याह्नव भान्तरः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गे वन्द्यसुः ॥
अथमौर्वन्तु पितृवधामघात् क्षत्रियवधे क्षत-
प्रतिष्ठ उये तपसि वर्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
ततो वृथाप्रतिष्ठो नाहं भवितुस्तुल्ये इति
जातशत्रुः अमोघवाच क्रोधवक्त्रेः पितृनुक्तवान् ।
यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।
“यथायं मन्युजो मेऽपिर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्ततेजसा ॥
भवताञ्च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्मादिधध्वं यच्छेयो लोकाणां मम चैश्वराः ॥
पितर उचुः ।
य एष मन्युजस्तेऽपिर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्युतं सुष्ठु भद्रन्ते लोका क्षपु प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्यु विमुक्षेमं क्रोधापिं दिजसत्तम ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽभिर्दहन्नापो लोका क्षापोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।
ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणाजये ।
उत्सर्ज्य स चौप उपयुक्ते महोदधौ ॥
महोदधिशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ॥
(उर्वस्थापयम्) ॥ यश्च प्रवरात्सर्गतमुनिविशेषः ।
इति पुराणम् ॥

चौर्वस्थापयम्, पु, (उर्वस्थाः अपयम् । उर्वशी + ङक्) ।
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य जन्मकथा पुराणेषु तावत् यथा,
“तथोरादित्योः सजे वृद्धाभरसमुर्वशीम् ।
देतश्चान्द तत् कुम्भे न्यपतद्वाशतोवने ॥
तेनैव तु सुहर्षेण वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वादशौ संभूतवतुः ॥
उर्वशीर्भवताताः पुण्ड्रवतः सप्त पुत्राः ।
तत्तथा हरिश्चन्द्र २५ अध्याये दृष्टया ॥
चौलुक, ली, (उलूकानां समूहः । यन्) । उलूक-
समूहः । इति जटाधरः ॥ पेशार भाक् इति भाषा ॥

चौलुकः, पु, (उलूकस्य मनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
गर्गादिभ्यात् यच्) । वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु कणाद-
इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)
चौशीरं, ली, (उच्यते । वष् + ईरन् । प्रक्षाद्यन् ।
५ । ४ २६ । यद्वा उशीरस्येदं “तस्येदम्” । ४ ।
२ । १२० । इत्यण्) । शयनासनम् । इत्यमरः ॥
शयनं स्थापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
नासनं समुद्रिवमिति खामी । पृथगिति सुभूतिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
धर्मोपनिषत्पर्वणि १२ । ६० । ३१ ।
“ह्यं वेष्टनमौशीरमुपायद्वाजानि च ।
यातयामानि देयानि श्रुत्वाय परिचारिके” ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
चौशीरः, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + ण्य) ।
चामरदण्डः । इत्यमरः ॥
चौषगं, ली, (उच्य + भावार्थे ण्य) । कटुरसः ।
उच्यं मरीचं तस्य भावः ॥
चौषधं, ली, (चौषधेरिदम् । चौषधिरिव वा “चौ-
षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण्) । रोगनाशकद्रव्यं ।
चौषधिभवं भवार्थे ण्यप्रत्ययः । तत्पर्यायः । भेष-
जम् २ भेषज्यम् ३ अणदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥
चौषम् ६ आयुर्वेगः ७ गदारतिः ८ अमृतम् ९
आयुर्ज्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरजातं दोषाणां क्रमेण पञ्चमौषधम् ॥
वस्तिर्विरेको घमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्परम्” ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
“धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
अम्रानक्षैत्यायतनश्रमवल्लीकवर्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणाजले कुशगेहिघसंस्पृते ।
अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्वलवत्तरैः ॥
शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।
जम्बुदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥
भूतैश्चायातपाभ्याद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलसुदीर्घं दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरितः आहः शुचिरुपोषितः ।
गृहीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
सत्तीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
भृते गुह्यततौजधान्यकृष्णाविकृष्टतः” ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
“यथाविधं यथाशस्त्रं यथाप्रशन्निर्यथा ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥
चौषधं क्षणमिच्छातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विधं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विधम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाच्येण भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाश्रितः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्मन्त्रमवतमौषधम् ॥

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेशो यः प्रमोषयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
“कराणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्वदुपकार-
वाधोपकल्पते भिषजो घातुसाध्याभिनिर्दिष्टौ
प्रयतमानस्य विशेषतश्चौषायांसेषः तद्विविधं
आपाययभेदात् । देवव्यापाय्यं युक्तिपरम्परम् ।
तत्र देवव्यापाय्यं मन्त्रौषधमग्निमङ्गलसङ्गुपहार-
होमनियमप्राथम्यतोपवाससत्ययनप्रणिपातम-
मनादि । युक्तिव्यापाय्यं संशोधनोपशमने केदाञ्च
दृष्टफलाः एतैव भेषजमभेदादपि । द्विविधं ।
द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यद्वद्रव्यभूतं तदुपायानि-
जुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विज्ञापन-क्षोभ-
य-हर्षण-भर्त्सन-वध-नन्द-खप्र-खंवाहनादिरमूर्तो
भावः यथोक्ताः सिद्धिप्रादाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्तौ एवं गृहीत-
मेवं निहितमेवमुपस्तुतमनया मानया युक्तमस्मिन्
भूतौ एवंविधस्य पुनश्चैतौतावन्तौभमप्यवयति
उपशमयति वा अमृतमपि चैवंविधं भेषजमभूत्वा-
नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्यायानाञ्च चरकचिकित्सास्थाने । १ अध्याये ।
“चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्वेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्वरं किञ्चित्किञ्चिदार्तस्य रोगमुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम्” ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

“अतश्च शर्कराश्लिषमवलीकशशानाद्यतनदे-
वतायतनसिकताभिर्गुप्यतामनूषरामभङ्गराम-
दुरादेकां क्षिण्वां प्ररोहवतीं मृद्वीं क्षिरां सर्मां
कृष्णां गौरीं शोहितां वा भूमिमौषधार्थं वरी-
क्षेत तस्यां जातमपि क्षमि-विष-शस्त्रातप-यवन-
दहन-सोयसम्बाध-मार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पुष्प-
वगाढमूलसुदीर्घं चौषधमाददीतेनौषधभूमिप-
रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषञ्च । तत्राभवती क्षिरा गुर्वी क्षामा
कृष्णा वा सुगुणवृक्षस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा ॥
क्षिण्वा शीतला समोदका क्षिण्वाश्लेषकोमलह-
स्तप्राया सुकान्मृगभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा कल्याण-
वती प्रविरलापपाण्डुवृक्षप्ररोहाभिगुणभूयिष्ठा ॥
रुक्षा भङ्गरासभवर्णा तनुकृष्णकोटराक्षरसङ्क-
प्राया निखगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी सभा अथर्ववृक्ष-
रसजला सर्वतोऽसाररुक्षा महापुष्पवृक्ष-
प्राया क्षामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाह्वराचार्याः । घाट्ट-वर्षा-शर-
द्धेमन्त-वसन्त-शीतौषु यथाकालं मूल-यव-त्वक्-
क्षीरसार-कषान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात्
सौम्याप्रेयवाक्यजतः । सौम्याप्रेयवाक्यं सौम्ये
भृत्तुव आददीताप्रेयान्वाप्रेयैवेवमवापन्नगुणानि

ॐ श्रीं कृष्ण! देहि सौभाग्यं सर्वत्रैकान्तमोहनम् ।

दुरात्मना वचा कुलं कुलमस्य प्रतावरी ।

तिक्तैलेन संयुक्तं योनिपेदादशो नमः ॥

भिन्नकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।

सुमना स्थात् वा च वद ! पतिर्दासो भविष्यति ॥

मार्ह्यं नवनीतस्य कुलस्य मधुयष्टिका ।

सौभाग्यं भगवतोऽपि पतिर्दासो भवेत्तदा ॥

मधुयष्टिस्तैर्दद्याद्गोक्षीरं कथंकारिका ।

रत्नाणि समभागाणि पिबेदुष्टेन वारिणा ॥

चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥

मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ॥

तत्प्रीत्या कभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।

मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलाग्नौ रक्ष्यन्तः च ॥

हृतेन सह संयोज्य पाययेत् पुनः काष्ठिणीम् ।

अश्वगन्धाद्युक्तं दुग्धं क्षपितं पुनः कारकम् ॥

पकाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।

रत्नकला तु पीत्वा स्यात् पुण्यगर्भविनिर्जिता ॥

इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ ॥

हरितवाच ।

“हरितालं यवक्षारं मन्त्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

जाती हिङ्गुलकं जाप्ता पक्वतैलेन पेययेत् ॥

हरीतकीकवायेन दृष्टा दन्तान् प्रलेपयेत् ।

दन्ताः स्थूलोद्दिताः पुंसः श्वेता वद ! न संशयः ॥

मूलाङ्गं लेदमधौ तु रसं तस्य प्रपेययेत् ।

कर्णयोः पूरणात्सेन कर्णश्लोको विनश्यति ॥

अर्जुनं गृहीत्वा तु मन्दाधौ तापयेच्छर्मेः ।

निष्पद्यते पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥

प्रियङ्गुमधुकाण्डाधातव्युत्पलपङ्क्तिभिः ।

मल्लिकाजीरणाक्षामिः कपित्थस्य रसेन च ॥

वचैलेन तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मज्जीषधम् ।

अतपुष्पा वचा कुलं दास शिष्य रसायनम् ॥

शौचकणं यवक्षारं तथा सर्जिकानैश्च वम् ।

भुजयग्रि विडं सुक्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः ।

पक्वतैलं हरेदास्य स्वावादौ न संशयः ॥

कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतैलेन पूरणात् ।

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्लव्यो मरिचानि च ॥

विडङ्गं भद्रमुक्ताश्च सप्तमं विश्वमेतन्मम् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैव कृत्वा च वटिकां हर ! ॥

अजोयद्वन्द्वेषिका इयं विष्टम्भिकापहम् ।

पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथार्जुनम् ॥

रथा च शङ्खरी वसिः सर्वत्रैकामयापहा ॥

इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ ॥

हरितवाच ।

“वचा मांसी च विष्वक् तगरं पद्मकेशरम् ।

वागपुष्पं पिष्टकुक्षं समभागानि चूर्णयेत् ॥

अनेन धूपितो मर्त्यः कामवद्विचरेन्महीम् ।

अर्यैर्देवदारुस्य मधुना सह योजयेत् ॥

किङ्करोपाश्च तेनैव वशीकुर्व्यात् स्त्रियं किञ्च ।

मैथुनं पुनश्चो गच्छेत् यत्कीयात् सकामिन्द्रियम् ॥

वामहस्तेन वामस्य हस्तं यस्याः स्त्रिया क्षिपेत् ।

आक्षिप्ता स्त्री वशं याति गान्धं पुनश्चमिच्छति ॥

ओम् रक्तचासुखे चमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं ऋः पद ।

इमं ज्ञायात्तं मन्त्रं तिलकेन च शङ्खर ! ॥

गोरोचनासंयुतेन खरस्तेन वशीभवत् ॥

सैन्धवं क्षण्णवणं सौवीरं मत्स्यपिपलकम् ।

मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां तद्गुणलेपनम् ॥

यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् गान्धां नारीं गमिष्यति ॥

शङ्खपुष्पो वचा मांसी सोमराजी च फण्युकम् ॥

मार्ह्यं नवनीतस्य गाढोकरस्यसुतमम् ।

सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेययेत् ॥

गुटिकां शोषितां कृत्वा नारीयोन्मां प्रवेष्टयेत् ।

दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥

सर्वपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।

मार्जारविष्ठाधुङ्गः स्त्रीकोशेन समन्वितः ॥

चातुर्यकहरो धूपो डाकिनिक्वरनाशनः ।

अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भस्मातकविडङ्गके ॥

श्रीवेरकं सर्जरसं सौवीरं सर्वपास्तथा ।

सर्पयूकामल्लिकाणां धूपो मशकनाशनः ॥

भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् योनिपूरणात् ।

तेन लेपयतो योनौ भगन्तम्भश्च जायते ॥

इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ ॥

हरितवाच ।

“साङ्गनश्च हृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।

हृष्टं पयःसमायुक्तं चतुःशृङ्गहरं परम् ॥

हरितकी वचा कुलं पिप्लव्यो मरिचानि च ।

विभोतकस्य बीजानि हरितालं मगःशिला ॥

सर्वाक्षिरोगाद्विषयुरजाक्षीरसमन्विताः ।

तत्क्षणात् पुष्पनाशः स्यात् मानतो कुसुमाङ्गनात् ॥

विडङ्गं सैन्धवं कुलं व्योषं हिङ्गु मगःशिला ।

कामे शम्भे च हिङ्गायां लिङ्गात् क्षौद्रं हृतमुत्तमम् ॥

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।

नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च वलवन्तरः ॥

समूलचित्रकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।

कासं श्वासश्च हिङ्गाश्च मधुमिश्रं लघ्वध्वज ! ॥

नीकोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।

तगुणोदकसंमिश्रं प्रशमेद्वक्त्रविक्रियाम् ॥

सुगठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।

कोकिलखरग्व स्यात् गुणिकाभक्षमाचतः ॥

हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।

एतद्द्रव्येण चोदथ्यं लोमश्रातनमुत्तमम् ॥

लवणं हरितालस्य तगुल्याश्च फलानि च ।

साक्षारससमायुक्तं लोमश्रातनमुत्तमम् ॥

सुधा च हरितालस्य शङ्खचैव मगःशिला ।

सैन्धवेन सहैकत्र कागमूत्रेण पेययेत् ॥

तत्क्षणोदत्तनादेव लोमश्रातनमुत्तमम् ।

शङ्खमामलकीपत्रं धातव्याः कुसुमानि च ॥

पिष्टा तत् पयसा साङ्गं मन्त्राहं धारयेन्मुखे ।

क्षिग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥

इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ ॥

हरितवाच ।

“शरद्वीक्ष्यवसन्तेषु प्रायशो दधि गृह्णितम् ।

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥

भुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिहत् ।

गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकान्तु भक्षयेत् ॥

प्रत्यहं वर्षमेकान्तु निरन्तरमयो हर ! ॥

स्त्रीसहस्रस्य गच्छेत् पुमान् वलयतो हर ! ॥

कुलं सुचूर्णितं कृत्वा हृतमाक्षिकसंयुतम् ।

भक्षयात् खप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥

अतमीमाद्यगोधूमं चूर्णं कृत्वा च पिप्पलीम् ।

हृतेन लेपयेद्वाचमेभिः साङ्गं विष्वक्शुः ॥

कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यमक्षयात् ।

यवान्तिका अश्वगन्धा मुषका शरका गुडम् ॥

रभिश्च वटिकां जग्धा तरुणो वलयान् भवेत् ।

हिङ्गु सौवर्चलं सुगठी पीत्वा तु क्षथितोदकैः ॥

परिणामाख्यशुलस्य अजोयचैव नश्यति ॥

धातकीं सोमराजीश्च मधुना सह पेययेत् ।

दुर्वलस्य भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली निहेत् ॥

क्षीराशो च क्षयो पुष्टिमेवाज्यैरतुलां लभेत् ॥

कुलीरचूर्णं सक्षीरं पीतस्य क्षयरोगमुत् ।

भस्मातकं विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्धवम् ।

मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्कं तथैव च ॥

लोमानि श्रातयन्नेव नात्र कार्या विचारणा ॥

मातुलस्य रसं गृह्य जलोकां तत्र पेययेत् ।

हस्तौ तु लेपयेत्तेन क्षप्रिलम्भनमुत्तमम् ॥

शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।

अभगागारे क्षिपेत्तेन क्षप्रिलम्भनमुत्तमम् ॥

वायसी-उदरं गृह्य मगदूकवसया सह ।

गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽधौ प्रक्षिपेदशी ।

यवमेतत् प्रयोगेण क्षप्रिलम्भनमुत्तमम् ॥

मुखोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।

चर्चित्वा च इमं संयो जिह्वया ज्वलनं निहेत् ॥

गोरोचनाभङ्गराजं चूर्णीकृत्य हृतं समम् ।

दिव्याम्भस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥

ॐ ह्यं क्षप्रिलम्भनं कुतः ॐ नमो भगवते जलं

स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक हर हर ।

जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥

गृह्णास्य च गवाक्षि च गृह्णन्निर्माल्यमेव च ।

अर्यो निरुहनेत् दारे पक्षत्वमुपयाति सः ॥

ब्रह्मदण्डो तु पुष्येण खाने पाने वशीकरा ॥

यथीमधुपलैकेन पक्कमुद्योदकं पिबेत् ।

विष्टम्भिकाश्च हृक्कूलं हरत्येव मन्त्रेश्वर ! ॥

ॐ ऋः नः ।

मन्त्रोऽयं हरते वद ! सर्पद्विषकणं विषम् ।

पिप्पली नवनीतस्य शङ्खवेरस्य सैन्धवम् ॥

मरीचं दधि कुलस्य मये पाने विषं हरेत् ।

त्रिफलाङ्गकुलस्य चन्दनं हृतसंयुतम् ॥

एतत्यानाश्च लेपाश्च विषनाशो भवेच्छिव ! ॥

पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मगःशिला ॥

यद्य योगो विषं हन्ति वैद्यतेय इवोरगान् ॥

सैन्धवं व्यधयं चूर्णं दक्षिमध्याज्यसंयुतम् ।

दक्षिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं हवमध्वज ! ॥

ब्रह्मदण्डीतिकान् काव्य चूर्णं त्रिकदुर्गं पिबेत् ।

नाशयेद्गुह ! गुह्यानि निदोषं रक्तमेव च ॥

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दृढयुक्तम् ॥
 अटक्कचमूलेन भगं नाभिश्च लेपयेत् ।
 सुखं प्रसूयते नारी नाच कार्या विचारया ॥
 शर्करा मधुसंयुक्ता पीत्वा तद्वृत्तवारिणा ।
 रक्तातिसारशमनं भवतीति खगध्वज ! ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिवंशच ।

“मरीचं शङ्खवेरश्च कुटजवचमेव च ।
 पानाच्च मृद्वक्षी नश्येत् शशाङ्कतश्चेत्तर ! ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
 देवसाक्षरसं पाठां क्षीरेण सह पेययेत् ॥
 अनेनैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
 मरीचतिलपुष्पाभ्यामभजनं कामनापहम् ।
 हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
 विरेचनकरी रज ! भवतीति न संशयः ॥
 त्रिषला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुलम्बहरो ह्येष उरुमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकीं शङ्खवेरं देवदाह च चन्दनम् ।
 क्षाद्येच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 नङ्गाशूलमूलस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥
 नाटाश्च शङ्खवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुग्गुलं गुडगुल्फश्च गुलिकामुपयुज्य तु ।
 वायुं व्यायुगतश्चैव अप्रिमन्द्यश्च नाशयेत् ॥
 शङ्खपुष्पीं तु पुष्पेण समुद्रुष्य सपत्रिकाम् ।
 समूर्णो क्षाद्येच्छागदुग्धेन अपामार्गहारां पिबेत् ॥
 अश्वगन्धामये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
 रक्तपित्तं विनश्येत् नाच कार्या विचारया ॥
 हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ।
 श्रोतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
 गुडक्षी पद्मकारियं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
 पित्तक्षेपणस्पर्द्धिदाहृत्तणाग्नमभिहत् ॥
 ॐ ह्रूं नम इति ।
 ओजे बद्धा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
 ॐ जम्भनि त्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधोन् मे
 वक्ष्ये ठ ठ सर्व्वव्याधीन् मे वक्ष्ये षट् । इति ॥
 पुष्पमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाय न स्पृशेत् ।
 चातुर्थको ज्वरो रज ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
 जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कटुकम् ।
 स्वर्णज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
 करवीरं भृङ्गपत्रं ववणं कुष्ठककटम् ।
 चतुर्थेन मूत्रेण पचेत्तेलं हरेत् तत् ॥
 पामां विचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादिं ब्रह्माणि वै ॥
 पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥
 क्षीरा विनश्यते रज ! तथा शरत्तसेवनात् ॥
 पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
 प्रक्षिपेच्च गुदहारे अर्घ्वांश्च विनिवारयेत् ।
 अजादुग्धमात्रं कश्च पीतं क्षीरापहं भवेत् ॥
 सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमरात्री तु सर्षपाः ।
 रजनी हे विषाक्षैव गोमूत्रेण च पेययेत् ॥
 कुष्ठनाशश्च तत्क्षोधाग्निम्बपञ्चदशतथा” ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिवंशच ।

“रजनीकदलीक्षारलेपः सिद्धविनाशनः ।
 कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
 उज्ज्वोदकेन संधीत्वा कटिभूतविनाशनम् ।
 अमया नवनीतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
 पानादर्शोहरं स्याच्च नाच कार्या विचारया ।
 अटक्कचमपत्रेण हृतं मृद्वक्षिणा पचेत् ॥
 चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्घ्वांरोगहरः परः ।
 गुग्गुलुं त्रिषलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
 अजार्जी शङ्खवेरश्च दधिमध्येन पाययेत् ।
 जवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
 यवक्षारः शर्करा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
 चिताग्निः खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।
 शोभाह्वनं चासनेनं नर रतेस्तु धूपितः ।
 अट्ठस्यस्त्रिदशैः सज्जैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
 तिलतैलेन यवान्दग्ध्वा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
 तेनैव सह तैलेन अप्रदग्धः सुखो भवेत् ॥
 लज्जालुः शरपुंखा च लेपः साज्जो हरामिहा ।
 पक्षाङ्गं कनकं यत्न्य स्रष्टाचूर्णन्तु कारयेत् ॥
 दुग्धं धूपं तच्च दत्त्वा तत्क्षयात् पतते भ्रुवम् ।
 ॐ नमो भगवते किन्द किन्द ज्वरस्य शिरः
 प्रज्वलितपरशुपाणिप्रसवाय षट् ।
 करे बद्धा तु निर्गुणश्चा मूलं ज्वरहरं ततः ।
 मूलश्च श्वेतगुग्गायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
 हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्घ्वांस्तेन न संशयः ॥
 विष्णुकान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।
 ब्रह्मदग्ध्वास्तु मूलेन सर्व्वकर्मणि कारयेत् ॥
 त्रिषलायास्तु चूर्णन्तु साज्जं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
 आज्यं पुनर्गवाविन्यैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
 हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भहृत् ॥
 भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
 हृतशर्करया युक्तं युक्तं म्यादत्तयं ततः ॥
 विडङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्ज्जरसन्तथा ।
 हरिद्रां त्रिषलाश्चैव अपामार्गं मगःशिलाम् ॥
 उज्ज्वरं घातकीपुष्पं तिलतैलेन पेययेत् ।
 योनिं लिङ्गश्च मृत्तेत स्त्रीपंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
 पुनर्गवाभ्युता दूर्वा कनकं चैन्द्रवारुणी ।
 वीजेनैवां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
 कृत्वा धमेक्ष मूषायां रसमारण्यमीरितम् ॥
 मध्वाज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥
 मध्वाज्यं गुडताम्रश्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
 धमनाच्च भवेद्गोप्यं सुवर्णकरणं ब्रह्म ॥
 पीतं धुस्तूरपुष्पश्च सीसकस्य पलं मतम् ।
 पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्तनाद्भवेत् ॥
 तैलं धुस्तूरहृत्तस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
 समाधावपविशन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
 रात्रौ च सार्धं तैलं कर्म खद्योतसम्भवम् ।
 तदीयः प्रज्वलेत् सम्यक् अभिज्वालकाणापवत् ॥
 कुष्ठरस्य मदार्कस्य सयं नेत्रे शिवाश्रयेत् ।
 संयामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
 दन्तं दुग्धमसर्पस्य मुखे संगृह्य वै क्षिपेत् ।
 तिलते जलमध्ये तु निविक्तस्य स्थले यथा ॥
 कुम्भीरनेचदंष्ट्राणि साक्षीनि सधिरं तथा ।

वशातैलसमायुक्तमेकत्र तद्विशोजयेत् ॥
 आत्मानं चक्षुर्येनेन जले तिष्ठेद्दिनचरम् ।
 कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
 मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।
 एतान्येकत्र संस्थापि जले तिष्ठेत् यथा मृजे ॥
 जोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।
 तद्वृत्तीयकगोक्षुरमूलं पीतं यथोऽन्वितम् ॥
 कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
 जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु जीर्णहृत् ॥
 सतक्रकाशमूलं वा वाक्कुक्षीमूलमेव वा ।
 काष्ठिकेन च वाकुष्या मूलं वै दन्तारोगमुत् ॥
 अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विनादिहृत् ।
 वशा चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
 बन्ध्यागभकरं पीतं नाच कार्या विचारया ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीमुष्टिसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
 शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुमूलं सकाष्ठिकम् ॥
 निर्गुणिकाश्रिपां पीत्वा गण्डमानाविनाशनम् ।
 केतकीपत्रजं चारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
 तक्रेण शरपुंखा वा पीत्वा क्षीरां विनाशयेत् ॥
 मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडान्येन समन्वितम् ।
 वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।
 मुगठौ सौवर्धनं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगमुत् ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिवंशच ।

ॐ गं गयापतये स्वाहेति ।
 “अयं गगपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
 इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिरान्ततः ॥
 व्यवहारे जयः स्याच्च शतं जाप्यान्मृगां प्रियः ।
 तिलानान्तु हृताक्तानां कृष्णानां रज ! होमयेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दशामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
 तिलाक्षतानां जुड्यादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अपराजितः स्याद्युद्धे च अथ चेदुद्यमे शिव ! ॥
 जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु तत्तथाष्टशतेन च ।
 शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
 श्रीकारं सविसर्गश्च प्रातःसूर्यससद्युतिम् ।
 स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां गयते भुवम् ॥
 तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारकत् ॥
 सुसमाहितचित्तेन न्यन्तन्तु प्रमदानये ॥
 सकामा कामिनीं कुर्यात् स्खलभदजलाकुलाम् ।
 यस्तु जुड्यादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
 दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योचितः ॥
 मगःशिला पत्रकश्च समारोचनकुटुम्बम् ॥
 यभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥
 सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।
 तेनैव तिलकं कृत्वा वैजोक्तं वश्यतां नयेत् ॥
 गोरोचना मीनपिसमाभ्याश्च क्षतवर्त्तिकाम् ॥
 यः पुमान्तिजकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।
 स करोति वशं सर्वं वैजोक्तं नाच संशयः ॥
 गोरोचना महादेव ! अतुशोजितभाविता ।
 ततो या कृततिलका सा नारी र्थ निरीक्षते ॥

तच्च प्रज्जं । वरं कुर्व्याम्य कार्या विचारणा ।
 गान्धर्वश्च श्रेष्ठं त्वत्पञ्च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुङ्कुमौघा रक्तशालिमन्विता ।
 यत्तैर्धूपो वज्रकरः स्मरवाद्य इवेन्द्र ॥
 इतिहासे महादेव ! पार्श्वतीप्रिय ! शङ्कर ! ।
 निजमूलं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरमं वामं लिप्तेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रिय ॥
 सैन्धवश्च महादेव ! पारावतमनं मधु ॥
 रमिर्निभन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकाङ्क्षवेत् ।
 पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तद्युगलं प्रियङ्गुश्च पेययेदेकयोगतः ।
 अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवशतामियात् ॥
 हृयणाणां च मञ्जिका मागलीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्पपाशैर्तेषां लिप्तलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्गाया दुग्धपीतन्तु शोचयुत् ।
 अश्वगन्धानागवलागुडमांसनिषेविषाम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वस्त्रयौवनचारिणाम् ॥
 कौहृद्यसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
 मधुना खादितं रत्न ! परिणामाग्न्यशून्यम् ॥
 कथितोदकपानन्तु शम्भुकाक्षारकं तथा ।
 मृगशृङ्गं क्षुद्रिदग्धं गन्धार्जुनं समन्वितम् ॥
 पीतं हृत्पुष्पशूलानां भवेन्नाशकरं शिव ! ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रत्न ! रुध्रध्वज ! महौषधम् ।
 रमिन्तु कथितं वारि पीतं वै सर्वशूलनम् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रकवर्णान्वितम् ।
 आखादितमजीर्णस्य शूलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 बटरोष्ठाङ्गुरो रत्न ! तण्डुलोदकप्रथितः ।
 पीतः सतकोऽलीसारं क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अश्वोढमूलं कर्षाङ्गं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 सर्वोत्तिसारयहर्णी पीतं हरति भूतप ! ॥
 मरीचमुष्टिकुटजत्वक्चूर्णान्तु गुडान्वितम् ।
 कमासहिगुणं पीतं यद्वाग्योधाधिनाशनम् ॥
 श्वेतापरान्जितामूलं हरिद्रासिक्थतण्डुलम् ।
 अपामार्गजिकदुकमेधान्तु वटिकां शिव ! ।
 विस्त्रुचिकामहाथाधिं हरत्येव न संशयः ॥
 त्रिफला त्रिकदुधव शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकमेवं चूर्णान्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
 पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अर्कक्षीरं प्रत्येकं तिलतैलं तथैव च ।
 मगःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पणं पणम् ॥
 चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं कुङ्कुमसं दुग्धं सैन्धवं शूलनुद्धवेत् ॥
 त्रिकदुधित्रिफलायुक्तं पलाशाष्टकसैन्धवम् ।
 मगःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
 तन्मूलं शङ्खनाभिश्च चन्दनं धर्षयेत्ततः ।
 रमिन्तु वटिकां कृत्वा अक्षिणी चाङ्गयेत्ततः ॥
 नश्यते पटलं काचं पुष्पश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं समधु आसनाशनम् ॥
 पिप्पली त्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 सर्वरोगशूलं तत्रोषधीनसङ्गृह्येत् ॥
 देवदारोच वै रत्न ! गामूत्रेण भावयेत् ।
 रक्तविंशति वै शक्तिश्रेणी तेन चाङ्गयेत् ॥

राज्यन्वता पटलता नश्यदिति विनिश्चयः ।
 पिप्पली केतकं रत्न ! हरिद्रामणकं वचा ॥
 सर्वोत्तिसारो गन्धेयः सक्षीरादङ्गनासतः ॥
 काकजङ्गाशिशुमूलं सुखेन विष्टेते शिव ! ।
 चम्बित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर ! ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “पीतं सारं गडूषाश्च मधुना च प्रमेहयुत् ।
 पीतं गोहृलियामूलं तिनदध्याज्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं कथितं प्रवर्तयति शङ्कर ! ।
 तथा हिङ्गां हरेत् पीता सौवर्चलयुता मुरा ॥
 गोरक्षकर्काटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मागलीमूलं योषकाक्षे समाहृतम् ।
 साधितं कागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पागुशर्कराम् ॥
 द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 गण्डमाणा हरेत्क्षेपात् कुण्डलगलगकम् ॥
 रसाङ्गनहरीतक्याश्चैव तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्दे पुरधव्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पुगफलस्य च ।
 पुष्पाधिनश्यते रत्न ! योगमन्यं वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदाम्यहम् ॥
 जलौकाजगधरक्तान्तु भगन्दरमुमापते ! ॥
 त्रिफलाजलपृष्ठश्च मार्जारीस्थिविनेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रत्न ! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु कुङ्कुमीरेण भाविता ।
 भट्टित्यर्णा निपतति सप्तेपात् रुध्रध्वज ! ॥
 घोषाफलं सैन्धवश्च तक्षिमाशः पतत्तथा ।
 गन्धार्जुनं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकदुकमर्णांसि क्षययेच्छिव ! ।
 विन्यस्य च फलं दग्धं रक्ताशंसो विनाशनम् ॥
 अग्ध्वा कृष्णतिलान्धव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं शुण्ठिचूर्णं युक्तं तुल्यघृतान्वितम् ॥
 लोढमग्निं करोत्येव प्रत्येव रुध्रध्वज ! ।
 शुण्ठ्या च कथितं वारि पीतश्चाग्निं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्धवश्च चित्रकं रत्न ! पिप्पली ।
 चूर्णमुष्णोदकेनैव पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
 साध्यं शूकरभासं वै पीतं चातिक्षुधाकरम् ॥
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर ! ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पणशतं शिव ! ॥
 सक्षीरं भजितं कुर्व्यात् सप्ताहेन रुध्रध्वज ! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मरुन्मृगतिविज्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
 बोद्धव्याद्वैकान्तं रत्न ! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुमर्षिः समायुक्तं जग्धमायुस्करं भवेत् ।
 तज्जगधं मधुना साङ्गं दशवर्षसहस्रियम् ॥
 कुर्व्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवस्त्रभम् ।
 दध्ना निवर्तयन्तु वन्द्यदेहकरं शिव ! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रियम् ।
 तच्च काञ्चिकसंयुक्तं नरं कुर्व्याच्च भजितम् ॥
 शतशर्षं दिव्यदेहं वलीपलितवर्जितम् ।
 जग्धं चिफलाया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
 अन्यः पश्येत्तु चूर्णस्य साध्यस्यैव तु भक्षणात् ।
 महिषक्षीरसंयुक्तं तक्षेयः कृष्णकेशहात् ॥
 खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति रुध्रध्वज ! ।
 तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्जितम् ॥
 तदुद्धर्त्तनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः ब्रह्मासतोऽङ्गनात् ॥
 पलाशस्य तु वीजानि आवणे वितुषाणि च ।
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णान्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाङ्गमेव कुल्माषं नत्वा निवर्तयति शिव ! ॥
 यष्टिं पुरागन्धार्जुनं स्यादम्बुवर्जं रुध्रध्वज ! ॥
 जीवेद्द्वर्षसहस्राणि वलीपलितवर्जितः ॥
 भङ्गराजस्य वै चूर्णं पुष्ट्यर्थं तु समाहृतम् ।
 विडालपदमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ।
 मासमात्रप्रयोगेण वलीपलितवर्जितः ॥
 शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत् ।
 भवेत् श्रुतिधरो रत्न ! पुष्ट्यर्थं चैव भक्षयेत् ॥
 इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “निर्वृणः स्यात् पुण्यहीनः प्रहारो घृतपूरितः
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरयात् ।
 रत्न ! लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयमुखं लिप्तं शल्यो निःसरति प्रयात् ।
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ! ॥
 दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकर
 कङ्कुमस्य वै चूर्णं दत्तं नाङ्गीव्रयापहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
 तेन घृतं रक्तरोधः प्रणश्यति न संशयः ॥
 यवभक्ष विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
 शुण्ठिरेषाश्चैव चूर्णे भावितं रुध्रियेन वै ॥
 छकलाशस्य तक्षिप्तं अर्द्धं द्विद्वेच्छिव ! ॥
 शोभाङ्गस्य वीजानि क्षतसीमसिना सङ्घ
 गौरसन्तु प्रपिष्टान्तु यष्टिकं नाशयेद्दि वै ॥
 श्वेतापरान्जितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 तेन नश्यप्रदानात् स्यादभुतवृन्दस्य विद्रवः ॥
 अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
 भुजङ्गवर्म वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
 गौरसर्पश्च रमिः स्यात्क्षेपो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
 अङ्गनं क्षतमेभिः स्यात् यद्भूतहरं शिव ! ॥
 शुण्ठिलूकपुष्पाभ्यां धूपो यद्भूतहरः क्षतः ।
 चातर्धिकज्वरैर्मुक्तः कृष्णवस्त्रावगुण्डितः ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “श्वेतापरान्जितापुष्परसेनाक्षोश्च पूरणे ।
 पटलं नाशमायाति क्षौद्रदुक्तममौषधम् ॥
 मूलं गोक्षीरकस्यैव चम्बित्वा नीलजोहित ! ।
 दन्तकीटव्याधौ नश्येदन्धासुरविमर्दन ! ॥

बौध

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यान्तर्मुलमूलमुत् ॥
श्वेतार्कमूलं विधिना यहीतं पूर्णसंस्थितम् ॥
श्वेतमुद्रा च कलना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ॥
नारी पुष्पं हि कभते सुरते वृषभध्वज ! ॥

हस्तबद्धं पञ्चाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ॥
मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिमुद्रवेत् ॥
पीतं दक्षिकमूलान्तु पय्युधितजननेन वै ॥
साङ्गे विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्भुजं भवेदेकाहिकादिमुत् ॥
यतः सकाक्षिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिमुत् ॥
वायोदकेन पीतं तद्वृद्धिबहरं भवेत् ॥
यस्य लज्जालुक्कामूलं दीयते बद्धवेतसा ॥
साङ्गे स वै वर्षं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥

पिष्टा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ॥
गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारया ॥
वायोदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ॥
रक्तचिन्तकमूलस्य प्रभनं भरणाद्धर ! ॥
कार्ययोः कामलायाधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ॥
नारिकेलस्य वै पुष्पं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥

कुर्यात् सुदर्शनमूलं व्यादित्ये तु समाहृतम् ॥
कण्ठवज्रं व्याहिकादिपञ्चभूतविनाशनम् ॥
पुष्पे धवलगुह्याया गृहीतं मूलमुत्तमम् ॥
क्षि तु निहितं रत्न ! हरेत् गरविषं वज्र ॥
स्ते वज्रं काण्डमुच्यते कण्ठवज्रं यद्वादिमुत् ॥
भूतं गावुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

गुरु हरिववाच ।
पि पराजिताया मूलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥
अपि हरत्येव गण्डमाणा न संशयः ॥
ओ त्वावलीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ॥

अथ श्वेतमुद्रा रत्न ! शुक्रशिखीसमन्वितम् ॥
वर्णादकश्च तप्तस्यो वाङ्मयीवायुधां हरेत् ॥
माहिषं नवनीतश्च अश्वगन्धा च पिप्पली ॥
अथा कुष्ठं त्वयं सेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनजिह्वत् ॥
कुष्ठनागवलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ॥
तक्ष्णपो यवतीनाश्च कुर्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
विटपेन्द्रवालीमूलं यस्य नास्ति सुदुरतः ॥
निक्षिप्यते समुत्पाद्य तस्य जीवा विनश्यति ॥
पुनर्वायायाः शुक्लाया मूलं तद्वृद्धिवारिणा ॥
पीतं विद्रधि नश्येच्च नात्र कार्या विचारया ॥

कदली यवचारन्तु पाणीयेन प्रसाधितम् ॥
वदसादनमश्नन्ति उदरव्याधयोऽपिनाः ॥
वदरीकारवीमूलं गुडाज्ज्वेन समन्वितम् ॥
अभिना साधितं जग्धा क्षमीन् सर्वांश्च हरेत् शिव ! ॥

निर्वा निम्बदलानाश्च धूर्वाभामलकस्य च ॥
प्रत्यक्षे भक्तयेचैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ॥
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ॥
गोमूत्रपिष्टान्तेनाणि कुष्ठरोगहराणि च ॥

बौध

एकश्च विषकाभागकथा भागद्वयं शिव ! ॥
सोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च द्रुमुत् ॥
अम्बुतप्तं सगोमूत्रं क्षयितं लवणान्वितम् ॥
क्रास्यहृष्टं ग्वरं सेपात् कुष्ठद्रुविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ॥
अयं सेपो हन्ति द्रु पामानं वै गरं तथा ॥
सोमराजस्य बीजानि भवनीतयुतानि च ॥
मधुनासादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥
तकालुपानतो रत्न ! नात्र कार्या विचारया ॥

सितापराजितामूलं वसितं वास्यवारिणा ॥
तक्ष्णपो रत्न ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ॥
पामा विलेपिता नश्येद्भक्षणापि वृषभध्वज ! ॥
विशुष्कगम्भारिमूलं पक्ष्मीक्षीरेण संयुतम् ॥
भक्षितं शुक्रपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
मूलकस्य च बीजानि अपामार्गसेन वै ॥
पिष्टानि तेन सेपेन सिद्धिका रत्न ! नश्यति ॥

कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिद्धिकापञ्चा ॥
रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्मैलविमिश्रितः ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्यः सिद्धिं विनश्यति ॥
कुष्ठाग्ननालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्तत्तः ॥
अलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
प्रस्था उदत्तं कुर्यादङ्गुलीरत्वमीश्वर ! ॥
तेजसर्षपसंयुक्तं हरिद्राद्यकुष्ठकम् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥

नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
नोदत्तितदेहः स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥

यद्येवमु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ॥
तत् पीतं रक्तपित्तकामकापाग्नरोगमुत् ॥
क्षपिषं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ॥
पामाक्षे वोगपानात् पीनसं प्रक्षितं हरेत् ॥
विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ॥
पीतं सकाक्षिकं हन्ति स्वरभेदं मलेश्वर ! ॥
गर्भामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥

मनःशिला वलामूलं काकपत्राश्च गुग्गुलुम् ॥
प्रातीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
मिषैव क्षता वर्धिवदराप्रौ मलेश्वर ! ॥
मपानं काशहरं नात्र कार्या विचारया ॥
चिपलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
तेजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥
अथमूलं समधु मृदुवीक्षयितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं कृदि वै नात्र संशयः ॥
तादूर्वा कृदिमुत् स्यात् पिष्टा तद्वृद्धिवारिणा ॥
ति गावुडे १८४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिववाच ।
“पुनर्वाया मूलं श्वेतं पुष्पे समाहृतम् ॥

बौध

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पथगाः ॥
ताक्षीमूर्तिं वहेद्यो वै भक्षकदन्तनिर्मिताम् ॥
स पथगैर्न दृश्येत बावलीव वृषभध्वज ! ॥
पिबेद्भक्षमूलं यः पुष्पार्थे रत्न ! वारिणा ॥
तस्मिन्प्राप्तदण्डना नागाः स्युर्वाच संशयः ॥
पुष्पे लज्जालुक्कामूले वृक्षवज्रे तु पथगान् ॥
गृहीताक्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारया ॥
पुष्पे श्वेतार्कमूलं पीतं शीतेन वारिणा ॥
नश्येत् दन्तकविषं करवीरादिषु विषम् ॥
महाकाशस्य वै मूलं पिष्टं तत् काङ्गिकेन वै ॥
वोङ्गमयहलिकानाश्च तक्ष्णपो हरेते विषम् ॥
तद्वृद्धिवारिणा पिष्टं तद्वृद्धिवारिणा ॥
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्षपविषाणि च ॥
नीलो लज्जालुक्कामूलं पिष्टं तद्वृद्धिवारिणा ॥
पीत्वा दहृकविषं नश्येदेकेन शोभयोः ॥
कुष्ठाग्नकफहरसः सगुडः सहशर्कराः ॥
पीतः सदुग्धो मोहन्तु तद्वृद्धि विषस्य वै ॥
तथा काशवभूतस्य मोहस्य हर एव च ॥
यद्येवमु समायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च चिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥

सुम्बकचयपानाश्च वारिणाः श्रोतस्य वै ॥
ताम्बूलजग्धरोमाश्च मुखलाजा विनश्यति ॥
हृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ॥
क्षणाद्गोठस्य मूलेन पीतमत्क्षयितं जलम् ॥
ततो नश्येद्वावविषं चिरात्रेण मलेश्वर ! ॥
उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ॥
नाशयेत्तन्महादेव ! वेदनां दक्षिकोद्भवाम् ॥
कुसुम्भं कुष्ठमश्चैव हरितालं मनःशिला ॥
करञ्जपिष्टस्यैव अर्ककोटश्च ग्राह्यको ॥
विषं नृणां विनश्येत् एतेषां भक्षणाश्चैव ! ॥
दीपतेनप्रदानाश्च दंष्ट्रे दक्षिकजे शिव ! ॥
खर्बुरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ॥
दंष्ट्रस्थानं दक्षिकस्य रत्न ! गुग्गुलुधुपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रत्न ! नात्र कार्या विचारया ॥

अङ्गोठपञ्चधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचाणि मुखी तगरपादिका ॥
नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां सेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवश्च साव्यं वा तेन सेपतः ॥
शिरीषस्य च बीजं वै सितक्षीरेण धर्षितम् ॥
तक्ष्णेन महादेव ! नश्येद्वृद्धि विषम् ॥

ज्वलिताग्निना विसेकी तथा दहृरजं विषम् ॥
धूसुरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुडपानतः ॥
श्रुतां विषं विनश्येत् प्राशाङ्गुलतशेखर ! ॥
वटनिम्बशमीनाश्च वल्कलैः क्षयितं जलम् ॥
तत्सेकाक्षसदन्तानां नश्येद्द विषवेदनान् ॥
देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च सेपनात् ॥
नागेश्वरं हरिद्रे हे मल्लिका देवदारुकम् ॥
यमिर्नयादिनश्येत् जूताविषमुमापते” ॥
इति गावुडे १८५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिववाच ।
“एकं पुनर्वायामूलं अपामार्गं शिव ! ॥
सरसं योगिविधितं नराङ्गस्य हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाश्चैव तद्विनीनां अथा हरेत् ।
 भूमिकुशाभूमौ वै शालितकुलवारिणा ।
 अथाहं कुम्भपीतं स्यात् स्त्रीणां वज्रपथकारम् ॥
 अथैववाह्यीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
 मूलैव चैवविपक्षा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
 भक्षिता वा महेष्टान् योनिमूलं विनाशयेत् ॥
 धलेचिता कारवेष्टमूलैर्नैव विनिर्गता ।
 जीनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
 बीबीपटोलमूलानि लाव्यानि तिलवारिणा ॥
 शिखान्धेनां प्रलेपो वै व्यानागार्हभरोगमुत् ॥
 पाटामूलं वद ! पीतं पिष्टं तद्वज्रवारिणा ।
 पापदोगहरं स्यात् कुष्ठपानस्तथैव च ॥
 वास्योदकस्य समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
 पापदोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुर्वते शिव ! ॥
 कदलीमेकुचं पीतं पिष्टा तद्वज्रवारिणा ।
 स्त्रीणाश्चैव महादेव ! रक्तखावं हि वारयेत् ॥
 धृतमुल्या वद ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
 प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
 दिजवटीजिकटुकं चूर्णं पीतं हरेत्सिध्वा ! ।
 तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्थिया हर ! ॥
 कुष्ठमस्य निबद्धं तद्विनीनां महेष्टम् ॥
 रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
 पीतं वज्रकर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
 रक्तखावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
 पीतन्तु काञ्चिकं वद ! क्षपितं शरपुंखया ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं काटिबडं प्रसूतिहृत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थस्य प्रसूतिहृत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गर्भवेद्यास्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादग्न्याया सुता ॥
 अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
 गर्भमूलं विनश्यते नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ।
 योनिः शुभा स्याद्दृढाया युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
 यस्य बाणस्य तिलकः कृतो गोरोचनाख्यया ।
 शर्कराकुष्ठपानस्य दत्तं स स्यात् निभयः ॥
 विषभूतप्रादिविधो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ।
 शङ्खनाभिवज्राकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
 बालानामुपसर्गभ्यो वद ! रक्षाकरं भवेत् ।
 पलाशचूर्णं समधु गन्ध्यामलकान्वितम् ॥
 रुचिकृष्णं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
 मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्जितम् ॥
 पलाशबीजं सद्यतं तिलमध्वान्वितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं वद ! जरां नयति संक्षयम् ॥
 वज्रमलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
 जग्ध्वा मांसं युवा स्यात् नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
 शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
 बलाणि कुर्यान्नासायाः प्रथमे भक्षितं शिव ! ॥
 कुष्ठचूर्णं साध्वमधु प्रातर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
 साक्षात् सुरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
 मासस्य विद्वज्जानेव वितुषाणि महेष्टर ! ।
 अक्षितशुष्काणि प्रयत्ना साधितानि वै ॥

शर्कराव्यययोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
 स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षयात्मात्रं संशयः ॥
 रसश्चैरुहतेलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
 चिपकोदकसंयुक्तो वलकृद्भक्ष्याद्भवेत् ॥
 दुग्धं वितुषमार्घ्यं च शिखीबीजैश्च साधितम् ।
 अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामहृत् ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
 लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
 शुभोऽस्यि कण्ठवडं हि महिषीणां गवान्तथा ।
 क्षमिजालं पातयति स्वकलं नात्र संशयः ॥
 गोत्रकुलामिपातः स्यात् गुह्यामूलस्य भक्षणात् ।
 वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
 चतुष्पादद्विपदयोः क्षमिजालं निपातयेत् ।
 वज्रश्च शमयेद्दुःखं यवानां पूरणास्तथा ॥
 गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिषपुष्पसंगुत् ।
 समसूरं शालिवीजं पीतं तक्रोघं धर्षितम् ॥
 क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसस्य हितं भवेत् ।
 पत्रश्च शरपुंखया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
 वारिस्फोटं हयानाश्च वेष्टनाया विनाशयेत् ।
 अश्वश्च सुन्दरश्चाया भवन्ति च न संशयः ॥
 गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ।
 तुरङ्गमवेष्टराणां कण्डुमुत् स्यादृष्टाहृतः ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “चित्रकन्यायभागानि शृणुष्व च योऽक्ष ।
 शुगठान्धत्वारि भागानि मरीचानां हयं तथा ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमुक्तं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
 अष्टौ मुखलीभागश्च चिकलायाश्चतुष्टयम् ॥
 दिगुणेन गुडेनैवां मोदकानि हि कारयेत् ।
 तद्भक्ष्यमाणजीर्णे हि पाण्डुरोगश्च कामनाम् ॥
 अतिश्लेष्मि च मन्दाग्निं शीघ्राद्यश्च निवारयेत् ।
 विन्वाभिर्मग्नश्लेष्मोनाकपाटलापाग्निभक्षकम् ॥
 प्रसारण्यग्न्या च रुद्धती कण्ठकारिका ।
 बला चातिबला राक्षा अदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
 रश्मिगुह्यारिवा यर्णो गुडुची कपिकच्छरा ।
 यथा दशपलान् भागान् क्षाययेत् सज्जितेऽमले ॥
 तेन पादावश्लेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 आनं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 शतावरीसस्यैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 इत्यादि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 शतपुष्पा देवदारु बला यर्णो वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
 प ने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृत्तूलं पार्श्वमूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥
 अपस्मारं वातरक्तमागुष्ठाश्च पुमान् भवेत् ।
 गर्भमन्तरी विन्वात् किं पुनर्भुजो शिव ! ॥
 अश्वानां वातभ्रमणं कुष्ठराणां गृह्यां तथा ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 हिङ्गुमुत्तुब्धं शुगठा च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्वि पूरयं श्रेष्ठं कार्यश्रूणापहं परम् ॥

शुक्लमूलकशुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 वाधिर्यं कार्यश्रूणाश्च पूयखावश्च कार्ययोः ।
 क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
 शुक्लमूलकशुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दाहं शिग्रु रसाङ्गनम् ॥
 सौवर्चलं यवक्षारं सानुद्रं सैन्धवं तथा ।
 भुजयन्त्रि विडं मुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेतैर्विपक्षयं कार्यश्रूणापहं परम् ॥
 व्याधिजः कार्यनादश्च पूयखावश्च दाहयः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कार्ययोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्गकृतशेखर ! ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्ताभयापहम् ॥
 चन्दनं कुङ्कुमं मासी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
 जातीकक्षीजपुष्पाणां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 अगुरुश्रीगक्तुर्थः कुष्ठं तगरानिका ।
 गोरोचना प्रियङ्गुश्च घोषो दमनकं गन्धम् ॥
 सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
 प्रस्तेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥
 पुमान् युवा स्यात् शुक्राण्यः स्त्रीणां चात्यन्तदुःखं ।
 स्त्रीशतं गच्छते वद ! वन्धापि लभते सुतम् ॥
 यमानी चित्रकं धान्यं यद्युषं जीरकं तक्षरि ।
 सौवर्चलं विडं वधं पिप्पलीमूलरौजिकम् ॥
 एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थायसंयुतम् ॥
 मर्माग्नीगुल्मश्रयणं हन्ति वज्रं करोति ॥
 मरीचं चिटतं कुष्ठं हरितालं मन्थात् ॥
 देवदारुहृदि दे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खदसम् ॥
 यथाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्याङ्गपत्रं भवेत् ।
 प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मदमिना पचेत् ।
 पामा विचर्षिका चैव दद्मविष्फोटकानि च ॥
 अश्वक्केन प्रगण्यन्ति कोमलस्यश्च जायते ।
 प्रसूतान्दपि श्विषाणि तैलनानेन भक्षयेत् ॥
 चिरोत्थितमपि श्वित्रं विषयं तत्क्षयाद्भवेत् ।
 पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा निशा ॥
 जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्षपितं घृतम् ।
 एभिर्लेपात् स्युरजो ब्रह्मा वै स्वाविणः शिव ! ॥
 शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्षणा ।
 अभया च गुडुची च अटक्कषकाकुची ॥
 एतैरक्षतसमैर्गैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कण्ठकार्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
 एतद्ब्राह्मीघृतं नाम सूरतिमेधाकरं परम् ॥
 अग्निजिह्वा वचा वासा पिप्पली मधु सैन्धवम् ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अपामार्गो गुडुची च कुष्ठं शतावरी वचा ।
 शङ्खपुष्पाभया साण्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ।
 त्रिभिर्दिनैर्नरं कुर्याद्यस्याष्टशतधारिणम् ॥
 अद्विवा पयसाव्येन मासमेकन्तु खेचिता ।
 वचा कुर्यान्नरं प्राक्तं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

चौथ

इसूर्ययज्ञे पीतं पलमेकं यथोऽनितम् ।
 नेवायस्तत्तुल्यं कुर्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
 भूमिन्मन्त्रिप्रणामपटैश्च प्रहृतं जलम् ।
 पटोनीमुक्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
 विस्फोटकानि क्लृप्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
 कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं न्यषणं वचा ॥
 फेनो रसाङ्गनं क्षौद्रं विष्णुनामनःशिला ।
 यथा वर्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
 प्रस्थे हे गण्डमानानां काचयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
 चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 काञ्जिकस्यापकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
 पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं न्यषणं वचा ॥
 सरणं सुरदासश्च मङ्गिष्ठा कण्ठकारिका ।
 नस्यपानाद्भवेत् कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
 वाधियं सर्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥
 पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
 पञ्चप्रस्थं त्वाग्नात् तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
 यद्दृश्यते रङ्गीहसर्ववातविकारनुत् ॥
 उद्वमरं वटप्लक्षं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
 पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोभ्रतिन्दुकम् ॥
 मधुकमाम्भसजंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
 शिरीषवीजं कतकमेतत्काष्ठेन साधितम् ।
 तैलं हन्ति व्रणालेपाच्चिरकालभवानपि ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्चन्द्राच ।

एष्ये हे रजनी कुष्ठमश्वगन्धान्मोदकम् ।
 खे तु त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णसुखतम् ॥
 लो बडं से भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
 शतं च भक्षितं कुर्यान्मन्त्रेण मतिं पराम् ॥
 गरु सिद्धार्थकवचाहिकुकरं देवदारु च ।
 मङ्गिष्ठा चित्रका ज्येष्ठा शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावधर्षितम् ।
 नस्यमासेपनश्चैव ज्ञानसुदत्तनं तथा ॥
 अषस्मारविषोन्मादशोथालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेश्च भयं हन्ति राजदारे च शासनम् ॥
 निम्बकुष्ठे हरिद्रे हे शिशु सर्वपञ्जरः ।
 देवदारु पटोलश्च धान्यं तक्षेण धर्षितम् ॥
 देहं तन्नास्त्राजं तै अनेनोदसंयेततः ।
 पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्ठं पिटकसकृच्चिकीम् ॥
 सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका लवणं विडम् ।
 कटुलोहरजः कीटं त्रिदत्तं शूरणकं समम् ॥
 दक्षिणोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
 यतश्चाभिबलं चूर्णं पिबेद्युक्तं वारिणा ॥
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत मासादिष्टतभोजनम् ।
 नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मश्रीहभवश्च यत् ।
 सर्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ।
 परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्ठकारिका ।
 प्रङ्गं पुनर्गवा शुण्ठी जम्बा काशं निहन्ति वै ॥
 अभयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
 शर्करा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥
 चित्रला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकम् ।

च

की सोष्णीरा लवणश्च विरेचकम् ॥
 निमत्स्याखुमहिबगोप्रह्मगालाश्च वातराः ।
 बर्हिंकाकाश्च वराहोत्तुककुक्कुटाः ॥
 बाह्व विगमूत्रं मांसं वा रोमशोऽनितम् ।
 शतं ज्वरासंभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
 श्राभिभूतेभ्यो ग्रहासंभ्यश्च शान्तये ।
 शिथिलजानि कथितानि महेश्वर ! ॥
 यानि रोगानि क्लृप्तमिन्द्राग्निर्गया ।
 भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्धवेत् ॥
 र्जितः स्मृतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
 गरुडे १८९ अध्यायः ॥
 यथा महाभारते विष्णोः सहस्रनाम-
 ॥ १३ । १४८ । ४४ ।
 शिशुद्रवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥
 नि, (उधरे भवं । उधर + अण् ।) पांशव-
 । अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥
 ली, (घोषर + सार्थं कन् ।) मृत्तिका-
 । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 यम् २ । सर्वसंसर्गलवणम् ३ उधरकम् ४
 म् ५ । उल्लवणम् ६ मेलकलवणम् ७
 ८ । अस्ते गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
 म् । वाक्कफनाशित्वम् । विदाहित्वम् ।
 त्वन्मूत्रसंशोधकारित्वम् । इति राज-
 नि, (उध्रणां समूहः । उध्रस्य विकारः
 वा । उध्र + “गोत्रोद्धोद्धोरभेति” ।
 ३८ । वृष ।) उध्रसमूहः । इत्यमरः ॥
 माल इति भाषा । (उध्रदुग्धार्थे यथा ॥
 सूत्रस्थाने ५ अ ॥
 लोष्यलवणमौघकं दीपनं लघु ।
 त्रिकफानहृत्त्रिमिश्रोपोदराशंसम् ॥
 ली, (उध्र + अण् ।) उध्रणो भावः ।
 ॥ (यथा सः । १७ । ३३ ।
 जवियोगेन कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥

च

॥ स तु सुखारः । तन्मते पञ्चदश-
 नि, (स तु र्गन्त्यादिमते अयोगवाह एव
 गवाह विषा आश्रयस्थानभागिनः” ।
 । नक्षि येः अक्षरसमासायसूत्रेषु येषां
 गालुथापिवाहयन्ति शत्वत्वकार्थं नि-
 न्ताति वाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति
 वाहा अनुसविर्गजिज्ञामूलोयोपाधा-
 इत्यर्थः ।)
 गवाहनासिद्धोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
 विनास्य नृशि संज्ञा कृता । स तु नकार-
 स्थानेऽपि भव ॥ * ॥
 पूर्वेषु संज्ञापूर्व्यौ तु परगामिनौ ।
 र्गोऽयोगवाहान् शत्वत्वकार्थो मताः ॥
 दुर्गावासः ॥

चः

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्प्रभम् ।
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
 सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपशीर्षे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रश्मश्च कमण्डलासु तिष्ठति ॥
 या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका सममुद्यकः ।
 प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्दधध्वजः ॥
 परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
 अक्षरसेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
 शिवः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।
 पूर्णिमा रेवती शुद्धः कन्याचरविद्युद्विः ॥
 अमृताकर्षिणी श्रुत्यं विचित्रा शोमरूपिणी ।
 केदारो राजिनाशश्च कुजिका चैव वृद्धः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 चं, ली, पं, ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
 यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः महः” ॥

चः

चः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकगण्डावस्था-
 ५यं अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च बोद्ध-
 स्वरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव ।
 अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ।)
 वोपदेवेनास्य विरिति संज्ञा कृता । स तु सक्ता-
 रकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
 “अकारं परमेशानि ! विसर्गसहितं सदा ।
 अकारं परमेशानि ! रक्तविद्युत्प्रभमयम् ॥
 पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
 सर्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
 विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
 किशोरवयसाः सर्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
 शिवस्य युवती यताः स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “अकाररूपदत्ते तु द्विविन्दुरध ऊर्ध्वतः ।
 ब्रह्मेशविष्णुवक्त्रासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
 विन्दुदयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
 “अः कण्ठको महानेनः कालापूर्णादृता हृदिः ।
 इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्युत्मुखी सुखम् ॥
 द्विविन्दुरसना सोमोऽनिर्बद्धो दुःखसूचकः ।
 दिग्जिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
 सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 चं, पुं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यदुक्तम्
 महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
 “विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः” ॥

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

030.2

काल नं०

शुद्ध

लेखक

वैद्यपुरा, रामाजीन्द्र

शीर्षक

शिवजीन्द्र

खण्ड

9

क्रम संख्या

692